Barcode : 4990010095915
Title - Shabda Ratna Tatha Manorama Tika
Author - N. A.
Language - sanskrit
Pages - 816
Publication Year - 1874
Barcode EAN.UCC-13

ASBL/688 2468
Sabda kalpadrumá
শব্দকল্পদ্রুম তথা মনোরমা টীকা

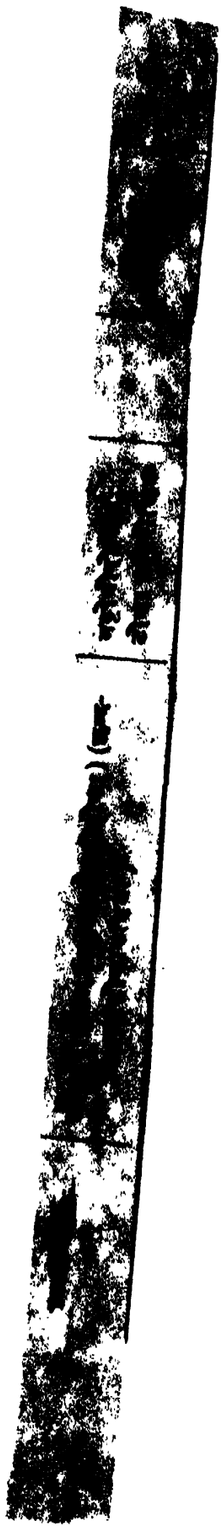

S/C
431 25
B575 p

3751

SV. 25
c8 c73,

॥ श्रीविश्वेश्वरो जयति ॥

॥ मनोरमा शब्दरत्नसंवलिता ॥

॥ काश्यां विद्योदयनाम्नि यन्त्रालये मुद्रयितुमुपक्रान्ता ॥

॥ विद्योदयो निरकुर्यादविद्यातिमिरं सदा ॥

सं० १९३० ॥ सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः ॥ भाद्र० क० १० रवौ

श्रीगणेशायनमः॥श्रीमद्दाशरथिंप्रणौमि॥शेषविभूषणमीडेशेषाशेषार्थलाभाय॥दातुंसकलमभीष्टंफलमीशेयत्कृपादृष्टिः।१॥ध्यायमिति।ध्यात्वाध्यात्वेत्यर्थः।
णमुलन्तमेतत्।परं सर्वजगदुपादानम्।कार्यब्रह्महिरण्यगर्भव्यावृत्तयेदृष्टम्।ध्यानंचिन्तापरपर्यायंस्मृत्यनुकूलव्यापाररूपं।स्मरणंतुतज्जन्यमितिविशेषः।गुरोरि
त्येकवचनेनसर्वविद्यालाभएकस्मादेवगुरोरितिसूचितम्।प्रौढानांमनोरमयतीत्यर्थिकांमनोरमांप्रौढत्वंचसकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम्।
इणग्रहणेषिति।नन्विदंन्यूनमम्।ग्रहणेपिग्रहणात्।फलंतुबहुपुम्।हित्याहेत्यादौपुमःखय्यमितिरुत्वम्।गवित्ययमाहेत्यादिषदपदान्तत्वात्ककारादेर्नजश्त्वमिति

श्रीः॥ध्यायंध्यायंपरंब्रह्मस्मारंस्मारंगुरोर्गिरः।सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यांकुर्मःप्रौढमनोरमाम्॥१॥हयवरट्।हकारोपदेशःअट्अण्हश्इण्ग्रहणेषु
हेकारग्रहणार्थः।अर्हेण।अड्व्यवायेपीतिणत्वम्।देवाहसन्तिभोभगोरितिरोर्यत्वम्।देवोंहसन्तिहस्तिचेत्युत्वम्।लिलिहिढ्वे।लिलिहिध्वे।विभाषेट्दृतिवाढः।
हल्।दृदंसूत्रंवल्लरल्फल्शल्षुहकारग्रहणार्थम्।रुदिहिस्वपिहि।रुदादिभ्यःसार्वधातुकइतिवलादिलक्षणइट्।लिहिल्यो।रलोव्युपधादितिवा
किल्वम्।अदाग्धाम्।झलोझलीतिसकारलोपः।अलिक्षत्।शलइगुपधादितिक्सः॥ लेहित्वा

चेन्न।सुट्तिथोरित्यादाविकारेणोच्चारणेनशल्त्वबोधितजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनात्।अतएवोच्चैरुदात्तइतिसूत्रेभाष्यम्।नपुनरन्तरेणाचंव्यञ्जनस्योच्चार
णमपिभवतीति।स्कोरित्यादिसूत्रेसौत्रःप्रयोगः।अतएवाटिहकारप्रयोजनकथनावसरेभाष्येशश्छोटीत्युपन्यस्यतदुदाहरणंनोपन्यस्तम्।हकारपरशकारासम्भवेनशश्छोटीतिप्रस
क्तेरुच्चारितमितिचकैयटेनव्याख्यातम्।अभिहकारप्रयोजनमितिचभाष्येनोक्तमितिदिक्।दृदंसूत्रमिति।वलादिप्रत्याहारश्चरेफेणैवसन्तुहान्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्तुरन्तंहरि रामः
तिन्यासेनावत्याहर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थेनवासुकरदृतिभावः।ग्रहणार्थमितिशषसहरित्येवतुनोक्तम्।स्वरिहकारग्रहणापत्तौहरिर्हरतीत्यादौविसर्गापत्तेः॥ १

सप्तमीति। अधिकरणकारकस्यकर्त्रीद्यन्वयद्वाराक्रियान्वयादस्तिसामर्थ्यमितिभावः। अस्ययोगविभागस्यभाष्येऽदर्शनादाह। सुप्सुपेतीति। अनेनापिसाधनस्यागतिक
गतित्वादाह। यद्वेति। हलोहलितिसूत्रस्थान्त्यमितिविग्रहदृतिभावः। षष्ठीस्थानदृत्यस्यचोदुपधायागोहदृत्यादाविवगुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायेनवाप्रवृत्तिरितिबो
ध्यम्। तन्नास्त्येकशेषान्यतममस्तिति। यद्यपीदृशेविषयेउच्चारयितुस्तत्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणंबोद्धुस्त्वास्त्यबोधदृत्येवानुभवसिद्धंतथापित्ववस्थितैवान्यत
मप्रत्ययेनबोध्यतदृतिनदोषः। एकशेषश्चप्रत्याख्यातोऽसहविवक्षायामपिशब्दस्यमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेनदृष्टगुप्तः॥ सामीप्यंषष्ठ्यर्थदृति। षष्ठीस्थानदृ
त्यस्यगुणानाञ्चपरार्थत्वादितिन्यायेनाप्रवृत्तिः। नचैकोगुणवृद्धीदृतिसूत्रेतच्छेषशब्देनपरिभाषयोरपिगुणगुणिभावउक्तदृतिवाच्यम्। सार्वधातुकार्धधातुकयो

हलन्त्यम्। सूत्रेन्त्यमिति। हलिअन्त्यमितिविग्रहेसप्तमीतियोगविभागात्सुप्सुपेतिवासमासदृतिभावः। यद्वा। षष्ठीतत्पुरुषेयम्। स्यादेतत्। हलि
त्येकदेशस्यैवतन्त्रात्स्येकशेषान्यतममस्तु । हस्यलृदृतिचव्याख्यास्यते। सामीप्यंषष्ठ्यर्थः। यद्वा। मास्तुतन्त्रादि। अस्तुसमाहारद्वन्द्वोहलच्च
चेति। लकारस्यसंयोगान्तलोपदृतिचेन्नैवम्। आद्येसमासस्यक्लिष्टत्वात्। नहिब्राह्मणस्यकम्बलदृत्यादौब्राह्मणसमीपवर्तीअन्यदीयःकम्बलःप्रतीयते॥

रलोन्त्यस्यैकोगुणवृद्धीतिसूत्रत्रयस्थलक्ष्यसंस्कारकमहावाक्येविशेष्यविशेषणभावमादायैवतद्धेषव्यवहारोनतुगुणगुणिभावेवपरस्परापेक्षत्वेनवेतिकैयटेन
स्पष्टमुक्तेरेतन्मूलकतयैवतत्पक्षासंभवस्यतेनोक्तेश्चेतिभावः। क्लिष्टत्वादिति। ब्राह्मणस्यकम्बलदृत्यादावसत्यपिप्रकरणादौस्वस्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरस
मीपादिशब्दप्रयोगमन्तरेणसामीप्याद्यप्रतीतेः तस्यषष्ठ्यर्थत्वाभावात्तत्प्रयोगेत्वसामर्थ्यात्षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति। मध्यमपदलोपिसमासेसौत्रेवातत्रसमासस्य
क्लिष्टत्वमितिभाव स्तदेतदाह। नहीत्यादिनातत्रानिष्टदृत्यन्तेन ॥

चित्रगवीणामिति। कुमतिचेतिणत्वमदन्यपाठस्तुतेस्वकप्रमादात्। एवंस्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्कुकैयट प्रयोगोपिबोध्यम्। अस्तेरनन्तरेसमीपेवेत्यादि भाष्यंत्वनन्तरादिपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबन्धार्थिकास्तानपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबन्धार्थिकावाषष्ठीत्यभिप्रायकम्। अतएवमतुप्सूत्रेकैयटेनगावोस्य सन्त्यनन्तरादित्यर्थेमतुपृष्ठङ्गापरभाष्यव्याख्यावसरेआनन्तर्यमस्यर्थवत्त्वैकृत्यर्थोपाधिरित्युक्तम्। नतुतस्यषष्ठ्यर्थत्वेनप्रत्ययार्थत्वमुक्तम्। भाष्यकृताचासामर्थ्यान्न त्रस्यभावउक्तः। षष्ठ्यर्थत्वेतुप्रत्ययार्थत्वात्कासामर्थ्यम्। तस्माद्यत्रषष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगेआनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एवबोध्यः। तत्रास्तिग्रहणाभावेत स्यान्यफलकत्वेवासूत्रानुपात्तास्त्यर्थान्तर्भावेणमत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्चतथाभूतानन्तर्यद्यर्थान्तर्भावेणचित्रागावोस्यसत्यनन्तरादित्याद्यर्थेबहुव्रीहिमत्वर्थीयोनभ

नवाचित्रगुशब्दाच्चित्रगवीणांसमीपवर्त्तीरथादिः प्रतीयते। अतएवानन्तरादिष्वनसमासोनभिधानादिविस्पष्टमा करे। किंबहुनाब्राह्मणस्यकम्बलश्चित्रागावोस्येतिव्यस्तप्रयोगोपितत्रानिष्टः। द्वितीयेपिसंयोगान्तलोपोदुर्लभो यणःप्रतिषेधा रंभात्। तत्त्वत्यारव्यानपक्षेपिझलोझलीत्यतोझलग्रहणमपकृष्यसंयोगान्तस्यझलोलोपविधानाच्च . ॥

वस्तोनभिधानादितिमतुप्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्। अनन्तरादेरिदमर्थत्वेतस्येदमितिशैषिकोप्यनभिधानान्नेवि तस्येदमित्यत्रभाष्येतदुक्तमनन्तरादिष्वनसमासोनभिधा नादितिस्पष्टमाकरदृति। तत्रसमासग्रहणंतद्धितरत्तेरप्युपलक्षणम्। अनन्तरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुषादिस्तुभवत्येव। ग्रामकूपोगङ्गातीरमित्यादौसमीपएवाव यवत्वारोपेणसमासः। स्पष्टाचेयंरीतिर्मपर्यन्तस्येतिसूत्रेकैयटे। किंचहस्यलित्यर्थेहलिलेखनदृतिधातोर्लस्येत्वापत्तिः। नचफलाभावोदेवदत्तहलित्यादौडित्व सामर्थ्यादभस्यापिटेर्लोपवल्लिलसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेपिलित्वस्यैवफलत्वंवक्तुंशक्यमित्यपिबोध्यम्। यद्यपिहलसीरादितिनिर्देशेनतस्यनेत्वमितिक त्यायितुंशक्यम्। तथापिज्ञापकस्वीकारापेक्षयासूत्रंवृत्तिरेवलघीयसीतिदिक्। झलोलोपेति। सौत्रलोपाश्रयणेतुमूलोक्तमेवलघु ॥

असंभवादिति। नचाद्यन्तौटकितावित्यादौयथासंख्यमन्वयेऽपिप्रथमतः साहित्यावच्छिन्नेसाहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेणसहविवक्षामाश्रित्ययथाद्वन्द्वसाधुत्वंतथेहापि
प्रथमतोलकारोहल्यदवाच्यश्चेदितिसामान्यतोबोधंकल्पितमादायद्वन्द्वसाधुत्वंततोविशेषजिज्ञासायामादिरन्त्येनेत्येकवाक्यतयाविशेषतोवाक्यार्थोलक्ष्यसंस्कारकःकिं
चसहविवक्षासहवक्तुंवक्तुरिच्छासाचसूत्रप्रणयनानुपपत्त्यापाणिनेस्तत: पूर्वमपिहल्पदार्थज्ञानादस्तैवबोद्धबोधसुक्रमेणेवेतिवाच्यम्।आद्यन्तावित्यादौयथासंख्यसू
त्रारम्भसामर्थ्येननथासाधुत्वाङ्गीकारेऽन्यप्रकारेणतस्यधुसौत्वकल्पनेमानाभावात्।किंचश्रोतृणांसहबोधोभवतितीच्छ यासहवक्तुमिच्छायाएवसहविवक्षात्वेनश्रोतृणा
मपिसहबोधएवोचितः।तादृशेच्छयातेषांतादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगेतुपाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः।मुखनयनंपश्येत्यादौतुनदोषः।उभयज्ञत्वेनज्ञातंप्रत्येवतादृशशब्दप्रयोगात्
तेनरूपेणज्ञानंभ्रमःप्रमावेत्यन्यदेतत्।किंचपाणिनेःपूर्वंहल्पदार्थज्ञानेपितद्भिप्रायेणप्रयोगः।अन्यथाव्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्यालृस्मृदृतिसूत्रस्थकैयटोक्तरी
तिरपिदुर्लभा।किंचपदार्थबोधंविनावाक्यार्थबोधासंभवेनहल्प्रत्याहारसिद्धेःप्रागेतत्सूत्रार्थावबोधेप्रसक्तेतदुद्धारार्थंयत्नःअस्यांचावस्थायांहल्शब्दार्थाप्रसिद्धेर्द्वन्द्वस्यदुर्ल
भ।सहविवक्षायाअसंभवात्।तस्मादाद्योक्तमेवन्याय्यम्॥ ७ स्यालक्षणयातत्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेणप्रथमादिपदानामिवशब्दानुमानाद्वातत: श्रोतृणांबोधसंभवेनेतरेतरा
श्रयस्येवाभावेनदाढ्यंलभेतिवक्तव्यमित्यादिसमाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः।नचैवमजादिव्यवहारस्यापिलक्षणादिनैवोपपत्तावादिरन्त्येनेतिसूत्रवैयर्थ्यम्।कचिल्लक्षणादिनाबोधदर्शितसर्व
त्रलक्षणाद्याश्रयणमेवेतिनियमाभावात्।नासूयाकर्तव्यायत्रानुगमःक्रियतदृतिपङ्क्तिविंशतीतिसूत्रेभाष्योक्तेः।तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्यतदभिप्रायेणाचार्यस्यपूर्वमप्रयोगइत्येव
कल्पनान्याय्या।धनिनश्चायमर्थोनाऽऽङ्लावितिसूत्रेऽष्टदशानांग्रहणाभावायवर्णानामुपदेशावत्उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञादत्तसंज्ञोत्तरकालःप्रत्याहारःप्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरका
लनणुदिदृतिसवर्णग्राहकमित्येतेनसमुदितेनान्यत्रसवर्णानांग्रहणंभवतिनस्मिन्पिस्वाङ्ङ्त्येवंवाक्यपरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापिअन्यथातत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्यापाणिनेस्तथाज्ञा
नस्यपूर्वमपिसत्त्वेनाचार्येणतथाप्रयोगेबोधृणामपिक्रमेणतथाबोधेउपपन्नेकिंतेनकृतंस्यात्।कथंवानाऽऽङ्लावित्यत्राष्टदशादीनांग्रहणकारणंभाष्योक्तंसङ्गतंस्यादितिविभाव्यनान्तदाह।तस्मा

आद्यन्ताभ्यामिति।अवयवत्वेनबोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः।तस्यासमुदायस्य।तयोःपारार्थ्येति।सञ्ज्ञास्वरूपबोधकतयाशक्तिग्रहकालएवतयोःपारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थः।परामर्शीत्यादिति।वस्तुतोज्ञापकादिनाःख्यापिनसञ्ज्ञाकार्यमाद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्यास्तेपेणान्येषामिवतयोःप्राप्तायाःसञ्ज्ञायाःप्रकारान्तरेणाशक्यवारणत्वात्।स्वशब्दानुवृत्तेश्चनफलम्।भाष्येपिएतत्फलितार्थकथनमेव।स्वस्यचरूपस्येति।सञ्ज्ञास्वरूपत्वंविशिष्टस्यास्तुप्रत्येकंस्वबोद्धत्वंचास्तुकोविरोधः।यथाच्चेरित्यादौगुणदर्शनेनविशब्दस्यापिधिसञ्ज्ञाबोद्धत्वंतद्वदेवमजादिसञ्ज्ञास्वसञ्ज्ञिघटकेकारादिषिवाकारचकारयोरपिप्राप्तेत्येव।किंचस्वशब्देनकेवलान्त्यपरामर्शासंभवेपिविशिष्टपरामर्शेनबाधंकृत्वात्रसमुदायेफलाभावादवयवयोर्विश्रान्तिप्राप्स्यति।तस्मात्ज्ञापकादिनैवान्त्यस्यतत्कार्यवारणीयमित्यलम्।भाष्येति।तत्रहिउपदेशदृतिकिमभ्रऔअपः मद्भगानामिति।आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवीसमुदायआक्षिप्यते।तस्यचयुगपल्लक्ष्येप्रयोगाभावात्तदवयवेअवतरन्तीसञ्ज्ञामद्भमेषुविश्राम्यति।नवाद्यन्तयोःसंज्ञास्वरूपान्तर्भावेणतयोःपरार्थ्यनिर्णयादितिभावः।स्वस्यचेति।स्वंरूपमित्यनुवृत्तेःस्वरूपंचादेरेवगृह्यतेनान्त्यस्यअन्येनेत्यप्रधानत्वात्तीयादिदेशात्।सर्वनाम्नामुत्सर्गतःप्रधानपरामर्शित्वात्।आद्योच्चारणमितिायद्यप्युपदिश्यतेःनेनेतिकरणव्युत्पत्त्याशास्त्रमुपदेशदृतिभाष्यसूत्रादिषुव्याख्यातंतथापितत्प्रौढिवादमात्रम्।करणेघञोदुर्लभत्वात्।ल्युटाबाधात् ॥ ७ प्रत्यसमाख्यानमुपदेशोगुणेःप्रापणमुद्देशदृतिनासावुपदेशदृत्युत्कोपदेशोदेशयोर्लोकव्यवहारेणसंकीर्णत्वमाशङ्क्योपदेशनेजनुनासिकदृतिवार्तिकरूढ्याश्रितन्यासस्यखण्डनायोपदेशदृतिकरणेघञुपदिश्यतेनेनेत्युक्तंतच्चशास्त्रंशासनकरणंप्रत्यासस्यैतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम्।प्रौढिवादमात्रमिति।वार्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्यकथंचित्सूत्रतोपिलाभसंभवात्न्यासान्तरप्रवृत्तिस्तेवृथेवेतिप्रौढ्यावोधयितुमेवंवादइतिभावः।घञदृति।अकर्तरिचेत्यत्रसञ्ज्ञायामित्यस्यप्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरितिभावः।बाधादिति।वासरूपविधिस्तुक्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषुप्रतिषिद्धःनचतत्रसाहचर्येणभावस्यैवग्रहणमितिवाच्यम्।दृषत्यानःसोमोभवतेत्यत्रकर्मणिरक्तेनेतिभाष्यादिप्रामाण्येनात्रसाहचर्यानाश्रयणादितिभावः ॥

क्लिष्टत्वादिति। गुणप्रधानसंचिपीप्रधानस्यविशेषणेसाकाङ्क्षत्वेदृतरान्वयस्तस्ययुक्तइतिक्लेशदूनिभावस्तदाह। नहीत्यादिना।भाष्यकृतेति।अस्यार्थस्येतिशेषः।एवंचोभय
प्राप्तौकर्मणीतिनियमान्नकर्त्तरिषष्ठीतिबोद्धव्यम्।अवहेलनाच्चेति।चोहेतौयतौवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः।घापवादइतिल्युडपवादइत्यपिबोद्धव्यम्।तत्रापिसञ्ज्ञायामि
त्यनुवृत्तेरितिभावः।अगतिकगतिरिति॥नचखनोघञ्चेतिघविधानमन्यतोपीत्यर्थमित्याकरेस्पष्टंनेनात्रघेसिद्धौतीतिवाच्यम्।तस्यापिअगतिकगतित्वात्।भगःपद्मित्यादौ
यत्रघित्वफलंतत्रैवतत्प्रवृत्तेश्च॥पद्स्यघञर्थैकेनसिद्धेर्नैतदुदाहरणंकिंतुक्वाचित्कंवाक्यंतत्।किंचोच्चार्यवर्णानाहोघदिष्टद्मेवर्णाद्स्यादिभाष्यादुपदेशशब्दस्योच्चारणार्थ
त्वस्यनिर्णयेनसंकीर्णलोकव्यवहारस्यलक्षणयाप्युपपत्तौनावघञिबाधकाभावः।किंचोघदेशशब्दस्यप्रत्ययादिपरत्वेतस्यैवहलन्तमित्यत्रान्वयेनयत्किंचित्समुदा

नचघः।असञ्ज्ञात्वात्।प्रायेणसञ्ज्ञायामितिव्याख्यानस्यक्लिष्टत्वात्।नह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिनाभाष्यकृतावहेलनाच्च।अतएवघापवादोहल श्चेतिघञपी
हनाबाहुलकात्वगतिकगतिः।अतएवप्रक्रियन्तेशब्दाभिरितिकरणव्युत्पत्तिरपिपरास्ता।तथाचवार्तिकम्।अजबभ्योस्त्रीखलनाः स्त्रियाःखलनौविप्रतिषेधेने
ति।अतोभावेएवप्रत्ययोन्याय्यइतिभावः।यत्तुधातुसूत्रेत्यादिपठन्ति।यच्चव्याचक्षतेकरणव्युत्पत्त्यापूर्वार्धेपात्तानामुपदेशत्वम्।कर्मव्युत्पत्त्यौत्वागमादीनाम्।
वर्णादिलिङ्गानुशासनयोरपिसूत्रत्वात्सिद्धेष्वपादानंगोवलीवर्दन्यायेना।एवंगणत्वादेवसिद्धौधातोरपीत्यादि।अत्रेदंवक्तव्यम्।किमेषामुपदेशसञ्ज्ञाउतयोगमात्रम्।

यान्यस्यवारणसंभवेतदर्थमन्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनक्लेशोभाष्यकृतोव्यर्थस्यादितिबोद्धव्यम्।उदेशश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशदित्यादेचउपदेशेदितिसूत्रेचभाष्येभावघञन्तस्यैवतस्या
ङ्गीकाराच्चेतिदिक्। धातुसूत्रेत्यादीति। धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्।आगमप्रत्ययादेशाउपदेशाःप्रकीर्तितादृतीत्यर्थः॥उपदेशत्वमितिउपदेशशब्दव्यवहार
दृत्यर्थः।यतोरपीतिप्रत्ययेभ्यउणादेरपीत्यपिशब्दार्थः।वाक्यशब्देनवार्तिकंशीङ्-लण्चोरट्उण्आचारेःक्वगल्यपुट्अणञनङित्युदाहरणानि।उपदेशसञ्ज्ञेति।उपदेशपदंयोगरूढमेवेतिभाव

ननुसंज्ञाशब्देनव्यवहारएवाभिमतोऽतआह।आमद्त्यादि॥नचाकारोच्चारणंव्यर्थम्।तेनास्मत्यसंज्ञापनस्यैवौचित्यादितिभावः।आदिनायकारादीचुञ्चुपूचणपावित्यादिसंग्रहः॥उपदेशभावादिति॥आदेशस्योपदेशभावादित्यर्थः॥ततोधातुसञ्ज्ञेति॥लूशब्दएवधातुसञ्ज्ञःकेवलमसौञिकार्यलभतद्तिभावः॥नन्वत्रसूत्रसाहचर्याद्धेत्वागश्चैत्यादिशब्देनतद्बोधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकाणांग्रहणम्॥तेषांधात्वादिव्यवहारस्तुभाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेनधातुपाठद्त्यादिव्यवहारवदितिचेन्नाद्योच्चारणविषयाणामित्येवसिद्धेएतस्यानुपयोगात्॥अतएवचारुचेराह॥अपिचेति॥अलोन्त्यात्सूत्रेति।उपधासञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः।विरुद्धेतेति॥तत्रहिलोपे

नाथः।संज्ञा याःशास्त्रकारैरनुक्ताः।असञ्ज्ञात्वात्घप्रत्ययेनेतिभाष्योक्तेश्च।अस्मदादिकृतसञ्ज्ञायाःशास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च।आमोमित्वमदन्तत्वादितिसूपरग्रन्थविरोधाच्च।नह्युत्सृष्टानुबन्धस्यामोनप्रत्ययत्वंयेनमित्त्वंनभवेत्। किंचैवंप्रत्ययविधौपञ्चम्याःप्रकल्पकत्वेसनःसनेवआदेशोस्त्वित्याशङ्क्योपपदीदेशाभावादित्यज्ञानस्यादितिभाष्यकैयटोक्तंव्याकुप्येत।किंचनधातुलोपइतिसूत्रेधातुग्रहणंकिंलूञ्लविपूञ्पवितेतिभाष्यमुपदेशेएवानुबन्धलोपेकृतेततोधातुसञ्ज्ञेत्येवंपरःकैयटग्रन्थश्चविरुद्धेत।अपिचघ्वसोरेद्धावितिसूत्रेलोपशब्देनिर्दिष्टकारकोनिर्देशःद्वितीयःशकारद्दितिअलोन्त्यसूत्रस्थभाष्यकैयटादिकमपिविरुद्धेत।नद्वितीयःयोगस्यैवपुरस्कारेपरिगणनस्यव्यर्थत्वात्।धात्वादिषुकरणव्युत्पत्तिरागमादिषुनेतिवैषम्यस्यदुरुपपादत्वाच्च ॥

शितिभिन्नेपदंशितिच॥पूर्वस्यशुत्वेनशः।असंदेहायझल्परसंयोगादित्वेपिस्कोरित्यस्यनप्रवृत्तिः।झलांजशित्यादौजश्त्वस्यैव॥शकारस्यधात्वाघन्तत्वाभावःस्पष्टएवेतिभावः।किंचनमोवरिवश्चित्रङीत्यस्यासंग्रहोत्रपसेद्त्यपिबोद्धव्यःएतस्ययोगरूढिरित्युक्तेःपरिगणनतायाएवलाभात्॥योगस्यैवेति।ननुरूढेरित्यर्थः।परिगणनस्येति।धात्वादिगणनस्येत्यर्थः।वैषम्येति।भाष्यरीत्याकरणव्युत्पत्तेरेवसर्वसंग्रहादितिभावः ॥

उपदेशताप्रयोजकेति।योगमात्रस्वीकारेउपदेशताउपदेशकरणतानहितत्प्रयोजकंधातुत्वादिभवतीतिनदोषः।सञ्ज्ञात्वेतुउपदेशताउपदेशशब्दत्वम्।उपदेशशब्दस्यशब्दपरत्वा
नोतदवच्छिन्नस्यप्रयोजकंतुरूढ्यर्थतावच्छेदकतयाधातुत्वादिवक्तुंशक्यमितिभावः॥शकारस्येति॥नह्यनेनकिंचिदुपदिश्यतदृतिभावः॥ननूपदिश्यनेज्ञाप्यतेःनेनेतितदर्थः।धात्वा
दिभिर्हिप्रयोगोज्ञाप्यतेनेदृदनेनापिशकारेणसर्वादेशत्वंज्ञाप्यतेदृत्यरुचेराह॥आदेचदृति॥सर्वेति।भाष्यकारादीत्यर्थः॥यत्रतुकरणव्युत्पत्त्यैवार्थसंगतिस्तत्रागत्यास्तुकृत्यल्युटदृति
बाहुलकात्ल्युडभावः।यथायन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावित्यादाविति दिक्॥नासिकामनुगतदृति।नासिकामभिहत्यवायुनाऽभिव्यज्जितदृत्यर्थः॥प्रातिशाख्यशिक्षादौलोवे
वृतद्यवहारस्यतथैवोपपादनमावश्यकमितितात्पर्यम्।अतएवमुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितोयमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारःसूत्रमतेसंगच्छते॥यरोनुनासिकदृत्यादौस्वरूप
उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाद्यवच्छिन्नसमुदायान्त्यहलिदित्यर्थदृतिस्वग्रन्थविरोधाच्चापक्षद्वयेपिलिङ्गानुशासनस्यप्रकृतानुपयोगात्।लोपश्चेतिश
कारस्यासंग्रहाच्च।आदेचउपदेशेउपदेशेत्वतदृत्यादावाद्योच्चारणस्यैवउपदेशपदार्थतायाःसर्वसंमतत्वाच्चेतिदिक्।उपदेशेजनुनासिकदृत्॥यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वा
दनुनासिकसञ्ज्ञाप्रथमंवक्तुमुचितातथापिनासिकामनुगतदृतियोगाश्रयणेनैवगतार्थत्वादनुनासिकसञ्ज्ञासूत्रंमन्दप्रयोजनमितिध्वनयितुंनेहोपन्यस्तम्।
उपदेशेकिमर्थमभ्रऔंअपः।यद्यपीहउञ्ऋऊंदृत्यत्रैवविधानसामर्थ्यान्नेत्वमितिसुवचम्।तथाप्युत्तरार्थमवश्यंकर्त्तव्यमुपदेशग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्तयेदृहैवकृतम्।अच्
निमित्तानिनोमकारस्यमाभूत॥ ॐ ग्रहणाभावस्तुपशुरपत्यमित्यादिवदितिद्वेयम्।मन्दप्रयोजनमिति॥मन्देषुप्रयोजनमस्येतिबहुव्रीहिः।एवंविधयोगलोकप्रातिशाख्याद्यनभि
ज्ञंप्रतिप्रयोजनमित्यर्थः॥अभ्रऔंअपदृति।अत्रेत्सञ्ज्ञायांलोपःस्यादिति भावः।विधानेति॥इदितिवक्तव्येअनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः।नेत्वमिति॥तत्फललोपस्यसामर्थ्यादभावे
दृत्वमपिफलाभावान्नेत्यर्थः॥ननुभ्रऔंअदितदृत्यत्रानेकान्तानुबन्धादृतिपक्षेआदितश्चेनीदृप्रतिषेधःफलम्।नचलोपाभावेदृदितिमहासञ्ज्ञाकरणात्सञ्ज्ञापिनेतिवाच्यम्।महास
ञ्ज्ञयैवलोपसिद्धातस्यलोपदृत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः।इकदृत्यादौककारादिश्रवणानापत्तेश्चेतिचेन्न।अनुबन्धानामेकान्तत्वमेवेतिमुख्यपक्षेदोषाभावदृत्याशयात्तदाहिमुख्येवयविन्यन्यपदार्थे

प्रतिज्ञेति।प्रतिज्ञानविषयदूस्यर्थः।प्रातिज्ञाशब्दस्येति।।भावाङ्न्तस्येत्यर्थः।।क्लिष्टेति।।शक्तिग्राहकव्याकरणसत्वाच्चक्त्यैवतदर्थबोधसंभवेलक्षणाश्रयणंक्लेशदृतिभावः।।लक्षणंवि
नैवदृ।।अत्रलक्षणयाव्याख्यानंकुर्वतापितत्रलक्षणांविनामदुक्तरीत्यैवव्याख्यातमेवंचपूर्वापरविरोधस्तस्येतिभावः।नचोभयोर्विधानेपिलाघवाद्धावेशक्तिःकर्मणिलक्षणाअनुशास
नमपिलाक्षणिकार्थानुशासनमेवेतिवाच्यम्।लःकर्मणीत्यादौनामपितथात्वापत्तेःतिङंकर्त्रादौशक्तिरितिसिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः।व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्यभङ्गापत्तेश्च॥
प्रतिज्ञापनदृतिप्रतिज्ञा।आतश्चोपसर्गदृतिकर्मण्यङ्।प्रतिज्ञाआनुनासिक्यंयेषामितिविग्रहः।एवचप्रतिज्ञासमधिगम्येप्रतिज्ञाशब्दस्यलक्षणेतिक्लिष्टंव्याख्या
नं[illegible]यणीयम्।पाणिन्युपज्ञंव्याकरणमित्यादिवित्वलक्षणांविनैवनिर्वाहात्।यद्यपिसूत्रकारकृतेनुनासिकपाठदृदानींपरिभ्रष्टस्तथापिवृत्तिकारादिव्यवहा
रबलेनतत्कार्यंप्राक्स्थितदृत्यनुमीयतदृतिभावः।ननुरलयोरितिन्यूनम्।टकारस्यापिमद्ध्यगत्वादित्यतआह।प्रत्याहारेणेति।व्यवह्रीयन्तइति।प्रत्याह्रीयन्तेसं
क्षिप्यन्तेवर्णायत्रेतिबाहुलकादधिकरणेघञ्।यद्यपियोगमात्रमकारादिसञ्ज्ञा स्वतिप्रसक्तंतथापियोगरूढिरितिभावः।प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदितिप्राच्यः।च
तुर्दशसूत्रीस्थैर्हलभिरिदृकृताअष्टाध्याय्यांव्यवहृताएकचत्वारिंशदितितस्यार्थः।तेनसुप्तिङादीनांरप्रत्याहारस्यचयोद्वितीयादृतिवार्तिकस्य[illegible]चयप्रत्या हारस्य
चाधिक्येप्यदोषः।यत्तुयमन्ताङ्दृतियमिर्यमन्नेषनिडेकदृष्यतदृतिचयम्वार्तिककृताव्यवहृतदृत्याहु;तद्भसाभिधानम्।आघसोर्णादिसूत्रत्वात्द्वितीयस्यव्याघ्र
भूतिकारिकास्थत्वाद्दित्सतीतावत्।एषचसंख्यानियमोनातीवोपयुज्यतदृत्युपेक्षितः।ऊकालोच्।ह्रस्वदीर्घप्लुतदृतिसमाहारद्वन्द्वः।सौत्रंपुंस्त्वम्॥
टकारस्यापीति।अत्रग्रहणंव्यर्थतदन्यत्रोक्तम्।बाहुलकादितिभावघञन्तादर्शआद्यजित्यपिबाहुलकाद्विशिष्टमितिभावः।एकचत्वारिंशदिति।।एकस्मान्ङ्णवटाद्ध्यांष
ष्ठिभ्यसवक्तव्यमाःस्युः।।ङेयौचयौचतुर्भ्योरःपञ्चभ्यःशलौषड्भ्यदृतितदुक्तेरितिभावः।।सौत्रंपुंस्त्वमिति।यद्यपिदृतरेतरयोगेपिसौत्रमेकवचनंवक्तुंशक्यंतथापिलिङ्गमशिष्यं
लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येतितत्रतत्रवार्त्तिकोक्तेर्लिङ्गस्यलौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितंननुशास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमितिभावः ॥

फलितार्थीति।ऊपदेवस्योच्चारणकालसदृशप्रक्षेपणकालशब्देनसमानाधिकरणबहुव्रीहेरुत्तरपदलोपीतिभावः॥वाकालदृतिनविग्रहेत्यधिकरणात्तदाह।विग्रहस्त्विति।कालदृतिजात्याख्यायामेकवचनम्।स्वोच्चारणकालइति।स्वोच्चारणकालसदृशदृत्यर्थः।सादृश्यमूलकेकालयोरभेदाद्वाक्यसायेतुयथाश्रुतमेवसाधुरित्फिट्स्वरेणेति।अन्तोदात्तदृत्यर्थः॥ उपदेवस्यसुप्त्वादनुदात्तत्वम्।एकादेशउदात्तेनेत्येकारउदात्तदृतिभावः॥अनुदात्तदृति।फिट्स्वरेणान्तस्योदात्तत्वेशेषनिघातेनेतिभावः।अग्निमुखवाच्यसुत्पन्नंप्रातिपदिकमर्वाडिति विवक्षितमित्यर्थदृति॥वृद्धत्वस्यमाणंप्रातिशाख्यंयत्कात्स्न्यात्तत्कात्स्न्यतस्तैपदिकोदाहरणविषयम्।ननूनपाच्छब्दोयंपतिशब्दयोरितिअस्ययद्यपीत्यादिःशेषनिघातदृति॥ वाकालदृतीति।फलितार्थस्तुनेदमाविग्रहस्तुवःकालेयस्येतिबोद्धः।ऊशब्देनस्वोच्चारणकालोलक्ष्यतेऽयदृति।निपातआद्युदात्तादृतिआकारउदात्तः।यच्छब्दस्तुफिट्सूत्रेणअर्वाड्।अकारोनुदात्तः।तस्मादितः।अतन्त्रमितिउपेयिवाननित्यत्रउपसर्गादवाविवक्षितमित्यर्थः।ननुतत्रईयिवांसमितिस्त्रिधदृत्यादिप्रयोगदर्शनादविवक्षा सुःदृहलविवक्षाप्रमाणंकिमितिचेल्लक्ष्यदर्शनंप्रातिशाख्यादिकंचेतियद्दाणातथाहि।येरादित्यत्रएकारः।ननूनपाच्छब्दोपतिमित्यत्रपदपाठेऽरीतौचार्थोदात्तोदृतिसकलबहुमतमितिदिक्।ननूनपाच्छब्दोपतिशब्दयोरुभयवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदयोरनुदात्तत्वेकृतेअनुदात्तपदमेकवर्जमितिशेषनिघातः।पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीरेतयोर्यः।ऊयपार्श्वेकिंस्वरितत्वंप्रातिशाख्येउक्तम्।जात्यवदानथावान्तौतनूशचीतिपूर्वयोरिति।तथास्वरितार्द्धस्योदात्तत्वेप्रातिशाख्यमपि।एकाक्षरसमावेशेपूर्वयोःस्वरितःस्वरःतदर्धमात्रार्द्धमेववा१अनुदात्तपरःशेषःसउदात्तश्रुतिर्नचेत्।उदात्तंवोच्यतेकिंचित्स्वरितंवाक्षरंपरमिति॥ अस्यतथापीतिशेषः।तेनोदीतौअनुदात्तौप्रयुंक्तेदृतिभावः॥जात्यवदेति॥पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तोजात्यवदिति।अतोऽन्यत्स्वरितंस्वारंजात्यमाचक्षतेपदेदृतिलक्षितोजात्यः॥उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादेकपदेस्थितःस्वरितोजात्यदृतिनदर्थः।तेनतुल्यंतद्भवतुअस्यान्तउदात्तश्रुतिकदृत्यर्थः॥तथावाअसंहितवद्भवासंहितवद्भवेत्यर्थः।पद्यादींस्तुद्युदात्तानामसंहितवद्भवणनिर्देशान्तरमस्यपाठात्असंहितवदित्यनेनकेवलमनुदात्तत्वम्।संहितवदित्यनेनार्धानुदात्तस्वरितत्वमितिनद्राष्येस्पष्टम्।तथेति।लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमपिप्रमाणमस्तीत्य

स्वरूपेवानपेक्षयेति।श्लोकेऽउदात्तादितिस्वतन्त्रोदात्तादित्यर्थकमितिभावः।एवकारइति॥तच्छ्रवार्थंदीर्घादिष्वपिसमांशेदात्तकस्वरितस्यैवपाठादितिभावः।एतेनैतेन।
पूर्णमित्यकावित्यपास्तंवाशब्दस्तुपादपूरणायेतिबोध्यम्।अप्राकृतइति।स्वरितविशेषइत्यर्थः।स्वारइति॥स्वरएवस्वारःस्वार्थेण्।स्वरितोदात्ताभ्यांपूर्ववर्णगइत्यर्थः।
तस्यतत्रैव॥तदुक्तंभाष्ये।अर्द्धह्रस्वशब्दोर्द्धमात्रायांइति।हरिरप्याह।प्रमाणमेवह्रस्वादावनुपात्तंप्रतीयइति।अनुपात्तमपिअर्द्धमात्रारूपंप्रमाणमेवोपलस्यतद्

अर्द्धमात्रः।पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोरेकत्रसमावेशेसतिस्वरितोबोद्धव्यः।तस्यस्वरितस्यस्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततरार्द्धमात्राबोद्धेति।क्वचोश्चादित्यादिह्रस्वापिश्रुत्यर्थम्।अर्द्धवेतिदीर्घाभिप्रायम्।अनेनैवह्रस्वस्यापिसंग्रहाद्व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमितिसूचयितुमेवकारः।अनुदात्तइत्यादिपरिशेषसिद्ध्यर्थं
कथनम्।शेषेऽनुदात्तश्रुतिःस्यात्।किमविशेषेणेत्याह।नचेत्यादि।उदात्तस्वरितपरंविहायेत्यर्थः।शाकल्योप्याह।अप्राकृतस्तुयःस्वारःस्वरितोदात्तपूर्व
गः।उदाहार्यार्द्धमस्याधिष्ठेनिघ्नन्तिकम्पितमिति।उदाहार्यउदात्तरूपःअर्द्धह्रस्वशब्देनअर्द्धमात्रालस्यतइतिहरदत्तादिग्रन्थास्तुमतान्तरपरतयाकथं
चिन्नेयाः।क्वेति।किमेतत्तित्वरितम्।वइति।अनुदात्तंसर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तम्।अग्न्याइति।अशेःक्वनिनिनित्स्वरेणाद्युदात्तंसंहितायांत्वे
कादेशउदात्तेनोदात्तइत्योकारउदात्तः।येअराइति।हयवपिफिट्सूत्रेणान्तोदात्तम्।एकादेशस्तुपक्षेस्वरितः।स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्युक्तेः।मुखंचना
सिकाचेतिविग्रहेप्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावेमुखनासिकमितिस्यादतआह।मुखसहितेति॥तुल्यास्य॥आस्येभवमास्यंशरीरावयवाद्यतइत्यभिप्रेत्याह।तान्त्वादीति ॥

तथैतत्स्थेलाराजआह।एवंचलोकेन्यशरवासुचदीर्घादिष्वर्थमात्रैवोदात्तेतिभावः।मतान्तरेति।प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः।कथंचि
दितिलस्यतेदर्थंशपरमिदंभाष्यतेरुढिशक्तेरेवप्रतीतेरितिभावः।दत्युक्तेरिति।नोदात्तस्वरितोदयमितिनिषेधस्तुउदात्तादनुदात्तस्येत्यस्यैवानन्तरस्येतिन्यायादितिभावः॥आस्यश

प्रश्लेषबलादिति॥प्रकृष्टोयत्नःप्रयत्नःप्रकर्षश्चवर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकत्वरूपइतिभावः॥चकारेणेति॥अत्रयथानासिकायाःस्थानत्वंतथान्यत्रनिरूपितम्॥
मुतत्कालेति॥एषांपिसात्युक्तार्थानुवादत्वेनात्रशास्त्रप्रवृत्त्यभावादितिभावः॥नासिद्धंस्यादिति॥तत्रश्चगोधुड्भ्यामित्यादौपत्वजश्त्वानुनासिकेषुअष्भावोनस्यात्॥न
मातिदेशान्तरवदत्रापित्रिपाद्यांप्रवृत्तौनदोषः।सपादसप्ताध्याय्यामपिपूर्वंप्रतिपरासिद्धत्वापत्तेः॥मध्येपाठस्त्वविप्रतिषेधसूत्रस्यचसामर्थ्याश्रयणेतुविनिगमनावि

आभ्यन्तरेति॥एतच्चप्रश्लेषबलाल्लभ्यतेतुल्यास्यंकिमितर्हि॥अत्रपकारस्यतकारेपरेभरोभरीतिलोपोमाभूत्प्रयत्नग्रहणंकिम्।यांकृश्नोतीति।शस्य
लोपेनाऽमड्भ्यामिति।नासिकाचेतिचकारेणस्वस्ववर्गानुकूलंतात्वादिसमुच्चीयते।अनुनासिकादृतिनैतिरीयाणांप्रातिशाख्यम्॥य
मनुस्वारनासिक्यानासिकाअनुनासिकाश्चेतमादृतिकात्यायनप्रातिशाख्यम्।वर्गोऽमाऽमड्भ्यामाअनुनासिकाभवन्तिचशब्दात्स्वस्यानाद्यपरित्यागेन
नासिक्यश्चनहीतीयमेषामित्यर्थादृतितद्ग्राह्यंच।एदैतोरित्यादौतपरत्वमसंदेहार्थंनतुतत्कालग्रहणार्थम्।तेनप्लुतस्यापिसंग्रहः॥पूर्वत्रासिद्धं
मित्येवंसतत्रोविधिःस्यात्तर्हित्रिपादीपूर्वंप्रत्यसिद्धइत्येवलभ्येतत्रेपादिकंतुपूर्वंप्रतिपरंनासिद्धंस्यादतआह।अधिकारोयमिति।यद्यत्र
कार्येसिद्धत्वमिष्येततर्हिपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेरथदत्यादौउत्वंनस्यात्।परत्वाद्रोरित्यस्यप्रसङ्गात्॥

प्रकृ
त्याऽपिअप्रवृत्त्यापत्तिरितिभावः॥रोरीत्यस्यप्रसङ्गादिति॥सिद्धेसिद्धत्वारोपात्सूत्रोदाहरणसंपत्त्यैपरत्वाल्लुग्येकार्यप्रवृत्तेरावश्यकतयापरत्वा
त्रिपादिकेकार्येजातेतत्राभावप्रतियोगित्वारोपेपिदेवदत्तहन्तहतन्यायेनस्थानिभूतरोरभावाद्रुत्वापत्तिरितिभावः॥स्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेअवःपरस्मि
न्नित्यत्रपल्वतुकोरित्यत्रचभाष्ये॥

तयोर्वर्णयोरिति।पूरणगुणेतिनिषेधस्तुषष्ठीसमासस्यनतुकर्मधारयस्यबहुलग्रहणेनतदभावेभाष्योदाहृतविषयएवनान्यत्रेतिभावः।प्रथमान्तेनेति।प्रथमोपस्थितत्वादितिभावः।अयंपञ्चानेकमन्यपदार्थेतिसूत्रेभाष्येपरिनिष्ठितेति।अत्रचैकविभक्तिचापूर्वनिपातदृतिज्ञापकम्।अन्यथामालामतिक्रान्तदृतिविग्रहेऽतिपदस्यापिनियतविभक्त्यन्तत्वेनैकविभक्तीत्यस्यवैयर्थ्यालाभः।एकस्थानियतविभक्तिरेहितद्ग्रहणायैकविभक्तीतिसार्थकंपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेत्वतिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेणतस्यानियतविभक्तिकत्वंस्यादेवेतिभावः।अतएवतत्पुरुषेतुल्यार्थेतिसूत्रेभाष्येपरमेकारकेपरमेणकारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्यप्रतिपदोक्तपरिभाषयासमाहितमितिभावः॥अत्रचेतिसूत्रेदृत्यर्थः।प्रश्लेषेआकारप्रश्लेषेनिर्देशःलिङ्गमित्यन्वयः।निर्देशेनाकारहकारयोःसवर्णभावबोधकेनमानिकवचनकल्पनापेक्षयाप्रश्लेषेणैवतात्पर्यकल्पनेलघीयदृतिभावः॥व्याख्यानादिति।एकंमारव्यानेमानंनुप्रयत्नभेदेननाऽऽस्यविवेनतत्प्रत्यारव्यानपरंभाष्यंतत्श्वनघच्चरयेतिसूत्रेमाखेतिभाष्येस्थितमिति॥शीतलशब्देदृति॥शस्यर्दकारेपरेदधीतीकारस्यशकारेपरेचेत्यर्थः।नचशऽःषाकारोच्चारणेनतच्छकारस्यैकारेनदीर्घदृतिवाच्यम्।शीतलशतयोर्वर्णयोरितिव्याख्यानात्।प्रथमान्तेनपरिनिष्ठितविभक्त्यावाविग्रहदृतिसिद्धान्तात्।क्रत्यकदृतिप्रकृतिभावः।नाऽऽकलौ।आकारसहितदृति।अत्रचकालसमयवेलास्वित्यादिनिर्देशःप्रश्लेषेलिङ्गमानंवैमपिदृश्यतेदृत्यादौगुरोरनृतश्चदृतिप्लुताकारात्परस्यसनःसस्यषत्वंस्यादेवेतिवाच्यम्।आश्रवआश्रेतिहूदृसवर्णदीर्घेणदीर्घात्परत्रप्लुतोपिप्रश्लिष्यतदृतिव्याख्यानात्।यणादिशीतलशब्देसवर्णदीर्घआदिशब्दार्थः।अत्रेति।अत्रैवेत्यर्थः॥ॐहेशीऽइोभावात्।किंतुश्याधातोःकेऽवमूर्निस्पर्शयोःश्यदृत्यनेनसंप्रसारणेश्योऽस्पर्शदृसुनेनैत्वाभावेचनिष्पन्नाच्छीतपदात्प्रातिपदिकात्सुपिशीतलशब्दस्यदीर्घात्शीतशब्दोदिविगादिषुगणस्यैवदर्शनेचपठ्यतेकिंचनेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षयासूत्रोदाहरणत्वमेवतस्ययुक्तमितिभावः।अत्रैवेति।ग्राहकसूत्रस्थेत्यर्थः।तीतिसूत्रेतपरस्यमानमानदिचुरादिण्यन्तात्कृतेपौर्वापर्यालुड्यचीकृतदित्यत्रदीर्घऋकारस्यस्थानेह्रस्वएवयथास्यादित्यर्थम्।पूर्वेणाऽग्रहणेतूद्देश्येनविधेयेनचऋकारेणानन्यत्वाद्दीर्घग्रहणेननतस्यस्थानित्वंनवाआदेशत्वंप्रसक्तमितिनार्थतत्यात्।नचतपरसूत्रेणलकारग्रहणार्थंतत्।स्थानेन्तरतमपरिभाषयाऋकारस्थानेतस्यवारणेनतद्ग्रहणेफलाभावात्।नचैवमपितेपिभाष्येमानत्वात्सवर्णग्रहणप्रसक्तेस्तदैयर्थ्यम्।नपरत्वाभावेआदेशान्तरनिरस्यर्थत्वेनस्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतयाःपूर्वबोद्धत्वाभावेनाविधेयत्वात्।कृतेतुतपरत्वेभाष्यमानतापीत्यन्यदेतत्॥

हिरुगित्यादि। एषांक्रियासमानाधिकरणत्वाल्लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्चतदर्थस्यक्रियात्वमित्यभिमानः। एषामन्वयेषु पाठस्तुअप्रातिपदिकत्वेप्यकर्मकार्थः स्यात्। एतेनतेषु पाठसामर्थ्यात्
तुल्याभावदित्यपास्तम्। नन्वेषांक्रियाकाङ्क्षादर्शनेननक्रियावाचकत्वमतआह॥शिष्येदृति॥कालोपिधात्वर्थएवेतिनक्रियावाचकत्वहानिस्तस्यचधातुत्वेआदेचउपदेशेइत्यात्वं
स्यात्तद्भिन्नेमितिकंधातुत्वनिमित्तकंचेतिस्पष्टमेव। अत्रप्रत्ययस्यैवधातुत्वापत्तिर्बोद्धातिङन्तस्तूपदेशभावान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः॥ननुषष्ठप्रकृतसूत्रेधातुग्रहणासंभव
त्युक्तोभाष्येदृतिनतद्धातुत्वनिमित्तकम्। किंचाशितीतिप्रसज्यप्रतिषेधोपिशित्स्वरत्वयोग्यस्यैवात्वविधानान्नात्रत्वप्रसक्तिरपिचवासादृश्यमन्यानभिहितक्रियावाचकत्वे
नेतिनदोषोतआह॥चेति॥सूत्रशेषभाष्योक्तेषाणवयतिवृयतीत्यादिषुचधातुत्वेशास्त्रविषयतयासाधुत्वापत्तिरितितद्व्यावृत्तयेतदितिभावः॥उदिकरणेनेति॥इदमुपलक्षणम्।
भ्वादयःकिम्। हरुक्ष्टथगित्याद्यव्ययानांशिष्येदृतिभावार्थंनिङन्तस्यचमाभूत्। स्तंभ्वादीनामुदिकरणेनसौत्रांधातुत्वंज्ञाप्यते। चुलुंपादीनांतुबहुलमे
नन्विदंभ्वादिगणसूत्रेणसंग्रहःचादयः। अद्रव्यार्थाःकिम्। पशुः। लिङ्गसंख्यान्वितंद्रव्यम्। दृहतुस्यादेव। लोधंनयन्तिपशुमन्यमामाः। पशुदृतिसम्यग्
उपसर्गः। निसदुसदृतिसान्तो। निसस्तपतावितिनिर्देशात्। अयोगवाहानामविशेषेणेतिप्रकरणेनिष्कृतंदुष्कृतमित्युदाहृत्यदृडदुपधस्यसकारस्ययोविसर्ज
नंदृतिनाथकारोक्तेश्च। उपसर्गस्यामतावितिसूत्रेणामनोप्येवम्। निरःकुषःसुदुरोरधिकरणेदृतिनिर्देशाद्रेफान्तावपीतितत्रैवसूत्रेहरदत्तः॥दृतिसंज्ञाप्रकरणम्॥ *
तत्प्रकृतेकचित्यनुवादेनाङ्गिधानेनसार्वधातुकेपिउत्वकरणविधानेनचधातुत्वम्। जुचंक्रम्येत्यत्रपठितजोः जपजमेत्यत्रपठितपसः ऋतिप्रभृतीनांचकेषांचिद्धात्वधिका
रविहितकार्यादेश्यत्वाद्दोद्यम्। एतेष्वस्थितस्यतेषांपाठस्थभंशेनुमीमतेदृतिभावः। मैत्रेयाद्यन्यसंमतंसमाधिमाह॥बहुलमिति। सम्यगर्थेदृति॥नचलुब्धमृषिंनयन्तिपशुंमन्य
मानाइतिनिरुक्तेपशुमितिसानुस्वारपाठात्तत्रपञ्चितिलुप्तविभक्तिकंसत्ववाचीतिवाच्यम्। लोपमित्यनवगतमितिहाष्योक्त्यातन्मात्रनिर्णायकेनिरुक्तेपशुशब्दंशेन्यथापाठेसा
नाभावात्। स्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेहरदत्तग्रन्थेदशधातोमाधवग्रन्थेचेतिदिक्। वामनोप्येवमिति। तन्नहिदुःसान्तदृतितेनोक्तम्॥ दृतिसञ्ज्ञाप्रकरणम्॥

योजनमेति॥यद्यपितदनुवृत्तेरेवसिद्धेसामर्थ्याच्छब्दव्यापारेणश्रमणेनलभ्यतेमूलोक्तार्थस्तथापिमन्दबुद्धिसाधारण्येनस्फुटत्वायैवमेवोक्तम्।सदृति॥अत्रनेवस्यादितिभावः॥द्यु
मिति॥अत्रेकारस्यैवस्यान्नत्वन्यस्येतिभावः।सोर्लुगिति॥अतएवदीर्घोनेतिभावः॥तच्चेति॥दृक्दृतिपदंचेत्यर्थः॥अनेनात्रसूत्रेपदोपस्थितिपक्षदृतिसूचयति॥अचोञ्णितिअौ
णृत्यादितुलिङ्गस्मृत्यपेक्षयादुर्बलत्वेनप्रथमतोनित्यदार्थादिघटितवाक्यार्थबोधेवृत्तेर्निर्दिष्टस्यानिकलेनोपस्थितस्यापिदृक्पदस्यवाक्यार्थेऽनन्वयः।सार्व
धातुकेत्यादितुतदुपस्थितिंविनास्यान्यकाङ्क्षाशान्यभागेबोधएवनेतिविशेषः।एवंचपदश्रुतिनिमित्तेषापदैकवाक्यतयान्वयवत्यन्तरङ्गा॥स्थानषष्ठीत्वनिर्णयेउपस्थिता
लोन्त्यविशेषणा अनन्त्यस्यगुणाव्यावृत्तयेवाक्यैकवाक्यतयान्वयदृतिबहिरङ्गसातदाह॥दृशन्नाङ्गस्येत्यादि॥मृज्योरवयवस्येति॥एवंचस्थानषष्ठीत्वाभावनिर्णयेना
दृक्कोगुणवृद्धी॥गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति।एतच्चपूर्वसूत्राभ्यांगुणवृद्धिपदेअनुवर्त्यगुणोवृद्धिरितियेगुणवृद्धीदृतियोजनयालभ्यते।तेनेहन।दिव
औत्।द्यौः।त्यदादीनामःसदममाषष्ठ्यन्तप्रतिसूत्रेषष्ठ्यन्तस्यानुकरणात्कब्दस्वरूपपरतयानपुंसकात्सोर्लुगितिभावः।पदमिति।तच्चसंभवतिसामाना
धिकरण्येदृग्नस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेणसंबध्यते।मिदेर्गुणःमृजेर्वृद्धिरित्यादौतुसामानाधिकरण्यासंभवान्मृदिमृज्योरवयवस्यैकदृतिसंबध्यते।यत्तुदृक्एवस्या
नेस्तदृतिप्रत्ययास्यातेऽपि च्छतृशीकाकृतोक्तमनियमप्रसङ्गेनियमार्थमिदमित्यादितत्सर्वंभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्।तच्छेषपक्षंदूषयित्वापदोपस्थितिपक्षस्यैवभाष्येस
मर्थितत्वादित्याहुः॥ओ लोन्त्यस्येत्यस्यप्रवृत्तिरेवनेतिभावः॥नियमार्थमिदमिति॥तत्तद्विधायकैर्विहितयोर्गुणवृद्धोरलोन्त्यस्येतिवदिदमपिस्यानिनियमार्थमितितदाशयः॥त
त्सर्वंभाष्येति॥द्वयोर्नियमयोःसार्वधातुकेत्यादावविरोधेनेगूरूपस्यान्त्यस्येत्यर्थोवाच्यः॥अन्त्यस्येकदृतिवा।उभयथापिद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावसत्त्वान्तच्छेषपक्षेपर्यव
सानम्।सःअलोन्त्यस्येतिनियमःशेषोविशेषणमस्येतितदर्थः।तस्यालोन्त्यस्येत्यस्यविशेषणमितिवा।एवंचमिदेर्गुणदृत्यादौपरस्परविरोधादनवकाशत्वेनसर्वादेशगु
णापवादत्वादविरोधदृतिभावस्तदाह॥तच्छेषपक्षमिति॥

दूषणोद्धारस्त्विति॥मिदेरित्यत्रमिदर्मिदिस्तस्येतिव्याख्यानान्नदोषः॥पुगन्तेत्यत्रपुक्यन्तोलघ्वीउपधेतिव्याख्येयमित्यादिभाष्योक्तदूषणोद्धारस्त्वित्यर्थः।नन्वत्रयण्निष्ठापयतीत्यादौदोषः॥गुणेकृतेऽङ्गद्वारूपसिद्धेः।अतएवसमयाच्चयापनायामितिनिर्देशःसंगच्छतेनतदाह॥कौस्तुभेस्यष्टीकृतमिति॥नन्वेवंतर्हिकिमर्थंप्राचांपक्षउपेक्षितदृतिचेच्छुण।स्नूपधांशेदृक्परिभाषानुपस्थितावनिग्लक्षणत्वाद्विनमित्यादौगुणनिषेधानापत्तिर्भियासउपेक्षितदृति।क्ङितिचेतिनिग्लक्षणत्वेपिगुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणेतुनस्यपदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमितिदिक्॥दृत्वादाविति॥आदिनाऽकलन्तलक्षणोनुमृदितोनुमित्यादिच॥अचोःसंभवादिति॥नुमोमित्वेतुज्ञानाच्चेत्यादौचरितार्थमितिमुचादावन्त्यस्यैवस्यादितिभावः॥दीर्घःसिद्धइति॥तच्छब्देनयस्यविहितस्यसमुदायःपरामृश्यतेइतिभावः।यद्यपितस्यान्त्यादृतिर्व्यञ्जनेपिभवितेत्या

तच्छपक्षेपिदूषणोद्धारस्तुशब्दकौस्तुभेस्यष्टीकृतोस्माभिः।अचांमध्यदृतियत्तुप्राचोक्तमस्यादचःपरदृति।तन्न।श्नुसुवादीनामित्यादवन्त्यस्याचोसंभवात्।तस्यैवान्तावयवदृति।तेनत्रपुणीत्यादौअङ्गस्यनान्तत्वेनदीर्घःसिद्धः।परादित्वेसतिसिद्धेत्।अभक्तत्वेतुवहंलिहदृत्यत्रवहाभ्रेलिहदृतिग्रहणंव्यर्थंपरिभाषामुमिमीनुस्वारोनस्यात्।अपदान्तत्वात्।यत्त्वभक्तत्वेत्रपुणीतिदीर्घोनस्यादितितन्नादादिग्रहणंस्यादिनुमर्थमित्यङ्गसञ्ज्ञात्रस्थवर्तिकेनैवदूषितप्रायम्।स्थानेयोगेति।स्थानेनयोगोस्यादृतिविग्रहः।निपातनादेत्वम्।अनेकविधमिति ॥

द्वैतासत्ययवेटोलघूपधाङ्गावयवत्वेनप्राप्तस्यगुणस्यदीधीवेवीटामितिनिषेधारम्भेपालोकव्यवहारेणचावयवावस्यसमुदायावयवत्वाङ्गीकाराद्दत्वनदोषः।तथापितथात्रस्यात्वंनपञ्चारत्नीनीत्यादौपदस्यविभज्यान्वाख्यानेउत्तरपदस्यापिनान्तत्वापत्तावगन्तेतिस्वरानापत्तेरितिस्पष्टंभाष्यादौ॥त्रपूणीत्युपलक्षणंतातापिण्डानामितिनलोपसिद्धेः।तानितानीत्यर्थेछःछन्दसीतिशेर्लोपेनदुदाहरणम्॥स्थानेनेति।स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः।तन्निरूपितसंबन्धःषष्ठ्यर्थोनतुतद्रूपःसंबन्धस्तदर्थदृतिअनेनध्वनयति॥एत्वमिति॥व्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यतएवेतिबोद्धव्यम् ॥

गुणप्रमाणेति॥प्रमाणस्य दुस्त्वादेर्गुणत्वेपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन दृष्यगुक्तिः। गुणशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्तधर्ममात्रंतेनानान्तर्यमेवेतयोरान्तर्यमित्यादिस्थानेन्मरतमसूत्रस्य भाष्येणनविरोधः। अन्तरतमाभावएवगुणविधौऋकारोकारयोःसादृश्यमितितदर्थः॥बाह्यानांविवारादीनांसाक्षादूर्णावृतिलेप्यौपचारिकंगुणत्वंबोद्धम्। अनुकरणमिति॥अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थकस्यस्वतन्त्रतच्छब्दस्यनिर्देशेनस्वरूपस्मरंव्याख्यानाद्दुलस्यसंस्कारानुरोधाच्च। सप्तमीतुसप्तम्यन्तानामेवतच्छब्दार्थत्वमितिबोधनाय। तद्बोद्धार्थस्यनिर्दिष्टेदृत्यनेनसामानाधिकरण्यायचेतिभावः। शब्दार्थकत्वेनत्वनुकरणत्वव्यवहारदितिबोद्धम्। दिशिरुच्चारणेति॥अतएवजनपदेलुबित्यादौनदोषः। नह्यर्थउच्चारितोनापिशब्दस्यनिरन्तरदृतिभावः॥अचियणित्युक्तेदृति॥अचिउपश्लिष्टस्ययणित्युक्तेदृत्यर्थः। दृदंवसंहितायामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टमाफलितेति॥सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितेषष्ठ्यन्तार्थोप्यव्यवहितएवेतिभावः॥नसूत्रितमिति॥स्वरूपमित्यतःप्रागिति स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः। बलीयदृतितेनचेतास्तोतेत्यत्रप्रमाणतआन्तर्यवानकारेणेतिभावः। तस्मिन्निति॥सप्तम्यन्तानामनुकरणम्॥निःशब्देनेर्स्तयेपेक्षादिशिरुच्चारणक्रियः। अचियणित्युक्तेव्यवहितेऽव्यवहितेचसतिप्राप्तमव्यहितेएवेतिपूर्वस्यपरस्यचप्राप्तंपूर्वस्यैवेतिचनियम्यते। अव्यवहितस्येतितुफलितार्थकथनम्॥परस्यपदिति। तस्मादित्युत्तरस्यादेरितितुनसूत्रितम्। आदेरित्यंशस्यसर्वादेशबाधकत्वापत्तेः। सिद्धान्तेतुपरत्वात्सर्वादेशत्वंबाधकमित्यनुपदमेववक्ष्यति। अनेकाल्शित्सर्वस्येतिसूत्रेकृताजश्शसोःशिरित्युदाहृतंतन्न। सर्वादेशतायाःप्राक्शित्वस्यैवलाभात्। तन्नहिडाणलोरिवानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैवसर्वादेशत्वमितिसिद्धान्तः॥ शेषः। तत्रादेरितिषष्ठ्यर्थवाक्यंतत्रोत्तरस्येत्यनुवर्तनेस्थानषष्ठीचेयंपञ्चमीनिर्देशेनयत्कार्यंतदुत्तरसंबन्धिउत्तरस्यस्थानेविधीयमानंचादेर्बोद्धमितिवाक्यार्थःयंवाक्यभेदसामर्थ्याच्चादेरित्यंशंविनापिक्वचिदंशान्तरप्रवृत्तिः। आदेरित्यंशस्यानुवृत्तौनत्रेत्यस्यास्यपरत्वबोधकशब्देनयत्रविधानंतत्रेवेतिनित्यंङितदृत्यादौनप्रवर्त्तनदृतिभावः॥वक्ष्यतीति॥नचानेकालित्यतःपूर्वमेवतस्मिन्निनिर्दिष्टपूर्वस्यतस्मादित्युत्तरस्यादेरितिसूत्रेकृतानपठितेदृतिवाच्यम्। आदेरित्यंशेषष्ठीस्थानेदृत्यस्यासंबन्धेआजसेस्सुगित्यादावपितस्यप्रवृत्त्यापत्तेः। संबन्धेमध्येतस्मिन्निनितस्मादित्यनयोरपितत्संबन्धेतयोरप्यागमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्तेरितिदिक्॥डाणलोरिवेति॥ आदेशानांप्रत्ययाधिकारेषठेपिवाक्यार्थबोधोत्तरमेवप्रत्ययस्यज्ञानेनोपदेशेणकारेदृत्वाप्रवृत्ते स्तदुत्तरंलस्येप्रवृत्तिकालेदृत्वेप्यनेकाल्त्वात्तेरितिभावः॥

प्रवर्तनएवेति॥उपपादितमेतत्॥शब्दान्तरप्राप्तेति॥मद्यक्ति संबन्धितयापूर्वं प्रवृत्तिस्तद्यक्तिसंबन्धितयैवपुनःप्रवृत्तेःकृताकृतप्रसङ्गित्वंप्रसिद्धमितिभावः॥कृताकृतेति॥व्यक्तिविशे
षानाश्रयणेनेत्यर्थः॥वृद्धौतत्त्वदुषेत्यस्यतत्त्वनप्राप्तिः॥साहचर्येणविभक्तिनिमित्तानामेववृद्धादीनान्तत्रग्रहणात्।नित्यत्वेनैवसिद्धेवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेफलाभावाच्चेतिदि
क्॥अन्तरङ्गत्वादितिभाष्येलयन्त्रत्ययान्तरंनतुतयवादेशः।उभयीत्यत्रद्विमात्रजितिप्रत्याहाराश्रयणेनसाधितः।एवंचोभयशब्देविकल्पस्यप्राप्तिरेवनेतिउक्तम्॥अन्तरङ्गत्वंबलवत्त्वेना
दृत्यादाविति।आदिशब्देनातोभिसऐसूदितिगृह्यते।परत्वादिति।अतएवादेःपरस्येतिएथकूक्रियतेदृत्युक्तम्।उत्तरस्येत्यशस्तुऔशेसोरपिप्रवर्तनएवायत्तुप्राचाआदेरितिसूत्रंविवृण्वता
प्रज्ञमीनिर्देशेनेत्ययुक्तंतदसंबद्धमितिस्पष्टमेव।परनित्येति।परान्नित्ययथातुदति।रुणद्धिपरमपिलघूपधगुणंबाधित्वाशप्रभो।तथाराधेर्णिच्।रन्धयति।राम्यपधावृद्धिंबा
धित्वाधिजभोरित्यत्रमनचसोपिशब्दान्तरप्राप्त्यानित्यदृतिवाच्यम्।कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापिक्वचिन्नित्यताभ्युपगमात्।अन्तरङ्गंप्रथा।उभयेदेवमन्वृषाः।दृहप्रथमचरमेति
परमपिविकल्पंबाधित्वासर्वादीनीतिसर्वनामसञ्ज्ञाविभक्तिरनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्।अपवादोपियद्यन्यत्रचरितार्थस्तद्यन्तरङ्गेणगुणेनबाद्यतएव।तद्यथा।अग्नेदृंह
ग्रामेदृहसर्वेदृत्यत्रान्तरङ्गेणगुणेनसवर्णदीर्घोबाद्यते।सचयद्यपियणगुणयोरपवादस्तथापिसमानाश्रयेचरितार्थः।तथाचवार्तिकम्।दृणद्धिशीनामादृणःसवर्णदीर्घ
त्वादिति।असिद्धमिति।तेनपचावेदमित्यादावेतेस्त्वन।अकृतव्यूहादृतियद्यपिकृतमपिवानिवर्तयन्तीतिपरिभाषान्तरंपठ्यतेफलंचतुल्यम्।तथापिअकृतेत्येवलघुप्रक्षा
लनाद्धिपङ्कस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायादितिभावः।नकुर्वन्तीति।यथानिषेदुषीमित्यादौक्वसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपिभाविनासंप्रसारणेनवलादित्वंनङ्कृतीत्यत्रोच्यनकुर्वन्तीत्यर्थः॥इति
परिभाषाप्रकरणम्॥एकमन्यत्रप्रपञ्चितम्।बाद्यतएवेति॥निरवकाशत्वरूपस्यबलवत्त्वबीजस्याभावात्॥तेनेति॥पूर्वानुअन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्तावेवेतिभावः॥नकुर्वन्तीत्यर्थदृति॥यदि
त्वसेदुषदृत्यादौपदावधिकेन्नाख्यानेसेदुस्असितिस्थितेदृत्संप्रसारणयोःप्राप्तौप्रतिपदविधित्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वंसंप्रसारणेवलादित्वाभावादितःप्राप्तिरेवनलक्ष्यानुरोधाद्धलप
रत्वाधिक्येवान्वाख्यानमितितत्सिद्धिरित्युच्यतेतदेषापरिभाषानिष्फलेतिबोद्धम्।अतएवभाष्येनकापिव्यवहृतेत्यन्यत्रविस्तरेणनिरूपितम्॥दृतिपरिभाषाप्रकरणम्॥

नन्वक्तिप्रसङ्गेऽकृतदोषस्याप्योकारादिभिर्दीर्घादिग्रहणंनस्यात्।उच्चरितएवशब्दः प्रत्यायकोनानुच्चारितइत्यणुदित्सूत्रेभाष्योक्तेः।नचोच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वेरहसिपुस्तकमीक्षमाणस्यबोधा
नुपपत्तिरितिवाच्यम्।तत्रापिपुस्तकदृष्टेःस्वीयसङ्केतोच्चारणसत्त्वादित्यतआह॥प्रत्याहारग्रहणेषिति॥एतेनदीर्घकारादेर्ग्राहकशास्त्रबलेनऽकारादिभिर्बोधितेषांमिकूपदेवत्त्वानुपस्थितत्वेनत
दुत्तरप्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिरित्यपास्तम्।इत्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषाद्वानचणुदित्सूत्रंव्यर्थम्।नचप्रत्याहारेणमाद्यवर्णेषुचरितार्थम्।अन्यवर्णानामिवतत्सवर्णानामपिलक्षणयैवग्रह
णसिद्धेः।नचास्यचाविस्पष्टोच्चारितार्थम्।व्यक्तिपक्षेस्यप्रत्याहारसूत्रस्थतोभेदेनाणल्लाभादितिस्पष्टमणुदित्सूत्रेभाष्येदृत्तिचेन्नालस्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेवतच्चारितार्थ्यात्।प्रत्याहारेत्युपलक्ष
णंतद्वाच्यवाचेतिचाअस्यचाविस्पष्टत्वपिसदृशाज्ञेयुलक्षणावश्यकत्वात्।अणुदित्सूत्रगृहीतलस्यतावच्छेदकीकृतलक्षणाविधीयमानातिरिक्तविषयेएवाप्रत्यवदृत्युक्तेः।अतएवयदादी
नामदृत्यादीनत्वसदृशवाज्ञेयुलक्षण॥नाजकलोअणुदित्यत्रतुनलक्षणातद्बोधकालेलस्यतावच्छेदकाग्रहादितिभावः॥तत्रप्रमाणमाह।दीर्घादिति॥अकृपदीर्घकारेणस्वसवर्णग्र
दकोयणचिप्रत्याहारग्रहणेषुतद्वाच्यवाच्येनिरूढालक्षणा।दीर्घाज्जसिचेतिज्ञापकात् त्वादिभ्यदृतिनिर्देशाच्चातेनेकूशब्देनषट्षष्टिगृह्यतेयणशब्देनसप्ता
भाव्यमानत्वेनसवर्णाग्राहकत्वेपिगुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपियत्वानांग्रहणात्।अतोनास्तियथासंख्यम्।नचलस्यार्थबोधात्पूर्वमाविर्भावेणकार्यबोध
मादायययथासंख्यमस्त्विति।वाच्यम् ॥ ॐ हणेषितत्रनादिचीत्येवसिद्धमितिभावः।तेनलक्षणाङ्गीकारेण।भाव्यमानत्वेनेति॥विधीयमानविषयेलक्षणाभावस्यानुपदमुक्त
त्वादितिभावः॥अभेदकत्वेनेति॥स्वरूपेउच्चारितगुणानांभेदकत्वाभावेपिस्वरूपकृतभेदमादायसप्तत्वसंख्यानविरुद्ध्यते।यदितुअणुदित्सूत्रेणग्रहणाद्गुणविषयेगुणानां
भेदकतैवोचितेतिविभाव्यतेतदापिचत्वारोयणदृतियथासंख्यमसंगतमेवातदूधनयन्नाह॥अतोनास्तीति॥तत्खण्डनेएवाग्रहोनतुसप्तत्वसंख्यानमितिभावः॥अन्या
र्थबोधमादायेति॥त्वादिभ्यदृत्यादिनिर्देशोहितनात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्यतत्सत्त्वएवसंभवेनसबोधआवश्यकस्तत्रचयथासंख्यसहायेनवाक्यार्थेनिष्पन्नेत्वादिभ्यदृत्यादि
निर्देशाल्लक्षणमाजायमानेपुनर्वाक्यार्थबोधेलक्षितदीर्घादीनांस्ववाचकान्वयिन्येवान्वयदृतिभावः ॥

स्थानेन्तरतमसूत्रेणैवेति॥व्यक्तिपक्षेव्यक्तीनामनन्त्येनसंख्याज्ञानाभावाद्यथासंख्यासंभवाल्लृस्यासिद्धेश्चेतिभावः। परेतुव्यक्तिपक्षेऽकलादिप्रत्याहारसूत्रेषुसर्वेऽकारादीनांग्रहणंदुरुपपादमनहितत्रलक्षणावर्तुंशक्यालक्ष्यतावच्छेदकाग्रहात्।एवंचतत्रप्रत्याहारसूत्रेषुजातिनिर्देशेनैवनिर्वाहोनान्यथा।एवंचाद्उपित्सादावपिजातिनिर्देशएवोचितः। अर्द्धर्जरतीयस्यानैचित्यात्।अतएवाणुदित्सूत्रेभाष्येप्रत्याहारेषुस्वज्ञावित्यादौचउक्तामनुपपत्तिमाशङ्क्यजात्याश्रयणमेवकृतम्।यथासंख्यसूत्रेचव्यक्तिसाम्यादवधर्मेऽपिप्रवर्ततेस्वतासीलूनःरित्यादौयथानाप्यत्रपक्षेऽकारादीलकासंख्यापतिः।लृत्वादिजातेर्ऋकारादावभावात्।नचजातिपक्षेऽणुदित्सूत्रेणग्रहणप्रत्याख्यानेऽप्रसंगादृदित्यादौऋकारेणलकारग्रहणायसावर्ण्यवचनस्थानेलृवर्णसदृक्षवदतिदेशाल्लकारेरेफापत्तिरितिवाच्यम्।कृञ्चानुप्रवाद्यर्थंतस्यातिदेशस्यानित्यत्वावश्यकत्वात्।तस्मात्तेनग्रहणप्रत्या

. एवमपितृतीयचतुर्थाभ्यामकारलकाराभ्यांप्रत्येकंत्रिषट्पञ्चाशदुपस्थितौलृवर्णानांरेफादेशस्यऋवर्णानांलादेशस्यचप्रसङ्गात्।तस्मादिहस्थानेन्तरतमसूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याहस्थानतआन्तर्यादिति।अनचिचेतिसूत्राट्टूवाग्रहणमनुवर्ततइतिनाञ्झलावितिसूत्रेकेयटः।एवंचसर्वत्रैशाकल्यस्येतिसूत्रंतत्पञ्चमभूतपूर्वोत्तरसूत्रद्वयंचनारभणीयमितिभावः ॥ ॐ स्थानेप्यप्रत्ययद्वयंशेषवाक्यभेदेनविधीयमानेजातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकस्तपरसूत्रेवदित्यादीनामदृश्यत्वादौनदोषः।एवंचात्रयणपदेनजात्याश्रयणेनापिनसवर्णबोधनमितिसौनक्तिकत्वादौअनुनासिकस्थानेपिनिरनुनासिकएव।अतएवस्थानेन्तरतमसूत्रेभाष्येऽस्यतदुदाहरणत्वमाशङ्क्ययथासंख्यमित्यनेनापिसिद्धमित्युक्तंतेनात्रतयोःफलाविशेषउक्तः।उञ्इतिसूत्रेनव्यानांप्रमादएवानचकलादिषुऋकारादिभीरूपसादृश्येनसर्वऋकारादिप्रतीतिरितिवाच्यम्॥अगादिष्वपिकिंचित्सादृश्यमाश्रित्यदीर्घादीनामपिग्रहणोपपत्तेः।ल्वादिभ्यइतिनिर्देशानामीषत्सादृश्येनापिग्रहणमित्यर्थज्ञापकतायायुक्तत्वात्।तदयुक्तमदुरुणसूत्रेभाष्येरूपसामान्याद्यासिद्धमिति।अणुदित्सूत्रेऽणग्रहणंतुप्रत्याहारार्थंवर्णेषुणकारादिभिश्चिह्नैःप्रत्याहारसूत्रस्थोयमितिप्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपायान्तरपरमाचार्याःकृत्वाननिवर्तन्तदितिन्यायादिदमेवाभिप्रेत्यतत्रत्यमणग्रहणंप्रत्याख्यातंभाष्येइत्याहुरितिदिक् ॥

क्रियमेदिति॥अनचीत्यनुवर्त्यपर्युदासपरतयाहलिपरएवनित्यनिषेधइतिव्याख्यानेनेतिभावः॥विकल्पउक्तइति॥एवंचसर्वत्रशाकल्यस्येतिवदिदमपिप्रपञ्चार्थमितिभावः॥
असतीतियतुनादिनीत्यादिवृत्तावनचीतिप्राप्तिमुद्भाव्यत्रिप्रभृतिषुसर्वत्रेत्यनयोःप्राप्तिमनुद्भाव्यपुनर्दीर्घादित्यत्रानचीतिप्राप्तिरुद्भावितेहरदत्तेन।तस्यायमाशयः।निषेधेविकल्पेप्राप्तेरुद्भावनंनावश्यकंतद्विकल्पेविधिविकल्पस्यकालितत्वेनविधेरेवअप्राप्तविषयविकल्पसंभवादनित्यनिषेधेतुतदुद्भावनमावश्यकमितितन्न।विकल्पेपिनिषेधप्रकरणान्नञुल्लेखस्यावश्यकत्वेनप्राप्तेरुद्भावनस्यावश्यकत्वात्।मद्धेनञोसंबन्धोमण्डूकानुवृत्तिरग्रेदित्यत्रमानाभावाच्चासर्वत्रेतिसूत्रेस्थद्वित्वमात्रनिषेधकतेतिबोधयितुंतदनुल्लेखाच्च।
त्रिप्रभृतिषिचिस्थेनद्विषयेनकारषकारयोर्हिर्वचनाभावदतिमिश्रग्रन्थेनप्राप्तेरुल्लेखस्यकृतप्रायत्वाच्च।वृतिहरदत्तयोर्नादिन्याशरेचीत्यनयोरपिप्राप्तेरुल्लेखस्यबहुषुपुस्तकेष्वनुपलम्भाच्चेयतुदीर्घादाचार्याणामितिसूत्रेआचार्यग्रहणंपूजार्थमित्यभिप्रेत्यवाक्यकृदितिभाष्योदाहृतेविकल्पेउपपत्तिचिन्तार्थंक्रियतेतन्मुधैव।पूजार्थतायाःप्रामाणिकैरनुक्तेः।
त्रिप्रभृतिषिचिसूत्रेणकरायनग्रहणस्यापितथात्वापत्तेःनचेष्टापत्तिः।संस्कर्तेतित्रिसकारत्वपरकैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात्।स्वग्रन्थविरोधाच्चअतएवप्रातिशाख्यभाष्येपिआत्वारश्चमितिमन्त्रेतत्कारस्यद्वित्वविकल्पउदाहृतः।माधवेनचास्तेदित्यत्रसकारस्यद्वित्वविकल्पउक्तः।एवंचधात्रंशदित्यत्रतकारस्यद्वित्वंसदिस्थितिरेवासतीतिदिक्।स्थानिवदादेशः।धात्वङ्कृतद्विताव्ययसुप्तिङन्तपदादेशइतिप्राचोक्तमतत्परिगणनमुदाहरणमात्रंवा।नाद्यः।सिच्वक्सचङ्ङादीनामादेशस्यणानचश्रवणसंग्रहापत्तेः॥
तिदिक्॥चङ्ङादीनामिति।आदिनाचिणनकेवलङ्यादेशानामेवासंग्रहदित्याह॥स्नादेशस्येति॥तदभावेह्यवादिषातामित्यत्रेट्नस्यात्।क्त्वादेःकादीनामित्वंनस्यात्॥शानेचःशेषत्वंनस्यान्नाहिदर्शदित्यादौअडिगुणोनस्यादितिभावः।ननुसिच्यादीनांप्रत्ययाधिकारेपाठात्स्नमत्प्रत्ययत्वमस्तीतिनस्यानिवत्वोपयोगःनचतेषांप्रत्ययत्वेविधानंव्यर्थमित्याहुर्मन्त्रेघसेतिसूत्रेचङ्ङिसिचामितित्रयाणांग्रहणेगौरवापत्तेःसिचोलुकितद्विषयेआदिःसिचदृतिस्वरापत्तिश्चेतिभाष्यकैयटयोःस्पष्टमित्यरुचेराह।चेति।तेनाग्रहीदित्यादाविडादेशस्यई रर्मिः
टोसङ्हदृत्यर्थंदृमुपलक्षणमव्ययस्यपदात्परंग्रहणवैयर्थ्यमपिदोषदृतिबोद्धव्यम्॥

अव्ययस्येति।अत्रत्वस्यैवदोषत्वमितिभावः।ननुअव्ययस्याङ्गत्वेफलाभावेनप्रत्ययस्यसुकानुप्रत्वेनचतदप्राप्तावकर्यतेनाव्ययसंग्रहोतआह। पदेति। तत्त्वेचततः परस्यनिधाना
र्थमावश्यकंप्रत्ययलक्षणेनसुबन्तत्वाच्चतत्त्वमितिभावः॥सिद्धत्वाच्चेति।अतएवात्रतुक्।नचसर्वेसर्वपदादेशादितिन्यायेनप्रस्तुत्वादत्रस्यस्थानेप्रस्तुत्यइत्यादेशेतस्याव्यय
त्वसिद्धिरितिवाच्यम्।अर्थवत्येवस्थानिवत्त्वमिति तात्पर्येणतुकोप्यर्थवत्त्वेनतादृशस्यान्यादेशभावकल्पनेमानाभावादितिदिक्।अनल्विधावितिकिमिति॥
विधिग्रहणविशिष्टंकिमर्थमितिप्रश्नः॥णत्वप्राप्तमिति॥नचसकारेखतोऽभिन्नत्वसत्त्वात्अभिन्नव्यवायेनेतिनिषेधात्कथंणत्वप्राप्तिरितिवाच्यम्।अतिदिश्यमानधर्मविरुद्ध
स्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात्।इदंचासिद्धवत्सूत्रेकैयटेस्पष्टम्॥तुकामदिति॥यद्यपिवत्वंहल्त्वाद्यपेक्षयाविशेषधर्मस्तथाप्येतद्वाक्योपप्लुतेवकारव
नान्यः।अव्ययस्याङ्गपदाभ्यांपृथग्ग्रहणंवैयर्थ्यात्।प्रस्तुत्येतिवृत्तिकारोक्तंतदुदाहरणमपिमन्दम्।तुकामात्रस्यानव्ययत्वात्।कृत्तेनसिद्धत्वाच्चेत्यशयेनाह।आदेशदिति।
अनल्विधावितिकिम्।तेनतस्मात्तस्यतस्मिंश्चविधौमाभूत्।तत्रअलाविधौयथा।व्यूढोरस्केन।अत्रसंस्कारस्यस्थानिवत्त्वेनविसर्गवदङ्गमाश्रित्याङ्गावयेदतिणत्वंप्राप्त
म्।अलःपरस्यद्यौःपन्थाःहलङ्यादिलोपेनाअलोविधौ।युकामः।वलिलोपेनाअलिविधौ।यजेःक्तः।कदृष्टः।हशिचेत्युत्वेनाअल्त्वेहस्यान्यवयवएवत्वतेतेनरामा
येत्यादौसुपिचेतिदीर्घःसिद्धः।नहिधौहियजादिलमाश्रित्ययज्झादेशावयवेनतुस्थान्यवयवइतितदेतत्सकलमभिप्रेत्याह।नतुस्थान्यलाश्रयइति।आश्रयणंचेहयथाकथंचिन्नतु
प्रधान्येनेवेत्याग्रहः।तेनप्रपठेत्यत्रवलादिलक्षणेण्वृन्।७) तुकारइतिवाक्येउपात्तधर्मापेक्षयानतस्यतत्त्वम्।सूत्रेकृप्रस्यान्यादेशभावमादायैवैतत्कृतवाक्योपप्लवादितिभावः॥क
दृष्टइति॥यद्यपीदंरूपमुत्वेगुणेवादेशेपाक्षिकलोपेनसिद्धंतथापिपक्षेकविष्टइतिस्यात्।कयिष्टइतिचेष्यतेइतिभावः॥स्थान्यवयवएवेति॥उपलक्षणमेतत्स्थानिरूपोपीतिबोद्धव्यम्।
अतएवादेशिन्यत्याश्रीयमाणेप्रतिषेधइतिभाष्येउक्तम्।नतुस्थान्यवयवइति॥अतः प्रत्ययत्वंस्थानिवत्त्वेनभवत्येवेतिभावः।अग्रहीदित्यादौग्रहोलिटीत्यनेनेरएवदीर्घविधा
नान्यत्वेनतस्यस्थानितेतितद्धतीत्वाश्रयस्यसिचोलोपस्यसिद्धिरितिबोद्धव्यम्।यथाकथंचिदिति॥व्याख्यानादितिभावः ॥

दूषयितेति। अङ्गस्येति सूत्रेभाष्येऽतिशेषः। एतदसिद्धौ दूषयितेत्यर्थः। विसर्गसत्वन्यत्रदृश्यः॥ अनेनतुवार्यतेदति॥ स्थानिनिसतियद्भवतितदादेशेपिभवतितत्रसतियन्नभवतितदादेशेपि नभवतीत्यर्थात्। अजादेशोऽजकार्यंलभतेनलभतेवेतिवाच्योर्थः। तत्रोपपत्तिमाह। शब्देति॥ पूर्वसूत्रेस्थानिवत्पदस्यतदुत्कार्यंलभतदुत्येतन्मात्रार्थकस्येहोभयार्थकत्वानदाश्रयणमितिभाव। यलोपदीर्घाश्रेति॥ यलोपदीर्घावादियेषामित्यर्थः। यलोपादयोदीर्घादयश्चेतियावत्। तेनस्वरादीनामपिसंग्रहः॥ यलोपादिश्चेवसिद्धेएवमुक्तिर्वैचित्र्याय। नहियलोपादिविधयेभावातिदेशप्र नानिषेधादिति। स्थानिवत्वनिषेधादित्यर्थः। अन्यः॥ अलिङ्ग्यर्थमिति। तेनवव्रश्चेत्यत्रषस्यसंप्रसारणंन। उरदत्वस्यस्थानिवत्त्वेनसंप्रसारणतयानसंप्रसारणदृतिनिषेधात्। नचोरदत्वं परनिमित्तंनेतिवाच्यम्। अङ्गस्येत्यधिकारेप्रत्ययेपरेनद्विधानात्। प्रागभ्यासविकारेभ्योङ्गाधिकारदृतिपक्षेदूषयित्वाआसप्तमसमाप्तेरितिपक्षस्यैवआकरेसिद्धान्तितत्वात्। किं चपूर्वसूत्रेणस्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यतेनत्वादेशप्रयुक्तंवार्यतेनायकः पावकदत्यादौएचोयवावायावदत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। अनेननुवार्यते। शब्दाधिकारमा श्रित्यभावाभावयोरप्यतिदेशोयमितिस्वीकारात्। नपदान्तेतिसूत्रेयलोपदीर्घादिग्रहणंचेहलिङ्गम्। अतएवगणयतीत्यादौनवृद्धिः। स्थानिनिसत्यभवन्त्यास्तस्याअ देशेप्यभावातिदेशात्। उक्तंचाकाममतिदिश्यन्तांवास्त्वासच्चापिनेहभारोस्तीति। स्यादेतत्। पूर्वत्वस्यसावधित्वेनसन्निहितस्यैवअवधित्वमुचितम्। सन्निहितंचेहत्रयंस्था नीआदेशेनिमित्तंचातत्रनतावत् स्थानीअवधिस्तस्यादेशेनापहारात्। नाप्यादेशनिमित्तेवैयाकरणदृत्यत्रऐकारस्य यादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह। अतः पूर्वत्वेनदृष्टस्यै ति। पूर्वत्वमुपलक्षणंननुविशेषणमितिभावः। एतेनअचःपूर्वत्वविधानादैचोः सिद्धमितिवार्तिकंव्याख्यातम्॥ एकिरितिभावः॥ नवृद्धिरिति॥ अतउपधायादृतिवृद्धिर्नेत्यर्थः। किलुगुपधात्वेतिनिषेधस्तूपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधावेवनान्यत्रेतिभाष्येस्पष्टम्॥ आयादेशापत्ते रिति॥ यणःस्थानिवत्त्वेनाच्त्वादितिभावः। पूर्वत्वंचात्रव्यवहिताव्यवहितसाधारणंस्वरेनिषेधात्। अतोयणोनिमित्ताकारापेक्षयाप्यैकारस्यपूर्वत्वमस्तीतितत्यक्षेप्यर्थं दोषदृतिभावः। आदेशेनापहारात्कथंस्थानिनोवधित्वमित्यतआह॥ उपलक्षणमिति॥

अन्तशब्दस्यचरमावयववाचित्वंविधिशब्दोभावसाधनःकर्मषष्ठ्यासमासेनपदचरमावयवेकर्त्तव्येवृत्तेवंव्याख्यानेफलमाह।वृक्षमिति।विजिति।क्विपितूठ्स्यादिति
भावः॥स्थानिवत्त्वादिति।णिलोपस्यटिलोपस्यवास्थानिवत्त्वादित्यर्थः।नन्वस्यपदत्वाभावात्कुतोऽसिद्धिरतआह।सुबन्तादिति।अन्तर्वर्तिसुब्निमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृतन्या
यवान्तेपिसत्त्वमितिभावः।प्रत्ययलक्षणमितिस्थानिवत्त्वेनप्रत्ययनिमित्तंकार्यमित्यर्थः।वर्णाश्रयत्वादिति॥णाविष्ठवदित्यनेनयद्यभमितिशास्त्रस्यैवातिदेशस्तर्हिवर्णाश्रयभे
दचस्थानिवत्त्वस्याप्रसक्तिः॥कार्यातिदेशेपियन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापीत्यङ्गीकारादूर्णाभ्रमत्वंसिद्धमिति॥प्रत्ययलक्षणस्
त्रंतुभाष्यकृताप्रत्ययस्यप्रसाधारणंरूपमाश्रीयतेतत्रैवप्रत्ययलक्षणमितिनियमार्थत्वेनस्थापितंनत्वप्राधान्येनालाश्रयणेविद्यार्थमितिभावः।नचाचःपरस्मिन्नितिणिलोपस्यस्थानिव
न्नपदान्त ॥पदस्यचरमावयवइति।वृक्षंवेतीतिवृक्षवीः।वातीतिवृक्षवाः।तमाचष्टेवृक्षव्।विच्।दृहलोपोव्योरितिवलोपोन।स्थानिवत्त्वात्।नचनपदान्तेतिनिषे
धः।दृहविधेयस्यलोपस्यपदानवयवत्वात्।पदान्तस्यस्थानेविधौनेतिव्याख्यानेतुनेदंसिद्धेत्।सुबन्ताण्णिजितिहरदतादिमतेऽन्तर्वर्तिसुपापदत्वात्।नचेष्टवदित्यतिदि
ष्टेनणिचिभत्वेनपदत्वसाधोर्णेर्लुप्तत्वात्।नचप्रत्ययलक्षणमाश्रयणादिति।द्विर्वचनादौचेति।यलोपादयआदिशब्दग्राह्याः।वरेदृतिवरेयोजादेशःसनस्थान्यदृ
तिव्याख्येयम्।सहविवक्षाभावेपिनिपातनाद्बहूनःसप्तम्यलुक्च।अथोदाहरणानि।पदान्ते।कानिसन्ति।कौस्तः।द्विर्वचने।सुद्युपास्यः॥ ॐ स्वेनभत्वंसुलभमितिवाच्यम्॥णि
लोपस्येवटिलोपस्यापिस्थानिवत्त्वापत्तौवान्तेभत्वस्यदुर्लभत्वेननत्रपदत्वानिवृत्तेः॥प्रकल्प्यचापवादविषयमितिन्यायेननिषेधविषयेतत्प्रतिबन्धायस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्च।हरदता
दिमतेदृत्यनेनारुचिर्बोधितातद्बीजंत्वयंपक्षेनसूत्रवार्तिकभाष्यसंमतदृतिप्रातिपदिकान्तदुत्पत्तौपदत्वाभावदृति।चरमावयवेकार्यदृतिव्याख्यानेफलंतुएधोयन्हसतीत्यादौयणःस्थानिवत्त्वादेत
तदोरितिसुलोपाभावन्नदृणः।शतरियन्निति।रूपम्।उलेचनस्थानिवदनेननिषेधादितित्वम्।कानिसन्तीति।वाक्यसंस्कारपक्षएतत्।तत्रपक्षेपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादाय
न्तरङ्गाणांपूर्वंप्रवृत्तेरिकारादेःस्थानिभूतादचःपूर्वत्वंद्रष्टव्यम्।एतन्मूलकमेववाक्यसंस्कारपक्षेश्रुतवर्णक्रमेणैवलक्ष्यसंस्कारइतिवदन्ति ॥

नस्थानिवदिति।नेन्नतोलोपेनेतिभावः।नचपूर्वमलोपस्ततोवलिलोपइतिक्रमसत्त्वादकारेणाङ्धातुकत्वाद्यलाभात्कथमतिदेशेनतल्लाभः।सम्भावनामात्रेणापितल्लाभस्यवरेग्रहणेनज्ञापनात्।अस्तिचात्रापियदिपूर्वंयलोपःस्यात्तदाकारेणप्रत्ययत्वंलब्धंस्यादितिसंभावनाफलंतुयातिरित्यादिसिद्धिरितिदिक्॥क्तिजिति॥क्तिच्क्तौचसञ्ज्ञायामित्यनेनाक्तिन्तुनाअप्रत्ययाद्ग्रहणेनवाप्राप्तानस्थानिवदिति॥स्थानिवत्त्वेहिस्वराप्रवृत्तिरेवस्यात्।अकारस्यतुनस्त्वविधौस्थानिवत्त्वनिषेधात्॥लित्वंतुकारकृत्वादौसावकाशमितिभावः।शिष्टेति॥नन्वन्नानुस्वारस्यादिशब्दाच्चपूर्वत्वेनस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः।नचास्मादेवज्ञापकात्तस्याशङ्कीयतेपिस्थानिवत्त्वेनतल्लाभफलाभावात्।तदुक्तंसन्निवेशेपेक्षेसतनःपूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणाप्यतिदेष्टुमशक्यत्वाच्चेतिभाष्यसूत्रस्वभाष्यरीत्यातस्यस्थानिभूतालृत्तिधर्मत्वेनास्त्विधाविनिनिषेधाच्चविशेषणतयालाभ्रयणाच्चेतिभाष्येपूर्वत्रासिद्धेदृष्यन्तेनवरेयलोपस्वरभिन्नानांहिर्वचनादीनांग्रहणस्यात्रप्रत्याख्यानेनतस्यचणलेप्रतिप्रसवेनात्रस्थानिवत्त्वेनपरसवर्णाभावेयलाभादिमुदाहरणंचिन्त्यम्।णत्वग्रहणेचप्रतिप्रसववार्तिकेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषेत्युपपादितमेव॥

वरेति॥यायावरःयच्चयङ्दृतिवरच्।अतोलोपःसचअतोलोपइतिचेत्सालोपेकर्तव्येनस्थानिवत्।यलोपेमातिः।यातेर्यङ्तात्क्तिच्।अतोलोपःयलोपः।अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वादतोलोपःयलोपः।नचपुनरलोपःशङ्क्यः।विणोलुङ्न्यायेनातोलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च।स्वरेचिकीर्षकः।सनोतेर्लोपः।लितीतिचकारेकारस्यउदात्तत्वेकर्तव्येनस्थानिवत्।सवर्णानुस्वारयोः।शिष्टि।दीर्घेप्रतिदीर्घः॥७॥दधिष्यतेकिंचदीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्यमयि।यमुदात्तस्यतोलिउदः स्थःभ्यो हः।श्रन्थोटीतिषट्सूतीपाठोत्तरंझलांजशझशि।अभ्यासेचर्चेखरिच।वृक्षासने।अणोप्रगृह्यस्येतिपञ्चसूत्र्याःपाठइतिभाष्यसंमताशङ्कापीपाठपक्षेपरसवर्णदृष्ट्याझलांजशझशीत्यस्यझरोझरीत्यस्यवासिद्धत्वेनयणादेशाभावात्तदप्राप्तेरितिचेत्सत्यम्।पादयतेः क्विपिपाद्धसतीत्यादौझयोहइतिपूर्वसवर्णेपञ्चमीसमासेनप्राप्तस्यानिवद्भावेवारणार्थत्वात्।हरितशब्दादाचश्चाणण्यन्तात्क्विपिहरिद्धसतीत्यादौउक्तरीत्याप्राप्तस्यतस्यवारणार्थत्वाच्च।अत्रालोपस्थापितत्वात्प्राक्कौलुप्तमित्यस्यविषयएव।हरिन्नमतीत्यादौअनुनासिकेतदुच्चारणसामर्थ्यात्।हयवरट्सूत्रभाष्यरीत्यातत्रसवर्णग्रहणापकर्षेणतस्यापिसवर्णविधित्वादित्यन्यत्रविस्तरः॥

सूत्रेणसद्दति।क्ति:स्त्रीसहभोजनमित्यस्मात्सहस्यसादेशद्दतिप्रतीयते।झलोझलीति।सिचएवलोपद्दतिपक्षेक्रान्द्सोवर्णलोपोबोद्धव्यः।स्यश्चेदंधिचेतिसूत्रेभाष्ये।लोकेतुसन्धिरित्यसाध्वेवेतिस्थितम्॥विशेषणेनापदस्येत्यधिकारप्रविशेषणेनसंयोगस्येत्यनेनाएकत्वसंख्येति।अभेदैकत्वसंख्येतितदर्थः।संख्यासामान्याभावद्दतियावत्।विग्रहेएकवचनंतुऔत्सर्गिकम्।सुबन्तत्वसंपत्तिमात्रफलकमितिसमर्थसूत्रेभाष्येस्थितम्। भाष्येस्थितमिति। संयोगसञ्ज्ञासूत्रस्थेद्त्यर्थः।एवंचप्रत्येकंसंयोगसञ्ज्ञापक्षस्यानन्तराद्तिसूत्राद्रस्वारस्यविरोधेनफलाभावेनचासंगतत्वमितितत्रैवभाष्येध्वनितंतयात्रत्यमन्तग्रहणंव्यर्थमेवनतुफलान्तरेणनिवेशःकार्यद्तिभावः।यत्तुसंयोगेतिलुप्तषष्ठीकंतच्चपदस्येतिजहीत्यादिसन्धिश्रमेणाद्नंधिः।अदेःक्तिनिबहुलंछन्द्सीतिघस्लुआदेशः।घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः।झलोझलीतिसलोपः।धत्वम्।घस्यजश्त्वम्।सहस्यसद्दतिसूत्रात्सद्त्यनुवर्तमाने समानस्यच्छन्द्स्यमूर्द्धप्रभृत्युद्र्केषुद्तिसूत्रेणसः।चरिजसतुःसंयोगान्तस्यातदन्तस्येति।अलोन्त्यपरिभाषयेतिभावः।यद्यपिविशेषणेनतदन्तविधिलाभात्संयोगस्येत्येवत्सूत्रयितुमुचितंतथापिप्रत्येकंसंयोगसञ्ज्ञेतिपक्षेदृषकरोतीत्यादौलोपंवारयितुंसंयोगावन्तौयस्येतिद्विवचनान्तेनसमासलाभार्थमन्तग्रहणम्।वृत्तौहिउपसर्जनानामेकत्वसंख्यौत्सर्गिकीद्वित्वादिकंतुप्रयत्नलभ्यमितिभाष्येस्थितम्।यणद्तिवाचनिकम्।यद्वावाच्योव्याख्येयः।व्याख्याचद्वेधा।झलोझलीत्यतोझल्ग्रहणमपकृष्यझलएवलोपोविधीयतेद्त्यन्तरङ्गेलोपेकर्तव्येबहिरङ्गस्ययणोसिद्धत्वमितिवा।नचषष्ठीअसिद्धपरिभाषात्रिपाद्यीस्थलेनासिद्धमन्तरङ्गंलोपंनपश्यतीतिवाच्यम्।कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् ॥ ७ चान्तविशेषणंसंयोगान्तस्यसतःपदान्तस्येत्यर्थमन्तग्रहणमिति।तन्न।तादृशलस्याभावात्।अतएवघ्वसोरितिसूत्रेहिशकारकोनिर्देशद्दतिभाष्येउक्तम्।त्वद्रीत्यासंयोगान्तलोपस्यदुर्वारत्वेनशकारद्वयाभावात्तद्संगतिःस्पष्टैव।अपकृष्येति।तच्चषष्ठ्यविपरिणम्यवाक्यभेदेनसंबध्यते।तेनपूर्ववाक्यस्यक्वचिद्झल्यपिप्रवृतिः।उत्तरवाक्येनचतस्यक्वाचित्कत्वंज्ञाप्यते।तेनचनातिप्रसङ्गः।ध्वनितंचैदमौमशित्यत्रभाष्ये।तत्रहिमद्घात्मकनादेशंविधायशित्वंप्रत्याख्यातम्।एकस्यमस्यसंयोगान्तलोपद्दतिचकैयटेनव्याख्यातम् ॥

अनित्यत्वादिति। तत्रचज्ञापकंकेणदृतिनिर्देशः। कदृअणदृतिस्थितेस्यगतपरत्वमाश्रित्यप्रत्ययदकारस्ययण्असिद्धपरिभाषयातत्रव्यावर्त्यते। अन्तरङ्गेवलीयदृतिपरिभाषान्तरंनास्त्येवेतिभावः। वस्तुतओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणादनित्यमिदम्। तद्धिशिवभाद्ढीतिस्थितेपरमपिसवर्णदीर्घंबाधित्वाधातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणेरुद्धिबाधनार्थम्। अस्याउदाहरणंतुअक्षसूरितिअन्यथान्तरङ्गेयण्यूरुसिद्धः स्यात्। मतभेददृति॥ नवेतिवाशब्दस्यारम्भवादिनएवप्रत्याख्यानप्रकारोभाष्यकृत्तुतन्नहिवक्तव्यंनवनचनाजानन्तर्यंबहिरङ्गप्रकृतिरितिनिषेधः। तस्यानित्यत्वात्। उत्तरकालप्रवृत्तेलोपेजानन्तर्याभावाच्च। तथाचवार्तिकम्। संयोगान्तस्यलोपेयणःप्रतिषेधः। नवाभलोलोपादबहिरङ्गलक्षणत्वादेति। दृश्यतेहेशपक्षेआसंवार्तिकदृयंतुनीयंतुकार्यकालपक्षदृतिविवेकः। यत्त्वाद्दः। वार्तिककृतोवचनंप्रत्याख्यानप्रकारदृयंतुभाष्यकृतदृतिं। तन्निर्मूलम्। मतभेदेप्रमाणाभावात्। यदप्याहुः। काव्यंकलत्रंशाल्वंवाचषाणः काव्कलत्रशाल्अदभ्यतेरधबदृतिं। तदपिनापसत्रयेपिसंयोगान्तलोपस्यदुर्लभत्वात्। आद्यपक्षदृयेकरूप्यार्थंपूर्वंपूर्वमन्तरङ्गंपरंपरंबहिरङ्गमित्यलोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्यसुवचत्वात्। अतएवकात्स्न्यपरिशिष्टंशुक्रयतेःक्विपिशुक्रदृश्यदाहृतम्। वान्तयोःक्विपिऊठोदुर्वारत्वात्। नचस्थानिवत्त्वम्क्विविधिप्रतितन्निषेधात्विचिलोपोव्योरितिलोपस्यप्रसङ्गाच्च। गिरिवेश्मयतेस्तुक्विपियणःप्रतिषेधार्थमेवचनारम्भपक्षेगिरिवेडिदुचितम्॥

ॐ कत्यमित्यादिशब्दैरेवप्रत्याचष्टेदृतिसर्ववार्तिककृतएवेतिभावः। काव्येत्यादि। संयोगान्तलोपादितिभावः। ननुपूर्वपूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमित्यर्थोनभाष्यसम्मतः॥ किंतुपूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येव। किंचप्रातिकादीनिजुत्पत्तेरेवभाष्यसंमततयाबहिर्भूतसुब्निमित्तकसंयोगान्तलोपोपिबहिरङ्गदृत्यरुचेराह। वान्तयोरिति। काव्येयलोपेस्थानिवत्त्वनिषेधाल्लोपोव्योरितिकृतेवान्तत्वमितिऊठ्दुर्वारोन्येचस्वतएवेतितत्रबलोपंबाधित्वोढ्दुर्वारदृत्यर्थः। विचीतिकाव्यशब्देदृतिशेषः। यलोपेस्थानिवत्त्वनिषेधादेवंचप्राचीनोक्तंसंयोगान्तलोपोदाहरणत्वमयुक्तमितिभावः। शाल्वेतुअल्लोपादेः स्थानिवत्वान्नतत्प्रसक्तिरितिबोद्धव्यम्॥

मान्तमेवेति॥अरयप्राप्नोतीतिशेषः।तस्मान्नत्यक्षेपिवाक्यभेदेनव्याख्यायगिरश्चेडित्येव।अन्यथारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदःस्यादितिभावः।दिगितिदिगर्थस्तुसंयोगान्तलोपसंयोगादिलोपविषयकतयारब्धस्ययणः प्रतिषेधद्तिवचनस्यसंयोगान्तलोपविषयकस्यझलोलोपादितिप्रत्याख्यानम्।अतएवतत्रसंयोगान्तलोपोझलोलोपद्तिभाष्येव्याख्यातः।बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेत्यस्यतुबहिरङ्गेययणादेशेऽन्तरङ्गेलोपद्तिव्याख्यानेनवार्तिकसारस्येनत्वेदृशानांलक्ष्याणामनभिधानमेव।वस्तुतस्तुतीयंवार्तिकंविसर्जनीयसूत्रभाष्येकार्यकालपक्षमुपक्रम्यायुक्तोयंपरिहारोबहिरङ्गलक्षणत्वाद्वित्यनेनदूषितमित्यलम्।उभयद्वित्वेति॥द्विधंद्विपमेकम्।१।पुनर्द्वित्वेत्रिधंत्रियम्।२।अन्यतरेति।एकधंद्विधंत्रियंच।४।एकयंद्विधंत्रिधंच।६।द्वयोरपिद्वित्वेअन्यतरस्यपुनर्द्वित्वेद्विधंत्रियं।७।त्रिधंद्वियंचाप्यनुभयद्वित्वेएकधमेकयम्।८।लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोःसमफलतासंभ

प्रत्याख्यानपक्षेतुमान्तमेवेतिदिक्।द्तिपक्षद्तिपक्षद्वयस्यापिभाष्येस्थितत्वादितिभावः।चत्वारिरूपाणीति।मत्तुवदन्तिधकारयकारोभयद्वित्वेउभयोःपुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेनान्यतरद्वित्वेनुभयद्वित्वेचनवरूपाणिउत्थाहि।एकधंत्रिधा।एकयंद्वियंत्रियंच,एवंद्विधंत्रिधंचत्रिधेति।नचान्तरङ्गे द्वित्वेबहिरङ्गययणोसिद्धत्वं,त्रैपादिकेनन्तरङ्गेबहिरङ्गपरिभाषानप्रवर्त्ततद्तिविसर्जनीयसूत्रेभाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति।अत्रेदंवक्तव्यम्।पुनर्द्वित्वमशुद्धम्।एकस्याव्यक्तौएकलक्षणंसकृदेवप्रवर्त्ततद्तिएकःपूर्वपरयोरितिसूत्रेभाष्येसिद्धान्तितत्वात्॥७ वमात्रेणतुतदुक्तिः।एकःपूर्वपरयोरिति।तत्रहियथानयोःपूलयोःकटंकुर्वित्यादौएकवाक्यतयैवबोधाद्एकत्वविवक्षणेनोभयसंबन्ध्येकवचनेनप्रतीतिस्तथाआद्चिपूर्वपरयोर्गुणद्त्यादावपिद्वन्द्वनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाच्चोभयोःस्थानेएकएवादेशोभविष्यतीत्येकग्रहणंप्रत्याख्यायशङ्क्यतेनशास्त्राधिकारिणःपुरुषान्प्रतिप्रवर्त्तंसंस्कारकंतत्तच्छास्त्रंप्रतिपुरुषमेकवाक्यतयासकृदेवार्थबोधकंयथाधानेनाग्नीन्संस्कुर्यादित्यर्थकवसन्तेब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेतिवाक्यंप्रतिब्राह्मणंसकृदेवार्थबोधकंसकृदेवस्वविषयेप्रवर्तकंचान्तएवपुनःपुनर्नाधानादिसंस्कारस्तथाव्याकरणशास्त्रस्यावर्णाद्चिपूर्वपरयोर्गुणोभवतिगुणवान्शब्दश्चसाधुर्भवतिसचप्रयोक्तव्यइत्येतावत्पर्यन्तंव्यापारात्तत्संस्कृतस्यैकस्यतद्वेन्द्रस्यप्रयोगेणशास्त्रार्थस्यकरणान्मालेन्द्रादिप्रयोगोनस्यात्'॥

अनस्तत्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपप्लवेनवाक्यभेदोवश्यंवाच्यः।तद्दूर्ध्वपरविषयेपिस्यादितिचेन्नैकग्रहणमावश्यकमितिनतत्रगुणोभवतीत्याद्यंशोलक्ष्यसंस्कारफलकएवयथाधान
मग्निसंस्कारकंशास्त्रंतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्चपुरुषसंस्कारकस्वेतितदाशयः।ततःसिद्धान्तितम्।यथानित्यनैमित्तिककाम्यविधीनांतदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारायफलायच
यज्ञभेदेनतत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवात्पुनःपुनःप्रवर्तकत्वम्।तथामाष्यसाधुप्रयोगेप्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्वंप्रयोगविधेरेकःशब्दःसम्यग्ज्ञातःशास्त्रान्वितःसुष्ठुप्रयुक्तःस्वर्गलो
केकामधुग्भवतीत्यनेनकाम्यत्वंचेतितत्तद्विषयानन्तवाक्योपप्लवेनभवत्येवमालेन्द्रादिप्रयोगदृति।एवंप्रयोगविद्यंशस्यनित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेनगुणविद्यंशस्यशुद्धसंस्कार्यत्वमेवो
क्तम्।एवंचतस्याधानादिवदेवाग्निस्थानीयलक्ष्येषुसर्वेषुप्रकृतावपिएकाग्राविवैकलक्ष्येनावृत्तिरितिपूर्वपरयोर्नादेशद्वयप्रसक्तिरितिनतात्पर्यम्।एवंचस्पष्टमेवपूर्वपक्षसिद्धान्तयोरयंन्यायः
संस्कारकविधिविषयेसिद्धान्तितदितिभावः।संप्रसारणाच्चेतिसूत्रेभाष्येपिस्फुटोयम्।वैकल्पिकत्वादिति।एवंचपक्षेदध्वानामनन्त्वापत्त्यापरिनिष्ठितत्वाभावापत्तिःनचत्वदुक्तरीत्याऽनन्त्यापत्तिप्रयुक्तम
अन्यथादध्वानामानन्त्यापत्तेःनचभक्ष्येरीतिहलोयमितिचलोपेननिर्वाहःलोपस्यवैकल्पिकत्वात्।कथमन्यथात्रिधंत्रियंचेतिभवदुक्तिःसंगच्छेत ॥ ७ परिनिष्ठितत्वमसकृत्प्रवृत्तौबाधक
मितिचेत्तत्तत्रात्रिधत्वस्यवैकल्पिकत्वेनयावच्छक्तिद्विलसहितप्रयोगस्यपरिनिष्ठितत्वसंभवात्।अप्रकृतनित्यविद्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेनपरिनिष्ठितत्वमितिवाच्यम्।आनन्त्यापत्तेरित्यस्यच
तुष्पञ्चादिधकारयकाराणामापत्त्यात्रिधमित्यादिलदुक्तमर्यादाभङ्गापत्तेरित्यर्थात्।तदूध्वनयन्वक्ष्यतिनवत्वोक्तिरसंगतैवेति।आनन्त्यापत्तिरेवतन्न्यायबीजमितितुनयुक्तम्।उद्वोढामित्यादौउद्वहस्ता
भित्यवस्थायांसिद्धत्वापत्तेरसिद्धत्वान्निचिवृद्धावोकारलक्ष्यलक्षणस्येत्यायेनपुनर्वृद्धिर्नेतिसिचिवृद्धिरितिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्।आनन्त्यापत्तेस्तत्राभावात्।स्तद्व्याप्राण्येनविकारकृतभेदेननलक्ष्यभे
दान्नयथाम्।समःसुटीतिसूत्रंचास्यांमानम्।अन्यथासमोवत्तोपमित्यनेनान्त्यलोपेपुनर्हित्वेनत्रिसकारस्यापिसित्त्वौतद्वैयर्थ्यस्यस्पष्टमेव।दृग्योरेदितिसूत्रेदृग्योरितिद्विवचनंतुस्वविधेयस्यस्वसिन्नु
द्देश्यताप्राप्तानत्प्रप्रभेदतिनतदस्यांमानम्।नचतत्रसहिवहोरोदित्यनुवर्तमानवृद्धिरितिवाच्यम्।अशब्दत्वादतत्कालव्याप्तेरेवतेनशब्दमर्यादयालाभात्।एतेनसुद्युपास्येपूर्वधस्यद्धित्वे
नश्नेलक्ष्यभेदात्पुनर्द्धित्वमित्यपास्तम्।पूर्वमकारस्येदमीमोकारस्यैतिलक्ष्यभेदस्योद्वोढामित्यादावपिसत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात्।विकारान्यानुपूर्व्यैकेनलक्ष्येकंतुममाष्यस्येवेतिदिक् ॥

दृतिद्वित्वमपीति॥एतेनाष्टमिकवर्णद्वित्वंस्थानेद्वित्वमितिलक्ष्यभेदोस्तीतिपक्षस्त्यक्षद्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः।वस्तुतस्तत्त्वाष्टद्वित्ववन्नस्थानेद्विर्वचनमित्यन्यत्रनिरूपितम्॥प्रत्याख्यातमिति॥अनभ्यासप्रतिषेधोनर्थकश्छन्दसिवावचनान्मानूयते नौनावेत्यादौनदोषइतिभाष्यम्।एकस्यैकाचोद्वित्वेकृतेएकाज्यपदेशेहेतोरचोद्विरुक्तत्वात्।अनेनन्यायेनाचः पुनःपुनर्द्वित्वाप्राप्तौअवयवान्तरस्यैकाच्त्वाभावेनतदप्रवृत्तौतद्व्यर्थमितिचतदाशयःकैयटेनोक्तः॥कैयटादिभिरिति॥अत्रारुविवीजंतुभाष्यप्रामाण्येनतेषामनिधानंश्रुत्वाऽऽहकिंचैवंसतिसर्वस्यद्वेर्द्वित्वमपिपुनःपुनःप्रवर्तेत।अतएवलिटिधातोरितिसूत्रेऽभ्यासग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातम्।सन्नन्ताद्यङन्ताद्यणिचिचङि-द्वित्वाभावार्थतदितितुकैयटादिभिरुक्तम्।तस्मादित्यजवाप्यजादीनिरूपाणिस्वीकुरुवारूपानन्त्यमितिनवक्तव्योक्तिरसंगतैव।सकारद्वित्वेनाष्टमविसर्गद्वित्वेनषोडशेतित्वन्मतेतत्।यदप्युक्तंत्रैपादिकेत्यरङ्रेर्द्वित्वादि।तदपिनानर्कोनार्पयदित्यत्रविसर्गनिवारणायवृद्धेरसिद्धत्वस्यतत्रैवभाष्येस्पष्टत्वात्।संयोगान्तलोपेयणःप्रतिषेधइत्यस्यबहिरङ्गत्वेनप्रत्याख्यातत्वात्।स्वयमपितथैवानूदितत्वाच्च।तस्मादिहयथोद्देशपक्षोग्राह्योबहिरङ्गपरिभाषायाअप्रवृत्तये।तथाचभाष्येमयःपरस्ययणोद्वित्वेदङ्ढत्रेत्युदाहृतम्।नचैवमपिद्कोसवर्णदृतिशाकलेनरूपान्तरमस्तितिवाच्यम्।समासेतन्निषेधात्।नचनित्यसमासएवतन्निषेधइतिवाच्यम्।भाष्येनित्यग्रहणस्यप्रत्याख्यातत्वात्।यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यात्।नन्विहयणेवदुर्लभः।सुधीशब्दस्यद्ध्यायतेःसंप्रसारणेननिष्पन्नत्वेनसंप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपापत्तेरितिचेन्न ॥ ण्योरितिसूत्रस्थःसोपुष्यतेःसन्सोषुषिषतदृतिभाष्यप्रयोगोपिच्छान्दसदृत्याहुः॥रूपाणाम्यनन्त्यमिति।रूपाधिक्यमित्यर्थः।तदाह॥नवक्तव्योक्तिरसंगतैवेति॥सकारद्वित्वेदृति॥अत्रयर्लवच्छिन्नंह्यस्यलक्ष्यंनत्रैकस्मिन्धकारेप्रवृत्तावपितादृशेसकारेलक्ष्यभेदात्पुनःप्रवृत्तिर्भवत्येवेतिभावः।एवंसंप्रसारणादिविधौयणादावच्छिन्नमुद्देश्यमितिलक्ष्यभेदाद्यावदुद्देश्यंपुनःप्रवृतिर्भवत्येवेतिननसंप्रसारणेदृत्यादेर्वैयर्थ्यमितिबोद्धव्यम्॥तदपिनेति।यथोद्देशपक्षेदृत्यनुक्तासामान्येनयदुक्तंतदपिनेत्यर्थः॥तस्मादिहेति॥यणोमयदृत्यत्रेत्यर्थः।विसर्जनीयसूत्रभाष्यानुकार्यकालपक्षेपित्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तिरितिलभ्यतेमूलंतुकैयटानुसारेणेतिपरे ॥

संप्रसारणस्थानिकस्येति॥स्थानेजातस्येतिशेषःसाक्षात्संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपादेर्हलदित्यारभ्यसामर्थ्यादित्यर्थः॥स्थानिवद्भावेनसंप्रसारणत्वेमानाभावदृतिभावः॥द्वित्वेनेति॥यणोमयदृतिप्राप्तेनेत्यर्थः॥द्वित्वप्रकरणेदृति॥तथाचभाष्येरेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्वित्वप्रतिषेधोवक्तव्यः॥स्वर्नेतिकुण्डरायेनभद्रदृदः॥नवक्तव्यःरेफोत्रणांसवर्णानसन्निनेमौरहौकार्थिणौकिंतर्हिनिमित्तंद्वित्वनस्येति॥अन्यथावचनारम्भेद्वित्वनमात्रस्यनिषेधेनफलभेदेप्रत्यानानापत्तेःसाक्षाच्छ्रुतेनविशेषशब्दत्वोधितेनयत्रयत्रद्वित्वनिमित्तंतत्रसर्वत्रवाक्यान्तरेणानचीत्यनेनकार्थित्वप्रसक्तेरनवकाशेनतेनभाष्यप्रामाण्यात्सामान्यतएवद्वित्वकार्यित्वंबाद्धतेदृतिभावः॥नबाद्धतदृति॥इदंचव्यक्तिपक्षेप्यावश्यकम्॥अन्यथाकःसवर्णेदृत्येतत्पर्यालोचनंयाश्रीशदृत्यादिविषयकयणशास्त्राभावकल्पनवत्संग्राहकवाक्येदृकःस्थानित्व

संप्रसारणपूर्वत्वेसमानाङ्ग्रहणमितिवार्तिकोक्तेःसंप्रसारणस्थानिकस्यतथात्वाच्च॥नचैवमपिनभूसुधियोरितियणिनषेधःशङ्क्यः॥आङ्गत्वेनप्रत्ययेपरतएवतस्यप्रवृत्तेः॥अनन्तरस्येतिन्यायेनएवनेकाचदृतिओस्सुपीतिषसूत्रत्रद्वयेनप्राप्तस्यैवनिषेधाच्चधात्वंशदृति॥अत्ररेफस्यद्वित्वेनद्वित्वप्रकरणेरहाभ्यामितिसाक्षाच्छ्रुतेननिमित्तभावेनरेफस्य

कार्यित्वबाधात्सुद्युपास्यदृत्यादौतुस्थानित्वेननिमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशान्ज्ञापकान्नबाद्धतदृतिकैयटः॥नकारस्यतुभवत्येवेत्युक्तम्॥तच्चवेत्यतोत्ररूपद्वयम्॥लाकृतिरितित्वेकमेव ॥ॐ॥ श्रवणान्तद्विषयकलक्षणाभावस्यैवकल्पनंस्यादितिस्पष्टमिकोयणचीत्यत्रकैयटेकैयटदृति॥अत्रारुचिर्वोजंतुअत्रस्थानित्वस्य

नानवकाशत्वंमध्वत्रेत्यत्रनिमित्तत्वाप्राप्त्यातत्रस्थानित्वस्यचारितार्थ्यात्तत्रकौण्डिन्यन्यायोप्यनवकाशविषयएवदृतिस्पष्टंतद्धितेषचामितिसूत्रेभाष्येतदप्राप्तियोरपविषयाभाव

रूपंचानवकाशत्वमेतद्विषयेनचतत्रकौण्डिन्यन्यायोविधेयविषयएवविशेषविहितेनसामान्यविहितंबाद्धतदृतिअभियुक्तव्यवहारादितिवाच्यम्॥अपूर्वबोध्यत्वेननिमित्तत्वादेरपि

विधेयत्वात्॥नहिनिमित्तवत्तत्वमपिमानान्तरसिद्धमितिदिक्॥एकमेवेति॥यणतत्प्राग्वर्तियरोद्वित्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादितिभावःवकारस्तुनात्र्न्यूनानतिरिक्तस्थानकादेशलाभेना

धिकस्थानकस्याःप्रवृतेः॥लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधेनेदृशानामनभिधानमितितत्त्वम् ॥

आर्तीदिति॥अङ्पूर्वादर्त्तेर्बाहुलकान्निप्रत्ययः धनुषः कोटीउच्यते॥आर्तिःपीडाधनुःकोट्योरित्यमरेनकाररहितःपाठोदृश्यते॥अर्तिरितिपाठान्नुरम्।वार्तिकेत्वनेनन्नत
स्यवाचनिकत्वंसूचितम्॥पूर्वसूत्रेदृति।वान्तज्ञानायतत्पर्यालोचनस्यावश्यकत्वादितिभावः॥ऋधेर्धस्येति॥नचद्वित्वभिन्नेपूर्वत्रकर्तव्येपरमसिद्धमित्यर्थकेनपूर्वत्रासिद्ध
महित्वेदृत्यनेनधानुधकारस्यजश्त्वेदस्येतिवक्तुमुचितमितिवाच्यम्॥फलेविशेषाभावेनतदनादरणात्।नह्यत्रजंश्त्वात्पूर्वमनन्तरंवाद्वित्वेस्वरूपेविशेषोस्ति।तदनन्तरंजश्त्व
हलोयमाम्।लोपःस्याद्धेतिभयोहदृत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः।एतच्चलणसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।माहात्म्यमिति।अत्रमलोपोनेत्यर्थः।हलोयरांयरिसवर्णेलोपदृतितु
नसूत्रितम्।आर्द्धातसूर्द्धः शार्ङ्ग-आर्तीदित्यादौरेफात्परस्यलोपापत्तेः।वान्तोयि।यकारादाविति।विशेषणमात्मान्तस्यसञ्ज्ञासादित्येतदर्थकस्ययेनविधिरितिसूत्र
स्यापवादभूतेनयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेदृतिवार्तिकेनायमर्थोलभ्यते।ओदौतोरितिपूर्वसूत्रेतयोरेववान्तौप्रतिस्थानिवेननिर्णीतत्वादित्यर्थः ननुगम्यूतिरित्य
त्रहलिसर्वेषामितिलोपः शाकल्यस्येतिवालोपःस्यादित्याशङ्क्याह।वान्तइति।लभ्यमिति।लुनातेरचोयत्।सार्वधातुकार्धधातुकत्वेचोरितिगुणः।अवश्यलाभ्यमितिओ
रावश्यकदृतिण्यत्।स्यम्मितिभावेकिपि।द्वेतिचात्कृत्याःसेयमिति।अर्हेकृत्यतृचश्चेतियत्।हरएहीतिदृहोमाङोश्चेतिपररूपंप्राप्तम्।उरणरपरः।आन्तरतम्यादिति।
रेफशिरस्कस्यारदृत्यस्यरेफहलिसत्रुकारोपस्थानसाम्यादित्यर्थः।पक्षेद्वित्वमितिऋधेर्धस्येतिभावःलोपोवेतिभयोहोन्यतरस्यामितिसूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः।एतच्चनाज्झ ला
वितिसूत्रेभाष्यकैयटयोःस्पष्टम्।प्राच स्तुविकल्पेनुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता।यद्पिव्याख्यातृभिःशरोचीतिज्ञापकमुपन्यस्यतत्संवादार्थंभाष्येउपन्यस्तम्।अनुवर्ततेविभाषाधशरोचि
यद्वारयत्यर्थंद्वित्वमिति।तन्नातदुत्तरभाष्येएवउक्तज्ञापकस्यदूषितत्वात्।लोपस्यहीनेत्यत्वेअचोरह्याभ्यामितिद्वित्वंलोपापवादःस्यात्॥ॐप्रवृत्तेःसत्त्वात्।यत्रपूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ
नञ्निषेधेवाफलेविशेषस्तत्रैवास्याःपरिभाषात्वेनप्रवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः।यद्वाधस्यधस्थानिकस्येत्यर्थदृतिदिक् नाज्झलाविति सूत्रेदृति॥हयवरट्सूत्रशेषेचेत्यपिबोद्ध्यम्॥अनुनके
रिति।हलोयमामित्यत्रझरोझरीत्यत्रचेतिभावः॥ज्ञापकमिति।उभयत्रापिविकल्पानुवृत्तेतिभावः॥लोपःयदीति।लोपमात्रस्येत्यर्थः॥लोपापवादइति॥आरम्भसामर्थ्या

ज्ञापकान्तरमिति॥अणुदित्सूत्रस्थमणग्रहणंहलः परस्यरोलोपोवैकल्पिकइतिसामान्यापेक्षमाश्रयणीयमितिभावः॥तस्यहलोयमामितिविशेषापेक्षत्वेआह॥व्याख्यानमेववेति॥पदितुहलोममामित्यत्रवैकल्पंसिद्धंकृत्वाद्विस्वस्यतद्विषयेचरितार्थ्येनभरोभरीत्यत्रतदनुवृत्तौशरोचीतिज्ञापकमुपन्यस्यतेतदासम्यगेवपरंतुप्राचांभाष्यसंमतिलेखःप्रामाणिकस्तद्ग्राह्यस्योभयविधयतयाप्रवृतेः॥असंभवादिति॥नचऔअवतीतिऔर्जनस्यऔर्जनौरित्यादावेवेःकावूठ्यादुणेपरादिवत्त्वेनोठ्त्वात्संभवोस्तिनचवृद्धिरेचीतिसिद्धिरोमाङोःश्नेत्यनेनबाधादनेनतुसामर्थ्यात्तद्बाध्यतइतिवाच्यम्॥तस्यानभिधानादित्याशयात्॥किंचओमाङोरित्येतद्बाधकल्पनापेक्षयासामर्थ्यलक्ष्यानुरोधेनचैचीत्यस्यासंबंधकल्पनैवोतथाचशरोचीत्यस्यसार्थक्यंरहस्यमेव॥तेनाहिकल्पानुवृत्तौज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम्॥भाष्यकारादिव्याख्यानमेववाशरणम्॥द्वित्वलोपयोरिति॥यत्तुद्वित्वविधानसामर्थ्याद्वावेवशिष्येतेदतितन्न॥लोपस्यैकादेशैकत्वेनद्वित्वस्यपक्षेचरितार्थत्वात्॥त्रिधमिति॥यणोमयदितिलक्षणान्तरेणपुनर्द्वित्वेतुचतुर्थमपिबोद्धव्यम्॥एत्येधत्यूठ्सु॥अत्रएचीत्यनुवर्त्ततेतच्चएतेरेवविशेषणंनलेधतेरप्यभिचारात्॥नाप्यूठ्सःअसंभवादितिप्राच्यः॥अत्रकैयटः॥एधतेरपिविशेषणमिष्टंभ्वाद्यैधिधित्यत्रव्यभिचारात्॥यद्यपीदंकैयटपुस्तकेषुप्रायेणनदृश्यतेतथापिक्वचिद्दृश्यतएवानचणौचडीतिह्रस्वेकृतेनायमेधतिरितिवाच्यम्॥एकदेशविकृतस्याननन्यत्वात्॥नह्येवमप्यजादेर्द्वितीयस्येतिधिशब्दस्थानेधिधिशब्दादेशेसतिवनिसोरिवप्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोहदृतिवाच्यम्॥द्विःप्रयोगोद्विर्वचनंषाष्ठमितिषाष्ठभाष्येसिद्धान्तितत्वात्॥अन्यथैदेवणिलोपोनस्यात्॥

चितां॥ह्रस्वेकृतेदृतिवृद्धेःपूर्वमित्यादिः॥वार्णपरिभाषयेतिभावः॥अनन्यत्वादिति॥नचाचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनेजादित्वंसुलभं,पूर्वपरविधित्वात्॥पूर्वस्यैवविधौहिसः॥मद्धेयवादन्यायेनादुणंबाधित्वाद्धेवस्यात्॥उपैधतदृत्यादौतुपरत्वात्परस्यैवस्यादितिभावः॥संमोहदृति॥एधतेरादेशाभावेननस्थानिवत्त्वेनतत्त्वम्॥नस्यादिति॥नचणेरनिटोण्यन्तस्याङ्गस्यलोपदृत्यर्थःसचालोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्य॥एवंचप्रकृतेनदोषः॥सर्वेसर्वपदादेशदृतिन्यायेनधीत्यस्यधिधिदृत्यादेशस्त्वेनस्थानिनोण्यन्ततयाआदेशेपिस्थानिवद्भावेनण्यन्तत्वेरसुलभत्वादितिवाच्यम्॥अलोन्त्यपरिभाषयानिर्दिश्यमानपरिभाषयाचणेरनिटीत्यस्यण्यन्तस्याङ्गस्यान्त्योनिर्दिश्यमानोणिस्तस्यलोपदृत्यर्थेनदोषात्॥अन्तेणेरसत्त्वात्॥सूत्रंतुआद्यादित्यादौचरितार्थमितिभावः॥

कुत्वेनेत्यादिति॥ह्रस्वयवयवहकारभावात्सन्संबन्धिसकारवैशिष्ट्याभावेतुस्थानिवत्त्वेनकुत्वंस्यादपीतिभावः अन्तरङ्गत्वादिति॥चङ्परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षयाचङ्मात्रनिमित्तत्वेनाल्पेदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः।भाष्येतुनित्यत्वमात्रमेवद्वित्वस्योक्तम्॥ज्ञापितत्वादिति॥द्दंचणौचङीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।असंगतंस्यादिति॥सुनोतिग्रहणेनसूदियतेरपिग्रहणेनेरङ्गा निघासतीत्यादौसनःसकारेणविशिष्टस्यद्वित्वेकृतेकुत्वंचनस्यात्।नचान्तरङ्गत्वात्प्रथमंचङीतिद्वित्वेकृतेह्रस्वोनभवत्येवेतिवाच्यम्।ओणेर्क्रदित्करणेनबहिरङ्गस्यापि णौचङीतिह्रस्वस्यप्रथमंप्रवृत्तिरितिज्ञापितत्वात्।अत्रमाधवः।माभवान्प्रेदिधदित्यत्रनातिप्रसङ्गः।ण्यन्तस्यशब्दान्तरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात्।अतएवहिनभाभू कूक्रमिगमीत्यत्रण्यन्तानांचभादीनामुपसंख्यानमित्युक्तम्।तत्रैवशब्दान्तरत्वाद्प्राप्तानुपसंख्यानमितिकैयटन्यासकारहरदत्तादिभिःसर्वैरेवोक्तम्।किंचण्यधिकस्यापि ग्रहणेउपसर्गात्सुनोत्यत्राभिषावयतीत्युदाहृत्यण्यन्तेनाभेर्योगात्सुनोतिप्रत्यनुपसर्गत्वात्कर्षत्वमित्याशङ्क्याभेःप्रकृत्यर्थविशेषकत्वेनसमाधानंभाष्यकाराद्युक्तमसंग तंस्यात्।नचहेरचङीतिलिङ्गात्प्रकृतिग्रहणेणप्यधिकस्यापिग्रहणमितिअमितव्यम्।ज्ञापकस्यकुत्वमात्रविषयकत्वात्।तथाचचङिग्रहणेऽपि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गत्व त्वात्।ज्ञापकं तुचङेरन्यत्रण्यन्तेपीत्वम्।तस्मादुक्तिविरोधाद्भाष्यवार्तिकवृत्तिन्यासादिग्रन्थैःपूर्वापरग्रन्थेनचविरोधादुपेक्ष्योयंकैयटइति।अत्रेदंवक्तव्यम्। अस्तुविशिष्टशब्दान्तरत्वेतावतापिप्रकृतिग्रहणस्यैधूपतंकेनापगतमित्यवधार्यताम्।नह्युपेधतदूत्यादौतिङन्तस्यैधूपतानास्तीतिप्रकृत्यंशेसाहीयते।तथाचोपसर्गात्सु नोतीतिसूत्रेवार्तिकंसिद्धंवयवान्यत्वाद्दतिपत्वमभिषावयतीत्यत्रत्यभाष्यविरोधोद्भावनंतद्विपरीतम्।यतःप्रकृतेःसुनोतिरूपाद्रूपायात्।कैयटमतेसिद्धोयथोक्तव्य वस्था।त्वन्मतेतुरूपान्तरत्वेनण्यधिकस्याग्रहणाद्संगतैवप्रागुक्तव्यवस्थास्यात्।कोह्येधयतिसाधयत्योर्विशेषः॥ ॐ यारूपभावादितिभावः॥अवयवान्यत्वादिति॥ण्य न्तस्यवयसुनीतेःसुनोतिभिन्नत्वभावादितिदर्शः॥सुनोतिरूपानपायादिति॥सुनोतित्वानपायादित्यर्थः॥असंगतेवेति॥ण्यन्तेनाभेर्योगादितिशङ्काप्रकृत्यर्थविशेषकत्वे नसमाधानरूपाचव्यवस्थासेयतैवस्यात्॥त्वदुक्तिरीत्याण्यधिकेषत्वाप्राप्तेरित्यर्थः।तदेवाह॥कोह्येधतिति॥

यद्दृति।समस्य मन्पदस्वरूपबोधकमित्यर्थः।तत्तदनाविति॥अतद्निठनाविति।विहितेत्यर्थः।अन्तरङ्गेणेति॥प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः।समर्थग्रहणेनकृतसम्बिकार्यादेवत
हिनीसत्यातद्दूषयेत्कृतंहिपरिभाषायाअप्रवृत्तेस्तस्याअसत्त्वाच्चेतिभावः॥चरितार्थत्वादिति॥तद्दूटकोहिनीशब्दस्यकल्पितार्थनाप्यर्थवत्त्वाभावेननत्रेतत्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि
अरेधतेर्ग्यधिकस्याग्रहणंसुनोतेस्तुग्रहणमिति।यदपिण्यन्तभादिनामुपसंख्यानमुपन्यस्तंतदपिनास्माकंप्रतिकूलम्।विशिष्टस्यशब्दान्तरत्वेनप्रकृत्यंशस्यतुणि
चाव्यवधानेनोपसंख्यानस्यआवश्यकत्वात्।अतएवनतत्रत्यन्यासादिभिःस्वोक्त्यावाविरोधः।प्रत्युततदेवविरोधः।षाष्ठेभाष्यवार्तिकयोरेत्येधत्योरितियोगंवि
भज्यैवेतिनिर्देशेषिवन्नात्।स्त्रियादिहनेतिग्र्योमाधवग्रन्थासङ्गतएवेत्यभिप्रेत्यव्याचष्टेएजाद्योरिति।असौहिणीति।उहोत्यस्याऊहिनीअक्षाणामूहिनीतिविग्र
हः।परिमाणविशेषविशिष्टेसेनेअक्षौहिणी।पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम्।यत्तुप्राचाविगृहीतमक्षाणामूहःसमूहःसोस्त्यस्यादति।तदपिऊहिनीशब्देनषष्ठीतत्पु
रुषमित्येवंपरतयैवकथंचिन्नेयम्।ऊहशब्देनसमासेनतद्नौचित्यात्।अन्तरङ्गेणगुणेनबाधात्।अपवादभूतायाअपिपृद्वेरूहिनीशब्देनविग्रहेचरितार्थत्वा
त्।तथाचोक्तंप्राक्।दृणडि-शीनामादृणःसवर्णदीर्घत्वादिति।स्वादीरेरिणोः।दरेरिण्योरितिकाचित्कोपपाठः।स्वैरीतिणिन्यन्तस्य स्त्रियांङीभावप्रसङ्गात्।स्वैरिणीत्य
त्रतुङीपःप्राग्भागमादायवृद्धिर्बोद्धा।यत्तुव्याचख्युः।लिङ्-विशिष्टपरिभाषयेतितन्निष्फलम्।प्राद्होढोढ्येषैष्येषु।अत्रोहशब्दःकेचित्सिद्धोभाष्यादौतुन
दृश्यतदितिप्राञ्चः।दृदानींतनपुस्तकेषुतुभाष्यवार्तिकयोरूहशब्दोदृश्यतएव।नानर्थकस्येति।उपस्थितस्यार्थस्यशब्दंप्रतिविशेषणत्वसंभवेत्यागमयो
मादितिभावः।सीरदेवस्त्वाह।व्रश्चेतिसूत्रेराजेःदृग्भ्राजिग्रहणमिहज्ञापकमिति।नन्वेतदयुक्तंफणादिनाराजिनासाहचर्यात्तथाभूतस्यैवग्राह्यार्थ
त्याभ्राजिग्रहणोपक्षीणत्वादितिचेत् ॥

बोद्धम्॥ज्ञापकमितीति॥भ्राजौराजेरपिसत्त्वेनराजिग्रहणेनैवसिद्धेस्तद्व्यर्थंसत्ज्ञापकमितिभावः।तथाभूतस्यैवेति।फणादेरेवेत्यर्थः ॥

राजदृतिपठित्वेति॥नचैवमनुबन्धनिर्देशाद्राष्ट्रीत्यादौयङ्लुकिषत्वंनस्यादितिवाच्यम्। यङ्लुकश्छान्दसत्वात्तिपाशपेत्यस्यानित्यत्वाच्चभाष्येणतथानुक्तत्वाच्च।एतेनगणादिलिङ्ग्रहणेगणेनग्रहणाद्यङ्लुकिनस्यादित्यपास्तम्।गणेननिर्देशाभावाच्च।राट्विभ्राट्दृत्यादौराजत्वंतुभूतपूर्वगत्याराशब्दपूर्वकेजृधातोःक्विपिनिष्पन्नंगृह्यतेशब्देनपुंसकेनषत्वंसूत्रेणजदृत्यनुनासिकस्यपाठात्॥सीरदेवोक्तमिति॥अत्रारुचिबीजंतुवृश्चादिसाहचर्येणधातुसञ्ज्ञकराजेर्ग्रहणंस्यादितिभ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वम्।किंचभ्राजन्तर्गतराजेर्नक्रकारानुबन्धत्वंतस्यसमुदायानुबन्धत्वादिति॥भाष्यादिविरुद्धमिति।तदनुक्तत्वादितिभावः॥गतार्थमिदमिति।पूर्वपरयोरितिद्विवचननिर्देशेनोरियोरपिप्रत्येकंस्थानिवत्त्वादितिभाविभ्राट्विभ्रागितिरूपद्वयंहिसाद्धांतचवृश्चादिसूत्रेराजदृतिपठित्वापिसुसाधम्।एकस्यभ्राजतेर्नकारस्यप्रागपिदातुंशक्यत्वात्।नरभ्राजदृति।भ्राजआसेतिविकल्पस्यवाचनिकतयानकारस्यआत्मनेपदमात्रफलकतयावश्यमाणत्वेनानित्यत्वेनकारस्यसुपठत्वाच्च।तस्मात्सीरदेवोक्तंज्ञापकमपिसभ्यगेवप्रैष्यदृति।एषसाहचर्यादेष्योपिअनव्ययंगृह्यते।तेनणप्तादिषुकोल्यपिपत्वंसमेवनतुवृद्धिःप्रेष्यगतःप्रवत्सतरेति।अत्रकालापानुसारिणोवत्सतरशब्दमपिपठित्वावत्सतरेदेयमृणंवत्सतराणामित्युदाहरन्ति।अपरेतुवत्सशब्दमपिपठन्तितन्नभाष्यादिविरुद्धम्।अन्तादिवच्चदेहैकःपूर्वपरयोरित्यनुवर्ततेयथासंख्यंचेत्यभिप्रेत्याह।पूर्वस्यान्तवदिति।स्थानिवत्सूत्रेणैवगतार्थमिदंसूत्रंमानचात्रिद्वार्थमिदमितिभ्रमितव्यम्।अस्यापिद्विधावनिष्टत्वात्।अन्यथाअयजेदृन्द्रमित्यत्रसवर्णदीर्घापत्तेः।तथाचवार्तिकमानवाअतादृप्यातिदेशाट्टृदृतिनविसर्गदृति।एतच्चसूत्रार्तदृत्यादावपितुल्यम्॥ ७ वः।एवंचप्रार्ह तीत्यादौविसर्गवारणायत्नापकाश्रयणमपिनकार्यंयतस्तत्रस्थानिवत्त्वेनरेफान्तेपदत्वंदुर्लभंतस्यैतत्स्थानिधर्मत्वाभावात्।आनुमानिकवचनकल्पनयाप्रत्ययस्यात्वीत्यस्यप्रार्हादेरेतुसमुदायेप्रशब्दधर्माणांस्थानिवत्त्वेनलाभेपिप्रारित्यत्रतदलाभेनरेफेपदान्तत्वस्यदुर्लभत्वादितिबोद्धव्यम्॥नवेति।वर्णाश्रयेविधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधेऽन्त्यदृत्यस्यप्रत्ययस्यात्वंमेत्वंनवावक्तव्यंतादृप्यस्यवर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादितितदर्थः।पूर्वस्यचसमुदायस्यान्तादिभ्योवर्णाभ्यांष्टयगवस्थिताभ्यांयेत्यवद्भावः प्रातिपदिकसुबन्तत्वप्रत्ययलादयस्तेऽतिदेशस्याभिवक्तीत्यर्थात्।अतएवतुक्यसिद्धवचनंचरितार्थम्।अन्यथाधीत्येत्यादौह्रस्वप्रयुक्ततुक्सिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यस्यष्टमेव।अतएवस्वद्वाभित्यस्य

अत्रचेति॥सुखार्थादित्यनुप्रच्छतीत्यत्रचेत्यर्थः।आद्येविशिष्यक्तशब्दतृतीयासमाससापेक्षत्वेनान्येउपसर्गत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेनवृद्धेर्बहिरङ्गत्वादितिभावः।अचोरानन्तर्यमिति
अचोजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थः।पश्चात्प्रवर्तमानेवृद्धि। अन्तरङ्गेदित्यर्थः। अत्रचषत्वतुकोरितिसूत्रस्थतुग्ग्रहणंज्ञापकम् अन्यथाधीत्येत्यादौल्यपप्रवृत्तयेपूर्वसमासेजातेतत्र सं
हितायामित्यत्वाभ्यबुत्पतिपर्यन्तमप्यसंहितयाश्चस्यनासंभवेनएकादेशेत्यपितुगपेक्षयापदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्यबहिरङ्गतयासिद्धत्वेनतद्वैय्यर्थ्यस्यदुष्परिहरत्वात्।तत्रपश्चा
त्प्रवर्तमानेतुकार्येऽन्यानन्तर्यनिमित्तककार्यत्वान्नदोषः।अजानन्तर्यमिति॥अचोन्यानन्तर्यमित्यर्थः।यत्क्रियेति॥यदर्थक्रियायुक्तादित्यर्थः॥इत्युक्तत्वादितिभाष्यकारादिभिरितिशेषः॥उत्तरा
अत्रचकार्यकालेपसेबहिरङ्गत्वाद्वृद्धेरसिद्धत्वमाशङ्क्यम्।नचनाजानन्तर्यादितिनिषेधः।यत्रान्तरङ्गेबहिरङ्गेवाअचोरानन्तर्यंतत्रेतिहरदत्तपक्षेतत्प्राप्तावपियत्रपश्चात्प्रवर्त
मानेऽचआनन्तर्यमितिकैयटभाष्यानुसारिभिर्बहुपक्षत्वेनबहिरङ्गेपरत्वेवजानन्तर्यसत्त्वेपिपश्चात्प्रवर्तमानेतदभावात्।उपसर्गेणेति।यत्क्रियायुक्तःप्रादयस्तत्प्रत्येव
गत्युपसर्गसञ्ज्ञाइत्युक्तत्वादितिभावः।प्रार्षभोक्तमितिशेषः।नेजतदिति।एजदीप्तौ।कंपनार्थस्तुपरस्मैपदी।एजतेकम्पतइतितुप्राचांव्याख्यानंप्रामादिक
मेव।एङ्येडित्येवसिद्धेपरग्रहणमतोगुणदृत्युत्तरार्थरूपग्रहणंतुचिन्त्यप्रयोजनम्।एङि-परइत्येवसिद्धेः।यथाअमिपूर्वइतिनियोगावधारणमिति।यदाहुः ॥
र्नेतिति॥तेनाद्यर्थातभिच्यःपचन्तीत्यादिसिद्धिः॥अतोगुणदृत्युत्तरार्थमितिकाचित्कोऽपपाठः॥चिन्त्यप्रयोजनमिति॥नचशिवायेत्यत्रणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकत्वेतदनुकरणेतनःप
रोमित्यसौमाडोश्चेतिपररूपेनुनासिकाभावार्थंपरस्यादृशंरूपंतादृशंयथास्यादितिरूपग्रहणंस्पष्टंचेदमौजित्यत्रभाष्येकैयटेचेतिवाच्यम्।तृज्वत्क्रोष्टुरितिसूत्रभाष्योक्त
रीत्यागुणस्यशब्दत्वादिवद्रूपत्वाभावेनरूपग्रहणेनाव्याप्तेःरूपशब्देनचश्रवणज्ञानविषयोवयवसंस्थानवान्अतएवतृज्वत्सूत्रेनहिस्वरोरूपवानित्युक्तम्।वर्णरूपावयवसंस्थानमेव
शब्दस्यरूपंतदृत्तयैवशब्दस्यरूपमितिव्यवहारःस्वरस्तुनतद्वानितिशब्दत्वादिवन्नसशब्दस्यरूपमितितदर्थः॥तत्रसूत्रेरूपातिदेशेस्वरातिदेशोनस्यादित्युपेक्ष्येदमुक्तम्।परःकिं
गुणकोभवतीत्याकाङ्क्षायांस्थानिगुणकइतिलभ्यते।तत्रोभयगुणकस्यासंभवादेकस्यान्यन्नरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थित्याचतस्यैवसिद्धेश्च॥परशब्देनप्रयोगस्योपस्थितस्यग्रहे

किंचित्साम्येनेति॥ तदभावेहि भगदन्तावुच्चारिताव्यक्तशब्देरवस्यादव्यक्तत्वंचार्थबोधाजनकत्वेनापिवक्तुंशक्यमित्याहुः।निरालम्बनत्वादिति॥ अट्ग्रहणंतद्विज्ञाप्यार्थमित्यर्थस्यबालैरपिसुज्ञेयत्वेनातः किमितिप्रश्नसदान्तेमाभूत्वटकुमरुदित्यत्रचमाभूदितिउत्तरस्यचनिरालम्बनत्वमित्यर्थः।शब्दाधिकारेति॥तदाश्रयणाच्चात्शब्दस्येत्यर्थोभविष्यद्ईषऊढेदूषगत्यादिषुआभ्यांगुरोश्चहलदित्यप्रत्ययईषा।मनसईषामनीषा।हलस्यईषाहलीषालाङ्गलदण्डः।मूर्द्धन्योपधः।यस्तुप्रभुशङ्कुरयोरीशःस्त्रियांलाङ्गलदण्डकेदूतिरभसकोशात्तानव्योपधस्तस्मिन्परेआद्गुणद्त्येवभवति।हलेश्म।पतन्नञ्जलिर्यस्मिन्नमस्कार्यत्वादितिपतञ्जलिः।मार्तण्डइति।केचिदत्रसवर्णदीर्घमाहुः।परामार्तण्डमास्यत्पुनर्मार्तण्डमाभरत्विष्णोमार्तण्डेति।व्रजमित्यादिवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः।ओत्वोष्ठ्ययोरिति।अकारस्यओत्वोष्ठ्योपैकनस्यसेः।मतेःसत्यमिदंप्रवर्तते।तेनेहनावृषलसुतौष्ठ्यवणस्तेंइति।अव्यक्तशब्दंव्याचष्टे।ध्वनेरिति।अनुकरणस्येति।परिस्फुटाकारादिवर्णस्येतिभावः।तस्यचानुकरणत्वंकिंचित्साम्येनबोद्धव्यम्।यत्तुप्राचोक्तम्।अतःकिम्।दकारान्तेमाभूत्दृतिव्याख्यातंदकारान्तदृतिरूपान्तरोपलक्षणंवटकुमरुतद्त्यादेरपीति।तन्निःसारम्।प्रश्नस्यदान्तदृत्युत्तरस्यचनिरालम्बनत्वात्।यत्तुव्याचख्युः।अतोगुणद्त्यतोःतद्त्यनुवर्त्यशब्दाधिकारोश्रयणात्सिद्धमितिप्रश्नः।यदाजश्त्ववशाद्दान्तत्वंतदापिस्यात्पुनर्दृहणेतुतान्तत्वस्यविवक्षणान्नेत्युत्तरमिति।तच्चिन्त्यम्।जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेनपरकृतस्यैवप्रवृत्तेः।नाम्रेडितस्येतिनिषेधेपटत्यटदितीत्युदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेश्च।तत्रहिभवदुक्तरीत्याप्राप्तिरेवनास्ति।दान्तत्वात्।एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाविभक्त्यभावेनगवित्यत्रयमाहेतिवदपदत्वात्पटतद्दृतीत्यत्रजश्त्वेनेतिग्रन्थोपिप्रत्युक्तः ॥ ७ ॥ नीतिभावः।तदापिस्यादिति॥एकदेशविकृतन्यायेनाच्छब्देत्यादितिभावः॥जश्त्वशास्त्रस्येति॥अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेपदान्ततयाजश्त्वेपीत्यादिःतदसिद्धत्वेनामएवसत्त्वादितिभावः।ननुपुनरत्रग्रहणाज्जश्त्वासिद्धत्वमपिबाध्यतामतआह॥ नाम्रेडितेति॥उदाहरणस्यदृत्यादिस्थस्यानुकार्यानुकरणयोरिति।सर्वत्रजश्त्वप्राप्त्योदाहरणासम्भवाशङ्कार्यांह्येतदुक्तंतैरितिबोद्धव्यम् ॥

उत्तरग्रन्थेति॥नामेडितस्येत्यस्यपरत्वात्पटदितीत्युदाहरणपरग्रन्थेत्यर्थः।ननुसग्रन्थोजश्त्वासिद्धत्वेनयोज्यइतिचेन्नत्राह॥जश्त्वेति।तस्यासिद्धतयापररूपेणेवभवितव्यमितिजश्त्व
प्रवृत्तिलक्षणोबाधःस्यादेवंचयदाजश्त्ववशाद्दृष्टान्तत्वमितिग्रन्थासंगतिरितिसेयमुभयतस्याशरज्जुरितिभावः॥दिगिति॥दिगर्थस्तुअपदान्तादित्यनुवृत्तेरजश्त्वविषयेव्याख्यातसि
द्धेःपुनरट्ग्रहणंव्यर्थमेवाएतेनपुनरट्ग्रहणंश्रौततान्त्यविवक्षाद्वाराजश्त्वविषयेःभेदविवक्षायामेवयथास्यान्नतुभेदविवक्षायांजश्त्वविषयइत्यर्थकमित्यपास्तम्।ममाट्ग्र
हणंनुशब्दाधिकारमित्यवज्ञापनार्थमितिदिक्॥सुवचमिति॥जातिपक्षाश्रयणेयथासंख्येनेष्टसिद्धेरितिभावः।एवंरीत्यायथासंख्यमिकोवर्णाचीत्यत्रापिबोद्धमितिसूचितम्।
उत्तरग्रन्थविरोधात्।जश्त्वस्यासिद्धत्वेपररूपेणैववाधाच्चेत्ननुतदपिनित्यंतथाचकथंपररूपविरहेणप्रयोगइतिचेन्न।अलौकिकंप्रतिपादकवाक्यमिदमितिस्वयमेवव्या
ख्यातत्वात्संहितायामविवक्षायांतत्संभवाच्चेतिदिक्।अकःसवर्णेऽचिपरइति।यदात्वणमीषद्विवृतत्वमाश्रित्यनाज्झलाविति[1]सूत्रेप्रत्याख्यायतेतदाद्दाचीतिना
नुवर्तनीयम्।अक्कोकिदीर्घइतिसुवचम्।वर्णद्वयंहिमात्रमिति।यत्तुप्राचाव्याख्यातंदीर्घेप्राप्तेह्रस्वकारोलकारश्चविधीयतइतितदसत्।अकोयदादिविरोधादुपेक्ष्यम्।एङःप
दान्तात्॥ङ-सिङ-सोश्चेत्यस्यात्वादसपदान्तविषयत्वेलब्धे उत्तरार्थंपदान्तादितिस्पष्टार्थमिहैवकृतम्।सर्वत्रविभाषागोःयद्यपिकृन्नसीतिनप्रकृतंतथापियजुष्पुर
इत्यादिप्रयोगाणांबहुलत्वेदमितिसंप्रधार्येत।अतःसर्वत्रेत्युक्तम्।तद्याचष्टेलोकेवेदेचेति।दृङ्ङ-दृत्यनुवर्त्तैङ-न्तस्यगोरितिन्यायेयम्।तेनेहनाचित्रम्वग्रमितिप्रतिप
दोक्तमेङोग्रहणान्नेह।हेविश्वगोग्रीम्प्रकृतिभावइतिप्रकृत्यान्तःपादमितिसूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः॥७॥तद्व्याष्टेति॥तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्येत्यर्थः।तत्रहिअकःसवर्णेदृतिसू
त्रेणेतद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविता॥आरम्भादिति॥अपदान्तात्त्रेङ-सिङ-सोरेवेतिनियमादितिभावः॥उत्तरार्थमिति॥दृकोसवर्णहृत्यादिरर्थमित्यर्थः॥स्पष्टार्थमिति।विभक्तौचेन्ङ-
सिङ-सोरेवेतिनियमशङ्कानिवारणार्थमितिभावः॥इत्यनुवर्त्तेतिं॥षष्ठ्याविपरिणम्येत्यपिबोद्धम्॥प्रतिपदोक्तस्येति॥एङ्ग्रहणाकृत्येतिभावः॥प्रतिपदोक्तपरिभाषयावावर्णग्रहणे
नदप्रवृत्तिज्ञापकस्यतदनित्यतामात्रज्ञापकत्वाच्चध्वनितंचेदमेवसूत्रेभाष्ये।एङःपदान्तादित्यत्रनुहलोनन्तराइत्यादिनिर्देशान्नप्रतिपदोक्तग्रहणमत्रेतिवत्सूत्रस्थंभाष्यमानमि

[1] अन्यत्रविस्तरः॥

पूर्वरूपमेनेति॥ पूर्वरूपमर्थीत्यर्थः। गोशब्दस्यथकात्रप्रंतन्नेतिव्याख्यानेननान्तः पादमित्यनेनेवपूर्वत्वादिकंविकल्पेननिषिद्धतदित्यर्थः। तेनात्रादेशोपिन।एङन्तस्यगोरिति। प्रतिप्रदोक्तस्यै
ङ्स्यपिवोद्वयमाननुगोरर्थवचनंस्वरसिद्ध्यर्थमन्यथावङ्कदाचिद्दोदानोपिस्यादित्येतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चित्रगुग्रमित्यत्रावङभावोस्तुनत्रागवङेरूपेविशेषस्यस्पष्टत्वात्चित्रगोग्र
मित्यत्रावङ्भावकल्पनेकिंप्रमाणमितिचेत्।उपदेशेऽनुदात्तत्वनिपातनेनावङ्न्यासस्यापनपरभाष्यस्यमानत्वात्।चित्रगोशब्दआमन्त्रितादुदात्तत्वेनान्तानुदात्तसत्रा कितस्यागमानुदात्तत्वेउभयोरनुदा
त्तयोरेवग्रवर्णश्रवणंस्यात्।अनुदात्तनिपातनेतुमकारोकारयोरनुदात्तत्वेनविशेषःस्पष्टः।नचगवाक्षइत्यादाववङ्आद्युदात्तस्यश्रवणंमाभूदितिनस्योपदेशिवद्भावोवाच्यइतिसमासान्तोदात्तरित्वंमन्त्रिताद्युदा
त्तादपिप्रागवङ्रूपस्यैवोदात्तत्वंस्यादितिसत्रेवरभेदभावइतिवाच्यमागवाक्षइत्यादिसमानकालप्रवृत्तिर्नस्यपरत्वेनप्रथमंप्राप्तमसगासस्वरस्यप्रागप्रवृत्तौउपदेशिवद्भावेवचनचारितार्थ्येना
यङपिभाष्येङ्कोगुणइतिसूत्रेनान्तःपादमितिपाठःस्थितः।पक्षभाष्येत्वेवम्।तथापिशाकलसूत्रेङ्स्वश्रेतिचकारेणप्रकृत्येत्यनुरुध्यतेइतिभाष्यदर्शनात्प्रकृत्यान्तःपादमिति
पाठेपिसाधुरेवानेतिप्रत्येतुसर्वेवेतिसूत्रेणपूर्वरूपमेवविकल्प्यतइत्यवधेयम्।अवङ्स्फोटायनस्याअत्रापेङन्तस्यगोरितिव्याख्येयम्।अगितिसूत्रयितुमुचितम्।विभाषानु
वृत्तेःस्फोटायनग्रहणंपूजार्थमागवीतिा यत्तुप्राचागयेइतिप्रत्युदाहृतन्तत्तन्नसत्यप्यवङि।अतोगुणइतिपररूपेणरूपसिद्धेः।नचसत्यवङि ङे॰ शेदेशः स्यात्स्त्रियांतुटापस्यादि
तिवाच्यम्।सन्निपातपरिभाषयायादेशटापोः सुसमाधानलाभात्।नचसानित्येतिवाच्यम्।तावतापौत्सर्गिकतत्वस्यैवसिद्धेः ॥ ङसञ्ङसांथसबहिरङ्गंगुणाथेसयान्तरङ्ग·
त्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्तौतदप्रवृत्तिसंपादनेःस्तामर्थ्याभावात्तदूध्वनयन्नाह॥ अंगितीत्यादि॥ यथान्यासेत्वादुदात्तनिपातनेनोपदेशिवद्भावयोःकरणेगोरवाद्स्यैवित्यमिति
भावः।स्थानिवत्सूत्रेभाष्येप्युक्तंगोः पूर्वत्वेस्थानिवत्त्वप्रतिषेधोवक्तव्यः।चित्रग्वग्रेसर्वत्रविभाषागोरितिपूर्वत्वंप्राप्नोतीतिनेदंएङ इतिवर्ततेानत्रानस्विधौतिप्रतिषेधोभविष्यतिएवन्तर्हि
यंत्रगोग्रमित्यत्रप्राप्नोतीति।अत्रपूर्वसवर्णदीर्घेनतदपवादप्रकृतिभावावङैविनिगमनाविरहात्।सर्वत्रेत्यवङि।त्यस्याप्युपलक्षणम्।अतएवप्रकृतिभावेइतित्युक्त्वापूर्वत्वेत्युक्तंवार्ति राम
केभाष्येच।चित्रगोशब्दस्यनित्यसमासत्वेपिस्थानिवत्त्वप्रप्तौतत्प्रतिषेधःकृतः।एङः प्रतिपदोक्तत्वाश्रयणेतुतन्नकार्यमितिलाघवमितिदिक्॥टाप्यादिति। ङीषउपलक्षणमिदम्॥ २२

दृष्टसिद्धेरिति॥मवीत्यस्यस्थानेगवेदृतिस्यात्दृतितदून्यव्याख्यानमपिनसमञ्जसम्। भाष्यासंमतत्वादिति॥दृङ्देदृतिसामर्थ्यान्नित्यमितितदुक्तेरितिभावः।प्लुतदृति।प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेवप्लुतस्यतत्रनासिद्धत्वमितिभावः।उपलक्षणमिति।एवंचासत्यप्याहूनेभवतीतिभावः।एहीत्यादिरिति॥वाक्यस्यटेरित्युक्तेरितिभावः॥हरदत्तदृति॥कैयटोप्येवम्।अत्रपक्षेविभाषाष्टेत्यत्रविभाषाग्रहणमवप्लुत्यानुवादः॥अविहोसः प्रत्यभिवादेदृत्यादिपस्पशासंभाष्यमपिवैकल्पिकेषुभावानुष्ठानौचित्येनशास्त्राज्ञाननिन्दापरंबोद्धम्॥आख्यातशब्दमिति।प्लुतवासदृति।गवामक्षीवेतिविग्रहः।अस्योदर्शनादित्यत्रसमासान्तः।वातायनेरूढोमम्।पुंस्त्वंलोकात्।दृङ्देचआरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम्।दृङ्देचनित्यमितिपाठस्तुभाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः।एहिकृष्णेति।दूराद्धूतेचेतिप्लुतः।यत्तुकृष्णएहीतिप्राचोक्तंतन्न।दूराद्धूतेचेत्यादौवाक्यस्यटेरित्यधिकारात्।चक्रयत्रेति।दृहम्कोरितिकलोपोनायणःकार्यकालपक्षेबहिरङ्गपरिभाषयासिद्धत्वात्।स्थानिवद्भावाच्चपूर्वत्रासिद्धीयेनेतितुनास्ति।तस्यदोषःसंयोगादिलोपेत्यादुक्तेः।दूराद्धूतेचेत्यादौहूतमाह्वानंतच्चसंबोधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह।दूरात्संबोधनइति।उपलक्षणतयाव्याख्यानस्यफलमुदाहरति।सक्तून्पिबेत्यादि।गुरोरनृतः।अपिशब्दोगुरोरगुरौस्यटेःप्लुतार्थः।देवदत्तेति।अस्यैहीत्यादिः।एवमग्रेपि।सर्वेःप्लुतइति।तथाचार्षात्रेषणेपरस्यचेतिसूत्रेभाष्यम्।सर्वेःप्लुतःसाहसमनिच्छतापिविभाषाकर्त्तव्यइति।साहसंशास्त्रत्यागःतदनिच्छतापिशास्त्रमनुरुध्यानेनापीत्यर्थ इतिहरदत्तः।वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशंधर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये।एतेनदूरायनोविरहकातरआजुहावपुत्रेतिभागवतंव्याख्यातम्।प्लुतस्यवैकल्पिकत्वात्।किंचेहपुत्रशब्दस्यवाक्यान्तत्वंनास्तीत्यपिसुवचम्।आख्यातप्राग्वर्तिनोप्यनुकरणसंभवात्।अपिचअस्तुप्लुतःप्रकृतिभावस्तुवैकल्पिकत्वान्मास्तु।तथाचदृङ्चाक्रवर्मणस्येतिसूत्रेभाष्यम्।दृग्ग्रहणेननार्थः।वशाद्वंवश्येयमितिप्लुतप्रकृतिभावःसर्वोपिचाक्रवर्मणमतेनास्तीतिभावः॥७॥त्रएहीतिवाक्यस्यस्येत्यर्थः।अनुकरणेदूराद्बोधकत्वाभावाच्चेत्यपिवोद्यम्॥वैकल्पिकत्वादिति।अस्यअप्लुतवद्भावस्यवैकल्पिकत्वेनतत्त्वमित्यर्थः।प्लुतप्रकृतिभावइति।तस्यमतेअप्लुतवद्भावोक्तेरितिभावः।एतेनचाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवदित्येवभाष्योक्तेरिदंसर्वंचिन्त्यमित्यपास्तम्। प्रकारान्तरेणाप्यप्लुतवद्भावोत्रेत्याह।अपिचेति ॥

अवैदिकइति।अस्यपुराणस्थत्वेनावैदिकत्वंस्पष्टमेव॥कुमार्यौरिति।अत्रहिप्रत्ययलक्षणेनद्विवचनान्तत्वंश्रुतत्वाच्चेदंतत्वमस्तीतिभावः॥इदंचद्विवचनान्तमीदन्तमित्यर्थे। ईदन्तंयद्विवचनंतदन्तमित्यर्थेतदन्तविधिसंभवएवदोषोवोद्यः।इत्युक्तमिति।मूलेइतिशेषःशात्रवंवयशब्देत्यर्थः।वदेत्यादिकोशप्रदर्शनेनचशब्दस्यपर्यायः अपिचदृहेप्रकृतिभावोपिदुर्लभएव।अश्रुतवदुपस्थितइतिन्यायेनतत्रोपस्थितेनामावैदिकइतिशब्दस्तस्मिन्यरे श्रुतेः श्रुतवत्त्वादितिहितस्यार्थः।एवंचतुर्थापिनिर्वाहेस्पष्टेआर्षःप्रयोगइतिश्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या।द्विवचनमितिसुप्रिङन्तमित्यन्तग्रहणेनसञ्ज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणंनास्तीतिज्ञापितत्वादितिभावः।तेनेहनकुमार्योर्वध्वोश्चागारंकुमार्यगारंवध्वगारमिति।स्पष्टचेदंभाष्यादेर्द्विवचनान्तंप्रगृह्यंस्यादितितुप्राचःप्रमादएवाहरीएतावितिदृहशाकलेनाश्रुतप्रगृह्यादस्यत्रनित्यग्रहणादित्युक्तम्।अत्रवृत्तिकारः।मणीवादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यइतिपठित्वामणीवरोदसीवदंपतीवजंपतीवेत्युदाजहारतच्चमुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमितिकैयटहरदत्ताद्यः।एवंस्थितेमणीवोष्ट्यस्थलेनेतेप्रियोवक्तव्यतेरोममेतिभारतप्रयोगंसमर्थयते।इवार्थदतिवशब्दइति।वंप्रचेतसिजानीयादिवार्थेचतदव्ययमितिमेदिनीवचायथातथैवैवंसाम्येइत्यमरग्रन्थव्याख्यावसरेशात्रवंवपपुर्यशदतिकालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात्।कादम्बखण्डितदलानिवपङ्कजानिइत्यादिदर्शनाच्चेतिभावः।यत्तुपाठान्तरंवहायथातथेत्यादितदयुक्तम्।नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमेतद्धितवतेरनुनुगणत्वात्।अपत्यसमूहादिपर्यायमद्व्योऽण्फिञादीनामनुक्तेश्च। अदसोमात्।दहएकारोनानुवर्ततेऽसंभवात्।इत्यभिप्रेत्याह। ईदूतावितिननुउकारानुवृत्तिर्व्यर्था।स्त्रियौफ्लेवाअमूआसातेइत्यत्रपूर्वेणैवसिद्धेः।मुत्वस्यासिद्धत्वेयेकारान्तत्वादतआह।रामकृष्णावितिपुंसिपूर्वेणनसिद्ध्यतिऔकारान्तत्वादितिभावः ॥

एतन्नएवनतुतस्याभामादिवत्एकदेशइतिसूचयति।विनापिप्रत्ययंपूर्वोत्तरपदयोर्लोपोवाच्यइतिवचनेनतादृशस्थलेतथाफल्गुनेप्यखण्डेपदेतथात्वेमानाभावात् ॥

आरम्भसामर्थ्यादिति। ननुकार्यकालपक्षेऽनुनासिकप्रतिषेधेनचरितार्थ्यंतत्पक्षेहिसञ्ज्ञाशास्त्रस्यनष्टस्मृत्योधकत्वंपूर्वत्रासिद्धमितिचातिदेशःकार्यार्थः।कार्यज्ञानंवाक्यार्थबोधोतरमितियदेशेवाक्यार्थबोधस्तदेशस्थत्वमेवतस्य।किंचअधिकारःसः।एवंचमुखदृष्ट्यानुनासिकविधेरसिद्धत्वेनतदेकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञायाअपितदृष्ट्यासिद्धतयामुखशास्त्रेनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देनतदेकवाक्यतापन्नस्यादसोमादित्यस्यग्रहीतुमशक्यत्वम्।एतेनकार्यकालपक्षेपिपाठकृतपूर्वत्वस्य

अदसोमादितिसूत्रंप्रतितुमूलमीत्वेनासिद्धेआरम्भसामर्थ्यात्। एकारोपीति।तथाचएकारोननुवृत्तितात्पर्यग्रहणफलकंमादूहणमितिभावः।अत्रेदंचिन्त्यम्।ईदूत्सप्तम्यर्थेप्रगृह्यम्।अदसः।एचद्विवचनमित्येवकृतोनसूत्रितम्।एवंहिपूर्वसूत्रस्थमीदूहणंप्रकृतसूत्रेमादूहणंचमास्तु।एकदेशानुवृत्तिर्छेशेपिनेति।शे।छान्दसमपीदंसंदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तम्।वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतयालोकार्थमपिसंभवत्येव।त्वेरायोमेरायदित्यादौत्वेदितिमेदितिअनुकरणेप्रयोजनलाभात्।अस्मेदित्यस्मभ्यमित्यर्थः।भ्य सः सुपांसुलुगितिशेआदेशः।शेषेलोपः।निपात। अनाङि-तिपुर्युदासादेवाज्रूपनिपातेलब्धेनिपातग्रहणमुत्तरार्थंस्यष्टार्थमिहैवकृतम्।आएवमिति।पूर्वंप्रक्रान्तस्यवाक्यार्थस्यान्यथात्वख्यातकोयमाकारः।पूर्वमित्थंनामंस्याइदानींत्वेवंमन्यसेइत्यर्थः ॥

नपगमेनसञ्ज्ञापूर्वत्वंदुर्वारमित्यपास्तमितिचेन्न। अप्रगृह्यादसदितिन्यासेनैवसिद्धौसामान्यसञ्ज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येनपुनप्रगृह्यादित्यत्रानुपस्थित्यातत्सामर्थ्येनासिद्धत्ववाधात्। हेसुकासुकदित्यादौव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तयोरनभिधानाद्वा सूत्रमनेपिनानुनासिकदित्याशयात्। स्यष्टंचेदंभाष्ये। छान्दसमिति।शेआदेशस्य छान्दसत्वादितिभावः।मेदीत्यनुकरणदिति।प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनपदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तःप्रकृतिभावस्तत्रतेनातिदेशेनप्रगृह्यत्वंतुनास्त्येरायदित्यादावनुकार्यैकलाभावेनप्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्यातदनुकरणेतिदेशेनासिद्धोपदेशप्रवृत्तिरेववाच्येतिभावः।अन्यथात्वेनि॥अनभिमतत्वेत्यर्थः।तदाह।नामंस्यादिति ॥

स्मरणेदृति।विस्मृतस्यस्मरणविषयताद्योतकदृत्यर्थः।मर्यादाभिविधावित्यत्रमद्धपदलोपीसमासः।तत्साहितेभिविधावित्यर्थः।सप्तम्यर्थेति।तद्वृत्तित्वंचतस्यनिरुक्तेस्पष्टम्।अव्ययीभावाभावश्चस्रुतौछान्दस्त्वाद्वोद्धव्यः।अत्रपरत्वादिति॥नचैतदभावेनित्यविधिर्दुर्वारः।दृतिशब्दातिरिक्तेओदित्यस्यनिपातातिरिक्तेसंबुद्धावित्यस्यचरितार्थ्येनसामर्थ्याभावादेवंचफलेविशेषदृतिवाच्यम्।परत्वेनविकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमप्यस्यव्यापारेणसकृदृतिन्यायेनदृत्यस्यतदभावेप्रवृतेः।अतएवनयदिविभाषासाकाङ्क्षदृतिसूत्रेनिषेधीयोभयत्रविभाषेतिसंगच्छते।अन्यथापरत्वादेनत्यवृत्तावप्यनेननिषेधाभावेपूर्वसूत्रस्यदुर्वारत्वेनसादुर्लभास्यात्।नचार्कडारसूत्रेणान्यत्रसञ्ज्ञानांबाध्यबाधकआएवंकिलेतिस्मरणद्योतकोयमाकारः॥वाक्येत्यादि॥तथाचभाष्यम्ईषदर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिविधौचयः।एतमातंडितंविद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित्॥१॥इति।अत्रअडित्लक्षणएवतात्पर्येलाघवात्।अन्यस्यडित्त्वंत्वर्थसिद्धम्।ईषदर्थेत्यादिस्तुअवमत्यानुवदः।एवंचअअॐअपदृत्यत्रसप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्यडित्त्वादाडेनुनासिकश्छन्दसीतिप्रवर्ततदृतिभावः।ओत्।निपातः किम्।देवोसि।वायवायाहि।संबुद्धौ।ऋषिर्वदस्तदुक्तमृषिणेत्यादौतथादर्शनादित्यभिप्रेत्याहअवैदिकदृति।संबुद्धौकिम्।अहोदृति।अत्रपरत्वादिकल्पोमाभूत्।यत्तोदित्यत्रनिपातानुवृत्तेस्तूचसंबुद्धिग्रहणस्यप्रत्युदाहरणंवृत्त्यादावुक्तंगवित्ययमाहेतिनतत्रप्रगृह्यसञ्ज्ञारुलेपिप्रकृतिभावाप्रसक्तेः।दूकोसवर्णदृत्यत्रहिपदान्तग्रहणमनुवर्त्ततदुपाकरेस्पष्टम्।एवंचप्लुतःप्रगृह्यादृतिसूत्रेतत्संबन्धआवश्यकः॥

भावाभावस्यज्ञापितत्वपरत्वादिकल्पदृत्यसंगतमितिवाच्यम्।सञ्ज्ञायाएकत्वात्तज्ज्ञापकस्यचविशेषापेक्षत्वेनसञ्ज्ञाभेदविषयत्वादितिभावदृतिकेचित्।परेत्वोदित्यस्येतिशब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमितिपरत्वंनयुक्तंसंबुद्धावितितुनिपानपदाननुवृत्तये।अन्यथौदृतनिपातस्यैवेतौविकल्पापत्तिःनित्यविकल्पविद्योर्युगपत्प्रवृत्तावपिनिषेधाभावेनपरत्वादित्यसंगतेःएवंचपरत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः।ओदृग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेपुनरोदृग्रहणंनापितन्निवृत्तिसिद्धयेवेचित्रार्थमेवसंबुद्धिग्रहणमित्याहुः॥आवश्यकदृति॥अन्यथादूकोसवर्णदृत्यत्रमण्डूकानुवृत्त्यापत्तिः।साचसंबन्धतदभावोभयकल्पनापत्त्याऽन्यायेतिभावः॥

विनापितद्योगमितिनसाहित्यंचयोगक्रियायाम्।रुत्वादिति।संयोगदृष्टिर्दूर्वः।सत्त्वाभावेनविचिर्देशःसंयोगश्चान्यवहितयोरेवेतिचिंतंकटतैलमित्यादौनदोषः।यथासंख्यमिति॥तथाद्य
नेत्यादेरप्यनादितयातमादायपरत्वेपदान्तोणत्वादौसूत्रान्तरस्थक्रमेणैवयथासंख्यमितिभावः।ज्ञादिशब्देश्चानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरितितात्पर्यम्।ननुतज्ज्ञानमित्या
अनुनासिकाननुनासिकयोर्यकारयोर्मयोयणदृतिहिल्लस्यमकारस्यानचिचेतिहिल्लस्यचविकल्पेनवत्वपक्षेरूपाष्टकम्।तद्भावेदूयमितिदशकम्।प्रगृह्यसञ्ज्ञाविरहप
क्षेमयउञ्छादितिवत्वस्यासिद्धत्वादिकोयणचीत्यियणेवातस्यसिद्धत्वान्योनुस्वारेवापदान्तस्येतिपरसवर्णपक्षेअनुनासिकाननुनासिकबकारहूयोपेतमेकादशंरूपम्॥अनुनासिकस्यदित्वेहलोयमामितिलोपस्यचैकल्पिकत्वात्करणेत्रिवकारंद्वादशंरूपम्।परसवर्णाभावपक्षेअनुस्वारस्ययर्त्वात्पक्षिकेद्वित्वेहेसंकलनयाचतुर्द
शमितिशब्देकारस्यअणेाप्रगृह्यस्येत्यननुनासिकविकल्पात्सप्तविंशतिरिति॥इत्यचसन्धिः॥स्तोश्चुना॥स्तोरितिसमाहारद्वन्द्वः॥सौत्रंपुंस्त्वम्।श्चुनेति॥सहयुक्तेतिसू
त्रेविनापितद्योगंतृतीयेतिवक्ष्यते।योगदृत्येतदद्याहारलभ्यम्।अत्रस्थान्यादेशयोर्यथासंख्यंनिमित्तकार्यिणोस्तुन॥शादितिज्ञापकात्।अल्याच्चतरमित्यादौतु
सौत्रत्वात्श्चुत्वंनातज्ज्ञानमित्यादौतुभवत्येव।स्तोश्चोश्चुरितिसुवचम्।नचतस्मिन्नितिनिर्दिष्टदृतिपरिभाषोपस्थानेनयत्नः याञ्जादित्यादिनसिद्धेत्।शादितिनिर्दे
शेतस्यादृहानुपस्थानाभ्युपगमात्।ष्टुना।ष्टुहापिकार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यंन।तोष्टिदृतिज्ञापकात्।ष्टोष्टुरितिसुवचम्।ईदेद्विवचनंप्रगृह्यस्येदूदेदृदित्यादौनपदान्तादितिज्ञापकान्नदो
षः।सर्पिष्टममिति॥हृस्वातादावितिषत्वम्।प्रत्ययेभाषायामिति।यन्तुप्राचामयटिनित्यमितिपठितम्।यच्चहलन्तप्रकरणेषण्णांषड्नामित्युदाहृतम्।य
च्चयरोनुनासिकदृतिवानुनासिकदृतितत्रव्याख्यातंतत्सर्वंभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्॥ ७ दोश्चुयोगाभावान्नस्यादतआह॥तज्ज्ञानमिति॥जञयोगेतथोश्चा
रणमात्रंनत्विदंवर्णान्तरमितिभावः॥अनुपस्थानेति॥पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थः।तेनचितमित्यादौनदोषः॥षत्वमिति॥नचषस्यपदान्तेजश्त्वंभविष्यतीतितद्व्यर्थमि
तिवाच्यम्।षत्वस्यासिद्धत्वेनास्यजश्त्वाभावात्॥भाष्येति॥प्रत्ययेदृत्येवतत्रपाठादितिभावः ॥

दृत्स्वरमिति॥चर्त्वेनेतिभावः।मृच्छब्दस्ययवादिगणेपाठेनमानमितितत्रभवदृतिवत्त्वेमृद्वानित्येवेतितात्पर्यम्।दृतिकेचित्तत्र मृन्मानितिनुक्काचिल्लोकःसांप्रदायिकःपाठः।ननुसवर्णसदृशमपिकंपरसवर्णेत्यत्रैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रसंबन्धोवक्तुमशक्यः।नचपूर्वस्येत्यस्यसंबन्ध्याकाङ्क्षायांयत्किंचित्संबन्धिकल्पनापेक्षयापूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाद्याहारेचित्यानल्लाभः । चुटूदित्यादावादेरप्येवमेवसंबन्धोपपत्तौनतत्रस्वरितत्वप्रतिज्ञायावैयर्थ्यापत्तेः।नचस्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः।तोर्लीत्यत्रसमुदायानुवृत्त्यास्वरितार्थत्वादित्यतआह।अनुस्वारस्येत्यादि।एकदेशेइतिच।पकारमात्रेस्वरितत्वप्रतिज्ञयैवतोर्लीत्यादावनुवृत्तिसिद्धौपुनःसकारांशेतत्प्रतिज्ञायातावतोंशस्योत्तरत्रानुवृत्तिरितिभावः॥तदृतिरभसादितिचयोःभावात्।दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्ययमिवेतिपदान्तस्यतोर्लिउदस्थाभ्यांहोःशश्छोटीतिषट्सूत्रीपाठोत्तरंझलांजशझषिअभ्यासेचर्चेखरिचेतिवायसानेअणोऽप्रगृह्यादिमणदृतिःयचिभंतसौमत्वर्थदृतिसंहितयापाठेतसाविति।तात्पूर्वदकारंप्रश्लिष्यभत्वेनाप्येतत्साधयितुंशक्यम्।उदस्थात्॥अनुस्वारस्ययमीत्यत्रसमस्तमपिसवर्णग्रहणमिहनिरूप्यसंबध्यते॥एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह॥पूर्वसवर्णःस्यादिति॥अयोरस्येत्यादि॥एतेनसस्यतकारइतिप्राचांग्रन्थाःप्रत्युक्ताः॥यदपीहचयोद्वितीयाःपरीतस्योपन्यसनंतदतिरभसात्।तच्छिवदृतिवदृत्यत्रजश्त्वेकृतेखरिचेत्युक्तम्।तन्न।तदोदान्तत्वेनजश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात्।यत्तुतत्रौत्रेणोक्तंतदोदांतवानदृतिचर्त्वेकृतेपश्चाच्छिवदृत्यनेनसंबन्धेझलांजशोन्तदृतिजश्त्वेखरिचेतिचर्त्वमितितदतिरस्यवीयः।जश्त्वंप्रतिअवसानेचर्त्वस्यअपवादत्वात्॥ ७ प्रगृह्यस्येतिपञ्चमसूत्र्याःपाठेभाष्यसंमतेयस्यचर्त्वेपितस्यासिद्धत्वाच्चशर्परत्वाभावाच्चेतिभावः॥चर्त्वमितिततश्चुत्वेशश्छोटीतिप्रकियेतिभावः॥चर्त्वापवादत्वादिति॥एवंचतत्रकृतेजश्त्वेप्रवृत्तिरितिभावः।नचजश्त्वेकृतेचर्त्वस्यचरितार्थ्येननस्यासिद्धत्वादपवादत्वेनमानमितिवाच्यम्॥तत्कालेऽवसंप्राप्तत्वेनन्येनाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्यसुलभतयोक्तरीतेरसंभवात्।एतदेवाभिप्रेत्यमिदंचोक्तम्॥सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीति।अन्यथाकौण्डिन्यापतन्नमित्यनेनब्राह्मणेभ्योदधीतिप्राप्तदधिदानस्यापिबाधोनस्यात्।तद्दानोत्तरंतत्पूर्ववातद्दानस्यचरितार्थ्यात्।अतएवाज्यादेर्दीतीयस्येतिसूत्रेप्रथमदिर्वचनोत्तरमस्यचरितार्थ्येनप्रथमदिर्वचनस्यानेनबाधोनस्यादित्याशङ्क्यसत्यपिसंभवेदतिन्यायेनबाधकत्वमुक्तंभाष्येएवंचदयतेर्दिगीतिसूत्रस्थकैयटादिग्रन्थाअ

संभवेऽपवादोऽपीतिन्यायेनदिगुत्तरस्यदिगुत्तरेणबाधोऽप्युक्तएवेतिद्रष्टव्यमिति भावः॥

क्रेनवार्यतामिति॥एवंचैतदृशविषयेवाक्यसंस्कारपक्षेणैवसाधुत्वान्वाख्योभूतिस्वीकृत्याकृतव्यूहपरिभाषात्याज्येतिचेदिष्टापत्तिरितिबोद्धम्।अन्येतुपदसंस्कारेहरिःअस्तीतिसविसर्गम
पिसाध्येवसत्यभिधानेपरिभाषायाभाष्येःदर्शनादित्याहुः॥प्रमाणाभावादिति॥योगविभागस्यभाष्येःदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपिबोद्धम्।यथासंख्यस्येति॥ख्यान्तेकदेशेनसूत्रस्यग्रहणं
बोद्धमंपरत्वादिति॥तस्मिन्निति॥सूत्रापेक्षयातस्मादित्यस्यपरत्वादित्यर्थः।डकारात्सकारेधुडित्यर्थेतस्मिन्नित्यस्यप्रकृत्वानुपस्थितडकारस्यागमित्वंतस्मादित्यस्यप्रवृत्तानुपस्थितसस्य
जश्त्वेशिवशब्दानपेक्षणाच्च।भाविन्यवसानभङ्गेवावसानदृत्यस्यपूर्वमप्रवृत्तेश्च।प्रवृत्तस्यवानिवृत्तिसंभवात्।उक्तंचअकृतव्यूहाःपाणिनीया दृतिकृतम
पिशब्देनिवर्तयन्तीतिच।अन्यआहरिरयमित्यत्रापिलुप्तरीत्याप्रवृत्तोविसर्गः।केनापवर्गेलाम्॥अथतनोतीतितदितिकिबन्तेबूषेएवमपिजश्त्वेनदका
रोस्तुचर्त्वेकृतेश्चुत्वमितितुनन्याय्यम्।श्चुत्वंप्रतिचर्त्वस्यासिद्धत्वात्।यत्तुनमुनेर्वृत्तमत्रनेतियोगंविभज्यासिद्धत्वमिहनेत्याहुः।तदपि।असिद्धत्वेपिरूपसि
द्धेनिर्बाधायांयोगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणेप्रमाणाभावात्।आक्रंस्यतदृतिभङ्गेउदूमनदृतितङ्स्नुक्रमोरितिनेट्।समसंबन्धीविधिरिति।
ल्यबकर्मकविधानमितितुनोक्तम्।अनुवाद्ययोरपियआसंस्त्यस्तेष्टत्वात्।समूलाकृतजीवेषुहनकृजग्रह दृत्यत्रयथा॥ङ्नेः॥कुकुटुकोः पूर्वान्तत्वा
त्साङ्क्षायेत्यत्रसात्पदाद्योरितिषत्वेन।सुगण्सायेत्यत्रनपदान्तादितिष्टुत्वेन।पुष्करेतीर्थविशेषेसीदतीतिपुष्करसत्।तस्यापत्यंपौष्करसादिरचा
र्यः।बाह्वादिब्लादिञ्।अनुशतिकादिब्लादुभयपदवृद्धिः।डःसिध्रुट्।उभयनिर्देशेषष्ठ्यमीनिर्देशोबलीयान्परत्वादित्यभिप्रेत्याह।सस्येति।सीतिसप्तमी
निर्देशस्तुलाघवार्थः।षट्त्वन्तदृति।ध्रुटःचर्त्वेनतकारः।यत्त्वाहुः।चयोद्वितीयादृतिपक्षेनस्यदृतितन्ना।चर्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥
नस्य मित्त्वसंभवरूपविरोधेपरत्वेनम्भवस्येतिसस्यागमित्वनिर्णयदृतिभावःस्यंचेदंतस्मिन्निति सूत्रेभाष्ये।लाघवार्थदृति । षष्ठ्याः प्रयोगएवकर्तव्येदृत्यर्थः॥ रामः २६
चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति॥अतएवतुडितिनोक्तम् ॥

अतएव चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव। ननु धुकः सीत्यस्तु सप्तमीचयथाश्रुतैव, डदिति च षष्ठ्यन्तं, परमार्थतो वाक्यशक्त्या ङीकारेण पूर्वान्तत्वेपरादित्वेवा नशक्नुतावच्छेदकभेदेन
आह॥धुटः परादित्वमिति। श्नोतातिरुपदेशेसादिः। श्नुत्वस्य धुटिसिद्धत्वेपितुक्यसिद्धत्वात्तन्श्नोतनीत्यत्रतुग्नेतिवोद्यम्॥षष्ठीकल्पयतीति॥नचशीतिसप्तमीनिर्देशोलाघवार्थः।
अतएवधुडभावेषट्सन्तदित्यत्रटस्थानेटकारनकारविसर्गाणांद्वित्वविकल्पात्षोडश। खयः शरदितिसकारद्वित्वेद्वात्रिंशत्। नचतत्रचर्त्वस्यासिद्धत्वंशङ्क्यं
म्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वदित्युक्तेः। नचशरोचीतिद्वित्वनिषेधः शङ्क्यः। तस्यसौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अतएवशरः खयदितिवार्तिकस्यवत्सरः अप्सराःइत्यु
दाहरणंभाष्येस्थितम्। धुटः परादित्वेनपदान्तादितिष्टुत्वनिषेधार्थम्। अतएववक्ष्यमाणस्तुगितिवनकुनः। यत्वाहुः। एवमपिप्रक्रियालाघवार्थंतुडेवकर्तुमुचित
दितत्। चयोद्वितीयादितिपक्षेयकारापत्तेः। श्नुत्वंधुटिसिद्धंवाच्यम्। अटतीत्यदृश्नोतनि। दृहधुण्ण। शितुक्। शीतिसप्तमीपूर्वत्रकृतार्थायानदितिपञ्चम्याःष
ष्ठीकल्पयतीत्याह। नस्येति। ननुप्रकृतोधुडेवास्तुकिंतुकामैवम्। शश्छोटीत्यस्महिपदान्ताज्झयः परस्यशस्यच्छदित्यर्थआकरेस्थितः। एवंचधुटः परादित्वात्स
ञ्छुरित्यत्रच्छोनस्यात्। विपूर्वाद्वेरौणादिकेशप्रत्ययेमध्यश्नोतन्यभितोविरपृशमित्यादौयथा। अतः पूर्वान्तस्तुक्कृतः। नन्वेवंकुर्वञ्श्येतेदित्यत्रपदान्तस्ये
तिणत्वनिषेधोनस्यादितिचेन्न। कार्यकालपक्षेबहिरङ्गत्वेनतुकोसिद्धत्वात्। यथोद्देशपक्षेस्तोश्चुनेतियोगोविभज्यतेनेतिवर्ततेणदितिच। स्तोश्चुनायोगेणत्वंन
स्यात्। नकारार्थमिदमसकारग्रहणंवर्गग्रहणंचोत्तरार्थम्। ननश्चुरितिपूर्वमनुवर्तते। एवंनश्चेतिसूत्रेकुर्वन्त्सीदन्त्यत्रपदान्तस्येतिणत्वप्रतिषेधोधुटः प
रादित्वेप्रयोजनमितिप्राचांग्रन्थोपियथोद्देशपक्षेद्रष्टव्यः ॥ ॥ द्वयोरचरितार्थत्वेलाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणंयुक्तंनत्वन्यथेत्याशंक्यात्धुडेवास्तिशीतिचषष्ठ्यर्थेदितिभा
वः॥विरपृशमिति। क्वान्दस्यार्थमपिबहुशः सूत्रकृतोयत्तदर्शनादितिभावः॥णत्वंनस्यादिति॥एतदृष्ट्याश्नुत्वस्यासिद्धत्वंतुनवचनसामर्थ्यादितिभावः। त्रिपाद्यांसत्रे
ष्वपरिभाषाःप्रवर्तन्तेपक्षद्वयेपीदमेवसमाधानम्॥यथोद्देशपक्षेदृति॥कार्यकालेतुअसिद्धत्वान्नदोषः पूर्वान्तत्वेपीतिभावः ॥

सञ्ज्ञायाम्।ङ.मिति।त्यादारूपाम्॥विकल्पेहयस्यमद्वेदृति॥विभाषामद्वेचयेविधयस्तेनित्यादृतिपूङःक्तावेतिसूत्रभाष्योक्तेरितिभावः।नचतन्मद्वेपाठेननित्यत्व
कल्पनेतन्मद्वपतितानांनपरेनदृत्यादीनामपिनित्यत्वापत्तिः।स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्यपुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौकल्प्यमानायांस्वानन्तरएवतत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्रतत्कल्पनेम
नाभावात्।तस्मादुत्तरत्रवाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रेएववाग्रहणस्यनिवृत्तिरितिभावः॥तन्निषेधादिति॥तस्यदोषदृत्यस्यतुनप्राप्तिः।लत्वसाहचर्येणादेशणत्वस्यैवग्रहणा
यनुवदन्ति।दृदंप्रयोजनंबहिरङ्गपरिभाषयागतार्थत्वात्त्वसुक्तमितितत्पासिकम्।त्रिपादिस्थे न्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषेयंनप्रवर्ततेतदृतिसुह्युपास्यदृत्युदाहर
णेस्वोक्त्यासहेविरुद्धंचेत्यास्तांतावत्।सञ्चक्रुरितिदृहश्रुत्वतुकोरसिद्धतामाश्रित्यनग्रुवीतिरुत्वेनषङ्गम्।कृत्स्वासिद्धत्वात्।ङ.मोह्रस्वात्।ङ.म्प्रत्याहा
रःसञ्ज्ञायांचकृतेरितिसामर्थ्यात्संज्ञिभिःसंबद्धतेतेनयथासंख्यंङ.ट्णट्नट्प्रवर्तन्ते।नित्यग्रहणंविस्पष्टार्थम्।हेमपरदृतिमयउञोवेदृतिचविकल्पद्वयस्य
मद्वेपाठादेवनित्यत्वलाभात्।सुमणीशदृति।ण्यक्षोपौनस्यानिवत्पूर्वत्रासिद्धेनिषेधात्।ङमुटःपरादित्वंकुर्वन्नास्तेदृत्यत्रणत्वप्रतिषेधार्थम्।अतएवङ.मोह्रस्वा
दचिहेदृतिनास्त्रिःपरंणत्वंप्रतिपूर्वस्यदित्वस्यसिद्धत्वापत्तेरितिप्राञ्चः।यत्त्वाहुःबहिरङ्ग.परिभाषयागतार्थत्वादुभयमप्यसङ्ग.तमिति।तदपि
पासिकम्।राज्ञदृत्यत्रेत्वयोर्हेत्रैपादिकेन्तरङ्गेपरिभाषाविरहस्योक्तत्वेनप्राचांग्रन्थस्यसौष्ठवात्॥
त्पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपिबोद्धम्।परादित्वमिति।ततःपरस्याचदृतिव्याख्यानेनेत्यर्थः।ङ.मदृत्यस्यषष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्यङ.मन्तपदावयवस्यह्रस्वात्य
रस्यङ.मोङ.मुडजादौपदेदृत्यर्थेनपूर्वादित्वमेवकृतोनकृतम्।पदस्येतिचमादुपधायादृत्यादाविवावयवषष्ठी।अजादौपदेदृत्युक्तेर्म्नाअभ्यासेदृत्यतःशतरिम्वनि
त्यादावनन्त्यस्यनेतिभावः॥बहिरङ्ग.परिभाषयेति॥नुटोबहिरङ्ग.तयासिद्धत्वादित्यर्थः॥उभयम्।ङ.मुटःपरादित्वंदेदृतिसूत्रकरणंच।पासिकम्।कार्यका
लसंज्ञयोः॥

दिगिति॥दिगर्थस्तुतत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभावएव।किंचयदियद्दागमादितिन्यायेनागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपिबोद्धव्यमेतदिति।तेननकारादयवयवनस्यापिपदान्तत्वाण्णत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हिह्रस्वात्परस्यडःमन्तपदस्यादिपरेडःमुडित्येवार्थस्तथासतिस्यान्नप्रागुक्तमितिमहदनिष्टमितिस्पष्टंचेदंसर्वंभाष्ये॥प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति॥इदंचप्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।अनुसर्तव्यत्वादिति॥यदितुसनिषेधोऽपदादिविधाविति पर्युदासेनपदान्तत्वनिमित्तकेविधावेवेतिन

कथमन्यथादिर्यंत्रियंचस्वयमेवोक्तमितिदिक्।ननुपरमदण्डिनावित्यादौअन्तर्वर्तिविभक्त्यापदत्वान्नुदूस्यादितिचेन्नउत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति पर्युदासलक्षणप्रतिषेधात्।अतएवपरमवाचौपरमगोदुहौपरमलिहावित्यादौकुलघलदत्वादीनिन।यत्तुप्राचाउञ्चिचपदेदृत्यतःपदेदृत्यनुवर्त्याजादेःपदस्येतिव्याख्यानात्कुत्सुदृनेत्यत्तंतदनेनप्रत्युक्तम्।दृहैवनलोपंवारयितुमुक्तरीतेरेवतेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्। समःसुटि।यद्यपिमोनुस्वारेणसिद्धंतथाप्यनुनासिकत्वत्रिसकारत्वसिद्ध्यर्थमिदम्।।अत्रानुनासिकः।अयमधिकारोविधिर्वेतिहेतम्।आद्येऽत्रग्रहणमनर्थकम्।अधिकारादेवरूपकरणलाभात्।नुशब्दस्त्वधिकारपक्षेपरस्मात्कार्यिणोविशेषद्योतनार्थःपरस्यनित्यरुत्वंपूर्वस्यतुवानुनासिकइति। विधिपक्षेव्यर्थः ॥

लुमतेनिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्॥किंचोत्तरपदस्यकार्यित्वेएवतत्प्रवृत्तिरतएवमाषकुल्मवापेनेत्यादौपदव्यवायेपीतिनिषेधसिद्धिरित्युच्यतेतदाप्राचीनोक्तमजादेःपदस्येतिव्याख्यानमेवशरणम्।स्पष्टंचैवंव्याख्यानंप्रकृतसूत्रेउञ्चिचपदेदृत्यत्रचभाष्ये।तेननिषेधेनसिद्धमितिप्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिनइत्यास्तांतावत्।त्रिसकारकत्वेति॥नचपुनर्हिग्रहणेनतदपिसिद्धम्।लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायात्।अत्रचेदमेवज्ञापकंबोद्धव्यम्।अनर्थकमितिदूरमुपलक्षणंप्रतिसूत्रमावृत्तौगौरवंचेत्यपिबोद्धव्यम्।

स्पष्टार्थमिति॥अनेनतुग्रहणमधिकारपक्षेपिपरस्परुस्ततःपूर्वस्यानुनासिकदित्यर्थस्यस्पष्टबोधनार्थंवाशब्दवदितिसूचितम्।विधिपक्षेत्वत्रग्रहणंतुएतद्व्यतिरिक्तेदित्यर्थलाभार्थम्॥वस्तुतोत्राधिकारत्वमेवोचितम्।मतुवसोरुरितिसूत्रेकृतयोर्वनउपसंख्यानंविभाषाभवदित्यनयोरुदाहरणेभाष्येऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात्।विधित्वेतुतत्रप्रवृत्तिर्दुर्वारैव। अधिकारत्वेसूत्रत्रैवप्रवृत्तिःस्पष्टैवेदृशत्तावितितत्त्वम्॥ल्यन्तोपेदृति॥दिग्योगलक्षणातुन।अत्रानुस्वारपूरणानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिन्यासेनसिद्धावनुनासिकात्परदित्यस्यवैय

वाग्रहणंस्पष्टार्थम्।अनुनासिकात्परदितिज्ञापकादेवसिद्धेः।नहिविकल्पंविनाऽनुनासिकाभावपक्षेदितिसंभवति।दृदमेवध्वनयितुंवृत्तौतुवेतिशब्देनौ क्तौ।अ नुनासिकात्।ल्यब्लोपेपञ्चमीत्याह।अनुनासिकंविहायेति।एवंचसंसर्गवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वाद्वत्सा ऽ नीयतामित्यत्रेवसंभावितानुनासि कगुणकएवउपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेनसंबद्धतदित्यभिप्रेत्याह।रोःपूर्वस्यादिति।अनुस्वारागमदृति।आगमत्वंचपरशब्देनैवलभ्यतेपूर्वैतुताभ्या मेवेत्यत्रपूर्वशब्देनैवोरिवेतिभावः।विसर्जनीयस्यसंहितायामितिसूत्रात्संहितायामितिसूत्रादनुवर्तते।नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्यद्वित्वंनस्या दृवेत्यतआह।अनुस्वारविसर्गेत्यादि।अकारोपरीति।यदित्विकारोपरिपठ्येरन्तर्हिपयःसुयशःसुदृत्यादौदृणःपरस्येतिषत्वंस्यादितिभावः।अच्त्वादिति।नचैवं हरिःकर्त्तेहरिंस्मरेदित्यादौयणादिप्रसङ्गः।त्रिपाद्यस्यत्वेनविसर्गादीनामसिद्धत्वात्।अनुस्वारस्यापिद्वित्वदृति।अपिशब्दाल्लकारस्य॥ ऽऽर्थापत्तेरितिभावः॥परशब्देनैवे

ति॥प्रसिद्धत्वेवकारः॥मण्डूकेति॥एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञयेत्यपिबोद्धम्।अतएवावसानेनसः।पूर्वेणसंनिकर्षरूपासंहितात्वसानेप्यस्त्येव।अतएवसंहिताधिकारेऽवसानकार्यं पाठःसंगच्छते॥षत्वंस्यादिति। अतएवपुंस्त्यादावुकारंनिमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधानेषत्वमाशङ्क्यानुस्थानिकानुस्वारस्यैवनुम्विसर्जनीयेतिसूत्रेग्रहणान्नेतिभाष्यंसंगच्छते।दृका रादुत्तरेपाठेहिअनुस्वारमिणंगृह्णीत्वाषत्वंदुर्वारंस्यादितिभावः॥यणादीति।पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः।अयंपाठोनित्यः।अट्किनिसूत्रेनुस्वारोपलक्षणनुम्ग्रहणात्।अतएवहरिं

भवत्येवेति॥एकस्यद्वितीयोच्चारणस्यैकेनसाधुत्वबोधनंतयोर्मध्येपरस्यद्वितीयोच्चारणस्यान्येनसाधुत्वबोधनमितिभावः॥वक्ष्यमाणरीत्येति॥प्रत्ययरूपोयोविसर्गस्तदित्यर्थः॥दा
र्शरीत्येत्यर्थः॥वस्तुतस्तदसङ्गतम्॥कविभिःकृतमित्यादेर्दोषापनेः॥एतच्चान्वयेत्विति॥तुनारुचिबोधकेनसूचितम्॥यदातुसूतेःसप्तम्यकारोन्यस्यङ्गस्योक्तुःप्रत्ययस्तिस्त्रियामिति

वचनान्तरेणेति॥अचोरहाभ्यामितिकृतेपियणोभवतीतिभावः॥पुमःखयीति॥पुंसःसयोगान्तलोपेकृतेःवशिष्टभागस्येदमनुकरणम्॥पर्युदासादिति॥
ङ्ङुदुपधस्येतिषत्वविधायकेसूत्रेदृतिभावः॥अप्रत्ययस्ययोविसर्गस्तदितिवैयधिकरण्येनव्याचक्षाणानांप्राञ्चामतेनेदम्॥वक्ष्यमाणरीत्यासामानाधिकरण्येना
न्वयेतुषत्वप्रप्राविनिबोद्धम्॥ख्याजादेशदृनिः॥आदेशोहिउपदेशेरक्षणादिः॥असिद्धप्रकरणेणत्वानन्तरंरुत्वशत्रःशस्ययत्वंविकल्प्यते॥तेनसुप्रत्ययेननिर्वृत्तंसौप्रख्यंत
त्रभवेसौप्रख्यीम॥यंत्वस्यासिद्धत्वाद्धल्वयोपधादितिदुञ्त्रेत्यादिप्रयोजनान्याकरेस्थितानि॥एवंचयत्वस्यासिद्धतयाःमपरत्वाभावात्सुमःखयीतिरुत्वंनेत्यर्थः॥पुंख्या
नमिति॥चक्षिङोल्युट्ख्याञ्ज्ञादेशः॥नन्वादेशदृहदुर्लभः॥वर्जनेप्रतिषेधः भसनेयाश्वेतिवार्तिकादितिचेत्॥सत्यम्॥बहुलंनण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिरान्त्यर्थमि
तिवार्तिकेबहुलग्रहणात्समाधेयम्॥तथाचख्यशादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम्॥रुविधिःपुंख्यानमिति॥णत्वंपर्यायाख्यानमिति॥निष्ठानत्वमाख्यानेदृतिंच॥शकारेण
व्यवधानाद्रुत्यचदृतिणत्वंनस्यादाख्यानदृत्यत्रसंयोगादेर्गतदृतिनत्वंना॥यत्वस्यासिद्धत्वायण्वत्ताविरहात्॥एवंचनद्याख्येतिसूत्रेख्याग्रहणंनकर्तव्यमि
तिभावः॥नचख्याप्रकथनेदृत्येतदर्थंतदितिवाच्यम्॥तस्यसार्वधातुकमात्रविषयत्वात्॥ ॐ सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदासस्यौपेमस्यैवप्रत्ययत्व
मितिव्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येविषत्वाप्राप्तिरेव॥तातेर्ङसुञितिव्युत्पत्तिमादायतुमूलमितिदिक्॥शकारेणेति॥यत्वस्यासिद्धत्वादितिभावः॥नकर्तव्यमिति॥
यत्वस्यासिद्धायण्वत्ताविरहेणनत्वस्याप्राप्तेरितिभावः॥

अत्रचेति॥ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वेदृत्यर्थः॥ सञ्ज्ञेति॥एवंचनदुनरभाव प्रत्ययेनसस्थानशब्दउच्यते। तेनस्ववाञ्योजिह्वामूलीयोवार्त्तिकेलभ्यते। कुत्वंकसान्नभवती
त्यत्रेतिभावः। कृशादीतिपाठेप्रयोगेचर्त्वप्रवृत्तिरितिभावः॥ दित्युक्तत्वादिति॥एवंचमाधवेनेष्टापत्तिंकर्तुमर्हदृत्यर्थः॥ अनभिधानस्यैवेति। ख्शादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः॥ गौ
रवेति। ख्शादिखंस्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षयातदस्वीकृत्यैवस्थानेरार्धधातुकेऽनभिधानस्यैवस्वीकारेलाघवमितिभावः। रुत्वमित्युपलक्षणंजिह्वामूलीयस्यषत्वस्यच॥
अत्रचेत्सस्थानत्वंनमः ख्यात्रेदृत्युत्तरवार्तिकंप्रमाणम्। सस्थानइतिजिह्वामूलीयस्यप्रार्धसञ्ज्ञा। सदृहनाशर्थयोर्विसर्जनीयंदृत्यस्यप्रवृत्तेरितिभावः। यदिस्व
तन्त्रोपिधातुरीदूधातुवेहृष्येतत तदाजिह्वामूलीयस्यदुर्वारतयेदंवार्तिकमसंङ्गतंस्यात्। यत्तुहरदत्तमाधवादिभिरुक्तंख्याधातुरपिख्शादिर्यत्वविधिरप्युभय
साधारणइति। तच्चिन्त्यम्। भाष्येचसिङ्एवोपक्रमात्सार्वधातुकेपिख्शादिप्रयोगापत्तेश्च। नचेष्टापत्तिः। माधवेनाईधातुकेषेवायंख्शादिरित्युक्तत्वात्। सार्वधातुके
ऽनभिधानस्यैवशरणीकर्तव्यत्वापत्त्यागौरवग्रस्तत्वाच्चेत्यास्तांतावत्। स्यादेतत्। बहवःपुमांसोस्मिन्कुलेबहुपुमख्यातीत्यत्ररुत्वंस्यात्। उरःप्रभृतिषुपुमश्शब्दस्यै
कवचनान्तस्यैवपाठान्नेष्टंकपि। सार्वधातुकेचख्यातेः प्रयोगोनिर्बाधएवेतिचेत्। दृष्टापत्तेः। संहितायाअविवक्षायांतुरुत्वंनेतिस्पष्टमेव। यत्तुप्राचाख्याधातौनेतिकेचि
दित्युक्तंतत्रयदिख्याआदेशोदृत्यर्थस्तर्हिकेचिदित्यनुचितम्। स्वतन्त्रेधातौचेत्तर्हिसार्वधातुकविषयेपिनिषेधःस्यात्। नचेष्टापत्तिः निर्मूलत्वात्। चक्रीख्रायस्येति। यत्तुप्राचा
त्राहीत्युक्तंतत्रपरस्मैपदमयुक्तम्। त्रायनेर्डि-त्वात्। त्रायतइतित्राः सद्वाचरतीत्यर्थेकर्तरिक्विबन्तादाचारक्विपिवावो ह्यम्प्रशानिति। प्रपूर्वीच्छाम्यतेः क्विप्॥
नमः ख्यातिनिः ख्यातीत्यादौ॥त्रायनेर्डि-त्वादिति॥अत्रत्रायेतेदृत्युक्त्यासत्यपिपरस्मैपदेत्रायेत्यस्यप्राप्त्यात्राहीत्यस्यासिद्धिः सूचिता॥आचारक्विपिवेति॥नामधातौमूलधात्वादेर्डि-
त्वाश्रित्यानुदात्तङि-नदृत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः। अतएवत्राहिमांपुण्डरीकाक्षेतिसंगच्छतेदृतिभावः। आर्षेतत्रतदित्यन्ये॥शाम्यतेरिति॥ननुशाननेजनेदृत्यतःनस्यपदान्तेनलोपेन
नान्तत्वासंभवादितिभावः। नचाप्रशानितिपर्युदासेननान्तग्रहणेसिद्धेनदृतिव्यर्थमितिवाच्यम्। अस्यलक्षणवशसंपन्ननान्तत्वेनपर्युदासेनापिलक्षणवशसंपन्ननकारान्तानामेवापत्तेः॥

ननुकुषोरित्यत्रजिह्वामूलीयस्यखर्त्वाद्विसर्गेनस्यसत्वेसत्रयणापत्तिरतआह॥सूत्रेइत्यादि॥खर्त्वादित्यनेनाविसर्गलोपश्चसत्वापवादः॥एवंचसूत्रेनिर्विसर्गपाठइतिभावः॥सविसर्गपाठेप्याह॥वाशरीति॥सचसत्वापवादःस्वर्परइतिचनैकल्पिकमितिभावः॥उच्चारणार्थाविति॥तयोरुच्चारणस्यतौविनाभ्संभवेननान्तरीयकतयोरुच्चारणंनतुतयोर्विधेयत्वम्। किंतुतन्मात्रेतयोर्लक्षणाव्याख्यानादितिभावः॥चाद्विकल्पइति॥निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दोविकल्पार्थइतितदाशयः॥सत्वप्रसङ्गादिति॥चानुरुष्टविसर्गस्तुसत्वापवा अनुनासिकस्यक्वीतिदीर्घः॥मोनोधातोरितिनः॥तस्यासिद्धत्वान्नलोपोनानृन्ये॥पकारोपर्यकारउच्चारणार्थः॥तेननृःपुनातीत्यादिसिद्धम्॥उभयथास्थित्यतःउभय थेत्यनुवृत्तेर्विकल्पःफलितइत्याशयेनाह॥रुःस्याद्वेति॥कुषोः॥सूत्रेखर्परत्वाद्विसर्गः॥जिह्वामूलीयस्यखर्वात्॥खर्परेशरीतिविसर्गस्यलोपः॥जिह्वामूलीयस्यश र्लोपात्॥वाशरीतिविसर्गएववा॥आदेशयोःकपावुच्चारणार्थौ॥चाद्विसर्गइति॥यत्तुप्राचाचाद्विकल्पइत्युक्तंतन्न॥ऽकःऽपाभ्यांमुक्तेविसर्गस्यसत्वप्रसङ्गात्॥कानाम्नेद्वि ते॥कोनुत्रासीदित्यादौ॥म्नेडितग्रहणंयत्रद्विरुक्तिस्तत्रैवयथास्यादितिमाभूत्॥कान्कान्पश्यसि॥अत्रैकःकिंशब्दःप्रश्नेद्वितीयःक्षेपे॥कान्कुत्सितान्पश्यसीत्य र्थः॥कस्कादिषुचेति॥अत्रप्राचांविसर्जनीयस्यऽकःऽपौनेत्युक्तंनासौसूत्रार्थः॥ऽकःऽपयोरस्थानित्वात्॥नन्वस्थानित्वंकुतइत्यत्राह॥ऽकःऽपयोरिति॥कौतस्कुतइति॥कुतःकुत आगतइत्यर्थेऽव्ययात्यप्प्रत्ययेगणपाठसामर्थ्यादण्॥सर्पिष्कुण्डिकेति॥नित्यंसमासइत्येवसिद्धेइहपाठस्यप्रयोजनंतुतत्रै वावस्थते॥नेनासुरेति॥यदिहिकुस्यात्तर्हिकुस्यचर्त्वेसतिचहूर्यस्यात्॥सन्निपातपरिभाषयाचर्त्वाप्रवृत्तौतुकारोपरिचकारःश्रूयेतेतिभावः॥इतिहल्सन्धिः॥ इतिनःस्वांकंदोषइतिभावः॥गणपाठसामर्थ्यादिति॥एतेनपञ्चम्यन्तात्स्वार्थेतसिल्विधानेनाव्ययमादुत्सर्गतःप्रथमैकवचनोत्पादेनपञ्चम्यन्तत्वाभावान्नतआगतइत्यर्थेकथ मणित्यपास्तम्॥अव्ययानामितिटिलोपः॥संनिपातेति॥असिद्धविषयेपिसाप्रवर्तते॥यद्वापूर्वत्रकर्त्तव्येऽसिद्धत्वेपितत्रकृतेउत्तरस्यासिद्धत्वेमानाभावइतिनासिद्धत्वेनसन्निपा तपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धःशङ्क्यइतिभावः॥वैकल्पिकेष्वपिभावानुष्ठानस्यैवौचित्यंफलाधिक्यायेतितात्पर्यम्॥ इतिहल्सन्धिः॥

नेत्येवोच्येतेति॥ कृत्वेरित्यत्रापि नेनसत्वंनेत्येवानुकृष्यमितिभावः॥ स्यानामिति॥ सत्वनिषेधेखरवसानयोरितिविहितविसर्गस्यसत्वादितिभावः। विकारमात्रमिति॥ तत्सामर्थ्यात्तेनतत्रैवप्रत्यापत्तावपिनतद्विहितस्यस्थानेपितौस्यातामित्यर्थः। किंचास्यैवतौस्यातांखरवसानयोरितिविहितस्यलेतयोरसिद्धत्वाद्विसर्जनीयस्येतिसत्वमेवस्यादित्यपांनमःस्वस्तिभिरित्यधिकारेणखरवसानयोरितिविहितविसर्गस्यैवादेशश्चविसर्जनीयस्यसोशर्परेइतितुनसूत्रंकृतम्। वाशरीत्यनेनसत्वविकल्पेनसिद्धावपिकुचोरित्यत्राशर्परेइत्यनुवृत्तानयोःशर्परेप्रवृत्तावपिकुचोरितिसूत्रेचाद्विसर्गलाभानापत्तेः। व्यत्ययेनेति॥ सौत्रत्वादितिभावः। इतिक्वेशदति॥ किंचपूर्वत्रेत्यादौषत्वादिवारणायकुचोरित्यनुवर्त्यशर्परे। सत्वादेरयमपवादः। यदितुशर्परेनेत्येवोच्येततर्हिप्रकृतेसत्वेनिषिद्धेपिकुचोःकःपौस्यातामित्यासीन्मतिः। क्षातमिति। विसर्जनीयवचनात्तुविकारमात्रंबाध्यतेइत्याशयेनाह। नत्वन्यदिति। तदेवस्फुटयति। इहेति। सोपदादौ। अपदाद्योरिति। सूत्रेतुव्यत्ययेनैकवचनम्। यदितुखरविशेष्यतेःपदादौखरीतिमदाश्रयंतत्साधु। किंतुखरीतिषष्ठ्यन्तमुत्यानुवर्त्यमितिक्वेशः। नचानुवृत्तेरुत्तरत्रापिवश्यकता। खरंविनाविसर्गस्यदुर्लभत्वेननदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात्। पाशकल्पककाम्येषिनिवृत्तिः। संभवदर्शनमेतन्नतुपरिगणनम्। अन्यस्यासम्भवात्। प्रातःकल्पमिति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापिप्रातःशब्दस्येहवृत्तिविषयेशक्तिमत्त्वम्। दोषाभूतमहःदिवाभूतारात्रिरितिवत्। गीःकाम्यतीति। इहेणःषइतिषत्वेन। तत्रापिकाम्येगोरेवेत्यस्यानुवृत्तेः। यदितुतत्रैवेदंपठ्येततर्हिषत्वमात्रप्रतिषेधेपिपूर्वेणसत्वंस्यात्॥ ॐ तदन्नगतेखरीतिव्याख्यानेसुतरांक्वेशदत्यपिबोद्धम्॥ अन्यस्यासंभवादिति। अयंभावः। अपदेदित्येवकुचोरित्यनुवर्त्ययस्मिन्विधिरितिपरिभाषयाकपवर्गादौअपदेदित्यर्थेनसिद्धेआदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थलाभार्थंतेनोरः काम्यतीतिविग्रहेसुबुत्पत्तेःपूर्वंसमासेष्वरःकेणेत्यादौनसत्वम्। आदिग्रहणसामर्थ्येननल्लब्धावधारणेनचपदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैवग्रहणादिति॥ शक्तिमत्त्वमिति॥ अव्ययत्वंतुभूतपूर्वगत्याबोद्धमितिभावः॥ पत्वंनेति॥ सत्वंनेत्यपिबोद्धम्॥ तत्रापि। पत्वविधावपि। एवंचात्रपाठात्तत्रानुवृत्तेश्चोभयमपिनेतिबोद्धम्॥

समुदायस्येति॥अन्तोन्त्यादितिसूत्रेअवयववाचकान्त्यशब्देनसमुदायस्यापेक्षणउपधाघटितस्यसमुदायनिरूपितत्वादितिभावः॥दृदृदुपधस्यविसर्गान्तस्यपदस्येतिसामानाधिक
ण्येनान्वयः।षत्वंतत्वलोन्त्यस्येत्यनेनविसर्गस्येत्यन्ये।व्याख्यादर्शोक्तरीत्याह॥अप्रत्ययोयदृतिः॥तत्रसिद्धेरिति॥विसर्गस्यप्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः॥नस्यादिति॥रोरसुस्त्रेनपदत्वाप्रवृत्ते
रितिभावः॥चरितार्थदृतिः॥ननुतत्रापिपुनर्सित्यवस्थायांजातपदत्वस्यातिदेशेनैवसुलोपेकृतेआनयनमितिकोविशेषः॥नचैकदेशविकृतन्यायेनसिद्धिः।अग्निरित्यत्रापिसमत्वात्॥नचाग्निरि
त्यत्रादेशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्यचासिद्धत्वमत्रतल्लभ्यकार्यस्यैवेतिविशेषदृतिवाच्यम्।सर्वत्रातिदेशापेक्षणेनतस्याकिंचित्करत्वात्।किंचरुत्वासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्रपदत्वंसुलभम्।किंचविस
र्गस्यान्यत्ररूपेफलवृत्तिप्रत्ययत्वस्यान्यत्रधर्मत्वेनतदतिदेशप्रवृत्तिरितिप्रत्ययरूपोविसर्गोदुर्लभः॥स्पष्टाचेयंरीतिर्भोभगोदृतिसूत्रेभाष्ये।किंचैवंसमानाधिकरण्येःसोरितिवक्तव्येःप्रत्य
दृणः षः।पूर्वस्यापवादः।इदंसूत्रंसदृतिचहृयमपिउत्तरत्रानुवर्ततेतेनयथासंभवमिणःपरस्येत्यस्यसदृतिविवेकः।पुरःप्रष्टव्यादृति।पृपालनपूरणयोः।भ्राजभासेत्यादिनाक्विप्।तदन्ता
ज्जस्।जसस्तोस्युटीकर्तुपूःपुरावित्युपन्यस्तम्।दृदुदुपधस्यादृतौउपधेयस्यसमुदायस्यतत्स्थयवयोर्योविसर्जनीयदृतिवैयधिकरण्येनसंबन्धः।अप्रत्ययस्येतिनुअप्रत्ययोयोविस
र्गदृतिसंबद्धतोसंभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्॥नचविसर्गस्यप्रत्ययत्वमप्रसिद्धमितिवाच्यम्।अग्निःकरोतीत्यादौस्थानिवद्भावेनतत्प्रसिद्धेः।नचातिदेशप्रतिपा
द्यासिद्धत्वंशङ्क्यम्।अप्रत्ययस्येतिनिषेधेनैवसिद्धत्वज्ञापनात्।अतएवाग्निरित्यादौरोर्विसर्गःसिद्धति॥अंशकअपदान्तत्वान्नस्यात्।विसर्गविधिस्तुपुनरित्यादौचरितार्थः॥५॥यग्रहणंवर्गस्या
न्तकिंचैवंनित्यसमासेदृतिसूत्रेःउत्तरपदस्येत्यस्यवैयर्थ्यम्।परमसर्पिःकुण्डिकेत्यत्रतदभावेनतत्सफलत्वात्।किंचैवंनित्यंसमासेदृतिसूत्रस्थभाष्यासंगतिः।तथाहि।अत्रान्यत्समंप्रातिपदिकंस
र्पिरादितोनित्येप्रकृतसूत्रेःसामर्थ्यदृतिविभक्तेरभ्यनुज्ञानादृतिहितन्नोक्तम्।अत्रयत्पर्यायाधिकरणमिन्नमेवार्थंतुल्यनिपत्तेपिनित्यसमासत्वप्राप्तेरथादृत्यनमित्यादेरसंगतिःस्यादृत्यत्रभाष्येःयेति
पर्यायेतेनसर्पिषायज्ञेस्यादौपदसिद्धयेनुत्पत्तेरेवनत्वसाधितिसूत्रितम्।तस्मादप्रत्ययपदेनसंबन्धिपरंप्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्यविसर्गस्येत्यर्थउचितः।अतएवकविभिःकृतमित्यादेरदोषः॥
नित्यंसमासेदृतिसूत्रस्थानुत्तरपदस्थस्येत्यस्यकस्कादिषुत्वर्पिकुण्डिकाशब्दपाठस्यचैतदर्थत्वापकर्तेवोचितेतिचेत्तत्तम्।व्याख्यादर्शानुसारेणैतद्दूषणासत्त्वात्तत्खनयन्वक्ष्यति।नातीत्यादर्तव्यमिति॥

नेप्रवर्ततइति।अतएवतिरश्चेत्यादौसस्यश्चुत्वसिद्धिः।एतच्चेष्टानुरोधेनसंयोगादिलोपलक्षणत्वान्निरिक्तविषयंतेनतत्रस्थानिवत्त्वंनवत्येवेतिनस्यदोषदृत्याद्यपिनवाचनिक
मितिभावः॥मातुःकार्यमिति॥सिद्धान्तव्याख्यानेप्यत्रदोषः।तथाहि।सकारसन्निधावकारोनैवप्रत्ययः समुदायनिवेशित्वात्प्रत्ययत्वस्यैतितदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभा
वेनविसर्गस्यतत्संबन्धित्वाभावात्।यस्तूक्तेवशिष्टःसकारःप्रत्ययसञ्ज्ञकःसमुदायस्यान्तादिवच्चेत्यस्यपूर्वस्यपरस्यसमुदायस्यान्तादिभ्योवर्णाभ्योऽथग
वस्थिताभ्योयेऽवयवाराः प्रत्ययत्वादयस्तेएकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुरसित्यत्रप्रत्ययत्वस्यसुलभतयाएकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्यप्रत्ययतयानदोषदृतिवा
च्यम्।त्रिपाद्यामसिद्धत्वेनतत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः।स्थानिवत्त्वेनतुननिर्वाहः।उपान्तस्यस्थानिनोःकारस्यप्रत्ययत्वाभावात्।प्रत्ययसंबन्धित्वंतुनस्थानिवत्त्वलभ्यमश

ज्ञापकंचविशेषापेक्षम्।तेनाचःपरस्मिन्नितिपाठोनप्रवर्तते।एवंचपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिसिद्धान्तउक्तयुक्तिमूलकोनतुवाचनिकइतिप्रपञ्चितंशब्दकौ
स्तुभेस्माभिः।नचैवंमातुःकार्यमित्यादौषत्वंस्यादितिवेष्वाकस्यादिषुभातुष्वुत्रशब्दस्यपाठेनडः-सिडः-सोरतउकारात्परस्यसस्यषत्वंनेतिज्ञापनात्॥

स्त्रीयत्वात्।सर्वेसर्वपदादेशादितिन्यायेन मातृअसित्यस्यस्थानित्वे प्यसित्यस्यस्थानित्वाःलाभेनोर्सित्यस्यप्रत्ययत्वमलभ्यमिति।एतदेवाभिप्रेत्यप्रकृतसूत्रे
उरण्रपरइतिसूत्रेचभाष्येउक्तमिहकस्मान्नभवतिपितुःकरोतिअप्रत्ययस्येतिषत्वंप्राप्नोतिअप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यतेप्रत्ययविसर्जनीयश्चायंलुप्यतेत्रप्र
त्ययविसर्जनीयोऽत्रस्येतिलुप्यतेत्रेत्यादेरयमर्थः।प्रत्ययविसर्जनीयत्वेनयस्तवाभिमतःसलुप्यतेनदृप्यतेस्थानिनःप्रत्ययस्येवलोपादितिबोद्धम्।ज्ञापनादिति॥त्रिपा
द्यामप्यन्तवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेतिभावः।अतएवामीषीरपेगैत्यादौमीत्वलक्षणेसिद्धान्तः।अत्रैकारस्यादस्संबन्धित्वंपेदृत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वंचान्तवद्भावाधीनमितिबोद्धम्॥

धिकरणमेवेति॥प्रत्ययस्यसंबन्धीयोविसर्गस्तस्येत्यर्थदृतितद्भावः।अगत्याचवाक्यभेदाश्रयणमसंगतमेवेयधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमितितदभिमानः॥नातीवेति॥वैयधिकरण्यान्वयफलस्यकविभिःकृतमित्यादेःप्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्यविसर्गस्येत्येवंलक्षणयासामानाधिकरण्येनापिसंग्रहसंभवादितिभावः।व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येतुलेशतोपितद्दृष्टाभावादतीवेत्यसंगतमेवस्यादिति।अनेनोक्तव्याख्यायाएवस्वाभिमतत्वंसूचितवानित्यलम्॥परम्परयेति॥एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्यानिकटत्वेनविसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमितिभावः॥प्रचुरःपाठदृति॥ओषधीस्कुधीत्यादौशसैकादेशेकःकरत्करतिकुधीतिषत्वनिवृत्तिश्चतत्फलमुक्तम्।मूलेतुतस्यफलस्यछान्दसत्वाच्छन्दसिवाप्रेत्यतद्णःषद्त्वस्यनिवृत्त्याःदोषाच्चषष्ठ्यन्तमेवपठितमितिदिक्॥प्रामादिकमिति॥पदादिलेनसोपदादावित्यस्याप्राप्तिरितिभावः।साहचर्यमिति॥नचरामलक्ष्मणावित्यादौदृष्टसाहचर्यसंबन्धस्याभि

एवंचाप्रत्ययस्येत्येतदपिव्यधिकरणमेवेतिहरदत्तेनोक्तंनातीवादर्तव्यम्। मातुरिति।अत्रहिऋतउदित्येकादेशशास्त्रंविसर्गंप्रतिपरम्परयाप्रयोजकम्।आकरेत्येकादेशशास्त्रनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः।तत्रएकादेशशास्त्रंनिमित्तंयस्यउकारस्यतस्मादित्यर्थः।मुहुःकामेति। दृहकुषो ५क५पाविति प्रवर्तते।वृत्तौमुहुस्कामेतिसकारःकचित्पठ्यतेतन्त्रामादिकमिति हरदत्तः।द्विस्त्रिश्चतुरिति।दृहहित्रिभ्यांसुजन्ताभ्यांसाहचर्यात्चतुःशब्दोपिसुजन्तएवग्रहीष्यते।कृत्वोर्थग्रहणंज्ञापकम्।साहचर्येनसर्वत्रव्यवस्थापकमिति ॥ ॐ धानियामकलंदृष्टम्।नचैषांकापिसाहचर्यसंबन्धोगृहीतदृतिकथमेतदितिवाच्यम्।पञ्चम्यपाङ्परिभिरित्यनेनलक्षणादिद्योतकपरियोगेपञ्चमीशङ्कायांयद्यप्ययंपरिर्दृष्टपचारोवर्जनेचावर्जनेचायंसर्वपशब्दोदृष्टपचारोवर्जनार्थएवकर्मप्रवचनीयस्तस्यकःसहायोभवितुमर्हतिअन्योवर्जनार्थात्।यद्वास्यगोःसदृशेनार्थदृतिगौरेवानीयतेनाश्वोनगर्दभदृतिकर्मप्रवचनीययुक्तदृतिसूत्रस्थभाष्येणसदृशानामेवप्रयोगेसहार्थत्वमित्यर्थस्यप्रतिपादनेनाक्षतेः।परिभाषायांसहचरितशब्देनसदृशस्यैवग्रहणंसहचरस्यभावः साहचर्यम्।सहचरणंचसदृशयोरेवेतिसाहचर्यशब्देनसादृश्यमुच्यते।सदृशयोरेवसहविवक्षातयोरेवचसहप्रयोगः। रामलक्ष्मणावित्यादावपिसादृश्यमेवनियामकमितिदिक् ॥

अर्थवतश्चेति॥प्रतिपदोक्तस्येत्यपिबोद्धव्यम्॥नित्यंषड्इति॥भाष्यप्रामाण्येनात्रान्युत्पतिपक्षस्यैवाङ्गीकारेणव्युत्पत्तिपक्षेप्रत्ययसंबन्धित्वात्कर्तृषत्वमितिनशङ्क्यम्।अतएव चतुष्पाद्भ्योढक्त्यादिनिर्देशसंगतिः॥दृत्यर्थदृति॥अत्रत्यन्तत्वंपूर्वसूचितम्॥तद्भाष्येति॥अनुत्तरपदस्थस्येतिकिंपरमसर्पिःकुण्डिकेतिनित्यंसमासेदृतिसूत्रस्थभाष्येदृत्य र्थः।ओवन्तप्रयोगसूचितमर्थंस्फुटयतिप्रत्तयेआह॥नलयस इत्यादि॥दृतिविसर्गसन्धिः॥तस्यप्रत्ययविधीति॥अतएवयेनविधिरितिसूत्रेभाष्येप्रत्ययविधिभिन्नेवृनि तेनदीधीवेवीटामित्यत्रधातुसाहचर्येपिआगमस्येटोग्रहणम्।उभयत्रविभाषाचेयम्।चतुरित्यस्येदुदुपधस्येति प्राप्तेइतरयोस्त्वप्राप्तेःनचतयोरपिइसुसोःसाम र्थ्यदृत्यनेनसिद्धिःशङ्क्या।इसःप्रत्ययस्यअर्थवतश्चतत्रग्रहणात्।चतुष्कपालइति।दृदुपधस्येतिनित्यषः।व्यपेक्षाविरहेणेति।तिष्ठतुसर्पिष्कुण्डिकामानयेत्या दावित्यर्थः।व्यपेक्षायामिति।दृंसर्पिष्कुण्डिकायादृत्यत्रेत्यर्थः।यत्तुपारायणिकाआहुः।कस्कादिषुसर्पिष्कुण्डिकादीनांपाठउत्तरपदस्थत्वेषिषत्वार्थइतिनङ्क्ष्य विरोधादुपेक्ष्यम्।अयःसहितेतिनलयसोर्विकारःजानपदेतिङीष्प्रसङ्गात्।अयस्कर्णीतिअयइवकर्णौयस्याः।नासिकोदरौष्ठेत्यादिनाङीष्।अधःशिरसी ॥ एतयोरितिसूत्रेतुषष्ठ्याःस्थानेप्रथमाबोद्धव्या।अधस्यदमितिमयूरव्यंसकादित्वात्समासः।शिरस्यदमितिषष्ठीसमासः॥वृतिविसर्गसन्धिः॥ससजुषेरुः।पदस्ये त्यनुवृत्तंससजूर्ध्वंविशेष्यतेविशेषणेनतदन्तविधिः।नचसजूःशब्दांशेग्रहणवतापातिपदिकेनतदन्तविधिर्नास्तीतिनिषेधःशङ्क्यः।तस्यप्रत्ययविधिर्विषयत्वात्। सान्तंसजूष्शब्दान्तंचयत्पदंतस्यरुःस्यात्सचालोन्त्यस्य।एवंस्थितेफलितमाह।पदान्तस्येति।सजूष्शब्दस्येति।तदन्तस्यपदस्येत्यर्थः ॥ त्वादौगृह्यमाणप्रातिपदिकेनापितदन्तविधिप्रतिपादनंससापरमस्यसेत्युदाहृतंचसंगच्छते।अस्यसमासप्रत्ययविधाविनिषेधानुवादकतायाएवयुक्तत्वाच्च।यत्त्व स्यज्ञापकंसपूर्वाच्चेतिसूत्रम्।अन्यथापूर्वादिनिरित्यत्रतदन्तविधिनैवसिद्धेकिंतेनतत्प्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्यस्यैवज्ञापकमितिवक्तुंशक्यम्।अतएवतदन्तविधि सूत्रभाष्येसमासेत्यादिनिषेधवदस्यनकञनमितिबोद्धव्यम् ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति ॥ फलाभावात्सूत्रान्नादृक्दृशान्नाडृदित्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येनाव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरितिभावः ॥ नन्वेकगोपूर्वादित्यस्यकेवलैकशब्दगोशब्दयो
रप्रवृत्त्यर्थंसावश्यकीसूत्रान्नादृशान्नादित्यर्थंच।तत्रान्तग्रहणंतुप्रत्ययविधौतदन्तग्रहणनिषेधान्नदन्तेप्रवृत्त्यर्थमावश्यकमितिनतत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्ति
र्नकुंशकाा।नचभस्याढ्यादावसूत्रान्नादित्यादौविशेषणविशेष्यभावबलात्सेनसिद्धेन्तग्रहणसामर्थ्यसूपपादमितिकौस्तुभोक्तरीत्यानिर्वाहः।समासप्रत्ययविधावित्या
दिन्यासंसूत्रशब्दैर्विशेष्यत्वेनात्यर्थग्राहकस्यसत्त्वेनविपरीतस्यतस्यवक्तुमशक्यत्वात्।नचास्यैमानाभावः।पूर्वात्पूर्वादिनिरित्येकयोगएवकर्तव्येपृथग्योगकरणस्यमान
त्वात्।नचेष्टादिभ्यदृत्यत्रानुवृत्त्यर्थंतत्पाठः।अतएवानिष्टीत्यादिसिद्धिरितिवाच्यम्।ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात्।एकयोगेपितत्रैवस्व
तेनसजुषदृत्यादौनातिप्रसङ्गः।नचसजूरित्यत्राव्याप्तिः।व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेतिनिषेधादितिवाच्यम्।येनविधिरितिसूत्रेशब्दकौस्तुभे
स्यप्रत्याख्यानत्वात्।व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेतिग्रहणवतेतिचपरिभाषाद्वयमपिप्रत्ययविधिविषयकमितिदिवउदितिसूत्रेकैयटहर
दत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च।एवंचपरमसजूर्भ्यामित्याद्यपिनिर्बाधम्। एवंस्थितेदृक्सजूष्शब्देननदन्तविधिर्नेतिप्राचामुक्तिरपातनदृत्यवधेयम्।भो
भगो॥ असंधिः सौत्रइति।भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्यचपूर्वरूपंसौत्रत्वान्नेत्यर्थः ॥
रितत्वबलेननावतएवोत्तरत्रानुवृत्तौबाधकाभावाच्च।व्यपदेशिवद्भावस्यप्रातिपदिकेनिषेधस्वीकारादेवनान्तादसंख्यादेरितिचरितार्थम्।अन्यथापञ्चमदृत्यादाव
पिव्यपदेशिवद्भावेनसंख्यादित्वान्नदैर्घ्यंस्यष्टमेवेत्यरुचेराह ॥ व्यपदेशिवद्भावदृत्यादि॥ दिवउत्सूत्रेदृतिदिवउत्सूत्रंयत्रेतिबहुव्रीहिणातत्सूत्रघटितेपादेदृत्यर्थः
एवंचदिवउदितिसूत्रेहरदत्तेनेन्द्रेचेतिसूत्रेकैयटेनोक्तमितिभावः॥ येनविधिरितिसूत्रेकैयटेनसूत्रोपात्तान्नादिशब्दविषयतास्येतिहरदत्तास्यष्टमेवप्रत्ययविधित्वे
नयतोक्ता।असमासेनिष्कादिभ्यदृतिसूत्रेभाष्येकैयटेचस्यष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेतिदिक्॥ इत्याद्युपपीति॥ आदिनासजूर्भ्यामिति ॥

ननुसान्तानुकरणेविभाषाभवदितिवार्तिकनिष्पन्नानांग्रहणंनस्यादतआह॥एवंचेति॥कृतरुत्वानुकरणमित्यर्थः॥अलोन्त्यस्येति॥नचभोराजसेदित्यादौरोरीतिलोपेकृते एकदेशविकृतन्यायेनभोःशब्दत्वादन्त्यस्यौकारस्ययत्वापत्तिरितिवाच्यम्।तेषामभिधानेरेफांशोरपूर्वस्यचरोरितिनिमित्तस्थानेनादेशोबोद्धव्यः।अत्रपक्षेऽपिशब्दान्तद्वन्द्वेषष्ठ्याःसौत्रो लुक्बोद्धव्यः॥अवधेयमिति॥यदिग्रहोलिटीतिसूत्रेदृटःस्थानित्वेननिर्देशादितिनात्रानलाश्रयणंप्रकृतेतुविसर्गेरेफस्यैवस्थानित्वाद्वैषम्यमल्पविधावित्यस्यस्थान्यलृत्तिधर्माश्र

यदितुभोसुभगोस्अघोस्अदितिसान्तंरान्तंवाअनुकृत्यभोदित्यादीनांश्रयाणामलोन्त्यस्ययःस्यादपूर्वस्यरोश्चेतिव्याख्यायतेतर्हिअसन्धिर्न्याय्यएवायुक्तंचैतत्।अन्य थाविभोरिदंसुप्रभागौर्यस्यससुप्रभगुस्तस्य ——— सुप्र भगोरिदंरघोरिदमित्यत्रापिंयत्वापत्तेः।भवतिह यंभोशब्दादिपूर्वोरुः।नचात्रभोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वाद् ग्रहणम्।विभाषाभवदुगाघदघ्वनामोश्चावस्थेतिवार्तिकेननिष्पन्नानांभवदादिप्रकृतिकानांभोशब्दादीनामपिलाक्षणिकत्वाविशेषात्।अनर्थकत्वमप्युभयत्रतुल्यम्।रु विशिष्टानामेवार्थवत्त्वात्।ननुरोरुकारस्यानुबन्धकत्वाद्वैफल्यंनविसर्गस्यस्थानित्वाच्चानल्विधावितिस्थानिवद्भावेनस्यादित्याशङ्क्याहानल्यमिति।यथाग्रहीदित्यत्रग्र होलिटीतिदीर्घस्यस्थानिवद्भावेनेट्त्वादिष्टईटीतिप्रवर्त्ततेएवमिहापिविसर्गस्यरुत्वाद्यर्थंप्रवर्त्ततेतिभावः।नचाचस्थानिवत्तूत्रेभाष्यम्।विशिष्टमेवाल्यनलमाश्रयतेद् टेनामेति।इतोपिहेतोर्धात्वङ्गेत्यापभरिगणनमनुरुमित्यवधेयम्।निपातादितिनोमगोदितिसूत्रेनिर्दिष्टभादेराकृतिगणत्वात्तत्रबोद्धव्याः॥ ॐ येस्थानिसंबन्ध्यलृत्ति

धर्माश्रयेचनेत्यर्थस्तत्रस्थान्यलरेफवृत्तिरुदंस्थानित्वेनदुर्लभमल्पविधित्वात्यर्थंचेदंप्रकृतसूत्रेभाष्येदमुच्यतेवदापयःखित्यत्रयत्नवारणायशीतितत्रहिरोःसुपीतिविसर्गः नियमशास्त्राणांचविधिमुखेनैवप्रवृत्तिरितितत्ररुर्विशिष्टःस्थानीतितद्वृत्तिरुत्वस्यस्थानित्वेनलाभःसुकरः। यदितुरोःसुपीत्यत्रापिरइत्यनुवर्त्यरोरेफस्यैवतेनविसर्गस्त दाशूग्रहणमुत्तरार्थंसदृस्पृशार्थमिहैवकृतमित्यवधेयम्॥तत्रेति॥चादिरित्यर्थः॥

वार्तिकनाश्रयणीयमिति॥भोदित्यादिप्रयोगाणांनिपातैरेवसिद्धेर्निपातानामपिसंबोधनान्तभवदादिसमानार्थकत्वात्संबोधनविभक्त्यन्तत्वेनामन्त्रितत्वमस्तिभवदादीत्यत्रभोःशब्द
स्याश्वादिनाग्रहणान्तत्रभोदित्यादिसिद्धिरितिभावः॥अन्यथा॥साधारणनामभाषे॥भोविदूदेति॥नपुंसकेसोर्लुकालुप्तत्वेनवार्तिकाप्रवृत्तेरितिभावः॥भोगङ्गेनि॥विभक्तौलिङ्गवि
शिष्टग्रहणाङ्गिपाव्यवधानाद्भवतःसंबुद्धिपरत्वाभावेनेतिभावः॥सुःप्यादिस्त्यस्मनिपातमात्राङ्गीकारेइत्यादिः॥ननुनिपातोप्ययंभवच्छब्दसमानार्थएवेतिहोभोदित्यस्यनासंगतिरत
तश्चविभाषाभवद्भगवदितिवार्तिकंनाश्रयणीयम्।अन्यथापुल्लिङ्गैकवचनमात्रेभोहरेदित्यादिसिद्धावपिभोहरिहरीभोविदूदित्यादिनसिद्ध्येदि
तिभावः।एतच्चहरिहरदत्तादिमतेनोक्तम्।भाष्यस्वरसस्तु—भिभाषेत्यादिवार्तिकमारब्धव्यमेव।किंतुनिपातोपिभोशब्दोस्तिनेनहिवचनादौस्त्रीनपुं
सकयोरनदोषः।युक्तंचैतत्।हेभवन्नितिवत्हेभोइतिप्रयोगस्यापीष्टत्वात्।तस्यचवार्तिकारम्भएवसिद्धेः।सुःप्यादिपाङ्गहेहेभोरित्यमरोक्तानांसंबो
धनार्थानांनिपातानांसहप्रयोगायोगात्।किंचात्रभवानहरिस्तत्रभवान्ततोभवान्इतिवत्तत्रभोदित्याद्यपिवार्तिकेसत्येवसिद्ध्यति।इतराभ्योपिदृश्यन्ते
इतिसर्वविभक्त्यन्तोन्नीतसोर्भवदादियोगएवेष्टत्वात्।किंचामन्त्रितत्वेपदात्परस्याष्टमिकनिघातः।आमन्त्रितपूर्वमित्यविद्यमानवद्भावः।आमएका
न्तरमितिविधिः वाक्यादेरामन्त्रितस्येतिद्विर्भावः सुद्धामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावश्चेत्यादिसर्वंसिद्ध्यतिनत्वन्यथेतिदिक् ॥
एवभाष्यकैयटयोर्वार्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तंविभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वंचशब्दतोर्थतइत्यन्यत्रस्पष्टम्।किंचमतिबुद्धीतदित्यादिवदेतयोरपिसहप्रयो
गसंभवइत्यरुचेराह॥किंचेति॥पदात्परस्येति॥इदंचनभोःशब्देफलमुभयोरपिभोःशब्दयोःसंबोधनार्थत्वेनसंबोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात्।किंतुतिष्ठसिभगोतिष्ठसि
अपोइत्यादौभगवन्अघवन्तिष्ठसीत्यर्थकेआमन्त्रितस्येतिनिघातसिद्धिः।निपातयोस्तुतयोःसंबोधनेशक्तौमानाभावेनसंबोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभा
वात्।भगोतिष्ठसीत्यादौअविद्यमानत्वम्।अंभगोदेवदत्तेत्यादौएकान्तरताभगोआगच्छेत्यादौद्विर्भावः धनेनभगोइत्यादौपराङ्गत्वमितिभावः ॥

यदि प्रामाणिकाविति॥यदीत्यनेनेदं सूचितंतेन प्रामाणिकौ।अतएवभाष्येविभाषाभवदितिव्याख्यायभोब्राह्मणीत्यस्यैवासिद्धिमाशङ्क्याव्ययमेषभोःशब्दोविभक्ति प्र
तिरूपकत्वादित्येवोक्तम्।एवंचभगोहरिहरावित्याद्यसाध्येव॥तदतिरभसादिति॥भोभगोमतुवसोरितिसूत्रयोरस्यार्थस्यभाष्येऽस्पष्टत्वादितिभावः॥उभयग्रहणादि
ति॥वार्तिकबोधितसाधुत्वानामपिकुलटायावेत्यादौकार्यान्तरबोधनायसूत्रकृतानुवादस्यकरणादितिभावः।हरदत्तेति॥एवंचानित्यत्वान्नदप्रवृत्तौउभयोर्ग्रहणसिद्धि

भगोअघोदितिनिपातावपियदि प्रामाणिकौतर्हिस्तांनाम।आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तुवार्तिकार्यत्तैवेतिसुधीभिरालोचनीयम्।यतुवदन्ति।सकारान्तानेवैतान्नि
पातानास्थायरुत्वोत्वेभाष्येप्रत्याख्यातेदितितदतिरभसात्।स्यादेतत्॥निपातानामभ्युपगमेयत्वविधौनएवगृह्येरन्प्रतिपदोक्तत्वात्।ननुसंबुद्ध्यन्ताःलाक्षणि
कत्वाद्दितिचेन्मैवम्।स्वरितेनाधिकारइत्यत्रापिकःकारोधिकारइतिव्याख्यानमाश्रित्यलस्यानुरोधेनस्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात्।भवश्चमहाव्याहृतेरिति
सूत्रेमहाव्याहृतिग्रहणंलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनार्थमितिहरदत्तादयुक्तेश्च।नचैवमपिप्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः।परस्परसाहचर्येणनि
पातानांवार्त्तिकोक्तानांचग्रहणेप्यन्येषामग्रहणात्।ओर्लघु।लघुप्रयत्नतरःलघूच्चारणतरःसचान्तरतम्याद्धूस्वोमस्वयदस्माद्धवयादिति ॥

रितिभावः।विभाषाभवदितिवार्तिकेभोब्राह्मणाभोब्राह्मणीत्यसिद्धाशङ्क्यायमव्ययमेषभोःशब्दइतिसिद्धान्तेनोभयोरत्रग्रहणन्नाभादितिबोद्धव्यम्॥परस्पर
साहचर्येणेति॥तेनचार्थवतामेवग्रहणमितिभावः।अर्थवत्परिभाषयैवापिवोद्धव्य॥अन्येषाम्।अनर्थकानांसान्तरान्तान्यतरानुकरणमितिपक्षेप्रसिद्धाभोदित्यादि
पूर्वकरेफान्तानामेवार्थवतांग्रहणमन्याय्यतयाभोदित्याद्योकारान्तानुकरणपक्षेपिवार्तिकनिष्पन्नांनिपातानांचैकदेशभूतभोशब्दीनामेवग्रहणमितिभावः।अ
त्रेदन्तर्लरान्तानामेवानुकरणंसूत्रेसन्द्यभावोव्याख्यएवेतिभाष्यस्वरसः।लघूच्चारणतरोलघुतरोच्चारणः ॥

हलोविशेषणादिति ॥स्पष्टंचेदंभाष्ये॥ दृत्याहुरिति॥हरदत्तादयःवकारलोपेसतस्तदर्थानवगतेरित्यर्थः।एवंचकरोत्यादिपरेतिननएवलोपेनभविष्यतीत्यशङ्क्य लोविशेषणंव्यर्थमितिसूचितंभाष्यमपितदेकदेश्युक्तिरेवानपदान्ताःपरोणःसन्नीतिलण्सूत्रस्यभाष्यविरोधाच्च।दृडभावोढलंचेति॥चेननलोपसंग्रहः॥ढलोपादिति॥ढोढलोप

ओतोगार्ग्यस्यओकारादितियत्त्वोकारसन्नादङ्गादितिप्राचाव्याख्यातंतन्नाअङ्गस्याप्रकृतत्वात्।असंभवाच्च।नह्युदाहरणेष्वोकारान्तमङ्गमस्तिहलिसर्वेषाम्यकारस्येतिवकारस्तुनानुवर्ततेभोभगोअघोपूर्वस्यासंभवात्।अपूर्वस्तुयद्यपिसंभवतिदृक्षवक्करोतीतितथापितत्रलोपाप्रसङ्गःअशीत्यनुवर्त्याशाहलोविशेषणात्।दृक्षवद्दृक्षतीत्यादितुअनभिधानादसाधित्याहुः।गव्यमित्यत्रतुपदान्तत्वेनास्तिमत्वंतिरित्यत्रतुवकारप्रश्लेषान्नवलोपइत्युक्तम्।ननुदेवानम्याइत्यादौलोपोव्योरितिवलोपः।मैवम्।तंप्रतियत्वस्यासिद्धत्वात्।देवायान्तीत्यत्रवल्परत्वाभावाच्च।अहोरात्रइति।रात्रान्ह्नाहाद्दतिपुंस्त्वम्।अहरादीनामिति।उभयत्राप्यादिशब्दःप्रकारे।तेनस्वर्चक्षारथिनःसत्यमुषाविप्रःकविःकाव्येनास्वर्चनादित्यादिग्राह्यम्।तदोरदृडिति।उदितेनवेट्कृत्वाद्यस्यविभाषेतिनिष्ठायांनेट्।ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः।यत्तुप्राचाप्रत्युदाहृतंदृढदृतितन्न।तत्रढलोपस्यैवाभावात्।तथादि।दृढस्थूलबलयोरितिसूत्रेऽर्हेर्नकारहकारयोर्लोपः।तकारस्यढत्वंचनिपात्यते।नचसिद्धकाण्डस्थढत्वस्येहप्रवृत्तिः।दादेर्धातोरितिघत्वेनबाधात्।नचदृडभावोढत्वंचनिपात्यताम्धत्वष्टुत्वढलोपास्तुभविष्यन्त्येवेतिवाच्यम्।तथासतिपरिदृढम्येत्यत्रत्यपिलघुपूर्वादितिणेरयादेशोनस्यात्।पारिदृढीकन्येतित्राणिजोरितिष्यङ्स्यात्।ढलोपस्यासिद्धत्वेनगुरूपोत्तमत्वादितिभाष्येस्थितम् ॥

दृत्येतदृष्ट्वाष्टुत्वंतुनासिद्धंसामर्थ्यादितिभावः॥भाष्येस्थितमिति॥दढस्थूलेतिसूत्रेदृतिशेषः ॥

द्रष्टव्यमिति॥ ष्यङि·णेरयाभावेवेष्टापत्तिरितिभावः॥ उभयोरपीति॥ न्यदवलम्बभूतेनवृनिकृतेतिशेषः। तदाहवामनइति॥ अत्रारुचिर्बीजंतुदृहेर्नकारहकारलोपार्थमिति भाष्यविरोधः। अनिदितोदृहेस्तुदृहितमित्येवेष्यतइतिकेयटविरोधश्चेति। किंचप्रसादोकरीत्यादृहेरपिद्वुभावढलयोःसिद्धाविण्निषेधप्रकरणेदृढ्वृतिनिपातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम्। अभावादुत्तरस्येति। आहार्याभावारोपादित्यर्थः। लिङ्गमिति। विहितविशेषणेतद्ग्रहणेतदीयस्यैवस्पष्टमेवेतिभावः। सास्माअरमिति। सोस्माअरमितिसम्भावपिपा

मतुप्राचामास्यतेदृहेरेवेदंनिपातनंदृढ्वृद्धावितितुप्रकृत्यन्तरमतस्यनिष्ठायामागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिडभावेवाद्रुढ्वत्रेवेतियोगविभागात्पक्षेघत्वाभावेढलोपे चवक्ष्यत्युदाहरणमिदंद्रष्टव्यमिति। तन्न। उभयोरपिनिपातनाभ्युपगमात्। तदाहवामनः। अथदृहिः प्रकृत्यन्तरमस्तितस्याप्येतन्निपातनंननलोपवर्ज मिति। युक्तंचैतत्। अन्यथाहिअस्मात्पेरपनस्मात्व्यङ्चस्यात्। बलमेवेति। सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेनविप्रतिषेधेपरस्यित्यस्याप्रवृत्तौनिष्पतिपक्षत्वादुत्तमेवभवतीत्यर्थः। तदुक्तम्। पूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति। एतेनविभक्तिकार्यंप्राक्पश्चादुत्तमत्वेदृत्वादिव्याख्यानम्। सूत्रेसुदृनिष्टयकृपदंलुप्तषष्ठीकमित्याहुरेतन्नदोर्षेःसुरिति। एतन्नदर्थगतसंख्याभिधायीयःसुस्तस्येत्यर्थः। एतन्नदोर्विहितदृतिव्याख्यानेतुपरमसददाति परमैपददातीत्यादौनस्यात्। अर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणेलिङ्गंत्वनञ्समासदृतिवोद्यम्। अकोः किमिति माकङ्कयोःशब्दान्तरत्वादप्रसङ्गदृतिप्रश्नः। एषकइति। अकोरितिप्रतिषेधएवतन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेदृतिपरिभाषांज्ञापयतीतिभावः। बहुलग्रहणेति। अतएवलोपंविनापादपूरणेपिक्वचिद्भवति। सास्मा अण्सःअस्मैदृतिच्छेदः॥ * दृतिस्वादिसन्धिः ॥ * ॥ श्रीसंकटाभैरवाभ्यांनमः। श्रीगुरुचरणाभ्यांनमः।

दपूर्तेः। नचेप्रकृत्यन्तःपादमितिपूर्वरूपस्याभावेननपादपूर्तिः सेयमागादित्यादाविव अत्रापिप्रातिशाख्येनसिद्धेः। एवञ्चावधारणपरतयानव्याख्येयम्। सोहमाजन्मेत्यादौबहुलग्रहणेनक्वचिदप्रवृत्त्यापिसिद्धेरितितात्पर्यम्॥ ॥ दृतिदीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षितहरिकृतेमनोरमाव्याख्यानेलघुशब्दरत्नेपञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥ नमोब्रह्मणे॥

श्रीगणेशायनमः॥अर्थस्यादिति॥नचास्यापत्यमित्यादौप्रत्ययस्यप्रयुक्तनिषेधबाधनेनतच्चरितार्थम्।अअसिद्ध्यवस्थायांप्रवृत्तसंज्ञायाएकदेशविसंतन्यायेनसुप्तभत्वात्।एकार्थीभावेनेति॥नचैतत्प्रत्ययमात्रस्यतन्मात्रेणैकार्थीभावाभावादितिभावः।एकार्थीभावश्चयस्यप्रातिपदिकसंज्ञाविवक्षितातन्मात्रवृत्तिरेवग्राह्यः।तेनपञ्चनावप्रियइतिसमासघटकपञ्चनावेत्यस्यतद्धितान्तत्वसमासत्वयोरपिनप्रातिपदिकत्वम्।प्रियश्चेत्यन्तएवतत्रैकार्थी

श्रीगणेशायनमः॥अर्थवद्धातुः।प्रत्ययेप्रत्ययान्तेचेति।सूत्रेतन्मादिनाउभयंविवक्षितमितिभावः।तथाहि।प्रत्ययस्येवपर्युदासेकृत्तद्धितेतिसूत्रेणतद्धितान्तस्यसंज्ञाविधानंव्यर्थस्यात्।नचतत्रापितदन्तंनग्राह्यमितिवाच्यम्।अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणात्।प्रशंसायांहिमतुप्।एकार्थीभावेनलौकिकेप्रयोगेप्रसिद्धत्वंचप्रशंसामूलम्।नचअर्थवदित्यस्यपूर्वसूत्रेचरितार्थतयाधातुप्रत्ययपर्युदासेनैवतल्लाभात्।तस्मात्प्रत्ययान्तंचवर्जयित्वेत्युचितमेव।यदितुप्रत्ययेनपर्युदस्येतनर्हिसात्यदाद्योरिविसूत्रेसातिग्रहणंव्यर्थस्यात्।अर्थवदितिकिम्।धनंवनमित्यादौप्रतिवर्णंसंज्ञामाभूत्।तस्यांचसत्यांस्वादयःस्युः।ननुसंख्याकर्मादेरभावान्नभविष्यन्तीतिचेन्न।एकवचनमुत्सर्गतःकरिष्यतेइतिसिद्धान्तात्॥

भावेनतुतन्मात्रदृश्यदोषात्।नचकिवन्तेदोषःतत्रधातोरेवविशिष्टार्थबोधकत्वेनअर्थवद्द्वितीयाभावेनएथगर्थनामेकोपस्थितिजनकत्वरूपेकार्थीभावाभावादितिवाच्यम्।अलौकिकेवाक्येकल्पितैकार्थीभावस्यतत्रापीष्टापेणादोषात्॥व्यर्थस्यादिति॥अनेनप्रत्ययपर्युदासेमानमुक्तम्।सातेःप्रातिपदिकत्वेहित्यौत्सर्गिकैकवचनेनस्यापिसुबन्तत्वेनपदत्वेपदादित्वादेवनिषेधसिद्धेस्तद्व्यर्थमितिभावः॥

सोर्दुर्वीरत्यादिति॥तस्यचसमुदायप्रातिपदिकत्वेनतदवयवत्वाल्लुक्समुदायसंज्ञान्तरङ्गत्वादवयवेभ्यःप्रातिपदिकत्वात्सुपिचुसतिप्रवृत्तेतदुतितस्य
तदर्थवत्वमस्तीतिधनीत्यादौनावयवानांसा।धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेनतत्रतान्निषेधात्तस्मादुत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्ति
रापाद्या।धनशब्दस्यधिनोतेर्धनमितिव्युत्पत्तिपक्षेतुवनाद्युदाहरणंबोध्यम्।ध्वनितंचेदंभाष्यंकैयटयोः।तस्मान्नलोपाद्यापत्तिर्दोषः।इदमव्ययेभ्यइवतेभ्योपिसु
पएकवचनाभ्युपगमेन।यदितुतदुत्पत्तिःसत्येवगमकेति।यथाव्ययेभ्यउत्पन्नावव्ययादप्युपेतिगमकम्।नान्यत्रएकवचनमितिमहासंज्ञाकरणात्प्रकृतेतुन
तथागमकम तएवड्यावितिसूत्रेप्रातिपदिकाधिकाराभावेतिङ-न्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्य कृत्वादीनामुक्तत्वान्नेतिसमाहितंभाष्येत्वद्रीत्यौत्सर्गिकमेकव

ङेप्रकृतिभ्यइवसोर्दुर्वीरस्यात्।नन्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽनर्थकेनस्यादितिवाच्यम्।तस्याविशिष्टरूपोपादानविषयत्वात्।अधातुरि
त्यादिपर्युदासबलेनेत्यप्यर्थवत्त्वंलभ्यतेतथापिउत्तरार्थंतदित्युक्तम्। एतच्चसुप्तिङन्तमितिसूत्रेभाष्येध्वनितम् ॥

वनंदुर्वीरमेव।अतएवाग्रेभाष्येऽर्थवत्त्वंदत्वंदशदाडिमानीत्यादिपदसमुदायोनिरर्थकोव्यावर्त्यत्वेनप्रदर्शितस्तत्रहिसुपोधात्वित्यस्यप्राप्तिरि
तितदेवास्यमुख्यंव्यावर्त्यम्।पचतःकेत्यमित्यादौतत्प्रतौरूपसूत्रस्कंभाभ्यंगमकम्।समासग्रहणकृतनियमस्त्वर्थवत्समुदायविषयकइतिभाष्ये
स्पष्टमितिनतेनोक्तव्याख्यानसिद्धिः॥ यद्यप्यर्थवत्त्वमिति॥व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैवसादृश्यंगृह्यतइतिभावः॥उक्तमिति॥ एतेनेदमुक्तमेवपुनर्दर्शयो
ग्यमितिसूचितम्।भाष्येइति॥एवंहितत्रभाष्यं।अर्थवदितिवर्त्ततेकृत्तद्धितांतंचैवार्थवद्ग्रहणकेवलाःकृत्तद्धिताःवेतिकृत्तद्धितांतसूत्रेनग्रह
णंचकार्यमिति।अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादेवचेदृशार्थलाभइतिकैयटः ॥

समुदायार्थोऽपादिति॥ तेनतन्मात्रस्यक्रियावाचित्वनिबन्धनधात्वत्वसिद्धिरितिभावः॥ तत् क्रियावाचकत्वम्। तत्तदर्थविभागश्चेति। तस्यतस्येतिकृतद्विर्वचनेनषष्ठीसमासेससोर्थविभागइतिकर्मधारयेवाविभक्तिलुकिदंसाधु। एतेनान्यान्यप्रादुर्भावादितिअपादानेपञ्चमीतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोपिव्याख्यातः। सुबन्तत्वमपिद्विः प्रयोगपक्षद्वयस्थानेद्विर्वचनपक्षेप्याद्यान्यशब्देप्रकृतित्वबुद्ध्यान्त्यस्यशब्देप्रत्ययत्वबुध्यासूपपादम्॥ सर्वइति। धातूपसर्गविभागोवृत्तिवेकार्थीभावश्चैवमेवेतिभ

यत्तावदुः। पर्युदासोनार्थवत्त्वंगमयतिअनर्थकयोरपिधातुप्रत्यययोर्दर्शनात्। अधीतेयावकइति। अधिपूर्वस्यैवेङः प्रयोगात्विशिष्टएवअर्थवान्नतुकेवलइङ अध्ययनइत्यस्यधात्वर्थनिर्देशस्यावयवेससमुदायार्थोऽपात्। एवंकन्नप्यनर्थकः। यावशब्दादपितदर्थप्रतीतेः। ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामकर्तरिचकारकइतिविभक्तिकारकग्रहणाभ्यांनञिचयुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति। अत्रेदंवक्तव्यम्। धातुरनर्थकइतितावद्याहृतम्। क्रियावाचकत्वंविनाधातुत्वायोगात्। आरोपितंवदितिचेत्। सत्यम्। तावतैवेष्टसिद्धेः। प्रकृतिप्रत्ययविभागःतत्तदर्थविभागश्चसर्वैःकल्पितएवापरमार्थतस्तुस्फोटएवार्थवानितिसिद्धान्तात्। उक्तंचहरिणा। उपायःशिक्षमाणानांबालानामुपलालनाः। असत्येवर्त्मनिस्थित्वातनःसत्यंसमीहतइति। कथमन्यथाङेर्द्विर्वचनमङादेश्चश्रुतंतथाचप्रत्याहाराद्धिकेअर्थवत्त्वोवर्णादतिप्रघट्टकेअधेति अधीतइत्यत्रेकारोऽर्थवानितिभाष्येस्पष्टमेवोक्तम्। एवंकन्प्रत्ययोप्यर्थवानेव। स्वार्थिकानांप्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात्

वः॥ स्फोटएवेति॥ पदरूपोवाक्यरूपोवेत्यर्थः। लोकानांतत्रैवशक्तिग्रहेणबोधादितिभावः। अतएवतत्तत्परमार्थत्वंलोकेबोधजनकत्वात्। शास्त्रेणप्रकृतिप्रत्ययविभागकृत्यादिनाविशिष्टपदस्यैवतत्तदर्थबोधनद्वाराविशिष्टेपदेविशिष्टार्थबोधकत्वमेवबोध्यते। उपलालनाइत्यस्यभवन्तीतिशेषः। नतुवास्तवादितिभावस्तदाहअसत्येइति। आरोपितेइत्यर्थः। लोकानान्तत्तच्छब्दजन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्वम्। सत्यम्। विशिष्टशक्त्याबोधकंपदादीत्यर्थः। स्मरितिअधिजगेऽध्यगीष्टेत्यादौ। अर्थवत्त्वादितिआरोपितार्थवत्त्वादि

शास्त्रकृत्। भाष्यकृदादिः॥ संमतेति॥ तद्धितविषयेदृतिशेषः। औत्सर्गिकप्रवृत्तौहेतुमाह॥ दृश्यत्यलेपीति॥ चः पञ्चम्यर्थहेतुत्वानुवादकः॥ कथंचिदिति॥ अनेनतद्भावश्यकत्वमेवेतिध्वनयति। ननूत्तरत्रचरितार्थस्यकथंज्ञापकत्वमत आह॥ उत्तरार्थस्यापीति॥ इकोचीतिसूत्रेच्ग्रहणस्योत्तरार्थतामुक्त्वाभाष्येउक्तमिहकिंचित्रपठितमिति। नलुमतेतिनिषेधानित्यत्वज्ञापनद्वारात्रयोदृत्यत्रगुणःफलमितितदर्थः॥ दृत्यंसतीति॥ घुनानेनैवानित्यत्वज्ञापनमाश्रित्यन्यायानुसरणेनतयोःप्रत्याख्यानंभवदृतिभावः॥ नलोपइति॥ सुबुत्पत्तिसुनोक्ताभूवादयदृत्यस्यलविधौतिवादिविधौचोपस्थितेर्निरवकाशतयाऽपवादैस्तिबादिभिर्बाधात्॥ कार्यकालपक्षेदृति।

कल्पनामात्रमिदमितिचेन्। उक्तोत्तरत्वात्। नैषाकस्मनाशास्त्रकृत्संमतेतिचेन्न। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्यापिदृतिसूत्रेपूरणात्तदर्थेन्प्रत्ययस्यपूरणार्थत्वेनभाष्यकारैरेवोक्तत्वात्। प्रत्ययदृतिमहासंज्ञांकुर्वन्सूत्रकृतोपिसंमतमेवेत्सु। यदपिओषधेश्चेत्यादितदपिनाऽनित्यत्वेयौत्सर्गिकप्रवृत्तेर्दृश्यत्यलेप्यप्रवृत्तौन्यायस्यनिर्विकल्पत्वापाताच्च। अनित्यत्वज्ञापनमकर्मणिदावश्यकलेऽर्थवद्ग्रहणमेवज्ञापकत्वसंभवाच्च। उत्तरार्थस्यापिइहकिंचित्रपठितन्यायेनइहकरणस्यसफलत्वौचित्यात्। औषधेश्चेत्यादौविभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्यसतिप्रत्याख्यानसंभवाच्चेतिदिक्। अथतुरितिकिम्। अहन्। नलोपोमाभूत्। नचकार्यकालपक्षेप्रत्ययान्तत्वेनपर्युदासोस्तितिवाच्यम्॥

नचयथोद्देशेपिप्रत्ययान्तस्यभावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषयाफलाभावेनचसंज्ञायाअप्रवृत्तिरितिवाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषायाअनित्यत्वाद्सत्वाच्च। भविष्यतिकिंचित्कलमित्यभिसन्धिमात्रेणतत्रपक्षेसंज्ञायाःप्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेकैयटेनोक्तत्वाच्च। यथोद्देशपक्षेणपर्युदासेलभ्यसिद्धेःशङ्कासमाधानेवनिर्देशेल॥ नहिव्यवस्थितयोःपक्षयोरन्यतरेणलभ्येसिद्धेपक्षान्तरेणशङ्कापुचिनेत्यर्थस्यप्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेभाष्येध्वनितत्वादितिकश्चित्॥

कथमन्यथेति। नचराजेत्यादौकृदन्तत्वात्प्रवृत्तिः। तत्रापिप्रत्ययस्वरसंबन्धात्।अतएवदाक्षीदित्यादौपरादिवद्भावेननसुपोलुक्। नचसुब्लोपविषयमेवज्ञापकम्।अस्तिबाधकेप्रमाणानांसामान्येपक्षेयातदर्थस्यापिज्ञापनादन्यथासूत्रोपस्थितडिसंबुद्धिमात्रविषयत्वादिति राजपुरुषसिद्धिः। स्पष्टंचेयंरीतिः सार्वधातुकमपिदित्यत्रभाष्ये।प्रकृतसूत्रभाष्येचेदंस्पष्टम्॥अत्रसुपूसियोरिति॥ तयोः प्रातिपदिकत्वेतत्तुल्यमर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचनेतच्छ्रवणापत्तिः।विभक्त्यर्थस्यलिङ्गप्रतिरूपायोग्यत्वेननपुंसकत्वात्रयोविभक्तिलुक्। तत्रत्वेतुपदादित्वेनषत्वनिषेधापत्ति

प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेर्नडिसंबुद्धोरितिनिषेधेनज्ञापितत्वात्। कथमन्यथाराजेत्यादौनलोपः स्यात्।अप्रत्ययःकिमर्थंहरिणुकरोषिअत्रसुप्रसियोर्माभूत्।अप्रयोगान्तःकिमर्थंतत्रैवविभक्तिविशिष्टयोर्माभूत्।नचान्तवद्भावेनकाण्डेकाण्डेइत्यादौप्रातिपदिकत्वंस्यादेव।तथाचहलोनपुंसकइतिहलन्तसंज्ञोरुत्वंस्यादितिवाच्यम्।कार्यकालपक्षेणेष्टसिद्धेः।यथोद्देशेपिविभक्तेरादेशोनान्तवत्।सप्तम्यधिकरणेचेत्यादिनिर्देशात्॥

र्हीषदूतिभावः। नपैनेति।अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः सुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्यादौनलोपापत्तिश्चेतिभावः। स्यादेवेति। पूर्वंविभक्तुत्पत्तेर्जातस्यतिङेर्नविभक्तेर्नेतुर्हिरितिभावः। यथोद्देशेपीति।अपिनाकार्यकालपक्षेपि। नहितत्रपक्षेउपदेशेनैवैकवाक्यतानातिदेशेनेत्यत्रमानमस्तीत्यतिदेशैकवाक्यतयैवन्हस्वत्वसिद्धेः सुबन्तत्वात्॥

प्रातिप।दे।क ग्रहणंवेति। नपुंसकत्वंतित्वस्यप्रातिपदिकधर्मत्वान्नपुंसकेवर्त्तमानस्येत्यर्थेनैवप्रातिपदिकलाभेसिद्धेतस्यव्यर्थत्वादितिभावः। उक्तेर्थे। विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावे। सामान्यापेक्षमिति। अन्यथाह्रस्वएवनस्याद्वाद्युत्पत्तिस्तुस्यादेवेतिभावः। यद्यपीदंप्रातिपदिकग्रहणंसत्त्वप्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थंतेनात्रनह्रस्वः। मूलोक्तार्थेज्ञापितेचारितार्थ्यंदुर्निरूपंसंख्याकर्माद्ययोगात्त्वाद्युत्पत्तिरपिनुऔत्सर्गिकमेकवचन

ह्रस्वोनपुंसकहृतिसूत्रेप्रातिपदिकग्रहणंत्वउक्तेर्थेसामान्यापेक्षंज्ञापकमस्तु। यत्तुवदन्ति। प्रत्ययपर्य्युदासोनकर्त्तव्यःप्रत्ययान्तपर्य्युदासेनैवगतार्थत्वात्। व्यपदेशिवद्भावेनतस्यापिप्रत्ययान्तत्वादिति। तन्न। प्रत्ययग्रहणेयस्मात्तविहितःतदादेर्ग्रहणात्। केवलस्यचअतथात्वात्। अन्यथाह्रस्वदुष्करीत्यासुप्तिङेरपितदन्तत्वात्पदत्वंस्यात्। तथाचहरिष्वकरोषिहरिष्यतीषत्वंनस्यात् ॥ ॥

यपिन गमकंविनातदनुत्पत्तेः। सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिलुगपिम,आतुसाहचर्य्येणसुप्तिङन्तरसमभिव्याहृतस्यैवतेनलुग्विधानात्। एवंचप्रत्ययान्तपर्य्युदासोनकर्त्तव्यइतिसूत्रशेषेभाष्येधनितम्।पचेरन्सर्वसिन्नित्यादौनकारोच्चारणसामर्थ्येननलोपस्तथाप्येतावत्क्लिष्टकल्पनापेक्षयालाघवात्प्रत्ययान्तपर्य्युदासएवोचितइतिभावः। अतथात्वादिति। यस्माद्धिहितस्तदादित्वस्याशास्त्रीयत्वेनव्यपदेशिवद्भावोवाच्यइत्यादितिभावः ॥

निषेधादिति। यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशेनलाभसंभवोतएवभवतीत्यादौभवतेः शबू निरूपितङ्त्वसिद्धिर्व्यतिसेदत्यादौ सेदत्यस्यपदत्वसिद्धिश्चइत्यादौकार्यकालपक्षेतद्धितान्तत्वनिबन्धनंप्रातिपदिकत्वसिद्धिश्चयुक्तापत्तेतदञ्जन्तत्वनिबन्धनफकूसिद्धिश्च। तथाप्यसहाय एवव्यपदेशिवद्भावोनतुससहायेनेतरावयवेतदप्रवृत्तिः। स्पष्टञ्चेयंरीतिरादेचउपदेशइत्यत्रकैयटे। अतएवसभासंनयनेव्यपदेशिवद्भावेनाकारस्यना दिलंदरिद्राधातविकारस्यनोन्तत्वंतथासतिवद्भत्वप्रयुक्तस्कृङ्वर्णान्तत्वप्रयुक्तोक्त्यश्चस्यात्। ततोत्रनकिंचिद्वैषम्यम्। लोकेपिबहुसत्वेनैकस्मि न्ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारोविजातीयकन्यादिसत्त्वेत्वेकस्मिन्नपितथाव्यवहारोभवत्येवेतिबोध्यम्। अतएवहरिधित्यादौसोः पदत्वेन। निजौ

सात्पदाद्योरितिनिषेधात्। अथातुप्रत्ययान्तविधिसिद्धेनञ्हणोपादानंस्पष्टार्थम्। महासंज्ञाकरणंश्रुत्यनुरोधात्। तथाचाथर्वणेपठ्यते। कोधा तुः किंप्रातिपदिकंकः प्रत्ययइतिडिस्यादीन्यप्युत्सन्नानीत्युदाहरणम्। अव्युत्पित्सयास्यचेदमेवज्ञापकमितिप्राञ्चः। यत्तुसुप्तिंप क्षेपिनिपातार्थमनुकरणार्थंचेदमितिहरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तत्रापिप्रकृत्यादिकल्पनसंभवात् ॥

चत्वारएकाचइतिभाष्यंत्वेकस्मिन्नित्यस्यपर्यालोचनयैकदेश्युक्तिरितितात्पर्यम्। वस्तुतस्तुपर्युदासेनैवार्थवत्त्वेलब्धेअर्थवद्ग्रहणादत्रसू त्रेपिनिर्दिष्टंतरानपेक्षंस्वार्थबोधकत्वसमर्थवत्त्वंगृह्यते। एकार्थीभावेनलौकिकेप्रयोगेप्रसिद्धत्वमिवेदमप्यलौकिकेआरोपितमस्तीतिदृक्षअस्मद्दृ त्वयस्थायांप्रातिपदिकत्वाप्तिः। तदाप्रत्ययस्यप्राप्तिरेवनेतिकेवलप्रत्ययपर्युदासोव्यर्थः। ध्वनितंचेदंप्रत्ययमपर्युदासानुक्त्याभाष्ये॥ सुप्तिङन्तमि तिसूत्रस्थभाष्यकैयटयोरप्यत्रैवतात्पर्यमितिबोध्यम् ॥

अन्तरङ्ग·स्यापीति।सुलभत्वादिति।यथोद्देशेदृदं। यदिह्यस्यनिषेधस्यप्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वमेवंचयथासाप्रत्ययग्रहणेएवनतुप्रत्ययाप्रत्ययग्रहण
इतिउक्तंचेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं तथायंनिषेधोपिस्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणेनतुस्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणेदुच्यतेतदानदोषः।समुदायस्यप्रत्ययान्तत्वाभावा
दितिद्रष्टव्यं।असमर्थसमासेदृति।असूर्यंपश्यादृत्यादावित्यर्थः।धर्मिग्राहकेति। प्रातिपदिकसंज्ञाधर्मस्तद्धर्मीअसमर्थसमासः ग्राहकंमानंस्वशब्दविधायकम्।अ
न्यथापूर्वंपरंसमंबध्येनैकार्थीभावाभावात्समासोदुर्लभः स्यात्।असूर्यशब्दइति॥तत्रकृतिकेसुबन्तइत्यर्थः।सुपीत्यधिकाराद्।उपपदमितिमहासंज्ञाकरणा

अन्तरङ्ग·स्यापिहलङ्यादिलोपस्यलुग्विषयेऽप्रवृत्त्याश्रूयमाणएवसुपिसमासप्रवृत्तेः।तत्रचाप्रत्ययान्तत्वेनप्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्या
येनविभक्तिलुक्यपिसुप्तभत्वात्।अतएवगोमत्स्रियइत्यादौनुमादयोनालुकःप्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौतुल्यएव।नन्वेवमपिअसमर्थसमासेदृश्यादि
मादिवदनर्थकेविधेयेसतीति चेन्न।अर्थवदित्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात्।कथंतर्हिअसमर्थसमासेसंज्ञेतिचेद्धर्मिग्राहकमानादेवेतिगृहाण।असू
र्यललाटयोरितिहिअसूर्यशब्देउपपदेदृश्विधीयते।उपोच्चारितंपदंचोपपदम्।पदंचसुप्तिङन्तमिति।नियमश्चरीरमाह।यत्रसंघातेदृत्यादिपू
र्वोभागदृत्युपलक्षणम्।उत्तरस्तुप्रत्ययोनेत्यपिबोध्यम्।अन्यथाजन्मवानित्यादौसंज्ञानस्यात्तद्धितग्रहणस्यऔपगवादौकृतार्थत्वात् ॥

चातदेतदाह।पदंचेत्यादि॥शशशृङ्गादिपदानांचबोद्धेतस्मिन्शक्तिरितिनतदर्थमपिसमासग्रहणमितिबोध्यम्।यत्रसंघातेदृतीति।अर्थवतीतिशेषः।सजातीयापे
क्षनियमस्यौचित्यादितिबोध्यम्।प्रत्ययोनेत्यस्यपूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययोनेत्यर्थः।तेनराजादृयानित्यादौनदोषः।जन्मवानित्यादाविति।तत्रपूर्वभागस्यपदत्वादितिभा
वः।ननुतद्धितग्रहणसामर्थ्यंतत्राह।तद्धितेति।तत्रपूर्वभागस्यभत्वात्पूर्वोभागः पदमित्यत्रचपदशब्देनपदसंज्ञकग्रहणमितिभावः ॥

नन्वत्रपक्षेगवित्ययमादेत्यादौदोषः। गोइत्यादीनांसुबन्तत्वाभावेनपदत्वाभावात्। वृषण्व सुरित्यादिसमासेपूर्वभागस्यभत्वेनतत्साजात्येनपूर्वो भागःपदमित्यर्थलाभासंभवश्चेत्यतआह। यद्वेतिप्रकृतसूत्रेभाष्येतुअर्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थमित्युक्तम्। अत्रतत्रेणषष्ठीतत्पुरु षःकर्मधारयश्चतत्रषष्ठीसमासेअर्थवदित्यस्यस्वातन्त्र्येणापिप्रयोगार्हीर्थवदित्यर्थः। गवित्ययमित्यादावनुकरणस्यानितिपरस्यापिप्रयोगसत्त्वेन तत्त्वमस्त्येव। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्तुनव्याकृतिःप्रत्ययस्यस्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हीर्थवत्त्वाभावात्। सरूपसूत्रेभाष्येसुबन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते

पूर्वोभागः पदमिसिकिम्। बहुज्विशिष्टस्यप्रातिपदिकसंज्ञायथास्यात्। तेनबहुपटवहुत्यत्रप्रथमजसोलुकिबहु पटुशब्दस्यपदत्वेपुनर्जसिउपोत्तमोदात्तत्वंसिद्ध्यति। यद्वा। प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविषयकोनियमोस्तु। न चाद्यपक्षेराज्ञपुरुषावित्यादौपुरुषावित्यादेःसंज्ञास्यादितिवाच्यम्। अर्थवत्त्वेनैववारणात्। प्रत्ययार्थोहिविशिष्टएवान्वेति नतूत्तरपदार्थमात्रे। येनपुरुषावित्यस्यार्थवत्त्वंस्यात्। नियमफलमाह। तेनेत्यादि। नन्वेवमपिमूलकेनोपदंशमित्यादौवा क्यस्यसंज्ञाडुर्वा। कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्। इतिचेन्नैवम् ॥

इतिस्पष्टमेवकैयटेनोक्तमितिबोध्यम्। पुरुषावित्यादेरितितत्पूर्वभागस्योत्तरपदत्वेचेतिनिषेधेनापदत्वात्। परस्यतत्प्रकृतिकप्रत्ययत्वाभावादितिभा वः। अर्थवत्त्वेनैवेतिउत्तरपदस्यकार्यित्वाभावेनतन्निषेधाप्रवृत्तेश्चेत्यपिबोध्यं। वाक्यस्येति। कृदन्तत्वादितिभाष्यस्तदाह। कृदिति। नचास्यभुजौकरणत्वेनोप दंशंप्रतिनकारकत्वं। मूलकस्योपदंशेकर्मत्वेनान्वयोविभक्तिस्तुप्रधानानुरोधिकरणत्वकृतातृतीयैवेतिनंप्रत्यपिकारकत्वमित्याशयात् ॥

परत्वाद्बाधादिति।नियमस्यार्थतोनिषेधेपितात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवाद्स्यास्यपरत्वेनकृद्तत्वप्रयुक्तस्यापिनिषेधेतात्पर्यादितिभावः।निषेधानांबलवत्त्वाच्चे
त्यपिवोध्यम्।निष्फलत्वादिति।स्यष्टंचेदंपुंयोगादितिसूत्रेभाष्यकैरुदाहृतयोः।नचसमासेदृतिनापिवाक्येदृतिवोध्यम्।एकार्थीभावेति।एकोपस्थितिनियामिका
समुदायशक्तिरेवैकार्थीभावदृतिभावः।एवंसमासेरतिःसिद्धा।वाक्येपिशक्तिरस्तिविशेषणविशेष्यभावांशेतत्कृत्यर्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात्।सङ्गणे
तीसग्रहणकृतनियमेनपरत्वाद्बाधात्।एवंचकृत्तद्धितेतिसूत्रेकृद्ग्रहणपरिभाषानोपतिष्ठतएवनिष्फलत्वादितितत्त्वम्।यत्तुवदन्ति।स
मासग्रहणंननियमार्थंकिंतुविद्यार्थमेव।अर्थवत्त्वंहिवृत्तिमत्त्वम्।वृत्तिश्चद्विधा।शक्तिर्लक्षणाच।नचसमासेऽस्तीति।अत्रेदंवक्तव्यम्।सिद्ध
न्तेनावदेकार्थीभावोनुपगमाद्वृत्तिर्नास्तीतिबाधितमेव।मीमांसकमतेपिलक्षणास्त्येव।यदाहुः।सर्वत्रैवहिवाक्यार्थोलक्ष्यएवेतिचस्थित
मिति।अथनैय्यायिकरीत्योच्येतातदपिन।बहुपटवदित्यादावसिद्धेः।तद्धितग्रहणंतद्धिशिष्टपरमितिचेत्।पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः।किंचैवं
कृद्ग्रहणपरिभाषयामूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तांतावत्।चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः।तेननिपातस्यानर्थकस्यप्रातिपदिकसं
ज्ञाचक्त्वेतिगतार्थम्।येपांद्योत्योप्यर्थोनास्तितदर्थमिदम् ॥

त्तौवाक्येचेतिभावः।असिद्धेरिति।समासद्वतद्धितेपिशक्तिलक्षणयोरभावादितिभावः।पचतकीत्यादाविति।नचपूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभा
मेववैशिष्ट्यनिवेशनीयम्।विनिगमनाविरहेणमध्यवर्तिनस्यापिग्रहणापत्तेरित्याशयात्।किंचबहुपटवस्तिष्ठन्तीतिवाक्यस्यापिसंज्ञापत्तिः।एवम्।समा
सग्रहणस्यनियमार्थत्वाभावे।नचात्रार्थवत्त्वाभावाद्धारणन्यायनयेउत्तरसूत्रेतदसंबन्धात्।तृतीयाप्रभृतीनीतितुस्वरेविशेषार्थम् ॥

अभेदविवक्षायामिति।सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः।अनुकरणंचसंसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयतितत्रोपस्थितस्यशब्देनान्वयप्रतियोगित्वंव्युत्पत्तिवैचित्र्यात्।एवंचवृत्त्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावइतिभावः।अतएवभूसत्तायामित्यादिनिर्देशाःसङ्गच्छन्तेतदाह।भूइतिअपदंनप्रयुञ्जीतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः।अस्यचासाधुत्वंलिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम्।भेदविवक्षायामिति।अर्थवच्छब्दोपिवृत्तिविषयेसंवेतत्सदृशेइतिभाष्ये।अनयोश्चलस्यानुरोधाद्व्यवस्थेतिदिक्।विशिष्टस्यापीत्यर्थइति।प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणांलिङ्गप्रत्ययविशिष्टेनिर्देशादितिभावः।स्पष्टंचेदंबहुव्रीहेरूधसइत्यत्रभाष्येदृश्यंचप्रातिपदिकसामान्यग्रहणेतद्विशेषग्रहणेचतत्त्वनयन्नाह।अयस्कुम्भीति।किंचेत्यादि।उत्तरपदेषिति।अत्रचद्व्यन्तमुत्तरपदमितिभाष्यं।अवयवीति।अनुकरणेषुतेअनुकार्येणसहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेवनप्रातिपदिकत्वम्।भूसत्तायामितिधात्वर्थविवक्षायांतुसंज्ञास्यादेव।अथवोवुगितियंप्रत्ययविशिष्टस्येति।लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः।परिभाषायाःप्रयोजनंतुअयस्कुम्भी।अतःकुकमीतिसत्वम्।तद्धितकृत्समासादिषूत्तरपदेषुविधीयतेकिंचकुमारीमाचष्टेकुमारयतिणाविष्ठवदितिटिलोपः।एवंयामिनयंस्तद्धानिर्देश्यत्रआचारेक्विबपिफलम् ॥

वःटिलोपइति।इदमुपलक्षणंपुंवत्वस्यणिचश्च।सामान्यग्रहणेपिप्रवृत्तेरेवानयापरिभाषयाङ्याब्ग्रहणंवैयर्थ्यंभाष्येशङ्कितम्।नचदृष्टामालादृष्टागौरीतिसमुदायस्यप्रातिपदिकत्वाभावेनतदतिदेशप्रवृत्तेरेवंचाम्दृष्टामालादेवदत्तेत्यादावेकपदान्तरितत्वेनैकान्तस्तापत्तिरितिवाच्यम्।एतद्व्याप्यप्रामाण्येनप्रातिपदिकसाहचर्येणचष्टयर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तावयवकङ्याबन्तस्यैवग्रहणेनादोषात्।प्रत्येकमपिपक्षद्वयेनैकान्तरत्वाभावाच्च।उत्तरसंज्ञया।पूर्वसंज्ञया

कृत्याद्यर्थकस्वार्थिकानांकृत्रिमतद्धितसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्याऽज्ञानन्तादुत्पत्तेः सिद्धत्वादत्यन्तस्वार्थिकेफलमाह।तथाहीत्यादिना।स्वार्थिकत्वेना।अत्यन्तस्वार्थिकत्वेन।परश्चेत्यभ्युच्चयः।एवंचलोहितालिङ्ग·बाधनंवेतिनवक्तव्यमितिभावः।विकल्पःसिद्धतीति।अन्यथाऽऽर्यशब्दात्कनिसमुदायोत्तरटापैवलिङ्ग·संबन्धबोधन समर्थप्रत्ययाज्जातिर्वचनन्यायेनसमुदायादेवटापिकनः पूर्वंटाबभावेऽतःस्थानिकत्वाभावाद्विकल्यासिद्धिरितिभावः।ङीप्प्रसङ्गादिति।अन्यपदार्थस्यस्त्रीत्वादितिभावः।अकृतएवेति।द्द्गोस्त्रियोरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।समासान्ताद्दत्यत्रतादर्थ्याच्छब्दमितिहितत्रभाष्यम्।अलौकिकेप्रक्रियावाक्येएवेत्यस्यप्रवर्त्ततद्दत्यनेनाऽऽर्यब्भ्यांप्रागिति।तेनलोहिनिकाआर्यकाचसिद्धति।तथाहि।स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्चलोहितान्मणाविनिकन्ङीपंबाधेत।ततःलोहितिकेत्येवस्यादिष्यद्वेत्यभयम्।ङीबग्रहणसामर्थ्यान्नुड्मन्तालकनिरूपद्दयंसिद्धम्।वर्णाद्दनुदात्तादित्यस्यवैकल्पिकत्वात्।आर्यशब्दान्नुनसामित्वचनद्दत्यत्रज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकोपिकन्आबग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वंनप्रवर्त्ततेतेनउदीचामतः स्थानेयकपूर्वायाद्दतिद्दत्वविकल्पः सिद्धति।स्यादेवम्।एवंसतिबहुगोमत्केतिनसिद्धेत्।बहुगोमच्छब्दात्कपः प्रागुगिल्लक्षणङीप्प्रसङ्गादितिचेन्नैवम्।अकृतएवसमासेऽलौकिकप्रक्रियावाक्येएवउत्तरपदस्यावयवीभूयसमासान्तः प्रवर्ततेद्दतिवक्ष्यमाणत्वात्।सचविभक्तेःपुरस्तादित्येके ॥

न्वयः।क्वप्रवर्त्ततेनत्राह।उत्तरपदस्येति।अनन्तरमितिशेषः।अवयवीभूयेत्यस्यप्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः।एतत्तात्पर्यकथनम्।अवयवत्वेप्रमाणमाह।समासान्तद्दति।तच्छब्दवाच्यत्वादितिभावः।समासस्यैवायमन्तावयवद्दत्यन्तद्दतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।द्दत्येकेद्दति।अत्रारुचिबीजन्तुसमासार्थवाक्यस्यान्तद्दतिगोस्त्रियोरितिसूत्रस्थभाष्यस्यवाच्यार्थविरोधः।नहिसुब्रहितंसमासार्थकिंतुतद्विशिष्टमेव।किंचततः पूर्वंकपितततः समासेऽयांसुचूलुकिटापिबहुचर्मिकेत्यादावापःसुपःपरत्वादित्वानापत्तिः।तत्रविभक्त्यन्तेन्यपदार्थबोधकत्वारोपेणस्त्रीत्वबोधकत्वस्यतदन्तेसत्त्वात्सुब्रुकः पूर्वंकन्तान्तादृबितिषेक्तुमशक्यमिति ॥

परस्तादितिपक्षेत्विति। नचविशिष्टस्यसुबन्तत्वाभावेनसुबन्तात्तद्धितइतिसिद्धान्तविरोधः। तेषामतिरिक्तार्थीभावेनपरिपूर्णमर्थमितिन्यायाविषयतयातस्य सिद्धान्तस्यसमासान्तविषयेऽभावात्। एवंचसमासान्तेषड्याप्रातिपदिकादित्यस्यासंबन्धएव। तस्यामवस्थायांवाक्यस्यप्रातिपदिकत्वाभावादितिभावः। तद्धितान्तत्वादिति। प्रातिपदिकत्वेनेतिशेषः। पुनःसुपिचारुतेइति। प्रत्ययलक्षणेनसुबन्तत्वात्समाससंज्ञा॥ कपत्रादेःकव्यावयवैर्द्वेनतद्वहणेनतद्वान्तस्यग्रहणम्। सुपिचारुत्वेइतिकाचित्कःपाठःप्रामादिकः। + यद्यपितत्रपाठेऽलौकिकविग्रहवाक्येपिअन्यपदार्थान्तर्भावेणएकार्थीभावोऽस्त्येव। स्त्रीत्वसत्वेनपूर्ववटापितनःसुपिआपःसुपःपरत्वाभावाद्वहुचर्मिकेत्यत्रेवसिद्धिरस्तितथापितदुत्पत्तिपर्यन्तंसमाससंज्ञायाअप्रवृत्तौमानाभावात्। न

परस्तादितिपक्षेतुतद्धितान्तत्वासुब्लुकिपुनःसुपिचारुतेसमासइतिसिद्धान्तः। तस्मादन्तरङ्गादपितद्धिता
न्ताड्ड्यापोःप्रकृत्यर्थेड्याबग्रहणमितिस्थितम्। यत्वाहुः। आबग्रहणंस्पष्टार्थमिति। तदनेनप्रत्युक्तम्। व
सुतस्तेड्यापोर्ग्रहणंमास्तुसुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरितिनिष्कर्षः सुपःप्रागेवचड्याबौप्रवर्त्तेते ॥

चसुबन्तत्वाभावः। अनेनसुपासमुदायस्यसुबन्तत्वेपिउत्तरपदमात्रस्यतत्वाभावात्। पूर्वपदस्यसुबन्तताया॥ प्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात्। एवंचपूर्वं तत्कर्तृकाभावः। बहिर्भूतसङ्ख्याकारकसापेक्षसुपस्तस्यामवस्थायांतदन भिव्यक्त्याऽप्रवृत्तेश्च। वस्तुतस्तुतद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदिकसं ज्ञासमकालमेवविरोधाभावेनतत्पूर्वभागस्यसमाससंज्ञेतिबोद्धव्यम्। यौगपद्यासंभवएवशास्त्राणांक्रमप्रवृत्त्यङ्गीकारादितिदिक्। यत्वाहुरिति। ङीप्र हणन्नुलोहिनिकेत्यर्थमितितद्भावः। अनेनेति। आर्यकेत्यस्यासाधनेनेत्यर्थः ॥

सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तौप्रागेवङ्यायोः प्रवृत्तौचबीजमाह।स्वार्थादीति।स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंङ्ख्या कारकेत्यर्थः।स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं।विशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वंजात्यादिज्ञानं।ततोधर्मिलेनप्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदाश्रयज्ञानं।ततःस्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गस्यज्ञानं।ततोविजातीयक्रियाका रकायेस्वीयसजातीयपदार्थापेक्षसङ्ख्यायाः प्रथममुपस्थित्यातज्ज्ञानं।ततःकारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षातन्निवृत्तौहिबहिर्भूतकुत्सादियोगद्योतिकुत्सित इति सूत्रेभाष्येस्पष्टम्।एवंचज्ञानक्रमानुरोधेनैवतत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येनक्रमिकत्वंस्पष्टमेव।यद्यपिलोकानांबोधोनक्रमेणतथापिशास्त्रप्रक्रियायांशा

स्त्रकृत्कल्पितोयंक्रमः।अर्थवदुद्देशेनप्रातिपदिकत्वविधानात्।प्रातिपदिकोद्देशेनलिङ्गादौडीबादिविधानादितिबोद्धव्यम्।अतएवघकालतनेषितिचरितार्थ म्।स्पष्टंचेदमचःपरस्मिन्नित्यत्रभाष्यकैयटयोः।एवंचैतन्न्यायसिद्ध्यर्थानुवादएवङ्यावग्रहणम्।अत्यन्तस्वार्थिकानारपत्यनिवृत्तेरुत्पन्नाप्रविषयाभावा च्चसमासान्तेषुनदोषः।अत्यन्तस्वार्थिकेकन्यार्थिकेत्येवयद्यभिधानमस्ति।लोहितिकेत्येतत्सिद्ध्यर्थंचलोहितालिङ्गबाधनंवेतिकार्यमेवेतिभावः।स्पष्टंचेदंसूत्रेभाष्येदत्यन्यत्रविस्तरः।पञ्चम्याइत्यनुवृत्तेरितितृतीयाव्यावृत्तयेदितिभावः।टाङसीतितत्रेकारानुच्चारणेदृष्टस्वयंसङ्ख्यास्थानापन्निरितिभावः ॥

ङि॰ त्वमिति। ततश्चादिलोपः स्यादितिभावः। विशेषणार्थदृति। तत्फलन्तु सुपांसुलुगितिसूत्रेणाकारादेशेदृनादेशाभावः। घेर्ङि॰ तीति। नन्वघेः सुपिगुणदृत्येवास्तु

एवंशसः शकाराभावेऔटोडित्वंसम्भाव्येत। अतोअसन्देहार्थंतत्करणौचित्यम्। औटष्टकारः सुडितिष्टकारोहारार्थः। टाङसिङसामिनात्स्मात्टा ङ॰सीतिविशेषणार्थः। ङेप्रभृतीनांङ॰कारोघेर्ङि॰तीतिविशेषणार्थः। पकारस्तुप्रत्याहारार्थः। एवंचसर्वेषांफलत्वेपिसंज्ञार्थादृतिप्रा चोग्रन्थोऽसङ्गतएव। सम्यग्ज्ञानंसंज्ञातदर्थाः विशेषणार्थादृतियावत्। दृतिभङ्गव्याख्यानेपिदृष्टमेवेत्युपेक्षितम्। सुपः॥तिङस्त्रीणित्रीणिदृतिसूत्रात्त्रीणित्रीणिदृतिपदंतान्येकवचनेत्यादिसूत्रंचसंपूर्णमनुवर्ततदृतिव्याचष्टेसुपस्त्रीणित्रीणीत्यादिना। एकशद्दृति। एकैकमित्यर्थः। सङ्ख्यैकवचनाच्चेतिवीप्सायांप्रथमान्तात्शस्। यत्तुप्राचाएकैकशद्दृत्युदाहृतंतदयुक्तम्। शसैववीप्सायाउक्तत्वेनद्विर्वचनायोगात्। येननाप्राप्तिन्यायेनद्विर्वचनापवादःशस्दृतिसिद्धान्तात्। यत्त्वाकुः। सर्वस्यद्वेदृत्यत्रएकैकशोददातीतिभाष्यप्रयोगात्तान्येकेतिसूत्रेएकशदृतिसूत्रकारनिर्देशाच्चोभयंसाध्विति। तन्न। उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात्। यत्रतद्विर्वचनानुक्तावीप्साभवतितत्रद्विर्वचनंदृत्युपक्रम्यहि। तद्यथा। एकैकशोददातीतिभाष्येउदाहृतम्॥

जसिचैतिनियमानुनाङि॰तिप्रवृत्तिरितिवाच्यम्। पतयदृत्यर्थंजसिचेत्यस्यावश्यकत्वात्। तान्येकेति। तत्रानुवृत्तानीत्यस्यलब्धव्याकरणान्तरोक्त प्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः॥

रत्वात्तेदित्यस्यानिघातः।मन्त्रोदात्तेपदम्।किंरक्षञ्चेदहजात्वपूर्वमितिपूर्वसूत्रादपूर्वग्रहणमनुवर्त्ततेतद्याचष्टेअविद्यमानेति।तेनेहन।देवदत्तः किंचित्यविति।नान्येरिति।यदिहन्तेत्यादिभिरित्यर्थः।उत्तरवाक्ययोरिति।दिवोवापार्थिवादधिद्वंमहोवारजसः।इत्येतयोरित्यर्थः।इन्द्रंप्रतिमानंबहुलमिति।स्थनदानंअधीमहेअविक्येनयोकामहेवैदिकनिघण्टौयाञ्चाकर्मसुईमहेइतिपाठात्।कस्मालोकादित्याकाङ्क्षायामाह।इतोस्मात्मार्थिवात्त्वादिवो वामहोमहतः।प्रोढाद्रजसोरञ्जनात्।अन्तरिक्षलोकाद्येतिमन्त्रार्थः।ननुश्रुतस्यैवतिङन्तस्योत्तरत्रानुषङ्गःतत्कथंप्राग्भमित्यादिचेत्अनुपक्तस्यापिऔपाधिकभेदंपुरस्कृत्यप्राग्भमाश्रित्यैवनिघातनिषेधस्यछन्दसिबहुशोदृष्टत्वात्।एतच्चैवमन्त्रेनियतमुष्टिहत्यायेतिमन्त्रेचवेदभाष्येस्पष्टत्वात्।इन्द्रवाजेषितिअवेतितिङन्तस्येहनिघातः।निघातभावस्तुउदाहरणान्तरंबोद्धव्यम्।यहन्तात्परमितिअत्रयहन्तात्परंनाणस्तुनेहापेक्षते।तेनयोजातएव पर्वभूषत् इत्यादौनिघातनिषेधःसिध्यति।अत्रप्रमाणन्तुपूजनात्पूजितमितिसूत्रेपूजितग्रहणंकृतमाहि।पूजनात्पूजितमनुदात्तमितिसूत्रेणकाष्ठाध्यापकःदारुणाध्यापकःपरमाध्यापक इत्यादौअनुदात्ततांविधीयतेतत्रकाष्ठादिभ्यइतिवार्तिकमावृत्तिरुतासूत्रावयवत्वेनपठितम्।उदाहरणेषुमयूरव्यंसकादित्वात्समासइतिवृत्तिमतम्।असमासेस्वक्रियाविशेषणीभूतानांदारुणमित्यादीनांमलोपोनिपात्यतइतिभाष्यवार्तिकयोःस्वरसः। ——— कैयटादयोप्येवम्।उभयथापिपूजनादिलेवपूजितपरिग्रहेसिद्धेपूजितग्रहणमनन्तरप्रतिपत्त्यर्थंसत्ज्ञापयति।इहप्रकरणेपञ्चमीनिर्देशेप्यानन्तर्येनाश्रीयतइति॥इतितिङन्तस्वरनिरूपणप्रकरणंपञ्चमम्॥संहितायामितिसूत्रेसंहिताग्रहणस्याशास्त्रसमाप्तेरधिकृतत्वात्।स्वरितविधेस्तुतदन्तर्भूतत्वादितिभावः।ननुसंहितायामङ्गोत्तरपदाधिकारेणैवस्वरितोनभविष्यतितत्किमुक्तेनसंहिताधिकारेणेतिचेत्।मैवम्।संहिताधिकारबहिर्भूतानांकालव्यवायेपिप्रवृत्तिज्ञापयितुन्तूदार

ष्टिहत्यर्थेति। मुष्टिहननंमुष्टिहत्या। हनस्तचेतिसबन्तउपपदेक्यप्। कदुत्तरपदस्वरेत्रप्राप्तः। क्विक्रइति। बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरःप्राप्तः। विश्वायुरिति। विश्वमायुर्यस्मिन्यज्ञेइतिबहुव्रीहिः विश्वशब्दः कृत्स्नत्वयान्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिहप्राप्तम्॥ दक्षिसमासस्वरप्रकरणम्॥ तिङुतिङः। अतिङः किम्। पचतिभवति। पाकोभवतीत्यर्थः। वस्तुनस्तुअतिङ्हणंव्यर्थम्। समानवाक्याधिकारस्थकतिङोक्तस्यवरूपकत्वात्। निपातैः। यदित्यादीनांयत्रेत्यन्तानांद्वन्द्वेतृतीयायाः सौत्रोलुक्। ननुयुक्तशब्देनसमासः। निपातैरितिविशेषणस्यानन्वयापत्तेः। यद्यपदार्थेचहेतौचविचारेयदिचेचणः। हन्तहर्षेनुकम्पायांवाक्यारम्भविषादयोः। कुचित्प्रश्नेनिषेधेप्रशंसायाङुवित्यतः। यत्रेत्यधारे तत्रमूलेकेचिदुदाहृताः। अन्येप्यूह्याः। यथा। हन्तकरोति। कथन्तर्हिहन्ताहं ——— एथिवीमिमांनिदधानीहवेहवा। अत्रदधामीतितिङन्तस्यनिपातनिषेधः प्राप्नोति। सत्यंबाहुलकान्निघातः एतेनहन्तानुकिमाससेइतिव्याख्यातम्। हन्तेदित्यखण्डनिपातोवाबोद्यः। तथैवपदकारैः पाठात्। नेचेच्छब्दौतुनिपातसमाहारात्मकौनेदंवाक्ययुज्यतत्रदेवाः। अन्यत्रेत्याभिगच्छति। अत्रनञ्वाभ्यांविच्छिद्यइच्छब्दस्यपदकालेपाठात्। चणिति। चेदर्थएवणित्। समुच्चयादौत्वणित्। द्वन्द्वमृळयातिनः। द्वन्द्वेद्वेस्मात्सुखयेदित्यर्थः। तत्रसोमनोवशेजीवातुन्नमरामहे। हेसोमतत्रेनोजीवातुंवशः। वश्यः कामयेयाद्इत्यर्थः। निपातैः किम्। यत्कृजतिशकटम्। एतीतियत्। दृणः शतरि। दृणोयणितियण्। ननुप्रतिपदेकालेपठ्यदीदिभिः साहचर्याच्चनिपातएवगृह्यतेतिसाचप्रयुज्यते। तावदुषोराधोअस्मभ्यंरास्वयावत्तोत्रिभ्योअरदोगृणाना। अत्रारदद्वत्स्वरेणाद्युदात्तम्। यत्तुग्रहणङ्किम्। अन्यान्वितेमाभूत्। यत्रेक्षतेमनोदक्षंदधसउत्तरम्। दहयत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेनसाक्षात्संबन्धः दप्रधारणेअनुदात्तेत्। भोस्यसइति। अदुपदेशात्त्व

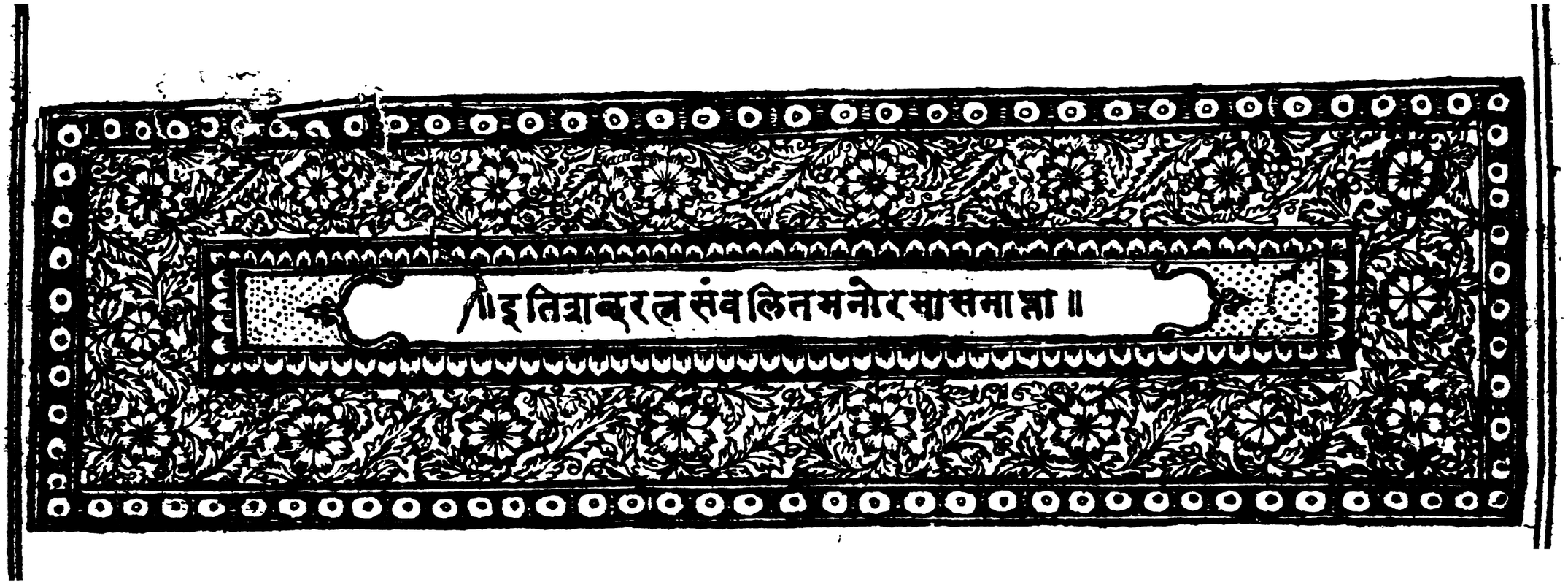
॥ इतिश्राद्धरत्नसंवलितमनोरमासमाप्ता ॥

म्भात्।तेनाम्नाविस्फूर्त्यम्माविस्फूर्त्यादावव ग्रहेपिआनङादयःपदविभागे वरुण्सादयः।अग्निमीळदित्यत्रपदविभागेपिनिघातश्रसिद्ध्य
तिसंहिताधिकारस्थन्तुयणादिकंस्वरितप्रचयादिकंनचेतिविवेकः।नन्वेवंपुरःअहितमितिविग्रहेहिशब्दस्यस्वरितत्वंदुर्वचंःपरस्मानन्न
सिद्धेरितिचेन्मैवम्।तदीयप्रातिशाख्येविशिष्यविधानात्।उक्तंहियथासम्भीयमानानामनेकीभवतांस्वरः।उपदिष्टस्तथाविद्वद्भिराण्नाम
विग्रहइति।नन्वेवमुपङ्क्तन्वेअन्वेतवादित्यादीनामवग्रहेउत्तरखण्डाद्युदात्तवर्णस्यप्रचयःस्यादितिचेन्नापद्यादिंस्तुद्युदात्तानामसंहितयादुत्तरा
नितिविशेषवचनात्।एवंरत्नधातमम्।अललाभवन्तीरित्यादीन्यक्रमकालेदृतिशब्दोत्तरभागेप्रचयोनप्रवर्त्ततेः।परिग्रहेखनामीत्यत्रनेनैवका
सरीकृतात्।परेषान्यासमाचारंन्यालिस्तोचेत्वरोपरावितिवचनात्।दृत्यमन्यत्रापिमुनित्रयवचांसितत्तत्प्रातिशाख्यानिसद्यास्यात्।गिरोनि
रुक्तादिग्रन्थांश्चपर्यालोच्यतेलंनिर्णयम्।वेदाहायथाशास्त्रमुक्तंनेयमिति।अखण्डमपियत्सर्वंकुतन्तदितपरंपरम्।अशेषशास्त्रसंवेद्यमस्तो
रत्नदुपास्महे॥१॥सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यारम्यबोधमनोरमा।भट्टोजीदीक्षितकृतिर्भूयाद्विघ्नविघातृष्टये॥२॥इतिपदकृत्यप्रमाणज्ञश्रीलक्ष्मी
धरसूरेःसूनुनाभट्टोजिदीक्षितेनरचितायांबोधमनोरमायामुत्तरार्द्धसमाप्तम्॥

॥ संवत् १९३१ ॥

॥विद्योदयोनिरस्कुर्यादविद्यातिमिरंसदा॥
॥सहस्रांशुरिवाब्जोत्थसुद्राकिरणराजिभिः॥

॥ शुभंभूयात् ॥

वीप्सायांद्विर्वचनेदृति।शस्कारकाद्विधानेनमङ्गलामङ्गलारूपार्थापेक्षणेनचबहिरङ्गतयाद्विर्वचनेकृतेशसितिभावः।यद्यपिक्वचिदुक्तार्थानामपिप्रयोगोभवतितथापियत्रतद्धितेनानुक्तावीप्साभवतितत्रद्विर्वचनम्।यथैकैकशोदत्तादित्यादिभाष्योक्त्याल्यर्थकैकशब्दाद्वीप्सायांद्विर्वचनेबह्वल्पार्थाद्दितिशसितिकैयटोक्तोचप्रकृतेतद्वक्तुमशक्यम्।नचैवमृषिसहस्रमेकांकपिलामेकैकशःसहस्रकृत्वोदत्त्वातयानेसर्वेसहस्रदक्षिणाःसंपन्नाइत्यत्रउणस्तूत्रस्थभाष्येएकैकशइतिप्रयोगासङ्गतिरितिवाच्यम्।एकेतिप्रधानार्थकसंबोधनसत्वेनैकशइत्यस्यप्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात्।एतद्भाष्यप्रामाण्येनस्वार्थिकद्विर्वचनकल्यारब्धातंचकैय्यटेनअल्पार्थीप्येकशब्दोऽस्ति तस्यवीप्सायान्द्विर्वचनेबहूल्पार्थादितिशसप्रत्ययइति।नचैषोऽर्थःप्रकृतेसंभवतीत्यास्तान्तावत्।रामइतिसञ्ज्ञाशब्दोयमव्युत्पन्नइतिपक्षेऽर्थवत्सूत्रेणप्रातिपदिकसञ्ज्ञा।करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारेधापवादेनहलश्चेतिघञ्जारमन्तेस्मिन्निति।युक्तात्कालादनेतुकृत्तद्धितेतिसूत्रेणेतिविवेकः।सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ।एकविभक्तौयानीति।विभक्तिःसारूप्येउपलक्षणंनत्वेकशेषेनिमित्तम्।एवंचानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोयमेकशेषःसुबुत्पत्तेःप्रागेवप्रवर्तते।यद्येतन्नारभ्येतत्तर्हिप्रत्येकंविभक्तिःस्यात्।द्वन्द्वश्चप्रवर्तेताआरब्धेत्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद्द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेवफलिताभवतीतिभावः ॥

नापेक्षयामदुक्तस्यैवन्याय्यत्वात्।किंचनायंभाष्यप्रयोगःकिंतुगौण्यप्युत्तरासंख्यापूर्वीसंख्यांबोधतेदृत्यत्रश्रौतोवास्मार्तोवायंव्यवहारोदृष्टान्तत्वेनोक्तोभगवतेतितत्रछान्दसत्वान्नदोषएकैकशःपितृसंयुक्तानित्यादिवदितिदिक्।रमन्तेऽस्मिन्निति।योगिनइतिशेषः।इत्थंभावइहेतावतैवद्वन्द्वापवादएकशेषइतिव्यवहारइतिभावः।एतेनैकशेषारम्भफलमपिनिरूपितंद्वन्द्वनिवृत्तिरूपम् ॥

उत्तरसूत्रस्थस्ये ति।रङ्गोपूनेतीत्यर्थः।अनुकर्षणादिति।अनुपश्चात्कर्षणादूआकर्षणादित्यर्थः।क्वचिदपकर्षणादित्यपिपाठः।नैकशेषदृति।भ्यामाद्यावपी
त्यर्थः।भ्यामिस्त्रीपुंसयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्यसमत्वात्।एतेनानुप्रयोगविरोधात्त्रैकशेषदृत्यपास्तम्।पुमान्स्त्रियेत्येकशेषोपिनुतेनाप्येकविभक्तोसरूपाण्ये
वेत्यनुवृत्तेः।अतएवप्रातिपदिकैकशेषेमातृमात्रोःप्रतिषेधोवक्तव्यदृतिवार्तिककृतोक्तम्।ननुवार्तिकेप्रातिपदिकैकशेषइत्युक्तम्।विभक्त्यन्तानामेकशेषे
पिजननीमातृधान्यमात्रर्थकेमातृभ्यांदेहिमातृभ्यांचेत्यत्रप्रतिषेधआवश्यकः।नचतत्सेद्दृष्टापत्तिः।किमुच्यतेप्रातिपदिकानामेकशेषदृतिनपुनर्यस्यापिविभ
क्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापिप्रतिषेधोवक्तव्यस्तस्यापिह्येतानिक्वचिद्विभक्त्यन्तानिसरूपाणिमातृभ्यांमातृभ्यांचेति।अत्रमेतमेतद्विभक्त्यन्तानांसारूप्येभवितव्यमे

**सरूपाण्येवेति।एतच्चोत्तरसूत्रंस्थस्यैवकारस्येहानुकर्षाल्लभ्यते।तेनमातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्रवाचिनोर्नैकशेषः।मातृभ्यामि
त्यादौसारूप्येपिविभक्तिसादिषुवैरूप्यात् ॥**

कशेषेणेतिभाष्योक्तेरितिवाच्यम्।सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्ष्यस्यसाधुत्वासाधुत्वयोरनौ
चित्यात्।अतएवाथमतमेतदितिप्रतीकमुपादायाभ्युपगमवादेनत्वेतदुच्यतदृतिकैयटादिभिर्व्याख्यातमितिचेन्न। ईदृशविरुद्धमभ्युपेत्यैववार्तिकेत
दुक्तेः।अतएवतदुत्तरमेवंचकृत्वाचोद्यतेदित्युक्तंभाष्येऽस्यप्रातिपदिकानामेकशेषदृत्यादीतिशेषः।अनेनचास्यपूर्वपक्षवार्तिकत्वंस्फुटमेवोक्तम्।तत्रमा
त्रग्रहणंविभक्तौविरूपाणामुपलक्षणम्।अयंचपूर्वपक्षःप्रातिपदिकैकशेषस्यैकविभक्ताविपदाभावेएवोपपत्तिमत्त्वात्कृतः।तदभावेहियानिसरूपा
णितेषामेकशेषएवेत्यर्थएवप्राप्तेप्रतिप्रयोगमात्रावच्छेदेनसारूप्यस्यहरिणहरितप्रकृतिकहरिणीशब्दादौतद्वैरूप्येणासंभवात्ययोगसामानाधिकरण्ये
नैवसारूप्यस्यग्राह्यतयातत्स्यात्रापिसत्वात्प्राप्तस्यसनिषेधः।अतएवाग्रेविभक्तेःसारूप्येउलक्षणत्वमाश्रित्यतत्सूत्रस्थापनेनतत्खण्डनंकृतमित्येवकारापकर्षो

तंविनातावन्मात्रेणतत्खण्डनायोगात्।एतेनैकविभक्तावित्यावर्त्तैकविभक्तौसरूपाणामेकविभक्तौविवक्षितायामेकशेषइत्यर्थोयस्यांविभक्तावेकशेषस्तस्यां
विभक्तौसरूपाणामित्यर्थस्यप्रत्यासत्त्यालाभेनभ्यामादावेकशेषोनौजसादाविति वार्तिकंव्यर्थमितितदाशय्यइत्यपास्तम्।वार्तिकमतेभ्यामादावपितदभावस्यप्रा
प्त्याद्येतिदिक्।एतच्चेति।एकशेषविधायकंचेत्यर्थः।ध्वनितंचेदंदृष्टयकृत्सर्वेषांविभक्तिपराणामेकशेषइतिपक्षेविभक्त्यन्तानामेकशेषइतिपक्षेचद्वन्द्वप्रतिषेधोव
क्तव्यइत्याशङ्क्य नवकाशएकशेषोद्वन्द्वंबाधिष्यतइतिग्रन्थेनभाष्ये।इतरेतरेति।एकंवचनंस्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषय पदानांसमाहारेवृत्तिबोधना

एक एवेति।एतच्चसमूहविवक्षायामेवप्रवर्तते।इतरेतरयोगद्वन्द्वस्यविषयेइतियावत्।यत्रह्यनेकस्यार्थस्यमिलितस्येतरान्वयःसतथाभूतोस्य
विषयः।इदंचदृद्रितोनुम्धातोरितिलिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्चातथाहि।यःशिष्यतेसलुप्यमानार्थाभिधायीतिस्थितेश्रूयमाणेकशब्दोपस्थितंसर्वमवि
शेषादेकरूप्येणान्वेतुमर्हति।यद्वापूर्वसूत्राद्द्वन्द्वेइत्यनुवर्त्यद्वन्द्वेप्रसक्तेसतीतिव्याख्येयम्।स्यादेतद्वन्द्वेसतेसतीत्यर्थोस्तु।मैवम्।यन्या
नैकान्यानइत्यत्रसमासान्तापत्तेः।कारीकशदित्यादौएकवद्भावापत्तेःसर्वेसर्वेषामित्यादौद्वन्द्वेचविभाषाजसीत्यनयोरापत्तेश्चेतिदिक्॥यत्तु प्रा
चामरामऔदितिस्थितेइत्युक्तंएकएवशिष्यतेएकविभक्तौपरतइतिचात्रेत्यमुक्तिसंभवः। रामरामइत्यत्रअवयवयोरिवसमुदायस्यापिप्रातिपदिक
संज्ञास्तिमिलितेनार्थवत्त्वात्॥

ॐ दितिभावः।इतरान्वयइति।एकरूप्येणैकरूपावच्छिन्नेइतरान्वयइत्यर्थः।इदितइति।अत्रह्यनेनपरस्परान्वयाद्देदघटितसाहि
त्यनिमित्तैकशेषाप्रवृत्तिरितिभावः।एकरूप्येणेवेति।पुष्यवन्तपदद्वेवेतिभावः।द्वन्द्वेप्रसक्तेइति।विभक्त्युत्पत्तौसत्यान्तत्यसक्तिर्वेद्या।एकवद्भावापत्तेरिति।एवंचेतरेतरयोग
विषयाभावेनैकशेषानापत्तिरितिभावः।इत्यनयोरिति।जसःशीत्यत्रवेतिवक्तव्येविभाषाजशीतितूद्वृतावयवभेदविवक्षयाबहुवचनेनैकशेषद्वन्द्वयोस्तावत्तत्रविकल्पवार

सजातीयेति।स्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हत्वेनसाजात्येपिनदोषः।एतत्पूर्वभागस्यविभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्यस्वातन्त्र्येणप्रयोगानर्हत्वात्।अनुग्रहसंभवादिति।अतएवनप्रत्येकं तदुत्पत्तिः।बाधादिति।अन्यथाहून्द्वोच्चेदोनलोपाद्यसिद्धिश्चेतिभावः।यानिसरूपाण्येवेति।तेषामेकविभक्तौपरतएकशेषइतिशेषः।मानाभावादिति।भाष्येऽनुक्तत्वादितिभावः।किंचावृत्तौप्रत्यासत्तिन्यायेनयस्यांविभक्तावेकशेषस्तस्यांविभक्तौयानिसरूपाण्येवतेषामित्यर्थीपस्थित्यामादावेकशेषापत्तिः।प्रातिपदिकै

नचार्थवत्त्वेपिसमासग्रहणस्यनियमार्थत्वान्नैवमितिवाच्यम्।यत्रसमुदायेपूर्वोभागःपदान्तद्विषयकोनियमइत्युक्तत्वात्। बहुपटव इत्याद्यनुरोधेनानियमस्यसजातीयविषयतायाऔचित्याच्च।तथाचैकाज्द्विर्वचनन्यायेनसमुदायप्राप्तिपदिकादेवद्विर्वचनाद्युत्पत्तिःताव ताप्यवयवार्थीनांसमान्वयेनानुग्रहसंभवात्।नन्वेवंरामकृष्णावित्यादिषपिहून्द्वंविनैवसमुदायाद्विभक्तिःस्यादितिचेन्नैवमाहून्द्वविधावने कंसुबन्तंनेत्यस्यानुवृत्त्याएकाज्द्विर्वचनन्यायस्यबाधादितिदिक्।दृत्यमुक्तिसंभवेसत्यपिसमुदायादेकविभक्तौपरतइतिपक्षःकिमर्थमुपेक्षित इतिचेत्।मृणाअस्मिन्क्षेमातृमातारोइत्यादावप्येकशेषःस्यात्।नन्वेकविभक्तावित्यावर्त्यएवकारंचानुकृष्यएकविभक्तौयानिसरूपाण्येवेति व्याख्येयमितिचेन्न।आवृत्तौमानाभावात्।विभक्तेरेकशेषस्यविशेषणत्वेफलाभावाच्च।नचपयःपय्योजरयतीत्यादिव्यावृत्तिःफलंसहविवक्षायामि त्यस्यावश्यकत्वात्।अन्यथापयःपयोनयतीत्यत्रगौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः ॥ ॐ कशेषेमातृमात्रोःप्रतिषोधोवक्तव्यइतिवार्त्तिकेनभ्यामादावपितद्

भावस्यैवेष्टत्वानुमानात्।फलमिति।समुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुकालुप्तत्वाच्चेतिभावः।सहविवक्षायामितिसाचसमुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकावेशएवभ वतीतिभावःगौणमुख्यकर्मणोरितिउभयोरपिकर्मत्वेनतत्रसमुदायादेकविभक्तेःकर्तुंशक्यत्वेनविभक्तिपदेनव्यावर्त्तीसंभवेनसहविवक्षायामित्यावश्यकमितिभावः।

नन्वत्रापि सुपि विभक्तिपरत्वाभावदित्यरुचेराह।देवदेवदिति।असहविवक्षायामप्येकशेषेत्तत्पुरुषादिविषयेपितदापत्तिरितिभावः।तत्रापिसमुदायादेकविभक्तेः
स्तत्तत्समर्थनैकवाक्यैकैकभिक्षाशब्दादणिभैक्षसिद्धिरस्तीत्यतआह।तथाहीत्यादि।एकशेषारम्भेएकशेषंविनातादृश्यज्ञानासंभवदितिभावः+ विभक्तिपरत्वा
भावादिति।परत्वान्नित्यत्वाच्चादिवृद्धौसारूप्याभावाच्चेत्यपिवेद्यम्।अविरविकन्यायेनसमाधानंतुलक्षणैकचक्षुषैर्दुर्ज्ञेयमनचसमर्थयग्रहणेनपरिनिष्ठितप्रा
तिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेःपूर्वमेकशेषेपश्चात्तद्धितदृतिवाच्यम्।प्रातिपदिकाधिकारालिंतत्समर्थकृतवर्णानुपूर्वीकमितिभाष्यात्प्रातिपदिकसंबन्धिवर्णमात्रा
श्रयतत्संबन्धिवर्णनिमित्तकार्येणपरिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणात्।अतएवाग्निमानणितिसङ्गच्छते।अन्यथाप्रकृत्यंशेदीर्घश्रवणंस्यात्।उभयतइति।विभक्तौपरतो
देवेनसादावतिप्रसङ्गाच्चाप्रत्युतआस्थाउभयविशेषणत्वेभिक्षाणांसमूहोभैक्षमितिनसिद्ध्येत्।तथाहि।भिक्षांहरतीत्यर्थेतेन्तरङ्ग
नुविधौबहिरङ्गेपीतिलुकिकृतेविभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात्।तत्कृतेप्रत्ययलक्षणाभावात्।किंच।रामाविष्यादौपरत्वान्नित्यत्वाच्च
वृद्धिरेचीत्येंकादेशकृतेविभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात्।उभयतआश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावादितिदिक् ॥ ७ यतःप्रत्ययविधिस्तस्यैक
शेषइत्यर्थात्तदाश्रयणमितिभावः।अचःपरस्मिन्निितिस्थानिवत्वंतुना लोकसिद्धतन्नानुवादकत्वात्स्यशास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेवद्वन्द्वनिवर्तकस्यशास्त्रीयवि
धित्वाभावात्।अनयापरीत्यान्तवत्वाप्रवृत्तिरित्यंन्मत।यदिह्येकदेशविकृतन्यायेनप्रातिपदिकत्वेनाणितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्स्थानषष्ठ्यबोधितविकारस्यापि
ग्रहणमशास्त्रीयस्यचतेनातिदेशस्तदामान्तस्यतेनन्यायेनतत्प्रकृतितयाऔदृत्यस्यचप्रत्ययत्वेनादोषः।अतएवतस्यपदत्वसिद्धिः।अतएवश्रायसावित्यत्रैकादे
शकृतेनुभमाशङ्क्य चःपरस्मिन्निितिस्थानिवत्वेनपरिहृतंभाष्येदृश्यतेतर्हिवैरूप्यादेकःशेषोनस्यादिरूपाणामित्यनेनतत्साधनेनुनदोषदृश्यतम् ॥

युगपदधिकरणेति। युगपदधिकरणानाद्रव्याणांवचनंयैः पदैस्तद्भावद्रव्यार्थस्तदाह। एकैकमित्यादि। अलौकिकेइति। तत्रैवद्वन्द्वादिप्रवृत्तिसत्वात्। तत्रापितत्कल्पनादितिभावः। रामकृष्णावित्यादौविरूपाणामपीत्येकशेषस्तुनाद्वन्द्वविधानसामर्थ्येनतत्काकालिकस्यैवसमानार्थत्वस्यतत्रनिमित्तत्वात्। एवंचैकस्यविभक्त्यानत्तस्यनिवृत्तावपरस्यतद्विशिष्टस्यश्रवणमितिभावः। पक्षान्तरेपीति। अयंभावः। अलौकिकैतत्कल्पनेपिप्रत्येकंसुबुत्पत्त्यनन्तरमेवतत्कल्पनात्तदनन्तरमे

यत्तु प्राचाव्याख्यात्रापक्षान्तरमुपन्यस्तंसविभक्तिकानामेकशेषवृत्तिः। तन्न। निवर्तमानानांविभक्त्यासहैवनिवृत्तावपि शिष्यमाणेएकवचनश्रवणप्रसङ्गात्। अथोच्येतयुगपदधिकरणवचनत्वंद्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः द्वन्द्वेप्येवम्। तथाहिभिन्नविभक्त्यर्थायांवृत्तौएकैकमनेकार्थाभिधायिपरस्परसमभिव्याहारात्। तथाचअलौकिकेद्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावाक्येद्विवचनबहुवचनयोरेवप्रवेशाद्विभक्त्यन्तानामेकशेषइतिपक्षोनिर्बाधएवेति। तदपिन। जहत्स्वार्थायांवृत्तौतदर्थोगात्। पक्षान्तरेपिप्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्यत्यागायोगात्। अन्यथाषष्ठीतत्पुरुषायुच्छेदापत्तेः। तत्रापिपूर्वपदस्योत्तरपदार्थेउपसंक्रमेणषष्ठ्यायोगात् ॥

वतत्कल्पकद्वन्द्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः। एवंचान्तरङ्गत्वादुत्पन्नैकवचनत्यागेनद्विवचनाद्युत्पत्तौमानाभावइति॥ उत्तरपदार्थेउपसंक्रमेणेति। उपसंक्रमश्चतदालिङ्गितस्यैवस्वार्थस्योपस्थितिः साचविभक्त्यर्थसंबन्धाद्यन्तर्भावेणैवेतितस्योक्ततयातदनापत्तौतदुच्छेदइतिभावः। दुःखाचेति। वृद्धव्यवहारस्यशब्दार्थनिर्णयेतुलनचप्रकृतेन्यग्रोधाभिधायित्वंवृद्धव्यवहारेदृश्यते। न्यग्रोधशब्देनतल्लाभाच्चनलक्षणापि। नचन्यग्रोधादित्यादौबोधात्स्मरणाच्च ॥

दुरुपपादा इति। नच द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका। समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद्विवचनादिसिद्धातदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वा
भावात्। समुच्चयान्वाचययोः समासस्यसामर्थ्येनैववारयिष्यमाणतयानतदापत्तिरेतदुपपादिका। नचान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेपिएकशेषैकस्यशेषइत्यत्रवि
निगमकाभावात्सर्वेषांसर्वार्थत्वमावश्यकम्। तथासत्येकशेषस्यैववैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादेकशेषज्ञानोत्तरंशास्त्रवासनावतान्यच्छब्दितानेननुततः प्रागपीतिनदोषः।
आकृत्यविनाभूतेति॥ नियमेनाकृतिसंबद्धेत्यर्थः। ब्राह्मणशब्देनैवेतिभावः। नहितत्रैकशेषः॥ तावद्ब्राह्मणशब्दानसंभवात्सामान्यजातिपरेणतत्रैवयथानिर्वाहस्तथा

तथाचभाष्यमासेयंयुगपदधिकरणवचनताद्रुःखाच्चदुरुपपादाचेति। यदपिव्याचख्युः। व्यक्तिपक्षेयावद्व्यक्तितच्छब्दप्रयोगेप्राप्तेएकस्यैवप्रयो
गोयथास्यादितिसूत्रम्। आकृतिपक्षेतुएकेनैवाकृत्यविनाभूतेनैकव्यक्तिलाभादन्वर्थकमिति। तन्न। व्यक्तिपक्षेपिनब्राह्मणहन्यादित्यत्रब्राह्मणशब्देने
त्यैकेनापिअनेकस्यतच्छेणसुवचत्वात्। अन्यथाजातिपक्षेपि वासेनसभ्यकृष्णमयोश्चतस्मिन्दृत्यादिनानार्थान्नुरोधेनसूत्रंविनानिर्वाहात्तस्मा
त्प्रतिव्यक्तिपंचयोरुभयोरपितच्छेणप्रयोगनिर्वाहेपिसर्वत्रतच्छेणैववोधनीयमितिनियामकाभावात्साक्षिकोद्वंद्वःसूत्रंविनादुर्वारः ॥

न्यत्रापीतिभावः। नब्राह्मणमित्येकवचनंतत्वार्थम्। तच्छेणसुवचत्वादिति। अयंभावः। भाष्येऽर्थावर्थौप्रतियदर्थानर्थान्प्रतिचयच्चदपिप्रत्यर्थमेवेत्युक्तम्। एवंचै
केनानेकार्थबोधनमपिप्रत्यर्थमेवेतिएकेनैवब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनंतत्र। अन्यथाऽविद्यमानायाःशक्तेरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापिउपपादयितुमशक्य
तयाबोधानुपपत्तिरवस्यात्। तच्छचात्रार्थतच्छमाएकत्रैवशब्देनैकार्थानांसत्वात्। शब्दस्यपर्यायपरिवृत्तिसहतयार्थतच्छमेवैतत्। अस्मादत्यदौतुतद
दसहतयाशब्दतच्छमेव। अन्यथा। तच्छानङ्गीकारे। क्षमाशब्दःक्षान्तिभूम्योर्वाचकः। नानार्थान्नुरोधेनेति। सूत्रमावश्यकंतत्रेतिशेषः ॥

न्याय प्राप्तत्वादिति। अनभिधानमाश्रित्यतु भाष्येपक्षद्वयेपिसूत्रंप्रत्याख्यातमित्यन्यत्। अनेकघटादिपदानांचार्थैक्यतिरेवनानभिधानादितिद्वन्द्वप्राप्तिरेवेति तदाशयः। आवश्यकमिति। अनभिधानाज्ञानेदृतिशेषः। नानेनैकशेषोविधीयतेइति। किंतुन्यायसिद्धएवानूद्यतेइतिएतच्छेषस्तद्वन्ये। प्रयुक्तानामिति। अयंभावः। रड्यादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्रप्रवृत्तिनित्यविद्वद्दृश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेनतावदेवपरिनिष्ठितंस्यात्तच्चनलोकेप्रयुज्यतेप्रयुक्तानांचेदमन्वाख्यानमितिनतत्,

घटोयंघटोयमितिना नाशब्दप्रयोगदर्शनात्तद्वद्घटघटाविति द्वन्द्वस्यन्यायप्राप्तत्वात्। नचैवमपिघटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिः। विरूपाणामपिस
मानार्थानामितिवार्तिकात्। रूप्यतेवोद्यतइतिव्युत्पत्त्यारूपशब्दस्यअर्थपरत्वमाश्रित्यवार्तिकार्थस्यापिसूत्रेणैवक्रोडीकारात्तस्माद्घटघटोघ
टकलशेतिस्यादिपौनरुक्त्यनिष्टवारणायपक्षद्वयेपिसूत्रमावश्यकमित्यवधेयम्। एवंस्थितेसूत्रवैय्यर्थ्यमेवहृदिनिधायपरिहृत्याचख्युः। नानेनैक
शेषोविधीयतेइत्यादियच्चसमुदायादेकस्यांविभक्तावितिपक्षंप्रत्याख्यायपुनराहुः। रामरामऔइतिस्थितेइति। अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूह्य
तेनतुलौकिकम्। अलौकिकेचविभक्त्येकादेशादिकार्यंनप्रवर्तते। प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि। तत्सर्वंसन्दर्भविरुद्धंन्यायविरुद्धंचाप्रयुक्तानेवह्यन्वा
ख्यातुंमलौकिकंसूत्रेइष्टे। शास्त्रीयकार्यंचसर्वमलौकिकेचैवप्रवर्ततेतेनतु परिनिष्ठिते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्यादीनांप्रवृत्तिंविनापरिनिष्ठितरूपाला भात्परि
निष्ठितेतत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तान्तावत्। ॥ क्रियावाक्येरड्यादिप्राप्तिरिति। संदर्भविरुद्धमिति। एकस्यैवप्रयोगेयथास्यादितिसूत्रमितिसमुदायादेकविभक्ता
विपक्षः प्रत्याख्यातइतिचसन्दर्भइत्यर्थः। न्यायविरोधमाह। प्रयुक्तानेवेति। नचयत्प्राप्तंशास्त्रीयंकार्यंप्रवृत्त्यापरिनिष्ठितंसल्लोकेप्रयोगार्हंकल्पितेतदीयंलौकिकेतच्छा
स्त्रप्रवृत्तावपिअन्यत्रस्यादिप्रवृत्तिर्नोचितावैषम्यादितिवाच्यम्। कृतद्वन्द्वानामेकशेषइतिपक्षेनावावनङ्राहावित्यादौपरत्वादिनाआवादौकृतेएकशेषानापत्तेरितिदूषणात्

अमिपोर्जिति। अन्यमविनआधारत्वविवक्षायांवृक्षेशाखेतिवत्प्रमीतस्याह। अमोऽवयवेचेति। पूर्वपरयोरित्यधिकृतपरशब्देनविशेष्यत्वाद्जेवगृह्यतेद्तिबोद्धम्। नि
र्विवादत्वात्सिद्धि। उरत्रानुवृतेःसत्वादितिभावः। लिङ्गमिति। अनुवृत्तावनुवर्त्तस्यविशेष्यतेचेत्यर्थः। स्पष्टंचेदमौतोम्शसोरित्युपक्रम्यप्रत्ययलक्षणसूत्रेभाष्ये। अवयवष
ष्ठीति। अवयवावयविभावसंबन्धबोधिकाषष्ठीत्यर्थः। निर्देशाच्चेति। नुम्ग्रहणाच्चेत्यपिबोद्धम्। नियमार्थद्ति। सचसाजात्यादक्षरसमाम्नायिकविषयकोऽतोनृणामित्या
अमिपूर्वः। अमश्चेति। अमिपोर्यदुक्तंतस्मिन्नमोऽवयवेचेतियावत्। तेनमकारसहितस्यपूर्वरूपंन। एवंअक्षादूहिन्यामित्यादावपिऊहिन्यांयोर्यदुक्तंतस्मिन्नित्यादिबो
द्धम्। दकोयणश्चेत्यत्रयग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्। पदात्सैरिबाह्येत्यादिनिर्देशाच्चेहलिङ्गं। तस्माच्छसः। तत्शब्देनसन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते।
शसइत्यवयवषष्ठी। सचावयवःपरत्वेनविशेष्यते। पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्यशसोऽवयवस्येति। तदेतदाह। परोयःशसः सकारइति। परोयःशसइतिनोक्तम्। अ
संभवात्। नहिकृतेपूर्वमवर्णदीर्घेततःपरःशस्संभवति। अट्कुप्वाङ्। रषाभ्यामितिपञ्चमीनिर्देशाद्यवहितस्यप्राप्तौवचनमिदम्। तत्रसवैर्व्यवायोऽसंभ
वी। एकैकमप्यव्यवधायकमित्यपिनार्थः। सुभ्यादिषुसुभ्शब्दपाठसामर्थ्यात्सरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह। असैर्यथासंभवमिलितैरिति। नन्वेवंआदर्शने
प्रसंगः। नचैवंडादिभिरेवव्यवधानेदंनियमः। अप्राप्तेविधिरयमित्युक्तत्वात्। सत्यम्। योगविभागोत्रबोद्धव्यः। अवायेपीत्येकोयोगोविद्धार्थः। अट्कुप्वा
ङ्नुम्दंत्यन्योनियमार्थः। क्वान्दसोभिसोनुक्। निषेधंबाधितुमिति। तेनपर्याणद्धमित्यत्रउपसर्गादसमासेपीतिणत्वंसिद्धतीतिभावः ॥
रसुतराभागेनव्यवधानेपिणत्वसिद्धाऋत्वर्णान्नसेतिवचनंनकार्यमितिभावः। दंदंप्रत्याहारान्हिकेप्रकृतसूत्रेचभाष्येस्पष्टम्। यद्यपिरषाभ्यामितिपञ्चम्योपस्थितनिर्दि
ष्टपदसंव्यवायेइत्यनेनाविरोधायाडाद्यतिरिक्तान्यव्यवहितपरतयाऽदर्शनालीत्यादीर्घत्वंसुधकवारणम्। ध्वनितंचेदंप्रकृतसूत्रेवार्तिककृतातथापित्तत्रनृणामि
त्यर्थवचनारम्भेगौरवमितीदमेवादृतंमूलकृता ॥

स्वाभाविकस्येति।तद्भिन्नस्थानिकस्यपाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः।तृंहूदृत्यादेरपिनकारजावनुस्वारेनिवृद्धोक्तेर्नस्थानिकत्वादतएवतृंहूदृत्यस्यनलोपेतृढदृत्यस्यसिद्धिः। दृविप्रीणनेदृति।हिविदिवीतिदण्डकपठितस्येदंनिष्कृष्यग्रहणम्।प्रेन्वनमित्यादौनुमोनस्यक्षुभ्रादित्वाण्णत्वाभावः।दृतिदिगिति।तद्दृष्ट्वनुनवक्रंशकंतृंहूदृ नुम्ग्रहणमिति।तत्स्थानिकस्यस्वाभाविकस्यचानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थःतेनवृहिवृद्धोदृदित्वान्नुम्।तस्यानुस्वारः।तृंहूहिंसायाम्।स्वाभा विकोत्रानुस्वारः।तृंहणम्।तृंहणम्।उभयत्रापिणत्वंसिद्धम्।दृविप्रीणनेप्रेन्वनम्।दृहकृत्यवदृजादेःसनुमदृतिणत्वंना।यथानक्षत्रंदृष्ट्वावाचंविसृजेदिति विशेषेनक्षत्रदर्शनस्यकालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपिदिवानक्षत्रदर्शनेवाङ्नविसृज्यतेउपलक्षितस्यकालविशेषस्याभावात्।रात्रौअसत्यपिनक्षत्र दर्शनेविसृज्यते।तद्वत्।तथेहापिबोद्धव्यम्।ननुनवनुम्ग्रहणंव्यर्थंअनुस्वारस्यादृत्वेनैवसंग्रहात्।उरःकोणेत्यादौविसर्ग—जिह्वामूलीयादिव्यव धानेद्वयोरेवस्थानेःइतिचेत्सत्यमित्याह।तच्चेति।स्यादेतत्।उक्तरीत्यानुम्विसर्जनीयेतिसूत्रेपिनुम्ग्रहणंत्याज्यंस्यात्।तत्राप्यनुस्वारस्यलक्षणीयत्वात्। अन्यथासंभवेतन्नहिषत्वप्रवृत्तिवेलायांसर्पींषीत्यादौनुम्लभ्यतेषत्वस्यासिद्धत्वेनततःप्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः।यद्यपिसुहिन्सुदृत्यत्रसंभवत्येवत थापितत्रैवातिव्याप्तिंवारयितुंलक्ष्यानुरोधान्नुम्स्थानिकोऽनुस्वारेलक्षणाश्रयणीयैवव्याख्यानात्।तस्यचश्त्वेनतद्व्यवायेषत्वस्यसिद्धत्वादितिचेत्।मै वम्।उक्तरीत्यातत्रत्यविसर्गग्रहणस्यप्रत्याख्यानसम्भवेपिनियमार्थंनुम्ग्रहणम्।तथाहि।अनुस्वारेणव्यवधानेचेत्षत्वंतर्हिनुम्स्थानिकेनैवेति नियम्यते।तेनसंस्त्रित्यादौषत्वंनेतिदिक्।यस्मात्सस्यविधिः।अत्रप्राचोक्तम्।यस्माद्धातोःप्रातिपदिकाद्वेति।तन्नातिङ्ताद्योनामपितरबादिकंप्र त्यंगत्वात्।तस्यचसस्यनिर्मूलत्वात्।आमुष्यायणदृत्यादौवृद्ध्यभावापत्तेश्च ॥

स्यस्तंहणमित्यादिस्पष्टंचेदंभाष्ये।अङ्गत्वादिति।तदनङ्गीकारेह्यपावितरामित्यादौचिणोलुगापादनादिपरभाष्यविरोधः।चिणःपरस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्यप्रत्ययस्यलुगित्यर्थात् ॥

दिगिति।दिगर्थस्यैवस्थाकथाचमित्यादौयाथाकथाद्यैर्हस्ताभ्यांणयतावित्यनेनवचनसामर्थ्येननिपातसमुदायात्प्रत्ययेंगत्वानापत्तौरद्धनापत्तेरित्यलम्।ऐस्कृतइति।नयैरित्यादिसिद्ध्येउत्तरार्थंतदित्यन्येस्पष्टमितिसुपिचेत्यपेक्षयानामीतितत्रनित्यमित्यपिध्वनितं।विषयभेदादिति।तन्त्रेणषष्ठीद्वयोच्चारणादू आदेशरूपसस्यस्थानेप्र

नहिप्रातिपदिकादयंतद्धितःकिंतुसुबन्तादितिदिक्।अतोभिसऐस्।नन्वेसद्ध्येवास्तु।नचअंतोगुणेदितिपररूपापत्तिः।एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः।अन्यथाद्सुमेवविदद्धात्।दितिचेत्सत्यम्।एदैतोर्हिमात्रत्वाविशेषेणगौरवाभावात्ऐस्कृतः।एवंचपररूपशङ्कैवनास्तीतिमहाभाष्यवमाय्यत्वाद्दुः।ऐस्करणंनिर्जरसेरित्येकारश्रवणार्थमितिदीक्षितविरुद्धम्।सन्निपातपरिभाषयाजरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येवमर्थंसिद्धान्तितत्वात्।अमि।परिभाषाविरोधादिति।एतच्चरुथादिभ्यःष्ठनिति।सूत्रेष्ठनालोपइतिसूत्रेचभाष्यकैर्व्यक्तंस्पष्टम्।आरम्भसामर्थ्यादिति।तुपिचेत्सत्यतन्नसामर्थ्यम्।रामाभ्यामित्यादौसावकाशत्वादितिभावः।एवंचरामशब्देनामीत्यस्योपन्यासोलेखकप्रमादादितिव्यूचुःस्तच्चिन्त्यम्।आदेशप्रत्ययोः।एकापिषष्ठीविषयभेदाद्विद्यतेदित्याशयेनव्याचष्टे।आदेशःप्रत्ययावयवश्चेति।यदितुआदेशावयवोगृह्यतेतर्हितिसृणामित्यादौदोषः।यदिचप्रत्ययोयःसकारइतितर्हिरामेषित्यादौनस्यात्।मुद्यप्येवंवैरूप्येणव्याख्यानेसहविवक्षाविरहात्द्वन्द्वोनयुज्यतेतथापिसौत्रत्वाद्वोद्यः।विवृताघोषस्येति।यत्तुवदन्तिसकारस्यसोष्मणोघोषस्यान्तरतमःषएवमूर्धन्यःइतितन्मूनम्॥

सप्तावयवसस्यस्थानेचषोभवतीत्येवंरूपःषष्ठीभेदइत्यर्थः।ओस्तंबभ्रूयार्थकइत्यभिमानः।तिसृणामिति।तिस्रादेशेसकारोच्चारणान्तुतिसृइत्यत्रनरपरेतिषत्वनिषेधेचरितार्थमितिभावः॥

ठकारेतिप्रसङ्गादिति। सोष्मणः सोष्माणद्इतिद्वितीयाद्इतिस्थानेनंःतरतमसूत्रस्थभाष्येणतस्यापिसोष्मत्वबोधनात्। सोष्मणद्इत्यस्योष्मत्वसहितस्येत्यर्थः। अन्यार्थैरुक्त्यन्तरसंवादमप्याहतथाचेति। प्राक्सुबुत्पत्तेरिति। सोपपदादित्यत्रेवेर्विचितिभावः। केवलादित्यत्रेवेर्विचिदभ्रः सेचाविति समासेतूत्तरपदत्वेचेत्यस्यापदादिविधाविति निषेधेनप्रत्ययलक्षणेनपदत्वसत्वात्सद्स्यादिरितिपक्षेपिसिद्धिरितिभावः। यद्यपिकैयटेनसोपपदादित्यत्रेवेर्विजेवनानभिधानादित्युक्तंतथापियत्रिभमित्यत्रसुपूतिङन्तमित्यतःसुबित्यनुवर्त्ययजादावसर्वनामस्थानेनत्वकृतिर्भसंज्ञाभवतियजादावसर्वनामस्थानपरंसुबन्तंयद्यस्तितदपिभसंज्ञंनेनसुबाचेत्यादौनकृत्वम्। अत्रतत्वकृतेः सञ्ज्ञाप्रधानशिष्टाभवयवसुबन्तस्यत्वान्वाचयशिष्टाएवंस्वादिष्वितियोगंविभज्यस्वादिषुपूर्वस्यपदत्वविधायासर्वनामस्थानेइत्यत्रसुबन्तमित्यनुवर्त्ययचीत्यपकृष्यप्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्ययजादौसर्वनामस्थानेपरतः पूर्वपदंनतत्परंयदिसुबन्तमस्तितदपिपदंनेत्यर्थः। सुबन्तंचयजादिप्रत्ययान्तव्यवहितमेवातोराजपुरुषादौपूर्वपदेनलोपादिसिद्धिः। तत्रसमुदायस्यस्वादिषितिप्राप्ताःवयवस्यसुबन्तमितिप्राप्ताश्रूयमाणेसौपूर्वपदस्यसंज्ञेष्टैवातेनसुबाचेत्यादिसिद्धिरित्येवमुत्तरपदत्वेचेत्यस्यप्रत्याख्यानेदभ्रः सेचावितिषष्ठीतत्पुरुषेपिषत्वनिषेधायपंचमीसमासआवश्यकइत्यनभिधानेनमानमितितात्पर्यम्। प्रत्याख्यानेपञ्चमीसमासेबहुसेचाविंत्यादावर्थेबहुव्रूर्वस्यषत्वंनेतिवचनंकार्यवार्तिकारम्भेतत्रैवकुत्ववारणायबहुव्रूर्वस्यचापदादिविधौनेतिवदिदमपियोगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थंतथायत्रोत्तरपदस्यकार्यंतत्तद्विषयएवपदान्तत्वप्रयुक्तकार्यएवचबोद्धव्यमित्यन्यत्रविस्तरः ॥

यापदसंज्ञेति। नच राजपुरुषेत्यत्रदोषः। अंतर्वर्तिविभक्त्यासुबन्तमितिपदत्वमाश्रित्यनिषेधापत्तेरितिवाच्यम्। स्वादिग्रहणेनस्वादिघितियस्यपदसंज्ञातदुत्त रस्यघत्वनिषेधोनेतिज्ञाप्यतइतितात्पर्यात्। प्रत्याख्यानरीत्यातस्यापिस्वादिघितिपदत्वात्। सर्वंचेदंनलुमतेनिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। व्यतिसेइति। यद्यपिव्यतिहारस्थाने कर्तृक्रियाविषयत्वादेकवचनस्यतत्रासम्भवस्तथापिविश्वामित्राश्रमेमारीचंप्रतिकिमर्थंब्रह्मवधंकरोषीतिपृष्टेममायंधर्मइतितेनोत्तरितेधर्मोस्तिसत्यंतव राक्षसायमन्योव्यतिसेवुममापिधर्मः। ब्रह्महिषस्तेप्राणहनियेनेतिभट्टिकाव्यस्थरामवाक्येतवधर्मेणममान्योधर्मस्तपोरूपोव्यत्यासेनभवतियेनधर्मेणत्वंसंभ

भेदंम्। स्वादिघितिषापदसंज्ञातामाश्रित्योक्तनिषेधोनप्रवर्ततइतिसातिग्रहणेननज्ञापितत्वात्। यत्वाहुः प्रत्ययविषयेनायंनिषेधइतिज्ञाप्यत इतिवृत्तौव्यतिसेहस्यादौघत्वापत्तेः। ननुपदस्यादिरितिपसेव्यतिसेहत्यत्रषत्वंदुर्वारम्। नचव्यपदेशिवद्भावेनसेहत्यस्यापितिङन्तत्वात्पदत्वंघ त्वम्। प्रत्ययग्रहणंयस्मात्तविहितस्तदादेरेवग्रहणात्। अन्यथारामेषित्यादावपिषत्वनिषेधापत्तिरितिचेत्सत्यम्। नवयंप्रत्ययमात्रस्यतद न्तस्यापि। किंतुप्रकृतिप्रत्ययसमुदायेप्रवृत्तापदसंज्ञामेकदेशविकृतन्यायेनलुप्तप्रकृतिकेप्रत्ययेप्यानयामः ॥

न्धिनोनिहन्मीत्यर्थकेएकवचनदर्शनान्नदोषः। अद्यारभ्यत्वद्धर्मः क्रौर्यमयिभवतिमद्धर्मोक्रौर्यंचत्वयि। वर्त्तमानसामीप्येलट्। रामबाणपात्तेनसमुद्रसमीपेपतितो मारीचस्तपश्चचारेतिरामायणेप्रसिद्धम्। अन्यसंबन्धिक्रियामितरःकरोतिइतरसंबन्धीनीमन्यदतिकर्मव्यतिहारसंभवादितिजयमङ्गलाव्यतिसेहत्यस्यहेचै त्रमैत्रेणंसहव्यवस्तोभवसीत्यर्थः यद्देशेमैत्रसत्तातद्देशेचैत्रस्यसाध्यद्देशेचैत्रस्यसात्तद्देशेमैत्रस्यसेतिफलति। यद्यपिव्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्यापशब्दस्यापि स्यादिदेशोवक्तुंशक्यः रामेषित्यादौत्वसहायत्वाभावान्नतत्प्रवृत्तिस्तथापिपूर्वपक्षयुक्तमभ्युपेत्यापिसमाधातुमुपक्रमतेनवयमित्यादिना ॥

सिद्धान्तादिति।सुप्तिङन्तमित्यत्रयस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्तेरितिभावः।अत्रकृतेप्येकादेशेएकदेशविकृतन्यायेनोक्तरीत्यामान्तस्यप्रकृतित्वादौदृत्यस्यप
रादिवद्भावेनसुप्ता चदंतत्वेनपदत्वसिद्धिरितिसिद्धान्तांतरमपिसूचितम्।इदंचान्तादिवत्सूत्रेभाष्येस्थितम्।तत्रवृक्षेदृत्यादौपरादिवत्वेनैकारस्यसुप्त्व माश्रित्यप
दादित्वंसाधितम्।अनुपपेगाद्येति।चेनससहायेव्यपदेशिवद्भावाप्रकृत्यात्तत्संनिधानेतेषांपदत्वंनास्तीतिसूचितम्।आद्यंतवत्सूत्रस्थभाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टान्तबले

रामोरामाद्त्यादावपिहिएकदेशविकृतन्यायेनैवपदत्वम्।एकादेशात्प्रागेवपदसंज्ञाप्रवृत्तेः।नत्वेकादेशेकृतेसुप्ति ङन्तमित्यस्यप्राप्तिरस्ति।उभ
यतभाश्रयेणेनान्तादिवदितिसिद्धान्तात्।यत्तुवदन्ति।प्रकृतिसन्निधानेप्रत्ययस्यपदत्वंनास्तिामन्त्रेषुसर्वैषामित्यादिनिर्देशादिति।तन्मन्दम्।उक्त
रीत्यापदत्वाभावेनाप्यसिद्धेस्तस्यासंभवादनुपयोगाच्च॥सर्वादीनिसर्वनामानि॥सर्वादीनीतितद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः।हलिसर्वेषामितिनिर्दे
शात्।ह्रस्वेचेतीति।सहिसमुदायस्यनिषेधेनत्ववयवानामितिवक्ष्यते।नचतदन्तविधिंविनासमुदायेसंज्ञाप्रसक्तिरस्तिद्दतिभावः।ननुतदन्त
संज्ञायाः किंफलंम्।नचप्रत्ययसर्वस्यादित्यादौस्यात्फलम्।अङ्गाधिकारेतदन्तविधिनैवसिद्धेः।दृत्यतआह।तेनेति।नचेहापिप्रातिपदिका
दित्यनुवृत्तेः।सर्वनाम्नांतद्विशेषणेतदन्तविधिर्भवतीतिवाच्यम्।समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधदृत्युक्तेरितिभावः। ॥ नत्वथैवलाभादितिदिक्।तद्गुण

संविज्ञानदृति।तस्यान्यपदार्थस्यगुणाविशेषणानिसंविज्ञायंतेकार्यित्वादिनायत्रेत्यर्थः।प्रायःसंयोगसमवायान्यतरसंबन्धेनसंबन्धीयत्रान्यपदार्थस्तत्रतद्गुण
त्वम्।तदतिरिक्तस्यस्वस्वामिभावादिसंबन्धेनसंबन्धिनस्तत्वेऽतद्गुणत्वंनागयज्ञोपवीतीभोज्यतामित्यादौयज्ञोपवीतस्यकार्यित्वाभावेपितत्संनिहितत्वमस्त्येवेति राम
तद्गुणत्वमेवेतिहरिग्रन्थेस्थितम्।तत्सिद्धेरिति।नचसर्वनाम्नोविहितत्वाभावः।तदन्तसंज्ञाभावेद्वन्द्वेचेत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेनविहितविशेषणेफलाभावादितिभावः। ५९

तसिलिति।अवयवसर्वनामत्वेन तु न निर्वाहः सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादितिभावः।—भाष्यप्रयोगइति।दिङ्नामान्यन्तराले दक्षिणोत्तराभ्यामिति सूत्रस्थइतिशेषः।एवम्।नित्यद्विवचनान्तत्वे।स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वंतुनफलंउभेभवेदित्यादावन्तोदात्तपाठेनगणेऽन्तोदात्तनियातनात्।वृषादित्वेनतत्सिद्धेरितिभा अकच्चेति।चकारात्परमसर्वतदित्यत्रतसिल्।।जसःशी॥अनेकाल्त्वादिति।नतुशित्त्वादितिभावः।अवर्णान्तादिति।अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः।अतोयेषांकेषान्तेषामित्यादौनाव्याप्तिः।सर्वनाम्नोविहितस्यामइति।सर्वनाम्नःपरस्येतितुनोक्तम्।दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रसुट्प्रसङ्गात्।द्वन्द्वेचेतिनिषेधोहिसमुदायस्यनत्ववयवस्यानचतस्मादयमाम्विहितःकिंतुसमुदायादेवेतिनसुट्।विहितविशेषणत्वस्याश्रयणेप्रमाणंत्वदक्षिणोत्तरपूर्वाणामितिभाष्यप्रयोग एव।पञ्चत्रिंशदितिपञ्चचत्वारिंशच्चेतिद्वन्द्वः।पञ्चाधिकाश्चत्वारिंशदितितत्पुरुषोवा।यत्तुप्रत्याख्यानेएकचत्वारिंशदितिप्राचोग्रन्थेव्याचक्षाणैरुक्तम्।नायंमध्यमपदलोपीसमासःतथासतिजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्यकरणिषुसंख्येतिविधीयमानःपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनस्यात्।तस्मात्समाहारद्वन्द्वएवायम्।एकविंशतिस्त्रीपुंसकत्वंतुनभवति।लोकाग्रपल्लिङ्गसंख्येतिवचित्यम्।समासभेदेनस्वरभेदेदृष्टापत्तेः।तथाचबहुव्रीहौसंख्येयेइतिसूत्रेसंख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानंनिस्त्रिंशदर्थमन्यत्राधिकलोपादितिवार्तिकव्याचक्षाणोभाष्यकारआह।एकाधिकाविंशतिरेकविंशतिः।द्वाविंशतिरिति।अतएवेति।द्वयोर्द्विवचनस्यैवन्याय्यत्वादितिभावः।नन्वेवंसर्वादिषुपाठोव्यर्थःसर्वनामकार्याणांस्मायादीनांद्विवचनेऽभावात्।नचउभाभ्यांहेतुभ्यामुभयोर्हेतोरित्यत्रसर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिपार्षिकतृतीयातत्फलमितियुक्तम्।निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवार्तिकेनमतार्थत्वात्।नचवृत्तिकृतासर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिसूत्रेपठितत्वादिदंवार्तिकंसर्वनामसंज्ञासापेक्षमितिवाच्यम्।भाष्येहेताविति।सूत्रेतस्यपठितत्वादतएवाचेनकारणेनवसतिअत्रसकारणस्येत्युदाहृतंहरदत्तेनेत्याशङ्क्याह।तस्येहपाठस्थिति॥ ॐ वः।प्रायदर्शनमिति।प्रायग्रहणादुभातिरिक्तासर्वनाम्नः प्रथमादितीयेनस्तदर्थकल्पनसंभवाच्चासर्वनामत्वेसदोषः ॥

अयच्प्रत्ययादिति। अत्रापिस्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यरीत्याप्रत्ययान्तरत्वमितिभावः। निर्देशेनचेति। वृत्तिविषयेइत्यनुक्त्वाइदमेववक्तव्यमितिभावः। अन्याभावइति। अन्येषांसर्वनामकार्याणामभावइत्यर्थः। पूर्वपदिणान्तङ्गवविरहादितिवदेकदेशविकृतन्यायोऽशास्त्रीयविकारविषयइतिनाभ्युपेतमितितदनुसारेणैवसमाधिर्वक्तुमुपक्रमते। तथापीत्यादि। उभशब्दादिति। भसन्तस्वार्थिकाभ्यांसुप्रत्ययेपूर्वमेवान्तरङ्गत्वादुत्पत्तेरुभघटिताच्छब्दादुभयशब्दोऽर्थः। यत्रलुकापहृतंतत्रायमिति तुनोक्तंप्रातिपदिक अयच्प्रसङ्गादिति। अयंभावः। उभादुदात्तोनित्यमित्यत्रोभबुद्धासङ्ख्येतियोगोविभज्यते। अवयववृत्तेः संख्यावाचिनउभशब्दादवयविन्यर्थेऽयच् स्यात्। उभयोसंघिःसतेनित्यम्। उभशब्दस्तिविषयेनित्यमयच्स्यात्स्वार्थे। तेनोभयपक्षविनीतनिद्रइत्यादौअयच्यथानित्यएवंकप्रत्ययेपि स्यादिति। नन्वेवंवर्णैविकृतेपिअयङ्दुर्वारइतिचेन्नैवम्। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्तेनोभौसाभ्यासस्येतिनिर्देशेनपत्रचद्विवचनंनभूयतेतत्रैवायमितिन्यासस्थानात्। तथाचवार्तिकम्। अन्याभावोद्विवचनटाविषयत्वादिति। अकाचिहिसतितन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइतिन्यायेनोभशब्दस्यद्विवचनार्थेयत्वेनापिहन्यतेकप्रत्ययेतुविहन्यतेवातदुक्तमिति। वार्तिकरुतेतिशेषः। यद्यपिपूर्ववार्तिकेटाबप्युक्तस्तथापिनासौविवक्षितः टाबविषयत्वमपिद्विवचनपरत्वएवोद्देश्यमितिकैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेनव्याचष्टे। द्विवचनपरत्वाभावेइति। टाबेकादेशस्यापिपूर्वान्तत्वेनग्रहणाद्द्विवचनपरत्वमस्तीतिभावः। यद्यप्युभावित्यादौद्विवचनपरत्वंदुरुपपादमुभयतआश्रयणेनादिवद्भावविरहात्तथाउभशब्दादुत्पन्नंद्विवचनंलुकानापहृतंयत्रततोन्यत्रायच्दृष्टीहविवक्षितोर्थः ॥ ॐ प्रकृतिकाचारकिंचन्नेयद्यजिष्यत्तेतदानीमापत्तेः तन्नोत्पत्तेरभावेनविशिष्टभावाश्रयत्वात्। लुकानापहृतमितिलुकृतापहारसंभावनाभाववदित्यर्थः। एतेनोभशब्दस्यपाठाभावेऽस्वर्वनामत्वेनतत्तस्मिन्नादिविधेयाःकर्तुमशक्यत्वेनद्विवचनस्यलुकानपहारस्यैवसत्त्वेन ततोयजनापत्तावुभयत्रेत्यसिद्धिरित्यपास्तम्। यद्यप्यणात्तदाश्रयादिस्यात्तस्मिंश्चलुगपिस्यादितिलुकापहारसंभावनासत्त्वेनलुकृतापहारसंभावनाभाववतोऽन्यत्वात्। रामः
६०

यद्यपिभाष्येदृतिस्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्यकप्रत्ययस्यापिद्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः।अधिकेतिसंख्यापेक्षयाधिकलिङ्गकारकेत्यर्थः।दिगितिदिगर्थस्तुभाष्यस्यप्रौढिवादत्वमपिसमर्थयितुंशक्यइति।तथाहि।कप्रत्ययस्यस्वार्थिकत्वेनद्व्यर्थाभिधानसमर्थत्वेनवार्तिकेद्विवचनशब्देनतत्स्यापिग्रहणंद्विवचनत्वंद्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्ख्यावि शेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वम्।ऋतसिलौतुविभक्त्यन्तस्यस्वार्थेविहितौदृतितत्कारकशक्तिप्रधानावेवतोनतयोरुक्तंद्विवचनत्व

यद्यपिभाष्येकप्रत्ययस्यापिस्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्यद्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठःप्रत्याख्यातः।तथापिप्रौढिवादमात्रंतत्कृत्रिमसैवद्विवचनस्येहग्रहीतुमुचितत्वात्।अन्यथाऋतसिलादावतिप्रसक्तत्वात्।ननुकारकविभक्त्यन्ताद्विहितौऋतसिलौस्वार्थिकत्वेपिद्वित्वमात्रंनाभिधत्तइतिचेत्।नाकप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात्।पञ्चकपञ्चेऽधिकबोधकत्वप्रौढ्याच्चेतिदिक्।नास्तीति।अनभिधानादितिभावः।तथाचोभयशब्दस्यद्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिकत्वेनाव्यक्तेप्राप्तेतद्धितश्चासर्वविभक्तिरितिसूत्रेकृत्तद्धितानांग्रहणंचपाठेदृतिभाष्यंकैयटेनावतारितम्।अस्तीति।पचतिकल्पंपचतिरूपमित्यादिवारणेनपाठस्योपक्षीणत्वादनभिधानेप्रमाणंनास्तीतिभावः।तयप्प्रत्ययान्ततयेति।उभयशब्दस्येतिभावः ॥ ७ म्। कस्यतुज्ञाताद्यर्थविशिष्टेभार्थे विधानेनतत्वंप्रेक्षतमेवेतिभाष्याशयः।कल्पाद्यन्तेऽयञौदभवति।तत्रोभयोमणिरित्यादौअङ्गुत्तयेअस्यलिद्व्यभ्यासस्योभयेषामितिनिर्देशेनानित्यत्वावश्यकत्वात्।कल्पवादेस्तस्मादनभिधानमेवेत्यलमकैयटेनावतारितमिति।उभयोन्यत्रेतिवार्तिकेउभयोमणिरुभयेदेवमनुष्यादृतिभाष्यकृतोदाहरणात्स्वार्थिकोपक्रमेणतत्प्रवृत्तेश्चोभयोरपिग्रहणमितितस्यद्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यकइतितद्भावः। दृतिभावदृति। दृत्यभिमानदृत्यर्थः।तद्दीजंतूक्तम् ॥

अनन्वयापत्तेरिति। तेनहि वाक्यशेषेणकृत्स्नस्यसंबोद्धृत्वावगत्यासंबोद्धस्यचयुष्मदर्थत्वेनानन्वयः पिबन्तंभवन्तमितिचाननुगतमितिबोद्धव्यम्। अत्रपक्षेत्व
द्त्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देशइतिबोद्धव्यम्। प्राप्तभावादिति। पूःशब्देनस्त्रीत्वविशिष्टस्यैवबोधनेनतादृशार्थस्यविशेष्यत्वेएवतत्प्रवृत्तेः। अतएवभाष्येन्तरा
निसैवेति। परेःवरउभयाअमित्राइतितुछान्दसत्वाद्बोद्धव्यम्। अस्मत्पन्नाविति। एतच्चप्रस्पशायांकैयटेस्पष्टम्। एके। काशिकाकाराः। एतन्त्वमन्येदृत्युदा
त्तस्याउतत्वं पश्यन्। दृत्यनुदात्तस्यचदर्शनादितिभावः। एकः प्रथमः। संहितयापाठेतातत्वस्यास्फुटत्वेपितांतश्छेतव्योऽन्यथाएकश्रुत्यासकृदेवपठेत्।
नचतान्तेविप्रतिपत्तव्यम्। त्वत्तसमसिमेत्यनुच्चानीतिफिट्सूत्रात्तथाचऋङ्मन्त्रः स्त्रीरुत्वद्ववतिसूतउत्वदिति। वेदभाष्यकाराश्चेत्थंव्याचख्युः। त्वदितिसर्व
नामसुप्पठितेनोदात्तेयमन्यपदमिति। जयदेवोपिप्रायुंक्त। त्वद्धरमधुरमधूनिपिबन्तमिति। ततोऽन्यस्याः अधरइतिविग्रहः। नतुतवाधरइति। पश्यतिदिशिदिशि
रहसिभवन्तमितिपूर्ववाक्येनसहानन्वयापत्तेः। नेमइति। श्रुयतेच। प्रनेमसिमन्ददृशेसोमइति। समइति। तथाचश्रूयते। नभन्तामन्यकेसमे। मानेवकायंवक्ये
समसेमेपुरुष्याणोअध्यायतः समस्मात्। उतोसमस्मिन्नाइत्यादि। सिमः कृत्लोचशक्तेवस्यान्मर्यादावबद्धयोः। श्रूयते। आद्रात्रीवासस्तनुतेसिमस्मै। उकुक्रम
त्कमजतेसिमस्मात्। उभयत्रापिसिमशब्दः सर्वपर्यायइतिवेदभाष्यम्। मणसूत्रइति। यद्यपिभाष्येअष्टाध्यायीस्थेसूत्रेः पुरीतिवक्तव्यमितिवार्तिकंपठितंतथा
पितदूणसूत्रस्यशेषः। नतुजसिविभाषाविधायकस्य। अतइत्यधिकृत्यजसः शेषिणानात्वावन्तात्प्राप्त्यभावात्। अन्तरयामिति। प्राकारद्वाद्यायान्तदन्तर्वर्तिन्यांवे
त्यर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाएकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणाद्वाप्राप्तिर्बोद्धा। त्यदूतदूएतौउक्तपरामर्शकौ। तत्राद्यश्छान्दसइतिगणरत्नकारः। तन्न। स्मच्छन्दसि
बहुलमितिसूत्रेछन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। एकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा। साधारणेसमानेऽल्पेसंख्यायांचप्रयुज्यते ॥
यामितिस्त्रियांसप्तम्यामेवोदाहृतमितिभावः। केवलइति। असहायइत्यर्थः। स्वाभिप्रेयापेक्षावधीतिसमस्तपाठंव्याचष्टेसस्येत्यादि। अपेक्षेतिकर्मणिघञ् ॥

व्यवस्थास्येवेति। पूर्वादिशब्दैरेकस्याएवदिशउपाधिकृतभेदस्यप्रतिपादनम्। उपाधिश्चपृथ्वीमध्यंतत्प्रागन्तवर्त्तिनश्चत्वारः पर्वताश्चसमायणेकिंकिन्धांसुग्रीवे
णमध्यदेशावधिकस्यैवदिग्विभागस्योक्तेः। पृथ्वीमध्यंचमध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः एवंचतन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पू
र्वादिशब्दानान्तत्तच्छब्दंप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततयाव्यवस्थास्येव। उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्यतदाकाङ्क्षत्वंचास्त्येव। मध्याह्नसूर्य
संयोगिदेशात्तंसुखदेशउदक्तत्तृतीयस्यदेशश्चदक्षिणा। मध्याह्नेसूर्यस्योदञ्चुखत्वात्। स्पष्टंचेदंहेलाराजीये। व्यवस्थायामितिचविषयसप्तमीतिभावस्तदाहप्रसि
द्धत्वात्तुनावधिवाचीशब्दःप्रयुज्यते। नचसंज्ञात्वान्निषेधः। आधुनिकसङ्केतोहिसंज्ञा। नचदिक्षुसास्तीति अस्तातिप्रकरणेकैयटहरदत्ताद्
यः। अत्रदिक्षुत्तिरंतनःकुरुष्तुआधुनिकःसङ्केतस्तत्रव्याख्यातृवचनमेवप्रमाणम्। एतेनविश्वेषांदेवानामितिव्याख्यातम्। वेदप्रसिद्धत्वा
त्। देवगणविशेषेविश्वशब्दस्यआधुनिकसंङ्केताभावात्। दक्षिणागाथकाइति। इहामुकस्मात्कुलादितिअवधन्वयसंभवेपितस्मिय
मोनास्तीतिभावः। अधरेताम्बूलरागःउत्तरेप्रत्युत्तरेचशक्तइत्यपिप्रत्युदाहर्तव्यम्। कथंतर्हि। तथापरेषांयुधिचेतिकालिदासः। अपरेप्रत्य
वतिष्ठन्तेइत्यादिच। अत्राहुः। देशवाचितयाव्यवस्थाविषययोरेवपरापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौप्रतिवादिनिचप्रयोगः ॥
द्धत्वादिति। देशवृत्तीनान्तत्तदवधिकोदयाचलसंमिहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यादिबोद्धम्। आधुनिकसङ्केतोहीति। असंज्ञापदसामर्थ्यादन्यथासवीरीनांकेवलरूढत्वे
नेन्द्रादिपदानामिवरूढत्वरूपसंज्ञात्वस्यसर्वत्रसत्त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टेवेतिभावः। व्याख्यातृति। कैयटादीत्यर्थः। आधुनिकसङ्केताभावादिति। किंत्वैश्वरएवेतिभावः। यदि
तत्रोत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वाद्व्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदाप्रत्युदाहरणान्तरमाह। अधरेइत्यादि। अत्रापिसंज्ञात्वंमत्वाह। उत्तरेइत्यादि। उपचारादिति। तत्वारोपादितिभावः ॥

अर्थान्तरसंक्रमइति।स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः।इदंचञ्जितश्चतत्प्रत्ययादितिसूत्रेभाष्येध्वनितम्।नेवार्थइति।देशवदत्रयमपितच्छब्दइत्यर्थः।तुल्यन्यायादेतच्छब्दस्यापिकैयटोक्तार्थःशक्यइतिध्वनितम्।सुमेरुमितिहिमवान्वधिरितितुयेकेचनपरेणहिमवन्तं जनपदउत्तरकुरवःउत्तरमद्रइतिऐतरेयब्राह्मणेश्रूयतेउत्तरइत्यस्य तन्नामानइत्यर्थस्तदाहआधुनिकेति।उत्तरः कुरवोदक्षिणान्कुरूनपेक्ष्योत्तरउच्यन्तेइतितुकपिंजलाधिकरणेशाबरभाष्येउक्तम्।हेमचन्द्रइति।कोशयोरविरोधेसंभवतिविनचैवमुपसर्जनता।नहिलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वम्।किंतुस्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः।सचसमासादिवृत्तावेव।अतएवभूवादिसूत्रेएतान्यपीति।एतत्प्रतिपाद्यानिवस्तूनीत्यर्थइतिकैयटोक्तिःसङ्गच्छते।वस्तुतस्तु परापरशब्दयोःदेशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः।शत्रुत्वादिकंतुआर्थिकोर्थः।असंज्ञायांकिम्।उत्तरःकुरवःसुमेरुमवधिमपेक्ष्यकुरुपूत्तरशब्दोवर्त्तते।इत्यस्तीहव्यवस्था।किंतुआधुनिकसङ्केतोयमित्याहुः।स्वमज्ञातिधनारत्नयोः।आत्मात्मीयज्ञातिधनवाचीस्वशब्दस्तत्रज्ञातिधनयोःपर्युदासात्।आत्मात्मीयोपरिशिष्टवित्याशयेनव्याचष्टे।आत्मीयइत्यर्थः आत्मानइतिवेति।यत्वाहुः।आत्मनिस्वशब्दोनपुंसकःतेनस्वेस्वादित्युदाहरणंतत्रनसंभवति।तच्चिन्त्यम्।आत्मन्यपिस्वशब्दस्यपुंस्त्वात्।विभाषाजसीतिप्रकरणेस्वमात्मीयेइत्येववक्तव्येगुरुनिर्देशंकुर्वतःसूत्रकारस्यैवात्रप्रमाणत्वात्।यदपि स्वोक्तेर्थेउपसृष्टंभार्यम्।स्वोज्ञातावात्मनिस्वंत्रिषात्मीयेस्वोस्त्रियांधने।इतिअमरसिंहोक्तिमाहुः।तदपिचिन्त्यम्।कोशेहिआत्मनीतिपूर्वान्वयि।स्वमितितुउत्तरान्वयि।तथाचहेमचन्द्रः।द्यौःस्वर्गनभसोःस्वोज्ञात्यात्मनोःस्वंनिजेधनेइति।मेदिनीकारोपि।स्वःस्यात्पुंस्यात्मनिजातौत्रिषात्मीयेस्त्रियांधनेइति।तस्मात्स्वेस्वादित्यस्यात्मानइतिविवरणंसम्यगेवेतिस्थितम् ॥ ७) रोधोनन्याय्यइतिभावः।यदित्वएवमन्वयेस्वोज्ञातावात्मनिधनेचस्वीआत्मीयकेत्रिषितिपाठेनैवसिद्धेत्रिःस्वग्रहणंवैयर्थ्यापत्तेः।बन्धूकबन्धूभवदेतदस्यामुखेन्दुनानेनसहोज्झिहानाःरागश्रियाशैशवयौवनीपांस्वमाहसन्ध्यामधरोष्ठलेखेतिश्रीहर्षश्लोकेआत्मानमित्यर्थकस्वमित्यस्यबन्धूकबन्धूभवदितिविशेषणेनचनपुंसकत्वमस्तीत्युच्यतेतर्ह्यस्तुमेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुल्लिङ्गेप्यस्त्येवेतिस्वेस्वादित्युदाहर

एतदर्थमेवेति।एतदर्थमपीत्यर्थः।धनखेनात्मीयस्यबोधेमाभूदित्यर्थंचेत्यपिबोद्ध्यम्।आत्मायाख्यायामितितुनोक्तंलाघवाभावात्।बाह्यंचेति।उक्तबहिर्देशस्यमित्यर्थः।उपसंव्यानशब्दोपीति।एवंच तद्बहणंबहिर्योगस्यगृहेषेवप्रसिद्धिमाश्रित्यसूत्रेकृतमितिभावः।महल्लाघवमिति।त्रिसूत्र्याजसाधारणीभावेएववविकल्पविधानात्।व्यवस्थायामित्यादिगणेएवपाठविशेषणमितिभावः।वक्ष्यमाणत्वादिति।एकद्वाद्इतिबहुव्रीहेरभिधानेपितत्रैकद्व्यन्यतराद्इत्यर्थादुपसर्जनत्वमेवासमासा

त्तातिधनवाचिनस्त्विति।ताकील्ये णिनिनात्तातिधनयोरपिआत्मीयत्वंपुरस्कृत्यप्रवृत्तौसर्वनामतास्येवेतिध्वनयति।एतदर्थमेवहिसूत्रेआख्याग्रहणंकृतम्।अन्तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः।बहिरित्यनावृतोदेशोबाह्यंचोच्यते।तत्राद्यमर्थंगृहीत्वाह।बाह्यादित्यर्थइति।द्वितीयेतुआभ्यन्तराद्इत्यर्थोबोद्धव्यः।बाह्येनहिआभ्यन्तरस्ययोगोस्ति।अर्थद्वयमप्याकरेस्थितम्।उपसं व्यानशब्दोपिकरणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः।कर्मव्युत्पत्त्यातुअन्तरीयपरः।पूर्वादिभ्योनवभ्योवाअत्रेदमवधेयम्।एतत्सूत्रंजसःशीत्यत्रानुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयम्।वाकुन्दसीत्येतदपिपूर्वद्वित्रयथा।एवंचाष्टाध्याय्यांपूर्वपरेत्यादित्रिसूत्रीगतार्थेतिमहल्लाघवम्।एकशब्दस्याष्टावर्थाउक्तास्तत्रविशेषमाह।संख्यामात्रमिति।अन्येषुसप्तसुतुवचनान्तरमपिस्यादेव।एकेएकेषांइतियथेतिभावः।नबहुव्रीहौ।कृतेबहुव्रीहौनिषेधोव्यर्थः।उपसर्जनीभूतानसर्वादयइतिवक्ष्यमाणत्वादतआह।चिकीर्षितेइति।समासात्त्यागेवेतिचप्रक्रियेति।अलौकिकेविग्रहवाक्येइत्यर्थः।नन्वस्तुतत्राकजित्यतआह।सचेति।नचनिमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्यविनाशेन्मुखत्वात्त्यागेवसंज्ञानभविष्यतीतिवाच्यम्। ॐ न्तेरुतेपिशिष्टस्यसर्वाद्यन्तत्वाभावाच्चासमासान्तानामुत्तरपदावयत्वंतुनेत्युक्तम्।चिकीर्षितइतीति।अथाहारलभ्यमेतत्।एतदर्थमेवनबहुव्रीहिरितिवक्तव्येबहुव्रीहाविति गुरुनिर्देशइतिभावः।विनाशेन्मुखत्वादिति।यद्यप्यलौकिकेएवैकार्थीभावस्यारोपितथापितत्रस्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेवमुक्तम् ॥

अनित्यत्वादिति।अतएवातिभवकानित्यादिसिद्धिः।वस्तुतःसाभाष्यानुक्तत्वान्नास्येवेतिबोद्धम्।सतुक्कयहणमिति।च्क्वोःशूडितिसूत्रेप्रष्टेत्यादावन्तरङ्ग·त्वाज्जातस्य नुकोनिरुत्तयेतत्क्रियतेसतुक्कनिर्देशसामर्थ्यादनान्त्यस्यधः।वान्तादिप्रकृतिकक्विबन्तादेस्तुअप्रयुक्तत्वेनलक्षणविषयतेवनेत्यादिभाष्येस्पष्टम्।तत्परिभाषासत्त्वेहि शदेशेनिमित्तविनाशेनपूर्वंतदप्रवृत्तिरेवेतिसत्यर्थएवस्यादितिभावः।प्रकृतिप्रत्यापत्तीति।कंसङ्कनयतीत्यादौक्लुकितन्निमित्तकादेशनिवृत्तयेक्रियमाणमाख्यानात्क तस्तदाचष्टेक्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेतिवचनमित्यर्थः।अत्रेदंचिन्त्यम्।लुक्यपिप्रत्ययलक्षणस्त्वाद्राजाऽनेयइत्यादाविषाकृतपरिभाषायाअत्राप्राप्तिःनलुमतेतिनिषे धस्तुप्रत्ययेपरतोजायमानपूर्वकार्यएवेतिस्पष्टमेवातस्मात्पुष्पयोगंजानातिपुष्पेणयोजयतीत्येतत्सार्थकेपुष्पयोगेज्ञातिवचनेभाष्यकृत्कृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका।

अकृतव्यूहपरिभाषायाअनित्यत्वात्।तत्रचैतत्सूत्रस्यैवज्ञापकत्वात्।अतिभवकानितिएतदेवज्ञापकफलमितिभावः।दृष्टापत्तिरुत्वेति।क्ङोःशूडितिसतुक्कग्रहणंप्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनंवाअनित्यत्वेज्ञापकम्।लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेतिभावः।यथोत्तरम्।तथाचाद्यत्वेभाष्यकारोक्तैवव्यवस्थेति भावः॥ ॐ वन्नहिचजोरितिधितिपरतःकुत्वमिति।भाष्यकारोक्तेति।अकच्स्वरौतुकर्त्तव्यौप्रत्यङ्गमुक्तसंशयाविति।चतदुक्तिः।एतदेवाभि प्रेत्यापिच्चिकएव्योरचेतिसूत्रेकिमर्थमत्वंविधीयतेवलोपएवास्त्वित्याशङ्क्याह।लेः लोपेतस्यस्थानिवत्त्वेनगुणाभावायतत्।नचवलोपेपिनधातवितिगुणनि षेधःसिद्धतिवाच्यम्।तत्प्रत्याख्यानपक्षेगुणप्राप्तेरित्युक्तम्।अनेनसूत्रमतात्प्रत्याख्यानवार्त्तिकमतंप्रबलमितिप्रत्याख्यानवार्त्तिकंसंमतलक्ष्यमेवकथंचि त्सूत्रमतेपिसाध्यंनतुविपरीतंसंभवेअन्यथासूत्रमप्रमाणमेवेतिचप्रत्याख्यानंसूत्रसंमतमितिचध्वनितम्।सूत्रकृत्वण्डितप्राचीनऋषिवाक्यानाम प्रामाण्यवत्सूत्रकारवचःखण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्त्तिकवचनैस्तदंशेसूत्रकारवचसोप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेतिदिक्॥

किमिति।बहुव्रीहौनेत्यस्यदेयाव्याख्यानसंभवादितिभावः।उत्तरग्रन्थेति।न्यासकारस्यापिसूत्रलभ्यार्थप्रतिपादनेएवतात्पर्यादितिभावः।प्राप्तेरिति।प्राप्तेरभावेनिषेधो न्यर्थएवेतिभावः।अतएवेति।अवयवानामुपसर्जनत्वेनसर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः।अन्वर्थेति।सर्वेषांनामेत्येवंरूपेत्यर्थः।तस्यार्थइति।सोनुविनोन्वर्थसंज्ञयागौणमात्रे

यत्तुप्राचोक्तम्।बहुव्रीहौसर्वादेःसर्वनामतानस्यात्।प्रियसर्वायासूत्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामता।भाष्यकारमतेगौणत्वमात्रे।त्वत्कपितृकोमत्कपितृकइत्यत्रसमासावयवयो र्युष्मदस्मदोःसर्वनामत्वादनंगकार्यत्वेनाकच्स्यात्समाभूत्।कप्रत्ययएवस्यादित्येतदर्थमिदंसूत्रमितिन्यासकृन्मतमिति।अत्रेदं वक्तव्यम्।किंबहुव्रीहौसंज्ञानेतिविवक्षितम्।उततदवयवानांसर्वादीनामिति।नाद्यः।समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्।समुदायेप्राप्तिविरहा

त्।नसदन्तविधिनाप्राप्तेः।बहुव्रीह्यवयवानांउपसर्जनतयासर्वादिबहिर्भावेनसदन्तेप्राप्तेर्दूरापास्तत्वात्।अतएवनद्वितीयोपि।नचोपसर्जनानांपाठात्पर्युदासो वार्तिककृद्वोक्तोनसंज्ञकइतिवाच्यम्।अन्वर्थसंज्ञाबलेनसूत्राक्षरैरेवतल्लाभात्।एतेनसूत्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामतेत्यपिपरास्तम्।बहुव्रीहावेवे

तिसूत्रार्थः।भाष्यकारमतेत्वद्यापिनाविशेषोपादानेनहिसूत्रकारवार्तिककारयो र्मतमन्यादृशमितिप्रतीयते।देवदत्तोवामेनाक्ष्णापश्यतीत्युक्तेदक्षिणे

ननपश्यतीतिवत्तच्चनासूत्रवार्तिकमतेपिगौणपर्युदासस्येष्टत्वात्।यत्तुत्वत्कपितृकइत्यादितदित्यंप्राचाव्याख्यातम्।त्वंपितायस्यअहंपितायस्येतिविग्र

हेबहुव्रीहिसमासेकृतेसमासावयवयोःसमासान्तःपतिनोर्युष्मदस्मदोःसर्वार्थवाचकत्वेनसर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञातार्थविवक्षायांअव्ययसर्वनाम्नामि

त्यकच्प्रसज्येतातस्यैमप्रभृतीनांदृक्वादिकाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्संज्ञानपेक्षत्वात्।ततश्चत्वत्कपितृकइत्यादिनिष्टप्रसज्येतेति।न्यासकृतापिअन्वर्थसं

ज्ञाबलादेवसंज्ञानिरासेकृतेःकञ्नभविष्यतीत्याशंक्यसमुदायोहिविशेषेवर्ततेपूर्वपदन्तुसर्वार्थतायाअनपेतमेवेत्युक्तम्।तदेतत्सर्वंप्रामादिकमेवातस्तद्धि।अ

हंत्वार्थायांवृत्तौसमासावयवयोरर्थएवनास्ति।अजहत्स्वार्थायामपित्वर्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वंस्पष्टमेव।॥ तदप्रवृत्तेस्तत्संमतत्वादितिशेषः।सूत्रे

त्यादितन्मतेनवर्थलेनवार्त्तिकमतेतुवचनेनेत्यर्थः। स्वोक्तार्थेन्यासकृद्वन्यसंवादमाह।न्यासकृतापीति।अनपेतमेवेति।समुदायेएकार्थीभावाङ्गीकारेणसमुदा
यस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेप्यवयवस्यतत्वेमानाभावदृत्यभिमानः।आहतदृति।अजत्वार्थायामपिअवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वा
दितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादितिभावः। सर्वशब्दस्येति।उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः। युक्तिमदिति।नचोत्तरपदेलक्षणापू

एवंचसमासांतः पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थः समुदायोहीत्यादिन्यासग्रन्थश्चपक्षद्वयेपिव्याहतः। किंचैवंअतिसर्वायेत्यत्रस्यादेशोदु
र्वारः।अङ्गाधिकारेतदन्तग्रहणात्।लदुक्तरीत्यासर्वशब्दस्यसर्वार्थतानपायात्।नहिपूर्वपदेसर्वार्थताउत्तरपदेतुनेतियुक्तिमत्। अपिचैवंगौणत्वेसर्वादीनांसर्वार्थवाच्
कत्वंनास्तीतिस्वोक्तन्यासहविरोधःस्यादितिय किंचिदेतत्।यदपिव्याचख्युः।त्वंपितायस्येत्यादौविग्रहवाक्येप्राप्तासंज्ञानिषिद्धतेइति।तदपिनाविग्रहवाक्यंहिलौकि
कमलौकिकंवाविवक्षितम्।नाद्यः।प्रक्रियावाक्येनिषेधःनतुलौकिकदृतिकैय्यटग्रन्थविरोधात्।प्रकृतसंदर्भगतपूर्वापरस्वग्रन्थविरोधाच्च।नद्वितीयः।तस्ययुष्म
दृसुपितसुदृत्याकारकत्वेनलंपितेत्याकारकत्वायोगात्।यदपिव्याचख्युः। नन्वतिसर्वादौसंज्ञानप्रवर्ततेत्वत्कपित्कादौतुप्रवर्ततदृत्यत्रकिंविनिगमकन्तत्राह।अ
नङ्गकार्यत्वेनेति।अङ्गशब्दःसमुदायपरः।तेनातिसर्वदृत्यत्राङ्गस्यसंज्ञापेक्षिता सर्वनाम्नोंगात्स्यादिविधानादवयवमात्रस्यसत्यपिसर्वनामत्वेदोषाभावात्।
समुदायेचसमुदायार्थप्रतिसर्वादेरुपसर्जनत्वात्।तदंतस्यसंज्ञानभवतीतियुक्तम्। दृहतुअवयवमात्रस्यसाविकीर्षितानसमुदायस्यावयवश्चसार्थमात्रप्रधानदृति
स्यात्प्रसङ्गदृतिवैषम्यमस्तीत्याशयदृति।तदपिनाअङ्गाधिकारेतदन्तविधेःसर्वसंमतत्वेनावयवमात्रेसत्यपिसर्वनामत्वेदोषोनास्तीत्युक्तेर्व्याहतत्वात्।अङ्गाधिकार
परिभाष्यास्तेस्युदृतिस्वयन्यविरोधाच्च ॥ ७ ॥ र्वपदन्तात्पर्यग्राहकमितिमतेतद्युक्तिमदितिवाच्यम्।तत्रमतेहिपूर्वपदंनिरर्थकंस्वार्थप्रतिपादकंवानाद्यः।नैरर्थक्येनसर्वार्थ रामः
कत्वाभावादेवाप्राप्तेः।नान्त्यः।पूर्वपदार्थविशेषणान्वयापत्तेः।विनिगमनाविरहेणपदद्वयेपिलक्षणेोचित्याच्चएकार्थीभवादिभिस्तथावक्तुमशक्यत्वाच्च।एवंचतद्घटकावयवानांस ६४

वैनुमत्वाभावएवोचितइतिदिक्। स्वोक्तेति। एतत्प्रकरणस्थेत्यर्थः। स्वग्रन्थेतितेरप्यलौकिकएवनिषेधस्योक्तोसितिभावः। अर्थान्तरेपसंक्रमेसतिगतेति। तेनात्रिसर्वादेत्यादौनदोषः पुनः संज्ञातु दुर्लभा संज्ञोपसर्जनानांनिषेधात्। पाक्षेपर्युदासेनतद्ग्रहणेनापिनसंज्ञा। अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वनुसैभावस्यनप्रवृत्तिः। अकञ्प्रवृत्तिस्तुततः प्रागस्त्येवेति तन्निबन्धनयेदंसूत्रमित्यभिमानः। गच्छतीति। निमित्तापायपरिभाषयेतिभावः। दुर्लभेति। उपसर्जननिषेधादितिभावः। इत्यर्थइति। अनङ्-कार्यत्वेनेत्यस्यार्थइतिभावः। क्लिष्टमेवाशयः। प्राक्प्रवृत्तापिसंज्ञा अर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तर्हिअकञापिगच्छतीत्याननुकार्यकालपक्षेस्मादाद्यर्थंपुनः संज्ञापेक्षितासाचदुर्लभेत्याशयइतिचेत्। अस्त्येवमाननुकार्यकालस्यैवपक्षस्यकृतग्रन्थार्थः। न्यासग्रन्थविसंवादेनइतिन्यासकृन्मतमितिवाक्यशेषविरोधात्। न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते। यद्पिव्याचख्युः। अङ्ग-मप्रधानंचाध्येतद्विरुद्धमनङ्-बाधकमित्यर्थः। तथाचकप्रत्ययापवादत्वादकच्स्यादित्यर्थइति। तदपिक्लिष्टम्। व्यर्थंच। न्यासग्रन्थसंमतंत्वातथाहि। त्वत्कपितृकोम त्कपितृकइतिवृत्तिग्रन्थंव्याख्याय न्यासकारउज्जगाहाननुचअन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्रसंज्ञानिरासेकृतेःकञ्नभविष्यति। नह्यत्रसर्वार्थतासंभवति। विशेषविषय त्वात्। नैतदस्ति। समुदायोहिविशेषेवर्ततेपूर्वपदंतुसर्वार्थतायाअनपेतमेवाभवतुतर्हिअनयोरनन्तरयोरेतत्सूत्रविषयता। प्रियविश्वायेत्यादेस्तुनोपपद्यते। नहिप्रिय विश्वादयःशब्दाःसर्वेषांनामानि। नापितदवयवभूतानांविश्वादिशब्दानांकिंचित्तन्नामकार्यमुपपद्यते। सैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात्। विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात्। एवं मन्यते। त्वत्कपितृकोमत्कपितृकइत्यत्राकञ्माभूदित्येतदर्थंतावदेतदारब्धव्यम्। प्रियविश्वायेत्यादावपिविस्पष्टार्थंभविष्यतीति। अनेनहिन्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञान पेक्षत्वमेवार्थोलभ्यतेसचस्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायांदूरोत्सारितएव ॥ ॐ मिति। तत्त्वंतुस्पष्टमेव। न्यासग्रन्थसंमतिमुपपादयन्ननङ्-कार्यत्वेनेत्यस्यैवयर्थ्यमुपपादयति तथाहीति। विशेषविषयत्वादिति। अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायोहीति। तस्यैवतद्विशेषणत्वमित्यभिमानः। अनन्तरयोरिति। त्वत्कपितृकमत्कपितृक योरित्यर्थः। अङ्ग-संज्ञानपेक्षत्वमेवार्थइति। एवंचानुपदोक्तेयदर्थीतिपक्षेकप्रत्ययापवादत्वस्याकचिप्रसिद्धत्वादेवंकृतीत्यादुक्तिर्व्यर्थेतिबोद्धव्यम् ॥

इत्यादिवदतेतिवृत्तिग्रन्थव्याख्यावसरेइतिशेषः।प्रतिपदोक्तत्वादिति।यदन्तत्वमादायसर्वनामत्वप्राप्तिस्तुच्यार्थविहितत्वाद्वाक्यमपितत्तंबन्ध्येवप्रत्यास त्तेरितिभावः।तेनकरोतिद्वारासामर्थ्येमासेनकृत्यपूर्वसैमासपूर्वसैद्दतिसमासेतत्संबन्धिनिवाक्येवचनात्तत्रवाक्यस्यप्रतिपदोक्तसमाससंबन्धिनएवग्रहणे

यद्यपि व्याचख्युः।यद्यपिसूत्रवार्तिककृतोरप्येतन्मतंतथापिन्यासकृतावितत्वाद्दूष्यत्वेनकृन्मतमित्युक्तमिति।तदपिस्थवीयः।वार्तिककृतास्यार्थस्या सष्टत्वात्।न्यासकृतासमासेकृतेसतीत्यादिवदतत्वदुक्तार्थस्यदूरत्यक्तत्वेनतद्दितत्वाभावाच्च।यदप्याहुः।न्यासकृच्छब्देनसूत्रकारएवविवक्षितइत्यादि।त दपिन।सूत्रकारमतेबहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रन्थेनसहविरोधात्।भाष्यकारमतेतिग्रन्थेनतस्यविच्छिन्नत्वाच।तस्माद्दिहप्राचःप्रक्रियाग्रन्थःतद्व्याख्यातृग्रन्थाश्चापात रमणीयाएवेत्यस्तां तावत्।यदितुप्रक्रियाग्रन्थोपिकथंचिद्दाप्याविरोधेनव्याख्येयइत्याग्रहस्तर्हीयंव्याख्यायताम्।ननुप्रियविघ्वायेतिगौणत्यागतार्थम्।अतोनिष्कर्षमा ह।सूत्रकारमतइति।बहुव्रीहावितिविकल्पितेसतीतिशेषः।गौणत्वमात्रद्दतिमात्रशब्देवधारणेगौणत्वेएवनतुततः प्राक्।नथाचसूत्रंप्रत्याख्यातमितिभावः।न्यासकृ न्मतस्तुअतिफल्गुत्वात्स्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेत्याशयेनाहात्रकृपितकद्दत्यादि।एतच्चप्राचीनतत्तद्दूष्यपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयम्।प्रकृतमनुसरामः। संज्ञाकार्यमिति।सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तस्यादिकमित्यर्थः।अन्तर्गणकार्यमिति।अङ्कुतरादिभ्यःस्यदादीनामः।तदोःसस्यावित्यादिकमित्यर्थः।तृतीयासमासार्थेति।द्द हपूर्वसदृशेतिविहितःसमासोगृह्यतेप्रतिपदोक्तत्वात्।नतुकर्तृकरणेकृतेतितेनत्वयकाकृतमित्यनुनिषेधेनासमुदायस्येति।तत्रैवदृन्दूशब्दस्यसमुदायत्वान्नतुदृन्दू यानिसर्वादीनीतिसंबन्धः।कारकाणांक्रिययैवान्वयात्।नचदृन्दूविद्यमानानियानीतिसंबन्धः।विद्यतिक्रियाध्याहारेगौरवात् ॥

फलान्तरमप्याह।त्वयकेति।तृतीयासमासमात्रस्यग्रहणेहितदर्थंवाक्येयत्रक्वापिस्थितस्यसर्वादेःसंज्ञानेत्यर्थेग्रापिस्यादितिभावः ॥

व्याख्येति। समुदायात्प्राप्नुयेति शेष:। यद्यपीति। जसीत्याधारसप्तमीति भाव:। जसइति। इकारेणइकारग्रहणंबोध्यम्। प्रत्याख्येयेति प्रत्याख्यानेनचेदंध्वन्यते। वक्ष्यमाण क्लेशपरिहारार्थएवेकारेणनुफलान्तरेभिनिवेशव्यमिति। आदाहेशेत्वदितिङेदएवसूत्रतात्पर्यमिति। तेचेति। येनिमित्ततयोपात्तास्तेशस्त्रभृतयद्वत्पर्यः। अनुरू तथापिशस्त्रस्यात्यविषमतासाताऽन्यायश्चविरुध्येतेतिभाव:। सुट्प्रसङ्ग इति। वर्णाश्रमेतरणाश्चित्यादाविति भाव:। नचनिषेधसामर्थ्यम्। अनाङ्ग स्यत्रतसिलादेर्व्या स्त्यचरितार्थत्वात्। जसाधारमिति। यद्यपिशीभावेनजसःअपह्रियतेतथापिऔपचारिकमाधारत्वंबोद्धम्। यद्वा। जसः द्:जसिःतस्मिन्सौत्रःसप्तम्यालुक्। इत्यर्थतो व्याचष्टेजसाधारमिति। जरायाजरसन्यतरस्यामविभक्तावितिएतच्चभाष्येनआविभक्तावित्यस्यानुवर्ततेतेनजरायाद्दंजारमित्यादौनातिव्याप्तिरितिभाव:। पदे तिपदमङ्गंचविशेष्यम्। विशेषणेनचतदन्तविधिरितिभाव:। तदनुसारिभिरिति। ङ्नातेःपूर्वंविप्रतिषेधेएकसूत्रोपात्तत्वात्स्वादेशोपिग्रहीतुमुचितइतितेषामाश य:। अतस्ववीतजन्मजरसःपरंभुविर्ब्रह्मणःपदमुपेयुषिमुक्तताभितिभारविप्रयोगमसमञ्जसमितिमत्वावीतजन्मजरसइतिपठनीयमितितैरुक्तम्। एतच्चेति। भा ष्यकृताहिटाङसिङसामिनात्स्याःसूत्रेङ्नातौप्रत्याख्यायनादेशमदादेशंचविधायनादेशेपरेएलंयोगविभागेनसाधितम्बहुवचनेङ्यलोपेत्। ओसिचातत:आङि-चयरेऽतएत्वं स्यात्रामेणातत:आपःसंबुद्धौचआपएकारःस्यात्संबुद्धौआङि-ओसिचानचैवमनेनेत्यत्रहलिलोपःस्यादितिवाच्यम्। अनादेशस्यनकारेपरेविशिष्यविधानात्। तथाहि। अन्यथिनकारेआपिचपरेऽन्स्यादित्यर्थःसूत्रेअदितिनान्तस्यनपुंसकनिर्देशः। नचङसेरादेशेकृतेपररूपंस्यादितिवाच्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवादिति। तथाजरायाजरसन्यतरस्यामितिसूत्रेउक्तम्। गोनर्दीयस्त्वाह। अतिजरैरितिभवितव्यंसन्निपातपरिभाषयेति। एवंचपूर्वंविप्रतिषेधेनेत्यादिसर्वंभाष्यविरुद्धमित्यर्थः। पदन्नो। अत्रशस्प्रभृतयोनिमित्ततयोपात्ताः। नेचपदाद्यादेशनुरूपान्प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह। पाददन्तेति ॥

पानिति। स्वार्थबोधनसमर्थान्स्वसदृशवर्णवतश्चेत्यर्थः। वस्तुतोवाशेकष्पञ्जितिवदुत्रस्यार्थमेवबोध्यम्। अनुवर्त्ततेदृति। अस्येतिप्राञ्चदृतिशेषः ॥

ज्ञापकादिति।तन्निवृत्तेरिति भावः।अतएवभाष्येतदनुवृत्तिर्नोक्ता।तथासतीति।प्राचीनसंमतमास्याद्रेदित्यर्थः।भस्येत्यनेनेति।अङ्गस्येत्येतदाहितेनेत्यर्थः।एतेनभत्वस्य षणोःप्रत्ययवत्त्वप्रशब्दयोरपिविधानात्तेननप्रत्ययाक्षेपदित्यपास्तम्।अङ्गं चेति।अधिकारलभ्यमितिभावः।ननुभत्वस्यतत्सूत्रेयस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्याङ्गं निष्ठतेनेते नाङ्गं निश्चयजादिपरत्वासेपेणतदवयवस्यतत्वात्।भकिंचानोविशेषणेपिविधौपरिभाषापतिष्ठतेनानुवादेदृतिनिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तृष्णेत्यादौदोषोदुर्वारइतिचेत्तन्ना हृस्तृत्येति।तथाचभाष्यम्।एवंह्याहिकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंयत्रकार्यंतत्रोपस्थितमिदंद्रष्टव्यंभस्येत्युपस्थितमिदंभवतियद्यपिभमितितत्रयजादिपरतयाऽकारंविशेषयिष्यामः यद्यपिशीर्षन्छन्दसिदृष्टत्वेऽत्रछन्दसीत्यनुवर्ततेतथापिभाषायामपिकचिद्वचनमास्यच्छन्दसीतिवार्तिकेछन्दोग्रहणादज्ञापकादृदितिवक्ष्यते।प्रामादिकमितिन थाहिअस्योदकस्यवर्तिकामभीकेदितिमन्त्रेमुखादित्यर्थः।औचित्यात्।एकस्यचिद्वर्तिकामन्तरास्यात्।इतिमन्त्रान्तरसंवादाच्च।एवंह्यजुहूनआसनिआसन्यंप्राण मूचुरित्यादावपिमास्यातंच तथैववेदभाष्येषु।अतएवहरदत्तेनापिकाशिकायाःप्रामादिकत्वमाविष्कृतमितिध्येयम्।अल्लोपोनः।अत्रप्राञ्चः।अन्नन्तस्यभस्याङ्ग स्याकारस्यलोपःस्यादिति।तथासतितृष्णादित्यादौतकारात्परस्यापिलोपःस्यात्।भस्याङ्ग स्यानोकारस्यदृतिव्याख्यानेतुअनसामनसादित्यादौस्यात्।तन्नाङ्गस्यादिनाऽन न्तस्यभस्यानोकारस्येतिव्याख्यानेपि।अनस्तृष्णेत्यादौअतिव्याप्तिरेव।अतोऽनाचष्टेऽङ्गावयववदित्यादि।भस्येत्यनेनाधिप्रत्ययविशेषोऽङ्गं चेतिदूयमनोविशेषणम्।अ ननुअकारस्यअतोनोक्तदोषइतिभावः।एतच्चष्यङः संप्रसारणंदृतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् ॥ ७, अनाअकारमाद्यजादिस्वादिपरस्यानोऽकारस्येतितस्यायंभावः।कार्यका लपक्षेभस्येतिश्रुतेभपदार्थेजिज्ञासायांअचिभमित्युपस्थितेनशक्तिग्रहेवृत्तेस्तद्वाक्यार्थबोधकोलेलक्ष्यानुरोधेनतत्रादिन्यायाश्रयणाद्यचीत्यस्यानुविशेषणत्वापिविधौप रिभाषेतिन्यायसुद्धकोगुणदृष्टोअचश्चेतिव्यतिरिक्तेनास्येवाउदात्तस्वरितयोर्यणदृत्यादावुदात्तस्वरितस्थानिकयणदृत्यर्थस्यसिद्धत्वादिति।एतच्चस्त्रीप्रत्ययेदृत्वप्रकरणेनिरूपयिष्या मःयदितुअदसुयडिस्त्यर्थमनन्त्यविकारेदृतिपरिभाषावश्यकीतयैवानस्तृष्णेत्यादौआवृत्तिः।अत्रसान्तमहतदृत्यादौचानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयापरिभाषास्वीकारएवोचितः।भाष्य

अतएवान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानितदर्थमेषापरिभाषाकर्त्तव्येतिभाष्येउपसंहृतम्। यत्तुनसंप्रसारणङ्विसूत्रेनेतस्याः परिभाषायाःसन्तिप्रयोज
नानीतिभाष्यंतत्तुनसंप्रसारणङ्ख्यादेरेवज्ञापकात्प्रयोजनात्यत्वसूचकमित्युच्यते। तदास्तुअङ्ग-विशेषणमेवतदित्याहुः। सामर्थ्यादिति। निमित्तनिमित्तिनो
रपदस्थयोरसंभवादितिभावः।अखण्डमिति।तत्त्वंचनिमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्यदाघटितत्वम्। तेनमातृभोगीणङ्ख्यत्रणत्वसिद्धिः। केवलभोगीनेत्यस्य
प्रत्ययमात्रस्यवातत्त्वाभावात्।अतएवाक्मन्विष्वजनेतिसूत्रस्थमाचार्यादणत्वंचेतिचरितार्थम्। सुपर्वणेत्यादिसिद्ध्येनिमित्तानधिकरणेति । पदंच।
त्रलोकेविभक्तीतरानपेक्षतयार्थबोधकत्वेनदृष्टम्।तेनगन्धर्वगानमित्यादौसुबुत्पत्तेः प्राक्समासेपिणत्वंनासुभादिषुनृनमनशब्दस्तुसंज्ञाभूतोऽखण्डङ्ख्यित्सस्यक्रव
रक्षाभ्याम्।पदङ्तीयतैषसामर्थ्यादेकपदत्वेलब्धेपिसमानग्रहणंयत्समानमेवअखण्डमितियावत्।तत्रयथास्यात्तेनसमासेनभवति।रामनाम।यूनङ्ति।यूषोम
ण्डः।मुद्गमल्लकयूषस्तुभेदोदीपनपाचनः ङ्विदर्शनात्।ङ्तिङ्शेत्यिति।एतेनपञ्चमीसमासस्यपाक्षिकतांध्वनयति।तथाहि।भाष्येबेभिदित्तामाथितिकः।
अपीपचन्मितिप्रयोजंनत्रयमुक्तमेतन्नान्यथासिद्धम्।एकाचउपदेशेत्यत्रविहितविशेषणादेवबेभिदितेत्यत्रङ्णिषेधोनामथितंपण्यमस्येतिविग्रहेठकि
ठस्येकादेशेपस्येतिचेत्प्लोपेङ्सुसुक्तान्तात्कङ्तिकादेशस्तुनभविंष्यति।ठस्याभावात्। ॥ णीत्यरस्पणत्वेज्ञापकताभाष्योक्तानासङ्गतेत्याहुः।मण्डङ्तिातद्विशे
षङ्त्यर्थः।बेभिदितेति।बेभिद्यरिर्यंड-न्नात्त्विअलोपयलोपयोः एकाचउपदेशङ्तिनिषेधादिष्टनस्यात्।पञ्चमीसमासेत्वलोपस्यस्थानिवत्त्वान्निषेधाप्रवृत्तिरितिभावः।ए
वमितरयोःकादेशजुस्तोरभावोबोध्यः।विहितविशेषणेति।एवंचस्थानिवत्त्वंविनापितदप्रवृत्तिःसिद्धेतिभावः।विहितविशेषणत्वंचास्यैकाचोद्वेङ्त्यत्रभाष्येध्वनितम्।तत्र
हिषड्-लोपंबेभिदितेत्यत्रषण्ड-न्नात्त्विदङ्प्रतिषेधमाशङ्क्यैकाचोङ्गादितिव्याख्यानेनपरिहृतम्।तङ्ष्यसंयथाश्रुतत्वेबिभित्सतीत्यादौदोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंशो
पिसंबन्धेबेभिदितेत्यादावपिपरिहारासंभवेनतस्यविहितविशेषणत्वेतात्पर्यमावश्यकम्।प्रत्ययविधानावधेरेवप्रायेणङ्-त्वादङ्गादित्यनेनेदंसूचितम्।विहितविशेषणेचेवि

भित्सतीत्या दावदोषेणैकाजंशेउपदेशग्रहणासंबन्धदृतितदाशयः।नभविष्यतीति।स्थानिवत्वेविनापीतिशेषः ।ओ अल्विधित्वादिति।ठस्येकदृत्यत्रस्थानिनिप्रत्ययेषुच सर्वत्राकारोनविवक्षितःआदेशस्यतुविवक्षितः।अन्यथानिषादकर्षूशब्दादेर्देशदृतिठञिव्यञ्जनमात्रस्यव्यञ्जनरूपकादेशेकशब्दस्यलाक्षणिकत्वात्केणइतिइत्सानापत्तिरितिभावः।स्थान्यादेशेयोरिति।इकादेशस्थानिभूतप्रत्ययेआदेशविधायकेसूत्रेठस्येकदृत्यत्रचेत्यर्थः।स्पष्टंचेदंठस्येकदृत्यत्रभाष्यकैयटयोः।इदमुपलक्षणम्।स्निपातपरिभाषयापिकादेशस्मरणंज्ञेयम्।स्पष्टंचेदंठकठकलापेतिवार्तिकभाष्ये।बलीयस्त्वादिति।एतच्चयस्यविभाषावित्तोभोगदृतिसूत्रस्थकैयटेस्पष्टम्।एतत्सर्वमपरविधाविति तुवक्तव्यमितिवार्तिकस्थकैयटानुरोधेन।दिगिति।दिगर्थस्तुएतदर्थंपञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वम्।तथाहि।परसाहचर्यस्यबलवत्त्वेमानाभा नचस्थानिवद्भावेनठत्वंमल्विधित्वात्।ठस्येकदृत्यत्रहिस्थान्यादेशयोःअकारउच्चारणार्थः।अपोपचन्नित्यपिणिलोपस्यचडःन्यकारयोरेकादेशस्यच स्थानिवद्भावंविनाषिसिद्धम्।विदिसाहचर्यादभ्यस्तादपिलडःएवस्यैर्जुसूविधानात्।नचसिचासाहचर्यादूलुडःएवकिंनस्यादितिवाच्यम्।पूर्वसाह चर्यात्परसाहचर्यस्यबलीयस्त्वादितिदिक् ॥ ओवः।विप्रतिषेधसूत्रेकार्यशब्देनशास्त्रीयस्यैवग्रहीतुमौचित्येनात्रतदप्राप्तेः।नित्यःपरयणादेशःपश्चासौ व्यवस्थया।युगपल्लंभवोनास्तिबहिरङ्गेणसिद्धतीत्यचःपरस्मिन्नितिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्यापूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेनतस्यैवग्रहीतुमौचित्याच्चविभाषागमहन विरविशमित्यत्रलुग्विकरणपरिभाषानुग्रहायपरसाहचर्याश्रयणेनुदविदोन्दत्रेत्यत्राप्यन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वाद्व्याख्यानेनपरसाहचर्याश्रयणमितिबोद्धम्।प्र स्यैषिषनित्यादौलडिउभेअभ्यस्तमितिसूत्रस्थभाष्यसंमतेएवमपिदोषाच्चपूर्वोत्तरसाहचर्येणैभावरूपादेशानपहृतविकरणकाभ्यस्तस्यैवग्रहणमित्यप्यतिक्लिष्ट तोवरंपञ्चमीसमासएव।अपरविधाविति तुवक्तव्यमितिन्यासान्तरेपिपञ्चमीस सासोवक्तुंशक्यः न्यासान्तरन्तुस्वविधेरपिसंग्रहायेतिस्पष्टमेव।अतिप्रसङ्गत्वनित्यत्वेनपरिहरणीयदृति ॥

चक्रम त्रेति। तस्मिरसिभ्यांण्यन्ताभ्यांकिपिलोपाभावोपिफलम्। निगाल्यतेदृति। नचात्रणिलोपात्पूर्वंलत्वम्। सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यस्यप्रवृत्तियोग्यतयातदप्रवृत्तेः। नचस्थानिवत्त्वमल्विधित्वात्। प्रत्ययलक्षणन्तुनियमार्थमितिभावः। अत्रबहिरङ्गासिद्धत्वेन। नाजानन्नर्यङ्दृतितन्निषेधात्। त्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तेरेवविसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यसंमतत्वाच्चेत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्। एवंप्लायवदत्रेप्ययतावित्यस्योपसर्गविशेषणत्वेफलम्। माधवपनीति। दृहङ्डीङ्युत्पत्तेः प्राक्समासेङीपिअल्लोपेसमासरूपप्रातिपदि

पूर्वत्रासिद्धेनेति। एतच्चन्यायसिद्धमित्यवोचाम। त्रिपाद्यामसिद्धत्वेनतत्रत्वेकर्तव्येअचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः। तस्येति। तस्यपूर्वत्रासिद्धेदृहस्मतथाचस्थलन्नयेस्थानिवद्भावोवक्तव्यदृत्यर्थः। संयोगादिस्तोपेचक्रयचोलत्वेनिगाल्यते। णत्वेमाधवपनी। दृहयस्येतिचेसिअल्लोपस्यस्थानिवत्त्वेननकारस्यप्रातिपदिकान्तत्वाभावाण्त्वेनाप्रत्ययत्वादुः। कथंचित्स्थानिवत्त्वाभावेपिमूर्णादृत्यादौरषाभ्यामित्यस्यनोपयोगः। ष्टुत्वेनसिद्धेः। तथाचषग्रहणमुत्तरार्थमितिआकरेस्थितम्। ततश्चरभसवादेनेतदुपन्यस्तमितिसएवायंरभसवादः। तथाहिउत्तरार्थतयापीहषग्रहणंस्थितम्। ततश्चयूसः पुस्तौत्यादौरषाभ्यामितिणत्वस्यप्रवृत्तिः केनवार्यताम्। ष्टुत्वेनेतिचेन्न। तस्यासिद्धत्वात्। नचवचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वम्। पुष्टः पुष्टिरित्यादौचरितार्थत्वात्। नस्यषयोगेणदृत्यंशोचरितार्थं दृतिचेन्न। तस्यष्टुत्वेनुक्तेः। दृहषात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थेत्यस्यापितुल्यत्वात्च। आकरेहिदृहषग्रहणंविनासस्यासिद्धिर्नास्तिदृत्येवाभिप्रेतेनपुनस्तदादौरषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरितिदिक्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। लुप्तषष्ठीकेदृति। सौत्रत्वान्नतुषष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेनसमासासंभवात्। प्रातिपदिकस्यपदविशेषणत्वाच्चेतिभावः ॥

कान्तत्वाण्णत्वंप्राप्तम्। पूर्वपदादिप्रत्ययसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्यतेनणत्वविधानात्तस्यापिपूर्वपरोभयसापेक्षत्वेनसमासलक्षणसापेक्षत्वेनचसमत्वान्त्रिपादीस्थत्वेनबहिरङ्गासिद्धत्वाशङ्क्यत्रेतिवोद्यम्। अप्रवृत्तिरिति। अभिप्रेतेतिशेषः। सापेक्षत्वेनेति। नलोपदृत्येतद्विषयमिदम्। अन्येत्वाहुः। पदविशेषणत्वाच्चेति ॥

व्यधिकरणषष्ठीति। प्रातिपदिकस्यपदस्येत्यनयोःपरस्परानन्वितयोरन्तेनान्वयादितिभावः।अभेदेनैवेति।संबन्धान्तरासत्त्वेपिविशेष्यविशेषणभावसंबन्धेनेत्यर्थः। शक्यमकर्तुमिति।पदस्येत्यस्यक्वचिद्वैयधिकरण्येनान्वयेऽस्यतात्पर्यग्राहकत्वंभाष्येउक्तन्तत्तुलक्षानुसारिव्याख्यानादेवज्ञापकंविनापिसिद्धमित्यभिप्रायः।भत्वासंभवादितिसर्वनामस्थानत्वेनेतिभावः।समाहारद्वन्द्वस्येति।प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वस्यककुद्दोःशब्दस्येत्यर्थः।सुयोजम्।दोःशब्दस्यपुंस्त्वेपिसुनिर्वाहमन्यथाभत्वान्न त्वे तदन्तस्येति।षष्ठीतत्पुरुषःतस्यान्तोयेनकारस्तस्येतिअर्थः।उक्तंचहरदत्तेनाविशेष्यमन्तस्येत्यस्यनेत्येतद्विभक्तिकम्।तथैवप्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणमिति।यत्तुप्राचोक्तम्।प्रातिपदिकान्तस्यपदान्तस्यनस्येतिपक्षेव्याख्यातम्।अन्तस्येत्युभाभ्यांसंबध्यतेइति।तदौरवग्रस्तम्।अन्तस्येत्यस्यावृत्तिप्रसङ्गात्।व्यधिकरणषष्ठीत्वापत्तेश्च।यदितुअभेदेनैवसंबन्धेनप्रातिपदिकेनेवनेत्यनेनापिपदंविशेष्यते।तदाविशेषणेनतदन्तविधौसौत्रमन्तग्रहणंशक्यमकर्तुम्।विभाषाङिश्योः।श्रीतिनपुंसकाच्चेतिविहितोनतुजश्शसोःशिः।तस्मिन्भत्वासंभवात्।भस्येत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैवयजादेरासेप्राप्तेदेतदाह।असर्वनामस्थानेति।अतएवेति।दोषणीतिप्रयोगात्। यद्यपिसमाहारद्वन्द्वस्यएकशेषेकृतेपिभाष्यंसुयोजंतथापिककुदित्यस्यष्टयकूपदत्वंन्याय्यम्।अन्यथाककुदएकत्वंबाहोर्द्वित्वंचनलभ्येतदितिभावः।तमुपाद्रषदुद्यम्यदक्षिणंदोर्निशाचरइतिरघुः।तत्रदक्षिणंदोरितिउद्यम्येत्यनेनकर्मतयासंबध्यते। दोषंतस्येति। दोषंतस्यतथाविधस्यभजतश्चापस्यगृह्णन्गुणमितिश्रीहर्षप्रयोगः।तत्रदोषंहस्तंदूषणंचभजतश्चापस्यगुणंमौर्वीमतिशयंचगृह्णन्दृतिसंबन्धः ॥

नदोःशब्दस्यद्वन्द्वेपूर्वनिपातापत्तेः।किंचतदन्तेआदेशोदुर्लभः।विशेष्यसन्निधानादितिभावः।ककुदएकत्वमिति।प्रकरणाच्छ्रुतौतथार्थकमेवेदमितिभावः। दक्षिणंतमुद्यम्यदोर्नीमानिशाचरइत्यन्वयभ्रमवारणायाह। तत्रेति।एकदेशिसमासइति।तत्रत्याख्यानेतुकर्मधारयइतिबोद्धव्यम् ॥

जहातीति।हाङ्इतिशोकव्यञ्जकशब्दनित्यादिः।नुम्यप्यस्त्विति।अयंभावः।तन्त्रेणनाभावेनकारेचकार्यंतंप्रतिअन्यंप्रतिचकृतेचकार्यान्तरंप्रतिमुभावोसिद्ध इतितदर्थः।एतेनमुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशेगुणेनुमादेरप्राप्तिरितिपरास्तम्।नुम्येवास्त्वितिपाठेएवकारोव्यर्थः।उच्चारणार्थत्वादितितन्त्रेणोच्चरितेद्वितीयेनेशब्देद्

अमरव्याख्यातारस्तु।दोषशब्दस्त्रियामपिस्त्रीकृत्यभागुरिमतेनत्यपिदोषेत्युक्त्वा।दोर्दीर्घाचभुजोघाहुःपाणिर्हस्तःकरस्तथेतिधनंजयनिघण्टुमुदाजहुः। हूयोरह्वोर्भवद्धितार्थेतिसमासः।कालाद्ठञ्।दिगोर्लुगनपत्यद्तिलुक्।राजाहःसखिभ्यद्तिटच्।अह्नोह्नएतेभ्यद्त्यह्नादेशः।अह्नःसायद्तिस्यतेर्घ निअवसानवचनःसायशब्दःसंख्याविसाभ्येतिज्ञापकादेकदेशिसमासः॥द्त्यदन्ताः॥हाहानितिगन्धर्वविशेषवाचकमसुत्यचंप्रातिपदिकमिदम्।कौमारा स्तुजहातीतिहाहाद्तिक्रियाशब्दंचवदन्तोविम्बपावद्रूपमाहुः।तन्मतेप्रत्युदाहरणं तुअकारोवासुदेवःस्यात्तेनसहवर्तन्तद्तिसाः तान्सान्द्तिबोद्धम्॥द् त्यादन्ताःआङोनास्त्रियाम्।पुंसीतिनुत्तम्।अमुनाकुलेनेत्यत्रयथास्यात्।नचनुमारूपसिद्धिः।मुत्वस्यासिद्धत्वादिकोचीतिनुमोप्राप्तेः।नादेशेनुनासिद्धत्वेनमुनेद् तिनिषेधात्।नचनमुनेद्तिनिषेधोनुम्येवअस्तुनेद्त्यकारस्योच्चारणार्थत्वादितिवाऽम्।अमुष्मैकुलायेत्यादयसिद्ध्यापत्तेः।अच्चघेः।द्दुद्ध्वामिनिडे·रितिऔदिति चपदत्रयमनुवर्ततद्त्यादेशेनन्यच्चघेः।द्दुद्ध्वामुत्तरस्येत्यादिनाधेरुत्तरस्येतिनुत्तम्।सूत्रेधेरित्यस्यषष्ठ्यन्तत्वात्।तन्त्रात्स्यादौचप्रमाणाभावात्।औदितिपूर्वसू त्रेद्दुद्ध्वामुत्तरस्यडे·रितिकृत्वसंबन्धस्यत्यागायोगाच्च।औत्सादिति ॥

त्यर्थः।अमुष्मैइति।नमुनद्तिसूत्रविषयेपूर्वंविभक्तिनिमित्तकार्याप्रवृत्तौमु त्वेतस्यमकारविषयेकमपिप्रत्यसिद्धत्वाभावेनविभक्त्यादेशंप्रत्यसिद्धत्वेपिवाऽसैभावात्परत्वेननुमापत्तेः।आदिनाऽमूकुलेऽमुयोरितितयोरेत्वस्याप्रवृत्तौमुत्वे नुमिचानिष्टंस्यादेवेत्यपिबोद्धम् ॥

नेत्संज्ञइति। इयमपितदुक्तिर्भिन्नातस्यलोपइतिसूत्रभाष्येउच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्यस्पष्टमुक्तत्वात्।स्वरितत्वादर्शनादिति।नन्वोतःस्वरितत्वेपिनाग्नावित्यत्रस्वरितश्रवणमग्निशब्दस्यान्तोदात्तत्वेनैकादेशउदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वादितिचेन्नाङ्ङित्त्वावनुदात्तस्येत्यस्यतत्रानुवर्त्तितत्वात्।शेषनिघातेनौकारस्वरितत्वमादायाग्निशब्दस्यसर्वानुदात्तत्वाच्च।स्वरितस्यानुदात्तपदेनग्रहणमुदात्तस्वरितयोरित्यादौस्वरितग्रहणात्।उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेपि प्रत्ययाप्रत्ययोरित्येवसिद्धेपुनस्तिप्रत्ययग्रहणंकर्तव्यमिति वार्तिकेभाष्येपदेशिकप्रक्षयत्वंस्पष्टमेवतत्रस्थानात्स्वरितत्वप्रवृत्तिरितितत्त्वम्। आदेश्चेदकारस्यानिकचर्त्वनिष्पन्नतकारंस्यसत्त्वेनदित्त्वात्तदप्राप्तेःउच्चारणार्थइत्यत्रव्याचख्युः।औतस्तिलंस्वरितार्थंत्रानविभक्तावितीत्वनिषेधस्तुनभवति।अनित्यत्वात्।अनित्यत्वंचदृदमस्थमुरितिचयोमकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुदिकरणाल्लभ्यतइतितंत्रेवोक्तमिति।तच्चिन्त्यम्।नविभक्तावितिसूत्रेडेरौतस्तुकारउच्चारणार्थः नेत्संज्ञइतिस्वयमेवोक्तत्वेनपूर्वापरविरोधात्।युक्तंचोच्चारणार्थत्वंनतुस्वरितार्थत्वम्। स्तीर्णबर्हिषिसमिधानेअग्नावित्यादौस्वरितत्वादर्शनात्।अदितिनपरत्वंतुबुद्धावित्यादावत्वेकृतेस्त्रियांटाबर्मांभूदृदित्येतदर्थमित्याहुः।तदपिचिन्त्यम्।तपरग्रहणाद्धिटापासहदीर्घोमाभूत्टापस्तुस्यादेव।लक्षणद्वयबाधेमानाभावात् ॥

स्वचवर्णान्तरोच्चारणेमुखसङ्कोचयत्नोच्चारणार्थोनत्वन्यफलार्थइत्यर्थः।अतएवभाष्येऔकारण्डितमाश्रित्यादितिप्रत्याख्यातम्।नहितदातित्वमस्ति।नचडित्वेविंशतीतिलोपापत्तिः।भाष्यप्रामाण्येनतस्यसप्रत्याम्नाभिधानादितिदिक्।अदितिअस्ययदपीत्यादिः। दीर्घोमाभूदिति। भिन्नफलत्वाद्वृत्त्यर्थत्वात्तपरत्वस्येतिभावः।नचङ्ङिदर्थस्येतिप्रकरणेनसमासबाधद्वानेनटापोपिबाधइतिवाच्यम्।प्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यवदितिवार्तिकानुरोधेनतत्रतथाकल्पनेपीहतथाकल्पनेमानाभावात् ॥

अनड्-सिद्ध्यतीति। वैकल्पिकत्वमात्रेतुवाचनिकमितिहृदयः। संज्ञापूर्वकद्त्यस्यभाष्यास्वरस्यादाह। अङ्गवृत्तेति। द्यमगतिकगतिः। सोर्डेतिन्यासेलाघवाभाव
श्चिन्त्यसामर्थ्यादिलोपकल्पनेगौरवंचतस्मादुशनसोऽनड्-तद्वैकल्पिकत्वंचचिन्त्यमेवभाष्याद्युक्तत्वादितिप्रामाणिकाःचेतीति। तस्मादित्युत्तरस्येतिज्ञापयतिविविवि

अतएवकन्मेजग्मत्दृतिसूत्रेभाष्यवार्तिकयोर्विवरणेचसन्निपातपरिभाषयाटाङ्नेत्युक्तम्। टापाव्यवधानेहिआनन्तर्यविघातःस्यादिति। तस्मात्तौतद्वअ
तौपितपरकरणमुच्चारणार्थमेवत्यवधेयम्। अनड्-सौ। सोर्डेत्येवसिद्धेअनड्वानमन्यतोपिस्यादितिज्ञापनार्थम्। तेनोशनसःसंबुद्धौअनड्-सिद्धतीतिप्रा
ह्यः। तन्चिन्त्यम्। सोर्डित्युक्तेहिऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेणापिडास्यात्। ततश्चउशनेत्यत्रसर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्। पुरुदंसेत्यत्रसान्तमहत
इतिदीर्घःस्यात्। यद्वासंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिकाअङ्-वृत्तपरिभाषयावासमाधानंबोद्धम्। हल्ङ्याब्भ्योदीर्घादित्येतन्ङ्याप्पोरेवविशेषणंन
तुहलोःसंभवात्दृत्याह। दीर्घादिति। परमिति। नत्विदंविहितविशेषणंन्यासकाद्दृत्याद्यवत्याप्तेः। नचतत्रहलन्ताद्विहितत्वेननिर्वाहः। यःसद्दृत्यादा
वतिव्याप्तेः। कर्तेत्यादावव्याप्तेश्चेतिभावः। हलिति। तस्यचसुतिस्तीत्येवंरूपलेमैकदेशविकृतन्यायेनबोध्यम्। लुप्यतदृति। यद्यपीहलोपोब्योरित्यतो
लोपदृत्यनुवर्तते। तच्चतत्रभावसाधनंतथापीहकर्मसाधनंहलितिप्रथमान्तेनसामानाधिकरण्यादितिभावः। दीर्घग्रहणंकिम्। अतिखट्वः। नि
कौशाम्बिः ॥ ७७ शेषणासंभवश्चशब्दार्थः। एकदेशविकृतन्यायेनेति। स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम्। अङ्गाधिकविकारेणप्रत्यभिज्ञाभावाच्छि
न्नपुच्छश्वदृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्रापाप्तेरितिबोद्धम्। प्रथमान्तेनेति। यद्यपित्तस्मादित्युत्तरस्येत्युक्तेःषष्ठ्यन्तस्यापिसंभवतितथापिबहुपदेषुविभक्तिविप रामः ७०
रिणामकल्पनापेक्षयागन्तुकलोपशब्देएवार्थान्तरकल्पनमुचितमितिभावः ॥

ननु सुतिसीति प्रत्ययैर्यस्मात्तविहितस्तदादेरित्युपस्थित्यातस्य हल्ङ्याब्यदिति विशेषणमिति हल्ङ्याबन्तात्तदादेः परस्येत्यर्थेन प्रकृत्यासेपादुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमसत्त्वात् च प्रकृतेर्ङ्याबन्तत्वाभावेननात्रदोषइत्यतआह॥अतएवेति।एतत्सिद्ध्यर्थंयेनविधिरितिपरिभाषयाशब्दरूपंविशेष्यमादायतदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तंविशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौटिड्ढाणञितिसूत्रेऽणन्तान्तादितिवदुङ्याबन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्रदोषः।नालेत्यादौतुव्यपदेशिवद्भावेनसिद्धिरितिभावः। अविष्टासुजातः अविष्टदित्यादौतद्धितलुकिस्त्रीप्रत्ययलुकिच प्रत्ययलक्षणेनटाबन्तत्वादतिव्याप्तिवारणार्थंदीर्घग्रहणमित्यपिबोध्यम्।

ननुदृहस्मस्तस्यङ्याबन्तत्वेनास्तिनचस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमोनास्तीतिवाच्यम्।अनुपसर्जनेहितथादृहतूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोस्त्येव।सत्यम्। तथापिउत्तरपदस्यङ्याबन्तत्वेनस्तीस्ततःपरत्वानपायात्।नहीदंविहितविशेषणमित्यवोचाम।अतएवबहुश्रेयसीत्यत्रसुलोप्पः।स्यादेतत्।गङ्गीयतेः किप्।गङ्गीः।दृहेकारस्यस्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरितिचेत्सत्यम्।ङीर्ङीआआप्इतिप्रश्लिष्यदीर्घग्रहणस्यप्रत्याख्यानान्नकश्चिद्दोषः।सुतिसीतिकिम्।भेत्ता।तासेस्तकारस्यलोपोमाभूत्।नचैवमपिअभैत्सीद्वृत्यादौसिचोलोपापत्तिः।सुतिभ्यांसाहचर्येणविभक्तेरेवग्रहणात्।अस्तुकिम्। भिन्नत्तिछिनत्तीतिप्रत्युदाहरन्ति।तच्चिन्त्यम्।विशिष्टस्याहल्त्वात्।सुतिसीनांहलितिक्लिष्टंव्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात्।यदप्याहुः।सुरांसुनोतीतिसुरासुत्।तमाचष्टेसुरासयति।ततःक्विप्।सुराः।सुरासौ।सुरासः ॥

अतिव्याप्तिरिति।अस्यस्त्री ई दे यद्दत्तस्यई देवदत्तेरित्यादावपिसेतिबोद्धव्यम्। प्रत्याख्यानादिति।दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाराकाररूपस्यैवदीर्घस्यग्रहणाच्चेत्यपिबोद्धव्यम्।सुरासमतीति।नचणौचङीतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनदृदुदुपधेभ्योणिञ्जास्तीतिसिद्धान्तात्कथमत्रणिञितिवाच्यम्।तद्भाष्यस्यतेषांलुङिप्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः।सर्वथातदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् ॥

ग्रहणाच्चेति। सावनुनासिकोकारयाठाच्चेत्यपि बोध्यम्। इदं चाष्टकग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। वस्तुतोगङ्गैकः सुराद्‌ित्यादेरभिधानेदृढं मानंत्रिलक्षम्। विभक्तेरानन्तर्यमिति। एवं चविभक्तिसंयोगान्तलोपस्यसिद्धत्वेज्ञाप्यतद्‌इतितात्पर्यम्। गोमानित्यादौलक्षभेदाद्वारंवारंसंयोगान्तलोपः। नपुंसकार्थत्वादिति। स्वमोर्नपुंसकादितिनत्रलुगितितत्रनलोपनिषेधायावश्यकत्वादितिभावः। लुकालुप्नेद्‌ति। डि·संबुद्धोरितिसप्तमीतिभावः। आवश्यकतयाचेति। डि·संबुद्धोरित्यस्यषष्ठ्यन्तत्वद्‌ह्सुनोतेरवयवस्यसस्यलोपंव्यावर्तयितुंअष्टकग्रहणमिति। तदपिन। यरस्परसंहत्यैणसुतिसीनांविभक्तीनामेवग्रहणात्। अन्यथासिचोलोपपत्तेरुक्तत्वात्। प्रत्ययाप्रत्ययमोः प्रत्ययस्यैवग्रहणाच्चाहलकिम्। विभेद। ननुप्रथमंहलग्रहणंव्यर्थम्। हलन्तात्परेषांसयोगान्तलोपसंभवात्। अत्राहुः। संयोगान्तस्यलोपेहिनलोपादिर्नसिद्ध्यति। राजतेनैवलोपः स्यात्हलस्तस्मादिधीयते। तथाहि। सखेत्यत्रनलोपोनस्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। स्यादेतत्। संयोगान्तलोपोनासिद्धः। नहि·संबुद्धोरितिसूत्रेसंबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात्। नचैवंगोमानित्यादावपिनलोपापत्तिः। ज्ञापकस्यविशेषविषयत्वात्। यत्रहिनकारविभक्तेरानन्तर्यन्तत्रैवसिद्धत्वंव्याख्यानात्। यत्वाहुः। हेब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वाद्‌नैतज्ज्ञापकमिति। तन्न। लुकालुप्नेत्यत्रलक्षणाभावेनसंबुद्धौवानपुंसकानामित्यस्यावश्यकतयाचसंबुद्धिग्रहणस्यनपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्यसुस्थत्वात्। तस्मान्नलोपोनप्रयोजनमितिचेत्। द्‌ह्तर्हिअभिनोत्रेत्यत्ररोरुत्वंनस्यात्। नदिदमुक्तंनलोपादिरिति। तथाअबिभर्भवान्। अजागर्भवान्‌द्‌त्यत्रतिलोपोनस्यात्। रात्सस्येतिनियमात्। अत्रेदमवधेयम्। ङ्याप्ग्रहणंसेरेवविशेषणंनतुतिस्योः। व्याख्यानात् ॥ ७ पक्षेपिविकल्पार्थमावश्यकतयाचेत्यर्थः। यद्यपिवानपुंसकानामित्येवभाष्येपठितंसंबुद्धिग्रहणंचसूत्रादेवसंबध्यतद्‌इतितदर्थेनचरितार्थंतथाप्यत्रपाठेनोक्तार्थज्ञापकतापि। संबुद्धिग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातमितितुनभ्रमितव्यम्। सूत्रस्थडि·ग्रहणस्यडि·संबुद्धोरनुत्तरेतिवार्तिकस्थसंबुद्धिग्रहणस्यचप्रत्याख्यानेपिसूत्रस्थस्याप्रत्याख्यानादितिभावः ॥

भाष्यमिति। यदि पुनरयमष्टक्तलोपः संयोगान्तलोपोविज्ञायेतेत्युपक्रम्यतद्ङ्ग्यंप्रवृत्तम्। पूर्वान्तत्वेनेति। नचैवंसंबुद्धावित्यादौसंनिपातपरिभाषयाटाप्नेतिभाष्यविरोधइतिवाच्यम्। दीर्घप्रश्लेषोत्तरमन्तादिवद्भावप्रवृत्तावपिटाद्युत्पत्तिकालिकानन्तर्यविघातस्यतेनवारयितुमशक्यत्वात्। अशास्त्रीयत्वात्संनिपातस्यान्तवद्भावेनातिदेष्टुमशक्यत्वाच्च। अभाष्यत्वात्तिति तुनारुचिर्बोधिता। पञ्चमीसमासाश्रयणेस्यानिवद्भावोस्ति। अस्याभिधानेचनदृढमानम्। आवन्तेभ्यआचारक्विबेवनास्ति। आतोधातोरितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्तत्रवार्त्तिककृताआतोनापदृत्युक्तमितितद्बीजम्। आचारक्विबन्तात्यङ्लुक्तुनास्त्येव। तेनकस्यस्त्रीकी। कीशब्दादिभ्यआचारक्विबन्तेभ्यो

अस्मिन्नेवसूत्रेद्विहलष्टक्तग्रहणन्तिस्योश्चग्रहणंनकर्त्तव्यंभवतीतिभाष्यंचेहप्रमाणम्। यदिहिङ्ग्यांग्रहणंतिस्योरपिविशेषणंस्यात्। तर्हिकृत्यंतिस्योर्ग्रहणस्याकर्तव्यतांब्रूयात्। यच्चङ्ग्याब्भ्यांतिस्योरसंभवएवेति। तन्नङ्ग्यन्तादसंभवदतिसत्यम्। आवन्तात्तुआचारक्विबन्तात्प्रङः तिप्सिपोस्तएव। अगङ्गात्। अगङ्गाः। इतियथानचशपाव्यवधानम्। एकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणात्। नचस्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अत्रायंनिष्कर्षः। ङ्ग्यापःसोरित्येवसूत्रमुचितम्। नचसुराः सुरास्सौदृत्यादौधातोः सकारेतिप्रसङ्गः। ङ्ग्याब्भ्यांसाहचर्य्यात्। प्रत्ययाप्रत्ययोरितिपरिभाषयाचप्रत्ययस्यैवसोर्ग्रहणात्। राजेत्यादौनलोपस्तुनङि-संबुद्ध्योरितिज्ञापकेनसाधितएव। किंचाभिनोत्रेतिउत्वमपिसूपपादम्। संयोगान्तलोपोरोरुत्वेदृतिसिद्धकाण्डेपाठात्। हरिकेमेत्रिंलेतियथा। अबिभर्भवान्दृत्यत्रापिनदोषः। एत्सस्येतिअत्रतकारस्यापिप्रश्लेषेणत्सस्येतिचक्रेदात् ॥

यङ्लुकि लडि-अचेकैदित्यादौङ्यन्तादपिसंभवदृत्यपास्तम्। ईकारस्यत्वाभावाच्च। उत्वमपीति। अपिनापूर्वरूपम्। रोरुत्वेदृतिकर्त्तव्येकृतेचेतिशेषः। नमुनेदृतिवत्। हरिवन्नृति। हरिशब्दान्मतुपिछन्दसीरदृतिवत्वेनुमिसंयोगान्तलोपेमतुवसोरितिरुत्वेउत्वेगुणः। केदादिति। कीर्त्तयतेः क्विब्विचावेवनस्तीवृतेर्यङ्लुकिलडि-ईड भावेतिप्सिपोः प्रयोगएवनास्ति। यथालक्षणमप्रयुक्तेवृत्यत्रैवभाष्योक्तेः। अप्रयुक्तेलक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैवयोग्यतेत्यर्थः। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमितिसिद्धान्तात् ॥

नेतिव्याख्यानमिति।उपपादितंचेदंरामशब्दान्ते।नलोपेकृतेइति।संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादितिभावः।नलोपात्प्रागिति।विभक्तिसंयोगान्तलोपस्यनलोपविषयेऽसि
द्धत्वाभावज्ञापनद्वारेतिशेषः।एतेनराजैधतेचक्रत्रराजाच्छत्रमित्यादौरद्धियण्तुगादिकंनस्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्।किंचकर्त्रेत्यादावेकमेचयण्शार्ङ्गपूर्वी
परविषयभेदाद्विन्नमितिशब्दपरविप्रतिषेधात्परस्यणादेशइत्यचःपरस्मिन्नित्यत्रभाष्यकैयटयोःस्पष्टम्।विषयगतपौर्वापर्यस्यलक्षणेआरोपइतितदाशयस्तेनधीमा

ननुउस्राम्भदित्यादौसंयोगादिलोपःस्यादितिचेत्न।दत्वेकृतेतदप्राप्तेः।असिद्धंदत्वमितिचेन्नासिद्धकाण्डेवस्वादिषुदत्वमितिपाठात्।नन्वपदान्त
त्वादुदत्वंनस्यादितिचेन्न।सावपिपदंभवतीतिपक्षाश्रयणात्।तद्वीजन्तुअसर्वनामस्थानेयचीतिच्छित्वायजादौसर्वनामस्थानेपदंनेतिव्याख्यात
म्।नचैवंराजेत्यादौनलोपेकृतेसोरुत्वविसर्गौस्यातामितिवाच्यम्।दृतोदितिसिद्धेपथिमथीत्याकारविधानेनप्रथमंसुलोपस्यज्ञापनाज्ज्ञ।ननुनेतज्
ज्ञापकंसंबुद्धौचरितार्थत्वात्।हेपन्थाःमन्थाःऋभुक्षाःतत्रहिदीर्घोसंबुद्धाविति पर्युदस्तःनलोपश्चनिषिद्धइतिचेत्।एवंतर्हिनलोपात्प्राक्सं
योगान्तलोपइत्यर्थेनडिःसंबुद्धोरितिसूत्रमेवज्ञापकमस्तु।तथाहि।ङिःसंबुद्धोरितिषष्ठीनतुसप्तमीङेर्लुकालुप्ततयाप्रत्ययलक्षणाभावान्ङ्य
न्तस्यसंबुद्ध्यन्तस्यचप्रातिपदिकस्येतिसामानाधिकरण्येनान्वयः।नचप्रथमंसंयोगान्तलोपंविनासंबुद्ध्यन्तंप्रातिपदिकंलभ्यते।तस्मान्ङ्याप्सो
रितिन्यासेनकिंचिद्बाधकम् ।

॥ नित्यादौसुविषयसंयोगान्तलोपशास्त्रस्यनलोपविषयेतत्रपूर्वस्मिन्नसिद्धत्वेननलोपोनस्यादित्यपास्तम्। सा
वपिपदमितिपक्षेतुअदोषाच्चाआरोपेभानाभावाच्चाषष्ठीति।अतएवङेर्नलोपनिषेधःसार्थकस्तदाहङेरिति।नचनलुमतेतिनिषेधानित्यत्वान्नदोषः।तदपेक्षयाभं ॥ रामः
ङन्ततयाव्याख्यानस्यैवलघुत्वात्।संबुद्ध्यन्तेति।संबुद्ध्यन्तप्रातिपदिकान्तनस्यलोपोनेत्यर्थः ॥ ७२

इतिसूत्रमस्त्विति।अतएवसुपीरित्यादिसिद्धिः।अन्यथापदान्तेसंयोगादिलोपस्यसंयोगान्तलोपापवादत्वात्तत्प्रवृत्तौवीरितिदीर्घोनस्यात्।तिप्यनस्तेःसिपिधातोरितिसूत्राभ्यांधातुसंबन्धिपदान्तसस्यदत्वरुत्वविधायकाभ्यांकसाहचर्येणचप्रकृतिप्रत्ययसंबन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्यसस्यपदान्तेसंयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पनेतुनकिंचिल्लाघवम्।किंचनडिसंबुद्ध्योरितिसप्तम्येवयुक्तडिग्रहणाच्चानलुमतेत्यस्यैतद्विषयेःनित्यलमूलकमेववानपुंसकानामितिवार्तिकम्।एवंचब्रह्मन्नायेत्यर्थसंबुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेनज्ञापकासंभवः।अपूर्ववचनकरणेनसिद्धप्रत्याख्यानन्तुनयुक्तम्।इदमेवाभिप्रेत्यसूत्रशेषेभाष्येतस्मादशक्योहलङ्क्तलोपःसंयोगान्तलोयदितुवस्वादिषुदत्वमितिवार्तिकंप्रत्याख्यायते।अथातुग्रहणेनैवोखास्रादित्यादौदीर्घाभावःसिद्धः।तर्हिहलङ्ग्याप्सोरितिसूत्रमस्तु।यत्तुयथाश्रुतंसूत्रप्राच्याख्यातम्।ङ्यन्नादावन्तादीर्घाच्चेति।तन्न।ङ्याप्पौहिदीर्घौ नतुतदन्तमपिनचदीर्घादूङ्यन्तादित्यादेर्दीर्घायोगेनतदन्तादित्यादिरर्थोलभ्यते।दीर्घाद्हितिपञ्चम्या अनन्वयात्।समासेउपसर्जनयोर्ङ्यापोर्विशेषणायोगात्।उक्तंहिभाष्येसविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणयोगोनेति।एतेनअनदीसंज्ञंह्रस्वंद्उवर्णान्तमित्यपिप्राचोवृत्तिःप्रत्युक्ता।सख्युरसंबुद्धौ।दृहेतोत्सर्वनामस्थानेदृत्यतःसर्वनामस्थानेदृत्यनुवर्तेतोतदसंबुद्धावित्येननविशेष्यतेगोतोणिदितिसूत्रान्निदित्यनुवर्त्तंतत्सामानाधिकरण्येनसप्तम्याःप्रथमाकल्प्यतइत्याह। संबुद्धिवर्जंसर्वनामस्थानमिति ॥

ॐ पोविन्नासुम्। नन्वेदिज्ञायतेदिहलङ्क्तग्रहणंतिस्योश्चग्रहणंकर्त्तव्यमित्युक्तम्।इतिसूत्रमित्युपलक्षणम्।हलङ्ग्याप्सुतिसिहलितिसूत्रमस्त्वित्यशयात्।अतएवाबिभेःसज्यमित्यादौद्लोपइतिदीर्घसिद्धिरितिदिक्।दीर्घाच्चेतिहल्न्तादित्यपेक्षस्वकारइतितद्व्याख्यातारः।ननुतदन्तमपीति। तस्याज्झल्त्वमुरुत्वरूपत्वादितिभावः।प्रत्युक्तेति।द्उवर्णान्तस्यह्रस्वत्वासंभवादिउवर्णयोरेकादेशत्वेनतद्विशेषणासंभवाच्चेतिभावः ॥

युक्तमिति। अनड्सावित्यत्रविभक्तिविपरिणामःकार्यःसर्वनामस्थानेदृत्यस्यगोतोणिदित्यत्रप्रथमान्ततायाःकृप्तत्वान्नतन्निवृत्तिरित्यभिमानः।विशेष्यासन्निधानादि
ति।शब्दस्वरूपंविशेष्यत्वेनावर्तकम्।किंचसत्यपिविशेष्येसखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येवस्यान्नतुसख्यन्तभिन्नस्येति।नह्येकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रान्वयायोगादितिभावः।
सख्युरसंबुद्धिःदृत्येवतुसूत्रंयुक्तम्। ख्यात्परस्याकृतयणादेशयोःखिखीशब्दयोःअनुकरणं ख्येति।एवंतितीशब्दयोस्येति।उभयत्राप्यकार
उच्चारणार्थः।नतुमुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम्।सख्युर्यः।पत्युर्नः।संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यच।आपत्यस्यचतद्धितेदृत्यादिनिर्देशात्।
इत्यभिप्रेत्योक्तंखितिशब्दाभ्यामित्यादि।परस्येतिग्रहणंएकःपूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्।औत्।एतच्चनदीसंज्ञकेषुद्दुद्ध्वामितिपूर्वसूत्रे
णबाध्यते।घिसंज्ञकेषुअच्चेरित्युत्तरसूत्रेणातस्या त्संज्ञाद्वयशून्योस्यविषयः।नचतादृशउकारोस्ति।अतआह।उकारेति।यत्तुप्राचाघिनदीसंज्ञा
वर्जिताभ्यामिदुभ्यांपरस्येत्युक्तम्।तन्नातादृशउकारस्याप्रसिद्धेः।समुदायस्येति।नचपर्युदासेपिपर्युदस्यमानसमर्पकेसखिशब्देतदन्तग्राहकत्वं
शंक्यम्।विशेष्यासन्निधानात्।यस्त्विहग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तंहरदत्तेनायच्चख्यात्यात्सूत्रेकय्यटेनातन्नोतस्यप्रत्ययविधिविषयत्वात्।गौणत्वेपीति।
अस्याद्यनड्दितिभावः।तथाचयेनविधिरितिसूत्रेपरमसखायावितिबहुव्रीहिः।तत्पुरुषेहिटचाभाव्यमितिकैयटः।तथाद्वितीयाश्रितेतिसूत्रेसो
मसखेतिप्रतीकमुपादायबहुव्रीहित्वान्नसमासान्तदृतिकैयटः।मिदचोन्त्यादितिसूत्रेतज्ज्वलेष्टःखियांचेतिसूत्रेचभाष्यकैय्यटयोःख्याधातोर्माधव
ग्रन्थेचस्फुटमेतत्।अनुद्योसोवरुणइन्द्रसखाअग्नेयाहिमरुत्सखा।तीव्रंसोमंपिबतिगोसखायंदृत्यादिप्रयोगाश्चैवमेवसङ्गच्छन्ते।तत्रबहुव्रीहिप्रयुक्त
स्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यदर्शनेनगौणत्वात्।एतेनघिसंज्ञासूत्रेशोभनःसखायस्यसुसखिरित्युदाहरन्तोहरदत्तन्यासकारादयोतदनुगामिनश्चान्येउपेक्ष्याः ॥
तस्यप्रत्ययविधीति।एवंचहरदत्तानुरोधेनेदंसर्वमितिभावः।तथाद्वितीयेति।तत्पुरुषविषयेबहुव्रीहिर्नेतिउपकृत्योभयंबल्यपीष्यतेसोमसखागवांसखदृतिभाष्यम्।अन्येष

संख्यावाचकेदृति।आदिसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचकेदृत्यर्थः।ननुबहुत्वंसंख्यानियतंविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्यतत्राभावात्।अतएव-भाष्येयद्यम
संख्या संख्येत्याहेत्युक्तम्।संख्यायतेऽनयेति।साक्षाद्व्याप्यसंख्याद्वारावेत्यर्थः।अतएव बहुगणसाहचर्येणसंख्यासंबन्ध्यर्थप्रतिपादकस्यग्रहणादेवबहुवचनेति।अन्यथाष
ष्टृत्येववदेत्।अर्थप्राधान्येति।षष्टृशब्देनषट्संख्यकःशब्दस्तदर्थसंख्याश्रयश्चेत्युभयमपिविवक्षितम्।तेषांबहुत्वादिदंबहुवचनम्।तत्रार्थात्परत्वंस्वगतसंख्यानुवाद
करूपंगौणंतदाह॥षडर्थेति।तेन गौणेन।दृदंप्राचामनुरोधेन।षड्भ्यदृतिबहुवचनंतिसृभ्यइतिवत्।षट्संज्ञकानांबहुत्वाच्च।नहिसर्वत्रजातिनिर्देशएवोचितः।आचार्यशे
पतिःसमासएवाएवकारदृष्टोवधारणार्थः।अन्यथाहिसमासेपतिरेवेतिसंभाव्येत।धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणेचप्रतिपत्तिगौरवंस्यात्।अथकथं
सीतायाःपतयेनमःपरशरश्चानष्टेमृतेप्रव्रजितेक्लीबेचपतितेपताविति।उच्यते।पतिरित्यस्मात्पतिःणौटिलोपे अचइरित्यौणादिकइः।अयंपतिश
ब्दःपतिःसमासेएवेत्यत्रनगृह्यतेलाक्षणिकत्वात्।एवेनकृष्णस्यसखिरर्जुनइतिभारतम्।सखिनावानरेन्द्रेणेतिरामायणंचव्याख्यातम्।बहुगणा।बहु
गणोप्रातिपदिकेसंख्यावाचकेगृह्यतेति।ननुसंघवैपुल्यकेअपि।संख्यायतेअनयेतिअन्वर्थसंज्ञाविधानात्।अतएवडतिरपितद्धितएवगृह्यते।वतुनासाह
चर्याच्च।ननुपातेर्डतिःषड्भ्योलुक्।षड्भ्यःपरयोरिति।बहुवचननिर्देशोअर्थप्राधान्यसूचनार्थः।षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरितिफलितोर्थः।प्रत्ययलोपे।
स्थानिवत्सूत्रेणसिद्धेनियमार्थमिदम् ॥ ॐ लीवा।षष्टृशब्दस्यबहुवचनान्तस्यैवसंज्ञात्वाच्च।तस्मादिदंविहितविशेषणम्।परमपञ्चादीनामपिसंख्याप्रकार
संख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेनसंख्यावाचितयाषट्त्वमस्त्येव।लोकेगणनायांप्रसिद्धानामेवग्रहणमित्यत्रनमानम्।उपसर्जनेनुअतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्येनतुसंख्या
यादृतिनदोषः।स्पष्टंचेदंसर्वादीनीतिसूत्रेभाष्येदृतितत्त्वम्।सिद्धेदृति।तृणहदृतिसूत्रेऽचिनेत्यनुवृत्यातृणहानीत्यादिव्याख्यानौहलीत्यनुवृत्त्याअतृणेडित्यस्यसिद्धिः।
णासदृतः।अड्।अजादौङ्तिचेदङ्वेतिनियमेनाजादिव्याख्यानेनत्रहल्ग्रहणाकरणेनमित्रशीरित्यस्यसिद्धिरेवमन्यत्रापीतिभावः ॥

प्रत्ययस्यासाधारणमिति।इदंद्वितीयप्रत्ययग्रहणेनलभ्यते।यत्रप्रत्ययस्यविशेष्यत्वंतत्रैवेतिनियमस्तुना।राजेत्यादौपदत्वानापत्तेः।दीर्घेनेति।असोलुकःस्थानेवत्से नासन्तलेपेपिनिशेषः।नचातुसाहचर्याच्छ्रूयमाणासन्तएवदीर्घइतिवाच्यम्।तदनित्यत्वस्याप्यनेनज्ञापनात्।प्राधान्येनेति।तत्रचवर्णोविशेषणत्वरूपम्।एतच्चस्यानि वर्त्तनुनृत्यैवसिद्धेप्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्याल्लब्धम्।इमिति।मित्रशीरित्यादौहलादौक्ङितिविधीयमानमित्वंचसिद्धतीत्यपिबोद्धम्।वर्णप्राधान्येति।वर्णस्य तत्वेचप्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमि तरविशेषणत्वंच।अणोऽकारइत्याद्यर्थकेटिड्ढाणञित्यादौढ्कोयणचीत्यादौचतत्रान्यमुदाहरतीतेनेति।आद्योदाहरणंतुचि

प्रत्ययस्यासाधारणं यत्ररूपंप्रयोजकं तदेवकार्यंप्रत्ययलोपेसतिभवति। नतुप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति। तेनश्नोभनाहषदोस्यसुदषेत्प्रासाद इत्यत्रात्वसन्तस्येतिदीर्घोन। यद्वा।यत्रप्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयतेतत्रात्विधित्वेपिविद्यर्थमिदम्।तेनअत्णेडित्यत्रहलादौपितिसार्वधातुकेविहितद्मलुङ्लेपितस्मिन्भवति। वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणंइतितुवर्णप्राधान्यविषयकम्।तेनगवेहितङ्गोहितमित्यत्रअवनाअस्मदिति।अत्रप्राचाअव्ययेत्यपिपठितंतत्तुअव्ययानांप्रायेणनिर्लिङ्गत्वात्अव्ययीभावस्यक्लीबत्वेपिलिङ्गान्तराभावाच्चोपेक्षितम् ॥ ॐ त्रायांजातात्रित्रेत्यादावण्योकारस्तद्न्तादितिविहितोङीत्रेतिबोद्धम्। नचगोहितमित्यत्रनलुमतेतिनिषेधः लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गोद्देश्यककार्येएवतेननिषेधात्।अतएवोक्रामेत्यादौक्रमःपरस्मैपदेषितिदीर्घसिद्धिः।परस्मैपदपरणिनिरूपिताङ्गस्यतेनदीर्घविधानात्।तस्मिन्निति न्यासेपि लुक्स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितपरकृत्यद्देश्यककार्येएवप्रवृत्तिरितिबोद्धम्।यद्देत्यादिनोक्तोवार्त्तिककृत्संमतः पक्षस्तत्फलानामन्यथासिद्धाभाष्यकृतादूषयित्वानियमार्थत्वपक्षउक्तइतिदिक्। प्रायेणेति।विभक्तिप्रतिरूपकाणांलिङ्गयोगेपित्रिषुसारूप्याभावइत्याशयः ॥

अर्थप्राधान्यबोधकस्येति।अर्थप्राधान्यएवप्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः।बहुवचनस्येत्युपलक्षणम्।तद्बोधकाभावादित्यत्रतात्पर्यम्।गौणमुख्यन्यायस्तुपदकार्यएवन प्रातिपदिककार्ये।किंचाप्रसिद्धत्वरूपस्यगौणलाक्षणिकत्वरूपस्यवागौणत्वस्यतत्रग्रहणम्।नचायंतथाद्वितरविशेषणत्वेनउपसर्जनत्वंनतुगौणत्वम्।अतएवप्रियति
वस्तुतस्त्विति ।।अर्थप्राधान्यबोधकस्यबहुवचनस्याभावात्।गौणत्वेपित्रयादेशोन्याय्यः।अस्त्याद्यनङ्।दितिभावः।अकारेवक्तव्यइति।त
थाचबहुत्वाभावेऔडुलोमिशब्दइकारान्तः।बहुत्वेतुअकारान्तउडुलोमशब्दोअन्यएवातस्यचइकारान्तेषुव्युत्पादनंप्रासङ्गिकमितिभावः।
तथाचौडुलोमिशब्दस्यदन्तस्यबहुत्वेअदन्तत्वमितिनभ्रमितव्यम्।।इतिदन्ताः।।किंदिति।तेनआतोलोपइटिचेत्यालोपइतिभावः।य
यीपप्यादयइति।यत्तुप्राचोक्तम्।एवंदेवयज्यतिलक्ष्म्यादयइति।तन्न।देवान्यजतइतिविग्रहेइन्नित्यौणादिकसूत्रेणहस्वान्तस्यैवदेव
यजिशब्दस्येन्प्रत्ययंप्रत्यादिभिःसाधितत्वात्।अग्रेद्विजान्देवयजीन्निहम्मिइतिभट्टिप्रयोगस्यह्रस्वविषयकत्वेनैवव्याख्यातत्वात्।नचयज्ञे
दीर्घईप्रत्ययःप्रतिषेद्धोस्ति।बहुलग्रहणात्कल्प्यतइतिचेद् भवेदेवंयद्यनन्यथासिद्धंकल्पकमुपलभ्येत।वेदेपिह्रस्वएवप्रयुज्य
ते।आयज्ञित्वामनवेजातवेदसंइति।अतिलक्ष्मीशब्दस्यनदीत्वाद्ह्रस्वेआडागमेनुटिआमिचकृतेमहदेववैलक्षण्यमितिनवातप्रमी
स्याम्यम्।एतच्चमूलेएवस्पष्टंभविष्यति।क्विबन्तेति।एतच्चमाङ्-मानेशब्देचेतिधातौमाधवग्रन्थेस्पष्टम्।।ॐसेत्यादौतिस्रादयोभाष्यकृतोदाहृताः।
गौणत्वेपीति।उपसर्जनत्वेपीत्यर्थः।नद्वुमितव्यमिति।एतद्वुमनिवृत्त्यर्थमेवात्रास्यवुत्वादनमितिभावःइतीदन्ताःह्रस्वविषयकत्वेवेति।जयमङ्-लायामितिशे
षः।माङ्-मानेइति।घुमास्थेतीत्वविधायकसूत्रस्थमवकारादावितिवार्तिकंभाष्येप्रत्याख्यातमितिर्दीर्घंसुलभम्।शंस्याशब्देतुभाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः।
ततोविजेवेत्यन्ये।नचतेनेत्वेपितस्यासिद्धत्वात्कथंयणितिवाच्यम्।क्वीत्वंविभक्तौयणादेशइतिव्याश्रयत्वादितिबोद्धम् ।।

नकमिति।सुमासान्तविधौलिङ्ग·विशिष्टपरिभाषाभावस्यङ्याप्प्रातिपदिकादितिसूत्रेभाष्येउक्तावप्यस्यतन्निषेधकत्वेनात्रप्रवृत्तिरस्त्येव।गोस्त्रियोरितिसूत्रेबहुश्रेयसीतिभाष्योदाहणादनन्तरस्येतिन्यायंबाधित्वानघृतश्चेत्यस्याप्ययंनिषेधइतिभावः।ङ्याप्रातिपदिकादितिबहुवचनंप्रयोगभेदाभिप्रायेण।शक्तीति।स्त्रीत्वनिरूपितशक्तीत्यर्थः।तेनलक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहः।तदन्तसंज्ञापक्षेतुगौरीनद्योरित्यादौनदीशब्दस्यतदवयवेलक्षणानद्यन्तादित्याद्यप्यतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकंलक्ष्मीशब्देव्यपदेशिवद्भावेनतत्रबोध्यम्।ङ्उवर्णान्तविधिरतएवव्यन्तादजाद्यन्तविप्रतिषेधेनेतिसङ्गच्छते।नत्विस्यादिदृहरदत्तानुरोधेन।न्यायसिद्धमिति।अन्तरङ्गत्वात्पूर्वंप्रवृत्तौन्यायसिद्धमिदंकार्यकालत्वेतुवाचनिकम्।अचिस्नु।दृहस्योरितिधातोरेवविशेषणंनतुस्नुभ्वोरत्यभिचारादुदित्याहाद्वर्णोवर्णान्तधातोरिति ॥

बहुश्रेयसीति।ईयसश्चेतिनकपि।नाप्युपसर्जनह्रस्वः।ईयसोबहुव्रीहेर्नेतिनिषेधात्।यूस्त्र्याख्यौ।ईदूदन्तौविति।दृहवर्णयोरेवसंज्ञेत्यपिपक्षेऽस्ति।आच्छीनद्योरितिसूत्रेस्वरसात्।तयोस्त्र्याख्यत्वंतुङ्याद्यसत्वेकचित्स्त्रीवाचकवर्णसमुदायेघटकत्वेनप्रवेशात्।शक्तिपर्यायस्याधिकरणंलक्ष्यविवक्षितत्वात्।तेनलक्ष्म्यादिव्यवहारोनविरुद्ध्यते।एवंचिसंज्ञायामपिदृउवर्णोतदन्तत्वाचिसंज्ञेतिपक्षेदृयंबोद्धम्।वर्णसंज्ञापक्षेअसस्वीत्यस्यसखिभिन्नस्यावग्रवदित्यर्थः।नतुसखिशब्दावयवंवर्जयित्वेति।तेनातिसखिनेत्यादिनिर्बाधमित्यवधेयम्।पूर्वमिति।वृत्तेःप्रागित्यर्थः।वक्तव्यमिति।संज्ञायामथोद्देश्यप्रवृत्तौन्यायसिद्धमिदंकार्यकालत्वेतुवाचनिकम्।अचिस्नु।दृहस्योरितिधातोरेवविशेषणंनतुस्नुभ्वोरत्यभिचारादुदित्याहाद्वर्णोवर्णान्तधातोरिति ॥

त्तनदीष्वन्तयेवसमुदायेनसत्त्वात्कार्यसिद्धिरितिभावः।वाचनिकमिति।स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैवसंज्ञेत्यभिमानेनेदम्।जहत्स्वार्थावृत्तित्वाभिमानेनवा।भाष्यकृतात्वजहत्स्वार्थायामवयवस्यनित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधजनकत्वेनतस्यसंज्ञायांकुमार्यैब्राह्मणायखरकुट्यैब्राह्मणायेत्यादौक्लिबविषयेआनुपूर्व्यैकयेनभेदग्रहात्समासेनव्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्यप्रत्याख्यातमिदम्।अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति।तन्मात्रबोधकत्वनिवेशेनमानम्।यौगिकेषूत्तरपदेजहत्स्वार्थत्वाभावश्चेतितदाशयः।अवयवशब्देनात्रवृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम्।अतएवकुमारीशब्देनित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वात्।स्नुप्रभृतीनामिति

दोषद्दति।सामानाधिकरण्येविशेषण[illegible]व्यभावमात्रम्।वैयधिकरण्येतुभेदसंबन्धस्यचेतिगौरवंदोषद्दत्यर्थः।दिदिवतुरिति।अत्रयणापत्तिस्तत्रापितद्वीत्यावैयधिकरण्यात्।यदियणविधौसामानाधिकरण्यमेवतदेयङ्-एवापत्तिः।नचैषुलोपेननिवहिःप्रत्ययनिमित्तेयङादेरसिद्धत्वात्।अनित्यत्वात्तद्भावेप्याहऊपतुरिति।क्लिष्टतेति।अजादिप्रत्ययस्याङ्गत्वेउत्थिताकाङ्क्षत्वादितिभावः।उभयोर्विशेषणमिति।व्याख्यानाल्लभ्यानुरोधाच्चैकदेशान्वयेपिसौत्रत्वाद्दत्तिरितिभावः।उन्व्याविति।अतएवस्वरपूर्वीपदपूर्वाचोपधायस्येवर्णस्यतस्थ्येणित्यर्थकंस्वरपदंपूर्वोपधस्येतिवार्तिकंसङ्गच्छतेउक्तोपायेनप्रत्याख्यातमित्यन्यत्।तद्न्तत्वादिति।नचधात्ववयवसंयोगपूर्वस्नुप्रभृतीनामिवर्णावर्णयोरितिप्रत्याख्यानेतुद्यङ्-वङोर्ङिलब्यर्थंवैयधिकरण्यंचदोषः।क्षिपतिःअद्युतत्।दिदिवतुः।ऊयतुः।द्दत्यादौचातिव्याप्तिः।तद्वारणायद्वर्णोवर्णयोरचपरत्वेनविशेषणेतुक्लिष्टतेतिभावः।आन्तरतम्यादिति।स्थानतद्दतिभावः।एरनेकाचः।अचिश्नुधातुभ्रुवांयोरियङुवङौसंयोगादेरितिसूत्रेहून्द्वनिर्देशेपिधातुरेवेहगृह्यतेनतुश्नुभ्रुवौतयोरिवर्णसंभवात्।धातुग्रहणंचास्याउभयोर्विशेषणम्।संयोगस्यचाङ्गस्येचेतिव्याचष्टेधात्ववयवसंयोगेत्यादिनधातुनासंयोगस्याङ्गेनविशेषणादिहयणुन्योउन्यःअङ्गविशेषणन्तुहरिमाहरीहरीनद्दत्यादिसिद्धये।यदिहिधातुनाङ्गंनविशेष्येततर्हिद्दहापिप्रद्धंप्रद्धादित्यादाविवपूर्वरूपंपूर्वसवर्णदीर्घचवार्थित्वयणस्यात्।धात्ववयवसंयोगपूर्वकोनभवतियद्वर्णःतदन्तत्वादङ्गस्य। ननुस्यधात्ववर्येवैकारएवसंभवेनसंयोगविशिष्टप्रयोगस्यापिविशेषणावगतिहेतुत्वेनतद्विशिष्टस्यापिधात्ववयवस्यैवग्रहणान्नदोषद्दतिचान्यम्।तन्त्रीरित्यादौधात्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्ववयवस्यापिसंभवात्।परिभाषाख्यायामिवसूत्रेभाष्येअजपावपिसंज्ञायामेवयथाजातीयकउत्सर्गस्तज्जातीयकेनापवादेनापिभवितव्यमित्युक्तंतन्मूलकेनउत्सर्गसमानदेशमपवादादद्दतिन्यायेनतुननिर्वाहः।अङ्गांशेतदसंबन्धेहरिमित्यादावपितत्प्राप्स्यतेनयेननाप्राप्यभावेनतदपवादत्वस्यैवाभावात्।यद्यपिप्रत्यासत्त्याद्कोगुणवृद्धीद्दतिनिर्देशोपष्टब्धयाधात्ववयवसंयोगपूर्वेभिन्नस्यधात्ववयवस्यैवग्रहणमितिहरिमित्यादौनदोषस्तथापिस्पष्टप्रतिपन्तयेआवृत्तिरेवाश्रितेतिदिक् ॥

सूत्रमतेपीति। भीत्रेतिसूत्रंषष्ठीबाधनार्थमितिवैतण्डिकतयावदन्तितत्सिद्धसूत्रमतेपीत्यर्थः।वस्तुतोभयहेतुरित्युक्त्यास्यतृतीयाबाधकत्वंबोध्यम्।नचपरत्वादिति।
एवंचपलोपोदुर्लभदृष्टिभावः।वार्त्तिककारोक्तेरितिलोपोव्योरितिसूत्रेकावुपसंख्यानमितिवार्त्तिकम्।तस्यापूर्वत्वापेक्षयाकोषथालोपेदुर्लभदृष्टसिद्धिर्भवतितथावक्त
व्यमित्यर्थः।साचपूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनेवमुक्तमित्तिबोद्धम्।गोणत्वेपीति।इच्छाकर्तृरूपार्थेप्रत्युपसर्जनत्वेपीत्यर्थः।कृतयणेति।अन्यथाखितेःपरस्येत्येववदेदि

वृश्चिकशब्दस्येति।भाष्यकृताहिबुद्धिपरिकल्पितमयायमाश्रित्यभीत्रार्थानामितिसूत्रंप्रत्याख्यातंततश्चसंबन्धमात्रविवक्षायांषष्ठ्येवेतिभावः।सूत्रम
तेप्याह।वृश्चिकसञ्ज्ञिनीति।अल्लोपंयलोपाविति।नचपरत्वाद्वेरष्टक्तस्येतिस्यादितिवाच्यम्।वेरष्टक्तलोपाद्लिलोपःपूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्तिककारोक्तेः।
कौलुप्तमिति।नपुंसकत्वेनोक्तः।कौलोपदित्यर्थः।इदंसर्वंकुमारीमिच्छन्कुमारीत्यत्रापिबोद्धम्।अनन्यतयेति।गोणत्वेपिअनङ्णित्वयोःप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चे
तिबोद्धम्।दीर्घेणेत्यपीति।एतदर्थकृदायणादेशनिर्देशइतिभावः।नन्वतिसखेःभूपतेःइतिगुणविषयेव्यावर्तयितुंयणानिर्देशइतिचेत्।अस्त्येवम्।तथापिदी
र्घप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्।नहिह्रस्वेषभाष्यनदीर्घेषित्यत्रप्रमाणमस्ति।सौत्रस्यविकृतनिर्देशस्याव्याप्तिंवाप्यभयवारकत्वेनतत्सार्वत्रिकत्वलाभेनतथैवौचि
त्यात्।भाष्यारूढत्वाच्चायत्नुप्राचामेतिकेचित्।इत्युक्ता।सख्यः।सख्युः।इत्याद्युक्तम्।यच्चतद्व्याख्यातृभिरुभयमप्येतद्व्याख्येयमितिमुक्तम्।यच्चात्रोपदृष्ट
भाष्यप्रसादकृता।सख्युपत्युःप्रासिद्धेर्यत्खत्यादित्याहपाणिनिः ॥

तिभावः।गुणविषयेइति।प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षयातदवयवमात्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेनततःपूर्वंप्रवृत्तिःस्यादितिभावः।दुर्वारत्वादिति।तदर्थकृतस्यान्यसंग्राह रामः
कत्वेपिबाधकाभावादितिभावः।विकृतनिर्देशस्येति।यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः।अकारस्तूच्चारणार्थइतिभावः ॥ ७६

साधारणमिति।ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः।विदंकुर्वन्तिति।भाष्येस्वार्थस्यस्पष्टत्वादितिभावः।अतिरभसादितिसंयोगपूर्वकत्वेनयणोदुर्लभत्वादितिभावः।यद्यतोस्तोपस्याभीयसिद्धत्वं
तुनव्याश्रयत्वात्।नियमार्थमिति।फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः।दृतीदन्ताः।नियमार्थमिति।फलतःप्रयोगनियमार्थमित्यर्थः।तृतीयान्तादिति।तृजन्तेनतुल्यंरूपंसभतेदृत्यर्थः।निमित्तेत्या
दि।पूर्ववत्सनंजायन्तवत्सुबामन्त्रितेपराङ्गवदित्याद्यत्रयस्योदाहरणम्।तत्रतृजन्तत्वरूपनिमित्तस्यतद्भावहारस्यवातिदेशेआहत्यतृच्शब्दंसमुच्चार्यविहितकार्य
स्यैवापत्तौजसिगुणावादेश्योस्तृजन्तोदृश्यको।ष्टृनितिदीर्घएवस्यात्।स्वौजसादिषुचानङ्गुणौनस्यताम्।नचोत्तरसूत्रद्वयेनसामर्थ्यादसङ्ज्ञोनित्यत्वक्तोष्टृग्रहणेनैव
साधेतदुभयंभाष्यगौरवादितिविचारचिन्तामणिस्थश्लोकोपन्यसनंकृतं।तदेतत्सकलंभाष्यकैय्यटापर्मालोचनमूलकंदृतिकृतबुद्धयएवविदंकुर्व
न्तु।शुक्रियङ्गरिं।यत्तुशुक्र्युः।पक्र्युःशुक्र्यः।पक्र्यः।इत्युदाजहुः।भाष्येस्थितमितिचोपसंजहुःतदतिरभसात्॥ दृतिर्दृदन्ताः॥तृज्वत्क्रोष्टुः।कृशआहा -
नोऽस्मात्तिनीतिङन्तप्रत्ययेक्रोष्टृशब्दःतृचितुक्रोष्टृशब्दःह्रस्वपिसृगालवाचिनो।तत्राविशेषेणद्वयोःप्रयोगेप्राप्तेसर्वनामस्थानेखियांत्रतृजन्तृश्वा।त
तीयादावचुभत्वमन्यत्रतुतुन्नन्तएवेतिनियमार्थंत्रिसूत्रीआरभ्यते।क्रोष्टुरितितुन्नन्तात्प्रथमातृज्वदितितृतीयान्ताद्धतिः।निमित्तन्यूनदेशतादात्म्यशा
स्त्रकार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्यषड्विधत्वेपिप्राधान्यादिहरूपमेवातिदिश्यते ॥ ७७ सिद्धावाद्येनापिसामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरितिवाच्यम्।तत्सामर्थ्येनरू
पातिदेशस्यैवज्ञापयितुंयुक्तत्वात्।तादात्म्यातिदेशस्त्वसंभवीसहप्रयोगाभावात्।ष्णस्त्रकार्यातिदेशवपिनतुन्नन्तस्याद्युदात्ततयातृज्वद्भावेनोकारस्यरेफरूपयणादेशेपितस्यो
दात्तस्थानिकयणोभावेनोदात्तयणोहल्पूर्वादितिस्वरानापत्तेः।अर्थातिदेशस्त्वसंभवीतयैरैक्यस्यस्वतएवसत्त्वाच्चषड्विधित्वेपीति।अर्थातिदेशसंभवंमत्वेदम्।युज्यचन्तमा
हप्राधान्यादितिरूपमितीतचतृज्वदित्यत्रऋकारस्योपस्थित्यातद्विशिष्टंक्रोष्टृदृतिातचतृज्वदितिचचकारोद्धारणसामर्थ्यादन्तोदात्तस्वरविशिष्टमितिऋकारस्यो दात्तत्वादुदात्तयण

हृत्यादिस्वरसिद्धिरितिबोध्यम्।

संज्ञाशब्दानामिति। उणादयो व्युत्पन्नानामितिशेषः। अतो धातुशब्दस्य दीर्घोभवत्येव परत्वादिति। दृदम्भिमंचकार्यैकयोः संभवाभावो विप्रतिषेधदृत्यभिमानेन। यद्वा पूर्वत्वादुत्कृष्टत्वात् विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। निष्कर्षेति। अस्य पूर्वपक्षिणदृतिशेषः। यथालक्षणमिति। अप्रयुक्तेलक्षणाभावस्ययोग्यतेत्यर्थः। बाध्यसामान्यचिन्तेति। सा चतृज्वत्सूत्रेभाष्यस्थेष्टा। एवंचाचिरदृतिसूत्रे ऽयंअचिरादेशेजस्त्वसंख्यानंगुणपरत्वादितिवार्तिकंबाध्यविशेषचिन्ताभिमानेनप्रवृत्तमितिभावः। एतेनतद्वार्त्तिकबलाज्जसोन्य तच्चनपंचादेर्यस्कृस्यचित्किंतुकृशेरेवेत्युपस्थितत्वादर्थतआन्तर्यात्त्वेत्यभिप्रेत्यफलितमाह। क्रीष्टशब्दस्थानेदृतिनियमार्थमिति। अन्येषांसंज्ञाशब्दानांमाभूदित्ये तदर्थमित्यर्थः। क्रीष्टृति। अनङ्हलङ्ग्रहणादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः। सचसर्वनामस्थानेचेत्यनेनयद्यपिलभ्यते तथापिपरत्वादसन्निपत्येवन्याय्यः। कृतेष्यनङि एकदे शविकृतस्यानन्यत्वे तृप्तत्वात्। अन्यथागुणेकृतेपिदीर्घोनस्यादितिभावः। रात्सस्येति। दृहतकारोपिप्रश्लिष्यतदृतिपक्षान्तरम्। तेनहलङ्ग्रहणादिसूत्रस्थेनेड्ग्रहणेसोरि तिनिर्देशेअदिप्रभृतीनामित्यादिसिद्ध्यति। अजर्घतृदृत्यत्रतुचर्त्वस्यासिद्धत्वात्तलोपेन। ननुकीर्तयतेः किपिकीर्तृदृहस्यादितिचेन्नयथालक्षणमप्रयुक्तेदृतिभा ष्यम्। एतेनावर्वर्तदृतिव्याख्यातम्। परत्वादिति। नचनुणन्नित्यदृतिवाच्यम्। तृज्वद्भावेरुतेसन्निपातपरिभाषयानुदोदुर्लभत्वादितिभावः। नुमचिरेति। ननु रेणस्वविषयेप्रायंसर्वंबाध्यम्। बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्। तथाचवक्ष्यते। गुणदीर्घौत्वानामपवादृदृति। एवंचाविशेषादृनुडप्यनेनवाद्यः। तत्रार्थेविप्रति षेधः। उत्सर्गापवादयोस्तदर्थयोगादितिचेत्सत्यम्। अतएवतदंशेविप्रतिषेधंदूषयित्वानतिसृचतसृदृतिज्ञापकादृनुडितिभाष्यकृतोक्तमि तिसन्तोष्टव्यम्॥ ७७ त्रप्रियतिसरमित्यादेर्गुणंविकल्प्यन्तः परास्ताः॥ तृज्वत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। मपर्यन्तस्येतिसूत्रस्थप्रियतिस्रादिभा ष्यविरोधाच्च। अनेनारेणविप्रतिषेधदृति। अचिरेणेत्यर्थः। दूषयित्वेति। यद्यपिनतिस्रितिज्ञापकेनतदपवादत्वाभावकल्पनयाविप्रतिषेधउपपद्यते। तथापि ज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वेनैवतंदूषयित्वेत्यर्थः। इदंतृज्वत्सूत्रेभाष्ये। संन्तोष्टव्यमिति। अतिस्रोदस्तंदेशेवार्त्तिकेनकार्यदृतिभावः॥

दश्यादीति।अत्रारुचिबीजंतुनुम्निपातनंव्यर्थम्।नचपरसवर्णाभावार्थमुभयनिपातनम्।नुम्येवनिपात्येनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनैवतदभावसिद्धेरिति।एवंचा
इत्युदन्ता॥हूहूरिति।अव्युत्पन्नासंज्ञेयम्।अतिचमूशब्देत्विति।प्रथमलिङ्गग्रहणंचेत्युक्तेः।तथाचएवमतिचम्वादयइतिप्राचोग्रन्थोभाष्यवि
रुद्धइतिभावः।वर्षाभ्यश्चावर्षाभूशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वात्स्त्रिलिङ्गप्रकरणएवएतत्सूत्रंवक्तुंयुक्तम्।पुल्लिङ्गेतुक्रियाशब्दाभिप्रायेणकथंचिद्योज्य
मितिव्याचख्युः।तद्भमसात्।दुर्दुरेहिपुल्लिङ्गोयम्।भेकेमण्डूकेवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरादयस्मरोक्तेः।भिन्नलिङ्गानांनहून्द्वइतितेनपरिभाषितत्वात्।
भेक्यांपुनर्नवायांस्त्रीवर्षाभूर्दुर्दुरेपुमानितियादवक्कोशाच्च।दर्दुरेषणीतिपाठान्तरम्।षणिति।पुल्लिङ्गस्यप्राचांसंज्ञा।दभीतीति।दभीग्रन्थेतुदादिः।
अत्यादितन्त्रसि।यद्यप्युज्वलदत्तेनदृग्फूरितिपवर्गद्वितीयंपठित्वादम्भेर्नलोपाभावोनिपात्यतेइतिव्याख्यातंतथापिवृत्यन्तरेषुदभीग्रन्थदृश्यत्वात्।
ऊप्रत्ययेनुंमागमोनिपात्यतइत्युक्तम्।एतच्चमाधवग्रन्थेस्यष्टेन्द्रशपादीवृत्तौतुदर्भणंदम्भुः।नुमागमोनुस्वारश्चनिपात्यतीत्युक्तम्।अयमूकारेनधा
तोरित्यवडेःप्रसङ्गादिकोपणचीतिवणसचामिपूर्वप्रथमयोःपूर्वसवर्णदीर्घयोर्वाध्यतइत्याशयेनोदाहरति।दम्भूमित्यादि।नचेदम्भकारेत्यण्
शङ्क्यम्।तत्रअर्शआदिवतएवग्रहणात्।अस्यतुदम्शब्दस्यभूशब्दस्यचअनर्थकत्वादितिभावः।एवंचायंहूहूवदितिफलितम्।श्रीपतिमतेनाह।दन्भि
रिति।माधवस्तुअन्दूदम्भूदृभ्वादिसूत्रेणदृढशब्देउपपदेकूप्रत्ययः।उपपदस्यदृन्नादेशश्चनिपात्यतइत्याह।दृम्भूरिति।तरुसर्पजातिभेददृ
तिकेचित्।कपिरित्यन्ये।दृन्करेति।अत्रदृन्निति।नान्तपाठोमुख्यः।मान्तपाठेपिकेषांचित्।वक्तव्यइति।वर्षाभ्यश्चेतिचकारोनुक्तसमुच्चयार्थः।अ
नुक्तंचभाष्यवार्तिकबलान्निर्णेयमितिभावः॥

यमूकारेनधातोरित्यवडेःप्रसङ्गाद्यणाभाव्यमितिदन्पूर्वकंभूप्रकृतिकंदंभूशब्देनसहनरूपदिशेषइतिमाधवश्चिन्त्यः।निपात्यतइति।एकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनभूत्वमितिभावः

वार्त्तिकमिति। एतेनभाष्येपूर्वग्रहणंव्यवहितेपित्रत्स्यर्थमितिवर्षाद्भूरित्यादावपियणितिपरास्तम्। सूत्रवार्त्तिकानुरोधेनपूर्वग्रहणस्यपरिभाषाप्राप्तार्थत्वादत्रौचि
तथाचवर्षाभूपुनर्भूश्चेतिवार्तिकंव्याख्यायभाष्यकारआह।अत्यल्पमिदमुच्यते।वर्षीदृन्कारपुनःपूर्वस्यभवतीतिवक्तव्यमिति।वामनेनतुदृन्नू
तीत्यवतारितं,तत्सर्वंरभसकृतमेव।नचभाष्येपिदृगित्येवपाठइतिभ्रमितव्यम्।अंदूदृन्भूइतिनिपातितइतिमाधवग्रन्थेनकैयटादिग्रन्थै
श्चविरोधःशङ्क्यः।इयत्किंचिदेतत्। दीर्घपाठेइति।अयंचभाष्यवृत्त्यादिबहुग्रन्थसंमतःपाठः।अनुस्मृतौतुह्रस्वःपठ्यते।यत्तुतद्धितावुक्त
म्।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापिसिद्धमिति। तन्न।तथाप्यणप्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात्।नह्यणप्रत्ययो[illegible]विकारः।तस्माद्र
स्वपाठेकारपूर्वस्यउवङेवा।तथादीर्घपाठेकरपूर्वस्यउवङितिविवेकः।स्वयंभूशब्दवदिति।प्राचातुदृम्भूकाराभूशब्दौवर्षीभूशब्दवदुदाहृ
तौ। तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमितिभावः॥ इत्यूदन्ताः॥ नृच। इहकुन्दस्युभयथेतिसूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते।कुन्दसीतिनुनिवृत्तम्। तेन चिन्ताजर्जर
चेतसांवतनृणांकानामशान्तेःकृपा।नृणामेकोगम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगाःसङ्गच्छन्ते।केचित्तुकुन्दसीत्यनुवर्तयन्ति।तदयुक्तम्। पूर्वसूत्रेणैव
सिद्धेनृचेतिसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तेः।यदपिपूर्वसूत्रेतिसूचतसदित्यनुवर्तयन्ति।तदप्ययुक्तम्।अविशेषेणविकल्पदर्शनात्। तथाचधातोधा
तृणामितिमन्त्रेतैत्तिरीयैःह्रस्वःपठ्यते।बहुचेस्तुदीर्घइतिदिक्। इत्यृदन्ताः ॥
त्यात्।उपेक्ष्यमिति।काराभूरित्यत्रकाराशब्दःकरोतेर्ण्यन्तादिदाद्यङ्निष्पन्नोबन्धनगृहवाचकस्तस्यटापासहैकादेशस्यपूर्वान्तत्वेपिवार्त्तिकेग्रहणंनप्रसि
द्धत्वेनह्रस्वपाठेकवाक्यतयाचह्रस्ववाचकस्यैवग्रहणादितिभावः ॥

दित्यपहायेति। एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः। दित्योकारोपलक्षणतयेति। तपरकरणे नगस्याविवक्षितत्वलाभादितिभावः। निरवकाशत्वंचेति। चोहेतौ। यतोनिरवकाशत्वमतोबाधकत्वमित्युक्तंनसङ्गच्छेतेत्यर्थः। अमरात्सुस्त्वमिति। भिन्नलिङ्गानांनद्वन्द्वइतितेनपरिभाषणादितिभावः। भाष्यमिति। स्थानेन्तरतमसूत्रेदृतिभावः। कयजन्तस्ये

ओतोणिदिति वाच्यमिति। गोतेदृत्यपहायओतदृतिवाच्यमित्यर्थः। तथाचगामित्यत्रपरत्वाद्वृद्धेसत्यामात्वंनस्यादित्याशङ्क्यनिरवकाशतयौतोम्शसोरित्यात्वे नवृद्धिर्बाध्यतदृतिऔतोम्शसोरितिसूत्रेभाष्यकृतोक्तम्। कैयटोपितत्रेत्थमाह। ओतदृतिसूत्रेपाठ्यम्। गोतदृत्योकारोपलक्षणतयाचार्येणेयमिति। वृत्त्यादिग्रन्थेष्वपेवमेवस्थितम्। स्मृतौरिति। यत्वाहुः। गोशब्देनौणादिकेनसादृश्याद्द्योशब्दएवलक्ष्यते। नत्वोकारान्तमात्रम्। तेनस्तोः सुतवौ स्मृतव इत्येवंभवतीति। तद्भाष्यविरुद्धम्। गोद्योभ्यामेवपरस्यणित्वाभ्युपगमेह्यौतोम्शसोरित्यात्वस्यस्मृतामित्यादिरवकाशः स्यात्। तथाचगामित्यत्रपरत्वाद्वृद्धेर्बाधतयाउदाहृतंतद्भाष्योक्तमात्वस्यबाधकत्वंनिरवकाशत्वंचनसंगच्छेतेतिदिक्॥ दृत्योदन्ताः॥ रायोहलि। अर्थैरिति। अवाप्योरमरात्सुस्त्वम्। संरायाभूयसास्मिन्नित्यादिप्रयोगाच्च। रायिकान्दसदृतिभाष्यम्। तच्चकयजन्तस्यैरशब्दस्यकान्दसत्वपरंनतुकेवलस्यापीतिवान्तोयीतिसूत्रेकैयटः। केवलोपिकान्दसदृतिप्रसान्तरंसएवाह॥ दृत्येदन्ताः॥ ग्लौर्मृगाङ्कःकलानिधिरित्यमरः। एवंजनानवतीतिजनेः। ज्वरत्वरेत्यूठ्। एत्येधतीतिवृद्धिः। जनावीजनावदृत्यादि। दृत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

ति। णःरैशब्दोपियकारादिप्रत्ययान्तस्कान्दसदृतिभाष्याक्षरार्थः। यकारेणयकारादिःप्रत्ययोलक्ष्यते। दृकारउच्चारणार्थः। प्रायेणविसर्गरहितएवपाठः। तदयंदोप्रत्ययेदृत्यर्थदृतिभावः। नवितिं। अतएवरायमिच्छतीतिविग्रहप्रदर्शनपरभाष्यंसङ्गच्छतेनहिविसर्गरहःरैः। तस्वरायिआशीराश्याशामित्यचः परस्मिन्नित्यत्रभाष्येप्रत्युक्तमितिभावः। पक्षान्तरमिति। अत्रारुचिबीजंस्पष्टमेव॥ दृत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

लिङ्ग-विशिष्टेति। तयापरिभाषयाप्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्मीणांविशिष्टबोधनेनतयाप्रातिपदिकत्वादित्यर्थः। ध्वनितंचेदंबहुव्रीहेरूधसइत्यत्रभाष्ये। परत्वादिति। असंबु
द्धेर्हल्ङ्यादिलोपस्यरित्यर्थः कृतेलोपेएत्वंस्यावकाशमित्यभिमानः। ननुसत्यपिसंभवेबाधनमितिन्यायविरोधोतआह। प्रतिपदोक्तत्वाच्चेति। अपवादत्वाच्चेत्यर्थः। यथाश्रुते
पीति। अकारप्लुप्तेषाभावेपीत्यर्थः। परत्वेनेति। यौगपद्यसंभवेपिविप्रतिषेधदृत्यभिमानेनदम्। आटश्चेत्युदाहृतमिति। समुदायावयवयोः संनिधानेनुबन्ध्यउभयोपकारकः।

रमेति। लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषयाप्रातिपदिकत्वात्स्यादयः। यत्तुभवन्तत्वादिति। यच्चव्याचख्युः। प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेपिएथक्ङ्याबोर्ग्रहणाद्ङ्ग्रहणमित्यर्थदति
तन्नाङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। एङ्-ह्रस्वादिति। परत्वात्सतिपदोक्तत्वाच्चसंबुद्धेश्चेत्येकृतेहल्ङ्यादिलोपेनप्राप्तेरित्यर्थः। स्यादिविधावित्येष्या
कारस्वरूपत्वाभावात्। आआबित्याकारंप्लुप्त्येप्यदीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात्। यथाश्रुतेपिएङ्-ह्रस्वादितिलोपस्यैवपरत्वेनन्याय्यत्वादितिभावः। याडापः॥ यद्यपियङि
लेवोचितंतनचातोभुणद्दतिपररूपापत्तेः। अकारोच्चारणेसामर्थ्येनैवतद्बाधात्। तथाप्युच्चारणार्थोकारद्दतिसंभाव्येत। अतः स्पष्टार्थंयाट्कृतः। रदिरेतीतियत्तु
प्राचाआटश्चेत्युदाहृतम्। तन्नायाट्स्थानिटोःटकारस्यसमुदायानुबन्धत्वेनेहआटोभावात्। सर्वनाम्नः स्याट्ह्रस्वश्च॥ दीर्घोच्चारणंप्राग्वत् ॥

नचायमनर्थकः। आटोर्थवतःकार्प्यभावादितितदाशयः। ह्रस्वाटोभावादिति। अयंभावः। निर्देशेषुप्रायोगिकरूपासंभवादौपदेशिकरूपग्रहणमितिचसंज्ञास्
त्रेभाष्येस्पष्टम्। उपदेशेचतेषामित्संज्ञकत्वादुपस्थिततदुणवतामेवप्रदेशेषुभानमितिटकारेत्संज्ञकाकारस्येत्यादिक्रमेणार्थः। क्तक्तवतूनिष्ठेतिसूत्रेभाष्येस्फु
टमेतत्। पाणिनेश्चतत्रतत्रविशिष्टोपदेशेतात्पर्येणतत्प्रयुक्तेत्संज्ञकेनतस्यैवरिलादिव्यवहारेनावयवस्यतदुपदेशेतात्पर्याभावात्। एतेनोपदेशिकस्याप्यरत्वाभा
वेननद्धिप्राप्तिः नेष्यतेचतत्रवृद्धि-प्रयोगेतुनाडित्वाट्टेत्यसंगतमित्यपास्तमिति ॥

यादिपरेदितिअन्तरङ्गत्वात्पूर्वंयाडितिभावः। नसिद्ध्येदितिइत्यादेवनसिद्ध्येदित्यर्थः। पूर्वमसुडि-असान्तत्वाभावेनमुत्वानापतिः। पूर्वंमुत्वेत्वसिद्धिः स्पष्टैव। एवंचा
सुसुयङित्यादिद्याख्याभेदेनरूपद्वयमिहापिस्यात्। मुलपक्षेआख्यानिकत्वेनासुङः प्रत्ययतयातदवयवत्वेनषत्वसिद्धिः। एवंचतत्रासान्तस्येत्यर्थदृत्यत्रस्याट्ग्रहण
मपिज्ञापकमितिभावः। परेतुसंज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेननित्यत्वादसुडि-रूपासिद्धिः। नचचेनयाडपिविधेयोसुङ्-चेतिन्यासेदृतिवाच्यम्। विभाषाद्विर्वोयेतिसूत्रेण
विनिगमकाभावादुभयोरपिविकल्पेद्विर्वायेदृत्याद्यसिद्धापत्तेः। किंचासुङोयाडपवादत्वेननद्विषयेयाट्दुर्लभः। अचिरादेशानुट्पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यलंगतम्। रा

अत्रवदन्ति। सुर्वनाम्नोसुङ्-चेत्येवंसूत्र्यताम्। एवंचयादिपरेडि-त्वादस्यादेशेअसुडि-सर्वस्यादित्यादिसिद्धम्। स्याट्करणेह्रस्वविधानेचप्रयोज
नंचिन्त्यमिति। अत्रेयंचिन्ता। असुङ्-चेत्युक्तेऽमुष्यैदित्यादिनसिद्ध्येद्दृदिति। वस्तुतस्तु। आमिसर्वनाम्नः सुट्याटोह्रस्वश्चेतिसूत्रयितुंयुक्तम्। नचै
वंयाट एवह्रस्वापत्तिः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। ह्रस्वोच्चारणेप्यकारसामर्थ्यादेवातोगुणस्यवारयितुंशक्यत्वादित्यवधेयम्। किंचाषा। गौण्यवाद
प्राप्तेविभाषेयंयत्त्वाहुः। नबहुव्रीहावितिनिषेधेप्राप्तदृति। तदापततः। तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात्। अस्यच
समासविषयत्वात् ॥

ॐ देशस्यबाह्यसामान्यचिन्तयासर्वापवादत्वेननुडपवादत्वादित्याशङ्क्यनतिसचतस्मिंतिदीर्घत्वनिषेधाद्देशेनु
ट्नबाधतेदृतिभाष्येउक्तंतज्ज्ञत्वसूत्रे। तस्माद्विषयभेदेपियेननाप्राप्तिन्यायेनबाधकत्वमिष्यतएव। यद्यप्यस्यडादेशेनसिद्ध्यतितथाप्यवड्-सूत्रस्थभाष्यरीत्या
न्तरतम्येनकदाचिदन्तरोदात्तलेएकादेशउदात्तेनेत्यनेनविभक्तेरुदात्तत्वापतिरित्याहुः। सामर्थ्यादेवेति। उच्चारणार्थंत्वंतुनव्याख्यानादितिभावः। नेत्रंप्रयदत्या
त्रापीत्यस्यमण्डूकानुवृत्तिरितिबोध्यम् ॥

वैपरीत्यापत्तेरिति। अयंभावः। वाक्येयत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वंप्रतीयतेयोत्तरत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्रसिद्धपूर्वीयस्यादृत्यर्थात्। तत्रोत्तरपदस्यज्ञा
नविशेष्यपर्यन्तलक्षकतयागुणवाचकत्वेनपूर्वनिपातः। उत्तरस्यांपूर्वीत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वंतुनविधेयंपूर्वीपदस्यपूर्वनिपातापत्तेः। नविधौपरः शब्दार्थ
इतिविशेषणीभूतकेलक्षणानौचित्याच्च। त्वदुक्तविग्रहेतुपूर्वीपदस्ययच्छब्दसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतयातस्यैवलाक्षणिकत्वेनगुणवचनतयापूर्वनिपा
तापत्तिरिति। नकर्त्तव्यमिति। स्पष्टंचेदंभाष्ये। तृतीयाशब्दसाहचर्येणसहायवाचितृतीयाशब्दस्यनग्रहणम्। भागार्थेविधीयमानस्यानोभक्तेर्विशेष्यत्वेननस्त्रीत्वम

योत्तरेति। यत्त्वाहुः। आपूर्वासोत्तरास्याउत्तरपूर्वेति। तदूभसात्। पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः। तीयस्येति। इदंहिपुनपुंसकयोरेवश्रूयते। अने
नैवसिद्धौविभाषाद्वितीयातृतीयेतिसूत्रेनकर्तव्यमितिभावः। अम्बार्थनद्योः। अत्रवार्तिकम्। मातुर्मातच्पुत्रार्थमर्हतेदृति। मातृशब्दस्यस्वुद्धौ
मातजादेशोभवति। मात्रापुत्रस्यलाक्षणिकत्वेद्योत्ये। गार्गीमातास्यगार्गीमातृकः। तस्यसंबोधनंहेगार्गीमात। नघृतश्चेतिसमासान्तस्यापवादोयमारभ्यत्र
तुस्त्रीप्रत्ययेनद्योत्यंकिंतुस्वरूपकथनमात्रंतत्रकेवम। गार्गीमातृक। आबन्तंयदङ्गमिति। यत्तुयाडापदृति सूत्रेव्याचक्षाणैरुक्तम्। अतिस्वद्वार्थे
त्यत्रलाक्षणिकत्वान्नयाट्। एवमतिसर्वार्थेत्यत्रनस्याडिति ॥ ॐ नभिधानात्। एतेनतत्रलाक्षणिकत्वाद्वार्तिकाप्रवृत्तावित्यपास्तम्। अत्र
सूत्रेनसापरिभाषाप्रवर्त्ततेप्रतिपदोक्तस्याभावात्। नचमहाविभाषयाः नभावेवार्तिकप्रवृत्त्यारूपदृयंसिद्धम्। अनोनित्यत्वाङ्ङीकारात्। आद्युदात्तस्यत
थापिरूपदृयासिद्धेश्चेतिपरास्तमितिभावः। अत्रोपसंख्यानादाह। संबुद्धाविति। अर्हन्तंपुत्रमभिधातुंयोमातृशब्दः प्रयुज्यतेतस्येत्यर्थः। सापेक्षत्वेप्यतस
वनिपातनात्समासः। अर्हत्त्वंचपुत्रस्यमातृद्वारकमेवतदाह। मात्रापुत्रस्येति॥ अपवाददृति। यदीदंनस्यात्तदाप्राप्नोतीतिभावः ॥

वैयर्थ्यापत्तेरिति। नन्वाकारो यंलाक्षणिक इति तदाशयः। नच खट्वायेदित्यत्रापि याडनापतिः सूत्रंतु निशायेदित्यत्र चरितार्थमिति वाच्यम्। यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विनानसंभवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वान्न चेह तथा एकादेशतः प्रागपितद्रूपसत्त्वादिति चेन्न। वर्णग्रहणे तद्प्रवृतेस्तैरप्युक्तत्वेन तद्विरोधादित्यभिमानः। ह्रस्वयोरप्राप्ताविति। अतएव यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे ह्रस्वघटितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति। भावतात्पर्यकतालाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोचितमिति भावः। ह्रस्वयोस्तुल्रियामिलेवेति। दृषादिषप्राप्तिमाशङ्क्याडि-ति ह्रस्वग्रहणमित्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवंविधो नियमो नाश्रीयते इति कैयटो।

तद्भसात्। नह्यतिदेशस्य विषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तते। अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः। तेनयाट्दुर्वारः। स्यादस्तु प्रसङ्ग एवनास्ति। सञ्ज्ञोपसर्जनयोः पक्षात्पर्युदासात्। केचित्त्विति। परिशिष्टकारादयः। ङि-तिह्रस्वस्य। अप्राप्तविभाषेयम्। ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तुनेयङु-वङु-स्थानाविति निषेधे प्राप्तेआरम्भात्। दृषेयङु-वङु-स्थानोस्त्रीशब्दभिन्नौनित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणिर्दूतोविशेषणानि ह्रस्वयोस्तुस्त्रियामित्येवनतुनित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम्। अन्यथादृष्शब्दनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानांपदुमृदुप्रभृतीनांसर्वलिङ्गानांचस्त्रीत्वेपिनदीत्वेनस्यात्। कैयटस्तुनित्यस्त्रीत्वाभावात्। हरदत्तमतेतुह्रस्वग्रहणेनित्यग्रहणंनत्वर्थंलाभाच्च ॥ स्त्रिरुपक्रमानुरोधाद्ह्रस्वांशमात्रविषया, यूस्त्र्याख्याविति सूत्रेऽत्रत्येयङु-वङु-स्थानावित्यंशस्यनिषेधपरतयाभाष्येव्याख्यानेनानिषेधस्यप्राप्तिपूर्वकतयातत्रनित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेतिभावः। तदाह। अन्यथेति। कैयटस्तुत्वेति। स्त्रीविषयावेववयौनित्यमिति भाष्यस्वारस्येनलिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिप्रायकत्वरूपस्यनित्यस्त्रीत्वस्यतेनोक्तेरितिभावः। हरदत्तमतेपीति। पूर्वभाष्येएवोभिन्नक्रमोनित्यमेववयौस्त्रीविषयावित्यन्वयः नित्यमेवेत्यस्यपदान्तरंविनापीत्यर्थदृतिकृत्याशयंव्याचष्टे। दृषादीनांचशब्दार्थएवस्त्रीत्वमितितेषांपदान्तरंविनापिस्त्रियांवर्त्तमानत्वेनव्यावर्त्याभावदृतिभावः ॥

आख्याग्रहणमपहायेति। नित्यस्त्रीशब्दमात्रमिति। स्त्र्याख्यपदं स्त्रीबोधकमित्येतन्मात्रार्थकं निष्कृष्य पूर्वोक्तार्थमपहाय संबद्ध्यतद्त्यर्थः। परत्वादिति। ङेरामपेक्षत्वेत्यादिः। तिस्रस्तिष्ठन्तीति। इदं प्रियतिस्रावित्यादेर्मैपर्यन्तस्येति भाष्योदाहृतस्योपलक्षणम्। बाढ्यसामान्येति। इदं चतुर्ज्वक्रोष्टुरित्यत्रभाष्येस्पष्टम्। बाधइति। ननु तस्येत्यनेन न्यायाश्रयणेऽस्यैव बाधः स्यादिति बोद्धम्। ननु यत्रानेकविधिं प्रतियेननाप्राप्त्यापवादत्वं प्राप्तं तत्रव्यवस्थापकामद्योपवादाद्त्यादिन्यायाः प्रकृतेचरभावस्त्रनकेनापियेननाप्राप्तिरितिचेन्न। किमिदं येननाप्राप्तिनायेनपूर्वसवर्णदीर्घापवादतयाप्रथमाद्वितीयामात्रविषयमुतऋतउदित्यपवादतयाषष्ठीमात्रविषयमुतऋतोङीतिगुणापवादतयासर्वनामस्थानङिमात्रविषयमितिसंशयेव्यवस्थाकाङ्क्षायांतन्न्यायप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्। तन्निर्मूलमिति। जसिरादेशोवक्तव्योगुणपरत्वादित्येतत्सूत्रस्थवार्त्तिकंमूलमितिनवाच्यम्। बाढ्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यतत्र्यायस्यानित्यत्वज्ञापकत्वात्सूत्रेभाष्येध्वनितत्वेनतस्यदृढमूलत्वाभावात्। बाढ्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽवतस्यमूलत्वौचित्याच्चतदाह। क्लिष्टंचेति ॥

अतएवआख्याग्रहणमपहायस्त्रीशब्दमात्रंनिष्कृष्यसंबद्ध्यतेनदेतदाह। द्वस्त्रौचद्व्युवर्णौस्त्रियामिति। औत्वेप्राप्तद्वति। परत्वादितिभावः। यत्तुप्राचाऔदितिसूत्रेघिसंज्ञावर्जिताभ्यामितिव्याख्यातंनासावस्त्रार्थः किंतुपूर्वोत्तरसूत्रद्वयलभ्यः। स्वंचद्व्युद्ध्यामितिसूत्रानुपन्यसनंप्राचःप्रौढादिकमेवाभिरतम्। गुणदीर्घत्वानामिति। तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्रऋतोङीतिगुणस्यतिस्रः पश्येत्यत्रप्रथमयोरितिपूर्वसवर्णदीर्घस्यप्रियतिस्रआगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्रऋतउदित्युत्तस्यत्वमपवादइत्यर्थः। बाढ्यसामान्यचिन्तायांस्वविषयेप्राप्तस्यसर्वस्यबाधादितिभावः। विशेषचिन्तायांतुमध्येपवादादितिन्यायेनदीर्घोत्वयोरेवबाधः स्यान्नतुगुणस्य। सामान्यविशेषपक्षौचजातिव्यक्तिपक्षवत्स्थानिवद्भावेनव्यवस्थितौइतिकैयटादिस्पष्टम्। यत्तुव्याचक्ष्युः अपवादशब्दोबाधकत्वोपलक्षकः। पूर्वविप्रतिषेधेनगुणमपिबाधतइत्याश्रयदिति। तन्निर्मूलंक्लिष्टंच ॥ ॐ त्रविषयमुतऋतोङीतिगुणापवादतयासर्वनामस्थानङिमात्रविषयमितिसंशयेव्यवस्थाकाङ्क्षायांतन्न्यायप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्। तन्निर्मूलमिति। जसिरादेशोवक्तव्योगुणपरत्वादित्येतत्सूत्रस्थवार्त्तिकंमूलमितिनवाच्यम्। बाढ्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यतत्र्यायस्यानित्यत्वज्ञापकत्वात्सूत्रेभाष्येध्वनितत्वेनतस्यदृढमूलत्वाभावात्। बाढ्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽवतस्यमूलत्वौचित्याच्चतदाह। क्लिष्टंचेति ॥

नाङ्गस्येति। तस्याश्रुतत्वात्। स्त्रियां वर्त्ततएवेति। अजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्यत्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्यस्त्रियांवृत्तिः। नचेदंस्त्रीत्वंपदान्तरसापेक्षतयाबहिरङ्गमितिवाच्यम्। त्रिशब्देनसर्वत्रस्त्रीरूपार्थप्रतिपादनेतात्पर्यग्राहकस्यापेक्षितनयान्तरङ्गाभावादितिभावः। तत्कथमिति। स्त्रियान्तत्रवृत्तिरितिपुन्नपुंसकयोरेवेति लदुक्तंविरुद्धमितिभावः। अजहत्स्वार्थापक्षेत्विति। तुनोक्तार्थंरुचिर्ध्वनिता। तद्बीजंतुरूढेरविरोधिलेजहत्स्वार्थावृत्तेरभावः। किंचजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थशब्दयोरव

यदपिप्रसादकृतोक्तम्। गुणस्यपूर्वविप्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेनबाधकइत्यर्थइति। तन्न। रविधेरंचरितार्थत्वात्। नचटौसोश्चरितार्थता। यणादेशगतार्थत्वात्। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वाद्धित्रिचतुरोरित्यस्यैवस्त्रियामितिविशेषणंनाङ्गस्येतिभावः। प्रियस्रिरिति। अत्रव्याचस्ते। स्त्रियाअन्यपदार्थत्वेनबहुव्रीहिरूपमङ्गंतत्रवर्ततेत्रिशब्दस्तुपुन्नपुंसकयोरेवेतितिस्रादेशोनेत्यादि। अत्रेदंवक्तव्यम्। जहत्स्वार्थायांत्रिश ब्दोनर्थकः। अजहत्स्वार्थायांतुस्त्रियांवर्ततएव। तत्कथंपुन्नपुंसकवृत्तिसंगच्छतामिति। अत्रेदन्तत्वम्। जहत्स्वार्थैववृत्तिरिहाभिम ता। लेश्यानुरोधात्। तेनाङ्गस्त्रियामितिसम्यगेव त्रिशब्दस्यपुन्नपुंसकवाचितानुभूतपूर्वगत्या। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषइत्यादिसिद्धा न्तप्रवादस्यैवमेवनिर्वाह्यत्वात्। एवंप्रियतिसापुमानित्यत्रस्त्रियांवृत्तिरपिभूतपूर्वगत्यैव। अजहत्स्वार्थापक्षेतुस्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रि चतुरोरितिविवक्षितोर्थः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चेहप्रमाणम् ॥

यवानांवाक्यदृष्टस्वार्थत्यागतद्भावावित्येवार्थस्तत्रान्त्येस्वार्थप

मादित्तेः कथमन्यपदार्थस्त्रियांवृत्तिः। नचान्यपदार्थस्यसमुदायशक्यत्वेपिसमुदायघटकत्वेनावयवस्यापिसशक्यत्वाशयस्तर्हिजहत्स्वार्थलेपितुल्यं,तत्रापिपक्षेन्य पदार्थस्यसमुदायशक्यत्वात्। यदिस्त्रीवाचकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षेत्युच्यतेतदाअजहत्स्वार्थलेपितुल्यमिति ॥

तस्लोपसंभवादिति। पञ्चभ्यत्रपुभ्यद्त्यादौसुमुदायभक्तोनुम्नावयवस्येगन्तत्वविघातकद्तीगन्तोत्तरपदद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरोन्तरङ्गत्वान्नुमः
पूर्वमेवप्रवृत्तेनाङ्गसंज्ञाभसंज्ञानिमित्ता। अतिराभ्यामित्यत्रापिनुमंबाधित्वापरत्वादात्वंवृद्धौत्वेत्यत्रवृद्धिशब्दविहितवृद्धेरेवग्रहणान्नपूर्वविप्रतिषेधेननु
म् द्तिषट्त्वम्। प्रियतिसृभ्यामित्यादावपिनुमःपरत्वात्तिस्रादेशएव। एतेननिर्दिश्यमानत्रिशब्दस्यव्यवहितत्वादादेशोनस्यादित्यपास्तम्। शुचीनामित्यादौनुम

अनित्यत्वादिति। इकोचीत्यञ्ग्रहणंचेहलिङ्गम्। तद्धिसंबुद्धौनुमंवारयितुंकृतम्। भ्यामादिषुसत्यपिनुमितल्लोपसंभवात्। संबुद्धिश्व
लुकानुप्रेतिप्रत्ययलक्षणेननुमः प्राप्तिर्वाच्या। प्रत्ययलक्षणंचनलुमतेतिनिषेधस्यानित्यतांविनादुर्लभमित्याकरेस्पष्टम्। नचेदमनित्यत्वंसं
बुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम्। लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापिक्वचित्तद्भ्युपगमेबाधकाभावात्। तथाचप्रियतिसृप्रियतिरितिरू
पद्वयमपिउक्तरीत्यैवकैयटेनसमर्थितम्। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। नचात्रप्रमाणाभावः। प्रियतिसृणिद्त्यादिभाष्योदाहरणस्यैवतत्रप्रमाणत्वा
त्। द्वेरत्वेसत्वादिति। विभक्तिसन्निपातकृतमपित्यदाद्यत्वंरापोनिमित्तम्। सन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वान्नयासयोरितिज्ञापकाच्चेतिभा
वः। द्व्यादेशइति। अजादौयद्त्यादेशोविहितःसउपसर्जनत्वेपुंसिविद्यमानस्यस्त्रीशब्दस्यौसादिषुचतुर्षेवनलन्यत्रगुणनाभावादिभिः पू
र्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥ ॐ चिरेतिपूर्वविप्रतिषेधेनसकृदितिन्यायेननुमोप्राप्त्यातत्रेन्द्रन्निति नियमादीर्घोनस्यादितिनषट्त्वम्। बहुभिः
कुलैरित्यत्रनुमिषद्वेपिभत्वेपोत्तमित्वस्यप्राप्तातद्भावेपिबहुशब्दस्यान्तोदात्ततयानस्वरेविशेषः। नचोत्तरार्थं,तत्रैवकर्तुंयुक्तत्वादित्यत्रविस्तरः॥ रामः
प्रियतिसृदिति। तत्रैवभाष्येउदाहृतत्वेनानडि·नलुमतेतिनिषेधएवेतिबोद्धम्। अनित्यत्वेप्रमाणमाह। नयासेति। चोहेतौ ॥ ८२

षष्ठीसमास इति। ह्रस्वादिस्थित्यधिकरणत्वेनकचिद्दृष्टावित्यर्थस्तेनहेश्रीरित्यादौनिषेधसिद्धिः। ह्रस्वेनुपपन्नइति। नेयङ्स्त्रेयङादिनाङ्गस्येपात्प्रत्ययेन दीर्घाश्रयेङ्गे बाधकाबाधितेयङादिसत्ताकचित्प्रयोगेदृष्टतस्यतद्वयवस्यचनिषेधइतिभावः। कथंचिदिति। अनेनसीताविरहिणोरामस्यवाक्येसीताया

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। तिष्ठतोयथोरितिस्थानौ अधिकरणेल्युट्। द्व्यङुवङोस्थानाविति षष्ठीसमासः। फलितार्थमाह। द्व्यङुवङो स्थितिर्ययोरिति। यत्रेयङुवङौ निष्पद्येतेतत्रैवायंनिषेधः। यत्रत्वपवादेनबाध्येतेतत्रनानिषेधइत्येतदर्थंस्थानग्रहणम्। वामि। यद्य पिप्रकृतोनिषेधोनेनविकल्प्यतइतिप्राञ्चः। तथापिनिषेधविकल्पेविधिविकल्पएवफलति। तथाचलाघवात्सएवसूत्रार्थउचितइत्याशयेनाह। वानदीसंज्ञौस्तइति। ङितिह्रस्वश्चेतिसूत्रेप्येवमेव। कथंतर्हीति। उवङ्स्थानत्वेननदीत्वाभावात्ह्रस्वेनुपपन्नइत्याशये पः। बहवइति। केचित्तुवामीत्यतोवाग्रहणमिहापकृष्यव्यवस्थितविभाषांचाश्रित्यसमादधुः। तन्मन्दम्। तथासतीहनग्रहणस्यवामीत्यु त्तरसूत्रस्यचवैयर्थ्यापत्तेः। अन्येतुसामान्येनपुंसकमितिकथंचित्समादधुः। नषट्। स्त्रियांयदुक्तंतन्नभवतीतिव्याख्यानाट्टाङसिङसामिनात्स्याहाङोसुङिति। अनन्त रोङीबिवव्यवहितष्टाबपिनिषिद्धत्वतदाश्रयेनाह। ङीपष्टाबोनेति। राःपुंवदिति। रैशब्दस्यस्त्रीलिङ्गतायाअपिस्मरणादितिभावः। तथाचक्षीरस्वामी। रात्रेनंराः स्त्रीत्येके। स्त्रियांनौस्तरणिस्तरिरित्यमरः॥ द्व्यजन्तास्त्रीलिङ्गाः ॥

एवविवक्षितत्वेनेदमप्युदाहरणमिति सूचितंनत्वघटितमनित्यमितितुभाष्यानुक्तत्वान्नलक्ष्यसंस्कारोपयोगि ॥ द्व्यजन्ताःस्त्रीलिङ्गाः ॥

झलद्त्यभिप्रायेणेति।एकवाक्यतयाझलएवलोपद्त्यभिप्रायेणेत्यर्थः।संयोगान्तलोपद्ति।झल्ग्रहणस्यतत्रापकर्षेपिवाक्यभेदेनसंबन्धः।तेनचपूर्ववाक्यस्य
यण्व्यतिरिक्तेःझल्यपिक्वचित्प्रवृत्तिरितिभावः।सन्निपातेति।ह्रस्वाकारसन्निपातेनजातस्यतद्विघातकत्वायोगादितिभावः।परत्वाज्जरसीति।परेतुजरायाद्इतिसू
त्रोक्तेनाजरसीत्यत्रनुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेनजरसितिभाष्यप्रामाण्येनपूर्वंविप्रतिषेधात्पूर्वंविभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यपेक्षजरसादेशापेक्षया
विभक्त्यादेशानामन्तरङ्गत्वाद्वश्यंवाच्या।अन्यथाशिभावात्पूर्वमेवजरसः प्रवृत्तौनुमात्तस्यविप्रतिषेधविचारासङ्गतिःस्पष्टैव।अतएवटाङसीतिसूत्रेकैयटेनोक्तं
अतोम्।स्वमोरिति।अमोःम्विधानंलुग्बाधनार्थम्।अम्स्यादिति।एतच्चप्राचामनुरोधाद्व्याख्यातम्।संयोगान्तलोपोझलद्त्यभिप्रायेणवा।वस्तुत
स्तुम्द्त्येवपदच्छेदःलाघवात्।तत्रसोर्मेकृतेज्ञानमितिसिद्धम्।द्वितीयैकवचनेतुआदेःपरस्येत्यकारस्यमकारेकृतेन्त्यस्यमस्यसंयोगान्तलोपेसि
द्धमिष्टम्।यत्तुंवदन्ति।एवंसतिसुपिचेतिदीर्घत्वंस्यादिति।तन्न।सन्निपातपरिभाषाविरोधात्।यद्पिदीर्घविधौसानप्रवर्तद्तितद्पिन।रुधादिभ्यः
श्नम्।श्नाचलोपद्तिसूत्रयोः सुपिचेतिदीर्घत्वेसन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृताध्वनितत्वात्।कैयटेनोपपादितत्वाच्च।यद्प्याहुः।अतिजरसमिति
नसिद्धेदिति।तद्पिन।द्वितीयैकवचनेहिअतोमितिबाधित्वापरत्वाज्जरसिकृतेसन्निपातपरिभाषयालुकोप्रवृत्तौरूपसिद्धिःस्पष्टैवप्रथमैकवचनेतु।ति
माष्यकारस्तुसन्निपातपरिभाषयाजरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादितिभाष्येनत्वतिजरसिनअतिजरसादितिगौरवमुद्भावितवानिँभवद्भीत्यापरत्वात्पूर्वंजरसादेशेइना
यप्राप्तातद्भावपक्षेतस्यप्राप्त्यापरिभाषयाजरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गतिःस्पष्टैवेत्युच्यतेतदात्वाप्यन्तरङ्गत्वात्तोमि तयाजरसभाव एवोचितः ।नचतत्रानाकारान्तस
न्निपातलक्षणमेवाजादित्वंकिंतुतद्भावेपि।एषातुसन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिंविनानयस्यप्रवृत्तियोग्यतातत्रेवेतिवाच्यम्।मानाभावात्।टाङसीतिसूत्रस्थेनातिजरेणेत्येत
द्विषयकैयटेनविरोधाच्च।एवंचजरशब्दविषयंपरत्वादिनादीन्बाधित्वाजरसित्यादिमूलंभत्रस्यमनोरमाचप्राचामनुसारेणेति।तदाह।एकवचनेत्विति।तत्रापीत्यर्थः ॥

अतद्तीति।ननुतपस्सूत्रप्रवृत्त्यर्थद्त्यर्थः।नपुंसकेह्रस्वावश्यंभावाद्ह्यावर्त्यापसिद्धेरितिभावः।ननुतकारस्योच्चारणार्थत्वे मितिच्छेदेसन्निपातपरिभाषयादीर्घवा
रणं कथमितिचेन्नायादृशशब्दसन्निपातेनसोरादेशस्तस्यविनाशेनादोषात्।अतएवदास्सिरित्यादौअङ्गसंज्ञाअकारान्त प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातकृतानयापरिभाषयाःल्लो
पस्यनिमित्तंनस्यादित्याशङ्क्याअनित्यत्वेनभाष्येसमाहितमतस्तस्यसन्निपातस्यशब्दोपात्तत्वाग्रहाभावात्।भाष्यकृतातुमादेशेसन्निपातपरिभाषयासंबुद्धिलोपा
प्राप्तिरियामित्येवच्छेदमङ्गीकृत्यैङ्ह्रस्वादित्यत्रव्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तिरूपगौरवंफलमुखत्वान्नदोषावहमित्यनुसृतम्।परिभाषानित्यत्वेनतुनसमा

अतिजरमित्येवेष्यते।सन्निपातपरिभाषयाजरसादेशस्याप्रवृत्तेः।अतद्तितकारउच्चारणार्थः।भसंज्ञायामिति। सुड
स्यास्यामितिंस्त्रीलिङ्गनिर्देशः।जः शसोः।जसासाहचर्यात्शसापिसुबेवगृह्यते।तेनेहन। कुण्डशोद्दाति।शि।शीत्यविभक्तिकोनिर्दे
शः।महासंज्ञाकरणंपूर्वाचार्यानुरोधात्।अन्यतमस्यत्विति। एवंचसामान्यादिषन्यतमत्तमद्त्यादिप्रयोगाः प्रामादिकाएवेतिभावः।
सौरमादेशेद्ति।यत्तुप्राचोक्तम्।स्वमोरमादेशेवाजरसिति ॥

हितम्।तस्यागदिकगतित्वात्। किंचतस्यानित्यत्वेदीर्घापत्तिः। द्दमपितत्रैवभाष्येध्वनितमिसलम्।विभक्तित्वापेक्षयेति। तद्वतविभक्तित्वाश्रयणेनवि
भक्ताविविशेष्यापेक्षयेत्यर्थः। सुबेवेति।निरनुबन्धकपरिभाषयातद्धितशसोपिग्रहणमितिनवाच्यम्।येनानुबन्धेनसानुबन्धकत्वंतदनुच्चारणएव
तत्प्रवृत्तेः।अनुरोधादिति। तेनस्वशास्त्रस्यप्रामाण्यज्ञापनमितिभावः ॥

तद्भाष्येति।सन्निपातपरिभाषयाविभक्त्यादेशेजरसभावस्यजरायादितिसूत्रेभाष्येस्पष्टमुक्तेरितिभावः।पश्यैत्विति तुनात्रारुत्रिर्बोधिता।तद्धिजंतूक्तम्।अवर्ण मिति।ह्रस्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः।यादेशेऽतदत्यनुवृत्तेस्तत्रयद्यपिकष्टायेतिनिर्देशप्राप्तदीर्घेणह्रस्वत्वांशेनिवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशेनुवर्ततेतदपिचेल्लोपेननिवर्तेततर्हिपरिभाषाविशेषःस्पष्टएवेतिभावः।भाष्येइति।गाधातोष्टगुणेनअकारेआर्धधातुकोपदेशेऽदन्तत्वाभावादतोलोपाभावेपिपररूपेणसामगस्यसिद्धौगापोष्टकःकिकरणाल्लिङ्गादा

ब्रह्मण्यविरुद्धम्।एवंचअजरसंवर्ततेइतिहेअजरसमितिचापशब्दएव।अजरसंपश्येतितुप्रयोगःसाधुः।किंतुअमादेशेकृतेजरसइतिप्राचउक्तिरेवासाध्वीपरत्वाज्जरसोन्यायत्वात्।पूर्वविप्रतिषेधेप्रमाणाभावाच्च।सान्तमहतः संयोगस्यसान्तेतिष्टयकृपदंलुप्तषष्ठीकम्।संयोगस्येत्यनेनसमानाधिकरणमितिव्याचष्टे।सान्तसंयोगस्येति।उपधायाइति।उपधाग्रहणंपूर्वमात्रोपलक्षणंयारिभाषिकार्थसेहासंभवात्।मासस्कन्दसीति।मासित्यस्यतकारःस्यात्भादेप्रत्ययेकुर्न्दसीतिवाक्यार्थः।माङ्निःशरद्विर्दुरोवरंतवइत्युदाहरणम्।ह्रस्वेनपुंसके।दृहह्रस्वश्रुत्याऽचइत्युपस्थितम्।तेनप्रातिपदिकस्यविशेषणात्तदन्तविधिरित्याहअजन्तस्येति।प्रातिपदिकस्याचइतितुनव्याख्यातम्।संभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्।सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यादौअतिव्याप्तेश्च।सन्निपातेति।अवर्णमाश्रित्यकृतोयादेशःकथंतल्लोपेनिमित्तंस्यात्।स्तश्चएओङ्सूत्रेदकोगुणवृद्धीइतिसूत्रेचभाष्येध्वनितंकैयटेनप्रतिपादितंशब्दकौस्तुभेनिष्कर्षेप्रापितमितितत्रैवावधार्यम्।

ओकारस्यगुणोनेतिव्यर्थंतत्रेगग्रहणमितिभाष्येउक्तम्।कैयटेनेति।सामगायेत्यत्रासतिटकःकिंत्वेएकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनगग्रहणात्आकारस्यधात्ववयवत्वेनातोलोपःस्यात्किंत्वेवातोलोपइत्यालोपेधात्ववयवत्वाद्प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सन्निपातपरिभाषयाकित्त्वेपिनातोलोपइतितेनप्रतिपादितमितिशब्दकौस्तुभेइति।पूर्वोक्तभावश्चतत्रोक्तः।परेतुव्याप्याश्वजातियजादिसन्निपातनिमित्तोदीर्घोनस्वसन्निपातविघातकलोपनिमित्तम्।सन्निपातपरिभाषायाश्चसन्निपा

तत्रुसंज्ञाविधिप्रवृत्तेः प्राक्तनिमित्तभूतोयः सन्निपातस्तद्विघातकस्वादिरिक्तस्यस्वयमनिमित्तमित्यर्थदृत्याह॥पूर्वविप्रतिषेधेनेति।अन्तरङ्गानपीत्यस्योपलक्षणमिदम्।अन्तरङ्गवार्तिकानुरोधेनत्वेनदुक्तम्।त्यदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिहितत्रवार्तिकम्।तंकुलमितिस्यादिति।द्वितीयैकवचनेदृतिशेषः।प्रथमैकवचनेतुसंकुलमिति एवंचयावतौसुभयाशब्दस्यक्लीवस्यड॰यिशुभंयदृतिमाधवेनोदाहृतंतन्नादर्तव्यमितिभावः।स्वमोर्नपुंसकात्।अयंलुक्पूर्वविप्रतिषेधेनत्यदाद्यत्वस्यकिमःकादेशस्यचबाधकः।परत्वाद्धित्यदाद्यत्वेकृतेऽभावेनतंकुलमितिस्यात्।दृद्धौत्वेति।अतिसर्वेनिकुलानीत्यत्रसस्यूरसबुद्धावितिणिदृद्धावाहृद्धिः प्राप्तावारिणीत्यत्रतुअच्चघेरित्यौत्वम्।प्रियकौष्ठ्नीत्यादौतूज्वद्भावःप्राप्तः।ननुमनुटोःकोविशेषस्तत्राह।नामीतिनुमस्तुअङ्गभक्तत्वात्तस्मिन्सतिदीर्घो नस्यादितिभावः।तृतीयादिषुपुंवदिति।अर्थानुमृहस्वयोःप्रतिषेधोयम्।प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति।पीलुशब्दस्यहिरण्यत्वव्याप्यजातिर्हस्वेप्रवृत्तिनिमित्तम्।फलेतुफलत्वव्याप्यजातिर्हस्वविशेषप्रभवत्वंवा।उभयथापिपुन्नपुंसकयोर्नैकंप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः।अस्थिदधि।अतिदध्नेति।दध्यतिक्रान्तेनेत्यर्थः।यत्तुप्रियदध्नेतिउरःप्रभृतिषुदधिमधुशालीतिपाठात्नित्यःकप्प्राप्तः।भाष्यकारप्रयोगादेवप्रियदधिशब्देनभवतीत्याहुः।तच्चिन्त्यम्।भाष्येतादृशपाठस्यबहुषुपुस्तकेष्वनुपलम्भात्।स्त्रियान्तुप्रियदध्नाप्रियदध्नेइतिकेचित्तन्न।सन्निपातपरिभाषयाबहिरङ्गपरिभाषयाचङीपोप्रवृत्तेः।तस्मात्पुंसीवस्त्रियामपिअतिदध्नेत्यादिकमेववोद्यम्।सुधिनीइति।परत्वान्नुमाद्यङ्बाध्यते।सुधियेति।पुंवत्पक्षेनुमोऽभावाद्यङ्।बह्वःश्रेयसोयस्मिंस्तत्बहुश्रेयसीकुलम्।अत्रनपुंसकह्रस्वत्वेनाईयसीर्बह्वृचेहेतिह्रस्वमात्रस्यप्रतिषेधादितिश्रीपतिपुरुषोत्तमविष्वरूपादयः।ॐस्यादितिबोद्धव्यम्।नुम्ह्रस्वयोरितिपुंसिविहितस्यभावस्यातिदेश्यस्याभावात्ह्रस्वनुमोर्निषेधोतिदेशसामर्थ्याद्यान्न्यायाश्रयणाच्चेतिभावः।नह्विषयस्येतिस्वरस्यतुननिषेधोभिन्नकर्तृकत्वात्।विषयपदेननपुंसकत्वाभावेपितत्प्रवृत्यङ्गकाराच्चनुमोभावादिति।ह्रस्वाभावेननाभावाभावाच्चेयङिति भावः॥

उपसर्जनह्रस्वएवेति। ईयसोबहुव्रीहौपुंवदितिहिभाष्येपठितम्। ईयसः परस्यस्त्रीप्रत्ययस्यबहुव्रीहौविद्यमानस्यपुंवत्पुंविषयस्वीकारस्ययथानह्र
स्वस्तथास्यापीतितदर्थः। ईयसन्ताद्धिहितोयस्त्रीप्रत्ययस्तदन्तेबहुव्रीहौपुंवदितितुनार्थः। बहुव्रीहेः पुंवत्वेपिउपसर्जनस्यश्रेयसीशब्दस्यस्त्रीप्रत्ययया
नचनेत्येवसिद्धेपुंवद्वचनंव्यर्थम्। वार्तिकेषुलाघवगौरवविचाराभावस्यतत्रतत्रभाष्येध्वनितत्वादितिबोद्धव्यम्। द्वयाद्वरिति। अत्रारुन्धिबीजन्तुईयस
श्चेतिसूत्रेभाष्येईयसउपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यदीर्घत्ववक्तव्यम्। बहुश्रेयसीपुंवद्वचनात्सिद्धमित्युक्तंतेनास्यनपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वंलभ्यते। अन्यथावच

अन्येतूपसर्जनह्रस्वएवनिषिद्धतेनपुंसकह्रस्वत्वंतुस्यादेव। बहुश्रेयसिबहुश्रेयसिनीद्यात्याद्युः। स्रुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलि
ङ्गः सानुशब्दः। तस्यनपुंसकत्वेरूपमाह। स्रूनिसानूनीति। पुंसिशंभुवत्। प्रियक्रोष्टूनीति। यत्तुप्राचांप्रियक्रोष्टृणीत्युक्तम्। तत्पूर्वविप्र
तिषेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धम्। यत्तुव्याघ्रस्यः। विभाषाऋतीयादिषुचीत्येतद्विषयकोविप्रतिषेधः ॥

नेनवचनप्रत्याख्यानासङ्गतिः। ममतुमतेनपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकंतदितियुज्यतेएवतेनास्यप्रत्याख्यानम्। दीर्घत्वंहिप्रत्यासत्त्योपसर्जनह्र
स्वापवादः। सामान्यतोह्रस्वमात्रापवादत्वेहिप्रत्याख्यानासङ्गतिरितिदिक्। पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येदृति। अङ्गाधिकारेतदन्तविधेःसत्त्वेनतदन्तग्र ह
णेनयदाममाइतिन्यायेननुम्विशिष्टस्यग्रहणेपिसूत्रेषष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्यनुमाग्यवधानमित्यस्याभावेपिपूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात्कृदति
ग्रहणेनपुनस्तुज्वत्त्वाभावः। अत्रानयोर्योगपद्यासंभवेनविरोधदृतिभावः ॥

इत्यस्यैवेति। अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागोनिर्बीजः स्यादितिभावः। पक्षे। तृज्वत्त्वाभावपक्षे॥ उदाहृतत्वाच्चेति। नचप्रियक्रोष्टृ
णेदृत्यादिव्यावृत्त्याचारितार्थ्यम्। प्रियक्रोष्टृइदृत्यवस्थायांनुमृतृज्वत्त्वयोः प्राप्तयोः परत्वात्तृज्वत्त्वेसकृद्गतिन्यायेननुमभावसिद्धेः। पुनः प्रसङ्गविज्ञानो
श्रयेणवचनारम्भापेक्षयासकृद्गतीत्याश्रित्यवचनानारम्भस्यैवलघुत्वादितिभावः। पुंवद्भावाभावादिति। भाषितपुंस्कत्वाभावादितिभावः। दृत्येवेति। इत्य

भाष्येप्रियक्रोष्टृनेअरण्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति। तन्न। उदाहरणस्यसङ्कोचकत्वेमानाभावात्। यदाहुः। नचोदाहरणमादरणीयमिति। कि
ञ्च पूर्वविप्रतिषेधस्यैकस्मिकतृज्वद्भावमात्रविषयकत्वेतन्नतृज्वद्भावग्रहणंलभ्यमेवस्यात्। प्रियक्रोष्टृनेत्यादेर्विप्रतिषेधंविनापिपक्षेसु
साधत्वात्। नचप्रियक्रोष्टृत्यादिनिवृत्तिस्तत्फलम्। पुंवद्भावपक्षेतस्यदुर्वारत्वात्। स्वयमपितथोदाहृतत्वाच्च। नचसमाहारद्विगौपञ्चक्रोष्टुनेत्यादौ
पुंवद्भावाभावात्तत्रतृज्वद्भावनिवृत्तिःफलमितिवाच्यम्। एवमपिभाष्योदाहरणासामञ्जस्यात्। उपलक्षणंतदितिचेत्। हतैवंप्रियक्रोष्टृभीत्ये
वोपलक्ष्यतां भाष्येदाहृतप्रातिपदिकांशानुग्रहायेतिदिक्। सुत्वेनिमित्तेपुंवत्वपक्षेनुमभावायण्। सुलुनेतिशेः सुपीतियणंबाधित्वापरत्वान्नुम्। य
दिमन्नमिति। एतच्चरादानेदृतिधातौअतिरिक्तब्राह्मणकुलमितिप्रक्रम्यमाधवेनस्पष्टीकृतम्॥ ॐ पीत्यर्थः। प्रातिपदिकांशेति। प्रातिपदिकांशस्याप्य
नुग्रहायेत्यर्थः। इतिदिगिति। दिगर्थस्तुयद्यपिचतुर्थ्यन्तोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात्पुंवत्वपक्षेनभिधानेनतृज्वत्त्वाभावकल्पनान्याय्याभाष्यकृताहिसूत्रत्रयस्यप्र
त्याख्यानायाश्रितस्यशब्दानांनियतविषयकत्वस्यसूत्रारम्भेप्यावश्यकत्वद्योतनायपूर्वविप्रतिषेधवार्तिकेनदुदाहृतंतथापिनचोदाहरणमादरणीयमिति
न्यायेनसर्वनामस्थानविषयकताम्यस्यन्यायेनउदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभावदृत्येवंपरतयानादरणीयमितिनदर्शदृतिबोद्धव्यम्॥

एकदेशविकृतस्येति।सचन्यायो ङ्याप्प्रातिपदिकस्याप्यतिदेशकोऽस्त्रीयविकारेचेतिप्रागीयतदितिसूत्रस्थभाष्यसंमतत्वादितिभावः।पुंवद्भावदिति।तेनसुन्दर भार्यदृस्यादौजातनिरत्रेरपिदृष्टत्वेनात्रापितेनजातदृस्वनिवृत्तिर्नतूपजीव्यविरोधेनदृस्वानिवृत्तिः।अतएवसमासस्येतिसूत्रेभाष्येयतोनावदृत्यनावदृतिप्रतिषेधोदृस्वेऽप्रौढ्यज्ञनमविद्यमानवदित्यस्यज्ञापकमुक्तम्।नाव्यमित्यादौआदिर्नकारोनस्वरयोग्योयश्चाकारस्तद्योग्योनासावादिरित्यनावदृतिनिषेधोऽनर्थकः।नचादिरेवनकारउदात्तगुणविशिष्टन्तरतमाज्रूपोस्तुयदन्तस्यद्यङ्कस्यादिरुदात्तगुणकरूपोभवतीतिचयतोनावदृत्यस्यार्थदृतिवाच्यम्।एवंहि

> अन्येतुसुयोशब्दोभाषितपुंस्कः।सएवेदानीमिगन्तः।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावोभवतीत्याहुः।तथाचरूपमालादौपुंवद्भावउदाहृतः।तस्मादेजन्तेषुक्लीबेषुपुंवद्भावोमाधवमतेनास्त्रिमतान्नरेत्वस्ति।अतःप्रद्यवाप्रद्यायासुनावेत्यादिप्राचोदाहृतमपिनातीवदुष्यति॥ दृत्यजन्तानपुंसकलिङ्गः॥ लिडिति।लिहआस्वादनेकिप्।लिट्सु लिट्त्विति।टस्यजश्त्वेनडः।तस्यखरिचेति चर्त्वेनटः।तस्यासिद्धत्वात्डःसीतिधुट्।चर्त्वम्।तकारः।नपदान्ताट्टोरितिष्टुत्वनिषेधः।चयोद्वितीयादृतितुनेहप्रवर्तते।चर्त्वस्यासिद्धत्वात्।एतेनतेचप्रत्याहारएकचत्वारिंशदितिप्राचोग्रन्थंव्याचक्षाणैर्यदुक्तंलिट्सुलिङ्सुलिटठाभ्यांरूपद्वयमितितत्प्रत्युक्तम्॥

निमित्तभूतद्यच्कत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्तप्राप्तिरितितदाशयदृतिचेन्न।माधवाद्यनुरोधेनास्यग्रन्थस्यसत्त्वात्॥ दृत्यजन्तानपुंसकलिङ्गः॥ धुडिति।डःसीतिसूत्रेऽनुवृत्तंपदस्येतिव्यधिकरणंपदावयवस्यसस्येत्यर्थदृतिभावः॥ एकेद्वितीयमिति। अत्रत्यवार्तिककारादृत्यर्थः॥

अपदान्तभाजमिति। इदमचर्त्वभाजमित्यर्थेपलक्षकंपदान्तेप्रायोजश्त्वप्राप्त्याचर्त्वविनाचयोऽलाभात्।तथाचेतिवदतामूलकृताअस्यार्थस्यसूचनात्।अत
एवसुगणठ्षष्ठदित्यादौभवत्येवदुगादीनांजश्त्वप्रत्यसिद्धत्वेनतदप्राप्त्याचर्त्वस्याप्यभावादितिभावः।धातोरित्यावर्ततेदति। दृदंप्राचामनुरोधेनदादेरित्यावर्तते
इतियुक्तंधातोरित्यनेनहिऔपदेशिकस्यधातोरित्यर्थेनदामलिहोव्यावृत्तावपिअधोमितिनसंग्रहेतदादेर्दादेरित्यनेनोपदेशकालिकदादेरित्यर्थकेनोभय
सिद्धति,उपदेशकालमित्यस्यतौत्कालिकंलक्षयतीत्यर्थः।उपदेशेदादेरितितुफलितोर्थः।वाच्यार्थलेषश्चयन्तस्यसन्नम्यादिपरिणामोपिकर्तव्यः स्यादितिगौरव
म्।धातोरित्यस्यैवलक्षणयातथार्थकस्यदादेरित्यनेनान्वयेपिनक्षतिरित्याशयेनतुमूलेधातोरित्युक्तम्।अतएवभाष्येघत्वस्यासिद्धत्वाद्दुगित्यत्रढत्वंप्रापोतीत्या

तथाचप्रातिशाख्येपिऊष्मोदयंप्रथमंस्पर्शमेकेद्वितीयमाहुरपदान्तभाजंमितिश्लोकेऽपदान्तेत्यादिविशेषणंसंगच्छते। दादेर्धातोर्घः।धातोरित्या
वर्त्तते।तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालंलक्षयतीत्याशयेनाह।उपदेशइति।आवृत्तिफलंएच्छति।उपदेशेकिमिति ॥

शङ्क्यापवादत्वेनसमाधायाथवाएवंवक्ष्यामिहोढोऽदादेरितितोधातोरितिदादेरितिवर्त्ततेनेतिनिवृत्तमित्युक्तम्।दुहेस्तुवाद्दुहेत्यनेनढत्वस्यापिविधा
नात्धुडित्यादेर्नदोषइतितदाशयः।तत्रधातोरितिसूत्रेभाष्यकृतातदादेरित्यनुवृत्तेःफलान्तराभावेनतंदुपदेशवद्दादिलक्षकंसामर्थ्यात्अर्थाधि
कारात्ररोधाच्चपूर्वत्रनिषेद्ध्यसमर्पकेप्येवम्। अतएवनामधातुविषयेदामलिडित्यादौढत्वघत्वाभावोसिद्धो। एवंचतदेकवाक्यतयाऽपवादत्वपक्षेपि
दादिपदस्योपदेशकालिकदादिलक्षकतोचिता।आवृत्त्याश्रयणंतुबालानांस्फुटंतत्प्रतिपत्तयइतिबोद्धव्यम्। नचोपदेशेइत्येवकृतोनोक्तं,गौरवाप
त्तेः।धातोरितितुतद्दाडित्यादिआवृत्तयेउत्तरत्रावश्यकम ॥

अव्याप्तीति। अधोगित्यादौसाननुधातोरचयवोयोदादिरित्यर्थेदंसिद्धंवैयधिकरण्यं चगर्दभयतेरप्रत्ययेगर्धबित्यादौभष्भावायोत्तरसूत्रेआवश्यकंदोग्धेतिह्युपदेशिवद्भावात्सिद्धम्।स्पष्टंवेदंभाष्येतआह। अतिव्याप्तीति।दामलिडित्यादौसाननचप्रागुक्तभाष्योत्तरमधोक्सिद्धयेवैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तंभाष्यकृतोनुधावनेव्यर्थमितिवाच्यम्।ददेरिवर्ततेदत्यस्योक्तमाशयमजानतएवमपिषोदेरिलुच्यते।तत्राधोक्नसिद्धतीतिशङ्कायामुत्तरसूत्रार्थमपिप्रसङ्गान्निर्णे

अव्याप्तीति परिहारःफलमित्याह।अधोगित्यादिना।एकाचोबशोभष्झषीतिनिवृत्तमिति।यत्तुप्रोचोक्तम्प्रातिपदिकसंज्ञस्यतुझलिपरतःपदान्तेचेति।तत्त्वामादिकमेव।अधोक्।आधोग्।अजर्घाइत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः।प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्चातत्रझलोनिमित्तत्वानुपयोगाच्च।धुभ्याभ्यामित्यादौपदान्तइत्येवसिद्धेः।यदपितत्रोक्तेनैवव्याख्यातम्झलिपरेप्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि।तदपिनिर्मूलंनिष्फलंचेत्युपेक्ष्यम्।भष्भावदृति। जश्चर्त्वयोरसिद्धत्वात्ताभ्यांप्रागेवेतिभावः।षत्वचर्त्वेइति।चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वंषत्वंततश्चर्त्वमितिभावः।वादुहः।दुहेर्दादित्वात्नित्यंप्राप्तेन्येषामप्राप्तेउभयत्रविभाषेयम्।ननुदुहादयोदिवादिष्वनेनैवक्रमेणपठ्यन्तेतत्रवादुहादीनामित्येवास्तु।दिवाद्यन्तर्गणस्यपुषादेरन्तर्गणोरधादिस्तदन्तर्गणोदुहादिरस्तुमैवम्। तथाहिसतिपठ्-लुकिनस्यात् ॥ ॐ तुंदादिपदलक्षणायामधोगित्यस्यासाधारणफलत्वाभावंदर्शयितुंचतथोक्तेः।अतएवैवैयधिकरण्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वोक्त्येहार्थमनावश्यकत्वंभाष्येध्वनितंसङ्गच्छतइत्यलम्।तत्त्वामादिकमितिधुभ्याभित्यादेःपदान्तत्वादेवसिद्धेरितिभावः।उपेक्ष्यमितिएतेनैकाचोबशइतिसूत्रेहस्वादङ्गादित्यतोङ्गादित्यनुवर्तते,अङ्गं-चदृविधंधातुरूपंप्रातिपदिकंरूपंचतत्रधातोःपदान्तएवप्रातिपदिकस्यझलिपदान्तेचेतिप्राचामाशयइत्यपास्तम्। स्वरितत्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनांनिर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्चतद्धृतद्धाड्भ्यामित्यादावतिव्याप्तेश्चेतिदिक् ॥

निषेधादिति। भवभावस्तुएकाज्ग्रहणेपिअजर्घीदितिभाष्योदाहरणेननिषेधानित्यत्वाद्भवतीतिभावः।स्निपाशपेतिभाष्यानुक्तत्वाद्प्रमाणंवेत्रिया
यतुतथानोक्तमित्यन्योसूत्रशाटकवदिति।अस्यसूत्रस्यशाटकंचयेत्यादौयदिवातव्योनशाटकोयदिशाटकोनवातव्यइतिविरोधमाशङ्क्यमन्ये
सवातव्योयस्योतस्यशाटकइत्येषासंज्ञाभवतीतिभाष्येउक्तम्।तथाप्रकृतेपियणः स्थानेसभवतियस्यसंप्रसारणशब्देनजातस्यसंप्रसारणसंज्ञा

निर्दिष्टंयद्यूणेनचेतिनिषेधात्। दोधुक्। दोधुद्। द्ग्यणः। यणस्थानेइति। विधिप्रदेशेषुसूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणमितिभावः।वा
हऊठ्। वसोःसंप्रसारणमित्यतोनुवृत्तंसंप्रसारणमूढोविशेषणम्।तेनअलोन्त्यस्येतिना।प्रत्तुप्राचावाशब्दस्येत्युक्तम्।नासौसूत्रार्थः।किं
तुकृत्यचित्फलितार्थकथनपरतयानेयम्। छन्दस्येवेति। छन्दसिसहः।वहश्चेतिसूत्रेछन्दसीत्यनुवृत्तेरितिभावः। यत्तुऊठिकृतेस
वर्णदीर्घः।भूहः।भूहेत्यादिप्राचोक्तंतद्भाष्यविरुद्धम्। तथाहि।उठ्ग्रहणंमास्तु।संप्रसारणमेवविधीयताम्।तस्यलघूपधगुणेकृतेवृ
द्धिरेचीतिवृद्धौसिद्धंविष्वौहदत्यादि।एवंस्थितेक्रियमाणमूठ्ग्रहणंबहिरङ्ग-परिभाषांज्ञापयति। सत्यांहितस्यांबहिरङ्ग-स्यसंप्रसारणस्यासि
द्धत्वादन्तरङ्गोगुणोनस्यादितिभाष्येस्थितम्।नन्वनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गेचोपपदेरूपेविशेषःस्यादितिचेन्मैवम्।भाष्यकारोक्तज्ञाप
कबलेनैवतादृशस्थलेण्विप्रत्ययाभावस्यानुमानादितिकैयटहरदत्तादयः।एतेनवार्यूहःप्रौहइत्यादिप्रयोगाअपिपरास्ताः ॥

भवतीत्यर्थइतिभावः। तेनदिवउतोनसंप्रसारणत्वम्। फलितार्थेति।संप्रसारणपूर्वत्वाभ्यांफलितेत्यर्थः। ऊठिकृतेइति। भूवाट्शब्देइतिशेषः। क्रि
यमाणमिति।ऊठ्ग्रहणमित्यर्थः। तादृशस्थलेइतिभत्वविषयेइत्यर्थः।भूवाडित्यादितुभवत्येव ॥

ऊहतेरिति। एतद्यूहदित्येतद्विषयम्। अव्यभिचारादिति। स्रंसुध्वंस्वोर्विचुतनास्त्यनभिधानादतः संयोगान्तलोपेतत्रव्यभिचारइत्यपास्तम्। अतएवभाष्यकृतास्त्येत्यननुवृत्तौपपिवानित्यत्रैवदत्वशङ्काकृताऽनुवृत्तौचानडुद्भ्यामित्यत्रैवदत्वाभावशङ्काकृतेतिदिक्। न्यासस्तुदूहितेत्यर्थः। निरनुब

अथेबाऊहतेः क्विप्दित्यवधेयम्। वसुस्रंसु। वसुः प्रत्ययः। तेनतदन्तंग्राह्यम्। ससजुषोरुरितिसूत्रात्सदित्यनुवर्तते। तच्चवसोरेवविशेषणम्। नतुस्रंसुध्वंसोः। अव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः। असम्भवादित्यभिप्रेत्याह। सान्तवस्वन्तस्येति। पदान्तेदिति। झलीतितुप्राचः प्रमादः। स्रस्तमित्यादावतिव्याप्तेः। सहेः साडःसः। सहेरिति। किंसहडेनबर्नतदितिसडः। यस्यनाम्निडशब्दोस्तियथामृडदृति। सडस्यापत्यंसार्डिः॥ हान्ताः॥ दिवौत। प्रातिपदिकस्येति। अव्युत्पन्नस्यदिवेर्डिविरितिन्यासोहितसूत्रेणव्युत्पन्नस्यवानतुदिवुक्रीडायामितिधातोः। निरनुबन्धकग्रहणेनसानुबन्धकस्येतिपरिभाषया। तेनाक्षद्यूरित्यादौनभवति। औतस्तुकारउच्चारणार्थः। सुद्युभ्यामिति। उकारस्यसंप्रसारणत्वाद्झलदृतिदीर्घः प्राप्तउदितिपरसामर्थ्यान्नभवति। यत्तुप्राचोक्तम्। दिवोवाआत्वममीति। तदुपेक्षितम्। मुनित्रयानुक्तेर्निष्फलत्वाच्च। द्योमितिरूपंद्योशब्दस्यैवेतिबोद्धव्यम्। इतिवान्ताः। षट्चतुर्भ्यश्च। बहुवचननिर्देशादर्थप्राधान्यंविवक्षितम्॥

धकेति। डिच्चेत्प्रत्ययस्यसानुबन्धकत्वेपितदन्तस्यातथात्वादितिभावः। इदंचात्रसूत्रेभूवादिसूत्रेचभाष्येस्पष्टम्। उच्चारणार्थदृति। ननुस्वरितार्थः। उच्चारणार्थानामिदंज्ञायामपितिप्रत्ययग्रहणमितिवार्तिकेनतद्प्रवृत्तिरितिभावः। संप्रसारणत्वादिति। अतद्भावितस्यापिसंज्ञेतिपक्षेइदम्॥

शब्दद्वारकमिति। नचैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वमित्यायातं ततश्च प्रियपञ्चन्आमित्यत्रापि तद्वाचकपञ्चन्शब्दात्परत्वमस्त्येवेति दोषस्तदवस्थ इतिवाच्यम्। एतत्तामर्थेनप्रधानीभूतषडर्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात्। इदंप्राचामनुरोधेन। द्विवचननिर्देशेगौरवात्समाहारेण सर्वत्रसूत्रेषुनिर्देशदर्शनाच्चषट्संज्ञकानांबहुत्वाच्चबहुवचनोपपत्तेः। किंचनषट्स्वस्त्रादिभ्यइत्यादौशब्दबाहुल्याभिप्रायेणबहुवचनवनिसभ्योजसइत्यादौप्रयोगबाहुल्याभिप्रायेणतद्वच्चेहापिबहुवचनंवक्तुंयुक्तम्। किंचनामीतिसूत्रेभाष्येआमीत्येवसूत्रमस्तु। नचनित्यत्वात्पूर्वदीर्घेह्रस्वाश्रयोनुट्नस्यात् ह्रस्वान्तात्नुडित्येतत्तामर्थ्येनभूतपूर्वगत्याह्रस्वान्तत्वमादायतत्प्रवृत्तेः। नचनृणामित्यत्रचारितार्थ्यम्। नैकमुदाहरणंयोगारम्भंप्रयोजयति। नृनद्यापद्त्येव

अर्थाच्चासः परत्वंशब्दद्वारकम्। तेनतदन्तविधौसत्यपिपरमचतुर्णामित्यादावेवभवति नतुबहुव्रीहौ। तदेतद्ह्रस्यति। गौणत्वेतुनुट्नेष्यतेइत्यादिना। द्वित्वमिति। अचोरहाभ्यामित्यनेना॥ रान्ताः॥ कमला। लक्ष्मीः। लान्ताः। मोनोधातोः। पदान्तदृति। झलीतितुयद्यपिप्राचामनुवर्तितंतथापिकाशिकादावभावात्निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यम्। किमः कः। ननुदमः दृत्येवसूत्र्यताम्। त्यदादीनामिमोःस्यादूदृतिव्याख्यास्यते ॥ ॐ बूयात्। नचतिसृणामित्यत्रचारितार्थ्यम्। षडित्यत्रत्रेरित्यनुवृत्त्यासिद्धेरित्युक्तम्। गौणेस्याप्रवृत्तौप्रियचतसृणामित्यत्रचारितार्थ्येनभाष्यासङ्गतेः। ऋन्नद्यापदृतिन्यासेतुनभाष्यतात्पर्यं, त्रिशब्दस्यनिवृत्तिपरभाष्यासंगतेः। नैकमुदाहरणमित्यस्यासङ्गत्यैवगौणेनुटोऽप्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तराभावाच्च। नचैवं पदांदतामित्यादौभूतपूर्वगत्याश्रयणेऽतिप्रसङ्गः। ह्रस्वत्वंनाममात्राकालिकाच्चम्। तत्रसामर्थ्यादूविशेषणभूतमात्राकालिकत्वांशेएवभूतपूर्वगत्याश्रयणम् नतुविशेष्यभूताच्चांशेपिदृत्वदोषादितिदिक्। इमिति। अत्रत्यदादीनामदृत्यनुवर्ततेतदाह। त्यदादीनामिति। अतएवसिद्धान्तेउपसर्जनेनेतिभावः ॥

द्वेः प्रागिति।तेनद्विपर्यन्तानांत्यदादित्वेपिनदोषः।किंसर्वनामबहुभ्यद्त्यत्रकिंग्रहणंनकार्यमितिभावः।नचेमौद्त्यत्राप्यापत्तिः।अङ्गकार्येकृतेद्तिनिषेधात्।आरम्भसामर्थ्याच्चेति।त्यदादीनामद्त्यनेनैवान्त्यादेशेसिद्धेइमद्त्वारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः।ककद्तिस्यादिति।ममतुतन्मध्यपतितद्तिन्यायेनसाकच्कस्यकिंश
ब्दत्वात्तद्ग्रहम्।निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषातुनात्रप्रवर्तते।कादेशविधानसामर्थ्यात्।नचसुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्याविभक्त्युत्पत्तेनन्तरंपरत्वात्कादेशेकृतेऽकचिककद्

किंशब्दश्चद्वेः प्राक्पठिष्यते।नानर्थकद्तिनिषेधादारम्भसामर्थ्याच्चालोन्त्यविधिर्नभविष्यति।नकिङ्कादेशेनेत्याशङ्क्याह।अकच्सहितस्यापीति।द्वेरत्वेककद्तिस्यात्।कुतिहोरित्याद्यर्थञ्चकिमद्तिअवश्यंवक्तव्यमितिभावः।नन्वेवंगुणकार्यत्वाभावादुपसर्जनत्वेपिस्यात्।मैवम्।त्यदादीनामित्यनुवर्त्यवचनविपरिणामेनत्यदादेः किमद्तिव्याख्यानाद्नुवृत्तिसामर्थ्याच्चेहसूत्रेद्विपर्यन्ताद्तिनियमस्यत्यागात्।उत्सर्गद्तिौतेनतदोःसःसावितिसूत्रेऽनन्त्ययोरितिकिमर्थमेसद्तिभाष्यम्।भोअच्युतभवन्नच्युतद्तिचनविरुद्धतद्तिभावः।नास्तीत्यत्रमूलं तुप्रचुरप्रयोगादर्शनमेव।यत्वाहुः।इदमस्तुसन्निकृष्टंसमीपतरवर्त्तिचेतदोरूपम्।अदस्तुविप्रकृष्टंतदितिपरोक्षेविजानीयादितिवचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादितितदापाततः।सन्निकृष्टादिशब्दानामिवद्दमादीनामपिसंबोध्यसमर्पकत्वेबाधकाभावात् ॥

त्येवस्यादितिवाच्यम्।प्रातिपदिकादित्येवाधिकारात्सुपः शब्देननिमित्तत्वेनानाश्रयणाद्ङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेनचाऽकचोन्तरङ्गत्वादितिभावः।किमद्त्यवस्यमिति।कुदिहोः क्वातीत्यादेशेकद्यश्रवणापत्तिः।उतिहोरतीतिन्यासेउकारस्यात्वादेशत्वापत्तिरेतदर्थमनर्थकद्त्यारम्भेगौरवम्।अङ्गवृत्तपरिभाषयाङ्गेत्यत्रगुणस्यवारणेचक्लेशद्तिभावः।किमोद्वेरनन्तरंपाठेपिदोषाभावमाह।अनुवृत्तीति।द्तिचनविरुद्धतद्तिायत्वयंप्रयोगोनिपातमादायसिद्धतित्थापिविभाषाभवदितिवार्त्तिकंन

विप्रकृष्टस्यापीति। परोक्षस्यचेत्यपिबोद्धव्यम्। पिपर्त्योरिति। अयंनिर्देशएवास्यांशस्यज्ञापकमित्याहुः। अनादेशः स्यादिति। तत्रकृतेसकृद्गतिन्यायेनपुनः सेर्नस्यादिति भावः। नित्यत्वादिति। लस्यानुरोधेनबाधकाबाधितप्रसङ्गस्यैवात्रग्रहणान्नादेशोनित्यइतिभावः। अपूर्वंबोधयितुमिति। अज्ञातज्ञापनमेवोभयत्रापिविधानंनतु प्रवर्तनाविषयत्वमित्यर्थः। नविधीयन्ते। नाज्ञाताबोद्धव्यन्ते। अनुवाद्यत्वेनेति। सखीवाक्यमिदम्। तत्रकेसेआरोपितभीरुत्वंभाविकामिव्यवहारसङ्गोपनायानुवाद्यत्वे

विप्रकृष्टस्यापिबुद्धासन्निधापितस्यबहुशः संबोधनदर्शनाच्च। तथाचभट्टिः। हापितःकासिहेसुभ्रुबहूवंविललापसदृति। अनाप्यकः। प्रत्याहारइति। नतुटा प्। विभक्ताविति विशेषणादितिभावः। अनभ्यासविकारइति। तेनभृञामित्। अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वेः लोन्यविधिरस्त्येव। बिभर्तिपिपर्ति। ननुस्यादेशत्यर त्वादनादेशः स्यादित्याशङ्क्याह। नित्यत्वात्ङे सेरिति। कार्यंविधातुमिति। अपूर्वंबोधयितुमित्यर्थः। ईषदर्थेक्रियायोगेइतिश्लोकेतुईषदर्थादयोन विधीयन्ते। किंत्वनूद्यन्ते। तेनस्नादेशेना। एतेननक्तंभीरुरयंत्वमेवतदिमंराधेगृहंप्रापयेत्यपिव्याख्यातम्। भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेनविवक्षितत्वा त्। मान्ताः। सुगाणिति। अनुनासिकस्यक्विझलोरितिदीर्घः। नचतस्मिन्कर्तव्येः लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः। दीर्घविधौतन्निषेधात्। क्वौ विधिंप्रतिनिषेधाच्चेतिभावः। एतेनसुगण्णीशब्दितिप्राचोग्रन्थंगणयतेः क्विबितिव्याचक्षाणाउपेक्ष्यादितिध्वनयति। तदीयोग्रन्थोपिसमर्थनीय इत्याहुः। हेतुदर्थंसमर्थ्यताम्। सर्वलोपित्वेनक्विबिवाचरतीतिक्विप्। क्विप्शब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरिक्विप्। तेनविजित्यर्थः। णान्ताः॥

नैवविवक्षितमितिभावः। नन्दनिदेशतइति। नन्दनीयनिदेशादित्यर्थकंबोद्धव्यम्। दीर्घविधाविति। नपदान्तसूत्रेसपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घस्यापिग्रहणमित्य र्थं स्यचिण्णमुलोरितिसूत्रेभाष्येध्वनितत्वादितिभावः। उपेक्ष्यादिति। दीर्घप्राप्तेरितिभावः

व्याख्यानन्त्विति तुनाऽरुचिर्बोधिता सप्तम्यन्तपाठेपिनलुमतेतिनिषेधानित्यत्वेनवानपुंसकानामित्यस्यसिद्धिरितिलाघवमस्तीति। औचित्यमेवदर्शयति। एवंहीति। सामान्यशास्त्रेति। प्राप्तस्यपुनर्विधानसामर्थ्येनसामान्यशास्त्रस्यसंकोचस्तदितरपरतारूपदृत्यर्थः। संकोचश्चनलोपविधौपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितिरूपः। अर्थवत्सूत्रेचार्थवत्पदेनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः। एवंचास्यविधित्वंस्पष्टम्। इदमेवचनियमस्यविद्यापेक्षयागुरुत्वम्। निषेधवादिनोप्यस्यावश्यकत्वम्। अन्यथाविकल्पापत्तेः। सामान्यशास्त्रसङ्कोचेचान्यत्रतदभावस्याप्यर्थतः सिद्धेरर्थसिद्धंतमादायनियमशास्त्रेषुप्रतिषेधत्वव्यवहारोपिकृत्तद्धितेतिसूत्रस्थसमासग्रहणकृतनियमेनबाह्यसामान्यचिन्तयाकृदंशस्यापिसङ्कोचदितिमूलकेनोपदंशमित्यादौनकृदन्तत्वप्रयुक्तंप्रातिपदिकत्वम्। पञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादितिशास्त्रेणापिप्रापकप्रमाणउपपादीर्घदितिसर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्यनेनङौसंबुद्धौचेति। प्राचामनुरोधेनेत्यंव्याख्यातम्। ङ्यन्तस्यसंबुद्ध्यन्तस्यचपदस्येतिषष्ठ्यन्ततयाव्याख्यानं नूचितम्। एवंहिप्रत्ययलक्षणंसुलभमितितदर्थंनिषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशेनकर्तव्यः। पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह। नचेति। षाष्ठीमिति। वाहऊठित्यत्रज्ञापितत्वेनतद्देशस्थत्वादितिभावः। दृत्यसिद्धत्वादिति। नियमसूत्राणांविधिरूपेणप्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकतायाचेतिपक्षस्यद्युद्भ्योलुङ्गितिसूत्रेभाष्यकृताध्वनितत्वादितिभावः ॥

रागप्राप्तभक्षणस्यतदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनंतेनान्येषांभक्षणाभावोगम्यतेतद्भक्षणेप्रायश्चित्तंचगम्यते। पतिःसमासएवेत्यादौएवकारोधिसंज्ञाशास्त्रस्यसमासाघटकपतिशब्दाविषयकत्वरूपसंकोचस्यस्फुटंद्योतनाय। पतिघटितसमासान्यसमासाविषयकत्वरूपसंकोचोमाभूदिति। अन्ययोगव्यवच्छेदएवकारार्थदितितुसामान्यप्रमाणसंकोचफलितमर्थमादायनेयम्। द्युद्भ्योलुङितिद्युद्भ्योलुङितिसूत्रमुपक्रम्यानुपराभ्यामितिसूत्रदृत्यर्थः। पञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादृत्यत्रभक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधोगम्यतेदृतिग्रन्थेन पस्यशयोश्चभाष्येस्पष्टमेतत्। भक्ष्यनियमे। प्राप्तभक्ष्यस्यपुनर्विधानेदृत्यर्थः ॥

निषेधरूपेणेति।सुबादिपदस्यस्वव्यतिरिक्तविधौलक्षणयाभवतीत्यस्यनभवतीत्यर्थे लक्षणयेतिभावः।निषेधश्चनलोपविधावनुवर्तमानपूर्वत्रासिद्धत्वस्यात्रस्वार्थहानिप्राप्तबाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयंमीमांसकैरुच्यतेपरिसंख्यापदेनचायंव्यवह्रियतेइतिबाद्धम्।इतिपक्षेत्विति।अनेनारुचिबोधिता।तद्वीजंतुलक्षणायांगौरवंफलाभावश्चतदभावेलक्षणायाअनौचित्यंचेति।इतिसमासेइति।इत्यनुवर्तमानेतद्धितार्थेतिसमासेइत्यर्थः।स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितितुनात्र।तस्यस्वरोद्देश्यकविधावेवप्रवृत्तेः।नोत्तरपदेनुदात्तादावष्ठिवीरुद्रूषमश्विषितिसूत्रेदेवताद्वन्द्वेउत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधके।

निषेधरूपेणप्रवृत्तिरितिपक्षेतुपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेतिबोद्धम्।सुब्विधिमुदाहरति।आत्वमित्यादिना।स्वरविधौतुपञ्चम्यर्थमम्।दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासेनलोपेकृतेअवर्णान्तंपूर्वपदं जातमिति अर्मेचावर्णद्व्यचष्टयज्झतिपूर्वपदाद्युदात्तत्वंप्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्नभवति।सञ्ज्ञाविधौपञ्चम्यन्तनलोपेकृतेपीत्यादिनास्त्रीप्रत्ययेषुवक्ष्यति।कृतिचुग्विधौतुवृत्रहभ्याम्।हूस्वस्यपितीतितुग्।कृतिकिम्।वृत्रहच्छत्रम्।केचेतितुक्स्यादेवाप्रतिदिवेति।कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवादितिकनिन्।हलिचेतिदीर्घः।यत्तूपधायांचेत्युपन्यस्तम्।तन्नादिर्वेवर्णकारस्यानुपधात्वात्।इन्हन्।

ष्ठिवुक्लमादिपर्युदासस्यासिद्धत्वादन्तीशब्दत्वादन्तोवत्याइतिस्वरेन।उदश्वित्वानित्यत्रह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुबुदात्तत्वंचनेत्याकरः।इदंसमासस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।इदमेवाभिसंधायायतोनावइत्येतन्निषेधमूलकंहल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिपरिभाषान्तरंभाष्येतत्रैवस्पष्टमुक्तम्।अनुपधात्वादिति।धातोरुपधाभूतरेफवकारयोर्हल्यरयोरितितदर्थादितिभावः।प्रतिदिवन्शब्दादाचारकिप्यपिअनुनासिकस्येतिदीर्घेदंदुर्लभं,वस्तुतोहलन्तेभ्यआचारकिपोनभिधानमन्यत्रोक्तम् ॥

तथेति। यथोपधाग्रहणादलृदिति दीर्घाव्यावृत्तिस्तथासर्वनामस्थानग्रहणसंबद्धोपधापदानुवृत्तेरस्यव्यावृत्तिरित्यर्थः। पञ्चमीसमासोमास्त्विति। सार्वत्रिकोमास्तुअनित्यत्वादित्यर्थः। तदनित्यत्वेनस्थानिवत्त्वाभावेएकाज्ग्रहणाभावादेवैकाजुत्तरेतिणल्व्यावृत्तिः सिद्धेतिभावः। णल्ग्रहणमिति। माषवा पिनावित्येतद्धितप्रयोजनंतच्चबहिरङ्गतयायस्येतिचेत्यङ्लोपासिद्धत्वेनापिसिद्धमितितन्नास्त्विति भावः। इदन्त्रिपाघान्तत्वपरिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन।

उपधायादिति। उपधादीर्घस्यैवायंनियमः। तेनवृत्रहायतदित्यत्रअलृत्वावर्धातुकयोरितिदीर्घोभवत्येवातथावृत्रहणीदित्यत्रानु नासिकस्यकिझलोरितियोदीर्घः सोपिनियमेनव्यावर्त्यतेउपधादीर्घमात्रापेक्षयानियमविज्ञाना दितिभावः। हन्तेरत्पूर्वस्येतिसूत्रंयोगविभागेनाचष्टे। हन्तेः। प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह। प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अत्पूर्वस्य। एकाजुत्तरेति। नचाल्लोपेकृतेएकाच्त्वेनास्तीतिवाच्यम्। पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवत्त्वात्। नचपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिवाच्यम्। तस्यदोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेषदित्युक्तेः। यत्तुअदृकृपत्वादितिसूत्रेरत्रघ्रः सुघ्रदितिभाष्यमुपादायकैयटेनव्याख्यातंप्रातिपदिकान्तेतिणलप्रसङ्गइतितत्पञ्चमीसमासोमास्त्वित्याशयेन। तस्यदोषदित्यत्रणल्ग्रहणंमास्त्वित्याशयेनवाबोद्धम्। णल्ग्रहणप्रत्याख्यानंतुभाष्येध्वनितंकौस्तुभेप्रपञ्चितम्। वस्तुतस्तुकुमतिचेतिनिपातणलमिहन्याय्यम्। सर्वथापिवैकल्पिकंनित्यंवाप्रातिपदिकणलंनियमेननिवर्त्यतदितिसिद्धम् ॥

भाष्येध्वनितमिति। अन्यथासिद्धमाश्रपवनीत्येतस्यतदुदाहरणत्वोक्त्येत्यभिमानः। न्याय्यमिति। तस्यप्रातिपदिकान्तेत्यपवादत्वादितिभावः। नचसन्निपातपरिभाषयातदप्राप्तिः। सर्वणलेषुकवर्गव्यवायाश्रयणेनतद्विषयेतस्याअनित्यत्वावश्यकत्वात् ॥

हादेशेषिति। हादेशुकवर्गव्यवायेदूत्यर्थः। आर्धत्वाद्वार्तिकेसमासः। वार्तिकेहादेशेसुक्तेर्हुघणइत्यादौपूर्वपदादितिणत्वंसिद्ध्यति। तत्रहिहन्तेरपूप्रत्ययोघनादेरङ्गम्। अतस्यावयवैकदेशइतिसूत्रेप्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरुच्चारणम्। तत्रापिहन्तेर्घनघनादेशविधानात्। न्याय्यत्वादिति। नचवार्तिकरीत्यावहुरत्रहाणीतिणत्वमापातिसूत्रारम्भेतुनेतिवार्तिकारम्भस्यैवन्याय्यत्वात्कथन्याय्यत्वंबहिरङ्गत्वेनदीर्घस्यासिद्धत्वेनुप्राघानीत्यत्रदोषः। तथासूत्रारम्भेप्रघनाघनइत्यत्रणत्वंप्राभाष्येतुकुत्वंवायेहादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। वृत्रघ्नः। सुघ्नः। प्राघानि। हन्तेरत्पूर्वस्येतिअत्पूर्वग्रहणंनकर्तव्यंभवतीत्युक्तम्। एतच्चवार्तिकाशयवर्णनमात्रंनतुवस्तुस्थितिः। वार्तिकेनसूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षयायोगविभागमाश्रित्यवार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैवन्याय्यत्वादितिदिक्। माधवेनोक्तमिति। इत्थंहितदीयोग्रन्थः। असंज्ञायामलोपेउत्तरपदमनच्कंस्यात्स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेतिएकाजुत्तरपदत्वाभावात्प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषुचेतिविकल्पोभवतीत्यत्रघ्नोवृत्रघ्नइति। तद्भाष्येति। किंचाल्विधित्वान्नेत्यसंगतम्। अल्विध्यर्थमेवअचःपरस्मिन्नित्यस्यारम्भात्। तस्याप्रवृत्तौयुक्तयन्तरस्यैववाच्यत्वात्। विकल्पइत्यप्यसंगतम्। कुमतिचेतिसूत्रस्यदुर्वारत्वाद्दूत्यवधेयम्। मघवाबहुलम्। अर्वणस्त्रसावनञइतिसूत्रात्तृदित्यनुवर्तते। तदपेक्षयाचमघवेतिषष्ठ्यर्थेप्रथमातदाह। मघवन्शब्दस्येति। अधातोरिति। अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अञ्चतिग्रहणंहिनियमार्थम्। धातोश्चेदूवतिअञ्चतेरेवेति ॥ ॐ ञ्नीतिवार्तिकरीत्यातुनेतिवाच्यम्। आत्पूर्वस्येत्यनेनहस्वानिकवर्गाभावबहन्तेरेवोपलक्षणेनादोषात्। प्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरगारैकदेशेइतिसूत्रेउच्चारणमत्रत्यात्पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वमानम्। णत्वनिपातनकल्पनापेक्षयोक्तार्थतात्पर्यग्राहकत्वौचित्यादितिभावस्तदेतद्दूनयतोक्तम्। वार्तिकार्थोपसंग्रहस्येति। भूतपूर्वपर्यन्तमधातुपदस्यलक्षण्यंबीजमाह। अञ्चतिग्रहणंहीति। अञ्चतेरिति। नलोपिनोञ्चतेरित्यर्थः। नलोपेननिर्देशात्। सामान्यापेक्षश्चनियमस्तेनपर्णध्वदुगोमत्यतेः किपिगोमानित्यादावुगितश्चेतिङीवपिनेतिदिक्। स्पृहेर्वेद

कैयटेनेति।अयंचकैयटःकेशादट्इतिसूत्रस्थः।अर्वणस्तृट्इत्यादि।अर्वणोमघोनश्चतृनशिष्यंयतस्तच्छान्दसंसामान्यतोबोधितानामपिकेषांचिद्धृधात्वादिवन्नि
यतविषयत्वादित्यर्थः।एवंचछन्दसिदृशइतिविधिरितिनतदर्थः शास्त्रारम्भइतितात्पर्यम्।एवंहिछान्दसलक्ष्यसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानंस्यादतःप्रकारान्तरेण
पिसिद्धिमाह।मतुब्वन्योरिति।ऋधातोर्विजन्तान्मघशब्दाच्चमतुब्वनिभ्यांरूपद्वयसिद्धिरितिभावः।ननुसूत्रारम्भेनित्यस्यआदेशोवर्णःप्रत्याख्यानेतुपक्षेतदभावोपी
त्यतआह।छन्दस्युभयेति।आदेशतदभावेत्यर्थः।तदुदाहरणमिमान्यर्वणःपदानीति।एतत्प्रत्याख्यानेदीर्घोघकारोदात्तत्वंचलभ्यते।एतेनास्यछान्दसत्वाच्छन्दसिन्ना

एवंचगोमानिवाचरतिगोमानित्यादौसंप्रतिधातुत्वेपिविद्यर्थमधातुग्रहणम्।एतच्चंमूलएवस्फुटीभविष्यति। ननुकुर्वन्नित्यादाविवसंयोगान्त
लोपस्यासिद्धत्वेननान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वंनस्यादित्याशङ्क्याह।इहेति।बहुलग्रहणादिति।क्वचिदन्यदपीत्यर्थकादित्यर्थः।निपातनादिति।महेहैका
रस्यघकारःअवुगागमःकनिप्रत्ययश्चेत्यस्यत्रितयस्यनिपातनादित्यर्थः।प्रत्याख्यातमिति।तथाचछन्दसीवनिपावित्यत्रकैयटेनोक्तम्।मघवा
बहुलमित्येतन्नकर्तव्यंश्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुषाचभाषायामपिशब्दद्वयसिद्धत्वादितिभाष्यत्वत्रवार्तिककृतोक्तम्।अर्वणस्तम
घोनश्चनशिष्यंछान्दसंहितत्।मतुब्वन्योर्विधानाच्चछन्दस्युभयदर्शनादिति ॥ ७ देशपक्षेमघवन्नित्येवरूपंतच्चमत्वन्तस्यछान्दसत्वादीर्घाभावेनसा

द्धमितिप्रत्याख्यानाशयः।लोकेतुमत्वन्तेदीर्घोभवत्येवेतिपरास्तम्।वार्तिकाक्षरस्वारस्येनतथाप्रतीतेर्मघवान्भोगीत्यादौवेदेपिदीर्घस्यपठ्यमानत्वाच्चातदे
तत्कैयटेनोक्तंभाषायामप्यस्तीतिकेशादट्इतिसूत्रस्थउक्तकैयटस्तुएतत्सूत्रस्थवार्तिकविरोधात्स्वग्रन्थविरोधाच्चहेयएवेतिध्येयम्। यत्तुछान्दसाअपिक्वचिद्भाषा रामः
मित्याश्रित्यभाषायांप्रयोगइति।तन्नातज्ज्ञापकस्यवयस्यासुमूर्धोमतुबितिसूत्रप्रयोगस्यछन्दोवत्सूत्राणिभवन्तीतिभाष्यकारेष्वन्यथासिद्धत्वादितदाशयः ॥ ९२

तद्वनिबन्धेति। इदंचिन्त्यंनशिष्यंछान्दसंहितदितिसामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्यसङ्कोचेमानाभावात्। कविप्रयोगाणांबहुशः प्रामादिकानांदर्शनेनतेष्वमार्षत्वनसंको चे
यच्चतद्वारुणावसरेकैयटेनभाषायामसाधुतेत्युक्तंतद्वनिबन्धमद्योदात्तमघवन्शब्दविषयकम्। छन्दस्येववनिविधानात्। अतोनकैयटस्यपूर्वापर
विरोधइतिध्वनयन्नाह। छन्दसीत्यादि। अन्तोदात्तंतिति। यद्यपिष्वनुक्षन्नित्यत्रकनिन्नाएतेदृश्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्नाआद्युदात्तंलभ्यतेत
थापि उक्षासमुद्रोअरुणःसुपर्णः पूषालेनोन्नयतुअग्निर्मूर्धानिर्मज्जानंनपर्वणोजभारत्वमर्यमाभवसियत् इत्यादौतत्सूत्रोपात्तानामुक्षन्नादीनाम
न्तोदात्तत्वस्यनिर्विवादतयाकनिप्रत्ययएवोचितइतिभावः। मघवाबहुलमितिसूत्रेमघोनइतिप्रतीकमुपादायमघशब्दस्याकारान्तस्ययस्येतिलोपमा
शङ्क्यनैतदस्ति। अन्यदेवहीदमव्युत्पन्नंप्रातिपदिकंतथाहिभाषायामप्यस्यप्रयोगोदृश्यतेइतिवदन्यासकारोपिमघवन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वेभाषा
यामपिसाधुत्वेवाधुकूलः। एवंस्थितेमतुपमाश्रित्यत्रादेशंप्रत्याचक्षाणोभाष्यवार्तिककृतौमघवानित्यत्रत्रादेशपक्षेपिदीर्घस्वीकुरुतएव। फलभेदे
प्रत्याख्यानासम्भवात्। अतोबहुलग्रहणान्नासिद्धत्वमितियदुक्तंतद्भाष्यादिसंमतमेव। यत्त्वाहुः। मतुप्पक्षेपिछान्दसत्वान्नदीर्घइत्येवंभाष्यस्या
शयइति। तन्न। मतुबन्तेस्यछान्दसत्वेमानाभावात्। उदाहृतभट्टिकैयटविरोधाच्चेतिदिक्। एतेनश्वनुक्षन्नित्यत्रनिपातितस्यमघवन्नित्यस्यत्रादे
शेदीर्घाभावान्नमघवानितिक्षीरस्वामिग्रन्थः प्रत्युक्तः। तथाचकातन्त्रसूत्रंसौमघवान्मघवानेति। विचारचिन्तामणावपिमघवानेवमघवेत्युक्तम्।
काशिकायामपिदीर्घएवदृश्यतइत्यलंबहुना। अर्वणस्त्र। ऋधातोर्विचिगुणेचअरितिरूपंतस्मान्मतुपिअर्वन्तावित्यादिसेत्यति। छन्दसीवनिपा
वितिवनिपिवेदेअर्वेति। लोकेतुऋधातोरेववनिपिसेत्यति। रूढिशब्दश्चायम्।
नमानत्वमितिदिक्। उचितइतिभावइति। तथाचवनोरचेतिसूत्रेभाष्येमघोनीत्यत्रप्राप्नोतिमघवन्शब्दोव्युत्पन्नंप्रातिपदिकमिति ॥

प्रायुङ्क्तेति। अत्रयद्दुक्तव्यन्नदुक्तम्। दृनिपक्षेदृतिअस्यिदधीत्यत्रोदात्तपाठेनसिद्धेउदात्तग्रहणेनशास्त्रेनियत्नंस्वरूपेणोच्चारितगुणस्याविवक्षयाभेदकत्वज्ञाप
नादितिभावः। उञ्छऊँदृत्यत्रनासिक्याव्यापारेणक्लेशाधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यंविवक्षितमितिसर्वेषांसमानम्। भेदकत्वेपितपरसूत्रस्यानर्थक्यंविद्यार्थत्वादोष;
वाजिवाहावंगन्धर्वहयसैन्यवसंप्रयदृत्यमरकोशात्। अतोर्थोपिनाभिद्यते। तथापिनान्तान्तयोः सर्वत्रप्रयोगेप्राप्तेव्यवस्यार्थमिदंसूत्रंतृज्वत्क्रोष्टु
रितित्रिसूत्रीवत्। यत्तुहरदत्तेनोक्तम्। अर्वन्मघवन्शब्दयोर्भाषायांस्त्रमधुत्वमेव। अर्वणश्चमघोनश्चेत्यादिभाष्यादिति। तदापातत:। भाष्यस्यवि
शेषविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। तथाचश्रीहर्षः। वाहैरलुप्यतसहस्रदृगर्वगर्वदृतिप्रायुङ्क्त। ननुगुणाभेदकादृतिपक्षेसूत्रेऽननुनासिकोच्चारणे
.पिआन्तरतम्यादनुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह। आआदिति। यत्त्वाहुः। दृहानुनासिकोन। अनणत्वेनसवर्णग्रहणाभावात्। यतपरस्तत्कालस्येति
अनणिविद्यार्थमितिवाच्यम्। भाव्यमानःसवर्णान्नगृह्णातीतिनिषेधात्। गुणानामभेदकत्वेपिशुङ्कैकव्यक्तेःसूत्रेनिर्देशलाभप्रसङ्गःदृनि। अत्रेदं
वक्तव्यम्। अनणिविद्यार्थमितिशङ्क्यायोभाव्यमानदृत्यादुत्तरमसङ्गतम्। तस्याणविषयत्वात्। यदाहुः। भाव्यमानोणित्यादि। अन्यथाचोकुरित्या
दावपिनिषेधापत्तेः। तत्रोदिक्करणसामर्थ्यान्निषेधइतिचेत्। किमनेनबकबन्धनप्रयासेन। तपरस्तत्कालस्येतिसूत्रेः प्रत्ययग्रहणस्यभाष्यक
तांमनुवर्तितत्वाच्च। किंचशुङ्कैकव्यक्तेरित्यसंगतम्। अभेदकत्वेदोषस्यदुरुद्धरत्वात्। एकाव्यक्तिर्गृह्यतदृत्युक्त्याहिअन्त्यान्तरंननिर्दिष्टमित्यर्थःक
लितः। सचगुणानांभेदकत्वेसत्येवसगच्छतेनान्यथेत्यास्तांतावत्।

तत्राप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौमानाभावादित्यपिबोद्धम्। अननुवर्तितत्वाच्चेति। एवंचतत्रसूत्रेतत्संबन्धेमानाभावः। एवंचभेदकत्वेपितपरसूत्रस्यानर्थक्यंविद्यार्थत्वादोष
दृतिभावः। नान्यथेति। एवंचगुणानामभेदकत्वेपीत्युपक्रम्यनादृष्युक्तिरसङ्गतेनिभावः ॥

मूलशैथिल्यादिति। सवर्णग्रहणाप्राप्तेरिति भावः। तद्विशिष्टस्येति। यद्दृतिस्थानिश्रवणान्नद्न्तविद्भावाच्चेति भावः। अयम्। द्दनस्त्रियामित्येषः। एवंचऋक्पूरित्येषतेन निषेधेनापिवारयितुंशक्यद्दतिभवः। योन्यश्चेति। योन्यद्दतिसूत्रमित्यर्थः चादृिलोपः। प्राप्नमिति। तदन्तग्रहणादिति भावः। नभवतीति। नचटिलोपोनविभक्तिनिमित्तकोऽन्यत्रापितत्प्रवृत्तेरितिवाच्यम्। प्रकृतोदाहरणेविभक्तिनिमित्तत्वमात्रेणतत्प्रवृत्तेः। अतएवयुवोरनाकाविति सूत्रभाष्येस्वयुवेत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः

एतेनभाष्यमाणोणसवर्णान्नगृह्णातीतिनिषेधादाकारोनानुनासिकद्दतिप्रसादग्रन्थोपिप्रत्युक्तः। दीर्घस्यानणत्वेनमूलशैथिल्यात्। योन्यः स्थान्यादेशौहूवद्वनच्कौ। शेर्थंदत्येवसिद्धेद्दतोदूचनम् ऋभुसिन्नर्थम्। न्यादेशद्दति। केचित्तुअन्यादेशमाहुः। तन्नाकारप्रश्लेषोव्यर्थः। यत्तुन्यासकृताप्राचांचोक्तम्नैकालत्वेपियकारमात्रस्यायमादेशोनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीतिन्यायादिति। तन्न। तद्विशिष्टस्याप्रसङ्गेनोक्तपरिभाषायादृहविषयाभावात्। प्रसङ्गादाह। स्त्रियामिति। सुपथीति। दनस्त्रियामितितुकबनकृतः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। युवोरनाकाविति सूत्रेसुपथीतिभाष्याच्चानपूजनादिति निषेधस्यतुनायंविषयः। षचः प्राचीनेषेवैसद्दतिवक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथीत्यत्रंयोन्यश्चलिङ्गविशिष्टपरिभाषयाप्राप्तंविभक्तौलिङ्गविशिष्टाग्रहणान्नभवति। शावितिं। यत्तुप्राचादृतोत्सर्वनामस्थानेयोन्यद्दतिसूत्रदृयेसुटीतिव्याख्यातम् ॥

संगच्छतेपरत्वादित्यभ्युच्चयः। नचाभिव्यक्तपदार्थाद्दतिन्यायेनकथमन्त्रात्वादीनांप्रवृत्तिः। तस्यन्यायस्यपदकार्यविषयत्वेनतत्परकरणादनित्यत्वेनचेहाप्रवृत्तेः। नचनकेवलःपथिशब्दःस्त्रियामस्तीतियुवोरनाकाविति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेभ्यःक्यजन्तेभ्यःक्विपोनभिधानमितिवाच्यम्। स्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्यातद्ग्राहकाभावेप्यस्तेःविभक्तौलिङ्गविशिष्टग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनावसरेहिभाष्येतदुक्तम् ॥

नमणिति।ननुतद्भावेपीयङ्दुर्लभः।सुब्विधावन्नवर्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनावर्णान्नाङ्गभावादितिवाच्यम्।सुप्तत्वाप्यधर्मनिमित्तकसुब्विधेरवग्रह
णात्।अतस्वदण्डिवित्यादौषत्वेनलोपस्यासिद्धत्वंन।नचन्यादेशेङ्गस्यत्तपरिभाषयानेयङ्।तस्याअनित्यत्वात्।नचेयङि कृतेलंदुर्वारम्।सन्निपातपरिभाषया
स्वातिरिक्ततद्विघातकस्यबाधेनादोषादितिभावः।नचप्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षन्यापेक्षयान्नरङ्गत्वाद्यणेवस्यादितिवाच्यम्।प्रातिपदिकस्याप्यत्रप्रकृति

तदसत्।निर्बीजलक्षणापत्तेः।क्लीबेऔङ्श्यांसुपथीत्यत्रातिव्याप्तेः।सुपन्यानिपन्थेतिशसिरूपस्यासिद्धिप्रसङ्गाच्चेतिभावः।अत्रेदमवधेयम्।पन्था
नमात्मनदृच्छतिपथीयति।ततः क्विप्।अलोपः।यलोपः।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पथिमथीत्यात्वम्।पथ्यः।पन्थाः।इतोत्सर्वनामस्थानङ्त्य
त्वन्नभवति।इतइतिकरणात्।एतेनेकाचइतियणंबाधित्वापरत्वादनित्यत्वाच्चथोन्थः।संयोगपूर्वकत्वान्नथण्।पन्थियौ।पन्थियः।पन्थिय
म्।पन्थियौ।भस्यटेर्लोपः।पथः।पथा।पथीभ्याम्।पथीभिः।दृत्यादिरेतेनदृतोत्सर्वनामस्थानेदृत्यत्रस्थानिन्यादेशेचतत्करणंसुखसुखार्थमिति
हरदत्तग्रन्थःप्रत्युक्तः।यत्तुन्यासेकारस्तदनुसारिणोन्येचसुखोःसुतीरितिवत्पथीःपथ्यौपथ्यदृत्यादुदाजहुः,तच्चिन्त्यम्।सावालस्यदुर्वारत्वात्।
यत्तुपथिमथ्यभुक्षामितिनान्नप्रकृत्यनुकरणमेतदिति।तदप्यनर्थकम्।एकदेशविकृतन्यायस्यदुर्वारत्वात्।पन्थादृस्यत्रापिनित्यत्वात्विशेषवि
हितत्वाच्चपूर्वमालेकृत्वेनान्तत्वेनन्यादेशाप्रसङ्गाच्च ॥

ॐ त्वेनहलादेरपितन्निमित्तत्वेनयण्प्रकृतितन्निमित्तव्याप्यत्वाभावात्।तदोःसःसावि
तिसूत्रेनन्यथेत्युक्त्वातत्प्रत्याख्यानायभाष्यकृतादसदृतियोगविभागकरणेनचतादशान्नरङ्गत्वस्यसर्वत्रानाश्रयणाज्ञेतिबोधनात्।सावास्यस्येति।न्यादेशस्या
प्युपलक्षणम्।यदिवैयात्यान्नात्रातिदेशदृतिवदेत्तत्राप्याह।पन्यादृति।न्यादेशेति।अलस्याप्युपलक्षणम् ॥

त्वादीति।नचनपदान्तेतिनिषेधः।अनान्तनयानः कोदृतिनियमेनसञ्ज्ञाविधौनस्योपासिद्धत्वेनचेकारान्तेपदत्वाभावादेनेनषदान्तत्वादिकोसवर्णइतिहस्वः
सैदुर्वारमित्यपास्तमितिभावः।आश्रितत्वादिति।नत्रकृतिकसख्युरितिरूपेङ-सनिमित्तौयणक्यजकारनिमित्तकलेहिकिनिमित्तकलोपापत्तिः।ङ-सनिमित्त
कस्यतुबहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्नलोपः स्थानिवत्त्वेहिव्यवधानान्ननिमित्तकोपिनस्यात्।अनुकूलत्वाच्चेति।आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामनित्यत्वेनैतद्वि

यदप्याहुः।अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वान्नात्वादि कौलुप्तेनस्थानिवदितिनेहाश्रीयतेदृति।तदपिचिन्त्यम्।तथासतियणप्रसङ्गात्।न्वत्वादितिसूत्रे
सुश्रीःसुतीरित्यादिनिर्वाहायकोलुप्तेनस्थानिवदित्यस्यकैयटादिभिराश्रितत्वात्।दृतोदित्यत्रतत्परकरणंकुर्वतःसूत्रकृतोपिदृहानुकूलत्वाच्चान
स्मात्तवंग्यादेशस्यान्त्यस्येतिस्थितम्।एतेनमथीः।मथ्यौ।मथ्यः दृत्यादयपिप्रत्युक्तम्।मन्याः।मन्थियौः।मन्थियः दृत्यादेरेवन्वाप्यित्वात्।यदपिऋभुक्षीः।ऋ
भुक्ष्यौः।ऋभुक्ष्यइत्यादिनात्रेत्वंदुर्वारमित्युक्तमेवौडादिषुयणतुदुर्लभःसंयोगपूर्वकत्वात्।तस्मात्ऋभुक्षाः।ऋभुक्षियौदृत्यादिबोद्धव्यम्।ष्णान्ताषट्।
स्त्रीत्यधिकृत्यनिर्देशःसंख्याविशेषयितुम्।तत्तामर्थ्याच्चपूर्वत्रसंज्ञापरमपिसंख्याग्रहणमिहसंनिपरंसंपद्यतदृत्याशयेनाह।संख्येति।यत्तुप्राचाउपदेशकालेषां
न्तानाम्त्वेसुकमन्तेत्यत्रनलोपेकृतेपीत्यादिग्रन्थविरुद्धम्।संप्रत्यन्तत्वेपिउपदेशेनान्त्यासीदितिकिमसिद्धत्वेन।नन्वंपूर्वापरविरोधःकाशि
कायामपितुल्यदृतिचेन्नैवं।तत्र

ष्येःप्रवृत्तिबोधकनयेतिभावः।विशेषयितुमिति।विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येतिभावः।तत्तामर्थ्याच्चेति।ष्णान्तेतिअनेनविशेष
णसामर्थ्यादित्यर्थः॥संख्याशब्देतत्तुल्यभवादितिभावः।दृहेति।अनुरत्नमितिशेषः।सन्निपरमिति।यद्यपिसंन्निर्णचुहगणवतुडतिषपितदसंभवस्तथापिलोकेसं
ख्याप्रकारकबोधजनकाःपञ्चात्यदृहतत्वेनविवक्षिताइतिबोद्धव्यम्।किमसिद्धत्वेनेति।नलोपेकृतेपीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेतिभावः ॥

बाधेदूषणेअवयवेनेति।सान्तपदावयवेनषकारनकारेणेत्यर्थः।समुदायेन।सान्तपदेन।ससंबन्धिक;नित्यसंबन्ध्यन्तरसापेक्षोयथागुर्वादिः।सापेक्षोपीति।सापेक्षस्यासमासेहितनोबोधभावोबोजनवनित्यसमासयोगेनहीजमसीमिभाक्।तदेवाह।वाक्यवदिति।व्यपेक्षाअकाङ्क्षा।अवयवान्।गुर्वादीन्।संसृष्टयुज्यन्ते

ईशितव्यम्। प्रजाभूम्यादि। समंप्रकृतेपीति। अन्तशब्दस्यउपदेशकालंप्रतिननित्यसाकङ्क्षत्वेतिभावः। सन्निपरत्वेत्यादि। संख्यापदत्वेत्यादिः। अन्तग्रहणंसमासं संपादनद्वारान्यपदार्थबोधकत्वेनतत्संपादकमितिभावः। किंचान्तग्रहणस्यतदर्थत्वेतस्यविशेषणतमासत्वेनचपूर्वनिपातापत्तिः। उणादीनामव्युत्पन्नपक्षेप्रत्ययानांसमुदायानांवोपदेशभावेनत्वदुक्तार्थासंगतिश्चेत्यपिबोद्यम्। उपदेशग्रहणंकर्तव्यमिति। वार्तिकस्तुसप्रकृतिप्रत्ययोपदेशकालेस्यान्नेत्यर्थत्व

अन्तःशब्दोहिअवयविनिसाकाङ्क्षोनतुयत्रकुत्रचित्अन्यथाऋद्धस्यराजपुरुषइतिस्यात्। राज्ञोपिईशितुरीशितव्यंप्रतिसाकाङ्क्षत्वंस्यात्। राजा प्रभौ नृपेचन्द्रेयक्षेक्षत्रियशक्रयोरितिकोशात्। यदितुऋद्धंप्रत्यनाकाङ्क्षत्वेतिब्रूषेतर्हिसमंप्रकृतेपि। सन्निपातेति। नचाचीप्रदेशकालइतिव्याख्यानेननिष्फलमपीतिभावः। संज्ञाहेः। परिभाषायाअनित्यत्वात्लुक्स्यादिति। तत्साहसमात्रम्। दृष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौपरिभाषायानिष्फलत्वापत्तेः। किंचोपदेशइतिनिर्मूलमपि। यत्तुवदन्ति। अन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वंलभ्यतेइति। तदपिनासंज्ञेत्यस्याकर्षणेनसन्निपरत्वसंपादनेनचसामर्थ्योपक्षयान्नोपयोगः। नेतिलुप्तषष्ठीकमङ्गस्यविशेषणम्। गौणत्वेत्विति। बहुव्रीहिनिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादितिभावः। प्रियपञ्चामितिञकारद्वयमध्येचकारश्चअष्टनआहलादाविति। रायोहलीत्युत्तरसूत्रादूलीत्यपकृष्यते। तच्चविभक्तेर्विशेषणमितिभावः ॥

यातुसमस्तान्तपदार्थभूतस्यउपदेशकालस्यतथात्वयोक्तमशक्यइतिस्पष्टमेवेतिदिक्। हलीत्यपकृष्यतइति। हलीत्युभयोः शेषइतिभाष्योक्तेरितिभावः। सन्निपातेति। नान्तत्वप्रयुक्तषट्संज्ञकसन्निपातेनजातस्यनुटस्वदविघातकत्वमितिनस्याः प्राप्तिः ॥

अनित्यत्वादिति।ननुटिनोपधायाद्दतिदीर्घेनलोपेनाष्टानामित्यस्यसिद्धेःकिमनित्यत्वेनाननलोपस्यापिसन्निपातपरिभाषयाप्राप्तिः।नलोपस्यासिद्धत्वेनतद्विषयेतद्
प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह।कृत्येजन्तसूत्रभाष्येसन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरेहेमरिस्यादेःसंबुद्धिलोपेपितस्यस्थानिवत्त्वेनह्रस्वनिमित्तसन्निपातविघातभावान्नात्रानित्या
तिप्रसङ्गः।सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वात्तस्यस्थानिवत्त्वमितिचेत्तत्रासिद्धत्वमपिकथमितिविभावयाकिंचपूर्वत्रकर्त्तव्येतदसिद्धत्वेपितत्रकृतेतस्यासिद्धत्वेमानाभा

तेन्नाष्टानामित्यत्रनुट्पश्चादेवसन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वाद्दत्वेनतुप्राक्।अन्यथाअष्टन्आमितिस्थितेपरत्वान्नित्यत्वाच्चआत्वेकृतेऽनान्तत्वेषट्संज्ञा
भावान्नुट्नस्यात्।ननुन्यायोदेशपक्षेन्नरङ्गवत्प्रागेवकृताषट्संज्ञाएकदेशविकृतन्यायेनकृतात्वेपिसुलभेतिचेन्न।अल्विधौउक्तन्यायायोगादितिभा
वः।अष्टभ्यऔशिकृताकारादितिननुहलीत्यपकृष्यतदनुक्तम्।तत्कथंकृताकारताद्दत्यतआहाष्टभ्यइति।कृतात्वस्येदमनुकरणंननुलक्षणवशंसंपन्न
मात्वम्।तथाहिसतिवर्ण्यमाप्राज्ञापकेनतस्यैवैकल्पिकतयात्मघकार्यमष्टभ्यइत्येववक्तव्यमितिभावः।इदमितिश्रुतमनुमितंचेत्यर्थः।अष्टनोदीर्घादितिदीर्घा
न्तादष्टनःपराअसर्वनामस्थानेविभक्तिरुदात्तास्यात्।अष्टाभिःदीर्घान्किम्।अष्टभिःमध्योदात्तमिदम्।षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यधिकाभलञ्जुपोत्तम
मित्यस्यप्रवृत्तेः ॥

वः।अन्यथाहलीत्यस्यात्रासंबन्धेपरत्वादित्यभ्युच्चयः।नित्यत्वाच्चेति।कार्यकालपक्षेसञ्ज्ञायास्तन्नहिद्वौकर्वोकृतयाषट्त्वात्व
मेवंहिरङ्गत्वंसमानमितिभावः।अल्विधित्वादितिषट्संज्ञायाअल्विधित्वेनतन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः।यदिह्यनान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधि
करणधर्मविशेषरूपस्यषट्त्वस्यस्थान्यसंबन्धित्वाभावेननुट्प्रयुक्तकार्यस्यनुडादेरपिनाल्विधित्वमितिस्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेनचनुट्सुलभस्तर्हिश्रु
तस्यैवकार्यकालपक्षेनतिसिद्धेर्हलीत्यनुवृत्तेःफलमितिवोद्यम्।श्रुतम्।हल्तादौ।अनुमितम्।जश्शसोः ॥

ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थमिति। ह्रस्वेनोदात्तव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। अर्थस्यादिति। ननु ज्ञापितेपि अर्थमेवतत्। अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टनडुतिसूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात् झल्युपोत्तममित्यनेनबाधेसकृद्गतिन्यायेनपुनरप्रवृत्तेरितिचेन्न। दीर्घग्रहणेनैवसकृद्गतिन्यायानित्यत्वस्यापिज्ञापनात्। यद्यत्रमयोद्देशपक्षएवज्ञाप्यतेतत्रात्वस्य बहिरङ्गतयाप्राक्षट्त्वेजातेनान्तसंस्थावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्यषट्त्वस्यासद्धर्मत्वाभावेनस्वरादेरल्विधित्वाभावात्यानिवद्भावेनैकदेशविकृतन्या येनवाःकारान्तस्यापिषट्त्वेनतत्रापिझल्युपोत्तममित्यस्यप्राप्त्याष्टन्स्वरस्यतदपवादत्वात्। तत्रपक्षेभविष्यतिकिंचिदनेनप्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेणैयसञ्ज्ञाप्र वृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेकैयटेनोक्तत्वात्। स्वष्टंचेदंषट्सञ्ज्ञासूत्रेःष्टनोदीर्घादितिसूत्रेचभाष्यकैयटयोः॥आकारान्तस्यषट्त्वेप्यौदीर्घेसामर्थ्यादष्टावित्यत्र लुप्। नन्वेवमष्टाविंशत्याष्टन्स्वरस्यचारितार्थ्यम्। हलादित्वाभावेनषट्त्वस्यतत्राप्राप्तेः। नचैकादेशेव्यपवर्गाभावः। स्वरात्पूर्वंसंधिकार्यंप्रवृत्तेरेवात्यत्राङ्निमित्तनि

षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिर्विभक्तिस्तदन्तेपदेउपोत्तममुदात्तंस्यादिति नस्यार्थः। एवंस्थितेह्रस्वव्यावृत्त्यर्थंक्रियमाणंदीर्घग्रहणमात्वस्यनित्यत्वेव्यर्थंस्यादि त्यर्थः॥ ननु षट्तसिद्ध्येयद्हितपरगितिसूत्रेभाष्येऽनिवृत्तादितिचेन्न। एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टन्शब्दस्यघुतादिपाठादन्तोदात्तत्वेनैकादेशउदात्तेनोदात्तद त्वेप्रतन्त्रान्तोदात्तसिद्धेः। ननुप्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टन्स्वरःसावकाशः षट्स्वरविधायकेविहितविशेषणाश्रयणेनक्ष्मासेगोणेतदप्राप्तेः। अतएवचतुरःशसीतिसूत्रेस्त्रि यांप्रतिषेधोवाच्यः। चतसृभ्यःपश्यचतसर्यीपदान्तनिपातनान्तसिद्धम्। तन्निपातनेपिचतस्णामितिविभक्तिस्वरःसिद्धः। षट्त्रीतिसूत्रेहलादिग्रहणेननिपातनस्वर स्यविभक्तिस्वरबाधकत्वज्ञापनात्। अनुदात्तनिपातनेहिहलादिग्रहणानर्थक्यंनह्यन्यद्धलादिग्रहणंप्रयोजयतिअन्यदनञ्अतसशब्दादितिभाष्योक्तंसङ्गच्छते। अन्य थाप्रियाष्टानदृत्यादेः संभवेननडुत्सङ्गतिः। अष्टौपरमाष्टाविंशत्यादेरेकादेशस्वरेणसिद्धेः। नचैकदष्टाविंशत्यादिसावर्ण्यसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वो

त्तरपदार्थप्रधानसमासेसमुदायेऽपिषट्त्वात्।स्यष्टंचेदंसर्वादीन्येवेत्यत्रभाष्येततोविहितत्वाच्चेतिवाच्यम्।एतद्भाष्यप्रामाण्येनतदनभिधानादिति चेन्नाएतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादष्टनदृत्यस्यापिविहितविशेषणाश्रयणेनसमासेऽप्रवृत्तेः।प्रियाष्टादीनामनभिधानस्यषट्संज्ञासूत्रेभाष्येस्पष्टत्वाच्च।तिसृभ्योजसदृतिसूत्रस्थेनोपसभ्यस्तार्थमेकदृतिभाष्येणतुल्यन्यायात्षट्स्वरस्यापितदन्तेप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च।चतुरःशसीतिसूत्रस्थन्तुवार्तिकंजसग्रहणानर्थक्यमन्त्रभावादितिसभ्यदृतिसू

पूर्वस्मात्परीति।एवंचप्रियाष्टदृतिहरदत्तौदाहरंतष्टत्वंनसंभवतीतिभावः।नचपूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवदितिनिषेधः।तस्यदोषदृतिसापवादत्वात्।ननुरषाभ्यामितिनदृतिदोक्तणत्वंनत्रग्रहीष्यामः।नतुष्टुत्वविधिलभ्यमितिचेन्मैवम्।भाष्यमतेतद्योगात्।तथाहि।रषाभ्यामितिसूत्रेऽपदान्तस्यमूर्द्धन्यदृतिसूत्रमनुवर्त्तणग्रहणंपदान्तस्येतिनिषेधसूत्रंचभाष्येप्रत्याख्यातम्।नचमूर्द्धन्यशब्देनष्टशब्देनवानिर्वर्त्यमानेणकारेषभ्यंसुवचम्।यथोचरंमुनीनांप्रामाण्यमितिस्थानिवद्भाषएवोचितः।शब्दकौस्तुभेतस्यदोषदृत्यत्रणत्वग्रहणंमास्त्वितिनिष्कर्षः।कृतसंज्ञीत्याह।कार्यकालपक्षदृति।नचयथोद्देशमाश्रित्यष्टुत्वमस्त्वितिवाच्यम् ॥

त्रस्थवार्तिकवदेवदृष्य,मेकेदृतिचमुख्यार्थकमितिदिक्।प्रतिपदोक्तमिति। संयोगादिलोपसाहचर्य्यात्तत्स्थेवेतिभावः। प्रत्याख्यातमिति।तदेकेवाक्यतयान्नित्यत्वेनर्णत्वांशेप्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरितिभावः। प्रत्याख्यानेनचस्पष्टार्थमेवतयोरुपादानंनतुफलान्तराभिनिवेशः कार्यदृति सूच्यते ॥

प्रत्याख्यानासंभवेनेति। उक्तरीत्याभाष्यग्रन्थनितणत्वग्रहणेत्यादिः णग्रहणेतिवा। पञ्चमीसमासेति। अपरविधाविनिवक्तव्यमित्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्थवार्तिकम्। प्रत्याख्यानावसरेकैयटग्रन्थनितेत्यर्थः। वस्तुतस्तदयुक्तमिति प्राङ्निरूपितम्। तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापिसमाधत्ते। फलैक्यायेतिः प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वंग्रन्थनयन्पञ्चमीसमासपक्षेलभ्यसिद्धिंशङ्कते। निष्ठायामिति। सेड्ग्रहणादिति। तत्रहिसेड्ग्रहणंनानिड्भावस्यर्थंणिजन्तात्तदसंभवात्। नचङ्ग्रयेः सनीवन्तेनीड्विकल्पात्तंङ्गपितद्त्वादौपरस्यविभाषेतीण्निषेधेनतत्संभवतीतिवाच्यम्। यस्यविभाषेत्यत्रैकाचद्त्यनुवृत्तेः। अन्यथादरिद्रातेरपिसनिविकल्पितेट्त्वेनदरिद्रितेदरीदृण्यस्यात्। वादान्तेतिसूत्रेऽपिद्निनिपातनेनेडभावस्यैवणिलोपस्यापिनिपातनाच्च। तस्मात्तदोगविभागेनकालावधारणार्थमिदंकृतेएवणिलोपोनतुनत्वं

फलभेदेप्रत्याख्यानासंभवेनकार्यकालपक्षस्यैवेहन्याय्यत्वादितिभावः। अतएवपञ्चमीसमासस्यप्रत्याख्यानोपक्षेपेनापिष्टत्वंप्रत्याख्यानकार्यंफलैक्यायकार्यकालपक्षस्यैवन्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्यदुर्वारत्वात्। निष्ठायांसेटीतिसेड्ग्रहणाज्ज्ञापकात्पूर्वंसार्वधातुकस्थानिवद्भावस्यानित्यतयानेहप्रवृत्तिरितितुसंभवेदुत्प्रेक्षायदिलभ्येष्टत्वंप्रमिनुयात् ॥

तः प्रागिति। अन्यथाकारितमित्यादौपरमपीट्बाधित्वानित्यत्वाण्णिलोपेएकाचद्तीण्निषेधः स्यात्पूर्वस्मादिधौस्थानिवत्त्वेत्वशप्त्वएवनिषेधोणिचाश्रयणादिति भावः। यदितेएकाचउपदेशेइत्यत्रविहितविशेषणपक्षेसेटीतिचिन्त्यप्रयोजनमित्युच्यतेतदाप्रविगणय्येतिभाष्योदाहरणादेवतदनिष्टत्वम्। अन्यथाल्लोपस्यस्थानिवत्त्वाल्यपिलघूपूर्वादितिणेर्गुणादेशोनस्यात्। स्यपीतिसूत्रंप्रणम्येत्यादौचरितार्थमितिदिक् ।

स्पष्टमिति। वस्तुतस्तु षड्भ्योऽङ्गित्येतत्साहचर्यादस्यौणेनप्रवृत्तिः। तस्यचविहितविशेषणादौणेप्रवृत्तिरितिसर्वादिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। गौणेऔणेप्रवृत्तौत ज्ञाप्यात्रमपिनेतिबोद्धम्। दृश्येवस्यादिति। यद्यपिहलीत्यपकर्षेपसेप्रियाष्टाविनसिद्धति। प्रियाष्टानदृनिप्राप्नोतीतिभाष्येउक्तम्। तथापिअपकर्षाभावेप्या तस्यैवैकल्पिकतयाप्रियाष्टानदृस्यस्यदुर्वारत्वेनयथाश्रुतभाष्यासङ्गतेरेवगर्भतयातद्व्याख्यातम्। प्रियाष्टादृतीति। आकारदेशेवकारस्यलोपः णकस्यैतिलोपोत्र गौणस्येत्यौणस्यप्रवृत्तौहिभाष्यमसंगतमेवेतिभावः। कैयटदृति। अत्रारुचिर्बीजंतुयथालक्षणमित्यस्यतत्कृतानैवबालक्षणमप्रयुक्तेप्रवर्त्ततेप्रयुक्तानामेवल

लक्षणैकचक्षुष्कत्वोक्तेरनुचितएवेत्यास्तांतावत्। जःशसोरिति। औश्त्वंहिलुग्वटाविवगौणत्वेनभवति। अष्टाभ्यदृतिबहु वचननिर्देशात्। अन्यथाहिकृतात्वानुकरणेपिएकवचनेनैवनिर्दिशेत् अष्टौऔशिति। अष्टदृतिवा। एतच्चस्लान्तेतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। त थाचऔश्त्वविधौकृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्रमपिप्राधान्येएवोचितम्। तथाचजसिप्रियाष्टानदृत्येवस्यान्नतुप्रियाष्टादृस्याशङ्क्योक्तंभाष्ये यथालक्षणमप्रयुक्तेदृति। नभवत्येवबालमित्यर्थदृतिकैयटः ॥

ॐ क्षणेनान्वाख्यानादितिद्वितीयव्याख्यैवयुक्ता। आद्यव्याख्यायामप्रयुक्तेदृ तिवाक्यशेषासङ्गतिः। प्रयुक्तेपिलक्षणानतिक्रमसत्त्वात्। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यभियुक्तोक्तिविरोधाच्च। यथालक्षणमित्यस्याप्रयुक्तेलक्षणाभवत्येव योग्यतार्नेतुलक्षणप्रवृत्तेरित्यक्षरार्थः। किंचभाष्यकारस्यलक्ष्येकचक्षुष्कतयैवव्याख्योचिताएकस्यैवप्रयोगस्यभाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेनसाधुत्वासाधुत्वयो रनौचित्याच्च। तस्मादत्रस्वमूलटीकायैवव्याख्यानंकैयटस्यानुरोधेन। वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेतिदिक् ॥

अत्वस्याभावादौश्त्वंनेति।अत्रवृत्तिरुताऔशोभावादात्वंनेतिवक्तुंयुक्तम्।प्रथमैकवचनमिति।हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादात्वेसोर्लोपाप्राप्यारुत्वविसर्गौ।नचलोपेन्नरङ्गः।प्रकृतिप्रत्ययोभयसाधारणत्वेनसमत्वादित्यभिमानः।नलोपाभावस्त्विति।कुञ्चधातुर्नीपधदृतिसंमताकारीयधातुवृत्त्यनुसारेणेदम्।परश्चेतिसूत्रभाष्यावामनोपि।अष्टाभ्यऔशिसूत्रेतदन्तग्रहाणात्परमाष्टावित्युक्तापियाष्टानदृत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्वंनभवतीत्याह।हरदत्तस्तुतत्रैवप्रियाष्टानदृत्यत्रेतिवृत्तिग्रन्थमुपादाययथापुनर्गौणतायामात्वंनभवतितथातद्विधावेववस्त्वनदृतिप्रतिज्ञायअष्टनआविभक्ताविति सूत्रेएकवचननिर्देशादुपसर्जनेप्यात्वम्।भविष्यत्यआतोलोपः।प्रियाष्टःपश्येत्यादिवदन्यूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतंभाष्यवृत्त्यादिविरुद्धंकथमभिहितवानितिसुधीभिःप्रष्टव्यः।हलादावेवेति यद्यपिङ्कित्यस्यापकर्षमकृत्वापिव्याख्यानंभाष्येप्रतीयते।नथापितस्यापरितोषग्रस्तत्वंप्रपञ्चितमन्यत्रेतिभावः।प्रियाष्टादृतिप्रथमैकवचनम्।उक्तंसंगृह्णातीति।प्रियाष्टृदृति॥नान्ताः॥भुदितिबुद्धतेःक्विप्॥धान्ताः॥ऋत्विग्दधृक्।किंविदितिऋन्नाद्वुपपदेयजेःक्विन्।धस्योतेर्हिर्वचनमन्योदात्तत्वंच।सृजेःकर्मणिक्विन्अमागमश्च।दृशेःकर्मणि।उत्पूर्वान्स्निहेःक्विनउपसर्गान्तलोपःषत्वम्।अन्नेःसुप्युपपदेक्विन्वेत्यर्थः।युजेरिति।कुञ्चेरत्वेवम्।नलोपाभावस्त्वधिकः।कनाविति॥

तुअयंञोपधदृतिलभ्यते।तत्रहिकुञ्चेत्यत्रकुत्वंशङ्कुकुञ्चामितिऋत्विगादिसूत्रस्थनिपातनात्सिद्धमित्युक्तम्।तस्यनकारजत्वेतुपरसवर्णासिद्धत्वात्कुत्वाप्राप्तौभाष्यासङ्गतिः।निर्देशेनचचयोगेकुत्वाभावेनिपात्यतेदृतिकुङ्क्यादौकुत्वंभवत्येवनदानलोपस्यप्राप्तिरेवनेतितत्त्वम्॥

उच्चारणार्थ इति। ननु तदित्संज्ञाप्रयुक्तकार्यभागयमनोविधिष्यतस्यनोक्तासाउच्चारणेसहायसंम्पादनेनत्वर्णोच्चारणस्यचरितार्थ्यंविधेयेतदपगममात्रफलिकातुसाःस्येवेतिननस्यलोपइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधइतिचोद्यम्। कुलस्यासिद्धत्वादिति। चोः कुरितिकुत्वस्येत्यर्थः। इदंसर्वन्यायसिद्धार्थकथनमात्रम्। परत्वादिति। हल्ङ्यादिलोपादित्यादिः। असंनिहितत्वादिति। सध्योर्ग्रहणसामर्थ्येनैकाचोबशइत्यतस्तदनुवृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेनविच्छेदाच्च। एतेनात्रैवचोरितिवक्तव्यंतत्रैइकारस्तूच्चारणार्थइतिभावः। सन्निहितेइति। यत्तुप्राञ्चस्तेयेधात्वधिकारेइतितन्न। सन्निधौधातुग्रहणस्यउत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारन्नयाभावात्। युजेरसमासेसर्वेति। यत्तुप्राचोक्तंसुटीतितन्न। सर्वनामस्थानेइत्यस्यैवप्रकृतत्वात्। लक्षणार्थाबीजाभावात्। क्रौञ्चेयुजीइतिद्विवचनेतिव्याप्तेश्च। यत्तुवदन्तिनपुंसकेशसियुञ्जीत्यत्रनुम्नस्यादिति। तन्न। नपुंसकस्यझलचइतिनुमःसम्भवात्। सुलोपइति। कुलस्यासिद्धत्वात्। परत्वादादौनुम्। तोहल्ङ्यादिलोपइतिभावः। क्विन्प्रत्ययस्यकुः। पदान्तेइति। यत्तुप्राचोक्तंझलीति। तन्न। झलीत्यस्यासन्निहितत्वात्। निष्फलत्वाच्च। यत्तुनत्रैत्रैणेव्याख्यातम्। झलोझलीत्यनोमण्डूकप्लुत्याझलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेपिनकश्चिद्दोषइति। तन्न। स्रष्टृत्वादावतिव्याप्तेः। खनृइति। खञ्जनीतिखनः खजिगतिवैकल्येपरौव्रजेः। दीर्घश्चेति। यत्तुप्राचाव्याख्यातंविण्णित्वादुपधावृद्धिरिति। तन्न। पञ्चपाद्यांदशपाद्याञ्चानेनक्विप्दीर्घयोरेवविधानात्। स्कोः। संयोगेतिलुप्तषष्ठीकम्। झलन्ताभ्यांविशेष्यतेइतिव्याचष्टे। पदान्तइत्यादिना ॥ ७ ॥ ववाक्विन्प्रत्ययस्येतिवक्तव्यम्। एवंचकुग्रहणंव्यर्थमित्यपास्तम्। चोरित्यत्रतत्संबन्धादत्रनदसंबन्धाच्च। निष्फलत्वाच्चेति। सिद्धान्तिसमतफलाभावादित्यर्थस्तूक्तनयमाह। अतिव्याप्तेरिति। लुप्तषष्ठीकमिति। एतेनोपसर्जनस्यसविशेषणत्वात्तमासानुपपत्तिरित्यपास्तम्। पदान्तेझलिचयौस्कौसंयोगादीतयोर्लोपइतिसूत्रार्थः। संयोगादित्वस्यपदान्तत्वस्यचैकस्मिन्नसंभवात् ॥

तद्पवादस्येति। सूत्रद्वयविहितण्विनपवादस्येत्यर्थः। तत्र मन्त्रेदृतिसूत्रेउपपदानांधातूनांचपृथक्पाठेकर्तव्येसमुदायोच्चारणमलाक्षणिकानांनिपातनार्थेन
त्रश्वेतशब्देकर्तृवाचिन्युपपदेवहेःकर्मणिप्रत्ययः। उक्थेकर्मणिकरणेवोपपदेशंसेः प्रत्ययोनलोपश्च। अस्यनलोपेपिनवृद्धिः। उक्थशस्शब्दस्यसामान्येनरुः
सिद्धोनतस्यनिपाननंक्रियतेइतिभाष्येणतत्रतद्भावस्यापिनिपातनात्। दाशृदानेइत्यस्मात्पुरः पूर्वकात्प्रत्ययः कर्मणिदाशआदेर्डत्वंचेति। वहियज्योस्तिः।

भञ्जतीतिभृट्। किप्। सस्येति। जस्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वंषत्वमित्यर्थः। एतेनप्राचोपिवि
परीतोक्तिः प्रत्युक्ता। ऊर्गिति। ऊर्जबलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादिण्यन्तात् भ्राजभासेत्या
दिनाकिप्। णिलोपः। सचचोः कुत्वेनस्थानिवत्। पदान्तविधित्वात्। पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च।
इहजान्तेषवयाइतिनोदाहृतम्। मन्त्रेश्वेतवहोक्थेति प्रकृत्यवयजइतिविहितस्य
ण्विनस्तदपवादस्यपनेड सम्बन्धान्दसत्वात्। यसुश्वेतवाडुक्थशास्पुरोडाशवयजोड
सितिप्राचोक्तम्। तन्न। डसः प्रकृतभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात्। यदपिअवयाइति
प्रतीकमुपादायण्विनितिप्राचाव्याख्यातम्। तन्न ॥
शंसेरप्युपलक्षणमिदम्। किंचोरुभाष्यादुक्थशंसित्युच्चारणमपिप्राचामसंगतम्। नचडस्लविधेयः अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्वेतिपदान्तविषयेरुलेरूपसि
द्धेरितिवाच्यम्। वृद्धौअतः परलाभावेनोत्वानापत्तौश्वेतवोभ्यामित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ॥

अप्रवृत्तेरिति। ननु पदान्तविषयेवासरूपन्यायेनाण्विनय्स्तुनिपातमंचेदमुभयोरत्रुप्रकरणेअवयाद्वतिसूत्रपाठः। अन्यथाऽसम्तेससञ्जुषोरुरिनिरुत्वेसिद्धे दीर्घमात्रस्यनिपातनात्तत्करणेएवकृतेस्यादितिचेन्नाऽस्ववक्तव्यम्। किंप्रयोजनंवर्थम्। क्रियतेवर्थेनिपातनम्। अवयाः श्वेतवाद्वति। तन्नवक्तव्यम्। अवर्थंतद्वक्तव्यंऽसारंभोपिसंबुद्धौदीर्घार्थंतर्हिऽस्वक्तव्यम्। ऽसपिवक्तव्यम्। श्वेतवोभ्यामित्यर्थमितिभाष्यविरोधात्। अन्यथाण्विन्यस्रेरुत्वार्थमपितस्यावश्यकत्वेनसंबुद्धौदीर्घार्थमितिभाष्यस्यनिर्दलतापत्तिः। तस्मादत्रवार्तिकनयेवासरूपाप्रवृत्तिः। क्तादिषिवव्यवस्थितविभाषयाऽङीकार्या। रुप्रकरणेसूत्रंतुसूत्रकृताऽसोःकरणात्कृतेणिनन्तेरुत्वमात्रस्यैवतदिष्टत्वात्। श्वेतवोभ्यामितिप्रयोगंतुसूत्रकृन्नजानातीतिस्पष्टंभाष्यविदाम्। केचित्तुण्विनआदे

अपवादस्यऽङ्सोण्विप्रत्ययेउत्सर्गस्यण्विनोप्रवृत्तेः। तदोःसःसावनन्त्ययोः। अनन्त्ययोः किम्। हेस परत्वात्सादावत्वंबाधित्वासत्वंस्यात्। ततोहल्ङ्यादिलोपेरुत्वविसर्गौस्याताम्। किंच स्त्रियांसेतिनस्यात्। वस्तुतस्तुअनन्त्यग्रहणंशक्यमकर्तुम्। नचोक्तदोषः॥

ऽसोऽसःश्वेतवद्वादीनांऽसस्यदस्येतिवार्तिकात्। एतत्संबन्धिनोण्विनः प्रत्ययस्यऽसस्तदन्तेपदत्वस्यभावित्वेदृतितदर्थः। अतएववृत्तिकृताण्विनंप्रक्रम्यश्वेतवाद्युदाहृतमेवंचवासरूपस्यात्रविषयएवनेत्याहुः। परत्वादिति। नित्यत्वंतुनात्वस्यशब्दान्तरस्यप्राप्तेः। सत्वंस्यादिति। उभयोरपीतिभावः। असोलोप्णिकत्वेनात्वसन्तस्येत्यस्यनप्रवृत्तिः। नचप्रत्यय विशेषापेक्षसत्वापेक्षयान्तरङ्गत्वादत्वेरूपसिद्धेर्व्यर्थंतादृशान्तरङ्गत्वस्यज्ञापनार्थत्वाद तएवभाष्येदृशमन्तरङ्गत्वंनकक्ष्याश्रितम्॥

पुनः प्रसङ्गेति। कृताकृतप्रसङ्गत्वमात्रेणनित्यतायांसापिसुवचा। शब्दान्तरप्राप्त्यानित्यत्वमभ्युपेत्यप्रवृत्तंभाष्योक्तंसमाधिमाह। सकृदिति। अनन्त्ययोरित्येत देवसकृद्वृतिन्यायज्ञापकमितितदाशयः। न्याय्यत्वादिति। वस्तुतएषामनभिधानमेवदृष्टदाशङ्ग्यथालक्षणमप्रयुक्तेदृतिभाष्योक्तेः। अस्यार्थश्चाष्टन्शब्देउक्तः। द्विवचनोपपत्तयेआह्यष्टथकृपदमिति। अत्रगौरवंमत्वाप्रकारान्तरमाह। प्रथमाशब्दइति। एवंचतस्यैकत्वान्डेशब्देनसमासेद्विवचनमितिभावः। तस्या

पुनः प्रसङ्गविज्ञानेत्यदाद्यत्वसम्भवात्। सकृद्वृत्तावितिपक्षेपितदोषः सःसाविस्सस्यानन्तरमदसइतियोगंविभज्यादसएवदस्यसत्वंनान्यस्यदस्येतिव्याख्या तुंशक्यत्वात्। ननुयथान्यासेद्वियतेः किंपिस्वदृतिप्राप्नोतिनियमेतुद्वृतिस्यादितिचेन्नैवम्। गौणेआत्वसत्वयोरसम्भवेनद्विरुक्तस्यैवन्याय्यत्वात्। डेःप्रथ मयोरम्डिःइतिष्टथकृपदंतुप्रत्यष्टीकम्। प्रथमाशब्दःप्रथमाद्वितीययोःसमुदायेगौणइतिव्याचष्टेडिदित्यस्येत्यादिना। डेःसुटोरमृदृतिसुवचम्। अधिकर णत्वविवक्षयेति। यदितुशेषेइतिविभक्तिविशेषणंस्यात्तर्हिव्यर्थमेवतत्। आत्वयत्वाभ्यांविशेषविहिताभ्यांस्वविषयेलोपस्यबाधसंभवात्। नचैवमन्त्यलो पइतिपक्षस्यनिरालम्बनत्वापत्तिः। सामआकमितिसमुदृनिर्देशेनतस्यापिज्ञापितत्वादितिभावः। युवंवस्त्राणीति। शेषेलोपः। यत्तुकाशिकायामुक्तंपञ्चम्या श्चचतुर्थ्याश्चषष्ठीप्रथमयोरपि। यान्यद्विवचनान्यत्रशेषेलोपोविधीयतइति। तद्भाषापेक्षया। छन्दसितुप्रथमाद्विवचनमपिशेषेलोपस्यविषयएवेति बोद्धम्॥

ॐ पीति। तस्यैवेत्यर्थः। अन्त्यलोपस्यैवेत्यर्थः। अनेनायमेवपक्षःसूत्रसंमतइतिसूचितम्। किंचशेषस्यलोपइत्यर्थेफलाभावः। अन्त्यलोपे प्यस्यविभक्तिसन्निपातनिमित्तकत्वात्सन्निपातपरिभाषयाबुद्धावित्यत्रेवटापोनिवृत्तेः। शेषग्रहणंतुभाष्येप्रत्याख्यातमेव। ससुडनिर्देशप्रत्याख्यानापेक्षया स्यप्रत्याख्यानमेवन्याय्यः। त्यदादीनामदृतिसूत्रभाष्योक्तोप्ययंपक्षस्तत्रैवाढरित्युक्त्वाबोधितारूचिकदृत्यन्यत्रनिरूपितम्॥

अन्यस्य । अङ्गस्य वृत्तशास्त्रस्य । दीर्घेभविष्यतीति । जानातीत्यादौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्नह्स्वस्यात्यस्याङ्ग-वृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारानह्स्व
ह्स्वार्थइतिनतद्विरोधः । नन्वनेनदीर्घेपचामिभोदतिवदजानाम्भोदत्यादावनन्त्यस्यापीतिप्लुतोनस्यात् । अतआदित्येवसिद्धेतत्रत्यदीर्घग्रहण
स्यप्लुतनिवर्तकत्वात्।नचानन्त्यस्यपदस्यचटेरितितदर्थात्कथंपचामीत्यादौतत्प्राप्तिरितिवाच्यम्। दीर्घग्रहणसामर्थ्येनान्त्यविषयएवतत्संबन्धात्वाक्यद्वयोःक्रम
संबन्धत्यागेमानाभावात्।तेनवाक्यस्यानन्त्यस्यपदस्यप्लुतःस्यादन्त्यस्यपदस्यचटेरित्यर्थः तपरकरणेनतुनप्लुतमात्रवृत्तिः। प्लुतस्यासिद्धत्वात्।अतएवगीःपूरित्यादौ
मपर्यन्तस्यकिमिति।अधिकारसूत्रेकिमर्थमितिप्रश्नः।अङ्गकार्यार्थइति। एतेनाङ्ग-वृत्तेपुनर्वृत्तावविधिरितिपरिभाषाअर्थतउपनिबद्धा। अङ्गेअङ्गाधि
कारेवृत्तंवर्तनंयस्यतदङ्ग-वृत्तंशास्त्रंमतस्मिन्कृतेसतिप्रवृत्ते सतिपुनरन्यस्यप्रवृत्तौप्राप्तायाम विधिरितिहितस्याअर्थः।एषाचपरिभाषाज्यादीयसः
ज्ञाजनोर्जेतिसूत्रेयेपिज्ञापितेतिभाष्येस्थितम्।अन्यथाहिज्यादादितिआकारंनब्रूयात्।बहोर्लोपदित्यतोलोपमेवानुवर्तयेत्।अकृत्सार्वेतिदीर्घेसिद्धे
न्यायादितिज्ञाजनोर्जेतिभाष्यंविरुद्धात्।अतोदीर्घोयञीतिदीर्घोभविष्यतीतिनचैवंद्वाभ्यामित्यत्रत्यदाद्यत्वेकृतेसुपिचेतिदीर्घोनस्यादितिवाच्यम्।द्वयोरेक
स्येत्यादिनिर्देशेनउक्तपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनात्।यत्तुकेचित्परिनिष्ठितस्येतिपठन्ति।द्वाभ्यामितितुदीर्घविनानपरिनिष्ठितमितिचवदन्ति।तद्भाष्यविरुद्ध
म्।ज्यायान्।जानातिजायतदत्यत्रेषामपिदीर्घंविनाःपरिनिष्ठितत्वेनभाष्योक्तज्ञापनस्यापिशिथिलमूलत्वापत्तेः। यदितुभ्यसोभ्यमितिसूत्रेभाष्येपिप
रिनिष्ठितस्येत्येवपाठस्तर्हिक्षचनिकतामेवाश्रित्यपक्षान्तरपरतयायोज्यः ॥
र्घः।अन्यथातस्यापीदुदितिनपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्तिः दीर्घग्रहणेतुतत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापिबाधः। आकारान्तरप्रश्लेषेणबारंणंतुक्लिष्टमस्तुवानदुपाया
न्तरमितिचेन्न। उक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्प्लुतस्यतत्रानिष्टत्वैवैकल्पिकत्वेनेदृशेविषयेप्लुताप्रवृत्तेः।अतोदीर्घइत्यत्रदीर्घग्रहणंहलिलोपइतिसूत्रेहल्यपीति
वक्तव्येलोपग्रहणवत्तत्रेवनार्थसाधकमितिदिक्। निर्देशेनेति।अन्यथात्यदाद्यत्वेएत्वेनस्यादितिभावः ॥

वाघनिकलेगौरवंज्ञापकदृढ्यशैथिल्यंचापरिहृतमित्यतआह।अनित्यत्वबलेति।अनुवृत्त्यर्थमिति।स्पष्टमेतद्भाष्येत्रैव।अभ्यमितिच्छेदस्तैवमुत्सर्गबंधनयन्ण
ङ्कृते । नचेति।अतएवयुष्मदस्मदोरितिसूत्रेनचादेशोहलादिरस्तीतिभाष्यंसंगच्छते।एत्वनिवृत्तेरिति।अङ्ग-वृत्तपरिभाषायाअनित्यत्वबोधनद्वारेतिभावः।एवंच

अनित्यत्वबलफलितार्थकथनेतन्नतुज्ञाप्यांशप्रविष्टमितिवास्तु।एवंतुकाशिकादिग्रन्थोपिकथंचिन्नेतुंशक्यइतिदिक्।मकारान्तरमित्युपल
क्षणम्।जसःशीत्यत्रजसःसृष्टिसकारप्रश्लिष्यसान्तस्यजसइतिव्याख्यानादतोमिसूत्रादम् ग्रहणमनुवर्त्यअम्अमेवेतिव्याख्यानाद्वेतिबोद्धव्यम्।
अविभक्तिकमिति।नथाचडे-प्रथमयोरितिपूर्वसूत्रेणप्राप्तस्यामःप्रतिषेधोयमितिभाष्येणङ्कितम्।नचतथैवकिंनस्यादितिवाच्यम्।स्त्रीनपुंसकयोर्न
लाप्रापैयुष्मान्ब्राह्मणीःकुलानिवा।अलिङ्गत्वेयुष्मान्ब्राह्मणानित्यादेरसिद्धत्वप्रसङ्गाच्च।योचिअचिकिम्।युवाभ्याम्।यदितुयुष्मदस्मदोर्नादेशेदस्य
त्रयोहलीत्यतोहलीत्यनुवर्ततेतदाद्ह्राचीतिमास्तुपरिशेषादेवसिद्धेः।युष्मदस्मदोः।हलादाविति।योचीत्यग्रहणात्परिशेषात्सिद्धमिदम्।त्रयोहलीत्य
नोनुवृत्यालब्धंवा।नन्वेवंकिमनादेशग्रहणेननत्वादेशोहलादिरस्ति।मैवम्।भ्यमःसत्त्वात्।अभ्यम्यसेतुयोचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणंबोद्धव्यम्।प
सद्वयेपीति।नचान्तलोपपक्षेपररूपंबाधित्वासवर्णदीर्घःस्याद्अकारोच्चारणसामर्थ्यादितिवाच्यम्।एत्वनिवृत्त्याःकारोच्चारणस्यचरितार्थत्वात्।
युष्मदस्मद्भ्यांङ्-सोश्।शित्त्वंसर्वादेशार्थम्।अन्यथाह्यादेशःपरस्येतिस्यात्।नचवैयर्थ्यम् ॥

पररूपेणबाधान्नसवर्णदीर्घइतितात्पर्यम्।वैयर्थ्यमिति।अकारस्याकारविधिवैयर्थ्येनान्त्यस्यैवाकारेऽतोगुणेचसिद्धंतवेत्यादीतिव्यर्थमेवशित्त्वमित्यर्थः।नच
पररूपबाधनार्थमेवादेरत्वविधानंस्यादितिवाच्यम्।विधिबाधापेक्षयादेः परस्येतिपरिभाषाबाधस्यन्याय्यत्वात् ॥

आदेशेनि।आदेर्विधानेप्यादेशत्वसंपादनेनयत्वनिवृत्त्यार्थेनेलोपार्थंचाकारविधानंचरितार्थमित्यादेःपरस्येत्यस्यबाधेमानाभावेनसर्वादेशार्थंशित्त्वमितिभावः।नचयोऽम्ङ-सीत्युक्तेवयत्वनिवृत्तेरेवेलोपोसिद्धावितिवाच्यम्।पर्युदासेएकवचनत्वादिनासादृश्यग्रहणापत्तेःयुष्मदस्मदोरित्यत्वस्यप्राप्तेश्च।हलादाविति हि परिशेषसिद्धोऽर्थस्तत्रेतिभावः।अनादेशइतिहितत्पुरुषेलाघवात्।एवंचत्वमहसित्यादौसंपूर्णविभक्त्यादेशेयत्वाभावसंपादकमनादेशइतिप्रकृतेयत्वंस्यादेव।नन्वेवमादेरकारस्यविधानंव्यर्थमितिसामर्थ्यादन्त्यस्यस्यात्तत्रचातोगुणइतिपररूपेआदेशरूपविभक्तित्वमितियत्वाप्राप्तिः।नचवर्णादङ्-मितिपरिभाषयापररूपात्पूर्वंयत्वप्राप्तिरितिवाच्यम्।वर्णाङ्-योरेकस्थानिकत्वेएवधर्मिग्राहकमानेनतत्प्राप्तेरितिचेन्।युष्मद

> अदेशत्वमन्यादेशेनयत्वनिवृत्त्यर्थत्वात्।नचावयवस्यादेशेसत्यपिविभक्तेरनादेशतास्येवेतिवाच्यम्।सर्वेसर्वपदादेशादितिसिद्धान्तात्।दृश्मेवशित्त्वंज्ञापयतिसर्वेसर्वपदादेशादिति।अर्थवत्येवस्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः।सिच्वडादयस्तुवचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापिबोद्धाः।इदंत्ववधेयम्।अन्त्यलोपपक्षेअशःस्यादेशःप्राप्तः।अङ्-वृत्तपरिभाषयावारणीयः ॥

स्मदोरनादेशइत्यत्रप्रत्यासत्त्यायुष्मदादिग्रहणेनविहितादेशरूपविभक्तेरेवग्रहणेनान्यादेशेपररूपेपितादृशविभक्तेरभावेनयत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्पररूपादेशस्तुमनर्थेतिभावः।सर्वेसर्वेति।स्पष्टंचेदंभाष्ये।एवंचाकारविधानेपियत्वव्यावृत्त्यातस्यचारितार्थ्येनादेःपरस्येत्येतद्बाधेमानाभावेनसर्वादेशार्थंशित्त्वंसार्थकमितिभावः।अत्रपदशब्देनार्थवद्गृह्यतइत्याह।अर्थवत्येवेति।अर्थवत्त्वंचकल्पितमेवगृह्यते।एतेनकृत्वादृत्यस्यकृयदृत्यादेशेप्रकृतिप्रत्ययसंमोहेहृस्वस्येतिसुग्नस्यादित्यामास्तम्।सिजादीनांकल्पितोप्यर्थोनास्तीत्यतआह।सिच्वडादयइति।द्योत्यार्थेनसोप्यर्थवानित्यन्ये ॥

दुरग्रहदिति। ज्यादादीमसदित्यस्यज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधादस्यदुरग्रहत्वम्। अकारान्तत्वात्प्रगृह्यदिति। ससुडिनिर्देशाभावेदितिशेषःनिर्देशसामर्थ्यादिति। अयंभावः। सामः प्रसङ्गे आकमितिसूत्रार्थस्तेमआम्सकारयोरत्रविषयेऽत्वनमप्रयोगौबोद्धतेस्थान्यादेशभावविषयेसर्वत्रैवमेव। यथार्थधातुकविषयेस्तेःप्रयोगोभुवःप्रयोगश्चास्तेरित्यनेनप्रतिपाद्यतेनतुसतोनिवृत्तिः। शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात्। किंतुप्रसक्तबुद्धेरेवनिवृत्तिः। तत्रसकारबुद्धेः प्रकृतेसांप्रतिकाअसंभ

यदित्वङ्ग्स्यत्कार्यंतद्विषयिण्येवसापरिभाषानत्वङ्गाधिकारमात्रपरेतिदुरग्रह, स्तर्हिअशित्यत्रातोगुणदृतिपररूपेणाकारान्तरंप्रश्लिष्याकाररूपएवअशभवतिनविधियतेदृतिआख्येयम्। यत्तुस्यादेशस्यापवादोयंनित्यंप्रअशदेशप्रवृत्तिकालेशेषेलोपाभावेनस्यादेशस्याप्रसक्तेःभाविनदृतिलक्षणेहिशेषेलोपेऽकारान्तत्वात्प्राप्तःसुदृससुडस्यस्थानिवत्वेननिर्देशसामर्थ्यान्निवर्तनदृतिभावः। शेषेलोपेष्टिलोपपक्षे तुसुडग्रहणंव्यर्थमेवाआकमिदीर्घोच्चारणंसवर्णदीर्घार्थम्। अन्यथापररूपंस्यात्। नचाकारोच्चारणसामर्थ्यम्। एवनिवृत्त्याभ्यमदृवचरितार्थत्वात्। दृहयुवावौद्विवचनेत्वमावेकवचनदृतिसूत्रेद्वेद्विवचनैकवचनशब्दौनप्रत्ययपरौकिंत्वर्थपरावितिआख्यानम् ॥

वाड्ग्रावित्यग्रहणंसकारोच्चारणसामर्थ्यादितिभाष्येस्पष्टम्। तन्निवृत्तिश्चामोऽभावात्। अत्रसामःस्थानिवत्त्वेनसाम्त्वमेवनत्वाम्त्वमतएवानित्वाकमित्यादौप्रत्ययोत्तरपदयोरितिसूत्रभाष्योदाहृतेआकसुडभावौसिद्धौ। आम्येवसाम्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः। आदेशस्यानित्वभावाच्चात्रनानुबन्धः। नचयत्रभावीसुडतत्रैवायम्। सामोभावित्वस्यसर्वथादुरुपपादत्वादितिभाष्यविरुद्धकल्पनाव्यर्थेतिदिक्। किंत्वर्थपराविति। व्याख्यानमत्रशरणंद्वयोरेकस्मत्त्वनेबोधनेसमर्थयोर्युष्मदस्मदोरितिवाच्योर्थः ॥

भूतपूर्वेति। जहत्स्वार्थावृत्तिरित्यभिमानेनेदम्। सामर्थ्यादेवतद्बाधादिति। उभयगतिरिहशास्त्रेभवतीतिसंख्यासञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्योक्तेश्चेतितत्त्वम्। अन्यथाद्व्यो
रेकत्वमित्यस्यैवयुष्मदादिविशेषणतयासिद्धेर्वचनग्रहणसार्थक्यंदुरुपपादमितिबोध्यम्। बाधादिति। आकमुत्यत्तिकालेन्त्यलोपाभावेनसुटोऽसत्त्वादिति

तत्फलंदर्शयति। समस्यमानेदित्यादिना। द्वेकत्वेति। पञ्चकंप्रातिपदिकार्थइतिपक्षेसंख्यायाअपिप्रातिपदिकार्थत्वादितिभावः। त्रिकपक्षेतुद्वेका
र्थत्वाविनीदितिपाठ्यम्। संख्यायाविभक्त्यर्थत्वेपिसंख्येयस्यप्राप्तिपदिकार्थत्वादितिभावः। समासार्थोमुख्यविशेष्यम्। अन्यसंख्यश्चेत्। युष्मदस्म
दर्थगतसंख्येतरसंख्यश्चेदित्यर्थः। स्तइति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेवभूतपूर्वगतेरपिस्वीकारात्। प्रत्ययपरत्वेतुनस्यातामित्यव्याप्तिः स्यादि
त्यर्थः। एवंचतुर्थश्लोकेपि युवावौत्वमौनचेत्सुत्वाप्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्धनिता। एवञ्चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमितिफलितम्। न
चकृत्रिमाकृत्रिमन्यायविरोधः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेवतद्बाधात्। अन्यथाहिद्वित्वेएकत्वेदित्येवब्रूयात्। द्वित्वेएकत्वेचयाविभक्तिस्तस्यामितिव्याख्या
नसंभवादितिभावः। अतिलाकमतिमाकमिति। यत्तुवदन्तिसामआकमित्यत्रयद्यपिसुट्ग्रहणंनस्थानिविशेषणंबाधात्। तथापिउपलक्षणंभव
ति। तेनयस्यामः सुडग्रेभावीतस्यैवआमआकमाभवितव्यम्। नचैतत्गौणेसंभवतिदित्याकम्। नप्रवर्त्तते। नचसमुदायनिर्देशेविशेषणत्वमुपलक्षण
त्वंवाविहायतृतीयःप्रकारोस्ति। नचसुडामोःएयक्स्थानित्वमिहनिर्दिश्यते। चशब्दस्यद्विवचनस्यचअभावात्। यदितुसुचआम्चेतिसमाहार
द्वन्द्वोव्याख्यायेत

भावः। नचैतद्गौणत्वेदिति। सर्वनामत्वाभावादितिभावः ॥

योग्यताबलाच्चेति। आम्सममिव्याहारेयुष्मदस्मद्भ्यान्तस्यैवसंभवादितिभावः। साहित्याभ्युपगमादिति। समूहाभ्युपगमादित्यर्थः। कृत्रिति। तेभ्योलिटङ्णिषेधादितिभावः। उभयत्रतुल्येति। एवंचपूर्वमामआकमितितः सुटितद्विशिष्टस्यपुनरागमस्यैगौणत्वेत्वामस्वासूत्रेसकारग्रहणंतुसुड्विशिष्टपरम

योग्यताबलाच्चस्शब्देनसुडेवगृह्येत। तथापियदिसुड्ग्रहणमन्वाचयशिष्टंततः समासोनस्यात्। अन्यत्रतुसाहित्यविवक्षयाकेवलस्यामोः प्रसक्तेरिति॥ अत्रेदंवक्तव्यम्॥ यस्यामः सुडग्रेभावीत्यादितावुक्तम्। आकमः पूर्वतस्य सुडन्वयाभावात्। आकमः सुड्भावीतिचेत्तर्हितमेवोपलक्षयेत्। आदेशद्वारकेणपरम्परासंबन्धेनस्थानिनमुपलक्षयतिचेत्। हन्तैवंयुष्माकमित्यादौसुड्भूयेत। सामद्वतिर्निर्देशसामर्थ्यान्नभूयतद्वतिश्चेन्न। निर्देशस्यगौणव्यावृत्त्याचरितार्थत्वेनसामर्थ्याभावात्। यद्यपिसमाहारद्वन्द्वेप्रकृत्यान्वाचयशिष्टत्वेदूषणाभिधानम्। तदप्यसम्भवदुक्तिकम्। साहित्यविवक्षयाकेवलस्याप्रसक्तिरितिपरमवशिष्यते। तदपिन। प्रक्रियादशायांस्थितस्यामउत्तरकालभाविनोत्पेक्षितस्यसुटश्चैकवद्भावेहेतौवसाहित्याभ्युपगमात्। अतीतानागतयोरयंदृष्टेतिवत्। तत्रोभयोरेकस्मिन्दर्शनेसंबन्धदृतिचेदिहाप्येकस्मिन्नादेशेदृतितुल्यम्। तथाचद्वयोरितिसूत्रेदधेदृत्यादौधात्वोर्भस्यदूरेचिआतोलोपेरेभावेतस्यैकस्यभृप्रभृतिषुचरितार्थतयादृष्टिकृतेर्द्वयोरितिद्विवचननिर्देशाल्लक्षणिकस्यापिरेभावः पुनः क्रियतदृतिस्थितमाकरे। द्वयोरित्येकशेषः सामद्वतितुद्वन्द्वः। सहविवक्षानूभयत्रतुल्यैव ॥

तिभावः। एवंपरोक्तसमाहारद्वन्द्वेपिगौणेआकममुपपाद्यस्पदस्यसुड्विशिष्टलक्षणामसहमानैस्तदीयैरन्यैरुक्तंप्रकारान्तरमपिस्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियतेदृतिन्यायेनदृष्टमितिबोधयन्ननुवदति। वस्तुतदृत्यादिना ॥

फलैक्यमितितत्पक्षेपिप्रथमप्रवृत्त्यैवपर्यवसानादितिभावः।सिद्ध्यतीत्यस्मैवंत्वदीयैरुक्तमितिशेषः।एतेनसाम्यदस्याम्यदेननतन्नमसारूप्यात्सारूप्यस्यैव
तद्वोजतयाहार्यादिभिरुक्तेः।पूर्वतन्त्रैकत्वाततः सूपदेनसमासेऽउभयोरपितत्संबन्धबोधापत्तिःकिंचैवमपिगौणेनुङ्नस्यितुमशक्यः।नचामासहितस्यामश्चा
कमित्यर्थः।गौणेनुटितत्सहितस्याप्याकमिनिवाच्यम्।प्रथमप्रवृत्त्यैवेत्यादेरसंङ्गत्यापत्तेस्तस्मेएवमर्थस्यनिरूपयितुमशक्यत्वाच्चेतिवस्तुतस्त्विस्याद्युक्तिरसङ्ग
तेत्यपास्तम्।अस्यापिग्रन्थस्यपरमतानुवादत्वेनदुष्टत्वेप्यदोषात्तदनुग्रहफलंचतेषांपरस्परविरोधप्रदर्शनंतदेतत्सकलंध्वनयन्परमतदूषणमुपसंहर
ति।सर्वमेतिअत्रनुटोनिवृत्तिस्तुपूर्वमुपपादितेतिदिक्।ननुपदस्येत्यधिकारेपियुष्मदादिरूपपदस्यविभक्त्यविशिष्टस्यापिभ्यामादौसंभवाद्विशिष्टयोरित्य

वस्तुनस्तु।सामआकमितिसूत्रेकेवलोप्याम्तन्त्रेणनिर्दिष्टः।नस्याकमितिस्थानिवद्भावेनाम्त्वात्सतुटकत्वाच्चसामइतिप्रवर्तते।गौणत्वेतुप्रथ
मप्रवृत्त्यैवपर्यवसानम्।अतएवशेषेलोपाष्टिलोपइतिपक्षेणसहफलैक्यमपिसिद्धाति।सर्वथापिअतित्वयामनिमयामितिकैश्चिदुत्प्रेक्षितंसमर्थ
यितुंनाभिनिवेष्टव्यम्।अतित्वाकमनिमाकमित्यादेर्भाष्यकृतैवोदाहृतत्वादितिदिक्।चक्ष्यादिविशिष्टयोरिति।एतच्चसर्वस्यपदस्येत्यधिकारात्लभ्यते।

र्थलाभःषष्ठीद्वितीययोरसंभवेनपदावयवयोरित्यर्थलाभेपित्वदुक्तार्थेनमानम्।नचपदावयवत्वस्याभिचारित्वेनतदनुवृत्तिसामर्थ्यान्नदर्थलाभः।नदनु
वृत्तेरुत्तरत्रावश्यकत्वेनसामर्थ्ययोगादत्तआह।सर्वस्येति।तत्सामर्थ्यंयुष्मदाद्यवयवकस्यसर्वस्यपदस्येत्यर्थइतिभावः।अतएवयुवाभ्यामित्यादौप्रकृतिभाग
स्यन।असहायेएवत्वपदेशिवद्भावप्रवृत्त्यायुष्मदादवयवकत्वाभावाच्च।एकान्द्वित्वेचनन्यायेनसमुदायेएवतत्प्रवृत्तेश्च।अतितवेत्यादीनांतुनतेदित्याद्यादेशः
षष्ठ्यादेःप्रकृत्याकाङ्क्षणांप्रत्यासत्त्याश्रूयमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैवग्रहणेनादोषात् ॥

तेनैवकारणेनेति। श्लोकस्थंतेनेतिभक्तत्वेहेतुकथनमितितद्वाक्यविधिरिति। सचाज्ञातज्ञापनरूपोऽननुप्रवर्तनारूपः। दिमिति। तदर्थस्तुभक्तत्वेहेत्वाकाङ्क्षायाअभा-
स्यग्रहणंतुविभक्तौश्रूयमाणायामेवयथास्यान्ननुलुप्तायामित्येतदर्थमितिवक्ष्यति। वेदैरप्येवमिति। युष्मानस्मत्तुणोविन्दोस्मानकृष्णःसर्वस्मवतुदृति तुप्रा
च्यपाठस्यक्तोःस्मान्नित्यस्यसमानवाक्यस्थत्वाभावादेवाप्राप्तेः। स्यग्रहणादिति। तिष्ठतिरहानौवर्तते। यथासमयेनिश्चसुग्रीवेतिसमयंमाजहासी
तिगम्यते। तेनषष्ठ्यादीनजहतोरेवादेशादित्यर्थः। युष्मत्पुत्रइति। युवयोर्युष्माकंवापुत्रइतिविग्रहः। पदात्यरत्वंसपादयितुमितिशब्दः। प्राचातुनासौ
प्रयुक्तःस्तत्रपदात्परत्वाभावादेवादेशोनभविष्यतीतिकिंस्यग्रहणेनानन्वयाच्चेति। पञ्चकेमिपञ्चानांमध्येन्यतमेनयोगइत्यर्थः। युक्तइतिनपुंसकेभावे
क्तः। पश्यार्थैः। अतएवनिपातनाद्भावेशः। दर्शनंपश्यः। नचैहज्ञानमात्रम्। अदर्शनंलोपइत्यत्रयथाननुचासुषज्ञानमेव। अनालोचनइतिनिषेधात्। तदेतदाह।
अज्ञानसुषज्ञानार्थैरितिं। भक्तइत्यादि। अत्रव्याचख्युः। येनहरेस्त्वंभक्तस्तेनैवकारणेनाहमपिभक्तइतियोज्यम्। यदितुतेनेत्यनेनभक्तत्वंत्राणेहेतुर्निर्दिश्यते।
ततःसापेक्षविधानेत्वमेवतदिममितिवदन्वादेशेनस्यादिति। अत्रेदंवक्ष्यमाणंसापेक्षत्वविधानेऽन्वादेशत्वंनास्तीतितावदसंगतम्। आदेशोहिविधिःकिंचि
द्विधायमश्रादितरविधिश्चान्वादेशेनतुनिरपेक्षत्वगर्भोऽशब्दार्थतेति। शास्त्रेतथाअभिभाषितत्वाच्च। नचप्रयोगदर्शनादेवतथाकल्प्यतइतिवाच्यम्। अन्य
द्धिपेनोन्मथितानगस्त्यऽत्रेत्यमद्रेस्तनयामुशोचेत्यादौसापेक्षत्वेपिएनादेशदर्शनात्। तत्रहेतुत्वंनशब्देनोपात्तमितिचेन्न। तदेनमुल्लङ्घितशासनंविधेर्विधे
हिकीनाशनिकेतनातिथिमित्यादिमाघप्रयोगविरोधात्। नक्तंभीरुरयमितितुनायंविधिःकिंत्वनुवादः। अतस्तदिममितिनविरुध्यते। एवंस्थितेयेनत्वंभक्त
इतियत्शब्दाध्याहारक्लेशोव्यर्थः किंतुतेनत्रायतइत्येवसंबन्धः। प्रक्रान्तार्थत्वाच्चनमचशब्दापेक्षेतिदिक् ॥
त्राणेआकाङ्क्षिनहेत्वर्थकस्याध्याहारेसापेक्षत्वंतवापिदुर्निवारंचशब्दमुर्यादयातेनेत्यस्मत्राणेएवान्वयप्रतीतेःशब्दमर्यादात्यागश्चेति

र्चेति। त्रायतदित्यनेनहरिरित्यनेनशब्दोन्वयः समामित्यध्याहारः। वैपरीत्यंतुनाङ्गीकारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैवयुक्तत्वात्। किंचाध्याहृतस्यागन्तूनामन्तेनि
देशइतिन्यायेनात्तएवनिवेशेनसमामित्यस्यतदर्थकत्वमित्यस्यैवाध्याहारपदार्थत्वेनचसदित्यस्यविद्यमानपूर्वकत्वाभावः। श्रूयमाणंतुनसमानवाक्यस्थमितिभावः। अनुष

अत्रतेनेतिपूर्वंविद्यमानंननोहरिरितिप्रथमान्तंततः परस्यादेशः तथात्रायतदित्यस्मात्परंसदितिप्रथमान्तम्। नचत्रायतदितिभिन्नवाक्यस्थमितिभ्रमितव्यम्। सह
रिरित्यंशमात्रायतदितिनञ्नेवानेककारकसंबन्धात्। अनुषङ्गाभ्युपगमेप्येकतिङ्-वाक्यमितिपरिभाषितैकवाक्यत्वानपायाच्च। सामन्त्रितम्

सञ्ज्ञाविधावपिप्रातिपदिकसञ्ज्ञाकारणसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम्। आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधनेरतिः। विभक्त्यन्तेनचामन्त्र्यतेनतुकेवलयाविभक्त्येत्याश
येनाहभद्रदन्तमितिआमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवत्। यत्तुप्राचोक्तंविशेष्यपूर्वसंबोधनेतरपूर्वेचसंबोधनंहित्वान्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नेतेआदेशादितिकेचिदिति।
तत्रकेचिदित्यनुचितम्। उक्तार्थस्यप्रकृतहिसूत्रीसिद्धत्वात्। यच्चभाष्यस्थम्। त्रिसूत्र्यामयमर्थोदृतिनात्तृतीयसूत्रार्थस्यतेनासंस्पर्शात्। पादःपन्नदवयवस्येति।
निर्दिश्यमानस्यादेशादितिपरिभाषयेदंलभ्यते। दान्ताः॥ अग्निमन्यतीतिमथ्नातेर्मन्यतेश्चकिपिसतदेवरूपम्। दृदितस्तुनलोपाभावात्। अग्निमन्। अग्निमन्थौ। अग्नि
मन्थः॥ थान्ताः॥ ड-कारइति। आन्तरतम्यादितिभावः। ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति। व्यञ्जनस्यहिह्रस्वईषत्सदृशोदीर्घस्तुविसदृशइतिभावः। उक्तंचेति। वार्त्तिककृतेतिशेषः। केचि
त्तुपूर्वस्यैवमुत्वादमुङ्डि-त्युदाहरन्ति। तद्भाष्यादौनोक्तमित्युपेक्षितम्। उदर्दृत्। अचदृत्वस्यापवादः। चान्ताः ॥

ङ इति। अनुषङ्गोहितत्सजातीयशब्दान्तरकल्प
नाऽपात्तस्यैवमदर्थकत्वंबातत्रोपात्तस्यान्वयाभावेनसमानवाक्यत्वंदुरुपपादमितिभावः। एकतिङिति। एकशब्दोहितत्रसमानवाचीतिभावः। केचित्तुपूर्वस्यैवेति। अदसो
ट्रेः टथड्-मुत्वमितिष्टुत्ववाक्यम्। तेनकदाचित्पूर्वस्येतितदाशयः। उपेक्षितमिति। केचिदन्यसदेशस्येत्यस्यैवयुक्त्यापत्तेश्चेत्यपिबोध्यम् ॥

विभज्यतेदृति।तत्रचासन्तस्येत्येकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तावतएवतत्रसंबन्धदृतिभावः।अतदृतिषालुप्तषष्ठीकंएथक्पदम्।कैयटेति।उगिदचामितिसूत्रेहितेनेदमुक्तम्।हेदृत्यनुवृत्त्यैवेति।अनुवृत्तंचपूर्वोभ्यासदृत्यादाविषानुवाद्यमितिभावः।समुदायेति।गर्गाःशतंदण्ड्यन्तामित्यत्रेवेतिभावः।अन्यथाब्राह्मणभोजनन्यायेनप्रत्येकंसञ्ज्ञास्यादितिभावः।अन्यथा। प्रत्येकंसञ्ज्ञायाम्।अभ्यस्तानामिति।अमिटिअजादौलसार्वधातुकेभ्यस्तानामादिरुदात्तदृतिनदर्शः।इतिआदिरिति।आदिशब्दःपूर्ववर्तिवाची।भाष्ये

अलसन्तस्यचाधातोः।दृहाधात्वोरितियोगोविभज्यतेतस्मान्मर्य्यादनन्तरस्यासन्तस्यैवप्रतिषेधः।नात्वन्तस्येतिकैयटहरदत्तादयः।तदेतदर्शयति।धातुभिन्नासन्तस्येति।उभेअभ्यस्तमादेदृत्यनुवृत्त्यैवसिद्धेउभेग्रहणंसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमितिव्याचष्टे।उभेसमुदितेदृति।अन्यथाहिनेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्यादुदात्तत्वंप्रत्येकंपर्य्यायेणस्यात्।जक्षित्यादयःषट्।उस्इतिषष्ठ्यन्तंपदम्।इतिशब्देनजक्षितिरेवपरामृश्यतेइतिआदिर्येषामित्यबहुव्रीहिसंज्ञेनदाह।षट्धातवोन्येदृति।तान्ताः॥ गोपायतीतिगुपधिविवक्षितेआयादयआर्द्धधातुकेवेत्याद्यर्थः॥पान्ताः।त्यदादिषु।अनालोचनेकिम्।तंपश्यतीतिदृशःकर्मण्यण्।तादृशादयस्तुरूढिशब्दत्वेनतस्यतापिअवयवार्थेनव्युत्पादयन्तोअतएवअज्ञानार्थाद्दृशेरितिसंगच्छते।भाष्येतुकर्मकर्तरिव्युत्पत्तिर्दर्शिता।तमिवेमंपश्यन्तिजनाःसद्वायंपश्यन्निज्ञानेविषयीभवतीत्यर्थोनत्वविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपिविषयीकरणावृत्तित्वाद्ज्ञानार्थादितिसंगच्छते।नशेवी।अत्रकृत्यपीत्यपाणिनीयम्।नष्टमित्यादावतिप्रसक्तंच।नगिति।षडुगकाःप्राग्वत्। शान्ताः ॥

तुकर्मकर्तरिव्युत्पत्तिर्दर्शितेतितमिवेमंपश्यन्तिजनाःसोयंसद्ववृश्यमानस्तमिवात्मानंपश्यतीतिभाष्येउक्तंतत्राद्यारोपितप्रेषणापेक्षेकर्मकर्तृत्वम्।पश्यतीत्यस्यचदर्शयतेरर्थेनिस्पष्टमेवतत्राधिकार्थत्वादज्ञानार्थत्वबोद्धम्।निरूक्तप्रेषणकर्मकर्तर्यपिसेकृर्ग्रहणंव्युत्पत्तिंदर्शयति।तमिवेममित्यादि।अत्रपक्षेकर्मणीत्यधिकारबाधःसामर्थ्यादितिबोद्धम्।

पूर्वस्य। विसर्गस्थानिकस्य। अस्मिन्। संयोगान्तलोपे। पूर्वेपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्येतिभावः। पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति। बहिर्भूतसुबनिमित्तकेत्यादिः तदपेक्षयाबहूपेक्षत्व
रूपंबहिरङ्गत्वंप्रबलमितिभावः। प्रागुक्तमिति। पूर्वेपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्यलोपासिद्धत्वेनेत्यादिः। अतिदेशेनेति। विभक्त्याश्रयस्यैकदेशविकृतन्यायेनलभ्यस्येत्यर्थः।
नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि। इत्वेनेति। सनः सस्यरुत्वविसर्गपोः कृतयोर्वाशरीतिविकल्पात्यक्षेसकारः । तेनशरव्यवायेसुपः सस्यषत्वंपूर्वस्यइत्वंनत्वादे
शप्रत्ययोरितिषः। अपादन्तस्येतिनिषेधादितिभावः। एवंस्थितेसकारग्रहणेनसिद्धेशरुग्रहणस्यप्रयोजनंचिन्त्यम्। व्याख्यानादिति। असम्भवादितिहरदत्तो
क्तिर्नादर्तव्या। सुहिन्सुदस्मन्नसम्भवादितिभावः। संयोगान्तेति। नेचात्रिन्कर्तृभेदबहिरङ्गत्वेनातोलोपस्यासिद्धत्वंशङ्क्यम्। पदसञ्ज्ञासापेक्षत्वेनसंयोगान्तलोप
स्यैवबहिरङ्गत्वात्। कथंतर्हिकाव्यंकलत्रंशाल्वंवाचक्षाणेसंयोगान्तलोपोनेतिप्रागुक्तमितिचेन्न। तत्रचणः प्रतिषेधोनवाऽकलोलोपादितिपक्षद्वयेपिलो
पाभावेनिर्णीतेतदेकरूप्यायपूर्वेपूर्वमन्तरङ्गमितिग्रहीतुंयुक्तम्। अतिदेशेनलभ्यस्यपदत्वस्यतत्प्रयुक्तलोपस्यचलक्ष्यपूर्वभागेविश्रान्तेःस्पष्टत्वात्।
दृहतुआद्यपक्षद्वयेसंयोगान्तलोपस्यस्पष्टतयातदेकरूप्यायबहिर्भूतनिमित्तापेक्षंबहिरङ्गमित्यस्यैवन्याय्यत्वादितिदिक्। तासिरसिभ्यामित्यादि। यत्तुवद
न्ति। शुक्रंचक्रंशुक्रंवाचक्षाणेषुकलोपः। शुल्। शुक्रौ। शुल्भ्या ॥ मूचःचक्रौ। चर्भ्याम्। क्रूः। शुक्रौ। क्रूर्भ्यामित्यादितत्सर्वमनेनप्रत्युक्तम्। अयंतुविशेषः । तत्रगि
त्यत्रसंयोगान्तलोपोनिर्विवादः। नत्रनुसोपिदुर्लभइतिदिधगिति। यत्तुदहेर्हीढः षढोरितिकत्वासिद्धत्वात्। संयोगान्तलोपेठस्यजश्त्वेदिधडितिनैमित्तीयेणो
कम्। तत्रामादिकम्। दादेर्धतिपलस्यढत्वापवादस्यजागरूकत्वात्। धान्ताः ॥

लक्ष्यपूर्वभागेदृति। कात्रादिशब्दरूपलक्ष्यस्यपूर्वभागेयाधन्तेदृत्यर्थः। बहिर्भूतेति। बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्येत्यर्थः। वस्तुतस्तेषामनभिधानमेवपूर्वं
पूर्वमित्यस्यचपूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थदृत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्। दुर्लभदृति। यरित्वादभल्लाञ्छेतिभावः ॥

स्थानिवद्भावेनापिसिद्धेरिति।ङित्त्ववदिति।भावः।नचतदनुबन्धपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेवतत्।निरनुबन्धकत्वेनापितसिद्धेः।कथंचिदिति।तेनपद्दन्नदृतिसूत्रेकुन्दसीतिनिपातस्यचारितार्थ्येनैतदर्थज्ञापकत्वासंभवदृतिसूचितम्।प्रागेवेति।अन्तरङ्गत्वादिति।भावः।निवर्तयिष्यतेदृति।अकृतव्यूहपरिभाषयापूर्वमेवनप्रवर्तयिष्यतदृतिभावः।अन्तरङ्गेद्विद्वानिति।विदेः शतुर्वसुः।अदादित्वाच्छपोलुक्।सेदिवानिति।भाषायांसदवसश्रुवदृतिक्वसुः।सेदुषद्धृति।ननुतदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येतिपरिभाषयादेः शतुर्वसुरित्यस्यैववसोः संप्रसारणंयुक्तंश्नसुक्वसोः।सत्यम्।वसोरुकारानुबन्धग्रहणंक्वसोः सामान्यग्रहणार्थम्।उगित्त्वस्यस्थानिवद्भावेनापिसिद्धेः।दृहगमिप्रभृतिभ्यःक्वसुर्नोदाहृतस्कन्दसत्वात्।कवयस्तुप्रयुञ्जते।श्रेयांसिसर्वाण्यधिरज्जमुषस्तेतंतस्थिवांसंनगरोपकण्ठेदृत्यादिक्वन्दसाअपिक्वचिद्भाषायांभवन्तीतिसासस्कन्दसीतिसामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्यकथंचित्समाधेयम्।पुंसोसुङ्।विवक्षितमेदृति।तेनपरमपुमानित्यत्रपरत्वात्सुडि कृतेसमासान्तोदात्तत्वंभवदसुङ एवाकारस्यभवति।परस्पुम्यांतुनैतन्सिद्ध्येत्।सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेवपुंशब्दोकारस्योदात्तत्वेकृतेलसनधर्मिणोहलःस्थानेतद्धर्मिणोनुदात्तस्यैकदेशस्यप्रसङ्गात्।नचोकारस्यकृतोपिसंश्रोनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते।असुङ आन्त्यत्वात्करिष्यतदृतिवाच्यम्।अन्तरङ्गे स्वरेकर्त्तव्येबहिरङ्गस्यासुङोसिद्धत्वादितिभावः।एतच्चकैयटहरदत्तानामनुरोधेनोक्तम्।वस्तुतस्तुपरसप्तम्यैवैषोपिसूपपादः।अकृतव्यूहपरिभाषायाअन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वादित्यबध्येयम्।नन्वेवमसमासेप्यसुङि कृतेप्रातिपदिकस्वरेणसतिपिष्टेनप्रत्ययस्वरस्यबाधादेसुङ उदात्तत्वंस्यात्दृष्यनेनूकारस्य । पुमान्संपरिपालित्यादौतथैवपाठादितिचेत्सत्यम्।डुभृसुनोतिकरणसामर्थ्यात्प्रातिपदिकस्वरेनभवतीतिहरदत्तः ॥

ति। अकृतव्यूहपरिभाषातुनास्त्येवेतिभावः।तदेवाह।कैयटेत्यादि।भाष्येप्युपदेशिवद्भाववचनंकर्त्तव्यमित्युक्तम्।अकृतव्यूहपरिभाषायादृति।सत्त्वेदृतिशेषः ।

नन्वेवमित्यादि। अन्तोदात्तत्वयारणायनित्करणसामर्थ्याश्रयणमित्यर्थः। फिट्स्वरस्येवात्रापेक्षेरितिभावः। दृदम्। डुम्सुनोनित्वम्। यद्यप्यसिद्धमिति। नित्वाभावेपिफिषोन्तउदित्करणसामर्थ्येनासुडोबहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्तत्वेनस्थितेनतोसुडनुदात्तएवेतिभावः। नित्करणमिति। त्युत्पत्तिपक्षेदृत्यादि। उङावितावितीति। लोपेनरेफस्योङ्नाप्रयुक्तकार्यार्थमितिभावः। तदूध्वनयनंतद्व्याख्यातानुगित्कार्यार्थमिति। दृत्वप्रसङ्गादिति। नचेत्वविधायकेआआपौनिप्रश्लिष्टनिर्देशान्नेत्यम्। कारिकेत्या

नन्वेतदयुक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययविभागमूल्येषेवफिषदृत्यस्यप्रवृत्तिरितिचेत्सत्यम्। क्वचित्सखण्डेषपिप्रवृत्ताविदंलिङ्गम्। यद्यपिअसिद्धंबहिरङ्गमित्येवेदंसिद्धंतथापिबहिरङ्गपरिभाषायाअनित्यत्वमपिज्ञापयितुंनित्करणमितिनिष्कर्षः। उच्चारणार्थदृति। यत्तुप्राचोक्तमुङावितावितियच्चतत्पौत्रेणव्याख्यातमुकारउगित्कार्यार्थदृतितदसंगतमितिभावः। हेपुमन्निति। असंबुद्धावित्युक्तेर्नदीर्घः। पुंस्वितिसंयोगान्तलोपेमोनुस्वारःनुस्त्यानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणानुमविसर्ज्जनीयेतिनषत्वम्। अस्यसंबुद्धावितिएतच्चवाचनिकम्। यत्तुहरदत्तादयआहुःसोर्डेतिवाच्येअनड्सावितिवचनेनक्वचिदनड एवश्रवणस्यज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमितितत्तुप्रागेवदूषितम्। अङ्गवृत्तपरिभाषयावासमाधेयम्। अदसऔसुलोपश्च। ननुसोरेवौकारोविधीयतांत्यदाद्यत्वेनासावितिसिद्धंकिंसुलोपविधानेनमैवम्। असकौस्त्रीत्यत्रटापिप्रत्ययस्यादितीत्वप्रसङ्गात्। असुकइति। औत्वाभावेत्यदाद्यत्वंस्यादुत्वम्। अमुकइतित्वसाधुः। सत्वेनमुत्वस्यबाधात्। एवममुकीअमुकशर्मादृत्यादयोप्यसाधवएव। असुकाअदकःशर्मेत्यादेरेवन्याय्यत्वात् ॥ ॐ दायपिदृत्वानापत्तेः। तस्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशोनात्रेत्यत्रैवभाष्येस्पष्टम्। एतेनविभक्तावित्यस्यत्यदादीनामदृत्यत्रविषयसप्तमीत्वमपास्तम्। एवंहिविभक्तुत्पत्तेःपूर्वंत्यदाद्यत्वेटापिसावदसदृत्यन्यस्यौत्वेपिस्यानिवत्त्वेनादित्वापत्तेःनिर्दिष्टपरिभाषायांसत्यांविषयसप्तम्यावक्तुमशक्यत्वाच्चेतिदिक्। न्याय्यत्वादिति। क्वचित्सान्तत्वेनमुत्वाप्राप्तेः। क्वचित्सत्वेनबाधादितिभावः ॥

नस्यादिति।इनादेशगुणौचस्यातामित्यपिबोद्धम्।हशिचेत्यस्येति।तर्वर्थमित्यादावतोरोरित्यस्यव्यावृत्त्यर्थमित्यपिबोद्धम्।नत्रैवचरितार्थत्वादिति।सामर्थ्याच्चोत्वंसर्वादेशः।
एवंच।योगविभागेनासिद्धत्वाभावेच।अशग्रहणंचेति।अत्रयद्वक्तव्यंतदुक्तंप्राक्।इतिहलन्ताःपुल्लिङ्गाः।ननुसन्निपातपरिभाषयानत्वंनस्यादतआह।द्व षदिति।धत्वेकृते
एनर्दृदृत्वचने।पारिभाषिकस्यग्रहणेअमीभिरित्यादिसिद्धावपिजसिअमीतिनसिद्ध्येत्।नह्यत्रैकारस्यबहुवचनपरतास्त्यतोव्याचष्टे।बहूर्थोक्ताविति।नमु
ने।नेदंविषयसप्तमीत्याह।नाभावेकर्त्तव्येदिति।अन्यथाघेःपरत्वाभावान्नाभावोनस्यादितिभावः।नन्वेवमपिकृतेनाभावेसुपिचेतिदीर्घःस्यात्।दीर्घप्रतिमु
त्वस्यासिद्धत्वादतआह।कृतेचेति।सन्निपातपरिभाषयावासमाधेयम्।अत्रेदमवधेयम्।अधुनेतिवदमुनेतिवक्तव्येनमुनदृत्युक्तिर्नैतियोगविभागार्था।तेनरामः
रामेभ्यइत्यादिसिद्धिः।अन्यथारोरसिद्धतयोकारस्येत्संज्ञालोपोदुर्लभःस्यात्।नचानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपोपिप्रत्यसिद्धत्वंनेतिवाच्यम्।नतरुमूलमित्या
दौदृशिचेत्यस्यव्यावृत्तयेऽतोरोरित्यत्रानुनासिकस्यैवनिर्देशेनतत्रैवचरितार्थत्वात्।नचाऽतोरोरित्यत्रमास्त्वनुनासिकःप्रनिपदोक्तग्रहणेनैवनिर्वाहादितिवाच्यम्।
एवमपिदेवरुहीत्यत्रुधातोर्दुर्वारत्वात्।रामदृत्यादावप्यनुस्वारः।एरोःश्रवणस्यापाद्यमानतयाचरितार्थस्यसुवचत्वाच्च।एवंवैस्यानिवत्सूत्रस्यापिप्रवृत्तौपदत्वा
दिसर्गोपिलभ्यतेप्रत्ययःस्थेत्यादिनिर्देशायत्वविधावशग्रहणंकृतमितिदिक्॥ इतिहलन्ताःपुल्लिङ्गाः॥नहोधःदद्धत्येवनोक्तम्।तथाहिसतिनद्धमित्यत्रदभ्या
सेनत्वंस्यात्।झषस्तथोरित्यनेनस्यात्।अत्रेदमवधेयम्।सुष्टुअनड्वाहौयस्यामितिबहुव्रीहौस्वनड्वानित्यादिपुंवदेवरूपम्।यत्तुगौरादिङीषंकृत्वास्वनड्वाहीत्युदाज
हृतंचिन्त्यम्।अनुपसर्जनादित्यधिकारविरोधात्।गीरिति।गृनिगरणेशब्देचाक्विप्।क्रुतद्दितीतिवेमवोरुपधायादीर्घः।पूरिति।पृपालनपूरणयोः।उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्व
म्।आशिषाविति।आशासःक्वावुपसंख्यानमित्युपधायादत्वम्।शासिवसीतिषत्वम्॥*इतिहलन्ताःस्त्रीलिङ्गाः*॥ श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः॥
सन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वान्नद्धमित्यादौजश्त्वंबोद्धम्।इतिहलन्ताःस्त्रीलिङ्गाः*॥ श्रीकरवीरपुरवासिन्यैनमः॥

अम्येवेति। औशसादिषनेनैवसिद्धिरितिभावः। त्यदाद्यत्वेनेति। नचयेननाप्राप्तिन्यायेनैतदस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेनतत्रकृतेकथंत्यदाद्यत्वम्। नचोपसर्जनस्यतच्चरिता
र्थम्। त्यदाद्यत्वेनसिद्धमितिभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। एनदोप्युपसर्जनेएनदस्त्वतसोरितिसाहचर्येणप्रवृत्तेः स्वीकारात्। नचनपुंसकेपितच्चारितार्थ्यंद्वितीयादिग्रहणस्यै
त्वमप्यचारितार्थ्यादितिवाच्यम्। आर्धधातुकेदित्येतत्साहचर्येणस्यापिद्वितीयादिविषयेपूर्वमेवप्रवृत्तेरित्याशयात्। एतत्सर्वंभाष्येयद्येनत्क्रियतदित्याद्येकदेशस्थेना
ध्येनितम्। स्वमोर्लुकेति। तद्विषयेनलुमतेतिनिषेधबाधेनचारितार्थ्येनबहिरङ्गलुग्विषयेतद्बाधेनमानमितिभावः। वस्तुतएतत्सर्वमनित्यकैयटग्रन्थेनैवनकाश

अन्वादेशदृति। अयंचाम्येवेतिव्याख्यातारः। तस्यलुकिकृतेऽपिवचनसामर्थ्यात्त्यप्रत्ययलक्षणमित्याहुः। वस्तुतस्तुसूत्रेएवैनद्दूक्तव्यः। ए
नम्। एनौ। दृत्यादितुत्यदाद्यत्वेनसिद्धम्। क्लीबेःमिलुकिलुप्तेपिनकारोच्चारणसामर्थ्यादेदादेशः। नचैवमेतक्लिकदृत्यत्रापिनदापत्तिः। एकप
दाश्रयत्वेनान्तरङ्गेस्वमोर्लुकिचरितार्थत्वेनबहिरङ्गेसामासिकेलुकितद्प्रवृत्तेः। रोसुपि। अहर्भीतीति। प्राच्यातुअहन्नित्युपन्यस्तंतदिहानुवि
तम्। अहोभ्यामित्याद्यर्थंतयाकथंचिद्योज्यम्। असक्थेब्दस्विति। एतच्चसीरस्वामिग्रन्थेस्पष्टम्। बहूर्ज्जीति। अन्यादितिचवाचनिकम्। त
थाचवार्तिकम्। बहूर्जिप्रतिषेधः। अन्यात्पूर्वीनुमित्येकेदृति ॥

रोच्चारणसामर्थ्येननपुंसकलुकीवात्रापिसामर्थ्यादेवैनेत्यप्रवृत्तेः। नचबहिरङ्गत्वम्। लुग्विषयेबहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेः। अतएवैनदादेशेएनक्लिकदृतिनसिद्ध्यति। ए
नक्लिनकदृतिप्राप्नोतीतिभाष्यंसंगच्छते। एतद्विधानेनएतत्सूत्रविषयेनलुमतेत्यस्याप्रवृत्तिरितितदाशयः। वस्तुतएषामनभिधानमेव। अस्यांशङ्कायांयथालक्षणमप्रयुक्ते
दृतिभाष्योक्तेः। विषयसप्तम्यांमानाभावेत्वेनेनतौएथग्वक्तव्यौदृत्याहुः ॥

अचःपरदृति।नपुंसकस्येतिसूत्रेऽजग्रहणसामर्थ्येनावृत्त्याऽचइत्यस्यझल्विशेषणत्वमन्यथेगन्तानामिकोचीत्येवसिद्धाऽजन्तेषुनपुंसकहृस्वत्वेनचाकारग्रहणमे
वकुर्यात्।आदृच्छौमानंचदाण्डिनायनेतिसूत्रेहिरण्मयानीति निर्देशश्चाकाष्ठतौत्यादौझल्त्वजातेरचः परत्वाद्वृत्त्येवनुम्।ऊर्कशब्दादौतुनेतिभावस्तदाह।एवमिति
एतेनयुजशब्दान्नपुंसकेशौनपुंसकस्येतियुजेरितिचनुम्ह्रस्यमित्यपास्तम्।युजेरित्यस्यनित्यत्वात्पूर्वंप्रवृत्तौअचःपरझलोभावेननपुंसकस्येत्यस्याप्राप्तेः।वस्तुतऊर्दादेः

भाष्येतुअचःपरोयोझल्तदन्तस्यनुमित्यर्थमाश्रित्यप्रथमंवार्तिकंप्रत्याख्यातम्।एवंतुउर्दमानेगर्हगर्हामित्यादीनामपिक्विबन्तानांनुमानभाव्यमेव।य
थोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यादितिदिक्।अल्लोपस्येति।कौलुप्तंनस्थानिन्यदितितुनेहाश्रीयते।तस्यक्वाचित्कत्वात्।क्वौविधिंप्रतिनस्थानिवदित्यस्यैवसार्वत्रिक
त्वादितिस्पष्टमाकरे।अभ्यासिभूतानीति।सप्तविंशत्यधिकापञ्चशतीत्यर्थः।तथाहि।सौनवानामन्त्यस्यद्वित्वेष्टादश।औडि·चतुर्णांमध्येपूजार्थानांत्रभा
णांञद्वित्वेसप्त।अनुनासिकस्तुनास्तिप्रगृह्यत्वात्।जसिञद्वित्वस्यानुनासिकस्यचविकल्पात्द्वादश।संकलनयासप्तत्रिंशत्।एवंद्वितीयायामपिटार्यांच
तुर्दश।भ्यामिअष्टचत्वारिंशत्।भप्राग्वर्णयमानांद्वित्वात्।भिसिचतुर्विंशतिः।ङ·ङिसप्त।अनुनासिकस्तुनास्ति।एकारस्यानगत्वात्।भ्यसिभ्यां वत्।ङ·
सौङ·सादिपञ्चकेचप्रत्येकंचतुर्दश।सुपिगत्यर्थंत्रयाणांककारषकारयोर्द्वित्वेनउकारस्यानुनासिकेनचतुर्विंशतिः ॥

क्विपिनपुंसकेनुम्विषयेऽनभिधानमेववार्तिकानुरोधात्।अन्यथाभाष्यवार्तिकयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः।आकरेदृतिदीर्घेवेटामितिसूत्रेणपदान्तसूत्रेचण्य
र्कयटयोरित्यर्थः।संकलनयेति।तत्तुच्छंमन्दबोधनम्।चतुर्दशेति।पूजार्थानांत्रयाणांभद्वित्वात्सप्तानामनुनासिकविकल्पाच्च।चतुर्विंशतिरिति।भप्राग्वर्णि
तंविसर्गद्वित्वात्।विसर्गेतुनानुनासिकः।अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासेनाक्षरसमाम्नायिकेष्वेवतत्प्रवृत्तेः ॥

ङ्षयोरिति षकारद्वित्वंशरःस्वयदृत्यनेन भाष्यव्यतिरिक्तमतदृति।भाष्यमतेचःपरोयोःलित्यर्थेनप्रकृतेचःपरझलजातेरभावान्नुमोप्राप्तेरेवचनेतान्यसाधून्येवेतिभावः।उ
एवंकुक्षेषण्णांङ्षयोर्द्वित्वेअनुनासिकेचअष्टचत्वारिंशत्कृगभावे त्रयाणांङ्कारद्वित्वअनुनासिकेचद्वादश।सु१८औ७जसि१२अम्१८औ७शस्१२टा१४
भ्यां४८भिस्२४ङे.७भ्यां४८भ्यस्४८ङ.सि१४भ्यां४८भ्यस्४८ङ.स्ओस्आम्ङि-ओस्प्रेत्येकम्१४सुप्४८अत्रेदमवधेयम्।पूजायांजसिनुमागमेकृतेनस्य
पाक्षिकेद्वित्वेऽकारत्रयसहितंरूपषट्कम्।एवंशस्यपीतिसंकलनयाद्वादशतथारूपंग्रहाग्नि५३८भूतारब्धमितिभाष्यव्यतिरिक्तमतेदृतिदिक्।यत्तुवदन्ति।
ऊह्यमेवंद्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः।अष्टपञ्चाशतोवृद्ध्याश्रिसस्यधिकंशतमिति।तच्चिन्त्यम्।पुनर्द्वित्वस्याप्रमाणिकत्वात्।रूपानन्त्यप्रसङ्गाच्च।अष्टपञ्चाश
तोवृद्धावुपपत्त्यभावाच्चेतिदिक्।तिरश्चीदृतिभत्वादचदृत्यलोपः।अलेपदृतिवचनान्नियमादेशाभावः।स्वेतिनाशोभनाआपोऽस्मिन्सरसीतिबहुव्रीहिः।ऋक्पूरि
तिसमासान्तेप्राप्तेनपूजनादितिनिषेधः।यत्वनित्यत्वादितिप्राचोक्तंतत्प्रामादिकम्।द्युन्नरूपसर्गेभ्यदृतिसुनभवति।तत्रापदृतिकृतसमासान्तस्यानुकरणमितिव
क्ष्यमाणत्वात्।सुपुमांसौतिपुंसोसुडितिसूत्रेसुटीतिव्याचक्षाणस्यप्राचोमतेषसिनैतत्सिद्धेः।औडिचातिव्याप्तिः।अस्माकंतुसर्वनामस्थानदृतिपथासूत्रंब्रुवतांस
र्वेषांसिद्धिरितिभावः॥दृतिहलन्तानपुंसकलिङ्गाः॥स्वरादिनिपातमव्ययम्।स्वरादयोनिपाताश्चेतिसमाहारद्वन्द्वः।स्वरितिस्वर्गेपरलोकेच।अन्तरितिमध्ये।प्रावरि
तिप्रत्यूषे।पुनरितिअप्रथमेविशेषेच।सनुतर्अन्तर्धाने।स्वराद्याः पञ्चरेफान्ताः।उच्चैस्महति।नीचैस्अल्पे।शनैस्क्रियामान्द्ये।ऋधक्सत्ये।वियोगशीघ्रसामी
प्यलोपनेषित्यव्ययोक्तेवर्जने।मुगपदित्येककाले।आराद्दूरसमीपयोः।पृथक्भिन्ने।ह्यस्अतीतेहि।श्वस्अनागतेहि।दिवादिवसे।रात्राविनिनिशि।सायमिति
निशामुखे।चिरमितिबहुकाले।मरनाकृच्छ्रेषदिमावल्ये।जोषंसुखेमौनेचतूष्णींमितिमौने ॥
पपत्त्यभावादिति।नियमेमानाभावादितिभावः।प्रामादिकमिति।शाकल्येनैवसिद्धेरितिभावः॥दृतिहलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥

दित्यादिभिरिति।आदिनातत्रतस्येवतदर्हम्।दित्येकदिति।अत्रारु विधीजंकिमेत्तिङ-दितिविहितस्यतद्धितस्येत्यनेनसिद्धिः।कास्प्रत्ययादितिविहितात्परस्यामदित्यनेनलुक्
बहिस्अवसद्भौबाह्ये।समयेतिसमीपेमध्येच।निकषेत्यन्तिके।स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे।वृथेतिव्यर्थे।नक्तमितिरात्रौ।नञ्निषेधे।हेनाविनिमिन्ने।इद्धेतिप्राका
ग्रेअद्धादित्यस्फुटावधारणयोः।तत्वातिशययोरित्येके।सामीत्यर्द्धेजुगुप्सनयोः।वत्।तेनतुल्यमित्यादिभिर्विहितोवतिप्रत्ययः।यस्तुउपसर्गाद्धात्वर्थदितिविहितःसने
हगह्यनेयदुतोनिवनोयासि।सनात्सनत्सनाद्दित्येनेनित्ये।उपधेतिभेदेतिरस्अन्तर्द्धौनिर्यगर्थेपरिभवेच।अन्तरेतिमध्येविनार्थेच।अन्तरेणेतिवर्जने।ज्योगिति
कालेभूयस्त्वेप्रश्नेशीघ्रार्थेसंप्रत्यर्थेच।कमितिवारिमूर्द्धनिन्दासुस्वेषु।शंसुखे।सहसेत्यकस्मिकाविमर्शयोः।विनेतिवर्जने।नानेत्यनेकविनार्थयोः।स्वस्तीतिमङ्गले।
स्वधा पितृदाने।अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु।वषट्वौषट्ओषट्एतेहविर्दाने।अन्यदित्यन्यार्थे।अस्तीतिसत्तायाम्।उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः।
क्षमेतिक्षान्तौ।विहायसेतिविगतार्थे।दोषेतिरात्रौ।मृषामिथ्येत्येतौवितथे।मुधेतिव्यर्थे।पुरेतिविरतेचिरातीतेभविष्यदासन्नेचामिथोमिथस्एतौरहस्सहार्थयोः।प्रायस्दिति
बाहुल्येमुहुस्पुनरर्थे।प्रबाहुकंसमकालेसिद्धार्थे च।प्रवाहिकेतिपाठान्तरम्।आर्यहलमितिबलात्कारे।शाकटायनस्तुआर्येतिप्रतिबन्धे।हलमितिप्रतिषेधविवादयोरि
त्याह।आभीक्ष्ण्यमितिपैलःपुनेयेसाकंसार्द्धमेनोसहार्थो।नमस्तनौ।हिरुक्वर्जने।धिक्निन्दाभर्त्सनयोः।अम्शैघ्र्येऽभ्येच।आमअङ्गीकारे।किमेत्तिङव्ययेतिकास्प्रत्य
यादित्यादिभिश्चविहितःप्रत्ययोपीहगह्यनेदित्येके।पपाचतराम्।कारयामासेतानग्लानौ।प्रशान्समानार्थे।एतान्विस्तारेमामाङ्-एतौशङ्कानिषेधयोः।आकृतिगणइति।
तेनान्येपिज्ञेयाः।तथाहि।कामंस्वाच्छन्द्येप्रकाममित्यतिशये।भूयेदृनिपुनरर्थे।सांप्रतमिनिन्याय्ये।परमिनिकिंत्वर्थे।साक्षात्प्रत्यक्षे।साचिरितिर्यगर्थे।सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे।मङ्क्वाशु
एतौशघ्रे।संवत्वर्षेअवश्यंनिश्चये।सपदिशैघ्रे।बलवदित्यतिशये।प्रहसआविसदितिप्रकाशे।अनिशंनित्यंनित्यदासदाअजस्रंसंततमेतेसातत्ये।उषेतिरात्रौ।रोदसीद्यावापृथिव्यर्थौ।अं
मित्यङ्गीकारेब्रह्मणिच।भूरितिपृथिव्याम्।भुवदित्यन्तरिक्षे।भरितिभृगितितरसादितिशैघ्र्ये।सुष्ठुप्रशंसायाम्।दुष्ठुअतिकष्टे। ॥ सिद्धान्तस्यतत्त्वेफलाभावदिति ॥ ॥

अनुपसर्गत्वादिति।अवदत्तंचेत्यादिभाष्येतकारकरणेनगुणभूतोपसर्गत्वबाधोवोद्यतदितिभावः।यदपीति।स्वरादीनुपक्रम्यान्तोदात्ताः पठ्यन्तदितिकाशिकायाम्।प्रामादिकमिति। सुपूजायाम्।अहआश्चर्येकुदनिकुत्तितेषदर्थयोः।अज्जसातत्वशीघ्रार्थयोः।मिथुदितिहावित्यर्थे।भाजकुदितिशैघ्रे।चिरायचिरात्रायचिरस्यचिरञ्चिरेणचिरादित्येतेनि र्थकाः।अस्तमितिविनाशे।आनुषक्आनुपूर्व्ये।अनुषक्अनुमाने।अत्रसूशीघ्रसांप्रतिकयोः।स्थानेदितियुक्ते।वरमितीषदुत्कर्षे।सुदिशुक्लपक्षे।वदिकृष्णपक्षे।इत्यादि। नेतिसमुच्चयादिषु।वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपिसमुच्चये।हेतिप्रसिद्धौ।अहेतिपूजायाम्।एवेत्यवधारणेनवक्तव्यंचेत्येवमितिउक्तपरामर्शे।नूनमितिनिश्चयेतर्केचाश श्वदितिपोनःपुन्येनित्येसहार्थेचायुगपदितिसैककाल्येभूयस्पुनरर्थेआधिक्येच।कूपदितिप्रश्नेप्रशंसायांच।कुविदितिभूयर्थेप्रशंसायांचानेदितिशङ्कायांप्रतिषेधविचारसम च्चयेषुचेदितियद्यर्थेषण्अयंचेदर्थे।णित्समुच्चयादौत्वननुबन्धः।कच्चिदितिदृष्टप्रश्नेयत्रेत्यनवक्लृप्तमर्षगर्हाश्चर्येषुनावकल्पनामिनमर्षयेगर्हेआश्चर्येवायत्रभवान्कृ षलंगाजयेत्।नहेतिप्रत्यारम्भे।हन्तेतिहर्षेविषादेअनुकम्पायांवाक्यारम्भेचामाकिंमाकिंनकिरितिनञर्थेपिवर्जने।माङ्नञौस्वरादिषूक्तौ।इहपाठस्तुनिपातस्वार्थः।तेनआदु दात्तत्वंसिद्धंतीतिप्राञ्चः।तच्चिन्त्यम्।फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः।यदप्याहुः।सत्त्ववचनानामपिअव्ययसञ्ज्ञार्थं स्वरादिपाठइतितदपिचिन्त्यम्।लक्ष्मीवाचकस्यापिमाशब्दस्याव्य यत्वापत्तेः।तस्मादुभयत्रपाठेफलंचिन्त्यम्।यावत्तावत्पर्यन्तेसाकल्येवधिमानावधारणेषुसाकल्येयावत्कार्यंतावत्कृतम्।अवधौयावन्नगन्तव्यंतावत्तिष्ठेतिमाने।यावद्दत्तंतावद्दुक्त म्।अवधारणेयावदमन्त्रंब्राह्मणानामन्त्रयस्वेतिविशेषवितर्कयोः।हेविनर्कोन्वेदितिपाठान्नञ्।रेदानेअनादरेचारेकरोतिदातीत्यर्थः।ह्वरेकिंकरिष्यसि।औषट्वौषट्एतौहविर्दाने। स्वाहादेवनाभ्योदाने।स्वधेतिपितृभ्यः।औषडानामादीनामनेकार्थानामुभयत्रपाठःस्वरभेदार्थः।नुमितितुङ्कारेगुरुतुङ्कृत्यहुंङ्कृत्यातथाहिनिदर्शने।खलुनिषेधवाक्यालङ्कारनिश्चये वाकिलेतिवार्तायामलीकेचाअथेतिमङ्गलानन्तरारम्भेप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु।अयंस्वरादिरपिनेनमङ्गलवाचकस्यसत्त्वार्थत्वेप्यव्ययत्वंसिद्धति ॥ न्यङ्कःस्वरौस्वरितावितिफिट्सूत्रेणस्वरितत्वात्सनाद्यन्तेतिरः पुरूरविदद्धिन्वेत्यादौसनातिरसोरन्तोदात्तपाठाच्च ॥

निर्मूलत्वाच्चेति। आद्युदात्तप्रापकशास्त्राभावादितिभावः ।

तथाचश्रीहर्षः।उदस्यकुम्भीरथशतकुम्भजाश्चतुष्कचारुलिषिवेदिकोदरे।यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजांपुरन्ध्रिवर्गःस्नपयांबभूवतुः।अत्रहिअथस्नपयांबभूवेत्यस्यमङ्गलंस्नपनंचक्रेत्यर्थः।निपातस्तुस्वरूपेणैवमङ्गलंमृदङ्गध्वनिवत्।सुष्ठुस्वरभेदार्थःपाठः।स्मेत्यतीतेपादपूरणेच।आद्हेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु।अवदत्तमिति।दृहानुपसर्गत्वादचउपसर्गात्तदृतिनभवति।अहमितिसुबन्तप्रतिरूपकम्।एतेनगेयेकेनविमीतोवामितिव्याख्यातम्।युवामर्थेहिवामित्यव्ययम्।अस्तीतितिङन्तप्रतिरूपकम्।एवमस्मीत्यहमर्थेत्वामस्मिवच्चि।आहेत्युवाचेत्यर्थेआसेतिबभूवेत्यर्थेदृत्यादि।अदृतिसंबोधनेधिक्षेपेनिषेधेच।आदृतिवाक्यस्मरणयोः।दृदृतिसंबोधनजुगुप्साविस्मयेषु।ईउकुएऐओऔसंबोधने।पशुसम्यगर्थे।पशुमन्यमानाः।मुकंशैघ्र्येयथाकथाचेत्यनादरे।पाट्प्याट्अङ्गहेहैभोयेएतेसंबोधनेघेतिहिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु।विषुनानार्थे।एकपदेदृत्यकस्मादित्यर्थे।पुत्कृत्सायांहेतौ आतदृतोपीत्यर्थेआकृतिगणदृति।तद्यथा।यत्तत्तदृतिहेतौ।आहोस्वित्विकल्पे।सिमसर्घतोभावेकंपादपूरणे।सुकमतिशये।अनुकंवितर्के।शंबट्अन्तःकरणेआभिमुख्येच।वषट्पूरणेदृवार्थेच।दिष्ट्येत्यानन्देच।दुचाट्प्रियवाक्येहमितिभर्त्सने।दृवेतिसादृश्ये।अद्यत्वेदृदानीमित्यर्थेदृत्यादि।अत्रेदमवधेयम्।स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेपियेषांनिपातस्वरोदृष्टस्तेचादिष्वन्येस्वरादिषुस्वरद्वयभाजस्तूभयत्रबोद्धाः।यथाउतशब्दःस्वरादिषुर्ङ्योनूतनैरुतेत्यन्तोदात्तप्रयोगात्।यत्तुउतशब्दस्यस्वरादितामुत्कानिपातस्वरमाशङ्क्यान्तोदात्तनिपातनमाश्रित्यसमादधुस्तद्भसात्।स्वरादेरनिपातात्।अन्तोदात्तत्वनिपातनवैयर्थ्याच्च।यदपिकाशिकायामुक्तम्।स्वरशनैस्क्रुधक्दिवावृथानक्तमित्यादयोन्तोदात्तादृति।यच्चसनत्सनात्एवमादयआद्युदात्तादृतिनत्सर्वप्रातिपदिकम्।लक्ष्यविसंवादान्निर्मूलत्वाच्चेतिशब्दकौस्तुभेप्रपञ्चितम्।तद्धितश्चासर्वविभक्तिः।सर्वेति।वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः।नेति।किंनुएकवचमेवोत्पद्यतेदृतिभावः।तद्धितःकिम्।एकःद्वौत्रयः।असर्वेत्यादिकिम्।औपगवः ॥

सिद्धान्तादिति।व्यत्ययेनयगभावइतिभावः।अन्तग्रहणमिति।मेजभ्यांकृतोविशेषणात्तदन्तलाभेसिद्धेइत्यादिः।लक्षणेति।क्वचिद्वर्णग्रहणेपितत्परिभाषाप्रवृत्तिर्ज्ञाप
कंचतदनित्यत्वमात्रज्ञापकमितिभावः।भूतमिति।भूतशब्दःपौतन्यवृत्तिर्नित्यनपुंसकस्तत्रपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात्ङसेशब्दान्तरसन्निधानोत्तरंटापिल

कृन्मेजन्तः।जीवसेदृति।तुमर्थेसेसेनिमिसेप्रत्ययः।पिबद्भ्यैदृति।तेनैवशब्दैप्रत्ययः।पाघ्रेतिपिबादेशः।यस्त्वाहुः।कर्तरिशबिति।तदभसात्।अल्लघुकृतोभावेद्
निसिद्धान्तात्।अन्तग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम्।तेनेहन।आधये।चीकीर्षवे।लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिपरिभाषाभ्यांसिद्धैतयोरनित्यत्वज्ञापनायेद्
म्।क्तातोसुन्कसुनः।उदेत्तोरिति।उत्पूर्वादिणोभावलक्षणेस्थेणकृञ्वदिचरिहृतमिजनिभ्यःस्तोसुन्।विसृपदृति।सृपित्तोःकसुन्।आबग्रहणमिति।तथाचवा
र्त्तिकम्।अल्लघ्वादौलुग्वचनानर्थक्यंलिङ्गाभावादिति।सूत्रस्थोक्तिसंभवस्तुस्त्रियामितिसूत्रेस्त्रीसमानाधिकरणादितिपक्षंगृहीत्वावोद्यः।सचनास्थितः।भू
तमियंब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः।अलिङ्गलेआथर्वणविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह।सदृशमिति।लिङ्गकारकेतिविभक्तिवचनशब्दौकारकसंख्यापरावितिं
भावः।यद्वावाचेति।परिगणनमिदमित्येके।अन्येतूदाहरणमात्रमित्याहुः।वगाहदृति।आदिरेवाकारोलुप्यतेनान्यः।अपिनासाहचर्यात्॥इत्यव्ययानि॥स्वङ्गेत्तिअभू
प्रुषिलटिस्वटिकणिविशिभ्यःक्वन्।पञ्चाजीति।नचतदन्तविधिविरहादेवटाब्रेतिवाच्यम्।अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेणचस्त्रीप्रत्ययेषुतदन्तविधिस्तापन्नात्मूषि
केति।वृश्चिकृषोःकिकनित्यधिकारेमुषेर्दीर्घश्चेतिकिकनिदकारमद्योमूषिकशब्दः।यस्तुमुषस्तेयेदृतिदीर्घोपधात्संज्ञायांकुन्निमूषकशब्दोमाधवेनोक्तस्तोप्ययंटा
प्।प्रत्ययस्यादितीत्वमितितुविशेषः।यत्तुकुन्नन्तोसौअजादिगणेपाठंनप्रयुङ्क्ते।तस्यजातिलक्षणङीषबाधनार्थत्वात्।संज्ञायाश्चाजातित्वादित्याहुः॥

स्येतलक्षणस्येतिन्यायेननपुंसकस्वदृतिभावः॥इत्यव्ययानि॥अनुपसर्जनाधिकारेणचेति।तस्यहिबहुकुरुचराव्यावर्त्याएवंचवनोरत्रेत्यत्रेवात्रापितदन्तविधिरितिभावः॥

जातित्वानपायादिति।कुनादिविधौसञ्ज्ञापदेनरूढिरेवगृह्यतेनतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकलरूपंसञ्ज्ञात्वंगृह्यते।अतएवघ्रःसञ्ज्ञायामित्यादिनाव्यघ्रादिसिद्धिरितिदि
क्।गौणीवृत्तिरिति।लाक्षणिकत्वापरपर्यायंगौणत्वमित्यभिमानेनेदम्।सदृशलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वमेववागौणत्वम्।गौणमुख्यन्यायश्चपदकार्यविषयो;तएवा
जस्यस्त्रीअजेत्यर्थेःजेत्येवेति

सिद्धान्ते तुजातिरित्यावश्यकमितिबोद्धव्यम्।जा
त्यन्तरेइति।ब्राह्मणादुग्रजातिकान्यायांमुत्पन्नेआभीरजातावित्यर्थः।नृपात्शूद्रायामुत्पन्नोग्रजातिकन्या।नतुशूद्रत्वंतत्रास्ति।अतएवशूद्रसधर्माणस्तेइत्येवमग्निपूर्तंनतुशूद्रइति।
तच्चिन्त्यम्।व्याघ्रीत्यादिवत्सञ्ज्ञात्वेपिजातित्वानपायात्।भस्त्रफलेतिभस्त्रेवफलानियस्यादृतिविग्रहः।ङ्याप्पोरिति।एतच्चफलनिष्पत्तावितिधातौमाधवग्रन्थेस्थितम्।भाष्ये
नुप्रायेणदीर्घएवपठ्यते।प्रत्यक्पुष्पेति।पाककर्णेत्यादिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम्।तेनसत्त्वाक्काण्डेतिपाठोनादर्तव्यः।शूद्रावेति।शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति
जातिश्चेत्।महत्पूर्वस्तुनाजातिश्चेदितीहापिसंबद्ध्यते।पुंयोगेत्विति।पुंयोगेदाम्पत्यरूपएवेतिननियम;किंतुजन्यजनकभावोपितेनवैश्याशूद्रोस्तुराजन्यान्माहिष्योग्रीसुतौस्त्री
नावितिसिद्धम्।महाशूद्रीइति।आभीरीतुमहाशूद्रीजातिपुंयोगयोःसमेत्यमरः।अत्रेदमवधेयम्।अजादिगणेशूद्रेत्येवपाठ्यम्।जातिरितिव्यर्थम्।मुख्येकार्यसंप्रत्ययाज्जातिलक्ष
णेङीषेवबाधिष्यते।पुंयोगेहिगौणीवृत्तिः।अमहदित्यादापिव्यर्थम्।महाशूद्रशब्दोहिविशिष्टएवजात्यन्तरेवर्तते।तत्रावयवसम्मानर्थकतयाशूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात्
टापःप्रसङ्गएवनास्ति।यातुमहतीशूद्रानत्रमहाशूद्रेतीष्यतएव।कुञ्चेत्यादित्रयोमीहलन्तादित्येके।क्रञ्चानालभेतउष्णिहंककुभंदित्यादिप्रयोगमुदाहृत्यादन्तात्रापिभाष्येस्वीकृतात्।
ष्यतएवेति।अतस्तंप्रत्यर्थमेतदिति।भवः।भाष्यवार्तिककारोतुशूद्रजातिवृत्तिमत्त्वेनतांजातिंतत्रारोप्यशूद्रशब्दप्रयोगइति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्यसत्त्वादस्त्येवटापः प्रा
प्तिरित्यमहत्पूर्वेति।शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वेपिशूद्रशब्देवटाप्स्यान्नतुतदंन्तादितितदन्तविधिज्ञापकतापिभाष्योक्तानासंगता।अतएवशूद्रेन्नमातृजात्यारोपेणैवब्राह्मणक्षत्रि
यवैश्यैःक्षत्रियावैश्याशूद्रास्तत्पन्नाःक्षत्रियवैश्यशूद्राएवेत्युक्तम्।तत्रजातिरित्यस्याभावेपूर्वंजातिमात्रविवक्षयाकुक्कुटाण्डवत्शूद्रशब्देनसमासेततःस्त्रीत्वविवक्षायाममहत्पूर्वेति

निर्देशेनापनयादितिमन्यतेइत्यन्नविस्तरः।

ल्युत्यादितश्चेति।न्यासकृतेतिशेषः।दृदंल्युत्पादनमप्रामाणिकम्।अत्रत्यभाष्यासमतेः॥दधातेः क्कनिविति॥घुमास्थेतीत्वम्॥पावानदित्यस्यवनिपासिद्धिमाश्रित्यदृब्लमत्र
कारादावित्यस्यतत्रैवभाष्येप्रत्याख्यानात्।स्थः कचेतिसूत्रभाष्यस्थेशंस्यादित्यत्रआम्बाबेतिसूत्रंभाष्यस्थेसत्येष्टादित्यत्रचस्यसिजित्यतोवाग्रहणंमण्डूकप्लुत्यानुवर्त्यव्यवस्थि
तविभाषाश्रयणात्तद्भावः।तत्रविजेवेत्यन्ये॥अतएवधीर्द्ध्यायतेर्दधातेर्वेतिद्ध्यायतेः संप्रसारणमितिवार्तिकस्थंभाष्यंसंगच्छेते॥घुमास्थेत्यत्रहलीत्यस्यानुवादात्यर्थात्प्र

पुंयोगेपीति।यदाज्येष्ठादयः प्रथमजातादौवर्तन्तेतदाअदन्तत्वादेवटाप्सिद्धः।यद्वातुज्येष्ठस्यस्त्रीत्यादिविवक्षातदापुंयोगलक्षणोङीषप्राप्तः सोऽनेनबाध्यतदिति
सूत्रमपिशब्दः।मूलान्नञः।नञः किम्।शतमूली।अमूलेति।ओषधिजातिरियम्।उगितश्चेति।सर्वादिषुभवतुदित्युदित्पठितः भातेर्डवतुरितिक्युत्यादित
श्चेत्रन्नानुङीपिशपश्यनोरितिनित्योनुम्।वनोरचासुत्वानमिति।सुयजोर्ङ्वनिप्।अतिधीवरीति।दधातेः क्कनिप्।शर्वरीति।शृधातोर्वनिप्।गुणेकृतेहशन्तात्परत्वेपि
हशन्ताद्विहितत्वाभावाद्ङीब्बयोर्निषेधोन।अवावेति।न्यासकारस्तुप्रायिकोयंनिषेधः।तेनअवावरीत्याह।नत्वेतद्भाष्यादोदृष्टम्।पक्षेङाविति।तथाचद्विवचने।बहुधीव
र्भौ।बहुधीवानौ।बहुधीवेदृतिरूपत्रयंभवतीतिभावः।टाङसिङसामिनात्स्याः।टाङसिङसामिति।पूर्वेणप्राप्तस्यङीयोपवादः।असिद्धत्वादिति।कार्यकालपक्षेणेदम्।यदितुयथोद्देशंषट्संज्ञायदिवाउप
देशकालेसान्तेतिव्याख्यानेनतदासिद्धत्वोपवर्णनंनोपयुज्यतइत्याहुः।वस्तुतस्तुयथोद्देशपक्षेपिअसिद्धत्वमुपयुक्तमेव।एकदेशविकृतस्योपसंख्यानंहिस्थानिव
त्सूत्रेपठ्यते।आदेशग्रहणसामर्थ्यात्सर्वेसर्वपदादेशादित्याश्रित्यआनुमानिकोप्यादेशः स्थानिवदितिवाव्याख्यायते।उभयथापिअल्विधौनतत्प्रवृत्तिः॥

त्ययलक्षणसूत्रस्थनियमार्थत्वेपिप्रत्ययलक्षणकार्यसुलभमितिदिक्।निषेधोनेति।वनोनहशदृतिवार्तिकेविहितविशेषणस्येदमेवफलमितिभावः।नत्वेतदिति।अतोऽप्रमाण
मेतदितिभावः।व्याख्यानमिति॥उपदेशदृतिवक्तव्यमितिवदतोवार्तिककारस्येतिभावः॥आनुमानिकोपीति।एरुरित्यनेनतेस्तोरनुमानादितिभावः॥

एतच्चाकरेदृति॥अत्रारुचिवीजंतुषट्त्वंनात्यर्थमदृतितदाश्रयविधीनांनात्विधित्वमिति॥सिद्धेदृति॥एवंचान्यतरस्यांग्रहणंकिमर्थमितिभावः॥ङीपेति।ऋन्नेभ्यदृतिविहितेन।अनोयोसौविकल्पदृति।अन्यतरस्यामितितिभक्तसूत्रेणप्राप्तदृत्यर्थः॥अनदृतिसूत्रेत्यन्यतरस्यामित्यस्यसत्त्वाद्विकल्पनियमलाभोऽन्यथासनित्यार्थोविधिरेवस्यादितिभावः॥सउपधेति।सउपधालोपिनोनुपसर्जनस्यबहुव्रीहेरेवेत्यर्थः।निषेधार्थमिति।योगविभागेनपसप्राप्तस्यऋन्नेभ्यदृतिङीपदृत्यर्थः॥दृत्येवङीबिति।नियमशास्त्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम्।तेनेतिअनउपधेत्यस्यनियमत्वेनेत्यर्थः।ऋन्नेभ्यदृति।अस्यान्यथेत्यादिः।अनउपधेत्यस्यविधायकत्वेदृतितदर्थः।प्रकरणान्तस्थे

एतच्चङ्गाकरेस्पष्टम्।बहुयज्वानाविति।नसंयोगादितिनिषेधान्नायमुपधालोपीतेनअनउपधालोपिनदृतिनप्रवर्तते।ङाबुभाभ्याम्।ननुनिषेधङापोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायःसिद्धः।सत्यम्।अन्यतरस्यामितियोगोविभज्यते।तत्रमनदृतिनिवृत्तम्।अनोबहुव्रीहेर्ङीम्वास्यात्।ङीपासहविकल्पलाभार्थमिदम्।अनउपधालोपिनदृतिसूत्रंतुनियमार्थम्।अनोयोसौविकल्पःसउपधालोपिनएवेति।तथाचसुपर्वेत्यादौअनुपधालोपिनिनिषेधार्थमिदम्।बहुराज्ञीत्यादौतुऋन्नेभ्यदृत्येवङीप्।तेनबहुधीवरीसिद्ध्यति।ऋन्नेभ्यदृतिहिङीपमनूद्यतत्सन्नियोगेनविधीयमानोरेफःप्रकरणान्तरस्थेनङीपिकृतेनसिद्धेत्।ननुवनोरैचेतिसूत्रमेवङीवृौविधत्तामितिचेन्न।उभयंविधौगौरवात्।किंचैवमपिङीपिनिषिद्धेरोपिदुर्लभः॥

नेति।तेनाननन्तरत्वंबोधितम्।गौरवादिति।ममतुऋन्नेभ्यदृतिप्राप्तङीपमनूद्यतत्संनियोगेनरभावमात्रविधायकंतादितिभावः।ननुवनोरचेत्यस्योभयविधायकत्वेऽनोबहुव्रीहेरित्यनन्तरत्वादस्यनिषेधकमुतयेनेतिन्यायेनऋन्नेभ्यदृत्यस्य,नाद्यइत्याह।किंचेति।अनउपधेत्यनेनङीप्यपिरोदुर्लभएवेतिभावः।किंचैवंबहुश्वेत्यत्रऋन्नेभ्यदृतिङीबापत्तिः।किंचबहुव्रीहौवेतिवार्तिकस्याप्यपूर्वविधायकतापत्त्यासुपर्वनशब्देङीब्रुयोरापत्तिः।सिद्धान्तेत्वनउपधेत्येतत्प्रापितङीबनुद्यादेनरभावस्यतेनविधानान्नदोषः॥एतेनान्यपक्षोबाढ्यसामान्यचिन्तयोर्भगबाधकमितिषष्ठ्यपरास्तः॥बहुव्रीहौवेत्यनेनसुपर्वनशब्देङीब्रुयोरापत्तेरितिदिक्॥

इत्यस्यानन्तरमिति।अनोबहुव्रीहेरीङ्ङाबुभाभ्याम्।अनुपसर्जनात्उपधालोपिनोवेतिपाठ्यमितिभावः॥यथाश्रुतेःनुपसर्जनादित्यस्यसंबधोदुर्घटः।अतश्चबहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनोवेतिसूत्रमस्तु।अनउपधेत्यादिष्विवदेशान्तरस्थंसूत्रं मानिपुराण्यतिक्रान्तामगरीत्यत्रङीषि॥ग्रहणंचेति।चेनबहुव्रीहेरोवेत्यस्यापिसंग्रहः॥पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तुगुरुभूतदृतिभाष्याशयः॥दृत्युक्तमिति।डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणंचमास्तुदृतिभावः।यत्नसाद्यदृतिभावः॥एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाद्यदृत्यर्थः।एतच्चाकारस्येति।संनिहितत्वात्साक्षाद्द्वयोश्चयत्नेनप्राधान्याच्चेतिभावः॥तत्रसामर्थ्यादिति।कात्पूर्वस्येतिसन्नियोगशिष्टत्वात्।भाष्येतुसूत्रभङ्गेनसमाहितम्।तद्यथा।अनोबहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनोवेतिसूत्रमस्तु।अनउपधेत्यादिष्विवदेशान्तरस्थंसूत्रं डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणंचमास्तुदृतिअनउपधाबहुव्रीहेरूधसोङीषित्यतोबहुव्रीहिग्रहणंसंख्याव्ययादेर्ङीपूचानुवर्ततेदृत्याशयेनाह।अन्नन्तादित्यादि।नियमार्थमिदमित्युक्तम्।नचैवंपूर्वेणविकल्पसिद्धेदृहान्यतरस्यांग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यम्।असतिहितस्मिन्नित्यार्थोविधिरेवायंस्यान्नतुनियमः।प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यकादित्यकारोच्चारणार्थः।व्यञ्जनमात्रंविवक्षितम्।विशिष्टविवक्षायांतुएनिकाश्वरन्नीत्यादौअकचिनस्यादित्याशयेनाह।ककारादिति।वर्णनिर्देशेहिकारप्रत्ययोविहितः।क्वचित्समुदायात्प्रयोगस्तुउच्चैस्तरांवावषट्कारदृतिनिर्देशरूपयत्नसाद्यदृतिभावः।आपिपरदृति।एतच्चअकारस्यविशेषणम्।तत्रसामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यांव्यवायेपिभवति।ननुरथकट्येत्यादौत्रिचतुरादिव्यवाये।अतएवसर्विकादौआद्याकारस्यनभवति ॥ शास्त्रसामर्थ्यात्ककारेणव्यवधानंसंह्यते।आबकारयोस्त्वेकादेशेकृतेचःपरस्मिन्निस्थानिवत्त्वेनाकारव्यवधानेपिश्रौतमव्यवधानंगृहीत्वाप्रवृत्तिः।अकारशब्देनाजजातिग्रहणंतेनैनिकेत्यादावकारद्वयसत्त्वेपिनक्षतिरितिभावः।अतएवनयासयोरितिचरितार्थम्।त्रिचतुरादीति।श्रौतत्रिचतुरादीत्यर्थः।आद्याकारस्येति।दृदंचकात्पूर्वस्येत्यंशेप्यनूद्यमानविशेषणत्वान्नाव्यवधानांशप्रवृत्तिरितिवादिनांमतेबोध्यम् ॥

वचनसामर्थ्यादिति। श्रौताव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः। अनूद्यमानस्येति। साक्षादनूद्यमानविशेषणत्वाद्यावानूद्यमानस्येत्यर्थः। विशेषणेषु, आपीत्यादिषु॥ सिद्धिरिति॥ अ
स्यतैरुक्तमितिशेषः। अनेनतत्रसूत्रेएतस्यैवज्ञापकत्वंवर्णयतोत्रचैवंवदतस्तवपूर्वापरविरोधदतिभावः॥ यदित्वन्तरङ्गत्वेमस्थानसंबन्धलाभदत्यर्थः षष्ठीस्था
नेदित्यत्रभाष्येस्पष्टदतिस्थानेग्रहणंव्यर्थमेवतस्यपरिभाषालभ्यत्वाभावेनज्ञापकासंभवात्। वृद्धसञ्ज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थितिस्तुमालादीनांचेतिज्ञापकात्,तद्धि
प्रस्थेःवृद्धमितिपर्युदासेप्राप्तेआरभ्यतेअनुवादेदतिचनिर्मूलम्। यद्वाइक्यरिभाषाच्परिभाषयोर्विधीयतेदत्यद्याहारात्तत्रतस्याअप्रवृत्तिरनुवादेदतिचतद्विषयमे
तदेतदुक्तम्। अकारस्येकारस्यादापिपरदतिककारविशेषणत्वेतुविवक्षितेआप्परात्ककारात्पूर्वस्यातदत्यवश्यत्वात्तुप्राच्यः। आपीतिककारविशेषणं
सर्विकेत्यादौतुएकादेशस्यस्थानिवद्भावात्ककारेणव्यवधानेपिवचनसामर्थ्यादुविष्यतीति। तन्न। रथकट्यादावतिप्रसङ्गात्,व्यवहितस्यापिपरत्वानपायात्। न
वनिर्दिष्टपरिभाषयाविस्तारः। अनुवादेपरिभाषाणामनुपस्थितेः। अनूद्यमानविशेषणेधितिहितदर्थः। अत्रचउदीचामातदतिसूत्रेस्थानेग्रहणंलिङ्गम्। फलन्तु
शङ्ग्वमेवारथकट्यापुत्रकाम्येत्यत्रानिप्रसङ्गात्। शकेति। पचाद्यच्। स्थग्रहणंविस्पष्टार्थम्। ककारमात्रस्यप्रत्ययस्याभावादेवनात्स्यलाभात्। कूर्त्तस्यकिम्। सर्विके
त्यादौटाबेकादेशंबाधित्वाकात्यरस्यमाभूत्। तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषणात्॥
यातएवात्रोपोनदत्यत्रयजादिस्वादिपरदत्यस्यानविशेषणत्वेपिअव्यवधानलाभदतिष्यङ्दतिसूत्रेभाष्येध्रुनितंसंगच्छतेदतिविभाव्यतेतदासंनिहितत्वादिनेवा
पीत्यस्याकारविशेषणतेतिबोद्धव्यम्। तत्स्त्रीयदति। विधेयस्यासिद्धत्वेनतद्विशेषणासंभवादितिभावः। अनाशङ्ग्वमेवेति। श्रुतेनान्वयसंभवेश्रुतेनान्वयायोगादितिभा
वः। लस्यविसंवादमप्याहारथेत्यादि। तात्स्यलाभादिति। कान्तात्प्रत्यापादितितुनार्थः क्षिपकादीनांनिषेधस्यव्यर्थत्वापत्तेः॥

अपवादेदृति॥येननाप्राप्तिन्यायेनबाधकविषयेतेनैवन्यायेनबाधसिद्धेरितिभावः।प्रत्ययस्येकीनि ।प्रत्ययेकीत्येवयुक्तंनयासयोरितिज्ञापकात्कादैप्रत्ययदृतिनार्थइतिकेचित्
एवंचाष्यस्यप्रत्ययस्येककारपरस्यचातदृदित्यर्थः।तत्रसामर्थ्यादाप्यस्त्रांशेककारस्यवधानंसोढव्यमेवेतिभावः॥विग्रहदृति।दक्षिणापश्चादितित्यक्।अन्यथादिग्वाच
मत्तुवाणादाङ्मितिपरिभाषयाएकादेशोवाङ्ङेतेत्याहुः।तन्न।अपवादेपरत्वस्येवउक्तपरिभाषायाअपिनिष्फलत्वात्।वस्तुतस्तुप्रत्ययस्येकिदृद्रिक्तत्वंनिनि
र्देशएवोचितः।पूर्वग्रहणंचसुत्यजम्।अतदृतितपरःकिम्।कृदाधारार्चिकलिभ्यःकः।धाका।राका।मामिकेति।केवलमामकेत्यादिनासञ्ज्ञाछन्दस्येवेतिनियमा
न्नडीःपूत्यकृत्यपोरितिउदीचामातस्थानदृतिविकल्पस्यापवादः।दाक्षिणात्यिकेति।दक्षिणस्यामदूरेदक्षिणा।आजन्तः।दक्षिणाभवेतिविग्रहःयत्तुदक्षिणस्यांदि
शिभवेतिप्राचाविगृहीतम्।तन्न।त्यम्विधौवक्तव्यसाहचर्यादाजन्तस्यैवदक्षिणाशब्दस्यग्रहणात्।अन्यथासर्वनाम्नोवृत्तिमत्रेइतिपुंवद्भावापत्तेश्च।यत्तुसमा
सेएवपुंवदितिनेतिवक्ष्यतेत्यकिंकिनिचेत्यादिवृद्धौटापतनोऽज्ञातार्थैकःकेणदृतिह्रस्वःटाप्।दृहत्यिकेति।अव्ययात्यप्।नयासयोः।अत्रन्यासकारःत्याद्
त्येतस्योदीचामातस्थानेदृतिविकल्पेप्राप्तेनिषेधोयमिति।तन्न।आन्तस्थानेदृत्यंशस्येहाभावात्।यासेतियत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह।यत्तदोरितिस्वरूप
स्याविवक्षयाफलमुदाहरति।यकंतकामिति।मासयोरित्यपहाययत्तदोरित्येववक्तुमुचितम्।उपत्यकेति।उपाधिभ्योत्यकन्नासन्नारूढयोः।क्षिपकादीनां
च।नेत्यनुषज्यते।क्षिपकेति।क्षिपेरिगुपधलक्षणःकः।ततोऽज्ञातादौकः।चरभेदने।पचाद्यच्।ततःकृः।तारकेति।तरतेर्ण्वुल्।ज्योतिर्नक्षत्रंनेत्रकनीनि
काच।वर्णकाप्रावारविशेषः।तन्नूनांविकारस्तान्तवम्।ओरञ्।अन्यत्रवर्णिकेति।ग्रन्थविशेषस्यव्याख्या।स्तोत्रकर्त्री च।वर्तयतीतिवर्तका।शकुनौदृत्वं
वा।अन्यत्रनित्यमेव।पितरश्चताः देवताश्चपितृदेवताः तदर्थंकर्मपितृदेवत्यम्।देवतान्नात्तादर्थ्येयदितियत् ॥
कस्यापिग्रहणेचेनसाहचर्यत्यागेमानाभावः संगृहीतः॥दृहाभावादितिअकचःसत्त्वादितिभावः।प्रावारविशेषदृति।वर्णयत्याच्छादयतीतिण्वुत्यतेः ॥

जागरूकेदृति।स्थानेपदाभावेप्यन्तरङ्गत्वात्स्थानसंबन्धस्यैवलाभदृत्यपिवोद्यम्॥प्रतिपदोक्तस्येति।स्त्रियामित्यधिकृत्यविहितस्येत्यर्थः।विशिष्यतदनुपादानात्कथं तल्लाभदृतिचिन्त्यम्॥दृच्छन्तीति।तद्वाष्यादावदर्शनादयुक्तम्।शुभंयाः विच्।ततः कदृति।नदीसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादादन्तेभ्यः क्विपोनभिधानाद्विजुक्तः।तत्रहि भस्त्रेति।ब्राह्मणः यस्यासाअष्टका।दृष्यशिभ्यान्कन्।अष्टिकान्येति।अष्टौपरिमाणमस्याः।संख्यायाअतिशदन्तायाः कन्।अर्धगतंस्त्रीत्वमाकारेऽद्यारोप्यमक पूर्वायादृतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशः।तेनस्त्रीप्रत्ययोलभ्यतदृत्याशयेनाह।स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति।साङ्काश्यिकेति।साङ्काश्येननिर्वृत्तंसांकाश्यम्।वुञ्छण्कण्ठादिसूत्रेणसंका शादिभ्योण्यः।ततोभवोर्थेधन्वयोपधाद्वुञ्।अकादेशः।सचसांकाश्यभवांस्त्रियमाहेतितदकारस्यापिदृत्वविकल्प्येनतस्मादातदृत्युक्तम्।ननुयथायमकारोनाकार स्थानिकएवंस्त्रीप्रत्ययस्यानिकोनेतिद्योतनेलिङ्गविकलमेतत्।अत्राहुः।सतिह्यातदृत्येतस्मिन्स्त्रीलिङ्गनिर्देशबलात्स्त्रीवाचकआकारःस्त्रीप्रत्ययएवेतिलभ्यते।अस तितुतस्मिन्स्त्रीवाचकस्ययोकारदृत्येतावल्लभ्यतेततःसांकाश्यिकेत्यत्रापिप्रसज्येतेति।अत्रेदंवक्तव्यम्।यकपूर्वायोस्थानेदृतिस्थानेशब्देजागरूकेकथमवयवषष्ठी संगम्यताम्।मत्वर्थस्थानेयमितिवाच्यम्।अकेतिसमुदायस्यतथात्वेपिअकारस्यैवयस्तथात्वात्वुञोयकपूर्वत्वाभावाच्चानहितस्यावस्थायांयस्येतिलोपोलभ्यते।किंच प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यलाभेवार्थेविहितस्यवुञादेःप्रसङ्गस्वनास्तितस्मादातदृतिस्पष्टार्थमेवाभिधेयेति।कौमारास्तु भस्त्रादिवाक्येश्वशब्दमपिपठन्तोस्यापिविकल्पमिच्छन्ति।शुभंयातीतिशुभंयाः वि च्।ततःकः।केऽणः।शुभमितिमान्नोनिपातः।सुष्ठुनयोयस्याःसुनया।ततःकः।भस्त्रैषा।तदन्नेति।आङ्गत्वादितिभावः।एवंचेति।उक्तंचहरदत्तेन।अत्रातस्थानदृत्येतत्त्व शब्दस्यविशेषणम्।संभवव्यभिचारौहितत्रस्तःकाकचोःसनोःहैषयोःसंभवोनास्तिनान्यत्रव्यभिचारिता।सर्वनाम्नःस्वशब्दस्यतेननायंविधिर्भवेत्दृतिदृहस्वश ब्दस्येत्यस्यानन्तरमतदृतिशेषोबोद्धव्यः।एतच्चदृहमूलेध्वनितम्॥ ङ्याबित्यादिपदेआदन्तलक्षणोविजुक्तोननुकिपदृत्याहुः।कैयटस्तुशुभंयातिक्विप्।शुभमितिनिपातो ज्ञातादोक्तःकेणदृतिहस्वदृत्याह।मूलेपिध्वनितमिति।स्वशब्दस्यतेनाविशेषणमित्यादिनाभवत्युदाहरणमित्यन्तेनग्रन्थेनेतिभावः॥

स्विकायामितीति। स्वाशब्दादत्यन्तस्वार्थिकेकेदत्वेसाधुः। नह्यकच्अत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यपवादैः॥ व्याचक्षाणादृति। अकचमुक्तावैकल्पिकमित्वंव्याचक्षाण्यदृत्यर्थः। स्त्रीत्वमेवनास्तीति। स्वोज्ञानाघात्मनिस्वंस्त्रिघात्मीयेस्वोस्त्रियांधनेदृतिकोशादितिभावः। सञ्ज्ञाविषयकमिति। सञ्ज्ञायाअपिसञ्ज्ञापूरण्योश्चेतिपुंवत्वनिषेधेनभाषितपुंस्कत्वबोधनादभाषितपुंस्कत्वेत्यनेननासिद्धिरितिभावः। अत्यन्तस्वार्थिककान्तविषयंचेत्यपिबोद्यम्॥ उपलक्षणमिति। भस्त्राशब्दसाहचर्येणआख्यानेनचश्रुतानुपूर्वीकस्यैवैषाशब्दस्यग्रहणमतएवैषाद्वे एवंचहंसंतनौसंनिहितंचरन्तंमुनेर्मनोवृत्तिरिवस्विकायामितिश्रीहर्षश्लोकेभस्त्रेषेतिवैकल्पिकमित्वमितिव्याचक्षाणाउपेक्ष्यादृतिभावः। आत्मीयायामिति। आत्मज्ञातिधनेषुतुस्त्रीत्वमेवनास्तीतिभावः। यत्तुज्ञातिधनयोःस्वकास्विकेतिरूपद्वयमाकरेस्थितमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। नादृशस्याकरस्याप्रसिद्धेः। लिङ्गानुशासनविरोधाच्च। यत्तुस्वकास्विकेतिकाशिकायामुदाहृतंतत्तज्ज्ञातिधनविषयकंनतुज्ञातिधनविषयकम्। यद्यपिस्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेदृतिपरिजहुः। तदपिचिन्त्यम्। उक्तरीत्याकप्रत्ययान्तादृापुसोर्थेवेप्रकृतेरस्त्रीलिङ्गतयाभानस्यानेदृस्यशस्यदुरुपपादत्वात्। प्रत्युदाहरणान्युक्त्वोदाहरणान्याह। निर्भस्त्रिकेत्यादि। निष्क्रान्ताभस्त्रांयाः निर्भस्त्रः उपसर्जनह्रस्वः। टाप्। ततोऽशीतिकः। कृतबहुत्वेति। सूत्रेविकृतनिर्देशोविवक्षितविषयोनतुन्यासयोरितिवदुपलक्षणमितिभावः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजाद्यः स्त्रीलिङ्गाएवगृह्यन्ते। तेनेहन। सुभोजोस्याः सुभ्राजिका। जानातीतिज्ञः। प्रियोज्ञोस्याः प्रियज्ञिकेति। अभाषित। ——विहितविशेषणत्वाच्चाख्यायाः फलमाह। बहुव्रीहेरिति। नित्यमिति। अस्यविकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्यादित्युत्सर्गएवप्रवर्ततइत्यर्थः। परविशेषणत्वेत्वर्थंविकल्पःस्यादितिभावः। बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणंतेनातिखट्विका। निःखट्विकेत्यादावपिनित्यमेव ॥ ॐ नञ्पूर्वेउदाहरणमितिभाष्येप्येषेत्येवोक्तम्। अन्यथाएतद्वीत्येववदेदितिभावः। सुभ्राजिकेति। बहुव्रीहेरपितत्तः स्वार्थिकः कदृतिभावः। एतेनातःस्थानिकत्वाभावादप्राप्तिरित्यपास्तम्॥ परविशेषणेत्वेत्विति। समुदायस्य भाषितपुंस्कत्वेपितदवयवस्यखट्वशब्दस्यतथात्वेनततः परत्वात्परविशेषणेदोषःस्यादेवेतिभावः ॥

ह्रस्वपक्षेइति॥बहुजस्खट्वाजसित्यवस्थायांकपिसुब्लुकिप्रत्ययलक्षणेनभागद्वयस्यसुबन्तत्वात्समासस्संज्ञायांसमासान्तादितिशास्त्रबलात्बहुवन्तस्यैवसमासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्यसमासरूपप्रातिपदिकाभावा द्बह्वीत्यादेरिति ह्रस्वत्वाभावेकेणदितिह्रस्वत्वेचनकपीतिनिषिद्धेअयोन्यतरस्यामितिह्रस्वेकपःप्राग्वर्तिनःस्वद्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहितस्यैवतत्स्थस्यनिष्कारस्यायंविकल्यः ह्रस्वाभावेतुबहुस्खट्वाकेतीतिभावः।प्राञ्चआहुरिति।नचस्त्रियामित्यस्यगृह्यमाणविशेषणत्वान्नात्रदोषः।अनुपसर्जनाधिकारेणतदन्तविधौस्त्रियामित्यस्यस्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणतायाश्चज्ञापनेनादोषात्।अतएवधीवानमतिक्रान्तोअतिधीवरीसिद्धति।प्राधान्येनतद्विशेषणतायान्याय्यत्वाच्च।अनुपसर्जनादितितुगृह्यमाणस्यैवशैषिकेकपीति।औपगवःउपगस्यापत्यमितिह्रस्वपक्षेदितिभावः।अभिव्याप्येति।अतएवबहुयुवाशालेत्यत्रयूनस्तिरुपसर्जनत्वान्नेतिप्राञ्चआहुः।दिद्यु।दृहवृत्तिकृतासूत्रेरज्युनपक्षिप्तः।औत्तीनिःउत्तेरपत्यमित्यादिष्वौणादिकेषुइञ्प्रत्ययान्तेषुनासिद्धमिदमितिवाच्यम्।तन्त्रजातेरित्यनुवृत्तेः।अन्यथापुंयोगेपिस्यात्।एतेनदृहभञ्जुग्रहणंस्पष्टार्थमितिप्राचोग्रन्थःप्रत्युक्तः।दृहानेकंवाक्यंतत्रअनुपसर्जनमर्णेयकारस्तदन्तादितिव्याख्यानान्नेह।आपिशलमधीतेआपिशलाब्राह्मणीति।अत्रहिप्रोक्तार्थेऽणुपसर्जनम्।अद्ध्येत्रण्तुलुप्तः।वर्णप्राधान्यान्नप्रत्ययलक्षणम्।अतष्टाबेवभवति।तान्शीलिकेतिअयंभावः।शीलंकुत्रादिभ्योणदितियोणस्तस्मिन्अण्कार्यंभवतिकार्मस्ताच्छील्यदितिज्ञापकात्।अनेनहिअन्निति अणिविहितंप्रकृतिभावंबाधित्वाटिलोपोनिपात्यते।चौरीति।चुराशीलमस्याः।हलस्तद्धितस्योपधाभूतस्येति।ननुयस्येतिचेतियजोकारलोपेकृतेयकारस्यईकारपरत्वमस्त्येव।किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या।नचाल्लोपस्यस्थानिवद्भावः।यलोपेतन्निषेधात्।मैवम्।यलोपेकार्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्॥७ विशेषणम्।अतएवकौम्भकारेयसिद्धिः।अन्यथाकुम्भकारेयोप्यापद्येतकुम्भेनसमासेपिकेवलस्यकारस्यप्रातिपदिकत्वेनतदर्शस्यापिस्त्रीत्वेनयोगात्ततोङीपिकुम्भेनैकार्थीभूतस्यापिविशिष्टस्यापत्येनयोगेतस्यायोगस्यवक्तुमशक्यत्वात्नेनापियोगेकदाचित्ततोढकिविशिष्टस्यतन्निरूपिताङ्गत्वाभावेनकुम्भ्यादिशब्दानापत्तेः॥निष्कस्यैकार्थीभावस्यैवप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेनमानम्।समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापितस्यैवसत्त्वात्।नचसमुदायादीङ्यपिअनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेनदादिनियमाभावेनकदाचित्कारीशब्दापत्तिस्तवापीतिवाच्यम्।एतदधिकारसामर्थ्यादेकतदादिनियमाभावेनाधिकस्यैवकार्यंबोद्धव्ये नतुन्यूनस्येत्यदोषादिति

तदाशयोविस्तरस्त्वन्यत्रबोद्धव्यः।पुंयोगेपिस्यादितिदृष्यतेनुङ्षिष्यर्थः॥प्रत्युक्तदृतिःअनेनैवसिद्धेतत्राजग्रहणंतूत्तरस्यापत्यस्त्रीत्यत्रजातिलक्षणङीषबाधनार्थमितिबोद्धव्यम्।अत्रहीति।नचैवमनुपसर्जनाधिकारस्यचारितार्थेमूलोक्ततदन्तविधिज्ञापकतानुपपत्तिरितिवाच्यम्।लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेनस्त्रियामित्यस्यगृह्यमाणविशेषणतयापितद्द्वारणसम्भवात्।तस्माद्बहुकुरुचरित्येवतद्द्यावर्त्यम्।नचतदन्तविधिंविनानोपपद्यतेतदितिज्ञापकत्वंस्त्रियामित्यस्यप्रकृतिविशेषणत्वज्ञापकत्वंचेतिबोद्धव्यम्।तत्करणेएतद्द्वारेनिरपिअनेनैवउपसर्जनपदेनोभयोरपिग्रहः अनपत्येति।यद्यप्यपत्यग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकंतथापिअपत्याधिकारविहितपरंतत्तादृशञ्चगर्गादियञ्जेवनतुदेवाद्यञ्।तस्यापत्याधिकारात्प्रागेवपाठात्।अतएवभाष्यकृताकञ्जकरणेयञञ्चेतिगर्गादिभ्यःअयञ्जितिचअकारःप्रश्लिष्टः।यस्कादिभ्योगोत्रेःयञञोश्चेतिसूत्रेयेवम्।प्राचांष्फतद्धितःतद्धितग्रहणंप्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थम्।ननुतांविनापिषिकरणसामर्थ्यादेवङीषभविष्यति।एवंतर्हितद्धितग्रहणंगमिञ्नादपिक्वचित्ष्फदृतिज्ञापयति।यञञेसवर्णदीर्घेणापिरूपसिद्धौयस्येतिलोपस्यानावश्यकत्वात्।तेनआसुरेरुपसंख्यानमितिवक्ष्यमाणंसिद्धति।आयनेयीनीयियःफढखछघांप्रत्ययादेःकारउच्चारणार्थः।आयनीनोनकारस्यनेत्वम्।फिनोनित्करणसामर्थ्यात्।कौरव्यौकुर्यंतर्हियद्यसौकूपमाण्डूकितवैतावनिकःस्यादृतिभृञःक्तादङ्।कैशोरंसाहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैवमाण्डूकस्येहग्रहणम्।दृढतमाण्डूकस्येयंभार्येतितस्येदमित्यणं।कुमारीति।प्रथमवयोवाचीएषशब्दः।नत्वनूढस्त्रीपर्युक्तः।वृद्धकुमारीतिनुगौणःप्रयोगः।त्र्यनीकेति।त्रयाणामनीकानांसमाहारः।अत्राजादेराकृतिगणत्वात्टाबृदितित्र्यनीकाधिकरणेमीमांसकाःपञ्चावयवानित्यनुगोरितिङीपमाभूत्ठगन्तत्वानुस्यादेवेतिचेत्।न।ठकोयोःकारःदृतिव्याख्यानात्।द्विबिस्तेति।सुवर्णबिस्तौहेम्नोसेदित्यमरः।आचितोदशभारास्युः॥णमित्याशयेनात्।अणर्थमिति।ङीबित्यर्थः।ताच्छीलकदृत्युक्तेस्तदस्यांप्रहरणमितिणेदाण्डेत्येव।अकारःप्रश्लिष्टदृतिःतद्वार्तिकप्रत्याख्यानायेतिशेषः॥अभिजिद्विदभृदित्यादिसूत्रेःस्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्यगोत्रार्थकत्वेपिनतत्रङीप्सिद्धान्तेपीष्टः।संघाङ्कौतिसूत्रेएतद्भाष्यप्रामाण्यादेकानुबन्धकपरिभाषायाअप्रवृत्त्यागर्गादियञएवग्रहणमितिभावः॥एवमिति॥अकारःप्रश्लिष्टदृत्यर्थः।प्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थमिति।तत्फलंचङीषितिभावः।नचलिङ्गविशिष्टपरिभाषयातसिद्धिः॥एतत्सूत्रस्थैतत्समानार्थकभाष्यप्रामाण्येन[illegible]प्रत्ययप्रकरणेनु

पस्थितेः॥सामर्थ्यादेवेति॥अप्रातिपदिकत्वेपीतिभावः॥उच्चारणार्थदृति।तेनदृकआदेशसिद्धिः॥नित्करणेति॥असञ्ज्ञातविरोधन्यायेनसहकृतेत्यर्थः॥नात्रेति॥[illegible]
यामपिप्रयोगादितिभावः॥गौणदृति॥पुंसाःसंप्रयोगरूपसादृश्यादितिभावः॥ठगन्तत्वादिति।द्वाभ्यांशताभ्यांक्रीताद्विशतेत्यादौनिषेधश्चरितार्थोऽत्रहिकनोलुक्।कम्बल्यमिति।अप
रिमाणेत्वेयेत्ययोर्ग्रहणंनियमार्थमुन्मानस्यचेद्विरूकम्बल्ययोरेवेति।तेनान्यत्रोन्मानेद्विपलीद्विनिष्कीत्यादिसिद्धिः॥श्रुतत्वादिति।अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरंयेनविधिरित्यस्यप्रवृत्तेस्त
द्विकम्बल्येतिद्वाभ्यांकम्बल्याभ्यांक्रीता।कम्बल्यमूर्णापलशतम्।कम्बलाच्चसञ्ज्ञायामितियत्।क्रीतार्थस्यठओलुक्।द्व्याढकौपचतीति।आढकाचितपात्रत्ववान्य
तरस्याम्।द्विगोष्ठश्चेतिस्थूलभ्यांमुक्तेप्राग्वतीयष्ठञतस्यलुक्।एतेनद्व्याचितात्मानम्।काण्डान्तात्षोडशहस्तप्रमाणोदण्डःकाण्डम्।यद्यपिविशेषणेनतदन्तविधिःसिद्ध
स्तथापिअन्तग्रहणेअसतिक्षेत्रदृत्येतत्श्रुतत्वात्काण्डस्यैवविशेषणंस्यान्नतदन्तस्य।ततश्चेहापिस्यात्।द्वाभ्यांकाण्डाभ्यांकाण्डप्रमिताभ्यांक्षेत्राभ्यांक्रीताद्विकाण्डीवडवेति।द्
हतुनस्यात्।द्विकाण्डाक्षेत्रभक्तिरिति।अतोन्तग्रहणेमणिपात्रवदृति।यत्तुप्राचोक्तंद्वयसचोलुगिति।तन्न।प्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमतौममेतिसिद्धान्तात्।द्विकाण्डीरज्जुरिति।नन्वि
हापरिमाणान्तादितिपूर्वेणनिषेधःस्यात्।काण्डशब्दस्यायामपरतयापरिमाणार्थत्वात्।परितःसर्वतःआरोहतःपरिणाहतश्चयेनमीयतेतद्विपरिमाणम्।आढककुडवादि।न
तुयथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम्।यदाहुः।ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः।आयामस्तुप्रमाणस्यात्संख्यानंह्यातुसर्वतदृति।अतस्वद्विहस्ताभित्तिरित्यत्रङीब्न।अत्रा
हुः।नियमार्थमिदम्।क्षेत्रेस्वनिषेधोयथास्यादिति।अतोद्विकाण्डीरज्जुरित्यत्रङीर्वेवसूत्रस्यफलमिति।पुरुषात्प्रमाणेयद्यपिपुरुषशब्दोजातिवचनस्तथापिद्वौपुरुषौप्रमाणमस्या
दृतिवत्यप्रमाणेवर्तनण्वाप्रमाणशब्दस्यमानाधिकरण्यात्।वृत्तौतुनतत्स्वभावादेवातथाचभूत्वसूत्रम्।पञ्चारत्निःपुरुषदृति।द्विपुरुषीति।अत्रन्यासकारःप्रमाणेलोद्विगोर्नित्य
मितिद्वयसचोलुगित्याह॥ॐकालेश्रुतत्वात्तेनैवसंबंधेजातेपश्चात्तदन्तविधावपिपुनर्व्यापारेमानाभावदतिभावः॥दृहापीति।दृहैवेत्यर्थः॥सिद्धान्तादिति।षोडशहस्तप्रमाणंदण्डार्थका
दण्डशब्दस्तुतिपरइतिनतस्योर्ध्वमानत्वमितिभावः॥प्रमाणेवर्तनण्वेति।परिच्छेदकेवर्तनदृत्यर्थः॥तत्स्वभावादिति।वृत्तिस्वभावादित्यर्थः॥द्वयसचोलुगिति॥तस्यायंभावः।आयामोदैर्घ्यं

नन्विहापिनिषेधात्प्रमाणवतुलानांचतुलायांयेयत्वेकीयेतत्रकीयेतत्रकीयेतत्र

प्रमाणवाचित्वाभावेनेति।तिर्यङ्मानस्यैवप्रमाणत्वात्।तिर्यङ्मानस्यैवायामपदेन प्रमाणलक्षणेग्रहणेनतूर्ध्वमानस्य।ऊर्ध्वकिलोन्मानमित्युक्तेरितिभावः॥द्विगोर्लुगित्यशेपिप्रमाणेदृत्यनुवर्तनेएवेतितात्पर्यम्।प्रमाणत्वेनप्रसिद्धादृति।तिर्यङ्मानत्वेनप्रसिद्धादृत्यर्थः॥शमादीनामूर्ध्वधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेपितिर्यगवस्थितवस्तुनोपिपरिच्छेदकत्वात्तत्वेनप्रसिद्धिरस्ता।अन्यथेति।नचप्रमाणेलदृत्यत्रसमर्थानांप्रथमादेत्यतोवेत्यनुवृत्तेरुक्तप्रयोगसिद्धिः॥आद्यपदयोरननुवर्तनेनवेत्यस्याप्य

तन्न।पुरुषशब्दस्यप्रमाणवाचित्वाभावेनप्रमाणेलदृतिश्लोकवार्तिकस्यतत्राप्रवृत्तेः।येहिशमादिवत्प्रमाणत्वेनप्रसिद्धास्तत्रैतत्प्रवर्ततेननुपुरुषशब्देपि।अन्यथापुरुषहूयसमित्यत्रापिलुक्स्यात्।स्पष्टंचेदंपुरुषहस्तिभ्यामणंचेतिसूत्रेपदमञ्जर्याम्।नचैवंद्वयसज्दघ्नचावपिनास्मात्प्रातामितिवाच्यम्।ऊर्ध्वमानेर्मतौममेतिवचनात्।एवंपुरुषात्प्रमाणेदृत्यस्यापिसामर्थ्यादेवप्रवृत्तिः।यत्तुतत्रैवसूत्रेद्विगोर्लित्यंलुगितिवृत्तिग्रन्थमुपादायहरदत्तेनोक्तम्।तस्मादप्राप्तएवात्रलुविधीयतदृति।तदपिचिन्त्यम्।मुनित्रयानुक्तसमविधानोक्तेर्व्याहतत्वात्।यदपिप्राचीनप्रक्रियांव्याचक्षाणैरुक्तंपुरुषहस्तिभ्यामित्यत्रपठ्यमानेनवार्तिकान्तरेणलुगितिनदपिरभसोक्तिमात्रम्।उदाहृतसूत्रस्यभाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पृष्टत्वादित्यास्तांतावत्।वस्तुतस्तु।पुरुषात्प्रमाणदृतिसूत्रेद्विगौस्तद्धितलुकिदृत्यनुवर्तते।तत्सामर्थ्यात्लुग्भविष्यति।हरदत्तोक्तिरपिकथंचिदेवंपरतयैवनेयेतिसहृदयैराकलनीयम्।प्रमाणेकिम्।द्वाभ्यांपुरुषाभ्यांक्रीतादिपुरुषागौः।तद्धितलुकीत्येवासमाहारेपञ्चपुरुषी।ऊधसोनङ्॥

ॐ संबन्धात्॥लुक्स्यादिति॥शमदृत्यादाविवेतिभावः॥सामर्थ्यादिति॥तिर्यगवस्थितवस्त्वपरिच्छेदकत्वेपिसामर्थ्यात्प्रमाणपदस्यपरिच्छेदकमात्रपरत्वमितिभावः॥लुगप्यास्पिष्यतदृति॥दृदमपिवृत्त्याशयवर्णनमात्रम्।वस्तुतस्तुद्वौपुरुषौप्रमाणमस्यादृत्यर्थेनदृस्यपरिमाणमितिठकष्ठञोर्वाद्व्यैतिलुकिशस्यचारितार्थ्यात्तदाशेयेनमानम्॥तत्रहिपरिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुरोधेनपरिच्छेदकमात्रग्रहणमितितत्त्वम्॥

नादेशेनेति।अतएवऊधसोनकारोलिङ्गाधिकारेदृतिवार्तिककृतोक्तम्।एतेनलाक्षणिकत्वादस्यानोऽङ्गोपोनदृतिनस्यात्।कुण्डोधन्यादिभ्यआचारक्विप्यात्मनेपदार्थचङ्-का
रदृत्यपास्तम्।अङ्गत्यवार्तिकभाष्यप्रामाण्येनानङ्ग्रहणेप्रतिपदोक्तपरिभाषायाआचारक्विबभावस्यचतदन्तेआत्मनेपदाभावस्यवाकल्पनातूतदयुक्तमिति।अन्तर्वतीत्यत्रमनुपोऽप्र
त्ययस्यतिभावः।।न्त्रम्धेति।विभाषासपूर्वस्येत्यत्रयत्नसंयोगदृत्यस्यासंबन्धात्।अतएवाशायाःपतिराशापत्नीतित्रोदाहृतंभाष्ये।आशापूरकत्वेनकस्याश्चित्पतित्वमितिभावः।।दृत्सु
नादेशेनैवसिद्धेःनङ्करणंधनुषश्चेत्येतदर्थम्।दाम।बहुव्रीहिविशेषणत्वादेवसिद्धेअन्तग्रहणंस्पष्टार्थम्।संख्यादेरिति।स्वरितत्वबलादेकदेशएवानुवर्तनदृतिभावः।
केवलमामकादित्यादिति।अद्यस्यामामकीतनूमित्रावरुणयोर्भागधेयी।अनिषव्यास्तन्वःसन्तुपापीः।उतापरीभ्योमघवाविजिग्ये।समानीवआकूतिः।आर्यकृती।सु
मङ्गलीशिवारुद्रस्यभेषजीप्रत्युदाहरणंत्विति।यत्तुप्राचाअन्तर्वतीमतिवतीतिप्रत्युदाहृतम्।तदयुक्तमितिभावः।व्यस्तेकथमिति।यत्तुप्राचा समस्तेप्युपचारद्
निर्वर्णितन्तन्मुधेतिभावः।पूतक्रतोरैचाऐकारादेशः।नतुप्रत्ययः।उत्तरसूत्रेउदात्तदृत्युक्तेः।नत्विति।अन्यथारषाकपिशब्दोनषान्तेदूयोश्चबहूषोगुरुरिति
मद्योदात्तउदात्तत्वंप्रयोजयति।अम्न्यादिषुत्रिष्वित्यनेनन्तरतमदृत्येवसिद्धमितिप्राचांग्रन्थाविरुद्धोरन्नितिभावः।उदात्तैकारदृति।सुनुशब्दोह्यादयुदात्तः।भृस्तृस्निहीत्या
दौमनेरुप्रत्ययविधायकेसूत्रेधान्येनिदित्यधिकारात्समासनिर्देशेनैतदर्शयति।उदात्तदृत्यनुवर्तमानंसंबन्धानुरोधेनैरकारेणैवसंबद्धतेनत्वौकारेणापीति।ततश्चयदु
क्तंप्राचाऐकारौकारउदात्तौस्तदनितदुपेक्ष्यम्।वृत्तिपदमज्झर्यादिविरोधादितिभावः।मनायीतिमद्योदात्तम्।दृतरदूयमायुदात्तम्।एताःकर्बुराःवर्णानामिति।एतःशेणः।
शितिःएश्निःएषत्।दृत्युदाहरणानित्र्येण्यंति।अत्रउत्तरपदस्योपसर्जनत्वेपिसमस्तस्यअनुपसर्जनत्वमितिभावः।सञ्ज्ञात्वात्रत्वंक्वान्दसत्वाद्वा ।।ञ्क्तेरिति।प्रत्ययत्वेहिआ
युदात्तश्चेत्येवसिद्धेतदुदयर्थंस्पष्टमेवेतिभावः।।नत्वौकारेणेति।ततश्चसआन्तरतम्यादनुदात्तएवेतिभावः।दृतरदूयम्।मनावामनुरित्येतत्।।समस्तस्येति।एतच्चग्रह्यवृत्त्यनुसारेणो
क्तम्।टिड्ढाणञित्यादावित्यत्रापिगृह्यमाणविशेषणत्वमेवेत्युपमानानीतिसूत्रभाष्यसंमतेपस्त्रिष्वित्यत्रेषुस्त्रीत्येणीतिबोद्धव्यम्।क्वान्दसत्वाद्ङीप्।तत्यनयसञ्ज्ञात्वानङ्ङीकारेआह।।क्वान्द

प्राञ्चइति॥कैयटादयस्त्वर्थः।छन्दसेषुसूत्रेषुवाग्रहणवदिहमेकइत्यपीतितेषांभावः॥नप्रत्ययेइति।दृशपाद्यनुसारेणेदम्।तत्रहिनप्रत्ययप्रकरणेतृषिमृषिकृसिकृषेश्चकिदितिङ्लच्प्रकरणेकृपेश्चेतिपठितम्।कपिःसौत्रइतिचोक्तम्।पञ्चपाद्यांतुकृषेर्वर्णइतिनक्प्रत्ययः।कमेःपञ्चेतिङ्लजित्युक्तम्।पठ्यतइति।इदंचासिद्धवत्सूत्रेभाष्येस्थ
ष्टम्।उक्तंरूपमितिनान्तंरूपमित्यर्थः।णिचिमस्तद्धितइतिटिलोपेतद्भावःस्पष्टएव॥नचनस्तद्धितइतिटिलोपोनेष्टवद्भावेनटेरितिनुप्रकृत्यैकाजितिनिषिद्धमितिवाच्यम्।अस्य
मतस्यनामधातौदूषयिष्यमाणत्वात्।तस्मात्प्रत्ययेतोक्तम्।मुख्यमतेइति॥नस्तद्धितइत्यस्यापिप्रकृतिभावइतिषपूर्वेतिप्रकृत्यैकाजितिसूत्रभाष्येध्वनितत्वेनपूर्वटिलोपाभावेपि
क्रमेकेइति।अत्रछन्दसीतिभाष्योक्तेः लोकेगतौगणस्तूर्णमसिक्निकानामित्यादिप्रयोगाःग्रामादिकाइतिप्राञ्चः।वस्तुतस्तु छन्दस्येकेइत्यन्वयात्भाषायामपिदृश्यं
भाष्याभिप्रेतम्।अन्यथाएकग्रहणंनकुर्यात्।नचछन्दसिपलिक्नीरिद्युवतयइत्यादिप्रयोगेषुकश्चिद्विप्रतिपद्यते।विशुद्धवाचीतिदृशेधनेइतिस्मरणात्।अथवा
तःसितोगौरइतिकोशेतुविशुद्धत्वसाधर्म्यात्प्रयोगउपनिबद्धइतिभावः।लघाविति।अन्तेएकस्मिन्लघौहूयोश्चलघ्वोःपरत्वेचहूयोबहूचकस्यगुरुरुदात्तःस्या
न्।अषितिअचःप्राचांसञ्ज्ञा।कृणोतिकृषेश्चेतिनक्प्रत्ययेकपेश्चेतिसौत्राद्धातोरौणादिकेदृलचिचकृल्सकपिलावन्तोदात्तौ।षिद्भ्योदिभ्यश्चेत्यत्रशब्दोत्रपठ्यते।
तेनत्रत्नेभ्योङीप्पुल्लिङ्गत्वंचयत्रोचाश्नुनीत्युदाहृततत्त्वामादिकम्।यत्तुव्याचक्षतेश्वानमाचष्टेश्वेवाचरतीतिवार्थेणिचःक्विपोवाकौउपसर्जनत्वात्ङीषभावेनिः
श्वनीत्यादिवत्ङीविति।तन्न।णिचिसंप्रसारणटिलोपयोरुक्तंरूपंमुख्यमतेदुर्लभम्।अन्यत्रतुआस्तांकथंचित् ॥
संप्रसारणेवर्णादाङ्गमितिपररूपात्पूर्वटिलोपइतिसंप्रसारणटिलोपयोरिति।अन्यत्रक्विबन्तात्कौअनुनासिकस्येतिदीर्घेपिएकदेशविकृतन्या
येनानल्लमितिसंप्रसारणंभवतीतिभावः॥कथंचिदिति॥अनेनारुचिःसूचिता।नद्वीजमेषामनभिधानम्।अन्यथाऽनुपसर्जनादितिसूत्रस्यतदन्तविधिज्ञापकताभाष्योक्ता
भज्येत।किंचावश्वाणकर्त्रादिरूपार्थस्यापिश्वशब्दार्थत्वेननस्यानुपसर्जनत्वादस्येवङीषःप्राप्तिरभिव्यक्तेतिन्यायस्तुपदकार्यविषयएवेति ॥

इत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजंत्वाकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधस्तत्रहिसमस्तकृदन्ततद्धितसर्वनामजातिसंख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्यगुणवचनसञ्ज्ञा
कृतावहुशब्दस्यसंख्या।अग्रार्थंबहुग्रहणमपिमानम्।सत्त्वेनिविशतद्त्यादिगुणलक्षणमपितदेकवाक्यतापन्नमित्यन्यत्रप्रपञ्चितम्।व्यर्थमेवेति।उत्तरार्थमितिवदतां
मतेद्तिशेषः॥गौणीवृत्तिरिति।लक्षणेत्यर्थः।नत्वेषागौणीसादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणायाएवगौणीत्वात्।दृङ॰ग्रेतिसूत्रेद्ति॥अपादानेल्यिोर्घञञउपसंख्यानन्दन्ता
आवपनंचेदिति।ओप्यतेनिसिप्यतेधान्ययस्मिन्।गोणान्येति।यस्मायाद्दिछकंनाम।अकृत्रिमेति।यथासैषास्थलीयत्रविचिन्वतात्वामिति।स्थलान्येति।कृत्रिमैःपुरुषेण
संस्कृता।यथास्थलयोदर्कपरिच्छेन्नाभाणापक्वा।अयोविकारद्ति।फालद्तिप्रसिद्धः।कुशान्येति।कुन्दोगाःस्तोत्रीयागणनार्थान्औदुम्बरान्शङ्कून्कुशाद्तिन्यवहर
न्ति।अतःकृकमीतिसूत्रेहनोतूपायनेतिवार्त्तिकेकुशावानस्यस्थानामायातेतिश्रुतौचप्रसिद्धएवायम्।पतिंवरेति।तथाच।पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोय
मितिभावः।बह्वादिभ्यश्चेतिबहुशब्दस्यगुणवाचित्वातपूर्वेणसिद्धेउत्तरार्थंग्रहणमित्याहुः।वस्तुतस्तुबहुशब्दोनित्यंकुन्दसीत्युत्तरसूत्रेचिदियमप्यर्थमेव।सर्वविकल्पानां
कुन्दसिव्यवस्थितत्वात्संयोगादिति।तथाचगौणीवृत्तिरितिभावः।यदातुमुख्यार्थांत्तस्येदमित्यणतदागौपीत्येवभवति।योगश्चेद्दम्पतिभावएवेत्येकोवस्तुतस्तुसंकोचेमाना
भावाज्जन्यजनकभावोपिगृह्यते।तथाचभट्टिः।कौशल्यायासाविसुखेनरामःप्राक्केकयीतोभरतस्ततोभूदिति।केकयदुहिताकेकयी।जनपदशब्दादित्यपत्यप्रत्ययेतुकैकेयी
तिस्यात्।नचतस्यअतश्चेतिलुक्।नप्राच्यभर्गादीतिनिषेधात्।तथाचकालिदासः।कैकेयिकायाःफलितास्तवेतिएतेनदेवकीव्याख्याता।दुष्टायवोयवानीति।जात्यन्तरमेवानेना
भिधीयते।अयमेववातस्यदोषः।यदुक्तयवस्त्वजातेरभावेपितदाकारानुकृतिः।ङीषष्वाच्यद्ति।दृदञ्चतीयेभाष्येदृङ॰ग्रेतिसूत्रेस्थितम्।कथमिति।यत्तुवदन्ति।दीर्घोच्चारणसा
मर्थ्याद्आअनुकृद्तिपदंविभज्यते॥ञ्वादीनितित्रोक्तम्।ञ्पेत्याधीयतेयस्माद्तिविग्रहः।दीर्घोच्चारणेति।नचेन्द्रादिशब्देभ्यआचसाणणिविटिलोपेइन्द्राणीतिसिद्ध्यर्थंतवअ
दन्तत्वाभावेननत्राप्राप्तेः।पदंविभज्यतेद्ति।तत्रनकारोच्चारणसामर्थ्यात्श्रुतक्रमानुरोधेमचपूर्वमाकारस्ततोतआनुगितिबोद्धम्।स्पष्टार्थंदीर्घाकारआदेशउक्तः॥

प्रसङ्गादिति।इन्द्रादिशब्देदृतिभावः।अकारोच्चारणेति।अनुकीतिशेषः।अल्लोपोनदृत्यस्यबाधेनेतिअल्लोपोनदृत्यत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाअप्रवृत्तेर्बहुव्रीहेरूधसदृतिसू
त्रभाष्यसंमतत्वयाःकाराभावेऽवश्यप्राप्तस्यअल्लोपोनदृत्यस्यबाधेनाकारोच्चारणस्यचारितार्थ्यादित्यर्थः।नभविष्यतीति।एवंचनतद्बाधार्थमाकारोच्चारणमितिपररूपस्यनेत्यबा
धादितिभावः।पररूपबाधनार्थमिति।अल्लोपबाधेनचरितार्थस्यपररूपबाधकत्वेमानाभावेनेन्द्रशब्देपररूपबाधायाकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेनत्वदुक्तकल्पनानवकाशदृतिभा
तत्रेन्द्राद्रीनामनुकैवसिद्धेआकारादेशविधानसामर्थ्यात्क्वचिदन्यतोपिविधानमनुमीयतेतेनब्रह्माणीसिद्ध्यति । तच्चिन्त्यम्।अनुकिकृतेर्वीगुणेदृति
पररूपप्रसङ्गात्।वुन्वकारोच्चारणसामर्थ्यादेवौभविष्यतिअन्यथाहिनुकमेवकुर्यादितिचेन्न।अल्लोपोनदृत्यस्यबाधेनचरितार्थत्वात्।पत्युर्नदृतिवदादेशेक
र्नत्वेआगमलिङ्गंवकारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपोनभविष्यतीतिचेन्नासर्वशब्देकारस्यचारितार्थ्यात्।नहितत्रलोपोस्ति।वुसंयोगादितिनिषेधात्।तस्मात्क
कारोकारयोःसामर्थ्यविरहेपररूपबाधनार्थंतेनार्थोच्चारणमावश्यकमिति।एतेनानुकृस्वादिरेवलाघवादृक्तव्यदृतिहरदत्तोक्तिरपिप्रत्युक्ता।कर्मण्यणितिसूत्रे।तदन्तान्
ङीषःपूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम्।वस्त्रंक्रीतीति।वस्त्रमिमंक्रीतदृत्यस्यामवस्थायांप्राक्सुबुत्पत्तेःसमासेऽदन्तत्वान्ङीषःक्वचिन्नेति।कर्तृकरणेकृतेतिसूत्रेबहुल
ग्रहणात्क्वचित्सुबन्तेनसमासः।तत्रचसुपःप्रागेवान्तरङ्गत्वात्टापःततोदन्तत्वाभावान्ङीषदृतिभावः।तेनबह्वीति।अयंभावः।बह्वोर्नञ्ववदुत्तरपदभूम्निनञ्
सुभ्याम्।जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्नोकृतमिनप्रतिपन्नाःदृतिह्यन्तोदात्ततांविधायकानि।तत्रजातिपूर्वादित्युक्तेबह्वादिपूर्वकस्यार्थाद्ग्रुदःसदृति।अस्वा
ङ्गपूर्वपदादिकल्पस्यवक्ष्यमाणत्वादिहस्वाङ्गपूर्वपदस्योदाहरणमित्याह।ऊरुभिन्नीति ॥ ७७ वः। ङीबिति।इन्द्रवरुणेतिसूत्रेविन्द्रीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमुदात्तनि
वृत्तिस्वरेणचस्वरेनविशेषदृतिभावः।सुबुत्पत्तेरिति।टाबुत्पत्तेश्चेत्यपिबोध्यम्।बहुलग्रहणादिति।ततश्चगतिकारकेत्यादेरनित्यत्वेनाप्रवृत्तिरितिभावः। सुखादिभ्यदृति॥ रामः
सुखादयश्चसुखादिभ्यःकर्तृवेदनायामित्यत्रपठिताःसुखदुःखकृच्छ्रादयःसकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यन्तर्हितीयंलक्षणम ॥ ११८

तत्रारब्धानमुपदेशदित्याशयेनाह॥एकस्यामित्यादि॥ब्राह्मणत्वमप्येवंतत्पितृपितामहादौसुग्रहमितिबोद्धव्यम्।द्व्यंचनाकृतिग्रहणाब्राह्मणक्षत्रियादाकारस्यसमत्वादितिबोद्धव्यम्॥बाधतेइतिगोत्राणीतिशेषः।प्रतीकमादायेति।औपगवीत्यस्यगोत्रानन्तरापत्यसाधारणत्वेनविशिष्यइतितदुक्तिरुपेक्षेत्यर्थः॥एतेनजातिलक्षणेएकोगोत्रेइतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येनगाजातान्तादिति।वर्णादनुदात्तादितिवहुव्रीहेरुदात्तादित्येवसिद्धेऽन्तग्रहणंनित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम्।वाजातेइतितुवैकल्पिकउदात्तोनतुनित्यइतिभावः।सुमुखाशालेति।एवंचफलमुखीकारणमुखीचानवस्थेत्यादिप्रयोगाःप्रामादिकाइतिबोद्धव्यम्।उरःक्रोडेति।स्त्रीलिङ्गोयमितिहरदत्तादयःतत्रोपसर्जनह्रस्वत्वेकृतेदन्तत्वान्ङीषःप्राप्तिः।अमरस्तुनुनाक्रोडंभुजान्तरमित्याह।रत्नमतिस्तुपुंस्त्वमाह।गणेचक्रोडेतिप्रातिपदिकमात्रपठ्यतेनतुटाबन्तमितिगणरत्नमहोदधिकारः। एवंचाविशेषाल्लिङ्गस्यैप्युदाहरणंबोद्धव्यम्।माधवस्तुतुदादिगणेकुडनिमज्जनइतिधातावाह।क्रोडः।पञ्चक्रोडा।अश्वानामुरःटाबन्तोयंस्वभावतोविशेषविषयः।क्रोडादिषुटाबन्तस्यैवपाठाद्भुजान्तरमात्रवचनस्यक्रोडशब्दस्यबहुव्रीहौस्वाङ्गलक्षणेङीषोविकल्पेभवत्येव।कल्याणक्रोडी।कल्याणक्रोडामयूरीङीषोङीबादेशइतिदिक्।पञ्चम्याङोषितिप्रथमायाःषष्ठीकल्प्यतइतिभावः।यदितुस्वतन्त्रोङिप्स्यात्प्राग्गुल्फादावपिप्रसज्येत।पूर्वोक्तपर्युदासस्यनिषेधानांचानुवृत्तौतुगौरवमितिभावः।वृषलीति।एकस्यांहिव्यक्तौवृषलत्वेकथितेतत्पत्यतत्सहोदरादौकथंनेतिनातस्यसुग्रहादितिभावः।औपगवीति।अणन्तलक्षणंङीपंपरत्वादयंबाधते।एवंचापत्याधिकारेऔपगवीतिप्रतीकमुपादायपरिङ्गणञ्जइतिङीबितिव्याचक्षाणाउपेक्ष्यादितिभावः।ब्राह्मणीत्यत्रेति।एवंचप्राचोङीषुदाहरणंग्रामादिकमितिभावः।कुरूरितिलिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्त्रीयः। प्राचामवन्त्यादिवद्वेतिसूत्रमुपन्यस्यादिवद्वावात्त्वादमद्त्युक्तम्।अत्रेदंवक्तव्यम्।परंप्रत्यादिवद्वावोविधीयते।तथाचेहाप्रत्ययइतिप्रतिषेधएवस्यान्नतुस्वादेयः॥

रिभाषिकमात्रस्यैवग्रहणम्।अवन्तीत्यादेर्गोत्रत्वारोपेणजातित्वमितिप्राचीनोक्तमदुष्टमित्यपास्तम्।लिङ्गविशिष्टेति।मत्तुलिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वरूपलिङ्गवैशिष्ट्यप्रातिपदिकत्वस्यचेलाम्प्रत्ययपूर्वान्तत्वपरादित्वंयोरावश्यकत्वेनोभयत्रात्रयणेन्तादिक्त्वाभावान्नात्रेयमिति। तन्नुदृन्द्राणीत्यसिद्धापत्तेः॥तस्मात्प्रातिपदिकत्वोपयोगोनकश्चित्।नापिलिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकस्येतिपरिभाषायांपठ्यतेनतया

प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्मांशलिङ्गप्रत्ययार्थविशिष्टेतिदेशेचेति

ननुसप्तम्यधिकरणेचेतिनिर्देशेनविभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्चह्रस्वस्यसत्त्वप्रधानेएवप्रवृत्तेश्चकाण्डेदृत्यादौनदोषोतआह।श्वश्रूरित्यत्रेतिवचनमिति।दृश्यादि
पठितमित्यर्थः।उपमानाभावादिति।उपमानंसादृश्यंतदभावात्तस्यसमासावाच्यत्वादित्यर्थः।यद्वोपमानत्वेनप्रतीत्यभावादित्यर्थः।शफोरूरित्यत्रापिसादृश्यमूलकःशफत्वारोपोमनुसन्धेयइति
यत्तुन्यासकारस्तुः।आदिफङ्पेक्षयापूर्वः प्रातिपदिकंतदङ्गात्तदवयवत्वेनग्रहणात्पूर्वान्तवद्भावादितियावदिति।तदपिक्लिष्टंस्वपरग्रन्थविरुद्धम्।उक्तरीत्याहिकाण्डेकुण्डेदृ
त्यादावेकवचनमुत्सर्गतोनदृतिसुः प्रवर्तेत।तद्धारणार्थंचप्रत्ययग्रहणेप्रत्ययसज्ञाप्रतिषेधाभ्युपगमेप्रकृतेदोषः।श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाएवअवयवपूर्व
कत्वाच्च।यत्तुतत्रश्वशुरःश्वश्रूरितिनिर्देशात्तदवयवदृतिरित्यपि।तन्न।निर्देशस्यशब्दपरत्वात्।विपराभ्यांजेः।ङेर्यदृतिवत्।श्वश्रूरस्येति।प्रयोगलक्ष्येङीषिप्राप्तेऊङ्।तत्सन्नियोगेनच
विधीयमानोलोपःसंनिहितत्वादन्तस्यैवाकारस्यनत्वादेः।एतच्चवचनंश्वशुरःश्वश्रूरितिनिर्देशसिद्ध्यर्थकथनपरम्।अतोपिप्रथमाकारस्यदीर्घानशङ्क्यः।उपमानवाचिपूर्वप
दमिति।धान्याकराभ्यांकरभोपमोरुरित्यत्रतुनाकरभशब्दस्योपमानवाचित्वेपिपूर्वपदत्वाभावात्।शफौखुराविति।यद्यपिशफंक्लीबेखुरःप्रमाणमित्यमरः।तथापिशफशब्द
स्यपुंस्त्वमपिबहुसंमतमाशफाविवजर्भुराणेतिश्रुतौग्राम्यपशुसंघेषितिसूत्रस्थव्याख्यावसरेन्यासहरदत्तादिग्रन्थेषुवाचस्त्यादिनिबन्धेषुचप्रचुरप्रयोगदर्शनात्।लि
ङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येतिभाष्याच्चाशफोभुजोगुदपोणेतिगणरत्नमहोदधौक्रोडादिगणेपाठाच्चाशफःखुरेगवादीनांमूलेविटपिनामपीतिहेमचन्द्रकोशाच्च।विश्व
कोशेचपुन्नपुंसकतोक्ता।वामोसुन्दरीऊरूयस्यादृतिविग्रहः।दृहसर्वत्रउपमानाभावादप्राप्तेविधिः।कथंतर्हिपीवरोरुपिबतीनबर्हिणदृतिकुमारःप्रमादश्चायम्।सञ्ज्ञापू
र्वकत्वात्संबुद्धिगुणोनेत्येके।हितेनसहेति।समोवाहिततततयोरितिव्युत्पादितः सहितशब्दस्तुनेहगृह्यते।एकदेशविकृतत्वंसहितग्रहणेदेवसिद्धेरितिभावः॥
रितिभावः॥ एवंचकरभोरूशब्देभाषोपविवक्षायामूङ्नभवत्येव। एतेनकरभोरूभिरितिन्यारख्यातम्। एकेदृति। तस्यभाष्यानुक्तत्वात्साधुत्वेननियामकनेत्यरुचिरत्र॥ ॥

ङीषिति। अतएवनप्राच्येतिसूत्रेयौधेयादिग्रहणंचरितार्थंतद्धिपर्य्वादियौधेयादिभ्यामणञावितिस्वार्थिकाञोतश्चेतिप्राप्तलुकोनिषेधार्थम्। तत्फलंचाञन्तत्वान्ङीन्न्यथास्यात्। ठगन्तत्वा
ङीनब्माभूदितिनरशब्दादिति। यद्यपिनृशब्देननारीसिद्धानरीचपुंयोगेदुर्वारातथापिनरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छायांनरीत्यस्यवारणार्थंनरग्रहणंबोद्धव्यम्। ननुवृद्धिविधान
सामर्थ्याल्लोपबाधोतआह। गुणेत्विति। अलोन्त्यपरिभाषाबाधएवन्याय्यइतिभावः॥ अन्तरङ्गत्वेनेति। सामर्थ्याद्धाधोह्यनुचितःन्यायप्राप्तबाधस्तूचितएवेतिभावः। कथंचिदिति
अञ्योकारइति। अञाअकारविशेषणंकिम्। शूरसेनी। जनपदशब्दादित्यञोतश्चेतिलुकिजातिलक्षणोङीष्। शार्ङ्गरवीति। मृङ्गरुशब्दाद्दक्षस्यार्थेण। नृनरेभ्योसिति।
नृशब्दाद्दक्रञेभ्यइतिङीपिनरशब्दाज्जातिलक्षणेङीषिप्राप्तेवचनम्। ननुनरशब्देलोन्त्यस्यवृद्धिःस्यात्। यत्वाद्वः। अन्त्यस्ययस्येतिलोपेनापहारादनन्त्यस्या
प्यकारस्यवृद्धिर्भवत्यान्तरतम्यात्। गुणेत्वन्याय्यकल्पनेत्यलोन्त्यपरिभाषाबाधस्यैवन्याय्यत्वादिति। तन्न। प्रत्ययस्तन्नियोगशिष्टग्रहणेवृद्धेरन्तरङ्गत्वेनपरमपिय
स्येतिलोपंबाधित्वाप्रवृत्त्योचित्यात्। किंचास्तुकथंचिल्लोपस्तथापिरेफस्यैववृद्धिःस्यान्नत्वकारस्य। अन्तरतमपरिभाषापेक्षयातोन्त्यपरिभाषायाः परत्वात्। अपिच
न्तरतमपरिभाषाःसदृशमादेशंप्रावर्तयतिननुरथानिनंनियच्छति। तत्कथंरेफस्यस्थानित्वव्यावृत्तिः। किंच गुणेतन्याय्येतिन्याय्योन्यसंज्ञस्त्वीयएवापरिभाषयोः
परस्परंगुणगुणिभावयोगात्। अत्रेदंतत्त्वम्। नरइतिरान्तलुप्ताकारानुकरणं नरःअःनरःनाचनरश्चतयोरितिव्याख्येयम्। यद्वानरस्यअःनरःकर्तृतत्वत्वरूपम्।
नाचनरश्चतयोर्नरयोः। नरस्यचप्रथमस्यवअकारोगह्यतेनतुद्वितीयः। प्रश्लेषसामर्थ्यात्। अधिकंशब्दकौस्तुभेबोद्धव्यम् ॥ ७ संनियोगशिष्तस्तन्नकारेत्यर्थः
। तत्कथमिति। स्थानेन्तरतमेदृतिसप्तम्यन्तपाठस्यभाष्येकुमार्यत्रेत्यादौयणनापत्त्यादूषितत्वादितिभावः। परिभाषयोरिति। तद्व्याख्यातग्रन्थानुसारेणेदंतद्धि अलोन्त्यस्येत्य
स्यैवबाधोनत्वन्तरतमपरिभाषायाइतिव्याख्यातम्। व्याख्येयमितिनृनरयोरित्यावर्त्ततेएकत्रपञ्चम्यर्थेषष्ठीताभ्यांङीनन्नरोःकारस्यचवृद्धिरित्यर्थइतिभावः। अतस्त्ववा
नरशब्देनातिप्रसङ्गः। यतोनरशब्दान्ङीनन्ततीयरेफान्तसंबद्धकारस्यैववृद्धिविधानात्वानरेनरस्यानर्थक्यात्ततोनङीनितिबोद्धव्यम्। तदाह। अधिकमिति ॥

अमरोक्तेरिति।तत्रस्त्रीत्वबोधेईकारसमभिव्याहारस्तन्त्रम्।केवलाकारान्तपुत्रशब्दस्तुपुंस्त्वविशिष्टस्यैवबोधकोऽतएवसपुत्रदत्यतोनसन्देहः।पुमांसंपुत्रमाधेहीत्यादौपुंस्त्वेनविशेषणंत्वतिशयितपुंस्त्वबोधनायेतिभावः।चिन्त्यमिति।चिन्ताबीजंतुस्त्रादिपुंशब्देभ्यःपरेङीनन्नेतत्पुरुषेपुत्रः पुंभ्यइत्यनेनपुंशब्दात्परपुत्रशब्दस्यान्तत्वपुरुषेपुत्रस्यादिरुदात्तइत्यर्थकेनलिङ्गविशिष्टपरिभाषयापुंशब्दोकारोदात्तत्वम्।पुत्रडादेशेतुननत्वस्वरनिमित्तसानुबन्धकत्वादत्रस्त्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तो

पुत्रशब्दोत्रपठ्यतेशैलपुत्री।पुत्रीषहर्षहृदयेनमोनि।कुर्वेतदुर्वीपतिपुत्रिसर्वम्।नचपुत्रशब्दः कन्यायांनास्तीतिभ्रमितव्यम्।आत्मजस्तनयःसूनुःसुतःपुत्र
स्त्रियांत्वमी।आहुर्ईश्वरुरंसर्वेइत्यमरोक्तेः।अतएवप्रत्ययस्थादितीत्वप्रकरणेवासूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामितिवार्तिकंतद्वाष्यादिकंचसङ्गच्छते।यत्त्वत्रहरदत्ते
नोक्तम्।केवलपुत्रशब्दःस्त्रियांनास्तीतितद्वाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यम्।इत्वप्रकरणस्थस्वग्रन्थविरोधाच्च।दृदंतुचिन्त्यम्।कारिकत्यागदस्येतिसूत्रेसूतोग्रराजभोज
कुलमेरुभ्योदुहितुःपुत्रङेतिवार्तिकंकिमर्थमिति।यत्तुवदन्तिस्वरार्थमितितन्न।टित्वान्ङीपिकृतेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तङीनन्नेनतत्पुरुषेपिसमासस्व
रेणान्तोदात्तएवेतिस्वरभेदाभावात्।यद्यपिशार्ङरवादौपुत्रशब्दःप्रक्षिप्तोनतुसांप्रदायिकदृतिनदपिनउदाहृतप्रयोगविरोधात्।वासूतकेत्यादिवार्तिकेकैयटहरदत्तादि
कृताकारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्यास्तांतावत्।अम्बष्ठेति।वृद्धेकोसलेतियङ्।कारीषमग्ध्येति।कारीषस्येवगन्धोस्यकारीषगन्धिः।उपमानाच्चेतिगन्धस्येदन्नदेशःतस्यगोत्राप
त्यंस्त्रीअणअणिञोरितिष्यञादेशः॥

ॐ दात्तत्वमिति।नादिन्याक्रोशेपुत्रस्येत्यस्यपुत्रटिअप्रवृत्तिस्तुनफलम्।एतत्संबन्ध्यचःपरस्यरआदिनीशब्दपरत्वासम्भवात्पुत्रटःस्या
निवद्भावेनदुहित्रशब्दत्वेपिनषडितिनिषेधोनास्यक्रन्नेभ्यइतिङीवृमात्रबाधकत्वात्टित्वसामर्थ्याच्चदृदंचवार्तिकंतत्पुरुषेष्वप्रवर्त्ततेकारेसत्येतिसूत्रेउपसंख्यानात्तच्चान्यासंभ
वात्पूर्वोत्तरसाहचर्येणचतत्पुरुषएवाएतेनबहुव्रीहौङीबर्थमिदमित्यपास्तम्।टित्वउपसर्जनत्वेनतत्रङीपोप्राप्तेश्चेतिदिक्॥

ङि·त्करणसामर्थ्यादिति। यङ·श्चेत्यत्रसामान्यग्रहणाविघातार्थङि·त्करणसामर्थ्यादित्यर्थः। योनकत्वाच्चेत्यपिबोद्धव्यम्। अनुक्तानामिति। तेनअल्पार्थेग्रामटिकाद्यः साधवः
दृदन्तुभाष्येनदृश्यते। टापः प्रागिति। ङीबादिषुङ·स्येत्सञ्ज्ञातुचुटुङ· दृतिसूत्रकरणेनसेत्यतिटीबाद्यण्यवातेसन्तुतद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेपिफिट्स्वरेण प्रकृतिप्र
त्ययविभागशून्येएवतत्प्रवृत्तेः। पकाद्यषकारभिन्नानुबन्धवैयर्थ्यापत्तेश्च। अतएवसिद्धान्तेलिङ्ग·विशिष्टपरिभाषयानात्रफिट्स्वरः। ङाप्प्रत्ययेविज्ञातीबडकारानुबन्धश्च
नकार्यदृत्यपरंलाघवम्। टिलोपस्यनस्तद्धितदृत्यनेनैवसिद्धेः। यस्येतिलोपेदृति। औङः श्यामितिवार्तिकस्याप्युपलक्षणम्। ओर्गुणेति। नचर्दृढृहर्णङीबादिषुतद्धितकार्यभा
सचयद्यपिस्त्रियामेवविहितः तथापिङि·त्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चापि। पौतिमाष्येति। पूतिमाषशब्दोगर्गादिः। तद्धिताः। बहुवचनमनुक्तानामुपसंग्रहार्थं महासञ्ज्ञाकरणंच
णंयस्येतिलोपेदृढृहर्णंचमास्विति चेत् मैवम्। यट्टीत्यत्रओर्गुणप्रसङ्गात्। शत्रन्तादिति। यौतिमिश्रीकरोतिपत्येतिव्युत्पत्तेः। केचित्तु बाहुलकात्यौतेरौणादिकंकतिप्र
त्ययंवदन्ति। उभयथापियुवतीनांसमूहोयौवनं त्यन्तात्तुअणिपुंवद्भावात्यौवनमित्येव। भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्नपुंवदिति। वृत्तिस्तुभाष्यविरुद्धा। भाष्येतत्याठ
स्यप्रत्याख्यानादिति दिक् ॥ * इतिस्त्रीप्रत्ययाः * ॥ संकृष्टनाशिनीविजयतेतराम् ॥ विश्वेश्वरोविजयते ॥
वज्ञापनार्थन्तेनपट्वीत्यादौनोर्गुणइतिवाच्यम्। कुरूरित्यादिसिद्ध्यर्थंस्त्रीप्रत्ययेषुतद्भावज्ञापने आसुरायणीत्यादौष्फेपियस्येतिलोपानापत्तेः। अबण्यवद्दण्डिन्यित्या
दौटिलोपोनेतिदिक्। मिश्रीकरोतीति। आत्मानमितिशेषः। दिगिति। दिगर्थस्तुविकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वेवृद्ध्यादीनामप्यभावापत्तिः। अतएवयुवतीकरनिर्मथि
तन्दधीत्यादिप्रयोगसिद्धिः। युवतिशब्देलिङ्ग·विशिष्टपरिभाषयैवप्रातिपदिककार्यसिद्धेः। त्रनद्धितादृतिअधिकारोलिङ्ग·विशिष्टपरिभाषा—नित्यस्त्रीष्णायी
दृतिदिक् * ॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः ॥ * ॥ गुरुचरणारविन्दाभ्यांनमः॥ करवीरपुरवासिन्यैनमः ॥ * ॥

नीलरूपवदिति। प्रत्ययस्यादिति सूत्रस्थेनासुबन्तदृनिभाष्यप्रयोगेणाक्वचिल्लाघवानादरस्यापि सूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयोपिक्वचिदिति ज्ञापनाच्चैतत्प्रयोगानुपपत्तिरितिवोद्यम्। नामार्थयोरिति। नामार्थश्चनामार्थश्चेत्येकशेषः। अभेदसंसर्गदृति। यद्यप्यभेदोनसंसर्गः; एहोः शिरइत्यादावौपाधिकभेदेनषष्ठ्युपपादनस्यभाष्येकृतत्वात्तथापिदृतरसंबन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्यतेनशब्देनाभिधानान्नदोषदृतिवोद्यम्। व्युत्पत्तेरिति। नीलमुत्पलमित्यादौतथाकृप्रत्ययादितिभावः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहाविति। अत्रषष्ठीपदंसप्तम्याअप्युपलक्षणंवीरः पुरुषायसिन्नित्यत्राप्यव्यभिचारात्। एवं च प्राप्तोदकादावित्यर्थः। नचवल्मपेक्षावादेपिप्राप्तपदादिविषयेपचतीत्यादौकृप्रत्ययाग

श्रीः। मात्रशब्देतितस्यचावधारणमर्थः। मात्रंकात्स्न्र्येवधारणेदृत्यमरः। प्रातिपदिकार्थादीन्येवतन्मात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। कृष्णदृति। यद्यपिनीलरूपवत्परोयमनियतलिङ्गस्तथापिवासुदेवेभगवतिनियतलिङ्ग एवेतिभावः। ज्ञार्न्नमिति। भावेल्युट्। द्रोणदृति। नचप्रातिपदिकार्थमात्रेग्रंथमेहास्त्वितिवाच्यम्। तथासतिपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्यसंसर्गविधयाभानायोगान्नामार्थयोरभेदसंसर्गएवव्युत्पत्तेः। नचाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौव्यभिचारः। एकार्थीभावाभ्युपगमात् ॥

ॐ स्यप्रत्ययार्थप्राधान्यस्वरसोत्यागेनविशेषणविशेष्यभावेपरीत्यस्मिन्नुतयाप्रकारीभूतकर्त्रादिकस्याभेदेनैवान्वयात्कृव्यभिचारदृतिवाच्यम्। नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेवान्वयः सचाभेदेनैवेति पदार्थः पदार्थेनेत्येतत्तिङ्योनियमदृतिनामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथान्वयनियमस्यव्यभिचारदृत्याशयात्। पचतीत्यादौतिङंद्योतकतयाप्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागेप्यत्रतस्यागेमानाभावदृस्वरसेन। प्राप्तोदकस्यकर्तृतयान्वयः। तस्यकर्मणीलक्षणेतितुनयुक्तम्। अन्यपदार्थस्यदुरुपपादत्वात्। एकार्थीभावेति। एवंचैकैवोपस्थितिर्व्युत्पत्तिप्रयुक्तेयश्चभिन्नोपस्थितिविषयादृतिनदोषदृतिभावः। एतेनराजपुरुषदृत्यादौव्यभिचारः; राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयात्संबन्धिलक्षणायांतुनमानत्यपास्तम् ॥

मापीति। घटश्वेत्यादौ समुच्चयस्य घटेभेदसंबन्धेनान्वयादिति भावः। द्योतकेति। घटपदेनैव विशिष्टस्योपस्थितिरिति तत्रान्वयस्यैवाभावादिति भावः। अनएवानुभूयतेदृत्यादौ सकर्मकत्वम्। निपातातिरिक्तत्वेनविशेषणादोषदृत्यन्येदेवतार्थकेति। आमिक्षादेवतायुक्तोवदत्येवंषतद्धितदृनिमीमांसकमतेदृतिशेषः। एकार्थीभावादिन्नमस्माकंतुविशिष्टोपस्थित्यानत्रापीदृशान्वयोदुर्लभएवा द्रोणौव्रीहिमानयेत्यादित्वनभिधानान्नासर्पिःकुडवमात्रमित्यादौषत्वविकल्पोपिव्यवस्थितविभाषयानेतिदिक्। वसुतस्तिङ्समानाधिकरणेप्रथमेतिलक्षणैकवाक्यतयापरिमाणेत्यस्यपरिमाणेवर्त्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः। नचप्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिः। प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्रप्रातिपदिकार्थपदेनग्रहणाद्रोणादिपदानांचद्रोणत्वाद्येवप्रवृत्तिनिमित्तंपरिमाणत्वेनपरिमाणंतुलिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येवद्रोणः परिमाणमितितु द्वौब्राह्मणावित्यादिवदुपपन्नम्। द्रोणत्वादिचेयत्ताविनापिनिपातार्थेनिषांद्योतकताभ्युपगमात्। नचसिद्धान्तेपिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयोदुर्लभः अन्यत्रादृष्टत्वादितिवाच्यम्। देवताार्थकतद्धितादौदृष्टत्वादितिभावेः। वस्तुनंसंख्येतितथैवप्राचांव्यवहारात्। दृहसूत्रेअर्थेलिङ्गेचप्रथमेत्येतावदेवसुवचम्। दृतरत्सर्वंत्यक्तुंशक्यम्। तथाहिअर्थेप्रथमेत्युक्तेकस्यार्थेदृत्याकाङ्क्षायांयस्मात्त्वादिविधिःतस्येतिलभ्यतएवास्वादयश्चप्रातिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाश्चविधीयन्ते। तदर्थत्वञ्चततोनियतोपस्थितिकत्वमेवा एवंचमृडानीहिमानीत्यादौयुंयोगमहत्त्वादेरपिङीस्त्वान्नियतभानेनप्रथमासिद्ध्यतीतिअपरमनुकूलम् ॥

शेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकलसमानाधिकरणोधर्मः। द्रोणःखारीआढकमित्येवनदृदाहरणंभाष्योक्तंसाधु। द्रोणोव्रीहिरितितुसिंहोमाणवकेदृतिवल्लक्षणयासाधु। लक्षणाचशक्यतावच्छेदकारोपएवा एवंचप्रातिपदिकार्थदृत्यस्यालिङ्गालिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणम्। अन्येसर्वेलिङ्गाद्याधिक्यस्य। परिमाणग्रहणपरिच्छेदकमात्रोपलक्षणम्। तदृथनयन्नाह। एतावदेवसुवचमिति। नियतोपस्थितिकत्वमिति। तदृच्चप्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपम्। परिमाणञ्चप्रातिपदिकार्थेलिङ्गप्रत्ययविशिष्टार्थेतुलिङ्गंमहत्त्वादिकंचततोनियतोपस्थितिकमितिनत्सर्वंतदर्थत्वेनगृह्यतेलिङ्गोदाहरणंतदस्तटमितिबोद्धव्यम्। अकारान्तप्रातिपदिकात्कस्यापिनियमेनतु

सानस्यादिति।नचलिङ्ग·विशिष्टपरिभाषयासिद्धिः।यथान्यासेप्रातिपदिकार्थशब्देनप्रवृत्तिनिमित्ताश्रययोरेवग्रहणेनलिङ्ग·ग्रहणेनतन्मात्राधिक्यस्यैवग्रहणेनहिमानीत्या
दौमहत्त्वस्याधिक्यसत्त्वेनतदसिद्धिरित्याशयात्।द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापिनियतोपस्थित्यातदर्थएवेतिनेभ्यः प्रथमासिद्धिः।परिमाणग्रहणस्यमूलोक्तार्थकत्वे
नतथाबोधार्थेतस्याचश्यकत्वेनैतावदेवसूत्रयामित्युक्तेरसङ्गतिः।स्पष्टंबालक्षणार्थेति।दृंस्वरूपकथनंनतुप्रकृतोपयोगिपदस्यस्वार्थएवान्वाख्यातस्यपदान्तरसमभिव्याहृ
तस्यतिसिद्धान्तात्।लक्षणान्तर्भूतेति।सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणायाएवगौणीत्वमितिभावः।इथग्वेति।मीमांसकरीत्येदम्।त्रिकम्।स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याः।इत्याश्रीयते
इत्यनेनसूत्रारम्भेस्वानाअर्थशून्यंध्वनितम्।एवंचलिङ्ग·स्यापिसमोमैघुंसकादित्यादिशास्त्रबलेनप्रातिपदिकार्थत्वात्तत्रापिसिद्धिरितिभावः।विचित्रत्वेपीति।कचिल्लिङ्ग·

प्रथान्यासेतुसानस्यात्।यदितुअर्थशब्दोवृत्तिविषयपरःवृत्तिस्तुशक्तिर्लक्षणावागौणीतुलक्षणान्तर्भूता इथग्वास्तु।त्रिकंप्रातिपदिकार्थइत्याश्रीयतेतदालिङ्गे
त्यपिमास्तुलक्ष्मणांविचित्रत्वेपिनक्षतिः।नियमांशत्यागात्।तथाचअर्थेप्रथमेत्येवसारम्।द्रोणोव्रीहिरित्यपिद्रोणशब्दस्यतत्परिमितेरुपचारात्सिद्धम्।गौर्वाहिकद्र
तिवत्।एकोद्वावित्याद्यपिनकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्येतिनिषेधादेवसिद्धम्।अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षयाअनुवादकमात्रप्रयोगस्यन्याय्यत्वात्।एवंमात्रग्रहणमपि
व्यर्थम् ॥ ७ स्यनियमेनभानंक्वचिदनियमेनेत्येवंविचित्रत्वेपीत्यर्थः।तदाह।नियमांशेति।नियतोपस्थितिकइत्यत्रनियमांशेत्यर्थः।इत्येवसारमिति।प्रातिपदिकग्रहणस्यसूत्रोप
क्रमेसंख्याविशेषकत्वंचतन्माऽव्ययेभ्योप्राग्जातेभ्योविधानार्थत्वंवदतातद्धितश्चासर्वविभक्तिर्बहुषित्यादिसूत्रेषुअव्ययेभ्यःप्रकारान्तरेणविभक्तिंसाधयतापातिपदिकग्रहणंप्रत्या
ख्यातंभाष्यकृताम्।स्वादीनांप्रातिपदिकादेवविधानेनकस्यार्थेइत्याकाङ्क्षायांयस्मात्स्वादिविधिरस्तदर्थद्रव्यस्यलाभइतिभावः।उपचारात्।द्रोणत्वारोपात्।द्रोणवदिति।अत्रयथाव्रीहिके
गोत्वारोपस्तद्वत्वेनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह।एकइत्यादि।एतदभिहितइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।न्याय्यत्वादिति।दृंचयथान्यासेप्यावश्यकम्।अन्यथाएकादिषुवचनविपर्ययोदुर्वारः

ज्ञापकेनेति।ननु प्रातिपदिकार्थएवेतिनियमात्तदाधिक्येः प्राप्तौकिंज्ञापकेनेतिचेन्न।यथाकर्मण्येवद्वितीयेतिनियमेनकर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैवव्यावृत्तिर्नतुत
त्समानाधिकरणार्थान्तरस्यातएवगवादेरप्यिपयदृत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेपिद्वितीयाभवति।तथाप्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैवव्यावृत्तिः स्यान्नतुतत्सत्त्वे
स्वकर्मत्वादेरितिभावः।नच प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्याप्रसिद्ध्यानियमव्यावर्त्त्याप्रसिद्धिरितिनियमसामर्थ्यात्तत्समाधिकरणार्थान्तरस्यापितेनव्यावृत्ति
रितिवाच्यम्।प्रातिपदिकार्थेस्वप्रथमानतुनिरर्थकेदृतितद्व्यावृत्तेरेवफलत्वात्तत्सत्त्वेतुकर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाद्वेनद्रहितस्वार्थेदृत्यर्थान्नदोषः।संख्याधिक्येतुभव
संबोधनेचेतिज्ञापकेनकर्माद्याधिक्येप्रथमायाअप्रवृत्तेः।यत्तुप्राचोक्तम्।प्रातिपदिकार्थः सत्तेति।यच्चव्याख्यातंयोर्थः सन्नेवकेवलंभासतेनजात्यादिरू
पेनलिङ्गसंख्याकारकयोगीसविवक्षितः।यथाऽव्ययार्थः।अव्ययार्थोहिकेवलमस्तीतिशक्यतेवक्तुंनपुनरीदृशस्तादृशदृतीतिचेन्नाऽद्यैनीचैरित्यादिशब्दानांस
न्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वंसर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्।अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापिअसत्त्वार्थकेषुदुर्लभत्वात्।नलिङ्गसंख्याकारकयोगीतित्वदुक्तिविरोधाच्च।
पदान्तरेणापिस्यापितस्यअस्तिसामानाधिकरण्यमस्तीतिचेन्न।तस्याव्यावर्तकत्वात्।नपुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च।कृत्स्नःश्रीरित्यादावव्याप्तेश्चानचलिङ्गग्रहणा
न्नसिद्धिः।मात्रशब्देनाधिक्यव्यवच्छेदात्।यदपिप्राचाव्याख्यातंयत्रार्थान्तरानपेक्षणशब्दप्रवृत्तिःससर्वःप्रातिपदिकार्थःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमितियावत्।।७३।।त्येवद्वयोरित्यादिभिर
सैकवाक्यत्वात्।वार्त्तिककृतातुअर्थनियममाश्रित्यमात्रग्रहणंसंबोधनेचेतिसूत्रंलिङ्गादिग्रहणंचप्रत्याख्यातमितिदिक्।जात्यादिरूपदृतिजात्यादिनारूप्यतेदृतिव्युत्पत्त्याजात्यादि
धर्मविशिष्टदृत्यर्थः।ननूच्चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाधारताशक्तिर्वाच्येतितदप्रसिद्धिरित्यतस्तद्व्याचष्टे।नलिङ्गेतिईदृशस्तादृशदृति।अमुकलिङ्गादिरित्यर्थः।ननुस
न्नित्याकारकप्रतीत्यभावेपिअस्तिसामानाधिकरण्यंस्यादतआह।अस्त्यादीति।विरोधाच्चेति।सन्नित्यनेनसामानाधिकरण्येकारकत्वस्यदुर्वारत्वादितिभावः।वाक्यशेषविरोधाच्चेति।
नतत्सत्वेलिङ्गादेरपिसाम्यवेननद्विरोधइतिभावः।अव्याप्तेश्चेति।ततः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादितिभावः।अधिकव्यवच्छेदादिति।कृत्स्नत्वादेःसत्तालिङ्गाभ्यामधिकस्यभानादितिभावः

अलिङ्गे॰ति॰अलिङ्ग॰संख्यावेतौ॰केवलमनाश्रितंनिरपेक्षंलिङ्गादिनिरपेक्षंस्वार्थजात्याद्याहतुरित्यन्वयः॰असंभवीति॰प्रकारतायाविशेष्यनिरूपितत्वात्॰कारकादित्यादिनालिङ्ग॰म्॰
सिद्धान्तादिति॰ओत्सूत्रेकैयटेस्फुटमेतत्॰इदमेवयुक्तंविशिष्टरूपोपादानाभावादस्याअत्रप्रवृत्तेर्द्रोणादिशब्दानांलाक्षणिकत्वेपिगौणत्वाभावाच्चेत्यपिबोद्ध्यम्॰संबोधनपदमि
ति॰अत्रपुरुराजः॰आख्यातेसविशेषणंवाक्यमितिवाक्यलक्षणंतत्रास्यक्रियाविशेषणत्वाभावेवाक्यत्वेनस्यादितिसमानवाक्येइतिप्रकृत्यविहितोनिपातोनस्यादितिभाष्य
यथाउच्चैर्नीचैरिति॰अलिङ्ग॰संख्यावेतौकेवलंजात्यादिनिरपेक्षंस्वार्थमाहतुरिति॰तदपिन॰प्रवृत्तिनिमित्तमिहप्रकारीभूयभासतेतथाचतन्मात्रबोधोसंभवी॰यदिसोपी
स्तर्हिपटादिशब्देभ्योपिस्यादितिसंख्याकारकौद्यनन्वयस्वस्यात्॰यद्यपिद्रोणपरिमितेव्रीह्यादौद्रोणशब्दःसोयमित्यभिसंबध्यात्प्रवर्तते॰तत्रगौणमुख्यन्यायान्नप्रापनीति
परिमाणग्रहणमिति॰तन्न॰पदकार्येषुयेन्यायेननप्रातिपदिकेविनिसिद्धान्तात्॰अन्यथासिंहोमाणवकइत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च॰ यदप्याहुःद्रोणादयःशब्दाःलौहंदारुमयंवा
परिमाणमेवनत्वभिचरन्तिपरिमेयंतुव्यभिचरन्त्येव॰अतस्तस्यप्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्तेपरिमाणग्रहणमिति॰तदपिन॰गौणलाक्षणिकेषुसिंहोमाणवकःमञ्चाःक्रोशं
न्तीत्यादिषुन्यायस्यापनेः॰तत्रविशेष्यस्यमाणवकादेर्भेदेपिसिंहसदृशइत्यर्थेगौण्यानियतोपस्थितिकएवेतियदितर्हिव्रीह्यादेर्भेदेपिद्रोणपरिमितोनियतोपस्थितिकएवेति
तुल्यम्॰संबोधनेत्वामात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्येनप्राप्नोतीत्यारम्भः॰दृहसंबोधनंप्रकृत्यर्थंप्रतिविशेष्यंक्रियांप्रतिविशेषणमितिसिद्धान्तः॰उक्तंचसंबोधनपदंयच्चतक्रिया
याविशेषणम्॰त्वंजानिदेवदत्तेतिनिपातोत्रतथासतीति॰एवंचरामंमांपाहीतिवाक्यस्यरामसंबन्धिसंबोधनविषयोमत्कर्मकरक्षणमर्थः॰इतिप्रथमा॥ ७ इति॰वस्तुतस्तुएवंसति
नद्यायतकूलेतत्रप्रतीत्याद्यर्थकेनद्यास्तिश्नतिकूलेदत्यादौषष्ठ्यन्तस्यक्रियायांविशेषणत्वाभावात्तद्घटितस्यवाक्यत्वानापत्तौसमर्थसूत्रभाष्यंसंमतनिपातस्यतत्रानापत्तिः॰तस्मात्सविशे
षणमित्यस्यसाकाङ्क्षत्वद्वारायादृशेषणंतत्सहितमित्यर्थोवरंवाच्यः॰एतेनयतःपदात्परस्यपदस्यनिपातादयःक्रियन्तेतयोःपरस्यरान्वयनियमइत्यपास्तम्॰वस्तुतोव्रजानि
देवदत्तेत्यादौजानीहीतिशेषस्तत्रव्रजनस्यकर्मत्वेनदेवदत्तस्योद्देश्यत्वेनान्वयान्नदोषः॰प्राप्तकालेत्रलोदृइतिदिक्॥ इतिप्रथमा॥ शंकरोविजयतेतराम्॥

आप्नोतेरित्यादि। अनेनवाक्यात् क्रियाशब्दएवात्रेप्सितशब्देनलभिप्रेतपरोरूढइतिसूचयति। आप्नुमिति। संबन्धुमित्यर्थः। केनेतिकरणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम्॥ विशेषणीभूतेनेति। कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः। उपस्थितंपरित्यज्यानुपस्थितकल्पनेमानाभावादितिभावः। लभ्यतेइति। एवंचेप्सितपदेनकर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयउच्यते। यथा तण्डुलंपचतीति। फलस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनफलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्। अतएवतत्समानाधिकरणेशेभनंपचतीत्यादौकर्मत्वसिद्धिः। वाक्यभिन्नेति। योगविभागेनेत्यर्थः। सञ्ज्ञाविधीयतेइति। तदुक्तंभाष्येकिमिदंकारकमितिसञ्ज्ञानिर्देशइति। वाक्यभेदंदर्शयति। अपायेदित्यादिना। ननुएवमप्येकसञ्ज्ञाधिकारात्पर्यायापत्तिः। नचक्रियाजनकानांसञ्ज्ञिनामासेकर्तुरीप्सिततमंकर्म। कर्तुरितिक्तस्यचवर्तमानेदितिकर्तरिषष्ठी। आप्नोतेःसम्बन्ध्यतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तः। मतिरिच्छानतुबुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात्। एवंचकर्त्राआप्नुमिष्यमाणंकर्मेत्यर्थः। कर्तृचधातूपात्तव्यापाराश्रयः। सचकेनाप्नुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायांविशेषणीभूतेनव्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते। तदेतदाह। क्रिययेति। कप्रत्ययेनोपस्थितंवर्तमानत्वेनेहविवक्षितम्। तेनकरंकृतवान्करंकरिष्यतीत्यादिसिद्ध्यति। कारकमिति। एतच्चकारकेत्यधिकाराल्लभ्यते। तत्रहिव्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्तमी। प्रतिसूत्रंवाक्यभिन्नाकारकसञ्ज्ञाविधीयते। तद्यथा। अपायेध्रुवंकारकसंज्ञंस्यात्। ततः। अपादानम्। उक्तंकारकमपादानसंज्ञंस्यात्। पुनःकारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात्विशेषसञ्ज्ञाभिःसहसमावेशः। अन्वर्थाचेयंसञ्ज्ञा॥ करोतीतिकारकमितितेनक्रियानन्वयिनोनभवति ॥ ५५ ॥ पेणतेषांयोगविभागानुवृत्तिभ्यांविनाधिकारकसञ्ज्ञाविधानेनपर्यायेसिद्धेयोगविभागेनानुवृत्त्याप्रतिवाक्यंसञ्ज्ञाविधानंसमावेशार्थमितिवाच्यम्। आक्षेपेक्रियाजनकमात्रस्यसञ्ज्ञापत्तौनरश्रुतमित्यादौस्वरवारणायकारकास्तेत्यादौस्वरितपाठाद्याश्रयणेधिकगौरवादित्यतआह। पुनःकारकेति। विभक्तेषपादानमित्यादिषुतदनुवृत्त्यातदनुवादेनविशेषसञ्ज्ञाविधानादित्यर्थः। समावेशफलंतुग्रामेवासइत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमीकारकत्वात्कुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेतिबोध्यम्। करोतीतिक्रियांजनयतीत्यर्थः। तज्जनकंचप्रत्यासत्यातत्रैवान्वेति। नित्यानन्वयिनइति। तदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववतइत्यर्थः ॥

ब्राह्मणस्यपुत्रमिति।अत्राकथितंचेत्यनेनसंप्रदानस्यकर्मत्वापत्तिः।क्रियाजनकत्वंतुनस्यापुत्रेणान्यथासिद्धेः।अकथितंचेत्येतत्प्राप्नुवन्नपादानत्वाद्यविवक्षायांसर्वथातदप्राप्नुवन्नेवप्रवर्त्ततेऽतएवास्यनक्रियान्वयइत्याह।नत्विति।करोतीति।स्वजनकत्वेनैतान्व्यपदेशान्करोतीत्यर्थः।तदुक्तंभाष्ये।यावद्ब्रूयात्क्रियायामितिनावत्कारकेइतिक्रियायांविषयइत्यर्थःविषयत्वंचजनकत्वेनेतिबोद्धव्यम्।क्रियान्वयिनामितिक्रियान्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः।गृह्यतेइतिअतएवनटस्मुतमित्यादौनदोषः।क्रियान्वयीत्यर्थइति।तदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः।यथाश्रुतंतुनयुक्तंकारकाणांभावनान्वयइतिवाक्यस्यब्राह्मणस्यपुत्रंप्रयानंष्टरुतीतिदृहिब्राह्मणःपुत्रविशेषणंनतुक्रियान्वयि।यद्वा।कारकशब्दःक्रियापरःकरोतिकर्मादिव्यपदेशनिमित्तयुक्तेःतथाचअपादानादिसंज्ञाविधौक्रियायोपित्यस्योपस्थित्याक्रियान्वयिनामेवतत्तत्संज्ञाविधीयन्तेकारकादृनमुतयोरित्यादौतुकारकशब्दःस्वर्यतेतेनैतदधिकारोक्तंकर्त्रादिषट्कमेवलभ्यतेअस्मिन्पक्षेवृत्तावपिकारकमित्यस्यक्रियान्वयीत्यर्थःआद्यपक्षेतुकारकसंज्ञास्यात्तच्चकारकंकर्मसंज्ञंस्यादितिव्याख्येयम्।अनभिहितेइतिननुबहुपटुरित्यादौबहुचाद्युक्तार्थत्वाद्यथाकथंचिदन्वयादनेनैवक्रियतेकटइत्यादावपितिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीयानभविष्यतिकिंचकटंकरोतीत्यादौसावकाशाद्द्वितीयाःकुतःकटइत्यादिषुप्रथमयाबाधिष्यतेनिरवकाशत्वात्।नचवृक्षःलक्षइत्यादिरवकाशः॥ ॐ घटत्ववतांघटत्ववत्तेत्येतत्तुल्यतापत्तेःअतएवभाष्येक्रियाजनकत्वमेवकारकत्वमुक्तम्।तज्जनकत्वंचैषांक्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वेनेतिचोक्तम्।अतएवैषांक्रियान्वयःक्रियाजनकमितिज्ञातेकासाक्रियेत्याकाङ्क्षोदयेनक्रियायाजनकाङ्क्षायाचतत्रैवान्वयस्योचित्यात्।अविद्यमानस्यसंप्रदानस्यापिस्वज्ञानद्वाराक्रियाजनकत्वमित्यलम्।तिङादिभिरिति।तैरेवतस्याःशक्तेरुक्तौकटादिप्रातिपदिकस्यउद्भूततच्छक्तावृत्तेःकर्मणिवर्त्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थेपितदनापत्तिरितिभावः।अनभिहितसूत्रमपिअभिधानविषयेप्रातिपदिकस्यउद्भूततच्छक्तौवृत्त्यभावदृत्यत्रैवतात्पर्यग्राहकमितिबोद्धव्यम्।सावकाशेति।मात्रग्रहणेनकर्माधिक्येप्रथमायाअप्रवृत्तेरितिभावः ॥

प्रतीयमानामिति। अतएवतिङ्समानाधिकरणेप्रथमेतिवार्त्तिकन्यासः संगच्छते। अनावश्यकत्वादिति। तदभिमानादित्यर्थः। संख्येति। द्वयेकयोः कर्मणिस्वौजसित्यादेरेकवा
क्यतयान्वयेकर्मण्यपि सप्तम्याद्येकयोरितिसूत्रीप्रवृत्तेकत्वाद्युपेतत्वात्कर्मणिपदेकत्वतन्त्रामित्यर्थेहिंसाविभक्त्यर्थदृतिपक्षः। नचगुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायेनकर्मणिए
कत्वेचामित्येवार्थेसिद्धे संख्यायाआश्रयापेक्षायांप्रत्यासत्त्याकर्मादेरेवतत्त्वमित्युक्तोर्थोसंगतइतिवाच्यम्। संख्यासंख्येययोर्नियमतः साकाङ्क्षत्वेनेदृशेविषयेगुणयोरपिप
रस्परान्वयाङ्गीकारात्। स्पष्टंचेदमत्रैवकैयटे। तदेकत्वस्येति। प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः। एवंचाप्रधानकर्मादिविशेषणार्थमावश्यकंसूत्रमुक्तोर्थानामितिन्याय्यश्चप्रधाना
तत्रापिप्रतीयमानस्यास्तिक्रियांप्रतिकर्तृत्वेनतृतीयाप्रसङ्गात्। अथनीलमिदंनतुरक्तमित्यादौविशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यकेअस्तिक्रियामाअनावश्यक
त्वात् प्रथमायाअवकाशंब्रूषेतर्हिविप्रतिषेधात्प्रथमास्तु। एवंचानभिहिताधिकारोवृथेतिचेत्मैवम्। संख्याविभक्त्यर्थदृतिपक्षेसूत्रारम्भात्तथाचान
भिहितेकर्मणिपदेकत्वतन्त्रामितीयेकवचनमित्यर्थः। सूत्रानारम्भेचकर्मणिपदेकत्वतन्त्रद्वितीयैकवचनमम्दृतिहिवाक्यार्थः। तथासतिकृतःकटद्
त्यादौचकृतेनकर्ममात्रोक्तावपिनदेकत्वस्यानुक्ततयाअमुदुर्वारः। परत्वात्प्रथमैत्यपिनाकर्तव्यःकटइत्यादौततोपिपरत्वेनकृद्योगलक्षणषष्ठीप्रस
ङ्गात् ॥ ७ ॥ र्थविषयएवेतिभावः। कर्त्तव्यःकटइति। नचात्रद्वितीयातः परत्वात्प्राप्तामपिप्रथमाबाधित्वापरत्वात्प्राप्तायाः षष्ठ्याः कृत्यानामिति विभ
क्तसूत्रेणनिषेधापत्तिस्तदधिकारभावेउभयप्राप्तेः सत्त्वादितिवाच्यम्। अधिकारभावेसर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्त्वात्कर्मण्येवषष्ठ्यापत्तौकर्तृकर्मणो[illegible]सूत्र
स्यकर्तृग्रहणस्योभयप्राप्तावितिसूत्रस्यचवैयर्थ्यापत्त्यात्मनेपदेचोभयोः प्रयोगएवोभयप्राप्तेर्वाच्यतयाप्रकृतेनोभयप्राप्तिरि
त्याशयात्। आकृष्टस्य ग्रामंगच्छेत्यत्रकृत्यानामितिविभक्तसूत्रस्यभाष्योदाहरणेआश्चर्यपदकर्तृपदेअद्याहत्योभयप्राप्तिर्निरूप्या। दृत्यादाविति। आदिनो
भवतोलाभोस्वंःकट्त्येतत् ॥

कारकमिति। संख्यायाः सर्वत्र विशेषणतयाभानादेकत्वेयत्कर्मेत्यर्थः। वृक्षेशाखेतिवदेकत्वेदृतिसप्तमीआधेयस्याधारत्वविवक्षया। एवंचैकत्वविशिष्टकर्मणीत्यर्थः। तिभावः। प्रत्याख्यातमिति। न्यायसिद्धेरितिभावः। अनेनपञ्चकंप्रातिपदिकार्थपक्षेप्यावश्यकतासूचिता। तत्रयथाप्रातिपदिकेनोक्तेकर्मत्वादौभवतितथातिङादि। पिस्याद्दतस्तद्धारणार्थमिदम्। एवंसंख्यातिरिक्तंचतुष्कंप्रातिपदिकार्थः संख्यामात्रंविभक्त्यर्थइतिपक्षेप्यावश्यकंतत्। एवंचकारकस्यविभक्त्यर्थत्वेयत्रयत्रपक्षे तत्रतत्रानावश्यकमितिसूचितम्। प्रीतेरितिनतत्प्रीतिरेवंचशुभफलजनिकेतिभावः। क्रियायाप्यत्वेनेति। क्रियासंबन्धित्वेनेत्यर्थः। तज्जन्यफलाश्रयत्वंहित्वम्। एषमेति। धात्वर्थएवविशेष्यइत्यर्थः। इच्छातुविशेषस्तत्रफलांशेविशेष्यः कर्त्तरितुर्व्यापारांशइति। अतएवसुपआत्मनइतिसूत्रेभाष्यमिष्यतेपुत्रइत्यर्थेपुत्रीयतीतिनप्रयोगोमि[illegible]त्यादि

कारकंविभक्त्यर्थइतिपक्षेतुसूत्रेसंख्यातमाकरे। हरिंभजतीतिभजनक्रिययाहरौप्रीतेरुत्पादात्प्रीतिविशिष्टतयाक्रियायाप्यत्वेनहरिः कर्मातद्विशिष्ट[illegible]र्थः। क्यार्थः। हरिःसेव्यतेतत्राप्येवमेव। क्रियाप्रधानमाख्यातमितिसिद्धान्तात्। धात्वर्थस्यतिङर्थंप्रतिविशेष्यानतुकृदर्थंप्रतीवविशेषणमितिहितस्यार्थः। अ[illegible]पचकोव्रजतीतिवत्पचतिव्रजतीतिनैकंवाक्यम्। पाककर्तृकर्तृकंगमनंहिपाचकइत्यादेरर्थः। एककर्तृकापरक्रियागमिक्रियाचपचतिव्रजत्योःएयगेवार्थः॥

तियदाक्रियाफलस्यप्राधान्यंप्रतिपिपादयिषितंतदावाक्यमेवव्यापारप्राधान्येतुक्यजितिकैयटग्रन्थश्चयद्यप्ययमर्थः प्रतीकान्तरेकैयटेनोक्तस्तथाप्यत्रापिसएवार्थउचितः। अत्रैव वेत्यन्यविस्तरः। ननु। न्यायादिग्रन्थेप्रथमान्तविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनान्तथैवयुक्तमित्यतआह। क्रियाप्रधानमिति। इदंचरूपसूत्रेभाष्ये। क्रियेति। धात्वर्थाशब्दायस्यापिक्रियात्वेनव्यवहारोदृष्टइत्यर्थः। तस्यार्थइति। आख्यातशब्देनात्रनियमेनजनकाकाङ्क्षविभक्त्यन्तमाख्यातमाख्यातेनेत्यादौवत्यर्थः। रूपसूत्रेकैयटोपिआख्यातात्कालसंख्यासाधनत्वावगमेपितद्यक्रियाप्रधानत्वमिति। नामान्याख्यातजानीतिशाकटायनोक्तेरिति। आख्यातावयवधातुजानीत्यर्थः। अतएवसर्वेनामधातुजमाहेतितत्समानार्थकमुणादयइति सूत्रेभाष्येपठितम्। नैकंवाक्यमिति। साधुदृतिशेषः। प्रथमान्तविशेष्यकबोधेतुतस्यतत्त्वंदुर्वारमितिभावः ॥

एवंचअस्यसाध्यत्वोपपत्तेश्च।भावप्रधानमिति।भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्थाआख्यातस्यतत्रभावः प्रधानमितितद्दर्शयतिभाष्यकारआह।नामानीति।नामपदेनसुबन्तमितिचतद्व्याख्यस्पष्टम्।तच्चाव्ययातिरिक्तमित्यन्यत्रनिरूपितम्।नमस्याख्यातार्थंप्रतिविशेषणीभवन्तीतिनामानीतितद्व्युत्पत्तिर्निरुक्तभाष्येदर्शिता।किंचैतन्निरुक्तोत्तरंयत्रोभेभावप्रधानेभवतइतिनिरुक्तेउक्तम्।यत्रोभेनामाख्यातेभवतोवाक्येतत्रतेभावप्रधानेक्रियाप्रधानइत्यर्थकतयाचतद्भाष्यितद्व्याख्यातम्।अतःपूर्वंनिरुक्तस्यव्याख्यानान्तरंनोदाहरणीयम्।किंचकर्तृविशेष्यकबोधेःपचतीदंनदेवदत्तंपश्यतिप्रयोगःशतृविधायकभाष्यकैरयोरापादितः।यद्यप्यतरङ्गःप्रथमातथापिप्रधाना

एवंचप्रथमान्तविशेष्यकोबोधइतिनैयायिकोद्दोषोभाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः।यास्कोप्याह।भावप्रधानमाख्यातंसत्त्वप्रधानानिनामानि।पश्यमृगोधावतीत्यादौतुमृगकर्तृकंगमनंदृष्टिक्रियायाकर्मप्रधानंदृष्टिक्रियैवउक्तंचासुबन्तंहियथानेकंतिङन्तस्यविशेषणम्।तथातिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्यविशेषणमितिएवंपचतिभवतीत्यस्यपचिक्रियाभवतीत्यर्थः।अयंतुविशेषःतिङन्तोपस्थितायाःक्रियायाःक्रियान्तरंप्रतिविशेषणत्वेपिशब्दाद्याह त्वादेकर्मत्वंसंसर्गएवनतुप्रकारः।अपदार्थत्वात्।अर्थाद्याहारत्वादेतुप्रकारत्वेपीष्टापत्तिः ॥ ॐ नुरोधिनीहितीयांबलवतीतितदाशयः।तदनुसारेणाह।पश्येतिमृगस्यकर्मत्वेप्रधानानुरोधिनीहितीयैवस्यादितिभावः।उक्तंचेति।हरिणेतिशेषः।तिङन्तसुबन्तशब्देनतदर्थक्रियादिः।पचिक्रियाभवतीत्यर्थइति।स्पष्टंधात्वादिसूत्रेभाष्ये।योग्यमेधेनयजतेसब्रह्महत्यांतरतीत्यादौयत्कर्तृकायागक्रियातत्कर्तृकातरणक्रियेत्येवबोधइत्यन्यत्रविस्तरः।अपदार्थत्वादिति।तच्चयेपदजन्योपस्थितिविषयस्यैवप्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात्पदाद्याहारस्यानांसंभवादितिभावः।प्रकारत्वेपीति।अपिनासर्वपदेविभक्त्यर्थस्यसंसर्गत्वमितिसमर्थसूत्रषष्ठीसूत्रभाष्योक्तःसिद्धान्तःसूचितः।शब्दोपस्थितस्यापिसंसर्गत्वंपक्षीयासर्वैरङ्गीकृतमेवबहुभिः ॥

फलस्यापीति।अपिनापक्षेदित्यादौव्यापारस्यसंग्रहः।तत्रतस्यफलंप्रतिविशेषणत्वात्।इत्थमेव।कर्मत्वभानविषयेउक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः।व्यवस्थेति।सर्वसम्मतेतिशेषः।तदुत्पत्तिकृतेपीतिभावः।वस्तुतस्त्वत्रापिसंसर्गतैवघटपदेघटघटत्वयोःसमवायस्यैव।उपस्थितिपूर्वकंएतद्गाकाङ्क्षायाअदर्शनेनाद्याहारस्योक्तिसंभवाभावादितिद्वेयम्।अतएवफलस्यकर्मत्वादेर्वाच्यत्वेति।तत्रतस्यकरणत्वेनान्वयादितिभावः।दृष्टान्तेदृति।शोभनंपचतीत्यादौतत्रनव्यनैयायिकवैयाकरणयोरुभयोरपिम

पचतीत्यादौधातूपात्तफलस्यापित्यगेवमतभेदेनव्यवस्था।अतएवतत्समानाधिकरणेशोभनंपचतीत्यादौद्वितीयैकवचनोत्पत्तिः।अग्निष्टोमेनयजेतेत्यादौतृतीयोत्पत्तिश्चसंगच्छते।नचदृष्टान्तेविशेष्यसमर्पकाद्दार्ष्टान्तिकेविशेषणसमर्पकाच्चकर्मत्वादिवाचिकायाःसुविभक्तेःप्रयोगोस्त्वितिवाच्यम्।धातुतिङन्तयोरप्रातिपदिकत्वात्तेषांतुस्यादेषदोषः।तथाहि।धावन्तंमृगंपश्येतिवत्धावतिमृगमित्यपिस्यात्।नचाप्रथमासामानाधिकरण्येशतृशानचोर्नित्यत्वान्नैवंप्रयोगइतिवाच्यम्।एवमपिद्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात्ननुतत्रवाक्यभेदएव।पश्येत्यत्रतमितिकर्माद्याहारात्पचतिभवतीत्यादितुपाकोभवतीत्याद्यर्थेअनिष्टमेवेतिचेत्।नैवम्।अद्याहारेगौरवात्।तस्यचमुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात्।तदीयनिच्छामात्रस्यार्किंचित्करत्वात् ॥

तेफलव्यापारयोःपरस्परान्वयस्यसत्त्वेनतस्यदृष्टान्तत्वौचित्यात्पश्यमृगइत्यादौधावनदर्शनयोरन्वयस्यनैयायिकासम्मततयासाद्यत्वेननदृष्टान्ततलमितिबोद्यम्।दार्ष्टान्तिकेपश्यमृगोधावतिपचतीत्यादौ।विशेषणसमर्पकादितिअन्वयबोधकालेइत्यादिः।दुरुपपादत्वादिति।एवंचतथाप्रयोगविलयएवस्यादितिभावः।गौरवादिति।एकवाक्यतयान्वयेसंभवतिअद्याहारेणवाक्यभेदेगौरवमितिभावः।ननुप्रामाणिकंगौरवंनदोषायेत्यतआह।तस्यचेति।शतृसूत्रस्थेनभूवादिसूत्रस्थेनचमुनिवचनेनविरोधादितिबोद्यम्।अकिंचित्करत्वादिति।ऋषीणामेकवाक्यतयाबोधेसाधुत्वस्येच्छासत्त्वेइत्यादिः ॥

नास्तीति।एवंचतत्रद्वितीयादुर्वारेतिभावः।नचेदृशेस्थलेविशिष्टस्यदेवदत्तमृगादेःकर्मत्वंविशिष्टवाचकंचनप्रातिपदिकमितिनदोषः।श्रुत्यामेतन्माहात्म्यंतथाचोत्त
त्तयःशुभाद्दृष्टिमादितिवाच्यम्।नीलत्वविशिष्टघटस्यकर्मत्वेप्रतिपादनीयेनीलंघटमित्यादौद्वितीयानापत्तेः। श्रुत्येत्यादित्वार्षमित्यलंमुनिविरुद्धविचारेणाक्रियाप्रधानमित्य
त्रक्रियायाःप्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययार्थापेक्षयैवबोद्धव्यंतोदश्यादिकंप्रतिधावनादेर्विशेषणत्वेपिनक्षतिरितिदिक्।भाष्येति।भूवादिसूत्रस्थंभाष्यंपचादयःक्रियाभ
वतिक्रियायाःकर्मेभवन्तीतितत्रोक्तम्।वार्तिकम्।शतृविधायकस्थम्।तस्याक्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्यकर्मत्वस्वीकारेइति।क्रियान्तरनिरूपितत्वस्वीकारेइत्यर्थः।कारकस्याकरणा
अपिच।अपाणिनीयदेवदत्तोवेद्मित्यादौशत्रादेःप्रसङ्गएवनास्ति।एकवाक्यत्वंचभाष्यवार्तिकादिसकलसंमतम्।नचतिङन्तस्थलेक्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधोनजा
यतएवेतिवाच्यम्।तथैवव्युत्पन्नानांतादृशबोधस्यदुर्वारत्वात्।ईदृशेर्थेसाधुत्वंनेष्टमित्यपिनासाधुत्वानुशासनार्थंप्रवृत्तेरेवतत्स्वीकारात्।धातुसंबन्धाधिका
रव्युत्पादितेपुरीमवस्कन्दन्तीतीतस्यावश्यकत्वाच्च।ननुसिद्धान्तेआख्यातवाच्यक्रियायाअपिकर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारेतस्याअसत्त्वरूपत्वंभज्येतेतिचेन्न।लिङ्गसंख्ययोः
कर्तृकर्मतुरकारकस्यचाश्रयमात्रेणातथात्वोपपत्तेः।कर्मत्वस्यप्रकारतयानभ्युपगमादित्यन्यत्रविस्तरः।अभिहितेत्विति।नन्वेवंपक्वमोदनंभुङ्क्तेदत्रापिद्वितीयानस्या
दितिचेत्।मैवम्।इहहिपचिभुज्जिनिरूपितेदृकर्मत्वशक्तौ।तत्रप्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितांशक्तिमादायद्वितीयोत्पत्तेः।उक्तंचहरिणा।प्रधानेतरयोर्यत्रद्रव्यस्यक्रिययोः
ष्टथक्।शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यते ॥ ॐ दिकारकशक्तेःहरिणमेक्षतसुखंयायादित्यादौहेतुहेतुमद्भावेनान्वयेनक्रियाकारकभावेनेतिनदोषः।स्ववाचकधात्वर्थंप्रतितुकर्मत्व
चयःकरणत्वान्वयश्चनासत्त्वरूपतांप्रतिबध्नाति।कः शोभनंपचतिज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादौदर्शनात्।अन्यत्रेति।कर्मत्वस्यसर्वत्रसंसर्गतैवेतिभाष्यसंमतपक्षेत्वाद्यमेवसारम्।अ
भिहितेत्विति।तिङादिभिःकर्मादिशब्देरभिधानेप्रातिपदिकार्थोद्भूततच्छक्तिकेर्थेवर्त्तमानत्वाभावात्द्वितीयादेःकर्मादिशब्देभ्यद्वाप्राप्तिरितिभावः।नस्यादितीति।
पंचधातूत्तरनिष्ठयाऽभिधानादितिभावः।गुणाश्रया।गुणनिरूपिताप्रधानम्।प्रधानक्रियानिरूपितांशक्तिम् ॥

अनुरोधमेवविशदयति।प्रधानविषयेति।गुणेनुक्तापितद्वदुक्तवत्प्रतीयते।तुल्यन्यायादुणनिरूपिताउक्तापिप्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशतइति।अतएवप्रासादेआसेदित्यादौसप्तम्यनिरूपिताधिकरणत्वेनोक्तेप्यासिनिरूपितस्थानभिधानेनानभिहितत्वात्प्रथमैसिद्धिः।इदंचस्वादुमिणमुलितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।तत्रत्यभाष्यार्थानुवादिन्यौचेमेहरिकारिकेइत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्।एतेसुभयनिरूपितशक्तेरनभिधानेगुणत्रितीनिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनीविभक्तिर्भवति।यथाग्रामायगन्तुमिच्छतिग्रामंगन्तुमिच्छतीतिच।दृष्यतेग्रामोगन्तुमित्यादौप्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेगुणनिरूपिताया अप्यभिधानान्नकदापिचतुर्थीद्वितीयेगमेर्ग्रामःकर्म ह्येतेसूभेकर्मणीतितत्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्।एवंचोभयत्राप्याकृत्याशब्दोन्वयदृत्येवप्रतीयते।अत्रप्रयोगेगमिक्रियापेक्षेद्वितीयाचतुर्थ्यौनकदापिभवतइतिकैयटात्।एवंचेतद्वैरोधादोदनंपक्त्वेत्यपाष्टमेवेतियत्केनचित्

प्रधानविषयाशक्तिः प्रतीयतेऽपि प्रयुज्यते।यद्गुणेनदातद्वदनुक्तापिप्रतीयतेइति।अतएवपक्त्वौदनोभुज्यतेइत्यत्रभुजिप्रत्ययेनाभिहितेप्रथमैवापवेरप्राधान्यात्।वस्तुतस्तु।पक्त्वाभुज्यतइत्यादौकर्मणश्चाभिभुजिभ्यांनयुगपच्छाब्दोन्वयः किंत्वन्यतरेणशाब्दोपरेणार्थः।तत्रचप्रथमाद्वितीयेव्यवस्थितएव।तद्यथापक्त्वाभुज्यतेऽौदनः।किंपक्त्वा।अर्थादोदनम् ॥ ॐ प्राचीनेनवस्तुतस्तुपक्त्वेत्यादिनासाधित्यन्तेनोक्तंतदितुच्छमितिबोधपन्स्वरूपव्याकियेचयराक्रियेतिन्यायेनतथैवानुवदति।वस्तुतस्त्वित्यादिना।अतएव स्वादुमीतिसूत्रेभाष्येतुनक्तगुणमुदाहृत्यः स्वान्वयिनासमभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेनसमानाधिकरणेतद्वाचकेवक्तव्याःतेनपक्त्वौदनोभुज्यतइत्यादावोदनेद्वितीयानाअन्यथाकृत्वादस्यकर्तृत्वापत्तौपक्त्रिक्रियाकर्मत्वस्यानाभिधानात्तास्यादेवेत्युक्तानवकाशत्वम् अन्ययकृतांभयेविधानादित्युक्तम्।अनेनहिभाष्येणोभयत्रशाब्दान्वयएवलभ्यते।तत्रवचनारम्भेएषांप्रयोगगाणामुपपत्यभावात्प्रत्ययस्यानेपिहर्युक्तरीत्यासनादिसूत्रस्थभाष्यसम्मतयशभावएवोचितः।एवंचकैयटोक्तंसुधेप्रतिहन्तुंशक्यमित्यप्यसाध्येव वचनारम्भोसिद्धेः।तुमुनाद्यन्वयिकियानिरूपितशक्तेरयंस्वभावोयत्तत्समानाधिकरणगुणभूततुमुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेःस्वबोधितत्वेनानभिहितत्वेनेनवाप्रकाशइतिसुधियोविभावयन्तु अन्यतरेणसहेति।इदंप्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तंतद्देवेतिबोद्धम् ॥

मैवमिति। ग्रामंगच्छतीत्यादौ दृष्टितत्रस्थोपलक्षितमुद्देश्यत्वंभासतेएवतत्सूत्रबोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात्। अनएवकर्मणायमभिप्रैतीतिसूत्रेकर्मणेत्यस्याभावेगां दुहतीत्यत्रगोरप्युद्देश्यतयातत्रैवपर्यायेणसंप्रदानसञ्ज्ञास्यादितिभाष्यकैयटोक्तंसंगच्छते।चतुर्थ्याउद्देश्यत्ववाच्यमितत्समानाधिकरणशक्तिर्वेतिसर्वसंमतमितिभावः। फलान्तरमप्याह।अग्नेरिति। ईप्सिततमपदाभावेवारणार्थानामित्यस्यैवतदपवादत्वापत्तेः। नचायोतश्चरितार्थम्।तस्यापितदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्वारयतेश्चसंयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावात्तदनुकूलव्यापारोऽर्थः।तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्दएवेप्सितततमेत्युक्तोईप्सितमात्रेसावकाशस्यपरत्वादीप्सिततमेनानेनबाधः।ईप्सिततमत्वंचप्रकृतधात्वर्थप्रयदातुभोदनंपक्त्वाभुञ्जतेतदिनंप्रभुञ्जतेतदाभुञ्जतइत्यत्रअर्थादोदनइतिगम्यते।एवंचविवक्षाभेदेनपूर्वमपितुंशक्यतेहरिर्हरिंवेत्युभयंसाधु।प्राप्तानन्दइति।आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतइत्यर्थः।यदुक्तं प्रायेणेतितस्यफलमाह।क्वचिदिति। विषवृक्षइति। यदितुवर्धिच्छ्योरन्यतरेणसहकर्मतयान्वयोविवक्ष्यतेतदाद्वितीयास्यादेवेति द्वेयमातृणंस्पृशतीति। यथास्पृशमानस्यगङ्गादेरीप्सितस्यक्रियायायोगः।तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात्।तथैवानीप्सितस्यतृणादेरपीतिभावः।स्यादेतत्।धातूपस्थाप्यफलशालिकर्मत्वेवास्तुकिमीप्सितानीप्सितयोः।दृष्यकूथनेनेतिचेन्।मैवम्।अग्नेर्माणवकंवारयतीत्यत्रवारणार्थानामितिसूत्रेणमाणवकस्यापादनत्वेप्रेप्सितद्वाधनायकर्तुरीप्सिततममितिवक्तव्यमेव।एवंहेयोदासीनयोःसंग्रहार्थंतथायुक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात्।अनीप्सितग्रहणंतुस्यष्टार्थमेवन त्वावश्यकम्।इदंत्ववधेयम्।ईप्सितानीप्सितयोःशब्दबोधएककरूपएवईप्सानीप्सादेरर्थीद्वादितत्तत्प्रकृतावुपयोगेद्विहितायावाच्यकोटावप्रवेशात्।अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वात्कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रेद्वितत्तत्सूत्रैर्यावत्कर्मसञ्ज्ञाविहितातेनैवतेनतेनरूपेणोपस्थितः॥ धात्वनीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वम्।अतएवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिरित्यत्रेतिभावः।नत्वावश्यकमितिः। हेयसंग्रहोपेक्षाव्यावृत्तेरेवभविष्यतीतिभावः।तस्यापीप्सितत्वमनीप्सितत्वंचैकरूपएवेतिदृच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वभानकृतंवैरूप्यरहितमित्यर्थः।तदाहेप्सानीप्सादेरिति।इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वयोरादिनाईप्सामतप्रकर्षस्येत्यर्थः।उपयोगेतिरूपतः।सतमेतिभावः।तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकंतुभासतएवतदाह।अनन्यलभ्यस्यैवेति।भासमानोद्देश्यत्वतदभावाभ्यामर्थतइच्छाविष

आधारवाचिकेति। द्दमुपलक्षणंदिकैयोगेकरणवाचकत्वात्आधारपदेनचात्राधारताशक्तिमानुच्यतेकर्तुरीप्सिततममिति लक्षणेविशिष्टस्यप्रवेशात्त्वामाणिकंगुर्वेवशक्य
मितिन्यआह।क्रियायाद्दति। फलस्यव्यापारस्येत्यर्थः।देवदत्तादिशब्दैरिति। आदिनातिङ्ङन्तम्।नन्वेवमाधारस्यधर्मिणोपिप्रकृत्यालाभः आधारत्वेनालाभद्दत्यस्याधारत्वंनल
भ्यमितित्यत्रैवपर्यवसानात्तस्यैवशक्तिविशेषरूपस्यवाच्यत्वंयुक्तंतस्यधर्मिसाकाङ्क्षत्वाविशेषणत्वञ्चयुक्तमितिचिन्त्यम्।अभेदद्दति। विशेष्यविशेषणभावद्दत्यर्थः।वाक्यार्थद्दति।
हरिंभजतीत्यत्रेतिशेषः।फलमिति।कर्तुरिप्सिततमंविक्लित्तिकर्मसञ्ज्ञकविषयेफलमित्यर्थः।व्यापारद्दति। कर्तृविषये।स्वाश्रयेति।स्थाल्यांपचतितन्दुलमित्यत्रकर्मद्वाराऽधिकरणं
भूतलेदेवदत्तःपचतीत्यादौकर्त्तृद्वाराधिकरणम्फलीभूतेद्दति।पदजोपस्थितावविशेषेपितत्फलभूतेशब्दबोधेद्दत्यर्थः।द्दमुपलक्षणंसञ्ज्ञार्थस्यनिमित्तत्वेतत्तत्सञ्ज्ञाप्रका
तेष्वविधीयमानाद्धितीयाऽप्रकृत्यधिका।लपवात्क्रियायाधातुनाकर्तुश्चदेवदत्तादिशब्दैर्लाभात्।दृष्टतमत्वादेस्तुभानाभावात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चभेदद्दह
संसर्गः।तथाचहर्योधारिकाऽपीतिस्तदनुकूलोव्यापारोवाक्यार्थः।यद्यपिकर्मणिकर्त्तरिअधिकरणेचविहितानांद्वितीयादीनामाधारोर्थद्दतितुल्यम्।तथापितन्नि
रूपकंफलंव्यापारःस्वाश्रयद्वारातदुभयंचेतिफलीभूतेशाब्दबोधेवैलक्षण्यंसंगच्छते।नचाधारतैववाच्येतिमन्तव्यम्।तन्निष्ठधर्मस्यवाच्यतावच्छेदकतापत्त्याऽतिगौर
वात्।कर्मणिद्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च।अतएवभाष्यकारआह।सुपांकर्मादयोप्यर्थाःसंख्यावैवतथातिङामिति।नचतिङ्पिधर्ममात्रमर्थः।कर्तरिकृत्।लःक
र्मणिचानयोरेवकर्त्र्यक्तखलर्थाद्दतिसूत्राणांवैरूप्यापत्तेः॥ ॐ रिकैवोपस्थितिरितिकर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापिवैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्रविस्तरः।तन्निष्ठधर्मस्येति।आधारेत
रावृत्तित्वेसतिसकलाधारवृत्तिस्वरूपस्येत्यर्थः।आधारतातुशक्तिविशेषरूपाखण्डैवेत्याशयः।नन्वाधारतैवनिरूपकाश्रयसंबन्धभेदेनभिन्नाआश्रयतात्मकखण्डमितिनगौरवमतआ
हाकर्मणीति।लोकेकर्मादिपदानांधर्मिपरतायादृष्टत्वेनसूत्रेपितत्परतैवोचितेतिभावः।आधारस्यशक्यत्वेनानन्ताधारतानामाधारतात्वेनानुगमानशक्त्यानन्यमितिवोद्धव्यम्।कर्मादयोपि
तिअपिनासंख्या।सूत्रवदेवात्रापिकर्मपदस्यधर्मिपरता।शक्तिरप्येतैर्धर्म्यभेदमापन्नैवोच्यतेद्दतिवोद्धव्यम्।संख्याचेतिचेनकर्त्तृकर्मणोर्वैरूप्यापत्तेरितिकृद्विषयेधर्मिपरतातिङ्विषये

कृतांधर्मिवाचकत्वेबीजमाह।पाचकदित्यादिस्त्रीकारादिति।कृतामितिशेषः।प्रपञ्चितमिति।लादेशशत्रादेस्तिङांचवैषम्यंसर्वथादुरुपपादमित्यादीतिभावः।तेननटस्येति।अपादानादि
विशेषैरविवक्षाचासक्तस्यबुद्धिपूर्वमविवक्षासर्वथाऽप्रसक्तस्याविवक्षावेत्युभयविधापिगृह्यते।प्रकृतेचान्याऽगीतद्वाराचतस्याख्यातोपयोगदृतिशास्त्रकृप्रक्रियाजनकत्वम्।न
चतस्यकर्मयुक्त्वाभावः।तदंशस्यापिपरिगणनलभ्यत्वात्।नचनटान्निस्सरत्नंशब्दंशृणोतीत्यर्थात्प्राप्तापादानत्वाविवक्षैवात्रेतिवाच्यम्।आख्यातोपयोगदृतिसूत्रेउपयोगग्रह
णेनानुपयोगेआख्यातेनिर्दिश्यमानस्यापादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादितिभावः।गोसंबन्धीति।गोकर्मकंपयः कर्मकंचेत्यर्थः।तत्रपयसएवेमिततमत्वेआह।तथायुक्तमितित्यजनोपसर्ग
पाचकोदेवदत्तःपक्वौदनदत्यादौसामानाधिकरण्यानुरोधेनधर्मिवाचकतास्त्रीकाराच्च।तस्मादिहघटादिशब्दानामिवविशिष्टमेववाच्यम्।आकृत्यधिकरणाभ्युपगमेतु
कृत्वपिधर्ममात्रंसर्वथापिनैथाप्यकर्मीयुक्तमर्थजरतीयंहेयमेवानहितिङ्कृतोर्वैलक्षण्यंसूपपादम्।प्रपञ्चितञ्चैतच्छब्दकौस्तुभेस्माभिरित्यलमियत्ता।परिगणन
मितिातेननटस्यशृणोतीत्यादीनाप्रसङ्गदतिभावः।गांदोग्धीति।गोसंबन्धिपयःकर्मकंदोहनमर्थः।स्यादेतत्।कर्तुरीप्सिततमंकर्मतथायुक्तंचानीप्सितमितिसूत्राभ्यांगतार्थमे
तत्।तथाहि।त्यजनोपसर्गेत्वजनदुहर्थः।दापनमङ्गीकारणंचयाचेः।विक्लेदनंपचेरित्यादि।एवंचधातूपात्तव्यापारविषयीभूतंयत्त्यजनदानाङ्गीकारादितदाश्रयत्वंगत्वादीनांस्पष्टमे
व।अतएवहिअणौकर्तुर्णौकर्मत्वस्यन्यायसिद्धतयागत्यादिसूत्रेनियमार्थमितिप्राचांसिद्धान्तः।अतएवंचाकडारसूत्रेअपादानमुत्तराणि।गांदोग्धिपयदत्यत्रपरत्वात्कर्मसञ्ज्ञेतिभाष्यं
संगच्छते।पञ्चकंप्रातिपदिकार्थदृतिपक्षेत्वर्थैकदेशान्वयोयुंगपत्विवक्षायांचेत्यत्रावधिभूतायागौः तन्निष्ठोयःपयःस्रवणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणीगोपनिष्ठप्रेरणेत्यर्थात्।
तथाचाकथितंचेतिसूत्रेनैयर्थ्यमितिचेत्॥ नामिधिगोःपयःसृजतिगवापयस्त्यानयतीतिप्रतीतेरितिभावः।न्यायसिद्धतयेतिव्यापारहार्यत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः।प्राचाम्।हेतुमतिचेति
सूत्रभाष्यकृताम्।परत्वादितिग्रामादायातीत्यादिसूत्रान्तरापाप्तावपादानत्वंसावकाशम्।कर्मसञ्ज्ञातुग्रामं गच्छतीत्यादौ।भाष्यमितिएवंतच्चभाष्यंनाकथितंचेत्येतद्विषयम्।अस्यापादानत्वाविवक्षा
यांप्राप्तायांपरत्वादित्युक्तसंगतेश्चधनयेनाह।यञ्चेत्यादिअवधिर्लेदि । अपादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः।दृष्टेचविषयेआकडारसूत्रतद्भाष्यबलादुभयोरपिद्वितीयैवबोधिकेतिभावः ॥

दृतिस्थितमिति।प्राचां ग्रन्थेदृतिशेषः।अत्रोच्यते।विहितानुवादयोर्निष्ठविभागानुकूलव्यापारएवधात्वर्थस्तदपादानत्वादिविवक्षायामन्येनासिद्धेः।कर्मत्वार्थमिदमावश्यकमेवमन्येष्वपि।किं
च।दुर्दुरित्यपिषष्ठ्यपवादत्वात्।तद्भावेतदिषेरपिषष्ठ्यभावएवप्राप्तेरतःषष्ठ्यपवादत्वमात्रेणनसंबन्धत्वेनबोधकतोचिता।तस्मादत्रापिक्रियाजनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेने
बोधदूत्वेवोचितमन्यान्तरहृयार्थत्वेकनुरोधेनेतरभिन्नत्वेनापिद्विकर्मकत्वमस्त्येवयथाप्रयोगंबहूनांधातूनांतत्रयेव्यापारहृयार्थत्वेनद्विकर्मकास्तेषांप्रधानकर्मणिलादयःप्रधान
कर्मण्यास्येयेलादीनाहुर्द्विकर्मणामित्युक्तेः।प्रधानत्वंचमूलंचकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेकर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वम्।एवन्तविषयेदृष्टएषाप्राधान्यस्यैवग्राह्य
त्वात्।गर्गाःशतंदण्ड्यन्तामित्यादौगर्गाणांमेवतत्त्वमितितत्रैवकर्मणिलादयः।उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यंतुशतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्नक्षतावृत्तिरितिनवृद्धिसूत्रस्थभाष्य
अत्रोच्यते।कर्मणःशेषत्वविवक्षायांनमाषाणांमश्नीयादितिवत्षष्ठीप्राप्तावाधितुमिदंसूत्रम्।तथाचेहषष्ठीवत्संबन्धमात्रंद्वितीयार्थइतिस्थितम्।अपादानत्वमात्रविव
क्षायांतुपञ्चम्येव।गोःक्षीरविशेषणत्वेतुषष्ठीतेनगोःपयोदोग्धीत्यपिप्रयोगःसाधुरेव।एवमग्रेप्यूह्यम्।यत्तुप्राचोक्तम्।दुह्याच्यजर्थरुधिप्रच्छिविभाषासुजिकर्मयुक्।नीहृकृ
ष्णवहदण्डग्रहमुष्णचकर्मणीतिसूत्रेकृष्णग्रहेःपाठोनिर्मूलः॥ ७७ विरोधः।एकव्यापारार्थकदुह्यादियोगेतुप्रधानकर्मणि।अप्रधानत्वंचात्वोक्तप्रधानकर्मभि
न्नत्वम्।तच्चतत्रार्थेगवादीनामेवेतिफलाश्रयत्वाभावात्।एवंचभाष्यानुक्तानांपरिगणनेपाठोयुक्तःअर्थनिबन्धनेयंसञ्ज्ञेतिचायुक्तम्।एवंद्व्यर्थत्वेनद्विकर्मत्वातिप्रसङ्गस्त्वन
भिधानेनवारणीयइतिदिक्।अपादानत्वमात्रेतिविभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायामितिभावः।गोःक्षीरेतिनचक्रियान्वयेपिशेषत्वविवक्षायांसेनिवाच्यम्।षष्ठ्यन्तार्थकस्य
स्यान्वयेगौण्यार्थकक्रियासमभिव्याहारेतत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः।अतएवतण्डुलानामोदनंपचतीत्यादौद्व्यर्थत्वेपिविविक्षायांतण्डुलविकारमोदनंपाकेननिर्वर्तयतीत्यु
क्तंभाष्येनतुपाकान्वयेषष्ठीत्युक्तमितिदिक्।निर्मूलइति।अपादानत्वाद्यविवक्षायांतत्संबन्धिनःकर्मत्वेमूलंनास्तीतिभावः।द्विकर्मत्वंतुयदीष्टंतर्हिव्यापारहृयार्थत्व
मावेद्यम्॥

उदाहरणमप्ययुक्तमिति। शक्नोत्यनुरुञ्छग्राहेत्येवप्रतीतेः। पराक्रमातिशयद्योतनायजहारयुनरुमित्यस्यैवोचितत्वाच्चेतिभावः। द्विकर्मकत्वमिति। अकथितसूत्रविषयतयेत्यर्थः। कैयटमाधवादिसंमतत्वादितिभावः। अतस्तद्दोषस्यैवदूषणमाह। एवंचेत्यादिना। प्रधानमिति। उद्देश्यत्वादितिभावः। तस्योद्देश्यत्वेमानमाह। अर्थिनश्चेति। ननुनिग्रहार्थद्दति। शारीरदण्डाद्यर्थमुत्सर्गः। तस्मादेववाक्यशेषादितिभावः। एतत्सर्वंमाधवादिरीत्यालाद्युत्पत्तिनियामकंयदिप्रागुक्तंप्रधानकर्मत्वंतदेदंसर्वमसंगतमित्युक्तदिशेत्यम्। द्विजग्राहद्युतरुंशक्नोत्युञ्छग्रहणमप्ययुक्तम्। दूतरेणतुद्विकर्मकत्वंयद्यपिप्रामाणिकंतथापिसंदर्भशुद्धिः। तथाहि। दुह्यादीन्याद्यैर्द्वाभ्यांयेनेहपठित्वाभावकर्मप्रक्रियाशेषेलकृत्यक्तखलर्थाः किंद्विकर्मकेभ्योमुख्येकर्मणिस्युःगौणेवेत्याकाङ्क्षायांस्वयमेवपठितम्। ण्यादयोण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्थामुख्यकर्मणि। प्रत्ययंयान्तिदुह्यादिर्गौणेन्येतुयष्यारुचीति। एवंचदण्डिमन्थिभ्यामपिमुख्येगुणतोनगर्गाःशतंदण्ड्यनामितिभाष्यंविरुद्धेत। शतंह्यत्रप्रधानंनगर्गाः। अर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवन्तीतिवाक्यशेषात्। दण्डिश्चेद्ग्रहणार्थोनन्वनुग्रहार्थः। अतएववस्त्रंतस्मादायेवाक्यसमाप्तिः। गुणानुरोधेनप्रधानाक्षेपसंभवात्। तथामन्थेरपिप्रधानेस्यात्। द्दश्यतेतुगौणेतथाचभारविः। येनाविद्धसल्लिलस्फटिनागसन्नाहेवसुरैरमृतमम्बुनिधिर्मन्थेदिति। अत्रामृतंमुख्यम्। उद्देश्यत्वात्। अम्बुनिधिस्तुगौणः। यदपिव्याख्यातारआहुः। द्विकर्मकेषुपक्वेरप्रामाणिकःपाठइति। तद्भ्रमात्। तथाहि। कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रेद्विहपच्योर्बहुलंसकर्मकयोरितिवार्तिकेनद्वाभ्येवपचेर्द्विकर्मकतालभ्यतेकैयटहरदत्ताभ्यांचतत्रैवस्फुटीकृता। माधवोप्याह। जयतेःकर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेःपचेरितिादि। उदाजहारचातन्दुलानोदनंपचतीतिमत्वाकथितश्चेतिसूत्रेहरदत्तेनोक्तम्। अकथितशब्दोयद्यप्रधानार्थोगृह्येततदापाणिनाकांस्यपात्र्योदोग्धिपयइत्यत्रपाणिकांस्यपात्र्योरप्यस्यात्कारणाधिकरणयोस्तुपचत्यादिरवकाशः। नहितत्रास्यप्रसङ्गोदुह्यादिपरिगणनादिति॥ ७ कर्मकेषिति। अकथितसूत्रेत्यर्थः। पचेरप्रामाणिकत्वदूषणंकैयटाद्यनुरोधेनेतिध्वनयन्नाह। कैयटेति। अत्रातण्डीजंतुपचेर्व्यापारद्वयार्थत्वेकर्तुरीप्सितमितिकर्मणोवृत्तस्यैकव्यापारपरिस्पन्दानेकर्तृत्वविवक्षयापिभाष्यस्यसूपपादत्वेनैतत्सूत्रविषयत्वेनमानमिति "

न्मतान्तरेति।पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतेत्यर्थः।भाष्यानुक्तानांसर्वेषांग्रहणमप्रमाणमित्यनेनसूचयति।उदाहृतस्वपरग्रन्थांश्च यास्मृतकेयटानुसारेणेतिचध्वनितमित्यन्यत्र
विस्तरःकैयटइति।अत्रारुचिबीजमुक्तमृदितिभावइति।अर्थनिबन्धनेयंसञ्ज्ञेतिवदंतकैयटादीनामित्यादिः।द्विकर्मकत्वंतुव्यापारद्वयार्थत्वेनसिद्धमितितत्त्वम।कुरुपाञ्चालादिरिति
न्यास्त्वनानार्थेवभाष्योदाहरणाच्चेतिभावः।नवैयर्थ्यमितिशीङादेरधिशयनपूर्वकेव्यापनेरत्याकर्तुरित्येवकर्मत्वस्यास्यादियोगद्वयसिद्धत्वादितिभावः।एवंचैवंकल्पनयोक्तदेशादीना
तन्मतान्तराभिप्रायेण।अन्यथाउदाहृतस्वपरग्रन्थविरोधादित्यर्थांतात्पर्यात्।शत्रंजयतीतिजिअभिभवे।यत्तुजिजयदृतिव्याख्यातंतन्नातस्याकर्मकत्वात्।यद्यपिजयत्यादयोभा
ष्येनपठितास्तथापिचकारेणसंगृह्यन्तदृतिकैयटः।अर्थनिबन्धनेतिनतुस्वरूपाश्रया।अहमपीदमचोद्यंचोद्यदृतितद्राजसूत्रभाष्येएच्छिपर्यायस्यचुदेरपिद्विकर्मकत्वदर्शना
दितिभावः।तथाचभट्टिः।स्यादुस्रोरुमुखोजगादमारीचिमुच्चैर्वचनंमहार्थम।कालिदासोपि।शिलोच्चयेपिप्सितपालमुच्चैःप्रीत्यातमेवार्थमभाषतेव।भारविश्चाउदारचेतागिर
मित्युदारांदूपायनेनाभिदधेनरेन्द्रदृति।एवंचनाध्यात्यादयोबहवोद्विकर्मकाबोद्धाः।देशदृति।कुरुपञ्चालादिरेवेहगृह्यतेतेनाधिशीङ्स्यासामित्यादेर्नवैयर्थ्यम।गोदोहदृति।
नचेहकालत्वात्सिद्धिः।लोकेकालस्यैवप्रसिद्धत्वेनैवग्रहणात्।तेनघटमास्तेदृत्यादिनभवति।यत्तुप्राचोक्तम।अकर्मकधातुभिर्योगेदेशःकालोध्वभावेभ्योद्वितीयेतिकेचि
त्।नदीमास्तेदृत्यादि।अत्रेदंवक्तव्यम।कर्मसञ्ज्ञायाअनुक्तत्वात्कर्मणिलादयोनस्युःआस्यतेमासदृतियथा।केचिदित्यप्यसंगतम।द्वितीयायाभाष्यसंमतत्वात्।नदीमित्युदाहरणमप्यसं
गतम।ग्रामसमूहकुर्वाद्विनदेशेनतुप्रदेशमात्रमातेनग्रामंस्वपितीत्यत्रनभवतीत्याकरात्।अध्येतिचत्वनम।अध्वानंस्वपितीतिप्रसङ्गात्।अतएवाकरेअध्वागन्तव्यत्वेनविशेषितः।ग
न्तव्यत्वेनप्रसिद्धोनियतपरिमाणःक्रोशादिरितिव्याख्यातम॥ ७७ मेवकर्मत्वंनान्येषामनभिधानादितिसूचयति।प्रसिद्धस्येतिक्रियायाःकालोपाधित्वमेवप्रसिद्धमितिभावः।तेनेति।देशादी
नांग्रहणेनेत्यर्थः।यत्तुमासादेरेवग्रहणेनेत्यर्थदृति।तच्चाजन्यमात्रस्यकालोपाधित्वेपिकालत्वाभावात्।यदितुजन्यमात्रस्यकालत्वमितिमतमस्तितदाघटत्वादिनानत्वस्यकालतांकिं
नुमासत्वादिनैवेतिभावः।एतच्चनापूर्ववचनमित्याकरेस्थम।अध्वानंस्वपितीति।स्वापमात्रार्थकोत्रस्वपितिः ॥

कार्मसंप्रत्ययादिति।कार्यसंप्रत्ययस्यौचित्यादित्यर्थः।ननुकर्तरिकर्मेतिसूत्रेक्रियायाअपिकृत्रिमकर्मत्वोक्तेरिदमसंगतमतआह।कर्मेति।प्राञ्चइति।हेतुमतिचेत्यत्रभाष्यकृतइत्यर्थः।गुणक्रियायाम्।णिच्प्रकृत्यर्थक्रियायाम्।स्वातन्त्र्यादित्यस्यस्वधर्मेणाभिधानेहेतुत्वंकर्मसञ्ज्ञानियमस्यचाप्रेषणेऽप्यर्थेतृतीययेतिस्वधर्मेणेत्यस्यस्वकार्येणेत्यर्थः।विशिष्टक्रियायाःसंबन्धेहेतुमाहहेतुमतीति।अन्तरङ्गत्वादिति।एवंचपरत्वादित्युभयोः।अस्यविधित्वमित्ययंपक्षआकाङ्क्षारसूत्रेभाष्येऽपिनतद्त्यभिमानः।तत्रहिपरंकार्यमितिपाठेगत्यादीनांप्यन्तानांकर्मकर्तृसञ्ज्ञमपिप्राप्नोतिआरभ्यसामर्थ्यात्कर्मसञ्ज्ञापरगतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणामितिशब्दःकर्मकारकंयेषांतेषामित्यर्थः।नचिहकर्तरिकर्मव्यतिहारइतिवत्कर्मशब्दःक्रियापरः।कृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययात्।कर्मग्रहणसामर्थ्याच्चअन्यथागतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थकर्मकाणामित्येवात्रस्यात्।नियमार्थंचैतत्सूत्रमितिप्राञ्चः।णिजर्थेनाप्यमानस्यदिभवतिनहिगत्यर्थानामेवकर्तुरिति।तेनपाचयतिदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यत्रप्रयोज्येप्रकृत्यर्थेप्रतिकर्तृत्वस्यैवनिरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीयासिद्धेति।उक्तञ्च।गुणक्रियायांस्वातन्त्र्यात्प्रेषणेकर्मताङ्गतः।नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाःस्वधर्मेणाभिधीयतइतिकर्तुःस्वधर्मेणतृतीययेत्यर्थः।ननुणिजर्थेप्रतिकर्मत्वंबाधित्वाप्रकृत्यर्थप्रतिकर्तृत्वंपरत्वादेवसिद्धम्।अन्तरङ्गत्वाच्चास्वकारकविशिष्टाहिक्रियाणिजर्थेनसंबद्ध्यतेहेतुमतिणिजिवधानात्।कर्तृप्रयोजकस्यहेतुत्वात्।अतएवोपजीव्यापिकर्तृसञ्ज्ञा।एवंचपरत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापिचप्रयोज्यस्यास्तुकर्तृत्वङ्गत्वादेर्विधितोचितेतिचेत्।अस्त्येवमूलसूत्रस्यनिर्बाधत्वात्।नियमसूत्रमिदमितियत्रस्थानाकागतिरितिचेत्।शृणु।णिजर्थस्यशब्दंप्राधान्यंपुरस्कृत्यप्रधानानुरोधिन्याःकर्मसञ्ज्ञायाःप्राबल्यात्विप्रतिषेधएवनास्ति।अन्तरङ्गेपजीव्यत्वेऽपिप्रधानंप्रतिनंप्राबल्यंप्रयोजयतदुक्तन्यायेनग्रन्थानामुक्तिसंभवः।।अर्थप्राधान्यपुरस्कारेतुविधायकत्वमेवोचितमितिद्वेयम्॥ ७॥कार्यत्वाच्चकर्तृसञ्ज्ञाप्राप्नोतीत्युक्तमनन्तरंसामर्थ्यादित्यस्यगत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थमन्यतेपुरस्कारेत्यिति।तुनाऽरुचिःसूचिता।प्रयोजकव्यापारेऽन्यानधीनत्वलक्षणार्थंप्राधान्यस्यशब्दप्राधान्यस्यचसत्त्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थंप्राधान्यस्यप्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्यपुरस्कारेणयुक्तइति।किंचकर्तृग्रहणंधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्यतल्लक्षणंनतुतत्सञ्ज्ञकपरम्।अतउपजीव्यत्वंदुरुपपादम्।आकङ्क्षारसूत्रस्थस्यारम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः।किंचपरंकार्यमितिपाठेविरोधाभावात्सर्वत्रसञ्ज्ञाद्वयप्राप्तावस्यनियमार्थतैवोचिता।एषाकर्मसंज्ञैवेतिनियमस्तुनप्राक्कडारादितिशास्त्रबा

नच्चिहेति।तथायुक्तमित्यनेनापिनन्त स्थानीप्सितत्वाभावात्ततत्रापिकर्तुरित्यनुवृत्तेश्चालक्षणांविनेति।कर्तृपदस्यस्वतन्त्रेलक्षणांविनेत्यर्थः।अतएवसार्थाद्दीयतेदत्यत्रकर्तुरपाठनत्वेपिक
र्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरितिसंप्रदानसञ्ज्ञासूत्रेकैयटेस्पष्टम्।तत्रयोजकोहेतुरितिसूत्रेण्येवमेवेतण्वणिञ्सिद्धिः।भवत्येहीति।किंचप्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफला
श्रयत्वेनाक्षतंकर्मत्वम्।किंचणिजुत्पत्तेःप्रागेवस्वर्गादीनांकर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यामवस्थायांकर्तृत्वसम्बन्धात्।अकृतव्यूहादितिवत्याना स्त्येवा।प्रापणमिति।उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्या
पारानुकूलव्यापारोहितत्।तप्तापीति।अतएवप्रतिषेधोयथाकथंचिद्दूत्यर्थानामण्यत्रग्रहणमितिभावः।प्राप्तिमत्वाति।नवेतिसूत्रेभाष्येहृक्रो।रित्यस्योभयत्रविभाषात्वमुक्त्वाप्राप्ते
शत्रूनिति।स्वर्गकर्मकंशत्रुनिष्ठंयदूमनंतदनुकूलोयन्निष्ठोव्यापारःसश्रीहरिर्मेगतिरित्यर्थः।नन्विहकथंस्वर्गस्यकर्मत्वंकर्तुरीप्सिततमंहिकर्मनचशत्र
वःकर्तारः।तेषांगत्यादिसूत्रेणकर्मत्वादितिचेन्।मैवम्।कर्मसञ्ज्ञायांहिकर्तृग्रहणंस्वतन्त्रस्योपलक्षणम्।स्वातन्त्र्यंचधातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव।तच्च
प्रयोजकसंनिधानेपिप्रयोज्यस्यास्त्येवेतनुपोपलक्षणत्वेप्रमाणाभावः।प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनांहृदिकर्मणाम्॥अप्रधानेदुहादीनामित्युक्त्वा प्यस्ने
कर्तुश्चकर्मणइतिवदनोभाष्यकृतएवतत्रप्रमाणत्वात्।नहिलक्षणांविनाणिजन्तानांहिकर्मकतालभ्यते येनण्यन्तेकर्तुरितिवचनंसावकाशंस्यात्।ननु
स्वतन्त्रसंकेतितस्यतत्रैवलक्षणाकथमितिचेत्संज्ञान्तरानुपहितेसंकेतितस्यतदुपहितसाधारणेस्वतन्त्रमात्रेसेत्यवधेहि।नीयह्योरिति।यद्यप्यनयोःप्राप
णमर्थोनगतिस्तथापिगतिरपिविशेषणीभूयप्रापणमर्थेप्रविष्टेत्येतावन्मात्रेणप्राप्तिमत्वाप्रतिषेधउक्तः ॥ अभ्यवहरतिमुदाहृत्याप्राप्तेहरतिभारंदेवदत्तोहार
यतिभारमित्युदाहरणात्।विपूर्वोहरतिर्गत्यर्थोभ्यवपूर्वःप्रत्यवसानार्थइतिनत्रत्यकैयटाच्चनगतीतिसूत्रेभाष्येहवयोरप्रतिषेधःसंप्रहरन्तेराजानइतिहिंसार्थेरावभाष्येउदाहरणाच्चन
त्रैवहिर्नैगत्यर्थःदेशान्तरप्रापणंहिवहेरर्थइतिभाष्येणप्रापणस्यगतित्वाभावबोधनाच्चनगत्यर्थत्वेनतेषांग्रहणम्।प्राप्तिसंबन्धमात्रंनसंयोगएवासुरंवप्राप्तोधनंप्राप्तोभूःप्राप्तेत्यादिष्यवहा
रात्।आदिकर्मणिचकर्तरीप्सितःदेशान्तरप्राप्तेःपरंगतिंविनाऽनुपपत्त्याकचिन्नान्तरीयकतयागतिप्रतीतिरस्त्येवतादृशमपिगत्यर्थकत्वमभिमत्यवार्तिकारम्भवःस्तुतोप्राप्तिरेवेतिअनेनसूचितम्।

हिंसेति। हिंसाङ्गे भक्षणे च भक्ष्यतेर्ग्रहिर्बोद्धा । भाष्यप्रयोगादेवेति। आद्यानार्थकघटादिभिन्नस्मरतेरेवयोगेतद्भाष्यप्रामाण्यात्कर्मत्वाभावोघटादेस्तुभवत्येवकर्मत्वमितिभावः। परास्तादितिदूरंचकैयटानुरोधेनोक्तम्।वस्तुतः शब्दक्रियाणामितिपक्षेभाष्येह्वयतिशब्दयतिक्रन्दयतीनांनिषेधउक्तोनतुशब्दकर्मकाणामितिपक्षेएवंचतत्रपक्षेशब्दायतौप्र

नियन्त्रिति। नियन्तापशुप्रेरकोनतुसारथिरेवतेनत्वाह्वयतिबलीवर्दान्यवान्इतिसिद्धयति।अनिषेधदिति। प्रयोज्यःकर्मेतिवक्तव्यमितिफलितोर्थः।सूतइति।नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः सत्ताचसारथिः।आद्यतीति।अकर्त्रभिप्रायेफलेशेषात्कर्त्तरीतिपरस्मैपदंकर्त्रभिप्रायेतुणिचश्चेत्यात्मनेपदमेवातदपवादस्यनिगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्यस्यअदेःप्रतिषेधदितिनिषिद्धत्वात्।सस्यमिति। सेत्रस्थानांयवानांभक्ष्यमाणानांहिंसादृष्ट्यातस्यामवस्थायांतेषांचेतनत्वात्।स्मारयतीति।यत्तुणेरणाविति सूत्रेस्मरयत्येनंवनगुल्मस्वयमेवेत्युदाहृत्यनेतत्रभाष्यप्रयोगादेवकर्मत्वंबोद्धम्।शब्दायतेरिति।शब्दंकरोतीत्यर्थेशब्दवैरेत्यादिनाक्यङ्।ततोहेतुमतिचेतिधात्वर्थेति।एतेनशब्दायतिसैनिकैरिपूनितिकर्मप्रयुञ्जानाःपरास्ताः।यत्तुप्राचांअयंक्रन्दशब्दायह्वयांनेत्युक्तम्।तत्रायतेरुक्तिस्तावन्निर्मूलैवाक्रन्दह्वेञोस्तुशब्दक्रियत्वमात्रेणप्राप्तिसंभावनात्।वस्तुतस्तुनाशौसूत्रार्थदत्युक्तम्।यद्यपिग्रहदृशामिनिकर्मत्वमुक्तम्।तत्रदृशिग्रहणंप्रामाणिकमेवाभृणोतेस्तुशब्दकर्मकत्वात्सिद्धम्।ग्रहेस्तुदिकर्मकत्वंयद्यपिसुधाकरादीनांसंमतंतथापिबहूनामसंमतम्।अतएवअजिग्रहत्तंजनकोपनुस्तरितिभट्टिप्रयोगमजिग्रहत्बोधितवानितिव्याचख्युः।तथाअयाचितारंनहिदेवदेवमद्रिःसुतांग्राहयितुंशशाकेत्यत्रग्राहयितुमुद्वाह्यत्वेनबोधयितुमितिव्याचख्युः।युक्तंचैतत्।ग्राहेर्द्विकर्मकत्वेहिजायाप्रतिग्राहितगम्यमात्मानमित्यत्रक्तेनप्रयोज्यायाधेनोरभिधानंस्यात्।ण्यन्तेकर्तुश्चकर्मणइत्युक्तेः ॥ ॐ तिषेधानुत्थाःकर्मकशब्दायतिसत्त्वेनमानम्।शब्दस्यार्थेनसंगृहीतत्वेपिबहिर्भूतपुत्रादिकर्मीभावेनमानमितिबोद्धम्।व्याचख्युरिति। तेनबोधनातिरिक्तार्थस्यनद्विकर्मकत्वम्।अन्यथाःप्रसिद्धार्थपरिग्रहोव्यर्थएवस्यादितिभावः।ग्राहेः।बोधनातिरिक्तार्थग्राहेः ॥

ततश्चेति।एवंचज्ञधिकरणत्वादन्यपदार्थाभावाच्चबहुव्रीहिर्नस्यादितिभावःप्रतिग्राहितेदृति।अस्यजायपेत्यदिः।तत्रजायाप्रतिग्राहितशब्दयोस्तृतीयातत्पुरुषंकृत्वाबहुव्रीहिःकार्यइतिभावः।बहुव्रीहिणात्तृतीयातत्पुरुषस्तुदुर्लभोविधायकाभावात्।अवयवेनसामर्थ्येपिसमुदायेनतृतीयान्तस्यासामर्थ्याच्चतदाह।जायानिष्ठेति।ननुद्विकर्मकेधिनेतुरूपप्रयोज्यकर्मणःकर्मत्वाविवक्षायांगन्धमाल्यरूपकर्मण्येवक्तेदृष्टसिद्धिरितिचेन्न।णिजुत्पत्त्यर्थंप्रयोजकजायायाहेतुत्वावश्यकत्वेनहेतोश्चकर्तृप्रयोजकत्वरूपत्वेनप्रयोज्यायाधेनोःकर्तृत्वार्थंजायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षायाआवश्यकत्वेनेदृशार्थस्यैवैतत्कर्मसञ्ज्ञानिमित्तकोटौप्रवेशेनेदृशविषयेकर्मत्वाविवक्षायाउपपादयितुमशक्यत्वात्।कर्मत्वशक्तेरपितत्समनियतत्वेनाविवक्षायाअसंभवदृत्यभिमानात्।नचनिरुक्तप्रेषणप्रतिग्रहधातोर्णिनितश्चजायागन्धमाल्येप्रतिग्राहितामितिस्यात्।सिद्धान्तेतुप्रतिग्राहितेगन्धमाल्येयमेतिविग्रहः।जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतंगन्धमाल्यकर्मकंयत्प्रतिग्रहणंतत्कर्त्रीमित्यर्थः।अन्यपदार्थान्तर्भावेणेकार्थीभावेविशेषणविशेष्यभावेपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात्।अभिवादयतेरुपसृष्टादृशेस्तुप्रेक्षाविभाषेयम्।अभिनि।नेल्याच्चतरत्वेनपूर्वनिपातेकर्तव्येप्रियंतोजारणभाइत्यसमुदायविवक्षार्थमित्याह।संपातपूर्वकस्येतिनेनेहनानिविशतेयदिभूक्तशिक्षायदेदृति।क्वचिन्नेति।एषवर्षेषाभिनिविष्टानामितिभाष्यप्रयोगस्त्वेहमानम्।उपपदविभक्तिमाह।उभसर्वतसोरित्यादिना ॥ ॐ गन्धमाल्यकर्मण्येवक्तेदृष्टसिद्धिर्णीमापदेनषष्ठीसमासदृतिवाच्यम्।प्रकृत्यैवतदर्थलाभेणिजुपादानस्यापुष्टतापत्तेः।ननुगवादिपदानांविग्रहेस्वार्थमात्रपराणांसामानाधिकरण्येनान्यपदार्थपरत्वमिवप्रतिग्राहितशब्दस्यधेनुपरत्वेपिस्वौगन्धमाल्यपरत्वंभविष्यतीत्यतआह।अन्यपदार्थेति।तदन्तर्भावेणेकार्थीभवस्यसूत्रस्थत्वादिबलेनाङ्गीकारेप्यन्यान्तर्भावेणतत्स्वीकारेमानाभावदृतिभावः।अभिवादयतेरितिवदिअभिवादनदृतिण्यन्तस्येत्यर्थः।व्याख्यानात्तङ्गतग्रहणेस्थितेव्याख्यानेबीजाभासंदर्शयति।पूर्वनिपातेति।निविशतेदृति।अतएवसत्रेनिविशतेदृतिभाष्यप्रयोगःसंगच्छतेभाष्यप्रयोगदृति।समर्थसूत्रस्थदृतिशेषः ॥

उभसर्वयोस्तसाविति।उभांशेउभशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वंषष्ठ्यर्थइतिबोध्यम्।उभशब्दस्यशब्दपरत्वाद्वृत्तिविषयेविनायचवार्त्तिके।उदाहरणेतुअन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवंत्यवि
तउभयशब्दान्तस्यापितदघटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्येवेतिनदोषः।वृत्तिविषयेदृति।वृत्तौरूढतायामित्यर्थः।प्राचीनैर्हिउभौसाभ्यासस्येतिनिर्देशेनवृत्तिघटकेपरतएवा
यजितिव्याख्यातंतदाह।उभशब्दादित्यादि।एवंचतेषांलक्षणाप्रयणंव्यर्थमितिभावः।अविभक्तिकइति।अनुत्पन्न विभक्तिकइतिदर्शइतिव्याख्यातारः दृष्टान्तबलेनतथैव
उभसर्वयोस्तसौउभसर्वतसौतदन्तयोर्योगेद्वितीयाकार्यैत्यर्थः।अत्रप्राञ्चः।उभशब्देनोभयशब्दोलक्ष्यते।अन्यथातसोसंभवादित्याहुः।वस्तुतस्तु।वृत्तिविषये
अयच्प्रवृत्तावपिउभशब्दाद्विहितोयस्तस्तदन्तमस्त्येवेतियथाश्रुतंसाधु॥धिगित्यविभक्तिकोनिर्देशः।गवित्ययमाहेतिवदितिप्राञ्चः।तन्नातथासतिअपदा
न्तत्वाद्दशान्तेलोपःशाकल्यस्येत्यस्यैवदार्ष्टान्तिकेजश्त्वस्यापिअप्रवृत्तिप्रसङ्गात्।नचायंगकारान्तएवेतिभ्रमितव्यम्।कस्यचिद्दृतिसूत्रेधकिदित्युदाहरणस्या
संगतिप्रसङ्गात्।तस्मात्तूधिगितिविभक्त्यन्तमेव।प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्सुपोलुक्।उभयतःकृष्णमिति।कृष्णस्यपार्श्वद्वयोरित्यर्थः।आद्यादित्वात्तसिः।ष
ष्ठ्यर्थेद्वितीया।एवमुपपदविभक्तेःसर्वत्रबोध्यम्।नाम्नोद्वित्वैवसंबन्धःसर्ववाक्येष्ववस्थितः।सामानाधिकरण्येनषष्ठ्यावापिक्वचिद्वेतद्दृत्तिस्थेतौषष्ठीग्रहणंत
दपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम्।द्वित्वेत्युक्तिःसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यांनिर्वाह्या।षष्ठीतूपपदाद्योरेकस्मिन्नित्यादौ।धिक्कृष्णाभक्तमिति।तस्यनिन्द्यतेत्यर्थः।कथं
धिङ्मूर्खेतिसंबोधनपदस्यक्रियान्वयइतिप्रागेवोक्तत्वाधिक्शब्दयोगाभावात्।क्रियापदंचकुत्रचिदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत्॥श्लाघाद्यभिप्रेत्याह।जश्त्वस्येति।अतिदे
शादिति।अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः।आद्यादित्वादिति।कृत्स्नसंबन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागताद्यर्थेपञ्चम्यास्तसिलित्यन्ये।सामानाधिकरण्येन विनापिसंबन्धंविशेष्यविशेषणभा
वेनाषष्ठ्येतिभेदसंबन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः।नाम्नोरित्यनेनक्रियाकारकयोःक्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसंबन्धेनान्वयइतिसूचितम्।वैयधिकरण्येतिषष्ठ्यास्त्व
तद्वैयधिकरण्योपलक्षणमितिभावः।क्रियान्वयदृतिबोधनीयक्रियान्वयमदित्यर्थः।धिक्शब्दयोगाभावादितिसंबोधनस्यक्रियान्वयात्तक्रिययैवधिकोयोगोनतेनापीतिभावः ॥

व्याख्यानमिति।तातेत्यादेर्हाशब्देनसंबोधनेनयोगदृतिभावः।हापदस्यचाध्याहृतत्वामित्यनेनमामित्यनेनवाऽन्वयदृतितात्पर्यम्।।कारकविभक्तित्वमिति।कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः।संबोधनपदार्थस्यदेवस्यतत्वमित्यनेनसहाभेदेपिशब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतेरुपपदत्वस्याशक्यतयाकर्तृत्वंदुर्लभम्।वास्तवक्रियाश्रयत्वमादायकर्तृत्वेतुबहूपपन्नवदृतिभावः।नास्यप्रवृत्तिरिति।अतएवसर्वेषामंघमस्माभामुपर्युपरिवर्त्ततदृत्यादेर्नद्वितीया।अत्रह्युपर्यधीत्यस्यातिशयोर्थोनसामीप्यम्।वीप्साद्विर्वचनंचात्रेतिबोद्धम्।उपसर्गदृति।बुभुक्षितान्वितप्रत्यर्थसंबन्धस्यतथोचमूर्खसंबोद्धृकंनिषिद्धाचरणादिनिन्द्यमितिवाक्यार्थः।एतेनहेतातहादेविधीरभवेत्यादिव्याख्यातम्।यत्त्वाहुः।उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिसंबोधनेप्रथमैवभवति।संबोधनपदस्यकर्तृकारकत्वाविलादिति।तन्मन्दम्।संबोधनपदस्यकर्तृकारकत्वेउक्तिसंभवाभावात्।देवप्रसीदेत्यादौवस्तुगत्यादेवएवकर्तेतिचेन्नैतावताकारकविभक्तित्वं लभ्यते।किंचदेवत्वांभजेत्वांभजन्तीत्यादौसंबोद्धृस्यवास्तवमपिनकर्तृत्वमित्यस्तंतावत्।उपर्युपरीति।कथंतर्हिउपर्युपरिबुद्धीनांचरन्तीश्वरवदृषः।उच्यते।उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरिचरन्तीत्यर्थः।एवंचआम्रेडितलाभावान्नद्वितीया।यद्वा।प्रतिपदोक्तस्यैवपर्यद्यधसःसामीप्यदृतिरुक्तद्विरुक्तस्यात्रग्रहणम्।तेनवीप्सायोद्विर्वचनेसतिनास्यप्रवृत्तिः।अन्यत्रापिदृश्यतदृत्युक्तंतदृर्शयति।अभितःपरितदृति।प्रतिभातीति।एषप्रतिशब्दःक्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः।नतुकर्मप्रवचनीयः।अन्तरात्वांमामिति।तवममचमध्येदृत्यर्थः।सामर्थ्यादिति।अतएवहेतुत्वपर्यन्तमपिशब्दबोधेविषयदृतिस्वीक्रियतदृतिभावः।नदीमन्विति।द्वितीयायाःसंबन्धोर्थः।सचेहसाहित्यरूपदृतिअनुनाद्योत्यते।लक्षणेत्यम्।वृक्षंप्रतीतिवृक्षसंबन्धिद्योतनमर्थः।संबन्धश्चलक्ष्यलक्षणभावदृतिप्रत्यादेद्योतयन्ति।भक्तोविष्णुंप्रतीति।विष्णोर्भक्तेश्चविषयविषयिभावःप्रत्यादिद्योत्यः।लक्ष्मीरिति।लक्ष्मीरूपस्यभागस्यहरिणासहसस्वामिभावःहरंहरमिति।द्रवीप्साद्विर्वचनेनैवद्योत्यते।परिशब्दस्तुक्रियायासंबद्यतेकर्मणिद्वितीया।कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञयाउपसर्गसञ्ज्ञायाबाधात्फलेन ॥७ क्रियागतत्वात्तुभुक्षितस्यनभातीत्यन्वयदृतिभावः।मद्वेदृति।अन्तरदृतिहिमद्वेदृत्यर्थकम्।लक्ष्यलक्षणेतिवृक्षप्रकाशेनविद्युद्विद्योतनज्ञानाद्वृक्षोलक्षणंविद्युद्विद्योतनंलक्ष्यम्।कर्मणीति।वृक्षपदार्थस्यसेचनंप्रतिकर्मत्वात्।अतएववृक्षस्यप्रतिसेवनमित्यादौषष्ठीतिभावः ॥

विषयेनयेति। अन्यद्योत्याया अपि वीप्सायाः सञ्ज्ञाप्रतिनिमित्तत्वादिति भावः। इतरेलक्षणादयस्तुद्योत्याएवेति वोद्यम्। इतितुनभवतीति। विशिष्टक्रियासंबन्धेविशेषणेनापिसंबन्धा
त्प्राप्तिरितिभावः। एतत्सर्वंहरदत्तानुरोधेनाकर्मत्वाविवक्षायामपिद्वितीयार्थेसञ्ज्ञायाआवश्यकत्वात्। किंचपरैः क्रियाविशेषकत्वेनव्यर्थत्वेनकर्मप्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्र
विस्तरः। नन्वत्रार्थेभागाइतीत्याकर्थंनिषेधोऽतआह। अत्रचेति। अर्थतोभागेपर्यवसानमादायनिषेधप्रवृत्तिरितिभावः। कालाध्वेति। येनकालेनाध्वनावात्यन्तसंयोगस्तद्वृत्तिभ्यामित्यर्थः।
एतदर्थमेवलक्षणादयोविषयतयोपात्तादितिव्याख्यातमाकरे। पञ्चम्यपाङ्परिभिरितितुनभवति। वर्जनार्थेनापेत्यनेनसाहचर्यात्। ममाभिष्यादिति। ममभागः स्यादित्यर्थः। माम
भिष्यादित्यपिप्राञ्चः प्रत्युदाहरन्ति। तन्नमांप्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेनअस्तेः सकर्मकत्वान्नामितिद्वितीया। अत्रचममभागइत्यर्थतः पर्यवसानात्। अभागेइतिकर्मप्रवचनी
यत्वेनिषिद्धेउपसर्गप्रादुर्भ्यामितिषत्वम्। पूजायांचेति। सुः पूजायामितिपूर्वसूत्रात्पूजाग्रहणमनुकृष्यते। कालाध्वनोः। अन्तेविराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः सचासौसंयोगो
निरन्तरसंनिकर्षइत्यर्थः। द्वितीयास्यादिति। श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव। मासस्येति। कृत्योर्थप्रयोगेकालेऽधिकरणइतिषष्ठीत्याहुः। तन्न। तत्रशेषग्रहणानुवृत्त्या
द्विरह्नोभोजनमितिकृदन्तेनसहसमासवृत्तेरेवफलत्वात्। तस्मादिहषष्ठीशेषइतिसूत्रेणैवषष्ठीतितत्त्वम्॥ इतिद्वितीया॥ स्वतन्त्रःकर्ता। प्रधानीभूतधात्वर्थप्र
तिआश्रयत्वंस्वातन्त्र्यम्। आहच। धातुनोक्तक्रियेतिस्वंकारकेकर्तृतेष्यतइति। साधकतमंकरणम्। प्रकृष्टेति। यद्व्यापारादनन्तरंक्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम्। उ
क्तंच। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यतेयदायत्रकरणंतत्तदास्मृतमिति। विवक्षतइत्वनेनस्थाल्यादीनामपिवैवक्षिककरणत्वमस्तीति
ध्वनयति॥ ७ तस्मादिति। अन्तरङ्गत्वाच्चेत्यपिवोद्यम्। एतेनशेषग्रहणानुवृत्तौतेनैवेतिपरास्तम्॥ इतिद्वितीया॥ प्रधानीभूतेति। प्राधान्यंचकर्तृप्रत्य
यसमभिव्याहारेधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वम्। धातुनोक्तक्रियेकारकेनित्यंकर्तृतेष्यतेइत्यन्वयः। यद्व्यापारादिति। अनन्तरशब्दयो
गेदूरान्तिकार्थैरितिसूत्रेणपञ्चमीयत्रनेषांकारकाणांमध्येइत्यर्थः॥

वस्तुतदृति।वस्तुनीत्यर्थः।सार्वविभक्तिकस्तसिः।तत्कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यम्।इदंवस्तुकर्त्रैवेत्यादिक्रमेणनिर्देश्यमित्यर्थः।हियतोवस्तुनतत्तद्रूपेणव्यवस्थितम्।तामेवाव्यव
स्थान्दर्शयति।स्थाल्येत्यादि।कारकत्वमिति।विशेषणत्वादियथास्वञ्जकुञ्चादावव्यवस्थितम्।एवंकारकत्वेतद्व्याप्यमधिकरणत्वादिकंचेत्यर्थः।तण्डुलानोदनंपचतीत्य
त्रकारकस्यापितन्दुलस्यतण्डुलानामोदनंपचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेनषष्ठ्यन्ततादर्शनात्कारकत्वस्यचभिचारोद्रष्टव्यः।प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति।प्रकृतधातुव्यक्तीत्य
र्थः।अनेकधात्वमेवदर्शयति।एवंचपचेरिति।तण्डुलधारणादिपरत्वेदृति।आदिनाआपाकस्थाग्निधारणम्।अवयवविभागादीति।आदिनारोटिकादावयवमेलनम्।न
आहच।वस्तुनस्तद्देनिर्देश्यंनहिवस्तुव्यवस्थितम्।स्थाल्यापच्यतइत्येषाविवक्षादश्यतेयतदृति।अयंभावः।कारकत्वंतद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कंचवस्तुविशेषे
विशेषणविशेष्यभावबन्धव्यवस्थितंहिगौस्सर्वप्रतिगौरेवनतुकंचित्स्वस्मैगौरितिवत्।विशेषणंविशेषणमेवेतिसुवचम्।तथाचकथंचित्धातुव्य
क्त्याउपस्थापितेःर्थेकिंकर्त्रादिकमितिप्रश्नेप्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रय तमाविवक्षितःकर्ता।व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयःकर्म।कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेना
श्रयोधिकरणम्।पच्यर्थेव्यापाराश्रयेनेकधा।स्वंचपचेरधिश्रयणतण्डुलावपनेधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वेतदाश्रयोदेवदत्तःकर्ता।ज्वलनतात्पर्यकत्वेरधाकर्त्ता
रः।तण्डुलधारणादिपरत्वेस्थालीकर्त्री।अवयवविभागादिपरत्वेतण्डुलाःकर्तारः।स्थाल्यापचतीत्यत्रतृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपिस्थालीकरणमेवनतुकर्त्री।देवदत्ता
दिव्यापारस्यैवतदुपात्तत्वात्।तथा।आदिस्वादिभ्यासुपात्तेर्थेप्रयोज्यःकर्ता।तस्मिन्नेवार्थेभस्यतिनोपात्तेकर्म।अधिपूर्वैःशीङादिभिरुपातेःर्थआधारःकर्मकेवलै
रुपात्तेअधिकरणमित्यादि ॥ तण्डुलाःकर्तारइति।कर्मकर्तरीत्यर्थः।संप्रदानापादानयोस्तुनकर्तृत्वविवक्षाशब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्व्यापरेधातोरनुक्तेरितिबोद्धव्यम्।उपास्ते।उक्तैकदृत्य
र्थैः।स्वप्रकाशत्वे।ज्ञानविषयत्वे।कर्तृकर्मविरोधदृति।अभेदेआधाराधेयभावस्यविषयविषयिभावस्यचाभावादितिभावः।शब्दविशेषोपाधिकस्यशब्दविशेषनिमित्तकस्यक
र्तृकर्मशब्दयोराश्रयविषयोपलक्षकत्वे स्वप्रकाशत्वेदृत्यस्यस्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वेदृत्यर्थेवालक्षणेवदोषदृतिबोद्धव्यम् ॥

परेति।कर्मत्वाभिमतापेक्षयापरेत्यर्थः।गम्यादिकर्तृत्वेतिग्राप्तिवारणायेदम्।अपादानेदृति।प्रयागात्काशीगच्छतीत्यादेस्तस्यापिक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादितिभावः।धात्वर्थतावच्छेदकेति।संयोगस्यैवतथात्वेनतुविभागस्येतिभावः।तत्त्वेवेति।ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वेवेत्यर्थः।वचनबलात्।गत्यादिनियमबलात्।ननुविभागस्यतत्त्वेनकर्तुरितितथायुक्तमितिचन्नेतिअपादानप्रकरणेवद्व्यन्वयिनोविभागस्यधात्वर्थतायावश्यमाणत्वादित्यतआह।एकसञ्ज्ञेति।सावकाशादृति। विषंभुङ्क्ते दृत्यादौसावकाशमादृत्यर्थः।कर्तुरितिकर्मसञ्ज्ञयापा

एतेनज्ञानस्यस्वप्रकाशकत्वेकर्तृकर्मविरोधदृत्यादिपरास्तम्।शब्दविशेषोपाधिकस्यकर्तृत्वादेःप्रत्यक्षादौउक्तिसंभवाभावात्।एतेनपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वंचेत्।अपादानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालिकर्मेतिपरिष्कुर्वन्तोपिप्रयुक्ताः।ग्रामंगमयतिदेवदत्तमित्यादौगन्त्यर्थमात्रेः।तन्मतेगम नस्यप्रकृत्यर्थत्वेपित्याज्ञानवच्छेदकत्वात्तत्रणिजोव्यापारार्थकत्वंनप्रकृतेः।नसेवापाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तृपतिमाप्तेः।तत्रपरिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वंवचनबलाद्व्यवस्थितमि तिचेत्।अपादानेपितर्हितिचास्तीत्यवधेहि।एकसञ्ज्ञाधिकारेऽनवकाशयासावकाशायाबाधात्।अतएवात्मानमात्मानेत्यादौपरयाकर्तृसञ्ज्ञयाकर्मसञ्ज्ञाबाधमा शङ्क्याहंकारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्यसमाहितंभाष्ये।रामेणेति।इहयद्यपिविभक्त्युपस्थितानांकारकाणांक्रियांप्रतिविशेषणतैवतथापिकृदुपस्थितानांवि शेष्यतैव।सत्त्वप्रधानानिनामानीत्युक्तेः।धातूपस्थाप्ययोःफलव्यापारयोरपिकर्मकृत्समभिव्याहारेविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः।तथाचरामनिष्ठोयोव्यापा रस्तद्विषयीभूतबाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयोवालीतिवाक्यार्थः ॥

ञ्च दानसञ्ज्ञायाःपरत्वाद्बाधिका।अतएवग्रामंगच्छतीत्यादौद्वितीयासिद्धिरितितात्पर्य्यम्।अ पादाननिष्ठविभागीयसंबन्धस्यफलतानवच्छेदकत्वान्नदोषदृत्यपिवोद्यम्।अतएवाएकसञ्ज्ञाधिकारेसञ्ज्ञयोर्बाद्यबाधकभावादेव।अहंकारादीति।आदिनाशरीरम्।विभक्त्युपस्थि तानामिति।विभक्त्यर्थस्यसंसर्गतयैवेतदन्तोपस्थितानामित्यर्थः।व्यत्यासदृति।तद्व्यत्यासेनैवधातुतस्तदुपस्थितिरित्यर्थः।तत्रव्यापारजन्यफलमेवधात्वर्थदृतिभावः ॥

तदिष्टापनीति।तत्रकृत्यर्थक्रियायामधिकारकाणामन्वयादितिभावः।तत्रैवमानमाह।कर्त्रित्यादि।यत्तुभवतिक्रियायांप्राथमिकान्वयेनतत्तद्विभक्तीकृदन्तेनपार्श्विकान्वयात्तेषांवारितार्थ्यमिति।तन्नाभवतिक्रियायांकर्त्तृत्वेनान्वयेकर्तुरुक्तत्वात्तृतीयानापत्त्याहरिणात्रातइत्यसिद्ध्यापत्तेः।करणत्वेनान्वयेपार्श्विकस्यापिहरिकर्त्तृकत्राणकर्मणोबोधानापत्तेः।कर्तृतृतीयान्तेनसमासविधायकासंगतेश्च।यत्कर्त्तृककृतिकर्मविश्वमितिविग्रहवाक्यजबोधादिन्नबोधस्वीकारेनमानमतआह।अथषष्ठ्यर्थेति।आकृतीति।दृढंचयथायथंसर्वविभक्त्यपवादः।नाम्नेति।नामसंबन्धितीयन्तत्ववानित्यर्थः॥करणशब्दानुवृत्त्येति।एकसञ्ज्ञाधिकारेणचेतिबोद्यम्।ननुमनसादेवदृत्यसङ्गतंकृद्योगलक्षणषष्ठीप्राप्तेः।नचकर्तृयत्नवाजपेयाधिकरणेमीमांसकैरुक्तंकाष्ठैःपाचकइत्यपिस्यादितिवाच्यम्।कर्तृकरणेकृताबहुलंकर्तृकर्मणोःकृतीत्यादिसूत्राणांकृत्यकृत्यर्थेनकारकान्वयंविनोक्तिसंभवेस्वेवाभावादितिसुधीभिरालोचनीयम्।अनभिहितेकिम्।हरिःकरोतिजीवन्त्यनेनजीवनः।शाब्दिकःशब्दंदर्दुरंकरोतीतिठक्।कृतंविश्वंयेनकृतविश्वः।विश्वकर्मककृत्याश्रयइत्यर्थः।अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौसुत्यन्तरस्वीकारात्।यथाचैतत्तथावक्ष्यते।प्रकृत्यादिभ्यइति।आकृतिगणोयम्।तेननाम्नासुतीयन्तश्चरितेनदान्तइत्यादिबोद्यम्।द्वयोर्द्रोणयोःसमाहारःद्विद्रोणम्।पात्रादित्वात्क्लीबत्वाभावः।द्रोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः।चादितिकरणशब्दानुवृत्त्यापरिक्रयणेसंप्रदानमित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणापकर्षणेनवासञ्ज्ञयोःपर्यायेलब्धेसमावेशार्थश्चकारः।तेनमनसादेवदृत्यत्रकर्मण्यण्करणेतृतीयाचेत्युभयंसिद्ध्यतिमनसःसञ्ज्ञायामित्यलुक्।किंचासैर्देवयतेयज्ञदत्तेनेत्यत्रसकर्मकत्वाद्दणिकर्तुर्णौकर्मत्वेनाभणाद्यकर्मकादितिपरस्मैपदंचनेतिसिद्धान्तः॥ ॐ साहचर्यात्तत्रमुख्यव्यवहारेणधात्वर्थाश्रयस्यैवकर्मणोग्रहणम्।अतस्तोकंपाकइत्यादौषष्ठीनेतिवाच्यम्।धात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणेनैवतदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौमानाभावात्।ध्वनितंचेदमाकडारसूत्रेकैयटे।तादृशसञ्ज्ञात्वेदृढतरमानाभावश्चेत्यरुचेराह।किंचेति।कर्मत्वेनेति।नचवैकल्पिकत्वेप्यत्यन्ताविद्यमानकत्वाभावात्कर्मत्वाभावःसिद्ध्दतिवाच्यम्।तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्माणामेवग्रहणेमानाभावस्यात्रनिरूपितत्वादितिभावः॥

फलान्तरमाह। णाविति। दीव्यतैरैर्दत्तेनेनिभावेलकारोभावः फलमित्यपिबोद्यम्। करणत्वाच्चतृतीयेतिसमावेशाफलम्। द्वितीयेति। अक्षान्दीव्यतीत्यत्राक्षपदस्याक्षज्ञेयधनेलक्षण
नचतदाकरणत्वमक्षैरित्यर्थेक्षा नितिनभवतिद्वयन्ये। एकैवह्यत्रशक्तिरिति। द्विरूपत्वर्थनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः। सहयुक्ते। अत्राप्राधान्येनामशब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावद्त्या
ह। पितुरत्रेति। आर्यद्तिपुत्रसाहित्यवान्यिंताआगतदतिबोधेसाहित्यस्यपुत्रेणागमनसंबन्धएवसंभवद्तिपश्चान्मानसस्तत्संबन्धोपदर्शनिभावः। शब्दत्वंचविवक्षानिबन्धनमेवं
चैषुशब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतोविशिष्टाभावः। सहेत्यपुत्रैर्दशभिः भारंवहतीत्यादौविद्यमानतावाचिसहशब्देनेकक्रियान्वयित्वरूपविशेष्याभावकृतोविशिष्टाभावोदशानांपुत्राणांवि
द्यमानत्वेपीत्यर्थद्त्यत्रविस्तरः। अन्तरङ्गत्वादिति। प्राचीनैरन्तरङ्गत्वमूलकतयोक्तादुपपदविभक्तेरितिन्यायादित्यर्थः॥ वस्तुतस्तुतद्वाचकमेवेत्यन्तरङ्गत्वंतन्न्यायोपलक्षणंवोद्यम्। प्रथमा
मनु प्राचा कर्मसञ्ज्ञावास्यादिनिञ्चारभ्यातमेतदाकरविरोधादपेक्ष्यमास्यादेतत्। करणसञ्ज्ञायाअवकाशःदेवनाअक्षाःकरणेत्युट्। कर्मसञ्ज्ञायास्तु दीव्यन्तेअक्षाःकर्मणिनट्। अक्षैर्दीव्य
तीत्यत्रतुसञ्ज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसङ्गेपरत्वात्तृतीयैवस्यान्नतुद्वितीयेतिचेत्। अत्राहुः। कार्यकालपक्षेकर्मणिद्वितीयेत्यत्रपरस्योपस्थानंतस्यान्यकार्यत्वाद्द्वितीयेति। ननुदीव्यन्तेअक्षा
द्त्यत्रकर्मण्यभिहितेपिकरणत्वस्यानभिधानात्तृतीयास्यात्। तथादेवनाअक्षाद्त्यत्रल्युटाकरणस्याभिधानेपिकर्मणोनभिधानात्द्वितीयास्यात्। मैवम्। एकैवह्यत्रशक्तिःसञ्ज्ञाद्वययोगि
नीतयाचरुभयत्राप्यभिधानमेवनतुनभिहितत्वमासहयुक्ते। पुत्रेणेति। पितुरत्रक्रियासंबन्धःशाब्दः। पुत्रस्तुआर्थद्तितस्याप्राधान्यम्। अप्रधानग्रहणंशक्यमकर्तुमानचैवंपितुरपित्
तीयापत्तिः। तत्प्रातिपदिकार्थमात्रेअन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेः॥ ७ यात्रकारकविभक्तित्वमनभिहितपदेभाष्येबहुशःस्पष्टमस्यत्रप्रपञ्चितंच। अन्तरङ्गत्वंतुनयुक्तम्। षष्ठ्यपवादत्वमिवप्रथमापवादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः। अनन्तरस्येतिन्यायेनचप्रथमापवादत्वस्यैववापत्तेः। उपपदविभक्तेरितिन्यायेनचवाचनिकेसर्वतोबलवत्त्वेकारकविभक्तेर्वोपितेर्यौक्तेषषष्ठ्यपवादत्व
मुपपदविभक्तीनामवतिष्ठते। किंचउपपदविभक्तेःपदान्तरनिमित्तकत्ववत्कारकविभक्तेःक्रियानिमित्तकत्वात्तत्वंदुरुपपादमनचसंबन्धस्यक्रियाकारकभावमूलकत्वेनतत्प्रयुक्तकार्यं
बहिरङ्गपुत्रेपितृतीयानापनेरन्तरङ्गक्रियाकर्तृत्वमूलकत्वात्साहित्यस्याक्रियायाःप्राधान्यात्तन्निमित्तिकाविभक्तिःप्रबलेत्यपिनयुक्तम्। अप्रधानक्रियायामपिकारकान्वयदर्शनात्॥

तदेतदुक्तं नयन्नाहृदित्यादौकारकविभक्तेरिति।अत्रादिनापुत्रेणसहागतःपितेत्यस्यसंग्रहःदृत्यत्रम्।अर्शआद्यजन्तदृति।व्याख्यानादितिभावः।अन्ययायेनगुणेनकारणत्वादिनावयवस्यविकारेणतस्य तद्वत्त्वंपत्याःसिकाणस्येत्यादौप्रथमांबाधित्वागुणवचनात्काणशब्दादेरेवस्यात्अक्ष्णाकाणदृत्यादौतुषष्ठ्येवस्यादितिबोद्धव्यम्।प्रकृत्यर्थेति।अर्शआद्यच्प्रकृतेरित्यर्थः।शरीरस्येत्यवयवोपलक्षणम्।संभवतीति। लक्ष्यःसंभवतीत्यर्थः।दृव्यादिति।आदिनागुणक्रिये।एवंचत्रितयसाधारणंहेतुमाह नियतक्रियमिति।क्रियायानियतमित्यर्थः।क्रियामात्रविषयमिति यावत्।हेतुकरणयोर्भेदमभ्युपेत्यान्तरमप्याह।नाग्निरितिति।एवंचकरणत्वहेतुत्वविषयकशाब्दबोधापत्तेस्तत्रद्वयमित्यर्थः।विकल्प्यतदृति।तदर्थत्वेनविवक्षायांचतुर्थ्याहेतुत्वेनविवक्षायांतृतीयायाश्चप्राप्तेः पितुरागमनमित्यादौकारकविभक्तेःप्राबल्यात्।येनाङ्गविकारःअङ्गशब्दोऽवयवेआद्यजन्तस्तदाह।अङ्गिनदृति।येनेतिसर्वनाम्नाप्रकृतस्यर्थभूतोऽवयवएवगृह्यतेसंनिधानात्।सचार्थाद्विकृतस्यानहत्वेविकृतेनावयवेनशरीरस्याविकारःसंभवतिसदेतदाह।येनाङ्गेनविकृतेनेति।संजानीतदृति।संप्रतिभ्यामनाङ्यानदृतिनङ्।कर्योगेपरत्वात्षष्ठीपितुःसञ्ज्ञाता।यत्तुहरदत्तेनोक्तम्।आङ्यानेपरत्वादधीगर्थेतिषष्ठीमातुःसंजानीतेतिवत्।तन्न।तत्रशेषाधिकारात्।दृग्रादिति।उक्तंचादृग्रादिविषयेहेतुःकारकंनियतक्रियमितिं।अनाग्निनेतुव्यापारेनिमित्तंहेतुरिष्यतदृतिन्यायात्फलमपीति।एतच्चप्रत्ययदृतिसूत्रेकैयटेस्थितम्।एवंचतादर्थ्यचतुर्थ्यासहैवंतृतीयाविकल्प्यते।अद्ययनायवसतिअयंतुविशेषः।अद्ययनस्यफलेनसहाभेदःसंसर्गः।उपकारकत्वेनसहेतुमिरूपकतेति।गम्यमानेति।ननुश्रूयमाणेवेत्यग्रहदृतिभावः।साधनेति।साद्यमित्यत्रप्रकृतिभागस्यार्थप्रतीतिभावः।साधापत्तायेतिगणान्त्यनेषादित्यत्रतुयतध्वमितिशेषः।अशिष्टेति।एतच्चदाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थेदृत्यनेनज्ञाप्यते॥दृतितृतीया॥ ॐविवक्षाभेदेनविभक्तिद्वयमित्येतावतातयोर्विकल्पव्यवहारदृतिबोद्धव्यम्।फलेनसहेति।नच्फलंफलत्वेनतृतीयार्थदृत्येकेहेतुत्वेनैवेत्यन्ये॥अद्ययनहेतुकोवासदृतिबोधस्तृतीयायाम्।चतुर्थ्यामद्ययनोपकारकोवासदृतिबोधदृतिमतेनेदृशम्।अद्ययनोपकार्यकोवासदृतिबोधश्चतुर्थ्यामितिमतेनतत्राप्यभेदभानमेवेतिबोद्धव्यम्।गम्यमानेति।अनेनेत्यादिपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः।स्पष्टंचेदंसहयुक्तदृत्यत्रभाष्येतदाह।ननुश्रूयमाणेति।श्रूयमाणस्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः।ज्ञाप्यतेरितिं।चतुर्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्तादाणआत्वनेपदमितितदर्थः।साचेदित्यनेनतस्याःक्वाचित्कत्वंज्ञाप्यते।तेनाग्निष्ट्यव्यवहारेदृत्यशोपिसिद्धदृतिभावः। दृतितृतीया ॥

अपुनर्ग्रहणायेति।दृढंचस्वत्वनिवृत्तेर्बाध्यतास्वीकारफलप्रदर्शनेनतुधात्वर्थेतिविशेषितमितिबोद्धव्यम्।भाक्तइति।अधीनीकरणरूपेधेर्थइत्यर्थः।नभूद्यथमतिरुद्यादिसत्रमतिंतज्ञानकंशास्त्रंनोपदिशेदित्यर्थः।आग्रहइति।अतएवक्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकंभाष्येप्रत्याख्यातम्।भाष्यान्तरमप्याह।खण्डिकेत्यादि।चपेटान्ददातीत्यत्रसंयोगोर्थः।शेषित्वमुद्देश्यत्वम्।शेषत्वमप्रधानत्वरूपम्।शेषित्वंनास्तीति।यद्यपिग्रामसंस्कारार्थमजानयनेतदपिग्रामस्यास्तिनयाप्यजायाद्वयपरत्वात्कर्तुरितिकर्मसञ्ज्ञायाबाधान्नदोषइतितत्त्वम्।अस्मात्कर्मणीति।क्र्यादेश्चुरादेश्चेत्यर्थः।प्रीङ्-प्रीतावितिदैवादिकादित्यपिकश्चित्।हरिंप्रीणयतीति।प्रीयमाणइतिनिर्देशेनप्रीधात्वर्थकर्मणःसंप्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र

अन्वर्थसञ्ज्ञाबलेनाह।दानस्येति।तेनअजानयतिग्रामंहस्तेनिदधानिवृक्षंदृष्ट्वादेवदत्तेनातिप्रसङ्गइतिभावः।दानेचापुनर्ग्रहणायस्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकंपरस्वत्वापादनम्।अतएवरजकस्यवस्त्रंददातीत्यादौनभवति।तत्रहिददातिर्भक्तः।एतच्चवृत्तिमतम्।भाष्यमतेतुनान्वर्थतामाश्रित्यखण्डिकोपाध्यायस्तस्मैचपेटांददातीतिप्रयोगात्।रजकस्यंददातीतितुशेषत्वविवक्षायांबोद्धव्यम्।नचैवमजानयतिग्राममित्यत्रापिप्रसङ्गः।यमभिप्रैतीत्युक्तत्वाद्दिमितिनिर्दिष्टस्यशेषित्वंकर्मणश्चशेषत्वंलभ्यते।ग्रामस्यअर्थायप्रतिशेषित्वंनास्ति।दानीयइति।बाहुलकात्संप्रदानेअनीयर्।रुच्यर्थानांप्रीयमाणः।प्रीङ्तर्पणे।अस्मात्कर्मणिलट्।हरयेरोचतेइतिःहरिंप्रीणयतीत्यर्थः।कर्मसञ्ज्ञयाप्राप्तायांव्रचनम्।प्रीयमाणःकिम्।देवदत्तायमरोचतेमोदकःपथि।अत्रषष्ठीमाभूत्।श्लाघह्नुङ्।श्लाघास्तुतिः।कुत्साघश्लाघतेकुत्संस्तौतीत्यर्थः।अन्येत्वाहुः।कुत्सायात्मानंपरंवाश्लाघंकथयतीत्यर्थइति ॥ ७७ नसंप्रदानत्वमितिभावः।अत्रषष्ठइति।नचनटभावेसूत्रस्यशेषत्वविवक्षयाचरितार्थेनपरत्वात्तयाबाधसिद्धिरितिवाच्यम्।देवदत्तंरोचतइत्यस्याप्यापत्तेः।कुत्संस्तौतीति।स्तुत्यापरस्मैकुत्संकथयतीत्यर्थः।श्लाघ्यमानपदेनप्रथमोपस्थितत्वाण्यिच्प्रकृत्यर्थकर्मैवग्राह्यम्।तस्यापिज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वाच्छानजुपपत्तिरितिभावः।ह्नुङादेरपिह्नुत्यादिनाबोधनमर्थइतिबोद्धव्यम्।अन्येत्विति।प्राधान्यात्श्लाघ्यमानपदेनण्यर्थकर्मणएवग्रहणमितितदाशयः।तदेवाह।कुत्सायेति ॥

कारकशेषत्वादिति।कर्मणायमभिप्रैतीतिसंप्रदानत्वाविवक्षयाशेषत्वादित्यर्थः।सपत्नीभ्यइति।तत्रदुवानेत्यन्तमार्यिकार्थकथनम्।स्वाभिप्रायंकृत्संबोधयतीत्यर्थः।एवंशपतेरित्यपिव्याख्येयम्।सिद्धमिति।सुहृणीयेकर्मण्यनीयरितिभावः।यदातिति।कर्मणः शेषत्वेविवृक्षेत्यर्थः।इतिस्थितमिति।शेषत्वविवक्षायांचारितार्थ्येनकर्मसञ्ज्ञाबाधकत्वात्योगोत्रारुचिः।संप्रदानेइति।बाहुलकादितिभावः।व्याख्येयमिति।षष्ठ्यपवादत्वाच्छेषत्वविवक्षाकर्तुमशक्येत्यभिमानः।अमर्षइति।वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयःप्ररूढकोपतत्राद्येपरेकर्मत्वेप्राप्तेदितीमितुकारकशेषत्वात्षष्ठ्याप्राप्तायांवचनम्।दुसद्रुहीति।सपत्नीभ्यःक्रुध्यतिदुह्यतिवा।तिष्ठतद्रुहीति।स्थित्वास्वाभिप्रायंबोधयतीत्यर्थः।प्रकाशनस्थेयाख्ययोरितितद्धारेरुन्नमर्णः।षष्ठ्याप्राप्तायांवचनम्।सरहेरीप्सितः।परत्वादितिनेतिपरस्परेणसरहणीयशोभंसरहणीयगुणैर्महाकविरित्यादिसिद्धम्।यदातुशेषत्वविवक्षातदाषष्ठीतेनकुमार्यादवकान्तस्यत्रस्यन्तिसरहयन्तिचेतिसिद्धम्।एतच्चसर्वंहरदत्तादिरीत्योक्तम्।वाक्यपदीयहेलाराजयन्ययोस्तुसरहयतियोगेकर्मसञ्ज्ञायाःशेषषष्ठ्याश्चबाधकेयंसंप्रदानसञ्ज्ञेतिस्थितम्।तन्मतेसरहणीयमित्यत्रदानीयदृतिवत्संप्रदानेकृत्यःकुमार्यादवेत्यत्रतुविभक्तिविपरिणामेनकान्तायसरहयन्तीतिव्याख्येयम्।क्रुधद्रुहक्रुधकोपेदुहद्रोहे।दूर्ष्यईर्ष्यायासूअसूयेतिकंड्वादियगन्तःएषामर्थद्वार्थोयेषांधातूनामित्यर्थः।तत्रक्रोधोऽमर्षः।द्रोहोपकारःईर्ष्याअसहनम्।असूयातुगुणेषुदोषारोपः।क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगेषष्ठीप्राप्ताअन्ययोःसकर्मकत्वाद्द्वितीयाप्राप्ता।राधीक्ष्योः।कारकमिति।कर्मकारकमितितुप्रायः प्रमादः।एकसञ्ज्ञाधिकारात्।नचप्राथमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेणकर्मत्वव्यपदेशः॥ ॐ दृत्यर्थः।अपकारइति।अपकारविषयेच्छेत्यर्थः।असहनम्।उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलोव्यापारः।गुणेषु।गुणविषये।दोषारोपः।दोषत्वारोपानुकूलोव्यापारः।अकर्मकत्वादिति।क्रोधजन्यस्यफलस्यदेवदत्तादोसत्त्वेपितस्यधात्ववाच्यत्वादितिभावः।द्वितीयेति।तत्रयोजिकाकर्मसञ्ज्ञेत्यर्थः।प्राथमिकेति।राधीक्ष्योःप्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थस्तत्रप्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरितिभावः॥

दित्यर्थाभ्युपगमेनेति। तस्यप्रधानीभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेनतद्प्राप्तिरितिभावः। कर्मत्वेनप्राप्येदिति। शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणंप्रोत्साहनंतयोरर्थः शंसितुः प्रोत्साहनेकर्मतयान्वयः हेतुश्चशंसितर्यभेदान्वयः। एवंचकर्मसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वप्राप्तिरितिभावः। धनादीति। आदिना दुर्भिक्षेऽन्नम्। अनेकयेति। साक्षात्परम्परयाचेत्यर्थः। ब्राह्मणायदधीत्यादौतद्भोजनोपकारकत्वेनतदुपकारकत्वंबोद्धम्। ज्ञानात्मनेति। आत्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरोज्ञानत्वेनपरिणमतदित्यर्थः। एवंचतस्यविकृतिवाचकत्वाभावान्नच

कृत्स्नसंबन्धिशुभाशुभंपर्यालोचनमितीत्यर्थाभ्युपगमेनषष्ठ्यएवप्राप्तेः। अनुप्रति। गुणवृत्तिभ्यान्तस्यानुकरणात्सप्तमी। होत्रेदिति। कर्मत्वेप्राप्ते। परिक्रयणे। क्रयोधनादिप्रदानेनात्यन्तिकस्वीकरणम्। तस्यसमीपंपरिशब्दआचष्टेतच्चनियतकालम्। ततोन्यूनत्वादितिव्याचष्टे। नियतेति। भृत्या वेतनादिना। तादर्थ्यदिति। तस्मैकार्यायेदन्तदर्थंकारणम्। तस्यभावस्तादर्थ्यम्। व्यजाउपकारकत्वरूपःसंबन्धोऽभिधीयते। कृत्तद्धितसमासेष्वसंबन्धाभिधानंभावप्रत्ययेनेतिसिद्धान्तात्। उपकारकृत्संज्ञानेकधातेनब्राह्मणायदधीत्यादावपिभवति। भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मनापरिणमतदित्यर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायांविकृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायांतुपरत्वात्षष्ठ्येव। भक्तिर्ज्ञानैकल्प्यतदिति। यदातुजनिकर्तुरितिभक्तेरपादानत्वंविवक्ष्यतेतदाज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्स्वयमेवभक्तेर्ज्ञानंकल्पते। कृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह। संपद्यतदित्यादि। उत्पातेनेति। प्राणिनांशुभाशुभसूचकोभूतविकारउत्पातः। तेनज्ञापनेऽर्थेवर्तमानाचतुर्थीत्यर्थः। वातायेति। वातस्यज्ञापकेत्यर्थः। हितेति। समासविधानाज्ज्ञापकादितिभावः। एवंसुखयोगेपिबोद्धम् ॥ ७ तुर्थीकिंतुप्रकृत्यादित्वात्तृतीयाज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेतियावत्रूपान्तरप्राप्तिर्हिपरिणामइतिभावः। प्रथमेवेति। भक्त्युपादानकोज्ञानरूपःपरिणामइतितदाबोधः। समासविधानादिति। चतुर्थीतदर्थेतिहितसुखयोगेसमासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। तदाह। एवमिति। वृत्तावाशीरर्थाप्रतीतेर्नचतुर्थीचाशिषीतिचतुर्थ्याहितयोगेनिर्वाहः। आशीरर्थयोगेआशीर्विषयस्यविधेयत्वंतदाश्रयस्योद्देश्यत्वंचप्रतीयते। नचवृत्तौतथान्वयोयुत्पन्नइतिहरदत्तइतिदिक् ॥

नहिफलार्थेतिचेत्यद्यपिब्राह्मणायदधीत्यादौब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपिदधितद्द्वाराब्राह्मणोपकारकंतथापिफलेनाहरणद्वारानकोपियानक्रियोपकारद्वाराश्रयः। तु
मुनेवेतिभाववचनघञादीनांतुमुनपवादतयातत्सामानार्थ्यात्। एवंचप्रथमापवादेमितिभावः। द्विषोविघातायविधातुमिच्छतद्वत्यत्रविघातायेतितादर्थ्येचतुर्थीविधा
तुमुन्ण्वुलौक्रियायामितिसूत्रमहिम्नाक्रियार्थकमुपपदंक्रियावाच्येवफलतीत्याशयेनाह। क्रियेति। क्रियाफलकम्। क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः।
तुमुनिति। ण्वुलोपलक्षणम्। फलेभ्योयातीत्यस्यफलान्याहारकइत्यपिविवरणेबाधकाभावात्। कर्मणीति। तथाचद्वितीयापवादोयमितिभावः। यत्तुप्राचा
व्याख्यातमप्रमुज्यमानसैवकर्मणियत्रस्यात्प्रमुज्यमानस्यमाभूदितिनियमार्थंसूत्रमिति। तन्न। अप्राप्तस्यनियमायोगात्। नचतादर्थ्यद्वतिप्राप्तिः। नहि
फलार्थायानक्रियाकिंत्वाहरणार्थाआहरणंतुफलकर्मकमित्यन्यदेतत्। तुमुनोभाववएवविधानात्तदर्थस्यभाववचनत्वेसिद्धेपुनर्भाववचनग्रहणंसूत्रवि
शेषपरिग्रहार्थमित्याहुरितिकेचित्। नचतादर्थ्येद्वत्येवगतार्थताशङ्क्या। भाववचनेनैवतुमुने-वतादर्थ्यस्यद्योतितयाप्राप्तिपदिकार्थमात्रेप्रथमाप्रसङ्गात्।
यत्तुप्रागुक्तम्। भाववचनादेवयथास्यात्पाचकोव्रजतीतिण्वुलन्तान्माभूदितिनियमार्थमिदंसूत्रमिति। तन्न। ण्वुलन्तेकर्तुः प्राधान्यात्कर्तारंप्रतिच
तादर्थ्याभावात्। गुणीभूतपाकस्यचविभक्त्यर्थान्वयात्। ननुषष्ठ्यपीतिकुतः। षष्ठ्येवास्तु। अलंशब्दस्तुपर्याप्तीतरार्थकएवगृह्यतामित्याशङ्क्याह। त
स्मैप्रभवतीति। नत्वंतृणमित्यादि। ननुतृणादिवत्प्रकृतशब्दादपिप्रसेचतुर्थ्याभाव्यम्। मैवम्। अनादरइतिहिकर्मणोविशेषणम्। अनादरद्योत
कंयत्कर्मेति। तादर्थ्यंतृणमेवनतुपुरुषदर्थः ॥ ॥ इतिचतुर्थी ॥

नार्थेयदिधानन्तदर्थेच्छावतद्वत्यर्थः। एतेनात्रतुमुनातादर्थ्यस्योक्तत्वात्कथंचतुर्थीत्यपास्तम्। उत्तरक्रिययोस्तद्द्योतनेपिपूर्वक्रिययोस्तद्द्योतनात्। कर्तुःप्राधान्यादिति। ए
वंचतादर्थ्यचतुर्थ्यास्तत्राप्राप्तेर्नियमासंभवदितिभावः। विभक्त्यर्थेति। तदर्थ्यचतुर्थ्यर्थेद्वत्यर्थः ॥ इतिचतुर्थी ॥

प्रकृतेति।कर्त्तर्यतिव्याप्तिवारणायसत्यन्तम्।अन्यथाकर्त्तृसञ्ज्ञायाद्ययमपवादःस्यात्।कर्त्तृसञ्ज्ञातुपचत्यादियोगेचरितार्था।कर्मणिग्रामेतिव्याप्तिवारणायविशेष्यम्।अवधिलंघनविरुद्धतदिति।तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादितिभावः।नविरुद्ध्यते।तदनाश्रयत्वादितिभावः।अतदावेशादिति।तद्धातूपात्तगमनावेशादित्यर्थः।तदावेशादिति ध्रुवमिति।ध्रुगतिस्थैर्ययोः।अस्मात्कुटादेःपचाद्यच्।ध्रुवस्थैर्यइतिपाठेतुद्रुपधलक्षणःकः।ध्रुवंस्थिरम्।प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वेसतितज्ज न्यविभागाश्रयः।तच्चार्थादवधेरेवेत्याह।अवधिभूतमिति।धावतइति।इहक्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्यप्रकृतधातूपात्तक्रियांप्रत्यवधिलंघनविरुद्ध्यते।पर स्परस्मान्मेषावपसरतइत्यत्रतुसधातुनागतिद्वयस्याप्युपादानात्।एकनिष्ठागतिंप्रतीतरस्यापादानत्वंनविरुद्ध्यते।उक्तंच।अपायेयदुदासीनंचलंवायदि वाचलम्।ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते।पततोध्रुवएवाश्वोयस्मादश्वात्यत्तत्सौ।तस्याप्यश्वस्यपतनेकुड्यादिध्रुवमिष्यते।मेषान्तरक्रियावेक्षमवधि लंघ्युकृष्टथक्।मेषयोःसन्निधौसन्निहितेतूलंचोदकृष्टथगिति। पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्रतुपर्वतावधिकपतनाश्रयोश्वस्तदवधिकंदेवदत्तादिनि ष्ठपतनमर्थः।पञ्चम्यर्थैःवधौअभेदेनसंसर्गेण प्रकृत्यर्थोविशेषणम्।प्रत्ययार्थस्तुक्रियायांसचधर्मीनतुधर्ममात्रम्।विभक्त्यर्थेविहितस्यबहुव्रीहेर्धर्मिपरतायां निर्विवादत्वात्।उत्स्रौदनाद्याग्यालीत्यत्रहिओदनकर्मकोद्रुरणावधिभूतेत्यर्थः।जुगुप्सेति।भाष्यकारास्तुजुगुप्सादीनांतत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षणतामाश्रित्यसूत्रेणत त्सिद्धिमाहुः।एवमुत्तरसूत्रेषपि।भीत्राकथंतर्हिकस्यबिभ्यतिदेवाश्वजातरोषस्यसंयुगेदृतिरामायणम्।अत्राहुः।कस्यसंयुगेदृति।नचैवंसंयुगस्यैवापादानसञ्ज्ञा पत्तिः।परयाअधिकरणसञ्ज्ञयाबाधात् ॥ ॐ पाठेतन्मात्रावेशात्।विभागमात्रावेशादित्यर्थः।विशेषणमिति।वस्तुतोःवद्यवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थसंबन्धेना वधिक्रिययोरन्वयदत्यन्यत्रनिरूपितम्।साचक्रियाविभागरूपा।कालिकसंबन्धेनफलाश्रयेतिप्रसङ्गवारणायफलतावच्छेदकसंबन्धस्यकर्मलक्षणेनिवेशान्नतदा श्रयस्यकर्मत्वंविभागजन्यसंयोगस्यधात्वर्थत्वाद्वेत्यन्यत्रविस्तरः।निवृतीति। विश्लेषेत्यर्थः ॥

इष्टापत्तिरिति। शेषत्वविवक्षयाकृस्नेतिषष्ठीत्यन्ये। संबन्धिनीति। तज्जन्येत्यर्थः। अर्थात्संगतिमिति। नहिधातुंप्रतिकर्तृत्वंकिंतुतद्व्यक्तिंप्रत्येवेत्यर्थः। समासानुपपत्तिस्तुनका
म्यामितिनिषेधात्। उपधालोपप्रसङ्गस्त्रुगमेरिडित्यादाविवजनिपसिभ्यामित्यादाविवचानुकार्यस्वरूपभङ्गभियानकृतदित्यन्ये। सौत्रत्वादितिपरे। भाष्यकैयटेति। द्
दमेवयुक्तम्। प्रकृतिशब्दस्यतत्रैवप्रसिद्धेः। प्रसाख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च। किंचसूत्रेमतेकारकदित्यधिकृतस्यकारणसामान्यवाचिनोनिर्धारणसम्भवेतस्यान्वयोऽसंभवी।

अधिकरणत्वविवक्षायांतिङपत्तिः। अद्ययनादिति। अद्ययनसंबन्धिनीत्यनिरित्यर्थः। जनिकर्तुः। जननंजनिः उत्पत्तिः। दृजजादिभ्यइतिजनेर्भावेइञ्। जनिपसि
भ्यामिण्। इत्युणादिसूत्रेणइप्रत्ययः। जनिवद्योरेतिरहिप्रतिषेधः। तस्याःकर्तेतिशेषषष्ठ्यासमासः। तथाचपालन्तरयोगेपिभवति। अङ्गादङ्गात्संभवतीतिअंगा।तदे
तदाह। जायमानस्येति। एतेनहेतुनिर्देशइतिकानिर्देशोयमित्याश्रित्यगमहनेत्युपधालोपप्रसङ्गमर्थासंगतिंसमासानुपपत्तिंचोद्भावयन्तोमीमांसावा
र्तिककाराःसम्माहितादृतिभावः। दृहसूत्रेप्रकृतिग्रहणंहेतुमात्रपरमितिवृत्तिकृन्मतम्। पुत्रात्मगोदोजायतइत्युदाहरणात्। उपादानमात्रपरमितितुभाष्यकैयटम
तम्। तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह। ब्रह्मणइति। ब्रह्माहिरण्यगर्भः सचहेतुरेवनतूपादानम्। किंचब्रह्ममायाणवलम्। तद्धिसर्वकार्योपादानमितिवेदान्त
सिद्धान्तः। भुवःभवनंभूरितिसंपदादिभ्योक्विप्। पूर्वसूत्रेसमासनिर्दिष्टमपिकर्तृग्रहणमनुवर्ततेखरिसत्वादित्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादितिप्रभवः।
ल्यब्लोपइतिल्यबन्तस्यगम्यमानत्वेकत्वाद्प्रयोगइत्यर्थः॥

ॐ नहिकारणानांमध्येउपादानकारणमितिवक्तुंकारणानांमध्येकारणमितिसंभवति। भावेक्विबिति
व्याख्यानाच्चनिसाहचर्याच्चेतिभावः। प्रभवतीतिप्रभवनमत्रप्रथमप्रकाशः। सूत्रेभवनमध्येसदेवेत्यत्रप्रयोगइति। तदन्तशब्दज्ञानेयितदर्थज्ञानेइत्यर्थः। यथाप्रविशपिण्डीमि
त्यादाविम्पणइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यावाक्यैकदेशप्रयोगस्यैवचपदस्यवृत्त्यासंपूर्णवाक्यार्थबोधकत्वंतथाप्रकृतेपीतिबोद्धव्यम्। एवंफलेभ्योयातीत्यादावपि॥

अर्थद्वयप्रयुक्तादिति। तदर्थपरिच्छेद्यादित्यर्थः। सिद्धत्वादिति। अन्यार्थयोगेतुनतेनसिद्धिः। निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मेनभिधानात्। परस्परप्रतियोगिकभेदस्यपरस्परवृत्तिलेवानिर्धा
रकत्वात्तुल्यत्वादिति। तद्वदन्यः कालतदन्यस्यापियक्तुंशक्यत्वादिभावः। कैयटस्तिति। मेरुपृष्ठादारभ्येतिपातञ्जलभाष्यप्रयोगोपिबोद्धव्यः। आरभ्येति। अवधिमादायेत्यर्थकंतत्। आ
यतयेति। यदवधित्वेनान्वितात्यन्तःकालस्यवानिर्णयंपरिच्छेदःप्रतिपाद्यतेतदर्थः। तेनपञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारापप्रयुक्तान्निर्णीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्योस्तः।
कालादिति। तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते। प्रपञ्चार्थमिति। नचेदृतरस्त्वन्नीचयोरित्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदंग्रहणमितिवाच्यम्। अस्मान्नारोमन्दोवेत्यादाविवपञ्चमीविभक्त
रित्यनेनैवसिद्धत्वात्। यत्तुदृतरदृतिनिर्देशमात्रप्रतियोगिकएवप्रयुज्यते। तद्यथाचैत्रःपूरदृतरःकातरदृति। अतोनायमन्यार्थदृति। तन्मन्दम्। प्रतियोग्याकाङ्क्षा
या उभयत्रतुल्यत्वात्उदाहृतस्थलेतुतेनसादिति। कथन्तर्हिपुरुषाराधनमृतेदृति। प्रमादोयमित्येके। अन्येतुउभसर्वतसोरित्यत्रदृशिग्रहणात् चै
त्रंयावत्क्रीतमित्यादिवत्र्क्षेपेविप्रतिपत्तेरिति। युक्तंचैतत्। ऋतेद्वितीयेतिवार्तिकसूत्रात्प्रभृतिभोगदृति। प्रभृत्यर्थैर्योगदृत्यर्थः। तथाचकार्तिकाः प्रभृतीतिभा
ष्यविरुद्धमकैयटः प्रायुङ्क्त। ततआरभ्यदृत्यर्थेदृतिवचनग्रहणसामर्थ्यात्। अधिमासंविहस्यतेनविनेतिविशेषणांशस्तुनेतिभावः। पदमर्यादेतिशब्द
च्यतेऽसिंस्तन्मर्यादावचनम्। अड्मर्यादाभिविधौरितिसूत्रंतत्रयआङ्दृष्टःसउक्तसञ्ज्ञस्यर्थः। परिहरेतिति। परेर्वर्जनेवावचनमितिवार्तिकात्यस्येदंवचनाभावः। परिरत्रेत्रि
त्रपञ्चमीविधौवर्जनार्थेनायेनसंबन्धादिभावः। प्रतिनिधिप्रतिदानेचाअस्मादेवनिर्देशादभ्यांयोगेपञ्चमीत्याहुः। मुख्यस्याभावेतत्सदृशउपादीयतेसप्रतिनिधिः। दत्तस्यप्रतिनि
र्यातनंप्रतिदानम्। अकर्तरि। पञ्चमीस्यादिति। तृतीयापवादोयम्। शतेनेति। शतमिहउत्तमर्णायधार्यमाणत्वादृणम् ॥ ७७ दिप्रकारार्थप्रभृतिशब्दयोगेतुनपञ्चमीमानाभावादि
त्यन्यत्रविस्तरः। विशेषणाशस्तुनेति। नेनविनेतिमर्यादातेनसहेत्यभिविधिरितिसूत्रोक्ताविति भावः। अस्मादेवनिर्देशादिति। यत्तुनेनसूत्रेणैवेति। तन्न। इष्टद्वयघटकीभूतप्रत्ययोः प्रतिनिधाद्या
र्थकत्वाभावेनकर्मप्रवचनीयत्वाभावात्। उपाश्नियतेदृत्यस्ययदृत्यादिः। दत्तस्यतत्तुल्यमूल्यादेः प्रतिनिर्यातनंपरावृत्यदानम्। तृतीयेतिहेतुतृतीयेत्यर्थः ॥

हरदत्तग्रन्थेति।भाष्येतुनरदृष्टो।अगुणेस्त्रियांचेत्यत्रासंनिहितेवेति।उभयोःसमुच्चयस्तुव्याख्यानादितिबोद्धव्यम्।सप्तम्यपीति।प्रतिपदिकार्थमात्रेदृशिशेषः।तद्विशेषकत्वमिति। स
स्वत्वचनप्रातिपदिकार्थविशेषकत्वमित्यर्थः।दूरान्तिकार्थेभ्यइत्यत्रेदाहरणेक्रियाविशेषणतेनास्त्ववाचितोबोद्धव्या।सप्तम्यधिकरणेचेत्यत्रतुनास्यसंज्ञायोव्याख्यानादितिबोद्धव्यम्।
क्रियानद्रव्यमितिएवंचतत्सामानाधिकरणविशेषणत्वादत्रस्तोकशब्दस्यद्रव्यवचिलमितिभावः।दमनूद्येति।अत्रचाग्र्यमनूद्येत्यर्थः।तदनुपपत्तिः।अस्त्वानुपपत्तिः।कृद्भिहि
तत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिचक्रेरेणकर्तृसंज्ञाच। योगविभागादितिएतच्चहेतुमनुष्येभ्यइतिसूत्रेहरदत्तग्रन्थेस्पष्टम्।स्त्रियांचेति।वाहुलकंप्रकृतेस्तनुदृष्टेरिति
वार्तिकनिर्देशोपीहज्ञापकः।एवमिना।समुच्चयार्थमितिनिपातानामनेकार्थत्वादितिभावः।पञ्चमीति।तत्रमण्डूकप्लुत्यापञ्चमी।द्वितीयातुसन्निहितैवादूरंदू
रेणचेति।दृहसप्तम्यपिवक्ष्यते।किंचदूरान्तिकार्थेभ्यइतिसूत्रस्थेतरत्राप्यनुवर्त्तनादधिकरणेयेभ्योविभक्तिश्चतुष्टयंबोद्धव्यम्।तथाचप्रयुज्यतेदूरादवसथान्मूत्र
मितिआवसथस्यदूरेदृत्यर्थः[illegible]सत्वेचनत्वेचतद्विशेषकत्वम्।एवंचसामानाधिकरण्येनप्रातिपदिकार्थविशेषकंयुदस्यते॥तदाह।दूरःपञ्चाद्इति।एतेनकर
णेचस्तोकेतिसूत्रेणकरणेकिंक्रियाविशेषणेकर्मणिमाभूत्स्तोकंपचति।क्रियानद्रव्यमितिप्राचांग्रन्थेपिव्याख्यानः।यत्तुतमनूद्यक्रियायाविशेष्यत्वेनद्रव्यत्वावश्यं
भावाच्चिन्त्यमित्यूचुस्तदेवचिन्त्यम्। धातुवाच्यायाःक्रियायाःअसत्त्वरूपस्याकरेप्रक्षिप्तत्वात्।नचविशेष्यत्वेतदनुपपत्तिः।कृद्भिहितभावचलिङ्गसंख्याद्ययोगि
त्वमात्रेणतदुपपत्तेः।यद्यपिहतक्षपिकाःशय्यन्तदित्यादौभाष्येसंख्यान्वयःस्वीकृतः।पचतिभवतीत्यादौकर्तृकर्मत्वान्वयश्चतथापिलिङ्गसंख्याकारकान्तरसमवाभावेनिर्वा
धत्वम्।उक्तञ्च।क्रियानपुज्यतेलिङ्गसंख्याकारकैः।असत्त्वरूपतातस्याश्चमेवाधर्म्यतामता॥दृनिपञ्चमी॥ ॥तभावचदितिवैधर्म्येदृष्टान्तः।यद्यपकृत्वापक्त्वेत्यादिकृद्भिहि
तभावेत्यर्थः।दृत्यादाविति।दृदमुपलक्षणंपचतीत्यादावपिकारकगतसंख्याक्रियायामारोप्यनत्रैवतद्वयस्यदृत्यापसूत्रेभाष्येउक्तत्वात्।भवतीत्यादाविति।पश्यमृगोधावतीत्यादिशब्दार्थः।लिङ्गसंख्येति। न
क्रियारूपितविशेष्यतायामेवद्रव्यत्वमितिभावः।क्रियानाधारेतिधात्वर्थेनाधारेत्यर्थः।करणत्वादिभिरितियावत्।स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्नयुज्यतेदृत्यर्थः।दृयमेवलिङ्गसं

प्रत्ययार्थस्यसंबन्धस्य।प्रकृत्यर्थैरजार्थम्।प्राधान्यादिति।संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्यप्रकारतायांसत्वादिति।भावः।तदर्थश्च।प्रकृत्यर्थश्च।विशेषणम्।षष्ठ्यर्थसंबन्धेनेतिभावः।
यत्तुदुर्थशब्देनप्रत्ययार्थःसंबन्धइति।तन्नातस्यसंसर्गविधयैवभानस्याद्यसंमतत्वात्।उक्तन्यायेति।प्रकृत्यर्थस्यैवप्रत्ययार्थंप्रतिप्राधान्यापनेरित्यर्थः।राजसंबन्धीपुरुषइत्येवबो
धादितिभावः।शेषत्वाभावमुपपादयति।पुरुषशब्दइति।इदमपिकर्मादीनांसंबन्धसामान्येनान्वयविवक्षणमपि।नापूर्वमिति।षष्ठीशेषेइतिसूत्रेणसिद्धत्वादितिभावः।अष्टसूत्री
राज्ञःपुरुषइति।प्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थंप्रतिप्राधान्याद्प्रधानादेवषष्ठीतदर्थश्चपुरुषेविशेषणम्।प्रधानातुनषष्ठी।उक्तन्यायविरोधात्।शेषत्वाभावाच्चपुरुषशब्दोद्दिय
थायथंप्रातिपदिकार्थमात्रेइतिःकारकार्थकोवायदातुनेवन्नदपुरुषशब्दादपिषष्ठीभवत्येववायत्वप्रधानंशेषइतितन्नाप्रातिपदिकार्थमात्रेशुक्लोघटइत्यादौविशेषणेष
ष्ठीप्रसङ्गात्।नचप्रथमयाबाधः।तस्याःप्राधान्येचरितार्थत्वात्।कर्मादीनामपीति।यथाविशेषाविवक्षायांरूपवानितिनहिवक्षायांतुनीलःपीतइत्यादिप्रयुज्यतेतथेद
मपिन्यायसिद्धमितिभावः।सतासिद्धिरेवंवचनपुंसकेभावेक्तस्ययोगेशेषत्वविवक्षायांचेतितृप्त्यर्थानांकरेणेषष्ठीवेतिचप्राचांग्रन्थेपठ्यमानेनापूर्ववचनमितिभावः।स
र्पिषइति।ज्ञोविदर्थस्यकरणेतिषष्ठीयंसूत्रंकर्मणिकृत्रःप्रतियत्नेरुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः।आशिषिनाथः।जासिनिग्रहणनाटक्राथपिषाहिंसायाम्।
व्यवहृपणोःसमर्थयोः।कृत्येर्थप्रयोगेकालेधिकरणेइत्यष्टसूत्रीतुनेहमारभ्यता।तस्याःसमासनिवृत्तिफलकत्वात्।तथाहि।तत्रशेषइत्यनुवर्तते।शेषत्वेन
विवक्षितेचकरणादौषष्ठीसिद्धैव।तदयमर्थः।इहषष्ठ्येवनतुतल्लुक्।तथाचलुक्प्रयोजकीभूतःसमासएवनेति।तथाचवार्त्तिकम्।प्रतिपदविधाना
वेत्यादि ॥ ७७ ति।कृत्योर्थेतिसूत्रंवृत्तिरित्याद्यतम्।वस्तुतस्तत्रशेषग्रहणंनानुवर्ततेमध्येविच्छेदादित्यन्ये।तेषांसप्तसूत्रीविबोद्धव्या।अनुवर्तमद्
नि।अतएवाधीगर्थेतिसूत्रेशेषइतिवर्तनदृतिभाष्येउक्तम्।ननुतद्लाल्लुगभावेसुसमासाभावःकुतइत्यतआह।तथाचेति।प्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतइतिवार्त्ति
कबलात्तथाकल्पनेतिभावः।अत्रतुनोनिषेधवार्त्तिकेऽनुवादोयमितिसूत्राणीतिबोद्धव्यम् ॥

स्मरणमिति।करणेल्युट्।कृद्योगषष्ठ्येति।अतएवसमासनिषेधप्रकरणेएतानिनोक्तानितथासतिकर्मण्यर्थकषष्ठ्यामपिसमासनिषेधापत्तेः।दिवस्तदर्थस्येत्यत्रकर्मणीत्यस्यकर्त्तव्यतापत्तेश्च।ननुशेषत्वाविवक्षायांकृद्योगषष्ठ्यावैकल्पिकसमासाङ्गीकारेःधीगर्थेत्यादीनांवैयर्थ्यमेवेत्यतआहतत्रचेति।करणेल्युडन्तस्मरणादिशब्दैःकृद्योगषष्ठ्यासमासेऽनोभावःकर्मवचनद्वयस्याप्राप्तिरितिभावः।मातुःस्मृतमिति।आदिकर्मणीकर्त्तर्यक्तःप्रत्ययशब्दंविनापिअनुदात्तोआदिकर्मबोधवदत्रापिप्र

हरिश्चाहंकारकैर्व्यवहितश्चभूयमाणक्रियेपुनः।प्रोक्ताप्रतिपदंषष्ठीसमासस्यनिवृत्तयेइति। तेननशेषत्वाविवक्षायांसर्पिषोज्ञानंमातुःस्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येवसाधूनि।हरिस्मरणमित्यादीनितुशेषत्वाविवक्षायांकृद्योगषष्ठ्यासमासेबोद्धव्यानि। तत्रचकारकपूर्वकस्यक्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरःशेषषष्ठ्यासमासेवान्तोदात्तत्वंस्यात्तच्चानिष्टम्।तथाचस्वरार्थंयमष्टसूत्रीतिपरमनिष्कर्षः।किंचमातुःस्मृतमित्यादौसमासाभावोपिफलम्।।नहिकारकषष्ठीलभ्यते।नलोकेतिनिषेधात्।आहच।निष्ठायुक्तेकर्मविवक्षायांषष्ठीचप्रतिषिद्ध्यते।शेषलक्षणायाषष्ठ्यासमासस्तत्रनेष्यतइति।स्थितेचस्यादिबहुग्रन्थेषुइहप्रकृतेउदाहरणंप्रत्युदाहरणंचयद्यतिदृश्यतेतत्सर्वमुपलक्षणतयानेयमितिहरदत्तादयः।सर्वनाम्नस्तृतीयाच।।द्वंद्वसर्वनाम्नइतिषष्ठीसमासाहासर्वनाम्नःप्रयोगेइति।पञ्चम्यांतुहेतुशब्दात्षष्ठीतृतीयेनस्तामितिभावः।निमित्तपर्यायेति।पर्यायग्रहणस्यफलमुदाहरतिएवमित्यादिना।प्राचांतुकिमर्थमित्युदाहृतंतत्रकिमःक्लीबत्वंदुर्लभम्

करणादिशब्दतद्व्यापारसम्भवः। एतेनात्रकर्मणिक्तेकर्मणउक्तत्वाद्धीगर्थेत्यस्यविषयएवनाभावेतुक्तोदुर्लभःसकर्मकत्वात्।गत्यर्थकत्वाभावाच्चकर्त्तरिसदुर्लभइत्यास्तामकर्मणःशेषत्वेनाविवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतयाभावेक्तस्यसुलभत्वाच्चषष्ठीचेतिचस्वर्थेएवचतत्रसमासाभावोपिफलमितिभावः।दुर्लभमितिअर्थशब्दस्यहिनीमान्तत्वेतुकमर्थमित्युचितम्।प्रथमान्तत्वेऽर्थशब्दस्यपुंस्त्वान्नपुंसकत्वंदुर्लभमितिभावः।

कथंचिदिति।आद्येक्लिष्टमन्त्येलक्षणाभावोर्थासङ्गतिश्च।कोर्थः किमर्थमितिसमासेसामान्येनपुंसकत्वाश्रयणंचेतिभावः।नेनेति। यत्तुसर्वनामसूत्रशेषेभाष्येभवतःसर्वनामत्वेतृतीयाप्रयोजनंसर्वनाम्नस्तृतीयाचेति।तत्तुयथाश्रुतसूत्रमते।अतएवसूत्रोपन्यासः नतुतद्बलाद्दंसर्वनामविषयम्।कैयटादिविरोधात्।हेतावित्यत्रोपन्यासस्यनिर्बीजत्वापत्तेश्चेतिबोद्धम्।पञ्चम्यपीति।अत्रसार्वविभक्तिकःषष्ठ्यस्तात्तसिरित्यत्रे।चिन्त्यप्रयोजनमिति।इदमत्रैवसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।समानाधिक

सामान्येनपुंसकतांसमासंचाश्रित्यकथंचिदानेयम्।असर्वनाम्नइतिनिमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवार्तिकंहिवृत्तिकारेणयद्यपीहोक्तंतथापिभाष्यकृताहेतावित्यत्रपठितंतेनसर्वनाम्नाप्रयोगेपिप्रवर्त्ततेकिंतुप्रायग्रहणात्तत्रतृतीयादयएवेत्यर्थः।वर्त्तमानस्तुप्रथमामपीच्छतीति।षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। पञ्चम्यादिति।कथंतर्हितत्रपञ्चम्यर्थेतसुतः पञ्चात्तंस्यतेध्वंस्यतेचेतिभाष्यप्रयोगात्सप्तम्यर्थेपञ्चम्यपि।प्रत्ययग्रहणंचिन्त्यप्रयोजनम्।एनपा।कथंतर्हितत्रागारंधनपनिगृहादुत्तरेणेतीयमिति।उत्तरेणेतिनीयान्ततोरणेनेत्यनेनसमानाधिकरणंबोद्धम्। दूरान्तिकार्थैः।अन्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थम्।तेनचविप्रकृष्टापिपञ्चमीसमुच्चीयतेव्याख्यानात्।नतुषष्ठीद्वितीयातृतीयाः।तदेतदाह। पञ्चमीचेति।दिक्शब्दार्थस्य।तच्छब्देनव्यवहृपणौपरामृश्येतेतौचद्यूतेक्रयविक्रमव्यवहारेचतुल्यार्थौपूर्वसूत्रेगृहीतौइत्यभिप्रायेणाह। द्यूतेति। कर्मणीति ॥

रणंबोद्धमिति।ल्यधिकारात्परेणवासरूपविधिर्नेत्यत्रपरेणेतितृतीयातत:परेणशास्त्रेणवासरूपसंबन्धोनेत्यर्थः।ततःपरेणनायमनुवर्त्ततेइत्यत्रसार्वविभक्तिकःषष्ठ्यन्तात्तसिरितिबोद्धम्।समुचीयतइति।अतःषष्ठीपञ्चम्योरेवात्रविधानमित्यर्थः।नतुषष्ठीति।विधीयन्तइतिशेषः।षष्ठीद्वितीयातृतीयाअत्रनविधीयन्तइत्यर्थः।तत्राद्योपात्ताःअन्येसमुच्चेयेइतिबोद्धम्।समुदायविधानाभावेनात्यर्थम् ॥

उत्तरसूत्रद्वयेति।अयंभावः।अत्रशेषद्वत्यस्यसंबन्धेविभाषोपसर्गेदृत्यत्रशेषद्वतिसंबध्यतेउतन।नाद्यः।दिक्स्तदर्थस्येत्यनेनैवसमासाभावस्यसिद्धत्वेनसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः। नचपक्षेषष्ठीशेषद्वत्यस्यप्रवृत्त्यापक्षेसमासप्रवृत्तिःफलम्।नोपसर्गदृतिन्यायेनदिक्दृत्यस्यनिषेधेशेषषष्ठ्यासमासविकल्पेनरूपद्वयस्यसिद्धतयाविभाषाग्रहणस्यतथापि वैयर्थ्यात्।नास्तः।वेदेपिविभाषोपसर्गदृतिसूत्रेणकर्मणिद्वितीयायाःसिद्धत्वादापाद्यरूपस्यतत्राभावाच्चद्वितीयाब्राह्मणदृत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः।नचतन्निरुपसर्गेद्वितीयार्थमिति वाच्यम्।कर्मत्वविवक्षायांदिक्दृत्यस्यप्रवृत्त्याकर्मणिद्वितीयेत्येवसिद्धत्वेनवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात्।नचद्वितीयाब्राह्मणदृतिसूत्रेशेषदृत्यनुवर्त्ततेतेनकर्मत्वाविवक्षायांद्वितीया र्थमितिवाच्यम्।विक्किन्नलोपेनानुरोधेनपुंस्त्वात्।वक्ष्यमाणोदाहरणेकर्मत्वस्यैवप्रतीतेश्च।कृतिसिद्धेनप्रवर्त्ततेदृतिपुनर्विधानंसमासाभावायेत्यपिनवाच्यम्।अतए

दृहशेषदृतिनसंबद्धतेउत्तरसूत्रवैयर्थ्यादितिन्यायः।अतएवेहत्रिसूत्र्यांतिङन्तमुदाहरति।शतस्यदीव्यतीति।प्रेष्यब्रुवोःदृश्यतेर्हवादिकस्यगत्यर्थस्य लोण्मध्यमपुरुषैकवचनेप्रेषणेतत्तादृचर्यात्बुविरपितथाभूतस्यग्रहणात्।अतएवेहशेषग्रहणेनसंबद्धतेतिङन्तेनसहसमासस्याप्रसक्तत्वात्।क र्तृकर्मणोःकृतिगुणेतिगुणेतितदुक्तम्।प्रधानेनियतषष्ठीगुणेतूभयथाभवेदितिकृतपूर्वीतिकृतंपूर्वमनेनेतिविग्रहः।पूर्वकृतवानित्यर्थः।अविवक्षितकर्मकतयाभावेक्तः॥ ॐ वद्वितीयाब्राह्मणदृतिसूत्रेभाष्यम्।किमुदाहरणम्।गांप्रतिदीव्यन्ति।पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्।दृष्टन्तर्हिगामस्यतदहःसभायांदीव्येयुरितिदिक्स्तदर्थस्येतिनित्यंषष्ठीप्राप्नोतीतिकैयटश्चेति।त्रिसूत्र्यामिति।तृतीयस्यवैदिक्यामुपन्यासोद्रष्टव्यः।अप्रसक्तत्वादिति।कल्प्याद्यन्तस्यतुनप्रैषेप्रयोगदृतिभाकः। उभयथाषष्ठीतदभावौ।दृष्ट्वाकथितसूत्रभाष्येस्पष्टम्।अविवक्षितेति।तद्धितवृत्तेःपूर्वमविवक्षितेत्यर्थः।पश्चात्तुकर्मयोगोभवत्येवेतिबोध्यम्।अयंचप्रकारस्तद्धितविषयएव।तेनघटंक्रियतेदृत्यादिना नपुंसकेभावेक्तोप्यकर्मकेभ्यएव।आनंदेशमित्यादितुगत्यर्थाकर्मकेतिक्तेननिर्बाधम्।तत्सूत्रोपात्तधातुभ्यश्चान्ते।तस्यभावेविधानादित्यन्यत्रविस्तरः॥

धायेरामोदमुत्तममिति। दधातेर्दादिदधात्योर्विभाषेतिणः।आतोयुगितिजयमङ्गलाधैरितिह्रस्वपाठोलेखकप्रमादात्।उत्तमपुष्पादिसंबन्ध्यामोदंधारयद्भिरित्यर्थोभिमानेनप्रश्नः।यदित्वामोदंगृहीत्वामादृशंदुःस्वस्यपोषकैरित्यर्थोजयमङ्गलाव्याख्यातरीत्यास्वीक्रियतेतदनकाव्यनुपपत्तिः।निर्देशादिति।अयंभावः।तत्रैवातस्याऽर्हमितिसूत्रत्रयंकार्यम्।अर्हमित्यत्रयोग्यताबलात्कर्मणिषष्ठीतितस्यभावद्रव्यत्रचतस्येतिनवाच्यम्।एवंसिद्धेतदितिनिर्देशोऽसंभस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः।एतेनसूत्रेकर्मोपपदाद्ण्प्रत्ययेऽ

सुसुपेतिसमासः पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चेतिकर्तरिदिनिः।तद्धौश्राद्धमनेनेतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः।अथकथंधायेरामोदमुत्तममितिभट्टिः।अत्राहुः।अनित्यमिदम्।तदर्हमितिनिर्देशात्स्त्रीप्रत्यययोरिति।कथंतर्हिसुट्टिरोरितिसूत्रेसुटासीयुटोवाधेनेतिवृत्तिः।करणत्वविवक्षायांतृतीयेतिगृहाणा।नलोकाव्ययनिष्ठा।उश्चउकश्चऊकौलश्चउकौचेतिविग्रहः।उकारेणकुतोविशेषणात्तदन्तविधिस्तदाह।हरिंदिदक्षुरलंकरिष्णुर्वेति।शेषेषष्ठीत्रिति।एतेनेस्वाकूणांदुरापेर्थेत्वदधीनाहिसिद्धयः।अंपिवागधिपस्यदुर्वचंवचस्तावदेतत्तिमन्नित्यादिव्याख्यातमायदा।दृस्वाकूणांसिद्धयदृस्वन्वयः।ननुदृस्वाकूणांदुरापदृति।तथावागधिपस्यविस्मयमित्यन्वयः।ननुवागधिपस्यदुर्वचमिति।तुल्यार्थौ।कथंतर्हितुलांयदारोहयतिदन्तवाससमृदिकालिदासः।स्फुटोपमंभूतिसितेनशंभुनेतिमाघश्च।उच्यते ॥

पपदसमासोऽजन्तस्यकर्मणष्ठयावासमासदृतिनिरुक्तम्।अतएवद्वितीयासमर्थादिनिर्व्याख्यायते।एजानमर्हतीतिचविगृह्यते।तत्फलंत्वनित्यत्वबोधनमेवेति।भाष्येतुनैतदृदृश्यतेदृतिबोद्धम्।ऊकौचेति।अत्रयंचेत्यादेरुपलक्षणमिदम्।तदन्तविधिरिति।अपदेशिवद्भावेननस्यापीतिबोद्धम्।ननुनपुंसकेभावेक्तस्येतिभाष्येवार्तिकात्कारकषष्ठीनिषेधविषयेशेषत्वविवक्षाना।तत्रत्याख्यानेत्वनभिधानात्क्तातिरिक्तविषमेसान्न। अतएवपूरणगुणेतिसूत्रेसद्ग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातमित्यरुचेराह।यद्वेति।

सहयुक्तेऽप्रधाने इति ततीया। स्वबालभारस्मतदुत्तमाङ्गजैः समंचमर्मैचतुलाभिलाषिणद्त्यत्रयथा।उक्तंहि।विनापितद्योगंततीयेति।व्याख्यानादिति।सूत्रे
र्थशब्दोपिष्टयङ्मित्तम्।तथाचहरएव।ननुअर्थशब्देनबहुव्रीहिरितिभावः।इतिषष्ठी ॥आधारस्त्रियेति।एतच्चसंहितायामितिसूत्रेभाष्येस्थष्टम्।व
तत्रइति।प्रातिपदिकार्थेमात्रप्रभावः।किंचदूरान्तिकेतिसूत्रस्थदूरग्रहणमनुवर्त्तमानमधिकरणेप्येतावोद्यात्।उक्तस्येति।दून्दून्नन्तः शब्दोविषयः वृत्तिःभू
मिर्यस्यक्तस्येत्यर्थः।हेतुतृतीयेति।तादर्थ्येचतुर्थीत्यपिवोद्यम्।सीमेत्यादि।एतच्चदुर्गावाक्यप्रबोधेकुलचन्द्रेणोक्तम्।मेदिनीकारोप्याह।सीमाघाटस्थितिसे
त्रेषण्डकोशेषुचस्त्रियामिति।अथपुष्कलकोगन्धमृगेक्षणकीलयोरितिच। हृदन्तमव्ययंतुपुष्कलकः शङ्कुःसीम्निसीमज्ञाचार्थहतोनिहतःनिखात
इत्याहुः।यस्यचानिर्ज्ञातकालाक्रियाअनिर्ज्ञातकालायाःक्रियायाःकालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम्।तदाश्रययोःकर्तृकर्मणोर्बोधकादिरंसप्तमी। त
त्रब्राह्मणेष्वधीयमानेषुगतइतिकर्तर्युदाहरणम्।कर्मण्याह।गोषिति ॥

चकारणस्येतिभावः।ननुज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणभावोभूयोदर्शनाश्रयोदृष्टस्तत्रोक्तेआदित्येतमोनष्टमित्यादावेवस्यान्नतुप्रकृतेकदाचिद्गोषुदुह्यमान
खसौगतइत्यतआह।निर्ज्ञातकालेति।कालोदेशस्याप्युपलक्षणंतदुदाहरणंसतिगुणेद्रव्यत्वमस्तीति।तदाश्रययोरिति।क्रियाश्रययोरित्यर्थः ॥

विशेषणीभूतयोरिति। शिखीध्वस्तदृत्यादौ शिखायाध्वंसप्रतियोगित्वविश्रान्तिवद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्यलक्षकत्वात्। नत्विति। गवांकृष्णेत्यादौ गोत्वाद्याक्रान्तायामेतिभावः। तदाह। नह्यत्रेति। वार्तिकादिति। साधुभृत्योराजदृतिरित्यत्र साधुः प्रत्यासत्त्याचराज्ञविषयमेवसाधुत्वंगम्यतेनतुशब्देनतत्प्रत्ययते। अर्चायांप्रतियोगिनिषेधार्थत्वात्रसाधुग्रहणमितितत्त्वम्। तत्परेइति। रूढ्यादेतदर्थस्यैवग्रहणम्। तेनप्रकर्षेणसिद्धत्यर्थेन॥ इतिसप्तमी॥ इतिश्रीमदौसितभट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिविरचिते

इहअधीयमानानांब्राह्मणानांदुह्यमानानांवाचप्रतीयमानलक्षकत्वंविशेषणीभूतयोरद्यमनदोहनक्रिययोर्विभाव्यति। भेदएवेति। नतुशब्दान्तरोपात्तसामान्यरूपाक्रान्तेतिभावः। साधुरिति। नह्यत्रगवांकृष्णेत्यादिवत्सामान्यविशेषभावः किंतुशब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोधएव। निपुणोराजदृति। साधुशब्दप्रयोगेत्वर्चांविनाविशेषप्रतीभवत्येवासाधुसाधुप्रयोगेचेतिवार्तिकात्। प्रसितदृति। तत्परेप्रसितासक्तावित्यमरः। मूलेनेति। नह्यत्रेणयुक्तकालदृत्यणोलुबविशेषेदृतिवत्। ईश्वरेणेति। ईश्वरशब्दोभावसाधनः। यस्यस्वामिनईश्वरत्वमुच्यतेदृत्येकंव्याख्यानम्। यस्येतिस्वंनिर्दिश्यतेयस्यस्वस्यईश्वरउच्यतेदृत्यपरम्। एकंचव्याख्याभेदात्पर्यायेणविभक्तिः साचविशेषणात्वशीवदितिभावः॥ इतिसप्तमी॥ सामर्थ्याश्रितदृति। सूत्रेसमर्थशब्दोलाक्षणिकदृतिभावः। कतिपयेति। मद्यपिउदात्तवतागतिमताचतिङागतेः संमासोनित्याधिकारेवार्तिककृतोक्तः। तथापिनासौनियतः। प्रआनयत्। अभिप्रभरयषतेत्यादौसमासादर्शनात्। अतएवभाष्यकृतासहेतियोगविभागेनायंसाधितः। यथेतरंमुनीनांप्रामाण्यमितिभावः। सचेतिएतदपियोगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेवलभ्यते ॥

प्रौढमनोरमाव्याख्यानेलघुशब्देन्दुशेखरेकारकान्तम्॥ नित्याधिकारेदृतिउपपदमतिङितत्रेत्यर्थः। नियतदृति। अप्रतिबद्धप्रसरेनित्यदृत्यर्थः । एवंचाधिकारप्राप्तमपिनित्यपदंतदंशेनसंबध्यतदृतिभावः। योगविभागेनेति। तत्रचवैकल्पिकत्वंवक्ष्यति। एतदर्थमिति। कृन्त्स्येवेत्येतदित्यर्थः। एतदुत्तरंकृन्त्स्येवेतिप्रतीकपाठोलेखकप्रमादात् ॥

एनेद्वेति। उक्तंक्वान्दसत्वमित्यर्थः।निर्वाहदृति। शयितव्यमित्यादेःक्रियावाचकस्यापिनपुंसकत्ववदस्यापिप्रातिपदिकत्वेतस्येनलुकातदश्रवणादित्यर्थः।अन्यथेति।सुबन्त मित्यनेनान्यतरस्यैवग्रहणेविभिगमकाभावादितिभावः।पूर्वशब्दस्यैवेति।तस्यकालवाचकत्वेनक्रियायांविशेषणत्वादितिभावः।कांचित्कदृति।कादाचित्कदृत्यपिवाद्य म्।योगविभागसिद्धत्वात्तदनुरोधेनविभक्त्यलोपस्यैवानेनविधान मितिभावः।व्यस्तप्रयोगदृति।समासेहीवस्यपरनिपातःस्यादितिभावः।अलोपश्चप्रत्यासत्त्यासमासा एतच्चसंप्रदानसञ्ज्ञासूत्रेपदमञ्जर्य्यांस्पष्टम्।यदिहिलोकेपिस्यात्तर्हिअभिप्रैतिदृत्यादौसमासात्वादयःस्युः।पचतिकल्पमित्यादौतद्धिता न्ता द्यथा।नचलि ङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेननिर्वाहः।प्रकुरुतेदृत्यादौदृस्वापनेः। प्रकुर्वीरन्नित्यत्रनलोपापत्तेश्च।निर्देशादिति।अन्यथाहिप्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसञ्ज्ञायाअन्वर्थत्वेनपूर्वशब्दस्यैवपूर्वनिपातःस्यादितिभावः।द्वेनेति।अयंमपिसमासः पूर्ववत्कादाचित्कएव।तेनजीमूतस्येवेत्यादौतैतिरीयाणांह यक्पदत्वेनपाठःउद्वाडरिवबीजमुदृत्यादौन्यस्तप्रयोगोपिसङ्गच्छते।गोस्त्रियोः।उपसर्जनंयदृति।यत्तुप्राचांगोन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरित्युक्तम्।तन्मा चित्रगुरित्यादौगोशब्दस्योपसर्जनत्वेपितदन्तस्यसमासात्।गौरीपतिरित्यादौअतिप्रसङ्गाच्च।कथंसुगोकुलंराजकुमारीपुत्रदृतिचेन्नृणु।उपसर्जनस्यससंबन्धि कतयास्यप्रातिपदिकस्यदृस्वोविधीयतेतदर्थंप्रतिउत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदेवदृस्वत्वम्।दिशोरितिहलन्तेनविग्रहेप्येतदेवरूपंदि शशब्दस्यरादित्वाट्टच्।वचनसामर्थ्यादिति।विभक्तीत्यनेनहियेनसुबन्तेनसह समासस्तद्घटकीभूतेनैवविभक्तिर्गृह्यतेसंनिधानात्।तदर्थंद्योतकत्वादिरि तिभावः ॥७ वयसिभक्तेरेवतेनसमासादुत्तरत्रस्यान्यादितिलुम्भवत्येव। ननुगोपदार्थस्येवचित्रगोदृतिसमुदायार्थस्यचित्रभिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनस्य मेवेत्यरुचेराह। गौरीपतिरिति। राजकुमारीपुत्रेस्त्रीप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकत्वलाभायसमस्तस्यपूर्वपदत्वकरणम्।उत्तरपदभूतयोरिति स्त्रीरूपकथनम्।उत्तरप दस्यैवतथात्वसंभवात्।टजिति।यतष्टच्अतएवदेवरूपमित्यन्वयः।संनिधानादितिउपस्थितत्वादित्यर्थः ॥

परिशिष्टेत्यिति। अत्रारुचिः स्पष्टैव। द्योतकसमभिव्याहारेषष्ठ्याअप्राप्तेरप्रवाचकत्वेपिसंनिधानत्यागेनमानमिति। विग्रहायोगादिति। एवंचविग्रहेइतिनदुक्तिरसंगतेतिभावः। प्रवेशस्यैवेति। एवंचतादृशविग्रहस्वरूपकथनमसंगतमितिभावः। असंस्पर्शादिति। एवंचतत्रार्थकथनत्वस्यैवाभावेनतन्मात्रतोक्तिरसंगतेतिभावः। दुर्लभत्वाप

परिशिष्टेतुप्रथमान्तेनायंसमासः षष्ठ्यन्तेनवेत्यपिपक्षद्वयंस्थितम्। यत्तुप्राचोक्तंहरौअधिकृत्येतिविग्रहेहरावधीतिस्थितेइति। तन्न। नित्यसमासत्वेनविग्रहायोगात्। यदाहुः। अविग्रहेनित्यसमासइति। नन्वस्यपदविग्रहोपिस्त्रीक्रियतेकुम्भंकरोतीतियथा। अयमपितथास्तुअधिकृत्येतित्यबन्तस्यसमासाप्रविष्टस्यसत्त्वादितिचेत्। न। समासार्थलेशमपिअबोधयतस्तस्यविग्रहेप्रवेशस्यैवासंभवात्। यत्तुप्राचस्मुः। विग्रहद्ववविग्रहः। अर्थकथनमात्रम्। तेनाविग्रहत्वमित्यसमासत्वमविरुद्धम्। अतएवसमासप्रकृतिभूतमलौकिकंवाक्यान्तरंदर्शयति। हरौअधीतिस्थितइतीति। अत्रेदंवक्तव्यम्। विग्रहद्ववेत्यसंगतम्। अर्थकथनवाक्यस्यैवविग्रहत्वेननतोभेदाभावात्। अर्थकथनमात्रमित्यपिन। त्यबन्तेनसमासार्थासंस्पर्शात्। हरौअधीतिअलौकिकमित्युक्तम्। तदपिनातन्त्रहरिङिदित्यस्यैवप्रवेशात्। अन्तरङ्गानपीतिन्यायात्। अन्यथासमासेहरिशब्देकारस्यदुर्लभत्वापत्तेश्च। यदपिव्याचख्युः। अलौकिकत्वादेवाधिशब्देनाभिहितेपिसप्तमीअन्यथासानस्यात् अनभिहिताधिकारादिति। तदप्यापाततः। अलौकिकत्वंहिनित्यविद्यान्तरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वेनत्वेतावन्मात्रेणाननुशिष्टायाःसप्तम्यास्तत्रप्रवेशःसूपपादः। अतिप्रसङ्गात्। यत्तुतत्यौत्रेणव्याख्यातम्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरितिपरिगणनादधिनाभिहितेपिसप्तमीति। तन्न। परिगणनस्याकरेप्रत्याख्यातत्वात्। कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रेणैवमपितथैवोक्तत्वात्। क्रमादमुंचारदद्त्वबोधिसद्इत्यादिप्रयोगविरोधाच्चाद्वितीयापञ्चम्योरिति ॥

ॐ तेरिति। कृतात्वेनकृतैत्वादेशौकारस्यैवलुकापहारेणेतिभावः। नैकल्पिकेडादिविषयेसेहेत्यादावलौकिकत्वकारणायनित्येति। आकरे। अनभिहितसूत्रेभाष्ये। परिगणनफलस्यभीष्मंकटामित्यस्यान्यथासिद्धिरुक्तेत्युक्ता ॥

रक्षितग्रन्थेदृति।अत्रारुचिबोजंतुमद्यार्थकसमयायोगेहितीयाविधानस्यदूरार्थकाराच्छब्दयोगेपञ्चमीविधानस्यचारितार्थ्यमिति।प्रागुक्तरीत्याअधिहरीत्यत्रोक्तया।अधिकरणशक्तीति।कालवाचकत्वादित्यपिबोद्धव्यम्।क्रियापदेनैवेति।कर्तृकर्मद्वारेतिभावः।निषेधोपीति।अत्यन्ताभावार्थकनञ्क्रियान्वयित्वव्युत्पत्तेरितिभावः।स्वोक्तीति।उक्तव्युत्पत्तिविरोधादित्यर्थः।अन्यथेति।अनित्यसमासस्थलेतरविशेषणप्रयोगस्यैवासंभवात्।उक्तंहिभाष्ये।वृतस्यविशेषणयोगोनेति।ननुसविशेषणानांवृत्तिर्नित्यपिभाष्येउक्तमितिचेत्तत्तम्।अनित्यसमासविषयंतत्।नित्यसमासस्यापिसविशेषणेषुप्रवृत्तौमहतः कुम्भस्योपदृत्याद्यापद्येत।यत्तुप्राचांकुलस्योपदृत्यादिशेषप्रक्रियाकाक्षेयंदृतिदुभयमपिप्रागुक्तरीत्याग्रामादिकमेवासंप्रतिनेतिसंप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थेएतर्हिसंप्रतीदानीमधुनासांप्रतंतथेत्यमरः।तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हम्।निषेधोपिक्रियामाश्रित्यैव।तदेतदाहापुज्यनेदृति।असंप्रतीतिसमासेतुनञ्क्रियान्तर्भवतिदद्योत्तरदृत्यत्र।सेकक्रियायथा।यत्तुप्राचोक्तम्।असंप्रतीतिसंप्रत्यभावदृत्यर्थः।अनेनोपभोग्यवस्तुनोयावन्मानःकालःतस्यैवानषेधःक्रियतेदृतिनेत्यधिकरणस्यनिषेधंप्रतिप्रतियोगित्वेनान्वयस्यसर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्।नहिभूतलेघटोनास्तीत्यनेनभूतलंनिषिद्धंतद्दृतिकश्चिदपुपैतिनवायुनिःसहमित्यत्रतावत्।दृतिहरीतिस्वरूपपरेणषष्ठ्यन्तेनहरिशब्देनसहप्रकाशार्थस्यैतिशब्दस्यसमासः।प्रतिशब्देतियत्त्वाहुः।ग्रामस्यदृसंप्रतीत्यत्रसापेक्षत्वेनसमासाभावेद्वितीयाविधानेनसावकाशमितितत्त्वागेषदूषितम्।हरदत्तस्त्वाह।अर्थमर्थंप्रतीतिभाष्यकारप्रयोगात्वाक्यमपिसाधुःयद्वानाव्ययंवीप्सावृत्तिकिंतर्हिकर्मप्रवचनीयत्वात्संबन्धमवच्छिनत्तीवोपातुर्दिवनद्योत्येति।सहपूर्वाद्धमिति।साकल्येऽव्ययीभावःगुणभूतेपीति।यदिसादृश्यदृतिनोक्तेततोयत्रसादृश्यंप्रधानंतत्रैवस्यात् ॥ ॐ रोधादितिभावः।ततोभूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्त्वार्थीतिबोद्धव्यम्।भाष्यकारेति।सञ्ज्ञातुप्रतिस्थानमित्यादौपत्त्वाभावार्थतिसदाशयः।अत्रार्थमर्थंप्रतीतिवाक्येप्रतिशब्देत्यादिमूलेतुरक्षितानुसारीतिबोद्धव्यम्।साकल्येदृति।पूर्वार्द्धमपरित्यज्येत्यर्थदृतिभावः ॥

औत्सर्गिकत्वादिति।उच्यतगङ्गमित्यादौव्यभिचारादितिभावः।नन्वाग्नेयग्रन्थाद्ग्रेप्यद्ध्ययनमस्तीत्यतआह।इदानीमितिं।तदर्थेतत्प्रतिपादके।अन्तत्वविवक्षायाम्।तस्यापिविवक्षाया
मित्यर्थः।ग्रन्थपर्यन्तमितिं।तदन्तमित्यर्थः।अन्तत्वस्यसुतरामितिं।प्राधान्येनेत्यर्थः।तस्येति।अन्तत्वस्येत्यर्थः।ननुसहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावेतेनसमासोनस्यात्।अग्निग्रन्थपर्यन्तमि
मितिविग्रहप्रदर्शनेनभवतापितस्यस्वीकारात्।अग्निरन्तोयस्येत्यस्यत्वदुक्तविग्रहसमानार्थत्वादतआह।सहयुक्तेइति।एवंचप्रथमान्तेनसमासइत्यसंगतम्।साहित्यंचसहशब्दार्थः।तत्र
अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावेऔत्सर्गिकत्वादितिभावः।अन्तइति।इदानीमेतावान्त्रदेशोऽद्योतव्यइतियावतः प्रदेशस्यपरिग्रहःकृतस्तदपेक्षयासमाप्तिरिहान्तोविवक्षि
तः।सचासकलेप्यध्ययनेभवतीतिसाकल्यात्टषगुच्यते।साग्नीतिं।अग्निशब्दस्तदर्थेग्रन्थेवर्ततेसतृतीयान्तःसमस्यतेयद्यप्यग्निनासहेतिप्रयोगार्हमेवतथापिसाहित्यमा
त्रेतथा।अन्तत्वविवक्षायांतुसमासोनित्यः।अतएवाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्यपदविग्रहोदर्शितः।यतुअग्निरन्तोऽस्येतिप्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमितिषष्ठ्यन्तेनवाविग्रहइतिप्र
थमान्तेनषष्ठ्यन्तेनवासमासमाहुः।तन्न।सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात्।अन्तत्वस्यतुसुतरामलाभात्।तस्माद्ध्ययनेऽनन्वयाच्च।सहयुक्तेतृतीयायान्याय्यत्वाच्च।सतृणमत्ती
त्यत्रसाकल्यस्येवसाग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापिसाहित्यद्योत्यत्वेतत्रतृतीयान्तेनसमासंस्वीकृत्येहतत्परित्यागस्यनिर्मूलत्वाच्च।यावच्छ्लोकमिति।यावदित्यव्ययंसमस्यतेविग्रह
स्तुतद्वितेनेत्यस्यपदस्यबोद्ध्यम्।विभाषा।एतंदिति।न्यायसिद्धेऽर्थेलिङ्गदर्शनमिदम्।दिघुभादिसञ्ज्ञानामिवसमाससञ्ज्ञायाअपिनित्यप्राप्तत्वाद्वचनंविनाविद्वन्तराणामि
वसञ्ज्ञानामपिविकल्पानाभात्।स्यादेतत्सुपेत्यपितृतीयेत्यस्यात्रानुवृत्तेरिहापिनित्यसमासःस्यादित्याशङ्क्याह।नचेशपनिःअपसिद्धान्तात्।अस्मत्रेविनिगमनाविरहादधिकार्थकसहशब्दस्यग्रहणमितिभावः।साकल्यस्येवेति।
यत्तृणानिभक्षयेत्सकथमन्यत्रेत्यजेदितिप्रतीतेरितिभावः।एवंचयत्रनत्वत्रतृणभक्षणेतात्पर्यमितिग्रन्थसूचितंसाहित्यप्रतीतौनतात्पर्यंतत्रापिचेत्तृतीयातर्हियत्रतदपिभासतेतत्र
कथंनतृतीयेतितात्पर्यम्।साहित्यद्योत्यतयेति।साहित्यवद्द्योत्यतयाबोद्यतयेत्यर्थः।मयूरव्यंसकादित्वात्तुसुपेतिवासमासः।यथाश्रुतेतुग्रन्थस्यहयस्यसहाध्ययनेपिसाहित्यप्रतीति
र्जायतेनत्वन्तत्वप्रतीतिरितितस्यतद्द्योत्यतोक्तिरसंगतैवस्यादितिदिक्।न्यायसिद्धत्वमेवाह।वचनंविनेति।विकल्पबोधकशब्दंविनेत्यर्थः

सित्वत्वादिनिवाकेनसज्ञानवगमान्नित्वसमाससदृशत्वेननित्यत्वादित्यर्थः। पुनर्विधानमिति। समाससज्ञायादितिभावः। अन्यथातद्धितसमाससज्ञातुवादेनान्यथा
भावादिसज्ञामेत्रविदद्धात्। अत्रचवाक्यानमेवशरणंवृद्धानाम्। नचतत्सज्ञाविधानमव्ययादीनांसमासशास्त्रप्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोत्सर्जनसज्ञार्थत्वरितार्थ
मितिकथंज्ञापकमितिवाच्यम्। तत्रसूत्रेसमासेदत्यस्यसमाससज्ञाव्याप्यसज्ञाविधौप्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थेबाधकाभावादितिदिक्। इत्वेनसमासस्यकाचित्कत्वेहेतुमाह।
तथाहि। चरट्सूत्रेकृतोक्तंपूर्वंभूतोभूतपूर्वः। सुप्सुपेतिसमासदति। तथाशाकलसूत्रेसिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधदत्यत्रनित्यग्रहणेननार्थद
दमपिसिद्धंभवतिवाप्यमश्वेवाप्यश्वदतिभाष्यंकैयटोव्याख्यत्। वाप्यश्वदतिसुप्सुपेतिसमासः। सज्ञायामितिसमासस्यनित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधदति। तथाच
दानंपदमेकवर्जमसिद्धत्वदत्रेत्यादिसूत्रेष्वपिकैयटेस्थितम्। अतआह। सुप्सुपेतीति। समासेति। योगविभागेनैवसिद्धेसमासेउत्तरसूत्रैः पुनर्विधानंप्राचीनस्यका
लिकतांज्ञापयति। एवंचइत्वेनसमासस्यापिकालिकत्वादुद्वाहरिवामनदत्यादिसिद्धम्। इत्वेनेतिवार्तिकंतुमद्यपिकुगतीत्यत्रपठ्यतेतथापिसुप्सुपेत्यत्रैवेव
नित्याधिकारेस्वारिसमितिकैयटः। एवंस्थितेइत्वेनसमासस्यकालिकत्वेसत्वंकल्पयन्तः प्रत्युक्ताः। जीमूतस्येवेत्यत्रबहुभिः समासावयवगमेपितेषांतस्यै
वपाठादितिदिक्। अपपरिबहिः। अतएवज्ञापकाद्बहिर्योगेपञ्चम्यभावे। ज्ञापकसिद्धेनसर्वत्र। तेनकरस्यकरभोबहिरितिसिद्धम्। आबालमिति। यत्तुआपरमा
णोराचभूगोलकमितिकिरणावल्यांप्रयुक्तंतत्प्रामादिकम्। समासमध्येचकारप्रयोगासंभवात्। आभूगोलकादितितुपाठ्यम्। यपदार्थमिति। सूत्रेयदितिसा
मान्येनपुंसकम्। अव्ययंविभक्तीत्यनेनसिद्धेविभाषार्थंसूत्रम्। तेनपसेवनंस्यानुदित्युदाहार्यम् ॥

जीमूतस्येवेति। अतएवज्ञापकादिति। बहिर्योगेपञ्चम्यभावेसमासविधानात्ज्ञापकादित्यर्थः। लक्षणत्ववस्तुसन्निमित्तेनतुतेनसंबन्धेनान्वयरूदाह। अव्ययमिति। अनोःसमी
पार्थत्वादितिभावः। वनस्यान्विति। कर्मप्रवचनीयसज्ञातुनात्रतद्योत्येनलक्ष्यलक्षणभावेनेतरान्वयाभावात्। वनसमीपमित्येवबोधादितिभावः। तेनसंबन्धेनान्वयेतुवनमन्वित्येवबोद्धम्। अ

अनुनाद्योत्यतद्रूपि।दीर्घगङ्गासदृशीतिवाच्योर्थः।गङ्गादैर्घ्येत्यादिः फलितोर्थः।द्योत्यार्थस्यविशेषणतायाएवसर्वसंमतत्वात्।यद्वाद्योत्यतेद्रूपस्यबोद्ध्यतेद्रूपर्थः।सच
शक्त्यैवेतिबोद्धम्।लक्षणलंचवस्तुसदेवनिमित्तम्।एवंचात्रापितेनसंबन्धेनान्वयाभावान्नकर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ताद्वितीया।सादृश्यादन्तर्भावश्चैकार्थीभावबलात्।उ
पलक्षितेत्यस्यविशिष्टेत्यर्थः।गङ्गादैर्घ्यसदृशेत्यादिबोधोत्तरंनियमेनमनसातद्रूपज्ञापकत्वबोधात्तस्यामुद्योत्यतोक्ता।यथाप्रारभ्यतद्रूपिक्रियाद्याहारकतयाःप्रशब्दस्यप्रार
म्भद्योतकतातद्रूपितिबोद्धम्।सामान्यशब्दोपीति।तेनपञ्चनदंसप्तगङ्गमित्यादिसिद्धिः।पदान्तरसमभिव्याहारेणेति।तद्घटितमेवतत्रवाक्यंनकेवलवर्णिपदार्थघटि
अनुगङ्गमिति।द्वयोर्मोलक्षणलंचानुनाद्योत्यतेलक्ष्यंतुसमासार्थः।अतएववाराणस्याःसामानाधिकरण्यम्।एवंस्थितेफलितमाह।गङ्गादैर्घ्येति।वाराणसी
तिवरंचतदनश्वरंनःश्रेष्ठोदकंतस्यादूरभवत्वदूरभवश्चेत्यण्।आदिवृद्धिः।पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम्।अण्णन्तत्वान्ङीप्।नदीभिश्चास्वरूपस्यसञ्ज्ञानद्या
श्चेहग्रहणंबहुवचनंनिर्देशात्किंत्वर्थस्य।नचतस्यसमासः संज्ञाभवति।अतस्तद्विनामयंसमासः।तेचनकेवलंविशेषशब्दाएवकिंतुसामान्यशब्दोपि।
नित्यसमासइतिश्रुत्यास्पष्टम्।णकलसूत्रेकैयटस्वरसोप्येवम्।नचेवंन्यग्रोधादिहेरपिनित्यसमासत्वंस्यादितिचेन्नैवम्।यस्येत्यादिपदान्तरस
मभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः।अतएवसज्ञानवगमात्द्रुत्युक्तंनत्वन्यपदार्थाःनवनमादिति।सज्ञायांकिम्।शीघ्रगङ्गोदेशः।अथाव्ययीभावेःसाधार
णान्समासान्तानाह।अव्ययी।सामासान्तइति।समासस्यसमासार्थोनरपदस्यवाचरमावयवइत्यर्थः ॥
तमितिभावः।समासस्येति।इदंचसमासान्ताअन्तइत्यादिसूत्रेषुभाष्येस्पष्टम्।समासार्थोनरपदस्येति।अयंपक्षःसरूपसूत्रेकैयटेस्पष्टः।परंतुचिन्त्यः।समासपद
स्यतदर्थोनरपदलक्षणायोगानाभावात्तदर्थवाक्यस्योपचारेणसमासपदेनग्रहणमित्यर्थस्यैवगोस्त्रियोरितिभाष्येउक्तत्वाच्च।अन्तइतिसूत्रस्यभाष्येणोनरपदावय
वत्वपक्षस्यविरोधाच्चासरूपसूत्रस्थभाष्यंतुसमासावयवत्वपक्षेपिनयोजंसुधियाम् ॥

तद्धनयन्नाद्यप्सेएवफलद्वयमाह।तेनेति।अदन्ताव्ययीभावत्वप्रयुक्ता म्।अदन्तद्विगुत्वप्रयुक्तोङीप्चेत्यर्थः।नचद्विपुरीत्यादावकारान्तत्वाभावात्स्त्रीत्वंक
र्यस्यादितिवाच्यम्।लिङ्गानुशासनसूत्राणांलोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेनाविधायकत्वेनचात्यन्तद्विगोस्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात्।नदु लोकेलिङ्गमशिष्यंलोकाश्र
यत्वाल्लिङ्गस्येतिसमासान्ताइत्यादिसूत्रेषुभाष्येवचोत्तरपदावयवत्वेपिअवयवावयवस्यसमुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोःसिद्धिरितिवाच्यम्।अन्तइतिसूत्रेसमास
स्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्यवेतिविकल्पेआद्येदंद्वयमर्कादित्यादौकपोन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वाअस्तुनर्ह्युत्तरपदस्येत्युक्तातत्सूत्रेनचदित्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरित्यर्थपरभा
तेनोपशुरदमित्यत्रनाव्ययीभावादित्यम्।द्विपुरीत्यादौद्विगोरितिङीप्सिद्ध्यति।जरायादिति।गणसूत्रम्।प्रतिपरेति।अक्ष्णःपरमिति।अविष
यइत्यर्थः।वृत्तिर्विषयेऽसिशब्दःइन्द्रियमात्रपरः।समक्षमिति।अक्ष्णोयोग्यम्।नदी।ह्रस्वरूपस्यैवग्रहणंनसञ्ज्ञायाःपौर्णमास्याग्रहाय
ण्योःष्यङ्ग्रहणात्।ङिन्नदीति।टजभावेनपुंसकह्रस्वः।दंत्वबाधेयम्।नदीभिश्चेतिसूत्रेविशेषाणामिवस्वरूपस्यग्रहणंविशेषाणामेवेत्यत्र
मानाभावादित्युक्तम्।तेनपञ्चनदमितिसिद्ध्यति।अत्रचनित्योःच्।तदुक्तम्।गोदावर्याश्चनद्याश्चसंख्यायाउत्तरेयदीति।एतच्चअच्प्रत्यन्त
वेत्यत्राजितियोगविभागात्सिद्धम्।पूजार्थमिति।अन्यतरस्यांग्रहणस्यप्रकृतत्वादितिभावः।इत्यव्ययीभावः ॥
ष्येविरोधेनतत्पक्षस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वादित्यलम्।इन्द्रियमात्रपरइति।बाह्येन्द्रियेत्यर्थः।सर्वबाह्येन्द्रियाविषयेएवपरोक्षत्वव्यवहारादितिभावः।नसञ्ज्ञा
यामिति।सञ्ज्ञकस्येत्यर्थः।नपुंसकंह्रस्वमिति।उपलक्षणमेतत्।उपसर्जनह्रस्वस्यापि।तदुक्तमिति।माधवादिभिरितिभावः।नदीभिश्चेत्यत्रकैयटोप्येवम्।
परन्तुयोगविभागसिद्धस्यसामान्यत्वेनविशेषेणनदीपौर्णमासीत्यनेनबाधःकथंनेत्यत्रदृढमानंफलंचचिन्त्यन्तदेतत्तदुक्तमित्यनेनध्वनितम् ॥*॥ रामः
इत्यव्ययीभावः * ॥ ॥श्रीसंकटाभैरवाभ्यांनमः ॥श्रीविघ्नेश्वरायनमः॥ रामकृष्णाभ्यांनमः ॥ श्रीगुरुचरणाभ्यांनमः ॥ १४८

दृतिपक्षेत्विति॥अत्रतुनासूचितमरुचिबीजमुक्तम्।यद्यपिसंबोधनेदृतिरेवंचतत्रैवा नेनसमासः स्यादितिशङ्क्य।तद्घटितेति।ततप्रकृतिकसुबन्तार्थः।गर्गादिभ्य दृतिःतद्धितविधौसुपदृतिनाधिकारःतत्संबन्ध्यपत्यमित्यर्थेगर्गादिभ्यःप्रत्ययदृत्यर्थेतदर्थबोधस्यसुबुत्पत्तिंविनासंभवात्परिपूर्णपदंपदार्थीन्तरे ... तीतिकृत्सित दृतिसूत्रोक्तभाष्याच्चसुबुत्पत्त्यनन्तरंसामर्थ्यात्सुबवहितात्प्रत्ययोत्पत्तिरितिकिमर्थंतत्रलक्षणाकार्यंवातस्यज्ञापकत्वमितिचिन्त्यम्।तत्रकैयटेत्यस्मात्प्रत्ययवि

द्धिगोस्त्रत्वुरुषत्वेफलमाह॥समासान्तदृतिःपञ्चराजमितिराजाहःसखिभ्यष्टच्।उत्तरपदस्यनकारान्तत्वात्स्त्रीत्वाभावः।समासार्थोत्तरपदान्तःसमासान्तदृतिय सैतुपाशादित्वबोद्धव्यम्।काशिकायांतुपञ्चराज्ञीतिकानिलकःपाठः।अपपाठःसदृतिहरदतः।श्रितादीतिश्रितादीनांयद्यपिसंबोधनेसुबन्तत्वंसंभवतितथापिअन्य प्रायेणसमासस्येष्टत्वात्श्रितादयस्तद्धितसमुदायेलाक्षणिकाः।प्रायेणसमासतद्धितप्रकरणेएवमेवावश्वासेपेगर्गादिभ्योयञ्दृत्यादिसमान्यापेक्षज्ञापकात्न हिस्त्रदृत्यस्यद्वितीयान्तेनगर्गादीनांषष्ठ्यन्तत्वंवासंभवति।येनविधिरितिसूत्रस्थभाष्यवृत्तिग्रन्थोपोहमानम्।तत्रकैयटहरदत्तादीनांतुमहान्प्रमादःदृतिशब्दकोसु मेप्रपञ्चितमितिभावः।यत्तुबन्धीश्रितादीनांकृदन्तत्वेनगतिकारकोपपदानामितिसुबुत्पत्तेःप्रागेवसमासदृष्टः।अन्यथाकाष्ठश्रितेयोनसिद्धेदृतएवकिलप्राचा श्रितादिभिरित्येवब्रूयात्तेनसुबन्तेरितिनात्रप्रधानस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावेनकाष्ठश्रितेयस्यनिर्बाधत्वात्।यदपिश्रितादिशब्दादपिकदाचित्स्यादितितदपिन॥

धौधृतिपेधदृतिवार्तिकव्याख्यावसरेश्रितस्यश्रितान्तस्यचसुबन्तत्वाभावमाशङ्क्यसंबुद्धेःसंभवदित्युक्तम्।प्रमादइति।कष्टंश्रितःकष्टश्रितइत्यत्रयथास्यात्कष्टंपरमश्रि तमुत्तरंभूदितिभाष्यविरोधादितिभावः।समर्थेनेत्यस्यविशेषत्वनादायप्राग्वत्समासप्रत्ययेतिनिषेधदृतिताप्तर्यम्।सुबुत्पत्तेरितिस्त्रीप्रत्ययोत्पत्ते रित्यभिप्रेत्योक्तम्।नसिद्धेदृति।श्रितशब्देनसम्बन्धेतत्रापिसमुदायस्यस्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद्दृत्यसिद्धिःश्रिताशब्देनसम्बन्धेतुसमुदायस्यराजाभावदृतितद्भावः॥

सापेक्षत्वेनेति।ननुकारकांशेक्रियाया नित्यसापेक्षत्वेनकोदोषः।नचसापेक्षत्वेनकष्टशब्देनैकार्थीभावापन्नत्वेनठगर्थापत्येननिष्कृष्यमाणस्यैकार्थीभावोदुरुपपाद
र्तिअसामार्थ्यमितिनदर्यदृतिवाच्यम्।परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेपरमगार्ग्यायणइतिप्रयोगस्ययेनविधिरितिसूत्रभाष्यसंमतत्वेनतदनुपपत्तेर्यानिष्कृष्यैकार्थीभावाभावेपि
यथाकथंचिदेकार्थीभावमादायवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वादितिचेन्न।समुदायाद्वापितदादिनियमाभावेनकेवलादापत्तेर्दुर्वारत्वमितिदोषस्यानेनोपलक्षणात्।दिगिति।दिगर्थस्तुउप
पदमितिङितिसूत्रस्थेनषष्ठीसमासादुपपदसमासोविप्रतिषेधेननवाषष्ठीसमासाभावादुपपदसमासइत्यन्तरङ्गत्वाभिप्रायमुक्तानदुभयप्रत्याख्यानपरेणतदुत्तरेणा
पवादविभाषाषष्ठीसमासोयदानसतदोपपदसमासोभविष्यतीतिभाष्येणयथाकथंचित्कारकोपादानेपितत्परिभाषाप्रवृत्तेःषष्ठीसमासोपिसुबुत्पत्तेःपूर्वमेवगतिकारकेतिस्व
सापेक्षत्वेनाप्रागर्थ्यात्।गतिकारकेत्यादस्तुनायंविषयः।कृतृकरणेकृता साधनेकृतेतिवत्द्वितीयाश्रितेतिसूत्रेकारकृतद्विशेषयोरनुपादानादितिदि
क्।कृत्यमिति।दृहेस्थितादिषुगत्यर्थत्वात्कर्तरिक्तः।श्रयणंप्राप्तिरापत्तिश्चेहगतिरेवनतुफलम्।अत्यासत्तिस्तुव्यतिक्रमः।सोपिगतिविशेषणमेवेतिप्राञ्चः।
यद्वाश्रितइत्यादावादिकर्मणिक्तः।ग्रामंगमीति।गमेरित्योणादिकदनिः।सचभविष्यत्काले।भविष्यतिगम्यादयइत्युक्तेः।॥ ७ रञ्चषष्ठीसमासेपीत्युभयोः
समत्वेनान्तरङ्गत्वाभावेपिनक्षतिः।एकसञ्ज्ञयोरेवाभाभ्यामपिप्रवृत्त्याविरोधाभावेनयुगपदेवाभ्यांसञ्ज्ञाहूयेजातेयदानषष्ठीसमासोनतत्कृतेकार्थीभावस्त
दोपपदसमासस्तत्कृतेकार्थीभावोभविष्यतिस्यास्यतीत्यर्थकेनयद्यपियथाकथंचित्कारकोपादानेपितत्प्रवृत्तिरितिलभ्यतेपरिभाषायांसामान्यतःकारकपदो
पादानेननस्याःकारकमात्रविषयत्वौचित्यात्।अन्यथाकर्तृकरणोपपदानामित्येववदेत्।तथापितदुक्तप्रयोजनासिद्धिरेवात्रदूषणमिति।एवंचेदशेषसुपेत्यस्य
संबन्धेपिनक्षतिरितिबोद्धव्यम्।नफलमिति।तेनमुख्यगत्यर्थत्वाभावात्कथंकर्तरिक्तःकथंवाकर्मणिद्वितीयेत्यपास्तम्।यद्वेति।अत्रापिपक्षेफलानुकूलव्यापारोधा
त्वर्थइत्यावश्यकमेव।प्रत्यासत्तेरगतित्ववादिनांमतेतदर्थमावश्यकमिदम् ॥

द्वितीयाग्रहणस्येति। चतुर्थीवेत्येवसिद्धेतत्तामर्थ्यात्षष्ठीबाधकत्वमित्याशयः। प्रत्याख्यायेति। संदर्शनादिपरत्वेधात्वर्थस्यकर्मतयाकर्मणायमभिप्रैतीतिसंप्रदानत्वेचचतुर्थ्यां सत्यूपरत्वेकर्मणिद्वितीयायाश्चसिद्धिमाश्रित्यतत्प्रत्याख्यातमाकरे। नित्येतीति। समासस्समानार्थकवाक्याभावेनतत्त्वाभिमानः। अर्थद्वारकमिति। गुणवचनस्यशब्दत्वादिति भावः। नन्वेवंकर्तृकरणेदृत्येवसिद्धमतआह॥ रूढत्वेत्विति। धनरूढत्वेत्वित्यर्थः। अर्थैर्विभवाअपीत्यमरादितिभावः। एतदभिप्रायेणैवार्थग्रहणमितितात्पर्यम्। श्लक्ष्णनि

अकेनोरितिकृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधात्कर्मणिद्वितीया। यत्तुगत्यर्थकर्मणीतिसूत्रेद्वितीयाग्रहणस्यकृद्योगलक्षणषष्ठीबाधनार्थतामाहुः। तदाध्यविरु

द्धम्। भाष्येतत्सूत्रेप्रत्याख्यायकृद्योगेषष्ठ्याएवस्वीकारादित्यन्यत्रविस्तरः। स्वद्वारूढइति। जात्मोऽसमीक्ष्यकारीस्यादित्यमरः। वेदव्रतानिचसमाप्यसमाव

र्तनेनहिस्वद्वारोढव्याब्रह्मचर्यएवभूमिशयनार्हेपियः स्वद्वामारोहतिसजात्मः। रूढश्चायम्। तेनस्वद्वामारोहतुमावानिषिद्धानुष्ठानपरःसर्वोपिस्वद्वारूढइत्युच्य

ते। अतएवाह। नित्येतिसमासप्रमितइति। माङ्-माने। आदिकर्मणिकर्तरिक्तः। दृहप्रतिपत्त्यर्थेनास्यसन्तसंयोगः। मुहूर्तमिति। मुहूर्तेव्यापीत्यर्थः। कालाध्वनोरत्य

न्तसंयोगइतिद्वितीया। ततोयातत्कृतार्थेनगुणवचनेनातच्छब्देनतृतीयान्तपरामर्शिनातदर्थोलक्ष्यते। तदर्थकृतत्वंगुणवचनस्यार्थद्वारकंविशेषणम्। ए

वंस्थितेकेलितमर्थमाह। तृतीयान्तार्थेत्यादि। कृतोयोगुणस्तद्वचनेनेत्यर्थः। धान्येनेतिकरणेतृतीया। अर्च्यतेइत्यर्थः। प्रयोजनम्। अर्थनमर्थः अभिलाषोवा।

अर्थशब्दस्यरूढत्वेतुधान्येनेतिहेतौतृतीया। पूर्वसदृशदृहसमसदृशार्थयोगेतुल्यार्थैरितितृतीया। अन्येर्योगेहेताविति। अतएववचनाद्दृहसदृशग्रह

णंव्यर्थषष्ठीसमासेनगतार्थत्वात्। नचतत्पुरुषेतुल्यार्थैतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमितिवाच्यम्। सदृशप्रतिरूपयोःसादृश्यदितिसूत्रेणतत्सिद्धेः॥

पुणयोगेहेतुत्वसंभवेपिसर्वत्रहेतुत्वोपपादनासंभवरूपारुचेरह। वचनाद्देति। व्यर्थमिति। सदृशशब्दयोगेप्रतिपदोक्ततयातुल्यार्थैरितितृतीयान्तेनेवसमासेनतुभोजने

नहेतुनासदृशदृत्यादौ। एतेनतत्रषष्ठीसमासेनासिद्धिः हेतोः षष्ठ्यर्थत्वाभावादितिपरास्तम्॥

अभिधेयपरमिति।ऊनार्थकलहेतृनीयायादृतिसूत्रेव्याख्यानादूनार्थग्रहणंवृत्तिकृतोक्तम्।ऊनार्थान्युत्तरपदान्यर्थकलहशब्देतृतीयान्तान्यराण्यन्योदाहृतानीतितदर्थः।तत्रहिप्रतिप
दोक्तेरुदस्यैवग्रहणमतोऽन्यार्थशब्दोभिधेयपरइतिभावः।तृतीयेतिसूत्रभाष्येतत्समर्थग्रहणंप्रत्याख्यातम्।अतएवसमर्थसूत्रभाष्येतृतीयांतस्तेतत्युपन्यस्योपादान
विकल्पदर्शनायेतमुपदानेनकृतोविकल्पइत्यर्थः।स्वरविधावर्थकेव्याख्यानादर्थग्रहणेतुनभाष्यानुग्रहः।किंचतृतीयायादृत्युक्त्याप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअप्रवृत्तिरेववाचनिकत्वाय
र्थकलहादावित्येवेतितदाशयःप्रतीयतेकैयटस्यतुतत्रप्रमादएवेत्यत्रापञ्चितम्।एरजन्तस्येति।उभयथापिसूत्रपाठदर्शनादितिभावः।अस्यवार्तिकस्यसमासप्रकरणेदर्शनादाह।एतच्चे
ऊनार्थेति।पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देनसमासस्यसाधितत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरंतच्चऊनशब्देनैवसंबध्यतेनतुपूर्वादिभिःसमसद्दशैःपृथगु
पादानादितिभावः।अस्येणमिश्रीकरणम्।खरंविशदमभ्यवहार्यंभस्म।खरंकठिनम्।विशदंविविक्तावयवम्।यत्रत्वयान्तस्यैरजन्तस्य
चभस्मयतेस्तत्रैवप्रयोगात्।गुणान्तरेण।एतच्चवार्तिकंसर्वगुणकार्त्स्न्येदितिसूत्रेपठितम्।नृणामिति।अत्रद्विजशब्देनसमासप्रसङ्गः।तदप
वादाहिषष्ठी।श्रेष्ठत्वंचद्विजेतरमनुष्येभ्यः।तेषासामान्यशब्देनोपस्थितत्वाद्विद्योपस्थितकल्पनायाअन्याय्यत्वात्।अथकथंपुरुषोत्तम
इति।यस्मान्निर्धार्यतेयश्चैकदेशोनिर्धार्यतेपञ्चनिर्धारणेहेतुस्तत्रितयसंनिधौसतेवायंनिषेधइतिहिवचनविप्रतिषेधेनविभज्येतिसूत्रेकैयटः॥ ॐ ति।अत्रद्विजशब्देनेति।नरसंबन्धीद्विजस
दितरमनुष्येभ्यःश्रेष्ठइतिबोधः।द्विजनरसमुदाययोरवयवावयविभावःसंबन्धोद्विजेतरमनुष्येभ्यइत्यनुद्धारः।यतःसमुदायादेकदेशस्यपृथक्करणंगुणादिभिरिति
निकृत्यातथेवलाभात्तत्रपृथक्करणंखघटितसमुदायघटकत्वेतरेभ्यइतिमतेइदम्।येतुन्यायसिद्धःसंबन्धोनिर्धारणविभक्तेरर्थःनृणामित्यस्यद्विजेतर
मनुष्यपरता।तदाहुःश्रेष्ठत्वान्द्विजइतिबोधइतिवदन्तितन्मतेश्रेष्ठशब्देनसमासप्राप्तिर्बोद्धव्या।तद्धनयन्नाहःकथंपुरुषोत्तमइति।पूर्वमतेतुपुरुषोत्तमेनसमर्थं
पुरुषपदम्।उत्तमत्वस्यनिर्धारकगुणत्वात्।निषेधइति।रूपलक्षणंतत्रैवनिर्धारणषष्ठीत्यपिबोद्धव्यम्।एवंचसंबन्धसामान्यषष्ठ्यात्रसमासइतिभावः॥

सामान्यतएवषष्ठीसमासनिषेधयोः प्रवृत्तिरितिवेतण्डिकमतमभ्युपेत्याह । यद्वेति।सञ्ज्ञायामितिसमासइति।हलदन्तादित्यलुकृतुनालुकिसञ्ज्ञात्वभङ्गापत्तेः। कृतालुकः स ञ्ज्ञात्वेहितेनतस्यसाधुत्वान्व्याख्यानम्।अतएवरघुनाथदीक्षितेनसर्वनामानीत्यत्रनिपातनाच्छ्रुत्वाभावइत्यस्यत्वयमाशयः।स्यायत्तसञ्ज्ञाकरणेशास्त्रानुमतायाएवकर्त्तुमौचित्येना कृतणत्वस्यैवसञ्ज्ञात्वेनोच्चारणंतादृशस्यैवसाधुत्वार्थम्।तदुक्तम्।बाधकान्येवनिपातनानीतिसञ्ज्ञायांनहिजइत्यादितुनेष्यतएवअभिधानलक्षणाःकृतद्धितसमासाइत्यक दृतिद्वित्वचनविभज्येतिसूत्रेकैयटः।यद्वापुरुषेषूत्तमइतिनिर्द्धारणसप्तम्याःसञ्ज्ञायामितिसमासः।नचैवंननिर्द्धारणइतिव्यर्थम्।स्वरभेदात्।सप्तमीसमासेहिपूर्वपद प्रकृतिस्वरः।षष्ठीसमासेतुअन्तोदात्तत्वंस्यात्।पूरणगुणाअत्रप्राचोक्तम्।तदर्थैःषष्ठीनसमस्यतइति।तन्न्यूनम्।एवंहिसुहितान्नानामेवग्रहणंस्यात्।तावतामेवार्थशब्दे नसमस्तत्वादितिध्वनयन्नाह।सदादिभिरिति।अत्रव्याचख्युः।पूरणार्थशब्दःप्रत्ययएवगृह्यतेकृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययादिति।तन्मन्दम्।नहिप्रत्ययविशेषाणांपूरणार्थत्वं दिगुभादित्वत्सञ्ज्ञासूत्रेलक्ष्यमस्तियेनोक्तपरिभाषावकाशमासादयेत्।कृतस्तर्हिपूरणप्रत्ययान्ताःषष्ठ्यादयएवेहगृह्यन्ते।ननुपूरणेमट्नादिशब्दादितिचेन्नोयेचेत्पूरणमि तिनिर्देशाद्विधेयेवहि।तेनकुम्भपूरणभवःपटुरुष्ट्रैरित्यादिसिद्धम्।कथंतर्हिनान्युक्तषष्ठाङ्गुलेरुतानीति।प्रमादएवायमित्येके।वस्तुतस्तुउञ्छेषुषष्ठःउञ्छषष्ठकः षष्ठइतिवाव्याख्ये यम्।अनपूरणेतिस्वर्यतेनेनाधिकारावगतिः।अयंतुभागार्थकात्प्रत्ययान्तइति।तन्न।अनुप्रत्ययान्तेचाविनिषेधस्यहितीयतृतीयेतिसूत्रेभाष्येएवस्पष्टत्वात्।अतएवमिश्राद्वितीय मित्यादावन्यतरस्याग्रहणंसामर्थ्यान्नसमासइतिनत्रोक्तम्।ननुब्राह्मणस्यभुक्तादित्यत्रसमासप्रसङ्गएवनास्ति।ब्राह्मणशब्दस्यदत्तेरेवान्वयात्।ब्राह्मणस्येदन्नंदत्तंभुक्तमितिदृत्यर्थो दत्तइत्यादेतिभुक्तशब्दएवहविशेष्यसमर्पकइतिभावः ॥

तदिदंचकारकेइत्यत्रभाष्येकैरितिदिक्। पूरणार्थत्वम्। तत्सञ्ज्ञकत्वम्। कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यसञ्ज्ञाविषयत्वादितिभावः । —— उञ्छेषुइति।अधिकरणेसप्त मी।षादपूरणमितिनिर्देशेनपूरणेननिर्वृत्तेषष्ठ्यन्तसमासलाभायतेनकुम्भपूरणइत्यादिउञ्छेषष्ठेत्यादिचमिथूमित्यन्येभाष्येएवेतिन्यञ्चस्वरितत्वकल्पनंभाष्यविरुद्धमितिभावः ।

तन्स्थैश्चगुणैरिति।द्रव्यषष्ठीतिसूत्रेभाष्येतत्रगुणमात्रेनिष्ठन्तिवाचकतयानगुणिनितेनतत्स्थास्तैर्गुणैः गुणबोधकैः शब्दैरित्यर्थः।गन्धत्वेनेति।गन्धशब्देनेत्यादिः।गन्धशब्देनेनरूपे
णप्रतीयमानोगन्धः शुक्लादिशब्दाच्छुक्लगुणद्रवनगुणिसामानाधिकरण्येननहिशेषणतयाप्रतीयतेकिंतुस्वप्रधानःस्वनिष्ठविशेष्यतावानेवप्रतीयतइत्यर्थः।तात्स्थ्यमिति। गु
ण सामानाधिकरण्येनैवगुणवाचकत्वमित्यर्थः।अदर्शनादिति। गन्धंमालतीकुसुममित्यप्रयोगादित्यर्थः।नतत्स्थेति।घटः शुक्लद्रव्यादौगुणिसमानाधिकरणगुणस्यापि
चन्दनगन्धद्रव्यादौतुनिषेधेप्राप्तेतत्स्थैश्चगुणैरितिवचनेनसमासः प्रतिप्रसूयते।गन्धत्वेनहिप्रतीयमानेगन्धोनकदापिगुणिसमानाधिकरणः।किंतुस्वप्र
धानएवेदमेवतात्स्थ्यमनुवर्ततेजलमियंविनष्टिगन्धानितिप्रयोगादर्शनादुक्तमिदमितिचेन्न। तत्रहिगन्धानितिनगुणशब्दः मालतीकुसुमादिष
दर्शनात्।किंतुचन्दनजातिजातिनिमित्तोन्यएवसः।तस्माच्चन्दनगन्धद्रव्यत्रतत्स्थत्वंसुस्थमेव।एवंघटरूपमित्यादावपि।सुरभिशुक्लादयः शब्दा
स्तुनतत्स्थगुणप्रतिपादकाः।एवमपिशौक्ल्यसौरभादिभिः शब्दैः सहसमासोदुर्वारइतिचेन्नैवम्।तैर्हिशुक्लत्वादिप्रकारकएवगुणबोधः।तद्रूपवन्नां
द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव।शुक्लःसुरभिरित्यादावितिदिक्।फलानामिति।करणस्यशेषत्वविवक्षायांषष्ठी।ब्राह्मणस्यकृत्वेति।तादर्थ्यरूपसंब
न्धसामान्यरूपेण विवक्षायांषष्ठी।ब्राह्मणसंबन्धेनोक्तक्रियातदनन्तरमित्यर्थः।इत्यादीति।तथाचभट्टिः।यत्कृतेरीप्सिगृह्णीमःआदेयाःकिंकृतेभो
गाःकुम्भकर्णत्वयाविनेत्यादि।अनेकमन्यपदार्थेद्रवतिसूत्रेसर्वपश्चादितिभाष्यप्रयोगादिहानुकूलः ॥ ॐ तैःप्रतिपादनादित्यर्थः। शौक्ल्येति।तैः सर्वदागु
ण्यसामानाधिकरण्येनैवगुणस्यप्रतिपादनादितिभावः।सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति।गुणिसामानाधिकरण्येनप्रतिपादकशब्दावाच्यगुणवाचकत्वंतत्स्थत्वंचैवंशौक्ल्यादिशब्दस्ये
गुणिसामानाधिकरण्येनप्रतिपादकशुक्लादिशब्दवाच्यगुणवाचकत्वादितिदिक्।तादर्थ्यरूपसंबन्धस्येति।अतएवगुर्वर्थशब्दस्यगुरोरिद्मितिविग्रहप्रदर्शनेभाष्येसर्वपश्चादितिभाष्यप्रयोगोआद्यादित्वात्यञन्तात्तसोपपत्तौतद्योगेपञ्चमीकल्पनेमानाभावदतिभावः।भाष्यप्रयोगोपीति।प्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्वरसोपीत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् ॥

कैयटेति। उक्तमत्रारुचिबीजमूतत्वेनेति। यद्यपि शेषषष्ठ्यानत्वरभेदस्याधिकारकषष्ठ्यामस्त्येव समासनिषेधश्चाविशेषादुभयोरपीतिभावः। सतिसमासेइति। षष्ठ्यां सत्यां समासे
इत्यर्थः। षष्ठन्तत्वेनोभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादितिभावः। पाठक्रमादर्थक्रमोबलीयानितिअप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्येत्येतत्तत्रषष्ठीसमासेपिसुवच
मित्रेत्युदाहृत्यव्याख्येयतेइति। पूर्वनिपातस्यव्याख्येयतेइत्यर्थः। तत्रेति। तद्व्यवस्थारूपंवस्तित्यर्थः। अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्यषष्ठीसमासेपिसुवचमितियोजना
एवंचसाध्यभावेबाहुलकात्वीकार्यइतिभावः। तत्रकौण्डिन्येति। आसदित्यादाहरणंतु सम्बन्धइतिभूतेक्तइतिवाच्यमसुरासुरैः पूजितोस्तीत्यादेर्दोषात्। तेनेतीति। अन्यथावर्तमानेक्तप्रत्य
यस्यापि। कैयटहरदत्तौतुअव्ययप्रतिषेधेवृत्तस्योपरीत्युदाहरन्तौअकृदव्ययेनापिनिषेधमन्येते। स्वरेभेदइति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणतित्स्वरस्यैवावस्थानात्। अन्न
स्वरितइतेः। तत्रेनतुमद्योदात्तत्वंस्यादितिभावः। तक्तकस्येत्यादि। यत्तुप्राचामुदाहरणम्। राज्ञोनलस्येत्यादिचसमर्थेनसतिसमासेपूर्वनिपातानियमःस्यादितिशेषणसमास
स्तुस्यादेवेतिअत्रेदंबोध्यम्। विशेषणविशेष्यभावेकामचारादव्यवस्थायांप्राप्तायामप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्यद्रव्याश्रितत्वेनगुणादीनामप्राधान्याद्द्रव्यापेक्ष
यागुणादीनांविशेषणतेतिव्यवस्थेयतेतत्रषष्ठीसमासेपिसुवचमितिकिंतन्निषेधेनोक्तेनचपूजायाम्॥ पूजायाग्रहणमुपलक्षणमितिवाच्यम्। इष्टंतुद्वीतिभूतइतिनचवक्र
तौण्डिन्यन्यायेनभूतादिभ्यःक्तस्यवर्तमानकालोभूतकालतोबाधतइतिवाच्यम्। तेनेत्यधिकारेउपज्ञातइतिनिर्देशेनाबाधज्ञापनात्॥ ७ येक्तस्यचवर्तमानइतिकर्मणिषष्ठ्यादुवारत्वेनो
पज्ञातएवद्योगेतृतीयान्तत्वासंभवः। नचेयमर्थान्तरेतृतीयापूर्वोत्तरत्वेकर्तृतृतीयायाएवनिर्णयात्। सामान्यविषयकत्वंसैवेति। विधेयविषयएवसन्यायोनानुवाद्यविषयेइतिसामान्यतोज्ञा
प्यतइत्यर्थः। परेत्वाहुः। तक्तकौण्डिन्यन्यायेवर्तमानेक्तेनभूतेक्तोबाध्यतइतिवक्तुमयंयोग्ययतस्तक्तकौण्डिन्यन्यायोयेननाप्राप्तेइत्यनेनसमानविषयःनाप्राप्तेरधिकानेतक्तदानमारभ्यतेइ
तितेनयुक्तोदधिबाधः। प्रकृतेतुनसःअप्राप्तापामेवान्योपधावृद्धेश्चामादिवृद्धिरारभ्यतेसोभुतइत्यादावनोनतक्तकौण्डिन्यन्यायेनतयातयोर्बाधइतितद्धितेष्वचामितिसूत्रभाष्योक्तेः। अतोवर्तमा
नक्तस्यभूतक्तेनाप्राप्तेनारम्भात्वर्तमानत्वभूतत्वयोर्युगपद्विवक्षायाअसंभवात्। यत्तेदंनस्यात्वर्तमानेलट्स्यादितिततस्यैवायमपवादोन्यायेनानुभूतेक्तस्येतिदिक्॥

अनुन्यासकारदृति।मत्यादिसूत्रेकैयटोप्येवमाकारकषष्ठ्याएवेति।क्तादियोगेतस्याःप्रतिपदविहितत्वादितिभावः।एतेनेति।उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः।कथंतर्हीति।किमोत्यधिकरणमित्यर्थाभिप्रायेणप्रश्नः।त्यदादीतिकर्त्रर्थतृजकाभ्यांकर्मषष्ठ्येवसमासप्रतिषेधस्तेनेतिभावः।परिशेषितेनेति।कर्मातिरिक्तेनिषेधेनकर्मणिपरिशेषितेत्यर्थः।विधिरूपेणेति।अयमेवपक्षोयुक्तस्तत्रप्रपञ्चितमाउपरञ्जकत्वमात्रम्।बाधाभावेनसंभवमात्रम्।जयादित्यदृति।अनेनारुचिःसूचिता।तद्धीजंकर्मणिचेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधेनत्वज्ञानार्थएवज्ञापकम्।पूजितोयैःसुरासुरैरित्यादिप्रयोगानुरोधेनसामान्यविषयकत्वेवन्याय्यत्वादित्यनुन्यासकारः।अन्येतुकारकषष्ठ्याएवसमासनिषेधोयम्।शेषषष्ठ्यानुसमासदृत्याहुः।एतेनकलहंसएममहितःकृतवानितिभट्टिप्रयोगोव्याख्यातः।दृदमेषामिति।क्तोधिकरणेचेतिक्तः।अधिकरणवाचिनश्चेतिकर्त्तरिषष्ठी।अधिकरणेचेत्येवसिद्धेसूत्रेयेषिग्रहणंस्पष्टार्थम्।कथंतर्हिकिंकृत्यंदृत्तमिति।नायमधिकरणेक्तः किंतुकर्त्तरि। किमाकृतंनिष्पन्नमित्यर्थे कर्मणिच। यद्यत्रयाकाचनकर्मणिषष्ठ्यागृह्येततर्हितृजकाभ्यांनिषेधोनर्थकःस्यात्।नह्यस्मादव्ययानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थेचशब्दोयम्।तदाहकर्मणीतियाषष्ठीति।सप्रत्येकवचनान्तंपदमुद्धार्ययाषष्ठीविहितापरिशेषितावेत्यर्थः।नियमसूत्राणांविधिरूपेणनिषेधरूपेणवेतिहेधाप्रवृत्तेःस्वीकृतत्वात्तृजकाभ्यामुदकर्तरीत्यकस्यैवविशेषणमानतुतच्चःअव्यभिचारात्तथापिउपरञ्जकत्वमात्रमभिप्रेत्याह।कर्त्रर्थेतिजयादित्वस्तुकर्तृषष्ठ्यादृतिन्यायेनकर्त्रर्थदृतिकल्प्यंस्यात्।किंचकर्तृग्रहणंतृजकयोरेवविशेषणमितियुक्तंतयोःश्रुतत्वात्।नतुषष्ठ्यादृतिभावः।शेषषष्ठ्येति।केचित्तुजनिकर्तुःप्रकृतिस्तत्रयोजकोहेतुश्चेतिनिर्देशादनित्योयंनिषेधइत्याहुः।न्यासकारस्त्वाह।तन्नान्तमेतत् ॥

यैः।नत्रहिकर्मषष्ठीमात्रेणनिषेधेःस्वयैवपर्य्यालोचादितम्।आहुरितिअत्रारुचिर्बीजंतान्याभ्यांकारकषष्ठ्येवनिषेधदृतिप्रत्यासत्तिलभ्यार्थस्यैवज्ञापनमुचितम्।एतत्।त्रिभुवनविधातुरित्येतत्।सानुबन्धकस्येति।तस्यदितनेत्यावर्त्यदृतिभावः।मतान्तरेसानुबन्धनिर्देशःकर्त्तरीतिवत्स्यष्टार्थः।अन्यपक्षेत्वाहचर्यात्कर्त्रर्थकस्यैवग्र

अतएवेति। अन्यथानकर्मधारयान्मत्वर्थीयदर्शनेनेत्यनिहाकल्पनलाघवमूलकेनपसनस्यादितिभावः। अतएवाष्ठयुशब्दान्मत्वर्थीयेनेतिरक्षतदृतिसूत्रभाष्येउक्तंरूढ
लेंसुनदोषः। कर्मधारयान्मत्वर्थीयेकृतेऽर्थः प्रतीयतेतस्मिन्बहुव्रीहिणालभ्येहिलाघवचिन्तानास्त्येवेतितात्पर्यम्। कृसरसर्पवानिति। अत्रहिजातिविशेषवान्प्रतीयतेन
तयाप्रतीतिर्बहुव्रीहौ। सर्वधनीत्यादितुव्रीह्यादिपाठात्सिद्धएवअदण्डीअवाग्मीत्यादेर्मत्वर्थीयान्तेननञ्समासः बहुव्रीहिणादण्डसंयोगनिषेधस्यसम्यग्बहुभाषित

नलोकेतिषष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः। अकाभ्यामितिवक्तव्येतुचः सामुच्चयकस्यग्रहणाज्ज्ञापकादिति। पूर्वापरा। एकदेशशब्दोऽवयवेरूढः। अतएवतत्सक
र्मधारयस्तेपितनोमत्वर्थीयः कृसरसर्पवान्वल्मीकदृतिवत्। यद्यपीहएकगोपूर्वादितिठञ्प्राप्तस्तथापिअतएवनिर्देशादिनिस्तदेतदाह। अवयविनेति। ननु
किमनेनसूत्रेणकर्मधारयेणैवपूर्वकायदृतिसेत्यति। गर्हुकायवत्। समुदायेवृत्ताःशब्दाःअवयवेष्वपिवर्तन्तेदृतिन्यायादतआह। षष्ठीत्यादि। नचैवंकाथपू
र्वदृत्यादिप्रयोगःस्यान्नवेसूत्रमितिभावः। नन्विहषष्ठीतुदुर्लभा। अन्यारादितिपञ्चमीप्रसङ्गात्। तत्रहिदिशिदृष्टःशब्दादिकृशब्दइतिन्यायेनसंप्रत्यदि
ग्वृत्तिष्वपियोगेपञ्चमीस्वीकृतेतिचेत्सत्यम्। अवयववृत्तिभिर्योगेषष्ठ्येवेष्यतेतत्परमार्डितमितिलिङ्गात्। पूर्वेनाभेरितिनाभेर्यः पूर्वोभागः संकायस्यावयवइत्यर्थः। ना
भेरितिदिग्योगलक्षणपञ्चमी। अत्रपूर्वस्यभागस्यनाभिरवधिः नत्वेकदेशिनी। अतोनाभ्यासहसमासोनेत्यर्थः। कायेनतुस्यादेवपूर्वकायोनाभेरिति। पूर्वशब्दस्यनित्यसापे
क्षत्वात्साभाव्याच्च ॥

॥ लनिषेधस्यचानवगमात्। असुब्वतोङ्गस्येतिप्रत्ययस्यात्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगेणक्वचिल्लाघवानादरोपीत्यन्यत्। उर्ध्वावयवेकायशब्दप्रवृत्तौबीजमाह। समुदाय
इति। तथाचेति। इदंतत्सादृश्यानुसारेणसूत्राशयवर्णनमात्रम्। परवल्लिङ्गमितिसूत्रस्थभाष्यानुसत्यभिधानेषष्ठीसमाद्दृत्यतएवेति लभ्यतेतच्चोपरिष्टात्सुटीभविष्यति। नाभेर्यदृतिनाभ्यव
धिकदृत्यर्थस्तदाह। दिग्योगलक्षणेति। ननुपूर्वशब्दस्यनाभिसापेक्षत्वात्कथंसमासेतआह। पूर्वशब्दस्येति। प्राधान्याच्चेति। प्रधानस्यसापेक्षस्यापिवृत्तिरितिभावः ॥

समुदायेति। क्वात्रसमुदायावयव पूर्वदृतिवोक्तः। एकदेशिसमासंविनेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैकदेशपूर्वकत्वस्यैवतत्रग्रहणमितिभावः। दृतिवदृतिदृत्य
भिमानदृत्यर्थः। यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनाभिप्रेतानां ज्ञापकवादिनामितिभावः। एतत्सूत्रप्रत्याख्यातभाष्यरीत्यातुतत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायानप्रवृत्तिः। कर्मधार
येणैवसर्वप्रयोगसिद्धेः। तत्रैवार्थेचसाधुत्वेयथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यात्षष्ठीसमाससूत्रहिषयेनभिधानाद्दारणीयः। यद्देशएवसः ज्ञापकस्यचनोपयोगः। बहुधनयन्वस्यति
पूर्वस्कात्राणामिति। समुदायसमुदायिसंबन्धेषष्ठी। बहुवचनंतूद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया। यथाक्वात्राणांपञ्चमदृति। तत्रस्कात्राणामे
कदेशित्वेसत्यपिएकत्वसंख्यावैशिष्ट्याभावान्नसमासः। सर्वोपीति। पूर्वादिभिन्नोपीत्यर्थः। ज्ञापकादिति। नह्यन्यथासायपूर्वत्वमहस्योपपद्यतेन
चोद्भूतावयवत्वमानाधिकरण्येननिर्वाहःशङ्क्यः। अहःसर्वैकदेशेत्यादिनाविहितस्यसमासान्तस्यचअह्नोह्न एतेभ्यदृत्यह्नादेशस्यचैकदेशिसमासंवि
नानुपपत्तेरिति भावः। दृत्याद्दरिति। नचैवंदिनमद्योरात्रिमद्येत्यादिनसिद्धेदितिवाच्यम्। ज्ञापकसिद्धस्यसार्वत्रिकत्वात्। यत्तुप्राचोक्तम्। सर्वेणैकदे
शेनाह्नःसमासदृतितन्नाएकदेशस्यतृतीयानिर्दिष्टस्यपरनिपातापत्तौधर्मिग्राहकमानविरोधात्। यदपिपाठान्तरम्। सर्वेणएकदेशिनाह्नदृति। तदपिनाअह्न
रेवह्नोकदेशिनचतेनैवतस्यसमासदृतिसंभवति। अर्द्धनपुंसकम्। नित्यंक्लीबदृति। अर्द्धमितिनिर्देशादेवक्लीबत्वेलब्धेनपुंसकग्रहणंनित्यनपुंसक त्वार्थमित्यर्थः। ख
ण्डमात्रवाचीतुत्रिलिङ्गः। भिन्नशकलखण्डेवापुंस्यर्द्धोर्द्धंसमेशकेदृत्यमरः। अत्रवापुंसीतिपूर्वोत्तराभ्यांसंबद्ध्यते। तत्रशकलखण्डेनिरूपभेदात्क्लीबत्वेनिर्णीतेवावचना
त्पुंस्त्वविकल्पेःस्त्रियामितिफलितम्। नचखण्डेदृतिस्त्रीलिङ्गनेवकिंनस्यादितिवाच्यम्। भिन्नलिङ्गानांनद्वन्द्वदृतितेनपरिभाषितत्वात्। शकलश्चास्त्रीतिनिर्देशेनैवनिर्णया
त्॥ ७॥ एषांप्रत्याख्यानमितिदिक्। निर्देशादेवेति। नचशब्दपरत्वेपितुर्यार्णातिवन्नपुंसकोच्चारणसत्त्वेनतेनक्लीबग्रहणसिद्धिरितिवाच्यम्। योगविभागपूर्वकमर्थ
मितिनिर्देशेनतल्लाभदृत्याशयात्। भिन्नलिङ्गत्वमुपपादयति। शकलश्चेति। निर्देशेनेति। शकलखण्डेदृतिनिर्देशेनेत्यर्थः॥

सम्येतदुक्तिः।तेनखण्डमित्यत्रापिनलिङ्गत्वंसिद्धम्।अतएवदन्तार्थमाख्यातमितमित्यादयःप्रयोगाउपपद्यन्ते।अवयववाचीपुल्लिङ्ग इतिभाष्यंतूपलक्षणमितिभावःअन्यैतुभाष्यानुरोधेनकोशेवापुंसीतिपूर्वंचखण्डेत्रदन्तार्थमित्यादौसमांशत्वारोपाभिप्रायेणपुंसकत्वम्।शरीरार्धंहरमितिवत्षष्ठीसमासः।स्त्रियांप्रयोगादर्शनाभावेत्याहुः।अर्द्धंपिप्पल्याइतिनञ्योक्तविग्रहेनिषेधमितिभावः।ननुपिप्पलीमांबहुत्वाद्बहुवचनंकुतोनेत्यतआह।परवदिति।विशेष्यैक्यादिति।अर्द्धस्यविशेष्यस्यैकत्वादित्यर्थः।मा

अर्द्धइतिरूपभेदात्पुंस्त्वावगतौसत्यामपिवापुंसीतिविकल्पेनाविशेषात्क्लीबपुंसकेलभ्येते।प्राग्वदिति।अवयविनासमस्यतेइत्यादीत्यर्थः।अर्द्धंपिप्पलीनामिति।इहार्द्धंपिप्पलीतिप्राप्तंपरवल्लिङ्गातिदेशेषिवचनातिदेशाभावात्।विशेष्यैक्याच्चेतिभावः।कथंतर्ह्यर्द्धंपिप्पल्यइति।अर्द्धानिपिप्पलीनामितिविग्रहेमाभूत्।खण्डसमुच्चयेतुभविष्यति।अर्द्धंपिप्पलीत्वार्द्धंपिप्पलीचेत्यादिविग्रहात्।एकदेशिनेतिकिम्।अर्द्धंपशोर्हरतस्वामीनत्वंवयतीतिनतेनसमासः।एतत्सूत्रंपरवल्लिङ्गमित्यत्रभाष्येप्रत्याख्यातम्।तथाहि।अर्द्धंपिप्पलीतिकर्मधारयेणसिद्धमसमुदायेदृष्टःशब्दाअवयवेपिवर्तन्तेइतिन्यायात्।समप्रविभागादन्यत्रहितार्थेनगतिः।अर्द्धाहारः।अर्द्धनरतीयम्।अर्द्धवैशसम्।अर्द्धोक्तमर्द्धविलोकितमित्यादिदर्शनात्।नचसमप्रविभागेषष्ठीसमासंबाधितुमिदंसूत्रमितिवाच्यम्।षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वादिति।तथाचकालिदासः।प्रायुङ्क्त।प्रेमणाशरीरार्द्धहरांहरस्येति।द्वितीयतृतीयानिषेधंबाधित्वेति ॥

भूदिति।अवयविनैकत्वाभावादितिभावः।खण्डसमुच्चयेतितिएकशेषेणेतिभावः।एतत्सूत्रमिति।एतस्यैकदेशिसमासस्यविधायकंसूत्रमित्यर्थः।जातावेकवचनेनसूत्रत्वमित्यर्थः।अर्द्धपिप्पलीत्युदाहरणस्यैकदेशिसमासेनैवसंभवादितितन्नभाष्येऽनुक्तमात्।दृष्टत्वादितितथाचतत्रैवभाष्यम्।द्व्यतएवपिप्पल्यर्द्धमितीतिनपुंसकत्वेपिगरूपेतद्व्यवहारोपपत्तेरर्धपिप्पलित्यत्रैकदेशिसमासेनैवसंभवतीतिद्वितीयेतिसूत्रस्थंभाष्यमेकदेश्युक्तिरितिआहुः ॥

द्विगुप्राप्तेति। तद्विरुषतत्पुरुषेषु परवल्लिङ्गतानिषेधकम्। तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानेऽर्थादेव प्रत्याख्यातं नञ्तत्पुरुषेति भाष्यः। त्रिसूत्रीमिति। उक्तरीत्या तत्पुरुषे सिद्धे स्त्रियेत्यर्थः। एवं हि तत्र भाष्ये तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते एकदेशिग्रहणात्सिद्धम्। हूस्वैकदेशिनोरिति वक्ष्यामि। तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति। एवं समासो न [redacted] ते। कथमर्द्धपिप्पलीति समानाधिकरणे भविष्यति। अर्द्धं चासौ पिप्पली चेति। षष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति। दृश्यते एव षष्ठीसमासः। अपूपार्द्धं पिप्पल्यर्द्धमिति दृश्यते। भक्त्यादिषु स्त्रीलिङ्गैः

भाष्यकारस्तु परवल्लिङ्गमिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादि वार्त्तिकं पूर्वापरेत्यादि त्रिसूत्रीं च प्रत्याचख्युः। तन्मते भिक्षाद्वितीयादिसिद्ध्ये पूरणे त्यादिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्रयणीयम्। सङ्ख्याप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशान्नसामान्यापेक्षत्वापकात्। एवं सति तान्युञ्छषष्ठेत्यपि सिद्धम्। प्राप्तापन्ने। अत्र च कारेणविधेयसमुच्चयार्थेनाकारश्लेषानुमानात्। प्राप्तापन्नेसमस्येते। अत्र। अल्पं च तयोस्मादिति भाष्येस्थितम्। अत्र च कारात्पूर्वमेवाकारः किन्तासौ त्रत्वात्रकृतिभावेनेति प्राज्ञाः। इमं क्रेशं परिहरन्नाह। द्वितीयया अद्वति। प्राप्तास्त्रीति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषयावा प्राप्तापन्नयोष्टाबन्तयोरपि समासः। कालाः परिमाणिना परिमीयते परिच्छिद्यते येनतत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह। परिच्छेद्यवाचिनेति। कालादिति। कालविशेषवाचकादित्यर्थः। कालसामान्यस्यापि परिच्छेदकत्वात्। मासोजातस्येति। षष्ठीसमासेप्राप्तेरिदं वचनम्। ननुजातः पुरुषस्यचूडस्तवित्रस्यादिकं परिच्छेदकं न कालस्तस्यकिमात्रपरिच्छेदकत्वादितिचेत्सत्यम्। साक्षात्क्रियांपरिच्छिन्दन्नपिकालस्तद्द्वारा देवदत्तंपरिच्छिनत्ति। मासंहिजननादूर्द्धंमासोगतः समासजात इतिव्यवह्रियते ॥

स्तुर्य्यादिशब्दैरनभिधानात्स मासएवनेतित्रैकदेशिसमासेचतुर्थीमिश्रेतिकर्मधारयेतुपुंस्त्वेचतुर्थमिश्रेतिभेदइतिनशङ्क्यम्। इत्यादीति। आदिनालोपेचैत्यादेः संग्रहः। इमंक्रेशमिति। नचात्रपक्षेतस्यमत्रहितप्राप्तापन्नाभ्यामन्वयबोधः सौत्रत्वकल्पनयेतिवाच्यं क्रेशलिप्सयभिमानात्। तद्वानिति। परिच्छेदस्यर्थः। तद्द्वारेति। तत्परिच्छिन्नक्रियमहिपुरुषस्यपरिच्छेदइत्यर्थः। तदाह। यस्यहीति ॥

परिच्छिन्नस्यैवेति।तावत्कालातीतजननाश्रयत्वेनेतिभावः।द्योतयितुंयस्यसदिति।गुणीभूतमपिपच्छब्दार्थंनच्छब्देनपरामृश्यतस्यमासजातपदप्रतिपाद्यतांप्रदर्शयन्
द्योतनमितिभावः।यस्यसमासजातपदार्थदृतिहिविग्रहवाक्यात्बोधः।मासजातोदृश्यतामित्यादौजातस्यैवदर्शनकर्मत्वादिप्रतीतेः।नत्वेतावताऽन्यपदार्थप्रधानेऽयमि
तिभ्रमःकार्यदृतिबोद्धव्यम्।नास्यप्रवेशदृतितत्रविशेष्यविशेषणभाववैषम्येनैकार्थीभावाऽयोगादितिभावः।व्यत्यासेनेति।जातपरिच्छेदकोमासदृतिवाक्यार्थोमासपरि

तत्रव्यवहारकालजननलक्षणयोरन्तरालभावीमासोजननद्वाराजातमपिपरिच्छिन्नस्येव।दृहविग्रहेषष्ठीनिर्दिष्टस्यापिवृत्तौप्राधान्यंद्योतयितुंयस्यस
दृत्युक्तम्।अलौकिकेतुप्रक्रियावाक्येनास्यप्रवेशः।एवंचबहुव्रीहावपि।एतावान्भेदोविशेषः।दृहजातशब्दात्षष्ठीचित्रगुरित्यादौतुद्वाभ्यामपिशब्दाभ्यां
प्रथमेवासमानाधिकरणाबहुव्रीहिरितिवक्ष्यमाणत्वात्।विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैकार्थीभावदृतितुल्यम्।यत्तुमीमांसकाश्चित्राणांगवामयमितिविगृ
हन्ति।तत्रेदंवक्तव्यम्।उक्तरीत्यावृत्तिवाक्ययोःकथंचित्प्रधानार्थसाम्यलाभेपिअषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौपञ्चविधेपिकर्मकरणादिप्राधान्यस्याभिमतस्योक्तविग्रहाल्लाभा
दृत्तिवाक्ययोर्महान्विप्रकर्षःस्यात्।कृतविश्वःप्राप्तोदकोग्रामदृत्यादौकर्तृकर्मणोःसमासेनाभिहितत्वान्नकारकविभक्तिरित्यादिसिद्धान्तस्यनिर्विवादत्वा
त्।किंचालौकिकेप्रविष्टानामेवपश्चान्तरेपरिनिष्ठितानांलौकिकेपिप्रवेशसंभवेउपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनमन्याय्यमसांप्रदायिकंच ॥

च्छेदोजातदृतिवृत्त्यर्थदृतिभावः।विगृह्यन्तीति।वृत्तिविग्रहयोःप्रधानार्थसाम्यायेतिभावः।अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावित्यस्यविप्रकर्षःस्यादित्यनेनाप्यन्वयः।पञ्चविधेति।कर्मकरणसंप्र
दानापादानाधिकरणरूपे।तत्रप्राप्तस्योदकस्यायमितिविग्रहेपितत्कर्मत्वादिनाबोधात्।निर्विवादत्वादिति।त्वदीयानांन्यासकृदादीनांचेतिशेषः।किंचेति।षष्ठ्यन्तानान्तुना
लौकिकेप्रवेशःशेषदृत्युक्तेरिष्यतेऽनुपस्थितकल्पनम्।षष्ठ्यन्तकल्पनम्।असांप्रदायिकंचेति।सर्वादीनीतिसूत्रेसर्वआदिर्येषान्तानीतिभाष्येविग्रहप्रदर्शनादितिभावः ॥

पदान्तरेति। सदृत्येतदित्यर्थः। अतएवेत्यस्यदृढसम्मतदृत्यनेनान्वयः। प्राच्येन। सदृत्यतः पूर्वेण। चित्रागावो यस्येत्यादिना। अर्पिते। बोधिते। विषये। वाक्यार्थे। नतत्पटकेयच्छब्दे
र्थेतत्पदंदातुम्। तत्त्वदेनतंपरामृष्टुम्। वाक्यभेदेनेति। यस्यचित्रागावः सन्तिसचित्रगुपदवाच्योभवतीत्येवंवाक्यभेदेनेत्यर्थः। दृयंकारिकाग्रन्थकर्तुरेवास्त्वयतामिति। वा
क्येगवामेवप्राधान्यंवृत्तौतुसबन्धिनदृतिनास्त्येववाक्येनप्रधानार्थसाम्यमित्यर्थः। क्वचित्गुणेति। अर्थानांवृत्तिविग्रहयोर्गुणप्रधानत्वंसमानमितियत्तद्विवक्षितमितित
दर्थः। यतस्तद्धितार्थोपदर्शकेआख्यातेवृत्यपेक्षयागुणप्रधानभावस्यविपर्ययोवैपरीत्यंक्रियाप्रधानत्वादिरूपंदृष्टमित्यर्थः। तदाह। विग्रहवाक्यानीहेति। परेतुपाद
गोगुणप्रधानभावोर्थानांलोकेदृष्टःसक्वचिद्विवक्षितस्तद्धितार्थविग्रहवाक्येतिङन्तेलोकदृष्टस्यक्रियाप्रधानत्वस्यवैपरीत्यंकर्तृप्रधानत्वंदृश्यतइतिहरिश्लोकार्थः।
तदनुगुणतयैवपदान्तरपक्षेपगोरत्वंतुफलमुखत्वान्नदोषावहम्। अतएववाक्यार्थेतत्पदंदातुंप्राच्येनविषयोर्पिते। लौकिकोवाक्यभेदेनविग्रहोवृद्धसंमतः। अथवा
मास्तुतच्छब्दःप्रधानार्थसाम्यमपिऔत्सर्गिकमिहत्यज्यताम्। तथाचहरिणाक्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य। आख्यातेतद्धितार्थेस्वयंक्वचिदुपदर्शक
म्। गुणप्रधानभावस्यतत्रदृष्टोविपर्ययदृत्युक्तम्। तद्धितग्रहणंकृतामप्युपलक्षणम्। तेनआसिकः वैयाकरणः पाचकदृध्मप्रवृश्चनःदृत्यादीनां विग्रहवाक्यानीहो
दाहरणम्। स्यादेतत्॥ ॥ तद्धितेत्युपलक्षणंवृत्तिमात्रस्यैवंचवृत्तिसमानार्थकमेवतदर्थबोधकत्वेनदृश्यमानंवाक्यमितिभावः। तदेवप्राधान्यंतच्छब्देनदर्श्यतेतच्चस
र्वनाम्नामुत्सर्गतःप्रधानपरामर्शकत्वात्तच्छब्देनदर्शितंभवति। चित्रगोसंबन्धीयःसचित्रगुपदवाच्यदृत्यर्थादतएवतद्वहतीतिसूत्रेभाष्येतत्सेदमित्येवसिद्धेदृदंव्यर्थमित्या
शङ्क्यवहतिवोढेतिशब्दस्यभेदान्नतेनविधिरित्युक्तेशब्दभेदेप्यर्थसामान्यात्सिद्धम्। यएवार्थोरथंवहतीतिसएवरथस्यवोढेतीत्युक्तम्। तत्रशब्दभेदादित्यस्यवहतीतिक्रि
याप्रधानंवोढेतिकर्तृप्रधानमित्यर्थः। अर्थसामान्यादित्यस्यवृत्त्यर्थोपदर्शकेवहतीत्यत्रापिविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासाद्वहनकर्तेत्येवार्थदृत्यर्थः। वर्त्तमानकालश्चा
विवक्षितः। एवमन्यत्रापूह्यम्। कालःपरिमाणिनेतिसूत्रेभाष्येपिस्फुटमिदंसूक्ष्मदृशामित्याहुः ॥

हेतुकहिम्बिति।तद्धितार्थोत्तरपदेतिबिहितेत्यर्थः।वार्निकेउत्तरपदेनेतिहेतौतृतीयेतिभावः।नियमभङ्गेनेति।दृदञ्चकैयटानुरोधेन।यद्वाएतत्साधारण्येतदञ्चय
द्वारैवतत्क्रियान्वयदृतिशौण्डादेरस्तिक्रियाचयेनतद्वारातदन्विताप्तस्यापितदन्वयदृतिप्रकारान्तरेणापितदभङ्गसम्यवानद्धर्भावेनमानम्।अलंकुशलद्
त्यादौतत्सक्तत्वाद्यप्रतीतेश्चेत्यर्थः।आधेयप्रधानदृति।अधिशब्दस्याधिकरणवृत्तिरित्यर्थः।ईश्वराधीनदृत्यत्रेश्वररूपाधिकरणवृत्तिरित्यर्थः।स्पष्टंचेदंखविधाय

चित्रगुर्दण्डीतिरूपासतद्धितस्योरलौकिकेप्रक्रियावाक्येपिचचित्रागोर्दण्डः एतेशब्दाः षष्ठ्यन्तास्त्रयेति मीमांसकाशयदृतिचैवमेव म्।शेषोबहुव्रीहिःत्रिकतः
शेषःअस्तिसामानाधिकरण्येमतुप्।समर्थानांप्रथमादित्यादिसूत्रभाष्यविरोधेनवृत्तेरेवतत्रदुर्लभत्वादितिदिक्।प्रकृतमनुसरामः।उत्तरपदेनेति।परिमाण्यु
त्तरपदहेतुकहिगुसिद्धयेबहूनांतत्पुरुषोवक्तव्यदृत्यर्थः।सुप्सुपेत्येकत्वस्यविवक्षितत्वाद्प्राप्तेवचनम्।अद्वादेशदृति।त्रिपदस्तत्पुरुषानन्तरमुत्तरपदेप
रतोःवान्तरहिगौस्त्रीतिभावः।सप्तमीशौण्डैः।बहुवचननिर्देशाद्गुणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थीवरातिरित्यभिप्रेत्याह।शौण्डादिभिरिति।शौण्डः प्रवीणःइ
दृतिआसक्तिरूपाक्रियावृत्तावन्तर्भवतितद्वारकंचसामर्थ्यम्।यथादद्योदनंगुडधानादौ।तेनकारकाणांक्रिययेवसंबन्धदृतिनियमस्यभङ्गेनेतिबोद्धम्।अधिशब्द
दृति।आधेयप्रधानदृतिशेषः।अधिकरणप्रधानस्यतुअव्ययीभावस्वअधिहरीतियथाअन्तःशब्दोप्यन्नपठतेसचाधिकरणप्रधानःमद्धेदृत्यर्थात्तद्योगेऽवयविन
आधारत्वविवक्षायांसप्तमीयंवृक्षेशाखेति।वनेन्तःवनान्तर्वसति।वस्तुअधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तस्यविभक्त्यर्थस्त्वव्ययीभावोनित्यसमासः।प्रनिरन्तरिति
णत्वमतर्वणम्॥

केभाष्येअधिकरणप्रधानस्येति।अधिकरणशक्तिमात्रबोधकस्येत्यर्थः।अधिकरणप्रधानदृति।मद्धगताधिकरणत्वशक्तिप्रधानदृत्यर्थः।तदाह।
मध्येदृत्यर्थादिति।वनेःन्तरिति।वनवृत्तिमद्धभागेदृतिबोधः।अधिकरणत्वमात्रेति।नतुमध्यालिङ्गितत्वदृतिरित्यर्थः॥

असङ्गतेरिति। अव्ययीभावनित्यत्वेनव्यपेक्षायास्तत्रासम्भवादितिभावः। अन्यथा। अतोधिकार्यतनिताप्यव्ययीभावस्वीकारे। अतिप्रसङ्गाच्चेति। चोहेतौ। अन्यथाऽन्यथेतिपदोपात्तसाद्ये
हेत्वन्तराकथनेनतदसङ्गतिः स्पष्टैव। अवयविनइति। स्त्रीत्वामद्यगताधारत्ववचनत्वेपिवनगताधारत्ववाचकत्वंनतस्येतिभावः। अधिकरणप्रधानइति। शक्तिमत्प्रधानइत्य
यत्तुहरदत्तेनोक्तम्। तत्पुरुषस्यैवैकल्पिकत्वात्यक्षेःव्ययीभावइति। तच्चिन्त्यम्। तत्पुरुषस्यैवैकल्पिकत्वेपिअव्ययीभावस्यनित्यत्वाद्वनेअन्तरितित्वदुक्तविग्र
हस्यैवासंगतेः। किंचविभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावोवचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथावृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गात्। तत्कथंमद्यवाचिनःप्रसङ्गः। किंचप्र
क्रियावाक्यान्तर्गतविभक्त्यर्थवृत्तेरेवाव्ययस्यसमासःसन्निधानात्। तन्नाप्यर्थादेतिपदेनाभिहितेपिसप्तमीतिस्थितम्। नचैतदिहास्ति। अवयविनआधारत्वविव
क्षायांसप्तमीतित्वयैवोक्तत्वादितिदिक्। यदप्याहुः। अन्तःशब्दोधिकरणप्रधानः तत्सामानाधिकरण्याद्वनात्सप्तमीवनरूपेमद्येवृत्त्यर्थात्। वनेऽन्तर्वनान्तर्वस
ति। पूर्वपदार्थप्राधान्येतुअव्ययीभावः वनस्यान्तरन्तर्वणमिति। अत्रेदंवक्तव्यम्। सामानाधिकरण्येसप्तमीत्यसंगतंव्यधिकरणसमासप्रकरणात्। विशेष
णंविशेष्येणेत्यनेनागतार्थत्वात्। किंचमद्यवाचिनाव्ययीभावोदुर्लभः। लक्षणाभावात्। अथाव्ययमितियोगविभागेनकथंचित्उपपत्तिंवूषेअपदिशमि
तियथा। तर्हिसप्तमेवेहापिनित्यसमासत्वादविग्रहत्वंस्यात्। तथाचवनस्यान्तरितित्वदुक्तिर्विरुद्धेत। दिक्शब्देसंज्ञायाम्। नियमार्थमिति। कथंनर्द्धित्रिलोक
नाथेनसतांमरवद्विषद्भतिकालिदासः। त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वान्नचसमाहारेद्विगुः। द्विगोरितिङीपप्रसङ्गात्। नचपात्रादित्वंकल्प्यम्। यदित्रिलोकीगण
नापरास्यादितिप्रयोगविरोधात्। नचोनरपदइतिसमासः। त्रिपदतत्पुरुषस्येहदुर्लभत्वात्। अत्रोच्यते। लोकशब्दोत्रलोकसमुदायपरः। अवयवोलोक
स्त्रिलोकः ॥ ॐ ॥ र्थः। असङ्गतेमिति। विशेषणसमासेनैवगतार्थत्वात्तदाह। व्यधिकरणेति। एवंचैतत्सकरणेतथार्थकथनमनुचितमितिभा
वः। इह। शास्त्रे। दुर्लभत्वादिति। सुप्सुपेतिउक्तेरितिभावः ॥

शाकपार्थिवादिरिति।नचकैयटोक्ततत्प्रत्याख्यानेदोषः।शाकप्रियपार्थिवद्त्यादिवारणापतद्ग्रहनस्यावश्यकत्वेनकैयटोक्ततत्प्रत्याख्यानस्यासङ्गतत्वादितिभावः।तद्ध्वनयन्भाष्यकृदाह।एतच्चे
ति।भाष्यएवेति।तत्रहित्रैविद्यद्त्यर्थेत्रय्यवर्थेत्रैविद्यामधीतेद्तिविग्रहद्त्युक्तम्।एतेनेतिनवरसरुचिरामित्यस्यनवावयवकरससमूहेनरुचिरामित्यर्थद्तिभावः।एकापिसप्तमीति।एको
च्चारणविषयापिसप्तमीतन्त्रेणोच्चारणाद्द्वियतद्त्यर्थः।द्वन्द्वसाधुत्वंतुसौत्रत्वात्।स्पष्टंचेद्मादेशप्रत्यययोरितिसूत्रेमूले।विषयेद्ति।अतएवपौर्वशालद्त्यादौतद्धितोत्पत्तिः।
अन्यथाउक्तार्थानामप्रयोगद्तिनस्यादितिभावः।प्रतिपदोक्तित्वादिति।निरवकाशत्वाभावेपिप्रतिपदोक्तत्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वाद्न्याय्यमितिभावः।प्राचांग्रन्थमिति।भाष्यग्रन्थ
शाकपार्थिवादिः।एतच्चद्विगोर्लुगनपत्यद्तिसूत्रेभाष्यएवस्पष्टम्।एतेननवरसरुचिरामित्यादिव्याख्यातम्।नद्वितार्थो।एकासप्तमीविषयभेदाद्भिद्यतेद्त्याश
येनाह।तद्वितार्थेविषयेद्त्यादि।सर्वनाम्नंद्ति।एतच्चपूर्वापरोदाहरणान्वपि।यद्यपिस्त्रियाःपुंवदित्यनेनापिप्रकृतेर्निर्वाहःसिद्धस्तथापिदक्षिणपूर्वेत्यादिसि
त्यर्थंसर्वनाम्नद्त्यावश्यकंप्रतिपदोक्तत्वादिहापिन्याय्यमितिभावः।षण्मातुरद्ति।मातुरुत्संख्येत्युत्।अनपत्यद्त्युक्तेर्द्विगोर्लुगितिलुग्।विकल्पेप्राप्तद्ति
प्राचांग्रन्थमनुसृत्योक्तम्।वस्तुतस्तुत्रयाणांसमासेकृतेऽन्यपदार्थोपसंक्रमेणपरस्परसंबन्धाभावाद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौसत्यांवचनमितिद्वैयम्।तत्रत्रद्वि
तार्थेतिसूत्रोणोत्तरपदेपरेनस्पुरुषोवचनसामर्थ्यात्सिद्धः।एकार्थीभावसत्त्वादेवनित्यतापिसिद्धा।नहिमहाविभाषापिसत्येकार्थीभावेसञ्ज्ञायाविकल्पिका।नच
सञ्ज्ञायाभावाभावाविष्येतेद्तिभाष्यविरोधात्किंतुवैकल्पिकेकार्थीभावविषयेनित्यैवतत्सञ्ज्ञा।दृढंतुवैकल्पिकत्वंशेषाधितः ॥ ७ ॥ मित्यर्थः।परस्परसंबन्धा
भावादिति।निरूप्यपञ्चगोपदमात्रयोः परस्परंसामानाधिकरण्याभावाच्चत्रोपानहस्चार्थमात्रेवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः।अन्यथापञ्चगोधनपदानांपरस्परंविशेष्यविशेषणभावपूर्व
कमेवान्यपदार्थोपसंक्रमाच्चत्रोपानहप्रियद्त्यत्रसमूहबोधपूर्वकमेवतदपसंक्रमात्तदसङ्गतिःस्पष्टैव।वचनसामर्थ्यादिति।तत्सामर्थ्याद्भूतपूर्वसामानाधिकरण्यमाश्रित्ये
त्यर्थः। बाधितद्ति।त्रयाणामेकार्थीभावेद्वयोर्व्यपेक्षायादुर्लभत्वात्।महाविभाषद्त्यपेक्षायाएवपक्षेबोधिकेनिभावः ॥

ज्ञापकसिद्धेति।वचनसामर्थ्यसिद्धतत्पुरुषस्यन्यायसिद्धनित्यत्वरूपार्थस्यचानुवादमात्रमितिभावः।ज्ञापकशब्दोबोधकपरः।अतएवेति।वार्तिकस्थतत्पुरुषपदस्यसूत्रसिद्ध्यर्थानुवादकत्वादेवेत्यर्थः।त्रिपदेहिबहुव्रीहौखादिरीपदस्योत्तरपदत्वाभावात्पुवत्त्वंनस्यात्।वार्तिकस्यापूर्वत्वेहिश्म्यारूपेउत्तरपरेपूर्वयोस्तत्पुरुषेपुंवत्कर्मधारयेत्यनेनपुंवत्त्वंसिद्धमेवेतितदाश्रयणंव्यर्थस्यादितिभावः।पूर्वनिपातेति।त्रिपदेबहुव्रीहावितरशब्दस्यसर्वनामत्वात्पूर्वनिपातःस्यादितिभावः।नचैवंपूर्वनिपातव्यावृत्तयेतदाश्रयणस्यावश्यकत्वेकथंपूर्वकृतार्थसाधकत्वेनास्यकैयटस्योपन्यासइतिवाच्यम्।तपरइत्यादिनिर्देशेस्तत्पूर्वनिपातस्यानित्यत्वेनापितत्सिद्धिरितिपुंवत्त्वमेवमुख्यंफलमित्याशयात्।कर्मधारयपूर्वपदकबहुव्रीहौतुतस्यविशेषणत्वेनपूर्वनिपातापत्तेःसनकृतः।सूत्रार्थानुवादकत्वेतुनात्रनत्राप्तिः।दिक्संख्ययोरभावात्।अतएवेति।ज्ञापकसिद्ध्यर्थानुवादत्वादेवेत्यर्थः॥

एवंचवार्तिकेतत्पुरुषइत्यंशोज्ञापकसिद्ध्यर्थानुवादमात्रम्।अतएवखादिरेतरशब्दमितिकर्मधारयोत्तरपदोबहुव्रीहिर्नतुत्रिपदइतिसमर्थसूत्रेकैयटोक्तंसङ्गच्छतेपुंवद्भावंपूर्वनिपातयोःसिद्धयेहितथोक्तम्।अतएवचित्राजरद्गुरितिसङ्गच्छते।पूर्वकालैकेत्यादेर्जरद्गवादौकृतार्थतयाभूतपूर्वगत्याप्रवृत्तेरयोगादितिदिक् ॥

ॐ अन्यथाचित्राशब्देपुंवत्त्वापत्तिरितिभावः।ननुभौतपूर्विकंसामानाधिकरण्ययामादायद्विगुवत्पूर्वकालैकेत्यपिदुर्वारमितिचेदुर्वारोऽतआह।पूर्वकालैकेति।तस्यसामर्थ्यात्प्रवृत्तावप्यस्यप्रवृत्तौमानाभावः इतिभावः।दिगर्थस्तुयदिसामानाधिकरण्यमात्रेनियामकंनतुनिष्कृष्यतयोरेवेत्याग्रह एवमेकार्थीभावमात्रमपेक्षितंननुनिष्कृष्येत्याग्रहः।अतएवयेनविधिरितिसूत्रेभाष्येप्रसज्यग्रहणेयस्मात्सविहितदत्स्यपरमगार्ग्यायणसिद्धिः प्रयोजनमुक्तम्।किंचैवंप्राचीशालाप्रियायस्यप्राक्शालाप्रियइत्यादौसामानाधिकरण्यनिबन्धनपुंवत्त्वासिद्धिः।पुंवत्त्वेयथाकथंचित्सामानाधिकरण्येनिमित्तम्।कर्मधारयेतुनिष्कृष्येत्यत्रमानाभावात्।तथाचार्थवृत्तिताद्रूप्येनियामिकानतुतन्मात्रवृत्तिना।अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः।अतएवभाष्येसंपूर्णवचनमेवप्रत्याख्यातमित्युक्तेतदामूलसम्मतमेवेति ॥

वाग्दृषदप्रियदृतिअत्रवाग्दृषदोःसामान्याधिकरण्याभावेपिप्रियशब्देनतयोः सामानाधिकरण्यात्बहुव्रीहिर्निर्बाधः।पूर्वनन्येजैमिनीयेबाधलक्षणेदशमाध्याये।षष्ठ्यः षडहोदादशा
हेउत्पन्नासत्राहः क्रमेणरथन्तरबृहद्रूपवैराजशाक्वरैवतानिसामानिगवामयनेषष्ठ्यः षडहदत्यादिवाक्यम्।द्वन्द्वैकत्वेति।बृहद्रथन्तरेसामनीयस्येत्यर्थः।नेहद्वन्द्वइति।किंतुत्रि
पदबहुव्रीहिरेवेत्यर्थः।स्वरेविशेषस्येति।त्रिपदबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणबृहत्सदस्वरः।उत्तरपदेपरतोद्वन्द्वेतुसतिशिष्टद्वन्द्वस्वरेणबृहद्रथन्तरेत्यन्तोदानमितिस्वरेविशेषः।स्व
रविशेषेप्यस्यप्रवृत्तिरितिसमर्थसूत्रशेषेभाष्येस्पष्टम्।तत्रैवहेतुमाह।नित्येतिचोहेतौ।संकोचेसमासान्तमात्रकृतविशेषविषयत्वे।नचात्रद्वन्द्वेपूर्वपदस्वरःसुउ
द्वन्द्वस्योदाहरणंवाक्यंचपत्रप्रियेअस्यवाग्दृषदप्रियः।कूपोपागृहप्रियः।दृहत्रिपदेबहुव्रीहौकृतेपूर्वपदान्तोदात्तनिमित्तंनास्तीतिनित्यद्वन्द्वः।तेनसमासान्तष्टजपिनित्यएवाय
नुपूर्वतन्त्रेबाधलक्षणेषष्ठस्ययुगपद्विधेरेकादयद्विमात्रमित्यधिकरणेषष्ठ्यः षडहोबृहद्रथन्तरसामाकार्यदृश्यदाहृत्यद्वन्द्वंकृत्वाबहुव्रीहिरितिपूर्वप
दस्वरंचपित्वातन्त्रोपस्थमकृतयाकात्यायनवचनमिदमुपन्यस्तम्।यच्चनेहद्वन्द्वइतिसिद्धान्तयित्वाकात्यायनवचनंतुसमासान्तकृतविशेषमात्रविषयमित्युक्त
म्।तदुभयमपिचिन्त्यम्।उत्तरपदेदृश्यंकेद्वन्द्वंकृत्वेत्यस्यासङ्गतेः।स्वरेविशेषस्यस्पष्टतयासमासान्तपर्यन्तमाग्रहेबीजाभावाच्च।नित्यसमासवचनमितिवा
र्तिकस्यसंकोचेप्रमाणाभावाच्च।संख्यापूर्वोद्विगुः।अत्रोक्तइति।अयंभावः।पूर्वसूत्रविषयएवेयंसंज्ञानन्तरस्येतिन्यायात् ॥
भयोरनुष्ठानापत्तिः।एकस्मिन्नेकमितरस्मिन्नितरदितिह्यनुष्ठानेसिद्धान्तेदृश्यतेइतिवाच्यम्।षडहोपेक्षयेतरेतरयोगोनतद्वयवापेक्षयेत्यदोषात्।केषुचिद्ग्रहःसुप्तेन
केषुचित्तैलेनभोजनेपिमासंधृततैलाभ्यांभोजयिष्यमितिवत्।यदिनुनौष्टत्यदस्वरस्यबृहद्रथन्तरसासेत्यत्रश्रूयते।तदाछान्दसत्वात्त्रिपदेबहुव्रीहौद्वन्द्वेनेति
कल्प्यम्।यदाचार्थीभावेणैकार्थीभावस्तदाहिद्वन्द्वस्यनित्यसमासार्थिकसंमता।यदातुतदनन्तर्भावेणैकार्थीभावस्तदाद्वन्द्वाप्राप्त्यात्रिपदोनिर्बाधएवेत्यन्ये ॥

स्वरेणसंभवतीति। तत्रदिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासेनद्विगुत्वाभावादिनिभाक्। एवमेवेति। पूर्वनिपातार्थत्वमेवेत्यर्थः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेनेति। वैयाकरणत्वादित्यर्थः। पापाणकेति। अत्रापिसूत्रेकुत्सितशब्दःकुत्स्यमानपरः। अतएव। पूर्वपदस्यसदृशत्वाल्लक्षणिकत्वादेव। नचदर्शनीयायामातादर्शनीयामातेत्यत्रापिद्वयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनक

एतदर्थमेवहितत्रयोगविभागः कृतः। अन्यथादिक्संख्येसंज्ञातद्धितार्थोतरपदसमाहारदत्येवब्रूयात्। तेनसप्तक्रुष्णयदत्यत्रद्गन्तकालेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरोन भवतिकिंतुसमासान्तोदात्तएव। तथाचलक्षंसप्तक्रुष्णयस्तपसेयेनिषेदुःसप्तक्रुष्णांसुकृतांयत्रलोकइत्यादि। सनपुंसकमिति। एतच्चमूलेएवव्याख्यास्यते। कुत्सि तानिकुत्सनैः। कुत्सअवक्षेपणे। मत्वादिसूत्रेचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्वर्तमानेक्तदत्याशयेनाह। कुत्स्यमानानीति। तदर्थकानीत्यर्थः। वैयाकरणवस्तूचिमिति। सूचयतेरवद्यः। चःपूतःसन्प्रश्नविस्तारयितुंस्वंसूचयति। अहोनिर्मलंगगनमितिसएवमुच्यते। दुर्दुरूढदति। डुलउत्क्षेपे। दुःपूर्वः। औणादिकःकूटप्रत्ययः। बहुलमन्यत्रा पीतिणिलुक्। रलयोरेकविषयत्वस्मरणात्दुः। विशेष्यस्यपूर्वनिपातार्थसूत्रम्। प्रायेणायेप्येवमेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम्। संनिधानात्तेनेहनासीमांसकोद रिदुः। पूर्वसूत्रेति। पापाणकशब्दोकुत्सनाभिधायिनातयोः पूर्वसूत्रेणससासेसतिपरनिपातःस्यात्। तस्मात्पूर्वनिपातार्थमिदंसूत्रमितिभावः। लाक्षणिकमिति। अतएवसामा नाधिकरण्यात्मृगीवचपलामृगचपलेत्यादौपुंवद्भावः। उत्तरपदोपस्थितस्यामत्वचापलादिद्वारकमेवेहसादृश्यंगृह्यतेसंनिधानात्। वागर्थाविवेत्यादावपिहिसंनिहितस ङ्कीदिद्वारकमेवसादृश्यंप्रतीयते। कथंतर्हिउपमानपरनेतिचेत्। भूतपूर्वमत्वाश्वकार्थमादायेत्यवेहि। सामान्यवचनत्वंचोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टेएवमेव रूढंबोद्धव्यम् ॥ ५५ स्तेनसामानाधिकरण्यात्पुंवद्भावः। वृतौवृतेः प्राक्चसामानाधिकरण्यएवतत्प्रवृत्तेः। इवशब्दस्यद्योतकत्वाच्चवृत्तेः प्रागपिसामानाधिकर ण्यमत्रेतिबोद्धव्यम्। भूतपूर्वगवेति। घृनेनतुल्यःश्यामइतिवाक्येतच्छब्दकार्थस्यसादृश्येप्रतियोगित्वेनान्वयादुपमानत्वमस्तीतिभावः। उपमेयपरत्वमिति। नचश्यामा दिशब्दानांसदृशमेव ॥

खञ्जपाचक इति। खञ्जश्चेति गुणद्रव्यमात्रेनेदमनन्वयप्रधानमुपसर्जनमिति महासञ्ज्ञायानेकस्य प्रथमानिर्दिष्टस्येअप्रधानस्येत्रसञ्ज्ञाप्रधानस्येति शेषविधेर्पूर्वकस्यानुवृ
प्राधान्यकस्येत्यत्रास्यनियामकतेत्यरुचेराह। महेति। निरूढविशेषणेति। विषयताविशेषप्रकारतावदित्यर्थः। नदेवहिलोकस्यविशेषणतेनप्रसिद्धम्। उच्चैर्गुणसम्प
उपमितम। कथंभाष्याब्धिः कातिगम्भीरइतिकैयटः। सामान्यप्रयोगसत्वेनास्याप्रवृत्तेः। उच्यते। इहगाम्भीर्येणसादृश्यंनवेवक्षितंकिंतुवितनुदूरवगाहत्वादिनातस्यचा
प्रयोगरूपेवेतिनिर्बाधः समासः। विशेषणम्। ननुविशेषणविशेष्यभावेकामचाणस्याचकपाठकादाविवनीलोत्पलादावपिअव्ययस्थितः पूर्वनिपातः स्यादितिचेत्। अ
त्राहुः। जातिशब्दस्यगुणक्रियाशब्दयोःसमभिव्याहारेविशेष्यसमर्पकतैव। तेननीलोत्पलंपाचकब्राह्मणइत्यव्यवस्थितस्यप्रयोगः। गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रि
याशब्दयोश्चानियमएव। खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः। पाचकपाठकः। पाठकपाचकः। खञ्जपाचकः। पाचकखञ्जइति। अत्रचभूतमुपसर्जनमितिमहासञ्ज्ञा। अप्रधानंहि
पसर्जनम्। गुणक्रियायोश्चद्रव्यंप्रत्यप्राधान्यंस्पष्टमेवेति। यद्वाविशेषणविशेष्ययोरसंबन्धिकतयाअन्यतरोपादानमात्रेणनराश्रेपसंभवेउभयोपादानेनिरूढविशेष
णविशेषपरिग्रहार्थम्। निरूढिश्चप्राग्युक्ताभाष्यकारादिव्यवहारादवसीयते। पूर्वापर। अपरसंतिएतच्चपश्चादितिसूत्रेभाष्येस्थितम्। बाहुलकादिति। एकेतुमुस्त्रेषुवी
रयतेपराकमतेइतिवाबोद्यम्। श्रेणिकृतादिति। एकेनशिल्पेनयुक्तायेजीवन्तितेषांसमूहः श्रेणिः। कृताकृतमिति। एकदेशकरणात्कृतम्। एकदेशान्तरस्याकरणान्नदेवा
कृतम्। सञ्चहत। गुणक्रियाशब्दैःसहसमासेस्त्रीणांपूर्वनिपातनियमार्थंसूत्रम्। तत्पुरुषः समानाधिकरणइत्यर्थेआद्यजन्तम्। औपचारिकंवा। समानाधिकरणपद
इत्यर्थः। भाषितपुंस्कादित्यादि। एतच्चस्त्रियाःपुंवदितिसूत्रेस्फुटीकरिष्यते ॥ ७ हारेकस्यतादृशविषयतात्वमनआह। रूढिश्चेति। रूढिविषयतादृशविषयतावत्त्वंनिश्चीयतइत्यर्थः। अवसीयतइति। गुणादेरेतादृशविषयतावत्त्वंनिश्चीयतइत्यर्थः। एकेनेति। अनेकशिल्पादिजीविनएकशिल्पादिजीविन
हरूपाःसमूहरूपाःकृतादतिवा। गुणक्रियेति। सत्पाठकः सच्छुक्लइत्यादौ ॥ कृतादसुदाहरणार्थः। असम्

रूढिशब्देति। तेचमतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्धृतल्लजैः। प्रशस्तवाचकान्यमूनीतिकोशप्रसिद्धेर्मतल्लिकादयः। न्याय्यमिति। मचयुवत्वारोपवत्पुंस्त्वस्याप्यारोपेणसामा
नाधिकरण्यमुभयारोपापेक्षयालक्ष्यानुसारेणपरिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्यात्। पूर्वान्तग्रहणेति। पूर्वान्ततयाग्रहणेत्यर्थः। क्वचित्तथैवपाठः। पूर्वनिपातेविशेषदृति। गुणवचनत्वात् ग
ननुनैवंकर्मधारयेसिद्धम्। जातीयदेशीययोश्चतसिलादिषितिसिद्धम्। तत्किमनेनसूत्रेणेत्यनआह। पूरणीत्यादि। तयेत्यादिचस्त्रीपुंसलक्षणेति। स्तनएवाद्यादियुक्ता
स्त्रीयोटेत्यगरुयास्यातारः। हरदत्तस्तुनपुंसकंयोटेत्याह। तत्रमूलंमृग्यम्। अमरेणनपुंसकपर्यायेभ्यः ष्यङेवास्यपाठात्। कठधूर्तेदृति। नात्रकठलंकृत्यतेऽनःकुत्सितानिकु
त्सनैरितिगतार्थतानशङ्क्या। प्रवृत्तिनिमित्तकृत्यामेवतत्प्रवृत्तेःकर्यंतर्हिजनयतिकुमुदभ्रान्तिंधूर्तवकोबालमत्यानामितिबकधूर्तदृतियुक्तम्। सत्यम्। प्रमादएवाय
मितिप्रामाणिकाः। प्रशंसावचनेश्वावचनग्रहणंरूढिशब्दपरिग्रहार्थम्। येतुयौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः येचविशेषवचनाः सुश्लिमृदादयः येचगौण्यास्त्रस्याप्रशं
सांगमयन्तिसिंहोमाणवकदृत्यादयस्तेसर्वेबुद्ध्यन्ते। कुमारः। एतदवेति। एवकारः स्फुटसिद्धद्योतनार्थः। ज्ञापकान्तरस्यापिसंभवात्। तथाहि। युवास्वलतीतिसूत्रेजर
तीग्रहणंलिङ्गमानहियुवन्शब्दस्यपुंस्त्वेजरतीसामानाधिकरण्येनन्याय्यम्। यत्वभ्वादिभ्यः फञ्विधौपुंसिजातदृतिमणसूत्रेपुंसीत्युक्तिरपीहज्ञापिकेति। तन्न। एकारे
ष्यपूर्वान्त ग्रहणेज्ञापकस्यमूलशैथिल्यात्। चतुष्पादोगर्भिण्या। मण्डूकप्लुत्याजातिरित्यनुवर्तते। तेनेहनाकालाद्गर्भिणी। चतुष्पात्किमब्राह्मणीगर्भिणी। प्रत्युदा
रणेतुविशेषणमितिसमासःस्यादेव। पूर्वनिपातेविशेषः। मयूरव्यंसकादयश्चावकोऽवधारणार्थः समासान्तरंव्यावर्तयति। धूर्तदृति। तथाचगुणवचनत्वात्पूर्वनि
पातेप्राप्तेदृदंवचनमितिभावः। अन्येत्वाहुः। मयूरइवव्यंसकोमयूरव्यंसकः। उपमानानिसामान्यवचनैरितिसिद्धेपुनर्विधानंतत्पुरुषेतुल्यार्थैतिसरोरुहादिषु। सत्यु
पमानशब्देनविहितेसमासेप्रवर्तते। अश्रीतपित्रतेतिदृहक्रियारूपस्यान्यपदार्थस्यप्राधान्यात्स्त्रीत्वाट्टाप् ॥
र्भिणीशब्दस्यपूर्वतिपातदृतिभावः। उपमानशब्देनेतिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयेतिभावः। दृदंचमतंकैयटेस्थम्। क्रियारूपस्येति। क्रियापदवाच्यरूपस्येत्यर्थः ॥

भिन्नवाचीति। पूर्वपदार्थप्रधानमयम्। मिश्रेति। तेनतत्राभ्यांविग्रहेनउत्तरपदार्थेति। स्यादेतद्भाष्य। आरोपितत्वंनजाद्योत्यतेइति ——— आरोपितब्राह्मणत्ववाचिब्राह्मणपदप्रकृतिनिमित्तमित्यब्राह्मणशब्दत्वमत्रनजाद्योत्यतइत्यर्थः। एवमन्यत्रापिबोद्धव्यम्। एतदेवभाष्यसंमतम्। नञोवाचकत्वेआह। आरोपमात्रंवेति। दृढंनञ्वाच्यमेवेत्यत्र दृढार्थविशेषणं तदाह। विषयत्वंतुसंसर्गइति। तादात्म्यारोपश्चात्र। नामार्थयोरभेदान्वयस्तुनिपातातिरिक्तविषयेतिभावः। यत्तुअत्रापिपक्षेद्योनकतैवनञ्इति। तन्न। समभिव्याहृतपदशक्त्याद्योतकत्वस्यद्योतकत्वेविशिष्टस्यैवतच्छक्तिविषयतयाऽप्रयुक्तस्थितभावेनविषयत्वंतुसंसर्गइत्यस्यासंगतेः। अप्रयुक्तस्थितयोर्हिसंसर्गोभवतीत्याहुः। आरोपितोब्राह्मणइति। अत्रमन्येबोधाकारः। आद्येतुआरोपितब्राह्मणत्ववानितिप्रदर्शनीयम्। अत्रास्मिन्नेवयुक्तंनत्वत्यन्तस्वनञर्थत्वेपिब्राह्मणादिपदानांमुख्यसंबन्धेनब्राह्मणत्वादिमतिशक्तिग्रहात्तत्रारोपितत्वान्वयस्यदुर्घटत्वात्। न

एवमन्येपि। राजान्तरमिति। अन्तरशब्दोभिन्नवाची। मात्रंकार्त्स्न्येवधारणे। अन्तरमात्रशब्दाभ्यांसहनित्यसमासः। नञ्। उत्तरपदार्थप्रधानोयंसमासः। तथाहि। आरोपितत्वंन

ञ्द्योत्यते। आरोपमात्रंवा। विषयत्वंतुसंसर्गः। तथाचअब्राह्मणशब्दादारोपितोब्राह्मणइतिबोधेअर्थाद्ब्राह्मणभिन्नइतिपर्यवस्यति। अतएवानुपसर्जनत्वाद्ब्राह्मणेत्यादौसवैनामकार्यंसिद्ध्यति ॥ ७७ ॥ नञ्समभिव्याहारात्तदर्थत्यागः। शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वापत्तेः। ममतुनदोषः। मुख्यसंबन्धेनब्राह्मणत्ववतद्द्वारोपितसंबन्धेनब्राह्मणत्ववतोपितदर्थत्वात्। नञ्तुस्वविशिष्टस्यतदर्थकतात्पर्यनिर्णायकः। इदमेवनञोद्योतकत्वंनामएतावतैवात्रैकार्थीभावव्यवहारोपिविशिष्टानुपूर्व्याद्योत्यार्थान्तर्भावेण शक्त्यवच्छेदकत्वादिशिष्टस्यार्थत्वम्। समासविधायकशास्त्रबलादत्रैवमेवकल्पनोचिता। प्रज्ञयतीत्यादौतुनैवम्। अड्डादिव्यवस्थार्थमन्यथातत्रकल्पनात्। लोकस्तुतत्रापिविशिष्टशक्त्येवबोधः। अवयवशक्तिबोधनद्वाराविशिष्टस्यविशिष्टशक्तिबोधकमेवव्याकरणमितिदिक्। पर्यवस्यतीति। भेदेएवारोपस्यसंभवादितिभावः। अतएवोत्तरपदार्थप्रधानत्वादेव ॥

दृहलिङ्ग मिति। अन्यथोपसर्जनत्वाद्दृशेनापत्तौ हलन्त्यादिलोपस्य दुर्वारत्वेनतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव। नचवचनसामर्थ्यादुपसर्जनत्वेप्यत्वमितिवाच्यम्। लाघवेनोत्तरपदार्थप्राधान्यस्यैवज्ञापयितुं युक्तत्वात्। अब्राह्मणानश्वयोर्विशेषश्चिन्त्यः। आर्थिकार्थमिति। आरोपितत्वबोधोत्तरं प्रकरणादितात्पर्यग्राहकवशान्मानसस्तदर्थबोधइतिभावः। उत्तरपदप्राधान्यम्। तदर्थप्राधान्यम्। भाष्योक्तमित्यनेनकैयटानुपपादितपूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षस्तदर्समस्मानुच्छ्वबोधितम्। तच्चान्यत्रप्रपञ्चितम्। वास्तवबहुत्वेति। नचैकत्वारोपेण

तत्पुरुषस्यौत्तर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवंसतिनिर्बाधम्। एतत्तदोरितिसूत्रेनञ्समासग्रहणंचेहलिङ्गम्। मीमांसकादयस्तुब्राह्मणभिन्नदृत्यादिशब्दबोधएवेत्याहुः। तन्मतेऽसदृत्वादेः अनिसर्वदृत्यादिसमकक्षत्वात्सर्वनामसञ्ज्ञाकार्यगर्णकार्यंचनस्यात्। यत्तुतत्सादृश्यमभावश्चतद्भिन्नत्वंतदल्पता। अप्राशस्त्यंविरोधश्चनञर्थाः षट्प्रकीर्तिताइतिपठित्वाअब्राह्मणः। अपापम्। अनघः। अनुदरकन्या। अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यः। अधर्मः। इत्युदाहरन्ति। तत्तुचिन्त्यंयथमार्थिकार्थमभिप्रेत्यकथंचिन्नेयम्। सर्वथापिनञ्समासस्योत्तरपदप्राधान्यंभाष्योक्तंनान्यथयितव्यम्। अतएवानेकमन्यपदार्थदृत्यत्रानेकशब्दादेकवचनंप्रयुक्तम्। माघेऽपि। सेव्यतेऽनेकयासत्तायाङ्गयेति। कथंतर्हिपतन्त्यनेकेजलधेरिवोर्मयइति। उच्यते। अङ्गारोपितैकत्वानांप्रकृत्यर्थतयातत्रबाह्यनबहुत्वापि प्रायंबहुवचनम्। यद्वासमुदायबहुत्वेबहुवचनम्। रथोऽश्वोराजश्वप्रत्येकमनेकस्ततः। अनेकश्चनिकश्चेत्येकशेषात्। यतुप्राचीनप्रक्रियायांव्याचक्षाणाआहुः। नञ्विशिष्टेनोत्तरपदेनसादृश्यादयोलक्ष्यन्तइति।

विषयेआरोपेतस्योत्तरत्वेनौत्तरसंख्यायाश्चपूर्वसंख्यान्यवहारप्रतिबन्धकत्वान्नतत्रबहुत्वभानम्। शब्देनैकत्वस्यैवोपस्थितेरित्यरुचेराह। यद्वेति। रथोगजदृत्युपलक्षणंसायकसमूहस्यापि। अनेकेदृत्यस्यपक्षभेदेनोभयविशेषणत्वात्। सादृश्यादयइति। तदुक्तंदृत्यर्थः। कारिकायांसदृशादीनामितिपाठदर्शनात् ॥

तत्त्वकौमुदीति। तद्ग्रन्थेपि पूर्वग्रन्थेषामार्थिकार्थत्वकथनात्। आकरविरुद्धमिति। विशिष्टेनलक्षितस्य प्राधान्येपि आकरोक्तोनरपदार्थप्राधान्यहानेरितिभावः। मासजातवदिति। तत्रयथाजातस्यप्राधान्यंतथाप्रकृतेब्राह्मणादेरुपनीतोब्राह्मणइतिबोधात्। नञर्थमिलितम्। नञर्थप्रकारेणजनितबोधम्। तत्समसंपदम्। आकृत्यासदृशादिलक्षकमित्यर्थः। तितद्धारस्मातारः। भाष्यविरुद्धमिति। तथाप्रकारस्यभाष्येऽनुक्तेः। अर्थतएवतद्बोधसंभवेनलक्षणायाःव्यर्थत्वाच्च। समर्थयितुमिति। मीमांसकाद्युक्तपूर्वपदार्थप्राधान्येतिशेषः। लक्षणीयेति। नञोभेदवत्त्यर्थेदृत्यर्थः। दृदनुपलक्षणम्। निपातानामनेकार्थत्वादित्यस्यापि। ज्ञापकादिति। नञ्समासेउत्तरपदार्थप्राधान्येसतियदुद्भवतितत्पूर्वपदार्थप्राधान्येपीतिसा

तत्त्वकौमुदीग्रन्थसंदर्भविरुद्धमाकरविरुद्धंच। यद्यपिविचारचिन्तामणावुक्तम्। समासेत्तरपदप्राधान्यंमासजातवत्। नञर्थमिलितंतच्चसदृशादीनिलक्षयेदिति। तदयुक्तरीत्याभाष्यविरुद्धमितिस्पष्टमेव। यदितुस्यात्तन्त्रंमेवावलम्बतेतर्हिकथंचित्समर्थयितुंशक्यम्। तथाहि। अस्तुलक्षणैव। तथापिनञ्समासेउत्तरपदप्राधान्यप्रयुक्तकार्याणिनप्यन्ति। अनञ्समासइतिज्ञापकात्। उपेयुषइतिप्रत्ययोउपायाभ्यवस्थितादितिन्यायात्। समासेत्विति वदन्वाक्येनञोऽसमस्तत्वात्क्रियायेवान्वयंदृतिध्वनयति ॥

॥ मान्यापेक्षज्ञापकादनेकमित्यादावेकवचनस्यापिसिद्धिः। एवमाश्रयणेतिगौरवेलाघवाद्उत्तरपदार्थप्राधान्यंज्ञापकमेवोचितम्। एतदेवध्वनयतोक्तम्। कथंचिदिति। यत्तुदृदंसमर्थंविचारचिन्तामणिश्लोकोत्तरार्द्धीयस्येति। तन्नातत्रोत्तरपदस्यतदर्थलाक्षणिकस्यतद्विशेष्यकबोधेचोपसर्जनत्वासंभवेनात्रादिसिद्धयेज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेः। लाक्षणिकतामात्रेणोपसर्जनत्वाभावाद्विशिष्टस्यलाक्षणिकस्वेतूत्तरपदप्राधान्यमितितदुक्तिविरोधादित्यूह्यम्। नन्विदंभाष्येनोक्तमतआह। उपेयेति। लप्स्यत्यर्थः। एवंसमर्थनेप्यत्रासाधुत्वमेवमुनित्रयसंमतेर्थेएवशब्दानांसाधुत्वस्यसर्वसंमतत्वादितिबोध्यम्। वदन्नि

ति। विचारचिन्तामणिकृदितिभावः ॥

यतद्इति।यतोवधारितंततोध्वनयतीत्यन्वयः।संबोधनान्तम्।अत्रसंबोधनपदंयत्तत्क्रियायाविशेषणमितिहयुक्तं प्रमाणम्।रुत्वोथौ क्रियाजन्यगणनेनद्विधानात्।कारकं
म्।कर्त्रादिषट्कम्।क्रियाजनकस्येवकारकाधिकारेणकर्त्रादिसञ्ज्ञाविधानात्।प्रथमोवतिः।तेनतुल्यंक्रियाचेदितिविहितः।असममसनञ्।प्रसज्यप्रतिषेधार्थकद्इतिशेषः।
अतएवप्रसज्यप्रतिषेधेःसमर्थसमासद्इतितत्रतत्रभाष्यकृत्।एतत्।असममसनञः क्रियान्वयित्वम्।वचनपुरुषव्यवस्थेति।घटाभावोमद्भावद्इत्यर्थेएकवचनप्रथमपुरु
षतः।संबोधनान्तंरुत्वोथौःकारकंप्रंथभेवतिः।धातुसंबन्धाधिकारनिष्पन्नमसममसनञ्।१।तत्रायस्यचभावेनषष्ठीचेत्युदितेदूयम्।साधुत्वमष्टकस्यास्यक्रियये
वान्वधार्यताम्।२।युक्तंचैतत्त्वंपचसि।युवांपचथ।द्त्यादौनञ्समभिव्याहारेक्रियायाएवनिषेधप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्।भवतिप्रयोगेःपितथैवन्याय्यत्वात्।घ
टोनास्तिपटोनस्तः।अहंतत्रनास्मीत्यादौवचनपुरुषव्यवस्थादर्शनाच्च।अन्यथार्थीभावेऽव्ययीभावस्यदुर्वारत्वाच्च।यत्तुभूतलाधेयत्वाभावान्नघटद्इत्यर्थेवर्णनञ्क्रि
यानन्वयेकारकविभक्तेर्दुर्लभत्वात्।तस्मात्कारकविशिष्टक्रियायानञर्थेःन्वयःशब्दद्इत्येवतत्त्वम्।भाष्यवार्तिकेत्वपलक्षणम्।सांप्रदायिकरीत्यापूर्वपदार्थप्राधा
न्येऽव्ययीभावः।उत्तरपदार्थप्राधान्येतत्पुरुषद्इतिविषयविवेकस्यसुलभत्वात्।यत्तुवदन्ति।यदाःभावसामान्येनञ्वर्ततेतेतदाव्ययीभावः।अभावविशेषविवक्षा
यांतत्पुरुषएव।तस्यनञर्थत्वाभावेनपूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवादिति।तन्न।पापाभावोःपापमितित्वोक्ततत्पुरुषोदाहरणेःपिअभावत्वेनैवाभावभानेनाव्ययीभाव
स्यदुर्वारत्वात्।यदपिविशेषस्यनञर्थत्वंनास्तीति।तदपिनाविर्विशेषस्यसामान्यस्याभावात्।विशेषणरूपेणवाच्यत्वंनास्तीतिचेत् ॥
षयोरेवापत्तिरितिभावः।अन्यथा।घटाभावबोधे।वचनपुरुषव्यवस्थावदित्यपिदूषणमित्यर्थः।कारकविशिष्टक्रियायाद्इति।भूतलेघटोनास्तीत्यादौभूतलाधिकरणकघ
टकर्तृकसत्ताभावद्इतिबोधद्इतिभावः।पूर्वपदार्थप्राधान्येद्इति।असंहितमित्यस्यसंहिताभावद्इत्यर्थात्।असंदेहद्इत्यत्रारोपितसंदेहोनिश्चयद्इत्यर्थः।इतिबोधेनद्भावप्रती
तिरर्थीभेदेनधर्मिणआरोपात्।एवमनुपलब्धिपदेपिबोद्धम्।न्यायसिद्धेएवंचलिङ्दर्शनंमूलोक्तमितितत्त्वम्।अभावसामान्यद्इतिअत्यन्ताभावत्वादिनाबोधाविषयीभावत्वे
नबोधविषयत्वसामान्यमित्यभिमानस्तेषाम्।अव्ययीभावद्इतिनात्यन्ताभावत्वेनैवबोधाद्इतिभावः।नशब्देनेतीति।निषेधार्थनाशब्देनेत्यपिबोद्धम् ॥

इत्येवेति। अत्रनञ्जानशब्देनचैकशब्दस्यसमासस्तोधा प्रकारेनकसंख्यालप्रतीतेः। एकप्रकारेणनञर्थान्वयानुभवाच्च। एवमेवनैकरूपोरुद्रानुरितिविष्णुसहस्रनामस्थ
ऽनेकरूपदत्यर्थेनैकशब्देनरूपशब्दस्यबहुव्रीहिर्बोद्धः। गतिसंज्ञाविकल्पदृति। तत्फलंसमासविकल्पः। कथमिति। गतिस्त्वेतेप्राप्तातोरितिधातोः प्रतिषेधयोगः स्यादिति
तर्हिअविघ्नमित्यादिरव्ययीभावोत्तजलाञ्जलिरेवस्यादितिनकिंचिदेतत्। नञोनलोपदृति। तिङन्तेनसमासाभावादप्राप्तेरेवचनम्। अपचसीति। कुत्सितंपचसीत्यर्थः।
नशब्देनेति। नञासमासेत्वनेकथेत्येवभवतीतिभावः। ऊर्यादिच्विडाचश्च। च्विडाचौकृभ्वस्तियोगेविहितौऊर्यादयोऽपिस्वभावात् तत्रैवप्रयुज्यन्ते। तत्रापिआविः प्रादुःश
ब्दौमुक्त्वाऽन्येषांकरोतिनैवयोगदृतिमाधवादिग्रन्थेस्थितम्। तथैवोदाहरति। ऊरीकृत्येति। आविःशब्दस्यतुसाक्षात्प्रभृतिषुपाठात् कृजोयोगेगतिसंज्ञाविकल्पः। भ्व
स्तियोगेतुअनेननित्यमितिविशेषः। कथंतर्हिवारुणीमदविह्वलाक्षीमधाविध्वसुषोभवदस्तावितरागदृतिमाघः। अभवद्युगपद्विलोलजिह्वायुगलीटोभयसंकृभा
वमाविरितिच। निरुङ्निरः कवयदृतिहरदतः। वस्तुतस्तुतेप्राप्तातोरितिसूत्रस्यप्रयोगनियमार्थत्वेप्रकृतेःनुपपत्तावपिसंज्ञानियमार्थत्वपक्षेदोषतेशोऽपिना
स्तीतिप्रपञ्चितंशब्दकौस्तुभे। एतेनपुरोरामस्यजुहवांचकारज्वलनेवपुरितिभट्टिर्व्याख्यातः। हतंपरिगतेयेति। हत्वागमनंहिधात्वर्थःहतंत्यक्त्वापरिरंस्यतेति। आ
द्यमुदाहरणंद्वितीयंप्रत्युदाहरणम्। अपरिग्रहेदृतिचप्रयोगोपाधिर्नतुवाच्यकोटिनिविष्टमितिभावः। कणेहत्येति। अतिशयेनाभिलष्यनञिवृत्तिपर्यन्तंवि
वक्षितमित्यर्थः। ततश्चश्रद्धायाअवागमात्तत्प्रतिघातोगम्यते। प्रत्युदाहरणंतुकणेहत्वागतः। सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन्हतेत्यर्थः। पुरस्कृत्येति। नमस्तु
रस्तोरितिसत्वम्। कथंतर्हिअग्रंपुरःपश्यसिदेवदारुमिति। स्थितमित्यद्याहारेणदृशिंप्रत्यगतित्वात् ॥

भावः। प्रयोगनियमेति। गत्युपसर्गसञ्ज्ञाधातोः प्रागेवप्रयोक्तव्यादृतितत्पर्यः। सञ्ज्ञानियमेति। धातोः प्राक्प्रयुक्तानामेवगत्यादिसंज्ञानांचेतिततर्थः। अथमेवपक्षेपुनः
स्तथवादितिभाष्येस्पष्टम्। प्रयोगोपाधिरितिः। त्यबन्तप्रयोगयोत्यंपक्षान्मानसबोधविषयमित्यर्थः। श्रद्धा। अभिलाषातिशयः ॥

एतेनेति। पुरद्रुतिकौतुके द्रुत्यनेनान्वेति। तस्यचनक्रियावाचकत्वम्। तस्येत्यस्यसमीपद्रुतिशेषद्रुतिभावः। सञ्ज्ञानियमपक्षेतुषाड्ढ्येनेतिभावः। माधवद्रुति। विभाषेतिसूत्रेऽन्तर्भाव्यित्यस्यनिवृत्त्यापितस्यिद्धिस्यन्योद्रुहेति। तेननिवचनेकृत्वेतिसिद्धम्। गतार्थैरतिमितिप्रशब्दादेरितिभावः। नित्यसमासतामिति। तेनान्तोदात्तादुत्तरपदादनित्य

एतेनतस्यस्थित्वाकथमपिपुरः कौतुकाधानहेतोरितिव्याख्यातम्। अस्तंचाभ्ययमितिकिम्। अस्तंकांण्डंप्रक्षिप्तमित्यर्थः। अदः कृत्वेति। यदास्वयमेवपर्यालोचयतितदेदमुदाहरणम्। तिरोन्तर्द्धौ। अन्तर्द्धौकिम्। तिरोभूत्वास्थितः। पार्श्वतोभूत्वेत्यर्थः। विभाषाकृञि। तिरःकृत्वेति। गतित्वाभावपक्षेसत्वमपिन। तिरसोऽन्यतरस्यामितिसत्वविधौगतिग्रहणानुवृत्तेः। केचित्तुपराभवेतिरस्कारशब्दप्रयोगमनुरुध्यानाः सत्वविधौगतिग्रहणंनिवर्तयन्तीतिमाधवः। वाचंनियम्येति। निवचनहिंवचनाभावः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। द्रुतंविशेषेणएदन्ततानिपात्यतेनतुसञ्ज्ञासंनियोगेन। प्रगतआचार्यद्रुति। अनेनगतार्थैरतिमस्यपदविग्रहेणनित्यसमासतांचदर्शयति। अतिमालद्रुति। एवमभिगतोमुखमभिमुखः। उद्गतोवेलामुद्वेलः। प्रतिगतोऽक्षंप्रत्यक्षः। उपपदमतिङ्। अंतिडितिनोपपदस्यविशेषणंकिंतुसमासस्य। एतच्चअनवक्लृप्त्यधिकारेभाष्येएवस्थितम्। तत्रहिकिंवृत्तग्रहणानधिकारादकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वाउपपदसञ्ज्ञार्थंतर्हीत्याशङ्क्याति ङितिसमासप्रतिषेधात्तज्ज्ञानर्थक्यमितिसिद्धान्तितम्। तदेतदभिप्रेत्याह। अतिङन्तेति। ननुसुपेत्यधिकारात्तिङन्तेननभविष्यतितत्राह। अतिङ्ग्रहणमिति। पूर्वसूत्रद्वितीयकृद्ग्रहणाद्यः सुबन्तः सुबन्तेनसमस्यतेतत्तः गतिः। गतिः सुबन्तोऽतिङन्तेनसमस्यतेइतिव्याख्येयमित्यर्थः। तथाचेति। यद्यप्युक्तरीत्यागत्युपपदयोरेवज्ञापकस्यापित्रियविषयिणीज्ञापरिभाषाएकदेशानुमतिन्यायादहापिस्याप्यतदृतिभावः ॥

समासेद्रुत्यनेनानित्यसमासेपदुत्तरपदंसावेकाजन्तोदात्तंततः परातृतीयादिर्विभक्तिरुदात्तेत्यर्थकेननविभक्त्युदात्तत्वम्। एतेनशकपार्थिवादित्वादिदंसिद्धमित्यवास्तमितिभावः। ज्ञाप्यतेद्रुति। अतिङ्ग्रहणकरणेनतदर्थस्यस्पष्टंबोद्धतेद्रुत्यर्थः ॥

उक्तार्थसाधकमिति। सुब्युत्पत्तेः पूर्वसमासोबहुलग्रहणादिति भावः। सुब्युत्पत्तेरित्युपलक्षणम्। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोद्धव्यम्। अनुवर्त्तनदृति। उपरञ्जकतयान्वयसंभवा
द्विरोधाभावाच्चेति भावः। उपपदमिति महासञ्ज्ञयासुबन्तस्यैवोपपदत्वात्। अतएवेति। सुब्युत्पत्त्यनन्तरमेवतेनसमासादेवेत्यर्थः। व्याङ्ङेरिति। व्याङ्ङेर्मद्ध्ये विशब्दस्यप्रशब्देनतद्
न्तेनप्रशब्देनगतिसमासस्यार्थः। आङ्ङातूपपदसमासएव। आतश्चोपसर्गेदृतिसप्तमीनिर्देशात्। उपसर्गत्वपर्यायाधिकरणस्यैकस्यैवोपपदत्वादिति कश्चित्। तन्नागतिसमासेनसि

यङ्काराद्यंशेकर्तृकरणेकृतेतिसूत्रस्थंबहुलग्रहणमुक्तार्थेसाधकंबोद्धव्यम्। प्रागिति। कृदन्तादुत्तरपदात्सुब्युत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। प्रथमान्तंसुब्ग्रहणमिहानु
वर्त्तनएव। अतएवराजदर्शीत्यादौपूर्वपदेनलोपादिपदकार्यंसिद्धयति। परिभाषायाः फलंदर्शयन्गतिमुदाहरति। व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीतिव्याघ्री। आतश्चोप
सर्गेदृतिकः। घ्राघ्मेतिशप्रत्ययस्तुसञ्ज्ञायांनेतिवक्ष्यते। व्याङोर्प्रशब्देनगतिसमासः सयदिप्रशब्दस्यसुबन्तताम पेक्षेततर्हिसुब्युत्पत्तयेसंख्याद्यपेक्षमान
तः प्रागेवलिङ्गयोगः लिङ्गनिमित्तश्चप्रत्ययश्चावेवस्यान्नतुङीष्। घ्रशब्दमात्रस्यजातिवाचित्वाभावात्। ततोघ्राशब्देनसमासेसतिअदन्तत्वाभावाज्जातिलक्ष
णोङीष्नस्यादितिभावः। उपपदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेनपिबतीतिकच्छपी। व्याघ्रीवत्सुपीतियोगविभागात्कः। यत्तुप्राचाउपपदमतिङन्तमि
तिव्याख्यातंतन्न। तथासतिप्रथमान्तसुब्ग्रहणनिवृत्त्याबहुविप्रतिपत्तेः। तथाहि। निर्गतदृत्यत्रनिसोरुत्वंसंयोगेत्यत्रमोनुस्वारः राजदर्शीत्यादौनलोपश्च
नस्यात् ॥

ङीत्वान्नोपपदसञ्ज्ञायाएवफलाभावेनाभावात्। अतएवकर्मण्यणितिसूत्रेनुपपदत्वेनायंव्यवहृतोभाष्ये। व्याङेश्चक्रमेणप्रशब्देनतदन्तेनचगतिस
मासदृत्यक्षराभ्यः। कच्छेनेति। अधिकरणस्यकरणत्वविवक्षयातृतीया। नचकारकत्वात्सिद्धम्। कारकत्वेप्युपपदत्वाद्धान्यापरत्वादुपपदसमाससैवप्रवृत्तेः। उपपदमितिमहास
ञ्ज्ञामाश्रित्यप्रथमान्तस्यनिवृत्तिरुच्यते उतनदन्नाश्रित्य। नाद्यः। तदाश्रयणेऽत्रतन्निवृत्त्याग्रेमण्डूकानुवृत्त्याश्रमणेगौरवात्। नान्त्यदृत्याह। तथासतीत्यादि ॥

प्रादितेति।गतिरितिसूत्रेपितदसंबन्धेऽयंदोषः।एवंनिर्गतःसंपन्नेरितिचाप्रत्युक्तमिति।सुबित्येतत्संबन्धेनैवतद्व्यावृत्तावतिङ्-पदस्यवैयर्थ्यापत्तेरित्यभिमानः।शे
षीकृतेनेति।भाष्यकृतेतिशेषः।कथमिति।संहितायानित्यत्वादितिभावः।दिगितिदिगर्थस्तुयदिसुबित्यनुवृत्त्यैवएधानाहरकोव्रजतीत्यस्यव्यावृत्तिसिद्धावतिङ्-ग्रह
णमेवोभयोर्निवृत्तौज्ञापकम्।महासञ्ज्ञाकरणाच्चराजदर्शीत्यादौनदोषः।सुप्यजात्ताविति णिनेः सुबुत्पत्तिंविनाऽसंभवेनतंविनोपपदत्वाभावेनदोषाच्च।निर्गतदूत्या
दौशब्दान्तरसंबन्धात्पूर्वंसुबुत्पत्तौलुकिचपदत्वोत्तरंपदान्तरसंबन्धेनसमासेनस्तिः।माङि-लुङि-त्यादेःसनिसप्तमीतिनोपपदत्वम्।फलाभावाच्च।प्रथमार्थेसौत्री

प्रादितेत्यादौअनोगुणदृतिपररूपंचस्यात्।एनेनातिङ्।एधानाहरकोव्रजतीतिप्रत्युदाहरणमपिप्रत्युक्तम्।यदपिकुगतीतिसूत्रेउक्तम्।अत्र
सुप्सुपेत्यनुवृत्तेरितिङाविसमासःदुरीकरोतीत्यादितदप्यसत्।तत्रशेषीकृतेनातिङ्-ग्रहणेनैवविरोधात्।तिङ्-समासस्तुसहेतियोगविभागव
लल्भ्यस्कान्दस्येतिप्रागेवोक्तम्।लोकेतुप्रभवतीत्यादौउपसर्गःपृथक्पदमेव।काव्यादिपाठिनामेकपदभ्रमेतुधातूपसर्गयोःसंहितायानित्यत्वंमूल
म्।कथंतर्हिअग्नआयाहीत्यादौपदपाठेउपसर्गेषवसानमितिचेत्।पदपाठस्यापिव्याख्याविशेषतयातत्रानुकरणशब्देनोपसर्गत्वाभावात्प्रकृति
वदनुकरणमित्यतिदेशस्यवैकल्पिकत्वाद्यादेतेभ्यदृतिसूत्रेत्यदायत्वंकुर्वताएकश्रेषंचाकुर्वतासूत्रकृतैवतथाज्ञापितत्वादितिदिक्।अमैकवचयेना
तुल्यविधानमितिं।एतच्चाद्याद्वारेणलभ्यमितरैरिति ॥

सप्तम्येवहितन्निमित्तम्।अतएवपशावित्यादीनांनोपपदत्वम्।एधानाहरकइत्यादौतुक्रियार्थोपपदस्ये
तिकार्यार्थंमुपपदसञ्ज्ञावश्यकलेनतत्रास्यप्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थंतच्चरितार्थंध्वनितंचेदंभाष्येदृश्यते।तदास्तुउभयोर्निवृत्तिः।अतिङ्-नञ्रेत्यस्यतिङ्-न्तापटि
तदृत्यर्थः।एवंनोपपदमतिङ्-न्तमितिव्याचक्षाणस्यानवक्लृप्तसमर्थयोरितिसूत्रस्यभाष्यविरोधोदूषणमिति ॥

उक्तार्थसाधकमिति। सुनुत्यतेः पूर्वसमासोबहुलग्रहणादितिभावः। सुनुत्यतेरित्युपलक्षणम्। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपिबोद्धव्यम्। अनुवर्त्ततइति। उपरञ्जकतयान्वयसंभवाद्विरोधाभावाच्चेतिभावः। उपपदमितिमहासञ्ज्ञयासुबन्तस्यैवोपपदत्वात्। अतएवेति। सुनुत्यस्यानन्तरमेवतेनसमासादेवेत्यर्थः। व्याङोरितिः। व्याङोर्मद्धेविशब्दस्यप्रशब्देनतद्भेनप्रशब्देनगतिसमासस्यार्थः। आङःस्तूपपदसमासएव। आतश्चोपसर्गेइतिसप्तमीनिर्देशात्। उपसर्गत्वपर्यायप्यधिकरणस्यैकस्यैवोपपदत्वादितिकश्चित्। तन्नागतिसमासेनसि

यङ्काराकांक्षेकर्तृकरणेकृतेतिसूत्रस्थंबहुलग्रहणमुक्तार्थेसाधकंबोद्धव्यम्। प्रागिति। कृदन्तादुत्तरपदात्सुनुत्यतेः प्रागित्यर्थः। प्रथमान्तंसुबग्रहणमिहानुवर्तनएव। अतएवराजदर्शीत्यादौपूर्वपदेनलोपादिपदकार्यंसिद्धयति। परिभाषायाः फलंदर्शयन्गतिमुदाहरति। व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीतिव्याघ्री। आतश्चोपसर्गेइतिकः। घ्राघ्मेतिशप्रत्ययस्तुसञ्ज्ञायांनेतिवक्ष्यते। व्याङोर्घ्रशब्देनगतिसमासः सयदिघ्रशब्दस्यसुबन्तताभवेत्तेतर्हिसुनुत्यत्तयेसंस्कार्यत्वेसमानतः प्रागेवसिद्ध्यतियोगः सिद्ध्यनिमित्तश्चप्रत्ययश्चवेवक्ष्यान्नतुङीष्। घ्रशब्दमात्रस्यजातिवाचित्वाभावात्। ततोघ्राशब्देनसमासेसतिअदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणोङीष्नस्यादितिभावः। उपपदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेनपिबतीतिकच्छपी। व्याघ्रीवत्सुपीतियोगविभागात्कः। यत्तुप्राचाउपपदमतिङन्तमितिव्याख्यातंतन्न। तथासतिप्रथमान्तसुबग्रहणनिवृत्त्याबहुविप्रतिपत्तेः। तथाहि। निर्गतदन्त्यत्रनिसोरुत्वंसंयोगेतेत्यत्रमोनुस्वारः राजदर्शीत्यादौनलोपश्चनस्यात् ॥

ॐ दत्वात्तत्रोपपदसञ्ज्ञायाएवफलाभावेनाभावात्। अतएवकर्मण्यणितिसूत्रेनुपपदत्वेनायंव्यवहृतोभाष्ये। व्याङोश्चक्रमेणघ्रशब्देनतदन्तेनचगतिसमासदृत्यक्षरार्थः। कच्छेनेति। अधिकरणस्यकरणत्वविवक्षयातृतीया। नचकारकत्वात्सिद्धम्। कारकत्वेप्युपपदत्वाद्धान्यापरत्वादुपपदसमाससैवप्रवृत्तेः। उपपदमितिमहासञ्ज्ञामाश्रित्यप्रथमान्तस्यनिवृत्तिरुच्यते उतनदन्नाश्रित्य। नाद्यः। तदाश्रयणेऽत्रतन्निवृत्त्याग्रेमण्डूकानुवृत्त्याश्रयणेगौरवात्। नान्त्यइत्याह। तथासतीत्यादि ॥

प्रादितेति। गतिरितिसूत्रेपितदसंबन्धेऽयंदोषः। एवंनिर्गतः संपन्नेरितिचाप्रत्युक्तमिति। सुबित्येतत्संबन्धेनैवतद्व्यावृत्तावतिङ्पदस्यवैयर्थ्यापत्तेरित्यभिमानः। शेषीकृतेनेति। भाष्यकृतेतिशेषः। कथमिति। संहितायानित्यत्वादितिभावः। दिगिति। दिगर्थस्तुयदिसुबित्यनुवृत्त्यैवएधानाहरकोव्रजतीत्यस्यव्यावृत्तिसिद्धावतिङ्ग्रहणमेवोभयोर्निवृत्तौज्ञापकम्। महासञ्ज्ञाकरणाच्चराजदर्शीत्यादौनदोषः। सुप्यजात्ताविति णिनेः सुबुत्पत्तिंविनाऽसंभवेनतंविनोपपदत्वाभावेनदोषाच्च। निर्गतदृत्यादौशब्दान्तरसंबन्धात्पूर्वंसुबन्तेनैलुकिचपदलोक्तंपदान्तरसंबन्धेनसमासेनसंहितिः। माङि लुङि स्यादेसनिसन्नमीतिनोपपदत्वम्। फलाभावाच्च। प्रथमार्थेसौत्रीप्रादितेत्यादौअतोगुणदृतिपरूपंचस्यात्। एनेनातिङ्ग्रहणमेवाधानाहरकोव्रजतीतिप्रत्युदाहरणमपिप्रत्युक्तम्। यदपिकुगतीतिसूत्रेउक्तम्। अत्रसुसुपेत्यननुवृत्तेरिङ्ग्रहणमपिसमासःदुरीकरोतीत्यादि। तदप्यसत्। तत्रशेषीकृतेनातिङ्ग्रहणेनैवविरोधात्। तिङ्सुप्तासस्तुसहेतियोगविभागबलेनभ्यस्ताच्छन्दसीतिप्रागेवोक्तम्। लोकेतुप्रभवतीत्यादौउपसर्गःपृथक्पदमेवाकाङ्क्षादिपाठिनामेकपद्यभ्रमेतुधात्वपसर्गयोःसंहितायानित्यत्वंमूलमाकांक्षंतर्हिअग्नआयाहीत्यादौपदपाठेउपसर्गेणवसानमितिचेत्। पदपाठस्यापिव्याख्याविशेषतयातत्रानुकरणशब्देनोपसर्गत्वाभावात्। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्यवैकल्पिकत्वाद्यत्रदेतेभ्यदृनिसूत्रेत्यदायलंकुर्वताएकशेषंचाकुर्वतासूत्रकृतैवतथाज्ञापितत्वादितिदिक्। अमैकाज्येनातुल्यविधानमिति। एतच्चाद्व्याद्वारेणलभ्यतइत्येवेति ॥

ॐ सप्तम्येवहितन्निमित्तम्। अतएवपशवित्यादीनांनोपपदत्वम्। एधानाहरकइत्यादौतुक्रियार्थोपपदस्येतिकार्यार्थमुपपदसञ्ज्ञावश्यकलेनतत्रास्यप्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थंतच्चरितार्थंध्वनितंचेदंभाष्येदृश्यते। तदास्तुउभयोर्निवृत्तिः। अतिङ्न्नञ्रेत्यस्यतिङ्न्तापटितदृत्यर्थः। एवंनोपपदमतिङ्न्नमितिव्याचक्षाणस्यानवक्लृप्तसमर्थयोरितिसूत्रस्थभाष्यविरोधोदूषणमिति ॥

नियमस्वभावेति।अमैवेतिनियमस्वभावलब्धेत्यर्थः।अमैवतुल्यविधानंयदुपपदंतदन्यमेनसमस्यते।अन्येनतुल्यविधानंनेतिवचनब्यक्तेरितिभावः।ननुसूत्रस्थ
दृतिनानुसूत्रस्थएवाकृत्याद्वेधायोज्यतदृतिभमितव्यमितिभावःतदेवेतिउपपदमित्यर्थः।अग्रेभोजमिति।विभाषाग्रेप्रथमेतिसूत्रेणत्कोपिविधानान्नास्यामैवतु
ल्यविधानता।अग्रेभुक्तेत्यादावमन्तेनसमासाभावान्नतस्यनियमविषयतेतिभावः।उत्तरपदप्रकृतिस्वरदृति।उत्तरपदादुदात्तत्वमित्यर्थस्तदाह।आदिर्णमुलीनि।

नियमस्वभावलब्धार्थकथनपरोयमेवकारोननुसूत्रस्थः।अन्यमेनेतिकिम्।कुम्भकारः।अस्तिह्यव्ययग्रहणेऽमैवयनुल्यविधानंतदेवसमस्येत।पूर्वसू
त्रारम्भसामर्थ्यादव्ययविषयकएवनियमइतिचेन्।तर्हिअमन्तविषयकएवकिंनस्यात्।अमन्तेनयः समासः सोऽमैवतुल्यविधानस्येति।तथाचअग्रेभोज
मित्यत्रमाभूत्।अग्रेभुक्ताकालोभोक्तुमित्यत्रतुस्यादेवेतिभावः।तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्।उभयत्रविभाषेयम्।अमैवतुल्यविधानस्यप्राप्तेयथाउपद
र्शनंतृतीयायामिति।यत्तुअमाचान्येनतुल्यविधानंतस्याप्राप्तेर्यथाअव्ययेयथाभिप्रेताख्यानदृतिउवैःकारमाचष्टे।दृहसमासपक्षेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरआदि
र्णमुल्यन्यतरस्यामित्यादुदात्तत्वम्।असमासेतूवैरित्यन्तोदात्तत्वम्।स्वरादिषुतथापाठात्।अमेत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह।अमन्तेनेति।तेनेहन।पर्याप्तोभो
क्तुम्।तत्पुरुषस्याङ्गुलेः।समासान्तापेक्षयावयवषष्ठीह्यङ्गुलमिति।द्विगोर्नित्यमितिहयसचेलुक्।डन्हार्थमिति।तत्पुरुषस्यासंभवादितिभावः ॥

अभ्यस्तानामितिनानुवर्तनतदृतिमनदृदम्।यद्यपिसिद्धत्वणमुल्स्वरेत्राविशेषः।आदिर्णमुलीतिलनेकाजर्थंतथापिअभ्यस्तानामित्यनुवृत्त्यभावपक्षेपरत्वादिदंन्याय्यमित्य
भिमानः।लितीत्यनेनापीदंसुसाधम्।अन्तोदात्तमिति।फिट्स्वरेणेतिभावस्तदाह।स्वरादिषिति।त्रैस्वर्यंनपाठपक्षेदृतिभावः।समासान्तापेक्षयेति।तत्पुरुषस्यसमासस्यान्तावयवद्
स्यर्थः।समासान्ताद्दतिसूत्रेसमासेतिलुप्तषष्ठीकंनोद्यम्।हयसचदृतिऊर्ध्वमानत्वेदृदम्।प्रमाणवेतुमात्रचेलुगितिचोद्यम् ॥

नन्वेवंप्रकरणविरोधोऽतआह।हेमन्तेति।चौहेतौ।यतोद्वन्द्वेदर्शनमतोगौणग्रहणायोगदित्यर्थः।स्पष्टंचद्वन्द्वार्थत्वंभाष्यकृतोक्तम्।एकवद्भावादिति।समाहारद्वन्द्वत्वादित्यर्थः। आकरेति।पुल्लिङ्गशैवतत्रोदाहरणादित्यर्थः।एत्राद्वाहाद्तिपुंस्त्वेप्राप्तेआह।संख्यापूर्वमिति।स्पष्टार्थद्ति।विपरीतनियमस्यस्पष्टंवारणार्थस्तद्धनयनक्लेशेनतद्वारणमा ह।अहूएवेतिलिङ्गादिति।अहूएवेतिनियमेतदेयर्थ्येस्पष्टमेवं।नियमफलत्वाद्विकमिति।अह्नानिर्वृत्तमित्यर्थेकालादित्यनुवृत्तौतेननिर्वृत्तमितिठञ्।असंभवादिति। यद्य

ननुअहश्चरात्रिश्चेतिकर्मधारयोऽस्तु।पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्यगौणत्वसंभवादितिचेत्।न।मुख्यसंभवेगौणग्रहणायोगात्।हेमन्तशिशिरावहोरात्रेचच्छन्द सीतिसूत्रेद्वन्द्वेसमासान्तदर्शनाच्च।अहोरात्रद्ति।जातिरप्राणिनामितिसमाहारद्वन्द्वः।रात्राह्नाहाद्तिपुंस्त्वम्।यत्तुप्राचोक्तमेकवद्भावात्क्लीबतेति।तच्चासनपुंस कमित्यस्यरात्राह्नाहाद्तिपुंस्त्वेनपरत्वात्बाधंद्तिवक्ष्यमाणत्वात्।आकरविरोधाच्च।द्विरात्रमिति।संख्यापूर्वरात्रंक्लीबमितिवक्ष्यते।अहूष्टखोरेव।नस्तद्धितद्त्येवसि द्धेनियमार्थमिदम्।एवकारःस्पष्टार्थः।अहूएवटखयोरितिविपरीतनियमस्तुनभविष्यति।आत्माध्वानौक्लीबद्तिप्रकृतिभावविधानाल्लिङ्गात्।अनित्यत्वादिति।अत्रचलि ङ्गम्शक्तिलाङ्गलाङ्गूलशेल्लत्रघटीग्रहणम्।अह्नोहूएतेभ्यः।अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चरात्रेः।अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चेत्यनुवृत्तौवसिद्धेयतेभ्यद्लुक्त्वाअव्य दद्हनगृह्यतेऽसंभवादित्याशयेनाह।सर्वादिभ्यद्ति।समासान्तेपरद्ति।प्रकरणबललभ्यमेतत्।प्राचांतुदचिपरतद्तिव्याख्यातन्तद्पिसामर्थ्यलभ्यमितिकथंचि न्नेयम्॥

ॐ पिङ्गलणोऽहूद्द्मवयवीभूतमहरित्यर्थेषष्ठीसमासः संभवतितथाप्यत्रसूत्रेऽहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चेत्यनुवृत्तेवसिद्धेयतेभ्यद्लुक्त्वाअव्य यानामहःशब्दभिन्नानामेवग्रहणंस्त्यादिप्रामाण्यादितिबोद्धव्यम्।तस्यानभिधानाच्च।प्रकरणेति।तल्लभ्यस्यसत्रम्याविपरिणामद्तिभावः।सामर्थ्येति।अहन्शब्दान्ततत्पु रुषएवविधानादितिभावः।कथंचिदिति।शब्दतोऽनुपस्थित्यावाक्यार्थान्वयित्वासंभवद्तिभावः॥

यत्वहादेशऊधसोनङ्-वत्समासान्तएव।एवंचविभक्तिविपरिणामोनकार्यइति।तन्न।टजपवादत्वापत्तावत्यटूरस्यादादवन्तोदानत्वानापत्तेः।टचितुनत्वान्त्यार्थात्तदन्तो दान्त्वं तत्रेमितिध्वनयन्नाह।भाष्येत्विति। अत्रप्राञ्चइति।अदन्तस्येतिवक्तव्यमित्यस्यप्रकृतसूत्रस्थवार्तिकस्यप्रत्याख्यानायभाष्यकृतदत्यर्थः।दीर्घाद्वीति। बह्वादिषुअ

भाष्यंतुअन्हादेशःप्रत्यास्यात्।अह्नएतेभ्योच्—स्यात्टचोपवादः।अह्नष्टखोरेवेतिनियमादृलोपोना।अह्नोपोऽनङ्तिवृत्त्यादनात्।अह्नोऽदन्तात्रेफादि तिः।यदिह्लसाह्नदत्यपिप्रयोगोऽस्तितर्हिसादित्यपिबोध्यम्।रषाभ्यामित्यधिकारात्।अत्रप्राञ्चः।अह्नदतिषष्ठ्याःस्थानेयत्वयेनप्रथमा।अदन्तमिदंशब्देन।ह। दीर्घाद्वीप्रावृडितिवदन्ति।तन्नव्यत्ययादिवर्णनङ्शेषार्थः।दीर्घाद्वीत्यत्रप्रातिपदिकान्तेतिणत्वंव्यावर्त्तयितुंसुभ्रादित्वसैववक्तव्यत्वादाकरग्रन्थेतथोक्तत्वाच्चे त्याशयेनाह । अह्नोनञ्सेति। प्राचस्तुअह्नोनञ्सेत्युक्तेअदन्तनिर्देशादितिवदन्तोन्माघातःस्पष्टएव।कालाठञिति।एतच्चसंख्याविसायेतिसूत्रेन्यासपदमञ्जर्योः ओहाङ्-धातोर्माधवग्रन्थेचस्पष्टम्।वस्तुनस्संख्यादेःसमाहारद्वितिसूत्रेद्यन्नहत्यत्राणोलुगितिवृत्तिकारादिभिरुक्तं तदप्ययुक्तमितिभावः।प्रसङ्गादाह।स्त्रिया मितिटाविति।वस्तुप्राचांकालनिर्णयेपीषिकायांपूर्वोस्यांनवमीशुभ्यदशमीकालास्समाख्यायसाव्यहीकालयुगादिमोत्तरयुताचायोतरैकादशीतिस्त्रीकेद्य ह्नीतिप्रयुक्तम्।सादशमीहूयोरह्नोर्भवाद्यह्नीत्यादिचतद्विवरणेभ्यस्स्यातम्।तत्सर्वंप्रामादिकमितिभावः।तथाहि।दृहडिडेतिडीप्।हिगोरितिवा।आह्योऽपि अणन्तत्वाद्ङन्तत्वाद्जन्तत्वाद्वा।नाद्यः।दृतिकारायुक्तत्वस्याऽणह्नप्रामादिकत्वाच्छुकालुप्त्वाच्चानचप्रत्ययलक्षणम्।अणोयोऽकारइतिव्याख्यानात्।नापिद्वितीयः।ठ ओयोकारस्यदन्तादितिव्याख्यानात् ॥

ॐ हमूइतिपाठादुपसर्जनत्वेपिङीष्।अयुक्तमितिकाला ङ्जस्तदपवादत्वादितिभावः।प्रामादिकत्वादिति।तदपवादस्यठञः प्रा
ग्रेरितिभावः।लुकेति।स्वरूपकथनमेतत्।अण्योऽकारइति।एवंचवर्णप्राधान्यान्नप्रत्ययलक्षणमितिभावः ॥

ठञोलुकीति। निष्कादिभ्यः समासेठकोप्राप्तेरितिभावः। निष्कस्यपरिमाणत्वेद्द्रम्। उरोभूयत्वादिवत्वेऽसमासेदृति सूत्रेपरिमाणवाचिनिष्कादीनामेवग्रहणेतुठकोलुकी तिबोद्धव्यम्। नचहिनिष्केत्यत्रनिष्कस्यपरिमाणत्वेहिनिष्कीतिङीपैवभवितव्यम्। उन्मानत्वेपिउन्मानस्यचेहिस्तकम्बल्ययोरेवनिषेधदृतिनियमेनङीबेवप्राप्नोति। एवंचहि विस्तेत्यत्रबिस्तादिप्रतिषेधेनङीभावोनतुठञोकाराभावादितिवाच्यम्। निष्कशब्दउन्मानवाचीविस्तादयः परिमाणविशेषाएवेतिमतमनुसृत्यहरदत्तादिभिराकरेतथो क्तेरित्याशयात्। तदाहि अपरिमाणान्तत्वाद्धिगोरितिङीपिनिषिद्धेपिठञन्तत्वात्तत्प्रयोक्तृणैवेवारणात्। स्तेनहिविस्तेत्यपिव्याख्यानमानर्थक्यमेवं परिमाणेतिनिषेधोव्यर्थःस्या

अतएवहिहिनिष्केत्यत्रकौमुदीतार्थेप्राग्वतीयस्यठञोलुकिटाबेवाकरेउदाहृतः। हिविस्तेत्यादावप्येवम्। नापितृतीयः। टचः समासान्ततयातदन्तस्यतद्धि तार्थत्वंप्रत्युपसर्जनत्वादतएवहिआपिशलिनाप्रोक्तमधीयानाब्राह्मणीआपिशलेत्युदाहृतम्। भाष्यमतेअचाटचोर्बाधनाच्चामापिचतुर्थः। अपरिमा णेत्यादिनाङीपोनिषेधात्तुल्यसमाहाबेवमुक्तः। स्यादेतत्। टाबप्युक्तः स्त्रीत्वस्यैवदुर्लभत्वात्। तथाचाह्नोऽह्नएतेभ्यदृतिसूत्रेकैयटहरदत्तावाहतुः। रात्रा ह्नाहाः पुंसीतिबचनात्स्त्रियांतस्याभावात्। ठञश्चोनास्तीहविशेषदृतिमैवम्। भावानवबोधात्। दृत्यंहिकैयटाद्याशयः सर्वादिषट्कपूर्वादट्टञजपवादो ज्ञिहितः ॥

ननुतत्तामर्थ्येनतदभावकल्पनायैहचान्यायसिद्धोक्तरीत्यैवतद्धारणस्योचितत्वात्। तेनापितदर्थंबोधयैवोचित्यात्। तदस्यास्तीतितत दस्यार्थस्येत्यर्थः। उदाहृतमिति। अनुपसर्जनादितिसूत्रेवार्तिककारैरितिशेषः। चतुर्थः। हिगोरितिङीविधेर्बहुत्वादिगणेऽहन्शब्दपाठाद्द्व्यर्थंद्व्यादा वुपसर्जनेङीपिवात्रापिस्याद्विधेर्नासमासान्तेऽहन्शब्दत्वाभावात्। तस्यादृतेवेति। अस्यस्त्रीत्वमङ्गीकुर्वतांमतेदृतिशेषः। अतस्तन्मतमाश्रित्यपूर्वकमु पपाद्यतेति। स्यादेतदित्यादिना ॥

स्त्रीत्वसंभवेपीति। रात्राह्नाहाद्त्यस्यरात्रान्हशब्दघटितसमासमात्रार्थनिमित्तलिङ्ग-स्यान्तरङ्ग-स्यसार्वत्रिकस्यचबाधेनोपपत्तौबहिर्भूतंतद्धितार्थनिमित्तलिङ्ग- बाधकत्वेमाना
भावकृतिभोत्रःपुण्याहमित्यत्रउत्तमैकाभ्यांचेत्यन्हादेशनिषेधात्पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबत्वस्यसत्त्वाच्चेत्याशयेनाह।चतुर्णामिति।परत्वादिति।अन्हाहान्ताद्त्यपेक्ष
तत्रसंख्यापूर्वस्यतद्धितार्थद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वेनस्त्रीत्वसंभवेपिटजन्तस्यतद्धितंप्रत्युपसर्जनत्वात्।अनुपसर्जनाधिकारोक्तस्यटिड्ढेतिङ्ङीपः प्राप्तिरेवनास्तीति
तत्रटजेरविशेषःस्पष्टएव।पुण्याहमित्यत्रतूत्तमैकाभ्यांचेत्यत्रनिषेधः।अहादेशस्यवेतिमतभेदेनव्यवस्थितम्।द्वितरेषांचतुर्णांरात्राह्नाहाद्तिवचनात्स्त्रियांत्र
तिर्नास्तीति।स्यादेतत्।भवेदेषवृद्धानामाशयः।यद्युक्तद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वेप्रमाणंस्यात्।तदेवकिमितिचेत् ।।उच्यते।अमरसिंहेनपुंस्त्वेसभेदानुचराःसपर्यायाः
सुरासुराद्तिपुंस्त्वाधिकारेअह्नाहान्ताःस्वेऽभेदाद्रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाद्युक्तम्।अर्थान्ताः प्राद्यर्धंप्राप्ताःपन्नपूर्वाःपरोपगाः।तद्धितार्थद्विगुःसंख्याःसर्वनामतद्वन्त
काद्इतिचतुतः परमुक्तम्।एवंचेहअह्नाहान्ताद्त्यनेनपुंस्त्वंप्राप्तंतद्धितार्थद्विगुरितिपरोपगत्वेनपरत्वादेवबाध्यते।तथाचतेनैवपरिभाषितम्।परंविरोधेशेषंतु
नेयंशिष्टप्रयोगतइति।तस्मादमरग्रन्थःउक्तार्थप्रमाणम्।किंचपरवल्लिङ्ग-मित्यस्यरात्राह्नाहाद्त्यपवादः।यत्रतुद्विगुप्राप्तेस्त्रादिनोक्तंगौनिषिद्धः।तत्रतदपवाद
स्याप्रवृत्तिःस्पष्टैवाएतच्चमाधवेनापिअनित्यमित्यनुपदमेववक्ष्यामः।किंचभवाद्यर्थतद्धितान्तंपरोपगमितिनिर्विवादम्। तद्धितलोपेतुयःशिष्यतेसलुप्यमानार्थो
भिधायीतिन्यायेनभवाद्यर्थवत्स्त्रीत्वादेरप्यभिधानंन्याय्यमेव।प्रकृतेर्लिङ्गानुशासनस्यकेवलायांप्रकृतावुपसर्जनस्यलुप्ततद्धितायांमप्रवृत्तेः।लुपियुक्तवदितिलि
ङ्गातिदेशोप्यत्रप्रमाणम्।प्रकृतलिङ्गानुशासनानांतुप्रत्ययेषुप्रवृत्तौतद्वैय्यर्थ्यापत्तेः।अतएवलवणः सूपःलवणायवागूःइत्यादौनक्लीबत्वम्।अतएवचक्रमारोग्रा
ह्मणइत्यादिषुआचारक्रियान्नप्रकृतिकक्रतौक्रियान्नेष्वपिविशेष्यनिघ्नतैवाकरेस्पष्टा ॥

यातद्धितार्थद्विगुरित्यस्यपरत्वादितिभावस्तदाह। तथाचेति। केवलायांप्रकृतौ। सर्वाह्नद्त्यादौ ॥

अलंबहुनेति। एतेनस्त्रीत्वमेवनास्तीतिसूचितम्। तथाहि। रात्राह्नाहादूत्वनेनबहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिङ्ग-बाधकल्पनेउपस्थितरात्राह्नाहशब्दार्थविशेष्यत्वप्रयु
क्तप्राप्तिकलिङ्ग-स्यैवबाधः स्यान्नतुबहिर्भूतसमाहारविशेषत्वप्रयुक्तप्राप्तिकस्यापिअतोत्रान्तरङ्ग-न्यायाप्राप्तिः। किंचप्राद्यलमित्यादिवाक्यस्यापिकोशेपरत्वात्तेना
यन्हादिविषयेपुंस्त्वबाधापत्तौपरवल्लिङ्गेतिसूत्रेएकदेशिग्रहणंकृत्वाभाष्यकृताकृतस्यद्विगुप्राप्तेतिवार्तिकप्रत्याख्यानस्यासंगत्यापत्तिः। तवरात्राह्नेत्यादिबाधा
र्थंतस्यावश्यकत्वात्। नचेदमप्येकदेशिसमासविषयकमेव। अत्रत्याहग्रहणस्यपुण्यसुदिनाभ्यामित्यादेश्चवैयर्थ्यापत्तेः। अतिरात्रः सर्वोह्नइत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च

द्व्हीतिङीषंन दत्तप्राच्यादिपिस्त्रीत्वंस्वीकृतमेवेत्यलंबहुना। यदिसमर्थनीयमेवेत्याग्रहस्तर्हिआधाराधेयभावव्यत्यासेनसमर्थ्यताम्। द्वेअहनीय
स्यामितिदिनद्वयाधारभूतेत्यर्थलाभात्। उपान्त्यस्यापीति। यथाप्रथमयोरितिप्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणंद्विवचननिर्देशात्। तथेहापिउत्तमग्रहणसामर्थ्या
दन्त्ययोर्ग्रहणम्। उत्तमौचएकश्चेतिविग्रहेसौत्रंद्विवचनमितितेषामाशयः। खार्याः प्राचाम्। द्विगोरिति। खारीशब्दान्नात्द्विगोरित्यर्थः। द्व्यञ्जलमि
तिसमाहारेद्विगुः। आन्महतः। पदाधिकारेतदन्तस्यापिग्रहणान्महच्छब्दान्तस्यापि ॥

। एवंचोत्सर्गस्यपरवल्लिङ्ग-स्यद्विगित्यादिनिषेधेतद्विषयेतदपवादस्याप्यप्रवृत्तिरितिनिरस्तम्। अहरतिक्रान्तारात्रिरित्यर्थेसमासस्यस्त्रीलिङ्ग-त्वात्तत्रटजचोर्ङी
प्टाबर्थाविशेषसत्त्वेननास्तिटजचोर्विशेषइतिकैयटासंगतिश्चातस्मात्प्राद्यलंप्राप्नेत्यादिस्तद्धितार्थेद्विगुरितिकोशश्चान्हाह्नाद्यतिरिक्तविषयएवन्याय्यइतिदिक्।
द्वेअहनीयस्यामिति। बहुव्रीहौ रात्राह्नाहादूत्वस्याप्राप्तेरितिभावः। बह्वादिषुहः शब्दपाठादुपसर्जनत्वेपिङीषभावस्यापीति। तेनपरममहाबाहुःसिद्धः। अपाणिनीयत्वादि
ति। पात्रादिषुमहतआत्वंपुंवत्त्वंचयोर्वार्तिककृतोक्तेरितिभावः। आन्महतइत्यत्रलिङ्ग-विशिष्टपरिभाषयास्याःप्रातिपदिकादितिसूत्रेभाष्येउक्तत्वेनपुंवद्भावात्परत्वाद्ङबिति

अतिरभसादिति। आर्द्धप्रियस्येवतेनलुक्कोविधानादितिभावः। हृन्हेनेति। राजन्यबहुवचनहृन्हेरनुवर्त्तमानेसंख्येत्यनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंतत्राप्राप्तेत्यर्थः। प्रक्रमभ

कथंतर्हिपरममहत्परिमाणमिति। परममहतोद्रव्यस्यपरिमाणमितिषष्ठीतत्पुरुषइतिवृद्धाः। यत्तुवर्द्धमानेनोक्तम्। इष्टकेषीकामालानामित्यत्रतदन्तविधु
पसंख्यानंसमर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेतदन्तविधिर्नास्तीति। तद्व्याख्यकैयटविरुद्धम्। तथाहि। पदाधिकारेप्रयोजनम्। इष्टकचितं पक्केष्टकचितमित्यादिभाष्ये
उदाहृतम्। कैयटेनचपदशब्देनोत्तरपदंगृह्यतेइतिव्याख्यातम्। एतदेवार्थतःकाशिकायामुपनिबद्धम्। ननुइष्टकेषीकेत्यत्रस्वतन्त्रमुपसंख्यानमस्ति। महतीश
ब्दस्येति। यत्तुप्राचीनंजातीयघासादीतीशब्दस्याप्यालंबनकल्पमिति। तत्रजातीयेतावद्यथम्। पुंवत्कर्मधारयेतिआत्महृतइतिचसूत्राभ्यामेव रूपसिद्धेः। तीशब्दस्ये
त्यपिअपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम्। अष्टनइति। कपालेउत्तरपदेहविषिवाच्येअष्टनआलंबनकल्पमित्यर्थः। अष्टकपालइति। संस्कृतंभक्षाइत्यणोद्व्यर्द्धपूर्वेतिलुगितिभाष्य
स्थः। तदतिरभसात्। द्विगोर्लुगनपत्यइतितुबोद्यम्। द्व्यधिकइति। एतच्चभाष्यवार्तिकारूढमित्युक्तम्। यद्विहपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धंयेविस्पष्टंदेरकृतिगणंत
शरणीचक्रुस्तच्चिन्त्यम्। उपलभ्यमानस्यतादृशस्वरस्यहृन्हेनिर्वाहात्। स्वरान्तरेपीष्टापत्तौबाधकाभावादितिदिक्। एकादिः। अदुकिअकारोच्चारणसामर्थ्यात्स्वरू
पंना। केचित्तुस्पष्टार्थमादुकंदीर्घादिमाहुः। रात्राह्नाहाःपुंसि। परत्वादिति। यत्तुप्राचाएकवद्भावात्क्लीबतेत्युक्ताअहोरात्रमित्युदाहृतंतन्नेत्यवोचाम। यत्तुवदन्ति।
रात्रादीनामेवानेनपुंस्त्वविधीयतेतदन्तस्यतुपरवल्लिङ्गमित्येवसिद्धेति। अतएवभिन्नविषयत्वान्नविप्रतिषेधशङ्कापि। एवंचसमाहारेसनपुंसकमित्येवभवतिपरवल्लि
ङ्गंपत्वादत्वादिति। ननूक्तरीत्याह्नहृत्यहादावपिक्लीबत्वंस्यात्। नचेष्टापत्तिः। प्राचामपिह्नहृत्यहृत्युहृतत्वादाकरविरोधाच्च। अमरोप्याह। त्रयस्त्रिंशदहोरात्रइति। मा
त्रेनस्यादहोरात्रइतिच। तस्मात्तदन्तस्यैवायंपुंस्त्वविधिः। हृन्हृतत्वुरुषयोरितिप्रक्रमणादितिस्थितम्

॥ णादिति। प्रक्रमादित्यर्थः। प्रकरणादितियावत् ॥

प्रामादिकमेवेति।समाहारद्विगावित्यर्थः।संख्यापूर्वरात्रमित्यस्यप्रतिप्रसवविधित्वलाघवानुरोधेनसमाहारद्विगावेवप्रवृत्तेः।भविष्यतिमर्यादेतिसूत्रेस्थेत्रिंश
द्राजःमच्चदशरात्रइतिभाष्यप्रयोगेतुत्रिंशत्पञ्चदशवारात्रयोयस्मिन्नितिबहुव्रीहिरच्प्रत्यन्चेवेतियोगविभागात्समासान्तोबोद्धयः।दृषोदरादित्वादकारइतिकश्चि

संख्यापूर्वमिति।नचाचलिङ्गानुशासनसूत्रम्।अपशुपुण्याहोनपुंसकौसंख्यापूर्वारात्रिरिति।अमरोप्याह।रात्रंप्राक्संख्ययाऽन्वितमिति।गणरात्रं
निशबल्यइतिच।पुंस्त्वाधिकारेसएवाह।रात्रान्ताःप्रागसंख्यकाइति।एवंस्थितेद्विरात्रस्त्रिरात्रइतिवृत्तिकारहरदत्तादिभिरुक्तंपुंस्त्वंप्रामादिकमेवेत्य
वधेयम्।अर्द्धर्चाःपुंसिच।दृहकेषांचिदर्थभेदेनव्यवस्था।तथाचशाश्वतः।मकरन्दस्समद्यस्यमाक्षिकस्यापिवाचकः।अर्द्धर्चादिगणेपाठात्सुन्नपुंसक
योर्मधुरिति।अमरस्तुमाध्वीकंमधुनद्वयोरित्याह।पात्रेसमितस्मनेति।स्त्रीलमितिशेषः।सुदिनाहमिति।सुदिनशब्दःप्रशस्तपर्यायः।तथाचप्रयोगः।
सुदिनासुसभासुकार्यमेतत्प्रविचिन्वीतविशेषतस्त्वयंवेति।पथःकथंतर्हिव्यध्वोदुरध्वोविपथःकदध्वाकापथःसमाहत्यमरः।व्यध्वोविपथकाध्वाचि
तिरभसकोशश्चाअत्राहुः।प्रमादएवायमिति।वस्तुतस्तुपथेगतावित्यस्मात्पचाद्यचिपथेनेत्याप्नोतीतिपथः।आकारान्तोयम्।तथाचत्रिकाण्डशेषः।वाटः
पथश्चमार्गस्यादितितेनसमासेपुंस्त्वम्।नचैवंविपथसिद्धावविकापथोनस्यात्कादेशस्यदुर्लभत्वादिति।वाच्यम्।ईषदर्थेचेतितत्सम्भवात्कुत्सायाम
र्थतःपर्यवसानात्।दृश्यत्वधेयम्।परवल्लिङ्गतापवादरूपत्वात्तत्पुरुषएवेदंप्रवर्ततेनान्यत्र।विपथानगरीबहुव्रीहिरयम्।पन्थानमतिक्रान्ताअति
पथाइत्यपिन।द्विगुप्राप्तेत्यादिनापरवल्लिङ्गतायाःप्रतिषेधादितिभावः ॥

तदपौनरुक्त्यपरिहारायाह।सुदिनशब्दइति।सुदिनेति।प्रशस्तेत्यर्थः।पथेनेइति।एतदात्मनेपदेविपक्षेतदितिमतेनेदम् ॥

माधवेनोक्तप्रायमिति।अत्रारुचिबीजंतूक्तम्। किंचपथदृश्यस्यपरवल्लिङ्ग-तापवादत्वात्तन्मुरुषेप्रवृत्तिस्तत्रैवप्रवृत्तौचापवादत्वमित्यन्योन्याश्रयेप्यत्रबोद्धव्यः।तस्मा
द्विपथादिपथेत्यादावर्दनायमितिवल्लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग-स्यलिंगमणिन्यमितिन्यायेनसिद्धमितिबोद्धम्। एवंचव्यधौविपथकापथाविलपिसमञ्जसम्।द्वितीये

एवंचन्यायेसामान्येनव्यञ्जनेत्यत्रापिरात्रान्हाहादत्सर्वप्रवृत्तिर्नेतिमाधवेनोक्तप्रायम्। मृदुपचतीति।द्विरविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम्।धात्वर्थभावनांप्र
तिहिफलांशःकर्मीभूतःतथाचफलसामानाधिकरण्येद्वितीया।अतएवसकृल्लावित्यादौकारकपूर्वकत्वानेति। यत्रतुभावनांप्रतिकरणतयाधात्वर्थविशेषो
नेति तत्रतद्विशेषणानांतृतीयान्तत्वैव।ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतियथा।एतच्चकरणेजदतिसूत्रेनिपदमञ्जर्योःस्पष्टम्।नचैवंज्योतिष्टोमेनभक्तिपूर्वं
यजेतेतिनसिद्धेदितिवाच्यम्।भावनाविशेषणत्वेतदुपपत्तेः।तत्रापिसंदर्शनप्रार्थनादि भिर्व्याप्यमानत्वात्क्रियायाःकृत्रिमकर्मत्वविवक्षायांतद्विशेषण
त्वाद्द्वितीया।अन्यत्रातुप्रथमैवेतिविवेकः।सामान्येनपुंसकमितिचअनियतलिङ्ग-विषयकम्।तेनआदिःपचतिभ्रातरादिरितिपुंस्त्वमेव।विस्तरस्तुशब्दकौस्तुभे
बोद्धव्यः।पर्यायस्यैवेति।कथंतर्हिनृपतिसभामगमन्नवेपमानादृतिकीचकवधे।गजपतिवत्राजविशेषणत्वादितिरक्षितः।विभाषासेना।ञ्यनिशमिति।कृत्यच
तुर्थीत्याहुः।तस्यांकिलकेचिच्छ्राद्धानउपवसन्ति।तथाचतिर्यगधिकरणेशाबरभाष्यम्।मुनयश्चतुर्थ्यामुपवसतः पश्यामइति।इतितत्पुरुषः ॥

तिक्रियाविशेषणादितिभावः।ज्योतिष्टोमेनेति।तद्भिन्नेनयागेनेष्टंभावयेदितितत्रबोधात्।नसिद्धेदिति।कर्मभूतफलांशभावेनद्वितीयानापत्तेस्तृतीयापत्तेश्चेत्यर्थः।
कथंतुपपतिस्तत्राह।तत्रापीति।व्याप्यमानत्वादिति।तेषांधात्वर्थविवक्षयेत्यर्थः।ज्योतिष्टोमाभिन्नयागकरणिकामिष्टविषयंभावनांपश्येदितिबोधइत्यभिमानः।तथाबो
धानुभवेनाह।अन्यथेति।पुंस्त्वमेवेति।आदिशब्दस्वनित्यपुंस्त्वात्।अतएवप्रातरादिरित्यत्रप्रातरित्यस्यक्लीबत्वेलिङ्गलेपिवाआदिरित्यस्यपूंस्त्वमेव॥ इतितत्पुरुषः ॥

नन्वप्रथमाविभक्त्यर्थद्त्यनुचितम्।अन्यपदार्थेदतिसूत्रात्।पदंचसुबन्तमित्यतआह।पदेनहीति।तत्रविभक्त्यर्थासिप्तसंबन्ध्यन्तर्भावेणाप्येकार्थीभावाङ्गीकारान्नचि
त्रगुर्देवदत्तइत्यादौसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्यत्रविस्तरः।तस्यापि।सश्चद्स्यापि।अयमेवेति।कर्मण्यामएवेत्यर्थः।भिन्नैवेति।प्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थंप्रतिविशेषण
तांविषयेत्यर्थः।नहीति।तस्माद्विशेषणीभूतेकर्तरितस्याभेदान्वयदतिव्युत्पत्त्यन्तरमङ्गीकार्यम्।बहूनामिति।सामान्येनोक्तमर्थंविशेषतोविवृणोति।चकारादिति।आदिना

यस्यत्रिकस्येतियद्यपिप्राद्योगतार्थंप्रथमयेत्युक्तम्।तथाःपिद्वितीयाश्रितादिभिरितित्तत्प्रथमाकेनचित्सहसमस्यनद्इतिनोक्तमित्यर्थः।वार्तिककृताप्रथमये
त्युक्तावपिसूत्रकृतानोक्तमितिवा।अन्यस्यपदस्येति।पदेनहिप्रकृत्यर्थोपसर्जनःप्रत्ययार्थोऽभिधीयतेऽतश्चद्वितीयादर्थेदतिफलितंतदाह।अप्रथमेति।समा
नेति।एतच्चशेषपदाल्लभ्यम्।प्राप्तमित्यादि।ग्रामंकर्मकप्राप्तिकर्तृउदकंविग्रहार्थः।उदककर्तृकप्राप्तिकर्म्मेतिसमासार्थः।विग्रहेसद्इतिप्रयोगेतुतस्याप्ययमेवार्थः।
यद्यपिक्तप्रत्ययार्थस्यकर्तुर्भूतत्वंप्रतिविशेष्यतोचितातथाःपिव्यपेक्षावादिभिरगत्यासमासेभिन्नैवव्युत्पत्तिःस्वीकार्या।किंचकर्तृविशिष्टप्राप्तेःपदार्थत्वेतस्यैव
नामार्थतयोदकस्यतद्भेदोवाच्यःसचेवाश्रितःनहिकर्तृविशिष्टाप्राप्तिरुदकमितिबोधयति।अपिचयस्तेसतीनमुदकमितिवत्समस्तेऽपिउदकविशेषणप्र
योगःप्राप्तेःसचकृत्तस्यविशेषणयोगोनेतिवचनेनैववारणीयः।सिद्धान्तेतुबहूनांतिष्ठमानांवचनेसाधनेस्यान्महद्गौरवंतस्मादेकार्थीभावआश्रितः।चका
रएवनिषेधोऽप्यवहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् कर्तव्यमेतेन्यायसिद्धत्वस्माकंतदितिस्थितम्।ऊढेरथादि।अनुक्तकर्तरीतिवहनकर्मीभूतोरथः।रथकर्मकोवहनकर्तातुसमासार्थः॥

कान्तार्थसंग्रहः।तेषांनिषेधोऽभावस्तद्रूपंकलोपवचनंकार्यमित्यर्थः।बहुव्युत्पत्तीति।प्रत्ययार्थप्राधान्यादिव्युत्पत्तीत्यर्थः। कर्तव्यमिति।इदमुपलक्षणंविभाषा
धिकारादीनामपि।न्यायसिद्धमिति।तादृशतादृशार्थान्तर्भावेणैकार्थीभावाङ्गीकारादित्यर्थः।विशेषणत्वेनैवोपस्थितेर्विशेषणाद्यन्वयोपिनेत्यन्यत्रविस्तरः ॥

समासेनाभिहितत्वादिति।एवंचतेषांकर्मत्वादिरूपतेवनास्तिविभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेणकर्मादीनांकर्मादिशब्दैरभिधानादितिभावः।तत्तिङ्गैरिति।तेनैव
कारकेनाव्ययीभावादिसंज्ञायाअस्मादाधादितिभावः।उत्तरपदलोपइत्यस्यशेषंप्रदर्शयति।वक्ष्यतीति।सूत्रयजमिति।मुख्यार्थेतुनसमासोनभिधानादितिभावःवच

रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मपशुः।पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानंरुद्रः स्यात्यधिकोदूरणकर्मौदनः।ऊरीकर्मकोदूरणावधिः स्यालीत्यादिरर्थः।दृहकर्मादी
नांसमासेनाभिहितत्वात्प्रथमा।प्रथमार्थेत्विति।इष्टेदेवेअनयोर्नसमासोःशेषत्वादित्यत्रतात्पर्यम्।व्यधिकरणेनेतिति।अत्राप्युक्तएवहेतुः।इत्यंशेषग्रहणमुप
निबद्धम्।नचोन्मत्तगङ्गमित्यादिव्यावृत्तिरेवतत्फलम्।एकसञ्ज्ञाधिकारेणैवतत्सिद्धेरितिभावः।अनेनैवभावबहुव्रीह्यादीनामपियथास्यात्।तदुदाहरणंतुमूलएवस्फु
टीभविष्यति।एवंचात्रसुबित्येवानुवर्ततेनतुसुपेति।यत्तुसुपुपेत्यनुवर्त्यानेकंसुबन्तंसुबन्तेनसहेतिव्याख्यातम्।तन्न।द्विपदबहुव्रीह्यसिद्धिप्रसङ्गात्।प्रादिभ्यइति।
प्रादिभ्यःपरंयद्धातुजंतदन्तस्यपदान्तरेणसहसमासोव्याख्येयः।सूत्रेसिद्धार्थानुवादोयम्।वाचेति।दृदंतुवाचनिकम्।पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्यधातुजस्येति
वक्तव्यम्।एतच्चप्रादीनामेवसौविष्टार्थवृत्तिमाश्रित्योक्तम्।स्त्रियाःपुंवत्।ऊङोभावद्विधिर्यदितूङोःन्योऽनूङितिपर्युदासःस्यात्तर्हिटाबा
द्यन्तमेवगृह्येततःकिमितिचेत्।इडविडोःपत्यंजनपदशब्दात्स्त्रियामदञ्।ऐडविडःदरदोपत्यंजनश्चेतिलुक्।इडविडदरत्।साचासौवृन्दारिकाचऐड
विडवृन्दारिका।दारदवृन्दारिकेतिनसिद्ध्येत्।नह्यतस्त्रीप्रत्ययःकश्चिदस्तीतिभावः।निपातनादिति।एतच्चपूर्वत्रापियोज्यंवैयधिकरण्येनस्वरसतोबहुव्रीहेर्दुर्ल
भत्वात्॥ ॐ नारम्भएवतुज्यायात्।नसिद्ध्येदिति।जातेश्चेतिनिषेधस्तुनात्रनिषेधविषयेएवपुंवत्कर्मधारयेत्यस्यप्रवृत्तेः।किंचतत्रजातेरितिपञ्चमीतिर्देशान्ततःपरोय
प्रत्ययस्तदन्तेननिषेधोनायंतथा।एवंचसत्यभिधानेबहुव्रीहावपिऐडविडभार्यदत्येव।भाष्येउत्तरसूत्रोदाहरणंतुतत्रान्यथमेवार्थदतिसूचयितुमैडविडस्यानन्तरापत्यत्वेभाष्यमते

त्रार्थानुरोधेनाह। तदनुरोधबीजंतु प्रागुक्तार्थकभाषितपुंस्कादित्यस्याप्रसिद्धत्वम्। षष्ठ्यन्तपाठइति। अनूङ्: समानाधिकरणेदित्येवंरूपः। पुमान्यस्मिन्निति। प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षयासप्तमी। सत्सप्तमीवायस्मिन्अर्थेसतिपुमान्भाषितोभवतीत्यर्थः। स्त्रीप्रत्ययेति। स्वरितत्वप्रतिज्ञयाप्राप्तामित्यर्थः। अचःपरस्मिन्निति। उत्तरपदपरत्वानुरोधेनक्लिष्टव्याख्यानमित्यवधेयम्। षष्ठ्याश्चेति। एवंचसूत्रेकेषांचित्षष्ठ्यन्तपाठोऽनाकरः हरदत्तादिग्रन्थविरोधादितिभावः। तुल्येदित्यादि। अर्थभावः। भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थेतद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तम्। तदस्यास्तीतिअर्शआद्यच्। तेनतुल्येप्रवृत्तिनिमित्तेउक्तपुंस्कंशब्दरूपंलभ्यतइति। स्त्रीवाचकेति। एतेनस्त्रियादित्यस्यस्त्रीप्रत्ययपरतांवारयति। तथाहिसतिदित्यंसूत्रार्थः स्यात्। अनूङ्: स्त्रीप्रत्ययस्यपुंसीवनिवृत्तिरित्यर्थः। यथामरुवदस्मिन्ग्रामेजलमित्युक्तेअभावएवातिदिश्यतेतद्वत्। नन्वयमेववाक्यार्थोऽस्तु। यथोक्तंप्राचाउक्तपुंस्कात्परस्यानूङ्: स्त्रीप्रत्ययस्यपुंसीवपुंवत्स्यात्। पुंवद्भावात्स्त्रीप्रत्ययलोपइतिचेन्मैवम्। अस्यार्थस्याकृत्रिमत्वेनैकधादृष्टित्वात्। तथाहि। अस्मिन्यज्ञेपटुर्भार्यइत्यत्रोत्तरपदनिमित्तायाङीषोनिवृत्तेः। अचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेसतियण्स्यात्। किंचवतण्डस्यापत्यंस्त्रीवतण्डीवतण्डाच्चेतिएयम्। तस्यलुक्स्त्रियामितिस्त्र्यपत्येलुक्। ङीड्रवादित्वान्ङीन्। वन्द्रोचासौवृन्दारिकाचवातण्ड्यवृन्दारिकेतिदृष्यतेअत्रङीनोनिवृत्तावपिअर्थेतस्यस्त्रीत्वस्यनिवृत्तत्वाल्लुक्स्त्रियामितिप्रवर्तेत। अपिचैवमेडविडवृन्दारिकेत्यादिप्रागुक्तंनसिद्ध्येत्। किंचगार्ग्यश्चतावृन्दारिकाश्चगार्गवृन्दारिकाः। ङीपिनिवृत्तेः प्रियजानौरितिलुङ्नस्यात्। अस्त्रियामितिनिषेधोतुनस्याद्यथातरिग्राह्यम्। लौकिकेति। यत्तुचित्राणांगवामयमितिमीमांसकैर्विगृहीतंतल्लौकिकालौकिकबहिर्भूतत्वादुपेक्ष्यमितिभावः। एतच्चमासज्जातदित्यत्रप्रपञ्चितम् ॥

निमित्तत्वादस्यानिवृत्तेरितिभावः। प्रवर्तेतेति। ननिवर्तेतेत्यर्थः। अस्त्रियामितीति। तद्राजस्यबहुषुतिसूत्रान्तंतत्रतदनुवृत्तेरितिभावः ॥

पूर्वसवर्णदीर्घेनेति। पूर्वशब्देसानुस्वारः पाठः समासात्पूर्वेनसवर्णदीर्घइत्यर्थः। पूर्वसवर्णेत्यपपाठेदीर्घाज्जसीतिनिषेधात्। इत्यमेवेति। पूर्वपदंनाश्रिष्यतइत्येव मेवेत्यर्थः। चतुर्णांहन्द्वेइति। उपक्रमभाष्यतुस्तथैवलाभादितिभावः। एतेननेष्टनहन्द्वंकृत्वोनृशब्देनहन्द्वेनदेवइत्यपास्तम्। पूर्वपदमिति। येनानड्वान्स्यादितिशेषः॥

चित्राअस्यइति। अन्तरङ्गानपीतिन्यायादिहपूर्वसवर्णदीर्घोनप्रवर्ततेअन्यथाएकादेशस्यपरनिमित्तत्वेनसुपोलुकिचित्रगुरित्यत्रअकारोनलभ्येतेतिभा वः। नेदेति। दृष्टसिद्ध्यनुरोधेनपूर्वपदंकृत्वापिदासिष्यतेनतुसर्वत्रा। तथाचौजःसहोम्भसूइतिसूत्रेहरदत्तस्यसेवोक्तमितिभावः। आनडि·ति। तथाचसमर्थसू त्रेभाष्येहोदपेत्तनेष्टाहोतारंदत्वत्रयःसुर्णांहन्द्वेतृतीयस्यआनड्वाहतः। पूर्वपदंप्रकृतिस्वरंसनसिद्धोनह्यनेनेष्टापूर्वपदंनापितदन्तंहोतुरेवपूर्वपदत्वादि तिभावः। अतएवेति। पूर्वपदात्संज्ञापादेवेत्यर्थः। चित्राजरदिति। नचेहहन्द्वात्मकस्यपूर्वपदस्यपुंवद्भावोस्तुतत्रापिचटाबपिनिवर्ततेनेतिवाच्यम्। हन्द्वान्तर्गतयोःस्त्री प्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकंभाषितपुंस्कत्वेपिउदाहृतहन्द्वस्यतथात्वात्। तथाचपट्टीमृद्वीभार्यायस्येतिविगृह्यपट्टीमृदुभार्यइत्युदाहृतभाष्यकारेणसर्वमिदंध्वनि तमितिभावः। हृयोरपीति। पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्यप्रथमस्यापिपुंवद्भावइतिभावः। जरद्वित्रेति। पूर्वकालैकेतिसूत्रेजरच्छब्दस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वादुपस र्जनत्वेसतिलिङ्ग·विशिष्टपरिभाषयाजरत्याः पूर्वनिपातः। कर्मधारयोत्तरेति। एतेनादृष्टसदृशप्रजमितिप्रयोगोव्याख्यातः। हृहप्रघृकेबहूनांबहुव्रीहौपूर्वपदंनपुं वदित्युक्तारूपेविशेषउक्तः। अनिज्विधावपिविशेषान्तरंवक्ष्यति। यनुप्राचांनेलोञ्जलवपुरित्युदाहृतंतत्रस्वरेविशेषोबोद्धव्यः। तथाहि ॥

लिङ्ग·विशिष्टपरिभाषयेति। जरच्छब्दस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वात्तेनलिङ्ग·विशिष्टपरिभाषयाजरतीशब्दस्यापिग्रहणेनोपसर्जनत्वेसतिजरत्याः पूर्वनिपातइतिशेषपू रणेनार्थः। विशेषान्तरमिति। परमःस्रोधर्मोयस्येतित्रिपदबहुव्रीहावपितिजभावरूपमित्यर्थः ॥

महान्भेदइति।यदितुकर्मधारयोत्तरपदेबहुव्रीहौनीलपदस्वरःसिद्ध्यतिइत्युच्यतेतदाचित्यमेवप्राचीनोदाहृतमितिभावः।तत्करोतीति।प्रमाणंप्रमांकरोतिजनयतीत्यर्थः।क्विबन्तस्येदमिति।सवर्णदीर्घेप्यजादेराकृतिगणत्वात्टापबोद्ध्यः।अगतिकगतिरिति।भाष्यानुक्तत्वादितिभावः।प्रत्ययाश्रयइति।तेनलोपस्यबहिरङ्गत्वेना

बहुव्रीहिपूर्वपदेनीलशब्दस्यप्रकृतिस्वरःकर्मधारयपूर्वपदेतुकर्मधारयस्यान्तउदात्तइतिमहान्भेदः।स्त्रीप्रमाणीयस्येतिकरणार्थल्युडन्तत्वात्प्रमाणश

ब्दोविशेष्यलिङ्गः।टिलाङ्ङीप्।कथंतर्हिप्रमाणायांस्मृतावितिशाबरभाष्यम्।भावेल्युडन्तात्तत्करोतीतिणिचिपचाद्यचिटाप्।यद्वाप्रमाणमिवाचरतीतिआचारक्विबन्तात्पचाद्यच्।भट्टास्तुप्रमाणमयनेर्यातिमूलभूतांश्रुतिंयतः॥क्विबन्तादथतेस्तस्मात्प्रमाणास्मृतिरुच्यते॥१॥इत्यादिग्रन्थेनअयतेःक्विबन्तस्येदं

रूपमित्याहुः।तत्रह्रस्वस्यपितीतितुकुदुर्वारः।आगमशास्त्रमनित्यमितितुअगतिकगतिःदृहतुगत्यन्तस्मुक्तमेवा।यदप्याहुः।लोपोव्योर्वलीतिलोपोपीहव

लादिप्रत्ययोत्रयदृति।तदप्यापातजः।तत्रप्रत्ययग्रहणस्याप्रकृतत्वात्।गौधेरःपचेतेइत्याद्युदाहरणविरोधाच्चेत्यास्तांतावत्।परिगणितान्त्रलतसिलादीन्

त्रयोदशकृत्प्रत्ययान्दृहतीत्यादिनाहेत्यादिसिद्ध्यतितथापिषास्किकानिष्टवारणायेदम्।यत्तुप्राचातत

स्तत्रेत्युदाहृतंतत्तत्सर्वनाम्नोवृत्तिविषयेत्रेदृत्यनेनगतार्थत्वादुपेक्ष्यम्।दर्शनीयतरेति।कुप्राचापटुतमेत्युदाहृतन्त्वात्मादिकमितिध्वनयन्नाह।घरूपेति।बहु

येतिप्रकारवचनेथांल्।तत्रहिकिंसर्वनामबहुभ्यदृत्यपिकृतम्।वृकतिरितिचावृकत्येष्टभ्यान्निलतासिलेचकुरसीतितिल्।अजष्येति।अजाविभ्यांष्यन्।ष

सीतिबहुल्यार्थादित्ययमपिशस्त्रसिलादिषुदृष्टव्यइत्यर्थः।ततलोरितिअत्रवदन्ति।जातिसञ्ज्ञात्वतिरिक्तंधर्ममात्रंगुणइति।एवंचक्रियाशब्दानामप्यनेन

पुंवद्भावइतिभावः॥ ७७ सिद्धेत्वन्नतुकप्राप्तिरितिभावः।गौधेरइत्यादिरशब्दतेशब्दोप्रत्ययावयवत्वेपिप्रत्ययत्वाभावादितिभावः।विरोधाच्चेति।चेनतुकोपि

प्रत्ययापेक्षत्वेनसमत्वमित्यस्यसंग्रहः।ततस्तत्रेति।तस्यास्तस्यामित्यर्थेदृदम्।तिलिति।लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेतिभावः।परिगणनसामर्थ्यादेवजातेश्चेतिनिषेधाप्रवृत्तिरितिवो

कैयटदृति।अनेनहिकैयटेनभेदकंधर्ममात्रंगुणदृत्यस्यनिरासेनशुक्लादिगुणग्रहणंसूचितम्।अत्रारुचिर्बीजंतुसंज्ञाजातिरुदन्ततद्धितान्तसमस्त[illegible]नामसंख्याश
दृतिरिक्तैः शब्दोगुणवचनः शब्ददृत्यत्रकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधः।अयंचसंख्यासर्वनामेतिचस्थष्टमेवःप्रगृह्यसञ्ज्ञेतिदृग्यणदृतिसूत्रेउभयद[illegible]तेभाष्यप्र

अतएवप्राचानकोपधायादृतिसूत्रेपाचिकातापचिकात्वमित्युदाहृतम्।तत्त्वौत्रेणचत्वतलोरितिसूत्रेरिरितिव्याख्यातम्।तदेतत्सर्वंभ[illegible]विरोधादुपे
क्षम्।तथाहि।एकतदितेचेतिसूत्रेएकतएकत्वमित्युदाहृत्यपुनर्द्वावेनसिद्धमित्याशङ्क्यभगवानाहेदुक्तमेवतत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति।अत्रकैयटः।एक
शब्दस्यसंख्यावाचिनोगुण[illegible]नत्वेभिन्नसहायवाचिनोःतथात्वादितिभावदृति।एवंहिवदतांशुक्लादयएवेहगुणादृतिध्वनितम्।अतस्तथैवोदाहरति
शुक्लत्वंशुक्लतेःअतस्तेनप्रत्युदाहरति।कर्म्मादृति।कर्त्रीत्वमिति।तथाचस्त्रियामितिसूत्रेव्यापिनीत्वात्प्रवृत्तेरितिकैयटेनप्रयुक्तम्।तथाचपुंयोगादितिसू
त्रेस्त्रियाःसंविधात्रीत्वादितितेनैवप्रयुक्तम्।प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणेपिविभक्तेरेवसञ्ज्ञिनीत्वादित्युक्तम्।स्यादेतत्।निरीक्ष्यमेनेशरदःकृतार्थतांसीवतामुप
गतास्त्वनुवेलंदृष्टारहसिभर्तृभिःसामुमोचरतिदुःस्वशीलतामित्यादिप्रयोगाणांकागतिरित्यतआह।शरददृति।सामान्यदृति।[illegible]चपत्युर्नो
यज्ञसंयोगेदृतिसूत्रेपत्न्याःकलत्रप्रतिषेधित्वादितिवृत्तिग्रथमुपादायकर्तृत्वमात्रंविवक्षितंनतुस्त्रीत्वमितिदीपनकृतदृतिहरदत्तोव्याख्यत्।परः
संनिकर्षदृतिसूत्रेएकैकवर्णवृत्तित्वात्त्वाचदृतिभाष्येकैयटोप्येवमेवाह।एतेननेष्टंपुरोहारवतीत्वमासीत्दृतिमाधवोव्याख्यातः ॥

योगोपिमानम्।तस्यसमस्तत्वेनाप्यगुणवचनत्वंबोद्धम्।कृतार्थतेति।कृतार्थदुःस्वशीलशब्दौक्रियाशब्दाविति भावः।समस्तौचेत्यपिबोद्धम्।व्याख्यातृदति।हारवती
तिसञ्ज्ञापिनेष्टाकिमुतदीर्घेत्यर्थदृतिव्याख्यातृभिर्व्याख्यातत्वेनसञ्ज्ञाशब्दत्वात्।भाष्यशैत्यातद्धितान्तत्वेनगुणवचनत्वाच्चतेचेतिह्रस्वकृदस्येतिबोद्धम् ॥

रौहितेयइति।पुंवद्भावेसिद्धेस्त्रीप्रत्ययविधावित्यनाश्रित्येदम्।तदाश्रयेतुरौहितिरित्यापत्तिर्बोध्या।संस्कारविशेषेइति।तदुक्तं[illegible]विशिष्ट
रिभाषयेत्यर्थः।दृत्यविरोधदृति।एवंचमाधवानुसारेणायंलिखितदृतिसूचितम्।रूढ्यर्थंचेति।तत्रतदर्थमिदंनिपातनंनविवाहनिबन्धन[illegible]दृतिस्यत
स्यस्त्रविवाहितपुरुषविवाहितस्त्रीमात्रबोधकत्वेनान्याबोधकत्वेनचातिप्रसङ्गाभावेनरूढिकल्पनेफलाभावाच्च।तस्याःभाषितपुंस्कत्वेनपुंवत्वाप्राप्त्यापुंवत्त्वबाधना
र्थमितिन्यासग्रन्थासंगतेश्च।किंतुतृतीयस्यासहियोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तकएवङ्यन्तोलोकव्यवहारेणसमुदायोच्चारणेनचस्त्रीविशेषेमद्यमसपत्नीशब्दबोद्धरू
रौहिणेयदृति।रोहितशब्दादृर्णादृनदृत्तादितिढ्रीनकारौपुंवद्भावेतुसतितयोर्निवृत्तौरौहितेयदृतिस्यादितिभावः।गृह्यतदृति।आत्मानमेवात्रशरणम्।श
नुपर्यायादिति।अत्रचव्यत्सपत्नेदृतिनिर्देशोलिङ्गम्।रिपौवैरिसपत्न्यरिद्विषद्वेषणदुर्हृदादृत्यमरः।विद्या[illegible]बन्धनमिति।तज्जन्यसंस्कारविशेषेरूढ
मित्यर्थः।सापत्नदृति।भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावेकृतेपत्येतिलोपः।एतच्चसुब्जातौवृत्तौस्पष्टम्।यत्तुपारस्करदृतिधातौमाधवेनोक्तम्।भावकर्मणोश्चपत्यन्तल
क्षणेयकिंसापत्नेयइत्यत्रभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावोनेति।तत्तुद्वितीयंसपत्नीशब्दमाश्रित्येत्यविरोधः।यत्तुनित्यंसपत्यादिषित्यत्रन्यासकृतोक्तम्।समुदायोच्चा
रणंपुंवत्त्वबोधनेतात्पर्यमितिन[illegible]।समानस्यसभावार्थेरूढ्यर्थंचनिपातनाश्रयणेनसमुदायोच्चारणस्यतावतैवोपपत्तेः।अन्यथासंबुद्धिदृस्वादीनामपिबाधापत्तेः।
किंचतसिलादिषितिसूत्रेभाष्येरौहिणसपत्नीशब्दाच्छिवाद्यणिभस्यादृतिपुंवद्भावेनसापतदृतिप्राप्यप्रशिवादिषु ॥७ दृतिभावः।अतएवसमानस्वामिकदास्ये
नैतद्व्यवहारः क्वचित्तद्व्यवहारस्तुगौणः।किंचविवाहनिबन्धनः पतिशब्दोनास्त्येव।स्वामित्वेनैवहिसबोधकः।स्वामित्वंचप्रकरणादिनायज्ञफलनिरूपितंकदाचि
त्तुलभ्यते।तत्प्रयुक्तयन्पुंवद्भावबाधकत्वेदूषणान्तरमाह।किंचेति।सापतदृति।प्रापय्येति।अदेर्दृस्यतेतत्रसापत्नेपुंवत्त्वंप्राप्नोति।एवंचसापतदृतिप्राप्नोतीतिभाष्यकैय
टयोरुक्तम्।तृतीयस्यहिभाषितपुंस्कत्वेनपुंवत्त्वापत्तिः।सहिसमानस्वामिकत्वेनपुमांसमप्याह।पुंवत्त्वबाधेहितदसंगतिः स्पष्टैव।किंचविवाहनिबन्धनस्त्वेतस्या

भाषितपुंस्कत्वेनतमादायसापत्नसिद्धेस्तदसंगतिः।नचसापत्नएवनसिद्ध्यतिसापत्नोपिप्राप्नोतीतिभाष्यार्थदृतिवाच्यम्।द्वितीयसत्त्वेरूढत्वेनतस्यैवश्विवादौग्रहणे
तृतीयादृणोःभावेनमाधवरीत्यासापत्नप्राप्तेरितिदिक्।केवलयौगिकस्यग्रहणंनेति।केवलयोगमात्रलभ्यसमानपतिकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः।तेनैवस्वविवाहितपतिविद्यादितांस्त्रियमाहनतुतेनाव्यक्तिविशेषस्यबोधनाच्चरूढ्यर्थंनिपातनमुक्तम्।अतएवास्यभाषितपुंस्कत्वमितिभावः।यद्वा।केवलयौगिकपतिशब्द
घटितस्येत्यर्थः।एवंहितत्रसिद्धान्तस्थ्यम्।सापत्नः प्रकृत्यन्तरस्त्वात्।सपत्नशब्दःप्रकृत्यन्तरमस्मीति।अस्यार्थः।अन्याप्रकृतिर्यस्यसप्रकृत्यन्तरस्तस्यभावादित्यर्थः।प्रकृत्यन्त
रमाहॅसपत्नशब्दइति।त्राणादिगणपठितप्रकृत्यन्तरत्वंसपत्नश
ब्दस्यशब्दमर्यादयाऽस्तीति।नन्वेवंसतिनिरूपितम्।लक्षणयातथाव्याख्यानेचनमानम्।एवंचसपत्नीतिगणपाठमाश्रित्यसपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्देनसापत्नसिद्धावपिसा
केवलयौगिकस्यग्रहणंनेत्याशयेनसापत्नदितिप्रयोगोवारितः।निपातनस्यपुंवद्भावनिवृत्त्यर्थत्वेतुसर्वंविरुद्ध्यतेतिदिक्।भावलक्षादृनि।ठावस्थायामेवाभत्वेपिपुंवद्भा
वोविधीयते॥ पतोपिप्राप्नोतीतिभाष्येपूर्वपक्षः त्वत्संपत्ताप्रकृतिर्गणेनपठ्यतेकिंतुनिरूपितसपत्नशब्दःतदपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाङीनन्तादृण्सिद्ध्यतिवाद्यसा
मान्यचिन्तयाशिवादिपाठेदृष्टकोपिबाधकइत्युत्तराशयः।एवंचकेवलयौगिकपतिशब्दघटितस्यग्रहणंनेतिस्पष्टमेवाएवंचमूलेद्वितीयसपत्नीशब्दस्योत्पादनेमाधवा
नुरोधेन।तदेतद्धनपतायत्तुपारस्करादित्वादिनामाधवग्रन्थमुपन्यस्यतत्रद्वितीयसपत्नीशब्दमाश्रित्येत्युक्तादायविरोधाभावउपपादितः।सापत्न्यमितिप्रयोगस्तुसपत्न
प्रकृतिकादेवब्राह्मणादित्वात्ष्यञिबोद्धःसपत्नप्रकृतिकोपितृतीयसपत्नीशब्दार्थएवतत्रैवलोकेतत्प्रयोगात्।रूढयोरेवग्रहणादित्यस्यसपत्नशब्दस्यलिङ्गविशिष्टपरि
भाषयातत्प्रकृतिकङीनन्तस्यचेत्यर्थः।तयोः शुद्धरूढत्वात्।तृतीयस्तुयोगरूढःअन्यथाःस्यापिस्वयंरूढ्युक्तेतदग्रहणेबीजाभावः।मद्यमाद्यतेरितिव्याख्याद्दृ
णांमद्यमस्येवतस्यरूढिघटितस्यशुद्धयौगिकस्यग्रहणेःस्यरूढस्यकथंत्यागः स्यात्इतिसुहृदोविभावयन्तु॥

सन्निपातपरिभाषयेति। ढादिधकारस्योच्चारणार्थत्वेनअल्विधितयास्थानिवत्त्वायोगाच्चेत्यपिबोद्धव्यम्। निष्कर्षेत्विति। वार्तिकभाष्योक्तस्यापिसूत्रसंमतत्वमेवेतिनिष्कर्षे
त्वित्यर्थः। अतएवसूत्रेणसिद्धत्वादेवाप्रकरणोक्तस्यैवेति। अनन्तरस्येतिन्यायादितिभावः। असमाविष्टत्वादिति। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्दिङ्नामानीत्यनयोः सूत्र
अन्यथाहिकृतेदृक्कादेशेभत्वात्पुंवद्भावेसंनिपातपरिभाषयाकादेशोनस्यान्यायितिकवत्। भाष्यकारेत्येति। अनेनसूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवोपिध्वनि
तः। उत्तरंदृष्ट्वापूर्वस्याप्रवृत्तत्वात्। निष्कर्षेतुवैयर्थ्यस्यदृष्टमेवेतिभावः। दृष्टेरुदारहरणान्याह। सर्वमयदित्यादिना। मयडादीनांपरिगणिततसिलादिबहिर्भावा
त्तत्सूत्रेणगतार्थता। अतएवसर्वतः सर्वत्रेत्यादिनोदाहृतम्। सर्वकार्यमिति। नचस्त्रियाःपुंवदितिसूत्रेणगतार्थता। नकोपधायाइतिनिषेधात्। नचास्यांप्रि
तेनानिषेधः शङ्क्यः। स्त्रियाःपुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैवतेननिषेधात्। अस्यादृष्टेस्तुतस्मिन्प्रकरणेसमाविष्टत्वात्सर्वप्रियइति। अपूरणीप्रियादिष्वितिपर्युदा
सादप्राप्तेपूर्वस्यैवेति। वृत्तिघटकानेकभागमध्येकिंचिदपेक्षयापूर्वस्येत्यर्थः। अतएवतदितरेत्यादौपरस्यनपुंवद्भावः। लिङ्गादिषि। अन्यथाहिएषाह्यस्तयोः
कात्पूर्वस्याःस्त्रीप्रत्ययस्यैवनिर्विनयंस्यादितिभावः। यत्तुप्राचोक्तंसर्वनाम्नः समासेपूर्वपुंवदिति। यच्चव्याचख्युः। वार्तिकार्थमनुवदतिसर्वनाम्नइत्यादिना
[illegible]
सर्वेनामापातरमणीयम्। तथाहिसर्वासेदित्यनाकरम्। वृत्तिमात्रेदृतिभाष्यात्। मयडाद्यन्तेऽव्ययेचतथाचश्रीहर्षः प्रामुङ्क्त। निजामयोद्यामपियावनीमयंभ
वन्मयोद्यापसिनावनीपविरिति ॥ ॐ योर्भाष्येपाठादितिभावः। तदितरेत्यत्रसुप्सुपेतिसमासः। निर्विषयंस्यादिति। पुंवत्वेनायोनिवृत्तेरितिभावः। अन्या
पुंवत्वेति। यत्तुछकृकसोरितिनियमार्थंतदितेचेत्सर्वनाम्नः पुंवत्वंतर्हिठकृच्छसोरेवेतिअतोमयडाद्यन्तेऽनिष्टमेवपुंवत्वमिति। तन्न। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति
सूत्रस्यभाष्यविरोधात्। भवन्मयदृति। तत्प्रकृतवचनेदृतिमयट् ॥

ब्राह्मणीपूर्वदृति।सर्वनाम्नासमासत्वेनपूर्वेस्वब्राह्मणीत्यादेःपुंवत्वापत्तिरितिभावः।उक्तोदाहरणयोरिति।सर्वोपसर्जनपटितोदाहरणयोरित्यर्थः।तत्रसर्वनामसञ्ज्ञक
त्वस्यैवाभावेनलक्षणाऽऽश्रयेतिभावः।अदिसर्वाशब्दस्येति।उपलक्षणमिदंसञ्ज्ञायाअपिकदापीति।दृतौरृतेःप्राक्येत्यर्थः।वैयाकरणभार्यादृति।नभ्याभ्यामितिसूत्रस्थकेयटह
किंचब्राह्मणीपूर्वदृत्यादावतिव्याप्तिर्नचजातेश्चेतिनिषेधः।सोत्रप्राप्तिमात्रविषयकःसदृतिसिद्धान्तात्।रूपवतीपूर्वदृत्यादौजातिवाचकत्वाभावेनातिव्याप्ति
दार्ढ्याच्च।वार्तिकार्थमित्यपिस्थाप्यम्।वार्तिकग्रन्थेएतद्भावात्।नचात्रविवदितव्यम्।उक्कुसोश्चेत्यस्यनिरालम्बनतापत्तेः।सर्वनामशब्देनेत्याद्यपि
नसिद्धम्।उक्तोदाहरणेतुसर्वोपसर्जनत्वंप्रयोगेपिसुस्थत्वात्।दक्षिणपूर्वायैदृत्यादावुपसर्जनतयाव्याप्त्यापत्तेश्च।ननुमात्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वनामताउपलक्ष
णैनतुविशेषणेत्यत्रहरदत्तेनस्त्रीकेसर्वनाम्नःसंप्रत्यसर्वनामत्वेपिपुंवद्भावोलभ्यतइत्याकरेस्थितम्।मयापिस्वग्रन्थेउक्तमितिचेत्।तर्हिउपसर्जनभि
न्नालक्ष्यन्तेदृतित्वदुन्यस्त्वदुक्तेवपरहतदृत्यवधार्यताम्।नचैवमतिसर्वापुत्रेअतिव्याप्तिः।अतिसर्वाशब्दस्यकदाप्यसर्वनामत्वेनसम्भवात्तेरुक्ति
संभवाभावादित्यास्तांतावत्स्वभिन्नामिति।यात्वात्मानमेवदर्शनीयांमन्यतेतत्रस्त्रियाःपुंवदित्येवसिद्धम्।एकस्याएवरूपभेदेनकर्मत्वकर्तृत्वयोःस
त्वेपिवास्तवाभेदेनसामानाधिकरण्याविधानादितिभावः।मद्रिकायतदृति।मद्रेषुभवामद्रिकामद्रृज्योःकन्पाकाभार्येति।अर्भकदृशुकपाकावयसीत्यत्रिक
प्रत्ययान्तोयमुणादिषुनिपातितः।नत्रिहतद्धितःनापिवुः।वयसिप्रथमदृतिङीपंबाधित्वाऽजादित्वाट्टाप्।वृद्धिनिमित्तस्यावृद्धिशब्देनकिम्।तावतीभार्यायस्य
स्यतावद्भार्यः।आसर्वनाम्नदृत्याकारविधौवृद्धिशब्दोनास्ति।फलोपधानेति।निमित्तशब्दःफलोपहितपरःस्वरूपयोग्यपरत्वेतुवैयाकरणभार्योनसिद्धेदिति
भावः।अकैरेतिसहनञ्विद्यमानपूर्वाचेतिङीषभावः।जातेश्चाजातेःपरदृति।जातिवाचकात्परत्वमात्रमिहविवक्षितंनतुजातेरित्येवंविधानपर्याप्तमाग्रहः।भाष्येहास्ति
कमित्युदाहरणेऔपसंख्यानिकस्यनायंनिषेधदृत्युक्तेः। ॥ रदत्तानुरोधेनेदम्।भाष्येदृति।नकोपधायादृतिसूत्रस्थेदृत्यर्थः।दृत्युक्तेरिति।हस्तिन्शब्दस्यादन्तत्वाभावेननतोजा

टाबादिरिति। दृडविडोऽपत्यस्त्रीदृडविड्सा भार्यायस्येत्यर्थेसमासेएतन्निषेधाभावेनपुवत्वंभवत्येवेतिभावः। अनूङ्-इत्यस्यपर्युदासत्वेऐङ्विडवृन्दारिकेतिनिषेधविष
योत्तरसूत्रविषयकर्मधारयउदाहरणात्बहुव्रीहावीदृशेपुंवत्वनिषेधदृष्टएवेतितुनवाच्यम्। उत्तरत्राप्येतदनुरक्तिंतत्रापीदृशार्थकत्वमितिध्वनयितुंतथोक्तेः। दृडविडादे
तेनहस्तिनीभार्यदृत्यादौनान्तलक्षणस्यापिनिषेधः सिद्ध्यतीतिभावः। यः प्रत्ययदृति। टाबादिः। प्राचांतुविशिष्यङीषेवोपात्तः। तन्निर्मूलंमूढाभार्यादृत्यादा
वव्याप्तेरितिभावः। ब्राह्मणीति। शार्ङ्गरवादित्वाङीष्। यत्तुप्राचाङीष्नपुंवदितिव्याख्यायब्राह्मणीभार्यदृत्युदाहृतम्। तत्परस्परविरोधादुपेक्ष्यम्। सौत्रस्येति।
व्याख्यानमेवात्रशरणम्। संख्यया। सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थेवृत्तेश्चविरहात्पूर्वेणाप्राप्तौवचनम्। उपदृशदृति। उपशब्दः समीपेसमीपिनिव
र्ततेआदेश्च्व्यीभावः। द्वितीयेतुबहुव्रीहिरिति विवेकः। सूत्रेतीति। लुप्तषष्ठीकमित्याह। तिशब्दस्येति। अन्येषामपिदृश्यते। अत्रप्राचोक्तम्। दृशिग्र
हणात्कर्मण्यपिहारबहुव्रीहौपूर्वपदान्तस्यदीर्घत्वमात्वंवानचीति। तत्रात्वंवेत्यपाणिनीयम्। अतएवमुष्टामुष्टिबाहाबाहवीतिउदाहरणमप्यप्रमाणि
कमेव। आद्यदृत्यादि। अत्रदृशिग्रहणसेदृशेऽर्थेतात्पर्य्येनकल्यमितिप्रामाणिकः प्रज्ञाः। अर्वाचीनास्तुआत्वमाहुः। तथाचपञ्जिकायांत्रिलो
चनदासेनोक्तम्। यत्तुपूर्वपदस्यात्वंदृश्यतदृति। एवंचप्राचांकेचिदितिवक्तुमुचितंपाणिनीयसूत्राशयमज्ञेनिक्षेपत्वनुचितएवेतिदिक्। ओर्गुणः। त
द्धितेकिम्। प्रट्वी। गुणोक्तिरितिं। यद्यपिओरोदितिसूत्रितेपिभस्यतद्धितेदृतिसञ्ज्ञाद्वयपूर्वकत्वमस्येवतथापिविधेयसमर्पकंपदंयत्रसञ्ज्ञारूपंस
एवसञ्ज्ञापूर्वकोविधिरितिभावः। यद्यपिओदितिपरस्तत्कालस्यसञ्ज्ञैव। तथापीहतकारउच्चारणार्थः। ओरेदृत्येववास्तु ॥
रनन्तरापत्यत्वेजातित्वाभावाच्च। पत्यस्यरेति। ब्राह्मणीत्यत्रहितेनापिङीनेवोक्तदृतिभावः। यदितुतत्रङीषितिपाठस्तदाकरविरोधोवोद्यः। सामानाधिक
रण्यस्येति। दृशार्नासमीपिनदृत्यर्थोनातदाह। उपशब्ददृति। उच्चारणार्थदृति। तन्मात्रार्थदृत्यर्थः। फलाभावेनतत्परसूत्राप्रवृत्तेरितिभावः ॥

प्रत्याख्यातमिति।अव्यावर्तकत्वान्नाग्रह॰म्।तस्याःविशिष्टरूपोपादानविषयत्वाच्चेत्यपिबोद्यम्।विद्यमानतावाचीति।दृशानांपुत्राणांविद्यमानत्वेद्
त्यर्थस्तत्कलितमाह।दृशस्विति।अव्यभिचारादिति।पूर्वाह्णस्यसादृश्यंसहपूर्वाह्णमित्यादावपिअव्ययस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वमस्त्येवेतिभावः।अवयव
द्वारकमितिसमासस्योपसर्जनत्वासंभवादितिभावः।यद्यपिसहकृत्वप्रियदृत्यादौसमासस्योपसर्जनत्वसंभवस्तथापिलक्ष्यानुसारादेवंव्याख्यानंबोद्यम्।उ
स्वरूपंशब्देनेतितुप्रत्याख्यातमितिभावः।तेनसहेतितुल्ययोगे।तुल्ययोगेकिम्।सहैवदशभिःपुत्रैर्भारंवहतिगर्दभी।विद्यमानतावाचीसहशब्दः।दृशेषु
त्रेषुविद्यमानेष्वित्यर्थः।वोपसर्जनस्येतिनसहस्यविशेषणम्।अव्यभिचारात्।किंतूत्तरपदेनसन्निधापितस्यसमासस्य।तच्चावयवद्वारकम्।उप
र्जनेसर्वावयवकत्वेसमासस्य[illegible]हेरितियावत्।व्यधिकरणेचषष्ठ्यौतदेतदाह।बहुव्रीहेरवयवस्येति।तेनहनासहकृत्वासहयुध्वाप्राप्तिकमितिसपूर्वा
या उदश्वद्रूपंमेकादिलोदिनिर्देशादितिभावः।स्वरेविशेषदृतिडविसतिचितदृत्यन्तोदात्तत्वंस्यात्।असतितुपूर्वपदप्रकृतिस्वरदृत्यर्थः।संख्यायादृति।संख्यान्त
स्यतत्पुरुषस्यअन्तावयवोडज्वाज्यदृत्यर्थः।एकविंशतिरित्यादौतुनाअन्यत्राधिकलोपात्दृतिवार्तिककारोक्तेः।स्थूलासेतियत्तुप्राचाप्रत्युदाहृतम्।स्थूलासिरिति।
तन्नाअक्ष्णोदर्शनादित्यत्रप्रसङ्गात्।यत्तुन्यासचक्रुः।समासान्तविधेरनित्यत्वात्सनकृतदृति।तदापाततः।एवंहिषजपतिर्यैवनभविष्यतीतिप्रत्युदाहरणस्यासङ्गतिं
प्रसङ्गात्।नेतुर्नसत्रदृति।नसत्रेयोनेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः।नेतानायकः ॥७॥ पसर्जनसर्वावयवकस्येति।कश्चिदवयवःसर्वत्रोपसर्जनमेवेतिविशेषणसाम
र्थ्यादेतल्लाभदृतिभावः।तादृशश्चबहुव्रीहिरेवेत्याह।बहुव्रीहेरितिव्याख्यानाच्चात्रोपसर्जनपदेनलौकिकंशास्त्रीयंचतदृह्यते।ते।सपुत्रदृत्यादावपिउपसर्जनसर्वावयवकत्वं
बोद्यम्।सपूर्वायादृति।एतच्चवृत्त्यनुरोधेन।अत्रसहविद्यमानःपूर्वोपसादृतिअनेकमन्यपदार्थेदृतिबहुव्रीहिरित्यन्ये।अन्यत्राधिकेति।अव्ययादेरित्युक्तत्वादित्यपिबोद्यम्।अत
एवगोविंशतिरित्यादौनामत्रेयदृति।तदृत्तित्वंचनेतृशब्दस्यतत्सामानाधिकरण्यात्।तेनचन्द्रोनेतायस्यसचन्द्रनेतामगदृतिसिद्धंसमासविशेषणेतुबहुव्रीहेर्नसत्रवृत्तित्वादोषः स्या

उपलक्षणमिति।स्पष्टं चेदं गतिश्चेतिसूत्रेभाष्ये।अभ्याप्नोत्यादि।प्रणोनयेत्यत्राभ्याप्नोतिः प्रनः पूषेत्यत्रातिव्याप्तिरितिभावः।सामानाधिकरण्यासंभवादिति।यद्यपिप्रातः कल्पमित्या
दाविवृत्तौशक्तिमत्प्रधानत्वंसंभवति।तथापिप्रातःकालेस्वरूपतः शोभनत्वस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात्तत्रैवप्रयोगाच्चकर्मपर्यन्तलक्षणेतिबोध्यम्।व्यावृत्तिरिति।मध्यमस्य
नतुस्थूलपूर्वादिति।स्थूलपूर्वाद् बहुव्रीहेरच्नेत्यर्थः।खुरखराभ्यामिति।नासिकायादृत्यपेक्ष्यते।केवलादेशवचनंप्रत्ययनिवृत्त्यर्थम्।उपसर्गाच्चेत्युप
सर्गग्रहणंप्रातिस्विकमुपलक्षणम्।नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेनतंप्रत्युपसर्गत्वायोगात्।तदाह।प्रादेरिति।तद्भङ्क्त्या।प्रणोनयप्रतनंवस्योअच्छप्रनः पूषाद्
त्यादौअभ्याप्नोतिव्याप्तिप्रसङ्गादितिभावः।शोभनंप्रातरस्येति।प्रातःशब्देनप्रातस्तनंकर्मलक्ष्यते।अन्यथाप्रातःशब्दस्याधिकरणप्रधानतयासामानाधिकरण्य
स्यासंभवादित्याहुः।एणीपदादिषुत्रिषुनिपातनात्पदावः।धर्मादनिच्केवलात्।दृहबहुव्रीहिणापूर्वपदंमास्त्विष्यतेइत्यनुपदमेववक्ष्यतितच्चकेवलादित्यनेनवि
शेष्यतेत्याह।केवलादिति।यत्तुप्राचांकेवलादित्युभयविशेषणतयाख्यातम्।तन्नौत्रेणचकेवलादितिधर्मशब्दस्यपूर्वपदस्यचविशेषणमित्युक्तम्।पाणिनी
यमतदर्पणेचेत्थंकेवलात्तुधर्मप्राक्पदस्यैवतामित्युक्तंतत्सर्वमापातजम्।धर्मपदविशेषणेप्रयोजनाभावात्।धर्मशब्दान्तंयत्रोत्तरपदन्तद्व्यावृत्तिःफल
मितिचेन्न।तत्रधर्मपदस्यवैयधिकरण्येनविशेषणत्वेपूर्वपदात्परत्वस्याभावात्।त्रिपदेबहुव्रीहाविति। दृहसर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमितिस्वशब्दस्यपूर्वनिपातोनभव
ति।आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादितिहरदत्तमाधवौ।आपेक्षिकमिति।नन्वतएवकेवलग्रहणंव्यर्थम्।पूर्वपदशब्दस्यसमासप्रथमावयवेरूढत्वेनैवमध्यमपद
व्यावृत्तिसंभवात्तदितिचेन्नैवम्।पूर्वपदासेपेनात्यर्थंप्राह्यत्वेनैवकेवलपदस्यसार्थकत्वात्।कर्मधारयेति।यत्त्वाहुः।साद्योधर्मोस्येतिसाद्यधर्मासंदिग्धश्चासौसचेतिविग्र
हः।सचसंदेहःसाद्यधर्मशब्दकरणपर्यन्तंस्थास्यतीति।सोयंवृथाक्लेशः।उक्तरीत्यैवसाद्यस्यसाक्षात्संदिग्धत्वलाभात्।ननुकर्मधारयपूर्वपदत्वेऽनिच्दुर्लभः।केवलादित्यस्यसमासा
नात्मकादित्यर्थादिनिचेनैवेति॥ ४ ॥ पूर्वपदस्य।यत्पूर्वपदंततः परत्वंचनधर्मशब्दस्येतिभावः।पूर्वपदासेपेदृतिं। यौगिकपूर्वपदासेपेदृत्यर्थः।वस्तुतस्तुतत्कल्पंचिन्त्यम्।

आकरग्रन्थेदृति।केवलपदस्यतेकेनचिदुर्भाकेवलाभ्यामित्यादौचसजातीयत्वाभावेएवप्रयोगेणत्वदुक्तार्थमानाभावादितिभावः।एतच्चेजादेरितिसूत्रेभाष्यस्पष्टम्। नि
वृत्तिधर्मेति।प्रवृत्तिधर्मेत्यस्योपलक्षणम्।दृभमिति।जग्धैः दृत्तैः सुतम्भिषुमंसोमंपिबतेतिवद्दर्शः।प्रयुञ्जनदृति।एकरूपेणेतिशेषः।दृतिशब्दादिति।लौकिकविव
क्षानुसारकत्वात्तस्येतिभावः।कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादिः।अव्ययीभावत्वमिति।तेनतस्याव्ययत्वंबोद्धव्यम्।एतच्चरत्वादिप्रामाण्यादास्थितम्।एवंचस्वरार्थमपीति।

त्वदुक्तेसिद्धार्थस्यकरग्रहणस्यारूढत्वात्।अस्मदुक्तार्थस्तुभ्वादिगणेधृञ्धारणेदृतिधातोमाधवग्रन्थेस्पष्टः।निवृत्तिधर्मीहिस्यानीभवतीतिप्राचांप्र
योगोपिअस्माकंसेवानुरूपः।दृतिदिक्।दृन्तेचेति।तथाचदरपते।दृंजम्भसुर्तपिबेति।दृसिणेर्मा।लुब्धोव्याधः।अतएवाह।व्याधेनेति।कवयस्तुहिंसामात्रे
प्रयुञ्जते।बलीहेमालीगुणनिधिरिपुणानिर्मितोदृसिणेर्मेतियथाकेशाकेशीति।तत्रतेनेतिबहुव्रीहिः।तत्रहिग्रहणप्रहरणयुद्धानीवकर्मव्यतिहा
रोपिदृतिशब्दाल्लभ्यतेदृक्प्रत्ययस्यतिष्ठदुप्रभृतिषुपाठात्तदन्तस्याव्ययीभावत्वम्।नन्वेवमव्ययीभावसञ्ज्ञयाबहुव्रीहिसञ्ज्ञायाः बाधात्समास
स्यैणेवान्तोदात्तत्वंसिद्धंतत्किमिचश्चिलेन।अत्राहुः।विशेषणार्थंतत्।तिष्ठदुप्रभृतिविकारमात्रपाठेहिसुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात्।यद्वादण्डा
दण्डीत्यादौसञ्ज्ञयोः समावेशएवउपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात्।एवंचस्वरार्थमपिचित्त्वम्।दिदण्डीति।दिदण्डाशालेत्यत्रतुदृच्न ॥

दृंसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वानाश्रयणेन।यदितूपजीव्यत्वेनबहुव्रीहिसञ्ज्ञयासमावेशेपिसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वेनाव्ययीभावत्वप्रयुक्तसमासान्तोदात्तत्वेन
सिद्धिरित्युच्यतेतदाद्यमेवप्रयोजनमितिबोद्धव्यम्।समावेशफलंचिच्प्रत्ययाव्ययत्वयोः सिद्धिः।तत्रतेनेदमित्यव्ययीभावप्रकरणेदृअपिनत्समासान्तप्रकरणे
एवतुनकृतः दिदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्रेच्पदस्यकर्तव्यतापत्तेः सिद्धान्तेतुपरत्वादेषनङ्.एवेष्यते ॥

विषयविशेषेति। मुद्गादिरूपान्यपदार्थरूपेत्यर्थः।उभयाहस्याभरेति। द्दंवेदभाष्येमद्यपिउभाभ्यांहस्ताभ्यामाभरेतिव्याख्यातम्।तथापिसमुदायनिपातनादेव
बहुव्रीह्यधिकारेपितत्सुरुषादयमव्ययत्वाद्ग्रामेलुक्। द्दमप्यव्ययत्वफलंबोद्धम्।आश्रित्येति। आरोप्येत्यर्थः। स्वतन्त्रोपीति।जानुवाचीत्यर्थः।उपजानुरितिजा
नुसमीपमित्यर्थः।एकदेशद्वेत्यस्यविवरणमविभागेनेति।अवयवावयविनोर्हिअविभागलक्षणसमवायः।एवंप्रकृतेपीति।द्वेस्युक्तंतदूषनयन्नाह।एवं

समुदायनिपातनस्यविषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात्।उभाहस्तीति।निपातनादेवायंविनाप्रयोगः।उभयाहस्तीति।पक्षेयच्।उभयाहस्याभरः।प्रसंभ्यां
म्।जानुशब्दस्यैकदेशेपिअर्थगतमुपपदनिबन्धनंवाद्वित्वमाश्रित्यजानुनोरितिद्विवचननिर्देशः।तत्फलंतुस्थानषीत्वस्फुटीकरणंजानुनदित्युक्तेकिंपञ्चमी
यंप्रत्ययाधिकारेपिप्रत्ययदितिसम्भाव्येन्।तदेतदूषनयन्नाह।नुरादेशइति।छन्दसितुस्वतन्त्रोपिदृश्यते।उपनुवाधोनमसासदेमा।धनुषश्चाधनुर
न्तस्येति।धनुरजादितितुप्राचःग्रामादिकएव।अथकथंस्वलावण्याशंसाधतधनुषमह्नायतृणवदितिपुष्पदन्तः।समासान्तविधेरनित्यत्वात्।अनित्यत्वेप्रमाण
त्वंष्यादिगणेराजन्शब्दस्यपाठंसहिप्रतेरंष्यादयस्तत्पुरुषेदृत्यन्तोदात्तार्थः।राजाहःसखीतिटचोनित्यत्वेतुकिंतेनेतिदिक्।अविभागेनेति।एवंचगुणवा
चिनएवेहग्रहणंनतुद्रव्यवाचिनइतिफलितोर्थः।द्रव्माणीति।अस्तिदगन्धशब्दोद्रव्यवचनः।वहतिजलमियंपिनष्टिगन्धानियमियमुद्भूयतेस्रजोविचित्राः
इतिदर्शनात् ॥

ॐ चगुणेति।गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनइत्यर्थः।एतद्वृत्तिविषयमेवगन्धस्यतादृशत्वमितिनपूरणगुणेतिसूत्रस्थग्रन्थविरोधः।एतदेवाभिप्रेत्यभाष्यकै
यटयोरुक्तंकुङ्कुमादयनुलेपनमपिक्षोदक्षादेरविभागापन्ननिलीनंयदिविवक्षितंतदासुगन्धिर्देवदत्तइति।विभागेनावस्थानेतुसुगन्धइतीति।नतुद्रव्येति।चन्दनत्वजातिविशिष्ट
द्रव्येत्यर्थः।सुगन्धिर्वायुरित्यत्रापिगन्धाश्रयाणान्तत्संसृष्टानांवाद्यविभागापन्नानामेवग्रहणमितिनदोषः।एवंसुगन्धिपुष्पंसलिलंचेत्यत्रापिद्रष्टव्यम्।कोशेपिद्रव्यवचनदृत्यस्मो

आघ्रायीति।वान्वहन्वासुरघ्रातइत्यर्थः।दुर्घटेति।अत्रकेचित्त्वित्यत्रचारुचिबीजंतुतादृशार्थलेऽप्युक्तभाष्यविरोधइतिदिक्।यद्वेत्यादिनोक्तंचिन्त्यम्।परनिपातायज्ञाप
कान्नयणस्यावश्यकत्वात्।कथंतर्हीति।सज्ञात्वाभावेनस्त्रियांसज्ञायामित्यस्याप्यप्राप्तेरितिभावः।नदृतश्चेतिसिद्धेइति।इदंतस्मीशब्दमात्रविषयंप्रकारान्तरम्।अन्येषु
गन्धस्तुसौरभेनृत्वेगन्धकेगर्वलेशयोः।सएवद्रव्यवचनोबहुत्वेपुंसिचस्मृतइतिकोशाच्च।एतेनमहीभृतःपुष्पसुगन्धिरादत्तेभग्नबालसहकारसुगन्धीत्यादि
व्याख्यातम्।एतच्चसर्वंहरदत्तग्रन्थेस्पष्टम्।केचित्तुतदेकान्तशब्देनस्वाभाविकत्वंविवक्षित्वाआगन्तुकस्यनेत्याहुः।तथाचभट्टिः।आघ्रायिवान्गन्धवहःसुगन्धद्
तिव्याख्यातंचजयमङ्गलायाम्।गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यइतीकारःसमासान्तेन।गन्धस्येत्वेतदेकान्तग्रहणमितिवचनात्।सुगन्धआपाणिकइतियथेति।अतए
वभग्नबालसहकारसुगन्धाविस्पादीनांप्रामादिकत्वंदुर्घटवृत्तिकृतोक्तम्।अल्पाख्यायाम्।सूपस्यगन्धोलेशोयस्मिन्निति।अधिकरणपदोबहुव्रीहिः।अतएवज्ञाप
कात्।अल्पा।सूपोगन्धोस्मिन्निस्येवविग्रहः।गन्धस्यविशेषणत्वेपिअस्यादेवज्ञापकात्परनिपातःइतिविश्वइति।एतेनान्यपर्यायोयंगन्धशब्दइतिप्राचो
ग्रन्थोव्याख्यातः।अल्पाख्यायामितिसूत्रस्थापिस्वरसः।यत्तुवदन्ति।गन्धशब्दोत्रलक्षणयाल्पत्वंगमयतीति।तच्चिन्त्यम्।घंक्तिग्राहकस्योक्तत्वात्।पादस्य।
यद्यमंलोपःसमासान्तोनस्यात्आदेःपरस्येत्यादेःस्यात्शैषिकःकपप्रसज्येत।समासान्तापेक्षस्यशेषस्याश्रयणत्वात्।अतआह।अयंसमासान्तइति।क
थंपुनरभावोभावस्यावयवःस्यात्तत्राह।स्थानिद्वारेणेति।औपचारिकमवयवत्वंवचनबलादितिभावः।वयसि।सादक्षरोषात्सुदतीसमर्जेति।नह्यत्रवयोगम्य
तेःतःसुदन्तीतिभाष्यम्।अत्राहुःशोभनादन्ताअस्याःसमस्ताजातानतन्मूनादतिकथंचिदिहापिवयोगम्यतएवेति।उरःप्रभृतिभ्यःकप्।तस्मीरिति।नएतश्चेतिसि
द्धेनियमार्थमिहपाठः।एकवचनान्तस्येवेति।अन्त्रेवनित्योयथास्यात्।अन्यत्रशेषादितिविकल्पएवातेनअकृष्णमकृष्णस्मीश्वेतसांशंसितंसदृतिसिद्धम्। रामः
अविभक्तिकपाठात्तदविवक्षेतिद्योद्यम्।एकवचनान्तस्येवेति।तदवयवकस्येवेत्यर्थः।सिद्धमिति।बहुवचनान्तेनविग्रहात् ॥ १७६

तदाह। अकृशादिति। बहुलस्त्रीकादिति। बह्वीलस्त्रीर्यस्येतिविग्रहः। तत्रामादिकमिति। विशेषविहितत्वेनास्यैवोचितत्वमितिभावः। निषेधमुखेनेतितत्पक्षेहीत
रनिवृत्तावेवास्यतात्पर्यमितिभावः। पक्षमाश्रित्यचेत्यनेनसपक्षोभाष्यसंमतइतिसूचितम्। रत्यादिग्रन्थानामिति। आदिनाभाष्यम्। अस्यपर्यालोचनयेत्यनेना
न्वयः। तत्रप्रकृतसूत्रस्थेनानुक्तसमासान्तेत्यर्थलाभोबहुव्रीहिप्रकरण—स्थेनसंख्यायाव्ययेत्यादिसूत्रस्थेनशेषाधिकारस्यादित्यस्यलाभइतिबोद्धव्यम्। बाधप
अकृशालस्त्र्योयस्येतिविग्रहः। यत्तुप्राचोक्तम्। नघृतश्चेतिकपि। बहुलस्त्रीकइति। तत्रामादिकमितिव्याख्यातारः। नियमशास्त्रस्यनिषेधमुखेनप्रव
र्त्तिरितिपक्षमाश्रित्यवायोज्यम्। अनर्थकेनापीति। कथंतर्हिसुपथीनगरीतिप्राचामुदाहरणंस्वयमप्यनुसृतंकपोदुर्वारत्वात्। नचनपूजनादितिनिषेधः। ष
त्वः प्राचीनानामेवसदृतिवक्ष्यमाणत्वात्। सत्यम्। समासान्तविधेरनित्यदृतिकथंवित्तमाधेयम्। सुपथीति। युवोरनाकदृतिसूत्रीयभाष्याच्चेत्युक्तम्। तत्रादि
नेति। एतच्चप्रकृतसूत्रस्थरत्यादिग्रन्थानांबहुव्रीहिप्रकरणेकबभावार्थंचेतिपुनःपुन भाष्यकारोक्तेश्चपर्यालोचनयालभ्यतेःयत्तुवदन्ति। प्रतिपदोक्ताःसमा
सान्ताःस्वविषयेबाधकाभवन्ति। तत्किमनुक्तसमासान्तपरेणशेषग्रहणेनेति। तन्न। ऋक्पूरित्यादीनांसमासान्तरेचरितार्थतयापरेणकपाबाधापत्तेः। बहुनाडि
रिति। उपसर्जनह्रस्वः। सप्तमीविशेषणे। कण्ठेकालदृति। यदाकण्ठेकिंचिदस्तीतिनिर्णीतेकालदृतिविशेषणंतदेदंबोद्धव्यम्। अन्यदातुसप्तम्यग्रहणेविनाऽ
पिविशेषणत्वादेवसिद्धम्। चित्रगुरिति। यद्यपीहउपसर्जनंपूर्वमितिसिद्धम्॥ ॐ नेरिति। इदंचसमासान्तमात्रापेक्षंशेषत्वमितिवदनकैयटानुरोधे
न। अमत्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षंशेषत्वंनकबपेक्षंनापिसमासान्तापेक्षमितिवदतोभाष्यकारस्यमतेनेदंदूषणंकिंतुप्रतिपदोक्तत्वमात्रेणबाधकत्वंकिंत्वनव
काशत्वेन। नचात्रतदस्तिकबभावेसावकाशत्वादितिभाष्योक्तंदूषणंबोद्धव्यम्। तदेदमिति। विशेषणशब्देनपरिच्छेदकंगृह्यतत्त्वभिमानः। एवंहियदाःस्यचि
त्राः सतीतिनिर्णीतंतत्परिच्छेदायचगावदृतिप्रयुक्तंतदागोविनष्टस्यस्यापत्तिः। तस्माद्विशेषणत्वेनसिद्धावपिसप्तमीग्रहणंव्यधिकरणसमासज्ञापनार्थमित्येवतत्त्वम्॥

समासेऽपि कौण्डिन्यन्यायेनेति। द्वैविध्यम्। अनुवाद्यत्वात्। तस्माद्व्यपदार्थोपस्थापकयोरुभयोरप्रधानत्वेन प्रथमानिर्दिष्टत्वेनचानियमे प्राप्तेऽुत्तरपदार्थविशेषणस्यैव पूर्वनिपातो
र्थमिलितस्यैवान्वयादिति भावः। द्वैविध्यमिति। यत्वदेनयस्यपदंस्वसमर्थस्यसंग्रहायेति। चार्विति। चारुस्मितंयस्येति बहुव्रीहिः॥ इतिबहुव्रीहिः॥ कर्मधारयेति। अन्यपदार्थेत्यर्थः। स
मप्रधानानामिति। समप्राधान्यंपरस्परविशेषणत्वम्। सभवतीति। पुष्यवन्तादिवदितिभावः। समुच्चयान्वाचययोस्यातामिति। एकार्थीभावविषयाविशेषः। तत्रैकस्येत

तथापिबहुव्रीहौसप्तमीत्युक्तेतत्रकौण्डिन्यन्यायेनउपसर्जनपूर्वत्वंबाध्येतअतोविशेषणग्रहणम्। सर्वनामेति। कथंतर्हितः परोयस्मात्सतप
रइति। कथंचजहत्स्वार्थावृत्तिरिति। द्रहहिजहत्स्वंपदंयंजहत्स्वः सोऽर्थोयत्रेतिबहुव्रीहिगर्भोबहुव्रीहिः। तथाचस्वरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनि
पातेनभाव्यम्। सत्यम्। सूत्रभाष्यादिप्रयोगाद्राजदन्तादित्वाद्वासिद्धम्। सारङ्गजग्धीति। अस्वङ्गपूर्वपदाद्वेतिङीष्। कथंचारुःस्मितमिति। नपुंसके
भावेक्तइत्यस्यनपूर्वनिपातः। निष्ठाशब्देनविहितस्यैवेहग्रहणमित्याहुः॥ इतिबहुव्रीहिः॥ चार्थेद्वन्द्वः। चार्थादिति। चशब्दोऽत्यर्थः। असाम
र्थ्यादिति। एकार्थीभावाभावादित्यर्थः। तथाहि। बहुव्रीहिघटकपदानांकर्मधारयान्तर्भावेणेवद्वन्द्वघटकपदानांचार्थान्तर्भावेणएकार्थीभावश्य
कः समर्थः पदविधिरितिपरिभाषितत्वात्। चार्थेद्वन्द्वइत्युक्तेश्च। नचैकशक्तिविषयाणांसमप्रधानानांपरस्परंविहायइतरान्वयस्सम्भवति। येन
समुच्चयान्वाचययोस्याताम्। किंतुमिलितानामेवान्वयोवाच्यः मेलनंचसमुदायः सचवर्तिपदार्थप्रतिविशेषणंविशेष्यंचेतिद्वैधम्॥
र्थमिलितस्यैवान्वयादितिभावः। द्वैधमिति। यथातुचार्थइतिसूत्रेभाष्यंतत्रोभयत्रापिसमुदायस्यविशेष्यत्वम्। आद्येऽुद्भूतावयवभेदोऽन्येतिरोहितावयवभेदइतिअन्य
पदार्थप्राधान्येबहुव्रीहेरिवचार्थप्राधान्येद्वन्द्वस्येतितात्पर्यम्। उद्भूतावयवभेदत्वमारोपितावयवगतसंख्यावत्त्वम्। एतदनारोपेतिरोहितावयवभेदत्वम्। अन्यथास्वपदैस्ते
षामुभयत्रापितत्तद्रूपेणबोधात्तत्त्वंदुरुपपादम्। आरोपानारोपयोश्चशब्दस्वभावएवबीजम्। अतएवाद्येघटश्चपटश्चेत्येवविग्रहोन्येतयोः समाहारइतितत्त्वम्॥

च शब्दान्तर्भावेणेति। प्रवृत्तिनिमित्तयोः सामानाधिकरण्यंतत्रचार्थः। नीलत्वमगानाधिकरणोत्पलत्वंवदुत्पलंनीलमितिबोधात्। अतएवतदन्तर्भावेणवृत्तिरपीति
भावः। द्वन्द्वेदृष्टापत्तिरिति। ननुगुणादेर्द्रव्याश्रितत्वेनतदपेक्षत्वात्तयोस्सहविवक्षासंभवेनकर्मधंतत्रेष्टापत्तिः। स्यादेतद्विशेषणंविशेष्येणेत्यत्रभाष्यकैयटयोरितिचे
न्न। गुणयोः क्रियायोश्चतत्संभवात्। आशंसासंभावनयोरविशेषदित्यादिभाष्यप्रयोगाच्चाविशेषणमितिसूत्रेतिलकृष्णइति नद्वन्द्वइतिभाष्योक्तिस्तुतिलकृष्णाआनेया

नत्रादेरितरेतरयोगद्वन्द्वः। द्वितीयेसमाहारद्वन्द्वः। उभयथापिसमुदायस्यद्वन्द्वेनोक्तत्वाच्चशब्दाप्रयोगः। नचैवंनीलोत्पलमित्यादावपिचशब्दान्तर्भा
वेणविग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्चद्वन्द्वोदुर्वारइतिवाच्यम्। सामानाधिकरण्येविशेषविहिततयाविशेषणंविशेष्येणेतितत्पुरुषसञ्ज्ञयाद्वन्द्व
सञ्ज्ञायाबाधात्। यत्तुकेचित्कर्मधारयसंज्ञयाबाधदित्याहुस्तत्तुच्छम्। तस्याएकसञ्ज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात्सञ्ज्ञानांचकृत्कृत्यप्रत्ययादिषुसमावे
शस्यसुप्रसिद्धत्वान्न्याय्यत्वाच्च। सामानाधिकर ण्याविवक्षायांतुद्वन्द्वेदृष्टापत्तिरेवेतिदिक्। होतृपोत्रृतिः। अनयोरुत्तरपदपरत्वाभावादानङ्। अजा
द्यदन्तम्। कथंतर्हिससौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम्। लोचनाधरकृताहुतरागेतिभारविः। अत्राहुः। अनित्यमिदंप्रकरणम्। समुद्राभ्राद्वृत्यादिनिर्दे
शात्। द्वन्द्वश्चप्राणितूर्य ॥

ॐ दृत्यादिप्रयोगपरा। कृष्णानामाश्रयाकाङ्क्षायामुपस्थितनिलैरेवतदाकाङ्क्षाशान्तिरितितत्रसहविवक्षाभावद्वन्तिता
त्पर्यात्। तिलकृष्णयोरभेददित्यादिभवत्येव। एवंनीलोत्पलयोरभेददित्यपिभवतिअभेदान्वयेतयोः सामानाधिकरण्यस्यपश्चान्मानसाप्रतीतावपिद्वन्द्वरूपपदसं
स्कारवेलायान्तदविवक्षणात्। यद्वाशब्दस्वरूपपरावेतौ। एवंचभिन्नार्थत्वान्नैकशेषः। नापिसामानाधिकरण्यप्रयुक्तः कर्मधारयः तयोः शब्दयोरर्थभेदाभावादविशे
षोभेदोवेतिनदर्थदित्याशंसायांभूतवच्चेत्यत्रसूत्रेकैयटेस्थमितिदिक्। ससौष्ठवेति। सौष्ठवौदार्ययोर्यैर्विशेषास्तच्छालिनीमित्यर्थः ॥

समाहारेद्वितिसमाहारेद्वन्द्वःप्राण्यङ्गादीनामेवेत्यर्थःअध्वर्युशब्दइति।अध्वर्युणाकृतोःसंबन्धाव्यभिचारादितिभावः।कथंतर्हीति।व्यक्तिप्राधान्यविवक्षयाननिर्वाहः।सकलनरुशैल रज्जनस्यविवक्षितत्वादितिभावः।चत्वारइति।नदीदेशइतिभिन्नेपदे।द्वन्द्वेद्विवचननपुंसकत्वान्यतरापत्तेरितिभावः।जनपदोहीति।जनानांपदंस्थानंयत्रेतिव्युत्पत्त्या

समाहारएवेति।विपरीतस्तुनियमोनभवतिसमाहारेप्राण्यङ्गादीनामेवेति।तिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रेबहुवचनग्रहणात्।नद्विसमाहारेकवचनस्यमाभूदितिकृतंतिष्यपुनर्वस्वितियथा।उद्गादितिदृहयदाकठेषुकलापेषुउदितेषुप्रतिष्ठितेषुवाआवाभ्यांतत्रगन्तव्यमितिसंवादंकृत्वातंचविस्मृत्यकश्चिदासेतंप तीदमुच्यते।कठेनप्रोक्तमधीयतेकठाःवैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिःकठचरकाल्लुक्।अद्वैत्रणस्तुप्रोक्ताल्लुक्।कलापिनोऽण्।सब्रह्मचारीत्याद्युपसंख्यानाद्ढिलोपः। अध्वर्युशब्दोयजुर्वेदलक्षयतितदाह।युजुरिति।पदान्यधीतेपदकः।क्रमादिभ्योवुन्।एवंक्रमकः।पदान्यधीत्यक्रमोद्वेतमदृतिस्पष्टप्रत्यासत्तिः।अद्ध्ययनतःकिम्। पितापुत्रौ।अविप्रकृष्टेतिकिम्।याज्ञिकवैयाकरणौ।जातिरप्राणिनाम्।कथंतर्हिरञ्जितानुविविधास्तरुशैलाइतिभारविः।तरुसहिंताःशैलाइतिव्याख्येयम्।विशि ष्टलिङ्गोनदी।सूत्रेचत्वारोपिशब्दाअवयवधर्मेणावयविनिद्वन्द्वेबोद्धाः।नदीग्रहणमदेशत्वात्।जनपदोहिदेशः।अतएवपर्वतानांनःकैलासस्यगन्धमादनस्यकेला मगन्धमादनेःचकारेणबाह्यतेइतिचकारःपुनर्विधानार्थइतिभावः।पात्रादितिःयैर्भुक्तेभस्मनाशुद्ध्यतेकांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापिपात्रेनशुद्ध्यतितेषामित्यर्थः।अनिरवसितानामितिनिषेधबलादेवभूद्रशब्दोत्रत्रैवर्णिकेतरपरः।ननुशूद्रत्वजातिपरः।गवाश्वमितिद्वन्द्वेविभाषाप्राप्ता।दासीदासमिति।अत्रपुमान्स्त्रियेत्येकशेषोबाध्यते।अत्रवार्तिकम्।गवाश्वप्रभृतिषूपयोद्यारितंद्वन्द्वरूपमितिगणपाठेरूपमेषांविवक्षितंननुपूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रेतात्पर्यमित्यर्थस्तेनावङादेशाभाव पक्षेनभवति॥ ७ मनुष्यवासयोग्यदृत्यर्थः।तादृशंचग्रामनगरादयपि।जनपदइत्यस्यविशेषदृत्यर्थस्तदाह।अतएवेति।अत्रभाष्यमुदासीनम्।एकशेषोबाध्यतइति।निपातनेनेतिशे

गोअश्वेभ्यइति।एवंपररूपपक्षेपिनेतिबोद्धम्।प्रतिपदंविधानार्थमिति।सनपुंसकमित्यस्यप्रतिपदविधानत्वार्थमित्यर्थः।तदेवोपपादयति।तच्छब्देनहीति।एकवद्भावभाजदित्यर्थः।विनिगमनाविरहात्यावदेकवद्भावभाजदित्यर्थः।प्रतिपदंविहितमिति।अनवकाशंचेत्यपिबोद्धम्।विधेर्ज्ञापकत्वेननमृगशकुनिग्रहणवदस्यनियमार्थत्वम्।प्रत्युदाहृतमिति।विप्रतिषिद्धमित्यर्थः।तदभावेद्रव्यवाचिनांसमाहारद्वन्द्वएवेत्यर्थेप्रकृतेइतरेतरद्वन्द्वानापत्तिरितितदाशयः।इत्यादाविवेति।कामक्रोधयोर्विरोधा

अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यःपशवोगोअश्वाः।पशुग्रहणमिति।विकल्पार्थमित्यनुषज्यते।नपुंसकत्वार्थमितिअयंभावः।पशुद्वन्द्वेवसिद्धेअश्ववडवग्रहणंप्रतिपदविधानार्थम्।तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षेपूर्ववदश्ववडवावित्येतद्वाधित्वासनपुंसकमित्येतदेवभवति।तच्छब्देनहिएकवद्भावभाजंपरामृश्यविधीयमानंनपुंसकत्वमेकवद्भाववदेवप्रतिपदविहितंभवतीति।अन्यथेति।नचपूर्ववदश्ववडवावित्यस्यनिरवकाशत्वंशक्यम्।एकवद्भावविरहपक्षेसावकाशत्वात्।विप्रतिषिद्धंच।भवत्येवेति।विप्रतिषिद्धग्रहणाभावेतुसनस्यात्।अद्रव्यवाचिनामेवेतिनियमादितिभावः।यत्तुवृत्तिकृताकामक्रोधाविनिप्रत्युदाहृतम्।तन्न।तत्रापिशीतोष्णसुखदुःखमित्यादाविवपाक्षिकस्यैकवद्भावस्यैवदुर्वारत्वात्।नियमार्थंहिद्वंद्वसूत्रमितिस्थितम्।नचाद्रव्यवाचिनांचेद्वन्द्वतितर्हिविप्रतिषिद्धानामेवेतितदाशयःकल्प्यः।शीतोष्णेउदकेइत्यत्रपाक्षिकैकवद्भावापत्तेः।नचेष्टापत्तिः।अनधिकरणवाचीतिकिम्।शीतोष्णउदकेइतिस्वोक्त्यासहविरोधापत्तेरितिदिक् ॥

ॐ भावेपिसुखदुःखादेरिवद्रव्यवाचित्वाभावेननियमव्यावर्त्यकोऽवप्रवेशात्। चेनविभाषानुकर्षणान्नियमएवोचितः।तदभावेह्येवंनियमः।वैकल्पिकोयःसमाहारेद्वन्द्वः सोद्रव्यवाचिनामेवेतिभावः।तदाशयदृति।एवंचविप्रतिषिद्धपदाभावेद्रव्यवाचिनामेवेतिनियमःस्यात्।एवंचात्रापुभयंस्यात्तत्रत्वेतुविप्रतिषिद्धानामेवेतिनियमादन्येनेतरेतरयोगएवेतितदाशयः।विरोधापत्तेरितिविपरीतनियमेनपाक्षिकैकवद्भावस्येष्ट

विकल्पः प्राप्नोतीति। जातिरप्राणिनामित्यपि नचार्थे द्वन्द्वइत्येतद्धितसमाहारद्वन्द्वस्यनियममात्रस्यचबाध्यत्वाभान्यचिन्तयानेननिषेधात्। अतएवब्रह्मप्रजापत्यादिपाठश्चरितार्थः। परिमाणेनियमइति। सचसंख्याकृतएवव्याख्यानादितिभावः। नियमस्येति। नियमस्यैवेत्यर्थः। तदुदाहृतमिति। प्राचीनोदाहृतमित्यर्थः। निषिद्धत्वादिति। तथाचरुमाहारद्वन्द्वः स्यादितिभावस्तत्रशङ्कतेनन्विति। वाक्यमेवस्यादिति। एतावदेवप्राचांपक्षेदूषणम्। अभ्युच्चयमाहुरिति। केचेत्यादि। कथंतर्हीति। अवयवेषु

दधिपयसीइति। व्यञ्जनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः। अधिकरणैतावत्त्वेचेति। समासार्थस्याधिकरणमाश्रयोवर्तिपदार्थः। तस्यएतावत्त्वंपरिमाणनियमस्तस्मिन्गम्यमानेइतिव्याचष्टे। द्रव्यसंख्येति। अत्रव्याचख्युः। समाहारद्वन्द्वस्यैवायंनिषेधोनतुनियमस्य। तथाहिसतिनियमेप्रतिषिद्धेपिचार्थेद्वन्द्वइतिसमाहारेद्वन्द्वः स्यादितितन्नेतिध्वनयन्व्याचष्टे। नियमोनस्यादिति। अयंभावः। प्राचांपक्षेदशदन्शब्दस्तावदुदाहृतमेवनसिद्ध्येत्। प्राण्यङ्गानांसमाहारएवेत्यनेनद्वन्द्वेतरेतरयोगद्वन्द्वस्यनिषिद्धत्वात्। ननुसमाहारद्वन्द्वएवप्रकृतसूत्रेणनिषिद्धइतिचेत्तर्हिवाक्यमेवस्यात्। द्वन्द्वद्वयस्यापिनिषेधात्। एवंचपञ्चस्विहास्माद्धिकरेषभिख्याभिक्षाधुनामाधुकरीसदक्षेत्यादीनामसाधुत्वंस्यात्। किंचसमाहारद्वन्द्वेनिषेधोव्यर्थः। न्यायबलेनैवतद्वारणात्। तथाहि। कर्तृपदार्थस्यसंख्याविशेषेबोधनीयेसमाहारद्वन्द्वस्यप्राप्तिरेवनास्तिसविशेषणानांवृत्तिर्नैतिवचनात्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्। कथंतर्हिदशपञ्चपूल्यइतिरुमाहारेद्विगुरितिचेत्तत्रप्रधानभूतेसमाहारेदशत्वसंख्यान्वयादितिग्रहाणनचोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोपिनस्यादितिवाच्यम्। तत्रप्रधानस्यसापेक्षत्वात्। उक्तंहिभाष्येभवतिवैप्रधानस्यसापेक्षस्यवृत्तिरिति। न्याय्यंचैतत्। प्रधानस्यैकदेशत्वाभावात्॥

॥ दशत्वसंख्यान्वयदृष्ट्यनिमानः। गृह्णातेति। नचैवंसमाहारेदशत्वान्वयविवक्षायांप्राप्तसमाहारद्वन्द्वनिषेधोस्तितिवाच्यम्। द्रव्यसंख्यानवगमेनैतत्सूत्राप्रवृत्तेः। प्रधानस्येति। ममतुप्राण्यङ्गादिद्वन्द्वेनियमादितरेतरयोगाप्राप्तेस्तद्विधानेनास्यचरितार्थ्यमानत्वनियमनिषेधेउभयोरप

दिगिति। दिगर्थस्तुयदा द्वन्द्वोऽवयवद्वारकसंबन्धेनसमाहारेएवदृश्यत्वान्वयिनस्तदास्येयंसमाहारेद्वन्द्वप्राप्तिः। प्रधानस्यैवसापेक्षत्वाद् द्रव्यसंख्यावगमाच्च। किंचअन्तरङ्गाद्
रप्राप्तावनियमाभावेननियमाप्राप्त्याकस्मात्ननिषेधः स्यात्। तस्मात्पूर्वसूत्रवदयमप्युभयोर्निषेधः। अतएवोत्तरसूत्रविषयेसमाहारद्वन्द्वसिद्धिः। सामर्थ्येनासामर्थ्येसमास
कल्पनापेक्षयैवमन्वयकल्पनस्यैवोचित्यादिति। अव्ययीभावस्येवेति। समानलिङ्गवचनत्वादितिभावः। यदित्विति। एकवद्भावपक्षेदमशेषः। नचबहुव्रीह्यनुप्रयोगेउपदश

सामान्याप्रयोगेदतिलिङ्गादितिदिक्। विभाषासमीपे। पद्यपीहसमाहारद्वन्द्वेवेतिव्याख्यानेपिनस्तितस्थापित्रक्रममनुरुद्ध्याह। नियमेत्वाम्यादिति। उपदशमिति। एकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावस्येवानुप्रयोगः। यदितुबहुव्रीहिस्तदाउपदशस्यपाणिपादस्येतिषष्ठीस्यात्। उपदशंपाणिपादस्येत्येवेष्यतेदत्यकरः। आनङ्ऋतोद्वन्द्वेद्वन्द्वोत्तरपदेनपूर्वपदंनाक्षिप्यतेतेनेनमद्यस्याप्यानङ्। यदाहः होतृपोतृनेष्टृ
द्रातारदतिएतच्चसमर्थसूत्रेभाष्यकैरटयोःस्पष्टम्। ओजःसहोम्भसमसस्तृतीयायादतिसूत्रेपदमञ्जर्यांतुस्पष्टतरम्। यत्तुप्राचोक्तम्।
पूर्वपदस्यानङ्स्यादिति। यच्चव्याख्यातृभिर्द्वन्द्वेपूर्वपदकार्यंविशेषमाश्रित्यवतारितम्। यच्चाधिकृतेनोत्तरपदेनपूर्वपदमाक्षिप्यतेदत्यक्तम्। तत्सर्वमाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। प्रसिद्धत्वाद्वचर्यस्येति ॥

मित्यस्यसिद्धिः। उपदशादित्यस्यैवोचितत्वादितिवाच्यम्। दिगर्थोक्तरीत्याऽवयवद्वारकसंबन्धेनसमुदायार्थेऽन्वयेनद्वन्द्वार्थेअभेदेनान्वयाद्द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावेनतत्सिद्धे
राह। उपदशस्येति। अव्ययीभावानुप्रयोगेतुनाव्ययीभावादित्यादिनादोषइतिभावः। अव्ययीभावानुप्रयोगेसामानाधिकरण्यंतुसमीपसमीपिनोरभेदविवक्षया
वोह्यम्। इतरेतरयोगेतुबहुव्रीहेरेवानुप्रयोगस्तस्यसमीपिप्रधानत्वात्समानलिङ्गवचनत्वाच्च। अतएवतत्रनाव्ययीभावानुप्रयोगः ॥

अत्यन्तसहचरितेति।तत्त्वंचैकहविर्भागित्वेन।वेदसूत्रप्रसिद्धत्वयालोकेप्रसिद्धसाहचर्यत्वयावेत्यन्यत्।प्रायङ्गेति।तदार्षमित्यन्ये।अकारेसतीति।सत्वेत्सञ्चकृदितिवो द्यम्।निपात्यतेदृदिति।उत्तरखण्डेतुऋतोऽग्नेत्वेवसिद्धम्।पितरामातराचच्छन्दसिमातरपितरावितिसूत्रद्वयविषयपूर्वोत्तरपदयोररावितिभाष्यंतुपूर्वोत्तरप्रदयोःस

दृन्दूरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयत्तपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषितिसूत्रेभिव्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितमुगलेदृन्दूमितिनिपातनादितिभावः।दृदृग्नेः। देवताद्वन्दृदृति काशिकानुरोधेनानुवर्तितम्।आश्वलायनस्तुज्योतिर्लक्षयोरेवताद्वन्दृोःपिप्रायुङ्क अग्नीषोमौप्रणेष्यामीति।अग्निष्टुदितिअग्निस्तू यतेस्मिन्सक्रतुविशेषःसंपदादित्वादधिकरणेक्विप्।रुत्वंमाभूदितिअकारेसतिसकारस्यश्रवणंभवतितेनप्रयोगेविकाराभावोनुमीयतदृतिभवः।विस र्गमितिसयाचक्रचिद्विकारेनेत्येवमनुमेयंलक्ष्यानुरोधादितिभावः।मातरपितरौमातृशब्दस्यारङादेशोनिपात्यते।वाकृत्वचमितिबहूनांद्वन्दृेतुवाकृ त्वक्त्वचम्।द्वन्दृगर्भेद्वन्दृेतुवाकृत्वक्त्वचम्॥ ॥दृतिद्वन्दृः॥ ॥विरूपाणामितिएतच्चसूत्रासंरेरेवसुलभम्।रूप्यतेदृतिव्युत्पत्त्यासौत्रस्यरूप शब्दस्यार्थपरतयापित्र्याख्यानात्।दृद्धोयूनाअपत्यमन्तर्हितवृद्धमितिपूर्वाचार्यैःपरिभाषितस्येहग्रहणंयूनाकृत्रिमेणसाहचर्यात्तदाह।गोत्रंशिष्यतदृति। भागविधिःशब्दात्गोत्रार्थकादिञन्तात्यूनिवृद्धेठक्सौवीरेषुबहुलमितिकुत्सायांठक्।दृहकुत्सासौवीरत्वंचाधिकमपेक्षतेनतुयुवत्वमात्रकृतंवैरूप्यम्।गार्ग्यवा त्स्यायनाति।दृहप्रकृत्यंशेवैरूप्यंनगोत्रादिकृतम्।पुंवद्भावप्रयुक्तंवैलक्षण्यंस्फुटीकर्तुद्विवचनान्तेनविग्रहमाहगार्ग्यायणाविति।पुमान्स्त्रियाननुहंसम्भवरटा वेत्यत्रप्रसङ्गः ॥

ओतःपूर्वपदस्येत्यर्थपरतयाकैयटेनाख्यातमितिनतद्विरोधः।अतएवोत्तरपदेदृत्यधिकनस्यनाधदृतिदिक्।वाकृत्वचमितिसमर्थसूत्रभाष्यप्रयोगा दिवगुर्वक्षरत्वेपिवाकृशब्दस्यपूर्वनिपातस्तत्प्रकरणानित्यत्वात्॥दृतिद्वन्दृः॥अपत्यमन्तर्हितमितिपौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः।यूनेति।अपत्यविशेषवानकेनयुवशब्देनेत्यर्थः।तत्साहचर्येण

अनुवृत्तेरिति। सारूप्येसतितल्लक्षणंविशेषएवेत्यनुवृत्तिरितिभावः। नियमतोनस्यादिति। सरूपाणामित्येकशेषेतुस्त्रीवाचकस्यापिशेषापत्तिः। नचेष्टापत्तिः। कै
यटादेर्विरोधात्। तेर्द्विपुमान्स्त्रियेत्येकशेषोत्रोक्तः। नचत्यदादिः शेषेपुंनपुंसकतद्स्युक्तेरेतावित्यस्यनियमेनसिद्धिः। गावावित्यत्रतुरूपेनविशेषदृतिवाच्यम्। अ
द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामित्यत्रद्वन्द्वपदेननदपवादैकशेषस्याप्युपलक्षणेनतदप्राप्तेरितिभावः। तदितरेति। ताभ्यांस्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामितरः पुंयोगादिस्तत्कृतङीषादि

हंसत्वजातिसाम्ये पिशब्दवैलक्षण्यस्यस्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादितिचेन्नैवम्। सरूपग्रहणानुवृत्तेः। अनुवृत्तौहि एकंतुभात्पुत्रावितिसूत्रम्। नन्वेव
मपिगौरियंगौश्चायंतयोः सदोक्तौएतौगावाविनियमतोनस्यात्तल्लक्षणविशेषाभावादितिचेन्नैवम्। तदितरकृतविशेषविरहरूपेविशिष्टाभावेतात्पर्या
त्सचेहविशेष्याभावाद्भवेत्। द्वन्द्वैकशेषाण्यविद्यादीनुनैकशेषः। पुंयोगकृतविशेषात्। पितामात्रा। श्वशुरः श्वश्रा। नन्वेतत्सूत्रंव्यर्थम्। तथाहि। यः शिष्यतेसतुप्रमा
णाभिधायीतिन्यायेनास्त्रियांविषयेपितृशब्दएवमातरमपिवक्ष्यतिश्वशुरशब्दश्वश्रूम्। तत्रशक्तिरेवनिरूढलक्षणावेत्यन्यदेतत्। एतच्चसूत्रंविनापिसुलभम्।
नचपूर्वसूत्रसमूहवत्इदमपिसूत्रंयद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमितिवाच्यम्। इहद्वन्द्वस्यापिपक्षेदृष्टत्वादितिचेत्। मैवम्। पितृश्वश्रूशब्दयोरिवमातृश्वश्रूशब्दयोः उ
क्तविषयेकेवलयोःप्रयोगंवारयितुंसूत्रारम्भात्। अनभिधानमात्रेत्यप्रत्याख्यानंदुर्बलं मितिदिक्। त्यदादीनिसर्वैर्नित्यम्। सर्वैः किम्। प्रत्यासत्त्याद्यादिभिरेव
सहोक्तावित्यर्थोमाभूत्। यत्परमित्यादिशब्दपरविप्रतिषेधादितिभावः। त्यदादितदृति। आद्यादित्वात्तसिः ॥

॥ विरहेत्यर्थः। तात्पर्यादिति। चेदेवशब्देपादानसा
मर्थ्येनविशेषश्चेन्नलक्षणएवेत्यन्वयेनेतिभावः। तल्लक्षणएवेत्यस्यव्यावर्त्यमाह। द्वन्द्वैकशेषाण्यविति। मातरमपीति। पितृत्वारोपेणेत्यर्थः। त्यदादिभिरेवेति। सर्वपदंसावध
णमित्यर्थलब्धायमेवकारः। इत्येवार्थोमाभूदितिन्यायः। सर्वैरित्यस्यत्यदादिभिरन्यैरित्यर्थः। शब्दपरेति। गणपाठीयेत्यादिः। आद्यादित्वादिति। पञ्चपुंसकतद्स्यन्नाप्येवमेव ॥

किंनुविशेष्येति।अनेनान्तरङ्ग-स्वार्थेलिङ्ग-बाधनेनचरितार्थस्यबहिरङ्ग-विशेष्यसम्बन्धप्राप्तलिङ्ग-बाधकत्वेनानाभावइतिन्यायसिद्धत्वमस्यसूचितम्।अतएवैव-
शेषविशेषणेपित्यदादित्वस्याप्रवृत्तिः। अतएवपुंस्त्रीसंघेस्त्रीशेषेमाबहुमाश्वरन्तीतिभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। इन्नादित्वबाधनेनैवैकशेषः।अन्तरङ्गत्वादिति।विभ-
क्तरनपेक्षत्वेनतदुत्पत्तेः पूर्वमेवसद्भावः। बाधकमात्रपरतयेति।बाधकमात्रत्वंचपूर्वंस्वस्वप्रवृत्तावतत्परत्वप्रतिबन्धकत्वम्।इत्यत्रयथेति। मिदेरि-त्यादौदृक्शब्दस्य

त्यदादीनांशेषेसहचरितेषुपुमान्यैरुपुंसकंतदृशेनलिङ्ग-प्रतिपादकानिभवन्ति।अर्थात्त्यदादीन्येव।अहन्देति।हन्नादिविशेषणाभ्यांप्राग्युक्तंन्न।
किंनुविशेष्यनिघ्नत्वेतिभावः।नचेति।पिप्पल्याऊईमित्यर्थः।साचेति।अर्द्धपिप्पलीत्यर्थः।दृङ्सर्वत्रेति।एतेनकृतहन्नानामेकशेषइतिभाष्यावतंमति।
ननुतथैवकिंनस्यादितिचेत्।नाएवशेषस्यान्तरङ्गत्वात्।नचेदंदुरापंहन्मात्रंकिंतुफलेविशेषोस्तीत्याह।नेनेति।यस्तुहन्नापवादएकशेषइतिकेचिदु
क्तोषस्तन्नापवादशब्दोबाधकमात्रपरतयानेयः।इकोगुणवृद्धीदृतिसूत्रेतच्छेषस्तदपवादोवेत्यत्रयथा॥ इत्येकशेषः॥ प्रसङ्गादाह।परार्थेति।अभिधान-
मितिकरणेल्युट्।अनेनैतदर्शयतिनकेवलयाशक्त्याप्यवयवशक्त्यासर्वत्रनिर्वाहः।किंनुविशिष्टार्थविषयकंशक्त्यन्तरमेवस्वीकर्तव्यम्।अतएवहन्नादि-
शेषणस्यैकदेशत्वाच्चविशेषणसंबन्धः।हन्नेचशब्दस्याप्रयोगः॥

ओपस्थिनावयवषष्ठीत्वेनालोन्त्यस्येत्यत्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रेणैकदृत्वस्या
न्यापवादत्वंव्यवहारदृतिभाक्॥ इत्येकशेषः ॥ करणेल्युडिति।यद्घटकैः पदैः परार्थाभिधानस्वार्थंतेनतत्तत्पदाभिधासमुदायाभिधाविधिरुपस्थानंसावृत्तिः।विशिष्टा
र्थविषयकमिति।राजपुरुषयदंराजसंबन्धयतिपुरुषेशक्तमित्येवशक्तिग्राहकारेणतच्छक्तेस्तद्विषयकत्वमितिभावः।पर्यवसानगत्यातुतस्याअवयवशक्तलभ्येपर्यव
सानमित्यन्यदेतत्।शक्त्यन्तरमेवेति।तत्स्वीकर्तव्यमेवेत्यन्वयः।तत्फलंविशिष्टेकोपस्थितिस्तत्फलमाह। अतएवेति ॥

मीमांसकानामिति। अरुणाधिकरणवार्त्तिकेस्पष्टमेतत्। विस्तरस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः। योगरूढिश्चेति। षड्भ्रजादिपदेदृनिर्देशः। कुन्नशक्त्यनुसारिण्येति। कुन्नशक्तिकावयव
पदशक्यसंबन्धरूपयेत्यर्थः। निरूढेति। प्रयोजनाभावादितिभावः। एवंचबहुव्रीहौचरमयदस्येवमत्रापिदप्रत्ययादेर्लक्षणयैवोपपत्तौसमुदायशक्त्युच्छेददृतितात्पर्य

बहुव्रीहौतुयच्छब्दादेर्नवाकेनुमर्थमिदंभवत्येवेतिवैलक्षण्यम्। किंचावयवशक्त्यैवनिर्वाहदृत्या ग्रहेमीमांसकानांबहुव्रीहेरन्यपदार्थशक्तिर्नसिद्धेत्। योग
रूढिश्चेतन्नद्रादिनादुर्लभात्स्यात्। कुन्नशक्त्यनुसारिण्यानिरूढलक्षणयैवनिर्वाहात्। नचेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तादितिभावः। अविग्रहदृति। लौकिकविग्रहर
हितदृत्यर्थः। अस्यपदेति। समस्यमानावत्पदाघटितविग्रहदृत्यर्थः। कटप्रूः। अजस्रमिति। दृहहिकृत्यप्रत्ययविशेषकटप्रूअजस्रदृतिसमस्यानुवादसामर्थ्यात्
नाधातुनासमासआश्रियतेनतत्रेवंनियमोयत्तेदृनिद्रदृत्यादिग्रन्थेस्पष्टम्। तिङन्तार्थैकतेनसहेतिविशेषणविभागेनाप्येतत्सुसाधम्॥ दृतिसर्वसमासशेषः॥
षः॥ ऋक्पूरप्थामदन्तस्येति। तद्धाचकधूःशब्दान्तस्येत्यर्थः। यदितुअसेसमासार्थेसतिनेतिव्याख्यायेतनर्द्धिदृढधूरसदृत्यत्रैवस्यात्। नाक्षधूपित्रा। यदिचसे
पूर्वपदेनेतिव्याख्यायेतननोऽक्षधूरित्येवस्यात्। तदुदृढधूरसदृत्यत्रातस्माद्व्याख्यान्यायोक्तमेवज्यायः। कृतसमासान्तस्येति। येनविधिस्तदन्तस्येतिसूत्रेप्र
योजनंमहदप्यस्तृणेदृर्घविधानंतिकेआपस्तिष्ठन्तिस्वापदृतिभाष्यंचात्रप्रमाणमित्यवधेयम्। प्रतीपंसमीपमिति। प्रतिकूलास्तङ्नाञ्आपस्मिन्निति
विग्रहः। समायोदेवयजनमिति। ईषद्विन्यनेस्मिन्निति व्युत्पत्त्यायत्तभूमिः। समापशब्दस्यपुंस्त्वंलोकादित्याहुः॥

ॐ म। अपसिद्धान्तादिति। अनुपपत्तिप्रतिसन्धानंविनाविरोधा

चेत्यपिबोद्यम्। यावत्स्यदेतिनेनबहुव्रीहेर्नदृनित्यत्वम्। कृत्यस्यविधौ। किंवृचीतिवार्त्तिकेनमिकम्मीतिसूत्रेचसुसाधमिति। अनेनप्रकारेणाप्यत्रसमासःप्रत्ययसन्नियोगेनैवयोग
विभागसेष्टसिध्यर्थत्वादिविबोद्यम्। यदपिसवच्छब्दस्येवेतिपूर्वमुक्तंतथापिलक्षणानुसारात्कचिदन्यत्रापिप्रवृत्तौनबाधकमितितात्पर्यम्॥ दृतिसर्वसमासशेषः॥ तद्धाचकेति। अ

भाष्येत्यिति।अनेनविशेष्यस्यान्यलिङ्गत्वेऽपिस्वपुंस्त्वमसाध्वितिसमाधेदेवयजनमितिप्रयोगोसंगतइतिसूचितम्।गतिश्चेतिसूत्रेइति।उपसर्गाइतीतिसूत्रेपिश्तौ
प्रयोगौ।वहिर्धातिः।क्रियायोगेउपसर्गत्वेउपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेयदुहतः प्रणसंमुखंप्रेषमित्यादौ।क्रियायोगाभावादुपसर्गत्वाभावेनदोषदत्याशङ्क्योपस
र्गग्रहणस्योपलक्षणत्वेनसमाहितंनत्वभाष्येइतिबोद्धव्यम्। प्रतिसाममितीति। इत्यादिरित्यर्थः।पद्माकारेति।तत्त्वंचपद्माश्रयत्वेनयथाकथंचिद्बोद्धव्यम्।चक्रेति।चक्रंना
भाष्येतुक्लीबमुद्धृत्यव्याख्यातेअवर्णान्तादेरिदूदुन्नरितिसूत्रेःपरआह।ईत्वमनवर्णादिनिवर्तनीयम्।दृहमाभूत्।प्रापंपणपमितिभाष्योक्तेः।गतिश्चेतिसूत्रेयहिथिन
स्भावावोत्तिस्वाङ्गादिस्वरणलेषुदोषदृसुपक्रमेषु।अवीलंप्रेपंपरेपमितिभाष्योक्तेश्चेतिभावः।उदनोदेशेदीर्घोज्ञारणमवग्रहार्थमित्याकरः।बहुचानुअनूपेगोमा
नृगोभिरित्यादौअनूपशब्देनावयहन्ति।अनुगतापःस्मिन्नित्यनूपोदेशः।जलप्रायमनूपंस्यादित्यमरः।प्रतिसाममिति।अव्ययीभावः।प्रादिसमासः।बहुव्रीहिर्वा।कु
त्सभूमदृत्यादयोबहुव्रीहयः।पद्मनाभइति।पद्माकारोनाभिर्यस्येतिगौणेनपद्मशब्देनसामानाधिकरण्याद्बहुव्रीहिः।यद्वा।गङ्गादित्वात्प्रथमायाःपरनिपातः।एतेनोर्ण
नाभ्यास्यातः।तन्त्रङ्ग्रापोःसञ्ज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वोविशेषः।गवाक्षइति।गावःकिरणाः।अक्षन्तुरनिपात्यन्तइति।निपातनफलंतुसमासविशेषनियमःनि
लोपोऽकंचतेरहेत्यादिः।बहुव्रीहयइति।बहुव्रीहयएवेत्यर्थः।तेननञ्नत्पुरुषेअवत्वारइत्येवेतिभावः।चित्रचतुराइति।त्रयश्चत्वारोवेतिविग्रहः।संख्या
पूर्व्ययेतिबहुव्रीहिः।बहुव्रीहौसंख्येतिङचोःपदादेश्चेत्यधिकारेअक्षिभ्रुवमिति।प्राण्यङ्गत्वादेकवत्।ऊर्वष्ठीवमिति।सक्थ्यक्ष्णोरेवेपमानूरुरित्यमरः।नानूरूप
वीष्ठीवदस्त्रियामितिचासंराजः षट्जमिति।कथंनहिसरजसमपहायकेतकीनांप्रसवमित्यादि।सरजसमकरन्दनिर्भरंसुप्रसवविभूतिषुवीरुधांविरक्त
इति।प्रमादएवायमित्याहुः।गोष्पेष्वेति।एतेनसप्तमीतत्पुरुषएवेतिनियमंदर्शयति।षष्ठीतत्पुरुषेतिगोष्पेष्वेवेव ॥ ॐ भौमस्येतिविग्रहइतिभावः।प्रमादएवेति।प्रसव
शब्दस्यनपुंसकत्वमेवेतिमतेदम्। पुल्लिङ्गत्वेतुपुष्पवाचिप्रसवविशेषणत्वेनहीनोमान्तमाघश्लोकेःचंविनापिसाध्वेव ॥

न्तनम्। सर्वतोव्याप्तम्। त्वसुमान् यज्ञइति। एवंचत्वमुमच्छब्दादीयसुनित्वमीयदृतीति श्रुत्यालभ्यते। स्पष्टंचेदंतैत्तिरीयोपनिषद्: शाङ्करभाष्येतद्वार्त्तिकेच।
वसुमन्तरशब्दादीयसुनि अस्मादेवनिपातनात् साधितिपश्चान्तरमपितत्र। विषयमिति। विषयभूतमित्यर्थः। आशीर्विषयतायादृति। तेनाशीर्लिङ्-नसमभिव्याहा

ब्रह्मवर्चसमित्यादौषष्ठीतत्पुरुषौ। वर्चोदीप्तिः। पलंमांसमर्हतीतिपल्यः। मांसभोजीतदीयंवर्चः। पल्यवर्चसम्। अवतमसमित्यादि। अवहीनंसंततंच
तमदर्शिविग्रहः। अन्धमिति। गाढमितिफलितोर्थः। अतएवध्वान्तेगाढेन्धतमसंक्षीणेःवतमसन्तमः। विष्कृकृसंतमसमित्यमरः। श्वसो॥त्वसुशब्दइति।
एतेनअवश्वशब्दादीयसुनिअवसीयदृतिव्याचक्षाणाआकरविरोधादुपेक्ष्यादृतिध्वनयति। यसीयदृति। तथाचभूयते। यःकामयेतवसीयान्स्यामितिव
सुमान्यज्ञोवसीयान्भूयासमितिच। श्वस्शब्दइति। यदव्ययमन्यत्रकालविशेषेवर्तते। तथापीहसमासेउत्तरपदार्थभूतांप्रशंसामाशिषोविषयमाह। आ
शीर्विषयतायाद्योतकोयमितियावत्। एतच्चवृत्तिग्रन्थेत्योक्तम्। श्वस्शब्दस्येहार्थएवनास्तीत्यपिसुवचम्। उत्तरपदार्थमात्रवृत्तित्ववास्तु। उक्तंवार्त्तिकेनीयमत
दर्पणेऽर्थेपरपदस्येहश्वःशब्दःकालवाच्यपि। अभिधत्तेस्वभावेननेनेमौमङ्गलार्थकाविति। १। अन्वव। रहइत्यप्रकाशमुच्यते। अनुगतमवहीनंचरहइति
बहुव्रीहिसमासः। अनुगतेरहोस्मिन्नित्यर्थः। कप्रत्ययस्त्रीत्वविवक्षायां टाप्। हिवा। तप्रमिवतप्रंपरेणानधिगम्यंहियद्रहोवहितप्रवत्। तप्रंचतद्रहश्चेति तत्तप्ररहसंविदुः। नपृष्ठ
नात्। द्रहनतः प्राप्तिः। प्राकचेत्प्राप्तिंहित्यग्रहणंकर्तव्यमितिवार्त्तिकोक्तेरितिभावः। प्राचांतुबहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरनिषेधदित्युक्तम्। तन्मूनम्। इत्यादावित्यध्या
हारेणवायोज्यम्। तेनसुश्रीअत्यूधीदित्यादिसिद्धम्। नञस्तत्पुरुषात्। नञइतिषष्ठी। इतिसकलसमासमाधारणाःसमाप्ताः॥

प्राग्बहुव्रीहीति। बहुव्रीहौसंख्येयदृतेः प्राक्समासान्तविधेरभावाद्बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरित्यस्यैवतत्रग्रहणमितिभावः॥ इतिसाधारणसमासान्ताः॥ ७ रेष्वास्यसाधुर्लामिकः।

स्तोकान्मुक्तिरिति।स्तोकशब्दादेर्हेतुप्रयोजनेनिषेधाश्रवणीयांसदृतिन्यायेनतद्धितनिमित्तलुकोपिनिवृत्तिरितिवोद्यम्।ऐकस्वर्यमपिसमासफलंवोद्यम्।सत्यामपि
शास्त्रेपठिताएवेति।उत्तरपदाधिकारेतदन्तग्रहणंवास्तिकिंतुकेवलपदाधिकारएवेति।तन्न।भाष्येपदाङ्गाधिकारइत्यत्रदृष्टकेशीकेत्यादेःप्रयोजनत्वेनोदाहरणात्।यदपिह
रदत्तादयआहुः।उत्तरपदाधिकारेनपूर्वपदेनेहओजःप्रभृतयोविशेष्यन्तेपूर्वपदभूतेभ्योजःप्रभृतिभ्यइति।नचात्रतमःशब्दःपूर्वपदंकिंतर्हिसततने
शतमःशब्दःयत्रतुतदन्तविधिरित्यतेतत्रोपात्तेनात्रविशेष्यते।यथादृष्टकेशीकेत्यादाविति।तदपिचिन्त्यम।भाष्यवार्तिकविरोधात्।विशेष्यविशेष
णभावस्यव्यवस्थार्थमेवपदाङ्गाधिकारइत्यादीनांप्रवृत्तिरितिकैयटवदेवस्वयमपिव्याख्यातत्वात्।भारविप्रयोगस्त्वित्थंसमाधेयः।वृत्तंवृत्तिः।नैशतमसो
वृत्तीतिषष्ठीतत्पुरुषः।नपुंसकेभावेक्तस्ययोगेशेषविवक्षायांषष्ठी।ततः सततंनैशतमोवृत्तंयस्मिन्नितिबहुव्रीहिः।यद्वारतुवर्तते घञर्थेकविधानमि
तिभावेकः।शेषंप्राग्वत्।पूरणदृत्यिक्तव्यमिति।दृहआत्मनश्चेत्यंशेपिवार्तिकान्तर्गतः नतुसूत्रमितिकेचिद्भ्रमन्तितन्नादृतेस्तमितिभावः।तथाहि
सतिउत्तरसूत्रेआत्मानदृतिनलभ्येन ॥ ७ ठिनानामितिभावः।भाष्यवार्तिकविरोधदृत्यस्यतद्व्याख्यानग्रन्थविरोधदृत्यर्थः।तमुपपादयति।विशेषणे
त्यादि।परेतुतदारम्भोपिपादस्यपदेतिसूत्रेणादेश्यपादोपहतमित्यादेशवारणायविशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यस्यतत्रसूत्रेभाष्यएवाश्रयणेनात्रापितथाश्रयणे
बाधकाभावदृत्याहुः।आम्नन्नीति।आज्ञामिनिचआत्मनश्चपूरणेआत्मनश्चपूरणेउपसंख्यानंकर्त्तव्यमितिभाष्यंभ्रमेमूलम् ॥

विवेकिनामिति। आत्मनश्चेतिसूत्रेआज्ञायिनिचेत्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थंभाष्येसूत्रद्वयग्रहणम्। अतश्चात्मनश्चेतिसूत्रेचः सार्थकः। व्याख्यानभाष्येआत्मनश्चेत्युल्लेखस्तुवार्तिकस्याज्ञायिनिचेत्येतत्साधारणत्वभ्रमव्यावृत्तयेदृतिनेत्याशयः। भेदपरिकल्प्येति। आत्मत्वेचवर्त्तिपदार्थेनाजनार्दनत्वेनान्यपदार्थेतेतिभावः। अधिक

परस्यचेतितदुत्तरसूत्रेचव्यर्थमेवस्यादितिस्पष्टमेवविवेकिनाम। बहुव्रीहिर्वोह्यदृति। एकस्यापिवस्तुनोभेदंपरिकल्यवर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वंचविवक्षणीयमितिभावः। वैयाकरणाख्यायाम्। व्याकरणेभवोवैयाकरणी। अण्गयनादिभ्यदृत्यण्। साचासावाख्याचेतिकर्मधारयः। आत्मनेभाषादृति। यद्यपीयमाख्याशब्दाख्यांनदृष्टानथापिवैयाकरणीभवत्येव। धातुसूत्रगणोणादिवाक्यात्मकंपञ्चप्रस्थानंव्याकरणमितिसीकारात्। अस्याश्चधातुपाठेदृष्टत्वात्। ननुविकृतिप्रकृतिभावविरहात्रन्थनायस्थालीतिवत्समासोनस्यादतआहभोगविभागादिति। एतच्चवृत्तिन्यासावनुसत्योक्तम्। अलुग्विधिसामर्थ्यादित्यपीहसुवचम। हृदिस्पृगिति। हृदमंदिवंचस्पृशतीतिविग्रहः। कर्मणोऽधिकरणविवक्षायासप्तमी। भाष्येतुकर्मण्येवसप्तमीत्युक्तम्। अलुग्विधिरेवज्ञापकइतितदाशयः। अप्सुजदृति। दिगादिलाद्यत्। ओर्गुणः। वान्तोयि। प्राचांतुयेत्यनेजशब्दंपठित्वाऽप्सुजदृत्युक्तम। तदाकरेतुभाष्येस्थम। अप्सुजइतितुहलदन्तादित्येवसिद्धम्। अप्सुमन्ताविति। कारीर्य्यामाज्यभागौ ॥

रणत्वविवक्षयेति। ग्रामंगच्छतीत्यादिवत्फलसमानाधिकरणव्यापारस्यधात्वर्थत्वविवक्षयातत्तत्त्वविवक्षेतिबोद्धम्। अन्यथापरत्वात्कर्मसञ्ज्ञयातस्याबाधः स्यात्। अधिकरणसञ्ज्ञांकर्मसञ्ज्ञाबाधते। गेहंप्रविशतीतियथेत्याकरसूत्रेभाष्यात्। वस्तुतः फलस्यहृदयनिष्ठतयाप्रतीतावेवास्यहृद्योगेनस्थंसाधुत्वमित्याह। भाष्येत्विति। हलदन्तादित्येवेति। दृत्यपीत्यर्थः। तत्पुरुषेकृतीत्यस्यापिनासङ्ग्रहः ॥

नोक्तदोषेति। अनित्यत्वान्मनुपः सिद्धिस्तदाश्रयणाच्चलुक्। प्राप्तिरितिभावः। तादृष्यादाविति। दृश्यमानोपिभाष्येतथापाठोऽसांप्रदायिकोहरदत्तविशेषादिभा
वः। उक्तञ्चेति। एतत्सर्वंहरदत्तानुरोधेनोक्तमित्यन्यत्रविस्तरः। मूर्खाहीति। ब्रह्मज्ञानरहितादित्यर्थः। तेहिपशुवदेवनियम्यास्तदाह। देवपशुत्वादिति। पौष्टिक

अपस्वग्नेसधिष्टव अपुमेसीमोअब्रवीत्। इत्यनुवाक्ये। तत्रचापुशब्दोस्ति। नन्वेवंप्रकृतिवदनुकरणमित्यनिदेशेनअपुंसदितिसोः श्रूयमानत
दन्तात्प्रथमायाअपीवेमनुवेवदर्शनमतिदेशप्रयुक्तौतुसौर्लुकः प्राप्तिरेवनास्तीतिचेत्। सत्यम्। अतिदेशस्यवैकल्पिकत्वान्नोक्तदोषइहयमपि।
वैकल्पिकत्वेप्रमाणंतुयत्तदेतेभ्यइतिसौत्रनिर्देशउक्तः। प्रकृतवार्तिकमपितथेतिद्योतयम्। यत्तुप्राचामनिधितिपठित्वाअपुमनिरित्युदाहृतम्। त
द्वाष्यादौनदृष्टमायत्तुवदन्ति। मनुधितिपाठेसत्यमन्यत्रामनुपः कथंसंभवइतिचिन्त्यमिति। तदेवचिन्त्यम्। पाठान्तरस्यानाकरत्वात्। मनुपःसंभवस्यो
क्तत्वाच्च। पश्यतोहरइति। षष्ठीसमानाधिकरणेतिषष्ठी। पश्यन्तमनादृत्यहरतीत्यर्थात्। देवानामिति। मूर्खाहिदेवानांप्रीतिंनयन्ति। देवपशुत्वात्। मनुष्य
वशेपमस्यमनुः शेपः। शेपशब्दोहिअकारान्तोप्यस्ति। शीङोनीपादित्वादौणादिकः प्रत्ययः। तथाचमन्त्रः। यस्यामुशन्तः प्रहरेमशेपमिति। एवंपुच्छ
लाङ्गूलाभ्यामपिबहुव्रीहिः। ऋष्यादिशेषाणामेताः सञ्ज्ञाः। बहवश्चब्राह्मणादौप्रसिद्धाः। मातुः पितुर्भ्यामितिसूत्रेसमासइत्यनुवर्तनम्। नस्यफलमा
हअसमासेतिति। दृहपाशिकमपिचलनेत्यर्थः॥ इत्यलुक्समासः॥ घरूप। चेलडितिपचादौटित्यत्रतेईनिवर्थम्। ब्राह्मणितरेति। तसिलादिषिति
पुंवद्भावस्तुन। जातेश्चेतिनिषेधात्। एतेनपुंवद्भावंबाधित्वापरत्वाङ्ङीषेतिङ्गवचनेपरास्तःअमलकीतरेति॥ ॐ मपीलिनित्यस्यप्राप्तिरेवन।त्रवधानात्। इत्यलु

क्समासः॥ परास्तइति। निषेधसत्त्वेनपुंवत्त्वप्राप्तेरेवाभावादितिभावः। पङ्क्तिरेत्यादौतुपरत्वादितिवक्तुमुचितम्॥

नित्यस्त्रीलिङ्ग· इति। वृक्षजातिः स्त्रियामिति लिङ्गानुशासनसूत्रादिति भावः। आमलक्यादिदर्शनानन्तकाचिकामलक्यन्यत्। शोनकश्चारलस्त्रिष्वफलात्त्वामलकीत्रिषु त्यमरात्। तिष्यफलाख्यामलकाविशेष्यस्त्रिलिङ्ग· त्वमपि। तस्मादेवतुशब्दादन्यानित्यस्त्रीलिङ्गे· तिलभ्यते। नायन्तुशब्दश्चारलपर्यायस्त्वंत्रिष्वफलायाम्मावर्षयि आमलकीशब्दोवक्ष्येनित्यस्त्रीलिङ्गः। एवंकुवलीशब्दः। नद्याः पूर्वसूत्रेश्रुतादन्यः शेषः सचद्विधेत्याह। अङ्गेनेति। निर्मूलमिति। यत्तुवृत्तिकृतोक्तं पुंवद्भावोऽत्र पक्षेवक्तव्यः। श्रेयस्तरा। विदुस्तरा। प्रकर्षयोगात्प्राक्स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात्सिद्धमिति। अत्रेदंवक्तव्यम्। दृढपुंवद्भावदृत्यादिमुनित्रयानुक्तत्वादप्रामाणिकम्। सूत्रकृताहितसिलादिषितिनित्यएवपुंवद्भावउक्तः। ननुपाक्षिकः। भाष्यवार्तिकयोरपिनाधिकमुक्तम्। प्रमाणतामभ्युपेत्यापिब्रूमः। कथमिहवचनंव्यज्यतेपुंवद्भावो यः प्राग्रः सोऽत्रपक्षेवक्तव्यइतिउतपुंवद्भावएववक्तव्यइति। आद्येपुंवद्भावनिषेधार्थमिदंवचनंस्यात्। तथाचवृत्तेः प्रागेवत्वदुदाहृतानिश्रेयसीतमाविदुषीतमाविदुषीतरेनिर्दीर्घडीनीषिष्ठानिरूपाणिरिद्धन्तुनाम। प्रकर्षयोगादित्यादिलक्षीमग्रन्थस्त्वसङ्गतएवस्यात्। सहिउपसंख्यानंप्रत्याचष्टेइतिन्यासकृतावतारितः। प्र त्याख्यानेचतस्यपुंवद्भावफलकत्वेसत्येवस्यात्। ननुतन्निवृत्तिफलकत्वेवस्तुतस्तदपिना। ङ्याबग्रहणंतद्धितविधानार्थमित्युक्तत्वात्। स्वार्थेद्रव्यलिङ्गाद्यजुत्तरमे वप्रियकुत्सनप्रकर्षादिविवक्षेतिभाष्येनिर्णीतत्वाच्च। द्वितीयस्तुसम्भवेद्यदितसिलादिमद्धेतरद्भमपीनपरिगण्येयातान्नोतुसर्वैरेवपरिगणितोदर्शनीयतरा दर्शनीयतमेतिचोदाहृतम्। नचवृत्तिग्रन्थेऽदृढपुंवद्भावेतिमेत्यादिदीर्घोपन्यासः स्थितिप्रदर्शनपरोनतुत्रैरूप्यपरइतिवाच्यम्। प्रकर्षयोगादिग्रन्थशेषविरोधात्। त स्मादसङ्गतएवायंवृत्तिग्रन्थइति। एतच्चसर्वमितिमन्यतइतिवदताहरदत्तेनथनिनम्। न्यासकारस्यतुदृढमुपसंख्यानमितिभ्रमः तत्रत्याख्यानेयुक्तमि तिभ्रमः स्मास्येवेतिनदूष्यदर्शिनास्पृष्टमेव ॥ ७ नुंस्त्रीलिङ्ग·निर्देशेनैवतद्भावनेरित्याहुः। नदपिनेति। प्रकर्षयोगात्प्राग्नित्यस्योक्तिसम्भवेनेत्यर्थः। दृ ढनिदिगिति। दिगर्थेस्तुयद्यपिविदुषीनरेतिरूपासङ्गतिंशङ्क·ते। पुंवद्भावोत्रेति ॥

पक्षेऽह्रस्वाभावपक्षेऽदित्यर्थः। तत्पक्षेपुंवद्भावएवोदाहर्तुमुचितोनतुदीर्घदितिभावः। समाधत्ते। प्रकृतीयोगादिति। एवंतथापूर्वकर्मविवक्षयैवविहितरेत्यादेःसि
द्धेह्रस्वविकल्पविधानसामर्थ्यात्पक्षेदीर्घग्रहणम्। कृतपूर्वीकटमित्यादेर्यथापूर्वकर्मविवक्षापश्चात्तत्संबन्धेएवंप्रकृतेपिपूर्वसामान्येनपुंसकत्वविवक्षाकृत्वा
ततएवतरपिपश्चात्तदर्थविशिष्टेस्त्रीत्वविवक्षास्वार्थेस्यादेरपियल्लिङ्गं पूर्वविषयसिद्धंतन्नस्कार्यमन्तरङ्गमित्येषएवार्थइतिरत्नग्रन्थेयोजनाकर्तुंशक्याततथापिप्र

एवंस्थितेपक्षेपुंवद्भावोवक्तव्यइतिप्रक्रियाग्रन्थः न्यायसिद्धमिदमित्यादितद्व्याख्यातृग्रन्थश्चरत्निन्यासोक्तार्थानुवादोमूलशैथिल्यादनादर्त
व्यइतिदिक्। पादस्यपदा। पदेनिसौत्रोविभक्तिर्लुक्। ऋचःशे। शइतिशस्त्वयस्येदमेकदेशानुकरणम्। उदमेघइति। सादृश्यात्पुरुषस्येयंसञ्ज्ञा।
उदपेषमितिस्नेहनेपिष्नइतिणमुल्। उदधिर्यत्रइति। उदकंधीयतेस्मिन्नितिविग्रहः। कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः। उदमन्यइति। द्रवद्रव्यसंस्कृ
ताःसक्तवोमन्थाः। तृतीयेतियोगविभागात्कामासः। ष्यङःसंप्रसारणम्। दहतस्तुरुषइत्यनेनपूर्वपदमुत्तरपदंचआस्पिष्यतेइत्याशयेनाह। पूर्वप
दस्येति। उत्तरपदंयोरितिच। इहोत्तरपदेनपुत्रवतीतिविशेष्यतेनतुविपरीतंतेनकारीषगन्ध्यापरमपुत्रइत्यत्रनातिप्रसङ्गः। मालभारीति। मालांबिभर्तीति
ताच्छील्येणिनिः। केचित्तुहारिणितिपठन्ति। कारेसत्यागदस्यासत्यङ्कारः ——— समयकरणम्। अशपथेपिपरत्वाङ्कारंबाधित्वामुम्। अगदंङ्कारोवैद्यः ॥

कृतविषयेःस्यार्थस्यभाष्यानुक्तत्वादीदृशेर्थेः प्रकृतेनसाधुत्वनियामकइति। शस्प्रत्ययस्येति। लोमादिषुपादशब्दपाठाभावादितिभावः। संख्येकवचनादितिशस्।
योगादिति। सुप्सुपेत्युचितम्। आस्पिष्यतेइति। तत्रपूर्वपदंष्यङोविशेष्यत्वेनष्यङन्तग्रहणम्। ष्यङ्मात्रस्यपूर्वपदत्वाभावादितिबोद्धव्यम्। समयकरणम्। श
पथकरणम्। मस्यंकारः। शपथकर्त्तृच। वैद्यइति। विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणंचेत्यपिबोद्धव्यम् ॥

अभ्युपगमइति।तत्कर्तीचेत्यपिबोद्धम्।अव्ययमिति।तिङन्तानुकरणमित्यन्ये।हरदत्तइति।केयटश्चापठत्तएवेति।तेनतदर्थोपीतिभावः।कइति।अविविभाषेतिलत्वम्। दूरस्तुङारोभ्युपगमः।अस्त्रिति।तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमाधेनुंभव्येति।भव्यगेयेतिकर्तरिकृत्यः।धेनुश्चासौभव्याचेतिविग्रहः।भविष्यन्तीधेनुरित्यर्थः।गौनमस्मृतौ तुस्नातकधर्मेषुअधेनुंधेनुभव्येतिब्रूयादितिप्रपञ्चितत्वान्नुमागमोनेति।तद्व्याख्यायांमितासरायांहरदत्तः।लोकेष्टशइति।ष्टणतिः पूरणकर्मेतिहरदत्तः।प्रीणनइतिपठ्यतेएव।अनभ्याशमित्यइति।अभ्याशंसमीपंतद्विरुद्धमनभ्याशंदूरम्।एतिस्तुशास्त्रियादिनाद्दणःक्यप्।भ्राष्ट्रमिन्धइति।कर्मण्यण्।पञ्चम्नेनवाषष्ठीसमासः। निमित्तेलइतिमत्स्यविशेषः।गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः।गिलगिलेचेति।गिलेलीतीतिगिलगिलः।तिमींगिलगिलइतिविग्रहेदरमारब्धम्।नित्यमेवेति।पूर्वविप्रतिषेधेनेतिभावः।सज्योतिरिति।समानंज्योतिरस्येतिबहुव्रीहिः।यस्मिन्ज्योतिर्निशादित्येनसेत्रेवाउपनिपतितन्तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशोचंसज्योतिरित्युच्यते।एषोदरादीनियमोपदिष्टम्।निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानामुणादयोबहुलमितिसिद्धिः।अनेनतुसमासपदानामितिविवेकइतिहरदत्तः।वस्तुतस्तुसमासविषयकमेवेदमितिननियमः।हंससिंहशब्दयोरपिप्राचाङ्कारिकायामुदाहृतत्वात्।हन्तेःपचाद्यचिसमागमः।हिंसेःपचाद्यचिहकारसंकारयोःस्थानव्यत्ययः।यदितुभवेदित्यादिश्लोकस्यापिप्रकृतसूत्रोदाहरणतायांनाग्रहः किंतुनैरुक्तमुत्पत्तिरनेकधेत्येतावन्मात्रंतदाहरदत्तोक्तविवेकोपिनिर्बीजएवेतिदिक्।आकृतिगणोयमिति।तेनान्यदपिसिद्ध्यति।यत्वालुम्येदवश्यमःकृत्येतुङ्कामममनसोरपि।समोगाहिनतनयोर्मांसस्यपचियुङ्घञोः।अन्तमितिशेषः।कृत्यप्रत्ययान्तेउत्तरपदेवश्यंशब्दस्यान्तमकारंलुप्तमालुम्येत्।तथाकामशब्देमनस्शब्देचपरंतुम्शब्दस्यान्तम्।तुमितिषष्ठ्यर्थेप्रथमा।युट्घञ्प्रत्ययपरोयःपचधातुःतस्मिन्परेमांसस्यान्तमकारंलुप्येदित्यर्थः।अवश्यसेव्यः।गन्तुकामः।गन्तुमनाः।संहितासंहितः ॥ ७ ॥ त्यादिश्लोकस्यापीति।भवेद्यूर्णागमाद्धंसःसिंहोवर्णविपर्ययादित्यादिश्लोकस्येत्यर्थः।अनेकधेति।उणादावेवप्रत्ययोन्यत्रेत्येकोपगेत्रोक्तस्तदात्रत्ययातिरिक्तकार्यमत्रोणादिलादित्येवमित्यर्थः।तुंकामेत्यत्रतुमितिसमोप्युपलक्षणम्।तेनसकामःसमनाइतिसिद्धम् ॥

निपातनादिति। इषोदग्रादिषु विशिष्टपाठादित्यर्थः। समासस्येति। मांसस्येत्यर्थः। पचेर्मांसेनावश्यं कर्त्तव्यमित्यादिसिद्धिः। मांसस्येत्यर्थः। पचेर्मांसेनेत्यादिवार्तिकेनापि सूपपादोऽनभिधानात्। क्तान्तस्येति। साधु। निर्वाहं दृष्टिः। तेनकार्यविशेषेभक्त्यन्तद्विशेषेपदत्वंचेतिभावः। व्याख्यायामिति। तन्मन्त्रपरकेक्रतावधाविति पदेउक्तमित्यर्थः। तन्नेति। [illegible]
सततः। सन्ततः। मांसस्येति। मांसाकः। दृहसंयोगान्तत्वेपाभावोऽपि निपातनाद्वोद्यः। कृन्त्सितुअयस्मयादित्वेनापि निर्वाहउक्तः। अपरस्परक्रियासातत्यइतिसूत्रे सातत्यनिर्देशेनैवैकदेशानुमतिद्वारापूर्वाचार्यपठितोमंस्नोकोज्ञापितइत्याहुः। नहिवृतीति। एषुपरेषिति। उत्तरपदेषितिबोद्यम्। उपनह्यतइत्युपानत्। संपदादित्वात्कर्मणिक्विप्। निवर्ततेदृतिनीरुत्। प्रवर्षतीतिप्रावृट्। मर्माणि विद्धतीतिमर्मवित्। रुचदीप्तौ। निरोचनेदृतिनीरुक्। ऋतिंसहतेऋतीषट्। सहेः षतनतीभ्यांक्त्वेत्यत्र सहेरितियोगविभागादनुक्तसमुच्चयाद्वासस्यषत्वमितिन्यासकारः। पूर्वपदादितिषत्वमितिहरदत्तः। परितनोतीतिपरीतत्। गमः क्वावित्यत्रगमादीनामिष्यतइतिवचनान्ननोर्नलोपः। यत्तुवेदभाष्येऋतेनमित्रावरुणावृतावधाविति मन्त्रस्यव्याख्यायामुक्तंऋतस्यवर्द्धयितारावित्यर्थेऽन्तर्भावितण्यर्थात्वृधेः क्विप्। नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घइतितच्चिन्त्यम्। प्रकृतसूत्रेवृधेरनुपात्तत्वात्। तस्माद्न्येषामपीतिदीर्घस्तत्रबोद्यः। वनंपुरगा। व्यत्ययेनषष्ठ्याःस्थानेप्रथमेत्याह। वनशब्दस्येति। विद्यार्थइति। असञ्ज्ञात्वेनपूर्वपदात्सञ्ज्ञायामित्यस्याप्राप्तेरितिभावः। अतएवाहानिपातनादिति। यत्तुव्याचक्षतेऽहलन्तादितिसप्तम्याअलुगितितन्नेतिभावः। प्रथमेनिसप्तम्यर्थस्यप्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भावादितिभावः। निषादइति। निषीदत्यस्मिन्पापमितिनिषादः। पुलिन्दोमनुष्यजातिः। हलश्चेत्यधिकरणेघञ्। कथंतर्हिप्रतीहारोदौवारिकः। अत्राहुः। प्रतीहारेद्वारम्। तत्स्थानाच्छब्द्यमिति। एकचितीकइति। शैषिकः कप्। अनोदन्तेत्यादि। अत्रकेचिद्दृष्टेतिहस्वान्तंपठित्वाग्रहादृष्टृदृतिबहुव्रीह्यन्तेवायंदीर्घइत्याहुः। अन्येतुदीर्घान्तमेवपठन्तस्तत्पुरुषस्याप्युदाहरणतामाहुः। दृहणादिति ॥७॥ सञ्ज्ञात्वाद्धलदन्तादित्यस्याप्राप्तेरित्यर्थः। सप्तम्यर्थस्येति। अत्रेशब्दार्थस्यप्राधान्येपीतिभावः। कथमितिशौवारिकेप्रतीहारपदप्रयोगः कथंसाधुरित्यर्थः। तत्पुरुषस्यापीति। एकदेशविकृतन्यायेनबहुव्रीहेरपीत्यर्थः। शौवादेष्टोमणिरितिग्रादेरजीतिसूत्रेभाष्यप्रयोगादितिबोद्यम् ॥

वक्तव्यमिति।तत्पदग्रहणं वार्त्तिकमित्यर्थः।चत्वार्यङ्गान्यस्येति।नचोत्तरपदत्वेचेतिनिषेधात्कथमङ्गशब्दस्यपदत्वम्।प्रत्यासत्तेरुत्तरपदस्यैवार्थिकत्वमवयवत्ववृत्तेरित्यन्यत्र वि
केचित्तुकाश्येतितालव्यमंद्यपठन्तितन्त्रादिकमितिभावः।शिरीषवणमिति।ननुयस्यफलमेवनपुंसकंवनस्पतिः।द्राक्षस्यत्यत्रफलैःपुष्पातैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्य
मरकोशात्।सचउदुम्बरादिः।शिरीषम्तुनवधातस्यपुष्पफलोभयसत्त्वात्तत्कथमिहणत्वमितिचेन्।सत्यम्।द्रुहवनस्पतिशब्देनद्रुसमानमुपलक्ष्यते।अत्रचलिङ्गंलुपियु
क्तवदितिसूत्रेमक्तिवचनेदृतिकिंशिरीषाणामदूरभवोग्रामःशिरीषालस्यवनंशिरीषवनम्।वनस्पतित्वमतिदिश्येदंतत्त्वणत्वंस्यादितिभाष्यकारोक्तिः।द्रारिकादिन्यदृति।
ओषधित्वात्प्राप्तिः।क्षीरपाणाउशीनरादृति।उशीनरशब्दोदेशवची।नहूत्तिषैपचारिकः।शिरिनद्यादीनामिति।वक्तव्यमेतन्।सज्ञायांप्राप्तेऽसज्ञायामप्राप्तेउभयत्रविभाषे
यम्।माषवापिणीविति।बहुलमुभीरण्येदृतिणिनिः।श्रीहिवापाणीति।कर्मण्यण्।उत्तरपदेयदिति।अत्रचव्याख्यानमेवशरणम्।प्राच्यस्तुनुग्रहणमिहज्ञापकमित्याहुस्तदर्शय
ति।अतएवेति।ज्ञापकंशिथिलमितिधनयति।किंचेति। परिपक्वानीति।अत्रकुमतिचेतिनिषेणत्वंप्राप्तम्।हरिमाणीति।मनेर्णेयन्तात्किप्।प्राक्सुब्युत्पत्तेःसमासात्तनकारा
न्तमुत्तरपदम्।नान्तत्वान्ङीबूलम्।चतुरङ्गयोगेनेति।चत्वार्यङ्गान्यस्मातेनयोगदृतिविग्रहः।अतद्धितदृति।व्यधायकस्यपदस्यतद्धितश्चेत्यरोनभवतितदानिषेधदृत्यर्थः।
आर्द्रगोमयेणेति।अत्रगोशब्दःपदम्।पारस्करदृति।पारङ्करोतीतिविग्रहेकृञोहेतुताच्छील्येटिटः।किंकिन्येति।किंकिंदृथातीतिविग्रहेअतोऽनुपसर्गेकः।पूर्वस्यकिमोनलोपःसु
दृषलञ्चनिपात्यतेरूढिशब्दाश्चेतेकथंचित्सुसाद्याःतद्धृहतीतिगणसूत्रम्।तादितिःतलोपश्चेत्यत्रेतिभावः।चर्चेनेत्युपलक्षणम्।करोभरीतिलोपस्यापिसुवचत्वात्।दकारत
कारावितिनद्धृहभ्यांयथासंख्यंबोद्धम्।प्रायसेति।प्रायःपार्श्वविनिर्दृष्टंचित्तेस्यविशोधनमितिस्मरन्ति।आकृतिगणोयमिति।तेनपरःशताद्दृतिदिगुः।अधिश्वसनीर्जन
नाःपरःशताःदृतिमाघः।शतात्परादृतिविग्रहेपञ्चमीतियोगविभागात्समासः।राजदन्तादित्वात्परनिपातः।सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेपुंवद्भावः।लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्यविशेष्यनिघ्न
ताःपारस्करादित्वात्सुडितिदिक् ॥ ॥ दृतिसमासाश्रयविधयः ॥ ॥ स्वरः।पञ्चमीतियोगविभागादितिसुसुपेतिन्ये॥ ॥ दृतिसमासाश्रयविधयः ॥ ॥

समर्थानाम्।अलुग्विधानाद्वीति। तेनहिस्वार्थेपरिपूर्णस्यैवपदान्तरसंबन्धदृतिबोद्धव्यदृतिसुबन्तादृत्यनिः।कुक्षिनदृनिसूत्रभाष्योक्तरीत्यात्रसिद्धेतिभावः।किंचतत्संबन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्ययदृत्यादिरीत्यातस्यापत्यमित्यादेर्वाक्यार्थदृतिसंबन्धादिबोधनार्थविभक्तुत्पत्तिरवश्यकीतिदिक्॥उचितमिति।भवदृत्यस्यैवैकल्पिकत्वेपिभाष्यानुष्ठानेधर्माधिक्यादुचितमित्यर्थः समर्थानाम्।नतुप्रकृतसूत्रेएकार्थीभावरूपंसामर्थ्यंग्रहीतुंनोचितम्। समर्थः पदविधिरितिपरिभाषयागतार्थत्वात् षकालननेतिते अलुग्विधानाद्विसुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः तथाचपदविधित्वंस्पष्टमेवअतआह।सामर्थ्यमितिकृतेत्यादि।अस्यफलंतुतस्यापत्यमितिसूत्रेमूलएवस्फुटीभविष्यति।इहसमर्थात्प्रथमादितियुक्तंवक्तुम्।महेत्यर्गा नाहःप्राग्दीव्यतोण्।अश्वपत्यादिभ्यश्चप्राग्दीव्यतीयेचितिदीव्यतःप्राक्प्राक्दीव्यत्।अपपरिबहिरञ्चवःपञ्चम्येतत्रयीभावइत्याहुः।प्रागिति।व्यतमितिनुउचित्मात्रमयदृतिट चूप्रवृत्तेः।ततोभवार्थेवृद्धाच्छःत्यपुनःअमेहेत्यादिपरिगणनात्।अव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनंनलुड्मुखस्वरेपचारादृतिपरिगणनाच्च।अचामादेरितिनिर्धारणेषष्ठीत्ते नार्थसिद्धमाह।अचदृनिञ्चोञ्णितीतिसूत्राद्वचदृत्यस्यानुवृत्तिरपीहसुवचा। प्रामादिकमेवेति।यद्यपिचानुवर्ण्यादेराकृतिगणत्वात्प्यञ्नाएतत्सूपपादंत थापिहरदत्तग्रन्थानुरोधादेवमुक्तम्। दित्यदित्यादित्यपूर्वपदशब्दस्योत्तरपदशब्देनबहुव्रीहिकृत्वादित्यादिभिर्ढञ्ढः कार्म्यदृतिव्याचष्टेदित्यादिभ्यः पत्युत्त रयदाद्येतिपत्यन्तादितितुनोक्तम्।बहुचूर्वादपिप्रसङ्गात्। दैत्यदृति।ननुदितेर्ण्यप्रत्ययोदेवतार्थेसावकाशःअपत्येतुपरत्वादितःष्यानिञदृतिरुत्स्यात्। सत्यम्।पठ्यतेतत्रपूर्वविप्रतिषेधः ण्यादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति। अर्थविशेषेकिम्। औष्ट्रघ्नम्।उष्ट्रपतिर्नामपन्नम् ॥ ।अतएवदीव्यदित्ययुक्तमितिनोक्तम्। तान्ताच्चेअत्ययानामत्रमात्रेइतिटिलोपवारणार्थन्तस्यानित्यत्वाच्चयषेक्षेणः स्यादित्यप्यस्योचितत्वंबोद्धव्यम्।परिगणनाच्चेति। इयमभ्यु च्चययुक्तिः। भाष्येतत्प्रत्याख्यानात्।ण्वसुक्तमिति।ष्यञिनपुंसकत्वापत्तिः।स्वरेभेदश्चेति। हरदत्ताशयदृतिनदनुरोधदृतिभावः ॥

परिषदश्चेत्यजिति। नचपत्रात् बाह्येदित्युक्तेरयमप्यर्थविशेषलक्षणइतिवाच्यम्। इदमितिसामान्यशब्देनतद्विशेषसङ्ग्रहात्। विशेषलक्षणप्रत्ययस्यैविशेषशब्दोपादानेनबोधि
नार्थकप्रत्ययत्वमितिभावः। दितिशब्दादिति। क्रिजन्तादिति शेषः। एवमदितेरपि। ञ्नैषिकृतेदिति। क्तिजन्ताभ्यामितिशेषः। नपदान्तेति। पूर्वत्रासिद्धेनेतिनिषेधेऽपत्रबोद्धव्यः। निर्वा
तस्येदमपत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ्। अथकथंदैतेयइति। अत्राहुः। दितिशब्दात् कृदिकारादक्तिनइतिङीषिकृतेस्त्रीभ्योढक्। ण्यस्तुनास्ति। विशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वा
दितिभावः। आदित्यइति। आदित्यशब्दात्ण्यप्रत्ययेयस्येतिलोपेहलोयमामितियलोपः। नचाल्लोपस्यस्थानिवद्भावः। नपदान्तेतियलोपेतन्निषेधात्। काशिकायामिति। हरदत्तमाध
वादिग्रन्थेत्येवम्। नथाचप्रयोगः। नाप्रयामशतशोमाम्यः पुनर्यातनादनि। भाष्येतुनैनदृष्टम्। तत्रष्यञाप्रयोगोनिर्वाह्यः। बहिषदिति। टिलोपवचनमव्ययानांभमात्रस्या
नित्यत्वज्ञापनार्थमितेनातीयदित्यादिसिद्धम्। ण्येप्रकृतेयञ्वचनमादुदात्तार्थम्। प्राचोग्रन्थेनुयण्चेतिपठ्यतेतदसाकरम्। अम्बस्थामइति। भाष्योदाहरणादेवेहतदन्तवि
धिः। अन्यथाबलवाचिनः स्थामन्शब्दस्यकेवलस्यापत्येनयोगाभावेपिजातादिष्वविधिःस्यात्। अम्बस्येवस्थामयस्येतिबहुव्रीहौष्टषोदरादित्वात्सस्यतः। गोरिति। नकेव
लमपत्यएवकिंतुसर्वेषुप्रत्ययेषु। गव्यमिति। गविभवइत्यादिरर्थः। अनेनहिगव्यमितिजैमिनीयसूत्रेविद्यमानंदूषयन्नोवार्तिककारःस
माहिताः। केचिनुप्रायेण्यतीयेभ्यः। नत्वत्राप्यर्थेअयंयदितिव्याचक्षाणाः गवाचरतिगव्य इत्याद्यप्याहुः। गोरूप्यमित्यादिहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यः मयट्चेति
रूप्यमयटौ। उत्सादिभ्योञ्। अणस्तदपवादानामिञादीनांचापवादोयम्। दृहपठ्यतेवक्ष्यासे। असेअसमासेपूर्वाचार्यसञ्ज्ञेयम्। वक्ष्यतेस्मापत्येवाक्ष्यः। असे
किमगोवक्ष्यिः। असइत्येतदेवेहतदन्तविधिज्ञापयति। तेनअधेनूनांसमूहः आधेनवइतिसिद्धति। धेनुशब्दस्येहपाठात् ॥
ञ्यइति। ण्यञः पित्त्वेप्यजादिपाठादितिभावः। स्त्रीत्वंतुलिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वादितिन्यायेनबोद्धव्यम्। वस्तुतस्तुस्त्रीषोपिप्रागुपपादितहरदत्तादिरीत्याप्रमादस्यैवेतितत्त्वम्।
याम्याः शंसन्तीतिवैदिकप्रयोगनिर्वाहस्तुछान्दसत्वादित्यन्ये। आहुरिति। युक्तंचैतत्। भाष्येसर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गे यदित्युक्तेः। अपवादइति। बाधकइत्यर्थः। तदप
वादेजादीनांण्यादयोर्थविशेषलक्षणादितिपूर्वविप्रतिषेधेनबाधकइतिभावः। धेनुरनञित्यत्रचानञइत्युक्तेर्नञ्पूर्वेनढगितिबोद्धव्यम् ॥

धेनोः कादेशसत्त्वेनेकनित्यनुचितमतआह। ठकमित्यर्थइति। कैयटइति। तदर्थान्तइतिप्रकरणेइतिशेषः। सूत्रइत्यमिति। विद्यालक्षणसूत्रान्नादिनिवार्तिकेवार्तिकसूत्रिकइतिभाष्योदाहरणात्। सूत्राच्चकोपधादिति सूत्रेसंख्याप्रकृतेः सूत्रवाचकादिनिवाच्यम्। यद्वाष्टकइतिनेहमाहावार्तिकइतिभाष्याच्चस्वल्पतल्प्रकरणस्यभाष्यप्रामाण्याच्चस्वरि

नचैवंधेनुकंगौधेनुकंचनसिद्धेदितिवाच्यम्। धेनुरनड्वुहमुत्पादयतीति विशेषवचनस्यभाष्येआपिशलिमतत्वेनोदाहृतत्वात्। ठकमितिठकमित्यर्थइतिकैयटः। अग्निकलिभ्यामितिअयमर्थः। सूत्रकृतासास्यदेवतेत्यधिकारेअग्नेर्ढगितिसूत्रितंदृष्टंसामेत्यधिकारेकलेर्ढगितिवार्तिककृतापूरितम्। तदिदमनुवृत्त्यमपनीयप्रागीव्यतइति प्रकरणेऽग्निकलिभ्यांढगितिपाठ्यम्। तेनअग्नेरपत्यमग्निनादृष्टंसामअग्नौभवंवाग्नेयंकालेयमितिसिद्धम्। एतेनमीमांसकैर्यदुक्तंकलेर्ढगितिपाणिनीयसूत्रमयार्थकमित्यादितत्सर्वमवैयाकरणमीमांसकसन्तोषार्थमितिप्रपञ्चितंशब्दकौस्तुभेऽ। दित्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः। स्त्रीपुंसाभ्यामप्रागित्यनुवर्त्तते स्त्रैणइति। स्त्रीषुभवः स्त्रीभिर्हरतिस्त्रीभ्योहितइत्यादिः। वत्यर्थेनिःसामान्यापेक्षंज्ञापकमितिभावः। अतएवोदाहरतिस्त्रीवदिति। कथंतर्हित्वतलौ। स्त्रीत्वंस्त्रीतापुंस्त्वंपुंस्तेतिआत्वादितिचकारादिनिवस्तेर्हि गोर्लुगनपत्येहिगोरितिषष्ठीतदर्थस्यहेतुत्वम्। तच्चरथन्तरसामत्वादेरिवभावितोपिबुद्ध्याह्यवसायात्। तदेतदाहः। हिगोर्निमित्तमिति। अजादिरिति। एतच्चोत्तरसूत्रादनुवर्त्तमानस्यापकर्षाल्लभ्यते ॥

तोवानुदात्तइतिसूत्रभाष्याच्चवार्तिकेपिसूत्रत्वाङ्गीकारादितिभावः ॥ ऽदित्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥ सामान्यापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामितियोगापेक्षमित्यर्थः। हेतुत्वमिति। ननुस्थानसंबन्धःप्रत्ययादर्शनस्यैवनुत्वात्। नाप्यानन्तर्यसंबन्धः। पञ्चकपालस्यपुरोडाशस्येदंपाञ्चकपालमित्यादावतिप्रसङ्गादितिभावः। रथन्तरसामस्यादेरिति। यदिरथन्तरसामासोमः स्यात्ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयादितिश्रुताविति भावः ।

नन्वचीत्यपकर्षेदिरयदस्यत्रनस्येदमित्यधिकारविहितयतोलुक्नस्यात्नचेष्टापत्तिः। येनविधिस्तदन्तस्येतिसूत्रस्थभाष्यविरोधादनआह। वायहणमिति। समर्थानामिति सूत्रस्थमित्यर्थः। तेनकस्यचिदनजादेरपिलुक्सिद्धिरितिभावः। अग्रेतुनसंबन्धः। फक्फिञोर्निसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणात्। वस्तुतोवीतिनापकृष्यते। अनभिधानान्नातिप्रसङ्गइतितत्त्वम्। तस्येवेति। अत्रगोत्रप्रत्ययस्यान्यलुकोःसंभवोबीजम्। सचोपपादयिष्यते। गोत्रेइत्यस्यफलमाह। कुवलस्येति। अत्रफलेलुक्सत्त्वेनगोत्रप्रत्ययइतिस्यष्टम्। तस्यैवालुग्यथास्यादिति। गोत्रेइतीत्युक्तिस्तत्त्वेएतदर्थलाभइतिएतन्मात्रेणैवेतिबोद्धव्यम्। तद्राजस्येत्यंत्रबहुषित्यनुवृत्तेस्तदर्थेतत् प्रकरणस्थमितिबोद्धव्यम्। अतएवजनपदशब्दात्क्षत्रियादञितिसूत्रेतद्राजलुकोप्ययमलुगुक्तः। यनुगोत्रस्त्रियाइतिसूत्रेणस्यणित्वेकिमर्थम्। वतण्डस्यगोत्रापत्यंस्त्रीवतण्डीवतण्डाचेतिविहितयञालुक्स्त्रियामितिलुकिशार्ङरवादित्वात्ङीन्तस्यापत्यंवातण्डोजात्यदस्यादेर्वृत्त्यर्थम्। नचगोत्रेलुगचीतिलुक्प्रतिषेधः ईकारेणव्यवधानादित्युक्तम्। तत्रकिङ्कार

वृग्रहणमनुवर्त्यमवस्थितविभाषाश्रयणेनवा॥गोत्रेलुगचि॥गोत्रेकिम्। यस्कादिभ्योगोत्रेइति प्रकरणेनयस्यप्राप्तंतस्यैवलुग्यथास्यात्। नेह। कुवलस्येदंकौवलम्। बादरम्। यूनिलुक् ॥

ण्मस्यादइतिपुंवद्भावइत्युक्तम्। तत्रैकदेशस्योक्तिः। पुंवत्त्वेनङीनइवलुकोपिनिवृत्तेरितितत्रात्रबाधकम्। यद्वा। तत्रेत्यस्यतत्रयोजनंनपुंवद्भावेनङीलुकोर्निवृत्तिसिद्धेरित्यर्थइतितत्तद्विरोधः। यदपिवान्यस्मिन्निति सूत्रेणगोत्रयुवसञ्ज्ञयोः समानेशेपीलायाअपत्यंपैलः पीलामावेत्यण्तस्यापत्यंयुवाणोद्यचइतिफिञः पैलादिभ्यश्चेतिलुक्पैलस्यच्छात्राः पैलायाः। अत्रापिगोत्रेलुगितिफिञोलुक्प्रसङ्गः। असमावेशेत्वस्यप्राप्तौअन्तरङ्गत्वात्पैलादिलुगितिउक्तम्। तस्यायंभावः। समावेशेहितीयाद्यायस्थलुड्ग्रात्रस्यमद्धोपवादन्यायेनायमलुक्स्यात्। असमावेशेनमुवप्रत्ययविषयेःस्याप्रवृत्तेस्तेनन्यायेनभूम्निप्राप्तस्येत्यर्थलाभइतिनतद्विरोधोलेशतोप्यस्माकमितिदिक् ॥

दूहेनि। हिगोर्लुगनपत्यदृत्युत्तरम्। अचि। यूनिफक्फिञोरन्यतरस्यांगोत्रेनेतिकार्यमित्यर्थः। एतेनेयंन्यासेद्विरयदृत्यसिद्धिरित्यपास्तम्। ननुद्वयोः सावकाशयोरेक
ग्रहणेत्यत्रदीर्घत्वयोरिवैकस्यद्विकार्ययोगमूलकेनासंभवेनकेवलेनासम्भवेनवाविप्रतिषेधदृतीकोगुणवृद्दीदृत्यादिषुभाष्येस्पष्टम्। एवंचप्रकृतेनतस्यविषयोऽतआ
ह।अत्रचज्ञापकमिति। एवंचज्ञापकादेवबाध्यबाधकभावदृतिभावः। आदिवृद्धिप्राप्तिविषयेतद्बाधोज्ञाप्यते। अतएवव्यापदिभवंवैयापदमित्यादावपिनोपधावृद्धिः।तत्रा

दूहेदिगोर्लुगनपत्येचि। यूनिगोत्रेनेत्येवसूत्र्यताम्। तथाचलुगलुग्ग्रहणंशक्यमकर्तुम्। अजादावितिकिम्। ग्लौचुकायनरूप्यम्। प्राढ्यौत्यतीयेकिम्। तस्येहितंस्लौचु
कायनीयम्। ननुउपगुअदितिस्थितेऽर्गुणेवापित्वात्वृद्धाभावम्। गुणस्तुपिचत्यादिरवकाशः किंचकृतेगुणेऽवादेशेचअतउपधायादृतिवृद्धा
भाव्यंतत्राह। आदिवृद्धिरितिपरत्वादितिभावः। अन्योपधावृद्धेरवकाशःगौः। पाचकः। आदिवृद्धेरवकाशःशुश्रुवत्सौश्रुतः। औपगवः। त्वाष्टः। जागतदृत्यादौउभयप्र
सङ्गेपरत्वादादिवृद्धिरेवभवति। नवपुनःप्रसङ्गविज्ञानंसकृदृतिन्यायाश्रयणात्। अत्रचज्ञापकम्। अनुशतिकादिषुपुष्करसच्छन्दसपाठः। अन्यथाउपधावृद्धापौ
ष्करसादेःसिद्धत्वादुत्तरपदवृद्ध्यर्थस्तत्रपाठोऽनर्थकःस्यात्। अकृतेतिपरिभाषायाश्चसमर्थग्रहणमेवज्ञापकम्। तद्धिपरिनिष्ठितपरमित्युक्तम्। परिनिष्ठितत्वंच
ङ्याप्प्रातिपदिकांशएव नतुसुविशिष्टदृत्यवधेयंतेनऔपगवः दण्डिमानित्यादिसिद्धम्। अग्निमाणवितिसौवप्रयोगश्चेहलिङ्गम्॥ ७ विवृद्धिप्राप्यातद्विषयसञ्ज्ञा

न। एजूविधायकेननिषेधदृत्यन्यदितिदिक्। ज्ञापकमिति। एतच्चकैयटेनैवस्पष्टम्। ङ्याबिति। तदंशेपरिनिष्ठितत्वफलंतुशालीयसिद्धिः। अन्यथैकादेशात्प्राग्यस्येतिलोपे
शालशब्दाकारश्रवणापत्तिः। अविष्ठासुजातः अविष्ठदृत्यादौअन्तरङ्गानपीतिन्यायादेकादेशेन। अतएवाकारश्रवणम्। तद्विषयतद्धितोपिततः प्रागेव। एतद्बलादेवतद्वि
षयेसमर्थादित्यस्यानुपस्थितिः। उपगोरित्यत्रनुगुणोत्तरंलोपेओसित्यस्यनिवृत्तौऔपगवासिद्धिः। दण्डीमानित्यापत्तिश्चेतिभावः॥

नङ्-इति।तद्धि-लंहि विप्रकृत्यत्र गुणनिषेधार्थम्। कृस्वि नाणोन्मुखत्वेनतु गभावेहि गुण प्राप्तिरिति तस्यतज्ज्ञापकता बोद्धव्या। शक्यमकर्तुमिति। यदितज्ज्ञापकंतदाऽकर्तुंशक्यमित्यर्थः। यदितुतत्राकृतसन्धेरित्युच्यातत्राकृतसन्धेरेव। अन्यत्रतुअनियमदर्त्यर्थस्तदापरिनिष्ठितादेवेत्यर्थभावश्यकंतदितिबोद्धव्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया स्तुनकर्त्तव्यम्। सेदुषदित्यादौपदाधिकेचारव्यानेसेहस्असितिस्थितेदृसंप्रसारणयोः प्राप्तौप्रतिपदविधित्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वंसंप्रसारणे। वलादित्वाभावादिटः

यदितुनङोङि-त्करणेनाकृतव्यूहपरिभाषाज्ञाप्यतेपामादिगणेविषगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेरित्यत्राकृतसन्धिग्रहणेनपरिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तिस्तर्हिसमर्थग्रहणंशक्यमकर्तुम्। ननुसमासस्तद्धितेननित्यंवाद्योतनचतद्धितस्यवैकल्पिकत्वात्यस्येतीवाच्यम्। यत्रोत्सर्गापवादौमहाविभाषयाविकल्प्येतेतत्रापवादेनमुक्तेउत्सर्गोनप्रवर्त्ततइतिपारेमध्येषष्ठ्यावेतिवाग्रहणेनज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह। दैवयज्ञीत्यादि।ज्ञातित्वादिति। यत्तुप्राचोक्तम्।अणन्तत्वान्ङीबिति। यच्चव्याचस्तुष्टुञ्जुणजित्यनेनेतितदुभयंप्रामादिकमितिभावः।औत्सदिति।उत्सः प्रश्रवणंवारिप्रवाहोनिर्झरोझरइत्यमरः। तस्मात्पत्ययोरास्तुगाङ्गे-योभीष्टइतिवत्।जीवतितुवंश्येयुवा।पितृपितामहादिरुत्पादकप्रबन्धोवंशः।तत्रभवोवंश्यः।दिगादित्वाद्यत्। पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तंषष्ठ्याविपरिणम्यतेव्याख्यानादित्याह। पौत्रादेरिति।तुशब्दोभिन्नक्रमः युवेत्यस्मात्परोबोद्धव्यः।सचएवकारार्थइत्याचष्टे।युवसञ्ज्ञमेवेति ॥

प्राप्तिरेवनेतितत्सिद्धेः स्पष्टंचेदमप्यत्रैवकैयटे। तत्वंवयंतुज्ञाप्यतइत्यनेनसूचितम्।ज्ञापितत्वादिति।नचषष्ठीसमासविधानंव्यर्थम्।अन्तनस्तद्धियेतस्येदमित्यस्यप्राप्तेरितिवाच्यम्।अनन्तरादिपदेस्तस्यचारितार्थ्यात्।अनभिधानेनहितत्रतद्धिताभावस्यभाष्येस्पष्टमुक्तत्वादितिभावः।प्रामादिकमिति।उपगोः प्रवराख्यायप्रसिद्धत्वान्उपगोर्गोत्रापत्यमितितद्व्याख्यातृभिर्विग्रहप्रदर्शनाचेतिभावः।पितृपितामहादीति। अतएवपितृव्यमातुलादीनांनवंश्यत्वम् ॥

तृतीयेद्वयोरिति। उपगोस्तृतीयेयाञ्ञेः णियोरित्यर्थः। त्रयाणामणिञ्फकाम्। नन्वत्रपसेऽौपगवादिञि प्रत्ययद्वयमनिष्टंप्राप्नोति। औपगवद्वतीष्टंचतृतीयेनसिद्ध्यति। गर्गादिभ्योयञित्यादेश्चानर्थक्यंप्राप्नोति। गोत्रेपत्येद्वत्यस्यविरोधात्नागर्गादिञितत: प्रत्ययान्तरेनिष्टंचप्राप्नोति। यदित्वत्रपसेविद्यर्थत्वंतदाननियमत्वमिनिप्रत्ययान्तात् प्रत्ययनिषेधस्यावश्यवक्तव्यत्वम्। नचगोत्रपदेनगोत्रागोत्रसमुदायउच्यतेतत्रयूनोनग्रहणंगोत्रग्रहणात्। एकपदंचसामर्थ्यात्स्त्रावधारणम्। पुत्रेएकः पौत्रेःपरस्तदपत्येचापरइतिगोत्रसमुदायेबहूनांप्राप्तौएकएवापत्यप्रत्ययइतिनियमेनैकाभ्यनुज्ञाद्वारापरमप्रकृतेर्बिधिरपिपरंपरापत्यापत्यवत्संबन्धेप्रवर्त्ततदत्रानुमीयतइतिनदोषइतिवाच्य

एकोगोत्रेऽपत्यप्रत्ययइति। एतच्चाधिकारबलाल्लभ्यतेऽौपगवदित्यादि। उपगोरपत्यंगर्गादिभ्योयञ्। नडादिभ्यः फक्।सूत्रारम्भफलं मतभेदेनव्यवस्थापयतिगोत्रइति।स्वङ्गेत्रन्तदपेक्षयाएकोनसंख्यानांतृतीयेद्वयोः चतुर्थेत्रयाणामित्यादीत्यर्थः।यद्वैतितृतीयेएकस्मादनिष्टेत्यतिः। चतुर्थेद्वाभ्यामित्यादीत्यर्थः।पितुरेवेति।तथाचामरः।आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियांत्वमी।आहुर्दुहितरंसर्वेपत्यन्नोकन्तयोः समेइति ॥

म्। तथाविधेरनुमानेगौरवात्। एतदेवाभिप्रेत्यैवंनियमोपपादनोत्तरंभाष्येउक्तम्। द्वोत्यादयितर्यपत्ययुक्तेप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्येतिविधित्वेप्रतिषेधोवक्तव्यः। गोत्रपदलक्षणायानियमत्वेउत्पत्तिर्वक्तव्या। एकेनवाक्येनोभयंत्वलभ्यम्। एकोपत्यप्रत्ययोभवतिननुतद्विषयेगोत्रेप्रत्ययइत्येवार्थः स्यादित्येकाभ्यनुज्ञैवदुर्लभेतितद्भावदत्यरुचेराह। यद्वैतीति।अत्रपसेदृष्टस्यसित्यासर्वेषपत्ययुक्तेषुप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधोवक्तव्यइतिभाष्योक्तानिष्टवारणायनियमार्थमिदम्। गोत्रशब्दस्यगोत्रजातिपरतेतिनियमोपपत्तिः ॥

अत्रपक्षेयुक्तत्वन्नाण्याह।नपतन्तीत्यादि।अपत्यंतोकन्नयोः समेदृश्यमरस्यत्वयमर्थः।तदूघटितसन्तानपरंपरयोरिति।किंचैकाभ्यनुज्ञाद्वारापरंपरापत्यापत्यवत्संबंधेप्र
शस्यनुमानापेक्षयापितामहादीनामपत्यमित्यनुमानस्यैवयुक्तत्वम्।तदेतत्सर्वंपितामहादीनामपीतिमुख्यपक्षेत्विति वदतामूलेऽधनितम्।ननुमुख्यपक्षेःस्वनियमस्येष्यन
नाएपत्यप्रत्ययान्तादेवेत्रप्रत्ययोदुर्वारत्वावतापिगोत्रेएकस्मैवकृतत्वेननियमाबाधात्।एतदभिप्रायेणैवसर्वेषपत्यप्रत्ययुक्तेष्वितिपक्षेनियमार्थत्वमुपपाद्यपुनरुक्तंभाष्ये
सर्वेषपत्यप्रत्ययुक्तेषुप्रत्ययान्तंतीतिषेधोवक्तव्यइति। नचगोत्रपदेनापत्यसमुदायोलक्ष्यते। तेनपरमप्रकृतेरेवभविष्यतीतिवाच्यम्।अपत्यमित्यनुवृत्तेश्चसिद्धेगोत्रग्रह

णम्।प्राचामित्यिनाहिनपक्षस्यनेमेत्यपत्यमित्यनुवर्त्तते। पाङ्क्तविंशतीतिसूत्रेभाष्यकृतादर्शिताऽन्यवहितोपिपितामहादीनामुद्दिश्यैतिप्रसिद्धं जरत्कार्वा
युपारत्यामेयुःसूत्रकारोप्याह।अपत्यंपौत्रप्रभृतीतिआद्यपक्षेअपत्यमिवापत्यमितिगोमीदृनिरास्रयणीयास्तात्।औपगवादिजिति।यस्यापत्यन्नद्वाचका
देवप्रत्ययदृतिभावः।एवंसत्यनुपदंवक्ष्यमाणस्यपितामहादीनामितिमुख्यपक्षस्यविवरणेउपगोरणदृष्टसिद्धदृत्याद्युक्तिः संगच्छतेमूलादितिपञ्चमीतु
अवधिसमर्पणमात्रार्थामनूपगमूपमूलस्यसंस्थानः पातित्वार्थो।अतएवहितीयपक्षेमूलपदमनुषादायशततमदृत्येवोक्तत्वान्मूलस्यसंस्थानः पातित्वंनेष्ट
यम्।दृअपीत्यपिभिन्नक्रमोः णन्तादित्यस्यगेत्रोद्धाःगोत्राद्यूनिगोत्रप्रत्ययान्तादेवेति।ननुयुवप्रत्ययान्तादितिप्रथमपक्षेर्थः ॥

णवैयर्थ्यापत्तेः। गोत्राद्यूनीत्यस्यसत्त्वेनयूनीग्रहणेव्यर्थोदितिचेन्न। भाष्येप्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः। स्पष्टंचेदंसर्वंसूत्रशेषेभाष्येदृतिदिक्। ननुयुवेति। अपत्यं
पितुरेवेतिपक्षेपञ्चमेयूनिविवक्षितेचयुवप्रत्ययान्तादेवप्रत्ययदृस्यसिद्धेप्राप्नोतिनृतीयादिशेषोत्पत्तिर्नसिद्ध्यतिअतएकोगोत्रेदृतिसाहचर्यादस्यनियमस्यैयुवप
रंचतद्दूषितापत्यसमुदायपरत्वेनव्याख्यानेचप्राग्वदितिभावः ॥

अत्रपक्षेऽस्यविधित्वमेवस्यान्नियमत्वमिस्याशङ्क्याऽऽह। द्वितीयपक्षेत्विति। पितामहादीनामपीतिमुख्यपक्षेत्वित्यर्थः। अत्रेदंसिद्धिरस्येवकिंत्वनिष्टमपिप्राप्नोती
तिनञिरुनयेनियमार्थत्वमेवेत्यर्थः नन्वस्त्रियामित्यस्यस्त्रीभिन्नेयूनीतिनार्थः। स्त्रीविषयेयूनिप्रत्ययमालाप्रसङ्गाद्। एकोगोत्रेइत्यस्यतुनप्राप्तिः युवसञ्ज्ञायागोत्रसञ्ज्ञा
याबाधात्। नचस्त्रियायूनिनप्रत्ययइतिवाक्यभेदेनसंबन्धः। गोत्रप्रत्ययेनस्त्रियाअभिधानानापत्तेः किंतुवाक्यमेवस्यादतआह। अयंभावइति। विशेषस्याविवक्षायामिति।

द्वितीयपक्षेतुमूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योनेत्यर्थः। स्त्रियांत्विति।अयंभावः।अस्त्रियामितियोगोविभज्यते।यूनिशब्दस्वरूपपरम्। पञ्चम्यावेयंयत्रयुवसञ्ज्ञा
विधीयतेतत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठतइत्यर्थः।सिद्धस्यगतिरियम्।जीवतितुवंशेयुक्तेअस्त्रियामितितुसूत्रपितुमुचितम्।अतइञ्नपरःकिमुभयः अपत्यंशो
भनः।कथंतर्हिप्रदैमतांहा शरथायभैथिलीति।अपत्यरूपविशेषस्याविवक्षायांशैषिकोणवाहविरिति। यत्तुवार्त्तिकोङनेदितिश्रौतोमाधवेनोक्तम्।केवल
स्वाद्वोरपत्येनायोगात्तामर्य्यान्तदन्तविधिः सौवाहविरिति।तन्चिन्त्यम्।जानन्तिवाहवोत्साध्वलायनसूत्राद्गूदिभ्यश्चेतिसूत्रेवाहविरितिभाष्यस्थाद्यु दा
हरणाच्चवाहोः सञ्ज्ञाशब्दत्वात्।औडुलोमिरित्यपिलोमन्शब्दोगणेपठ्यतेतत्रापिसामर्थ्यान्तदन्तग्रहणम्। उडुमोवशराद्वलोमानिमस्यतस्यापत्य
मौडुलोमिः।शारलोमिः। बहुत्वेतुइञ्प्रवादोः कारः प्रागेवोक्तः।उडुलोमाःशरलोमाःदक्षाः पुराणादिप्रसिद्धाः सञ्ज्ञास्ताभ्यएवप्रत्ययोवाच्यः।निरूढ
त्वेनप्रत्ययोपस्थिताभिरेवविधेर्निरवकाशत्वात्।यत्तुदक्षार्नीतनोवाहुस्तस्यापत्येवाहवदित्येवाउक्तंचहरिणा ॥

सर्वनाम्नांचसामान्यरूपेणविशेषरूपेणचसर्वार्थबोधकत्वमितितस्यापत्यमितिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टमितिभावः।अतएवापत्यंगोत्रमितिवार्त्तिकप्रयोगः संगच्छ
ते।अपत्यस्येदमापत्यंयौत्रप्रभृतीतितदर्थः। दक्ष। प्रतिपदविधानविषये। निरूढत्वेन। प्रसिद्धतरत्वेन ॥

अभिव्यक्तेति। आद्यपादस्यानर्थकं व्यावर्त्यमेतच्चद्विविधं सर्वथार्थरहितमप्रसिद्धार्थकं च। गौणं तत्रलक्षणायामनियमात्तत्तद्विरुद्धार्थकं तस्यस्वतन्त्रस्यनेनगुणयोगादि
कमनपेक्ष्यप्रवर्तमानादत्यर्थकेनव्यावृत्तिः। अप्रयुक्तंप्रसिद्धार्थकमपियल्लोकेनप्रयुक्तंतदुक्तिविशिष्टस्यतत्तद्देशेत्यर्थः। दृढंचविशिष्टरूपोपादानेपदकार्यएवातएवस
ज्ञाप्रतिषेधोवार्तिककृतासर्वादिसूत्रेउक्तः। अतएवमहद्भूतेत्यत्रपुत्रत्वंविशिष्टरूपोपादानाभावात्। अमहान्महानित्यादौदीर्घादिसिद्ध्यति। पदकार्यस्याभावादिति

अभिव्यक्तपदार्थायेस्वतन्त्रालोकविप्रयुक्तशास्त्रार्थस्तेषुकर्तव्यः शब्देष्वनभिदुक्तिरिति। अनर्थकंसंदिग्धार्थकमप्रयुक्तंचक्रमेणविशेषणाव्यावर्त्यम्। तदुक्ति
पुनस्तद्देशेत्यर्थः। अतएवसज्ञाश्वश्रुरस्यापत्यंश्वासुरिरित्यत्रराजश्वश्वरादितियञ्। मिमीतेमातातस्यस्वसामातृस्वसा। मातृपितृभ्यांस्वसेतिषत्वंना। वारूडकिरि
तियरूडादयोजातिविशेषाः इत्यादीति। आदिशब्दान्नैषादकिः। चाण्डालकिः। वैणविकः। वस्यनदृतिर्वात्रकञोरितिविहितस्वञ्प्रत्ययस्येतिशेषः। यञिञोश्चगोत्रे
यावितिगोत्रेकिम्। द्वैपादनंसमुद्रंयञादौच्यः। सुतंगमादिभ्यद्वञ्। सौतङ्गमिः। तदपत्येमाभूत्। अनृष्यानन्तर्येअनृषीतिपञ्चम्याः सौत्रोलुक्। सूत्रदृतिभानन्तर्यदृत्य
त्रेत्यर्थः। वैदिरित्यत्रऋष्यणमाशङ्क्याह वाह्वादेरिति। प्रवराद्यायेति। एनच्चस्त्रीपुंसाभ्यांनञूस्नञाविति सूत्रेकैयटग्रन्थेस्पष्टम्। कापेयदृतिदृतयानिञदृतिढक्।
कापेयगर्गादित्वात्प्रत्ययेआङ्गिरस एवेतिनियमार्थंसूत्रम्। गणेपाठस्तुलोहितादिकार्यार्थः। काप्यायनीवौपरितिअनृषित्वादिञ्॥

दिक्। तुल्यन्यायान्नामधातुप्रकृतिकजातिपदिकानामप्यप्रसिद्धार्थकत्वंशास्त्रबोधितस्वपितृलोकेप्रकरणादिनिरपेक्षतयाप्रतीत्यजनकत्वात्। प्रवराद्यायेत्यादेस्तादृश
पत्यप्रत्ययान्तमित्यर्थः। कैमटेदृतिः। तत्सूत्रेभाष्येचधनितम्। यूनिलुक्सूत्रेभाष्येऽपत्याधिकाराद्यत्रलौकिकंगोत्रमित्युक्तम्। प्रवराद्यायप्रसिद्धत्वमेवलौकिकत्व
मितिगोत्रावयवादितिसूत्रेभाष्येअगस्त्याष्टमर्षीणामपत्यंयानिगोत्राणिदृतितत्रोक्तानिलोकेगोत्रत्वेनप्रसिद्धानीतितदर्थः॥

ऋषिवेष्याह। बाह्वादित्वादञ्चेति। यञञोरिति। गर्गादौ शिवादौ च पाठादिति भावः। शिवादिपाठेमाणवुचतण्डाच्चेति योगविभागएवाऽन्यथालुक्स्त्रियामित्यनेनसंयुजैवपठेत्। परिशेषितस्यवेति। आङ्गिरसेपरिशेषप्राप्तस्येत्यर्थः। निषेधमुखेननियमानांप्रवृत्तिरितिन्यायेनाऽऽङ्गिरसेपक्षाश्रयेणेदंलभ्यतेइतिविधिमुखेनप्रवृत्तावन्तरस्येतिन्यायेनाऽऽङ्गिरसेनलभ्यतेइतिबोद्धव्यम्। तस्मादिति। ज्ञानइतिपञ्चम्यर्थेसप्तमीतिभावः। कैयटेति। इदंचप्रकृतसूत्रेभाष्येऽनितम्। तथाहि। अत्राणग्रहणंव्यर्थंशिवादिभ्योयथाविहितमित्येव।

बाह्वादित्वाद्वाचतण्डाच्चेतियञञोः प्राप्तयोः आङ्गिरसेयञेवेतिनियमार्थंसूत्रम्। लुक्स्त्रियांविहितस्येति। परिशेषितस्यैवेतिबोद्धव्यम्। एतच्चआङ्गिरसइत्यनुवृत्त्यालभ्यतेअतएवाहअनाङ्गिरसेतिति। वक्ष्यमाणइति। अश्वादिभ्यः फञ्गोत्रइति। क्वचित्यूत्यपिपाठेअश्वादिगणेगोत्रप्रत्ययान्तान्तास्त्रयः पठ्यन्तेवैत्यः आनडुह्यः आत्रेयइतिचत्रिलिङ्गीमगर्जाः। तत्रोवहेत्कोसलेतिन्यङ्। आनडुहशब्दोगर्गादियञन्तः आत्रेयशब्दोदगन्तः। ततः सामर्थ्यात्युनिफञ्नहियुवानंविनाअपत्यप्रत्ययंलब्धुंशक्यते। पुंसिजातइतिगणसूत्रमपुंसिविद्यमानोयोजातशब्दस्तस्मात्फञित्यर्थः। ज्ञातायादृत्तिलिङ्गविशिष्टपरिभाषयाएकदेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणाद्वाप्राग्रः फञ्शिवादिभ्योऽण्गोत्रइतिनिवृत्तमितिदृतः प्रभृतिअपत्यसामान्येप्रत्ययाइतिभावः। एतच्चदर्शनंकैयटादिग्रन्थेचस्पष्टम्। यत्युनिलुक्सूत्रेभाष्यकैयटपर्यालोचनयागोत्रसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्तंगोत्राधिकारइतिलभ्यते॥

ॐ णसिद्धेः। नचैवमिञ्यात्। पुनर्वचनवैयर्थ्यापत्तेः। नचबाधकबाधनार्थंतत्। तस्यैवाभावाद्। इतिनञोक्तम्। गोत्रइत्यनुवृत्तौतुशिवादिभ्योगोत्रएवेञन्यत्रेतिनियमेनचारितार्थ्यात्। अण्ग्रहणंविनाऽणोसिद्धेस्तस्यसार्थक्येनदृसंगतिःस्यादतस्तन्निवृत्तिरत्रेतितद्भावः। भाष्यकैयटेति। तत्रहिसर्वत्रशास्त्रीयगोत्रग्रहणेगार्ग्यायणादिभ्योयुवप्रत्ययान्तेभ्यः समूहादौगोत्रप्रत्ययोक्तोयुञ्नस्यादित्याशङ्क्याऽपत्याधिकारादन्यत्रलौकिकंगोत्रमत्रचगोत्रेसतिसूत्रस्थराजन्यग्रहणंज्ञापकमुक्तंभाष्ये। गोत्रमज्ञासूत्रपर्यन्तंगोत्राधिकारइतिचकैयटेनव्याख्यातम्॥

मतान्तरमिति। विशिष्टमतमित्यर्थः। अनयोरेतदन्तरमित्यादौ विशेषवाचिनोऽन्तरशब्दस्य सत्त्वात्। नियमविधिसम्भवे विधेरेवज्यायस्त्वेनतदनुरोधेनाणण्वविधान मिति प्रकृतसूत्रस्थोक्तभाष्याशयस्त्वेनेदंभाष्यंनतन्निबन्धनोमानम्। गार्ग्यादायनन्तरापत्येप्रत्ययस्तद्वीणायनिबदुपचारेणसाधुः। किंचात्रेवतन्निबन्धनोमनुषीशब्दात्कु

तन्मतान्तरमितिभावः।विपाशशब्दोत्रपठ्यते। तस्यकुञ्जादिष्वपिपाठात्यस्येक्कञ्।वैपाशः।वैपाशायन ।जरत्कारुशब्दः पठ्यतेनतः शुभ्रादित्वाङ्गपि।ढेलोपोकङ्ङ्योः इत्युलोपः।जारत्कारवः। जारत्कारेयः।विश्रवणरवणशब्दोपठ्यते।नौविश्रवः शब्दस्यादेशौप्रकृत्यन्तरेरवणवाकृतिविषयेतत्समानार्थौवैश्रवणःरावणःइतश्चानिञः,ह्यनः किम्। उद्धेरपत्यमौद्धः। यनुकाशिकायांमरीचेर्मारीच इतिप्रत्युदाहृतम्।तच्चिन्त्यम्।बाह्वादित्वेनेञ्प्रसङ्गात्।तथाचमिदचोत्यन्तरङ्गेनिसूत्रेभाष्यम्।मंरीचिशब्दोवाह्वादिषुपठ्यतइति।शुभ्रादिभ्यश्च।मृकण्डशब्दोत्रपठ्यते।सचअदन्तः।एतच्चमृगयवादयश्चेति सूत्रेउज्ज्वलदत्तग्रन्थेस्पष्टम्।मृकण्डस्यमुनेस्तीर्थन्तद्याम्यामतिनिर्मलमितिस्कान्दे मार्कण्डेयः।उकारान्तपाठेतुढेलोपोबोद्धव्यः।कल्याण्यादीनामिनङ्।परस्त्रीशब्दोत्रपठ्यते।पारस्त्रैणेयः।अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः।परभार्यामामुष्यत्वदित्यर्थः।विदादिगणेतुपरस्त्रीपरस्त्रेतिपठ्यते।आपत्यतद्धितेष्वपरस्त्रियाअपत्यंपारस्त्रैणःब्राह्मणाच्छूद्रायान्नैवोढायामुत्पन्नः।साचजात्यन्तरंगात्परस्त्री। तदिहपरस्त्रीतिकल्याण्यादिषुषष्ठीतत्पुरुषः।विदादौतुकर्मधारयइतिविवेकः।तथाचयाज्ञवल्क्यः।विप्रान्मूर्द्धावसिक्तोहिक्षत्रियायांविशःस्त्रियाम् ॥

त्तितमपत्यमित्यर्थविवक्षायांमानुषोजात्यद्तिणप्रत्ययस्यभाष्यकृतदृष्टस्यासिद्धिरितीदमेवयुक्तंमतम्। शस्त्रीयंगोत्रंचयुवत्वानाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्।तदर्थकत्वंचवास्तवंशास्त्रप्रक्रियानिर्वाहायकल्पितंचेतिभावः ॥

अंबष्ठः शूद्र्यामिति। मूर्द्धाभिषिक्तन्यायेनेत्यर्थः। जातौ ङीष्प्रयोगआर्षः। अत्रानुलोमप्रस्तावात्सावित्याहितेत्याहुः। तृतीयंरूपमिति। उभयोरप्यत्रकुलटाशब्देनग्रहणमि

अम्बष्टः शूद्र्यांनिषादोजातः पारशवोपिचेति। नचैवंपारशवेपिस्यानिषद्वावात्। अनुशतिकादिकार्यंस्यादितिवाच्यम्। पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात्। नहीहरुतावा
र्यपदस्यादेशःइतिविषयविभागोगम्यते। सतीभिक्षुकन्यत्रेति। अत्रइनङ्। धौ। उक्तंचामरसिंहेनअथवाध्यकिनेयः स्यादहन्थुलश्चासतीसुतः। कौलटेरः कौलटेयो
भिक्षुकीतुसतीपरिव्रत्तस्कौलटिनेयोस्याः कौलटेयोपिचात्मजइति। केचित्तुसुद्राया अपिइनङ्। तृतीयंरूपमाहुः। स्त्रीतुसुद्राभ्यः परत्वाङ्गिलुक्सचिन्त्यम्। तस्य
वैकल्पिकत्वात्स्वयमपिपक्षेदकः स्त्रीकाराच्चाइनङः प्राप्तेर्दुर्वारत्वात्। तयोरेवेतिनत्रटाबन्तान्तदितेलुप्तेलुक्कदितलुकीतिटापोलुकि पुनरजादिलक्षणाप्
जातिलक्षणस्ङीषोवापकइतिभावः। यत्त्विहन्यासकृतोक्तम्। चटकादेरित्येवसांप्रदायिकः सूत्रपाठइति। तद्भाष्यवार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम्। आरगुपधाच्च
दीर्घाद्भ्रूणंपूजार्थम्। बंचजादेर्वटकृदगारकोः पर्यायसिद्धेः। अन्यतरुति। अनुकारान्तात्कृतमिदित्यर्थः। जडसेति। जलघातमोडलयोरभेदाज्जडः पण्डो।
पण्डः। एतच्चउक्तधात्वोर्माधवीयसंमतम्। तत्रपण्डस्यापत्यन्त्रिमादिबोद्यम्। गार्ष्टेयइति। ननुगृष्टिः सकृत्प्रसूतागौरितिकोशाच्चतुष्पाद्गोदमूत्वेव
सिद्धम्। अत्राहुः कोशेगौरिति प्रायोवादः सकृत्प्रसूतासर्वापिगृष्टिः। अतोयमारम्भइति। वस्तुतस्तुगृष्टिशब्दः मुखादिः तथाचान्तोदात्तं दृगन्तंप्रयुज्यते। स
द्गार्ष्टेयोवृषभोगोभिरानडिति ॥

तिभावः। पूजार्थमिति। इदंचगोधाशब्दमात्रविषयंसूत्रमितिमते। जडादिभ्योविधानार्थत्वेतुतत्रविकल्पार्थमावश्यकमेतदिहिनेद्यम्। अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्। गोधारूपस्यसि
द्धापत्तेः। कोशस्ययथाश्रुतत्वमभ्युपेत्याह। वस्तुतस्त्विति ॥

पाशिकेति। अन्यथा सुभ्रादिढकावनुष्यादञोर्बाधएवस्यादितिभावः। ऋषिशब्दइति। प्रवराध्यायप्रसिद्धइतिशेषः। तदाहोद्द्योत्यमिति। तदापिबुद्ध्यर्थमावश्यकमिदमिति भावः। पारिभाषिकेपिगोत्रेनस्तिरिति। अत्रप्रयोगेसत्यभावमात्रमनेनप्रतिपाद्यतेनत्वेतावतातत्रपारिभाषिकग्रहणमितिभ्रमितव्यम्। अपत्याधिकारादन्यत्रेनलौ

अतः पाशिकाद्युदात्तार्थमिहसूत्रेगोष्टिशब्दग्रहणम्। ढञितिगोष्ट्यादित्वादितिभावः। केकयमित्रयुप्रलयानांक्षत्रियाणांजनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्मैत्रेयिकयाश्मघनेमित्रयूनांभावेनेत्यर्थः। गोत्रचरणात्काठकादात्याकारेतिवुञ्। तत्रहिलौकिकंगोत्रंगृह्यते। लोकेचऋषिशब्दोगोत्रमितिप्रसिद्धइतिकाशिका। एतच्चयदामित्रमशब्दोऽभेदोपचारात् तदपत्येसन्तानेवर्त्ततेतदाबोद्द्यम्। यदातुगोष्ट्यादित्वाद्ढञोयस्कादित्वाद्ढकष्लुक् तदापारिभाषिकेपिगोत्रेनस्तिः। प्रलयादागतंप्रालेयम्। इयादेशेनवृद्धिर्नबाध्यतेविषयभेदात्। अत्रोमादेर्वृद्धिर्यादेरियादेशः। अङ्गस्योभयोर्विशेषणं। नकार्यमितिहरदत्तः। दाण्डिनायनाएतानीति। दण्डिन्हस्तिन् आभ्यांनड्डादित्वात्फक्। यैस्तुनड्डादिष्वेतौनपठ्येतेतेषामतएवनिपातनाल्लुक्। रिलोपाभावस्तुनिपातनादेवाअथर्ववेत्तिवृत्सन्तादिषुपठ्यते। अथर्वणाप्रोक्तोग्रन्थः अथर्वा। उपचारात् तमधीतेआथर्वणिकः। जिह्माशिनोपत्यंजैह्माशिनेयः। वाशिनोपत्यंवाशिनायनिः। उदीचांवृद्धादिति फिञ्। भ्रूणहन्भ्रौणहत्यम्। इहहन्तेस्तत्वेहनस्तोचिणलोरित्येवसिद्धेनिपातनंज्ञापयति ॥

किकग्रहणेस्यैवव्याप्यत्वादितिबोद्द्यम्। एतत्सर्वमपिनासूत्रितम्। निपातनमिति। नचकृत्वाभाकार्थंनिपातनम्। तदर्थत्वेपिधैवत्यसाहचर्येणास्यांपरिभाषायामस्यज्ञापकत्वपरत्वमजेर्वृद्धिरितिसूत्रस्यभाष्यस्यप्रामाण्येनचतत्त्वनिपातनस्यापिसूत्रकृत्तात्पर्यविषयत्वेनज्ञापकत्वाप्तेः ॥

स्वरूपग्रहणेदृति। दृदं प्रायिकम्। धातोः कार्यमुच्यमानमित्येवसारम्। एतच्च मृजेर्वृद्धिरित्यत्रभाष्येस्पष्टम्। स्नापिनेत्वतएवौणादिकत्वेकुत्वंनायादेरिति। युदृत्यस्येत्यर्थः। निपातनबलादेवालोन्त्यस्येत्यस्याप्रवृत्तिः। एकस्यश्रुत्येति। एतेनसूत्रेहून्हूनिर्देशस्तत्रतदौकिकविग्रहेविरुद्धस्वरकयोर्हूयोः प्रवेशासंभवेनकथंहूयोर्ग्रहणमित्यपास्तं

धातोः स्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानमितितेनवार्त्तप्रमित्यत्रनत्वंनासरयुदृत्यस्याणिपरेयादेर्वानिपात्यतेासरयांभवंसारवमुदकम्। देविकायांसरयांञ्जभवेदाविकसारवावित्यमरः।तत्रदेविकाशिंशपादित्वाद्दीर्घसत्रश्रेयसामात्दृतिसूत्रेणदेविकाशब्दस्याचामादेराकारादेशोवोद्ध्यः।ऐक्ष्वाकदृतिअणन्तमव्ययन्त्र। एकश्रुत्यापाठात्। उभयत्राप्युकारलोपः।इक्ष्वाकोरपत्यम्। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। ऐक्ष्वाकोराजा। बहुत्वेलुक्। इक्ष्वाकूणान्तुरापेर्थेइक्ष्वाकुषुजनपदेषुभवः।कोपधादणअस्यबहुत्वेपिनलुक्। एक्ष्वाकेषुचमैथिलेषुचफलंत्वस्माकमद्याश्निन्वदृतिमुरारिः।हिरण्यशब्दस्ममयटियादिलोपोनिपात्येतेाहिरण्यस्यविकारोहिरण्मयः।यस्कादिभ्योगोत्रेअपत्याधिकारादन्यत्रलौकिकंगोत्रमित्यभिप्रेत्याह। अपत्यप्रत्ययेतिःराजश्वशुराद्यत्। यथाक्रममणिञोरपवादः।जातावेवेति।प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेनजातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः।प्रत्ययस्तुअपत्यएवाव्यसपत्नेासपत्नशब्दः सानुपर्यायः अव्युत्पन्नंप्रातिपदिकम्। वस्तुतस्तुसपत्नीशब्दादिवार्थेअल्प्रत्ययोनिपात्यते ॥

मातत्रैकश्रुतियुक्तस्यैवप्रवेशात्।लौकिकमितितच्चप्रवराध्यायप्रसिद्धममत्यप्रत्ययान्तम्।अपत्यएवेति।गोत्रएवेत्यर्थः।तदधिकारेपाठेनआरोपितेनतेनसाधुत्वान्वाख्यानात्तत्कालेराज्ञोःपत्यंगोत्रमितिविग्रहोदर्शनायदृतिभावः।लोकेतुननयाबोधः। एतत्सर्ववार्तिकेएवकारंपठतासूचितम्।अव्युत्पन्नमिति।सचलघावन्नेदृतिमद्योदातः ॥

अवग्रहदृति। सशब्देदृतिशेषः। मद्योदात्तदृति। सपत्नशब्ददृतिशेषः। परेत्यिदंचिन्त्यम्। लघावन्तेदृत्येवसिद्धेलित्वस्यफलाभावात्। भस्याढेदृत्यत्रसपत्नप्रकृतिकताद्वाः सपत्नीशब्देभाष्यकृताङ्गीकाराच्च। तेनरूपेणततोबोधाभावाच्च। अवग्रहेतुसंप्रदायएवशरणमित्याहुः। दृत्याहेति। तन्नतेपिपाक्षिकेचेतनधर्मशत्रुत्वांस

संपत्नीवसपत्नः। अतएवयेनः सपत्नाअयतेभवन्तित्यत्रसपत्नाः दृत्यविग्रहः पठ्यतेलित्वरेणमद्योदात्तः पाप्मनेतिनत्वत्रभातृपुत्रत्वरूपोवयवार्थोस्तीतिभावः। वृत्तिकारस्तुदृहापत्यग्रहणंनसंबद्ध्यतेअनर्थकादेत्रप्रकृतिप्रत्ययोसमुदायार्थः परंसपत्नदृत्यत्रगार्ग्याअपत्यमितिपितुर्संविज्ञानेमात्राव्यपदेशकृत्तापुंवद्भावादितिभस्याढेदृत्यनेनगार्ग्यशब्दादितिपद्यपीहप्रकृतेरुदात्तत्वात्तस्यणिलेनोपयुज्यतेतथापिग्लुचुकायन्याःअपत्यंग्लौचुकायनदृत्यत्रवृद्ध्यैन्तद्वोद्यम्। गोत्रेतिकिम्काशिकेयःस्त्रियांकिम्औपगवस्यापत्यंयुवाऔपगविःकृत्स्नेकिम्गार्गेयःकौरव्याब्राह्मणादृतियत्तुकुरुनादिभ्योण्यदृतिवक्ष्यतेतत्रक्षत्रियादित्यधिकृतम्। तद्राजत्वाल्लुक्कुरवः क्षत्रियादृतिविशेषः। यावदृक्यदृतिवदेर्यङन्तादृकप्रत्ययः सचकुर्वादिगणेवावदृकेतिपाठसामर्थ्यादेवेतिमाधवः। उलूकादयश्चेत्युणादिसूत्रेणेत्यन्येसम्राजदृतिगणसूत्रम्। हारिषेण्यदृतिएतिसञ्ज्ञायामगादितिषत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तोयम्। नापित्यदृतिप्राचांमतेनेदम् ॥

भवादुपचारआवश्यकंदृतिबोद्धम्। पितुरसंविज्ञानेदृति। उभयोः संविज्ञानेतुनसा। देवकीतनयंवन्देदृतियथा। ग्लौचुकायनदृति। नचात्रकेष्केचेतिशङ्क्यम्। वृद्ध्यादित्यनुवृत्यातत्रफिञएवग्रहणात्। असौवीरत्वाच्च। तथाचशेषदृतिसूत्रेभाष्येउक्तंनचफिञन्तेसौवीरगोत्रमस्तीतिषत्वमिति। तदसिद्धत्वेनणत्वाभावोप्येवदृष्टेतिभावः ॥

फिञिति। वृद्धेभ्यइतिशेषः। अवृद्धेभ्यस्त्विञितिबोद्धव्यम्। वृत्तिकारइति। अत्रारुचिबीजंतुबाध्यसामान्यचिन्तायांसर्वबाधापत्तिः विशेषचिन्तायांतु पुरस्तादितिन्यायेनण्यस्यै
वबाधापत्तिः दृष्टिस्तुभाष्येनास्त्रिउपसंख्यानपाठेनशिवादिपाठस्यनिर्मूलत्वंचाण्येनबाधितत्वादिति। तस्मात्पन्यमित्यौत्सर्गिकस्यतेनबाधइतिभावः। भाष्येति। भाष्यकृतो
पसंख्यानपाठात् वृत्तिकृताशिवादीपाठादितिभावः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति। पाण्ड्यादयित्वादौअनन्तरापत्येजातित्वाभावाज्ज्ञातेश्चेत्यनेनसिद्धिः ॥ तदधिपतिवा
उदीचान्तुपरत्वात्फिञित्रिवस्यतेतत्रणइति उदीचामित्येवाञोपवादः। वृत्तिकारस्तुतक्षन्शब्दंशिवादिषुपठित्वाकारित्रलक्षणमुदीचामिञ्रमयमणबाधतेण्य
स्यतुबाधोनेष्यतेइत्याह सर्वभाष्यण्याभ्यांरूपद्वयेनिर्विवादम्। यत्तुपूर्वहन्धृतराज्ञामणीतिसूत्रेहरदत्तेनोक्तम्। ताण्णः तस्येदमित्यण्नलपत्येकारित्र
क्षणेनण्येनबाधितत्वादिति तदिहत्यभाष्यवृत्तिस्वग्रन्थविस्मरणमूलकम्। नैकायनिरिति। नैकमाक्रन्दनेनिक्रोतीतिनैकः। इगुपधत्वात्कः। वृद्धात्फिञ्। दा
क्षिरिति। दक्षशब्दोत्रप्रौढपरः। नामधेयत्वेतुवानामधेयस्येतिवृद्धत्वात्सेफिञ्भवत्येवदाक्षायण्योस्त्रिनीत्यादितारादृत्यमरः। पञ्चालानांराजेति। द्व्यञ्मगध
पिबहुवचनविषयादितिप्राग्वुञ्छाद्यते। पूरोरिति। पूरुशब्दस्यजनपदवाचित्वाभावात्प्राग्दीव्यतीयेः णिञिसिद्धेतद्राजसञ्ज्ञार्थंवचनम्। जनपदवाचित्वेतुद्व्यञ्मगधे
त्येवसिद्धम्। पाण्डोर्ड्यण्णकारोवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावप्रतिषेधार्थः। युधिष्ठिरपितृवाचिनोगुणवाचिनश्चपाण्डोर्नेहग्रहणम्। जनपदशब्दादित्युक्तेर्हितदधि
पतिवाचेवोपतिष्ठते। कुरूनादिभ्योण्यः। कुरोर्व्यञ्लक्षणेः णिप्राप्तेनकारादिभ्यस्तुअञिप्राप्तेवचनम्। तेनतद्राजाः अञ्जयइति ततः प्राचीनास्तुतच्छब्देनव
राम्यन्तेगोत्रयुवसञ्ज्ञाकाण्डेनविच्छेदादिति भावः। तद्राजस्यबहुषुतदर्थेति। तद्राजस्यार्थेनकृतदित्यर्थः ॥
चेवेति। प्रत्यासत्यातज्जनपदस्वामित्वेनयोयस्त्रियंवाचीसएवोपतिष्ठतेदित्यर्थः। तद्राजस्यार्थेनेति। तद्राज्ञान्यस्यार्थेनैवकृतदित्यर्थः। तावन्मात्रान्वयीतियावत्। अत राम:
एवाङ्गदेवदत्तयज्ञदत्तादित्यादौलुग्व्यवस्थितिस्तत्रबहुत्वस्यदेवदत्तादावप्यन्वयेनतदर्थमात्रान्वयित्वाभावादित्यन्यत्रविस्तरः ॥ १९५

कौशल्येतीति। आम्बष्ठ्येतीत्यपि बोद्धव्यम्। अपत्यहेति। नचौदमेद्यायाअपत्यमित्यर्थेठक्यञ्लोपेयस्यानापत्यत्वाल्लोपोनस्यात्। भस्यादेर्ह्रतिपुंवत्वंवादेर्ह्रतिनिषेधस्यदेशान्तरेणापत्यसंबन्धमात्रस्यायमित्यर्थात्। प्रत्ययत्वेतुस्त्रीप्रत्ययानांस्वार्थिकत्वेपिस्त्रीत्वद्योतकत्वेननत्वंवक्तुमशक्यंयौधेयीत्यादावञोत्यन्तस्वार्थिकत्वात्। गोत्रत्वमस्त्येवेतिशङ्क्यंरवाद्यन्तर्ह्रतिङीन्सिद्धिः। अतएवापत्याणन्ताभिजिदश्वादभिजिद्विदभृदितिसूत्रेणात्यन्तस्वार्थिकेयञिगोत्रत्वरणादितिबुञ्चिआपत्यस्येतियस्योपआभिजिनकसिद्धिः

रघुयदुशब्दयोरितिएतच्चवक्ष्यतइतिसूत्रेपदमञ्जर्योस्थितम्। सिंश्रुतसेतिकम्बोजशब्दस्यसिध्मादिषुपठ्यमानत्वादितिभावः। अवन्तीकुन्तीतिञ्यङोलुक्। दृनोमनुष्यजातेरितिङीष्कुरूरितिण्यस्यलुक्ऊङुतदित्यूङ्। अनश्चाद्ह्रतद्राजेनअकारोविशेष्यतेननुविपरीतम्। विशेषणेनतदन्तविधौनेङ्ण्यादीनामपिअनेनैवलुक्सिद्धौअवन्तिकुन्तिकुरूभ्योलुग्वचनवैयर्थ्यापत्तेः तेनकौशल्येतिसिद्धम्। तदेतदाह। तद्राजस्याकारस्येति। कारूशीतिकृञउः करूतंवष्टिमूलविभुजादित्वात्कः करूशः। एतेनकरूषेतिमूर्द्धन्यपाठः प्रत्युक्तः। अणिञोर्यद्यपिस्त्रीप्रत्ययाः प्रकृताः ष्यङः प्रत्ययत्वेलस्यसिद्धिरप्यप्रत्यूहा तथाप्यादेशत्वमेवोचितम्। पत्युर्नोयज्ञसंयोगेदृतिनकारस्ययथा ॥

औदमेद्यानांसङ्घ। औदमेधद्यत्राणतुभस्यादेर्ह्रतिप्रागेवपुंवत्वेदृञ्लत्वादेवसिद्धेमकारनिवृत्तिश्चपुंवत्वादेवेतिवाच्यम्। आदेशत्वेपिस्त्रीत्वस्याधिकस्योक्तत्वात्पादुर्वारत्वेननत्रापिलोपस्यदुर्लभत्वात्तस्यानिवृत्तेनापत्यत्वंतुनमूलभमशास्त्रीयत्वात्। यदितुआपत्यस्यचेतिसूत्रेआपत्यत्वमपत्यार्थकत्वमात्रंनत्ववधारणगर्भमित्युच्यतेतदाममाप्यदोषदुस्त्याशयात्। एनच्चकैयटेस्थम्। प्रत्ययत्वपक्षश्चयेचतद्धितेर्ह्रतिसूत्रेभाष्येदृश्यतेआदेशत्वपक्षश्चकृतसूत्रेभाष्ये। षाष्ठभाष्यंतुएकदेशपुक्तिरितितत्त्वम् ॥

षष्ठीस्वरसादिति। नचव्रीहिशाल्योरितिवदनन्तर्यंषष्ठीतत्रवृत्त्याद्यर्थंकिंकरणास्थिस्थानेदृत्यस्यबाधेप्यत्रतद्बाधेमानाभावादितिभावः। नचत्रपसेहस्तिशिरसोःपत्वंहास्तिशीर्षिन्नीह्रादित्वादिञ्अचीर्शीर्षदतिशीर्षादेशस्तनदृञ्अण्ड्- हास्तीशीर्ष्णाअत्रस्थानिवत्त्वेनशीर्षशब्दस्यशिरसशब्दत्वाद्येचतद्धितेदृतिशीर्षन्आदेशः शाङ्गेणेति। टिलोपस्तुनयेचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावात्। स्पष्टंचेदंयेचतद्धितदृत्यत्रभाष्येदृतिचेन्न।अन्आत्माध्वानाविति साहचर्यात् अन्नन्तादिहितयादावेव

अणिञोरितिषष्ठीस्वरसात् दृत्यभिप्रेत्याह:ष्यङादेशः स्यादिति। नन्वयंतातङ्-न्यायेनसर्वादेशःस्यात् ङिच्चेत्यस्यानन्यार्थंङित्त्वेषनडादिषुचरितार्थत्वात् ष्यङोङित्त्वस्यषड-श्चेतिविशेषणार्थत्वादित्यतआह। निर्दिश्यमानस्येति। कौमुदगन्ध्येति।अणःष्यङ्-वारणेनिदम्:ष्यङ्।अणिञोःकिम्।अतीभगीकृतभागस्यबिदादिभ्योऽञ्।दृत्यपत्याधिकारःरज्यतेःनेनेति। शुक्लस्यवर्णान्तरोपादानमिहरञ्जेरर्थः।कथंहरिद्रोकुङ्कुटस्यपादानमिति। उपमानादूविष्यति।लाक्षारोचनात्। वृत्तिकृत्तुवार्तिकस्थाशकलकर्दमावपिसूत्रेप्रविक्षेपाआभ्यामिति। भाष्यादौतुनेतदस्ति। नीत्येति। नीली औषधिविशेषः।नक्षत्रेण।नक्षत्रवाचकाः शब्दाः वृत्तिविषयेतद्युक्तंचन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययंलभन्ते।पुष्येणेति। पुष्यसमीपस्थेनचन्द्रमसेत्यर्थः॥

प्रकृतिभावस्वीकारेणदोषात्। नस्तद्धितदृत्यत्रतुनतथार्थोव्याख्यानात्। हास्तशीर्षत्यस्यभगवतोच्चारणात्।ध्वनितंचेदंप्रकृतसूत्रेआदेशत्वंस्थापयताभगवता॥ दृत्यपत्याधिकारः। शुक्लस्येति। उपलक्षणमेतत्। भाष्यादाविति।आदिनावार्तिकम्। चन्द्रमसमभिदधानादिति। तादृशसंकल्पवाक्येप्रसिद्धाः। अश्विन्यादेः केवलनक्षत्रवाचकस्यतुनग्रहणंतेनकालयोगस्याव्यभिचारात्। अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्यासंभवाच्च॥

पूर्वसूत्रेति। तेनप्रत्यासत्यानक्षत्रस्ययावन्नैकालं चन्द्रमसासंबन्धौत्सर्गिकस्तत्कालसंबन्धविशेषोगृह्यतेसचषष्टिदण्डात्मकइतिभावः। हिरण्ड्त्यस्यप्रतिप्रसूतोणिस्वर्धस्तदाह। इहहीति। अयञ्चविशेषः। पूर्वसूत्रानुवृत्तिबलाल्लभ्यतेनत्वेतुक्त्वानह्यनभ्यइतिविशेषेगम्यमानेपिलुब्वत्येवेतिभावः। इन्द्राच्छुः। विशेषेउदाहरणमाह। तिष्यपुनर्वसवीय इतिअविशेषेतुअत्यराधानुराधीयम्। नचलुबविशेषइति अणइवच्छस्यापिलुप्स्यादितिवाच्यम्। पूर्वोपस्थितेनअणैवतस्यनिराकाङ्क्षत्वात्। एतदेवहिमद्वोपवाद्न्यायेपरित्वम्। अस्मिन्नर्थइति। तथाचश्लोकवार्तिकम्। दृष्टेसामनिजाते चाप्यण्डिद्दृष्टिर्वाविधीयतेइति। जातर्थेयोहिरण्सचवाडिदित्यन्वयः। शतभिषजिजातः। शतभिषः। शतभिषजः। इह हिप्रादीन्मतइतिप्राप्तेणकालाद्ञाबाधितः। सप्तिकेलादिसूत्रेणप्रतिप्रसूतः। इत्यर्थइरुक्तोण्अतोवाडित्वम्। एनच्चमूलेस्वस्थानेवस्यते। वापदेषात्। यस्येतिलोपेनसिद्धेऽन्यङ्ङम योर्डित्करणंस्वरार्थम्। ययतेश्चेतिसूत्रेणविधिममानेनञउत्तरस्ययदान्तस्यअन्तोदात्तत्वम्। अवामदेव्यशब्दोमाभूत्। किन्तुभव्ययपूर्वपद्स्वरएवयथास्यात्। ननुकृतेपिडिलेयय तोरित्यस्यप्रवृत्तिः कृतोनेतिचेत्। परिभाषाबलादित्यवेहि। तथाहिनिरनुबन्धकग्रहणेनसानुबन्धकस्येनिमग्रहणेऽप्यग्रहणंनभवति। तदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येतियद्ग्रहणेऽप्यद्ग्रहणं नभवति। इमेचपरिभाषेद्वैवडित्वेनज्ञाप्येते। तत्रायायाः प्रयोजनंपूरणगुणेतिसूत्रेतद्ग्रहणेतद्ग्रहणंमाभूत्। द्वितीयस्यास्तुअङ्ग्रहणेचङ्ग्रहणम्माभू त्। स्वयतेरः। अम्बत्। नेहअग्निष्टियत्। परिस्तोरयः। नदेकान्तग्रहणंकर्तव्यम्। नेहपुत्रैः पौत्रैः परिवृतः। तत्रोद्गतम्। शरवद्इति। भुक्तोच्छिष्टइत्यर्थइतिवृत्तिकाराः। अवशिष्टइतितदर्थः। त थाचकल्पसूत्रेपुत्रवहारः। उच्छिनत्तिनस्तर्वजुहोतीति। सास्मिन्पौर्णमासीतिसूत्रात्प्राक्तनेत्रेनुवर्तते। तेनसप्तम्यन्तादेवप्रत्ययाः। स्थण्डिलात्। व्रतंशारुणेविहितोनियमः। तस्मिन्समु दायेनगम्योऽवयवेति। कथन्तर्हिउख्योऽग्निः। नह्यसौभस्मइतिचेत्सत्यम्। भवार्थेदिगादित्वाद्यदिवाहुः। दघ्नष्कादयोति। संस्कारश्चेहलवणादिना। यस्तुसंस्कृतार्थेप्राग्वहतेरितिठग्वक्ष्यते सतीत्याह। ततश्चदध्नासंस्कृतोपिदधिकएवउदकेनमथ्नातीति। किंपुनरुक्तंदृहेवसूत्रेनिपातनात्तत्प्रसारणाभावः। इतिशब्दादिति। सहिलौकिकीं विवक्षामनुसरतीति। सूत्रेसञ्ज्ञा यामितिस्थलिकृताप्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ तिा तदनुबन्धकेति। सउपात्तएवानुबन्धोयस्यसतदनुबन्धकः सचान्यश्चानुबन्धोयस्यसोः तदनुबन्धकइतिबोद्धव्यम्। लौकिकींविवक्षामिति। तेनसाधनातिरिक्त

मासाई मासार्धमासेनेत्यस्ययदिति भाष्यस्थम् ॥

अनन्तवचनद्रति।प्रकृतद्रतिशेषः।विशेषणसमासः।शतत्वसंख्यावाचिशतशब्देनतुतद्धितार्थेसमासेशतश्लोकीत्यादिसिद्धिः।अयंतुनसंख्यावाचीतिभावः।ओर्गुणद्रति।परत्वाद्गुणार्थेतिद्रौ
र्द्वद्रतपरिभाषायाअनित्यत्वेनपुनः प्रसङ्गविज्ञानादोर्गुणद्रत्यर्थः।मरुत्वतीयमिति।मरुत्वानिद्रः।अग्नीषोमीयमिति। ईद्रग्नेरितीत्वम्।निपातनादिति।तत्पुरुषेकृतीतिबहुलग्रहणादसुक्
यैणमासीति। महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञिति।तत्रतदस्मिन्नर्तेतद्रत्यर्थेपूर्णमासाट्ठण् उपसंख्यानाट्ठण्।शतंरुद्राद्रति।शतशब्दोनन्नवचनः। सोमीति। हलस्तद्धितस्येतियलोपः।
वायव्यमिति। ओर्गुणः।वान्तोयीत्यवादेशः।उषस्यमिति।उषसशब्दः स्त्रीलिङ्गोदिवोदुहितरंदेवतांवक्ति।एतच्चसुपेशसंसुखंवरयमित्यादिमन्त्रेषुप्रसिद्धम्।शुना
सीरीयमिति। शुनश्चसीरश्चेतिद्रन्द्रः। शुनोवायुः सीरआदित्यद्रतिरुक्तिकारः।अन्येत्वेकमेवशुनासीरमिन्द्रस्यगुणंब्रुवन्तः। तच्चवाध्वलायनः। द्रन्द्रोवाशुनासीरद्रति।
मन्त्रवर्णश्चद्रन्द्रंशुनासीरमस्मिन्यज्ञेहवामहद्रति। मरुत्वतीयम्। मरुत्वत्यम्।अग्नीषोमीयम्।अग्नीषोम्यम्। वास्तोष्पत्यम्। वास्तोष्पतीयम्। वेश्मभूर्यौरुरस्मि
याम्।वास्तोः पतिर्वास्तोष्पतिः। इहैवसूत्रेनिपातनात्साधुः।गृहमेधीयम्।गृहमेध्यम्। गृहमेधशब्दोऽकारान्तः।मरुद्भ्योगृहमेधेभ्यद्रत्याश्वलायनः।गृहमेधसआगतेति
मत्रलिङ्गश्राकालेभ्योभववत्।कालेभ्योयेभवेप्रत्ययोवक्ष्यतेतेसास्यदेवतेत्यस्मिन्विषयेऽनेनसूत्रेणातिदिश्यन्ते। वत्करणंसर्वसादृश्यार्थंन्तेनयस्मायोविहितः ततः
सएवभवति। तथैवोदाहरति।मासिकंप्रावृषेण्यमिति। सकारेति।अन्यथाप्रक्रियालाघवायषकारमेवपठेदितिभावः।तस्यसमूढः।चित्तवदात्मनिसमोन्नाम
प्रतिपदमनुक्तप्रत्ययमितिहोदाहरणम्। तथाहिअचित्ताद्गव्यस्यते।अनुदात्तादेरञ्।गोत्रान्तोढक्केदारादिभ्यःप्रतिपदंयज्ञादयः दृश्यन्तेयेनोदाहरति।काकम्बाकमिति।एवं
नर्कम्।कार्कवेकृकशब्दाआद्युदात्ताः ॥

कृष्णलवित्वम्।वाचस्पतिर्विश्वस्पतिवदित्यन्ये।मासिकमित्यादिकालाट्ठञ्।प्रावृषएण्योषकारमेवेति।तन्नषकारेचारणेपिषस्यनेत्वं फलाभावात्। सोढाद्यन्तस्यक्लीबत्वात्।अविदूसादि
भ्यआचारक्विबन्तेभ्यः कर्तरिक्विप्नास्त्येव भाष्येउदाहरणेषदस्यपाठात् नषदृतिबोद्धव्यम् ॥

...र्थः। कवर्गात्परत्वात्। इदमलिताथकथनम्। पूर्वशब्दोभावप्रधानः। कोः पूर्वत्वमेषामिति बहुव्रीहिरतः सूत्रेनसर्वनामकार्यसुडितिबोद्धव्यम्। कवर्गोव
पूर्वत्ववतामितिवाच्योर्थः। अनुदात्तादेरिति। गर्भिन्शब्द स्यान्तोदात्तत्वादितिभावः॥ प्रत्याख्यानादिति। उक्तरीत्यानुदात्तादित्वाभावादञ्प्राप्तौत्सर्गिकाणसिद्धिमाश्रित्येत्यर्थ

प्राणिनांकुपूर्वाणामितिफिट्सूत्रात्। प्राणिविशेषवाचिनांशब्दानांयेआदिभूताः कवर्गात्पूर्वेतेषामुदात्तः स्यादिमिसूत्रार्थः। अथादिः प्राक्शकटेरितिह्यधिकृतम्।
यत्तुरत्नोन्यासेचशौकमित्युदाहृतंतत्त्रामादिकंखण्डिकादिषुशुकशब्दस्यभाष्येरनौचपठितत्वेनात्रन्तत्वादित्यवधेयम्। भिक्षादिभ्योण्। भैक्षमिति। अचिनलोपु
कृप्राप्तः। गार्भिणमिति। अनुदात्तादेरञ्प्राप्तः। सतितस्मिन्आद्युदात्तत्वण्लोपश्चस्यात्। युवतीनामिति। इतिकारस्तुभिक्षादिगणेयुवतिशब्दंपठित्वातत्त्रामर्थ्या
न्नपुंसकादित्याहुः। नचानुदात्तादेरञ्बाधित्वंपाठः भस्याढेतद्धितेपुंवद्भावः सिद्ध्यत्प्रत्ययविधावितिप्रागेवप्रत्ययनिरत्नौसत्याङ्निन्युरषीतिकनिनन्ततयाआ
द्युदात्तत्वात्तच्चस्त्रीसंपेयौवतमितिरूपंतन्मतेस्थितम्। किन्तुनैतद्युक्तंभाष्यवार्तिकयोरिहयुवतिशब्दपाठस्यप्रत्याख्यानात्। तथाचेहऔत्सर्गिकोणनुभिक्षादि
त्वप्रयुक्तस्त्यवधेयम्। एतन्नन्तादिति। एवंचगार्भिणंयौवतङ्णेदित्यमरोक्तिः। अदः समित्तंमुखवीरयौवतन्नटडुजाकम्बुमृणालहारिणीइतिश्रीहर्षोक्तिश्चभा
ष्यमतेपिनासङ्गतेतिभावः। ब्राह्मणमाणवानुत्रयोप्यमीवृद्धास्तेभ्यः प्रकृतोयञेवास्तु। नहिवृद्धात्यञिञयनिवारकंविशेषोस्ति। नवास्वरेउभयथाप्युदा
त्तत्वाङ्ङ्तुनानुवर्त्तिष्यतेःस्वरितत्वात्सत्यम्॥

स्तदाह। तथाचेहेति। अस्वरितत्वादिति। योगविभागसामर्थ्यादित्यपिबोद्धव्यम्। वृञस्तुनसंबन्धो व्याख्यानात्। समूहप्रत्ययान्तानांनपुंसकत्वाद्यञश्चेत्यत्रापत्यग्रहणाच्च नस्त्रियांवि
शेषइतिबोद्धव्यम॥

मत्वर्थलक्षणयेति। छान्दसस्येतिशेषः। छान्दसस्तत्रमतोर्लुगित्यस्ये। फिट्सूत्रादिति। शकुनीनाञ्चलघुपूर्वमित्यादुदात्तत्वन्तुनास्यात्पूर्वलघूदात्तमितितदर्थादितिभावः।मयू

अन्यतोविधानार्थंयच्चचनं तत्सिद्धार्थकथनपरंवार्तिकमाह। ष्टक्शब्दः स्तोत्रविशेषस्यसञ्ज्ञा। ष्टक्यदृति। ष्टक्शानांसमूहः। कथन्तर्हिष्टक्यःषडहदृति। मत्वर्थलक्षणयेत्यवेहि। ग्रामजनबन्धुभ्यः। वृत्तिकृतातुवार्तिकान्तर्गतः सहायशब्दोपिसूत्रेप्रक्षिप्तः। अनुदात्तादेरञ्। दहसूत्रेचित्तवत्तदुदाहरणम्।अचित्तात्तु आपूपिकंशाष्कुलिकमित्यादौपरत्वाठगेवेत्याशंयेनाह।कापोतमिति।कापोतमयूरशब्दोमध्योदात्तौलघावन्तेदृतिफिट्सूत्रात्।खण्डिकादिभ्यश्च।आयुदात्तार्थंवचनम्।अचित्ताठकोबाधनार्थश्च।चरणेभ्योधर्मवत्।यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययोधर्मेवस्यतेसतत: समूहेपिस्यादित्यर्थः।वुञादयोहिचरणेभ्योवस्यन्ते चरणाद्धर्मान्नयोरितितुतत्रवार्तिकन्तदप्यनेनातिदेशसूत्रेणज्ञापितमिति बोद्धम्।काठकमिति।गोत्रचरणाद्वुञ्। छन्दोगौक्थिकेतिञ्यः। विषयोदेशे।तस्येत्यनुवर्त्ततदृत्याह। षष्ठ्यन्तादिति।भौरिकिविधमिति।क्रीवत्वंलोकात्।सोस्यादिरिति।अस्मेरेयन्तानिबन्धनंपडङ्क्त्यादिच्छन्दः तद्वाचकात्त्र्यशमान्तात् अस्येत्यादिसतिप्रत्ययः स्यात्।यआदिमानसप्रगाथश्चेत्। प्रगच्छन्तदृति प्रगाथः। अकर्त्तरिचकारकदृतिकर्मणिघञ्। ष्टोदराद्यत्वाद्रेफनकारयोर्लोपः।रूढ्यायम्।चतुर्थषष्ठीपादौवार्हतेप्रगाथेपुनरभ्यसितोचरयोरवस्येत् दृत्येवमादिवचनाद्यत्रद्वयोर्ऋचोस्तिस्रः क्रियन्तेसप्रगाथः।त्रैष्टुभमिति।कुटीकुटीरदृत्यादिवत्स्वार्थिकेकृतेलिङ्गान्यत्वम्।सङ्घामे। प्रयोजनवाचिभ्योयोद्धव्यक्रियप्रथमान्तेभ्योऽस्येतिषष्ठ्यन्तार्थेसङ्घामेभिधेयेणः स्यात्।तदस्याम्।प्रहरणकिम्।मालाभूषणमस्याम्।क्रीडायांङिम्।खड्गः प्रहरणमस्यांसेनायाम्।घञः सास्याम्। स्तनकिम्। श्येनपतनमस्यांवर्त्ततेक्रियाकिम्।प्राकारोऽस्यांवर्तते।तदस्यामिति प्रकृते पुनः सास्यामित्युक्तिःक्रीडायामित्यस्यानुवृत्तिर्माभूदिति।अतएवाह।दण्डपातोस्यान्तियाविनि।

रोगादीनांचेत्यनेनापिमध्योदात्तः।सततदृतिचरणवाचकादिनिशेषः।सप्रगाथदृतिसूत्रेदृतिशब्दःप्रकारेतेनादिसदृशान्नपरिगृह्यतेनपङ्क्तयादिः पङ्क्तः काकुभदृत्यादिप्रातिशाख्यंव्याख्यातमितिकेचित्।।

पत्यङ्गलभन्तइति।अद्ध्ययनवेदनयोः सहाधिकारादुत्तरप्रत्ययानांनियमेनअर्थकत्वमितितदर्थसिद्धिरित्युच्यतेतदास्पष्टार्थमेव।अतएवतदस्मिन्नस्तीतिदेशदृनिसूत्रेप्रमादकृत

तद्धीतेतद्वेद। द्वितीयान्तादधीतेवेदितरिचप्रत्ययस्यात्। द्विस्तद्वहणमधीयानेविदुषिचष्टयविधानार्थमन्यथाउत्तरत्रक्रतुवसन्तादीनामशब्दात्मक
तयाअध्ययनासंभवेनवेदितर्येवप्रत्ययः स्यात्।सिद्धान्तेतुद्विस्तद्वहणसामर्थ्याःक्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्रतिपादकग्रन्थेगौणाअपिप्रत्ययंलभन्ते।क्रतू
क्थादि।क्रतुविशेषेति।क्रतुशब्दस्तुनगृह्यतेतथाहिसतिउक्थादिषेवयज्ञेन।नापिक्रतुपर्यायाः।उक्थादिष्वयज्ञशब्दस्यपाठादितिभावः।अग्निष्टोमिकद्
ति।संस्थाविशेषवचनस्यापिअग्निष्टोमशब्दस्यतत्संस्थाकेक्रतौनिरूढःप्रयोगः।वासवदत्तामिति।गद्यरूपोग्रन्थविशेषः।आख्यायिकेति।अधिकृत्यकृतेग्र
न्थदृनिसूत्रेहरदत्तः।सर्वादेरिनि।सादेरित्यत्रअर्थवतस्सर्वशब्दस्यग्रहणात्सर्वादेः पृथगुपादानमेतदपिअर्थेवत्परिभाषायांज्ञापकम्।सवार्त्तिकदृति।
वार्त्तिकान्तमधीतदृत्यर्थः।अन्तवचनेअव्ययीभावेऽव्ययीभावेचाकालदृतिसहस्यसः।ततोणोलुक्।इकन्निति। पदशब्दउत्तरपदंयस्यतस्मादिकन्स्यात्।शतश
ब्दात्षष्टिशब्दाच्चपरोयः पथिन्शब्दः तदन्तात्ठिकन्स्यात्। षोडशीत्यर्थः।शतपथिकदृति।अत्रवृत्तिकारोबहुलग्रहणंकृत्वाणतपथदृतिअणमप्युदाजहा
र॥इकन्बहुलंयथोत्तरपदादित्युक्त्वाद्यन्तर्गणसूत्रमितिन्यासकारः।वसन्तादिभ्यष्ठक्।उक्थादिषुवसन्तादयः पाठ्यास्तेवावसन्तादिषु।तथातुनक्रतमित्ये
वा।अथर्वणमिति।अथर्वणाप्रोक्तोऽथर्वा।उपचारात्।यद्वा।तेनप्रोक्तमितिप्रकृत्यऋषिभ्योलुग्वक्तव्यः।वसिष्ठः विश्वामित्रोनुवाकः दृत्युदाहृत्यअथर्वणोवा।
अथर्वा ॥

आचार्यस्यतदधीतेदृतिसूत्रेद्विस्तद्वहणंशक्यमकर्तुमित्युक्तंभाष्ये।उक्थादिषेवेति। प्रथमोपस्थितत्वादितिभावः।अणोलुगिति।अस्याव्ययीभाव
त्वेप्यद्येत्रणिउपसर्जनत्वान्नाव्ययत्वम् ॥

भाष्योक्तेरिति॥ रैवतिकादिभ्यश्छन्दसीतिसूत्रेदृतिशेषः। अस्मादेवभाष्यप्रयोगात्तद्धितावैकल्पिकीत्याहुः। अत्रपक्षेप्रोक्तालुक्तुनविधानसामर्थ्यादर्थप्रतीतेरणाप्युपपत्तेः आर्ष्यप्रत्ययान्तादिति। ऋषिपदघटितसूत्रविहितप्रत्ययान्तादित्यर्थः। एतच्चमूलानुसारेण। औत्सर्गिकएवेति। यत्रह्यौत्सर्गिकस्येञाबाधः प्राग्दीव्यतीयेवतद्धाप्यपत्यार्थेऽण्प्राग्रेरिति भावः।

अघर्वणादृतिशैषिकप्रकरणान्तेभाष्योक्तेः साधुः। ण्यक्षत्रियार्षञितोयूवाणिञोर्लुक्ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादार्षप्रत्ययान्तात्ञितश्चतोरेकाजाद्गोत्रादृष्यन्धकवृष्णिसंघात्तक्ष्णश्च। कुर्वादिभ्योण्यः। कौरव्यः पिता। कौरव्यःपुत्रः। ऋष्यन्धकेत्यण्। श्वाफल्कः पिता। ततदञ्लुक्। श्वाफल्कःपुत्रः। वसिष्ठादण्यण्। वासिष्ठः पिता पुत्रश्च। तिकादिभ्यःफिञ्। तैकायनिः। ततोण्लुक्। तैकायनिः पुत्रः। ऋष्यणएवेति। पाणिनशब्देतुऔत्सर्गिकएवाण्दृतिभावः। यद्वा। पाणिनशब्दोयौगिकोनतुऋषेरूढः। लुग्विधौतुरूढस्यैवग्रहणम्। एतच्चशास्त्रान्तेभगवतः प्राणिनेःसिद्धमितिवार्तिकनिर्देशाद्बोध्यम्। पुत्रस्यपाणिनेरितिभाष्याच्चनिर्णीतमित्यर्थः। यम्। अष्टकमिति। संख्यायाःसंज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वितिसंख्यायाअतिशदन्तायाःकन्। कन्ग्रहणादेवसिद्धेब्राह्मणग्रहणंतद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं तेनपुराणप्रोक्तानामेवतद्विषयता। नेह। याज्ञवल्क्येनप्रोक्तानि ब्राह्मणानियाज्ञवल्क्यानि। कण्वादिभ्योगोत्रदृत्यण्। आपत्यस्य चेतियलोपः। याज्ञवल्क्यादयोनूतनाइतिसूत्रकारदृष्टयाऽतिकृतांव्यवहारः। छन्दोब्राह्मणानीतिकिम्। पाणिनीयंव्याकरणम्॥

पढ़ेति। ऋणिनशब्दइतिपाठः। एवंचार्षेत्वत्रप्रतिपदोक्तपरिभाषाःप्रवृत्तावपिनक्षतिः। अतएववान्यस्मिन्निमित्तसूत्रेऽग्निशब्दादित्यग्नेयजइतिढकितद्धितेष्वग्नेयीति ढुक्प्रयोक्तःसंगच्छतइतिभावः। मूलन्तुप्राचामनुसारेणेतिबोध्यम्। अत्रपक्षेआर्षेस्वार्थेऽण् ऋषिवाचिनोगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थइतिबोध्यम्। दृष्टिकृतामिति। याज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादितिवार्तिकविरोधोत्रारुचिः छन्दस्यमन्त्रेषेवेतिच॥

मनुपदनिर्दिष्टस्येत्यर्थः। लोकनिरूढेरिति। सकललोकप्रसिद्धेरित्यर्थः। अन्तर्भावितेति। निर्वर्तितेत्यर्थः। लुक्स्यादिति। एतद्ग्रन्थानुसारेण। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽनभिधानात्पञ्चकपाल्यां संस्कृतदृत्यपिविगृह्यपञ्चकपालदृत्येवमर्थस्यादिति भाष्यवार्तिकाभ्यामव्यविकन्यायेनपञ्चकपाल्यांसंस्कृतदृतिवाक्यमेवेतिवक्तव्यमेतत्। चतुरवयवोर्थश्चतुर्थः। तत्रभवदृतिनुन्यायम्। पुनर्हूनेति। एतदपिहरदत्तानुसारेण। हून्हूयेनैवनिर्वाहात्। नह्यत्रेतिलुबन्नचेद्देशनामतद्धलुबितिसूत्रार्थदृतिभा

अथचातुरर्थिकाः। तदस्मिन्मतुपोयमपवादः। सकललोकनिरूढेयथास्यात्। नत्वाधुनिकसङ्केतेपीत्येतदर्थेहनिशब्दः। देशेतन्नाम्नीतिउत्तरसूत्रत्रयेप्यनुवर्तते। तेननिर्वृत्तम्। अन्तर्भावितण्यर्थादृतेः कर्मणिक्तः। चातुरर्थिकत्वमिति। चतुर्णामर्थानांसमाहारश्चतुरर्थी। तत्रभवाश्चातुरर्थिकाः। अद्यात्मादिलाकृञ्। तद्धिता र्थेद्विगौतुडोलुक्स्यात्। वुञ्छण्। सूत्रेकुमुदशब्दस्यहिः पाठेपिएकशेषोनभवति। प्रथमतःकुमुदान्नामाचतुर्णांहून्हूविधायहितीयेनकाणादिकुमुदान्तहू न्हूनसहपुनर्हून्हूविधानात्। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। तदाह। अरीहणादिभ्यदृति। जनपदेलुप्। तन्नाम्नीत्येव। नेह। उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरोजनपदः। नत्वत्रलुबन्तनामधेयम्। वक्ष्यमाणेनेति। अवर्णोपधात्वरत्वादिति भावः। नचटिलोपस्यस्थानिवत्त्वम्। पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधात्। नन्वेकदेशविकृतन्यायेनपदत्वा दुत्वंस्यादिति चेन्न। बहिरङ्गलेनटिलोपस्यासिद्धत्वात्। नचषष्ठीबहिरङ्गपरिभाषाऽनपश्येदितिवाच्यम्। कार्यकालपक्षाश्रयणात्। नन्वेवमौक्षीत्यादौरुत्वंघटीआ मलकीत्यादौजश्त्वंचस्यात्। यस्येतिलोपेकृतेऽवशिष्टस्यस्यादितिपदत्वात्। नचभवंयस्येतिलोपस्यस्थानिवद्भावात्॥

बहिरङ्गलेनेति। बहिर्भूतप्रत्ययनिमित्तत्वादितिभावः। जश्त्वंचेति। चेनवेतस्यानित्यत्वरुत्वम्। यस्येतिलोपदृति। चेतस्यानित्यत्वटिलोपेअन्तरङ्गेसुप्तिङन्तमितिपदत्वेकृतेअ स्यापिप्राप्तिरित्यपिबोद्यम्। नहिस्यादिसितिपदत्वंतेभ्योन्तरङ्गंयेनोक्तन्यायेनसमाधिः स्यादितिभावः। यस्येतीति। टिलोपस्याप्युपलक्षणम्॥ ॐ वः। रुत्वंस्यादिति। चेतस्यानित्यत्वेतिशेषः।

कार्यकालतयेति। कार्यकालपक्षेऽकवाक्यतयेत्यर्थः। निषेधादिति॥ साक्षात्परम्परयावा पूर्वत्रासिद्धीय प्रापकप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्यतेननिषेधादित्यर्थः। दिगिति। दिगर्थस्तुतुल्यन्यायेनभत्वेचपितन्निषेधः। एवंचोत्तीत्यादावपिनदोषः। एवंचैकदेशविकृतन्यायेनसुबन्तत्वनिमित्तकपदत्वमपिवेनस्थानित्यत्रन परत्वेनतस्यापिभत्वेनबाधादिति। एतेनयथोद्देशग्रयणेपिसात्परंपरयेत्यादियुक्तरीत्यापदत्वंस्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादेवेत्यपास्तम्। वस्तुतदृदंसर्ववार्त्तिकानुरोधेन,कार्यकालपक्षेपित्रिपाद्यांभाष्यमतेबहिरङ्ग परिभाषाया अप्रवृत्तेः। प्रत्ययपदस्याजादेशस्यैवस्थानिवत्त्वेनिषेधाच्च। पूर्वत्रासिद्धीयेतिनिषेधोप्यत्रनेतिनपदान्तसूत्रेउपपादितम्। मनुपएवेति। नचद्रुस्वनुड्भ्यांमतुबित्यत्रैतद्ग्रहणार्थंत्र

नचपदत्वेप्येवंतस्मरुविधानासहकार्यकालतयापूर्वत्रासिद्धेचेतिनिषेधादितिचेन्न। पदसञ्ज्ञायांयद्देशग्रयणात्। अत्रएवरामऔदित्यवस्थायांपदत्वेवस्न सादेरिवस्थानिवद्भावेनरामौदित्यादेः पदत्वम्। अन्यथाउभयतआश्रयेऽन्तवद्भावप्रतिषेधात् पदत्वंदुर्लभंस्यादितिदिक्। महिषाच्चेति। एतच्चसूत्रेणैवसूचितम्। तथाहि। प्रकृतस्यमनुपएवहिडित्वमितिदिश्यताम्। प्रक्रियालाघवायपङ्क्तुवेवयाक्रियताम्। एवंचङ्ङुतुच्चनमन्तस्तोविधानार्थम्। शिखायावलच्। दन्तशिखात्संज्ञायामितिपञ्चमेवस्यते। तंदद्देशेपिशिखावलदितिरूपसिद्धये। दृदन्तुनिर्वृत्तार्थम्। देशेतन्नास्त्यणेवाधनार्थेचकुञ्चेत्यादि। नडादयन्तर्गणसूत्रदृयम्। सौक्ष्म्ये षष्ठ्यालुक्। एवंतस्मिन्नित्यत्रापि। दृतिचातुरर्थिकाः॥

ॐ नुबन्धकोच्चारणम्। परत्वादिलोपेदृस्वात्परत्वाभावात्। नगोश्वन्तिति निषेधेनफलाभावाच्च। सावर्वर्णान्तत्वात्। नचवेतस्यानित्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यनगोश्वन्तिति निषेधाभावापत्तत्। तत्रहिमनुग्रहणमनुवर्त्ततदृतिचाधितसूत्रेभाष्येस्पष्टमितिवाच्यम्॥ कुमारीत्यादावन्तोदात्तत्वानापत्तेर्नोदात्तनिवृत्तिस्वरस्यनिषेधदृत्यर्थस्यतत्सूत्रेभाष्येएवस्पष्टत्वादितिभावः। ननुरकाजाङारदृत्यस्यसाधयितुमशक्यत्वेननेनान्यतोविधानस्यज्ञापयितुंशक्यतेः पित्रकृतेतदशक्यम्। मनुपापिमहेत्यानित्यस्यसाधयितुंशक्यत्वादित्यरुचेरहः। प्रक्रियेति। अन्यतदृतिः। एवंरीत्याएतज्ज्ञापकसिद्ध्यर्थमेवप्रकृतस्यमनुपोडित्वंनकृतमितितत्त्वम्॥ दृतिचातुरर्थिकाः॥

अत्र प्रकृतेरिति। तेषामपीदमर्थमेवात्प्राप्तिः। नेतः प्रागिति। नेतः प्रागर्थमित्यर्थः। तेषामर्थानामिदंशब्देनाग्रहणं ज्ञाप्यतेदंतित्वम्। नन्वार्द्रकादिभ्यश्चतुरर्थमेवेति नियमार्थन्त

र्गणे। लक्षणंचेति। स्यादेतत्। लक्षणन्नावद्यर्थम्। चात्सुषादीनां तस्येदमितिसूत्रेणदार्षदादीनां तुसंस्कृतंभक्षाद्यनेनसिद्धत्वात्। तथाअधिकारोपि व्यर्थः। नं विनापिघादीनांवुद्युत्तानाम पत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तेषर्थेषुअप्रकरणेज्ञापकबलेनैवसुसाधत्वात्। तथाहि। आर्द्रकाशलेत्यादयोवृद्धाः तेषांवृद्धाच्छ्रस्येवसिद्धेउक्त रादिषुपाठोज्ञापयतिनेतः प्राक्घादयः स्युरिति। गोत्रोक्षेति वुञ्छिघिरपीहलिङ्गम्॥अन्यथासमूहस्यापिवृद्धसंज्ञार्थान्नभूततयागोत्रेचरणाद्वुञित्येवसिद्धेकिंनेना किंचअपत्यार्थमेनामनुवृत्यातस्येदंविशेषणभावाद्यदित्रघादयदर्थेरन्तर्हिप्राग्दीव्यतोणित्यत्रेवण्यादिभिः सहपठेरन्। अथोत्रेतनापत्यादित्यावृत्तयेशेषा धिकारः किंतुअर्थसाकल्यार्थः।अन्यथासन्निहितेजातार्थएवघादयः स्युः। भवादौतुप्राग्दीव्यतदतिविशिष्टेविधीयमानाअणादयएवस्यु र्नतुयादयः।शेषशब्दानुवर्तेषुघादयः सिद्ध्यन्तीतिचेन्न जाताधिकारानन्तरंप्रत्ययषष्ठ्यित्यादिभिः सहघादिषवक्तव्येषुतः प्राक्पाठसामर्थ्यादेवार्थसाकल्यलाभ नस्याद्यर्थमिदंसूत्रमितिचेत्।अत्रोच्यते।अधिकारस्तावदवश्यकः।शैषिकात्स्वरूपः शैषिकोनेतिवक्ष्यमाणस्वार्थस्यविधेयलाभोयथास्यात्। शैषिकत्वप्रयुक्त कार्यविशेषंवक्तुनियम्यमाणः शेषाधिकारस्वरूपंपातयति। शैषिकाश्चतुर्थीयादित्यादि।एषचश्लोकः सन्विधौमतुविधौचभाष्येपठितः। दृहतुसन्नन्तेउ पन्यस्तइतिनत्रेवव्यांख्यास्यते।एवस्थितेविधायकत्वमपितस्यतुषवमितिनातीवतत्रनिर्भरः कार्यः। विगृहीताद्यौत्यादि। वाचनिकमेवेदम्। सूत्रेसंपात्तस्ये वग्रहणम्। अन्यथाषैषम्यात्संख्यानुदेशानस्यात् ॥

त्यादित्यरुचेराह। गोत्रोक्षेतीति। लिङ्गं तुलोकादेवनपुंसकत्वंबोद्यम्। पठेरन्निति। संभावनायांलिङ्। तेने इंसूचितेविकारेघादिनिवृत्त्यर्थंतथापाठः।अन्यथाण्यादीनामपिनिवृत्तापत्तिरिति।जाताधिकारानन्तरमिति।प्राग्वहेरण्यठयाविति सूत्रकरणलाघवानुरोधेनेत्यर्थः ॥

बहुव्रीहिरपीति। सूत्रेतन्नोक्तमर्थयोर्निर्देशः। स्त्रियांटाप्वेति। चेनदूरे औत्तरदतिप्रयोगनिवृत्तिश्चास्यफलमितिसंगृहीतम्। तद्धितार्थेतिसमासइति। मद्रस्यपूर्वइत्येकदेशिस

कुत्सितास्त्रयइति। इहबहुव्रीहिरपिसुवचः। अतएवनिपातनात्कोः कादेशः। तेनकद्रावेत्यनुषंख्यानमितिनकर्त्तव्यम्। दक्षिणापश्चात्। पाश्चात्यइति। कथंतर्हि पश्चात्तनैः कश्चननुद्यमानइतिश्रीहर्षः। नचरिदूरेणयाविनिपत्राच्छब्देनसवकाशंतत्कंकालवाचकात्तुद्युलौवाधेतेपरत्वादितिवाच्यम्। अयादिपश्चाद्भिमनिसिडि मचाद्युदात्तलोर्वीधस्यदुर्बलत्वात्सत्यम्। पश्चात्तन्यनिरितिपश्चात्तनाः इतिकथंसिद्धोज्यम्। कापिशेयकः। कापिशीशब्दात्ठक्फक्। कापिशीशब्दात्ठक्फक्। षोडीषर्थः। तदाह। कापिशायि नीद्राक्षेति। युप्राग्दीव्यतीयपाक्। अपाचीदक्षिणादिक्। द्वितीयोवर्णः पकारोननुदात्तोयकः। यदिन्द्रप्राचपागुदक्त्वादौतोदात्तत्वंदुर्निवृत्तं प्रागादीयोविधिः। अव्ययाअनव्यया श्च। अस्तात्यन्ताअव्ययाः अन्येतुन। उभयेषांहिगृह्यन्तेविशेषात्। अथकथंसंस्कारः प्राक्तनइवेति। कालवाचिनोद्युप्रात्परवात्तुद्युलाधितिवोद्यम्। औत्तराहइति। यदातूत्तराद्दाहिप्रत्यग्रेनतौः णकियंतेतदाऔत्तराहशब्दोऽन्योदात्तः स्त्रियांङीप्चबोद्यः। आहअन्तस्तुआद्युदात्तः। स्त्रियांटाप्वेतिविशेषः। वक्ष्यतइति। अवस्तात्तु वे त्यत्र। मद्रेभ्योञ्बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाचीगृह्यते। नतुभद्रपर्यायः। दिशोमद्राणामिति। दिग्वाचकादुत्तरपदाज्जनपदवाचिनः मद्रभिन्नस्यवाचामादेर्हिः स्यात्। त्रितिणितिकितिचतद्धितेइत्यर्थः। पौर्वमद्रइति। मद्रैकदेशेमद्रशब्दस्यदक्षौदिक्शब्देनसामानाधिकरण्यात्तद्धितार्थेतिसमासः। उदीच्यग्रामात्। दिग्य हणंनिवृत्तम्। शैवपुरमिति। प्रस्थपुरवहान्नाञेतिलुञ्नभवति। वृद्धादितिहितत्रानुवर्त्तते। भवतश्छक्छौ। जस्त्वमिति। त्रितिचेतिपदत्वादितिभावः। एतद र्थमेवहिक्सः सकारः। अतएवनायंणकारादिः ॥

॥ मासदृत्यन्ये ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥

सित्वमिति। अवश्यार्थं तुनसकारो व्याख्यानात्। एभ्योदेशेति। सतिसंभवेदतिशेषस्तेनापठितेभ्योप्यदेशवाचिभ्यः सिद्धतिगहादिराकृतिगणः। तथापितुमिति। तेनारण्यीयसि

तथाहि सतिसित्वंव्यर्थंस्यात्काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ। इकारउच्चारणार्थइति। अकारएवोभयत्राप्यनुबन्धः तस्यविपर्यासस्तुस्त्रीप्रत्ययविशेषार्थइतिभावः।आप
दादीति।अन्तर्गणसूत्रमिदम्। धन्वयोपधाद्गुञ्। धन्वेतिनस्वरूपग्रहणंवृद्धत्वासंभवात् इत्याशयेनाह। धन्वविशेषेति। ऐरावतंधन्वेति। यद्यपिसमानौमरु
धन्वानावित्यमरेणपुंस्त्वमुक्तंतथापिनपुंसकोपिधन्वशब्दोस्तिआर्द्रकंनामधन्वेतिभाष्येहस्वपाठात्। गहादिभ्यः। एभ्योदेशवाचिभ्यष्ठक्ः स्यात्। पूर्वपक्षादि
शब्देभ्यस्तुदेशवाचित्वाभावेपिपाठसामर्थ्याच्छः। मुखपार्श्वेति।अलोन्त्यस्येनिसकारस्यलोपः।यस्येतिचेत्प्रकारस्य।अन्यथानांभमात्रेदिलोपस्यानित्यत्वाज्ञाप
पितुलोपवचनम्। मुखतीयदिति। मुखतोजातादिः। आद्यादित्वात्तसोततष्ठक्ः। स्वकीयमिति।गहादेराकृतिगणत्वाच्छः। देशवाचित्वेपिपूर्वपक्षादिवत्तथा
चलुप्योमप्रख्यानादित्यत्रनहिस्वकीयस्यैवप्रत्याख्यानमितिन्यासः। केवलात्स्वशब्दात्तुअण्। सोवम। एतच्चहारादिनियुक्तेतिसूत्रेअकारउच्चारितम्। स्वीयमिति
तुप्राक्क्रीताच्छः। चान्द्रास्तुस्वपरजनदेवराज्ञांकुक्केतिसूत्रयन्ति। तत्रराज्ञोनलोपेयत्नः कर्तव्यः। पर्वताच्च।कथंतर्हितत्रघोरंरघोर्जन्यंपार्वतीयैर्गणैरभूदि
ति। उच्यते। पार्वतीयस्यराज्ञइमेइत्यर्थेकान्तादण्। शैषिकाच्छैषिकोनेतिनिषेधस्तुनास्ति॥ असरूपत्वात्। युष्मदस्मदोः। दृहयोगोविभज्यते। तेनयथासंख्यं
ने।तथाहि।युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्। आभ्यांछोवास्यात्यदादीनिचेतिवृद्धत्वान्नित्यंप्राप्तेविकल्पोयम्। ततः खञ्च। एवमुत्तरसूत्रेपियोगविभागोबोद्धव्यः।तेना
देशयोः खञ्ञण्भ्यांयथासंख्यंन।तस्मिन्युष्मकास्माकौ। तस्मिन्खञीत्यर्थः।ततः अणिच। अतएवखञ्ञणोरितिनोक्तम ॥

दिः। दृहयोगोविभज्यतेदृति। स्पष्टंचेदमत्रैवभाष्ये ॥

यथासंख्येनेति। नचैकस्यवस्तोनेनविधीयते चेनतस्यससहायतापेक्षत्यतेसाचप्रकरणाच्छेनेतियथासंख्यप्राप्तिरेवेतिवाच्यम्। ससहायसायोतनेपितस्याः संबन्धान्तरसाकाङ्क्षतया द्वयोरुपस्थित्यातत्प्राप्तेः द्वितीयोपस्थितिंविनाऽर्थापर्यवसानात्। नचप्रत्ययश्रवविधानान्नयथासंख्यं विकल्पार्थकवांपक्षेऽभावमात्रार्थत्वेपिअन्यभावार्थत्वाभावात्। प्रकृतेचमहाविभागयागस्यसिद्धत्वादन्यतरस्यांग्रहणबोधिततद्भावेऽणेवेत्यस्यलभ्यसंस्कारवेलायांनिर्णयोपिविद्यर्थप्रमितिकालेत्रयाणामनुपस्थित्यातद्प्रवृत्तेः। यथा

तवकममकावेकवचने। अत्रापिस्वञ्जिअणिचेतिवाक्यभेदेनसंबद्ध्यते अतोयथासंख्यंनेतिदिक्। असाम्प्रतिके। संप्रतीत्यव्ययंप्रज्ञादेपठ्यते। तच्चन्याय्येवर्त्तते। तथाचप्रयुज्यते। अनाप्तश्चत्रात्रेोअतिरिक्तः षट्त्रात्रः सचारुसंप्रतियज्ञोपपद्यत्रात्रदति। नन्यूनोनातिरिक्तः समद्त्यर्थः। दृष्टानीमित्यर्थेपि। एसर्हिसंप्रतीदानीमित्यमरात्। ततोणे। सांप्रतम्। ततोविनयादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थेठंगितिन्यासकारः। द्वीपादनुसमुद्रंयञ्। समुद्रंसमयानुसमुद्रम्। अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः। सप्तम्यन्तंचेदम्। विद्यमानक्रियाद्योतकंद्वीपविशेषणमित्याह। समुद्रसमीपेयोद्वीपदति। कच्छादिभ्यश्च। मनुष्यतत्वयोर्वुञ्दतिसूत्राभ्यांयथायथमणञ्चकालाकृञ्॥ दृष्टसालविशेषवाचिनामेवग्रहणंनतुस्वरूपस्यपर्यायाणांचेतिर्दृसिन्यासपदमञ्जर्यादिषुस्थितम्। तच्चतेकालिकीव्याप्तिः कालिकः संबन्धः दृत्यादिप्रयोगाः विरुद्ध्यन्ति। किंचविशेषाएवगृह्यन्तदति निर्मूलम्। सुनिश्चयानुक्तत्वात्। यत्तुवदन्तिस्वरूपंपर्यायश्चनेहगृह्यते। ज्ञापकात्। तथाहि ॥

संख्यसंख्येचविद्यर्थप्रमितिवेलायांनिर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्यंगृह्यतदतिस्पष्टं ञमङणनमित्यादौभाष्ये तएवसिध्यन्तिकराभ्यांकन्नञ्वेतिनासूत्रेतिभावः। समुद्रंसमये ति। अनोरूदर्थकत्वदर्शनायसमयेसुक्तम्। अनुनेवविग्रहः। सप्तम्यन्तमिति। समयेत्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वादितिभावः ॥

दृतिभाष्यमिति। अत्रभाष्येसायंप्रातिक स्योदाहरणम्। कालसमुदायस्याकालत्वेपियथाकथंचित्कालवाचकत्वेनठञ्युष्युल्सूत्रेचिरमित्यस्यग्रहणेनाव्यभत्वप्रयुक्तद्युद्युलोरनि
त्यत्वाद्ङीष्प्रयोगादेववातद्प्रवृत्तिः। कुकविकृतिरिति। कुत्सितस्यकवेः कृतिरित्यर्थः। दृहगौणेति। गौणशब्देनात्रलाक्षणिकमात्रमित्यभिमानः। वस्तुनस्तद्प्राप्तिरेवेति तत्त्व

सम्भिवेलादिसूत्रेणसम्भिवेलात्रयोदशीप्रभृतिभ्यो ऽ वृद्धेभ्योष्य ण्विधीयते। तच्चठञोबाधनार्थंतदेवोक्तार्थज्ञापकमितिचिन्त्यम्। दृंहिविशेषग्रहणे
ज्ञापक ननुतन्मात्रग्रहणेतथाचनस्तद्धितद्तिसूत्रेसायंप्रातिकः पौनः पुनिकद्तिभाष्यंव्याचक्षाणः कैयटआह। यथाकथंचित्कालशब्दाठञिति। तथाच
नदीभवतीतिसूत्रेनदीवाचकत्वंविशेषात्स्वरूपस्यापिग्रहणमुक्तम्। तथेहापुचितम्। तदेतदाह। कालवाचिभ्यइति। एतेनाकालिकेसेतिनैमित्तिकसूत्रेऽकालि
केनिहस्यपाठपक्षेकालाठञितिकालिकमितिभट्टवार्तिकमपिव्याख्यातम्। वृत्त्यादिमतेतुकालात्कालशब्दाठञित्तिकालायनूप्रकृष्ठेठञितिपाञ्चमिकसू
त्रेणत्येवंपरतयाकुकविकृतिरिवभङ्ग्याव्याख्येयंस्यात्। दृंहगौणमुख्यन्यायेनाश्रीयतेतेनकदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः व्रीहिपलालसाहचर्यात्व्रीहि
हिपलालः तत्रभवंकादम्बपुष्पिकंव्रीहिपलालिकमित्याकरः। अत्रप्रमाणंतुसम्भिवेलादिसूत्रेअनेनकालग्रहणेननक्षत्राणांविशेषणमित्याहुः। ननुपुष्पादि
शब्दानांकालोमुख्योर्थः। लुबविशेषदृतिस्वादनादितिचेन्। मैवम्॥ पुष्पादिसमीपस्थेनचन्द्रमसायोगाल्लक्षितलक्षणयाहिकालेवृत्तिः। सेवलुबृहारा अ
न्याख्यायतेयोषादिनिवृत्त्यर्थंनत्वेतावताकालोमुख्योर्थः। अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वादितिदिक् ॥

क्षणलक्षितलक्षणयेति। पुष्यपदलक्षितचन्द्रमसाकालोलक्षनद्त्यर्थः। परम्परासंबन्धेनपुष्यपदस्यकालेलक्षणेत्यर्थोवा। मुख्योर्थदृति। शक्योर्थः ॥

ठस्यादित्वाभावादिति। प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वात्तुटि अङ्गात्परस्येत्यर्थेनतष्ठस्यपरत्वाभावात्कर्मठदित्यादौअठचष्ठस्येवेकादेशोदुर्लभः। यदागमादितिन्यायेनविशिष्टस्यग्रहणेपिनिर्दिश्यमानपरिभाषयासमुदायस्यनस्यात्। निर्दिश्यमानस्तुअवहितइतिभावः। प्रत्ययादुदात्तत्वेकृतेइति। सन्नियोगशिष्टतयेतिभावः। अत्रठचश्चित्वेनेत्युपलक्षणं ठचश्चित्वसामान्यापेक्षंज्ञापकम्। प्रत्ययसंबन्ध्यादेशाअन्तरङ्गेभ्योबलवन्तइतीतिबोद्धव्यम्। ठचश्चित्वंतुनज्ञापकंठस्येकदित्यत्रसङ्घातग्रहणपक्षेन्तोदात्तस्यठस्यान्तरतम्याद्

एवंस्थितेकालवाचिभ्यइतिमूलस्थकालप्रतिपादकेभ्यः इत्यर्थोबोद्धव्यः। आद्वैशरदः। आद्वमितिकर्मनामधेयम्। अद्धावान्गुरुपस्तुनेहगृह्यते। व्याख्यानात्। रूढियोगमपहरतीतिन्यायाच्च। ष्यञस्तुद्व। ठञ्वास्यादितिऐषमोह्यइत्यादिनात्यञपिविकल्पितः पक्षेद्युद्यु लौबोद्धौ। शौवस्तिकमिति। नचिहदकादेशोदुर्लभः। तुटःप्रत्ययभक्तत्वाठस्यादित्वाभावात्कर्मठदित्यठचोयथा। नचपरत्वादिकः आङ्गतयातस्यबहिरङ्गत्वात्प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयातुटोऽन्तरङ्गत्वात्नचसूत्रभङ्गेनतुष्टुकरः। इसुसुक्तान्तादितिकादेशप्रसङ्गात्। मैवम्। वुञ्छ्णादिसूत्रेबहूचोमनुष्यनाम्नष्ठञ्चेतिसूत्रेचठचश्चित्वेनेकादेशोऽन्तरङ्गेभ्योबलवानितिज्ञापितत्वात्। अन्यथाप्रत्ययादुदात्तत्वेकृतेइकादेशःस्यादिति किंठच श्चित्वेनाकृतेत्विकादेशेप्रत्ययस्वरंबाधितुंचित्वंयुज्यते। सन्नियोगेति। तेषमिति। तिष्यात्भवादौप्रत्ययः जातार्थेतुअविष्ठाफल्गुनीतिलुक्स्यात्। सूर्यतिष्येत्यत्रतिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीत्युक्तेर्यलोपः। प्रावृषेण्यः। ऋत्वणोपवादः ॥

क्तेदात्तादेशसंपादनेनचित्वसार्थक्यात्वर्णग्रहणपक्षेठकारादिषकारउच्चारणार्थोनक्षाएवप्रत्ययादित्यर्थस्याकरसंश्रितत्वेनप्रत्ययेत्यर्थस्यचित्वस्यादेशेनोदात्तसंपादनेनचित्वसार्थक्यात् ॥ ——————— भाष्येतुष्वस्तुट्चेतिचेनादेशसंनियोगः कर्त्तव्यइत्युक्तम्। यदितुअङ्गनिमित्तस्येतिव्याख्यायते। यदागमादितिपरिभाषया विशिष्टस्यग्रहणेपिनिर्दिश्यमानपरिभाषयाठस्यैवादेशइत्युच्यते तदास्त्विनिदिक् ॥

अपकृष्यतइति।सर्वत्रग्रहणसामर्थ्यात्।अन्यथाछन्दसीत्यस्यनिवृत्तैवतत्कलेसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेतिभावः।तत्रहेमनोलोकेवृत्तिविषयेएवऋत्वणाचित्वमितिहेमन्शब्दे नैवविग्रहइतिबोद्धव्यम्।वैकल्पिकत्वादितिएवंचरूपत्रयसिद्धा विदंनकार्यमितिभाष्येउक्तम्।त्वद्वित्वाहेमन्तशब्देऋत्वणोहेमन्त्वेठञ्बाधापत्तौहेमन्तमित्यसिद्धाफलभेदे

प्रावृषेण्यइति। प्रावृषिभवः।जातेतुठंवक्ष्यतिरणाभ्यामितिसिद्धेप्रक्रियालाघवार्थंणकारोच्चारणम्।किंचप्रावृषेण्यमाचक्षाणः प्रावृषेण्।अत्रणकार श्रवणार्थमपितत्।ण्यन्तात्क्विप्।णिलोपाल्लोपयलोपः।सर्वत्राण्चतलोपश्चेतिहेमनमिति।नस्तद्धितइतिटिलोपस्तुनभवति।नलोपस्यसमुदायलोपपक्षे अन्तिविप्रकृतिभावाद्वयवलोपत्वपक्षेतुयस्येतिलोपेतस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्यानिवद्भावाद्वा। हेमन्तमिनोऋत्वणिनकारलोपेन।तस्यसर्वत्रेतिप्रतिषेधो क्तेनाणासन्नियोगशिष्टत्वात्।इसिकारास्तुछन्दसिठञ्।वसन्ताच्च। छन्दसीत्येव।ततः हेमन्ताच्च। इहसर्वत्रग्रहणमपकृष्यतेतेनलोकेवेदेचहेमन्तिकम्।त तः।अण्चतलोपश्च।एवञ्चभाषायामपिरूपत्रयमित्याहुः।एतच्चभाष्यविरुद्धम्। भाष्येहीदंसूत्रंप्रत्याख्यातम्।तच्चेत्यम्। हेमन्तपर्यायोहेमन्शब्दोप्यस्ति। हेमन्हेमन्तागनीगन्तिकर्णीतस्मादेतौहेमन्तशुष्यतः इत्यत्रप्रयोगात्। तत्रभाषायांहेमन्हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणिहैमनंहैमन्तमितिरूपद्वयम्।छन्दसितु ठञ्तृतीयम्।नत्रतत्रठञ्भणोबाधः छन्दसिसर्वविधीनांवैकल्पिकत्वादितिनस्मात्लोकेरूपद्वयमेवेतितत्त्वम्।सायंचिरम् ॥

प्रत्याख्यानासंभवइतिभावः। सर्वत्रग्रहणंतुसर्वत्रविभाषागोरितिवदितिनार्थसाधकम्। नचहेमन्ताच्चेतिचेन्नऋत्वणोनुकर्षणात्तत्सिद्धिः। वसन्ताच्चेतिचवदस्यापिछन्द सीत्यनुकर्षकतायास्त्वौचित्यात् ॥

अङ्ग.सञ्ज्ञानिमित्तइति त्युशब्दस्यप्रत्ययतयातदवयवोयोयुस्तस्यविधीयमानोऽङ्ग.रूपसंज्ञिनिमित्तकोऽनादेशोनस्यादित्यन्वयः।सञ्ज्ञायतेऽनेनेतिसंज्ञा।कर्मण्यङ्।अङ्ग.रूपंसञ्ज्ञा
त्यक्षरार्थः।अङ्गात्परस्योरित्यर्थेदोषः।यद्यागमादेतिन्यायेनागमविशिष्टस्ययोर्ग्रहणेपिनिर्दिश्यमानस्य अवहितत्वादिशिष्टस्यानिर्दिश्य

नन्वन्तरङ्गत्वात्षमंतुटिमित्युरित्यादाविवत्युशब्दस्यप्रत्ययतयाअङ्ग.संज्ञानिमित्तं योयुस्तस्यविधीयमानोऽनादेशोनस्यात्।नचतुगेवकार्यः।तस्यपूर्वान्तनया
प्रातस्तनमित्यत्रविसर्जनीयाभावप्रसङ्गात्।अतआह।तुटःप्रागिति।इत्यादीति।आदिशब्दार्थस्तुघकालतनेचेति।सायंतनमिति।स्तेर्घञिसायशब्दोदिव
सावसानेरूढः।तस्यप्रत्ययसंनियोगेनमान्तत्वंनिपात्यतेअन्यत्रत्वकारान्तएवेतिसायाहुः।आहच।संख्याविसायपूर्वस्येति।भारद्वाजश्च।सायमण्डनमभित्वरयन्त्य
इति।एतच्चवार्त्तिकमतम्।आहहि।सायचिरयोर्मकारान्तत्वंप्रत्ययसन्नियुक्तमिति।भाष्येतुसायंशब्दस्यपाठइहसूत्रेप्रत्याख्यातः।स्वरादिषुपठितात्सायमि
तिमान्तान्नञ्यत्यलेनैवप्रत्ययेरूपसिद्धेः।नचैवंघञन्तात्कालाठञिअनिष्टरूपापत्तिः।तस्यकालेवाचित्वाभावादित्याहुः।यद्यपिकालबोधकत्वमात्रेसा
ण्णिकसाधारणंठञ्त्वियोगृहीतंतच्चउक्तभारद्वाजप्रयोगात्सायशब्देप्यस्तितथाप्यनभिधानाठञ्नेतिबोद्ध्यम्।एरन्नलमिति।प्राह्णःसोढोस्यप्राह्णेतनइत्याद्यर्थम्।त
त्रहिसप्तमीनास्ति।जातार्थेतुघकालतनेचेत्यलुकासिद्धम्।चिरत्नमिति।चिरशब्दस्यसूत्रेउपादानाद्युद्युत्वावपिस्तः।अग्रादिति।डिमचोडित्वंशक्यमकर्तु
म्।तत्रजातः।ननुजानादिषणादयःसिद्धाएवचासुषंरूपमित्यादिसिद्धयेशेषइतिसूत्रस्थलक्षणत्वोक्तेः।अधिकारत्वाच्चघादयःतस्माज्जातार्थनिर्देशोव्यर्थः।नचजातादिषे
त्वेतिनियमःसुवचःचासुषमित्याद्यसिद्धेः।तत्रास्तेरेतेरित्यादौतुअनभिधानादेवनभविष्यति ॥

मानत्वाच्चाप्राप्तिरितिभावः । अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तमि

तित्वपाठः।तादृशेर्थेहिउक्तरीत्यादोषस्याभावात्।कालवाचित्वाभावादितिअवसानवाचित्वादितिभावः।आहुरित्यत्रारुचिवीजंस्वयमेवाह।यद्यपीति।अनभिधानादिति।सायाहुःसायतनयोःसा

अण्वुन्नाविति।अथेत्यस्याप्युपलक्षणम्।ह्रस्वपाठोपिसमर्थयितुमिति।नचटाबन्तानुकरणेनरङ्गःलाहद्वोरद्विप्रकृतिभूतमनुकर्तुमशक्यमितिवाच्यम्।अमावस्यदिनिसूत्रेपसेरद्यभाव

अङ्गुल्यारचनतिरश्चमूलादागतः दृत्यादौमया।समर्थविभक्तयस्तुआसेपादेवलक्ष्यन्ते।चाषुषमित्यत्रतृतीयायमया।नस्मात्तत्रजातदृत्यादिसूत्राणिव्यर्थानीति चेत्।अत्राहुः।प्राग्वतष्ठञित्यादीनपवादांस्तत्रतत्रविशेषेवर्तुजातादयोयास्तावद्वक्ष्यंवक्ष्यामःतेचमोघविभागेनविभक्तिविशेषसमभिव्याहारेणचोक्ताःस्पष्टार्थमेवानितुनिरपवादान्यर्थादेशनानिकृतलक्षकीतकुशलादृत्यादीनितानिस्पष्टार्थान्येवेति।पूर्वाह्लकदृति।विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः।आर्द्रकःमूलकदृति।नसुब्राह्मणेपवादः।प्रदोषकदृति।निशाप्रदोषाभ्यांचेत्यस्यापवादः।अवस्करदृति।औत्सर्गिकस्याणः।केचित्तुकुंशायांशरदीषुजितिसूत्रस्थंसंज्ञाग्रहणम्कृतलक्षेत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तयन्तीतिरुचिकारःतेषांमतेसंज्ञायांबह्वाद्यर्थवचनादयोघादयश्चबोद्याः।अमावास्यायावौ।सप्तिवेलाद्यर्थेणोपवादः।अमावस्यदन्यतरस्यामितिसूत्रेणामापूर्वाद्दंसेर्ण्यतिवृद्धौपसेह्रस्वोनिपात्यते।एकदेशविकृतस्यानन्यतयाह्रस्वपक्षेपिअण्वुनौस्तएव।आमावस्यः।अमावस्यकः।केचित्तुसप्तिवेलादिषुदृहसूत्रेचह्रस्वोपधमधीयते।तेषांदीर्घपक्षेनस्यात्विकृत्याप्रकृतेरग्रहणादितिन्यासकारहरदत्तादयः।वस्तुतस्तुअकृतवृद्धैर्द्विप्रकृतिभूतस्येदंग्रहणमित्याश्रित्यह्रस्वपाठोपिसमर्थयितुंशक्यते।अत्रअमावास्याशब्दात्कारप्रत्ययःस्यात्।अयमपिप्राग्वदुभाभ्यांबोद्यः।तदिहअमावास्यायांजातेह्रस्वदीर्घाभ्यांप्रसयत्रयेणषड्रूपाणि।अविद्यफल्गुनी।दृहसूत्रेस्वातिशब्दोह्रस्वान्तदृनिकेषटहरदत्तादयः।माधवस्तुस्वातीतिक्वेतिङीषनंपठति।तथाहि।अव्ययात्स्वेतिसूत्रेशैषिकाणांविप्रतिषेधनिरूपणप्रस्तावेसौवातदृतिभाष्यमुपादायकैयटेनोक्तम् ॥

ण्यनिपात्यतदृत्याशयात्।सौवातदृतीति।स्वातेरुभयंप्राप्नोतीत्युपक्रम्यहितदुक्तंभाष्ये।माधवस्त्विति।अत्रारुचिबीजंतुवृद्धिविशेषः ॥

हरदत्तदृति।अन्नरुविबीजन्तुनपुंसकहृस्वविशिष्टस्यलिङ्गत्ययवैशिष्ट्यासंभवेनपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वम्।तस्मात्सूत्रेसमाहारद्वन्द्वगर्भोद्वन्द्वः।तेनस्त्रीलिङ्गयोर्यहण
म्।नपुंसकहृस्वस्येकदेशविकृतन्यायेनलुप्तितत्वम्।क्लीबत्वप्रकारकेति।शेषदृत्यनेनास्यापिसिद्धेः पूर्वस्यष्टत्वार्थमिस्युक्तंस्पष्टनयेतदर्थलाभार्थमितिनदर्थः।जातलभा

भवार्थेणजातेतुम्विष्ठेत्यादिनालुक्स्यादितिसप्तमीवेलादिसूत्रेहरदत्तेनाप्येवमुक्तम्।नचकृदिकारादितिङ्ग्रहणान्नात्वातीयस्यजातार्थेअणः श्रवणमस्त्विति वाच्यम्।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषयालुकोदुर्वारत्वादितिभावः।माधवस्तुजातार्थेपिअङ्ग्रहणस्यसौवातदृतिरूपमाह।लिङ्गविशिष्टग्रहणेकेवलस्याग्रहणात्।एतच्चातसातत्य
गमनदृत्यनधातुवृत्तौस्पष्टम्।अविष्ठास्तिति।अविष्ठाधनिष्ठ।दृत्यादीति।आदिशब्दात्अनुराधः।स्वातिः।तिष्यःपुनर्वसुःहस्तःविशाखःअषाढःबहुलःकृत्तिकापर्यायय
स्यबहुलाणस्यसमाहारद्वन्द्वेनपुंसकहृस्वत्वेनसूत्रेनिर्देशः।उपसंख्यानमिति।प्रकरणाच्चकृदितिवोद्यम्।स्थानान्तेति। गोशालशब्दस्यविभाषासेनेतिनपुंसकस्ये
क्तसूत्रेनिर्देशदृतिस्पष्टम्।तत्राहचर्यातवरणलेषेवमेवनचैवंस्त्रीत्वपसेलुङ्नेतिभ्रमितत्वम्।लिङ्गविशिष्टपरिभाषयातत्रापिलुक्सिद्धेः। यद्यपिदावत्तयोः
पाठेःपिसंज्ञानिः।एकदेशविकृतन्यायेनक्रीवेःपिलुक्सिद्धेः तथापिलाघवार्थंहृस्वपाठदृतिहरदत्तः।वत्सशालदृति।वत्सशालायामित्यपिबोद्यम्।दृत्यादीति।आदि
शब्दान्मित्रजिनः।ऊष्मसुक्।आम्बसुजः।कृतलब्धः।यद्यपिकृतक्रीतत्वेजातलब्धत्वयोर्व्याप्येतथापिष्टयगुपादानंकृतक्रीतत्वप्रकारकेपिबोधेउद्दे
श्येविधिकाःसाधवदृतिबोधयितुम्।अतएवजातेलुग्भाजामपिकृतेलुङ्नेतिबोद्यम्।प्रायभावः।नचतत्रभवदृत्यनेनगतार्थता।प्रायभवस्यभवस्यचविशिष्टावि
शिष्टत्वाभ्यांभेदात्।उपजान्वाद्यःसामीप्येऽव्ययीभावः तेषांसमाहारद्वन्द्वेसौत्रंपुंस्त्वम् ॥

भ्यांमन्येयासिद्धित्विहपरिहृतेतिनविरोधः।तदेवाह।अतएवेतिविशिष्टेति।कादाचित्कभावप्रतियोगित्वविशिष्टंभवनंप्रायभवशब्दार्थः।शुद्धस्तुभवशब्दार्थदृतिभावः ॥

ऊन्नदृलि।कालाद्ठञ्दृत्यर्थः।समानार्थदृति।प्राधान्येतुनविचारः।कर्नृसतनयोरुभयत्रापिबोधादितिभावः।भिन्नार्थादृति।धनवाचीत्यर्थः।आस्तेयमिति।विद्यमानेधनेचभवमित्य

संभूते।दृहतन्त्रावस्यादिनाःषञ्कृष्णिरायेयस्यधारणत्वरिमाणानतिरेकश्चेत्यर्थदूयमपिगृह्यते।स्त्रौघ्नदृति।स्रुघ्नेसंभाव्यनेतत्परिमाणाच्चातिरिच्यतेवायः सेनादिःएव मुच्यते।कौशाठञ्।कौशेयमिति।रूढोयम्।कोशेसंभवस्तुसत्कार्यवादाश्रयणात्।मतान्तरेतुविकारप्रकरणेएण्ढञित्यस्यानन्तरंकौशाचेतिपाठ्यम्।तथाचवार्त्तिकम्। विकारेकौशाठञ्संभूतेत्यर्थानुपपत्तिरिति।उन्नेच।योगविभागउत्तरार्थः।आश्वयुज्यावुञ्।उन्नेर्थेढञोपवादः।अकारःस्वरार्थः।उत्तरत्रस्रघ्न्यर्थश्च।देयमृणे।ऋणेकिम्। मासेदेयाभिक्षा।तत्रभवः।कालादितिनिवृत्तम्।कालसंघस्तुस्वतन्त्रेत्यस्यनिवृत्तेपुनस्तत्रग्रहणात्।नचपूर्वसूत्रस्थस्यतदित्यस्यव्यावृत्तयेतत्रग्रहणमितिवाच्यम्।तद स्तीतिसूत्रस्थेनउत्तरत्रापिसुपठत्वात्।दिगादिभ्योयञ्।दिशोवर्गपूगपक्षपान्यमित्रमेधाअन्नपथिन्रहस्।अलिकाउखासासिन्।आदिअन्तमुखजघनमेधापू य।उदकात्संज्ञायाम्।न्यायवंशअनुवंशवेशकालआकाशदिगादिः मुखजघनशब्दयोरिदपाठः अशरीरावयवार्थः।सेनायांमुखेजघनेचभवंमुख्यंजघ न्यम्।दृतिकुक्षिदृतिश्चर्मविकारः शरीरावयवविशेषश्चतत्रभवंदार्त्तेयम्।कुक्षिशब्दोधूमादिःततोधूमादिभ्यश्चेतिवुञ्प्राप्तेःनेनढञ्।कलशिर्घटदृतिःतथा चदण्डाहतंकालशेयमरिष्टमपिगोरसेदृत्यमरस्यव्याख्यायांमन्यपात्रंकलशिरित्युक्तम्।कलशिमृद्पिण्डीपल्लवालोडयन्तिदृतिमाघः।वस्तिर्नाभेरधोहृयोरित्य मरः।तत्रभवंवास्तेयम्।अस्तीतितिङन्तप्रतिरूपकोनिपातः।सचतिङन्तेनसमानार्थोभिन्नार्थश्च।आद्योयथा।अस्तिस्त्रीरागौः।द्वितीयोयथा।अस्तिमान्।धनवा नित्यर्थः।तदिहाविशेषात्दूयोरपिग्रहणम्।आस्तेयमितिन्यासकारहरदत्तौ।त्रिषाहेर्मविषास्यादीत्यमरः। ग्रीवाभ्योऽण्।ग्रीवाशब्दोधमनीसङ्घातेवर्त्तते ॥

र्थदृतितदाशयः ॥

उद्भूतावयवभेदत्वविवक्षयासूत्रेबहुवचनम्।तिरोहित्यवयवभेदविवक्षायांत्वेकवचनान्ता दपिअणठञौस्तएव।गम्भीराद्भवः।पञ्चजनादुपसंख्यानम्।पाञ्चजन्यः।प
रिमुखादिभ्यस्वेति।दिगादिगणानन्तरंपरिमुखादिगणः पठ्यतेनस्मात्तामर्थ्यादिहसूत्रेऽव्ययीभावपदन्नान्यत्र परमितिनिर्णीयते।नहिपरिमुखादीनांकार्यान्त
रंविहितमस्ति।येनगणपाठश्चरितार्थः स्यात्।परिमुखादिभ्यइत्येवतुनसूत्रितम्।बहुव्रीहितत्पुरुषयोरपिप्रसङ्गात्।अव्ययीभावग्रहणस्योत्तरत्रोपयोगाच्चेतिभा
वः।परिमुखादिगणेप्रतिशाखशब्दोपिबोद्धः तथाचशाखव्याप्तावितिधातौप्रतिशाखंभवंप्रातिशाख्यम्।अव्ययीभावाच्चेतिभावार्थेष्यदितिमाधवः।कर्णललाटात्।अलंका
रेकिम्।कर्ण्यम्।ललाट्यम्।तस्यास्यानइतिशब्दोवाक्यार्थंपरामृशति।तत्समीपेभूयमाणश्चकारस्तत्रभवदितिवाक्यार्थमाक्षिपति।व्याख्यातव्यस्यग्रन्थस्यनामग्रहणंपाठक्रमनिवृत्त
त्यासप्रणयार्थमेत्यत्रन्यायग्रहः।तस्मात्पठ्यन्तादाख्यानकरणेसप्तम्यन्तानुभवार्थेप्रत्ययाः स्युः।यद्यपितस्येदन्तत्रभवदितिसूत्राभ्यांगतार्थता।तथापिठञादीनपवादान्वक्तुमिवा
वर्थोनिर्देशश्चावेवप्रसङ्गानुभवणादिकंविधीयतेइतिद्योतयन्।आख्यातव्यनाम्नः किम्।पाटलिपुत्रस्यव्याख्यानीसुकोसलापाटलिपुत्रेहितयाव्याख्यायते।ईदृक्संनिवेशविशिष्ट
मितिनलिङ्गाख्यातव्यस्यनामग्रन्थेषेवव्याख्येयत्वस्यसुप्रसिद्धत्वात्।नामग्रहणस्यचप्रसिद्ध्युपसंङ्ग्रहार्थत्वात्।बहूच्नोदानाङ्ग्रहः।अणोपवादः।बहूचः किम्।द्व्यचष्ठकंवक्ष्यति। स
काच्प्रत्युदाहार्यः।सौपम्यंतैङ्म्।अन्तोदात्तादिम्।संहितायाः सांहितम्।गतिस्वरेणायुदात्तोयम्।पौरोडाश्।।पित्वान्ङीष्।पौरोडाशिकी।पुरोडाशिकी।दाशदानेकर्मणिघञ्।द्
व्येवनिपातनादस्यडत्वम्।छन्दोयदर्थो।छ्यञ्लक्षणस्यठकोपवादः।छन्दसः छान्दसः।इहभर्थयोः प्रत्ययाभ्यांयथासंख्यम्।अस्यरिक्तत्वात्।चातुर्होत्रकइति।चतुर्होतेतिष्टिर्थी
होत्रयोरर्थयुरित्यादिगन्त्रस्यनामधेयम्।आर्त्विकइत्यादिशब्दात्तार्थिकः आध्वरिकः यौरश्वरणिकः।नामाख्यानग्रहणंसङ्गातविगृहीतार्थमितिवार्त्तिकम्।तत्रविगृहीतग्र
हणमाख्यातार्थम्।नामशब्दानुद्यच्त्वादेवसिद्धम्।नामिकः।आख्यातिकः।नामाख्यानिकः।अण्गमनादिभ्यः।ठञादेरितिआदिशब्दाद्ढक्कुञोः।आर्गयनइति।अयनशब्दोभाव
साधनःतेनसमासेअनोभावकर्मवचनइत्यन्तोदात्तः।अभेदोयंचारादूत्येवृत्तिः ॥

ठञ्प्राप्नुवन्तीति बहुचोन्तोदात्तादित्यनेनाऽन्तोदात्तादित्यनेन। अतदनुबन्धकस्याग्रहणादिति। यद्यपियेनानुबन्धेनसानुबन्धकत्वेऽनुबन्धकत्ववातदनुच्चारणेऽपितत्प्रवृत्तेरननत्वप्रवृत्तिः।तदनुबन्धकेतिशब्दमर्यादयातथैवलाभात्।सउच्चारितएवानुबन्धोयस्येतितदर्थात्।अतएवकञ्विधायकेसूत्रेनिलेनस्वरसिद्धौञिलंटिङितिसूत्रेविशेषणार्थमन्यथायाविकेत्यत्रापिप्रसज्येतेत्यपिगर्भं दृढठञ्प्राप्नुः।औपनिषदइत्यत्राप्येवम्।विद्यान्यायपरिशाण्डेभ्योह्यष्ठक्प्राप्नुः।व्याकरणशब्दात्तुवृद्धाच्छः।ठगाय।आयःस्वामिग्राह्योभागः सयस्मिन्नुत्पद्यतेतदाय स्थानम्।वृद्धवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः।वृद्धाच्छंपरत्वादर्यबाधने।आपणिकः।आकरिकः।विद्यायोनिसंबन्धेभ्योवुञ्स्यात्।अणोपवादः कंतु परत्वाद्बाधते।आचार्यकः।मातामहकः।मातुलकः।ऋतष्ठञ्।विद्यायोनिसंबन्धेभ्यइत्येवातदाह।वुञोःपयादइति।उक्तञिति वक्तव्येनपरकरणंठञ्ग्रहणंवचिन्त्य प्रयोजनमितिप्राञ्चः।अत्रेयंचिन्ता।पैतृकीविद्येत्यत्रडीबर्थंठञ्।नचटिड्ढेतिसूत्रेकञ्ग्रहणेनसिद्धमितिवाच्यम्।यादशीदृत्यादयसिद्धेः तदनुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकस्याग्रहणात्।गोत्रादङ्कुवत्।अपत्यप्रत्ययान्तादङ्कुवत्प्रत्ययाःस्युः।अङ्कैर्दृष्टस्यसर्वस्यायमतिदेशोननुसाक्षाद्धितस्यैवेत्याग्रहः।तेनगोत्रचरणाद्वुञिनिवुञ्रपि लभ्यते।सहितस्येद्मितिसामान्येनविधीयमानोपिअञ्ञिञन्तादन्यत्राङ्कैर्दृष्टः।वेदमित्यादिसङ्काकेत्युक्तेरञ्ञिञन्तादिहाप्यण्।औपगवकइनिः।गोत्रचरणादिति वुञ्हेतुमनुष्येभ्यः।मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम्।सरूप्यमिति।विभाषागुणेत्यत्रविभाषेतियोगविभागादगुणवचनादपिपञ्चमी। मनुष्येभ्यइतिवृद्धवचनंस्वरूप विधिनिरासार्थम्।मयट्चायोगविभागोयथासंख्यनिरासार्थः।टोढिःवर्थः।हैमवतीगङ्गेतिहिमवतः प्रकाशतेतत्रप्रथमंदृश्यतइतियावत्।विदूराञ्ञः।अणोपवादः।वैदूर्यइति।दन्त्यमद्यीयम्।शाद्वलवत्।ननुनद्वलवन्मूर्द्धन्यमद्यः।नन्वर्थीसंगतिः।वालवायाद्धिअसौप्रभवतिविदूरेतुसंस्क्रियते।सत्यम्।अतएवसमाहि तंभाष्येवालवायोविदूरंचेति।वालवायशब्दःप्रत्ययंलभतेविदूरादेशंचासूत्रेपठितेनादेशेनानुरूपःस्थानीआसिष्यते।पद्मन्दृत्यादाविवेतिभावः ॥

भाष्यंसंगच्छते।सूत्रेयत्नेणककारमकारोभयानुबन्धोपलक्षितस्यचग्रहणमितितदाशयस्तथायेतत्क्लेशपरिहारार्थमेवठञ्कृतदृतिचिन्ताबीजमित्याशयः ॥ ॥

पूर्ववत्करणस्येति। निष्क्रामत्युरुणीयनिष्क्रमणकर्तृत्वारोपात्करणस्य द्वारस्यकर्तृत्वं बोद्धम्। तत्रभवदित्येवेति। स्थित्यर्थकभुवोपितत्रग्रहणादितिभावः। ब्रह्मविवर्त्तत्वादि

तदुच्छ्रितपथिदूतयोः। द्वितीयान्तादूत्तरिप्रत्ययः स्यात्तच्छब्दाद्दूतोचेत्यर्थः। तत्रसाध्वसिष्किन्नतिकाष्ठानिपचन्तीत्यादाविवकरणस्यात्तन्त्रविवक्षयापञ्चाः कर्त्ता। शौर्पिकाभ्यकुञ्चद्भ्रूमिति। शौर्पाभिमुखनिष्क्रमणेकरणीभूतमितिफलितोर्थः। पूर्ववत्करणस्यकर्तृत्वेप्रत्ययः। तदित्येवेति। अधिकृत्येत्येतदपेक्षयाद्वितीयेयम्। शरीरकीयदृति। चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः। बृहाच्छः। शिशुक्रन्दाभ्रवार्त्तिकम्। दूरेदेवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः। देवासुरमरणौसुरम्। सोःस्यनिवासः। नन्वस्येतिकृत्योगेकर्तरिषष्ठी। तथाचविशेषणविशेष्यभावस्यात्सात् एतत्कर्त्तृकवासाधिकरणंसुप्रदृतिविग्रहार्थः। सुप्राप्यधिकरणकवासकर्तेहदृत्यर्थः। तथाचतत्रभवदृत्येवसिद्धम्। सत्यम्। वासस्यचेतनमात्रकर्त्तृकत्वेनप्रसिद्धत्वात् प्रकारकृतोभेदः। वसन्तिहिप्रेम्णिगुणानवस्तुनीत्यादौतूपचारोबोद्धव्यः। अभिजनश्च। अभिनीयतेऽभ्यदृतिव्युत्पत्त्याअभिजनाः पित्रादयः। पूर्वसूत्रादिहनिवासदृत्यनुवर्त्ततेतत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्यतत्संबन्धिनिलक्षणाएवंस्थितेफलितमाह। यत्रपूर्वैरिति। वासुदेवार्जुनाभ्यांवुन्। क्षत्रियाण्णोरपवादः। अल्लोपश्चरमजाद्यदन्तमितिसूत्राभ्यामर्जुनस्यपूर्वंनिपातेप्राप्तेतमकुर्वन्ज्ञापयतिसर्वतोभ्यर्हितंपूर्वमिति। स्यादेतत्। वसुदेवस्यापत्यंवासुदेवः। ऋष्यन्धकेत्यण्। तत्रगोत्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंवुञ्दृष्टत्वात्तत्रसूत्रेणवुञेवास्तुकिमनेनवुना। नह्यत्रवृद्धौविशेषः। प्रागेवदृष्टत्वात्। नचवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावनिषेधोदोषः। वुन्यपिनकोपधायादृतिनिषेधस्येष्यमाणत्वात्। नचाभ्यर्हितंपूर्वमित्येतज्ज्ञापनमेवफलम्। तथाचेहपूर्वनिपातप्रकरणएवाभ्यर्हितग्रहणमात्रंलाघवात्कुर्यादिति। अत्रभाष्यंसञ्जैषातत्रभवदृति। अयंभावः। सर्वत्रासौसमस्तंचवसत्यत्रेतिवैयधिकरण्यम्। ततोसौवासुदेवेतिविदुषि पारिशेष्यादृतिस्मृतेः। परमात्मेहवासुदेवः सर्वत्रासौवसत्यन्तर्यामित्वात्सर्वमत्रवसतिवासस्य ब्रह्मविवर्त्तत्वात् दृतिवासुः ॥

ॐ तिब्रह्मोपादानकारणकत्वादित्यर्थः ॥

नरायणेति। नृ॒ अयनेस्थानंयस्येत्यर्थः। अन्तर्यामितयातेषुस्थ॑ स्थितेः। अस्मादेवस्वार्थिकेणिनारायणः। नरसमूहार्थकनारशब्देनायंसाधुरित्यन्येप्रकाशितमिति। प्रथमप्रकाशितमित्यर्थः। अयमेवचप्रकर्षः तत्त्वंकृतमन्यकृतेवा। अतस्तेनकृतमित्यनेनगतार्थता। पञ्चेति। जित्णित्कित्तित्निरनुबन्धकभेदेनपञ्चेत्यर्थः। यद्वाण्ण्याञ्ञ्यञ्ञस्सूत्रोक्ता पञ्चमहोत्सर्गा

वाहुलकादुण्। कोकः पुराणपुरुषोनलिनेशयश्चवासुर्नरायणःपुनर्वसुविश्वरूपाः इतित्रिकाण्डशेषः। वासुश्चासौदेवश्चेतिविग्रहः। तथाचनेमंगोत्राख्यानापिसूत्रियाख्या अतोयुक्तएवलुग्विधिः। तेनप्रोक्तम्। प्रकर्षेणोक्तंप्रोक्तमध्यापनेनार्थव्याख्यानेनवाप्रकाशितमित्यर्थः। प्रकर्षेणेतिवचनान्नेह। देवदत्तेनाध्यापितम्। तित्तिरिवरतन्तु। अणोपवादः। कठचरकाल्लुक्। कठशब्दाद्वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः चरकाद्ण्तयोर्लुक्। कलापिनोऽण्। वैशंपायनान्तेवासित्वात्प्राप्तस्यणिनेरपवादः। द्नण्यनपत्यइतिप्रकृतिभावेप्राप्तेआह। नान्तस्येति। कुगतिप्रादिनुक्। कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्यणिनेरपवादः। पाराशर्यः। मण्डूकतुल्यत्वाणिनिरिहसंबद्धतेनहिषयतेहेष्यते। नदर्शनेनकादिःयस्कन्दसीतिसूत्रात्कन्दोग्रहणमप्यनुवर्त्यसूत्रयोष्कन्दस्वंतुगौण्यावृत्त्याबोद्धव्यम्। भिक्षुसूत्रमिति। चतुर्लक्षणीरूपम्। भिक्षुनटसूत्रयोः किम्। पाराशरमाशीनालमाकर्मन्दकृशाश्वादिनिः। द्वापिकुन्दोनुवृत्त्यादिप्राग्वत्। भिक्षुनटसूत्रयोः किम्। कार्मन्दम्। काशीश्वम्। तेनैकदिक्। कुन्दसीतिनिवृत्तम्। पुनस्तेनेत्युक्तेः। नसिश्च। पूर्वेकृतेविषयेऽपवादोनेष्टेऽपदेशंविनाज्ञातमुपज्ञातम्। कृतेग्रन्थेतेनेत्यनुवर्तते। तस्येदम्। अणादयः पञ्चमहोत्सर्गाः। घादयश्चषष्ठ्यन्तात्संबन्धिनिस्युः। अनन्तरादिधनभिधानावधेरिति। तुरितित्नच्चीः मामान्यग्रहणम्। ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिकेऽकियावाक्येपूर्वमिट्। ततोनिमित्ताभावान्नढत्वादि। इड थमिदमुपसंख्यानम्। अणतुसिङस्नानूत्तेः। आग्नीध्रइति। णिद्वंशवत्त्वयः ॥

ॐ इत्यर्थः। अनन्तरादिधिति। संबन्धिधिदिशेषः। णिद्यमिति। ननुजित्। अन्यथेतः स्वार्थे ञिधानेऽर्थेस्यादिनिभावः

भाष्येतुजित्पञ्चमेस्त्रियाङीवर्थेस्वार्थिकाञ्ञारितार्थ्यंदर्शयिष्यमिति भावः

अग्निमिच्छेदिति।इच्छतीत्यर्थः।इतिलुगिति।यथान्नलुक्कृतमाङ्गिरोरितिसूत्रेनिरूपितम्।वीप्सान्तरमाह।अतएवेति।एतत्सामर्थ्यादेव हलादेरपि यतोलुग्भवतीतिभावः।वोढर्यपीति।तस्येत्यस्यसा
मान्यविशेषसर्वप्रकृतिसङ्ग्राहकलक्षणादिदमित्यस्यसामान्यरूपेयविशेरूपेणचरार्थविशेषबोधकत्वम्।वहतिवोढेतिचसमानार्थमितिभावः।स्पष्टंचेदन्यत्पत्यन्तहृहतीतिसूत्रभाष्ययोः।स्त्रियामिति।
यद्यपिवाग्रीध्रान्नवेत्यादौआद्युदात्तंप्रयुज्यते।तत्तत्रार्थेऽप्रयोगेबोध्यम्।तथाचवार्तिकम्।आग्नीध्रसाधारणाद्ग्रहणमिति।अग्निमिच्छेद्विक्विप्।अग्नीत्।स्त्रियांविशेषः।त्वमग्निरसायतः।दृत्यत्र
तुग्रहणंसर्वलकारबोध्यमसामिध्येनीतिपित्वात्ङीषाहलन्तत्वेतियलोपः।ययाग्निस्समिद्ध्यतेसासमित्।संपदादित्वात्क्विप्।ततःकर्मणिषष्ठ्यन्तादाधानकरणेतद्धितोयम्।रथाद्यत्।अणो
पवादः।रथाद्यत्वाद्ढेतिवार्तिकमभिप्रेत्याहारथ्यंचक्रमिति।अत्रेदमवधेयम्।द्वयोरथयोरङ्गमितिविग्रहेद्विरथम्।रथसीताहलेभ्योयद्विधानंतदन्तविधेरुपलक्षणत्वात्।द्विगोर्लुगनपत्यदृतिलु
क्।यस्तुद्वेरथौवहतिसद्विरथ्यः नहृहतीतियत्वाभावान्नलुक्।अतस्यतद्धृहतीतिसूत्रेरथग्रहणंसार्थकम्।अन्यथारथाद्यदित्येवरथाङ्गस्ववोढर्यपीष्यताङ्ङेनेति।ननुद्विगोर्लुग
नपत्यदृत्यत्रोत्तरपदस्यापकर्षपक्षेकृतमत्रयतोलुगितिचेत्सत्यम्।तद्धृहतीत्यत्ररथग्रहणमेवज्ञापकमेतस्यतोहलादेरपिलुग्भवतीति।अन्यथातत्ररथग्रहणंव्यर्थमेवस्यात्।द्वन्द्वाहुत्।अणोपवादश्चलु
परत्वाद्भवति।काकोलूकिकेति।काकोलूकस्यवैरमित्यर्थः।वुञन्तंस्त्रियाम्।वैरमैषुनिकादिवुन्।दृतिस्त्र्याधिकारेअमरः।कुत्सेत्यादिकुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका।विवाहरूपःसम्बन्धइत्यर्थः।मिथुनंहिद्
म्पती।तत्कर्मक्रियानिष्पाद्यम्।मनोज्ञादित्वादुञ्।तंदन्तंचेदस्त्रियांस्वभावात्।सङ्घाङ्ङ्।पूर्वस्यवुञोऽपवादः।घोषेति।अतएवयथासंख्यमपिनवेषम्यात्।प्रकृतयस्तिस्रःप्रत्ययार्थविशेषणा
नितुचत्वारि।परंपरेति।यथागवादिनिष्ठःस्वामिनागोह्यादिसंबन्धः।साक्षादिति।यथाविद्यानांविद्या।यद्यपिअङ्गलक्षणयोःपर्यायत्वंप्रसिद्धम्।कलङ्कांकोलांछनंचविदुस्तस्यचलक्षणमितिकोश
स्तिद्धंचतथापिइथग्ग्रहणसामर्थ्यादिहविशेषपरतेतिभावः।णित्वंङीःवर्थेपुंवद्भावनिषेधार्थंचावैदीविद्यापस्यवैदीविद्यः।विद्यानामसाधारणीयाविद्यातद्वानित्यर्थः।छन्दोगौक्थिकाःसङ्घाश्चयोनि
रुक्ताः।एभ्योऽन्यःस्यात्तस्येदमर्थेचरणशब्देभ्योवुञोपवादः नटानुऔत्सर्गिकस्याणः॥धर्मोम्नायेषितिसूत्रेनेहाङ्गौगुकुलमित्यादि॥समाम्नायःशैषिकाः॥७ स्वभावादितिभावः क्रियेतिविवाहरूपेसमर्थः।
वुञदृतिगोत्रग्रहणानुवृत्त्यागोत्रप्रत्ययानामोवाग्रादीनांग्रहणमित्यर्थः।ङीवर्थमितिगोत्रेलुगचीत्यलुकारद्विसिद्धेरितिभावः।नटादिति।पाक्षिकाच्छस्येतिबोद्धम्।नेहेतिनेदंवुञ्विधिमात्रविषयंसङ्घाद्यनाभा

तस्यग्रहणस्य।तस्येदमित्यत्रस्यमयड्वैतयोर्नित्यमिति।मयड्वैतयोरित्यधिकारेनित्यंवृद्धेतीत्यर्थः।एतेनमयड्वैतयोरित्युपन्यासोऽसङ्गतः तस्यपाशिकत्वेनाणोपीष्टत्वादित्यपास्तम्।अप्राणीति।
अनुवर्णान्तमित्यपिवोद्यम्।आद्युदात्तमिति।अनुदात्तादिभिन्नमित्यर्थः।दृढम्।प्राणीत्यादिबहुश्रुतेः कार्यदृनिञितश्चतत्रत्यादितिसूत्रभाष्यप्रामाण्यादि देवेतिलभ्यते।तत्रहिविकारविकारेपि

तस्यविकारः।पादिसंबन्धस्यतस्यग्रहणस्यनिवृत्तयेपुनस्तस्येत्युक्तम्।अणादयस्तुननिवर्तन्तेप्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादितिविशिष्टावपि परिच्छेदेनाधिकृतत्वात्।षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽणाद्यः
स्युः तत्रप्राणिरजतादिभ्योऽञ्।ओरञ्।अनुदात्तादेश्च।मयड्वैतयोः।नित्यंवृद्धशरादिभ्यः।पिशाचेत्यादिभिरपवादावस्यंते।अतःअप्राणिआद्युदात्तमयंवृद्धंप्रतिपदमवश्यमाणप्रत्ययंचेहो
दाहरणमित्याशयेनतयेवोदाहरति।आश्मनमित्यादि।अश्मन्शब्दोमनिन्प्रत्ययान्तो।मृदस्तिकन्।तयोःपिनित्त्वेरणाद्युदात्तः।प्राचीनस्यतस्येत्यस्यनिवृत्तत्वान्नदधिकारोक्तष्ठगा
दयोऽपिनेह।हालसैरः।मायूरम्।प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ्।अनुदात्तादेरञ्सिद्धत्वादुदात्तार्थंवृद्धेषमयड्वाधनार्थंचावश्यकमिदम् परत्वादनुदात्तादिष्वपिप्रवर्तते।मौ
र्वमिति।मूर्वाशब्दः तृणधान्यान्नंचवाच्यमित्युदात्तः।पिप्पलशब्दोपेवमालघावन्तेदयोश्चेत्युक्तेःप्रयुज्यतेचतथा।तयोरन्यः पिप्पलस्यादिनिमन्त्रो।अप्रयुजतुनोः।अण्स्या
दिति।विल्वादिभ्योणित्वनोऽनृक्षेः ओरञ्दृक्षस्यापवादोयम्।पित्वान्ङीषिति।माधवस्तुदित्वान्ङीषित्याह।तस्मादृक्षामीलीशब्दस्यादिरन्तोवाउदात्तदृढिकचिद्देवलस्यदृक्षा
लञ्प्रत्ययस्यपित्वदित्वपाठयोःसाध्वसाधुत्वविवेकोबहुश्रुतेःकार्यः।आश्मनमिति।विनापिप्रत्ययंपूर्वोत्तरपदयोर्वालोपोवाच्यदृनिवचनादश्मभेदशब्देभेदशब्दस्यलोपेःस्मञ्मिनिना
नमवशिष्यते।तथाकस्याचिद्बहुराज्ञोभार्यायामदयन्त्यावसिष्ठेनोत्पादितः क्षेत्रजःसुतोऽश्मकोनामतत्रसंज्ञात्वोतकस्यकप्रत्ययस्याभावेःश्मञ्मिनिनाभवतितस्यावयवेआश्मनम्।वि
कारेपिआश्मनमिसेवभवति।नवाश्मनोविकारइतिलोपःस्यादितिवाच्यम्।प्रसिद्धतरत्वेनपाषाणवाचकस्यैवतत्रग्रहानुचितत्वात्।वस्तुतस्तुतस्येदमितिसामान्यविवक्षायांभविष्यतिपै
ष्पीमुरेतिवत्॥

॥तद्विकारत्वमारोप्यनत्रत्वास्त्यात्मम्।अन्यथापित्वान्ङीषूतत्त्वत्वास्त्यात्मने।आश्मोत्यञन्तत्वान्ङीषितिफलभेदेनदृसङ्गतिः स्यादितिवोद्यम् ॥

दृदस्।भाष्यग्रहणम्।द्यचएवेति।विकारावयवयोस्मेत्।कृन्दसिमयट्तर्हिद्यचएवेत्यर्थः।ततश्चान्यत्रार्थएवकृन्दसिबहूचोमयडितिभावः।विपरीतेतिद्यचश्चेद्विकारेमयट्तर्हिकृन्दस्येवेत्ये
वमित्यर्थः।तेनलोकेघटमयमित्यादिव्यावृत्तिः स्यादितिभावः।समासनिर्देशादिति।अभस्येत्यादौसमासनिर्देशात्एतयोरित्यत्रतदपवादैकयोगनिर्देशाच्चेत्यर्थः।एवंचतयो.पृथग्गुपस्थित्यवि
मौदृदृति।मुदृशब्दोपत्यादित्वादुत्तोदात्तः।कार्यासमिति।कृञःपासदृतिपासप्रत्ययेसार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणेरपरेकृतेकार्यीशब्दोजातिलक्षणङीषन्तःताभ्याम
नुदात्तादेश्चेमञ्जवाधिलाधिल्यादिभ्योऽण्।भाषायांकिम्खादिरेयूपदृतिवृत्तिकारः।यद्यपिमयटोवैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदंतथापिवेदेबहूचःपरस्यमयटोऽर्थान्तरत्वमेवेति
तात्पर्यग्राहार्थमेवेदम्।ननुद्यचश्छन्दसीतिसूत्रंद्यचएवेतिनियमार्थंसदुक्तार्थतात्पर्यंग्राहयिष्यतीतिचेत्सत्यम्।विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थंभाषाग्रहणमितितत्व
म्।अधिकारएवसिद्धेएतयोरितिवचनमितउत्तरेषांप्राणिरजतादिभ्योञित्येवमादीनामपिविषयेपक्षेप्रवृत्त्यर्थम्।कपोतमयम्।लोहमयम्।मृन्मयविकारेणावयवेनैकेकेन
सहाभक्षाद्देनयोरितिसंबध्यते।समासनिर्देशादेतोयथासंख्येन।स्यादेतत्।उत्तरमीमांसायामानन्दमयाधिकरणेभाष्यकारैरन्योत्तरआत्माआनन्दमयः इतिश्रुतौआनन्द
मयडतिविकारेमयडित्युक्तम्।तत्कथंसङ्गच्छताम्।भाषायामितिसूत्रयतापाणिनिनासहविरोधात्।किंचविकारशब्देनेतिचेन्नप्राचुर्यादितिसूत्रयतोव्यासस्या
पिआनन्दशब्दस्यबहुकृतयाकृन्दसिविकारेमयड्बहुलंभवत्येवार्थयउचितः।एवंस्थितेनमयादिप्रायपाठोप्यकिंचित्करःउभयसंभवएतस्यनिर्णायकत्वात्।
तथाचप्राचुर्येमयटंवदतांप्राचांवृत्तिकृतामेवव्याख्यानंप्रवलंनतुभाष्यकारोक्तमितिचेत्।अत्रोच्यते।श्रीग्रामण्योश्छन्दसीतिसूत्रेश्रियश्छन्दसीत्येषःस्तावत्भ
गवत्पाणिनिभाष्यकारेणप्रत्याख्यातः ॥

थयत्वान्नयथासंख्यमितिभावः।एतयोरित्यनेनविकारावयवयोःक्रमेणोपस्थितिरित्यर्थमानाभावाच्च।एतेनाद्यन्तावित्यादिवत्पृथग्गुपस्थितावपितत्स्यादित्यपास्तम्।भाषायामि
तीति।भाषायांमयदृद्यचश्छन्दसीतिसूत्रमपनेत्यर्थः।तस्यनिर्णायकत्वादिति।विज्ञानमयान्नरसमयाभ्यांप्रायपाठाच्चेत्यपिबोध्यम् ॥

व्यवस्थितत्वादिति। एवञ्च वार्णीत्यनेनैवैकस्मिकनदीत्वात्सप्राप्तस्यनित्यार्थत्वमितिनवाच्यमितिभावः। यद्यपिसूत्रग्रामणीनामितिप्रयोगेसमाहारद्वन्द्वपूर्वकैकवचनेषणसिद्धिमाश्रित्यग्रामणीत्यणेवोदाहरिष्यतेप्रत्यासत्तिन्यायेनतथापिव्यवस्थितविभाषाश्रयणेनश्रीत्यणस्यैवप्रत्याख्यानमित्याशयः। त्याज्येति। व्यवस्थितविभाषयैवसिद्धेः। इत्यादीति। अन्नमयेत्यादिशब्दार्थः

कृन्दसिसकलविकल्पानांव्यवस्थितत्वात्। अतएवउर्ध्वंतन्नित्यंकृन्दसिबहूादिभ्यश्च। नित्यंकृन्दसिइत्यादयोपिवैयाकरणैरित्थमेवप्रत्याख्याताः न्यायसाम्यात्। एवंस्थितेतात्पर्यग्रहस्यन्यायानुसन्धानेनैवसिद्धेस्तदर्थंपाणिनिसूत्रारम्भदर्शनाच्चेहभाषायामितित्याज्यंतथाह्यचष्कृन्दसिनोक्तदुर्ध्वंविल्वादिति।दिसूत्र्यपित्याज्या।सतिहिभाषाग्रहणेशरमयंबर्हिरित्यादिसिद्ध्यर्थंद्यचष्टयारभ्यमौञ्जशिक्यम्।वाध्रचर्मवेत्वोयूपः इत्यादौद्यचष्टतिप्राप्तंप्रतिषेद्धुंनोक्तवदितिसूत्रमारभ्यम्। उक्तरीत्यातुसर्वमिदंनिष्फलंभाष्यकारैरेवप्रत्याख्यातप्रायंचएषैवचवेदान्तसूत्रवृत्तिकृतांमपिगतिः तैरपिह्यानन्दमयादितरेषुविकारेमयटः स्वीकारात्। अन्नमयप्राणमयमनोमयेषुह्यच्त्वाम्मयट्संभवेपिविज्ञानमयशब्देविकारेमयडर्थमुक्तप्रकारेणानुसर्तव्यत्वात्। तथाचानन्दमयेपिविकारार्थतैवोचितेकैरूप्यात्। यद्वाप्रावुर्यमयड्वपिप्रकृत्यर्थविरोधिनोतेशतोनुवृत्तिसाभात्प्रकृतेविकारार्थःपर्यवस्यतीत्याशयः। अथवानित्यंवृद्धेत्यत्रभाषाग्रहणंनानुवर्त्ततेअनुवृत्तावपिवाभाषायांनित्यंअन्यत्रतुकाचित्कदित्यत्रित्यमयट्सुसाधः। अतएवशरादिषुमृच्छब्दपाठोप्यर्थवान्। मोष्ववरुणमृन्मयंयद्हरान्नहंगमयमितिमन्त्रेदर्शनात्। नचभाषार्थएवमृच्छब्दपाठइतिवाच्यम्। आरम्भसामर्थ्यादेवसिद्धेनित्यग्रहणेयोगविभागेसान्यत्रापिकचिन्नित्यार्थत्वेनैकाचोनित्यमित्युक्तावाद्यंयत्पद्यमित्यादेराकरेउदाहृतत्वात्। एवंवदतांमृच्छब्दपाठवैयर्थ्यस्यस्पष्टत्वात्। यद्वाहेतुमनुष्येभ्यदित्यनुवर्त्तमानेमयड्वैतिसूत्रेणआगतार्थेमयड्विकारइतित्वार्थिकार्थकथनमेवसर्वथापिशंकरभगवत्पादोक्तिरनवद्यैवेतिदिक्। गोश्वपुरीषेभ्यः पुरीषंनविकारोनाप्यवयवः॥

॥ विज्ञानमयेसत्रसमयस्याप्युपलक्षणम्।

प्रकृत्यर्थविरोधिनदृतिब्राह्मणेअत्रप्रचुरादित्युक्तेनियमेनान्येषामल्पत्वप्रतीतेरितिभावः। पर्यवस्यतीति। तत्पर्यवसानंकथमितिचिन्त्यम्। स्पष्टत्वादिति। एकाचोनित्यमित्यनेनैवसिद्धेरितिभावः। आर्थिकार्थ

दृदमर्थदृति।अमञ्जासावर्थश्चेदमर्थस्तत्रपुरीषरूपेदृत्यर्थः।तस्यपुरीषमित्यर्थेप्रत्ययदृतियावत्।लिङ्ग·म।विकारावयवत्वाभावरूपम।एतच्चकैयटहरदत्तानुरोधेनोक्तम।अतिमत्रेतिसूत्रस्थभाष्य
नुगोभुक्ताहारविकारेगोविकारत्वमारोप्यप्रकारणाचापएवोक्तदृतिदिक्।मयटंवाधिनुमिति।योगविभागसिद्धत्वेनकाचित्कत्वादेकाचोनित्यमितिमयड्सुशकवारणदृत्यभिमानः।मयटचेति।उभा
तस्मात्तस्येदमर्थेयंप्रत्ययः प्रकरणाल्लिङ्ग·स्वस्त्रीपस्त्वात्।गोमयमोर्यनायद्यपिसर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गेयदुक्तस्तथापिमयड्वैतयोरितिपक्षेप्राप्तंमयटंबाधित्वापुनरयंमयड्विधिः।द्रौश्रा
ओरञ्जःएकाचोनित्यमितिमयटश्चापवादोयमाढ्यवयमितिद्वैविकारभूतंप्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः।आमलकमिति।फलितस्यवृक्षस्यफलमवयवोविकारश्च।तेनान्यतरस्मिन्प्रत्ययः।
कंसीयपरशव्ययोः।परशव्यस्यानुदात्तादित्वादञ्जिसिद्धेलुगर्थंवचनमानचयस्येतिलोपेकृतेहलन्तत्वादितस्येतियलोपेनसिद्धमितिवाच्यमाद्यौत्तरपदेः॥प्राग्दीव्यतीयाःसमाप्ताः॥आ
हौप्रभृतादिभ्यदृति।उपसंख्यानमित्यनुषज्यते।आहेतिपदेएकदेशस्यप्रकृतिभागस्योच्चारणार्थेनदकारेणभाव्यमितिनिर्देशः।प्रभृतमाहेति।क्रियाविशेषणाद्भूकरिप्रत्ययः।अभ्रेति।
अभ्रिःस्त्रीकाष्ठकुद्दालःदृत्यमरः।दीव्यतीत्यादीकालपुरुषसंख्याअविवक्षिताअदेवीत्।देविष्यतिवाआह्निकः।एवंदेविष्यसिदेविष्यामिवादैव्यन्निदैव्यमथदैव्यामोवाआह्निकाः।कारकं
नुविवक्षितमेव।अतएवजपतिजितमितिकर्तृकर्मणोःष्ठ्यगुपादानम।संस्कृतम।योगविभागउत्तरार्थः।कुलत्थकोपधादणकुलत्थैःसंस्कृतंकौलत्थम।बाहुलकेतिसूत्रेककारःसंहिति
कोनत्वनुबन्धदृतिनडीषतयाचआकर्षीत्यत्रदेरित्यादिश्लोकवार्तिकंप्रकरणान्तेवक्ष्यते।निकषोपलदृति।सुवर्णपरीक्षार्थः।पाठान्तरमिति।एतच्चभाष्यदौकषखेत्यादिदण्डकेमा
धत्रेनोपन्यस्तम।किंतुआकर्षात्यत्रदेरितिवार्तिकस्थानेतुगुणंतत्रहिनीरेफपाठेकृत्यसङ्गतिःस्यात्।येनपीठेनेति।पयगनौहलखेतिकरगेपञ्चासपर्यदृति।एतच्चमाधवीयोन्मुञ्च
लदन्तस्तुखण्डनेतिभाष्यंवाक्यरूपतयापतत्यादृतिसूत्रेनपशब्दस्थानेपर्यशब्दंपठित्वापिपर्त्तेःपःपर्यगृहंवालतृणम।तेनचरणपरिकदृसुदाजहारदृहान्तर्गणसूत्रेपादःपद्भे
तिपादाभ्याञ्चरतिपदिकः ॥ ॐ भ्यामपियेननाप्राप्तिसत्वादितिभावः।परशव्यस्येति।यदन्तत्वेनस्वरितान्तत्वादितिभावः।यत्तुपाणिकमयडभावार्थमितिनत्रान्यथैवोपपत्तौशास्त्रान्याधे
मान्याभावात्॥ इतिप्राग्दीव्यतीयाः॥प्रकृतिभागस्येति।तस्यचतदर्थलक्षणेतिभावः।स्थानिवत्त्वेनधातुत्वादिकानिर्देशदृत्यन्ये ॥

सोऽस्यैवप्रपञ्चइति।केचित्तुएतद्गणसूत्रमनार्षमित्याहुः।पक्षेशीर्षभावइति।सोपिगणेपठ्यते।एकदेशविकृतन्यायेनतुनसिद्धिः।शीर्षभारस्यविकाराभावात्।न्यायसिद्धेति।किंपुच्छ
म्वदृशान्तमूलकैकदेशविकृतन्यायेनेत्यर्थः।यद्यसर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनविशिष्टस्यादेशइतिस्यानिवद्भावन्यायसिद्धेत्यर्थः।स्वातन्त्र्येणेतिनिवृत्तेर्थेत्रिप्रत्ययान्नाम्नपूर्निलंभवत्येवेत्यर्थः।नद्विव
क्षायामिति।निर्वृत्तेर्थेत्रिप्रत्ययान्नाम्नभवत्येवेत्यर्थः।प्रकरणादितिभावः।योगंविभज्येतित्रेर्मप्।त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकान्तीयान्तान्निर्वृत्तेर्थमवित्यर्थः।ततोनित्यम्।नेदंमप्विधायकम्।नित्यविक
र्यत्तुवार्तिकंपट्टावद्केचरतावुपसंख्यानमितिसोऽस्यैवप्रपञ्चः।पर्यश्वअश्वत्थरथजालन्यायव्यालपादःपत्।श्वागणिकदूति।श्वादेरिञित्यत्रद्काराद्यिग्रहणंकर्त्तव्यमितिव
चनाट्ठञिहाराद्यिकार्यम्।श्वानुष्कइति।वेतनादिगणेधनुर्दण्डेतिपठ्यतेतच्चसङ्घातविगृहीतार्थमितिसिद्धान्तः।आयुधाच्छच।आयुद्यन्त्यनेनेत्यायुधम्।घञर्थेकविधानमितिकः।उ
त्तरेनहरतीति।उपादत्तेनयतिवेत्यर्थः।भस्त्रयेतिभस्त्राचर्मविकारः येनलोहादिध्मायतेजलादिकंचनीयते।शीर्षेभारशब्दोत्रपठ्यते।निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्चतत्स
रुयेकृतीतिवाभलुक्पक्षेशीर्षभारः।एकदेशविकृतस्येति।वीवधाच्चेतिवक्तव्यमितिवार्तिकंतुन्यायसिद्धार्थकथनपरमितिभावः।वृत्तिकृद्भुवीविधशब्दंसूत्रेप्रक्षिप्तवान्।त्रेर्मप्नित्यम्।
नित्यग्रहणंस्वातन्त्र्येणप्रयोगंवारयितुम्।अतएवलौकिकेविग्रहवाक्येक्तिनादीनांप्रयोगोनतुक्तेः।तदाह।कृत्यानिर्वृत्तमितिसंख्यावाचीत्रिशब्दस्तुनेहगृह्यतेऽऽख्यानात्।प्र
त्ययाप्रत्यययोःप्रत्ययस्यग्रहणात्।निर्जान्नयाणामित्यादिलिङ्गाच्च।ननुनित्यग्रहणेननिर्वृत्तार्थविवक्षायांवाक्यस्यवारणेपितद्विवक्षायांस्वातन्त्र्यस्यदुर्वारत्वान्नेदंलिङ्गमितिचे
न।नित्यमितियोगंविभज्यतत्रामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैवस्वातन्त्र्यवारणात् ॥ ७ ॥ त्रयोर्मवस्थान्नापतेः।नापिनिर्वृत्तेमपो नित्यत्वबोधकम्।एकयोगेनसिद्धेः। किंतुनिर्वृत्तार्थमबहुवादेन
नित्यत्वविधायकम्।नित्यत्वेचायोगगम्यवच्छेदः।शङ्खेनित्यंपाण्डुरइतिवत्।तत्रहिनकदाप्यपांडुरइतिप्रतीयते।एवंचनिर्वृत्तेयोयंमप्संज्ञान्नाद्वत्वेवनकदापिनभवतीत्यर्थः।तेननिर्वृत्तेपिवाक्ये
नाअन्यत्रापित्रन्तस्यप्रयोगेन।तदाह।अर्थविशेषानादरेणैवेति।अतएवत्रन्तेमैवविषयमेवयथास्यात्केवलस्यप्रयोगोमाभूदितिभाष्यंसङ्गच्छते।तेनपक्किक्रियते कृत्रिममहत्सुन्दरमितिच
न।एवंचाद्यसूत्रेपिवेत्यस्यासंबन्धः फलाभावादितिबोद्धम्।ततोयान्तन्त्रन्तादितिवृत्तिस्तुअलौकिकविग्रहाभिप्रायेण ॥

भावप्रत्ययान्तादिति।निर्देशेनेदृशेषः।न्यासान्तरीयान्तादिति।तेनेत्यधिकारेपीतिभावः।वचनादिति।अपमित्यशब्दात्त्यबेभवतीतिवचनसामर्थ्यादित्यर्थः।ऊर्ध्वेनेति।अन्वायिकेत्यर्थः।अत

भावप्रत्ययान्तादिति।एवंचमपूनकर्त्तव्यः।तथाहि।भावप्रत्ययान्तादिमपीतस्तेः।भावेत्याद्यनुवर्त्तते।नियमार्थंचेदन्येननिर्देशेनावत्वाक्यंनिवर्त्तते।ततः नित्यंअनेनान्यत्रापिसा
तन्त्रंख्यापनेत्यवन्तमिति।उदीचांमाङ॰दृतिङ्ग्रत्ययेअपेत्यनेनसहगतिसमासात्।मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्वम्।तथाचन्यासान्तरीयान्ता त्यबयः किंतुवचनात्त्रयमान्तादेवेति
भावः।प्रतीपंवर्त्ततइति।प्रतिगताअपोस्मिन्नितिबहुव्रीहिः।ऋक्पूरित्यकारःसमासान्तः।ह्यन्तरुपसर्गेभ्योपदईदितिईत्वम्।व्युत्पत्तिमात्रंचेदम्।प्रतिकूलानुकूलपर्य्यायाहीमे।ए
षञ्चअपूलोमकूलशब्दाअविक्षिप्तार्थाः।ऊर्ध्वोर्द्धेदृत्यूर्ध्वंतुमअदेशत्वात्।परिमुखमितिअपपरीवर्जनदृतिपरेःकर्मप्रवचनीयतापञ्चम्यपाङ्परिभिरितिपञ्चमीअ
पपरिबहिरञ्चकःपञ्चम्येतत्समयीभावः ततष्ठक्।स्वामिनोमुखंवर्जयित्वायः सेवकोवर्त्ततेसपारिमुखिकः।यदातुसर्वतोभावेपरिशब्दःप्रादिसमासश्च।तदायतोयतः स्वा
मिमुखन्ततोयोवर्त्ततेसोऽर्थः।एवंपारिपार्श्विकोपि।द्विगुणार्थमितिवहृद्युद्दृप्यकदानकर्मतयातस्यगर्ह्यत्वम्।वार्द्धुषिकदृति।वृद्ध्यर्थंदृद्दिः तांप्रयच्छतीतिविग्रहः
अथकथंवृद्ध्याजीवश्चवार्द्धुषिरित्यमरः।नस्तेनः स्यानवार्द्धुषी।वार्द्धुष्यंबलवणक्रियायार्थुषिः सन्नकंपतेत्यादिच।स्वच्छन्दवाचः कवयदृतिहरदत्तः।गर्ह्यंकिम्।द्विगुणंरूढिंच
प्रयच्छत्यधर्मणः।कुसीदट्शैकादशन्छौनिपात्यतदृति।अतएवबाधकमप्यकाण्डेनभवतीतिभावः।तदेवदर्शयति। दशैकादशनिति।संख्यायाअतीयसादृतिपूर्वनिपातः।
उञ्छदृति।भूमौपतितस्यएकैकस्येपादानमुञ्छः।शर्वंकरोतिदृति।प्रत्ययादिविभागेनञ्सत्पादयतीत्यर्थः।अत्रेयमर्थः यंप्रत्ययः अभिधात्रस्वाभाव्यात्। तेनेहन। शर्वंकरोतिवर्त्तते।

एवेति।प्रत्ययेदिलोपेनैवसिद्धेर्निपातनंयेयमर्थ्यापत्यानप्रत्ययसन्नियोगेनैवनिष्पत्तनमितिभावः।विशेषणत्वादेकादेशस्यपूर्वनिपातापनेरहः। संख्यायादृति।दृदंचदृन्दाहृन्हस्याधारण
मितिमत्रसिञ्चाधिकमितिसूत्रेकैयटेस्पष्टम्।एतेनहृन्महद्ग्रीहिमात्रविषयंतत्दृत्यास्तम् ॥

आरण्यकेति।आरण्याण्ण्दृतिणान्तात्स्वार्थेकः।वुञ्तुन।यण्यञ्यादिष्वेवतद्विधानात्।विशेष्येति।एकदेशीभवनेत्यर्थः।संज्ञेषार्थत्वेसप्तमीत्यन्ये।सास्यास्तीति।लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाद्दार्दुरिकदृति।कुलालः।दर्दुरोमृत्यत्रविशेषः।दर्दुरस्तोपदेभेकेवाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः।दर्दुराचण्डिकायांचग्रामजालेतुदर्दुरमितिविश्वः।शतिकदृति।शतंपञ्चाशदादिषु
त्वसंख्येतियलोपेन।मार्मिकदृति।आरण्यकचतुष्पात्तुहरिणेषुचवर्त्तेद्यर्थोमृगशब्दः।तत्राद्यस्यविशेषोहरितोयस्यतुपर्यायोहरिणशब्दः।पदोत्तरपदंगृह्णातिपदान्तमितु
नोक्तम्।बहुचूर्णाभूत्।धर्मंचरति।चरतिरिहासेवायामनत्वनुष्ठानमात्रे।तेनदेववणड्धर्मेप्रवृत्तोपिदुर्वृत्तोधार्मिकदृतिनोच्यते।आसेवाहिस्वारसिकीप्रवृत्तिः।एवमग्रेपिसम
वायात्समवेति।समूहवाचिभ्योद्वितीयान्तेभ्यष्ठक्स्यात्।समवैतीत्यर्थे।दृहसैमवपूर्वस्यदृणोर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनम्।तत्रगुणभूतेप्रवेशंप्रतिप्रकृत्यर्थस्यकर्मतावोद्या।विशे
ष्यानुरोधेनतुलोकेसप्तमीप्रायेणप्रयुज्यते।कुरुक्षेत्रेसमवेताद्दतियथा।सैन्याःसैनिकादृति।द्वितीयान्तात्ण्यठकौ।यत्सेनायांसमवेतायेसैन्यास्तेसैनिकाश्चतद्दतितत्फलितार्थ
कथनपरम्।सञ्ज्ञायामिति।ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यांद्वितीयान्ताभ्यांपश्यतीत्यर्थेठक्स्यात्। सम्यग्ज्ञानंसंज्ञातस्यांप्रसिद्धिर्विषयीभूतेऽर्थविशेषदृतियावत्।लालाटिकदृति।दू
रेस्थित्वाप्रभोर्ललाटंपश्यतिननुकार्येषूपतिष्ठतद्त्यर्थः।लालाटिकःप्रभोर्भालदर्शीकार्येष्वमात्यः इत्यमरः।कौकुटीकोभिक्षुरिति।सन्न्यासीहिपादविक्षेपपर्यन्तंदेशंपर्यन्तमे
वचक्षुःसंयम्यगच्छतीतिभावः।मार्दङ्गिकदृति।मृदङ्गवादनेप्रकृतेर्लक्षणा।मुख्यार्थप्रवृत्तेस्त्वनभिधानान्नाधानुकदृति।दृणःषदृतिषः।परस्वपाकृञ्चाचृक्।दृशेःकुठारःस्वधितिःपर
शुश्चपरश्वधः।आस्तिकदृति।अस्तिनास्तिशब्दौनिपातौ।पदाद्यवचनमामर्थात्स्तीत्याख्यातान्नास्तीतिनिपाताख्यातसमुदायाच्चप्रत्ययः।दिष्टमित्यादिदैवंदिष्टंभागधेयमित्यमरः।नालं
वतेदैष्टिकतांननिषीदतिपौरुषेदृतिमाघः।यत्तुप्राचोक्तम्।प्रमाणानुगामतिर्दिष्टासास्यास्तीतिदैष्टिकदृति।तन्न।आकरविरोधात्।दिष्टशब्दस्यस्तीत्येतावत्येसितार्थपरत्वेचमानाभावात्।किंचासौसा
स्तीतिविग्रहोप्युक्तः।नह्यस्त्यर्थेयंप्रत्ययः स्मर्यतेनवाआस्तिकदृत्यत्रेवास्त्यर्थस्यप्रकृत्यर्थतयापीहप्रवेशदृत्यास्तान्नावत् ॥ ७ ष्ठाशब्दात्स्वरूपदृतिभावः।मानाभावादितिपूर्वोक्तकोशविरोधादितरकोश
नुपलम्भाच्चेतिभावः।दिष्टमिति।अस्यमतिर्दैष्टिकदृतिभाष्यविरोधाच्चैतेनार्शआद्यचिसिद्धदिष्टशब्देनसूत्रेसमाहारद्वन्द्वदृत्यप्यस्तम्। तावतापिप्रमाणानुगतेत्यर्थेलाभाच्च ॥दृतिठकोविधिः ॥

म

युगंरषाङ्गमितिरयसाहचर्यात्तदङ्गस्येवयुगस्यग्रहणमितिभावः।शब्दस्वरूपापेक्षयेति।सौत्रंह्रस्वत्वमित्यपरे।प्रायुङ्क्तेति।तेनसूत्रेजन्याःदृतिसविसर्गपाठदृतिसूचयति।भाष्येपिजनीशब्दा
देषापञ्चमीयुक्तोएतेननिर्विसर्गपाठंपठित्वास्त्रियामेवास्यसाधुत्ववदन्तः परास्ताः।सापेक्षत्वादिवेति।तन्मूलकासामर्थ्यादित्यर्थः।दृदंप्राचामनुरोधेन।प्रधानस्यसापेक्षत्वात्क्रियायाः
हितंभक्षाः।अक्षेतिप्रकृतमपिचतुर्थ्याविपरीणम्यतेहितयोगात्।यद्वा।तदस्मादृतीहअपकृष्टव्यम्।प्रकृतिश्चतदीयभक्षणेलाक्षणिकीत्याशयेनाह।अपूपभक्षणंहितमस्मैदृति।
आण्वदृकारउच्चारणार्थः।यैवागूस्तल्लिकाश्राणाविलेपीतरलाचसेत्यमरः।आवसथात्ष्ठल्।वसतीत्यर्थे।आवसन्त्यस्मिन्निति।आवसथः।उपसर्गेवसेरित्यप्रत्ययः।कुसीदस्
त्रादिति।कुसीदसूत्रोपात्ताभ्यांप्रकृतिभ्यामित्यर्थः।दृहयेषांषकारःसांहितिकदृतिसंभाव्यतेतेषामेवगणनेष्ठनादेः षित्वमनार्षमितिभ्रमः स्यात्।अतोवार्त्तिककारः सर्वानेव
पर्यजीगणत्।इतिठको वेधिःसमाप्तः।युग्यदृति।युगंरषाङ्गमितहूहनीत्यर्थः।प्रासङ्गदृति।प्रासज्येतेसावितिकर्मणिघञ्।धुरोयड्ढकौ।दृहधुरोढकेत्येवोचितम्।खःसर्वधुरात्।
शब्दस्वरूपापेक्षयानपुंसकनिर्देशः।बन्धुनिबहुव्रीहाविवत्।सर्वधुरामिति।सर्वाधूः सर्वधुरा।पूर्वकालैकेतिसमासः।ऋक्पूरितिसमासान्तः।परवल्लिङ्गमितिस्त्रीत्वम्।
ट्याप्।एकधुरीणदृति।चकारेणखस्यानुकर्षणंसामर्थ्यात्सेश्रवणम्।अन्यथाहिचकारंविनेवचप्राकरणिकस्ययतोलुग्विधीयेत।जनीवधूरिति।जायतेअस्याङ्गमितिदृति।जनि
घसिभ्यामिण्।जनिवद्योश्चेतिमत्वदिः।कृदिकारादितिङीष्।जन्येति।जामातुर्वयसेत्याहुः।साहिवधूंजामातुःसमीपंप्रापयति।कालिदासस्तुवध्वायानवाहेचपिप्रायुङ्क्त।यातेति
जन्यानवदक्तुमारीति।पद्यादृति।पद्यत्यतदर्थेदृतिपड्भावः।अधनुषाकिम्।चोरंविद्धति।संभाव्यतेहिचोरस्यधनेधनुषः करणताायदाधनुषेतिप्रयुज्यतेतदासापेक्षत्वादेवनभव
ति।वशङ्गतः।वशंनवशः।दृच्छा।वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप्।मूलमस्यबर्हि।प्रथमान्तादाबर्हित्युपाधिकान्मूलशब्दाद्यत्स्यात्।मूल्यामुद्राःदृति।मूलोत्पाटनंविनासुग्रहीतुमश
क्याः।मद्यतोलवनेक्रियमाणेकोशस्याअपियस्यामवस्थायांपतेयुस्तामवस्थांप्राप्ताःसुष्ठुशुष्कादृतियावत्।यप्रत्ययदृति।तेनधेनुष्याशब्दोन्नोदात्तः।पतितुतित्वरस्यात्दृतिभावः॥
कारकांशेनित्यसापेक्षत्वाच।ग्रामेषत्रप्रत्ययःस्पष्टश्चेदंकैयटे।तस्माक्करणप्रयोगेमाभूदित्यर्थमधनुषेति।अन्यथापद्याः शर्करादृश्यत्रापिनस्यात्।संभाव्यतेहितत्रापितेष्ण्यस्यकारणताचोरंविद्धतीत्यादौ

करणप्रत्यर्पणादेरिति। करणप्रत्यर्पणपर्यन्तमित्यर्थः। कर्तरीति। मूलेनानाम्यमित्यत्रकर्तरितृतीयाबोद्धा। कृयोगादिति। प्रीणातीतिप्रियदृतिव्युत्पत्तेः सूत्रेदृतिभावः। अलौकिकेत्विति। तत्रकृत्यो गाभावान्नषष्ठीप्राप्तिः। अन्यत्रापीति। जनस्यजल्पदृत्यादौ। तदन्तविधिरिति। ल्युडादिबोद्धम्। जनोजनदृतिविग्रहेप्रतिशब्दप्रयोगेणकर्मप्रवचनीययुक्तत्वाभावान्नद्वितीया। नचास्वपदविसंज्ञायामिति। करणप्रत्यर्पणपर्यन्तमनुद्देहनार्थमुक्तमर्णायदीयतेतस्याःसंज्ञेयम्। नौवयोधर्म। अष्टभ्योयथासंख्यमष्टस्वर्थेषुयत्स्यात्। दृहतार्यादियोगेयथासंभवंकरणेकर्तरि हेतौतुल्यार्थयोगेचसृतीयाभवतीतिसैवेहसमर्थविभक्तिरर्थाल्लभ्यते। मूलेनानाम्यमिति। मूलंनामयदीनामुत्पत्त्यर्थंवणिग्भिर्नियुक्तंद्रव्यंचेनस्वस्मादतिरिक्तंलाभाख्यद्रव्यंमा त्मानंप्रतिशेषीकियते। आङ्पूर्वस्यतुनमतेरभिभवोऽर्थः। तस्मान्नोरदुपधादितियति प्राप्तेऽतएवनिपातनाच्यत्। आनाम्यम्। अभिभवनीयम्। आत्मानंप्रतिशेषीकर्तव्यम्। सचलाभारत्योभागएव। लोकेतुयावतादृव्येणपाठादिकंविक्रीयतेतत्रसमुदायेमूल्यशब्दःप्रसिद्धः। एवंचलाभमात्रेमुत्पादितस्यमूल्यशब्दस्यतद्धितेसङ्घातेनिरूढलक्षणा वोद्धा। सीतयेति। सीताहलाग्रेणसमितंसङ्गतंनिष्पन्नतादिरहितंकृतंसमीकृतमितियावत्। तुलयासंमितमिति। संमितपरिच्छिन्नेरूढिश्चेयंसञ्ज्ञायामित्यधिकारात्। अतए वसदृशग्रहणेप्रयुज्यतेमतुलयामाग्रहः। अतएवचवयसातुल्यः शत्रुरित्यत्रना। लिम्बोवयस्यसवयादृत्यमरः। पथ्यमिति। शार्ङ्गायात्पथोनपेतमित्यर्थः। सञ्ज्ञाधिकारान्नेहापथोनपे तशब्दः। मार्गादनपेतदृत्यर्थः। इच्छयाकृतमिति। कृदिसंवरणदृतिपुरादिः। इच्छायामपिवर्तते। ततोघञिइच्छापर्यायश्छन्दशब्दः। स्वच्छन्देच्छलदृच्छकच्छंत्यादौ। असुनितुसा न्तः। सोत्रप्रकृतिः। यद्यपिवेदेत्रिष्टुवादिषुछान्दसमस्तितथापीहनगृह्यतेसञ्ज्ञाधिकारात्। तत्रनिर्माणेदृच्छायाःकरणत्वात्कामर्ण्यान्तीयान्तादितिलभ्यतदृतिभावः। हृदस्य। कृत्योगात्कर्मणिषष्ठी। अलौकिकेतद्धितप्रकृतिभागे तुवचनसामर्थ्यादेव। एवमन्यत्रापिबोद्धम्। जनस्यजल्पदृति। जल्पशब्दोभावसाधनः। कर्तरिषष्ठी। हलस्यकर्षदृति। कर्ष णंकर्षः। कर्मणिषष्ठी। करणस्यकर्तृत्वविवक्षायांकर्तरिवा। रथसीताहलेभ्यदृतितदन्तविधिः। द्विहल्यः। त्रिहल्यः ॥ ॐ ग्रहत्वेनित्यसमासत्वापत्तिः। अस्यपदविग्रहत्वस्यनित्यत्वेप्र योजकत्वाभावात्। नित्यसमासत्वंपरमस्वपदविग्रहत्वेकश्चित्। प्रयोजकमित्यन्यत्। स्पष्टंचेदमष्टाध्यायीभाष्यपदमञ्जर्योः ॥

वेदभाष्येदृतिअत्रारुचिर्वीजंतुतृतीयेहन्येयद्रूपश्रवणंमलादितोवेतिभाष्यविरोधः।तत्रहिवधशब्दादण्डादियनिवधः साधितः।नहिसपदुत्पत्तिवेतायांद्यक्कः उक्थ्यस्तुछान्दसत्वेनसाह्यदृतिदि
क्।आघुदानः स्यादिति।उक्थ्यदृत्यर्थः।तीर्थेयेदृति।यादेःप्रत्ययेविवक्षितेतीर्थमुत्तरपदेसमानस्यसदृतितदर्थः।समानमिति।समानोदरशब्देदृतिशेषः।नानुवर्ततदृति।अतएववेदंसार्थकम्।अ
तत्रसाधुः।साधुरिहप्रवीणोगृह्योवानेपकर्त्तातत्रहितमेहितमित्यनेनभाव्यम्।अग्रमदृति।यत्तुप्राचाअग्रेभवः अग्रः।अग्रियः अग्रीयः।दृतिरूपत्रयमिहोक्तंतत्रा।अग्राद्यत्पदौ
चेतिसूत्रदूपस्यच्छन्दोविषयत्वान्नहिभवेच्छन्दसीत्यधिकारेपठ्यते।छन्दोधिकारश्चआपाद्समाप्तेरितिसिद्धान्तः।लोकेतुभवार्थेऽग्रिमदृत्येवभवति।प्रतिजनमिति।जनो
जनः दृतिप्रतिजनम्।यथार्थेयदव्ययमितिवीप्सायामव्ययीभावः।प्रतिजन।दृंयुगासंयुगा।पापकुलापरस्यकुलाअमुष्यकुलम्।सर्वजनाविश्वजनापञ्चजना।परस्यामुष्ये
तिषष्ठ्योर्निघातनात्।दलुक्।गुडादिभ्यश्छगुडकृत्वाशष्कुलाअपूपमांसौदनादृसुवेणुसङ्घातप्रवासनिवासाकृत्वसनंवसतिरितिवसेश्चेत्यतिप्रत्ययः।स्वस्यपतिः स्व
पतिराद्यः तस्मिन्साधुस्वापतेयंस्वभाव्यापतिकुलंतत्स्वः स्यात्।ऋतुर्भवत्युक्थ्यदृतिवत्।यतोनावदृतितुनयदुत्पत्तिवेलायांद्यक्कस्यदस्तस्यआदिरुदानः स्यात्दृतिव्याख्यानात्।
एतच्चवेदभाष्येस्पष्टम्।यथाचुतन्मास्यानेतुआद्युदात्तः स्यात्।नमः शब्ध्यायचर्फेन्यायचेत्यादिवत्।दृहपणदृयेउक्थ्यफेन्यादिभंपरस्परसंवादेविद्वान्दस्तेननिर्वाहोवोद्यः।समा
नतीर्थेवासीति।निपातनाज्जिनिःग्रहादेराकृतिगणत्वात्।सतीर्थ्यदृति।तीर्थंयदृति।समानस्यसभावः।तरन्त्यनेनेतितीर्थम्।तरतेस्थक्।तीर्थंशास्त्राध्वरक्षेत्रपाणौपाद्यायनब्रुवोः
नौजलावतारेचेतिविश्वः।दृहस्त्यद्यापकवाचिनश्चग्रहणम्।शपितः स्थितदृति।शीधातुर्हिस्थितौदृष्टः जलाशयः कुशेशयमिति।यथासमानमुदरमिनिर्वापरेत्यादिनापुरुषः
ततोयत्तित्वरापवादश्चोकारस्योदानः।सोदरादृतिः।ओचोदात्तदृतिनानुवर्तते।विभाषोदरदृतिसभासः।तत्रतीर्थयेदृत्यतोयदृस्यनुवर्ततेसाचविषयसप्तमी।तेनसोदरदृत्यस्मात्यः।प्र
त्ययःस्वरःकथंतर्हिअपत्यानुगच्छंतंसोदरोपिविमुञ्चतीतिमुरारिः।उच्यतेसहसमानमुदरंयस्येति।वोपसर्जनस्येतिसभावः।अतस्त्वयत्रभ्रातासहोदरदृत्यपिसिद्धमदृतिप्राप्तिवाराः।समाप्तश्चा
तुर्थिकाः॥ ॐ न्यायतियवारूपेस्वरेचविशेषाभावेनपूर्वसूत्रेणैवैकदेशविकृतन्यायेनसिद्धावस्थेयंस्पष्टमेव।सहसमानमिति।सूत्रेतूत्तरपदार्थप्राधान्यस्येवग्रहःशपितदृत्यत्रयायेतिभावः॥ द्

नन्वुत्तरपदत्वादित्यादि। तथासति प्राक्कटजः प्राग्निकादितिवदेदितिभावः। तेषु। तद्बोधकशास्त्रेषु। प्राक्कटजदत्येवमकरणे फलमाह। एवंचेति। अन्यथा प्रकृतिप्रत्यययोरवधित्वे। सन्निधानाविशेषादिति। प्रतिसूत्रमस्योपस्थितेरित्यर्थः। पर्यायः स्यादिति। शरीरावयवत्वात्। उगवादिभ्यश्चेत्यर्थः। प्राग्वतेष्टस्यधिकारात्तरपवष्टब्धत्वात्तदुत्तरमस्योपास्थितिरितिभावः। तदनुगुणत्वादिति। चलनरूपतत्क्रियानुगुणत्वादित्यर्थः। परेणा। आदेशसंनियुक्तेनशरीरावयववाचादित्यनेनासंप्रसारणादाघिति। आदिनापूर्वरूपम्। नचसंप्रसारणेशु। अनितिस्थितेपूर्वरूपंबाधित्वाद्यणादङ्गमितिन्यायेनप्राप्तदीर्घस्यैवेस्यनेननिवृत्तौपूर्वरूपेपिनपुनर्दीर्घोयोभ्यासवत्वादितिवाच्यम्। तस्यन्यायस्यानित्यत्वेनाश्रयणात्। निरूपितत्वेनेति। तदन्यत्रेतिदिक्। सुवचमिति। ऊधन्यशब्दादाचारक्विबन्तात्मनेपदार्थेनुन्। ततआचारक्विपोःभावात्। ऊधपः ऊधसिकाः। प्राक्क्रीतादिच्छः। इमतः प्रागिति। अर्थेत्रावधित्वेनगृह्यतेनतुप्रत्ययः प्रकृतिर्वा। नेनप्राक्क्रीतार्थोर्थः। तेषुसोपस्थानम्। अवधिसमाप्तौयोर्थोवधिमान्भवति यथामासात्परदृतिकालः प्रतीयतेत्रमासात्पूर्वदृतिर्देशः। एवंचसमासेर्थेप्रकृतिविशेषाहिहितोयदादिः कुम्बाधतेअन्यथायच्छब्दयोः सन्निधानाविशेषात्तत्तच्छब्दानीपरामर्शपर्यायः स्यात्। ननुपदादिविधयेच्छब्दोनभविष्यतिविभाषाहविरपूपादिभ्यइतिविभाषाग्रहणाल्लिङ्गादितिचेत्। सत्यम्। एवंसतिअवधिग्रहणंमास्तु। कृदित्येवास्तु। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थन्तदितिचेन्नहिअर्थएवावधित्वेननिर्दिष्टमुचितः। अन्यथाभिक्षेपिलशुनेनशात्तोन्यादिरितिन्यायआपद्येतेतिदिक्। गवादयस्तर्गणसूत्रज्ञाप्याहुरन्याभिनभंवेति। नाभिशब्दोपत्त्वत्ययंलभते। नभादेरंचेत्यर्थः। नभ्योस्पदति। रथाङ्गं सच्छिद्रंनाभिः। तदनुप्रविष्टःकाष्ठविशेषोस्तिसचतदनुगुणत्वान्नेहितः। अञ्जनैतैलाभ्यङ्गः। तदपिस्नेहनत्वान्नाभयेहितम्। रयेति। शरीरावयवेतुपरेणबाधान्नेतिभावः। शुन्यमिति। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्नस्तद्धितइतिटिलोपोनापेक्षाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुदुर्लभः। संप्रसारणादीर्घत्वेतदनूरूप्याभावात्। दीर्घत्वेतदधिकानसामर्थ्यादिलोपोमाभूत्। पक्षान्तरेतूक्तैवगतिः। नङ्चेति। नञ्चेतिसुवचम् ॥

धन्यशब्दात्कृत्र्यात्मनेपदार्थेङित्त्वमितित्वसङ्गतम्। यंसमुदायंयोवयवोनभिचरतितत्समुदायोपकारकस्तद्वयवधर्मोनान्यस्येतिगुप्तिजादिसूत्रेभाष्येस्पष्टमुक्तत्वात्। ङित्त्वसामर्थ्यात्त्र्यायबाधकल्पनापेक्षयान्यत्रकृत्यानङ्एवात्रोच्चारणमित्यस्यैवयुक्तत्वात्। नचास्यानोत्वाक्षणिकत्वेनयेचेतिप्रकृतिभावानापत्तौटिलोपानापत्तिः। अणग्रहणेनदप्राप्तेः। यत्तिंचेदमूधसोनकारोलिङ्गाधिकारेवक्तव्यः। दृहमाभूत्महोधाः पर्जन्यवदितिबहुव्रीहेरितिसूत्रस्थभाष्येण। ऊधसोनङ्तिसमासान्तप्रकरणेसूत्रंतत्रस्याधिकारेकर्तव्यमितितात्पर्यम्। तत्रनकारइतिवदत्रसूत्रेऊधसशब्दविषयेऽकारङ्कारौव्यर्थौवि

तस्य।हविः शब्दस्य।प्रपञ्चार्थत्वं।यदा।साहश्येन।पूपादयोन्यत्रवर्त्तन्तेतदागौणमुख्यन्यायेन।प्राप्तिरेवास्यना।अन्यत्रतथादृष्टत्वेनप्रपञ्चार्थत्वमेवोचितमितिभावः।कैयटेति।उगवादिभ्यष्ठन्
सूत्रे।सक्षणोचितेति।अदितिमोदनेनेतिवाक्यशेषस्यलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात्।प्रसिद्धार्थसमन्वयेन।तत्सम्बन्धरूपेणरत्नन्तरेणेत्यर्थः।आत्मनश्चेति।यद्यपितन्त्रनकारेनास
ऊधन्यदिति।येचेतिप्रकृतिभावः।विभाषाहविरपूपादिभ्यः।हविर्विशेषाणामिहग्रहणम्।ननुस्वरूपस्य।तस्यगवादिषुपाठात्।ननुविपरीतमेवकिंनस्यात्।गवादिषुविशे
षाणांग्रहणम्।दहनुस्वरूपस्येतिचेन्मैवम्।असंजातविरोधित्वेनतत्रैवस्वरूपग्रहणस्यन्याय्यत्वात्।अपूपानडुत्।दृषुक।मुसल।सुवर्ण।कटक।कर्णवेष्टक।इत्यादीनप्र
क्रम्यपठ्यते।अन्नविकारेभ्यश्चेति।अस्यार्थः।अन्नविकाराअन्नप्रकाराः।अद्नीयविशेषाः।तेभ्योयद्वास्यात्।ओदन्याः।ओदनीयाः।एवंचअपूपादीनांकेषांचित्पाठः प्रपञ्चा
र्थः।हविरपूपादिभ्योविभाषायाउगवादिभ्योयत्पूर्वविप्रतिषेधेनाचरत्रास्तण्डुलाः।सक्तव्याधानाः।चरुर्नामहविरितिकाशिका।स्थालीवचनस्यचरुशब्दस्यतत्रैवहवि
पिउपचाराद्दतिरितिकैयटहरदत्तादयः।यद्यपीदंत्रिरश्चर्वधिकरणविरुद्धम्।तत्रादित्यश्चरुरित्युपक्रम्यअदितिमोदनेनेतिवाक्यशेषश्रवणात्।चरुशब्दओदनेशक्तः।
लोकेस्थाल्यामौपचारिकइतिसिद्धान्तितत्वात्।तथापिकैयटादीनामयमाशयः।लोकेस्थाल्यांप्रयोगस्तावत्सर्वसंमतः।तथाचस्थाल्यामेवशक्तिरस्तुतद्नुरोधेनवेदेला
क्षणिकतोचितालोकेगृहीतशक्तिकः शब्दोवेदेपिबोधकइतिस्वीकारात्।उक्तंचालोकप्रसिद्धार्थसमन्वयेनरत्नन्तरेणप्रतिपादितेसतिशक्त्यन्तरंतन्त्रनकल्पनीय
म्।तथासतीहकनुलक्षणाभवेदिति। नभ्रमिति।नाभिनभंचेतिनभादेशस्तुनभवति। तस्यगवादियतासंनियोगशिष्टत्वेनरथनाभावेवप्रवृत्तेः।खलपवाअत्रव
षशब्दोःकारान्तोगृह्यतेनतुनकारान्तः।अन्यथाह्यसंदेहार्थंनलोपमकृत्वैवनिर्दिशेत्।आत्मन्विश्वजनेतिवत्।वृषायहिर्नवृष्यम् ॥
न्देहाभ्यकारान्तात्मशब्दाभावात्।किंतुप्रकृतिपरिमाणार्थम्।तेनासमासग्रहणज्ञापितनदन्तविधिरत्नेनेतिवृत्तौस्पष्टम्।किंचप्रकृतेनकारानुच्चारणेनोभयोर्ग्रहणंप्राग्रोक्तदु
च्चारणेऽर्धमात्रागौरवंच। तथापिव्याख्यानादेवाकारान्तमात्रग्रहणमितितत्त्वम् ॥

आकरः। भाष्यम्। नाङ्कीकृतदृति। यथाचेनास्यसङ्ग्र होवृनिकारादिभिरङ्कीकृतम्तथागणादिषुपाठेनसङ्ग्रहेनाङ्कितदृत्ययेः। स्त्रीलिङ्गादपीति। अजशब्दाद्विशब्दश्चेत्यर्थः। अ
ब्रह्मण्यमिति। ब्रह्मन्छब्दोब्राह्मणपर्यायः। दृढ़ृषनशब्दात्ब्रह्मणः ब्राह्मणत्वप्राप्तिरवनास्तिच्छेोपेअनभिधानान्नेत्याकरःरथ्यति। रथायहिनागवादिषुपाठो
नङ्कीकृनः। हिनार्थएवयथास्यात्। अर्थान्नरेमाभूदिति। अजाभिभ्यांअन्। अजशब्दःबस्मिन्नुपानः अनरवद्वृद्धेपीत्यविशब्दस्यपूर्वेनिपातेनाधित्वाअजाद्यदन्तमि
त्यजशब्दस्यपूर्वनिपानः कृनः। निङ्गविशिष्टपरिभाषयास्त्रीलिङ्गादपिअन्तलिलादिष्वेवंवृद्धावः तत्रथ्यनः परिगणनात्कर्मधारयादेवेति। आत्मानमत्रशरणमाविश्वजनी
यमिति। विश्वस्यजनः सर्वसाधारणोवेष्यादिः विश्वोजनोस्येतिविग्रहेपितएवान्यपदार्थेतस्मैहितमित्यर्थेः। पञ्चजनादिति। रथकारपञ्चमाः चत्वारोवर्णाः पञ्चजनाः दिक्शब्दे
सज्ञायामितिसमासः। एनत्वभृतिवार्तिकलक्षणेनयमर्थेकर्मधारयविषयमेवेतेनषष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्चच्छन्दसिपञ्चजनीयः। सर्वजनादिति। पूर्वकालैकसर्वेतिनत्वुरुः। सर्व
जनीनदृति। साध्वर्थेप्रतिजनादिभ्यः खञितिखञितुंसर्वजनीनेवेश्वजनीनेोणुत्यादिसौ। हितार्थेनुखञवनुखञ्। मानुभोगीणदृति। मनुभोगः शरीरमानसेहितः सुखप्रभोग
रेणभोगः सुखेत्यादिभ्यनावहेश्चफणकायपेरित्युक्तम्। तथापिअहेतिनिपयोगबाहुल्याभिप्रायम्। शक्तिस्तुशरीरमात्रेइत्याकरः। मातृपितृशब्दाभ्यांभौक्तिकसूत्रेण मा
त्रीयः पित्रीयः। राजाचार्याभ्यानुअनभिधानाच्छोनाकिंतुसहेहेनाचार्योपहितमितियाकथमेवेत्याकरः। सर्वादोनि। अनुकरणत्वात्सर्वकायभाव। माणवीतिसिद्धे कृत्रि
मेमूढेमनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्यचमूर्धन्यस्तेनसिध्यतिमाणवः इत्यत्रापिकारेवार्तिकमाणवचरणतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थकथनपरमितिबोद्धव्यम्। चतुर्थ्यर्थेनादि
त्वसामर्थ्यात्लभ्यते। विकृत्यर्थोयंहिप्रकृतौपत्ययउच्यतेनचतस्यात्तदर्थेचतुर्थ्यंवगम्यते। यद्यनत्वादत्यनुवर्तते। छादिषेयाणीति। यदनुचर्मविकारस्य तदपरत्वाच्चर्म
णोञ्दृत्यञ्प्राप्नोति। पूर्वविप्रतिषेधेनढञेवेष्यते। छादिनेयंचर्म ॥ ५ विशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वात्पुंवत्त्वंनेतिकेचित्। अन्येतुनमपिभाषितपुंस्कादित्यनेनषष्ठीतिपञ्चाना
मित्यस्यसंख्येयसापेक्षत्वेपिप्रकरणादिनाविशिष्टसंख्येयलाभेपञ्चजनदृत्यत्रापिनत्वंभवोबोद्धव्यः। तच्चविकृतेर्विकृत्यर्थत्वंच

आहचेति। इदंचोगवादिभ्यइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। द्वीपीत्यादाविति। इत्यादावेवस्यात्तन्नेष्टमितिभावः। संभावनेति। संभावनेत्यत्रयोगविभागात्उपसंग्रहादाशङ्क्योरित्यत्र

आहच।यज्ञावजः पूर्वविप्रतिषिद्धंठञ्चेति।एवंचनिरवकाशत्वेसत्येवप्रतिपद्विधित्वंबलीयस्त्वेप्रयोजकम्।ननुसावकाशत्वेइतिसुनिश्चितंलक्ष्यते।तेनस्थंपितडाका
नीत्येवयुक्तम्।परत्वात्तुम्प्रकृतेः प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमाश्रित्यस्थंपितडाकानीतिमतंतुदुर्बलमितिदिक्।चर्मणोऽञ्।चर्मणइतिषष्ठीनतुपञ्चमी।तथाहिसतिचर्मशब्दाच्चर्मार्थी
याम्प्रकृतेःप्रत्ययःस्यात्।चर्मणेद्वीपीइत्यादौ।नदाह।चर्मणोयाविकृतिरिति।वार्द्धैइति।वृधिवधिभ्यांरन्इतिरन्प्रत्ययेवर्धशब्दआद्युदात्तः चर्मवाचीतस्यविकारइत्यणिद्वैतिद्धी
पूवार्धीरञ्जुःवर्धी तितुवर्धैरौणादिकेष्ट्रनि।नधीवधीवरत्रास्यादित्यमरः।चञ्चाःपश्यवधिकाःपश्येतिभाष्यम्।प्रनुवोचंवाङ्मयस्यनामेतिवेदेप्रयोगः।तत्रअवग्रहकालेह्रस्वस्तु
ङ्यापोरितिह्रस्वः।तदस्यास्तीतिसंभावनेसिद्धे दृष्टकालंबहुत्वेनसंभाव्यतेस्मेत्याकारआसांस्यादिति।देशस्यचगुणेनसंभाव्यते। प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति।इहप्रकृतिविकार
भावस्तादर्थ्यंचनविवक्षितम्।किंतुयोग्यतामात्रंतेनपूर्वस्यायमविषयः।मतुबिधाविवसकृत्तद्ग्रहणेनसिद्धेद्विस्तच्छब्दोपादानंस्पष्टार्थम्। ङ्यतोः पूर्णोविधिः। प्रा
ग्वतेष्ठञ्।ठञ्दृष्टेवक्तव्येप्राग्वतेरितिवचनंमन्दधियोऽधिकारवान्अपवादः सर्वभूमिष्ठधिवीभ्यामणञौशीर्षच्छेदाद्यर्थेत्येवमादिः तेनविच्छेदेपिठञेवयथास्या
दित्येवमर्थम्।तेनपारायणतुरायणेत्यादौठञ्लभ्यते।नन्वेवंपारायणादिसूत्रस्थवठञ्निर्दिश्यतामितिचेत्न।उत्तरसूत्रेयेषांपर्युदासः तेभ्यः क्रीतात्पूर्वेठञ्दृष्टवा
त्तत्स्थचप्रकृतसूत्रंविनाअलाभात्।तेनगौपुच्छिकः।सांप्रतिकःइत्यादौठञर्थमिदंसूत्रमितिस्थितम्। यत्तुप्राचातेनक्रीतंतदीयात्क्रीतार्थेवुक्स्यात्।सप्तत्याक्रीतः
सांप्रतिकःइत्युक्तंतन्न।अगोपुच्छेत्यादिपर्युदासेनठकोऽसङ्ग-तत्वात् ॥

ॐ भाष्योक्तवचनाद्देतिभावः॥ ॥ ङ्यतोः पूर्णोविधिः। अपवादइति। यद्यपिसेठ

अपवादेठकोपवादास्तथापिअपवादापवादस्यसुनरान्तदपवादत्वमितिभावः। पर्युदासइति। गोपुच्छादीनामित्यर्थः ॥

त्रयोदशेति। ठक्ठञौ२। ठन्यतौ३। कन्ङुन्रिठनः४। अअञ्दशतमानाद्यण्र्ख१०र्ईकन्११। यण्णादियत्१२। द्वित्रीतिवार्त्तिकोक्ताण्१३। चेत्येवंत्रयोदशेत्यर्थः। अनन्यार्थस्य। क्रीतार्थी
नैरिक्तार्थरहितस्य। अर्थेचेवेति। वतिशब्देनतदर्थोलक्ष्यतेइतिभावः। व्याख्यानमेवेति। प्रथमोपस्थितत्वागेमानाभावादितिभावः। अन्येतुआर्हादित्यनेनयत्स्वर्थग्रहणेविशेषविहित

तेनक्रीतमितिसूत्रस्थत्रयोदशप्रत्ययानधिकृत्यकृतस्यठञ्मात्रपरत्वेनव्याख्यायाअसंगतत्वाच्च। यदपिव्याचक्षतेअतः परमार्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाठगि
त्यधिकृत्यार्हीयान्दर्शयति।तेनक्रीतम्।सन्तत्वान्नायंकनादेर्विषयदूस्युदाहरति।सप्तत्येत्यादीति। अत्रेदंवक्तव्यम्। तेनक्रीतमित्यस्यठञादित्रयोदशसाधारणतयाआ
र्हीयान्दर्शयतीत्यवतारिकातावदसङ्गताअनन्यार्थस्यप्रथमोपस्थितस्यचप्राग्वतेष्ठञित्येतदपेक्षानर्हतयाप्राग्वतीयानित्यस्यवक्तुमुचितत्वात्। किंच।कनादे
रित्यादिशब्देनुचितः। सन्तत्वस्यकन्विधावेवपर्युदासप्रयोजकत्वात्आदिशब्दग्राह्यस्यदुर्वचत्वात्तदितिदिक्। यद्यप्यत्रप्रत्ययोऽधिकृत्वेनगृहीतः तथापिअर्थेचेवो
पतिष्ठतेानप्रतिप्रकृति। तेनापवादविषयेनभवति।अत्रचठञापकंपूर्णात्त्रन्यतरस्यामितिसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणम्।आर्हात्। तदर्हतीति।अर्हतीति तिङन्तस्य
एकदेशः शब्दोत्रानुकियतेनतुतदर्हमितिसूत्रान्तर्गतमजन्तमितिभावः।अत्रचव्याख्यानमेवशरणमितिहरदत्तः।अत्रश्लोकवार्त्तिकम्। ऊर्ध्वमानंकिलोन्मा
नंपरिमाणंतुसर्वतः। आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याबाह्यातुसर्वतः।अस्यार्थः। द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेनपलादिशब्दवाच्येनपाषाणादिनातुलादावारोपि
तेनयेनसुवर्णादेर्गुरुत्वम् उन्मीयतेतदूर्ध्वारोपणादुर्ध्वमानमितिशब्देनविवक्षितंतदुन्मानम्। आरोहपरिणाहाभ्यांस्वगताभ्यांयेनकाष्ठादिनिर्मितेनव्रीह्या
दिपरिमीयतेतत्परिमाणंप्रस्थादि। परिः सर्वतोभावे। आयामोदैर्घ्यम्। सयेनमीयतेतत्प्रमाणम्। तच्चकचित्तिर्यगवस्थितस्यवस्तुनः यथावल्वादेर्हस्तादि ॥

कनावतेर्बाधेसकवचास्येतिप्रयोगासङ्गतिः। तदग्रहणेप्राग्वतेरित्यनुवर्त्तैवसिद्धेआर्हादित्यस्यवैयर्थ्यमित्यार्हादित्यपुक्तार्थेप्रमाणमित्याहुः ॥

क्वचिदूर्ध्वाधरेति। तादृशस्योर्ध्वमानत्वादुन्मानत्वमपि। तत्र्थनयन्नाह। ऊरुद्वयसमितिः यदि तुतस्य प्रमाणत्वमेवस्यात्तदा द्वितीयश्चोर्ध्वमाने मौनेस्तुकोर्
न्नद्वयसच्चुर्लभः स्यात्। नचात्र प्रमाणत्वस्यापिसत्त्वात् प्रमाणेनद्रतिलुगापत्तिरितिवाच्यम्। आयामविवक्षायांप्रमाणमित्येतद्दूषयतीतिअत्रभाष्योक्तेर्विद्यमानस्याप्यू
र्ध्वाधरभावकृतायामस्याविवक्षयातदप्रसङ्गात्। विवक्षाचप्रयोगानुसारिणीत्यदोषः। संभवमात्रेणतु प्रमाणत्वेनास्योक्तम्। तिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकेतुप्रमाणत्वं

क्वचिदूर्ध्वाधरदिगवस्थितस्य। यथाहास्तिनमुदकमूरुद्वयसमुदकमिति। संख्यानुन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिस्यादिहस्तादिभ्यस्तिभ्योबहि
र्भूतास्तत्वदित्यादिर्बोद्धेति। इहसंख्यापरिमाणयोरेवप्रकृतत्वेपिउन्मानप्रमाणयोर्विवेचनंप्रसङ्गात्कृतमितिवोद्धम्। असमासेनिष्कादिभ्यः। निष्क
षणपादमाषवाहद्रोणषष्टिदतिसप्तनिष्कादयः तत्रद्रोणशब्दः परिमाणवाची। षष्टिशब्दः संख्यावाची। ताभ्यांठञिप्राप्तेरयंवचनम्। दृतेरेषांतुपज्ञानाप्र
ज्ञानवचनतयापूर्वसूत्रेणसिद्धेरकिंसमासप्रतिषेधार्थंवचनम्। अन्येत्वाहुः। पूर्वसूत्रेपरिच्छेदकमात्रेसंख्याभिन्नेपरिमाणशब्देनगृह्यतेतेनसर्वेभ्य
एवप्रत्ययोपपत्तेः। परिमाणंतुसर्वंनदृतिभेदेनकृत्यादेर्नतुप्रमाणपरिमाणाभ्यांसंख्यायाश्चापिसंशयेदृत्यादयुपयोस्यतेदृति। एतच्चपदमञ्जर्यांस्प
ष्टम्। सुगव्यमिति। उगवादिभ्योयत्। यवाद्यूष्यमिति। विभाषाहविरुपादिभ्यदृतियत्। न्यासकारस्त्वाह ॥

निर्विवादमेवात्रिभ्योपिबहिर्भूतेतिः अनेनसंख्यायाः सर्वथाबाह्यत्ववदतेतरेषांपरस्परग्रहणंसूचितम्। तेनोन्मानस्यपरिमाणग्रहणेनग्रहणम्। अतएवापरिमाणबिस्तेतिसूत्रेवि
स्तावितग्रहणंपरिमाणान्तस्येत्यत्रशाणपर्युदासस्मरितार्थदृत्यलम्। एतच्चपदमञ्जर्यामिति। अत्रारुचिर्नाजंतुभाष्यविरोधः ॥

सञ्ज्ञयतरवेति। द्विगुनिमित्तलाभावादिति भावः। संख्यावाचीति। एवंचतत्पूर्वसमासस्यद्विगुत्वात्तेनैवसिद्धम्। सूत्रेचद्विगुग्रहणंचर्मादद्यर्थंपूर्वोपिसमानाधिकरणसमासएवगृ
ह्यते। तत्रास्यसंख्यात्वेनदिक्संख्येदंतिनियमादन्यस्याप्राप्तेर्तद्विशेषार्थंस्यादिग्रहणंरेवतिभावः। उत्तरपदग्रहणं। अद्यर्धसाहस्रमित्यत्रतेनैवतन्निमित्तप्रत्ययोपिसंगृहीतः। अद्यर्ध
ग्रहणंचसमासकरणविद्या—र्थमितिवार्तिकेसमासविधिशब्देनसमासरूपोविधिर्विज्ञानविधिकोविधिर्ग्रहीतः। अन्यः संख्यापूर्वपदकतद्धान्तविधिर्निमित्तकः प्रत्ययउत्तरपदग्रहणेतिभावः।
पञ्चकलापिकमिति। एवंपञ्चलोहितिकमितिचोदाहृतम्। पञ्चकलापाः परिमाणमस्यपञ्चलोहिन्योगुञ्जाः परिमाणमस्येतिविगृह्यतद्धितार्थेतिसमासः। तदस्यपरिमाणमिति
ठञ्। अस्यार्थेनद्धितइतिपूर्वपदाद्वालोहिनीशब्दस्यैकारनकारयोर्निवृत्तिः। परिमाणविशेषस्यनामधेयेयंते। असंज्ञाग्रहणंप्रत्ययान्तस्यविशेषणंनतुद्विगोः। एतच्चवृत्तिकृता
वर्णितं। सूत्राशयमनुरुद्योद्धृतम्। भाष्यवार्तिकयोस्तुअसंज्ञाग्रहणंप्रत्याख्यातम्। तथाहि। द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणंपञ्चकलापञ्चलोहितशब्दोचद्विगूकृतद्धि
तलुकावेत्रसंज्ञे। यस्तुनाभ्यामुत्पन्नेठकसञ्ज्ञयतएवेतिस्यादेतत्। अद्यर्धशब्दःसंख्यावाचीतयाचलोकेगण्यतेएकोद्यर्धइतिचेति। अतएवाद्यर्धकंशतमितिकन्। अद्यर्धकंसमिति। न
द्वितार्थेद्विगुश्चभवति। तत्किमद्यर्धपूर्वंग्रहणेनेतिचेत्सत्यम्। ज्ञापनार्थमिदम्। संख्याकार्यंकिंचिदस्यनेति। तेनकस्मासोत्तरपदद्विग्वोर्न्यूनंभवति। तद्यथा। अद्यर्धकरोति।
नेहाकृत्वसुचार्थः सकृत्फलान्नाक्रियामभिनिर्वर्त्यपुनस्तामेवकुर्वन्यूनेनिवर्त्ततेसएवमुच्यते। विभाषा। अद्यर्धसहस्रमिति। शतमानविंशतिकेतिविहितस्याणोलुक्। तद्भा
वेनुसंख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः दृष्टानामेवेत्युक्तंअद्यर्धशब्दः संख्यावाचीति। द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्। अद्यर्धपूर्वं ग्रहणमुत्तरार्थमनुक्तमपिनेहसंबध्यते। द्वि
गोरितितुसंबध्यतएव षष्ठीसमासंन्यावर्त्तयितुम्। अत्रचव्याख्यानमेवशरणम्। अन्यथाऽद्यर्धपूर्वान्नद्वित्रिपूर्वाच्चनिष्कादितिसमुच्चयःस्यात्। द्विनैकेकमिति। प्राग्वतेष्ठञ्। म
न्तरेतुठक्परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ ७ ॥ लुकिचाग्रहणमित्यस्यभाष्यस्यप्रत्यमनुगर्थेनकार्यज्ञापनार्थंत्वस्त्वित्यर्थः। तेननतद्धितेधः। प्राग्वतेष्ठञिति। समासेऽसमासेनिष्कादिभ्य
द्वितिठकोः प्राप्तेरितिभावः। मन्तरेत्विति। असमासेद्वितिसूत्रेपरिमाणविशेषवाचिनिष्कादीनामेवग्रहणंतत्रतुल्यानोरोभूवर्णादिकविनएवग्रहणंप्रसिद्ध्यादितिमतेदत्यर्थः ॥

तस्यैवानुवृत्तिरिति। अर्थाधिकारस्योचित्यादितिभावः। परिच्छेदकमात्रमिति। उन्मानमपीत्यर्थः। तत्रतद्ग्रहणस्यैवभाष्यसंमतत्वात्। मुख्यमतेत्विति। दर्पणकारादिभिर्मुख्य
मतत्वेनव्यवहृतेत्वित्यर्थः। तुलारूपविवक्षितेति। ——————तद्दीक्षितैतत्तस्यभाष्यासंमतत्वम्। पूर्वेणेति। पणपादेत्यनेन। अत्रचभाष्यंप्रमाणमिति। शाणशब्दस्यै
वतत्रोदाहरणादितिभावः। अन्यत्रेति। मूल्यद्रव्यभिन्नेकरणेकर्नरिचेत्यर्थः। हरदत्तस्तु। अत्रारुचिस्तुभावसाधनग्रहणेनमानेनापिफलमितिभाष्यस्यसंयोगेनामेदकत्वेदमवाप्यतेइतिप्रतीकेकरण
विंशतिकात्वः। शतमानविंशतिकेत्यणिप्राप्तेतस्यचलुकिप्राप्तेखोविधीयते। स्वार्थाः। तदस्यपरिमाणमितिठञिप्राप्तेतस्मलुकिईकन्विधीयते। प्राण्यङ्गेतिपादस्यपदाज्यातिगो
पहतेषित्यत्रतावत्प्राण्यङ्गस्यैवपादस्यग्रहणंतस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबन्धसंभवात्। पद्यतीत्यादावपितस्यैवानुवृत्तिरितिभावः। दूहतुपणमाषाभ्यांसाहचर्यात्परिमाणवाचि
नोग्रहणम्। शाणाद्वा। पक्षेठञिति। यद्यपिशाणउन्मानंतथाप्यार्हादित्यत्रपरिमाणग्रहणेनयोगरूढ्यापरिच्छेदकमात्रंगृह्यतइतिवार्तिकान्नतेअस्यापिपर्युदासादितिभावः। मुख्यमते
तुठगेवबोद्धव्यः। शाणाद्वेतिसूत्रेशताच्चेतिवक्तव्यम्। नित्यप्राप्तेविकल्पार्थम्। अर्द्धपञ्चशत्यम्। अर्द्धपञ्चशतम्। पञ्चाशत्यम्। पञ्चाशतम्। यदाभावेसंख्यालक्षणस्यकनोलुक्। शताच्चठन्यता
वितितुनभवति। तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तितत्वात्। द्वित्रिपूर्वादण्च। वार्तिकमिदम्। कृतिकृतासूत्रेषुप्रक्षिप्तम्। शाणादित्येवेति। शतग्रहणंतुनेहसंबध्यतेउन्मानात्। अत्रचभाष्यंप्र
माणमितिभावः। यत्तुन्यासकृतोक्तम्। शतशाणाभ्यांवेतिसूत्रेपितत्वेपणपादेतिपूर्वसूत्रेशतग्रहणंक्रियतेतस्येदंफलम्। शतशब्दःस्वरितत्वेनानुवर्त्तमानोपिशाणाद्वेत्यत्रैवसंब
ध्यतेतदुत्तरसूत्रेतुनसंबध्यते। तेनाण्नेतिनातदेतत्तात्पर्यावर्णनंमणिविधायकेवार्तिकेसूत्रत्वभ्रमप्रयुक्तमित्यास्तान्तावत्। त्रैरूप्यमिति। अणिएकम्। यतिहितीयम्। ठञौलुकिन्
तीयम्। तेनक्रीतमित्तीयान्तात्क्रयणकर्मणिवाच्येठञादयस्त्रयोदशप्रत्ययाः यथायथंस्युः। ननुदेवदत्तेनक्रीतंपाणिनिनाक्रीतंसन्तोषेणक्रीतंमित्यादावतिप्रसङ्गइतिचेत्। सत्यम्।
करणेतृतीयैवेहसमर्थविभक्तिः सापिमूल्यद्रव्यसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्नानत्वन्यापि। अन्यत्रहिअनभिधानान्नप्रत्ययः। एतच्चतद्धितादितिमहासञ्ज्ञाकरणाल्लभ्यते। तेभ्यः प्रयोगेभ्योहिता
दितिव्याख्यानात्। पुत्राच्छ। कथंपुत्रीयः। क्रतुरितिनहिक्रतुः संयोगेनाप्युत्पादइतिचेन्मैवम्। संपुज्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्याहियेनयागादिकरणेनपुरुषाः फलेनसंयुज्यन्तेसयागादिरपिसंयोगः।
नकेवलंसबन्धएवेत्याग्रहइतिहरदत्तः॥ ॐ युत्पत्त्यायागादेरेवसंयोगत्वंकैयटेनोक्तम्। धनपतिसंयोगोपीदृशएवातेनापिपुरुषाः फलेनअन्यवासआदिरूपेणसंयुज्यन्तेएवेतियथासंख्यनिरासार्थइति। अ

नकर्तरीति।व्याख्यानादिति।भावः।नोद्भावनीयमिति।येत्वेनंनित्यसापेक्षंब्रुवतेतेषामपिरूढत्वादस्यैवग्रहणंन्याय्यमितितात्पर्यम्।प्रत्येकमिति।यद्यपितथाविवक्षानास्त्यनित्यसापेक्षत्वात्तथापिसौत्र
त्वादेवतथाविवक्षाकृत्वास्एकवचनंप्रयुक्तमितिभावः।सूत्रेतीत्योपसर्गमर्यादयावर्त्तयति।षष्ठदृति।सचहरतियोगेउपसंख्यानसमानार्थदृतिभावः।छेदइति।अत्रमानमुनरसूत्रेद्यादकीति
तस्येश्वरः।तत्रविदितदृतिचायोगविभागोयथासंख्यनिरासार्थःउत्तरार्थश्च।तस्यवापः।तस्येतिवापापेक्षयाकर्मणिषष्ठीनकर्तरि।तेनदेवदत्तस्यवापः क्षेत्रमित्यादौन।त
दस्मिन्शुल्कग्रहणंप्रपञ्चार्थम्।तस्याप्यायविशेषत्वात्।तथाचशौल्कणालिकदत्यत्रठगायस्थानेभ्यदृतिठम्भवति।अर्द्धकदृति।अर्द्धेवेतिवक्तव्यमितिटिठन्प्राप्तः स
तिचतस्मिन्डीप्स्यात्।इष्यतेतुट्याप्।रूपकस्येति।रूपकंकार्षापणम्।रूढदृति।तथाचभाष्यावदपेक्षत्वेनासामर्थ्यनोद्भावनीयमितिभावः।व्याख्यानरभिप्रेतिअत्रपक्षे
भारभूतार्थाभिधायित्वाद्वहादयोभारशब्देनोच्यन्ते।प्रत्येकसंबन्धविवक्षयासूत्रेएकवचनम्॥वस्नद्रव्याभ्याम्।वस्नोमूल्यम्।संभवत्यवहारादाधेयप्रमाण
स्यतत्राधिक्येनदुपसर्जनंधारणंसंभवतेरर्थः।अतःसकर्मत्वात्तदित्यनुवृत्तलभ्यमानादितीयासमर्थविभक्तिर्नविरुद्ध्यते।तदाह।वस्तिप्रस्थादि।सूत्रेअवहर
तीत्यत्रषष्ठउपसर्गस्तद्यावष्टे।उपसंहरतीति।तत्पचतीति।पचतिग्रहणंसंभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम्।द्वेणप्रतिनेत्रीत्यादौद्वेणशब्दः।आढकादिना।पक्षेठ
ञिति।ननुठक्।आढकादीनांपरिमाणत्वात्।द्विगोःष्ठंश्च।ष्ठञितिच्छेदः।तदाह।ञित्वादिति।अपरिमाणेति।तस्मिन्सूत्रेआचितशब्दस्यसाक्षादुपादानादिति
भावः।तदस्यपरिदृहपरिमाणशब्देनपरिच्छेदकमात्रंयह्यतेनतुसर्वतोमानमेवंमुत्तरसूत्रेसंख्यायाःपरिमाणेनविशेषणात्।षष्ठीजीवितपरिमाणमस्य
षाष्टिकः।पञ्चदशमन्त्रादृति।साम्नास्तुचीतएकंसामग्यृचेक्रियतेदृतिहिश्रुतिः।तत्रग्यृचस्यपञ्चकृत्वआवृत्त्यापञ्चदशमन्त्राः सप्तदशस्तोमेअस्याया:
सप्तकृत्वआवृत्तिः।एकविंशेग्यृचस्य ॥
भाष्यप्रयोगः।उत्तरसूत्रेदृतिअर्थाधिकारानुरोधेनोत्तरसूत्रनिर्णीतार्थग्रहणस्यैवोचित्यमितिभावः।तत्रग्यृचस्येति।एकविंशेग्यृचस्येतिचपाठः ॥

तिलोपार्थमिति। तिलोपेकृतेभत्वादसोगुणवृद्धिपररूपम्। शतिरिति। अत्रपक्षेनिपातनादन्तोदात्तत्वम्। अतएवभाष्येऽप्यन्तुत्यनिपक्षेप्युक्तम्। शतिञितिपाठस्तुप्रकृत्यैवाअपदत्वंचेति। तत्फलमनुस्वारः। मन्त्रेभाषायांचेति। तपाचेत्यादिः। भाष्येदृति। विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणमनर्थकमितिहिभाष्येउक्तम्। एवंचकृन्मर्हतीत्यत्रार्थएवास्यसाधुत्वंतच्चतदर्हतीत्यनेनैवसिद्धं डिकरणमेकविंशेतिलोपार्थंत्रयस्त्रिंशे दौतिलोपार्थंच। पङ्क्तिरिंशति। पञ्चन्शब्दस्यतिलोपः तिप्रत्ययः। चोः कुरितिकुत्वम्। रूढिशब्दादिति। तथाचात्रनावयवार्थे भिनिवेष्टव्यम्। पङ्क्तिशब्दोहिनानार्थः। अस्तिचक्रेविशेषेयम्पञ्चारराः पञ्चपादाः। अस्तिचक्रमसंनिवेशे ब्राह्मणपङ्क्तिरिति। अस्तिदशसंख्याकम्। कृतवान्पङ्क्तिरथो विसंख्ययदिति। दशरथदृस्यर्थः। दूयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्चप्रत्ययः। अपदत्वंचाद्दशतौपरिमाणमस्यांविंशतिः। त्रयाणांदशतान्तिन्भवः शच्प्रत्ययः। चतुर्णांदशतां चत्वारिंभावः। पञ्चानांदशतांपञ्चाभावः। षण्णांदशतांषष्टिश्चप्रत्ययः। अपदत्वं। सप्तानांदशतांसप्तभावः। अष्टानांदशतामशीतिनवानांदशतांनवभावः। दशानांदशतां शभावस्तथप्रत्ययदृतिर्विंकापञ्चदशतौपञ्चकदृति। संख्यायादृतिकन्। त्रिंशत्चत्वारिंशतोरिति। पञ्चम्यर्थेषष्ठीद्विवचनम्। चत्वारिंशतेदृतिसूत्रपाठेनुसमाहारद्वन्द्वा त्संचम्येकवचनम्। अत्रब्राह्मणसंज्ञायामितिषष्ठीसमासेननिर्देष्टुमुचितम्। एवंहिब्राह्मणस्यचेत्संज्ञेतिसिद्धंभवति। अन्यथातुयस्यकुत्रचित्संज्ञायांब्राह्म णस्येचप्रयोगेदृतिसंभवेतामन्त्रेभाषायांचडन्नस्यात्। दृष्यतेतुसः। तस्मादिष्टनुरोधेनव्याख्येयम्। केदारिदृहनित्यग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातम्। नित्यग्रह णंनकर्तव्यमित्युपलक्षणंसूत्रमेवमास्तुदृतितदाशयः। तदर्हतीत्यनेनसिद्धत्वात्। दण्डादृतिपूर्वसूत्राद्यदनुवर्ततेतदाह। यत्यादिति। केचित्तुदण्डादिभ्योयदृति सूत्रंपठन्ति। तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमितिहरदत्तमाधवाद्यः। तथाहिब्राह्मणीहनोवावधः। तद्धितोवेत्युक्तम्। यदिवेहयद्विधीयतेतदेतदुपपद्यते। कथंतर्हियुदात्तत्वं मत्यधितद्धितेयतोनावद्यात्सुदात्तत्वमेवेति। यदित्वत्रयोविधीयेततदास्वरोभिद्येत ॥७॥ मित्याशयेनाह। सूत्रमेवमास्त्विति। कथंविधाविति। केचित्तुवाग्रहणंकरणलाघवान्न

ऐषेनमृजेर्विभाषेत्यनन्तरमिदंवार्तिकंपठन्तियत्पदेशब्रह्मचदृतिप्रपञ्चासन्मतानुसारेणेदम्। अवद्येतुकृत्योकेसुचार्थादयश्चेत्स्वप्रकृतेर्नदोषः। भाष्येतुयद्विधाविदंवार्त्तिकंपठितंहन्तेर्वाय

दण्डादिभ्योयदिति। पाठाद्युदित्स्वरभयापीत्यादिसूत्रेणैवमेवेकम्। कृत्यस्याप्येहैविधानात्प्रार्थनेरस्त्वोरितिवोद्यम्। आद्युदात्तत्वमिति। धातुस्वरेणेतिशेषः। स्वरोभिद्येतेति। अन्तोदात्तत्वापत्तेः। यद्यपीहनेत्यादि। अग्रेपियतियतोनावद्रत्यद्युदात्तत्वादितिपाठस्तुयुक्तएवेतिदिक्। यमएवेति। कृन्दतिपैवलस्यदर्शनादितिभावः। विष्फली

यत्तुप्रमाणान्तरेपन्यसनंदृश्यतेयथेमेशब्दाः दण्डादयः तेचकृन्दसियदन्तायुदात्ताःदृश्यन्ते। दृश्यानुरोधाच्चलक्षणान्यथात्वंतस्मादृषिवद्यंप्रपञ्चनप्रतिपत्तव्यमितिअपामेद्यंयशियमित्यादीनि। तन्न। दण्डादिभ्योयविधानेपितस्यभाषायांचरितार्थतयाकृन्दसिचेत्युत्तरसूत्रेणबाधस्यन्याय्यत्वात्। तेनहिप्रातिपदिकमात्रात्कृन्दस्यर्हतीत्यर्थेयदिप्रत्ययेतेयप्रत्ययंबदरिरपिकृन्दसिचेतिमण्डूकप्लुत्यायतएवविधेयत्वादितिदिक्। कडंकरदक्षिणाच्छकाकडङ्गरेतिपाठस्तुहरदत्तमाधवादिभिर्नाद्रियेष्यः। स्थालीविलात्कृयतावनुवर्तते। पाकयज्ञान्क्रतिरितिविष्फलीकृतादितियावत्। यज्ञंऋत्विजंवार्हतीति। अर्हीसम्पर्योविद्वान्। शास्त्रेणापर्युदस्तदृष्टिर्देवस्तनेवंविधत्वादुपसंख्यानम्। यद्वियोदेष्यदिति। यत्तानुष्ठानेयोग्यदित्यर्थः। अर्हीयाणांठगदीनांदृश्यानांगतोऽधिः। पारायणतुरायणाच्छन्दसिनित्यमर्थेभ्यस्तद्विच्छेदेनवेदस्याध्ययनंपारायणम्। तच्चगुरुशिष्याभ्यांनिर्वर्त्यते। अन्यतरासंनिधौअध्ययनक्रियायाअनुत्पादात्। तथापिशिष्येएवप्रत्यवस्थीयते। यत्तुतुरावित्यकरःसहर्षयतिपारायणिकम्ब्राह्मणमिति। तौरायणिकोयजमानइति। इदमपियजमानएवेष्यते। ऋत्विक्तुयद्यपिपुरोडाशादिकंनिर्वर्तयतिसमर्थितन्नेष्यतइतिभावः। विषयीभूतोऽर्थइति। संदेग्धीतुप्रत्ययोनेष्यतइतिभावः। नचतत्रानुमाण्यंस्वतोनगृह्यतेसांशयिकत्वादितिसंदिह्यमानस्वरूपाः प्रयुज्यन्ते। यत्तुसांशयिकः संशयापन्नमानसः इत्यमरेणोक्तंतदपिसंशयापन्नंमानसंयस्मिन्विषयेइतिव्याख्येयमितिभावः। ततोभिगमनमितिअत्रपञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥

कृतादिति। त्रिःकृण्डनैःसंस्कृतादित्यर्थः। सार्निकोक्तंतदप्यसमीचीनंविभक्तिकत्वभ्रमंव्यावर्तयति। अत्रपञ्चम्यन्तादिति

प्रत्याख्यातमिति। विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यमितितत्रोक्तं।मूलेनित्यं गच्छतीतिविग्रहप्रदर्शनंनुवृत्त्यनुरोधेनेतिभावः।स्वरूपग्रहणमिहेति। तन्मात्रग्रहणमित्यर्थः। आस्था
नमिति। वृत्तिकारादीनामितिशेषः।अव्ययसंज्ञेतिसूत्रभाष्यानुअत्राप्यननुवृत्तिरेवलभ्यते। परत्वादिति।उत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः। एतेनविग्रहवाक्येऽवसमासान्तप्रवृत्तेः पर
त्वमयुक्तमित्यपास्तम्। समासान्तेकृतेः हनूशब्दान्नद्विगोरभावात्प्रकृतसूत्रस्यैवाप्राप्तिरितिभावः।तत्रशङ्कते।नचेतिसमासान्तेदृति। तदप्रवृत्तौहिअह्नोयोनरत्नोयेदैघटिक
पञ्चोण्णित्यम्।अन्ननित्यग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातम्।उत्तरपथेन। चकारादूच्छतीतिप्रत्ययार्थश्चकृप्यतेतदाह।उत्तरपथेनगच्छतीति।कालात्।स्वरूपग्रहणमि
हनभवति।तमधीष्टोभृतोभूतोभावीत्यत्रसंयोगेद्वितीयानिर्देशान्मासादयसीत्यादौमासादीनांकालेनविशेषणाच्च।तेननिर्वृत्तम्।तेनेतिकरणेतृतीया।चतुर्थ्य
न्तर्गतेतेननिर्वृत्तइत्यत्रतुकर्त्तरितृतीयेतिविशेषः।उभयत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थाद्धृतेः कर्मणिक्तः।मासादयसि।खञोञित्करणंस्वरार्थंपुंवद्भावप्रतिषेधार्थंच।मासीनाभा
र्यः।द्विगोर्यप्यपित्वादनुदात्तः।तेनकालान्तेद्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽवतिष्ठते। यवपीति।अत्रचभाष्येनेशरणम्।द्वैयधिकइति।नन्वत्रराजाहःसखिभ्यइतिपरत्वाच्चा
भाष्यम्।नचमहाविभाषयाटचोविकल्पः।हृतीजात्यंताःसमासान्ताश्चेतिनित्येषुपरिगणनादंतआह।समासान्तविधेरिति। द्विवर्षीयोव्याधिरिति।जातेश्चशब्देनप्रत्यया
र्थस्याचेतनतोक्ता। वित्तवतिहिनित्यंलुग्वक्ष्यतेःपरिजय्यदित्यस्यविवरणंजेतुंशक्यदृति। महानाम्न्योनामेति।तथाचाभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावोनेतिभावः।ईरदूनस्मि
तिःयौगिकोयंननुरूढइतिमन्यते।अव्ययसङ्ज्ञातादिति। वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपिप्रत्ययइतिभावः।कालाद्यत्।कात्यंशीतमिति। प्रातःकालेकाल्यशब्दस्यव्युत्पत्य
न्तरंमृग्यम्।प्रकृष्टेठञ्।प्रकृष्यतेयमितिप्रकृष्टः।कर्मणिक्तः।ठञ्ग्रहणंविस्पष्टार्थम्।अन्यथा नन्नरस्यमनोनृवृत्तिरा ङ्ङ्नाठञः पूर्णो वधिः ॥
इत्यस्यसिद्धिरितिभावः।मन्यतइति।अत्रारुचिस्तुभाष्यकृतोमहानाम्निकमित्यकृतपुंवद्भावोदाहरणविरोधः।वाक्यादपीतिअपिमाअखण्डाव्ययादित्यपिसूचितम्।कल्यशब्देतिपाठेन
ह्यैवेत्यर्थः।कल्यशब्दोहर्मुखवाचीतिसंख्यायाविधार्थेदृतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः।मृग्यमिति।तदलाभनस्याव्युत्पन्नत्वमेवेतिसात्पर्यम् ॥ ठञोवधिस्समाप्तः ॥

नपुंसकमिति।सूत्रेउदाहरणेचेतिशेषः।तत्रापिब्राह्मणार्थविशेषणत्वात्।लक्षणयेति।एतेनजातिविशिष्टंद्रव्यंब्राह्मणशब्दार्थोनचतेनक्रियायास्तुल्यत्वमत्यन्तभेदादित्यपास्तम्।सोऽप
वादिभ्रमापाकरणेाथमैः।द्रव्यार्थदृति।गुणपदमक्रियोपलक्षणमित्यर्थः।उपेख्यदृति।पर्वतेषष्ठीसप्तम्योरदर्शनात्तत्रतसेवेत्यनेनापिनयतिः।भेदेनेतिभेदेविशेष्यभेदकविशेषणसंबन्ध
तेनतुल्यंक्रियाचेदृतिः।तुल्यमितिसामान्येनपुंसकम्।ब्राह्मणेनेति।ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकेाध्ययनेलक्षणयावर्त्ततेब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनंवाक्यार्थः।
गुणतुल्येदृति।अक्रियायांतुल्यदृत्यर्थः।अतएवमहानसवदिवेतेः साधुत्वरक्षणार्थंप्रतिज्ञावाक्येवह्निमान्भवितुमर्हतीत्यादिक्रियापदंप्रयुञ्जतेवृद्धाः।अर्वाचीनास्तु
महानससदृशः पर्वतदृतिभाषन्तेाणाः।सूत्रविरोधादुपेक्ष्याः।ननुतद्वीत्याद्युत्पन्नस्यतादृशबोधोप्यनुभवसिद्धदृतिचेत्सत्यम्।तादृशेर्थेसाधुत्वमात्रंनिराक्रियतेननुबो
धमपि।तथाहि।भेद्यभेदकसंबन्धोपाधिभेदनियन्त्रितंसाधुत्वंतद्भावेपिबोधोनेहनिवार्यते।अद्युत्पन्नस्यसाधुभ्योप्यबोधात्।तत्रैवद्युत्पन्नस्यासाधुभ्योपिबोधाच्च।
कस्मात्किंबुद्ध्यतेदृतिननियंतुंशक्यम्।किंतुकिंविशेष्यकेकिंप्रकारकेकिंसंसर्गकेबोधेउद्देश्येकिंसाधुकिंनेत्येवशास्त्रीयविचारविषयः।उक्तंहिभगवतास
त्तामर्थावगतौशब्देष्वापशब्देश्चभक्षाभक्षादिवत्नियमः क्रियादृति।तत्रतस्येवेदृत्यनुवर्त्तते।तदर्हम्।अर्ह
शब्दः पचाद्यजन्तः तद्योगेकर्मणिषष्ठीप्राप्तासौत्रोविभक्तिर्व्यत्ययदृत्येके। अन्येतुकर्तृकर्मणोरितिषष्ठ्या अनित्यत्वेलिङ्गमिदम्।तेनाधैरामोदमुत्तममितिं
भट्टिप्रयोगः समाहितदृत्याहुः।विधिमर्हतीति।द्वितीयान्तादेवप्रत्ययदृतिस्फुटीकर्त्तुंतिङन्तेनविग्रहः। कथंतर्हितेाययाचदृहिनाध्वराये।दृति।उच्यते।यद्याश
ब्दोवृत्तिविषयेसत्यार्थकः।तथात्वंयथात्वमित्यादिष्वतसादिदर्शनात्तथाचद्वितीयान्तादर्हार्थेवतिः।योग्यतामर्हतिविधानमाख्यानंवेत्यर्थक्रियायोगे पिसुलभः ॥
स्तयोः संसर्गः उपाधिः पञ्चादिः।ननुमधुरयागमिवपाटलिपुत्रेपीतेत्यत्रमधुरयातुल्यमपीतदृत्यत्रवतुल्यत्वात्पूर्वसूत्रेणैवसिद्धमतआह।द्रव्यगुणादीति दृत्याहुरिति।अन्यारुचि
बीजंतुभाष्याद्यनुक्तत्वमाख्यानंचेति।यथावत्स्यातरुचायेत्यतदभिप्रायकमिदम्।योग्यंवहिधानमाख्यानंवानत्वर्माध्वरादिसंबन्धिनेत्यर्थः ॥

द्रव्यत्वादेरिति। एषितीत्वमादिग्राह्यम्। प्रयोगोपाधिरिति। वस्तुगत्या प्रकृतिजन्यबोधप्रकारोयस्तस्यधर्मत्वेनभानमित्यर्थः। एतावतैव प्रयोगोपाधिरितिव्यवहारः। द्वितीयेतिति। तुनाऽ
रुचि सूचिता। तद्विजंतु सर्वत्रप्रकृतेर्लक्षणार्थानन्नाममम्। किंचातस्येत्यस्यात्रशष्ठ्यपरत्वेगुणवचनेतिसूत्रेकर्मणीत्यनेनानन्वयः। भाष्येतुसंज्ञाशब्देद्रव्यमात्रबोधकत्व मितिमतेप्रकृति
तस्यभावस्त्वतलौ। प्रकृतीदृतिानतुपः कश्चित्धर्मः। घटत्वमित्यत्रद्रव्यत्वादेरभानात्। गोभीवदृति। दृहगोशब्दोर्थपरः स्वरूपपरोवेतिपक्षद्वयम्। आद्येधर्मविशेषःप्र
त्ययार्थः। सचधर्मत्वेनैवभासते। प्रकृतिजन्येत्यादिस्तुप्रयोगोपाधिः। द्वितीयेजन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः। बोधप्रकारमात्रंवा। जन्यत्वंतुसंसर्गः। सर्वंचेदंसूक्ष्मदृशांभा
व्यकौमटारूढमेव। एवंस्थितेकृत्तद्धितसमासेषुएकार्थीभावाभ्युपगमात् तदुत्तरत्वतत्सादिभिरपिऽकरीत्येवार्थबोधनिर्वाहेतत्रनापूर्वंशक्त्यन्तरकल्प्यंकिंतुतत्रप्र
कृतिप्रत्ययथोः पूर्वोत्तरपदार्थयोश्चसंसर्गोपिप्रायेणप्रकारतयाप्रविशति। औपगवोराजपुरुषदृत्यादौ। तुप्रत्ययस्यपर्यस्यवृत्तौप्रवेशासंभवात्याचकदृत्यादावपिका
रकाणांप्राधान्यात्। कर्तृत्वादेश्चसंबन्धविशेषात्मकत्वात्तदेतदभिप्रेत्यहरिकारिकायामुक्तम्। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानंभूत्वप्रत्ययेनेति। विस्तरः
शब्दकौस्तुभेद्रष्टव्यः। एष्यादिभ्यः इमनिज्वा। अणादीति। येदृगन्तालघुपूर्वाः मृदुप्रभृतयस्तेषणः समावेशः। चण्डखण्डादिषुगुणवचनेषुष्यञ्। बालवत्सा
दिषुवयोवचनस्याञ् इतिवोद्यम्। त्वतलौनुपूर्वसूत्रेणैवलभ्यौ। वर्णदृढादिभ्यः। गुणवचनत्वादेवसिद्धेदृमनिजर्थवचनम्। औचितीति। ब्राह्मणादिराकृतिग
णत्वात्ष्यञ्। हलस्तद्धितस्येतियलोपः। एवंयाथाकामी। अत्रगणसूत्रंवेर्मातलाभमतिमनः शरदानाम्। विशब्दादुत्तरेयेमातादयः पंचतदन्तानांसमोसानांअ
नन्तरःष्यञ्भवतीत्यर्थः। वियातत्वम्। वियातना। वियातिमा। वैयात्यम्। विलाभत्वम्। विलाभना। विलाभिमा। वैलाभ्यम्। विमतित्वम्। विमतिता। विमतिमा। वैमत्यम्॥
प्रत्ययार्थयोर्भेदानुपपत्तिमाशङ्क्याऽयंपक्षएकदेशिनोक्त इतिवोद्यम्। प्रकारतयेति। प्रवृत्तिनिमित्ततयेत्यर्थः। एतन्मूलिकैवसंबन्धाभिधानमित्युक्तिरित्यन्यत्रविस्तरः। शब्दकौस्तुभेद्रष्टव्यः
सूत्रस्थेवयोवचनस्याञ् इति। अञ्ग्रहणंतदपवादस्पुरोहितादिकोपुपलक्षणम्। एतेनबालस्यपुरोहितादिषुपाठेनबालादत्रदृत्ययुक्तमित्यपास्तम्। सिद्धेदृति। व्याख्यातमित्यर्थः॥

दृगन्तत्वादणपीति। इदंचात्रवेत्स्यनुवर्त्तयतांमतेवोद्यम्। एवंसोमतमित्यपिदृनतुदृनौतुष्यञ्जाबाधादणचिन्त्यः। इत्यादावपीति। आदिनाप्राग्दीव्यतदृति। अपिः सौलभ्ये। अस्तुवेत्स्यने दृगन्तत्वादणपि। वैमनम्। वैमनस्यम्। विमनस्त्वाविमनिमा। वैमनस्यम्। विशारदम्। विशारदता। वैशारद्यम्। विशारदिमा। समोमतिमनसोः। संमतिर्वेसंमतिता। संमतिमा। सौमत्यम्। पूर्ववदणसौमनमित्यादि। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः। कर्महक्रियाकार्य्यंच। ब्राह्मणादिराकृतिगणदृति। केषांचित्पाठस्तुकार्यान्तरायः। तथाहि। अर्हतोनुम्चेतिनुमर्थः पाठः। एकभावत्रिभाव अन्यभावदृति। एषांपाठः स्वार्थेविधानार्थः। तथाचवार्त्तिकप्रयोगः। अन्यभाव्येतुकालशब्दव्यवायादिति। यतुव्याकरणेपिकरोः प्रयोगमितिभट्टैरुपन्यस्तंतत्पूर्वपक्षि णः प्रौढिवादमात्रम्। प्रायेणतस्मिन्ग्रघट्टकेतादृशानामेवोपन्यासात्। तद्यथा। अविरविकन्यायेनेत्युदाहृतंतदपिहिवस्तुतोनिर्दोषमेव। अविः अविकः अनयोर्मद्वोविकारादि प्रत्ययः कप्रत्ययान्तादेवनतुकेवलात्। तेनआविकंमांसमितिभवतिनतुआवमितिव्युत्पादितं। तत्रअविरविकमितिसुबंतद्वयसमुदायेचरमंसुपंविहायप्राग्भागमनुकृत्य अविरविकन्यायेनेतिभगवताव्यवहृतं तत्रकोनामदोषः। नहिविभक्तिविशिष्टमेवानुकर्त्तव्यमितिनियमेबीजमस्ति। अस्यवामीयमित्यादिनिरूढव्यवहाराच्चेति। एतेननासदासीयं ब्रह्मसूक्तमितिशाङ्करभाष्यप्रयोगोपिव्याख्यातः। आसीदित्यत्रनकारविहायप्राग्भावस्यैवानुकरणात्। प्राग्दीव्यतीयादित्यादावप्यनर्थकस्यैकदेशस्यानुकरणंप्रसिद्धमेव। अस्तुनाआसी दितितांनस्यानुकरणंततः अनुकरणंचानित्यंपरमितिनियमात्। अयंत्वेअयमानांअमात्रदृतिटिलोपः। प्रकृतमनुसरामः। सर्ववेददृति। पूर्वकालैकेतिसमासः। चतुर्वेददृति। तद्धितार्थेद्विगुः। अणोलुक्। चतुर्विद्यदृति। विद्यालक्षणसूत्रान्तादिनिठक्। तस्यलुक्। सङ्ख्यातग्रहणमिति। वर्णग्रहणेतुअकारस्ययस्येतिलोपेनस्यपूर्वविधौस्थानिवद्भावादयादेशः स्यादितिभावः। ननुसङ्ख्यातग्रहणेपिअस्योन्त्यस्येतिकुतोनेतिचेत्। आरम्भसामर्थ्यात्। नानर्थकेलोन्त्यविधिरितिनिषेधाद्वा। कपिज्ञात्योः। दृहकपिज्ञातीशब्दौदृढ्। अर्थान्तरेपिदृतयोर्य यासंस्त्यनेष्यते। एवंपत्न्यन्तपुरोहितादिभ्यः। हायनान्तयुवादिभ्यः। दृन्दृमनोज्ञादिभ्यश्चेत्यत्रापिबोद्यम्। ब्राह्मणादित्वादिति। यद्यपिब्राह्मणादिषुजनशब्दःकेवलःपठ्यतेतथाप्यपमेवासेद् तिप्रतिषेधोज्ञापयतिअस्यत्रराजशब्देनतदन्तविधिरिति। एवंचब्राह्मणादिपाठस्यसम्भवेचरितार्थत्वात्समासेविशेषविहितोपमेयभवति॥ नात्रसमाधानेनानास्थासूचिता। तद्धिजन्तअनुकरणं

एकीयमनत्वेनेति।अत्रारुचिस्तुबहूनांपाठस्तेवंवैयर्थ्यमापततीति।सुवचमिति।प्राणसंबन्ध्यर्थकस्यप्राण——कर्तृत्वार्थकस्यचनपर्यायमत्वंफलेतुनविशेषदृत्यन्यदितिभावः। दे
वदत्तत्वमिति।पारिभाषिकजातिलक्षणतत्राभावादितिभावः।सङ्घातग्रहणमिति।अन्यथाऽस्येत्यकारलोपस्यासिद्धत्वात्स्यान्निवृत्त्यर्थंचैकारान्तस्यभत्वाभावेनयस्येतिलोपाप्राप्तावविकारस्यय
अतएवअत्रेत्यधिकरणेराज्ञः कर्म राज्यंब्राह्मणादित्वात्ष्यञिति।शाकपार्थिवादिष्वभाष्यंभट्टपादैर्दूषितम्।केचित्तुभाष्यंसमर्थयमानादृश्यमाहुः।ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेवतद्
त्वात्ष्यञिमिदेराजन्शब्दस्यतत्रपाठोयकासहसमावेशार्थइति।एतच्चहरदत्तमाधवाभ्यामेकीयमतत्वेनोपनिबद्धम्।प्राणभृज्जाति।प्राणिजातीत्येवसुवचम्।प्राणभृ
दितिकिम्।तृणत्वम्।जातीतिकिम्।देवदत्तत्वम्।औद्वात्रमिति उद्वात्रादिषुयेऽस्त्रिम्वचनास्तेभ्योहोत्राभ्यश्छन्दसीच्छन्दसिविधीयतेसुपांदृशब्दश्योगुणवचनेभ्यइवपूशब्दादिग
नतलक्षणेणिरेषेभ्यस्वतलोःप्राप्तयोः।श्रोत्रियेतिश्रोत्रियंच्छन्दोधीतेदृतिच्छन्दसःश्रोत्रभावः पञ्चप्रत्ययदृतियदाख्यानन्देहलोपदृतिमथाश्रुतम्।यदातुवाक्यार्थेपदवचनमि
तिपक्षः।तदापशब्देनेयदृतिरूपंलभ्यते।कश्चित्तुयलोपश्चेतिपाठःतत्रयेतिसङ्घातग्रहणंद्रष्टव्यम्।दृगन्ताच्चालघुःपूर्वोयमवोयस्येतिप्रातिपदिकविशेषणम्।पूर्वत्वंचसंनि
धानाद्दृगवधिकमेवःदृगन्तात्किम्।घटत्वम्।लघुपूर्वात्किम्।पाण्डुत्वम्।कथंकाम्यमितिमयापिकुपातोरोरावप्यकेदृतिण्यतिकाम्यमितिसुसाधंभूतयापिकवेःकर्मेत्यर्थेका
वमितिस्यादितिप्रश्नः।आभिधानीयकमितिअभिधेयस्यभावःकर्मवेत्यर्थः।सहायाहेतिसूत्रेणनित्येप्राप्तेविकल्पार्थंवचनम्।गोत्रचरणात्।अपत्याधिकारेदन्यत्रलौकिकं
गोत्रम्तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्यइत्यर्थः।प्रवराद्यायेपठितेभ्यइत्यपरे।गोत्रेचचरणैःसहेतिजातित्वात्प्राणभृज्जातीत्यत्रप्राप्तेवचनम्।श्लाघेत्यादि।श्लाघादिषुविषयभूतेष्वित्यर्थः।
प्राप्नुदृति।दृणःप्राप्नुयात्।अवगतवान्वेति।अवपूर्वस्येणोज्ञानेप्रसिद्धत्वात्।गार्गिकयेति।आपत्यस्येतिपलोपः।होत्राभ्यश्छः।होत्राशब्ददृति।जुहोतेस्त्रन्।ब्रह्मणस्त्वः।नेतिवाच्य
दृति।छप्रत्ययेप्रतिषिद्धेतस्यभावःस्तलावित्येवत्वःसिद्धः।विभक्तेरनुच्चारणात्लाघवंचेतिभावः।ब्राह्मणेति।अनेनहोत्राभ्यदृत्यनुवृत्तेःफलंदर्शितम्।नञ्समासोऽधिकारःसमाप्तः ॥
णेवस्यादितिभावः॥दृगवधिकमेवेतितेनकृशानुत्वमित्यत्रन। दृत्यपरेदृति।दृत्येवयुक्तम्।विषयभूतेषिति।श्लाघनदृत्यादिपदान्तरोपादानेनतद्विषयेस्त्येवेतिभावः।विभक्तेरिति।त्वशब्दोत्तरयादृ

धान्यानामदूरभवम्।धान्यानामित्येषा।निर्देशादेवेति।व्रीहिशाल्योरितिधान्यानामितिचषष्ठीनिर्देशादेवेत्यर्थः।ननुलौकिकेभवनशब्दयोगाभावेनकृद्योगलक्षणषष्ठ्यादुर्लभत्वेनकथंसासमर्थविभक्तिरतआह।अलौकिकेदृतिनचालौकिकेतृतीयेतियुक्तम्।प्रत्ययवाच्यभवनस्याक्रियात्वेनतस्याभव्यप्रवृत्तेः।कर्तुरेवशेषत्वविवक्षायाषष्ठ्यानुनकापिशङ्का।ननुयवा धान्यानांभवनेभवनापेक्षयाकर्तरिषष्ठीयम्।भवतिरिहोत्पत्तिवचनः।व्रीहिशाल्योः।निर्देशादेवषष्ठीसमर्थविभक्तिः।साचभवनापेक्षयाकर्तरीत्युक्तमेव॥अ लौकिकेप्रक्रियावाक्येतुतद्धितविधावनुवादसामर्थ्यादेवेतिबोद्धव्यम्।यवयवक।अत्रप्रत्ययार्थसामर्थ्यात्षष्ठीसमर्थविभक्तिः।विभाषारवजिप्राप्तेवचनम्।न चोमाभङ्गयोर्धान्यत्वेविप्रतिपन्नव्यम्।शणसप्तदशनिधान्यानीतिस्मरणात्।तत्रचोमाभङ्गयोरपिपाठादितिभाष्येस्थितम्।सर्वचर्मणःअत्रतृतीयासप्तम्यर्थेविभक्तिः सामर्थ्यात्।कृतइतिहिप्रत्ययार्थः।तत्रचर्मणःकरणत्वमेवोचितम्।यथामुखादृश्यतेस्मिन्नितिदर्शनआदर्शादिः।अधिकरणेल्युट्।ननुआसादृश्यइतिप्रतिषेधा त्कथंसमासस्तत्राह।निपातनादिति।एतच्चवृत्तिग्रन्थमनुसृत्योक्तम्।भट्टिकाव्येतुपदार्थानतिवृत्तौयथाशब्दआश्रितः।तथाचमाघामृगंप्रक्रम्योक्तम्।यथामु खीनःसीतायाःपुप्लुवेवङ्गलोभयन्निति।यथामुखंदर्शनइति।अव्ययीभावस्यापियथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत्तत्ववचनात्।कर्मशक्तियोगे सतिकृ द्योगलक्षणाषष्ठीनाव्ययीभावाद्विशेषम्।सर्वस्येति।संमुखस्येतिनोक्तम्।प्रत्ययसंनियोगेनान्यलोपनिपातनात्।संशब्दस्तुसमशब्दस्यार्थप्रायेणनदृ श्यते।संमुखोभवेत्यत्राभिमुखोभवेत्यर्थप्रतीतेः।तत्रचखप्रत्ययस्यानिष्टत्वात्कथंतर्हिसंयुगेसंमुखीनंतमुदूदंप्रसहेतकः इतिभट्टिः॥ यवकेत्यादौभिन्नविभक्तित्वाद्यवानामित्यस्यासंबन्धेनकासमर्थविभक्तिरतआह।अत्रेति।अलौकिकेतुप्राग्वदेवतत्ववेशः।नचेति।एवंचखञिप्राप्तेर्दृत्यसङ्ग-तमितिभावः। पाठादितिशणपाठेनतयोरपिशणत्वेननत्रपाठादित्यर्थः।भट्टिकाव्येत्विति।एवंचोभयप्रामाण्यादुभयोरप्यत्रग्रहणम्।दर्शनशब्दःकर्मव्युत्पन्नोपीतिभावः।कर्मशक्तियो गेसतीतिदूदंरत्वमभिमतार्थकेप्रत्ययसन्नियोगेनेति।अतएवभाष्येसममुखस्यदर्शनइतिविग्रहोदर्शितः॥

साधर्म्यादिति। संमुखीनादर्शादिनेतिशेषः। हरदत्तइति। कैयटोप्येवम्। ग्रहणेनग्रहणादिति। समासान्तानांसमासावयवत्वादिति भावः। यस्येति। पादसंबन्धिरेर्यसदृशदेर्यो
वतीत्यर्थः। मथार्थेइति। पदेत्रसदृशीस्यर्थोत्र। स्थलविशेषइति। अयानयपदस्यगतिविशेषेरूढस्यस्थलविशेषेलक्षणेतिएतद्भावः। युक्तंचैतदेव। अयः प्रदक्षिणग
मनमनयः प्रसव्यम्। प्रदक्षिणंप्रसव्यगामिनांशराणांयस्मिन्पदेः पदानामसमावेशः सोयानयइतिभाष्यात्। एकद्यूतकारपेक्षयाशरस्यप्रदक्षिणंगमनमयः। द्वितीया

अभिमुखावस्थानात्साधर्म्यादितिहरदत्तः। सर्वपथीनइति। पूर्वकालेकेतिसमासः। ऋक्पूरितिसमासान्तः। तस्यपथ्यन्तं ग्रहणेनग्रहणात्स्वः। अनुपदस्व
र्वी। बह्वाभक्ष्यतिनेयेषितिनिपातनात्डन्तस्यबहुत्वम्। अनुरायामइति। यस्यचायामइतियथार्थेयदव्ययमितिवाव्ययीभावइत्यर्थः। स्थलविशेषइति। गतिविशेष
इतिव्याख्यान्तरम्। नयतेः प्रधानेकर्मण्यपत्। अप्रधानेद्वितीया। अत्रेयंद्यूतशास्त्रमर्यादा। चतस्रोवीथयः। प्रत्येकंद्वादशकोष्ठेपेताः। शारास्तुत्रिंशत्तेचैकैकेन
कितवेनपंचदशस्वामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यन्तंप्रदक्षिणप्रसव्यगतिभ्यांनेयाः सर्वेप्ययानयोनाः। ससहायस्यशारस्यपरैर्नाक्रम्यतेपदम्। असहायस्तुशारेणपरकीयेणवा
द्यते। एषनहसंमतोर्थः। यत्तुकैयटेनद्वयोः पर्युदासेनत्रयोदशानामेवायानयोनतेत्यार्थंयेनमतान्तरंकेचित्त्यादिनोक्तम् ॥

पेक्षयाप्रसव्यंवामापरपर्यायंगमनमनयोरूढोच्यतेद्यूतार्थकेनप्रसव्यमित्यत्रेनशब्दार्थउक्तः। ततस्तादृशगतिशालिनांशराणांयस्मिन्पदेयुग्मादिपदेस्थितानांपरैः परकीयैः श
रैस्तत्स्थानभूतानांपदानामसमावेशोसंबन्धः तद्भावाभावरूपस्तत्समयानयइतिलक्ष्यार्थोदर्शितः। सइतिपुंस्त्वंत्वयानयस्यपुंस्त्वात्। गतिभ्यांनेयाइति। सर्वत्रससहायपरैस्त्याप
नपूर्वकमितिशेषः। तेहिससहायपदरूपमयानं यंस्थानविशेषंप्राप्यैवफलकशिरः प्राप्यन्तद्वयानयोनादन्यत्यन्तद्वयर्थः तदाह। ससहायस्येति। शेषंद्वादशकोष्ठोपेनत्वम् ॥

केचिन्मतेऽयोः पर्युदासेनाजमाह। प्रदक्षिणप्रसव्यतेत्यादि। तेचारकैकंकितवंप्रति दक्षिणप्रसव्यतेत्व। अत्रमतेगतिविशेषएवायानयः। तदुक्तंगतिविशेषइतिमतान्तरे
मृतयाचकैयटः तत्रकेचित्फलकशिरस्यस्यैवस्वशरवर्गमानेयस्यायानयीनमित्यभिधानमिच्छन्ति। यस्तुशारएकपार्श्वेएवसचरतितत्रनभवतिप्रत्ययः। योहिशारः पार्श्वात्
तन्मतेऽयेवंवीथीशेषंप्राग्वत्। प्रदक्षिणप्रसव्यतेचारकैकंकितवंप्रतिविवक्षितेनतुकचित्प्रतिकिंचित्। तेचपङ्क्तिचरमकोष्ठस्थाभ्यांद्वाभ्यामितरेषामेवेति
बोद्धव्म्। शारइति। शरणंत्यनेनद्यूतकारः परस्परमितिशारः। द्यूतसाधनविशेषः। बाहुलकाद्दुञ्। परोवर। अवरस्येति। आदेरितिशेषः। उवेरुतेआदुणः। अवार
पारङ्गामीति। गमेरिनिः। आङ्णिच्चेतिबहुलवचनात्केवलादपिणिनिः। भविष्यतिगम्यादयइतिभविष्यत्कालता। न्यसकारस्तुआवश्यकेणिनिः। सोपिभविष्यत्ये
वेत्याह। अद्यश्वीन। अविभक्तिकोनिर्देशोनतुस्त्रीलिङ्गनिर्देशोयम्। अद्यश्वीनंगोमण्डलमित्यादावपीष्यत्वात्। आसन्नमित्यर्थइति। अवा
च्चालंबनेतिसूत्रेणआसन्नदूरयोर्भेःपत्वविधानाद्वष्टब्शब्दःआसन्नपरइत्यर्थः। अद्यश्वीनोवेतिवार्थेसमासोऽपिनिपातनादेवगोशब्दोगोपतिरानेसह्
णयावर्त्तनेइतिदर्शयति। प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति। आगवीनइति। आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेउपसर्जनह्रस्वत्वेचकृतेस्वप्रत्ययः। ओर्गुण। गोःपञ्चादि
तिमत्त्वादर्थेमयीभावः। पर्यायप्रमितिक्रियाविशेषणम्। अत्रहरदत्तः। द्वितीयान्तादिहप्रत्ययः। अनुग्विलस्यक्रियाविशेषणत्वात्। नचालङ्। मोत्यस्यसुप्त्वमा
तावितिणिनिप्रत्ययान्तयाकृद्योगलक्षणाषष्ठीस्यादितिवाच्यम्। क्रियाविशेषणात्तदप्रवृत्तेः। शोभनंपाचकइत्यादौतथादर्शनादित्याह। कृत्यकृत्यर्थंप्रतिहिक
र्मत्वम्। तच्चनभावनामात्रंप्रति। तत्कर्मणोविक्लित्त्यादेःप्रातिपदिकार्थत्वाभावात्। सङ्ख्यावेमानाभावाच्च॥ ७ पार्श्वान्तरंनीयतेसएवायानयंनीयते अन्यस्त्वयमेवनीयतेऽन
यमेवेति। एतद्व्यन्येनहेएववीथीत्यादिलाभः कथमितिद्यूतशास्त्रैर्बहुश्रुतैर्निर्णेयम्। सोपिभविष्यत्येवेति। भूतवर्त्तमानयोरप्येकत्वबोधनस्यव्यर्थत्वात्। स्वंचाकेनोरिति षष्ठीनि
षेधाद्द्वितीया। तत्रभविष्यदधिकारविहितणिनेर्ग्रहणेतुनमानम्। अतएवांशंहारीतिनिर्देशःसंगच्छतइतिनदाकः। तत्कर्मणइति। भावनामात्रकर्मणइत्यर्थः। संकोचोप्रकृत्यर्थैकदेशकर्मणोग्रहणो।

तस्याशयदिति। यदितुएवंद्वितीयापिनस्यात्तद्द्विधावपिसंपूर्णप्रकृत्यर्थकर्मणोग्रहणापत्तेरित्युच्यतेतदाषष्ठीविधौकर्तृसाहचर्येणधात्वर्थप्रतिभेदेनान्वयियत्कर्मतद्गृह्यते क्रिया
विशेषणस्तोकादीनांतुनेवंविधत्वमितिनतत षष्ठीद्वितीयातुभवत्येवाऽत्रेवतद्द्विधायकेसाहचर्याभावात्दृतितदाशयोबोद्धव्यः। विभक्तिश्चेति। सप्तमीपञ्चमीप्रथमेत्यर्थः। अत
एवाकर्मत्वायोगादेव। अस्वपदविग्रहत्वात्गच्छतीत्यनेनैवविग्रहदृतिषष्ठ्यादिशङ्कैवासंगतेतिकेचित्। तन्न। सूत्रेषष्ठीशङ्कारत्वात्अनुगुअलङ्कामीत्यर्थेत्रयमोच्चारितानुगु
किंतुविक्लित्यनुकूलव्यापाररूपंपूर्णप्रकृत्यर्थंप्रतिकर्मणस्तण्डुलादेरेवषष्ठीतितस्याशयः। अत्रेदंवक्तव्यम्। पश्चादर्थव्ययीभावोयमितिनिर्विवादम्। पश्चादि
तिचास्तात्यर्थेनिपातितम्। तच्चयद्यपिविभक्तित्रयसाधारणंतथापीहयोग्यत्वाबलात्सप्तम्यर्थवृत्ति अतस्तस्यकर्मत्वायोगात्प्रथमान्तादेवेहप्रत्ययउचितः। कृ
योगलक्षणषष्ठीशङ्काप्यतएवनेति। अभ्यमित्रान्। लक्षणेनाभिप्रतीदृतिसमासः। क्रियाविशेषणत्वात्द्वितीयासमर्थविभक्तिः। योष्ठावत्रज्। गावस्त्रिष्ठन्त्यस्मिन्निति
गोष्ठः। यत्रार्थैकविधानमित्यधिकरणेकः। अम्बावगोभूमीतिषत्वम्। एकाहेनेति। नन्विहग्रहदृदनिश्चिगमश्चेत्यंबाधित्वापरिमाणाख्यायांसर्वेभ्यदृति — प्राप्तो
ति। अस्तिचात्रपरिमाणास्याएकाहेनेतिपरिच्छेदावगमात्। सत्यम्। अस्मादेवनिपातनादृप। अभ्यस्येति कर्त्तरिषष्ठी। शालीनकौपीने। रूढिशब्दावेतौ। अवय
वार्थंतुनातीवाभिनिवेष्टव्यम्। शालाप्रवेशमिति। अप्रागल्भ्यादन्यत्रगन्तुमशक्तः। शालामेवप्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपपतनमिति। यदकार्यंतत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणम
र्हतीत्यर्थः। तदाच्छादनमिति। वासःखण्डइत्यर्थः। अपरआह। अकार्यशब्देकरोतिः क्रियासामान्यवचनस्तेनलज्जाहेतुत्वेनादृष्टव्यत्वात् पुरुषलिंगंकौपीनम्। अस्त
ष्यस्मात्तदाच्छादनमिति। व्रीतेनजीवति ॥ ७ शब्दात्त्यप्रत्ययदृत्यर्थात्। यदित्वनुगुदृतिसूत्रेलुप्तपञ्चम्यंतंअस्मात्त्यप्रत्ययदृत्यर्थंस्तदातत्रापिनशङ्क्यंत्यन्ये। अन्यतस्तेनविभक्तिलु
कःसत्तेननकोप्यत्रविचारइत्यन्ये। क्रियाविशेषणत्वादिति। फलहारात्क्रियान्वयित्वादितिभावः। गामीत्यनेनगच्छतीत्यर्थेकेनविग्रहेनुषष्ठ्येवसमर्थविभक्तिरुचितेतिकेचित्। अलंगा
मिपदेनैषांवाक्येनेष्यतदृतिमतेनएषुगच्छतीत्यस्यपदविग्रहएवेत्याशयेनमूलेसर्वत्रगच्छतीत्युक्तिः। क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयेत्युक्तिश्चेतिबोद्धव्यम् ॥

सङ्घातवाचीति। नानाजातीयानामनियतसंख्यानांशरीरायासजीविनांसङ्घातेत्यर्थः। भारेति। व्रातपदन्तत्कर्मणिलक्षणिकमित्यर्थः। वृत्ताविति। भाष्येयेवमेवप्रतीयतइति। प्रसिद्धइत्यर्थः। क्रियाव्रातशब्दोयद्यपिसङ्घातवाचीतथापिअत्रत्यभाष्यादिपर्यालोचनयाविवक्षितमर्थमाह। शरीरायासेनेति। भारवहनादिनेत्यर्थः। सप्तभिः पदैरिति। तद्धितार्थेद्विगुः। अथवाप्यतदर्थेखञ्। हैयंगवीनम्। दोहः क्षीरमिति। गोर्दोहइतिषष्ठीसमासः। ह्यस्शब्दस्यतेनसहसुपेतिसमासः। तोविकारेऽनुदात्तलक्षणस्याओपवादः खञ्। अत्रह्यस्शब्देनकालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता। नवनीतमिति। यद्यपिदनोभाष्यादोचघृतमिलुक्। अमरेणापि। तन्नुहैयंगवीनंयत्सद्योगोदोहोदूर्ध्वंघृतमिलुक्। तथापिनवनीतमेनत्र विवक्षितमितिहरदत्तार्थः। तस्यपाकः। पाकः परिणामः मूलमुपक्रमः। जाहचेजकारस्यनेत्वंप्रयोजनाभावात्। पक्तिरिति। प्रतिपत्तिः पक्तिर्णा पक्तिर्मूलंचतेनविक्तः। विक्तः प्रतीतः। विक्तोभोगप्रत्यययोरितिनिपातनात्साधुत्वम्। विद्याचुञ्चुरिति। उकारहयगर्भोयंप्रत्ययः। विनञ्भ्याम्। नञोजकारोहृद्यर्थः। स्वरार्थश्चासंप्रोदश्चाद्यर्थः किमाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थेप्रत्ययः। रूढिशब्दाश्चैते। अलाबूतिलेत्यादि। भङ्गाभ्यदितिपाठः भङ्गाशब्दश्चान्तः विकारप्रत्ययापवादोयम्। रजसोविकारत्वात्। अलाबूकटमिति। ओरञ्मयंट्वेतयोरितिमयट्वेहप्राप्तः। तिलोमाशब्दाभ्यांएतादित्वादन्तोदात्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ्मयट्चप्राप्तः। उमोर्णयोर्वेतिवुञ्। असंज्ञायांतिलयवाभ्यामितिमयट्चेतिहरदत्तः। तत्रनिष्पन्नशब्दस्यएतादित्वकल्पनेबीजंचिन्त्यम्। तृणधान्यानांचद्व्यषामितिकिरसूत्रेणाद्युदात्तस्यैवन्याय्यत्वात्। तथैवतद्धितावुदाहृतत्वात्। तिलाश्चरमेदस्यत्रनथैववेदेपाठोऽस्तीतिदिक्। भङ्गाश्चास्तृणधान्यानांचद्व्यषामित्यादुदात्तत्वादण्मयट्प्राप्तः। गवांस्थानमिति। तस्येदमित्यर्थेसर्वत्रगोस्त्रादिप्रसङ्गेदनियत्वात्प्राप्तः। संघातदनि। अप्रसूतावयवःसमूहःसंघातः प्रसूतावयवस्तुविस्तारः। कटच्यटचौद्वावपिसामूहिकानामपवादौ। द्वित्वेदति। प्रकृत्यर्थस्यद्वित्वेद्वित्वार्थः। उष्ट्रगोयुगमिति। द्व्यवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनं। हयंयुगमितिवत्। एवमग्नेअपि। अवटीटमिति। नासिकासाधनेनमनेवर्त्तमानात्स्वार्थेप्रत्ययः। क्लिन्नस्य। अवयवइति। अस्येतिनवक्तव्यंक्लिन्नेचसुधीविस्रेपिस्रेपुरुषेतुमत्वर्थेच्॥ ॐ विशिष्टेति। स्यसाधनक्रियावाचकादितिभाष्येसाहित्यमात्रंविवक्षितमितिभावः। लोकेविपरीतार्थप्रतीतेः। वर्त्तमानादिति। अवशब्दादितिशेषः॥

मर्ईआदिषु[illegible]नातदस्मिन्नस्तीतस्याम्। अमरोप्याह। स्युः क्लिन्नाक्तेषिल्लचुल्लपिल्लाः क्लिन्नेक्तिचाप्यमीदृति। वार्तिकमतेतु पुरु
षेलुत्वादितानंत्रदवमवेलक्षणाबोद्धा। प्रमाणेदृयसच्। प्रमाणेविद्यमानात्प्रथमान्तादस्येतिनिर्दिष्टेप्रमेयेर्थेत्रयःप्रत्ययाःस्युः।प्रमा
णमिहपरिच्छेदकमात्रंतत्प्रमात्रच्। दृयसज्दघौतुविशेषेस्मर्यते। तथाचभाष्यम्। प्रथमश्चदितीयश्चोर्ईमानेमतौममेति।ऊर्द्धौव
स्थितेनयेनमीयतेतदूर्ध्वमानंऊर्वादितेनतिर्यड्मानादीनभवति।अतएवहिकाण्डादेश्चभतिरिति।अत्रहूमस्चोलुगितिप्राचांग्रन्थःप्रा
माणिकदृसवोचाम।प्रमाणेलदृति।लुक्एषापूर्वाचार्यसंज्ञाप्रमाणशब्देनयेप्रसिद्धादिष्टिहस्तादयःततःपरस्यैवायंलुक्। शमोदिष्टिर्वि
तस्तिरिति।एवमात्रयोलुक्दूतरयोरसंभवात्। शमादीनामनूर्द्धमानत्वात्। द्विगोर्नित्यमिति। द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविद्याभावाच्च
पूर्वेणाप्राप्तोलुक्विधीयते ॥

ओ नेति। तत्तेनप्रसिद्धाआयामपरिच्छेदकादित्यर्थः।अनूर्द्धमानत्वादिति। शमोदिष्टिरित्यादावनूर्द्धमानत्वे
नविवक्षितत्वादित्यर्थः। यदातूर्द्धीधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वविवक्षातदादृयसजादि अप्रमाणत्वान्नतस्यलुक्।अतएवार्हादिसूत्रेआयामविवक्षायांप्र
माणमित्येतदुक्तवतीतिभाष्येउक्तम्।अप्राप्तोलुगिति। एतत्तामर्थ्यादेवप्रमाणान्तद्विगोर्नास्तच् ॥

नहेति। समर्थनामित्यादेरनन्वयेनतत्संबद्धुमाहाविभाषायाअप्यसंबन्धदृतिभावः।तथाचाधिकेति।एतत्सामर्थ्यादेवप्रमाणान्तद्विगोःसंशयेमात्रच्ननुपरिमाणाद्यन्तात्।अप्राप्तेः।ने नपञ्चकुडवःस्थूर्नवेतिसंशयेवाक्यमेवेतिदिक्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति।कदाप्यामापरिच्छेदकत्वादित्यर्थः।पुरुषात्प्रमाणदृतिसूत्रेप्रमाणशब्दस्तुपरिच्छेदकमात्रपरदृतिभावः।अनुमापयतीति।हिहस्तीतितुचिन्त्यमेवेतिभावः।नचद्वौपुरुषौप्रमाणमस्यादृश्यर्थेनदृस्यपरिमाणमितिठकष्ठञोवाद्ध्यर्धपूर्वेतिलुकिशस्त्रस्यचारितार्थ्येनकथंतत्सामर्थ्यात्लु

ननुनेहविकल्पःप्रकृतःतत्किंनित्यग्रहणेनातन्त्राहुः।अनुपदंवक्ष्यमाणःसंशयेमात्रच्शममात्रमित्यादौयथानलुप्यतेप्रमाणेनदृत्यस्यपूर्वविधिविषयत्वात्।एवंद्विगोर

पिनलुप्येतादृश्यतेनुलुक्।द्वौशौमौस्यातांनवाद्विशमदृतितथाचाधिकसंग्रहार्थंनित्यग्रहणमिति।पुरुषहस्तिभ्यामण्चादृनञ्मणपत्यदृतिप्रकृतिभावः।हास्तिनम्।

अत्रकाशिका।द्विगोर्नित्यंलुक्।द्विपुरुषमुदकमित्यादि।यद्यपिप्रमाणेतो द्विगोर्नित्यमित्यस्यनायमनुवादः पुरुषहस्तिनोःशमादित्यत्रप्रमाणशब्देनाप्रसिद्धत्वात्।अ

तएवहिपुरुषहस्तसमित्यादौप्रमाणेलदृतिलुड्भवतितथाप्यपूर्वोत्रलुग्विधीयतेदृतिहरदत्तः।एतच्चासंगतंमणीवादीनांप्रतिषेधदृत्यत्रमुनिप्रयानुक्तत्वात्प्रामा

ण्यमुक्तवद्भिःन्यायसाम्यादिहापितथैवकक्षमुचितत्वात्। विधीयतेदृत्यस्यानुमीयतेदृत्यर्थः।अयंभावः।द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्त्तमानेपुरुषात्प्रमाणेन्यतर

स्यामितिङीविकल्प्यतेतदेवलुकमनुमापयतीतिअनुमीयमानश्चलुक्दृष्टप्रसङ्गादीनांनलक्षणः।ग्रहणयत्नात्प्रातिपदिकेनतदन्तविधिप्रतिषेधात्द्विगोरणःप्राप्त्यभा

वात्। यत्तदेतेभ्यःयावानितिवासर्वेत्रामःदृत्यत्रमःननुप्रमाणदृत्येवानुवर्त्स्यतेकिंपरिमाणग्रहणेनेतिचेन् ॥ ७ कृकस्यमंतत्रहिपरिमाणशब्देनपरिच्छेदकमात्रमिति

सिद्धान्तदृतिवाच्यम्।अतद्धितलुकीत्रत्रद्धितस्यप्रमाणपदमुच्चार्यविहितस्यैवग्रहणप्रत्यासत्तेरितिसूत्यनुसारेणानुमानमित्याशयाद्दृतिदिक्।ननुप्रमाणदृत्येवेति।पूर्वसूत्रेप्र

माणग्रहणंपरिच्छेदकमात्रपरेप्रस्थमात्रादिसिद्ध्यर्थम्।दृदमपिभावानध्यायावतीस्त्रजर्यावज्जुलमधिकरणैतावत्तेचेतिप्रयोगास्परिच्छेदकमात्रदृष्यतदृतिभर्थः।भाष्येपिकिमर्थं

परिमाणदृत्युच्यतेनप्रमाणमित्येवसिद्धमित्युक्तम्।प्रमाणपरिमाणयोरेकार्थत्वंमत्वाप्रश्नदृतिकैयटः ॥

प्रागेवोक्तत्वादिति। एवंचेड्परिमाणग्रहणंसर्वतोमानमात्रार्थकमितिभावः। स्यादेतदिति। अन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमित्यन्त्यभाष्यात् पूर्वसूत्रेप्रमाणशब्देनायाम परिच्छेदकमेव। प्रस्थमात्रमित्यादयश्चायाधायएवानप्रमाणदृत्येवसिद्धमितिभाष्यस्यायमर्थः। तदनुवर्त्ययावानध्वेत्यादिकमेवमुख्यमस्तुपरिमाणप्रयोगाएवोपमानाद्भवन्तितीतिभावः। विशेषविहितदृति। पदादिपुरस्कारेणविहितत्वादितिभावः। भिन्नोपाधिकत्वादिति। परिमाणग्रहणस्यसर्वतोमानपरत्वादितिभावः। नन्वत्रपक्षेमात्रादीतिआदिग्र

अत्रचार्थिकम्। डावतावर्थेविशेषणान्निर्देशः एवमुच्यते। मात्रासुप्रतिषातापभावः सिद्धश्चडावतोरिति। अस्यार्थः। दृहशास्त्रेवतुपंविधायतस्मिन्परेआत्वंविहितम्। पूर्वाचार्यास्तुडावंवुंविदधिरेतद्वीप्सानिर्देशोयम्। डावतावितिविशिष्यतेरतिविशेषस्तस्यभावोवैशेष्यंतस्मादर्थभेदादित्यर्थः। प्रमाणपरिमाणयोर्भेदस्यप्रागेवोक्तत्वादितिभावः। स्यादेतत्। एवंसतियावानध्वायावतीरज्जुरित्यादिनस्यात्। आयामस्तुप्रमाणंस्यादित्यनेः। उपमानाद्भविष्यतीतिचेत्। तर्हिप्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यताम्। उक्तप्रयोगाश्चमुख्याः सन्तुयेतुपरिमाणेप्रयोगाः यावान्धान्यराशिरित्यादयः तेएवोपमानाद्भवन्तुतत्राह। मात्रादीति। विशेषविहितोहिवतुप्मात्रजादीनूखाधेतनेननत्मात्रमित्यादिनस्यात्। परिमाणग्रहणेसतितुभिन्नोपाधिकत्वाद्बाधकभावोनेतिभावः। नचैवमपिबाधःस्यादेवपूर्वसूत्रेप्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धेप्रमाणग्रहस्यपरिच्छेदकमात्रपरतयाव्याख्यातत्वेनवतुपोविशेषविहितत्वानपायात् ॥

हणंव्यर्थम् पूर्वसूत्रेप्रमाणग्रहणेनायामग्रहणेप्रथमश्चेत्यादिनाद्व्यसच्दृघ्नेप्रमाणादपक्ष्योर्ध्वमानेविधीयेते। एवंचायामार्थकप्रमाणग्रहणानुवृत्तावप्युपाधिभेदान्नतद्बाधप्रसक्तेः। नचप्रमाणशब्देनोन्मानस्यापिग्रहणम्। रूढित्यागेसर्वग्रहणापत्तेः। तदङ्गीकारेउन्मानस्यकथंग्रहणमतोवार्त्तिकस्याद्यामवतारणिकांसोपस्कारमाह। नन्वेवमपीति ॥

मनुपपत्तेति। चैनमात्रायनुकर्षः। प्रथमश्चेत्यादेर्व्यवस्थापकस्यात्रापि प्रवृत्त्यानाः व्यवस्थेतिभावः। यावतीवृद्धिरितिपाठः। दृदंचोन्मानम्। वृद्धेरूर्ध्वदेशयाअपिसत्त्वेनोन्मानत्वात्। त्रिविधेति। प्रमाणपरिमाणोन्मानेत्यर्थः। भावः सिद्धयेति। चेनार्थवैशेष्यमात्रायप्रतिघातयोः संग्रहः। नचचेतनमात्रायप्रतिघातः सिद्धइतिवाच्यम्। सर्वतोमानोपाधावनिष्टस्य मात्रकल्पस्यातथान्यासस्यकर्तुमशक्यत्वादितिभावः। तदपीति। तावच्छब्दप्रकृतिभूततच्छब्दार्थरूपमपीत्यर्थः। अन्यथा। एकविषयत्वेपिप्रत्ययपरंपरायाम् परिमाणग्रहणे

तस्माद्वतुप्रत्ययस्तत्र्यताम्। मास्तुपरिमाणग्रहः। अस्तुचप्रमाणेदूत्यर्थोपिकारः। एवंचयावतीरज्जुः यावान्वृक्षाम्यराशिः यावतीवृद्धिरित्यादित्रिविधप्रयोगाअपि उपचारंविनैवनिर्वहतीत्यपरमनुकूलमेतआह। भावः सिद्धयेति। डावतोरिति। षञ्चमन्तंअर्थभेदेसतिवत्वन्तान्मात्राजादीनामुत्पत्तिः सिद्धा। तितत्परिमाणमस्यतावद्व्यंशीकृतं। तावत्प्रमाणमस्यकुड्याद्देः तावन्मात्रम्। यावद्व्यंशीकृतस्यधान्यादेर्द्वैर्यन्तादकुड्यादेरपीत्यर्थः। एकविषयत्वेतुवतुप्रत्ययविशिष्टस्यप्रमेयस्योक्त त्वात्तदन्तान्मात्राजादयोनस्युः। यस्मिन्नावत्प्रमाणंतस्यतदपि। एवंचतावच्छब्दएवप्रयुज्येत। अन्यथामात्राजादिप्रत्ययमालाप्रसङ्गात्। किमिदंयाम्। कियानिति। इदंकिमोरीयङ्कीयसौनिसोपः। इयानिति। प्रत्ययमात्रमिहावशिष्यते। पठन्तिच। उदिच। उदितवतिपरस्मिन्प्रत्ययेशास्त्रयोनोमनयतिविलयंचप्राकृतेपिप्रपञ्चे सपदिपरमुदितकेवलः प्रत्ययोपजनयतिएतदियदितिमिमीतेकोहदापण्डितोपि। वैयाकरणानामौपनिषदानांचप्रक्रियामाश्रित्यप्रवृत्तोद्वाभ्यांयंश्लोकः। किमः संख्या ॥

तुतस्यसर्वतोमानपरत्वात्प्रमाणग्रहणमात्रस्यानतदर्थसिद्धिः। विषयभेदात्तन्मात्रमित्यादौमात्रायुत्पत्तिरपिसिद्धा। अर्थभेदेनडावन्तान्मात्रायुत्पत्तिरपिसिद्धा। यावद्विषयभेदं चप्रत्ययोत्पत्तिः विषयैक्येतुनालघुनामिदौनकर्मधारयान्मत्वर्थीयइत्येतन्मूलभूतगौरवेणानुत्पत्तेरित्यलम्। परस्मिन्प्रत्ययेप्रत्ययसंज्ञके। परस्मिन्ब्रह्मणितद्विषयेज्ञानेचप्रकृतिः प्रत्ययस्यप्रकृतिर्मीयतेतत्संबन्धिनिप्राकृते यत्केवलंपदमात्रब्रह्मरूपम्। पदसंज्ञंचाद्यत्। परिच्छेद्यम्। इदयदित्येतत्। मिमीते। जानाति। औपनिषदाः वेदान्तिनः ॥

संख्यायाः परिमाणमिति। करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां षष्ठी परिच्छेद्दृनि। भावसाधनः परिमाणशब्द्दृतिभावः। तस्मिन्कर्तव्येयः प्रश्नद्दृति। तद्विषयः प्रश्नद्दृति यावत्। परिच्छेदक
संख्याप्रश्नेपि परिच्छेद्यविषयत्वात्संख्यापरिच्छेदविषयेप्रश्नेकिमो वर्तमानत्वेबोद्यम्। करणतृतीयान्तेनसाधनंकृतेतिसमासद्दत्यपिवक्तुं शक्यम्। केयमेषामिति। नात्रपरिच्छेद्
कत्वेनसंख्याविवक्षिता। एतेनसंख्यायाः परिच्छेदकत्वमभिप्रायात्परिमाणग्रहणंव्यर्थमित्यपास्तम्। कुत्सामात्रंकिमर्थंस्तदाह। अत्रतानामिति। बाद्यत्वादिति। सतिशिष्टत्वेनआयुदा
संख्यायापरिमाणंपरिच्छेद्यस्मिन्कर्तव्येयः प्रश्नस्तत्रवर्तमानात्किमः अस्येतिषष्ठ्यर्थेडतिः स्यात्। संख्यापरिमाणेकिमूल्येपेमाभूत्। केयमेषांदशानांसंख्या। अत्र
तानाममन्त्राणांजातिमात्रेपर्याप्तिनाम् सहस्रशः समेतानांपरिच्छेत्तेवविद्यतेदृत्येवंसंख्येयद्वारेणेहसंख्यायाः कृत्साबोद्या। संख्यायाअवयवे। येप्रत्यवयवत्वंसोवयवीप्रत्य
यार्थः अस्येत्यधिकारात्प्रथाद्दृयसज्जोद्दिश्यप्रमाणेप्रकृत्यर्थेप्रमेयत्वंप्रत्ययार्थस्तद्दृत्। उभादुदात्तोनित्यम्। द्दृहान्तोदात्तत्वंचित्स्वरेणेवसिद्धं। सर्वोदात्तस्तंतुबाधितंअनुदा
त्तंपदमेकवर्ज्यमितिवचनात्। नचद्दृउभयेद्दृत्यत्रामंत्रितानुदात्तत्वंबाधितुंवचनम्। पुरस्तादपवादन्यायेनचित्स्वरेणैवबाद्यत्वात्तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम्। त
थाचप्रयुज्यते। उभयंश्रेणुवत्वनद्दृति। तदेतदाह। सचेति। शदन्तविंशतेश्च। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदन्तविधौसतितदादिनियमः स्यात्। तंवारयितुमन्तग्रहणम्। तेनएक
त्रिंशंशतंएकचत्वारिंशमित्यादि। नचैवंगोत्रिंशदधिकाअस्मिन्गोशतदृत्यादावतिव्याप्तिः। संख्यायाअवयवेतयबित्यत्रसंख्याग्रहणंनुवृत्तेः। अन्तग्रहणंचविंशतिशब्दानंतरं
बोद्यम्। शदिंशत्यन्तावेतिश्लेषेणएकविंशंशतमितिसिद्धति। अन्यथाग्रहणवतानदन्तविधिप्रतिषेधादिहनस्यात्। तस्यपूरणेडट्। तस्येत्येकत्वमविवक्षितंपूर्यतेःनेनेतिपूरणः। प्य
न्तात्करणेल्युट्। एकादशानामिति। उद्भूतावयवभेदःसमुदायःप्रकृत्यर्थः। अवयवः प्रत्ययार्थः। दृहमस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्यएकादशत्वादेः पूरणेप्रत्ययः।
तस्यबाधकत्वाच्चेत्यपिबोद्यम्। एकत्रिंशमितिएकत्रिंशदादयः संख्याविशेषाएवनसंख्यासमुदायरूपादृतिभावः। अतएवनान्तादितिसूत्रेःसंख्यादेरितिचरितार्थम्। द्दृहनस्यादिति। विंशत्यंशे
ष्वपदेशिवद्भावदृश्यतेअचःपरस्मिन्नितिसूत्रेविंशंशतमितिभाष्योदाहरणात्। अवयवः प्रत्ययार्थदृति। वृक्षे शाखेतिवदितिभावः ॥

प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवेति। तत्राहचरितधर्मस्यापुपलक्षणम्। तथेहापीति। तेनैकादशानांघटानांपूरणंजलमित्यत्रनायदाचयस्तत्संख्यापूरकत्वेनविवक्षितस्तदासंप्रत्ययार्थंतदाहाएक
चेति। चरमेगण्यतेदृति। अनेनतस्यतत्त्वेनविवक्षादर्शिता। सप्तम्येति। चुक्सूत्रेभाष्येतुसहविधानमुक्तम्। यट्वितियट्चङ्कन्दीत्यतोनुवृत्तेतिभावः। पूर्वसूत्रे नान्तादितिसूत्रे
यथातिशायनेकुक्षितेदृत्यादिषुप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकंगृह्यतेऽनरङ्गत्वात्। तथेहापि। यथाचतत्रयाप्योवैयाकरणदृतिविग्रहः। ननुयाप्यंवैयाकरणत्वमिति
तथेहापीतिभावः। एवंचचुक्रमेणाद्यापेषुगण्यमानेषुसमर्थः षट्विधिरित्यद्यायोयदाचरमङ्गण्यतेतदासोप्यष्टमोभवत्येवानान्तादसंख्यादेर्मट्। डट्दृति। डड्हिति
प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्यनांतादितिपञ्चम्यापष्ठीकृत्यतदृतिभावः। यद्यपीहमट्प्रत्ययस्तेपिनास्तिः। तथापुत्तरत्रमट् आगमत्वमेवदृष्टम्। अनुदात्ततायथास्या
त्। प्रत्ययस्तेहिआद्युदात्तः स्यात्। तथाचैकरूप्येणैवसंदर्भव्याख्यानमुचितम्। षट्वृति। दृहषष्ठीनिर्देशबलात्षड्डादीनामागमित्वंएवंचानुवृत्तोडट्अर्थात्सप्तम्या
विपरिणम्यते। तदाह। डटीति। डट एवयुट्तुनकृतः। षष्ठेजस्त्वापत्तेः। चतुर्थेरेफस्यविसर्गापत्तेश्च। नचैवंपूर्वपूर्वसूत्रेपिमुगेवास्तिवाच्यम्। पञ्चमःसप्तमस्त्या
दीनलोपाभावापत्तेः। आद्यन्तरेति। अन्त्यहितंव्यंजनमक्षरंआदेर्व्यंजनस्येत्यर्थः। आदेरदृतिव्याख्यानेनदृर्वचनन्यायेनतकारस्यालोपः स्यादितिहरदत्तः। विशेषण
विशेष्यभावव्यत्यासेनव्याख्याने प्रमाणंतुद्वितीयतृतीयचतुर्थेतिसूत्रेतुपीणीतिनिर्देशोबोध्यः। डेस्तीयः। डटोपवादइति। डटोदिशब्दस्यवादेशस्तुनभवतिद्वितीयेति
निर्देशान्नृतीयदृति। रेफस्यऋकारःसंप्रसारणम्। हलदृतिदीर्घस्तुनाअणदृत्यनुवृत्तेः। त्रेरूचेतिमोक्तम्। प्रत्ययोमाविज्ञायीति। त्रिंशत्यादिभ्यः। दृहप्रत्यासत्त्यापद्
ङ्ग्यादिसूत्रेनिपातिताविंशादयोगृह्यन्तेनलोकप्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वात् ॥ ७ मुगेवास्तिपाठः। व्यञ्जनस्येति। उत्तरार्धसहितस्येतिशेषः। आदेरदृति। व्यञ्जनसहि
तस्येतिशेषः। नन्वत्रव्यञ्जनसहितावरार्धसरत्वव्यवहारेणेहव्यत्पासःकृतोऽतआह। विशेषणेत्यादि। द्वितीयेतीति। विभाषाद्वितीयातृतीयेतिनिर्देशादित्यर्थः। डडादेशत्वेतत्रङीप्प्रस
ङ्गः। द्विशब्दादेशत्वेतुतदश्रवणप्रसङ्ग इतिभावः। निपातिताइति। निपातनार्थंपठिताइत्यर्थः। एवंलोकप्रसिद्धाइत्यस्यप्रसिद्धतयालोकेष्वहियमाणाइत्यर्थः ॥

भाष्यमतमिति।भाष्येषष्ट्यादेश्चेतिसूत्रात्संख्यादेरित्यस्यैकषष्टेप्रयोजनमुक्तादन्तविद्यभावात्प्राप्तिर्नेत्युक्तादृदमेवज्ञापकमेतत्प्रकरणेतदन्तविधेस्तेनैकविंशतितमदृतिसिद्धमित्यु
क्तम्।लौकिकग्रहणेतुनदृसंगतिःस्पष्टैव।अयमेवनिषेधोग्रहणवतेत्यस्यप्रत्ययविधिविषयतेमानमितितदाशयः।नैतल्लिङ्गदिति।सहस्रादिभ्यस्तमडापतिरित्यपिचोद्यम्।किंशतादिग्र
दृतिभाष्यमतम्।लौकिकानांग्रहणंतुदृत्तिमतम्।एकविंशतितमदृति।यद्यपिभाष्यमतेग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिर्दुर्लभस्तथापिषष्ट्यादेश्चासंख्यादेरितिसूत्रेसं
ख्यादिपर्युदासोज्ञापयतिदृहप्रकरणेदृदन्तानामपिग्रहणमिति।एवंस्थितेएकान्नविंशतेःपूरणःएकान्नविंशतितमदृत्सपिसिद्ध्यति।लौकिकानांग्रहणमितिवृत्तिमतेतुनैतत्सिद्धे
त्।विंशतेःप्राग्भावित्वादस्याःसंख्यायाःस्पष्टंचैदंकैयटहरदत्तग्रन्थयोः।यत्तुप्राचीनप्रक्रियांव्याचक्षाणेरुक्तंविंशत्यादेर्नस्यात्तुग्रहणवतेतेनदन्तविधिनिषेधात्।एकोनविंश
सत्येकविंशत्यादेर्नस्यात्तुग्रहणवतेतेनदन्तविधिनिषेधात्।एकोनविंशत्यादिरतिप्रसङ्गश्चेति।अत्रेदंवक्तव्यम्।मूलग्रन्थेभाष्यमतसाधारणःतस्यबलाद्वृत्तिमतपरतयान
यनंलाघवार्थमनुचितंचकिंचतदन्तविधिप्रतिषेधादतिप्रसङ्गश्चेतिस्वोक्तिःपरस्परविरुद्धा।यदिहितदन्तविधिर्नकुत्रत्यस्तर्ह्यतिप्रसङ्गः।अथज्ञापनंनेतदन्तविधौत्यत्र्या
दृकथंचित्स्वोक्तिरपिव्याख्येयेत्यभिमतम्।तदपिनाएकोनविंशतितमदृत्यस्येष्टतयातत्रातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्।प्रत्युतस्वपक्षेतत्राव्याप्तिरेवदोषदृत्याख्यातावत्।दृदन्तवपेयम्।अनारंभो
वाप्रातिपदिकविज्ञानाद्यथासहस्रादिवितिवदृत्याख्यायनेनयद्यपिपङ्क्त्यादिसूत्रंप्रत्याख्यातंतथापिदृहार्थमावश्यकंतत्।अतएवतत्रभाष्यकृतोक्तम्।नासूत्रीकर्तव्यामत्रानुगमःक्रियत
दृति।निसंख्यशतादि।ननुषष्ट्यादेश्चेतुत्तरसूत्रेणसिद्धेकिंशतादिग्रहणेनेतिचेन्मैवम्।असंख्यादेरितिवक्ष्यति।एतन्तुसंख्यादृर्थम्।तदेतदपिनयन्नुदाहरति।एकशततमदृति।मासादेरिति।
संख्यावाचित्वाभावेपीतिभावः।संख्यादेरिति।एतच्चप्राक्शताद्वेद्यम्।नित्यंशतादिसूक्तत्वात्।मतौच्छःमत्वर्थदृति।मतोर्विषयदृत्यर्थः।तेनसमर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणंप्रत्ययार्थश्चेति
सर्वेसंगृह्यते।तत्रकुशलःगोषदादिभ्योवुनदृत्यतोवुननुवर्त्तते।आकर्षादिभ्यःकन्वुनाविङ्कन्ग्रहणमिदुदन्तार्थम्।अशनिकःशकुनिकःक्षुरुकःमुख्यदृति।हरदत्तस्वरसादितिभावः॥
हणेनेति।ननुसहस्रादिसंग्रहार्थम्।उत्तरसूत्रेपिपङ्क्त्यादिसूत्रस्थषष्ट्यादीनामेवग्रहादितिवाच्यम्।एवमपिशतग्रहणस्यैवैयर्थ्यापत्तिरित्यभिमानात्।संख्याद्यर्थमिति।सहस्रादिसंग्रहार्थंतदावश्यकमित्यपि
बोद्यम्।आवश्यकार्थस्यापिभविष्यदर्थकत्वात्।भूतवर्तमानयोरावश्यकत्वपोतनस्यैवफल्गुत्वादितिभावः।आवश्यकारीकटस्येतिवृत्तिप्रयोगस्तुचिन्त्यएवेतितात्पर्यम्॥

निवेशादिति। एतदुपपादितमग्निना लौकिकविग्रहवाक्याभिप्रायेणोद्यम्। द्वितीयायां प्राप्तायामिति। इदमर्वाचामनुरोधेन। यदितु कर्तृकर्मणोः कृतिभिनभिहिते इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादधिकशब्दार्थस्य शुद्धनामार्थत्वेनाक्रियात्वेन तदा षष्ठ्या प्राप्तायामिति वोद्यम्। तत्राधिकपदार्थतयोर्भेदान्वयस्यैवानुभवात्। षष्ठ्यपवादभूतेऽवेमेनत्वनञ्प्रथमापवादभूतेऽनिनौ

उरणृगाद्यूने। अविजिगीषाविति। दिवो विजिगीषायामिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात्। सस्नेन। कर्तरि तृतीयेयम्। परिस्नातः परिज्ञातः परिगतइत्यर्थः। अतएवेति। अकेनोरिति निषेधादिति भावः। तंत्राद् तंत्रेदनुवायशलाकातन्त्रेतन्तवोऽस्मिन्निति मुत्पत्तेः। अचिरः कालोऽपहृतस्येति। कालः परिमाणिनेति समासः। ब्राह्मणकोऽसि केसंज्ञायाम्। ब्राह्मणशब्दादायुधजीविनोपाधिकात्प्रथमान्तात्तत्प्रत्ययार्थैकन्प्रत्ययः। अन्नशब्दानुअल्पत्वोपाधिकोनदाह। आयुधेत्यादि। शीनोस्याभ्याम्। शीतमिवशीतंमदमित्यर्थः। शीतंहिमद्रव्यं युक्तम्। सतिशीतेकार्यकारणेः पाटवाभावात्। उस्मिवोस्मशीघ्रमित्यर्थः। क्रियाविशेषणाभ्यांद्वितीयांताभ्यांप्रत्ययः। कृद्योगलक्षणषष्ठीतुक्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम्। अधिकम्। अद्यारूढशब्दादिति। तत्स्थीकर्मकेत्यादिनारुहेः कर्तरिकर्मणिचक्तोविहितः। अद्यैकर्मणोनभिहितत्वादद्यारूढशब्दयोगेद्वितीया। अद्यारूढोद्रोणः स्वार्थीमिति ग्रामंगत इतिवत्। तथाधिकशब्देनापियोगेद्वितीयायांप्राप्तायांयस्मादधिकंतदस्मिन्नधिकमितिचनिर्देशद्वयात्यञ्भीसप्तम्योभवतः। द्वितीयेतुकर्मणोभिहितत्वात्प्रथमा। अधिकास्वार्थीद्रोणेन। अनुकासूत्रेसमाहारद्वन्द्वेलिङ्गव्यत्ययः। अन्वभिभ्यामिति। ससाधनक्रियावाचिभ्यामित्याकरः। क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यामितिनस्यार्थः। कनिति। स्वार्थे। अनूनुरिति। तिर्यगवस्थानात्पूर्वंचनूनुतत्साधर्म्यादुपयोगेपि। एवमग्रेपि। अयशूलदण्डाजिनशब्दोगौणौ ॥

द्यमसप्तम्यविनातदस्मिन्नित्यत्रोपसृष्टपदाद्याहारात्तत्प्रमीतिभाष्यारूढोमार्गः। अभिहितत्वादिति। इदमद्यारूढास्वार्थीद्रोणेनेत्यभिप्रायकम्। अधिकास्वार्थीत्यत्रतुसामानाधिकरण्यात्प्रथमा। द्रोणेनेतिहेतौतृतीयेतिभाष्यानुसारेणयुक्तम्। तस्यार्थइति। साधनस्यैवप्राधान्यानुभवात्आकरेसहशब्दः साहित्यमात्रवाचीतिभावः। गौणेति। नीरोगोपायदम्भयोः ॥

नेष्यतइति।अनभिधानादितिभावः।वृत्तिकृत्तुचेति।तावतिथेनेतिवार्तिकेषष्ठेनरूपेणगृह्णातिषट्टइत्युदाहरणभाष्यतोप्येवमेवलभ्यते।तत्रोदाहरणेपूरणप्रत्ययस्यैवलुकोदर्शनात्।किंचकनो
लुम्बकुमशकवःसहविधानेनवाक्यभेदेगौरवेणचोद्देश्यत्वानुपपत्तेः।तन्मतेइति।अनेनभाष्यविरोधाद्वार्तिकमतमनादेयमितिसूचितम्।अपभुक्तइति।अयमाद्यर्थोजनेकृतइत्यर्थः।
दृहश्रीतोलपार्श्वायःशूलदण्डाजिनशब्देभ्योमुख्यार्थेभ्यःप्रत्ययोनेष्यतेतावतिथंग्रहणमितिलुम्वा।यद्यतस्यापत्यमित्यत्रनस्येतिषष्ठ्यन्तानांसामान्यनिर्देशस्तत्रतावतिथ
मितिपूरणप्रत्ययान्तानांसामान्यनिर्देशःकृतस्यादिति।अनन्तरावपिठकुठजौनानुवर्त्तनेअस्वरितत्वादितिभावः।पूरणप्रत्ययस्येति।नसुकनः।लुम्वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्।प
ञ्चमंपञ्चमेकंदृतिरूपदृंहिनेनसाद्यंतच्चमहाविभाषाधिकारादिकल्पेनकनउत्पत्तासिद्धमेव।तस्मात्लुम्वाग्रहणंकुर्वतःसूत्रकारस्यपूरणप्रत्ययलुगेवाभिमतः।वृ
त्तिकृताचतथैवाख्यातमितितदनुरोधेनेहापिव्याख्यातमुदाहृतंच।वार्तिककारस्तुकनएवलुगितिव्याख्यानमभिप्रेत्याह।तावतिथंग्रहणमितिलुम्वावचनानर्थक्यंविभाषाग्रह
णादिति।तत्रनेहितीयकमद्वितीयमित्येवंपरोद्वंद्वःश्रोत्रियंछन्दोधीतेछन्दःशब्दस्यश्रोत्रभावःघन्प्रत्ययश्चछन्दोद्याप्यिनिपात्यते।आद्यमनेनाद्यर्द्धर्चेनेमंमर्धेयम्
तत्साधनेदृब्लेलक्षणयावर्त्ततेआद्यादिकइति।अद्यतनएवेष्यते।अद्यभुक्तेभ्यःआद्यादिकइतिमाभूत्।पूर्वादिनिःपूर्वमिति क्रियाविशेषणादितीयान्तात्प्रत्ययः।छन्दसिपर्यव
स्यतिशब्दाच्छतुपर्यायात्स्वार्थेइनिप्रत्ययः।अवस्थातृशब्दस्यचपरपन्थदृत्येतावादेशौनिपात्येते।अपपरिपन्थिनमित्यापपरीविदन्।उभयत्रापिपरिशब्देअवग्रहःलोके
विति।अनुपरिस्थितपरिपन्थिभिःपार्थिवैरित्यादौ।अनुपदमिति।पदस्यपश्चात्।पश्चादर्थेऽव्ययीभावः।अनुपदीगवामिति।पदादेप्सायांषष्ठी।गोपदात्पश्चाद्न्वेषणंच गवामेवतेनहिरण्या
दावन्वेष्येनभवतीतिहरदत्तः।सासाद्दृष्टरिसासाच्छन्दोमयमःप्रकृतिवद्नुकरणमितिसूत्रेपञ्चम्यालुक्।सासीति।अव्ययानांभमात्रेइतिटिलोपःसेत्रियच्।परसैत्रशब्दात्तस्यम्य
त्ययच्परशब्दस्यलोपश्चनिपात्यतेसेत्रियोव्याधिरिति।किंचसेत्रियंविषयत्वरशरीरेसंक्रमय्यविकित्स्यते ॥ ७ गोः पदादिति।प्राणिनामुपलक्षणम्।गवामित्यस्यपदविशेषणत्वेविनित्य
सापेक्षत्वान्दोषः।तेनहिरण्यादाविति।एतेनान्वेष्टृशब्दात्प्रत्ययएवृशब्दस्यपदादेशोविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययमेवान्वेष्टरिनिपातनमित्यपास्तम्।हिरण्याद्यन्वेष्टर्यमितदापनेः ॥

सस्यार्थेक्षेत्रदृष्टिःसस्यनिर्भाणयकृष्टेक्षेत्रेदृत्यर्थः।अविवक्षितदृतिःतयोःप्रथमातिक्रमेकारणाभावेनप्रवृत्त्यानिर्देशेनशास्त्रसंकोचेमानाभावादितिभावः।अतएवाह मस्यस्येत्यर्थेमद्रानितिसिद्ध
ति।विवक्षितएवेति।अतएवगवामेतींतत्वेनागतत्वेनवामतुपोनसाधुत्वमितिभावः।स्यंचेदंसर्वंभाष्येऽशब्देनापीति।बह्वादिशब्देनापीत्यर्थः।सहस्रगोरपीति।बहुव्रीहिसमासः।राज्ञोवि

अपिचक्षेत्रियाणिवृणानिरानिसस्यार्थक्षेत्रेजातानिविकित्यानिविनाशयितव्यानि किंचक्षेत्रियःपारदारिकः।परदाराःपरक्षेत्रंतत्रविकित्स्योनिग्रहीतव्यःसर्वंचैतदाकरेस्थितम्।द्
ष्टिप्रमिन्द्रःदृन्दृशब्दाद्वच। दृन्द्रेणदृष्टंज्ञातंममचक्षुर्ममश्रोत्रमित्यादिक्रमेणसृष्टमदृष्टद्वारा।जुष्टंप्रीणितंसेवितंवादत्तंयथायथंविषयेभ्यः।तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्।अस्तीति पु
स्त्यवचनेअविवक्षितेकालेतुविवक्षितएवदृतिशब्दोविषयविशेषलाभार्थः।तथाहि।भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने।संसर्गेऽस्तिविवक्षायांभवन्तिमतुवादयः॥अस्तिवि
क्षायांयेमतुवादयोविधीयन्तेतेभूमादिषुविषयेषुभवन्तीतिवार्तिकार्थः।भूमावहुत्वंतच्चआपेक्षिकम्।यस्यहियावद्व्यक्तिंतावदेवस्वस्वशब्देनापिप्रतीयते।यथापञ्चभिर्पिगो
भिर्क्रीतःपञ्चगवधनस्यवहोगावोदृतिव्यवहारः।राज्ञश्चसहस्रंगोरपिगावोत्स्यदृति।गोमान्।यवमान्।दृषदमान्।वप्रवतीभिरद्भिर्भूयंप्रोक्षतीत्यादौ।जातिमात्रसंबन्धस्यविवक्षितत्वात्।भूमा
भावेमतुप्।भूमादिग्रहणंहिप्रायेणभूमाद्योपिप्रतीयतइत्येवंपरम्।निन्दायाम्।ककुदावर्तिनीकन्या।प्रशंसायाम्।रूपवान्।नित्ययोगेऽतिशायने।गोमत्यस्यःअतिशयेनगोमतीकन्या।सं
सर्गेदण्डी।संसर्गश्चसंयोगः।तेनसंयुक्तोदंडएवोच्यतेनतुगृहावस्थितदण्डेपि।गुणवचनेभ्यइति।गुणेनतदितिचप्रतिषिद्धाःशुक्लादयस्वेहगृह्यन्तेनतुरूपादयोपि।मादुपधाया।मूत्रअश्वम
म्।समाहारेद्वन्द्वः।तेनमतुवादिप्रातिपदिकविशेष्यतेतदाह।मवर्णोवर्णान्तादिति।उपधायाश्चेतिवाक्यान्तरंरूपधाभूतान्यात्परस्यमतोरित्यर्थः।येनव्यवधानन्यायेनास्तेरभवहितेपिभव
तिएवमस्त्यर्थस्थितेफलितमाह।मवर्णावर्णीपधादिति।अयंभावः।दृदमपिआपिप्रस्यप्रातिपदिकस्यविशेषणम्।तदाह।मपर्यन्तादिति।यत्तुकेचित्।वह्निमद्रानित्यादिप्रयुंजतेनत्रागादिकमेव।
मत्वंतन्यतुपानिषेधात्।अपदान्तलेजन्तायोगाच्चाप्राणिस्यात्।शिखावान्दीपइति।प्रत्युदाहरणादिगिपदर्शिता।शिखाशब्दस्यप्रीह्यादिषुपाठेनलचोःप्रसङ्गात्।पूडायान्वृत्तइतितुप्रत्युदा
हार्यम्।प्राण्यङ्गादेवेति।एतच्चेतिकरणान्नेत्यनुवर्त्तेलभ्यते॥ ॐ शेषणमासहस्रगोमिरित्यपपाठः।संज्ञाभावेनसमासदोर्लभ्यात् टज्ञापनेच्च।उच्यतेदृति।दण्डीतिपदेनेत्यर्थः।नलिनि।अतएवाम्यति

तत्रहीति।अतएवभाष्येत्रैवसूत्रेतद्वार्त्तिकोक्तिः।स्थितमाकरेदृति।नचयुष्मद्यस्मन्नित्यत्वार्थंतत्विकल्पात्प्राक्पठितस्यहिनित्यत्वेन्योन्याप्रसि नित्यत्वम्।तेषांरूढिशब्दत्वेनतद्
र्थस्यमतुपाऽभिधातुमशक्यत्वेनतस्यनित्यत्वसिद्धेःयुष्मदस्मदोनित्यमित्येवसिद्धेश्चाडि·त्वादादेशदृति।अन्यथाप्रत्यमत्वभ्रमःस्यादितिभावः।अतोदात्तमिति।प्रत्ययोलजितिभावःतदुभयत्रचा
सिध्मादिभ्यश्चभत्रवार्त्तिकम्।लजन्यतरस्यामितिसमुच्चयदृति।अस्यार्थः।प्राणिस्थादितिसूत्रेणलचिविकल्पितेपक्षेमतुबितिचूडालःचूडावानितिरूपद्वयंयद्यपिसिध्मादित
यापिसिध्मादिषुदोषः।तत्रहिसिध्मनिष्पावर्मासेत्यादयोयेदन्तास्तेभ्यष्ठनौस्याताम्।तस्मादन्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थंनिपातानामनेकार्थत्वात्।तेनमतुप्समुच्चीयतेतस्यै
वप्रकृतत्वात्।अस्तिचेहलिङ्गंकेशादृत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणम्।तद्धिदृनिठनोःप्राग्मर्थंक्रियतेप्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यविकल्पार्थत्वेतुएतत्सूत्रंसैषसिद्धैकितेनाक्रियमाणंतु
पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यसमुच्चयार्थतांज्ञापयतीतिस्थितमाकरे।लञ्चेति।वाशब्दःसमुच्चये।वास्याहिकल्पोपमयोरेवार्थेऽपिसमुच्चयदृतिकोशस्त्वातेत्यादि।दिक्शब्दगणसू
त्रम्।ऊङ्तिडि·त्वादन्तादेशः।वातूलदृति।अत्रोदात्तम्।यत्तुप्राचांबलादूलःवाताच्चदृत्युक्तंतदुपेक्ष्यम्।प्रत्ययस्वरेणमद्योदात्तप्रसङ्गात्।गणसूत्रवृत्तेनान्तोदात्तस्यैवलाभात्पार्णि
घमन्योर्दीर्घश्चापार्णीलः।धमनीलः।क्षुद्रजन्तूपतापाच्च।यूकालः।मक्षिकालः।उपतापोरोगः।विपादिकालःइत्यादि।वत्सांसाभ्याम्।कामबलीतिनाम्नश्चेतिसूत्रेमत्वर्थीयःप्रत्ययो
नौदृतिभावः।वत्सलदृति।लेहबानित्यर्थः।वृत्तिविषयेवत्सांसशब्दोलेहबलयोर्वर्त्तते।यद्यपीहप्रकरणेसर्वत्रमतुप्समुच्चीयतेतथापीहनेष्यते।मतुबन्तेनअर्थान्तरमेवप्रतीयते
वत्सवतीगौः।अंसवान्दुर्बलः।लोमादि।दृहलोमपामपिच्छादिभ्यदृतिसुवचम्।नन्दिग्रहिपचादिभ्यदृतिवत्।अङ्ग·कल्याणदृतिगणसूत्रमर्थतःपठति।अङ्गादिति।शाकीपलाली
दर्द्वीह्रस्वलंचामहत्शाकंशाकीतद्वत्शाकिनम्।महत्पलालंपलाली।तद्वत्पलालिनम्।दरिद्रातेर्यलोपश्चवादूःदर्दूःतद्वद्गोत्रविशेषःतद्वान्दर्दुणः॥
ह।यल्लिति।विपादिकालदृति।यद्यपिज्योत्स्नादिभ्योणउपसंख्यानमितिवार्त्तिकभाष्येवैपादिकदृत्युदाहृतम्।तथापिकौण्डलसाहचर्यात्अहीर्यकमेवेतिहृत्याद्याशयदृतिभावः।यद्यपीत्यादिन्न
लोस्पष्टम्।महत्पलालमितिइदमादर्शकारानुरोधेनाभिन्नानिशालिकोद्वपलालानिपलालीतिकैयटः पलालसोदृत्यन्ये ॥

नानागतानीति।नानाप्रकाराणीत्यर्थः।दृतिवदिति।इदंकैपटानुरोधेनायदिकृतपूर्वीत्यादौकदन्तमात्रशक्त्यानोपस्थितिरिहतत्स्थेवेसुच्यतेतदाषङ्क्येवेति — बोद्धव्य।कर्तृसुच्यनप्रज्ञशब्द।
त्रज्ञाद्याणिसिद्धेकिमत्रप्रज्ञाग्रहणेनेत्यतआह।प्रज्ञादिभ्यश्चेति।विच्छिन्नस्येति।यस्यद्रव्यलाभादेर्विच्छिन्नस्यापिप्रतिविधानंपुनःसंधानंभवतिसाकृतिरित्यर्थदृतिसंप्रदायः।असत्त्वादिति।
विषुणदृति।विषुनानाअञ्नतीतिविषञ्चितान्यस्यसन्तीतिविषुणः विषुवदाख्यःकालः।तस्महिनानागतानिदिनानिसन्ति दिनान्तराणांन्यूनाधिकभावस्यतन्मूलकत्वात्।तयामृ
त्युःवायुः अत्यवस्थितचित्तश्चविषुणशब्दार्थः।दृहयदिकृतेचणादेशेउत्तरपदलोपःस्यात्तर्हिवलिलोपेविसदृतिस्यात्।अतउक्तमकृतसंन्धेरिति।समर्थानामित्यस्यापवादोय
म्।प्रज्ञाश्रद्धाप्राज्ञोन्याकरणमिति।गुणभूतयाक्रिययाकर्मत्वेनसंबन्धःकृदूदृणान्तद्वितप्रयोगेषष्ठीनकृतपूर्वीकटमितिवत्।प्राज्ञेति। प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणिङीनभवतिदृहतुडाप्।
दृमेवेहप्रज्ञाग्रहणस्यफलमितिभावः।दृतेश्चेति वार्तिकम्।काशिकाकृतानुवृत्तिशब्दःसूत्रेप्रक्षिप्तःविच्छिन्नस्यप्रतिविधानेवृत्तिः।तपरोतीति।अस्तन्तत्वान्ङिदेअर्णादयोपा
मापूरितिवचनम्।सहस्रीति।अत्रदृनिनाठन्नपिबाध्यते।ज्योत्स्नादृति।शुक्लपक्षः।तामिस्रःकृष्णपक्षः।नरकविशेषश्चातमःसमूहस्तमिस्रम्।मत्वर्थीयोरः।तत्रह्लायकमृतानित
मांसिविशन्ते।तदस्मिंश्चरतीतिखञ्तारणः।स्त्रियांतुतामिस्री।यत्वमरेणोक्तम्।तमिस्रातामसीरात्रिर्ज्योत्स्नीचन्द्रिकयान्वितेति।तत्रचन्द्रलक्षणत्वमितिनविरोधः।सिकतादेरणिञ्
यस्यवक्ष्यमाणत्वादाह।घटदृति।अत्रसूत्रदृषस्योदाहरणममरःसंज ग्राह।स्त्रीशर्कराशर्करिलःशार्करःशर्करावति।देशस्यादिमावेवमुचेयाः सिकतावतिदृति।दृन्नुन्नताक
रयंत्रणदृन्नुराज्ञरेदृस्यादयस्तुप्रयोगालक्षणिकाः।ऋषयसुषि।समाहारद्वन्द्वेसौत्रंपुंस्त्वम्।ऋषाहरिणपांसवः।सुषिश्छिद्रम्।खरदृति।महत्कण्ठविवरंसम्यक्तद्वानित्यर्थः।गई
भेरूद्रोयम्।नगरमिति।नगावृक्षाः पर्वताश्च।जातिशब्दोयम्।नचाचनगरीत्यत्रजातिलक्षणोङीषभवति।पाण्डुरदृति।पाण्डुःशुक्लोवर्णःतद्वान्।अव्युत्पन्नश्चेति।गुणमात्रेगुणि
निचवर्तते।हरिणःपाण्डरःपाण्डुःदृलमरः।गुणेशुक्लादयः पुंसिगुणिलिङ्गास्तुतद्वृतिदृति च।कक्षाः।कक्षूस्त्वगरोगविशेषः ॥ ७ अदन्तत्वादित्यस्याप्युपलक्षणमेतत्।तत्रा
तमःसमूहे।तत्रराज्ञमिति।तमोस्त्यस्यामित्यर्थः।लाक्षणिकादृति।निमोचनरूपेधर्मेलाक्षणिकादित्यर्थः।ईरिणःपांसवःक्षारमत्कणादित्यर्थः ॥

दुर्दृशदिति।दृशादेवमीजद्राद्यृशान्तरोत्पत्तेरितिभावः।अन्येतुदुःशासेत्याहुः।अनभिधानादिति।अतएवभाष्येऽतदत्यनुवृत्तौविंकगविकोनसिद्ध्यतीतिआख्यातसमाप्तान्तेकृतेभविष्यतीतिसमाहितम्।
अन्यथाबहुव्रीहौतदसिद्धानदसंगतिःस्पष्टैव।अर्वाचामनुसारेणाह।अतदत्येवेत्यादि।भाष्याभिप्रायेतिवस्तुतोभाष्याभिप्रायवर्णनानुरूपत्वात्तदत्यस्यनिवृत्तिरेवोचिता।गोविंशतिरेकविंशतिरस्यास्तीत्या
युदुर्भामःयुमदिति।द्यौरस्यास्तिदिवउदित्युत्तम्।केचिद्यु शब्दमनुत्पन्नंशतिपरिकमुकारान्तंयोनामधेयमाहुः।दुर्दृशः।सोस्यास्तिजनकतयेतिदुमोपिदृशएव।पलाशीदुद्रुमागमादत्यम
दः।दृहरुहिशब्देषुमनुत्रविकल्प्यतेतदर्थस्यमनुपाभिधातुमशक्यत्वात्।दृशतदिति।षप्रत्ययोनुवर्त्तते।अर्णवदिति।अर्णोजलम्।अर्तेरसुन्नुट्।यणेनि।सूत्रेसंहितिकोयणनतुस्थान्यादिवि
त्कृतयणादेशस्यानुकरणम्।लक्ष्येयणोभावादितिभावः।प्रयुज्यतेचोभयथाअधिरोहतिमाण्डवंमहेषाविति।गाण्डीवीकनकशिलानिर्भुजाभ्यामितिच।आसुतीवलदिति।पुनरभिषवेक्ति
न।आसुतिरभिषवः।परिषदुत्तदिति।परितःसीदतीतिपरिषत्तत्रहिवेतिक्विप्।सदिरप्रतेरितिषत्वम्।पाठान्तरमितिशुद्धभसोदिरित्यदिप्रत्ययोबाहुलकात्सदेरपिभवतिऋग्वेदभाष्यम्।पार्ष
दकृतिरेषातत्रभवतासर्वदेवपार्श्वदेशास्त्रमितिचप्रयुज्यतेच।सर्वदेषादृशवरेतियर्षद्वलान्यहाब्रह्मैरटनैकटिका।श्रमानितिभट्टिः।समज्यापरिषत्यर्षदितिचन्द्रोऽधीतवत्तद्वत्।वासेदति
सूत्रेणदृत्यनुवृत्तेर्नेहदीर्घः।पुत्रवत्सादौतुस्यात्रात्रीहौसंज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति।वनगिर्योरितिसूत्रादितिभावः।ज्योत्स्ना।चन्द्रप्रभातत्रावयवीभूतंज्योतिरस्तीतिमत्वर्थीयोपपत्तिः।एतेननभेःसमू
हेतमिस्राशब्देज्यास्यातः।कथंतर्हितमिस्रंतिमिरंतमद्यमरः।समूहसमूहिनोरभेदोपचरात्।स्त्रीत्वमतन्त्रमिति।आख्यानमत्रशरणम्।ऊर्जस्विन्गोमिचित्यत्रनान्तत्वाभिव्यक्तयेनलोपोनकृतः।तुन्ड्
दिभ्यदलचेतिअन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेःअत्रस्वाङ्गाद्विवृद्धाविति।पक्षेतुविवृद्धुपाधिकास्वाङ्गवाचिनःदूलजादयःस्युः।विवृद्धौकर्णीवत्सकर्णिलः।कर्णी।कर्णीकः।कर्णवान्।एकगोपूर्वात्।एकशतिक
इतिएकंचतच्छतंचेतिपूर्वकालेत्यादिनाकर्मधारयः।षष्ठीतत्पुरुषात्बहुव्रीहेर्दुट्टाच्चनाअनभिधानात्।अतदत्येवनेहाएकविंशतिरस्यास्तीति।यत्त्वर्थवत्सूत्रेगोमदिदंनगरमितिमत्वन्मत्वर्थीयोलुप्यत
इतिभाष्यमुपादायकैयटोऽन्यत्र।एकगोपूर्वादितिदत्तोभाष्यकारवचनाल्लोपः।अतदतिचतन्निवृत्तेगौत्रिकादिसिद्ध्यर्थमागवंसमूहोगोत्रासास्मिन्नस्तीतिगौत्रिकमितिनतुभाष्याभिप्रायवर्णनमात्रंननु
त्रैविकम्।अन्यथाएकविंशतिः।एकचत्वारिंशद्वा स्यात्तीत्यत्रातिप्रसङ्गात्।।७दौलनभिधानान्नकिंचानुवृत्तौगोशकटिकोनसिद्ध्यतिशकटशब्देनवृत्तौसिद्ध्यवयिशकटिशब्देनवृत्तौगोशकटिमानियस्या

पदान्तरमिति।अथवामत्वान्मत्वर्थीयोऽयंतद्वत्वेनाद्वयवधर्मस्यसमुदायेऽवयवेऽपिसंभवतिउपचरितस्याश्रयो युक्तइतिकैयटेउक्तम्।अतद्वत्यनुवर्त्तीति।इदंचिन्त्यं।आतद्वत्यनुवृत्तौयदिएकगोपूर्वादाकारान्तादित्यर्थेतर्हिएकशतिकादितिदिःएकगोपूर्वादाकारान्ताच्चेत्यर्थेअन्याकारान्तेभ्यापठ्यतेतेनशतिकादिरितीतिदिक्।ततोनिष्पन्नमितिदीनारादिषितिरेषः।

अनेनेत्यादिपरितोषेणपश्चान्तरमाह।अथवेति।अस्मिंश्चपक्षेगोत्रिकमित्यनभिमतंस्यात्।अभिमतंतुप्राणिस्थात्तद्वत्यतोमण्डूकप्लुत्याआतद्वत्यनुवर्त्तनसमाधेयम्।नित्यग्रहणंमत्वर्थीयबाधनार्थम्।कथमेकदण्डवानितिवाविग्रहीतव्यम्।कथमेकदण्डीति।एकदेशिनैकाधिकरणेदण्डिनिर्देशोन्यायइतिवृद्धिरपि

द्धविद्धवतीति।रूपादाहत।आहतप्रशंसाविशिष्टेर्थेवर्त्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थीयष्टप्रत्ययः।आहतमिति।आहननमाहतंताडनमित्यर्थः।ततोनिष्पन्नंयत्पुरुषादिरूपंतद्वि

कार्यकारणोपचारान्।आहतमित्युच्यतेतन्निष्प्रतिकारःहिंस्यादिति।भूम्निविषयेगुणवचनादिरपि।तथाचभाष्यंगुणवचनब्राह्मणादिकर्मणांतलित्यत्रगणतश्चास्यायां।यपूस्त्रीति।

तस्यैमत्वर्थइतिभत्वाद्दुत्वंनायशस्वानितिपूर्वेणनित्यग्रहणेनतन्नासंयद्वदन्यतरस्यांग्रहणंमतुप्समुच्चयार्थमिहसंबध्यतएवातस्यैमत्वर्थइतिसूत्रेयशस्वानितिभाष्योदाहरणादि

तिभावः।किंचन्तत्वादिति।यत्तुप्राचोक्तंचोःकुरितिनमतद्वत्वादतयाग्रहणेतिपत्वापत्तेरितिभावः।पदितुवृत्तेतिषत्वंसुजियज्योःपदान्तेक्विन्प्रत्ययस्येतिकुत्वस्यस्थानिवद्भावेनतदाश्रितिगादिसूत्रेणपदान्तविषयेकुत्वनिपातनादितिवोद्यमाहदण्डालुरन्यतरस्यांग्रहणंमतुनिवृत्तेःप्राग्वर्थमाकारस्यदृष्टत्वात्।एवमन्यत्रापीहरत्नःतेनहदण्डालुशब्दे

नोदात्तःस्यात्तोऽसतिहदण्डालुरनुवर्त्ततेयत्तुप्राचोक्तम्।तृज्वत्क्रोष्टुरितिभाष्यादिति।आलुजितिवतदुभयमप्यनाकरत्वादुपेक्ष्यम्।पुरोडाश्नादितनप्राउरुव्यवसंदृतिमग्नस्यभाष्येउणादिवृत्तिषुचतथाव्या

ख्यानत्वादितिभावः।माधवस्तुसुबन्तमुत्तरपदंस्थितमिदमहिमत्रेतिएकारादिरंशत्रयः।वत्वादितिनिधातुभ्यादिषुमत्वर्थेकतूलचलूलशब्दौपकारान्तरेणमुत्यादितौ।तत्पर्वमरुद्भ्यामपि

तमनुदात्तत्वार्थम्।हस्वान्तस्तुतन्निवृत्तिपठितावाद्युदात्तत्वार्थोनकारइत्याहातश्चिन्त्यम्।मरुत्तशब्दस्यमध्योदात्तत्वात्।तथाहिमरुच्छब्देमृगेरुतिरित्युतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः।तस्मात्त

स्यापिमध्योदात्तत्वंस्पष्टम्॥७॥न्यासकारस्तुतिकर्मणिकप्रत्ययेउपसर्गंविनापिनिर्वाहदर्शनरुचिः।तत्रैकगोपूर्वादितिसूत्रेभाष्योदाहरणादितिप्रकृतैकाजितिसूत्रेस्वरान्तरइतिभाष्योदाहरणाच्चेत्यपि

आद्युदात्तः स्यादिति। पर्वतशब्देतु नविशेषः। पर्वशब्दस्यवनिबन्धनत्वेननद्विषयस्येतिफिट्सूत्रेणचाद्युदात्तत्वात्। पर्व धातोरतचिअन्तोदात्तोपि पर्वतद्त्यन्यत्। अपसिद्धा
न्तादिति। दद्रातिवृत्तंवापुनरेतद्वि ष्यतिमरुद्भिर्देत्तोमरुत्तइति। एतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधादित्यर्थः। मरुच्छब्दस्योपसर्गत्वविधानमामर्थ्यादजन्तत्वाभावेप्यचउपसर्गादितितत्त्वम्। मरु
त्तः मरुच्छब्दश्चान्तोदात्तइतितीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणमरुनोमद्योदात्तइतिफलाभेदायात्रापिपित्पाठएव। उपसर्गाश्चाभिवर्जमितिमरुतआद्युदात्तत्वंतुनातत्वेस्वोपसर्गत्व
तनितुनित्वरेणाद्युदात्तः स्यात्। नचेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तात्। स्यादेतत्। मरुतः परिवेष्टारोमरुतस्यावमन्यूहेत्येतेयजुर्ब्राह्मणप्रयोगस्तावत्सर्वेउदात्तानःएकश्रुत्यापा
त्तत्कथमभिप्रेतस्वरावधारणमितिचेत्। प्रथमाद्याश्रयस्याकरग्रन्थेभ्यएवेत्यवेहि। उपसर्गसंज्ञायांहिमरुच्छब्दस्योपसंख्यानेपठ्यतेतत्रयद्यप्यधिकरणबलान्निपातसं
ज्ञाप्राप्नोतथापिसानेष्यते। सर्वान्तसंज्ञानिपाताआद्युदात्ताइतिफिट्स्वरःस्यात्। सचमरुत्तशब्देपिश्रूयेतातीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरात्किंच [illegible]
त्वंस्यात्। ननूपसर्गत्वेप्यट्कुविधीकृतोनेतिचेत्। अनभिधानाद्दृलकादेत्युत्तरमासंज्ञाप्रयोजनंतुनतत्रामर्थ्यादजन्तत्वाभावेपिअचउपसर्गादितितत्वप्रवृत्तेः। ननुचैवं
मरुन्नयतीत्यत्रतकारव्यवायेपिणत्वंस्यादितिचेत्तत्यम्। तत्रविधावेवोपसर्गसंज्ञेतिवक्तव्यम्। एवंचाट्कुविधीअपिनेत्यपरमनुकूलम्। एतच्चसर्वंकैयटहरदत्ताभ्यांस्प
ष्टमुक्तम्। तदनन्तरंतपूत्वर्यांतमपिमरुत्तशब्दंस्यमुत्पादनंकरिष्यतइतिवदन्कैयटःस्पष्टमेवपित्वमाह। यत्तुमत्वर्थीयप्रकरणेहरदत्तआह। मरुतएनन्देयासुर्म
रुत्तइतिमुक्तत्वपित्तो [illegible] मीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरोभवन्नाद्युदात्तएवभवति। उपसर्गाश्चाभिवर्जमितिफिट्सूत्रादिति। तदतिरभसात्। यतःप्रथमपो
क्षेस्वयमेवाह ॥ ॐ स्वीकारादितिभावः। तदेतत्खनपन्नाह। स्यादेतदित्यादिना। अव्यपत्वंस्यादिति। तथाचमरुद्भिर्देत्तइतिभाष्यप्रयोगेविभक्तिश्रवणानापत्तिरितिभा
वः। उत्तरमिति। अतएवतत्त्ववत्तानिभाष्येनोदाहृतानि। तत्त्वविधाविति। अतएवोपसर्गाश्चाभिवर्जमितिफिट्स्वरोपिनमरुच्छब्दस्यास्पष्टमेवपित्वमाहेति। तत्यक्षेमद्योदात्तत्वेन
नित्येत्रफलभेदापत्तेरितिभावः ॥

उक्तरीत्या। प्रथमशेषस्यहरदत्तरीत्या। मात्त्विति। निपातत्वप्रयुक्तादुदात्तत्वस्यैवेवादिपाठेनबाधात्। परेनुदात्तत्वविधावेवमरुत्उपसंख्यानेनसिद्धेप्रथमेसंज्ञाप्रकरणेपाठोनेकसं
ज्ञालाभाय एवंचनिपातत्वमूलकमाद्युदात्तत्वंदुर्वारम्।तच्चोपसर्गत्वादि अपिधानस्वाभाव्यात्तत्त्वविषयएवेतिमरुद्भिर्दत्तदत्युपपद्यते। तस्मान्नित्याठएवोचितइत्याहुः। इति

उपसर्गसंज्ञायामपिउपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वंस्यादेव। नानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वंविधीयतेकिंतर्हिनिपातादित्येवसिद्धेः भेःप्रतिषेधार्थमेतदिति। तस्मात्त
न्नित्यंस्वीकृत्यप्रवृत्तःग्रंथमिकोहरदत्तग्रन्थः प्राचीनग्रन्थविरोद्धोऽपसिद्धान्तयस्तश्चेतिस्थितम्। एतेनतनोनकारआद्युदात्तार्थइतिप्राचोग्रन्थव्याचक्षाणामुक्ति
रपिप्रत्युक्ता।दृंत्वधेयम्।उक्तरीत्याउपसर्गाश्चाभिवर्जमितिफिट्सूत्रंसुव्यजम्।नाभिरित्येवसुवक्तव्यमितिनिष्कर्षस्तुनाभिरित्यपिमास्तु।एवादिषुभेः सुपठत्वात्।
एवादीनामंतइतिहिफिट्सूत्रम्।एवमादीनामितिपाठान्तरंतदेतत्तर्वमाधवेनत्रुग्भाष्येधनितम्।तथाहि।आत्वेतानिषीदतेतिमन्त्रेऽपसर्गाश्चाभिवर्जमितिन
चनात्रानिपदिकान्तोदात्तत्वमित्युक्तामानोमर्ताअभिद्रुहन्तिमन्त्रेएवमादीनामन्तइत्युपन्यास्यत्।अलंप्रसक्तानुप्रसक्तेन। प्रकृतमनुसरामः।स्वमिन्नेष्व
र्यैश्वर्यवाचकादिति।स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वंएतद्वृत्तिविषयमेववोद्यम्।कंशंभ्याम्।अत्रप्रथमप्रत्ययेदन्तोक्यआदिःनतुषष्ठीयिःतदाह।अनुनासिकोच
यौविति।तुण्डिवलिवटेर्भः।मूर्धन्योपधइतितथाचतुण्डितोडनेइतिपाठोमाधवेनोक्तम्तुण्डिः दन्।वृद्धानाभिः सास्तीतितुंडिलः।तुंदादिभ्यइलचेत्यत्रस्वाङ्गादि र
द्धाविति गणसूत्रेणइलच्।तुन्दिलएवतुण्डिभः।तुण्डिवलिवटेर्भइतिमत्वर्थीयोभइति।वटिभइति।वटवेष्टनेइन् ॥ इतिमत्वर्थीयाः ॥

ण्डेदित्यर्थः। एतद्वृत्तिविषयकमिति। तेननातिप्रसङ्गः। इलजिति। मचविशेषविहितभप्रत्ययेनबाधः। बलादिभ्यइतिसूत्रादर्थाधिकाराश्रयणेनविकल्पार्थकान्यतरस्यांग्रह ॐ मन्त्रइति। सतन्मन्त्रघटकामि
णानुवृत्तेः।तुन्दादिसूत्रेचेनिठनोः समुच्चयार्थान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेस्तेषांविधानात्तेयश्चबोद्याः ॥ इतिमत्वर्थीयाः ॥

सार्वविभक्तिकः आद्यादित्वात् नसेश्चेति नसेरिति आद्यादिभ्यः किमः सर्वनामबहुभ्यः परस्यतसस्तसिलादेशइतितदर्थः इत्यादिकमिति नेर्दुनत्रेत्यत्रैत्वमादिशब्दार्थः नेर्देति अतस्तकारेइत्यर्थः उ
कारेणेति सहितदर्थे चरितार्थत्वेनेत्संज्ञयानिवर्तनेः गोगमिरित्यादौलिकानिर्देशः गमेरिडिनिवत् । धातुस्वरूपभङ्गभियात्प्रधानोपोनाउच्चारणार्थीनामपीत्संज्ञायास्तस्यलोपइतिसूत्रे
. एतदोनाभाष्यारूढोपपाठः वृत्तिकारस्तुएतदोशइतिपठित्वाशकारः सर्वादेशार्थइत्याहः द्वाभ्यामिति सर्वनामत्वात्प्राप्तोःपितसिलअद्यादिभ्यइतिपर्युदासान्नाएतेननूनंमत्तपरं
वंशएतत्रतसिलंनभ्रमेणयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यात्वमाशङ्क्यसार्वविभक्तिकस्तसिरितिपरिहृत्यतमेश्चेतिनस्यतसिलादेशेपुनःशेषेलोपमाशङ्क्यसुब्विभक्तावेवसइष्यतइतिस्वान्प्रेश
येवसमाधानंकुर्वन्कश्चित्दुर्घटवृत्तिकारः परास्तः पर्युदासविषयतयाएतसिलप्रत्ययस्यनासिलादेशस्यचोक्तिसंभवाभावात् सप्तम्यास्तलादहत्रलतसिलोस्वतन्त्रौप्रत्ययौनतुसप्तमी
पञ्चम्योरादेशौ तेनकुत्रबहुत्रकुतः बहुतः इत्यादौअत्रचपर्यडिती त्यादिकंनेतिदिक्षानुतसिलोवकाशः कुतोयहोयतेकुतोवरोहति तसेस्तुग्रामतआगच्छतीत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नसिः तस्यविभक्तित्वाभावात् विभक्तिकार्याणिनस्युरितिचेन्मैवमानसेश्चेतिसूत्रेणअद्यादिभ्यः किमादिभ्यः परस्तुसेस्तसिलादेशोविधानात्तस्यच
विभक्तित्वात्किमोत्नविभक्तौतुस्मादित्यनेनहप्रवृत्तेनोयमोरुकारेणमकारपरित्राणार्थेनानित्यनाशपनात्वाग्रहणमिति किमोहेतिसूत्रेपठित्वाततःहचच्छन्दसीतियद्यपिभागवृ
त्तिकारोभाषायांत्रलंनेच्छतित्वामनस्याप्यत्रैवस्वरसः तथापिवामनेनोक्तमेकदेशिमतमेवेहपुरस्कृतम् बहुप्रयोगदर्शनात्तथाचामरः साहचर्याच्चकुत्रचित्श्रीहर्षोपिनान्यत्र
कुत्रापिचसाभिलाषमितिवाहचच्छन्दसिपूर्वोक्तस्यवाग्रहणायकर्षस्यस्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तम् अधुनाप्रत्ययइति निपातनान्मध्योदात्तोयम् भाष्यसूत्रेचैदम् वृ
त्तिकारस्त्वाह इदमोशभावः धुनाचप्रत्ययइतिसद्यः परुत् अह्नीनि सप्तम्यन्तस्याहनशब्दस्यार्थीदित्यर्थः तदर्शयति समानेहिसद्यइति प्रकारवचनेथाल्सामान्य
स्यभेदकोविशेषः प्रकारः यद्यपिप्रकारेगुणवचनमेत्यत्रमादृश्यंप्रकारः ॥
भाष्येस्पष्टमुक्तत्वादितिदिक् इदमितिछान्दसमपीदमित्यर्थः वृत्तिकारस्त्वाहेति भाष्योक्तयोर्द्वयोःपक्षयोर्मध्येयमेवादरेणाहेत्यर्थः ॥

अनभिधानादिति।अन्यथासर्वथेत्यादेतदप्रतीतेः।यथाहरिरित्यादौयत्तद्दृशोहरिस्तत्प्रकारवान्हरद्इत्यबोधापत्तेः।हरिसदृशोहरद्इतिबोधानापत्तेश्च।सिद्धान्तेतुयत्प्रकारवान्हरिस्तत्प्रकारवान्हरद्इतिशब्दबोधेवृत्तेसबोधःफलतीतिबोद्धम्।तथाजातीयद्इति।यद्दिशब्दोपिप्रकारवतिस्यात्तद्जातीयोपादानव्यर्थस्यादितिभावः॥ ॥प्राग्दिशीयानांपूर्णोविधिः॥ ॥विधाशब्दस्येदं

नचापिनेहसादृश्यंगृह्यतेःनभिधानात्।तेनप्रकारेणतथेति प्रथमान्तात्तुनभवतिसप्रकारस्तथेति।अनभिधानादितिभावः।किंसर्वनामबहुभ्योविशेषविहितेनाविधाना

जातीयरूनबाद्यतेऽर्थभेदात्।प्रकारेहिधाल्।जातीयरूतुतद्भूतिस्वभावात्।अतएवभाष्येप्रयुक्तम्।तथाजातीयोन्यथाजातीयद्इति।इदमस्यमुः।अनेनएतेनवेतिद्वितीयान्ताद्

पियमुर्भवित्सेव। इमेतंवाप्रकारमापन्नद्त्यंभूतः।तथाचसौत्रोव्यवहारः।लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यादि।एतेनकथंभूतोव्याख्यातः॥प्राग्दिशीयानांपूर्णोविधिः।पुरःपुरस्तादिति।

अथकथंपश्यामितामितद्तःपुरतश्चपश्चादितिभवभूतिः।नीरसतरुरिहविलसतिपुरतःइतिकश्चित्।स्यात्पुरःपुरतोग्रतइत्यमरःपुरतःप्रथमेचाग्रेइतिविश्वश्चिन्त्यमेतदिति

भाषावृत्तिः।कश्चितुविभाषापरावराभ्यामितिविभाषाग्रहणंयोगाद्विभज्यते।तेनपूर्वशब्दात्तसुच्।अस्तातिचेतिसूत्रेचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्पुरादेशः।इत्युत्सर्गेसिनवा

न।तन्निर्मूलम्।पुरतद्इतितुसमानकालीनंपूर्वकालीनमित्यादिवस्प्रामाणिकमेवेतिप्रामाणिकाः।संख्यायाविधार्थेधा।विधाशब्दस्यार्थोविधार्थः।यद्यप्योत्सर्गिकोपिविधाशब्दे

नोच्यतेतथापीहनगृह्यते।तेनेकागोविधेत्यादौनभवति इहहिविधायामितिवक्तव्येभक्तयर्थग्रहणस्येदंप्रयोजनम्।विधाशब्दोयत्रार्थेप्रसिद्धेरः तत्रैवयथास्यात्।

तादृशश्चार्थःप्रकारएव।सचक्रियाविशेषकएवगृह्यते।अभिधानस्वभावात्।तदाह।क्रियाप्रकारेवर्त्तमानादिति।कथंतर्हि नवधाद्रव्यंत्रेधागुणद्इत्यादि।अत्रापि उ

पदिश्यतद्तिवाभवतीतिवाक्रियाबोद्धेत्याहुः।याप्येपाशप्।कुत्सितद्त्यंप्रेवनार्थंविहितः।तिङन्ताद्पिप्रसङ्गात्।पूरणाद्डागोपूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययःपूरणशब्देनोक्तः।

पूरणग्रहणंचोत्तरार्थम्।मुखतीयःपार्श्वतीयद्त्यत्रतुअनर्थकत्वादेवनभविष्यति ॥७ द्दंवृत्त्याधनुरोधेनेतिबोद्धम्।विधयुक्तगत्याचप्रकारेभवतीतितुभाष्यंविधायाविधद्तिघ

र्थेपुलिङ्गद्तिकैयटश्च।विधशब्दस्यार्थद्तिसमासः।एवंचैकागोविधेत्यत्र प्रसक्तिरेवना।प्रकारद्ति।सामान्यस्यभेदकोविशेषद्त्यर्थः ॥

अनिसतिलिति।अत्रप्रागेकादशभ्यदूरस्यन्प्राप्निः।अतएवविभाषादूतीयेतिसूत्रप्रत्याख्यानंभाष्यकृतोक्तंसंगच्छते।दूत्यत्रैवेति।ततःप्रागित्यर्थः।दूतिभावदूति।एतद्भाष्येनदृष्टम्।प्राधान्यादिति।तद्विशेषणमितिशेषः।एवंचस्वार्थिकप्रकरणविरोधोभवतीतिषष्ठ्यापएवःविशेषणंन्याय्यम्।भूतपूर्वसंबन्धेयाषष्ठीतदन्तादित्यर्थउचितदूत्यन्ये।शेतेर्ल्युडिति।सचकर्तरिचाहुस्तत्कान्दूतिभाष्यस्वरसभावेदूत्यन्ये।अबाधकान्यपीति।इदंवृत्यनुरोधेनबाधकान्येवेतिसर्वादिसूत्रेभाष्यात्।एवंचदूस्रोःसाधुरेव।अभिभवदूतिःस्वापेक्षयेतरस्यन्यूनीकरणमित्यर्थः।सकर्मकम्।भागदूतिपुंस्त्वंविवक्षितम्।तेनसमानेप्यर्थेभक्तौविवक्षितायांचतुर्थीपञ्चमीत्येवभवति।अनिसतितुटापिचतुर्थीपंचमेतिप्रसज्येत।भूतपूर्वेचरट्।गोष्ठात्खञ्जित्यत्रैवनोक्तम्।विशेषविहितेनखञादयोबाधामाभूवन्निधौहिसामान्यविशेषभावःस्फुटीभवति।यद्यपिदूरस्यस्यापिबाधोन्याय्यएवतथापीहगौरवंस्वीकृत्यदूरेपाठसामर्थ्याद्बाधनेतिभावः।षष्ठ्यारूप्यच।भूतपूर्वइत्यनुवर्त्ततेतच्चयद्यपिपूर्वसूत्रद्व्याप्प्रातिपदिकस्यविशेषणंतथापीहनतथा।षष्ठ्यन्तार्थस्यविशेषणत्वान्नद्व्यादिप्रत्ययसंबन्धिनःप्राधान्यात्प्रधानेतरसन्निधौचप्रधानेकार्यसंप्रत्ययस्तन्याय्यत्वात्तदेतदाह।भूतपूर्वैर्थैरूप्यःस्यादिति।अतिशयनेतमबिष्ठनौ।अतिपूर्वाच्छेतेर्ल्युट्।अतिशयनमेवातिशायनम्।अस्मादेवनिर्देशादीर्घःनतुसौत्रः।तेनलोकेपिदीर्घःसाधुः।अबाधकान्यपिनिपातनानि।तेनह्रस्वोपिसाधुः।यद्यपिकेवलःशेतिःस्वप्नेवर्त्ततेतथाप्येतिपूर्वैःप्रकर्षोपकर्षश्चात्रनाधिक्यम्।किंत्वभिभवःसकर्मकोत्ययम्।पूर्वान्महाभागनयातिशेषेदृतिदर्शनात्।अतिशयश्चनप्रत्ययार्थः।तथाहिसतिलपोरतिशायनंलघुतमंमितिस्तात्प्रत्ययार्थस्यप्राधान्यात्।नापिप्रकृत्यर्थः।तथासतिहिप्रकर्षातिशयादिभ्यएवस्यात्।नतुपट्वादेः।किंतुप्रकृत्यर्थविशेषणम्।प्रत्ययस्तुद्योतकः।तदेतदाह।अतिशयविशिष्टेत्यादि ॥ ॐ कइति।अतएवभाष्येकर्त्तर्ल्युटिअतिशायनस्यप्रत्ययार्थत्वपक्षेकालीमतिशेतेकालः कालिनरदतिप्राप्नोति कालतरदतिचैष्यनेदृतिद्वितीयान्तात्प्रत्ययापादनंकृतम्।तथाहिसतीति।भावल्युडन्तत्वेएषदोषः।किंतुदृतिःअनेनकर्त्तर्ल्युडन्तताध्वनिता।अतिशयकर्त्तरिवर्त्तमानान्प्रातिपदिकात्स्वार्थेप्रत्ययःदृतिरित्यर्थः।अतिशयविशिष्टार्थं वृत्तेरित्यस्यतत्कर्त्तृकरूपार्थवृत्तेरित्यर्थः ॥

इदंतरभिभवकर्तृत्वंविवक्ष्यतदत्यर्थः।तनः प्रवर्तनदृति।
अतिशयोविवक्ष्यतदृतिअन्तरङ्गत्वेनपूर्णं पदंपदान्तरेणान्वेतीतिव्युत्पत्त्याचस्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यलाभोत्तरमित्यर्थस्तदाह।विभक्त्यन्तदृति।इत्याहेति।
अनयत्तमारभतदृतिभाष्यप्रयोगःसंगच्छते।तद्विवचनमितिननुरूढोद्विवचनशब्दृतिभावः।तेनास्माकंचदेवदत्तस्यचदेवदत्तोऽभिरूपतरदृतिसिद्धम्।अस्मदोद्वयोश्चेत्यनेन
द्वयवयवेसमुदायेप्रदेशकस्यातिशयोविवक्ष्यते।तदातरबीयसुनावयवादौवक्ष्येते।परिशेषाद्बहूनांमध्येयदेकदेशस्यनिर्द्धारणंसोस्यविषयःतत्राहः।अय
मेषामिति।आद्यन्तमदृति।सुबन्तान्तमप्।सुपोधात्विति लुक्।यद्यपिप्रातिपदिकान्तद्धितदृतिदृहदृत्तिकारस्यस्वरसः प्रतीयतेतथापितदीयेग्रन्थेसु
बन्तपरतयाभङ्गानीतः।अन्यथाहिपूर्वोक्तेनरीतमामित्यादौघकालतनेषुकालनाम्नदृतिसप्तम्या अलुग्विधानंबाध्येता।उक्तंचभाष्ये।प्रियकुत्सनादिषुततःप्रवर्तते
सौविभक्त्यन्तदृति।तिङन्तमप्यादिति।दृष्टन्तुनोक्तः।अजादीगुणवचनादेवेतिनियमात्।तरप्तमयोघः।आतिशायनिकश्चकरणश्चवक्ष्यते।
पदृतिवावाच्येप्रकरणान्तरेगुरुसूत्रकरणंअत्यन्तस्वार्थिकस्यापितरयोज्ञापकमतेनात्यांच्तरालोपश्चबलवत्तरः इत्यादिसिद्धम्।केचित्तुयोगापेक्षंज्ञापकमि
त्याश्रित्यद्वयसुन्प्रत्ययस्यापिकविदत्यन्तस्वार्थिकतेत्याहुः।किमेत्।आमोरुकारोयदित्यत्रैवतर्हिपचनितरामित्यादौहस्वनद्यापदृतिनदृस्मात्।यस्येतिलोपस्य
परेणनुटाबाधात्।सिद्धान्तेत्वनुबन्धपरिभाषयानुद्विर्भावेनास्यग्रहणम्।द्विवचनविभज्योपपदेहयोरर्थयोर्वचनंद्विवचनंकरणेल्युट्कर्मणिषष्ठ्याःसमासः।येनपदेन
द्वयंचोच्यतेतत्तद्विवचनंविभक्त्यंविभज्यमानंहलोण्यदितिण्यन्तेनप्राप्तेनदपवादोयन्निपात्यतेतन्नविभाज्यमितिनभवति।विभाज्यशब्दस्यतुस्मृतिनप्रयुक्तस्यसाधु
त्वंचिन्त्यमितिहरदत्तः।अत्रेयंचिन्ता।यद्यपिण्यत्तुल्यैभःनिपातनेनबाधात्।नचनिपातनान्यबाधकानीतिपक्षमाश्रित्यनिर्वाहःशङ्क्यः।।७ नैकस्मिन्नर्थेबहुत्वद्वावावधानात्त
च्चनिमित्तकश्चस्त्रीयकार्यप्रवर्त्तकोन्तेकलनिमित्तकनिवर्तकः।नचदन्तोष्टस्यदन्ताःस्निग्धतरादृनिनसिद्धेत्समाहारस्यैकत्वात्तद्वर्त्तिपदार्थानांबहुत्वादितिवाच्यम्।न्तौविशेषणे रामः
षुसंख्यानुपादानाद्न्तोष्टलक्षणवर्त्तिपदार्थरूपार्थद्वयप्रतिपादकत्वेनास्तेः।यन्निपात्यतदृति।अपादानेदृतिशेषः ॥ २३४

दुर्वीरत्वादिति। नत्वस्याभावाच्चेत्यपि बोद्धम्। सूत्रेऽव्युत्पादनादिति। हर्यादिभिरिति शेषः। विभजनीये। विभागावधौ तच्चोपपदं चानावश्यकमिति। प्रकरणादिनानिर्णयादिति भावः। दृष्ट्वाद्
ति। अत्राप्यतिशायनदृश्यनुवृत्तेर्नियमत्वसंभवस्तेनविनापीतिभावः। नत्वपूर्वदृति। गौरवादितिभावः। अस्यार्थस्यस्फुटंप्रतिपत्तयेछान्दसमप्यत्रव्याख्यातम्। निवृत्तेति। अनुत्तमएवेत्यर्थः। घ
एमतिसतिकृत्वस्वदुर्वीरत्वात्तथापिण्यंतादचोमतिविभज्यतदृतिसिद्धम्। नचार्थभेदः। निरूपणप्रेषणात्मकृतेर्थेणिजितिणेरणाविति सूत्रेऽव्युत्पादनादितिदिक्। द्विवचनंचवि
भज्यंचेतिद्वन्द्वः। तस्मोपपदेनकर्मधारयः। तेनद्व्यर्थवाचकेविभजनीये चोपपदेसतीत्यसरार्थः॥ अन्वर्थेचोपपदंउपोच्चारितंपदमितिनतुकृत्रिमंतद्धितविधौतस्यासंभवात्त
चविग्रहवाक्येस्वप्रयुज्यतेइतितुगतार्थत्वान्नावश्यकम्। एवंस्थितेउपपदग्रहणंस्वार्थम्। दृहहेउपदेहेचप्रकृतीसुप्रिङन्ने। प्रत्ययोचहौनथापियथासंख्यंनेष्यते। द्विवचनोप
यदमुदाहरति। अनयोरिति। विभज्योपपदमुदाहरति। प्राग्वेभ्यदृतिपञ्चमीविभक्तदृतिपञ्चमी। कथंतर्हिपरुड्वान्पटुरासीत्। एवमस्तुपटुतरदृति। अत्राहुः। एकस्यापिधर्म्यिणो
गुणभेदेनभेदाद्य पान्त्रतियोग्यपेक्षः प्रकर्षः तदाश्रयश्चप्रत्ययदृति। व्यपदिशंति। अन्यएवासिसंवृत्तः। कचित्सएवासिधनंजयस्त्वमिति। अजादेर्गुणवचनादेवादृष्टो
वधारणार्थएवकारः। तुष्कदृसि। पूर्वेणनित्यमेनव्यावर्तिनयाः प्रतिप्रसवोयं। नत्वपूर्वोविधिः। तेनोपपिसंकरोना। देहीयसीति। द्यमनयोरतिशयेनदेवीभास्कदृतिदिवेर्वुद्भावःसिद्धश्च
त्ययविधावितिवचनाद्वेपिनिवृत्तेर्दोग्ध्र्यशब्दात्प्रत्ययः। ततस्तुविमिवृत्तेपत्वजस्त्वयोरपिनिवृत्तिः। अलौकिकेवाक्येप्रागेवतयोरप्रवृत्तिरितितुतत्त्वम्। गुणस्तुप्रवर्तते लुप्तेःपित्वि
प्रत्ययलक्षणप्रौढ्यात्। छान्दसमपितुरितिसूत्रेणा विष्ठवदित्यतिदेशेनलोकेऽप्युपयोस्यमाणत्वादिहोपन्यस्तम्। प्रशस्यस्वश्रः। अजादीदृश्यनुवृत्तेसप्तम्याविपरिणम्यतदृत्याह।
अजाद्योरिति। ज्यादादेः ज्यादुत्तरस्यैयसुनआकारादेशः स्यात्। वृद्धस्यच । स्वरूपग्रहणंनतुवृद्धिर्यस्याचामादिरितिपरिभाषितस्यव्याख्यानात्॥ ॐ त्वजस्त्वयोरपिनिवृत्तिरि
तिस्तपादसप्ताद्यायीस्यकार्यप्रवृत्तियोग्यनयाःप्रवृत्तिः। तदेवाह। प्रागेवतयोरप्रवृत्तिरिति। धौव्यादिनाऽभ्यः परत्वात्पादसप्ताद्यायीस्यत्वाच्चत्यपिबोद्धम्। तुरिष्ठेमेम
स्विति सूत्रमित्यर्थः। तस्यछान्दसत्वेननिमित्तभूतेष्ठनीयसुनोश्छान्दसत्वादितिबोद्धम्। तुष्कदृसीत्यस्येष्ठनिपरतः पूर्वकार्यत्वाभावेनणावतिदेशाभावात्॥

द्विर्देङ्ग्रेति। नचतद्ग्रहणसामर्थ्यात्ष्ट्यादेः। कृतिमणत्वेनेमानिवर्षिमेतीतिवाच्यम्। वर्षादेशस्यचारितार्थ्येनेष्ठनिज्यादेशनबाधापत्तेर्वर्षिष्ठद्त्याद्यनापत्तेः। स्पष्टार्थमितिचेन्न। द्विर्देङ्ग्रेति
अस्मप्रियस्थिरेतिषर्षीदेशोपिपरेभवति। नचतस्येमनिचित्यावकाशता। द्रढ्वादिमनिचोभावात्। एवंचद्रढ्वेवद्रढ्मवर्षिष्ठेतिसूत्रेपितुमुचितम्। एवहिद्विर्देङ्ग्रहणंनकर्त्तव्य
मितिलाघवम्। स्थूलदूरेत्यादिपरग्रहणंयद्विष्टेर्द्रसिष्टद्त्रपूर्वयणादेर्लोपोमाभूदिति। पूर्वग्रहणंतुस्पष्टार्थम्। परस्मिन्नुत्रेसामर्थ्यात्पूर्वस्यैवगुणलाभात्। स्थविष्टदिति। मन्वत्रआर्गुण
दत्येवसिद्धेतत्किंगुणवचनेनेतिचेत्मैवम्। परयणादिलोपस्याभीयस्त्रेनासिद्धत्वात्। क्षिप्रेओरभावात्। स्फुटेअनन्यत्वाच्च। दृष्टस्यपिदृच्। पूर्वसूत्रंसपूर्णमनुवर्त्तेतुदाहवहो
रित्यादिभूरादेशश्चेत्यपिद्रष्टव्यम्। अत्रआदिलोपेकृतेपिशब्दआगमः। यद्वालोपापवादोयकारआगमः। द्कारस्तूच्चारणार्थः। पञ्चद्रयमपीदंभाष्येस्थितम्। युवाल्पयोः। युवेतिस्वरू
पग्रहणंनतुयुवसञ्ज्ञस्य। विन्मतोर्लुक्। स्रजिष्टदिति। विनोलुकिकृतेभत्वात्पदकार्याभावः। अस्मादेवज्ञापकादिन्मतोरजादि। प्रशंसायांरूपप्। प्रकृत्यर्थस्यपरिपूर्णतेहप्रशंसानतुस्तु
ति। नेनेहापिभवति। चौररूपोयंयद्रूपेणारण्यंजनंहरति। गुणवस्त्वपहरणेनचौर्यंपरिपूर्यते। पचतिरूपमिति। क्रियाप्रधानमाख्यातम्। क्रियायाश्चास्तत्वरूपत्वेपिएकवचनंभवति।
औत्सर्गिकत्वात्तेनपचतोरूपंपचतिरूपमित्यादि। दृहप्रथमेवविभक्तेतरणामग्रहणेरित्याहुः। पञ्चेत्यादियोगेकर्मणिद्वितीयाप्यस्तीतित्वम्। क्लीवत्वंलोकात्। एवंपचतिकृत्यमि
त्यादावपिबोद्यम्। विभाषासुपः। सूत्रेसुपदृतिषष्ठ्यंतेषष्ठ्यंतसर्वप्रत्ययेनेत्युक्तेः। सुबन्तादिति। प्रागित्यपकृष्यते। तच्चयद्यपिसौत्रस्यपुरस्तादुद्भस्यविवरणंतत्समानार्थंतथा
पितद्योगेषष्ठीनप्रवर्त्तते। अन्यारादितिसूत्रेअञ्चूत्तरपदस्यादिक्शब्दत्वेपिषष्ठ्यंतसर्वप्रत्ययेनेत्येतद्बाधनार्थंएवमग्रहणमितिसिद्धान्नपित्वाप्राक्प्रत्यग्वाग्रामादि
त्युदाहृतत्वात्। काशिकायांतुवृत्तावपिपुरस्ताद्भस्यप्रयुक्तः। अतएवसुबन्तादितिनदुक्तिर्हरदत्तेनभङ्क्त्वाख्याता ॥
भवादिवत्तेपिष्टादेःप्रत्ययस्यैकस्यव्यवधानात्प्राप्तिशङ्कावारणार्थंपूर्वमात्रस्येत्यर्थकंतदितिभावः। अनन्यत्वाच्चेति। द्कृपरिभाषोपस्थित्यापकारदकारयोर्नगुणदृतिभावः। औ
त्सर्गिकत्वादिति। संख्यायास्तिङोक्तत्वेपिएकवचनमितियोगविभागादितिभावः ॥

भङ्गमेवाह।ल्यब्लोपदृतिवैषम्यस्येति।तन्मूलकृताप्राक्शब्दस्यैवप्रयोगादितिभावः।प्राक्त्वम्।प्रत्ययस्यपूर्वदेशत्वम्।पुरस्तादेवेति।पुरस्ताच्छब्दस्यैतदर्थलाभः।अभिधेयवदेवेति।ननुप्र
ल्यब्लोपएषापञ्चमीति।एवंभूतंसुबन्तंप्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थदृतिचेत्।यत्नुप्राचोग्रन्थेव्याचक्षाणैरुक्तंसुबन्तादिति।ल्यब्लोपेपञ्चमीति।तद्भसात्।नहिहरदत्तेनकाशिकाभङ्गानीते
त्येवसंवेतथानेयम्।वैषम्यस्यस्फुटत्वात्। प्रागेवेति।मौनन्तुशब्दोऽवधारणेवर्त्ततदृतिभावः।तेनबहुजेवविकल्यतेननुपूर्वत्वमन्यथाप्राक्त्वविकल्पेतःतथाचपक्षेबहु
च्चरःस्यात्।भाष्यकारस्त्वाहःतुशब्दस्यनेदंफलम्।तथाहि।उदञ्चितोन्यतरस्यामित्यादौप्रत्ययएवविकल्पते।प्रधानत्वात्।ननुपरत्वंगुणत्वात्।गुणानांचपरार्थत्वादितन्या
यात्।तदृदिहापिविभाषाग्रहणेनबहुजेवसम्भत्स्यते।नपुरस्तादित्येतत्।किंतुअवधारणार्थस्यतुशब्दस्येहान्यदेवप्रयोजनम्।पुरस्तादेवसर्वंयथास्यात्।तेनलिङ्गसंख्ये
अपिप्राक्प्रत्ययोत्पत्तेःप्रकृत्यवस्थायांयदृष्टेनेश्वरःप्रयोगश्चप्राक्प्रकृतेरिति।तेनबहुगुणोद्राक्षालघुर्बहुतर्णनरःदृत्यादौनविशेष्यनिघ्नता।ननुस्वार्थिकाःप्रकृति
तोलिङ्गवचनानिलभन्तदृत्येवसिद्धमितिचेत्सत्यम्।एतदेवज्ञापयति।ईषदसमाप्तौयेस्वार्थिकाःतेषुअभिधेयवदेवलिङ्गवचनेस्तदृति।तेनगुडकल्पाद्राक्षाशर्करा
कल्पोगुडदृत्यादिसिद्धम्।यत्तुकाशिकायांबहुगुडेतिस्त्रीलिङ्गंपठ्यतेतत्त्वामादिकंभाष्यविरोधादितिहरदत्तः।प्रागिवाकः।सुपदृत्यनुवर्त्ततेतेनतिङन्ताकौना अ
ल्यसर्वनाम्नामितिङश्चेतिमण्डूकप्लुत्येतिभावः।ङ्याप्प्रातिपदिकात्सुपदृतिचानुवर्त्ततएवाकस्यचदःकान्ताव्ययस्येति।सर्वनामग्रहणंतिङग्रहणंचनेहसं
बध्यते।तयोःकान्तत्वासंभवात्।अधोक्अधेगित्यादौहिअसिद्धंकत्वम्।यद्यपिशक्नोतेर्यङ्किलङितिपिअशाशगितिसंभवतितथापियङ्लुकोऽसार्वत्रिक
त्वात्नेदंलक्ष्यमस्तीतिभावः।ओकारसकारेतिअकञ्चियौसुपोप्यनुवृत्यासर्वनाम्नासुपाचटेर्विशेषणेकामचारादव्यवस्थाप्रसङ्गेभाष्यकारवचनाद्व्यवस्था
श्रीयते।ओकारसकारेत्यादिसङ्गोचश्चयुष्मदस्मन्मात्रविषयः।तथैवभाष्येउदाहृतत्वात् ॥ ॐ
रुतिवदित्यर्थः।तेनप्रकृतिलिङ्गाद्यतिक्रमोज्ञाप्यतइतिनात्यर्थम्।सुपदृतिचेतिकचित्प्रातिपदिकस्यरेग्रहणंकचित्सुबंतस्यटेरित्यर्थलाभार्थमु[illegible]योगनुवृत्तिरितिबोद्धव्यम् ॥

अधिशेषेणेति। विशेषाभावेनेत्यर्थः। ननु सुबन्तस्येति। अतएवकादेशः साकल्यकार्यः कःकौकद्स्येषमर्थदृतिभाष्यंसंगच्छते। हरदत्तदृति। अत्रारुचिस्त्वभाषितपुंस्काच्चेतिविक
ल्पात्यक्षेदृत्ताभावसुलभदृति। कस्येति। नकस्यापीत्यर्थः। हरदत्तदृति। अत्रारुचिस्तुयोगविभागसामर्थ्यात्बहुचदृत्यस्यात्रासंबन्धस्तेनाबहूचोयेतौ ततःकठचरसिद्ध्यर्थश्च कार
दृतिसूत्रशेषदृति। यस्मिन्विधिरिति। प्रत्यासत्तेरपस्थितप्रकृतप्रत्ययस्यविशेष्यस्यसत्त्वादितिभावः। औपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थंतुनादिग्रहणम्। ठग्रहणंवैयर्थ्यशङ्कापरिहाय्यासंगतेः
अन्येषामेवविशेषेणज्ञातिपदिकस्यैवटेः प्रागकच्नतुसुबंतस्य। तेनसर्वकेणदमकेनभवकन्तिल्यादिसिद्ध्यति। शीलेकदृति। शीलंस्वभावोनियमश्च। तूसीकदृति। केण
दृतिहरदत्तस्तुनाभाष्यकृतादीर्घस्योदाहृतत्वात्। संज्ञापूर्वकस्यानित्यत्वाद्दृ। दुर्घटवृत्तिकारस्तुनकपीत्यत्रनेतियोगविभागादित्याह। नीतौचतयुक्तत्वात्। हन्तेर्धानकादृ
ति। धानाशब्दःस्त्रीलिङ्गःनकःकःकेणदृतिहरदत्तः। कप्रत्ययान्ताट्टाप्। अत्रप्रत्ययस्यादितीत्वेनभक्तत्वम्। प्रायेणतुधानकादृतिपठ्यते। तत्रलिङ्गमतिवृत्तिर्दृश्येतिहरदत्तः।
णचस्त्रियामजिति सूत्रेस्त्रीग्रहणेनज्ञापितंस्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गंकचिदतिवर्त्ततेपीतितेनेहपुंस्त्वमितिभावः। घनिलचौच। चकारात्यपाप्राप्तमितिकाशिका। इहपूर्वसू
त्रेणेवठञ्विहितः। वावचनात्तोऽपिचकारेणतुकस्यापनुज्ञातेतिविन्यम्। योगविभागेफलमपिविन्यमितिहरदत्तः। ठाजादौ। समाहारद्वन्द्वेसौत्रंपुंस्त्वम्। आदिग्रहणंचिन्त्य
प्रयोजनंयस्मिन्विधिस्तदादावित्येवसिद्धम्। अस्मिन्प्रकरणदृति। प्रत्यासत्त्यातयोरेवार्थयोर्बहोःसंनिधानादितिभावः। सर्वेतुप्यमदृति। एतच्चोर्ध्वं ग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते। अ
न्यथाआदेःपरस्येतिद्वितीयादाद्योयःपरस्तस्यादेरेवलोपःस्यात्। ननुठग्रहणंव्यर्थंइकादेशेकृतेजादावित्येवसिद्धत्वादितिचेन्न। उकोरित्तीयत्वेततः परस्यठावस्थायामेवलोपेठ
स्यकादेशार्थं ग्रहणात्तदंधनमनुदाहरति। वायुकदृति। किंच यदाचित्रगुप्रभृतिभ्यश्च तदाप्रथमेकादेशस्यासंभवेनाजादिलक्षणोलोपोनस्यादितितदर्थमपिठग्रहण
मेवाद्यम्। प्राचामुपादेःउपेन्द्रदत्तदृति॥ ७ ठावस्थायामिति। नित्यत्वादितिभावः। कादेशार्थमिति। नचशैवलिकसिद्ध्येठचत्रित्वेनसामान्यापेक्षत्वेनकेनसर्वतः पूर्वमिकादेशापत्तिरिति वा
च्यम्। सास्त्यनुक्तापाप्तकसिद्ध्यसार्वत्रिकत्वेनतत्रैतद्विषयेप्रवृत्तेः। एवंरीत्याफस्यान्तरमपिसंभवतीत्याह। किंचेति। असंभवेनेति। कादेशेनबाधादितिभावः। तदर्थमपीति। तत्रापिकादेशात्पू

दोषश्चेति। एकारश्रवणापत्तेरितिभावः। अकृतसूहपरिभाषयेति। यदि गुणोनस्यात्तर्हीकारादेर्लोपः स्यादितिगुणनिमित्तविनाशसंभावनासत्त्वादितिभावः। ज्ञापकस्याकृतसन्धे
रित्यस्याविशेषपरत्वादितिः अस्यार्थिकप्रत्ययविषयत्वादित्यर्थः। द्विगर्थसुबन्तूसपरस्येतिज्ञापकेनपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षयान्तरङ्गःस्यादेकादेशस्यपूर्वमप्रवृत्तेर्नदोषइति।
इहोदाहरणमिति। अतएवनामपदंचरितार्थम्। अकृतसूहपरिभाषयेति। अस्ययद्यपीत्यादिः। इदमुपलक्षणम्। एकादेशपर्यन्ततत्तत्पादसम्पाद्यापीस्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतयाकृतवाप्र
स्यादेतत्। कृतसंधेरूपेन्द्रशब्दादेकादेशस्यपूर्वान्ततयाग्रहणात् उपदेरितिविधीयमानोप्रत्ययोस्यनामालोपस्यनकारादेरेवस्यात्। ततश्चउपउपकइतिरूपे
नस्याताम्। एवंघनिलचठच्स्वपिदोषएघतस्यादिदेवहितीयेसप्तम्यक्षरंचेदितिवार्तिकंवक्तुमुचितमितिचेत्सत्यम्। प्रकारान्तरेणैवनिर्वाहसंभवान्नोक्तम्। तथा
हि। अकृतसूहपरिभाषयाआदुणात्पूर्वमेवप्रत्ययः। नचपरिनिष्ठितत्वपरेणसमर्थग्रहणेनसोस्थितिर्वैयर्थ्यमितिवैवपरिभाषाबाधः शङ्क्यः। प्राग्दिशइतिसूत्रे
समर्थग्रहणंनिवृत्तमित्युक्तत्वात्। अनुक्तज्ञापकबलेनसमर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेपिज्ञापकस्यविशेषपरत्वादितिदिक्। उपेन्द्रः उपगुरुरुपकर्तेत्यादिषूपउपादीनांप
त्र्यादीनांरूपाण्यप्यत्रैवपिप्रकरणादिनाविशेषोद्भावनीयः॥ जातिनाम्नः। येशब्दानास्वरेप्रसिद्धामनुष्येषुनामत्वेनविनियुक्ताःतद्दोदाहरणम्। द्वितीयमिति।
एवःतस्यस्वरमितिप्राचांसंज्ञा। वाग्गीरिति। वाविआशीर्यस्येतिविग्रहः। वाचिकइति। यद्यत्रद्वितीयास्वऊर्ध्वस्यलोपःस्यात्तदाकृतसूहपरिभाषयावा
नूआइकइतिस्थितेयस्येतिलोपेतस्यस्थानिवत्त्वादाकारान्तस्यभत्वेन्तर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यवकारान्तस्यपदत्वेनकुत्वजश्त्वयोःकृतयोःवाग्विकइतिस्यात्। उ
त्तरपदलोपेतुअज्झंलोदेशत्वेनस्थानिवत्त्वाभावानुत्सावधिकयाभसंज्ञयापदसंज्ञा बाध्यते ॥ ७ ॥ वृत्तिरित्यविशेषाद्भाव्यस्येतिलोपेइति। अस्यसिद्धान्तितथापि
निर्देशः। इकंनिमित्तीकृत्यचान्तेभसंज्ञासत्त्वात्कृत्वा प्रवृत्त्यातत्तिद्विरितिभावः। स्थानिवत्त्वादितिनचास्यापिस्थानिवद्भावस्यपरम्परयापदान्तविधिप्रापकतयाभत्वेपिनपद
न्तेतिस्थानिवत्त्वनिषेधइतिवाच्यम्। पदिकेपिदोषाप्तेः। यदितुद्वितीयावऊर्ध्वमूषमाअस्यलोपविधायकवचनप्रामाण्यादूतेस्थानिवत्त्वंतर्हिप्रकृतेपितुल्यम् ॥

दृष्यत इति। एतच्चस्यादिषितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। एवंचैकाकारपूर्वपदानामितिवार्त्तिकंषट्शब्दातिरिक्तविषयकमितिभावः। धर्मान्तराणाम्। चपलादीनाम्। अश्वेनाश्वायो
मुत्यन्नत्वादीनांचाकयोरन्यतरइत्यादि। इत्यर्थैकतरोचयोरित्यादिप्रयोगःस्यादितिभावः। एकस्येतिकिमिति। द्वयोर्मध्येएकस्यैवनिर्द्धारणादितिप्रश्नः। कर्मणीति। द्विकर्मके

तत्रापितद्धितान्नयायाभपवादत्वादेवबाधः। विभक्त्याश्रयातुएकसंज्ञाधिकारात्परत्वाद्बाध्यतइतिविवेकः। कथमिति। अत्रापुत्तरपदलोपेजपूर्वेनस्यादितिप्रश्नः। ष
ष्ठीति। अत्रसोत्रएवलोपदृष्यतेनत्वौपसंख्यानिकइत्यर्थः। वत्सोक्षाश्वतनुत्वंन्यूनतासाचप्रवृत्तिनिमित्तस्यप्रत्यासत्तेः। क्वचित्तुतत्सहचरितधर्मान्तराणामतत्रवत्तः
प्रथमवयाः। वयसश्चप्रथमस्यन्यूनत्वंनामवयोत्तरप्राप्तिः। तदाह। द्वितीयमिति। तरुणउक्षातरुण्यस्यचतनुत्वंतृतीयवयः प्राप्तिः। अश्वेनाश्वायामुत्यन्नोश्वः। अश्व
त्वंचजातिः। तत्सहचरितस्योक्तधर्मस्यन्यूनत्वम्। अन्यपितत्कत्वात्। तथाचगर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः। ऋषभोभारसहोवाह। मन्दशक्तिस्तत्रऋषभतरः। किंयत्त
दः। निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः प्रत्ययोयम्। अभिधानस्वभावात्। नेहैककोरन्यतरोदेवदत्तः ययोस्तयोरिति। एकस्येतिकिम्। द्वयोरितिकर्मणिषष्ठीमाभूत्। तथाहिसति
अस्मिन्ग्रामेकौदेवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्रापिस्यात्। वाबहूनाम्। जातिश्चपरिप्रश्नश्चेतिसमाहारद्वन्द्वः। तत्रजातावितिसर्वेषांविशेषणंपरिप्रश्नग्रहणंतुयोग्यतावल
लात्किमएवविशेषणंतच्चसेपनिवृत्त्यर्थम्। तत्रजातिग्रहणंतु प्रायेणिप्रायम्। बहूनां
निर्द्धारणेपिउत्तरत्रदृष्टत्वात्। तथाचवार्त्तिकम्। किमादीनांद्विबहुर्थेप्रत्ययविधानादुपाद्यानर्थक्यमिति ॥ ॐ निर्द्धारणइत्यर्थः स्यात्तदेतिभावः। इत्यत्रापीति। अपिरवार्थे। अत्रै

वस्यादितिनत्वेकनिर्द्धारणइतिभावः। डतमचइत्यादिति। अतएवकतरकतमाविति। सूत्रेजातिपरिप्रश्नग्रहणंसार्थकम्। नचकतरशब्दार्थम्। कतमसाहचर्य्यणोपपत्तेः। अतएवकतम
कतमेषामाढ्यइतिद्विप्रकरणेष्टमेभाष्यप्रयोगः संगच्छते। दृष्टवादिति। बहुधासीनेषुकश्चित्कंचित्पृच्छतिकतरोदेवदत्तइतिप्रत्ययपदृतिसूत्रेभाष्यप्रयोगादितिभावः ॥

दृतिचनकर्त्तव्यमिति। जातिग्रहणाकर्त्तव्यत्वेतात्पर्यम्। परिप्रश्नग्रहणंतुसेपार्थनिवृत्तयेआवश्यकमितिबोद्धव्यम्। आकरदृतीति। पूर्वसूत्रस्थदृयोरित्यस्यप्रत्याख्यानभाष्यव्या
ख्यावसरेकैयटेदृत्यर्थः। अनुवृत्तेरुक्तत्वादिति। अतएवापक्षेपणदृतिसूत्रेकएतयोरर्थयोर्विशेषदृतिभाष्यप्रयोगःसंगच्छते। तमादृयः प्रागवक्षेपणेकनोनित्यादृतिवुग्रायि
अत्रकैयटः। दृयोरितिजातिपरिप्रश्नदृतिचनकर्त्तव्यमितिभावदृति। तदेतदाह। प्रत्याख्यानमाकरदृति। तथाचकतमोभवतामद्यापकः शूरोदेवदत्तोवेतिसिद्ध
म्। महाविभाषयेति। समर्थप्रथमग्रहणयोः प्राग्दिशदृतिसूत्रेनिवृत्तत्वेपिवाग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादितिभावः। एतेनवाग्रहणस्यापिनिवृत्तिरितिप्राचोग्रन्थव्याख्यानना
मुपेक्षणीयतांध्वनयति। किमोस्त्रिन्निति। दृयोरित्यस्यप्रत्याख्यातत्वादितिभावः। प्रागिवीयानांपूर्णोवधिः। अश्वकदृति। नायंस्वार्थिकः अश्वशब्दोह्यश्वएववर्त्ततेकन्प्रत्य
यस्तुप्रतिकृतिरूपेसदृशेदृश्येके। अन्येतुगौर्वाहीकदृतिवत्अश्वशब्दः सादृश्यतिबन्धनाभेदोपचाराप्रतिकृतौवर्त्ततेकस्यत्वयस्तुऔपचारिकत्वद्योतकदृत्याहुः।
प्रतिकृतौकिम्। गौरिवगवयः। तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितंप्रतिमापरपर्यायंवस्तुप्रतिकृतिः। गवयस्तुनैवम्। अश्वसदृशस्येतिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायसंज्ञेतिबोद्धव्यम्। वासुदे
वदृत्यादिभ्यः प्रतिमाः प्रतिगृह्यगृहादृहंभिक्षमाणाअटन्तिताएवमुच्यन्ते। देवलकानामित्यनेनतुएवंभिक्षवोभिप्रेताः। यास्त्वायतनेषुप्रतिष्ठाप्यन्तेपूज्यन्तेचतासु
तुसूत्रान्तरेणतुक्। तदुक्तम्। अर्चासुपूजनार्थासुविचित्रकर्मध्वजेषुच। दृवेप्रतिकृतौलोपः कनोदेवपथादिविति। अर्चासुशिवः। विष्णुः। चित्रकर्मणि। अर्जुनः। दु
र्योधनः। ध्वजेषु। कपिः। गरुडः। सिंहः। हस्तिकानिति। ईदृशमेवविषयमभिप्रेत्यपठन्ति। रामंसीतालक्ष्मणजीविकार्थेविक्रीणीतियोनरस्तंक्षेपिकुधिक्। अ
स्मिन्प्रयोगेपशब्दान्नवेतिव्यर्थप्रश्नंपण्डितंतंचधिक्कुर्विगिति। द्रव्यंचभव्ये। दुशब्दादिवार्थेयत्। समाँचतद्दिषयात्। छः स्यादिति। दृवार्थेदृतिबोद्धव्यम्। पूगा-
ञ्यदृत्यनः प्राक्दृवेत्यधिकारात् ॥ ७ ॥ कमितिभावः ॥ प्राग्दिवीयानांपूर्णोवधिः ॥ द्योतकदृत्याहुरिति। सूत्रान्तरैः शब्दमर्यादयैतदर्थालाभोत्साहुविः। पूर्व
व्याख्यानेस्वार्थिकप्रकरणविरोधदृतिबोद्धव्यम् ॥

तद्विषयादित्यस्यतद्विषयसप्तम्यर्थस्यैवभाष्येउदाहरणात्तत्कलमाह। शस्त्रीश्यामइति। एकएवेति। पूर्वपदभूतश्यामशब्दस्यार्थविषयोनोत्तरपदभूतस्तद्विषयइत्यर्थः। एकस्
वेत्यर्थइत्यस्यसमासस्यपुनर्नैवार्थैरिति किञ्चिन्न्याच्यमेतत्। सएवेत्यर्थः। समासोत्तरमित्यर्थयोगसंभवेपिसमासेहीवार्थोनोत्तरभूतावित्यर्थः। स्यात्। न्यंकुकतालः
उपाद्यन्तयोगः। काकतालीयमहान् विग्रहः। काकतालमिवेति। आकरइति। विग्रहस्यभाष्येऽर्थनमत्रारुचिः। समुदायइति। कनन्तइत्यर्थः। कनन्तात्स्त्रीत्वेनेतिभावः। समुदायस्योद्भूताभवभेदत्वा
दभीक्ष्ण्येतत्तेनैकरूपइत्यर्थः। सचसमासेन्तर्भूतइतिहीनभवति। काकतालीयइति। प्रकृतसूत्रादेवज्ञापकादित्यर्थसमासः। सुप्सुपेतिवा। उभयथापिविशेषणंसंज्ञाविनिर्मुक्तः स
न्प्रत्ययविषयस्तेनस्तात्स्थोपाद्यन्तरयोगोविग्रहश्चनेत्याकरः। पूगाञ्ञ्यः। अग्रामणीपूर्वादितिकिम्। देवदत्तोग्रामणीर्येषांतेदेवदत्तकाःसएषांग्रामणीरितिकन्। अत्रस
मुदायः पूगवचनः। ज्ञातञ्कञोः। उत्सेधजीविसंघातस्यपूगादिशेषः। पार्श्ववइति। पर्शुरिनिजनपदशब्दःतनोपत्येह्यञ्मगधेत्यणबहुत्वेतद्भूत्वाल्लुक्। पुनःसंघवि
षयायामनेनाण्। यौधेयइति। युद्धमेषांसौ युधा। युधेरिगुपधलक्षणः कः। युधामापत्यंह्यञ्चइतिहृद्भावेतदन्तात्स्त्रङ्रूपविवक्षायामनेनाञ्। आयुधात्तत्स्म। किंच।
यौधेयस्याङ्गोलक्षणंवा यौधेयः। संघाङ्गलक्षणेत्यण्। एवंयौधेयादिषुपेटगन्ताःनेयुस —— जनदयमूह्यमेयौधेयादिति। अञोलुक्। अन्योदासम्। पादशतस्यातद्वि
तार्थइति। समासइति। यद्यपिप्रकृत्युपाधिर्वीप्सातत्रापिपुनर्योत्तेतितद्धितार्थीभवत्येवेतिभावः। देहीहीपात्रेदमितीति। समर्पणमात्रमिहदातेरर्थः। नतुपरस्वत्वा
पादनपर्यन्ततयातेहिउत्तरसूत्रविषयत्वंस्यात् ॥ ७ ॥ दृङ्वचनम्। उत्सेधजीविसंघिनि। शरीरायासेनजीविसंघमित्यर्थः। संघविवक्षायामिति। सङ्घलक्षकत्वेइत्यर्थः। आयुध
जीविसंघादित्यनुवृत्तेरितिभावः। किंचयौधेयस्याङ्गइत्यादिग्रन्थेहरदत्तानुरोधेनस्त्रीपुंसाभ्यामितिसूत्रेभाष्येसंघाङ्गेतिसूत्रेरूप्यपत्यरूपगोत्रस्यैवग्रहणमित्यक्तेरिदंचिन्त्यम्। प्र
कृत्युपाधिरिति। प्रकृत्यर्थोपाधिरित्यर्थः। समर्पणमात्रमिति। रजकायवस्त्रंददातीतिवत्। उत्तरसूत्रेति। तत्र्यवसर्गपदेनमुख्यादानस्यैवग्रहात्। केचित्तुदानार्थकदातियोगेपि
स्त्रीत्वविवक्षायामन्तरङ्गत्वादयमेववुन्तमपदान्तरप्रतिपादकदण्ड्यवसर्गयोगनिमित्तकत्वेनबहिरङ्गत्वाद्दीङ्प्रातवुन्द्वौत्वेवेत्यस्यान्तरङ्गत्वमितिआहुः ॥

क्रियेत्यादि। प्रकर्षेण गतिशीला पूर्वदेशस्यापूर्वकालिकीति चार्थप्रत्ययात्। संख्यावाचिनेति। अपिनारुचिर्वीप्सेता तद्विजतु बहुशब्दवन्नायंसंख्यावाची अतस्तद्बहुगणेतिसूत्रेबहु
दीनत्रकम्यासंख्यासंज्ञेत्याहसंख्यावदितिगम्यतेइतिभाष्येउक्तम्। संख्यावाचिनियतविषयपरिच्छेदविशेषहेतुत्वम्। नचबहुदीनत्बहुत्वादिकंचन्यादिसंख्याया अकेर्थस्यैवकः।
क्रियानिमित्तोदेशकालनिमित्तोवाअयंशब्दः। प्राचीनमिति। प्राच्यादिशिष्टत्वाद्वैदिकशब्देभ्यइत्यर्थः। अजेर्लुगिति लुक्। सुक्तद्धितलुकीतिङः पोलुक्। तद्धितश्चासर्वविभक्ति
रित्यव्ययत्वात्सौ त्यागभावः। रवेतुकृतेस्वभावान्नपुंसकत्वम्। ब्राह्मणजातीयइतिभावप्रधानोब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणत्वजात्याधारभूतःपिण्डइत्यर्थः। ब्राह्मण जातिरितिषष्ठीत
त्पुरुषःभावप्रधानेनसहकर्मधारयोवा। जातिरिति। अयंभावः। वसुशब्दोहिविधः। रूढोयौगिकश्चातत्रादेर्ज्ञातत्वादिषुप्रसिद्धः आद्यपर्यायःपुष्टिङ्ग एवदृश्यते। वसुनी
तिनपुंसकनिर्देशात्। किंतुक्रियाशब्दोयम्। वद्यतेःक्विन्जातिरितिविग्रहः। स्वरादिनिपातमव्ययमितिअव्ययत्वात्सौलुक्। वसुनीतिःपदमितियस्यप्र
सिद्धिःपितुरिवस्थानमस्येतिबहुव्रीहिः। गोत्रवानिति। स्थानंदेशः। इतिकरोविवक्षार्थः। तेनतुल्यस्थानत्वात्को नाअनुज्ञादिनाःअस्मादेवनिपातनात्पितरिति। इहउत्तर
सूत्रेचहरदत्तः। वस्तुतस्तुष्यजातावितिसूत्रेणवाऋषिनिरितितत्रैववक्ष्यामः। संख्यापाः। अभ्यावृत्तिशब्देनहेतुरिष्यादिभावृत्तिपर्यन्तःप्रवृत्तौनकृत्वइत्यर्थः।
तेत्रविवक्षितमर्थमाह। अभ्यावृत्तिर्जेति। भूरिवारानिति। भूरिशब्दस्यैकिकसंख्यावाचित्वेपिनेहग्रहणम्। बहुगणेतिसूत्रेबहुगणस्यनियमार्थत्वान्नेनियतसंख्यावाचिबहु
वतितर्हिबहोरेवेतिनिर्देशशरीरम्। रूपेविशेषाभावेपिवस्तुगतिमनुरुद्धाहसंयोगान्तस्येति। प्राचोग्रन्थंनिरस्यति। नत्विति। यदिसोरुकारउच्चारणार्थस्तर्हिनिरनुबन्धकत्वात्सएव
ग्राह्योनतुसुचः। यदितुउकारइत्तथापिसुजग्रहोदुर्लभः। सुचउकारस्योच्चारणार्थत्वात्। अथापयमपिदृत्संज्ञकइतिदुराग्रहः तथापितदनुबन्धकपरिभाषयादोषएव किंचसु
तिसीतिसाहचर्याद्विभक्तएवतत्रगृह्यतेतदाह। सिचदृवेति। बहुधादिवस्यभुङ्क्ष्वितिरुत्वोर्थप्रयोगेकालेधिकरणइतिषष्ठीतिहरदत्तः॥ ७ एवंचबहुगणेतिसूत्रंविद्यार्थमेवेति। दुर्लभ
इति। अनुनासिकत्वविशिष्टस्यैवतत्रग्रहात्तदनिभावः। अयमपीत्संज्ञकइति। विधेयविषयेउच्चारणार्थस्यापीत्संज्ञालोपाविति तस्यलोपइतिसूत्रेभाष्योक्तेरितिभावः ॥

निष्कर्षविरोधादिति। तत्सूत्रस्थतदीयनिष्कर्षविरोधादित्यर्थः। दिक्षदर्थस्येत्यादौ प्रेष्यबुवोरित्यत्रचशेषइत्यस्य निवृत्यारुत्वोर्यतिसूत्रेपितस्यासंबन्धइतिहरदत्ताशयोत्रेत्यन्योप्यथ
मान्तादिति प्रकृत्यर्थबोधकतुल्यर्थः। तदाह। प्रकृतेरोत्यइति। तदूहणंत्वर्थमिति। प्रकृतवचनेवर्त्तमानस्यप्रथमान्तत्वमेवसंभवतीतिभावः। उच्यमानतेति। नचवचनशब्दीयप्रकृतिप्रत्य
यार्थयोः प्रकृत्यर्थस्वमयट्प्रकृत्यर्थविशेषणतात्युडर्थस्यविधेयप्रत्ययविशेषणतेत्यस्यान्याय्यत्वमितिवाच्यम्। प्रकृतेतिलुप्तप्रथमान्तनामिनंपदंवचनेइतिचप्रत्ययपार्थः। कृत्यवचनाधिक
एतच्चप्रामादिकुशेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतयातिङन्तेनोदाहरणमितिप्रागुक्तनिष्कर्षविरोधात्। तत्प्रकृतवचनेमयट्। प्राचुर्येणो
तिः। यद्यपिप्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रेरूढः तथापीहवचनग्रहणादयंविशेषोलभ्यते। तदियादृशस्यप्रकृतस्यार्थेकेमयटावचनंप्रत्यायनंतत्रयथास्यादित्येवमर्थं
मा। भादेतिप्रथमान्तात्प्रकृतेरोत्येप्रत्ययः स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिरोलिङ्गमा। अस्मिन्नर्थेतदूहणेत्वर्थमा। दितिसूत्रेइति। अस्मिन्नर्थेउच्यमानताप्रकृतत्वाच्चप्रकृत्य
र्थेविशेषणंत्युटोक्तमधिकरणत्वंतुमयडर्थः। अतएवविशेष्यनिघ्नाः। तदाह। अन्नमयोयज्ञइति। अन्नेप्रकृतमुच्यतेत्यन्नमित्यर्थः। यत्तुप्राचांक्तंतदितिप्रथमासम
र्थात्प्राचुर्येणप्रस्तुतमत्रेत्यर्थेमयट्स्यादिति। यच्चमाचरन्नुः प्राचुर्येणेत्यादिप्रत्ययार्थेविशेषणमिति। तन्नेदंवक्तव्यम्। वच्यर्थत्यागानुपपत्ताअधिकरणत्वक्ति
यासाकाङ्क्षत्वेनतद्व्याहारेगौरवंचेतिमूलेदोक्तः। टीकायांतुप्रकृत्यर्थेतिवक्तव्येप्रत्ययार्थेत्युक्तिः रभसकृताज्ञाकरविरुद्धांचेत्यास्तांतावत्। निपातसमुदाय
इति। उपदेशपारंपर्यवर्त्तते ॥ ॐ रणदित्याकाङ्क्षायांप्रकृत्यर्थस्यैवलाभात्तस्यैवोच्यमानतेत्याशयेनैवमुक्तेः। ल्युटोक्तमिति। ल्युडन्तेनाधिकरण
त्वमित्यर्थः। मयडर्थइति। नैवंस्वार्थिकप्रकरणविरोधः। आद्येतत्प्रकरणपाठस्यचारितार्थ्यात्। वस्तुतउच्यमानताप्रकृत्यर्थस्यप्रायिकी। अतएवनैजामयोद्यापिपा
वनीमयंभवन्मयोद्यापतिनावनीपतिरितिसिद्धम्। भवतीप्रचुरइतिहितत्रार्थः। भवत्यापूर्णहृदयइतियावत्। अतएवानन्दमयाधिकरणेविकारशब्देनेतिवेदान्तचर्चा
दितिसूत्रेतन्मयट्परतयारतिकृद्भिर्व्याख्यातम्। नहितत्रोच्यमानतास्वारसिकीभवति दिक् ॥

वचनाश्चेति।सुप्सुपेतिसमासस्तेन प्रातिपदिकत्वमित्यन्येकण्ड्वादियगन्तादिति।नेतेभ्यः कर्तरि क्विप्।दृश्यतेदृतिकण्ड्वादिसूत्रस्थभाष्यंतुअजन्तकण्ड्वादिपरम्।नत्रैव निष्टक्तेप्राध्रुवा
वितत्वात्।कण्डूरित्यादौकर्त्रर्थीनवगमान्नतेभ्यः क्विबितितदाशयंकैयटग्रन्थः।नचघ्रकृतेतदस्ति।भिषगित्युक्तेकर्त्रर्थावगमादित्याशयः।पितरएवदेवतेति।तत्र सर्वदृश्यादृत्य
र्थः।अतएवसूत्रादेवताशब्दस्यपरनिपातः।फलान्तरमाहेति।एवंचत्रा जितिपाठेपिनदोषइतिभावः।स्वसमानाधिकरणेति।अत्रसामानाधिकरण्यंदेयंदेयमिति जातिविवक्षया वदाश्रयम
वचनाच्चप्रातिपदिकादपिप्रत्ययः।भेषजमिति।भिषज्यतेः कण्ड्वादियगन्तात्क्विप्।भिषक्।भिषजामिदंभेषजम्।अस्मादेवनिपातनादेकारः।पितृदेवतेतिः पितरए
वदेवतेतिकर्मधारयः ततोयत्।अर्घ्यमिति।मूल्येपूजायांविधावर्घइत्यमरः।आग्नीध्रमिति।अग्नीधः शरणेरणंभवेत्यिअनोदानंशैषिकेषुपठ्यते ततस्मादञ्।अघ्र
दानलंफलम्।फलान्तरमाह।स्त्रियामिति।समानंधारणमस्याः साधारणी।अनेकंप्रत्यविशिष्टसंबन्धात्।एषोदरादित्वात्समानस्यसभावः ततोऽञ्।ङीप्।सभा
वेटापि।वर्णेचानित्ये।अनित्यत्वमिहस्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वम्।अतएवरक्तेदृश्यूपरसूत्रेसार्थकत्वाल्लादिनारक्तेलौहित्यस्यायादाश्रयमव
स्थानेननित्यतयापूर्वेणासिद्धेः।लिङ्गबाधनंचेति।प्रातिपदिकानद्विताद्रतिपक्षंप्रतिपदविधिसमानेणापेवादत्वमितिपक्षंचाश्रित्येवार्तिकमुक्तंचवर्त्य
वविधेर्यशिष्टानुवादः प्रतिपदविहितेनकनालिङ्गनिमित्तस्यप्रत्ययस्यनित्यंबाधः प्रायेणसवावक्तेपूर्वत्रयैः।नचद्यापूग्रहणसामर्थ्यादिष्टसिद्धिः।एतपक्षेन
शब्दाभ्यामित्यन्तस्वार्थिककनिप्रायेणतद्ग्रहणेनचरितार्थत्वात्।वस्तुतस्तुसुबन्तानद्विताः निरवकाशत्वेनैवापवादत्वंतथाचेदंवार्तिकंनकर्तव्यम् ॥
नवस्थितमित्यर्थः।यावदाश्रयमवस्थानेनेति।रक्तनदव्यान्तरेणवर्णान्तरेणतुल्यादनेदृतिशेषः।यद्वापूर्वरूपाणामभिभवएवतत्रनतुनाशइतिभावः।प्रातिपदिकानद्विताद्रति।
अत्यन्तस्वार्थिकाद्रतिशेषः।इतिपक्षेचेति।अन्तरङ्गत्वाद्बाधकत्वमित्यपिवोद्यम्।स्त्रीत्वनिरपेक्षत्वेनास्यान्तरङ्गत्वम्।प्रतिपदेति।अन्तरङ्गेणेत्यपिवोद्यम्।इतएवज्ञापकाद्
त्यन्तस्वार्थिकानारभ्यड्ग्रावितिनिरस्तमितिभाष्यानुसारीमार्गः।नचेत्यादिरवोचामेत्यन्तंतुरसिताद्यनुरोधेनेतिदिक् ॥

जातिशब्देभ्योपीति। तेभ्योपि कृत्तेपश्चात्तनसैकत्वविशिष्टस्यबोपदृतिभावः।अतएवपदशः स्वरशदृतिशिष्टप्रयोगः।नह्यनेति।एवंभूतानाब्राह्मणानासहस्रत्वेपि पूर्व
र्थादितिभावः।वीप्साचास्त्येवेति।एवमेवमुक्तम्।तेषामत्यन्ताशुद्धत्वस्यप्रतिपाद्यत्वात्।द्व्यचोऽवरमितिह्यजपेक्षयान्यूनमित्यर्थदृतितद्व्याख्यातारः।द्व्यचोवरंयत्तत्तथासर्वविदितोन्यूनतेति
वाममस्तुमन्यतेजातिशब्देभ्योपिभवत्येवेति।तथाचजश्शसोरिशिरितिसूत्रेनसासहचरितस्यशसोग्रहणादिहनभवतिकुण्डशोदृतिवनशःप्रविशति मकैकशःपि
त्संयुक्तानिदृतिर्द्विवचनशसोःसहप्रयोगदृतिचेत्।कृन्दोवदृषयःकुर्वन्तीतिहरदत्तः।अतएवसुपदृतिसूत्रेएकैकशदृतिप्राचोग्रन्थःप्रामादिकदृ जातिदूरेईयोरिति।
कथंतर्हिअव्रतानाममन्त्राणांजातिमात्रेपजीविनाम्।सहस्रशस्तमेसानांपरिषत्वेनवियतेदृति।नह्यत्रबीप्सास्तिनापिकोरकत्वमितिचेत्।अत्राहुः।सर्वमि सहस्रत्वेसमेता।तेषामपिय
रिषत्वेनेत्यर्थः।तथाचसमवायक्रियांप्रतिकर्तृत्वंबीप्साचास्त्येवेति।एतेनएकशएकवचनादिसंगच्छतेइतिविभाषागोरश्वहलदृत्यत्रारःतत्तष्टाप्तस्मिदमव्ययपूर्वयोर्विभाषयो
ति।प्रतिनिधिप्रतिदानेचयस्मादितिपञ्चमीआद्यादिभ्यदृति।तस्मादितउद्दत्तमर्थदृस्वमित्येतत्रलिङ्गं।वक्तव्यमितिशेषस्तुअतएवदृतिसूत्रमदंशिष्टेप्र।अरुर्मनः।
चिश्वेतिपूर्वेणसिद्धस्यापिचेरनुवादोयंलोपस्यतत्संनियोगशिष्टार्थम्।विभाषासाति।विभाष्यतेविकल्प्यतेइतिविभाषागोरश्वहलदृत्यत्रारःतत्तष्टाप्तस्मिदमव्ययपूर्वयोर्विभाषयो
र्मद्योपयससुविभाषयेत्यादौविभक्तेर्ईर्शनात्।डाचिविवक्षितदृति।परस्तुनम्यंतुअन्योन्याश्रयःस्यात्।डाविरुतेहिचेसतिडाजवगतेर्ईनातस्यांचसत्यांडाजितिभवतिखरटखरटाकरोती
ति।खरटदित्यस्यद्विर्वादिपूर्ववत्।ह्यजर्दीत्युक्तेःत्रनस्यात्।नह्यस्यार्दीह्यच्किंतुन्यच्।यत्तुप्राचोक्तंदित्वोपेसतिह्यचोवरंयत्तत्तदर्दीयस्येतित्रासत्यत्तस्यनिर्मूलत्वात्।खरटखरटाक
रोतीत्यादौअन्यापेक्षायदपिन्याचख्युःपरमापकर्षेक्रियमाणेद्व्यचोवर्ज्यंभाव्यपकर्षोविवक्षितदृत्याहुःदित्वोपेसतीत्यादितदपिउक्तदोषादाकरविरोधाच्चोपेस्यम्।बीजेनसहेति।वृत्ति
विषयेबीजशब्देबीजावापसहितेविलेखनेवर्त्ततेसमयाच्चकालंयापयतीत्यर्थदृति।हरदत्तस्त्वाह ॥ तदर्थः।उक्तदोषात्।सत्यत्तस्यनिर्मूलत्वरूपात्।पटपटाकरोतीत्यत्रासिद्धिप्रसंगात्।दित्वो
पेसत्युत्तरार्दीयेकाच्त्वात्दृतिबोद्धम्।वर्त्ततेदृति।एतेनबीजेनसहभुवःकर्षणेवीजानामपिकर्षणेदृष्टासिद्धिःकर्षकस्येत्यपास्तम्इत्यर्थदृतिति।वृत्तौसमयशब्दस्यतद्व्यापनेवृत्तिः।भृत्यादिकर्त्ती

समयोनियमइति।निर्णयस्तस्यापनायामित्यर्थः।कर्त्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयः।सएवनियमइत्यन्ये।कर्मव्यापारेत्यादि।निवृत्तप्रेषणादित्यर्थः।हेतुमध्यिवि।पुनस्तत्रैवव्यापारेइत्यर्थः॥ इतितद्धितप्र
क्रिया॥इत्येवमादीनामितिसाकाङ्क्षत्वादित्यनेनान्वयः।स्वरूपेति।देइतीत्यादिः।ननुवाक्यधात्वोर्द्वित्ववारणायावश्यकेनपदस्येत्यपकर्षणेनैवसिद्धेसर्वस्येत्यर्थमतआह।सर्वशब्दस्यइति।ननुक
समयोनियमः॥अद्यकर्त्तव्यत्वेननिर्णीतमर्थंविघटयितुमद्यमेपारवश्यंघ्नोस्यसमयःइत्येवंयोबहुषुदिवसेष्वाहसएवमुच्यतेइति।सपत्रनिष्पत्रात्पतन्त्यनेनेतिपत्रम्।शरणंपुंस्व
गतोवर्हःरापत्रंनिष्पत्रंवाकरोतिभूतेतमिति।पत्राणिपर्णानि।शूलात्पाके।पाकेकिम्।शूलंकरोतिकट्वम्।शूलमुदररोगः।सत्यादृशपथे।भाण्डंरत्नादिद्रव्यजातम्।केनत्यमि
तिमयैतद्गृह्यमितिबुद्ध्यापरीक्षादिनासत्यंकारद्रव्यप्रदानेनचदृढंकरोतीत्यर्थः।तथैवतव्यम्।पादार्घाभ्यांहृतिचेत्तरस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थेयत्।परिक्रयणंपरिक्रयः।परिक्रयश्चपणंचेति।
कर्मव्यापारमात्रवाचिनोवपेर्हेतुमणिचिल्लुट्।मङ्गल्यमुण्डनेनेति।चौलदीक्षादौ।भद्राचेति।भद्रादित्यत्रगृहणमितितुनोक्तम्।मङ्गल्यादिभ्योविप्रसङ्गात्।तत्रतद्धितप्रक्रि
याःसर्वस्यद्वे।नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनांविधेयकार्यंणोरनिर्देशेनसाकाङ्क्षत्वात्त्वरितत्वाच्चाधिकारेयमानाहृत्यधिकृत्येति।एतदर्थरूपनाधिकृत्येत्यग्रेःस्वरूपग्रह
णंतुनभवतिनाग्रेडितस्यान्यस्यतुवेतिलिङ्गात्।सर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्र्येसर्वावयवोपेतस्यद्वित्वेनतुकश्चिदव्यवयवोवर्त्यइत्यर्थः।इहद्वेइतिसंख्यापेक्षंशब्दरूपे
गृह्येते।शब्दानुशासन प्रस्तावात्सर्वस्येतिस्थानषष्ठीसोयंस्थानेद्विर्वचनपक्षः।यदितुउच्चारणमेवसंख्येयंतदास्थान्यादेशाभावोनास्ति।निरवयवोहिद्वित्वेनासंख्येन
नंकिमुच्चार्यतेअतः सर्वस्येतिअद्याहतोच्चारणशब्दापेक्षयाकर्त्तृकर्मणोःकृतीतिकर्मणिषष्ठीसर्वेद्विरुच्चार्येतिफलितोर्थः।सोयंद्विःप्रयोगोद्विर्वचनंस्थानिवद्भावेन
षेस्थानिवद्भावेन समुदायस्यैवपदत्वंस्यात् नावयवयोः तत्रपदकार्याणिनस्युः ॥ ७ स्थिदिति। यद्यपिविनिगमनाविरहेणैकाद्विर्वचनेनैजाम्योद्वयवद्वित्वसिद्धं
तथाप्यस्यद्वित्वस्यस्थानेद्विर्वचनत्वलाभार्थंपुनस्तदुच्चारणम्।अन्यथाषष्ठद्वित्वविद्विःप्रयोगएवस्यात्इतिबोद्धव्यंतदाह।सर्वस्येति।स्थानषष्ठीति।तेचणस्नेत्यतस्तास्थानेन्तर
तमपरिभाषयाचस्थानिसमानाकारपदरूपेएवेतिबोद्धव्यम्।कर्मणिषष्ठीति।एवचस्थानषष्ठीत्वाभावेनतस्यस्थानिताप्रसक्तिरेवेतिबोद्धव्यम्।पूर्वरूपत्वमित्यादौ।तेनिपा।

प्रत्ययस्तमिति।अ ज्ञायमानेत्यर्थः।द्विवचनमनुपपन्नंस्यादिति।द्विरितिसुजन्तमेवोच्येतेतिभावः।द्विरावृतआदेशोभवतीत्यर्थः।द्वेपदेइति।तेचोक्तरीत्यास्थानिसदृशएवेतिनाप्रत्येकंपदसं
ज्ञेतेनाग्रेग्रहणादौ पूर्वरूपादिसिद्धम्।एकान्द्विर्वचनन्यायस्यतुनविषयः।समुदायपदत्वेनावयवानामननुग्रहात्।प्रत्येकमपिविहितत्वबुद्धिरस्त्वेनतदर्थेनैकपदान्तरत्व
स्यापिसत्त्वेनकर्यंमापचसिपचसिदेवदत्तेत्यादावेकान्तरेतिवाच्यम्।विशिष्टस्यापिवक्ष्यमाणरीत्यापदत्वेनैकान्तरेभवतीतिविशिष्टार्थसत्वेनादोषात्।द्विःपठ्यतेइतिन्यासर्वदृत्यर्थः।अर्थ
भेदाभावादितिभावः।ततश्चयस्मादितिपःपरस्यातिङ्सपूर्वसादभिभवतीतिभावः।सक्यभेदाद्वित्वात्पूर्वप्रवृत्तत्वेपिलस्येलस्यैतिन्यायस्यविषयः।यत्तुप्रथमसिपजादिप्रवेशेननद्व्य
तद्यथाअपचन्नपचन्नितिङ्मुट्।वृक्षानवृक्षानितिपदान्तस्येतिणत्वनिषेधःअग्रेअग्रेइङ्पदान्तादितिपूर्वरूपेत्यत्रिकिंवापदान्तत्वप्रयुक्तैकादेशेनकार्यिणस्युःतद्यथा
अग्नीनाग्नीनअतोगुणेइतिपररूपंस्यादितिचेत्।अत्राहुः।यदिप्रत्यस्तमित्यवयवभेदःसमुदायस्यैकएवआदेशःस्यात्द्वेइतिद्विवचनमनुपपन्नंस्यात्अतोद्वेइतिवेच्चत्रैकस्य
पदस्यस्थानेद्वेपदेसमुदितेपुगपदादेशेनविधीयेतेतत्रस्थानिवद्भावेनसमुदायस्यपदत्वम्।सतएवचोपदयोरपीतिनकश्चिद्दोषः।द्विर्योगपदेतुप्रत्येकंपदसंज्ञास्यादेव।समुदा
यस्यतित्वम्।पचसिपचसीत्यादौहिसएवधातुःप्रत्ययश्चद्विःपठ्यते।ततश्चयस्मात्प्रत्ययोविहितःतदादितेस्तामितिविधीयमानापदसंज्ञासमुदायस्यापिवर्तते।तेनपचसीहादिसिद्ध
तिःयद्यपीहसमुदायस्यैवपदत्वेनावयवानामितिभाष्यस्वरसस्तथापिभाष्यंभङ्क्त्वानेयमवयवेपदकार्याणांप्रागुक्तौनिर्बीजत्वात्द्रष्टव्यन्यत्रविस्तरः ॥७॥ हृणाद्विर्वचनेप्रत्ययमद्यपा
तेनतद्ग्रहणेनग्रहणाद्वासमुदायस्यपदत्वमितिनन्।एकैकस्यैकपदकृतादिपर्यायाधिकरणत्वेनतत्समुदायमद्यपतितस्यतद्ग्रहणेनग्रहणायोगात्।तदन्तसंज्ञासूत्रेभाष्येसन्न्यायस्यनेदमदसोर
कोरितिज्ञापकमूलकत्वोक्त्याशङ्क्यायमद्यपातविषयत्वाच्चपौनःपुन्यमित्यादितुकृताष्टमिकद्विर्वाद्प्रातिपदिकत्वेपिकस्कादिषुकौनस्कुतश्चब्दपाठेनतद्विहितइतिज्ञापनेननसिद्धमितिभावःते
नेतिअवयवस्यपदत्वेनेत्यर्थः।पुनःपुनर्ज्ञायमानापुराणीत्यादौपदावयवत्वविशिष्टपदत्वेनावग्रहसिद्धिः।अवान्तरपदत्वेएवावग्रहादितिभावः।आदिनापौनःपुनिकइत्यत्रसमुदायस्यसुबन्तत्वा
द्रुञ्सिद्धेःसंग्रहद्रुत्यभिमानः।भाष्यस्वरसइति।समुदायवाक्यपरिसमाप्तिस्थापदत्वमितिहितन्नोक्तम्।भङ्क्त्वेतिनयापिपदत्वमित्येवमित्यर्थः ॥

नित्यतायामिति। पौनपुन्यदृत्यर्थः। द्योतेति। दृशार्थदृतिवक्तव्ये क्रियासमभि[illegible]हार ग्रहणंतु अनटपकर्षेएवज्ञापकमितिभावः। परिगृहीतसाधनेति। तिङन्तवाच्येत्यर्थः। तिङन्तस्ये
वलोकेर्थबोधकत्वेनप्रतीतस्यैवचार्थस्यहिर्भूताभीष्ण्याद्याकाङ्क्षासंभवादि[illegible]भावः। नानाकारकेति। आभीष्ण्याद्यपेक्षयातदाकाङ्क्षायाअन्तरङ्गत्वेनेतिभावः। उक्तमेवविवृणोति। किंचे
सर्वस्येतिकिम्। खादिषितिपदसंज्ञामादयस्याभ्यामित्यादौप्रकृतिभागमात्रस्यमाभूत्। नित्यवीप्सयोः। द्योत्येइतिनपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः। एकवद्भावश्चवोद्यः। पदस्येति।
वक्ष्यमाणमिहापकृष्यमितिभावः। तेननित्यतायांविधीयमानंद्विर्वचनंधातुमात्रस्यनभवति। किंचपदस्योच्यमानंद्विर्वचनंबहिरङ्गमन्तरङ्गन्यातोर्यङंनबाधते। अन्यथाहिभृ
शार्थेसावकाशोयंयौनः पुन्येपरेणद्विर्वचनेननाद्द्योत। यत्तुवदन्तिपरिगृहीतसाधनाक्रियाव्यवहारोपयोगिनीतदनुविधानाद्धातुमात्रस्यद्वित्वेनेतिचिन्त्यम्। उक्तरीत्यानानाकार
कविशिष्टक्रियासमर्पकस्यवाक्यस्यैवद्वित्वापत्तेः। किंचभावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतोंचतदुक्तरीत्याद्वित्वेसत्यनन्तरंपदान्तरैः साधनांशेतत्रापिपू
र्यतदृतिचेत् तर्हितत्रैवधातुमात्रस्यद्वित्वंकेनवार्यताम्। किंचतद्देवकर्तृकर्मलकारस्थलेपिधातुमात्रद्वित्वंदुर्वारमित्यास्तांसाधनम्। ननुयत्रनित्यतावगत्यनन्तरंपदान्तरैः साधनांशेतत्रापिपू
चनेननस्यादितिचेन्नावार्तिककारवचनादेतत्सिद्धेः। तथापिहेषेवगतिः। यत्तुवदन्तिप्रपचतिप्रपचतीत्यादौधातूपसर्गसमुदायक्रियाविशेषवाचीआभीष्ण्यद्योत्यक्रियावाचीधातुरेव
सर्गयोः इष्यकृत्यनेतत्रक्रियाधर्मोनित्यतासमुदायस्येतितस्यैवद्वित्वंचनमित्यादि। अत्रेदंवक्तव्यम्। कल्पितेनेवदृष्यङ्कनयथाडागमः षाष्ठद्वित्वंतुनेष्यते। एवमाष्टमिक
द्वित्वस्यापिप्रत्यासत्तिकोवारयेत्। क्रियाधर्मोनित्यत्वमित्यपिव्यर्थउपन्यासश्चलकारार्थयोः कर्तृकर्मणोरपिक्रियानिरूप्यतयाविशिष्टदेवलकारापत्तेः। तस्यधात्वंशोस्तीतिचेन्।
तर्हिन्यूरेवल्लादयः। तद्वियोनांनिरूपकत्वेचरितार्थत्वात्। दृदंत्वंपेयम्। सगतिकस्यद्वित्वेसेकपदेनास्त्येवास्थानिनःपदत्वाभावेनआदेशेपितस्यदोर्लभ्नेजाभयोर्डे
स्यादिना। नित्यतावगत्यनन्तरमिति। यङन्तेसाधनसंबन्धात्यागपिधातोर्नित्यतासंबन्धदर्शनादितिभावः। अथाद्यादिविषयेवाक्यद्वित्वंचारणार्थमयकर्षआवश्यकइत्याशयेनेति। तेनेत्यादि।
सगतिकस्येतिवक्तव्यमितिहितद्वचनम्। विशिष्टदेवलउपसर्गविशिष्टेवा। आभीष्ण्यस्यक्रियाविशेषधर्मत्ववक्तयोरपिक्रियाविशेषनिरूप्यत्वादितिभावः॥

समुदायस्यषट्त्वमित्यिपचतिप्रपचतीत्यस्योक्तरीत्यातिङ-न्तत्वादित्यर्थः।नन्वतिरिति।नचमन्द्यतिरेकस्यैवषट्त्वात्।प्रयोगेपटोयंपट इत्यादौअर्थभेदाभावेनषट्त्वापत्तौअम्बष्टोय
घटअस्मिन्नित्यत्रैकान्तरतास्यादितिवाच्यम्।अनभिधानात्।ध्वनितंचेदंभाष्ये।ननुनावतस्तिङन्तत्वेपितदनन्तरंसतिशिष्टत्वात्तदन्तस्यापतिः।नचेष्टापत्तिः।स्थानेहिवेनिपक्षेदन्तभ
त्वादितिचेन्नेतत्सेत्युद्भूतावयवभेदसमुदायस्यैवादेशत्वेनसमुदायेतिङन्तत्वस्यसुलभत्वेनेष्टापतेरितएववारुन्धेराह।वस्तुतस्त्विति।पौनःपुन्यमित्यादिनात्रहिपुनःपुनर्भवितरि
वर्त्तमानात्पुनःपुनःशब्दाद्भूकेभावेचप्रत्ययः।अन्तरङ्गत्वादिति।लुक्त्वाचेत्यपिबोद्यम्।एवंचयत्रसंघातेपूर्वोभागःपदमितिनियमार्थेनसमासग्रहणेनाप्रातिपदिकत्वात्प्रत्ययानु

हिःप्रयोगपक्षेतुप्रथमगतिंविहायावशिष्टस्यसमुदायस्यपदत्वप्राप्तेर्नसिन्सत्यपिनसतिः।वस्तुतस्त्विहहिःप्रयोगपक्षेदुर्बलःपौनःपुन्यंपौनःपुनिकइ
तिसमुदायात्यञ्प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गात्।तत्रहिअन्तरङ्गत्वात्समासात्सुपोलुकिहित्वंप्रवर्त्ततेतत्किंचतत्रैकपद्याभावेपुनःपुनर्जायमानापुराणीत्यादावग्रहोः
पिनसिद्ध्येदित्यत्रविस्तरः।आभीक्ष्ण्यमितिनदिक्रियाविशेषणंतेनतद्द्योतनार्थंहित्वंक्रियाधर्म्मत्वंचास्यानामैक्यन्याय्यंक्रियाप्राधान्यंचास्यातेस्तिङ्हिप्रयोगा
अन्यथकृतोभावेदृतिवक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥

ॐ त्यत्यापत्तिः।तत्रपदशब्दस्यार्थवत्परत्वमितिभाष्यसंमतपक्षेपिदोषएव।आद्यस्याप्यर्थवत्त्वेनबोधहेतुत्वा
वित्यादिवन्नस्थानेहिर्वचनेतुस्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वंनदिसंबुद्धोरितिज्ञापकेनप्रत्ययलक्षणेनाप्रत्ययदृतिनिषेधाप्रवृत्तिज्ञापनात्स्थानिनःप्रातिपदिकत्वेआदेशेतिदेशेनत
त्तौलभ्यात्।कालबोधकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वमप्युद्भूतावयवभेदसमुदायस्यादेशत्वादुक्तरीत्यासुलभम्।अतएवकस्कादिषुकौतस्कुतपाठश्चरितार्थः।ऐकपद्याभावेद्
तिातद्भाववादिनांमतेइत्यर्थः।वस्तुतस्तन्मतमसंमतमितिप्रागुक्तमित्याद्यावेवदोषौबोद्धौ।अन्यत्रविस्तरदृतिअयंभावः।यद्यपिकौतस्कुतपाठेनकृताष्मिकहित्वादप्रातिपदि
कत्वेपितद्धितोत्पत्तिरित्यपिवक्तुंशक्यम्।तथापिस्थानेहिर्वचनतायामेवज्ञापकत्वमुचितमिति ॥

इतियावदिति।तस्यायोगरूढोयमितिभावः।प्रयोक्तृधर्मइति।अभिधेयधर्मत्वेहिपीडितवीप्सादिशब्दानामेवस्यात्सगतदस्यादीनांतत्रशक्तत्वस्यात्यविषयत्वंस्यादितिभावः।व्याप्तिरेवेति।
नतदिच्छापीतिभावः।आधिकारिकमिति।बुद्धिस्थएकसंख्यायुक्तनानावस्तुविषयमित्यर्थः।एकसंख्यायुक्तेत्युक्तेर्जात्यभिप्रायेणप्रयोगेनद्वित्वम्।एकशेषविषयेचनात्तत्रनेषांक्रि
यागुणद्रव्याभावेर्युगपद्व्ययेप्रतीयतेतत्रबुद्धिस्थेत्यस्यफलमाह।सर्वेत्यादिना।एवंचसर्वदृक्षसेचनाभावेपिनक्षतिःपृथक्संख्यायुक्तेत्यस्यफलंदर्शयितुमाह।एकशेषेत्यादिना।अ
वीप्सायामिति।व्याप्तुमिच्छावीप्सा।व्याप्तिप्रतिपादयिषेतियावत्।साचप्रयोक्तृधर्मः।आबाधवत्।गतगतदस्युक्तेर्प्रियस्यविरगमनादिनापीडितोवाक्यंप्रयुङ्क्तेइतियथाप्रती
यतेतथादृक्षदृक्षसिञ्चतीत्यादावपिव्याप्तिंबुबोधयिषोरिदंवाक्यमित्यवगमात्।शाब्दबोधविषयस्तुव्याप्तिरेवसाचकात्मकम्।तच्चआधिकारिकंसर्वेब्राह्मणाःआमन्त्रिताइत्यादौयथान
हिसाक्षात्सर्वादिप्रयोगेपिअसंङ्ख्यत्वंदृक्षनितानिपन्नुशक्याउपपदादिमहिम्नासंकोचस्यावश्यकत्वात्।गम्भनुसंकोचकंनास्तिनत्रासंकोचदृष्टएव।जातेजातोनिधनमुपै
तीतिवत्।नचैवंदृक्षदृक्षमित्यादौबहुवचनप्रसङ्गः।बहूनांभानेपिवैकल्यसंख्यायास्तत्राभानात्।प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेवहितत्रभासते।अतएवप्रत्येकंविधेयसंबन्धो
लभ्यते।तथाहि।ब्राह्मणायब्राह्मणायशतंदेयमित्युक्तेप्रत्येकंशतंदीयते।एकशेषेतुनैवम्।ब्राह्मणेभ्यःशतंदेयमित्युक्तेनियमेनप्रत्येकंशतंदेयमित्यर्थस्यालाभात्।
अतएवैकशेषेएकवचनंन।यदातुपरिगृहीतद्वित्वानांवीप्सातदाब्राह्मणाभ्यांब्राह्मणाभ्यांशतंदेयमितिभवत्येव।एवंत्रिभ्यस्त्रिभ्यः इत्याद्ययूह्यम्।तदयंनिर्गलितोर्थः।
द्विर्वचनैकशेषयोरनेकप्रतीतिर्नियता।किंतुआद्येएकत्वंद्वित्वंबहुत्वंवाव्यवस्थितमेवप्रतीयतेपदार्थकार्त्स्न्यंचाद्वितीयेतुद्वित्वबहुत्वेएवप्रतीयेते।कार्त्स्न्यंतुनेति।स्यादेतत्प
रिग्रहीतैकत्वानामपिबहुत्वमभिधातुंद्विर्वचनादुत्तरकालंबहुवचनोत्पत्तिरस्तुतथाहि।एकशेषेयथान्येषामर्थः शिष्टेनगम्यतेतद्वत्रद्विशेषेपिशिष्टाभ्यामितरार्थधीः ॥
तएवबुद्धिविषयाणांबहूनांमध्येकतिपयानामेवदृक्षाणांशोभनत्वेप्रतिपाद्येनद्वित्वं यथास्मिन्वनेपञ्चमाषाःशोभनाइति।एवंकस्मैचिदेकःकस्मैचिद्द्वौकस्मैचित्त्रयइत्यर्थंप्रतिपादनेच्छा
यामाषादानादित्येवप्रयोगोनद्वित्वम्।यदात्वेकोदत्तइतिविवक्षातदाद्वित्वम्।तत्रद्रव्योदाहरणंराजोराजःपुरुषइति।इतरार्थधीरिति।एवंचतयोर्विशेषाभावइतिशेषः ॥

सरित्सरिदिति।अत्रस्थानिवद्भावेनप्रातिपदिकत्वम्।प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्ययदृतिनिषेधाप्रवृतेः।योषायोषेत्यादौएकादेशस्यपूर्वान्तत्वास्थानिनस्तत्वेनकृतद्विर्वेतत्सुलभमिति। एके
कमित्यादौसमासत्वातिदेशेनप्रातिपदिकत्वस्यसत्वाच्चेत्यपिवोद्यम्।दृतिदिगिति।एकशेषेतुनपरिगृहीतैकत्वादीनांभानम्।प्रातिपदिकानामेवतत्प्रवृत्तेः।तत्रअक्तिपक्षेव्याप्तिप्रतिपि
यत्तुवदन्ति।अप्रातिपदिकत्वान्नभविष्यतीतितदव्यापकम्।सरित्सरिद्योषायोषेत्यादौउक्तदोषानिस्तारादितिचेत्।अत्रोच्यते।अन्तरङ्गे-कसंख्यावरुद्धेद्विरुक्तार्थः सं
स्थान्तरेनिरवकाशएवानहिवस्तुगत्याबहुत्वमस्तीत्येतावतैवतस्यशब्दबोधआपादयितुंशक्यते।असत्यर्थकेषपितदापत्तेः।अयोग्यंतदिति चेत्सम्प्रकृतेपि।अत्रचलि
ङ्ग-मेकैकस्यप्राचामितिनिर्देशदृतिदिक्।परेर्वर्जनेनेत्यत्रवार्त्तिकम्।परेरसमासेनेहापरित्रिगर्तेर्दृष्टेदेनः।वेतिचवक्तव्यम्।तथाचकारकेषूदाहृतम्।अपहरेः परिहरेः संसारदृति
।उपर्यद्ध्यधसः।कथंतर्हिउपरिशिरसोघटंधारयतीति।अत्राहुः।औत्तराधर्यमात्रमिहविवक्षितम्।नतुस्वामीभ्यम्।अतोवस्तुतस्तत्सत्वेपिनद्विरुक्तम्।विवक्षाहिशब्दप्रधानंकारणम्।
अत्रचउपज्ञोपक्रमंतदाद्याक्रियाप्रथमायामितिसूत्रेप्रयोगोज्ञापकदृतिवाक्यादेःसुन्दरसुन्दरेत्यादिसरिसृमृडितेसत्यामंमतिकोपकृत्सनेषु।आम्रेडितंभर्त्सनेदृतिसूत्रा
भ्यांयथायथंप्राप्तःपुनःवैकल्पिकत्वान्नेहस्यात्।उक्तंहिप्राक्सर्वः पूर्वोवैकल्पिकदृति॥एकंबहुबीहिवद्द्वेद्वित्यनुवर्त्तते।तच्चानुवाद्यसमर्पकंतदाहद्विरुक्तदृतितेनेति।यद्य
प्येतौबहुव्रीहीविशिष्यनविहितौतथापितत्रदृष्टावित्येतावतैवानिर्देश्येतेदृतिभावः।समुदायात्स्विति।तच्चैकवचनमेव।यथाचैतत्तथाग्रागेवोक्तम्।पूर्वभागेदृति।ननूत्तरभा
गेपिनथाहि।द्वेधात्रपुंवद्भावः सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेदृतिवास्त्रियाःपुंवदितिवा।तत्राद्यःपूर्वभागस्यैवभस्त्रैषेनिशापकादित्युक्तम्।द्वितीयस्तुसमानाधिकरणपरत्वेविधीयते।न
चोत्तरभागस्यतदर्थीतिभावः।एतेनेहसूत्रेद्वेदृत्यस्याननुवृत्तौएकेत्यत्रपुंवद्भावापाद्यंहरदत्तादिभिःकृतंप्रत्युक्तम्।एकैकयेत्यत्रपूर्वभागेटापोनिवृत्तिरितिस्वग्रन्थविरोधाच्च ॥
यादयिषायामनेकनावत्ययोगेप्राप्तेयेननाप्राप्तिन्यायेनेदंशास्त्रंद्याद्यात्मकादेशबोधनद्वारानेकप्रयोगस्थौल्यबोधकम्।नदुक्तंभाष्येनिवर्त्तकत्वाद्वेति।अनुवाद्यसमर्पकमिति।इदंसूत्रंवीप्सायां
मेवप्रवर्त्ततेवीप्सायहणमनुवर्त्यवीप्सायांद्वित्वंबहुव्रीहिवद्भावश्चेतिभाष्योक्तेः।एवंचनेनैवद्वित्वसिद्धत्वात्पुनरनेनविधानमफलंगुरुचेतिभावः।हरदत्तादीत्यादिनाकैयटः ॥

स्पष्टार्थेति।स्पष्टप्रयोजनेत्यर्थः।अतएवतन्मयामोक्तमितिभावः।तच्चैकदृत्यादौबहुव्रीहिवद्भावेनसुब्लुगभावः।अन्यथासस्यादेव।दधिदृत्यादेरिवविभक्तिरहितस्यैवसमुदायस्यात्।न चपुनःसुप्लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायात्।अनेनचप्रातिपदिकत्वातिदेशेनैवसुब्लोपतदुत्पत्तीसिद्धेर्नेदमनेनसुपः परस्यगतिदेशात्कार्यातिदेशेलक्षणभेदात्पुनःसुरितिनवाच्यम्।नचप्रत्ययान्तत्वात्कथंप्रातिपदिकत्वमाद्यवयवेकृतेपिसमत्वात्।स्यादिवद्भावेनतस्यापिप्रत्ययान्तत्वात्।सुब्लोप्येकदेशविकृतन्यायेनतत्त्वात्।यदितुबहुव्रीहिवद्भावात्प्रत्ययान्तत्वेपितत्रदृष्टत्वमात्रेणसूत्रभाष्यप्रामाण्यात्प्रातिपदिकत्वंतर्हिप्रकृतेपितुल्यंस्पष्टंचेदंभाष्ये । सुब्लोपपुंवद्भावाविति।अत्रतन्निमित्तंप्रातिपादिकत्वंलक्ष्यते।अन्यथासुब्लोपेनैवउत्तरपदत्वस्यापिलाभात्।ननेत्यत्रनलोपेनजदृत्यपितर्हिस्यादितिचेत्।मैवम्।अत्रहिउत्तरपदाधिकारविशेषेपिनञःसाक्षात्क्रियेनकार्यित्वेननिमित्तभावोबाध्यते।नचाचमदृदेभदृदृदृत्यत्रअचोरहाभ्यामितिरेफस्यद्वित्वप्रसङ्गेआकरेउक्तम्। नेमौरहौकार्यिणौकिंतुनिमित्तमेतौहिर्वचनस्येति।नन्वेवमपिपूर्धूः।पन्थाःपन्थादृत्यादौसमासान्तःस्यादितिचेत्।नासमासाच्चतद्विषयादित्यतःसमासादित्यनुवर्त्तमाने।समासान्ताइतिपुनःसमासग्रहणंहिसमासाधिकारविहितोयः समासः तत्परिग्रहार्थम् ॥

ॐ बुत्पत्तिरपिवक्तव्यास्यात्।यत्तुएकदृत्यत्रान्तोदात्तत्वंतत्फलम्।सह्यादुदात्तःपूर्वपदोत्तरपदयोरभावात्प्रकृतिस्वराप्राप्तेरिति।तन्न।अपदेशिवद्भावेनपूर्वपदत्वसत्वात्।इतितात्पर्यम्।बाध्यतइति।इदंचप्रायामनुरोधेन।यदितुतत्रकौण्डिन्यन्यायेनाप्राप्तिविषयएवास्पष्ट्वेदंहितेषचामितिसूत्रेभाष्येअचोरहाभ्यामित्यत्राचःपरेरफस्यानविधेस्तेनेनावश्यंकार्यप्राप्तंनिमित्तत्वंचाज्ञातमेवज्ञाप्यनदृमिविधेयमेवेतित्रास्तिन्यायविषयः प्रकृतेर्निमित्तत्वंतस्यनावश्यंप्राप्तमितिनायंतत्रविषयइत्युच्यतेतदाराद्रेःकृतीत्यतोत्रविभाषापदमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणेननान्तरीयकादविवनलोपोवारणीयः।नञ्अणूनादिनित्प्रयुज्यार्थमेवेतिदिक्।पूर्धूःपथिपथ्यादितिपाठः ॥

दिति। दिग्यर्थस्तुननेत्यादेनञ्सुभ्यामिति सूत्रेऽपिनातत्रवचनसमासदृत्यतः सम्यसग्रहणापकर्षणेनमुख्यसमासएवतत्प्रवृत्तेः। तत्रसमासग्रहणापकर्षसामर्थ्यादेवसमासान्तोदात्तत्वम
पिना। बहुव्रीहौप्रकृत्येत्यादेरपिसमासस्येसनुवृत्त्यामुख्यसमासएव प्रवृत्तेः। आम्रेडितस्वरतत्वरयोर्विशेषाभावेननदनिदेशाभावाच्च। अत्रकार्यीतिदेशेपिअतिदिश्यमानकार्या
णामुत्पत्तिदेशएवदेशदृतिसिद्धान्तादाम्रेडितानुदात्तत्वंसर्वस्वरबाधकंनञ्सुभ्यामिति नुदत्तरस्वरस्यैवास्याप्यपवादःस्यादितिवोद्यम्। अतएवभाष्येसुब्लोपपुंवद्भावनेवप्रयोजनत्वेनो
तेनातिदेशिकेसमासान्तानामप्रवृत्तेरितिदिक्। प्रकारेगुणवचनस्य। यद्यपिभेदोपिप्रकारदृत्युच्यतेबहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात्। तथापीह
विवक्षितमर्थमाह। सादृश्येदृति। अत्रचब्राह्मणानांपरणम्। अस्तिचसादृश्येप्रकारशब्दः ब्राह्मणप्रकारोयंमाणवकः ब्राह्मणसदृशदृत्यवगमात्। पुंवद्भावदृति। पुं
वंत्कर्मधारयेत्यादिसूत्रेनञ्कोपधादिषपिप्रवर्तनेतेनबहुव्रीहिवद्भावेप्रकृतेकर्मधारयवद्भावोनित्यर्थेतिवोद्यम्। पटुपटुरिति। दहहित्वेनजातीयरो वा
धोनेष्यतेदृतिवामनः। अन्यथाब्राह्मणजातीयदृत्यादावगुणवचनेपिभेदरूपेर्थेसावकाशो जातीयरुगुणवचनेषुसादृश्येपरेणहित्वेनबाध्येतेतिभावः। जया
दित्यस्तुजातीयर्विधौविशेषस्यैवप्रकारशब्दार्थत्वादाह। गुणवचनस्येतिकिम्। सिंहोमाणवकः। अग्निर्माणवकः। यद्यपीहअग्निसिंहशब्दाभ्यांजघन्यत्वागुणो
गम्यतेतथापिगुणवचनग्रहणसामर्थ्यात्मुख्यस्यैवगुणपराणामेवहित्वेनत्वन्येषामित्याकरः। नवंनवंप्रीतिरहोकरोतीत्यत्रवीप्सायांद्वित्वम्। अनेनतुद्वित्वेसु
ब्लुक्स्यात्। यज्ञनवनयाचनवायुभिरादेदृतिपुंवद्भावः। कथंभीतभीतस्वरीतमयूरवदृतिभारविः ॥ ७ ॥ नञ्विति। कोपधादिषपीति। निषेधविषयेदृत्यर्थः।
तेनप्रियासदृशीरूपेप्रियेत्यादिसिद्धिः। भेदरूपेर्थेदृति। भेदसादृश्ययोरुभयोरपिजातीयरोविधानादितिभावः। परेणेति। जातीयरः स्वार्थिकत्वेनगुणवचनजातीयान्तेसावका
शत्वंद्वित्वस्येतिभावः। नचजातीयरःसादृश्यस्योक्तत्वेनतद्न्तेद्वित्वस्याप्रवृत्तेः कथमस्यसावकाशताभेदेपितस्यविधानेनलोटेवासहायेनसादृश्यस्यबलवत्त्वात्भेदार्थजा
तीयान्तेनतः सादृश्यविवक्षायांचारितार्थ्यादेवेतितात्पर्यम्। अन्यथानवकाशत्वेनेतिवोद्यम्। आकरदृति। भाष्यमित्यर्थः। पुंवद्भावदृति। यथात्रपुंवत्वंभवतितथासुब्लुक्स्यादितिभावः ॥

दित्वायोगादिति। गुणवचनत्वाभावाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। एवं च पूर्वखण्डे विभक्तिश्रवणं स्यादिति भावः। अनिरभसेति। तादृशवचनानुपलम्भादिति भावः। अवस्थासु। तद्विशेषेषु। सुक्प्राप्तेरिति। तादृशेत्रदित्वमिति भावः। कथंचिद्याख्येयमिति। एकं मन्द्रपदमतिशयत्सकम्। कमलानिकमलानीतिवदिति परे। वीप्साभावादिति। एकस्यैकमेवमूलम्। इतरेषां तु परिसञ्चिवेशाये
दृवशब्देनसादृश्यस्योक्ततयेहप्रकारेद्वित्वायोगात्तत्समभीतेभ्योभीतद्वतिकथंचिद्याख्येयम्। तेनातिभीतद्वतिफलितम्। यत्तु आधिक्येद्वेद्वतिवार्तिकेनभीतभीतादौद्वित्वमि
तिदुर्घटवृत्तिकारादिभिरुक्तंतदतिरभसोक्तिमात्रम्। अथकथंखिन्नःखिन्नः शिखरिषुपदंन्यस्यगन्नासियत्र क्षीणः क्षीणः परिलघुपयःस्रोतसांचोपभुज्येतिमेघदूतः। एकस्यापि
खेदावस्थासुसयावस्थासुचभेदंपरिकल्प्यवीप्सोद्वा। अथकथंमन्दंमन्दंद्वतिपवनश्चानुकूलोयथात्वामितिमेघः। मन्दमन्दमुदितः प्रययौसमितिषत्वलुक्प्राप्तेःवीप्सार्थस्यचासं
भवादितिचेत्सत्यम्। स्वतोमन्दगामिनंतंपवनोमन्दंनुद्तीतिकथञ्चिद्याख्येयम्। सिद्धस्यगतेश्चिन्तनीयत्वात्तदानुपूर्व्येतिवीप्साभावादारंभः। न्यायसिद्धइति। यावद्विः
शब्दैःसेवोद्घोर्थमवगच्छतितावतांप्रयोक्तव्यत्वादितिभावः। कर्मव्यतिहारद्वति। क्रियाविनिमयद्वत्यर्थः। द्वेद्वति। नित्यमेवेदंद्वित्वम्। बाहुलकंतुसमासवद्भावस्यैवासु
पःसुर्वक्तव्यद्वति। अत्रकेचित्। द्वितीयादीनामेवेदंस्वादेशविधानम्। अतस्त्वोत्तरदलेऽपिद्वितीयादयएवनतुप्रथमातत्राप्येकवचनमेवनतुबहुत्वान्तरम्। एतच्चदुर्गप
रिशिष्टकण्ठाभरणादिष्वर्वाचीनग्रन्थेषुस्पष्टम्। तदेतदुक्तंप्राचाद्वितीयैकवचनान्तत्वंपरपदस्येति। एतच्चसर्वमयाणिनीयंभाष्यादावनुक्त्वात्तदेतत्प्रधनयन्न
वचनान्तरमुदाहरंति। अन्योन्याश्रयेत्यादि। माघद्वति। सचभाष्यानुगुणएवेतिभावः। तथा चार्यावीचीनमतंकथयोपिनानुरुद्ध्यमेद्वत्युक्त्वा तथाचभारविः। क्षितिनभःसुरलोक
निवासिभिःकृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरितिप्रायुङ्क्त। अत्रहिअदृष्टःपरस्परोयैरितिविग्रहेप्रथमान्ततास्पष्टैवेतिदिक्। तृतीयादिषुपुंवदितिप्राचोग्रन्थंपरिकुर्वन्नाह। अत्रके
चिदिति ॥ ॐ सोगौणोमूलशब्दपदेशः। नचैकरूपंभागानांस्थौल्यंकिंतुयथामूलमुपचीयतेस्थौल्यमितितद्भावद्वतिभावः। समासवद्भावस्यैवेति। तत्रलस्यभेदेनकचित्स्व
रूपनिरेवकचिद्प्रवृत्तिरेव। अतएवभाष्येऽन्यशब्दस्यसमासवद्भावरहितमेवोदाहरणमितरशब्दस्यतत्सहितमेवदत्तम्। वचनान्तरमिति। द्वितीयादीनामितिशेषः ॥

एकशेषप्रतिबन्धेति।एकार्थीभावयोग्यद्वितीयाभावादुभयत्रापिवृत्तिरित्याभावदूतितत्त्वम्।एतेनयांयांक्रियदूयत्रनदूत्वंकिंतुदायेवयत्तच्छब्दोभिन्नभिन्नरूपेणैवबुद्धिस्थकान्तानां
यत्परामर्शकाविति सर्वासांनन्मुखीत्वप्रतीतिरित्यपास्तम्।प्रेक्षणविषययत्पदार्थव्यापकत्वस्यनमुखीत्वेपिप्रत्ययेनणत्वप्राप्तेर्दुर्वारत्वाच्चदूदृशेविषयेदूर्वचनसाधुतायाएवशाब्दे
णबोधत्वान्मन्येतसेतिायत्पदूदृष्टित्वेनवीप्सितार्थोपस्थित्येकेनापितत्पदेनपूर्वोपस्थितरूपेणपरामर्शोपपत्त्याप्रयोजनाभावान्नतत्पदेवीप्सात्रांकचित्तुस्पष्टत्वायतच्छब्देपिदूर्वत्वम्।व्यञ्ज
नान्नयियस्यचःकार्यमुच्यतेतंतंभजन्तदूत्यजादेरितिसूत्रेभाष्यप्रयोगात्।रभसादिति।दूर्वचनस्यवृत्तित्वाभावः।पूर्वपदेएवतस्यप्रवृत्तिरभस्यबीजम्।परस्परव्याघातादिति।तृतीयादिषु
वस्तुस्थितिमाह।अन्येत्विति।अतिप्रसङ्गादिति।तथाचएकशेषप्रतिबन्धादूर्वचनस्यापिवृत्तित्वमाश्रित्यतदूलेनपुंवद्भावोनशङ्क्यः।लस्यविरोधात्।कारकंचेदूजानीयाद्यांयांमन्ये
तसाभवेत्।दूत्यकथितसूत्रस्यभाष्यविरोधाच्चेतिभावः।यत्तुप्राचोग्रन्थेव्याचक्षाणैरुक्तमम्बोन्मित्यादावन्यामन्यामितिदूर्वचनेकृतेसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेपुंवद्भावदूतिपूर्वोत्तरप
दयोरपिपुंवद्भावदूत्यादिवत्तूर्वरभसात्।एतच्चमूलेएवप्रपञ्चितम्।यच्चापितृतीयादिषुपुंवदूतिप्राचोग्रन्थेव्याचक्षाणाअहस्तृतीयादिषुपुंवद्भावोविशेषस्तेनटापूत्।अत्रतृतीया
दिषितिअविवक्षितम्।दूतीयायामपिपुंवत्त्वस्येष्टत्वादूतितत्त्वम्।पुंवत्त्वंविशेषदूतिविशेषाभिधानमविवक्षितमितिचस्वोक्तेःपरस्परव्याघातात्।मूलकृतापुंवद्भावस्या
स्पष्टत्वान्नदूरुच्यतेऽस्माभिरेवव्याख्यातत्वाच्चेतिदिक्।यथायथमिति।नलोकेतिषष्ठीनिषेधः।सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यासेयंप्रौढमनोरमा॥समाप्तंतत्रपूर्वार्द्धेनतुष्यतु
यंकरः॥इतिश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायांप्रौढमनोरमायांसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायांपूर्वार्द्धंसमाप्तिमगात्॥ ॐ विशेषदूत्युक्तेःन्यग्रविशेषाभावदूतिलभ्यते।तृतीयादिषित्यस्याभावेसर्वत्रैवतल्लाभेनस्वविशेषत्वभङ्गदूतिभावः।अस्यष्टत्वादिति।पुंवद्भूपमितिहितेनोक्तमितिभावः।आज्ञास्येनेत्येवेति।अत्रकेचिदित्यादिनामदुक्तयामूलस्थरीत्येति
भावः।विस्तरस्त्वस्मत्कृतेशब्दरत्नेमदन्तेवासिकृतशब्देन्दुशेखरमञ्जूषयोश्चदृष्टव्यदूतिशुभम्॥ * ॥ दूतिश्रीमदूदीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षितहरिविरचितेप्रौढमनोरमाव्याख्या
नेलघुशब्दरत्नेसुबन्तंसमाप्तम्॥ * ॥ नमस्तस्मैगणेशायनरकुञ्जररूपिणे।यन्नागस्यामतेनित्यंविघ्नसागरशोषणे॥ श्रीगुरुचरणसरोजाभ्यांनमः ॥ * ॥

॥ श्रीविश्वेश्वरो जयति ॥

॥ मनोरमाशब्दरत्नयोरुत्तरार्द्धम् ॥

॥ श्रीसंकृष्णाग्निनौविजयतेतराम् ॥

श्रीगणेशायनमः॥ ग्रन्थमङ्गेकृतमिति॥ मङ्ग-लादीनिमङ्ग-लमङ्गानिमङ्ग-लान्तानिशास्त्राणिप्रथन्तेवीर पुरुषकाणीत्यादिभाष्योक्तफलोद्देशेनेत्यर्थः।ताभ्यां विघ्नेरितिते
नविघ्नदृतिचणप्रवेशाध्ययनकर्तृत्वेनतदुक्तानुष्ठानकर्तृत्वेनचप्रसिद्धैरित्यर्थः।श्रुतिसिद्धत्वेपीति।एषआत्मापहतपाप्मेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वेपीत्यर्थः।पारमार्थिकत्वादिति।नेहना
नास्तिकिंचनेतिश्रुतेरितिभावः। निरूढंप्रसिद्धम्।तत्सर्वमितिमूलंव्याख्यानंचेत्यर्थः।तत्रमूलेदृष्टानुसतन्त्रसूत्रम्।गुविज्किद्भ्यदृत्यादौवक्ष्यमाणेतदसंबन्धात्हेतुमतिचेत्या

श्रीगणेशायनमः॥ ग्रन्थमङ्गेकृतंमङ्ग-लंशिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नाति।श्रौत्रेति।हायनान्तयुवादिभ्योणितिसूत्रेश्रोत्रियस्ययलोपश्चेतिवार्त्तिकाच्छ्रोत्रंश्रो त्रियत्वम्।
अर्हतीतियोग्यता।गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेतिसूत्रेअर्हतोनुम्चेत्युक्तेः।ताभ्यांविघ्नैः।किंचगुण्येगुणवद्भिः।रूपादाहतप्रशंसयोर्येतिसूत्रेयेभ्योपिदृश्यतदस्तु
क्तागुण्याब्राह्मणादत्यस्यभाष्यादावुदाहृतत्वात्।नोदृश्यमानदृति।स्तौतेर्यङ-न्तात्कर्मणिशानच्।अपिशब्देनापीतितोविरोधंधनयति।वस्तुतस्तुनविरोधः।स्तुतिप्र
योजकीभूतानामनन्तकल्याणगुणानांश्रुतिसिद्धत्वेपिवियदादिवद्व्यावहारिकत्वात्।तद्भावस्यपारमार्थिकत्वात्।एतच्चोत्तरमीमांसायांनिरूढमेव। पूर्वार्द्धदृति।
हलन्तेषुक्विन्नादिष्वित्यादनतुप्रासङ्गिकमितिभावः।अथेति।इहापिरुत्वणचःस्त्रियामञ्जभिनुणद्भ्यादिप्रासङ्गिकंकंबोद्धव्यम्। प्राधान्येनतुतृतीयाध्यायस्यादौवे
होच्यन्तदृतिभावः।दृहप्राचांधातोःआतृतीयाध्यायान्तवक्ष्यमाणाःप्रत्ययाधातोर्नेयादस्युक्तम्।यद्धि-धौधातुग्रहणंयोगविभागेनव्याचष्टेदृतितद्व्याख्यातृभिरुक्तं
तत्सर्वमिहोपेक्षितंयोगविभागस्यनिर्बीजत्वात्।दृशेतिअनुबन्धवैलक्षण्यादितिभावः।प्रदर्श्यतदृति।यद्यपिपद्मसलकारेरूपाणीहनव्युत्पाद्यन्तेतथापि
स्वरूपेणलकारःप्रदर्श्यतेतथापिलःकर्मणिलस्येत्यादिसूत्रविषयतांव्युत्पादयितुमितिभावः ॥

दीतदसंबन्धाच्चाख्यानमप्यसंगतमित्याह।योगविभागस्येति।तच्चप्रकृत्यर्थेतिप्रतिधातुभिन्नतत्तल्लडादेशानांशक्तिकल्पनापेक्षयैकधातोरेवशक्तिकल्पनेलाघवादितिभावः।तु
ल्यपुरुषाकर्त्रादीनामपिधातुवाच्यत्वंप्रत्ययास्तुद्योतकाअतएवतेषांविशेषणत्वमितिपरे।तस्यास्टःस्फटमितिभावकर्मकर्तृरूपमित्यर्थः ॥

द्योत्यएवेतितद्वीजंतूक्तम्।निरूढःभाष्यादिप्रसिद्धः।अनुमातुंशक्यतेइति।गुणःकृताद्यसंस्कारइतिन्यायेनभावकर्मणोःकर्तरीतिलविशेषणम्।तत्रवर्त्तमानस्येत्यर्थइतिभावः।
तयोरेवेत्यस्यस्थानेकर्मणिकृत्यक्तखलर्थाःभावेःकर्मकेभ्यइतिन्यासःकार्यः।अनुदात्तङितइतिकर्तरिकर्मव्यतिहारेइत्युत्तरमेवपठनीयमितितात्पर्यम्।इत्येवास्तितिभावक
र्मणोरित्युत्तरंभावेकर्मकेभ्यइतिनियमार्थंकार्यमित्यर्थः।विपरीतेति।एवंचकर्तरिनस्यादितिभावः।चकारइति।सचकर्मणोःसंभवात्कर्तुःसमुच्चायकइतिनोक्तदोषइतिभा
वर्त्तमानेलट्।वर्त्तमानइतिप्रकृत्यर्थविशेषणंतदाह।वर्त्तमानेत्यादि।लइत्यादिति।तस्यवाच्यंतुउत्तरसूत्रेस्पष्टम्।वर्त्तमानकालस्तुद्योत्यः।एवंलङादि
षपिभूतादिकालोयथायथंद्योत्यएवेतिनिरूढःपन्थाः।वस्तुतस्तुवाच्यत्वेपिनस्तिरितिविद्यादिसूत्रेवक्ष्यामः।लंःकर्मणिच।चात्कर्तरीत्यनुकृ
ष्यते।सकर्मकविषयंचेदम्।अकर्मकेषुकर्मणीत्वंशस्यबाधिनत्वात्।उत्तरवाक्येनतत्रविशेषविधानाच्च।तदेतदाह।सकर्मकेभ्यइतिभावेचेतिच
कारेणापिकर्त्रैवानुकृष्यतेनकर्मअसंभवात्।तदाहभावेकर्तरिचेति।यद्यपिभावकर्मणोरात्मनेपदविधानाच्छेषात्कर्तरीतिपरस्मैपदविधानाच्च
ज्ञापकात्अकारणांभावकर्मकर्त्तरोःर्थेऽनुमातुंशक्यन्तेतथापिअसत्यस्मिन्सूत्रेसकर्मकेभ्योपिघञादिवद्भावेलकारःस्यात्।ततश्चघटंक्रियतेदे
वदत्तेनेत्यादिप्रसज्येत।तन्निवृत्त्यर्थमिदंसूत्रम्।नचैवमकर्मकेभ्योभावेइत्येवास्तुभावेअकर्मकेभ्यएवेतिनियमार्थमितिवाच्यम्।भावेएवेतिविप
रीतनियमापत्तेः।तस्माद्भावेचेतिचकारआवश्यकः।नचैवंभावेचेत्याद्येवास्तुइतिवाच्यम्।भावेइवकर्तर्यपिअकर्मकेभ्यएवेतिनियमापत्तौसकर्म
केभ्यःकर्तरिलकानुत्पत्तेः।नन्वेवमपिलश्चेत्यस्तु।कर्मणितुज्ञापकाद्भविष्यतीतिचेन्॥ ७ वः।नचभावकर्मणोरित्यस्यस्थानेकर्मणिभावेकर्मके
भ्यइतिविधायकमस्त्वितिवाच्यम्।एवंवचनेआनुमानिकवचनकल्पनेचलाघवाभावात्।इत्याद्येवास्तिति।भावकर्मणोरित्युत्तरमितिभावः।लश्चेत्यस्त्विति।कर्तरिकृत्।
लश्च।भावेऽकर्मकेभ्यइतिन्यासोस्तुभावेइत्यादिविधायकमेवेतिभावः।ज्ञापकादितिकर्मणीतिकर्मार्थकलानुवादेनतद्विधानात्ज्ञापकादित्यर्थः॥

क्रियर्थ्यादिति। नचतत्रकर्मणिचरुत्येत्याद्यस्त्वेनपूर्वसूत्रानुकर्षदृतिवाच्यम्।लाघवाभावादितितात्पर्यम्।गौरवादिति।अननुकृतीनांशक्त्यतावच्छेदकत्वेननुगमःता
सांकृतिलेनानुगमेचेौरवमितिसर्वः।तल्लाभाच्चेतिएवंचान्यलभ्यतयातत्रशक्तिर्वक्तुमशक्येतिभावः। नामार्थयोरितिसमानविभक्तिकनामार्थयोरित्यर्थः। न्यायादिति।

उत्तरसूत्रेनयोरित्यनेनपरामर्शार्थंकर्मणीत्यस्यावश्यकतयाज्ञापकानुसरणेकृशस्वेयर्थ्यात्।तस्माद्यथान्यासमेवरमणीयम्।अत्रनैयायिकाः।लकाराणां
कृतावेवशक्तिर्लाघवात्।ननुकर्त्तरिकृतिमतःकर्त्तृत्वेनतत्रशक्तौगौरवात्।प्रथमान्तपदेनैवतल्लाभाच्च।देवदत्तःपचतीत्यत्रहिदेवदत्तोविशेष्यःपत्तौविशे
षणम्।आश्रयत्वंतुसंसर्गदृतितत्रापतन्तंदेवदत्तंपश्यन्पचतेदेवदत्तायदेहीत्यादौशतृशानचादीनामपितिबादिवल्लादेशत्वाविशेषेणतेभ्यःकृतिमात्रबोधा
पत्तेः।नचेष्टापत्तिः।तत्राभेदसंसर्गस्यैवक्तव्यतयाकर्त्तृत्वस्यैवत्वयाप्यभ्युपगमात्।नामार्थयोरभेदस्यैवसंसर्गत्वात्।नन्वतएवगौरवप्रामाणिकतयाशत्रादीनांक
र्त्तरिशक्तिः।तिबादीनांतुकृतावेवेतिवैषम्यमितिचेन्नैवम्।स्थान्येववाचकोलाघवान्नत्वादेशोगौरवादितिहितवमतम्।अतएवरामदृत्यादौसुप्तेनैकत्वेशक्तिरित्या
दिस्वदीयानांव्यवहारः।एवंस्थितेतिबादीनांशत्रादीनांचस्मारकतयातिपिस्थानीयत्वंबोधकस्तुलकारएवसचशत्राद्यनेकंकर्त्तरिशक्तदृतिस्थितेतिङन्तेकर्थंक
र्तृबोधयेत्।अन्यथाश्रानेकार्थत्वमितिन्यायात्।अथवैयाकरणरीतिमाश्रित्यसर्वत्रादेशाएववाचकादृतिब्रूषेतर्हिघटंघटेनहरेवविलोवेत्यादिषुसर्वेपदा
देशदृतिन्यायेनपदस्फोटोवाक्यस्फोटश्चसिद्धेदिति ॥

ॐ किंचत्वयालत्वंशक्तावच्छेदकंवाच्यंतच्चनतदृत्तानतोपिबोधात्।किंचस्था
निनांकृचडादिभेदेनानैयत्यादत्यवहृतत्वाच्चतेषुशक्तिग्रहोदुरुपपादइत्यपिबोद्धव्यम्।इत्यादिषितिआदिनावः नद्यतिन्यायेनेतिगतिर्यथाहरेवेत्यादौपूर्वरूपादिस्थानेव्याक रामः
रणान्तरेपदलोपादीनांविधानाद्व्याकरणांनांकलहेपदसंमोहेनार्थस्यापिसंमोहाद्दोषानापत्तौसमुदायेएवशक्तिकल्पनापत्त्येत्यपिबोद्धव्यम् ॥ २४८

व्यापारेलक्षणाभावादिति। यदितुव्यापारस्यधातुनैवोक्ततयातत्राश्रयत्वेलक्षणेत्युच्यते। तदासर्वत्रतदेवक्यमस्तुकिमनेनप्रयासेनेतिभावः। संबन्धरूपलक्षणाज्ञाननुभवाच्चाकर्त्रादिति। योगच्छति। कर्त्रादौकिंचकर्मसंस्कारेणवकः प्रत्ययार्थः नफलंतस्यधातुनएवलाभात्नकृतिस्तस्याभिहितत्वेनपच्यतेचैत्रेणेत्यादौतृतीयानापत्तेः। नचाश्रयत्वंसर्वत्रतस्यैवयज्ञदत्तौचित्यात्प्रथमानलभ्यआश्रयइत्यपिना आश्रयत्वास्वशक्तिसंबन्धेनतोलाभात्कर्त्रभिधानेकरणेइतिवाच्यं। तत्रहिआख्यातार्थेनकर्त्तृप्राधान्यापत्तेः। किंतुफलावच्छिन्नव्यापारानुकूलेनकर्त्राभिधानेआख्यातंकर्तुर्निरंशंलक्षयन्लक्ष्यमाणाभिधानेशनजर्थंतंस्वीकुर्वन्तोमीमांसकाः प्रत्युक्ताः। यनुतैरुक्तं शानजंशेकर्त्तरिकृदितिव्याकरणंशक्तिग्राहकमस्तीति। तन्नाकृद्ग्रहणंशेषोह्ययमविहितार्थेषुण्वुलादिशेषोपपत्तेनतुशत्रादिषुस्यान्यर्थेनैवतेषांनिराकाङ्क्षत्वात्। अकाङ्क्षितविधानंन्यायदूषितन्यायात्। अन्यथातेनशानचमानेआस्यमानेचार्थेगतदत्यादौभावेक्रियमाणदत्यादौकर्मणिचशानचोर्दोर्लभ्यापत्तेश्च। किंचकर्त्तरिकृदितियत्कर्तृग्रहणंतस्यैवलःकर्मणीत्यत्राप्यनुवृत्तेःकृतांतिङंचवेलक्ष्यंदुर्लभमित्यवोचाम। यत्तुभट्टपादाश्चहुः। कर्त्तरियदेकंतंतत्रतिविधादिकमेणलःकर्मणीत्यस्यैकशेषोरित्यादेश्चैकवाक्यतयाआख्यातानाकर्त्रर्थतासूत्रादापतीतितत्रिप्रत्ययस्यादिसंज्ञाह्यादेशनिष्ठानतत्रतद्भिन्नैकशेषोरित्यस्यैकवाक्यतास्तुनचतत्रकर्त्तरीत्यस्यादिविशेषणतयाकथंचिन्नीयेत। ननुलविधिवादिविद्योरपिएकवाक्यतास्तीतिचेत्सत्यं। कंचैकवाक्यतासाल्लविधिलभ्यलकारानुवादेनआदेशविधेःप्रवृत्तत्वात्। तथाचलविधौभूयमाणंकर्तृग्रहणंकथंसंस्यांविशिनष्टु ॥ ७ ॥ कृतोव्यापारः कृत्यादिरूपः सचव्यापारस्तैस्तैर्धातवएवजानातिरयोगच्छतीत्यादौनलक्षणा। कालान्वयोपाख्यंव्यापारेआख्यातार्थेपिनाश्रयत्वोपलक्षणयालक्षितमादायैवचसमानाधिकरण्योपपत्तिः। लः कर्मणीत्यादिकंतुलाक्षणिकार्थानुशासनमितिउक्तम्। निराकाङ्क्षत्वादिति। अर्थीशेइतिशेषः। कर्मणिचेति। चनशानचमानेआस्यमानेगतदत्यादौभावेचेत्यर्थः। एकवाक्यतयेतिकर्तृगतेतिदत्यादिक्रमेणैवकर्तृविशेषणत्वान्नवाच्यतेत्यर्थः। तद्विधिनातिप्तस्त्रीत्यादिना। विशेषणतयेतितेनगुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायविरोधोपिस्फुटितः। लविधिःलः कर्मणीत्यादिसत्रमितिउक्तन्यायविरोधेननत्सत्वेपितथान्वयासंभवदितिभावः ॥

नहितत्रेति।नचावान्तरवाक्यार्थान्वितस्यतदेकवाक्यतायामादस्याएकत्वादिविशेषणत्वमपीतिवाच्यम्।आदेशानामेवेति।ननुलस्येत्यर्थः।
तुघ्नादीनामिति।एवंचतेषामनिर्दिष्टार्थकत्वात्तार्थेआपत्तिरितिभावः।कर्मणिशानचइति।भावेतुनदुर्लभः।भावपदार्थसंख्यानन्वयात्।ननुलःकर्मणीत्यनेनाप्येकवाक्यतयानस
नहितत्रसंख्योपस्थापकमस्तिलकारस्यद्विवचनादिसञ्ज्ञाविनिर्मुक्तत्वात्।स्यादेतत्।लःकर्मणिचेतिसूत्रेलट्तिलड्लटोर्लकारानुबन्धयोःनसामान्यग्र
हणंकिंतूत्सृष्टानुबन्धलकारसामान्यग्रहणमितितावन्निर्विवादम्।तत्रलट्तिजसन्तंमाभूत्।किंतुङसन्तमस्तुलःपरस्मैपदमितिवत्।आदेशापेक्षाचेयंष
ष्ठी।लस्यआदेशःसकर्मणिचेत्यादिकेनविहितस्यलस्येहानुवादइतिचेत्।वर्त्तमानेलडित्यादिभिरितिगृहाण।एवंचकर्त्तरियदेकत्वमितिभट्टपादोक्त
योजनिकानिर्बाधैवेतिचेत्।मैवम्।लट्त्वंस्यषष्ठ्यन्तलेआदेशानामेवार्थउक्तःस्यात्सोपितावदेनामेवनतुशत्रादीनांतेषान्द्विवचनादिसञ्ज्ञाविरहात्।
थैकयोरित्यादिनास्यैकवाक्यतायास्त्वयोक्तत्वात्।नचत्वदुक्तरीत्याकर्त्तरिकृदित्यनेननिर्वाहः।भावकर्मणिशानचोदुर्लभत्वापत्तेरुक्तत्वात्।नचशानञ्वि
धिनासहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतयाभावकर्मणोरित्यनेनेष्टसिद्धिः।सकर्मकादपिभावेशानजापत्तेः।किंच।आत्मविषयस्यलकारस्यार्थो
नानिर्दिष्टःस्यात्तस्यहिलुगादेशः।नचाभावरूपस्यद्विवचनादिसञ्ज्ञाविनिर्मुक्तस्यचतस्यार्थीदेशनंयुज्यतेलभ्यतेवा।तनश्चसोपिकर्त्तर्य्येवस्यात्।त
तश्चानुप्रयुज्यमानोपितदनुरोधेनकर्त्तरिप्रत्ययस्तएवस्यात्।दृश्यतेहिभावकर्मणोरपि।अधिचजसन्तत्वेशुतेनैवसंबन्धःपक्षान्तरेतादेशदृश्यद्यादार्थ्यमितिगो
रवम्।अतएवलसूतिप्रथमान्ततयैवव्याख्यानंपुरस्तंहरदत्तेनचोक्तम्।लःकर्मणीतिसूत्रेआदेशाभ्यनुवाच्यद्विफलितंतेचलस्येत्यधिकृत्यतिप्रसङ्गीति
तिबिहिनाः ॥ कर्मकेभ्योभावेशानञ्अतआह।किंचेति।सुज्यतेदृतितदाहिद्विवचनत्वाद्यभावेनेतिभावः।नन्वामदृत्यनेनलःकर्मणीत्यस्यैकवाक्यत्वात्लुक्ए
ब्देनतत्सहचरितामन्तलक्षणेननदोषदृत्यरुचेराहापिचेति।जसन्तलेदृतिप्रथमान्तलोपलक्षणमेतत्तदाह।प्रथमान्ततयैवेति ॥

भाकरेदृतिपदमज्ञार्थमित्यर्थः।भाष्यस्वरसोप्येवमेवातदेकवाक्यतयेतिपरिपूर्णवाक्यस्यैवानुवाद्यसममर्पकत्वाच्चमहावाक्यार्थबोधप्रतिकारणत्वाच्चेतिभावः।इदानीमि
तिमहावाक्यार्थबोधकालेइत्यर्थः।अर्थेनितिपूतसृष्टिद्वयेकयोरेकवाक्यतयैवद्विलादौवाच्यतायाःसिद्धत्वात्।नचकर्मादिशोधनेनमीमांसकमतसिद्धिरेवफलम्।
मतसिद्धौपुनरन्वयः।पुनरन्वयेचमतसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादितिभावः।अनिष्टावहेति।गौरवात्कर्मणिशानचोर्हेत्वभ्युपगमेऽसंख्यायाःपरिच्छेदकत्वेनैकस्मिन्कर्त्तरीत्येव

तथाचतदेकवाक्यतयैवपदविशेषपुरुषविशेषव्यवस्थापकानामिववचनविशेषव्यवस्थापकस्यापिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेपुनरिदानींप्रवृत्तिर्निर्मूलाव्यर्थाअ
निष्टावहावेत्यास्नान्तावत्।अत्रेदमवधेयम्।भावेचाकर्मकेभ्यइत्यत्राविवक्षितकर्मकाणामपिग्रहणमिष्टंतथाचणेरणाविति सूत्रेनेहपच्यतेनेहभुज्यते
इतिभावेलकारइतिहरदत्तः।अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेवेहग्रहणंनेहपच्यतइत्यादौतुकर्मण्येवलकारःगम्यमानत्वाच्चतत्रप्रयुज्यते इतिमतान्त
रमप्यस्तचगतिबुद्ध्यादिसूत्रेहरदत्तग्रन्थेस्पष्टम्।षसहृयमपीदंभाष्यकैयटहरिग्रन्थारूढंसोदरसंचेतिप्रयञ्चितंशब्दकौस्तुभे।यत्तुग्राविवक्षित
कर्मकाणांभावेलकारइतिप्रसाद्ग्रन्थमनूद्यभाष्यादिविरोधोद्भावनेनदूषयांचक्रुःतच्चिन्त्यम्।षसहृयमप्याकरसंमतमित्युक्तत्वात्किंचविव
क्षितकर्मणोप्यकर्मकादृतिपक्षएवप्रबलः ॥

ॐ विशेषणतायाएवौचित्यात्चेतिभावः।ग्रहणमिष्टमितिकृतपूर्वीकटमित्यस्यकर्तृकर्मणोरि
तिसूत्रेमातुःस्मर्यमाणत्वादौकर्मणोविवक्षाभावेलस्याधीगर्थेतिसूत्रेभाष्येउदाहृतत्वादितिभावः।नचकृतपूर्वीकटमितिवत्पूर्वमविवक्षितकर्मतया
गर्हार्थप्रत्ययेघटंक्रियमाणंदेवदत्तेनेत्यादिप्रयोगोदुर्वारः।विवक्षायाः प्रयोगाधीनत्वात्ईदृशीविवक्षाकृतपूर्वीत्यादिवृत्तिविशेषमात्रविषयेत्यर्थस्यकर्तृकर्म
णोरितिसूत्रेभाष्येध्वनितत्वाच्चेतिध्वनयन्नाह।प्रबलइति ॥

इतिसूत्रेइतिग्रहणंपारायणस्येत्यत्रवृतेर्भावेक्तोकर्मकत्वान्नतुण्यन्तात्सकर्मकत्वादितिभाष्यमुपादायकैयटेनेदमुक्तंनत्वेनदविवक्षितकर्मणामत्रग्रहणेप्रतिकूलंण्यन्तादप्यविवक्षितकर्मकाद्भावेक्तप्रत्ययसंभवाद्दर्शयतेभवदित्यादौण्यन्तेविवक्षितकर्मकतादर्शनादितिचेन्नाएवंहिवृत्तिवृत्याःसमानार्थतयावृत्तिमेवोदिताःयस्यविभाषेतिनिषेधात् वृत्तंपारायणस्येत्यादिसिद्धौण्यन्तस्याविवक्षितकर्मतयानिरर्थकणिचस्तादृशेविषयेप्रयोगकल्पनेमानाभावदित्याशयात्।अन्यथेतिसकर्मकेभ्योपितत्प्रवृत्तावित्यर्थः।कृतपूर्वीकटमित्यादिवन्नेतेप्रयोगाइत्यनुपदमेवोक्तम्।एवञ्चकृतपूर्वीत्यादिसिद्धयेऽविवक्षितकर्मकाणांतत्रग्रहणमावश्यकमितितात्पर्यम्।भावेक्तादि

तथाहि।समानकर्तृकेधातुसुनद्दतिसूत्रेइच्छतात्क्रियतद्दतिभावेलङुक्तोहरदत्तेनवस्यतेचतत्रस्वयमपितथैवा।अपिचणेरध्ययनेवृत्तमितिसूत्रेनपुंसकेभावेक्तोप्यकर्मकेभ्यएवकृत्यक्तखलर्थाइत्यत्रक्तमात्रस्यग्रहणात्।तत्रभावेचाकर्मकेभ्यइत्यनुवर्तनात्।अन्यथाघटंकृतमित्यपिप्रसज्येतेतिकैयटहरदत्तादिभिःसिद्धान्तितम्।एवंस्थितेपीतागौर्भुक्तावाह्मणइत्यादौभावेक्तान्तादर्शनाद्यजिनिष्ठाप्रकरणेस्वयमेववक्ष्यमाणमादिकर्मणिक्तइतिसूत्रेहरदत्तेनवक्ष्यमाणंकृतपूर्वीत्यत्रभावेक्तइतिकैयटादुक्तञ्चकथंसंगच्छताम्।कथंचगतन्तिरश्चीनमित्यादयःप्रयोगाःयद्यप्यविवक्षितकर्माणोपीहसूत्रेऽकर्मकग्रहणेनगृह्यन्तेगतिबुद्धीतिसूत्रेऽनुनगृह्यन्तइत्युक्तत्वेनदेवदत्तेनपाचयतीतिसिद्धम्॥

इतिअनेनैवचतेषांपरस्परग्रन्थविरोधमात्रदर्शनेनत्वयंसिद्धान्तइतिभ्रमितव्यम्।कर्त्तरिकृदितिसूत्रभाष्यात्पीतमुदकंयेषांविभक्तंधनंयेषामितिकर्मक्तान्तादर्शनाच्चाद्यजिनिप्रतीयतेतत्रत्यकैयटाद्वेतिबोद्धव्यम्।गतन्तिरश्चीनमितिअयमभ्युच्चयःगत्यर्थाकर्मकेत्यनेनतेभ्योभावेपिक्तस्यविशेषतोविधानादित्यन्यत्रप्रपञ्चितमाद्दत्युक्तमितिप्राचीनैरितिशेषः।निवृत्तप्रेषणपक्षतृतीयकक्षायांलावयतिकेदारंदेवदत्तइतिकैयटादिप्रयोगात्।देवदत्तेनपाचयतीति।अविवक्षितकर्मकात्यचेर्णिचोदंरूपंवस्तुतःप्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षायामन्यतादृशविवक्षयेवनान्यथोक्तकैयटप्रयोगविरोधोदुष्परिहरःस्यादितिबोद्धव्यम्॥

सूत्रेषिनगृह्यतइति।अत्रचआशितःकर्तेतिसूत्रस्थंभाष्यमानमतत्रह्याङ्पूर्वादेशेसंकर्मकत्वात्कर्तर्यप्राप्तःक्तोनिपात्यतेइत्युक्तम्।अन्यथामातुःस्मर्यतइतिवदविवक्षितकर्मकत्वेना
कर्मकत्वार्थंसूत्रेणैवहीनिपातनंव्यर्थस्यादितिभावः।प्रयुक्तेति।तवकर्तर्यर्थविहितस्यकारणप्रसिद्धेरितिभावः।अन्योन्याश्रयापत्तेरिति।कर्त्र्यर्थविहितत्वानुवादेनादेशविधिःसत्
स्थानिकादेशानुवादेनकर्त्रर्थविधौस्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशेनेतिन्यायेनलस्यतदर्थविहितत्वकल्पनमित्यन्योन्याश्रयदूषणाभिमानःनभवतीति।लसत परस्मैपदमित्यादावसत्वा
दसामर्थ्यादितिभावः।दोषान्तरमप्याहफलाभावादिति।णलदयुपलक्षणंक्तोपिज्ञापनात्।नन्वासज्ञातविरोधन्यायेनसएवश्रवणार्थोस्तुवभूवात्यन्तेतिनिर्देशेनयालोलस्ये
त्यर्थाकर्मकेतिसूत्रेपिनगृह्यते।दत्तवान्पक्वमित्यार्द्धर्थेदत्तः पक्वदत्वापत्तेः।दृहतुग्रहणेनकोपिदोषदत्वास्तान्तावत्।लस्यालुनातिचूडालदत्यादौकृतोनेतिचे
त्।अत्राङ्।लःकर्मणिचेत्यत्रनिर्दिष्टानांकर्त्र्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्र्यर्थेविहितस्यलस्येहग्रहणमितिअतोपिआदेशेनानुवादेनतत्रार्थेविधिरितिकल्पनाप्रसक्ताअन्योन्या
श्रयापत्तेरितिबोद्धव्यम्।यद्वाधातोरित्यधिकारात्धातोर्विहितस्यैवलस्येहग्रहणम्।लस्येलज्ञातुनभवतिफलाभावात्।नन्वाश्रवणमेवफलम्।आदेशविधिनैवतल्लाभात्।
नपिलित्वरःफलम्।णलोलित्वेनतद्भावस्यज्ञापनादितिदिक्।तिप्तस्झिसिप्महिप्रत्याहारइन्द्वःएषुक्तदानिवाइटिटकारइटोदितिविशेषणार्थः।एतद्वृत्तिह्युच्यमानेएधेम
होत्यत्रापिस्यात्।आगमलिङ्नुनभवति।सप्तदशभिरादेशैःसमभिव्याहारात्।महिङेङकारःतिङ्तडितिप्रत्याहारार्थःसमुदायानुबन्धःनत्ववपवानुबन्धःव्यास्यानात्।
लस्यावश्यकत्वादितिभावः।एधेमहीत्यत्रापीति।मकारोभावेतत्रलिङ्दृश्यतेवृत्तावपिद्वर्णान्तस्यलिङेरित्यर्थःस्यात्प्रत्ययाप्रत्ययोरित्यर्थीअर्थवत्परिभाषाश्रवणग्रहणेःप्रवृत्तिरि
त्युक्तत्वाच्चास्यासूत्रेकैयटेनस्वयमुक्तेरितिभावः।समभिहारादितिसादृश्यादित्यर्थः।व्याख्यानादिति।एतेनस्वसस्थकारादूमिपःपकारःसप्रत्याहारंकृत्वास्यपान्तान्नाम्दतिसूत्र
मपितुसुचितमित्यपास्तम्।तथासतिमिपःपित्वान्नपत्तेः।इष्टमेवज्ञापयतिरहसूत्रेसंभावितसमुदायानुबन्धतेनान्तावयवानुबन्धत्वमितिएतेनप्रत्याहारार्थानुबन्धस्थानिवदादिसूत्रस्थ
भाष्यविरोधःतत्रह्यचश्चकारस्यप्रत्याहारार्थत्वमुक्तम्।इष्यतेचायविधित्कार्यमपीतिपरास्तंप्रकृतेज्ञापकबलेनतथाङ्गीकारेप्यन्यत्रतथाङ्गीकारेमात्राभावात् ॥

संपप्रच्छिमहेदृतिसंपूर्वात्कर्तरिलङ्-वन्प्रच्छिमहेदृत्यत्रकर्मणि।अन्यत्राव्यभिचारादितिहन्दृसाधुत्वायानुदात्तोशेशब्दान्वयसत्वेपितस्यनेष्कर्म्यबोधयितुंअनु
दात्तोशेउपदेशेदृत्यस्यासंबन्धःइतिप्राञ्चइति।अन्नारुचिबीजंतुविभक्तिविपरिणामकल्पनेगौरवमिति।धातोराशेषइति।इदंचभिन्नवाक्यतयासामान्यशास्त्र
विहितानामनेननियमएतद्भावेपर्यायेणप्रवृत्तस्यसर्वस्थानेननिवृत्तिः क्रियतइतिनभुक्तवन्तमित्यादिन्यायविरोधोलुगादिनेवनियमेनाविजातस्यनिवृत्तेरिका

तेननसंपप्रच्छिमहेवृश्चिमहेदृत्यत्रग्रहिज्येतिसंप्रसारणंनातथादृषेःकर्मण्याशीर्लिङ्-एषिषीमहीत्यत्रकृतिचेतिगुणनिषेधोनातङानौलदृतिषष्यन्तानुवृ
त्तेर्लादेशस्थानोगृह्यतइत्याह।शानक्कानचौचेतिनेनताच्छील्यादिषुचानशपरस्मैपदिभ्योपिभवतिकतीहनिष्ठानाःअनुदात्तङितःइन्द्रानेभ्यूयमाणदृच्छब्द
प्रत्येकंसंबद्ध्यतेनन्वनुदात्तोशेनदन्तविधेःफलाभावात्।अंशान्नरेएवतदन्तग्रहणमतदाह।उपदेशेदृत्यादि।उपदेशेजनुनासिकइतिसूत्रात्उपदेशग्रहणमनु
वृत्तंतदपिङिदंशएवसंबद्ध्यते।——नान्यत्राव्यभिचारादितिभावःतदन्तविधिलाभार्थंविशेष्यमाह।धातोरितिएतच्चभूवादयइतिसूत्रान्मण्डूकप्लुत्याऽ
नुवृत्तस्यधातवइत्यस्यविभक्तिपरिणामाल्लभ्यतइतिप्राञ्चः।वस्तुतस्तुदृकोस्यलित्यत्रसनाधातोरिवेहात्मनेपदेनलकारधात्वोराशेषोबोद्ध्यः।तिङाङुदात्तादेश
स्यात्मनेपदस्यचधातोर्विधानात्।उपदेशदृतिकिं।चुकुरिषतिगाङ्-टादिभ्यइतिसनआतिदेशिकंङित्त्वंधातोःकिंमाचङ-ङ-भ्यांमाभूत्।अदुद्रुवत्।अवोचत्॥

एतदानविरोधइतिमतेनलस्यानुमाराचार्यप्रस्यापिशब्दबोधेभानंयद्यत्विदंप्रकरणंनित्यादिविधिनासहैकवाक्यतयाऽनुदात्तङिताधातोर्विहितस्यलस्यस्थानेएकत्वेगम्ये
आत्मनेपदैकवचनंदृत्यादिकमेणव्याख्यानाद्विधायकमितिपक्षस्तदाविशेष्यलाभःस्पष्टएव।आत्मनेपदशब्दादौचभाविसञ्ज्ञाश्रवणमत्रपक्षेनत्रसर्वेषांखसेकयोत
न्यायेनैकवाक्यतोएतद्भावेपाप्तातिप्रसङ्ग-परिहारेणपरंएतेषांनियमस्तव्यवहारइतिबोद्धव्यम्॥

ज्ञापितत्वादिति। अन्यथान्तरङ्गत्वात्सामान्यनिर्देशादिषु संख्याविशेषापेक्षनियमापेक्षयान्तरङ्गत्वादिकरणेषनुदात्तेत्यादेर्विहितविशेषणत्वेमानाभावेनतेनव्यवधानान्नियमाप्रवृत्तौसामान्यविधिर्सर्वेषांसिद्धोतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेतिभावः। अत्रपक्षेदङ्मुदत्यत्रस्येदितिविषयसप्तमीत्याह। यडन्तादिति। अन्यथायडाद्यन्तसमुदायस्यतिङ्निरूपितङ्त्वानापत्तावडादेरवयवस्यादितिभावः। विशेषणमिति। तेनवैशिष्ट्यदुत्यर्थदृतिबोद्धव्यम्। अन्येत्वनुग्रहणमिदमेकवाक्यतयाविधायकमित्यर्थस्यज्ञापकमुक्तंतत्रधातोरितिपञ्चम्या ------ विहितविशेषणत्वेनतत्समानाधिकरणस्यानुदात्तङितइत्यादेरपितत्वमेवतेनचङ-ङोर्नदोषः तदन्तस्यधातुत्वाभावाच्चङ्दुभ्यदुत्यादौस्येदितिचविषयसप्तननुस्वरः ससनोरितिसूत्रेस्यग्रहणेनविकरणेभ्योनियमोबलीयानितिज्ञापितत्वात् चङ-ङोर्नदोषदृतिचेत्सत्यम्। स्यग्रहणंविकरणव्यवधानेपिनियमप्रवृत्तिंज्ञापयतीतिपक्षेचङ-ङोर्दोषःस्यादेव। अयञ्चपक्षःशदेःशितदृतिसूत्रेभाष्यकैरयोःस्पष्टः। किंचतदन्तविधिलाभार्थमपिधातुग्रहणम्। फलन्नुयडन्तादीयङन्वाच्यात्मनेपदसिद्धिः। बोभूयतेऽक्रतीयतेकथंतर्हिशेतेदृति, अपदेशिवद्भावेनशीङ-डिदन्तत्वात्। चित्रीयतेदृत्यादौतुअवयवैःचरितार्थेनडकारेणक्यङन्तस्यविशेषणन्तोक्यपदेशिवद्भावेनङिदन्तेतिबोद्धव्यम्। स्वरितञितःकर्त्रभिप्रायेक्रियेतिकर्त्रभिप्रायम्। कर्मण्यणितिङस्त्रीणिाननुतिङःषट्त्रिकाःसञ्ज्ञास्तुतिस्रदृतियथासंख्यंनप्राप्नोत्यनआह। उभयोरिति। परस्मैपदमात्मनेपदमितिचानुवर्त्ततेतेनपदद्वयेप्रत्येकंसञ्ज्ञाप्रवर्त्ततेदृतिभावः। ननुप्रथममध्यमोत्तमा दृत्यत्रकृतद्धितानामेकशेषमाश्रित्यसञ्ज्ञाअपिषडितिकुतोनाश्रीयतदृतिचेत्। एकशेषाश्रयणेगौरवात्वैयर्थ्याच्चेतिगृहाण ॥

अतितद्विषयेविकल्पसिद्धिरित्याहुः। दृंचसूत्रंनामधातोर्नप्रवर्त्ततेऽतद्विषयस्यतस्यानभिधानात्। अधनितंचेदंलोहितादिसूत्रेक्यषडित्यस्यस्थानेवादिसूत्रितेआचारक्विबन्तसम्यञ्चब्दादौदोषस्यस्पष्टत्वेनभाष्यासङ्गतिश्चबहुव्रीहेरूधसदृतिसूत्रेभाष्येपिधनितमितिनिरूपितम्। अवगल्भतदृत्यादौत्वनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात्प्रवृत्तिः। चित्रीयतदृत्यादावयवैश्चरितार्थेनडकारेणक्यङन्तविशेषणतयाव्यपदेशिवद्भावेनङिदन्तताबोद्धव्यादृतिचानुवर्त्ततेदृतितच्चषष्ठ्यंततयाविपरिणम्यतेदृतिभावः ॥

३क्यषःककारषकारप्रत्याख्यानपरभाष्येण। अन्यथाचा

ज्ञापकानुसरणेत्यिति। प्रथमादिसञ्ज्ञयापरस्मैपदसञ्ज्ञायाबाधेहिपरस्मैपदानांविहितोणलेवदुर्लभइतिभावः। पर्यायस्यादिति। तथाचादानीत्यादाद्युत्तमस्येत्यादृ
सिद्धेरितिभावः। प्रागुक्तरीत्येति। सुपइतिसूत्रोक्तरीत्येत्यर्थः। इत्यस्यव्याख्यानमितिस्थानंप्रसङ्गस्तइतिमुग्धदीतितदर्थइतिभावः। त्वांपश्यतीति। तिङ्वाच्यकारकत्वचि
न्तयांपिहिपरस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्तमेवअन्यथाशतृकस्योःसावकाशपरस्मैपदसञ्ज्ञाप्रथमादिसञ्ज्ञयाबाधेत। णलुत्तमोवेत्यादिज्ञापकानु
सरणेतुसुतरांप्रतिपत्तिगौरवम्। तान्येकवचनातानीत्यस्यव्याख्यातम्। लळेत्यादि। अन्यथाएकसञ्ज्ञाधिकारात्प्रथमादिसञ्ज्ञानांएकवचनादिसञ्ज्ञानांच
पर्य्यायःस्यात्, इतिभावः। प्रत्येकमिति। यत्तुप्राचाएकैकशइत्युक्तंतदशुद्धमितिसुपइतिसूत्रेवोचाम। माधवदुर्घटग्रन्थावपिएकैकशइतिसमर्थयितुंप्रव
र्त्तौप्रागुक्तरीत्याग्रामादिकायेवेत्यवधेयम्। घुप्रादिस्थानिनीत्यस्यव्याख्यानमप्रयुज्यमानइति। समानाधिकरणेकिंस्त्वंपश्यसित्वयाक्रियसे। तिङ्शित्सार्व
धातुकेतिकिंहरीन्। एसःसार्वधातुकमपिदितिङित्त्वेघेर्ङितीतिगुणःस्यात्। लिहःश्नियःदत्यादौसार्वधातुकेयक्चस्यात्। यत्तुवदन्तिवारिणीदृतिस्त्रीभाव
स्यसार्वधातुकत्वाल्लघूपधगुणःस्यादितितन्न। क्ङितीतिनिषेधात्। दृगन्तत्वप्रयुक्तस्यनुमःगुणःप्रयोजकत्वेसन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च। ष्ठेनः। आय
नेनीयियइतिसूत्रात्त्वत्ययग्रहणमनुवर्त्तते। आदिःग्रहणंनिवृत्तम्। अन्यथाशयात्तेइतिनसिद्ध्येत्। णीङोलेट्। लेटोडाटावित्यादिकृतेइस्यानादि
त्वात्तदेतदाह। प्रत्ययावयवस्येति। एतेनप्रत्ययादेर्ईस्येतिप्राचोग्रन्थःप्रत्युक्तः ॥

लंहिसामानाधिकरण्येनेतिङ्शेषःभेदान्वयित्वमितियावत्। नन्वित्संज्ञकङ्कारादावित्यर्थेनगुणोबाधितुंशक्यइत्यरुचेराहलिहइति। लघूपधेति। दृङोत्वेतिपू
र्वविप्रतिषेधेनसार्वधातुकेतिगुणंसार्वधातुकसञ्ज्ञासापेक्षत्वेनसमंबाधित्वानुमुत्य नौजानीयामितिभावः। ननुविभाषोर्णोरित्यादिपूर्वोत्तरसाहचर्येणधातोःपरस्यैव
ङित्त्वेप्याह। दृगन्तत्वेति। दत्यादिकृतेइति। लावस्थायामेवादि निर्दिश्यमानपरिभाषयालस्यद्वीत्यादेशेकृतेइतिभावः ॥

१अन्यथातत्साहितस्यैवार्थवत्वादेः।अतएवेति।आदेशस्यद्वागमेत्वेपिअवयवानामानर्थक्यस्यसत्वादेव।
नियमइति।एवंचतद्हितस्यापिप्रत्ययत्वमर्थवत्वंचेत्यादिग्रहणानुवृत्तावपिनदोषइतिभावः।घुग्रहणेनेति।इदमुपलक्षणंदाधातुग्रहणेनपुविशिष्टस्यघुत्वमित्यपिबोद्यम्।
।अवयवित्वायोगादिति।अतएवोस्यपदान्तादितिसूत्रेभाष्येभियुरित्युसोनर्थकत्वमुक्तम्।इडागमापत्तेरिति।नचार्धधातुकस्येडित्यादेरार्धधातुकेनधातोरेषाद्यन्तो.पर
स्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थान्नदोषइतिवाच्यम्।आ र्धधातुकसञ्ज्ञायांधातुविहितत्वस्यैवनिमित्तत्वेनविहितपञ्चम्यन्तस्यैवाश्रेपापत्तेर्दोषतादवस्थ्यान्नत्वङ्गादिति।अङ्गाधिकारादिति
मनुव्याचक्षतेआडागमेकृतेअस्तुनामतत्साहितोपिप्रत्ययोननुतत्साहितएवेतिनियमः।अन्यथाप्रणिदापयतीतिपुकिकृतेदादेस्यानर्थकत्वादधातुत्वाच्चघुसञ्ज्ञा
नस्यात्।अतएवकैयटेनोक्तम्।अन्यागमकानांसागमकाआदेशाभवन्तीत्येतन्नित्यंतास मर्थनायैवोक्तंप्रक्रिया ——दर्शयितुंत्वागमागमिभावएवेति।अत्रेदंवक्त
व्यम्।प्रणिदापयतीत्यादौपुगागमात्प्रागेवघुसञ्ज्ञाप्रवृत्तौपुविशिष्टस्यापिघुग्रहणेनग्रहणान्नकश्चिद्दोषः।यदागमास्तद्ग्रहणेनगृह्यन्तेइतिन्यायात्।यत्तूक्तम्।कृतेष्वा
गमेतत्साहितस्यैवप्रत्ययत्वमितिनियमोनास्तीतितन्न।अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात्।अन्यथाभूयास्तामित्यादेर्नाम्नादेर्नामिडागमापत्तेः।नन्वङ्गात्परस्यद्ट
यासुडन्तस्याङ्गमितिचेन्नाभवामिभविष्यामीत्यादौविकरणंतस्यैवतदादिग्रहणबलेनत्वन्मतेयासुडन्तस्यापिअङ्गत्वायादुर्वारत्वात्।कैयटग्रन्थोपन्यासस्तुदृष्टे
वानहितेनकृतेष्वागमेतद्विनिर्मुक्तस्यप्रत्ययत्वमितित्वदभिमतंलभ्यतेकिंचालविधीयेत्यत्रविशेषहितत्वात्तीयुटिकृतेलिङ्दृष्टस्यागमेत्वादित्वविघातात्
प्रत्यग्रादुदात्तत्वंनप्राप्नोतीत्याशङ्क्यप्रत्ययस्यैकर्त्तव्येआगमाअविद्यमानवदित्यतिदेशआद्युदात्तश्चेतिसूत्रेभाष्यादौस्वीकृतः।नचैतत्केवलस्यापिप्रत्ययत्वेयुज्यते
इत्यलमाकरविरुद्धग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेन ॥ ॐ भावःदुर्वारत्वादिति।अङ्गनिमित्तस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थेदोषाच्चेत्यपिबोद्यम्।सीयुटीकृतेइतिन्यायस्थायामितिशे
षः।इडितिइडादेशग्रहणम्।युज्यतइति।तदयुक्तम्।सञ्ज्ञाप्रकृतसूत्रेभाष्येधनितम्।स्यसिच्सूत्रेकैयटेचस्पष्टम्।एतेनागमेकृतेतद्हितस्यार्थवत्त्वमितियेनविधिरितिसूत्रस्थकैय
टोक्तमपास्तम्।अनिनस्मन्ग्रहणानीतिसुस्नोतादत्यनर्थकेनेतितत्सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चेतिदिक् ॥

प्लुतोमाभूदितिनचानन्त्यस्यपदस्यटेरितितदर्थात्कर्षंपचामीत्यादौतत्प्राप्तिरितिवाच्यम् दीर्घग्रहणसामर्थ्येनान्त्यविषयएवतत्संबन्धात्वाक्यद्वयोःकूपसंबन्ध त्यागेमानाभावात्तेनवाक्यस्यानन्त्यस्यपदस्यचःप्लुत स्यादन्त्यस्यपदस्यचटेरितितदर्थःआदितिनपरकरणेननुतद्व्यावृत्तिःप्लुतस्यासिद्धत्वात्अतएवगीःपूरित्यादौदीर्घः।अन्यथातस्यापीदृष्टिपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्तिःस्यादीर्घग्रहणेतुतत्सामर्थ्यादसिद्धस्यापिबाधःआकारान्तरप्रश्लेषेणवारणन्तुक्लिष्टंतत्रतात्पर्यग्राहकाभावात्।अस्तुवातदुपायान्न मितिभावः।एतच्चहरदत्तानुरोधेनोक्तम्।वस्तुतदूंचिन्त्य ।भाजनोजीतिसूत्रेजायतेजाय———नीत्यादौदृस्यादेरेष्यतेयङ्लातिदीर्घेणसिद्धेदीर्घनिर्देशस्याङ्गवतीपरिभाषाज्ञापकत्वपरिभा

अतोदीर्घोयञीत्यादौसार्वधातुकेकिम्।केशवः।अङ्गनाअतआदिनिवक्तव्येदीर्घग्रहणंदीर्घस्वयथास्यात्।अनन्त्यस्यापिप्रश्लेषाख्यानयोरितिप्लुतोमाभूदित्येतदर्थम्।अपाणीरोदनंदेवदत्तननुपचामिभोः।परोक्षेत्वयापिक्रियासर्वापरोक्षैवेत्युक्तंहिभाष्येक्रियानामत्यन्तापरिदृष्टपूर्वापरीभूतावयवानशक्यापिण्डीभूतानिदर्शयितुमितिात

यापितदनुकूलशक्तिमतांव्यापाराविशिष्टानांसाधनानांपारोक्ष्यमिहविवक्षितम्।तेनक्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्ययेथिलिङभक्त्येव।अयंपपाचलंपेचिथेतिएवंसत्यापारस्यापिवर्तमानतादृशपाण्यासङ्गादिनास्वयमप्रतिसन्धानेततःकार्य्येणानुमितौभवत्येव।बहुजगदपुरस्तान्नस्यमत्ताकिलाहमिनिवत् ॥

प्यविरोधात्।दीर्घेजा नाम्योदित्यादौप्लुतानाप्त्यातत्साधनेनजादितिदीर्घोच्चारणस्यसार्थक्यान्नस्याद्वैकल्पिकत्वेनेदृशेविषयेप्लुताप्रवृत्तिरुचितादीर्घग्रहणंहलित्लोपइतिसूत्रेहल्ग्रहणंविकल्पेलोपग्रहणवदितिबोद्धव्यमितिदिक्।क्रियासर्वेति।अवयवक्रियासमूहरूपाचेतर्थः।अत्यन्तापरदृष्टेत्यस्यावयवशःसमूहश्चअपरेणप्रमाणेनप्रत्यक्षेणादृष्टेत्यर्थः। पूर्वापरीभूतावयवेति तल्लक्षणकथनंत्वेकैकक्षणस्तुसूक्ष्मकालत्वादपरदृष्टत्वनएवपिण्डीभूतानिदर्शयितुशक्यापिण्डीभावस्यैवाभावादितिभावः।।अतएवैतच्छेषेभाष्येसामावनुमानगम्येति।पश्यन्नेवंपावतीत्यादौपश्येत्यस्यज्ञानसामान्यपरत्वेतस्याःफलानुमेयत्वादितिबोद्धव्यम्।एवंचाव्यावर्तकत्वात्परोक्षदृतिविशेषणमनुपपन्नमितिभावः।।शक्तिमतामिति।तांत्रिनाव्यापारावेशासंभवादितिभावः ॥

एवकारइति॥अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्रसत्वेनसञ्ज्ञासमावेशःस्यादितिभावः।ननुधातोरितिसूत्रेत्राथेतिपतसद्दीत्यादेर्धातोरित्यस्यविहितविशेषणतायाउक्तदेशे
हाप्यधाकारान्तथैवापत्तौआदिरित्यस्याप्रवृत्तिरित्यरुचेरहढूयेतिलोपःस्यादिति।सन्निपातपरिभाषायास्तुनैतद्विषयेप्रवृत्तिःअविभरित्यात्रसिद्ध्यापत्तेरितिभावः।अन्तर
ङ्गत्वादितिप्रत्ययविशेषापेक्षहलङ्ग्रादिलोपायेक्षयावर्णमात्राश्रयत्वेनतस्यान्तरङ्गत्वमितिभावः।प्राप्तेरेवाभावादिति।वलिलोपेवग्रहणप्रत्याख्यानेनतद्प्राप्तेरेत्यपि
लिट्च। लङः शाकटायनस्यैवेतिसूत्रादेवकारेणानुवर्त्ततेतदाह।आर्द्धधातुकसञ्ज्ञएवेति।परस्मैपदानाम्।अत्रयशब्दस्यअकारोविधीयमानोत्यस्यप्राप्तो
तिन्यविधिविपर्य्ययासंख्यसंपादनेनकृतार्थत्वात्।अत्राहुः।धातोरित्यधिकारादादेः परस्येतिव्यञ्जनमात्रस्यकृतेर्ह्योरतोगुणइतिपररूपम्।यद्वाहूयो
रकारयोःपररूपेणसूत्रेनिर्देशःअनेकालत्वात्सर्वादेशः।भुवोवुग्।अचीतिकिम्।अभूत्।अभूः वुकिसतिलोपोव्योरितिवाधित्वापरत्वाद्धल्ङ्ग्रादिलोपः
स्यात्।स्यादेतत् हल्ङ्ग्रादिलोपादन्तरङ्गत्वाद्वलिलोपएवभविष्यतितथाचमव्यर्तेर्मङ्लुगन्तात्लङ्तिप्तसिपोःअमामत्।अमामद्इतिमाधवादिभिरुक्तं
एवंचान्ग्रहणमूदुपधाद्इत्युत्तरार्थमनुवर्त्तमानमिहाप्युपरंजकतयाद्रुतिकारादिभिरुपयोजितम्।नत्वावश्यकमित्येवनिष्कर्षउचितमितिचेन्नैवम्।हल्
ङ्ग्रादिलोपस्येषवुकोपिवहूपेक्षत्वेनबहिरङ्गतयाअसिद्धत्वेसतिवलिलोपस्यप्राप्तेरेवाभावात्तस्माद्ग्रहणमिहार्थमपीत्येवयुक्तम्।अजादेरिति।नवहु
व्रीहेःषष्ठी।द्व्यादिरपिपत्रादिकारस्यनन्द्रादिद्वित्वनिषेधापत्तेः।किंतुकर्मधारयादेषापञ्चमीतदाह।आदिभूतादिति।भूवभूविति।अत्रधात्ववयवत्वंप्राथम्य
ञ्चव्यपदेशिवद्भावेनबोद्धम्।यद्यपीहचत्वारएकाचःतत्रावयवास्त्रयःभूऊऊवद्इतिसमुदायश्चतुर्थः ॥ ७ बोद्धम्।एवंञ्चमाधवाद्युदाहृतंचिन्त्यमेवेतिदिक्।निषे
धापत्तेरिति।स्पष्टंचेदंसंयोगसञ्ज्ञासूत्रेभाष्येकर्मधारयादितिराजदन्तादित्वात्सौत्रत्वाद्वाविशेषणस्याप्यादिशब्दस्यपरनिपातद्इतिभावः।चत्वारएकाचद्इति।निनौचत्वारएकाचद्इति
भाष्यस्यैकदेशयुक्तरीत्येदम्।व्यपदेशिवद्भावस्यासहायेएवप्रवृत्त्यैतन्कैयटेऊकारेएकाच्त्वोपपत्त्यभावात्संभवनामात्रेणत्वेकदेशितातथोक्तमितिबोद्धम् ॥

द्विरुच्यन्तएवेति।अवयवद्वित्वेहिसमुदायस्यावयवान्तरस्याननुग्रहःस्पष्टएवेतिभावः।पुनःपुनःप्रवृत्यासर्वावयवानुग्रहःएकाद्वित्वाच्यम्। एकवारद्वित्वेलक्ष्येल
क्षणस्येतिन्यायेनपुनर्द्वित्वाप्रवृत्तौएकाचोभावेनपुनस्तदप्रवृत्तेः।पुगपत्तुसर्वेषांहिःप्रयोगोशक्यःवाचःक्रमवृत्तित्वात्।प्रकरणेऽइति।पूर्वाभ्यासइत्यस्याप्यधिकार
सूत्रत्वादेतदर्थलाभःबभूजहुरित्यादौवाडुलकाद्भ्यासकार्यमितिभाष्येतुकृदादीनांकादौद्वित्वंवक्तव्यम्।वक्तुर्बभूजहुर्यसुरित्यादुदाहरणंचिन्त्यम्।

तथापिसमुदायैकाचएवद्वित्वम्।तस्मिन्हिद्विरुच्यमानेत्रयोप्यवयवाःद्विरुच्यन्तएव।वृक्षचलनेसर्वावयवचलनवत्।पूर्वाभ्यासः।अत्रेति।एकाचोद्वे
तिप्रकरणे।हलादिः।अभ्यासस्येति।जातिपरोनिर्देशः।तेनाटतुरित्यादौटकारादिनिवृत्तिःसिद्ध्यति।कविद्भ्यासेआदेर्हलःसत्वमाश्रित्यसर्वत्रानादेर्लोपवि
धानात्।भवतेरः।अत्रप्राचोक्तम्।भवतेरितिकर्तुर्निर्देशाद्भावकर्मणोर्नात्वमिति।व्याख्यातञ्चपौत्रेणकर्त्रर्थयोर्लिपशपोर्निर्देशादित्यर्थइतिनाधातुनिर्देश
मात्रेण।शपोविधानात्।शपश्चविकरणत्वेनानर्थत्वात्।कर्त्रर्थकेपरेविहितस्यापितस्यशितःशित्सामर्थ्यादेवेहप्रवृत्तेः।अन्यथातूक्तरीत्याउपसर्गात्सु
नोतिसुवतीत्यादीनामपिभावकर्मणोरप्रवृत्तौसर्वोपद्रवएवस्यात्।अपसिद्धान्तश्चायमितिस्पष्टमेवाकरदशम्।प्रयुञ्जानेचकर्मण्यण्कारंकथयः।तस्मात
पत्रंविभरीवभूवेविभावरीभिर्विभरीवभूविरदित्यादि।असिद्धवदत्राऽभिविधावाङ्॥

विधानमनार्थमितिलभ्यतेलोपविधानादितिवृद्ध्याजादेरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।अनर्थकत्वादिति।स्वस्यअर्थवाचकत्वाभावाद्वाचकस्यकस्यचिद्द्वारेणद्योतक
त्वाभावादितिभावः।स्पशपःशित्सामर्थ्यादेवेति।दूरंकैयटायनरोधेनवस्तुतउपसर्गात्सुनोतीत्यादिनिर्देशज्ञापकादेवविकरणःशित्सर्वधादेशार्थमादेस्त्वदृस्य
त्वप्रतिषेधार्थंरुदादिभ्यइतिवृद्ध्यर्थंज्ञापितार्थादिनिर्देशाद्भावादक्ङित्तथाविनिवार्तिकमूलएवस्फुटीभविष्यति॥

भाधिकारमिति। अर्थवतोभशब्दस्यग्रहणादितिभावः। नन्वस्यविधिलेआभात्ग्रहणमसिद्धवद्भूतोनिर्देशार्थंयंप्रत्यसिद्धत्वेननिर्देशार्थंचस्यात्। विनिगमनाविरहात्एष
ञाभीयमाभीयेऽसिद्धमित्यर्थलाभेपिसमानाश्रयत्वंनलभ्येतात्रग्रहण मानर्थकंस्यात्। अत्रसूत्रेनिमित्तानुल्लेखादित्यतआह। अधिकारश्चायमितिसमानाश्रयेति। अत्रपदेन
यत्रानुवृत्तिःतत्सूत्रस्यसप्तम्यन्तोल्लिखितोनिमित्तसमुदायःपरामृश्यतेसप्तमीचवैषयिकीदृष्टेवाभिप्रेत्यनिमित्तत्वंयथाकथंचिन्नतुकार्यिभिन्नत्वेनैवसप्तम्यन्तोल्लि
भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः। अधिकारश्चायम्। अत्रग्रहणंसमानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम्। भादूहणंविषयनिर्देशार्थम्। एवञ्चानुदात्तोपदेशेत्यत्रास्योप
स्थानेसत्ययमर्थोभवति। एषामनुनासिकस्यलोपःस्याञ्झलादौक्ङितिपरेसचासिद्धोभवति। अत्रझलादौक्ङितीवनिमित्तेसति यदाभीयंग्राह्योतितस्मि
न्कर्त्तव्यइति। नन्वस्याधिकारेयत्रयत्रोपस्थानंततएवारभ्ययदाभीयन्तस्मिन्नेवकर्त्तव्येऽसिद्धत्वंस्याच्चतुततःपूर्वस्मिन्नपितत्रश्रयसोरित्येवपूर्वस्मिन्
पित्येकर्त्तव्येनासिद्धंस्यादितिचेत्भवेदयंदोषःशब्दाधिकारेअयन्त्वर्थाधिकारः। ततश्चेहस्यान्मलोपदृत्यवधिर्निर्णीतः। सएवप्रतिसूत्रमुपतिष्ठते। तदे
तत्सकलमभिप्रेत्याह। दृतऊर्दूमिति। अत्रापिशास्यासिद्धत्वमेवाकरेस्थितम्। तेनरपिशपीत्यत्रस्थानितोझलन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वान्नार्थिकंदृनधि
त्वंसिद्ध्यति। यत्तुप्राचाकार्यासिद्धत्वमुक्तंतत्त्वादिकम्। समानाश्रयदृतिकिम्। पपुषः। चिच्युषः। लुलुवुषः। दृहवसोःसंप्रसारणमालोपेयणिउवङि कं
र्त्तव्येनासिद्धम् ॥ ७७ खितत्वेनैवेत्याग्रहदृतिप्राञ्चस्तेनलुकोहिस्थानिकत्वेपिजहीत्यादावसिद्धत्वसिद्धिः। विषयेति। असिद्धवद्भवतीयंप्रत्यसिद्धत्वंतत्स्वचेत्यर्थः। अव
धिलाभस्तुअङ्गस्येत्यादाविवव्यास्थानतएवभविष्यतीतिभावः। अर्थाधिकारदृति। शब्दाधिकारेशब्दार्थयोःकल्पनार्थाधिकारेतुशब्दमात्रस्येतित्यत्रवादितिभावः। दृहपदार्थ
ग्रहः। आन्नलोपदृत्यिदृत्यत्रेत्यर्थः। अवधिरिति। यंयंप्रत्यसिद्धत्वंबद्धाआभात्यद्बोद्योनिर्णीतस्तस्यर्थः। सएवेति। तावान्सर्वदृत्यर्थः। तत्सकलमादिकमिति। तदाहिदेवदत्तहन्तृहतस्य
येनधिलंनस्यादितिभावः। नचजनसनेतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यापरस्यादूलेकृतेणाभावदृतिकाञ्चप्रधिभावविषयपरिहारेणणाभावस्यविषयाभावेनपरत्वप्रवृत्तेः ॥

आङ्लोपादेर्निर्देशेति।अयंभावः।वसोरितिसूत्रेःसिद्धवत्सूत्रानुरोधात्संप्रसारणस्यासिद्धत्वंवाच्यम्।तच्चान्नेत्यनेनोपस्थितसंप्रसारणसूत्रगृहीताश्रयापितंप्रत्येवतादृशंचकृतं
पादिसंप्रसारणनिमित्तभूतविभक्तिनिमित्तत्वात्असिद्धपरिभाषा तुनतस्याऊठ्सूत्रेनिष्पन्नत्वेनबहिरङ्गान्तरङ्गयोरुभयोरप्यसिद्धतयातदप्राप्तेः॥आश्रयत्वादिति।समान्
श्रयत्वं च तत्र योगप्रख्यासिद्धत्वाश्रयणीयशब्दरूपनिमित्तरूपसमुदायापेक्षयाऽन्यूनानतिरिक्ताश्रयत्वंतत्रपपुषद्त्यादौन्यूनःचास्यापितेत्यादावधिकःतत्रयद्वि-
निमित्तंयेविभाषेत्यत्वंतज्जनिमित्तेयस्यहलदृतिलोपेनासिद्धमतिरिक्तमपिपूर्वविप्रतिषेधेनाश्रितञ्चेतदपिसमानाश्रयमेवसमानशब्दस्यात्स्यात्अतएव
आङ्लोपादेर्निर्देशकरणंसंप्रसारणन्तुविभक्तावितिन्याश्रयत्वात्।वुकोवुक्चास्यस्य।एवमग्रेपि।वुग्मुटाविति।मुटउदाहरणन्तुदिदीये।बभूवेति।अत्रप्राक्रू
श्विभवतिभ्यश्चेतिसूत्रेपितोपिलिटःकित्वार्थंव्यत्ययाच्चोञ्णितीतिवृद्धिप्राप्तौक्ङितिचेतिनिषेधदृस्मृकृतदुपेसितमिश्लक्षणयोरेवगुणवृद्धीनिषेधद्
तिसिद्धत्वात्।नचकित्वसामर्थ्यादनिश्लक्षणायाअपिवृद्धेर्निषेधदृतिवाच्यम्।चलिउत्तमेणलिचगुणनिषेधेनकित्वस्यचरितार्थत्वात्।सूत्रन्तुप्रत्याख्यातया
कारि।तथाचवार्तिकम्।दृस्भ्वन्दोविषयत्वाद्वुवोवुकोनित्यत्वात्तार्थंलिटःकिट्वचनानर्थक्यमिति।बभूविवेति।स्मृकःकितीतिनिषेधेप्राप्तेक्त्वादिनियमादिट्।
अनेकस्यवेति।सार्वधातुकादिकमिकोविशेषणंनत्वङ्गस्येतिभावः।रिच।अङ्गात्सिप्रत्ययस्यरेफेणविशेषणात्यस्मिन्विधिरितिनदादिविधिःतदिस्मा
द्।एद्धाविति ॥ चिणोलुकिचिणोलुगसिद्धदृतिस्त्रीईयतीत्यत्रयस्येतिलोपापेक्षयास्त्रियादृतीपडि-अधिकस्यस्त्रीशब्दस्यापेक्षणाद्याश्रयत्वमित्यङ्गसञ्ज्ञासूत्रभा
ष्यनिर्देशसङ्गच्छतदितिदिक्।वार्तिकमिति।एतेनङिदित्यप्यनुवर्त्यतिदेशदृयसामर्थ्यादनिश्लक्षणायाअपिनिषेधदृतिपरास्तम्।भुवोवुकोनित्यत्वेनेचस्तिद्वैः भा
ष्यविरोधाच्चनचद्विर्वचनेचीत्यस्यप्रवृत्तिर्वाच्यापूर्वंगुणवृद्धोरभावेषुकोनिर्विघ्नत्वान्नित्यत्वादिति हेतुर्वार्तिकोक्तोसङ्गच्छतदितिवाच्यम्।तत्रहिलेकर्त्तव्येहेतिवाक्यशे
षेणवुकिकर्त्तव्येतत्प्रवृत्तौमानाभावेनपरत्वान्नयोःप्राप्तौतस्यनिर्विघ्नत्वादितिदिक् ॥

असंभवादिति। नचैवमतिरेदत्यत्र तेः कर्मव्यतिहारेलिटस्तङिञ्चोरेवेदूरयोरेदतिरेआदेशसंभवोस्तीतिवाच्यम्। कृन्दसितथाप्रयोगानुपलम्भात्। अस्त्यर्थस्यण्यन्तस्य हारेणनुबन्धात्नाशेनिर्भावः। लृटोबाधापत्तेरिति। तुमुन्विधावपिभविष्यतिगम्यादयइत्यतोभविष्यतीत्यनुवृत्तेः। शयिष्यतइत्यत्रभावेभविष्यतिलस्यवक्तव्यइत्यर्थः। तेन्वेजनीत्येतदोष्वुलाबाधापत्तिरपिनोद्भावनीयेति। शेषेचेतिसत्वेहिचकारेणलुङपिसत्रविशेषविहितइतिनदोषइतिभावः। ननुतद्भावेपिवासरूपविधिनानदोषोभविष्यतीत्याह। लुङादिविधिस्तुल्यइतुमुन्खलर्थेषिसमर्थः। अत्रतुमुनण्वुलोरुपलक्षणंलस्यतदतिरिक्तस्यतदतिशेषः। इदमपीतिशेषेचेतिग्रहणमप्यत्यर्थः।

प्राग्वदिति। वासेर्लोपइत्यर्थः। अस्तुनेहसंबध्यतेनतोरदेः। त्यस्यासंभवात्। लृटोतुमुण्वुलोश्चक्रियायांक्रियार्थायामितिप्रागुक्तंतदोन्मः शेषइत्याह। अस्त्यर्थस्यमितिचार्थमाह। सत्यमिति। अत्रहरदत्तः। अस्तिरत्रदेवक्रियार्थायामित्यधिनानुवर्त्तते। एवञ्चशेषेचेतिसूत्रेशयिष्यतइत्यादौतुमुनालृटोबाधापत्तेः। उक्तसूत्रादिषुवासरूपविधेरभावात्। अत्रनन्वयंकथमित्यूहेतत्। यत्तुप्राचांभविष्यतीतिवृत्तीतिदरदत्तमानन्न। तद्यतुमुनोप्राप्तेः। णावेहिसः। समानकर्तृकेधातौवेतिवक्तव्येआशिषिलिङ्लोटौ। ननुविद्यादिसूत्रएवसप्राप्तप्रार्थनाशीर्लिङ्लोटौ। किमनेनसूत्रेणेतिचेत्। मैवम्। इहहिकिंतेचेत्तुरुत्तरस्यार्थमाशिषीतितावदावश्यकम्। लिङ्लोटावपीहैवविधेयौविद्यादिसूत्रेआशीर्ग्रहणंलिङ्लोडित्यादिनास्वविषयेपरत्वाद्बाधःस्यात्। सिद्धान्तेतुपरत्वा विधिःसेलोडित्यादेर्बाधकइतिमहान्विशेषः॥ ॐ

यामर्थः। वस्यतदतिनन्वेवमविष्वुलप्रसङ्गइतिचेन्नाण्वुलोपिशक्तिसाभाव्यात्। वाऽसादितिलिङ्दूतिशेषः। नवाशीष्टेचेतिसूत्रारम्भात्सेलोडित्यत्रवद्याद्योनानुवर्त्तते। किंतुप्रैषादयश्चेतिकथमाशिषिप्राप्तिरितिवाच्यम्। प्रैषाशीरर्थयोर्युगपद्विवक्षायांपरत्वादनेनलिङोबाधनात्। किंचतस्यांलिङ्लोड्भ्यांपरत्वान्नकृत्यबाधार्थमपीदमावश्यकमानह्यत्रनयुगपद्विवक्षेत्यत्रमानमस्तीतिभावः ॥

ङि॰तदित्यनुवर्तेति। नित्यङि॰तदित्यतः सिजभ्यस्तेत्यत्राश्यमनुवर्त्तमानस्येतिभावः। स्पष्टं चेदमातदित्यत्रभाष्ये। ननुचत्रङि॰तदित्यस्यानुवृत्तौ अधुरस्थुरित्यत्रलुङ्ग्रहणमपि परत्वादिकल्पनेति। नचातदितिसूत्रेणनित्यतामनुरुध्यानित्यस्तारः। एवमातदित्यस्यविद्यर्थत्वेऽभूवनित्यादौजुसभावापत्तेरितिचेन्न। भाष्यप्रामाण्येनपूर्वविप्रतिषेधकल्पनेनदोषाभावात्। लङ॰दितिपदोच्चारणपेक्षयेष्टत्वाच्चिपरशब्दाश्रयणेगौरवाभावादितिदिक्। तस्यैवेति। योगविभागसामर्थ्याच्चजुसमात्रस्यनियमदृतिबोद्धव्यम्। अङ्गार्ग्य गालवयोरित्यदः सर्वेषामितिचलङ॰एवविधीयमानावप्यडागमौनातिदिश्येते। अदुक्तसार्वधातुकाभावात्। अतिप्रसङ्गादितिवेयधिकरण्यापत्तेश्चेत्यपिबोद्धव्यम्। परस्मैपदेषिकारस्येत्यत्रकिंपरस्मैपलोटोलः। षष्ठ्यन्तादृतिः। लोटदृत्युपमेयेषष्ठीदर्शनात्तदाहः। तेनेति। अङ्गादौतुनातिदिश्येते। नहितौलङः क्रियेते। किंतुलङि॰अङ्ग॰स्येतिभावः। स्यादेतत्। यानुवाजुसत्यत्रलङः शाकटायनस्येतिजुस्स्यात्। जुहूतुविदन्नसिजभ्यस्तेतिजुस्स्यात्। अत्राहुः। विदोलटोवेतिवाग्रहणमनुवर्त्तव्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणान्नजुसभावः। लङः शाकटायनस्येतिसूत्रेङि॰तदित्यनुवृत्तेवसिद्धेलङ्ग्रहणमतिरिच्यतेतद्धिभज्यतेनियमश्चायंअचलङे वयोलङ्॰नस्यैवद्वेर्जुसनतुलङ॰वद्भावेनयोलङ॰तस्येतिनोक्तदोषः। सकारान्तस्येति। प्राचातुङि॰लुकारोत्तमसकारस्येत्याख्यातंतन्न। भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गादितिभावः। इतश्च। परस्मैपदेषित्यनुवृत्तौषष्ठ्येकनचनान्ततयाविपरिणम्यदृत इत्यनेनविशेष्यते। तदाहः। परस्मैपदमिकारान्तंयत्तस्येति। यत्तुप्राचापरस्मैपदेषिकारस्यलोपदृत्युक्तं तन्नभवेदित्यादावतिव्याप्तेः। नुनईयूदीर्घादिरस्तु। एवंचनोक्तातिव्याप्तिः। दृतश्चेतितपरकरणान्। अतएवाबोभवीदित्यादावपिनदोषदृतिचेत् ॥ ७५ देषुपरेषित्यर्थः उतनेषुविद्यमानस्येति। नाद्यः। अभवदित्यादावव्याप्तेः। नान्त्यदृत्याहभवेदित्यादावेनिअत्रेयदकारान्तरङ्गत्वाद्गुणबाधित्वालोपापत्तिरित्यस्याप्यद्याहारेतुनदपेक्षयाग्रहणाविपरिणामएवाश्रयणाद्दृतिभावः। नचातोयदृत्येवसूत्रंकार्यमस्तिङः सलोपदृत्यतोलोपयदानुवृत्त्याआतः परस्यायदृत्यस्यान्त्यस्यलोपदृत्यर्थमेनकारलोपेनसिद्धेदकारोच्चारणसामर्थ्यात्तीयभावः। अतोहिनदृतिसूत्रेएवंकार्यदृतिवाच्यम्। नानर्थकदृतिनिषेधेनसर्वलोपापत्तेः ॥

मेवमिति॥तदपेक्षयाविभक्तिविपरिणामस्येवन्याय्यत्वात्।दृतश्चलोपःपरस्मैपदेषितिसूत्रेपरस्मैपदेषित्यस्यषष्ठ्यर्थत्वाच्चेतिभावः।दोषान्तरमप्याह।रुदेरितिनचाधातुकस्येडित्यत्रेडित्यनुवर्तमानेपुमरिड्ग्रहणादिड्डेवेतिनियमस्यदीधीवेवीटामित्यत्रभाष्येउक्तत्वेननदोषइतिवाच्यम्।प्रत्याससत्याङ्गमेवतेनवार्यतइतिस्थितम्॥तत्रकैयटोक्तःअन्यथालक्षीदित्यत्रदीर्घानापत्तिः। सिज्लोपएकादेशेसिद्धइतिवार्तिकेनप्रत्यासत्याश्रयणमेवतत्रज्ञाप्यतइत्युक्तम्।वस्तुतस्तुआर्द्धधातुकस्येडितिसूत्रस्थेड्ग्रहणप्रत्याख्यानपरेणनेड्वशीतिसूत्रस्थभाष्य—विरोधेनदीर्घेवीतिसूत्रस्थभाष्यस्यैकदेशस्यकित्वात्तत्रस्थेड्ग्रहणप्रत्याख्यानायनदुक्तम्।तत्रदृग्रहणंकृत्वागुरुतरयत्नमाश्रित्यात्रस्थेड्ग्रहणप्रत्याख्यानमेवमरुदेर्लङि-अरुदिताम्।अरुदिरिति।दोषश्चोक्तन्यायेनविधिनिमन्त्र्योरित्येषुवाच्येषुवेतिपक्षद्वयस्यापिभाष्यादोषीकृतत्वादितिभावः।अत्रोच्यतेउपपद्यतेवयम्।विद्यादीनांप्रत्ययार्थत्वेनोचितमानन्तर्यंहिसंनिकर्षादीनामर्थानालकारान्तरेचरितार्थानांविद्यादयोर्थावाचकाःस्युः।तथाचलिङाकर्त्रादीनामभिधानेनस्यात्।ततश्चद्विवचनबहुवचनेनस्यातामाश्वाद्यश्चनस्युः।पुरुषश्चवृत्तेचनस्यात्।अभिहितेलप्रयुक्तस्तीयादिविरहश्चनसिद्ध्येदिति।द्वितीयेत्यपपत्तिः।विद्यादिभिःकर्त्रादयोनबाध्यन्तेविरोधाभावात्।तेनकर्मणीत्यत्रसर्वलकारसङ्ग्रहार्थंलदितिबहुवचननिर्देशश्च ॥ ७ ॥ ख्यानस्यानोचित्यात्।यदिलङ्गापेक्षतयाप्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षतयाचयद्विवक्षातदादिटोसिजित्यादरुदितमित्यत्रलोपाप्राप्तिरित्युच्यते।तदावैयधिकरण्यादेरन्याय्यत्वमित्येवदोषोबोद्यः।लकारान्तरेइति।लङादिषित्यर्थः।कालस्तुद्योत्यएवेतिभावः।शेषाद्यमन्त्रेति।कर्त्रर्थसार्वधातुकेपरेतद्विधानादितिभावः।पुरुषेति।युष्मदादेर्लिङ्वाच्यकारकवाचित्वरूपसामानाधिकरण्याभावादितिभावः।ननुसत्यपिसंभवेबाधबलीयस्त्वेनविरोधाभावेपिबाधकत्वंस्यादतआह।बहुवचननिर्देशाच्चेतिलःकर्मणीत्यस्यसर्वान्लेकरणेनसर्वलकारोद्देशेनतदर्थबोधनाच्चेते—णावाधदित्यपिबोद्धव्यम्।एतेनोद्धारणार्थीकारेणलदित्येकवचनमितिभाष्यकैयटोक्तपक्षेदोषदित्यपास्तम्।नचात्रपक्षेनिमन्त्रयेथुभवन्तमितिनस्यान्निमन्त्रणायाउक्तत्वादितिवाच्यम्।प्रद्योतकनिष्ठयोर्निमन्त्रणामन्त्रणयोरन्ययोरेवाश्वपकर्तृत्वादिलक्षणयोःप्रत्ययार्थत्वस्वीकारात्।यद्वाईकृत्यतृचश्चेत्यनेतेदृशेविषयेलिङ्लोडाविति बोद्धव्यम् ॥+॥४ विरहश्चेति।चैत्रपचेदित्यादेरोदनेचैत्रंविषयभावेनोपादानात्कर्त्रादीनांचलादेशवाच्यत्वानबाधप्रसक्तिरितिभावः ४

दिगितिदियर्थस्तुकालावाचकेषुमाङि-लुङादिषु सावकाशताधात्वर्थभावनायाःकालाकाङ्क्षत्वेपिशास्त्रेणतेषांतद्वाचकत्वाबोधनेनतत्रचारितार्थ्यसंभवात्अतोद्योतकतैवयुक्ता ।किंचप्रचेत्यादौप्रत्ययविनापिप्रवर्त्तनाप्रतीतापिचतुर्भिर्हेतैःकृषतीत्यादौप्रवर्त्तनायाअपिधात्वर्थस्यदृष्टत्वाच्चसैवयुक्ताकर्त्रादीनामपिद्योत्यत्वमितिमतेचतत्त्वमेवयुक्तमिति। प्रवर्त्तनात्वस्येतिप्रवर्त्तनाचप्रवृत्त्यनुकूलोव्यापारःसचलोकेलिङादिघटितशब्दप्रयोगरूपःवेदेलिङादिसमभिव्याहाररूपःशब्दनिष्ठःअयमेवशाब्दीभावनेत्युच्यते।शब्दरूपत्वात्प्रेरणत्वेनचतस्यलोङादिवाच्यतातेनरूपेणतस्यशब्दनिष्ठत्वाच्छब्दनिष्ठइतिचोच्यते।प्रेरणात्वेनसविषयपदार्थप्राप्तावदृष्टसाधनत्वंनुनप्रवर्त्तनेत्यन्यत्रनिरूपितम्। च

किंच कर्त्रादयोपिनिरवकाशाःनचलङादयोवकाशाःन्यायसाम्येनविद्यादिवद्दूर्नमानत्वभूतत्वादेरपितत्तल्लकारवाच्यत्वात्।नचैवंधात्वर्थप्रतियोगित्वादेःप्रत्ययार्थतयाविशेष्यत्वंस्यादितिवाच्यम्।कर्त्रादावपितुल्यत्वात्।ननुप्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकमभ्युपेत्योक्तंतृदितिचेत्तर्हितत्रैवोक्तदोषावकाशदानेनविशेषप्रवर्त्तनायामिति।प्रवर्त्तनात्वंविद्यादिवतुष्टयेनुस्यूतत्वादितिभावः।एवंचानूद्यमानव्यापारस्यविषयविषयिभावेनद्वैधान्वयेनात्मनेपदाद्यर्थकालिङादयस्तिपर्थंजसमानत्वद्योतकतापक्षएवन्याय्यान् ॥

ॐ तुष्टयेदृतिपक्षेत्विच्छाविशेषदृतिनतदनुस्यूतंप्रवर्तनात्वम्।अनुस्यूतत्वादितितदतिरिक्तंशास्त्रप्रकरणादिरूपप्रमाणान्तरलभ्यत्वान्नशक्यत्वम्॥नचैवंप्रैषादिग्रहणंव्यर्थंनिमन्त्रणादौकृत्याभावार्थत्वस्यावश्यकत्वाल्लङ्विधानेतुप्राप्तकालार्थमितिभावः।तत्रद्योतकतापक्षेप्रयोजकव्यापारोपिपचेदित्यादौधात्वर्थः तस्यापिपाकानुकूलत्वात्तत्रफलानुकूलत्वेनोपस्थितव्यापाराणामद्वैप्रयोजकव्यापारस्यविषयितयाविशेषणत्वेनान्वयः।इतरविषयतयाविशेष्यत्वेनान्वयः।एवञ्चैकाश्रयिकाप्रवर्त्तनाविषयीभूतापाकानुकूलाक्रियेत्यादिक्रमेणपचेदित्यादौबोधसंदर्भः।एवंधात्विति।ज्याय्यानिति।वाच्यत्वेहिणिचीवतस्याधात्वर्थंप्रतिविशेषणत्वापत्तौदेवदत्तस्यप्रधानभूतधात्वर्थानाश्रयत्वेनाकर्तृत्वेनतत्रकर्त्तरिलिङाद्यनापत्तिः॥नचप्रत्ययार्थप्राधान्यस्याख्यातेत्यागेननिर्वाहःद्योतकत्वस्यैवोचित्यात् ॥

एवंणिच्यपीति॥तत्त्वमिति॥अत्रवदन्ति।एवंहिलिङीवप्रवर्त्तनायाविशेषणतापत्तिः ङित्त्वेर्थेविशेषणतायाएवन्याय्यत्वात्॥किंचैवन्तर्ध्यस्याप्राधान्येतदाश्रयस्यकर्त्तृत्वाना
पत्तौप्रयोजककर्त्तरिण्यन्तात्लकारानापत्तिः।किंचगमितोग्रामंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यादौप्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वेनप्रयोज्यस्यकर्त्तृत्वानापत्तिः।ममतुधातुभेदान्नदोषद्
तिस्पष्टम्॥हेतुमतिचेत्यत्रभाष्येदृत्यन्यत्रविस्तरः।अवोचामेति।टिड्ढाणिसूत्रेइतिशेषः।लिङ्भक्तत्वादितिलस्यभेदाच्चणत्वस्यपुनः प्रवृत्तिरितिभावः।दुर्लभत्वादिति व्य।
एवंणिच्यपीतितत्त्वम्।प्रार्थनम्।याञ्चा।क्वचिदिति।ज्ञापकफलन्तुवक्ष्यमाणेत्यादौटिट्।गिल्लक्षणङीवभावदृत्यवोचाम।सुट्त्वेतुतकारादिकारउ
च्चारणार्थः।लिङःसीयुटेतिसुट्षष्ठीकम्।अनन्त्यस्येत्यनेनविशेष्यतेतदाह।अनन्त्यस्यसस्येति।सकारद्वयस्यापीति।अवयवावयवस्यसमुदायप्रत्ययत्वव
त्तयासुटोपिलिङ्भक्तत्वादितिभावः।आशीर्लिङीति।भूयास्तामित्यादाविति भावः ननुअनचिचेतिसकारद्वित्वेनापीदंसिद्धम्।मचसकारत्रित्वंपुनरुच्चार
णेविशेषस्यदुर्लक्ष्यत्वात्।किंचसुटिकृतेस्कोरिनियासुटःसकारेणुच्यतेऽकलिपरेयःसंयोगःस्तदादित्वात्अतआह।स्फुटतरन्विति। एधिधीष्टेत्यादा
वितिभावः।अतोयेयः।सार्वधातुकेतिकिम्।चिकीर्ष्यात्।भवेत्।सार्वधातुकासनुदृत्तौहिमद्धेपवादन्यायेनातोलोपएवबाध्येतामित्रेदित्या
दौतुपरत्वादीर्घःस्यात्।अन्तरङ्गत्वादिति। प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादितिभावः।ज्ञास्येयमिति।एतच्चविप्रतिषेधसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।आर्द्धातुकेतिएवकारे
बोद्यः।किंतर्हिङित्त्वेनैवगुणवृद्धिप्रतिषेधेसिद्धेकिंदृचनमिज्यादित्यादौसंप्रसारणार्थंजागर्यादित्यत्रगुणार्थंचजागर्त्तेर्गुणोहिडितिपर्युदास्यते ॥
जनपरस्यैकस्यानेकस्यचोच्चारणेविशेषाभावदृतिभाष्योक्तेः सुटिकृतेऽल्परसंयोगादित्वेनचासुटःसस्यलोपाच्चेत्यपिनोद्यम्।वाद्येनेति।एवञ्चात्रैवस्यादितिभा
वः।विषयभेदेप्यानर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतंबलाबलमितिदीर्घादेर्वीधःबाधकत्वसामान्याच्चापवादत्वव्यवहारदृतिबोद्यम्।प्रत्ययमात्रेतिभूयादेशस्तुआङ्लाटश्च
तिप्रत्ययोभयापेक्षत्वेनबहिरङ्गदृतिभावः।नन्वनेनार्धधातुकत्वेप्येकसञ्ज्ञाधिकाराद्यत्रसञ्ज्ञापिस्यादतआह'एकवकारदृति।लङःशाकटायनस्येतिसूत्राद्यनुवृत्तेतिभावः ॥

अत्र प्राग्रहणादिति वर्तते लुक्लुङ्लङ्लृदित्यादेः। तस्मात् प्राङ्चर्मणो दीर्घान्तस्य चूङोदादेर्ग्रहणम्। प्राङ्न्याख्यानेत्यादि। अस्तिप्रभृतिभ्यो ब्रूञ्प्रभृतीनां स्थाने ब्रूवादयो भवन्तीत्यर्थः। अस्तिसिजादीनां ब्रूवादीनामित्यनेनास्तीत्यस्य लुप्तषष्ठ्यन्तस्यैवैतौ दोषौ किन्तु प्रागुक्तावेवेति सूचयति। सकारादिलुप्तप्रथमान्तस्यादिशब्दः। अस्तीति निर्देशादिति। अस्तीति द्वितीयसकारकोनिर्देशः

भूसुवोः भूञ्। प्राणिगर्भविमोचने। सुवतिसूयत्योस्तुनग्रहणम्। तिङ्करणेनभ्वादिनात्। अस्तिसिचो। अत्र प्राञ्चः। अस्तेः सिचश्च परस्मैपदेति व्याचक्ष्युः तच्चिन्त्यम्। भूरितिभूभावेस्यस्थानिवद्भावेनास्तिनप्राप्तत्वात्प्रसङ्गात्। गातिस्थेतिसिचोलुक्यपिस्थानिवद्भावेनअगादस्थादभूदित्यादेःसर्वत्रातिप्रसङ्गश्चतदेतद्व्यनपेक्षं वक्ष्टे। सिचअस्तेचेति। एवञ्चसमासान्तप्रसङ्गेनास्तीत्यपरमनुकूलम्। अस्तिग्रसिब्रूतिप्राचांआख्यानेद्वन्द्वाद्बहुषहान्तादितिटच्स्यात्। सिचश्चास्यांचतरङ्गेनपूर्वनिपातःस्यादितिभावः। विद्यमानादिति। तेनलुप्तास्तिकःकृतभूभावादस्तेअनेतिभावः। भाष्यकारस्त्वाहः। अस्तिसिचोऽक्तइतिद्विसकारकोनिर्देशइति। अन्यथाधवः। अस्सइतिसमुदायस्यधातुतयाणिच्यत्ययोनस्यादिति। तद्भाष्योक्तिमात्रम्। इत्थंहिभाष्याशयः। सिचदित्यस्यानन्तरंसकारः प्रक्षिप्यतेनतत्सिप्कः प्राक्। अतएवास्तिचोऽक्तइतिद्विसकारकोनिर्देशइत्युक्तंभाष्ये। अन्यथाअस्तीतिनिर्देशइत्येववूयात्। एवञ्चसान्तादस्तेःसान्तात्सिचइतिचार्थेनिर्बाधत्वेन। द्वितीयसकारोलुप्यते। संयोगान्तस्यपदान्तस्येतिआख्यानात्। नचनस्यासिद्धत्वाद्रोरुत्वंदुर्लभमितिवाच्यम्। संयोगान्तलोपोरोरुत्वेदृतिवार्तिकेनासिद्धत्वेविधेयात्। संयोगान्तंयत्पदंमितिभाष्यानेतुनेहसंयोगान्तस्यलोपः ॥

दृतिब्रूयादित्यर्थः। दृतिव्याख्यानेत्विति। संयोगान्तस्यपदान्तस्येतिव्याख्यानेतुचसोरेद्भावितिसूत्रे द्विसकारकोनिर्देशइतिभाष्यासङ्गतिः। तवमतेसंयोगान्तलोपस्यदुर्बलत्वेनशकारद्वयाभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेतिभावः ॥

आकारविरुद्धमिति॥ गतिश्चेतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धमितिभावः। अस्येतितर्हिशेषादेवेतिभावः। प्रतिचस्खादेति॥ प्रनिषेस्यतीत्यादेरप्युपलक्षणमिदम्। प्रनिचकृशेदिति। अयं हिआदेशोपदेशेस्यादिःस्यान्नुपदेशेषान्तश्चेतिभावः। अत्रचज्ञापकमिति। अर्थसहितधातुपाठः पाणिनीयदृतिपक्षस्येत्यज्ञापकप्रकरणस्थभाष्यसंमतत्वादितिभावः। उपलक्षणत्वेप्यर्थसहितपाठः किंयावाविस्वेधार्थदृतिबोद्धुम्। अर्थरहितोपिपाठः पाणिनीयदृतिधातुसञ्ज्ञासूत्रेभाष्येतिवादिभिरितिअतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणातादिभिरित्यर्थः।

आनिलोट्। निलोडितेयत्रसिद्धेआनिग्रहणमाममज्ञास्यानित्यसंज्ञापयितुंतेननागरन्तर्नुकामस्येत्यादिसिद्धम्। लोड्ग्रहणंस्पष्टार्थम्। प्रकृष्टवपयेपान्त्यानिप्रवपानिमांसानीत्यत्रतूपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चनभविष्यति। दुःपचेति। यत्तुप्राचोक्तंदुःपरस्यपत्वेनेतिकेचिदितितन्न। एवंहिसिद्धान्तेणत्वंस्यात्तच्चाकारविरुद्धमितिभावः। यद्यपिभवत्येवणत्वमितिव्याचख्युः। तदपिरभसमात्रम्। अन्तःशब्दस्येति। अनुनासिकस्यादिर्भावित्यपुपसंख्यायतेतत्तुप्रकृतानुपयोगादुद्वेगेनविस्मृतमिदादिपाठेनप्रज्ञाम्रक्षेतिनिपातनेनसाधनार्थत्वाच्चाशेषेविभाषानेर्गदनदपूजापेषचोषदित्याहुः। गदनदादेरिति। उपदेशेकिम्। प्रनिचकार। अनिचस्यादेत्यत्रानिषेधोयथास्यात्। अपान्तेकिम्। प्रतिपिनष्टि। उपदेशग्रहणात्सनिचकृशेःत्रापिनिषेधः। उपलक्षणमिति। कुईरवुर्क्रीडायामेवेत्येवकारोनज्ञापकः। यामादिति। भूसूदृसूत्रेपान्तानांधवनदृतिसूत्रेचाकारेस्वरूपमिदम्। दृतआत्मने। प्रकृतेस्तिवादिभिरात्मनेपदानांविशेषणान्नेह। पचमानोयजमानः। एवंतुदितस्तुदारेरित्येवंवक्तुमुचितम्। आमःस्वरूपप्रतिपादकपरिभाषयानेह। अमन्तात्तादिषु। आमआमन्तुतिवाद्यपवादत्वात्तस्यायमेवापवादकृत्। तेनामन्तस्यातिङन्तत्वान्निपातः। ततःपरस्यनिपातस्यासिटःकृत्वात्सयलक्षणेनकरन्तनाप्रातिपदिकत्वमाश्रित्यत्वातुपोलुक्॥

लक्षणेति॥ संनिपातपरिभाषयामाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाचेत्यपिबोद्धुम्। अपवादत्वादितिअन्तरङ्गत्वेपिविप्रतिषेधेनेत्यपिबोद्धुम्। अव्ययत्वादिति। आमदन्तत्वेनैवलुकृतन्नहिसेरितिन्नुवर्त्तते॥ अतएवविदांकुर्वन्त्वित्यादौलोटोलुकंसिद्धिरित्यन्येसुपोलुगितितेनतस्यपदत्वात्सारयध्वंकारेत्यत्रीयङ्परत्वनिबन्धनषकारेत्यस्यनिपातदृतिभावः॥

कर्यंत हीति। अनुप्रयुज्यमानाभ्यांविपरीतव्यवहितप्रयोगनि — वारणादितिभावः। सकर्मकत्वादिति। फलव्यधिकरणत्वादितिभावः। एवमकर्मकसमभिव्याहारेकृञोप्यकर्मकत्वंवोद्यम्। अन्यत्रकर्मप्रत्ययसमभिव्यापारेफलव्यापारयोर्व्यस्तसेपिआम्समभिहारेन — व्यत्यासआमन्तार्थस्यापिव्यत्यासोवेतिनाभेदान्वयानुपपत्तिरितिवदन्ति। सार्वधातुकएवेति। तासिसाहचर्यादस्तेरपिसार्वधातुकएवएतिहत्वमित्यर्थः। एतत्तर्थसत्यभिधानेवोद्यम्। सिद्धेतु। एधांचकारेत्यत्रावृत्तौसिद्धायामित्यर्थः। एतेनैधाञ्चक्रुरित्यनुकर्यंत हीतिधातांप्रथममासपधातपश्चात्। संयोजयांविधिवत्ससमेतबन्धुःप्रभ्रंशयांयोनहुषञ्चकारेत्यादि। प्रमादएवायम्। नचविपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रेसुप्रसक्तात्पर्यमस्तिवाच्यम्। विपर्यासनिवृत्यर्थंव्यवहितनिवृत्यर्थञ्चेतिवार्तिकविरोधात्। अभेदान्वयइति। एवञ्चाम्प्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्यफलम्। अतएवानुप्रयुज्यमानयोर्भ्वस्त्योरामन्तयोश्चनसकर्मकत्वात्ताभ्यांकर्मणिलिट्। तथाचमाघः। तस्यानर्घंविभरांबभूवेदृगिति। श्रीहर्षश्चातपत्तुपूर्त्तावपिमेदसांभरावितिभावरीभिर्विभरांबभूविरेदृगिति। अस्तेस्तुभावकर्मणोस्तडिएशिदृष्टिचरूपेविप्रतिपद्यन्ते। तथाहि। उभयत्रापिहएमीतिहादेशेकृतेएधामाहेदृशामाहेदृतिकेचित्। तासिसाहचर्यादित्येवहत्वमित्यन्ये। साहचर्यादेवसार्वधातुकएवहत्वम्। ननूक्तंहएमीतिनैराधामासेदृशामासेदृत्येवरूपमित्यपरे। वाक्यभेदेनेति। अत्रचाम्प्रत्ययवदितिवचनमेवप्रमाणम्। अन्यथापूर्ववदित्यनुवृत्त्यैवसिद्धेकिन्तेन। द्विर्वचनेचीतिद्विर्वचनशब्दस्यतन्निमित्तेलक्षणा। तांविनाअचासामानाधिकरण्यायोगादितिभावः। यद्वा। द्विरुच्यतेस्मिन्नितिद्विर्वचनम् ॥

स्यादेपरगामिनिक्रियाफलेप्राप्त स्यविधानेयिदन्नाञ्चकारेत्यादौकर्तृगामिनिक्रियाफलेप्राप्तस्यनिवारणमशक्यमित्यपास्तम्। लक्षणाश्रयत्वादाह। यदेति। अधिकरणेल्युडितिभावः। इदमेवयुक्तम्। अन्त्येपिवृत्तिद्वयकल्पनागौरवात् ॥

म-श-२९१

सर्वमिति। एवञ्च द्वित्वेजादिप्रत्ययस्यनिमित्तत्वेअचोपित्त्वंयण्यचोनिमित्तत्वेतदादिप्रत्ययस्यापीतिभावः।तस्मात्सतिचतद्भवतीत्येतावतानिमित्तत्वंनतुतत्वयोजकत्वेनेतीतिभावः।यद्यत्रस्थानिवत्वंनस्यात्स्यादेवतस्यद्वित्वमितिकात्यनिकंचगृह्यतइत्यपिवोद्यमितिसन्यङोरित्यत्रभाष्येस्पष्टम्।दृतिनेतिज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वेनेत्यपिवोद्यं

अथवाद्विर्वचनमस्यस्थानिवत्स्यादीआद्यच्।दृहतन्त्राद्स्यादाश्रयणेनकालावधारणमपिक्रियतेदृत्याह।द्वित्वेकर्त्तव्येदृति।कृतेतुद्वित्वेयथायथमादेशःस्यादेवेत्यर्थः।द्वित्वनिमित्तेकिमदुपधति।नह्यूदुद्वित्वनिमित्तमाननेवंचक्रतुरित्यत्रयणस्यादेव।अनुसोद्वित्वनिमित्तत्वेप्यकारस्यातथात्वात्।सूत्रन्तुचक्रेदृत्या-दौसर्वकाशमितिचेत्सत्यम्।दृहनिमित्तशब्देनसाक्षात्समुदायघटकतयाद्वित्वप्रयोजकंसर्वंगृह्यतेलक्ष्यानुरोधात्।एतच्चछस्येकदृत्सूत्रेकैय्यटग्रन्थेस्पष्टम्।अतएवऊर्णोतेःसनिसनीवन्तेतीदृपस्येविभाषोर्णोरितिडित्वविरहेऊर्णनविषतीतिसिद्धम्।सन्नन्तस्यद्वित्वविधानेपिसनोद्वित्वंत्रयोजकत्वेनतस्मिन्नाश्रयेगुणोवादेशयोर्द्वित्वेकर्त्तव्येनिषेधानदाहृतः।तद्भावभावितामात्रेणेहनिमित्तत्वमितिचेन्नेवंमरिरिषतीतिनसिद्ध्येत्।ऋधातोस्सनिसिद्धेर्ऋर्धांसनीतिदृढिकृतेदृस्शब्दनिमित्तकस्यगुणस्यनिषेधेऽजादेर्द्वितीयस्येतिदृसोद्वित्वप्रसङ्गात्।दृस्शब्दस्यतुरिस्शब्दस्यद्वित्वम्।सत्यम्।नेहदृस्शब्दोद्वित्वनिमित्तम्।कार्यित्वात्।नहिकार्यीनिमित्ततयाश्रीयते।स्थण्डिलाच्छयितरित्वतेदृतिज्ञापकात्।अन्यथाणिङोद्वित्वेनकृतिचेतिगुणनिषेधापत्तेः।नचैवंसन्नन्तस्यकार्यित्वादुर्णनविषतीत्यपिनस्यादितिवाच्यम्।मत्वर्थीयेनदृनिनाकार्यमनुभवतएवकार्यित्वलाभात्।उर्णोतेर्हिनुशब्दरूपंकार्यमनुभवतिनतुसनाअरिरिषतीत्यत्रतुरिस्शब्दःकार्यभागितिवैषम्यात्।अथीतिकिम्।जेष्ट्रीयते। देध्मीयते। शाश्म्यते।दृहदृप्राध्मोरितीकारः।अयञ्जिक्ष्मिोयङादेशश्चनिषिध्येतदृतिप्राञ्चः ॥

म्।कार्यित्वलाभादितिं।तथाचतस्यैवनिमित्ततयानाश्रयणमितिभावः।द्वितीयाजबधिकस्येतिनटभार्यीयद्यज्ञानीतितद्वधिकस्यद्वित्वमितिषष्ठभाष्योक्तेरितिभावः ॥

द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति। नचयङि परतईत्वमिति तन्निमित्तस्ययङोविशिष्टस्यद्वित्वनिमित्तत्वमस्तीति। अवयवस्यकार्यित्वेपिनतस्येत्वं प्रतिनिमित्तत्वंनहिकार्यीनिमित्तत्वेनेत्यत्रापियथाकथंचिन्निमित्तत्वंकार्यित्वञ्चगृह्यतद्त्यत्रमानमस्तिजेप्रीयतद्त्यादेःप्रत्युदाहरणत्वपरभाष्यप्रामाण्येनतत्रनिमित्तकार्यिपदयोर्मुख्यार्थत्वस्येवांगीकारादितिवाच्यम्। अरिरिषतीत्यस्याप्यसिद्धेः। नहितत्रगुणनिमित्तस्यार्द्धधातुकसञ्ज्ञस्येसशब्दस्याकारविशिष्टस्यद्वित्वंप्रतिकार्यित्वंशयितरीत्यत्रापिट्कारस्येवकार्यित्वेनज्ञापकस्यशिथिलत्वाप त्तेश्च। यदितेचेगन्ताङ्गस्येत्यर्थात्सर्वस्यकार्यित्वन्तर्ह्यत्रापियङन्तस्यद्वित्वमित्यर्थोतुल्यम्। तस्मान्नहिकार्यीत्यत्रापियथाकथंचिन्निमित्तत्वादिगृह्यतद्तियुक्तम्। अचीतिमर्थे मित्यस्यैजेप्रीयतद्त्याद्यर्थंव्यर्थमित्यर्थः। अधिजगेदूतिंतुप्रयोजनङ्गाङ्लिटीत्यत्राद्वित्वकारकनिर्देशाश्रयणात्तस्यलावस्थायांप्रत्ययत्वेनचतस्यविषयसप्तमीत्वाङ्गीकारेणनै

वस्तुनस्तुअचीतिव्यर्थम्। प्रीयध्यैप्रीयश्यद्त्यादिद्वितीयाजवधिकस्यैकाचःकार्यितायांयङोद्वित्वनिमित्तत्वाभावात्। अचःकिम्। असूसुषत। दृङ्स्थापेक्षयाईदितिसं प्रसारणेनिषिद्धेभ्यासेउवर्णोनश्रूयेत। नचद्वित्वेकृतेपुनःसंप्रसारणम्। नसंप्रसारणदृतिनिषेधात्॥

मित्तिकत्वंतद्भावभावितामात्रेणेवतदुद्भिावभावितामात्रेणापिनिमित्तत्वस्ययुक्तत्वाद्तस्त्रोपान्नलिङ्गुद्भिावएवनिमित्तमित्यज्निमित्तत्वाभावः सर्वत्रैववात्रशास्त्रेतुद्भिक्त मेवनिमित्तत्वमितिस्पष्टंद्विगोर्लुगितिसूत्रेमनोरमायाम्। अतएवाङ्गाधिकारेआर्धधातुकद्त्यादीनांविषयसप्तमीत्वेपिपरद्देशस्यविषयकद्भिावेनज्ञापयताननयापरनिमित्तत्वे नतद्विषयेचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्प्रवृत्तिः दृदमेवाचीतिईदृशनिमित्तत्वाश्रयणेलिङ्ध्वनितञ्चेदंप्रकृतसूत्रेचोप्रदितिसूत्रेचभाष्येदृत्यत्रविस्तरः। निषिद्धेदृतिद्विर्वचनेचीत्य नेनेतिभावः। पुनःसंप्रसारणमितिद्युतिस्वाप्योरित्यनेनेतिभावःनिषेधादितिअस्यचव्यवहितेपिप्रवृत्तिरितिस्पष्टमेवाकरविदाम्। दृदमपिप्राचामनुरोधेनसंप्रसारणग्रह णसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानेयूनदृत्यादावस्तुप्रवृत्तिः। प्रकृतेप्रवृत्तौतुनमानमितिवक्तुंशक्यत्वात्प्रत्युदाहरणान्तरन्त्वन्यत्रोक्तम् ॥

रूपातिदेशेति। नचात्रद्विरूपसेर्द्वित्वात्पूर्वमियङ्। प्रकृत्यादित्वेकार्यस्यनिरूपानिदेशेपियणितस्वेमानभावेननिन्यतुरित्यसिद्धिरितिवाच्यम्। आभीयत्वेनेयङ्सिद्धायण्
प्रकृतेः संप्रत्युदात्तत्वादिति। नचविहितविशेषणान्निस्तारः। धातुस्वरस्यदुर्वारत्वेनासंभवापत्तेः। अनेकाच्त्वादिति। एवञ्चनिषेधोनस्यादितिभावः। एकाचोविहित
स्येत्यर्थेनापीदंसुसाधम्। नचतदालावस्थायामडितिपक्षेअकार्षीदित्यादौदोषः। ह्रिसिचोरपिस्यतासिवल्लावस्थायामेवप्रकृत्याङ्-सञ्ज्ञानिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वि

यद्यपीहाजादेशः स्थानिवत्स्यादितिरूपातिदेशपरतयासूत्रेव्याख्यानंकाशिकादौप्रसिद्धंफलंचतुल्यमेवतथापिस्थानिवद्बृहणंनिवर्त्यनञ्ज्ञा
नुवर्त्यनिषेधपरतयाव्याख्यानमपिभाष्यारूढंलघुचेतितदेवाश्रितम्। एवंहिसतिस्थानिवदितिशब्दाधिकारप्रयुक्तक्ङितीनास्ति। नपदान्तेतिनिषेधा
नन्तरंपाठस्यानुगृहीतोभवतीतिदिक्। उभयान्वयीति। मध्येपाठात्पूर्वोत्तराभ्यांसंबद्यतदित्यर्थः। तत्रोत्तरान्वयफलंकर्तुङ्-न्तुमित्यादाविण्निषेधःनिरुत्व
रेणसंप्रत्युदात्तत्वात्पूर्वान्वयफलन्तुबिभित्सतीत्यादौनिषेधः। द्वित्वेकृतेऽनेकाच्त्वात्। स्यादेतत्। विशेष्यदलमेवतर्हिमास्त्वितिशङ्क्-तेएकाचः
किम्। ननुबिभित्सतीत्यादौतौत्यादुङ्-लुक्यपिस्यादेवतत्राह। स्मरन्तिहीति। श्नित्पाशपेत्यादि। श्नित्पायथा। स्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सा
पा। सनीवन्तेतिसूत्रेभरेति। अनुबन्धेननिर्देशोद्विधा। स्वरूपेणइत्संज्ञकत्वेनच। आद्योयथा। शीङः सार्वधातुकेगुणः दीङोयुडिति। द्वितीयस्त्वनुदा
त्तङित्तदित्यादि। अतएवनाम्लोपिणस्वरितामितिसूत्रेणसेर्यङ्-लुकिनप्रवर्त्ततेस्वरूपेणानुबन्धनिर्देशात्। सूत्रेणसिग्रहणंप्रत्याख्यायऋशा
सुदृतिऋदित्यठनीयदृतिमतेतुदृत्संज्ञकत्वेनानुबन्धनिर्देशात् ॥ ७ ॥ क्रुरणोत्तरमेवाडादिप्रवृत्तेः स्पष्टंचेदमेकाचोद्वेदृत्यत्रभाष्ये। तर्हिमास्वि
ति। उपदेशेनुदात्तस्यैकाच्त्वव्यभिचारादितिभावः। नचवधिष्यारत्यर्थंनतत्तासमर्थ्यंनोपधमात्रेएकाचोग्रहणादितिवाच्यम्। आद्युदात्तनिपातनेनसिद्धेरित्य
भिमानात्स्वरूपेणेतिशासुदृतिपाठात्। सूत्रे। नाम्लोपीतिसूत्रे। दृत्संज्ञकत्वेनेति। ऋदित्यदेनतद्बृहणादितिभावः ॥

नमश्चतेदिति। पाठेप्यनित्यत्वेनवारणमन्यथायङ्लुग न्तेभूवादयदितिसनाद्यन्ताद्धातुत्वंनस्यात्गणनिर्दिष्टत्वात्।अनित्यत्वेमानत्वयङोवागुणोयङ्लुकोरित्यादि।
अतएवयङ्लुकिद्वित्वंभष्भावादिसिद्धमिति।एतन्मूलएवमंत्रेकाज्ग्रहणंकिञ्चिदितिपाठःस्वादितद्धितसूत्रेकैयटेदृश्यन्ते।अनुदात्तपाठस्यैवेति।नचानुदात्तमन्तोदात्तत्ववा
धनार्थंमत्वर्थलक्षणयैवोपपत्तौशास्त्रबाधेमानाभावात्।सूत्रकारेणेति।भाष्यवार्त्तिककृतोरप्युपलक्षणमेतत्।एतेनवधादेशे[illegible]शाद्युदात्तत्वनिपातनमूलकसऊदात्त

येतुयङ्लुक्यपीच्छन्तितेःशासेरुकारेनपठ्यते।गणेनमयाबेभिदीतिचेच्छिदीतिरुधादिभ्यःश्नम्।एकाज्ग्रहणंप्रकृतसूत्रे।तेनबेभिदिताचेच्छिदिताअत्रेण्नि
षेधोनास्ति।एतच्चेति।ननुश्निपाशपेत्याद्यंशेकञ्मिदंज्ञापकमितिचेत्।ऐकदेश्यनुमतिहिज्ञापूर्वाचार्यपठितपरिभाषायाःज्ञापनस्यगतिकारकोपपदानामित्या
देरदृष्टत्वात्।अनन्यार्थैःक्तिपादिनिर्देशैर्ज्ञापनसंभवाच्चानदृतदितिनचमत्वर्थलक्षणायांमानाभावः।बसंस्यादीनामनुदात्तपाठस्यैवतत्रमानत्वात्।वधरिति। य
स्तुतद्व्यावृत्तयेऽनिट्कारिकास्वदन्तपर्युदासउक्तोव्याघ्रभूतिनासएवचप्राचानुसृतःसदृहोपेक्षितः।सूत्रानन्यगुणत्वात्।तथाहि।कर्त्तोहन्तेस्यादौसर्वेसर्वेपदादेशा
दितिन्यायेनकरित्यादिरादेशः।तस्ययथास्थान्युपदेशंगृह्णीत्वानिषेधःप्रवर्त्ततेएवंवधादेशेपिप्रवर्त्तमानःकेनवार्यताम्।अदन्तपर्युदाससामर्थ्येनेतिचेन्नासू
त्रकारेणदेशेपर्युदस्तत्वादितिभावः।दृणःषीध्वम्।दृण्कोरित्यधिकारेपिपुनरिणग्रहणंकवर्गनिवृत्यर्थम्।तेनेहनाषीध्वम् ॥

न्तानामितिचादन्तानामप्युदात्तोपदेशत्वाभावबोधनात्तच्चकथादिभ्यस्तोवधादेशेउदात्तनिपातनसामर्थ्यादित्यपास्तम्।यत्तुहनोवधेत्यत्रास्यञ्जनान्तत्वेदृढिरित्यंज्ञा
अदन्तत्वेतुनदोषइतिभाष्येउक्तं,तत्तुउपदेशेनेकाच्त्वात्प्रतिषेधाभावादिट्सिद्धिरित्येवंपरतयाकैयटेनव्याख्यातम् ॥

विहितानामिति।एवञ्चाङ्गादितिनकर्त्तव्यमिति लाघवमितिभावः।नत्वीध्वमिति।दृणन्तादिहितानांधाध्वमादीनामित्यर्थेषीध्वमः साक्षाद्विधानासंभवःसीयुटःषत्वस्यच
विधानोत्तरकालत्वात्।तस्माद्यस्यविहितस्यषत्वसीयुड्योग्यतातस्येतिवाच्यमः सावयदिधत्वेनस्यात्स्यादेवषत्वमितिप्रकृतेष्वस्तेवेत्यभिमानेनेदं न विषीध्वमितियो
न्तमिहाङ्गनेणन्तम्।दृणन्तादङ्गादिस्वरूपकथनमिदम्।दृतिकेचिदिति।अत्रारुचेबीजन्तुभाष्येःस्यादर्शनसूत्रान्तरस्थेनगोबलीवर्दन्यायग्रहणेचनदृढतरंमाननमिति।

अङ्गःत्वरेषामिति।विहितानामितितुनोक्तम्।अदिद्रुमित्यादावव्याप्तेः।लिहदुहनहांढ लषत्वधत्वेषुलिषीध्वम्।पुस्वीध्वम्।नत्वीध्वमित्यत्रातिव्याप्तेश्चाअ
ङ्गात्किम्।वेविषीध्वम्।अर्थवद्ग्रहणादेवसिद्धेकचिदर्थवद्ग्रहणपरिभाषानप्रवर्त्ततदुक्तिज्ञापनार्थमिदम्।तेनानिनस्मन्नित्यादिसिद्धम्।एधिषीध्वमिति।दृ
णःषीध्वमितिठत्वंतुनभवति।षीध्वंभक्तस्येडागमस्यतद्ग्रहणेनग्रहणादिणन्तादङ्गात्परत्वाभावात्।विभाषेटदुतोर्विशिष्यग्रहात्।गोबलीवर्दन्यायेन
नेड्व्यतिरिक्तएवेणिहग्राह्यइतिकेचित्तदुक्तम्।इदिन्नइतिऊदन्तैरितिअकारस्तूपेक्षितःतन्मतेजन्तूक्तमेवाऊदन्ताभ्रूप्रभृतयः।ऋदन्ताःकृत्प्रभृतयः।युमि
श्रेणमिश्रणयोः।रुशब्दे।रुङ्गतौ।रेषणेचेत्यपिकेचित्।ष्णुतेजने।षीङ्स्वप्नेक्षुप्रस्रवणे।णुस्तुतौ।टुस्वुशब्दे।टुओश्विगतिवृद्ध्योः।डीङ्विहायसागतौ।श्रिञ्से
वाश्रन्।स्रङ्संभक्तौ।वृञ्वरणे।निहताःअनुदात्ताःदृशनींहलन्ताःकान्तादिक्रमेणाह।शक्लृशक्तौ।कान्तएकः।खमपङान्तानसन्त्येव।चान्ताअपिपकारात्प्राचीं
नान्येवर्णास्तदाद्योनसन्तीत्याशयेनाह।पच्दृतिडुपचष्पाकेषचन्मक्तीकरणे ॥

रेषणेचेत्यपिकेचिदिति।अत्रारुचिबीजन्तुनिरनुबन्धकत्वेनसाहचर्येणचयुमिश्रणेदृतिलुम्बिकरणस्यैवग्रहणमुचितम्।परिभाषादूयेनलुम्बिकरणपरिभाषाबाधात्
अतएवसनत्याम्यचयोर्ह्रींकिंनकरोष्येसत्वहीनवदितिभट्टिःसङ्गच्छते ॥

ह्वेपीति।ट्टंदुर्गवर्धमानादिरित्या।अन्येस्तस्येदित्स्वीकारेणभाष्येनिदित्पाठेनतद्धासंभवात्।अतएवपचिविस्तारवंनदतिचुरादेरिदित्वात्णिजभावेपिनग्रहणम।मुजिर्भोगइति।

ग्रावपि।फलभादयोनसन्तीत्याशयेनाह।मुचीति।एवमग्रेपिबोद्धव्यम।मुच्लृमोक्षणे।रिचिर्विरेचने।रिचविपेजनसंपर्चनयोरितियोजादिकश्चवचपरिभाषणे।वुवोवचिरपि।
वचिर्भोजनादिकेपिभाद्यवपीत्येके।विचिर्इष्टमभावेषिचक्षरणेचान्तःषट्प्रच्छनीप्सायाम्।क्रान्तएकः।त्यजहानौ।णिजिर्शौचपोषणयोःभजसेवायाम्।भञ्जोआमर्दने।भुजपालनाभ्य
वहारयोःभुजोकौटिल्यइतिचभस्लपाकेदुमस्जोशुद्धौ।यजदेवपूजादौ।युजिरयोगे।रुजोभङ्गे।विजिरिष्टमभावेषञ्जसङ्गे।सृजविसर्गे।जान्तःपञ्चदश।अद्भक्षणे।खुदिरसम्पेषणे।रिव
दंदैप्।खिद्यति।विन्दति।खिनतिश्चछिदिरदैधीकरणे।तुदव्यथने।नुदप्रेरणे।पदगतौ।भिदिरविदारणे।विदसत्तायाम्।विदविचारणे।शदृशातने।षदृविशरणगत्यवसादनेषु।छिदिरद्वैधीकर
णेस्कन्दिरगतिशोषणयोः।हदपुरीषोत्सर्गे।दान्तःपञ्चदश।क्रुधकोपे।सुधबुधसंप्रकाशनयोःबुधअवगमने।बन्धबन्धने।युधसंप्रहारे।रुधिरावरणे।अनोरुपकामेदनिदिवादिश्च
राधसंसिद्धौ।व्यधताडने।मुधशोधेचसाधसंसिद्धौ।षिधसंराद्धौ।धान्तास्एकादश।मनज्ञानेदिवादिःहनहिंसागत्योःनान्तोद्वौ।आप्लृव्याप्तौ।क्षिपप्रेरणे।दिवादिस्तुदादिश्चकुपस्पर्शे।तप
सन्तापेतपोश्वर्येदिवादिःतपदाहेत्यपिणिजभावपक्षेतिएकस्तरणे।तृपप्रीणने।दृपहर्षविमोचनयोःदृमोरधादीवेदकौ।इहपाठस्वनुदात्तेत्तमित्येतदर्थः।लिपउपदेहे।लुप्लृछे
दने।डुवप्बीजसन्ताने।शपउपालम्भे।जिषप्शये।सृप्लृगतौ।पान्तास्त्रयोदश।यभमैथुने।रभराभस्ये।डुलभष्प्राप्तौ।भान्तास्त्रयः।गस्लृगतौ।णमप्रह्वत्वेशब्देच।यमुउपरमेःमर्का
ङायाम्।मान्तश्चत्वारः।क्रशआक्रोशे।दंशदशने।दिशअतिसर्जने।दृशिर्प्रेक्षणे।मृशआमर्शने।रिशकशहिंसायाम्।लिशअल्पीभावे।लिशगतौचाविशप्रवेशेने।स्पृशसंस्प
र्शने।शान्तादश।कृषविलेखने।भ्वादिकतौदादिकौ।त्विषदीप्तौ।तुषतुष्टौ।दिषअप्रीतौ।दुषवैरूप्ये।पुषपुष्टौ।पिल्लृ संचूर्णने ॥

ॐ मुजसमाधावित्यस्यापिग्रहणंवो
द्धव्यम।विनिगमनाविरहात्।भाष्येमुजीतिधात्वेकदेशेकारविशिष्टस्यैवग्रहणंनत्विकानिर्देशइतित्वयुक्तम।इकानिर्देशस्यैवक्रमात् ॥

विषिशिषीत्यौहोत्यादिकरोधादिकौ।विषविप्रयोगेदृतिक्रादिरपीतिन्यासः।कचच्छजादृति।पूर्वार्द्धेपान्तानांकान्तचान्तादृत्यादिरर्थः।उत्तरार्द्धेकचर्कात्१ण१५ण१५टाः

विश्लेषणे।शिल्पविशेषणे।दृहजिषुविषुमिषुदृतिकषस्वषशिषेतिचदण्डकद्वयेपठितौभ्वादीअपि।विशिशिषीग्राह्यावितिमाधवादयः।नेतिबोपदेवादयः।स्वष शब्दोपणे।श्लिषआलिङ्गने।षान्तास्त्वेकादशधस्लृअदने।शब्विकरणःप्रकृत्यन्तरम्।अतेरादेशस्तुस्यान्युपदेशेऽनुदात्तेनापिसिद्धम्।वसनिवासे।सान्तोद्वौ।दहभस्मीकर णे।दिहउपचये।दुहप्रपूरणे।दुहिरदृतिभ्यादिस्तुनेहगृह्यतदृतिसंप्रदायः।णहबन्धने।मिहसेचने।रुहजन्मनिप्रादुर्भावेच।लिहआस्वादने।वहप्रापणेह्नान्ताअष्टौ।क वच्छजादयनपाभमशाःषसह्राःक्रमात्।कचकोषणटाःखडोगघञाश्चखवेः।स्मृतादृतिसङ्ग्रहः।तृप्यतिदृप्यतीत्यत्रश्यनानिर्देशस्यफलमाह।तुदादिरिति।अन्यनिवृत्तयेदृ ति।निवर्त्तनीयास्तुञिधिदाःस्नेहनमोहनयोः।पदस्थैर्येसेधतिबोधतीचेतिभ्वादिकाः।मनुअवबोधने।तानादिकः।पुषपुष्टौ।पोषतिःपुष्णातिश्च।श्लिषदाहे।भ्वादिकः। वसआच्छादने।आदादिकः।एतेसेटः।युजबन्धनेतुक्रयादिः।अनिट्तथा।अन्यनिवृत्तयेसानुबन्धानिर्दिष्टइत्यर्थः।तत्राहि।णिजिभुद्राक्षित्यादिः।ओविजीभयसञ्चलनयो रित्यादिः।शक्नोतिश्नसेडेवा।यद्यपिमाधवादयःशक्नोतेरप्यनिट्मिच्छन्तितथापिचन्द्रगोमिप्रभृतीनांमतेनबोद्धव्यम्।अतएवबोपदेवोधातुद्वयेनरूपद्वयंफलतीत्याशये नशक्नोतिशक्त्यर्होरपिलकारमनुबन्धमासजत्।विन्दतिरितिलाभार्थः।दृष्टदृतिअनिट्त्वेनेष्टइत्यर्थः।तथाचचान्द्रसूत्रम्।विदेरलुकदृति।भाष्यानुक्तादृति।अनु क्ताःनतुप्रत्याख्याताः।तथाचभाष्यमप्युपलक्षणतयानेयम्।तेनरक्तेरागात्।मुक्षधृष्टौ।क्तेननञ्शिशिष्टेनानञ्दृत्यादिसौत्रव्यवहारात्तन्त्रान्तरसंवादाच्च।अन्तुंप्रतिपन्नु मित्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्चेतिभावः।शर्पूर्वादृत्यतदृणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः।तेनशरोनशेषः किंतुखयामेवेतिबोद्धव्यम् ॥

ॐ ११खो डो१३ग३घ४ङ१०ट११

स्वनष्टइत्यर्थः।कादयः क्रमेणैकादिसंख्यापरादृनि बोद्धव्यम्।ओविजीति।नचास्यर्दित्वसामर्थ्यादेवसेट्त्वावधारणेविजिरितिसानुबन्धपाठोव्यर्थइतिवाच्यम्।ननएवैवंपाठात्॥

आस्यदमिति। प्रसिद्धिकरं नामग्रामादिवा। मयामयाप्रतिष्ठालब्धेतिस्थापनेतियथालयास्यप्रतिष्ठाकृतेति। अवस्थानमिति। ——— यथाकृतेप्रतिष्ठेतिएकत्रस्थाप
नंमन्त्रादेःसूत्रादेर्वा। सन्दर्भइति। शब्दानामित्यर्थः तन्त्रावृत्त्यादिनेति। वक्तुः तन्त्रेणोच्चारणंबोद्धुरावृत्त्याबोधइत्यर्थः। आदिनैकशेषाश्रयी। असंभवाच्चेति। अभ्यासादेश्चास्यासं
गाधः। आस्यदेस्थापनाअवस्थानंवाप्रतिष्ठा। एकत्रस्थापनंसन्दर्भोवाग्रन्थः। नाथनाथः। उपतापोरोगः। उपघातइत्यन्ये। आशिष्येवेति। अनुदात्तेत्वादेवसि
द्धेनियमार्थंवार्तिकमित्यर्थः। अनर्थकहलन्तात्क्त्यादिनालिटीत्यादेशविशेषणमेवस्यनिमित्तंचेत्याह। लिप्निमित्तेति। किति लिटीतिच। यत्तुप्राग्भिट्टकृता
अभ्यासदेशेहीनस्येतिव्याख्यानम्। तन्न। अभ्यासग्रहणस्याधिक्यात्। आदिग्रहणस्यागेनन्यूनत्वाच्च। पेचतुरित्यादौहलादिःशेषेणाभ्यासस्यानादेर्हलोलुप्रत
यासंभवाच्च। अभ्यासैकदेशस्यादेशःसमुदायस्यैवस्यादित्यतोऽवयवस्याभ्यासस्येतिचेन्नहिव्यावर्त्याप्रसिद्धिः। चकणतुरित्यादावप्येकदेशस्यैवचुत्वादिप्रवृत्तेः। भदिकल्याणम
ङ्गलमुखमात्मगुणः। मदिस्तुतिमोदोहर्षः। मदोगर्वः। स्वप्नमालस्यम्। मदीहर्षदिवादौ। हर्षक्लेशनयोर्घटादौ। मदतृप्तियोगेचुरादौ। नशसदद। शसुहिंसाया
म्। दन्त्यान्तः। यत्तुप्राचांशशीतितालव्यान्तंपठित्वाशशसुतगतावितिधातादिंसूत्रेसंचारितंतदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। गुणशब्देनभावितस्येति। अवयवाव
यविभावःषष्ठ्यर्थः। भावितत्वञ्चप्रयोज्यत्वम्। सास्नात्परंपरासाधारणम्। तद्याहि। शशरतुःपपरतुरित्यादौगुणशब्देनअरक्रियतेतदवयवोकारः। लुलविथे
त्यादौतुगुणशब्देनओकारः। तस्यचादेश्चस्तदवयवोकारः। सकर्मकइति। यथा। स्वदस्वहत्यान्यनुभवेत्यर्थः। अकर्मकइति। यथा। अपांहितप्रायनवारिधारास्वादुःसुग
न्धिःस्वदतेतुषारेति। नस्वदतेनरोचतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ भवदित्यर्थः। घटादाविति। अपूर्वोघटादौपक्वतइतिमतेनेदंग्रहणं। स्वादिवादिपठितस्यानूद्यतइतिशेषः। तेन
सनाधिकइतिभावः। गुणशब्देनादिवि। उरण्रपरइतिसूत्रेणैकवाक्यतयाऋकारान्ताङ्गस्यस्यऋकारस्यार्धंगुणोभवतीतिविधानादितिभावः। तदवयवोकारइति। नशसददवा
दित्रयाणामित्येवसिद्धेगुणग्रहणसामर्थ्यादुगुणशब्देनभावितस्यविकारमादायलुलविथेत्यादावपिप्रवृत्तिरितिभावः ॥

अव्यवहितपरा[1]वित्ति। पर्युदासस्सदृशग्राहित्वाद्व्यवधानालाभः। स्येशब्देदित्ति। स्येशब्देदित्ति हि पाठः पर्युदासेमूलम्। सेवृसेवृदृतिहृयोः पाठस्त्वनार्षः। यसतेनित्त

धात्वादेः षः। यदितुधातवएवदन्त्यादयः पठ्येरन्ततोदाभ्यन्नाद्धि असिषदत्। सिषेधेत्यादौआदेशप्रत्यययोरितिषत्वंनस्यात्। अतःषोपदेशान्यठिलासादेशःकि-
दत्तेःयेषान्तुषत्वंनेष्टंतेदन्त्यादयएवपठ्यन्ते। सृगतावितियथा। एवंस्थितेधातुपाठमुद्दिश्यमतालव्यादिव्यवस्थावत्षोपदेशव्यवस्थापुचिन्ता। तथापिसाधादिषुसादिपा
ठस्यैवदृश्यमानतयापाठस्यसंकीर्णत्वाल्लक्षणमुखेनषोपदेशत्वंव्यवस्थापयति। सेगित्यादि। दन्त्यश्चअचदन्त्यावा। तौअन्तौ। अव्यहितपरोयस्यसः। दन्त्याजन्तः। सः सका-
रआदिर्यस्यान्तेएकाचः षोपदेशाइत्यर्थः। तथाचष्ठागतिनिवृत्तौविषगत्यामित्यादौपठ्यमानः षकारःमुद्दएवसाधादौतुसांप्रतमपठ्यमानोविषकारः प्राक्स्थितद्
त्यनुमेयमितिभावः। दन्त्येत्यादिकिम्। चुस्तुन्दे। एकाचःकिम्। सोसूत्र्यते। सोसूत्र्यते। सूविसूत्रीचुरादावदन्तौ। अतिव्याप्तिवारणायाद्यः। सेगित्यादि। सेरुगतौ। संसृगतौ।
सृगतौ। स्तृञ्आच्छादने। सृजविसर्गे। स्तृञ्आच्छादने। स्येशब्दसङ्गतयेतिः। एभ्योन्यानुक्तलक्षणेनासङ्गृहीतान्सङ्घातून्सङ्ग्राहिकयासङ्गृह्णाति। षकित्यादि। चक्रगतौ।
क्षिविक्रगानप्रक्षरणेस्वदआस्वादने। षञ्जपरिष्वङ्गे। क्षिषपूणेयोमिङ्ईषद्धसने। एतेषोपदेशादित्यन्वयः। प्राचामुएकाचदतिनोक्तम्। तत्रसूविसूत्यादावतिव्याप्तिः
स्पष्टैव। यत्तुमाख्यातारआहुः। येषांसतएवषकारादिंपठन्तेषिवादीनान्तेषाण्टवर्गद्वितीयलपक्षेपिषोपदेशत्वंननिवर्त्तते। नह्येतएवषोपदेशेनान्यदितिनियम्य
ते। तथाहिसतिष्ठिवेर्द्वितीयषकारदतिपक्षेसत्वनिषेधोनर्थकःस्यात्। नाप्येतेषोपदेशएवेत्ययोगोपिव्यवच्छिद्यते। सेषतिरित्यादिष्वसतीतिमैत्रेयरक्षितकायदिभिरुक्तता
त्संभवमात्राभिधानमेतदिति। अत्रेदंवक्तव्यम्। यद्ययोगान्ययोगौनव्यवच्छेदौतर्हिव्यर्थमेवेदम्। अविवेकस्यतद्वस्थत्वात्। किंचविवेचनायषोपदेशत्वलक्षणेनषोपयतीतिस्वो
क्तावतारिकाप्यसङ्गता ॥ ७ यासतिस्मादिति शेषः। लक्षणस्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदकत्वस्वभावत्वात्। अन्यथालक्षणत्वमेवहीयतेतिभावः

ल्याहतेवेति।अयोगोनव्यवच्छिद्यतदितिस्वोक्तेस्वार्थः।षोपदेशत्वमावेद्यतेदत्यस्यतदयोगोव्यवच्छिद्यतइत्यर्थात्दितिभावः।प्रत्याख्यानार्थमेवेति।एवंहितत्रभाष्यंदृष्टि
वेरपिद्वितीयषष्ठकारइतिसवेकृतेष्टुत्वेनसिद्धन्तेष्टव्यतइतितर्हिनसिद्ध्यति।द्वितीयषकारकोपिस्वोक्तियतेतेष्टव्यतेतेष्टव्यतइत्युभयसिद्ध्यर्थन्तस्यतर्हिसर्वंप्राप्नोति।ए

अपिचाधातुपाठेयेषामादेषकारोनपठ्यतेसाद्यतिस्थलत्यादीनान्तेषामनेनषोपदेशत्वमावेद्यतेदतिस्वोक्तिरपिव्याहतैवायत्त्वन्ययोगव्यवच्छेदेदृष्टिवेःसत्त्वनि
षेधानर्थक्यंस्यादित्युक्तम्।तत्र।सत्वनिषेधप्रत्याख्यानार्थमेवाकरेद्वितीयषष्ठकारइतिपक्षस्यप्रक्रान्तत्वेनेष्टापत्तेः।यद्प्ययोगव्यवच्छेदेसेवतिर्दन्त्यादिरपीतिमैत्रे
यादिमतविरोधोद्भावनम्।तदपिन।सेवृष्टेवृइतिधातुद्वयपाठवादिनाद्वितीयधातु पाठसामर्थ्येनधातुत्वोपपत्तेः।तादृशयत्नविशेषविरहेऽयोग्यव्यवच्छेदस्यनिर्दो
षत्वादितिदिक्।ह्वादी२७ईदित्वंस्पष्टीतिनिष्ठायामिंतीडभावार्थं ह्वादेनिष्ठायामित्युपधाह्रस्वः।आह्वन्नः।आह्वत्वान्।स्वदआस्वादने।२८अषोपदेशत्वादसिस्वदत्।
यकाररहितोप्ययमिति।तथाचप्रयुज्यते।मधुस्वदन्तमिवसुपूतमिति।मन्थविलोडने ४२हिंसायांक्षे शनयोद्वयोरित्येके।अयंक्षादीषदादिहवाग्रेनिरनुषङ्गःक्षदित्।
षिपत्वात्।४७अयमुदिदितिकाश्यपादयः।तद्विरोधादयुक्तमितिमाधवः।तथाहि।अनिट्कारिकासुसिद्ध्यतिबुद्ध्योःक्यनानिर्देशात्सिधितंबुधितमितिवृना
वुदाहृतम्।ऊदित्वेनउदितोवेतिक्त्वायामिडविकल्पात्।निष्ठायामिण्निषेधात्।यस्यविभाषेतिनिषेधात्।अतएवन्यासपदमञ्जर्यापिसिधेरुदित्वमनार्षमित्युक्तम्।उपस
र्गात्सुनोति।सुनोत्यादीनांपञ्चानांस्तिपानिर्देशोयुङ्लुङ्लिङ्लृत्यर्थस्तेनाभिसोषवीतीत्यादौषत्वंनेत्याकरः

वंन्तर्हिद्विषकारकःसःआद्यस्यसत्वेकृतेष्टुत्वेनसिद्धंस्वनिदृष्टिनतेदृत्यत्रतर्हिधुट्प्रसज्येत।एवन्तर्हियादीष्टिबुषधातोदृति।तादृशयत्नेनेधातुद्वयपाठरूपेत्यर्थः।एकधातुपाठेऽयो
गव्यवच्छेदस्यनिर्दुष्टत्वादितिभावः।आकारदृति।अत्रारुचिवीजन्तुस्तौतिस्तोभत्योःपूर्ववदृतिक्षयःशेषेणतयोःफलाभावेनपञ्चानामित्यसङ्गतमिति ॥

तद्दीजान्तरमप्याह। स्यादिषेवेति। नचगणनिर्देशात्स्यादिषित्यस्ययङ्लुक्यप्राप्ति. ग. पाठप्रसिद्धगणनिर्देशस्यैवात्रग्रहात्अत्रतूपसर्गात्सुनोतीतिसूत्रस्थस्यादीनांग्रहणम्। न चाभ्यासेनस्वनिमित्तासेपात्तत्रपरेतियबोनचैतद्युङ्लुगन्तदृतिवाच्यम्। सत्यङ्नस्यादित्वविधानेननेतत्परत्वात्सेपात्। यङ्गन्तेभ्यासस्यादित्वनिमित्तपरत्वासंभवेननेतदाशेषा संभवाच्चतदन्तत्वासेपेतुदोषःएवनेतिदिक्। ण्यन्तादृपिनामधातुरितिशेषः। दृत्याहुरिति। अत्रारुचिबीजन्तुणिलोपेसनित्यत्वेकाचत्वेपिआचारकिबन्ताद्यङ्। लुग् विधानेनमानम सिद्धसूत्रस्थभाष्यविरुद्धंचतदिति। हरदत्तस्तुतादृशमङ्लुक्सत्वेदृढतरमानाभावोऽस्किः। मतान्तरमिति। अत्रारुचिबीजन्तुगत्यर्थेषत्वप्रवृत्यातस्यचारितार्थ्येनगतिभिन्नार्थेपिसना स्यादिषेवाभ्यासस्यषत्वम्। नतुसुनोत्यादिषितिनियमेनाधिगतार्थमेतत्। सेनयेति। ण्यन्तः। सेनयाअभियातिअभिषेणयति। शप्यानिर्देशेयङ्लुङ्लि-वृत्यर्थः। नचानेका त्वेनयङ्संभवः। कौणिलोपेतत्आचारे — यङ्संभवादित्याहुः। सिषेवेति। शप्यानिर्देशेयङ्लुङ्लि-वृत्यर्थौदेवादिकनिवृत्यर्थश्चेतिहरदत्तः। तेनप्रतिसेधिषीतीत्यत्राभ्या सेषत्वंना। अत्रमाधवेनमतान्तरमुपन्यस्तम्। सिद्धान्तिनिवृत्यर्थएवायंशप्यानिर्देशः। ष्ठिपाशपेतिनिषेधस्तुनेहप्रवर्त्ततेसेधतेर्गतावितिनिषेधसूत्रेष्ठिपानिर्देशज्ञापका त्। सहियङ्लुकिषत्वपरित्राणेनार्थवान्नत्वन्यथेति। दृणकोरित्यधिकृतंतत्रोपसर्गेकवर्गस्यासंभवादिणेवसंबद्धतेतात्स्थ्याच्चाच्छ्वा मित्याह। उपसर्गस्यादितिदृणन्तादुपसर्गा दितितुनव्याख्यातम्। निःपुणोतिनिःषेधतीत्यादावव्याप्तेः। सिद्धान्तेतुनुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीतिषत्वंभवत्येव। यत्तुदुष्पुणोतिदुःषेधतीत्यादिप्राञ्चउदाजहुस्तच्चिन्त्यम्। दुरःषत्वणत्वयो रुपसर्गत्वप्रतिषेधात्॥ ७ शयेतिनिषेधवाधेमानाभावइति। भवत्येवेति। तवतुविरोधात्तत्तस्यभवएवनस्यादितिभावः। दुरइति। षत्वणत्वयोः रुत्वसिद्धत्वेनतद्विषयेपसर्गत्वप्रतिषेधपरेदुरः वेलेतिवार्तिकेतुतरेफसान्तस्यापिग्रहणेनसान्तयोरपिनन्निषेधात्। अतएवसुषामादिषुदुष्टशब्दपाठश्चरितार्थः। सह्यपदुः सुष्ठुस्वकुरितिदुःपूर्वकस्याधातोःकृप्रत्ययेसाधुः। अन्यत्रादुस्पूर्वकादेव कृप्रत्ययमङ्गीकृत्योपसर्गादित्येवषत्वेसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव। नचास्यरूढत्वेनावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः। अत्यन्तरूढेष्वनिष्टादिषुषत्वानापत्तेः। अर्थवत्तारोपेणेतिचेत्मैवंकृतेपितुल्यंदुरः षा ठस्तुदुरयतदृत्यादौरुत्वस्यासिद्धत्वेनलत्वाभावार्थंदुरस्तुदुरयतदृतिरूपंत्वतुरुत्वमसिद्धंनिरःकुषदृत्यादौतत्रत्रान्तग्रहणेपिनसान्तग्रहणमितिभावः। आविदूर्यमिति। सामीप्यमित्यर्थः॥

निपातनादिति।यत्वर्थीभावेऽयीभावस्यनञ्तत्पुरुषेणसहविकल्पादव्ययीभावात्ष्यञ्सुलभइतितत्रधर्मिपराविदूरशब्देनाव्ययीभावेर्थासङ्गतेः।धर्मपरेतस्मिंस्तुष्यञ्नोवैक

यत्क्रियायुक्तास्तंप्रत्येवोपसर्गादित्युक्तम्।तेनेहन।निर्गतःसावकोऽस्मान्निःसावकःऽण्यन्तेतुप्रादीनांप्रकृत्यर्थविशेषकत्वेऽभिभावयति।ण्यर्थविशेषकत्वेतुसुनोतिंप्रत्यनु
पसर्गत्वाभावाच्चषत्वम्।अभिसावयतिएवंसनादिष्वप्यूह्यम्।स्यादिष्वभ्यासेनप्राक्सितादिचवक्ष्यते।तत्रसौत्रक्रमज्ञानस्योपजीव्यत्वात्सौत्रक्रमेणैवषत्वप्रकरणं
व्याचष्टेसदिरप्रातेः।षष्ठ्यर्थप्रथमेत्याह।सदेरितिस्नम्नोःसौत्रस्यैवेतिस्नम्नुस्कम्नुदितिसूत्रेनिर्दिष्टस्यरोधनार्थस्य।ननुष्टभिस्कभिप्रतिबन्धइतिपठिष्यमाणस्येति
भावःएतच्चलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयालभ्यते।षत्वविधौहिनकारविशिष्टरूपमुपात्तन्तच्चसौत्रस्यप्रत्यस्यम्।दृदितस्तुलाक्षणिकम्।तेनविस्तम्भतेदृत्यादौ
षत्वंन।नन्वेवंमुन्नंभतेदृत्यादौउदःस्थास्तम्भोःपूर्वस्येतिनप्रवर्त्ततइतिचेत्।नातत्रहिस्थास्तम्भोरितिमकारविशिष्टंरूपमुपात्तन्तेनोभयोरपिलाक्षणिकमित्यवि
शेषादुभयग्रहणात्।एतच्चसर्वंमाधवग्रन्थेस्पष्टम्।ननुसदिस्तन्भोरित्येवकुतोनसूत्रितंतत्राह।योगेति।अवाचेतिसूत्रेसदेःसंबन्धोमाभूदितिभावः।नानुवर्त्तत
इति।स्तन्भोरित्यत्रेत्यर्थः।तथाचैतदर्थोपियोगविभागादितिभावः।अवाच्या।आलम्बनमाश्रयणम्।यथायष्टिमवष्टभ्यास्ते।अविदूरस्थभावआविदूर्यम्।ननञ्सूर्षान्त
स्तुरुषादितिनिषेधेप्राप्तेअतएवनिपातनाद्भावप्रत्ययः।वेश्माविषण्णतिमासम्भोजनेकिम्।विस्रसनतिवीणा।परिनिविभ्यःषेवसेसशब्दं।भुङ्क्तेदृत्यर्थवने।विज्ञन्य
ने।क्तान्तः।अजन्तश्चदिषितःविषयः।प्रत्ययविशिष्टग्रहणंकिम्।विसिनोति।यत्तुकेचित्।विषिण्वन्तीतिविषयादितिप्रयुञ्जतेतत्रविग्रहेषत्वणत्वेप्रामादिके।षिद्ध
तन्तुसन्ताने।षहमर्षणेसुट्आगमः।परिष्करोतीतियथा।स्तुस्वञ्भ्योरुपसर्गात्स्तुनोतीत्येवसिद्धेपर्यादिपूर्वयोरेतयोःस्तिवादीनांवाट्यवायेपीतिविकल्पार्थंपुनर्वचन
म्।स्थादिष्वद्वेवाभ्यासस्योपसर्गात्स्तुनोतीत्यनेनसिद्धमभ्यासात्परस्यत्वादेशप्रत्ययथोरितिनथापि ॥

॥ ल्पिकापनिरितिभावः ॥

आद्यनुवाक्यमिति। स्यादिरभ्यासेनचेत्येतदित्यर्थः। अत्रव्यवायेपीत्यनुवर्त्तते। अपिनाव्यवायेपि। सेनयेति। अत्रसेनाशब्दस्याद्युत्पन्नत्वेनादेशसकारभावदृष्टिभावः। अवर्णान्तेति सन्धेणपरत्वाभावादितिभावः। नचपूर्वत्रासिद्धत्वस्यद्वित्वेनिषेधात्। पूर्वंधातुरुपसर्गेणेतिपरेसन्नन्तरङ्गत्वात्पूर्वंधत्वेकृतधत्वानामेवद्वित्वेधितष्टवित्यस्यसिद्धिरेतद्वचनंविनापीतिवाच्यम्। पूर्वंधातुः साधनेनेतिपरस्यमुख्यत्वादितिवोद्यम्। एकपदेति। पदस्येत्येकत्वविवक्षणात्। अखण्डैकपदेत्यर्थः। तेनसोमसुत्स्थितिरित्यादेर्यमासेपिनेतिबोद्यम्।

आपंद्याक्यंफलत्रयार्थम्। तथाहि। अथोपदेशार्थम्। सेनयाअभिषेणयतुमिच्छतिअभिषिषेणयति। अवर्णान्ताभ्यासार्थञ्च। अर्धर्चसनङ्गेत्रभिदोधितष्ठौ। णिप्रतिषिद्धार्थञ्च। अभिषिषिणष्टि। षिचस्करणे। स्तौतिण्योरेवेतिनियमान्निवर्त्तितषत्वंतदप्युपसर्गमाश्रित्यभवति। अभ्यासस्येतिद्वितीयवाक्यन्तुनियमार्थम्। स्यादिरेवाभ्यासस्यषत्वंनमुनोत्यादिरिति। तत्कसन्नुषूप्रेरणे। अभिसुसूषति। अत्रोक्तनियमाद्भ्यासस्कारस्यषत्वंन। द्वितीयस्यतुस्तौतिण्योरेवेतिनियमान्न। षोअन्तकर्मणि। अभिसिषासति। इहषणे। भावाद्भ्यासात्परस्यषत्वंपूर्वस्यतुनोक्तनियमात्। षिधूशास्त्रे। ४८ शास्त्रंशासनमिति। अन्येतुशास्त्रविषयकज्ञानमित्याहुः। सन्नन्तंमङ्गलक्रियाः। स्वार्थेण्यन्ताःकलोंकलि। सस्यलोपः स्यादिति। पदस्येतिवर्त्तते। तत्रप्रत्यासत्तेर्ङीलःकलिसस्येतिनिर्दिष्टान्त्ययोरेकपदसंबन्धिनोर्विधिरित्यर्थः। यत्तुसोमसुत्स्थातेत्यादेर्णौपदेशस्येति। नट्ट अवस्पन्दनेचुरादिः। यस्तुनटनृत्ताविति पठादिः सनेहगृह्यते। नाटीतिदीर्घनिर्देशात्। नाधृनाधृयाम्यादेर्दुनदिसमृद्धौ। नक्कनाशने ॥

उरस्येतिज्ञापकाज्ञलादेःप्रत्ययेएवायंलोपइत्यन्ये। घटादिरिति। भ्वाद्युनुवादरूपइत्यर्थः। नचघटादेश्चुरादेरेवानुवादरूपत्वेनाप्रसिद्धिः। नान्येमितोहेतावितिज्ञयादिपञ्चकव्यतिरिक्तस्यस्वार्थणिजन्तस्यमित्वनिषेधात्। एवञ्चयस्यनाटीत्येवरूपंतस्यात्रपर्युदासः भौवादिकस्यनटयतिनाटयतीतिरूपद्वयसंग्रहेनप्रनाटयतीत्यादेर्नाटिरूपेपिणत्वंभवत्येव। वाक्यार्थाभिनयंद्वारयतीत्यर्थइतिभावः ॥

एधतिरिति।भूसहितएधतिरित्यर्थः।महाभ्याहृतिसत्तारूपब्रह्मस्मारकत्वेनचोभयोर्मीङ्लिकत्व मितिभावः। षोऽयतीति।षोऽन्तमाचष्टेदृतिणिचिलोपेषचाग्रचिषोऽमात्म
नस्कृती—तिक्षचिरूपमितिकैयटः।एतत्सूत्रस्थम्भग्रहणंचेत्यपिवोद्यम्।उपदेशोस्तीतिषकारादिभ्यःआचारक्विप्नास्त्येवान्यथासुध्धातुत्वाभावाद्दीर्घिकारम्मेत्या

नृनयोनृतीगात्रविक्षेपे।एभ्योभिन्नाद्दत्यर्थः।दन्द्रूक्रियायामिति।दन्द्रूकर्त्रंकायाक्रियायामित्यर्थः।क्लिदिपरिदेवने।७४।अस्यानुदात्तेतुपठितस्येह
पाठःपरस्मैपदार्थः।स्वरितेतुतुपाठोनकृतः।क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेपिपरस्मैपदंयथास्यात्।मुन्थमुद्दौ।७५।अयंशौचकर्मणियुजादौ।मुधशौचदृतिदिवादाव
चिह्नप्रथमंमाह-लिकएधतिरुक्तस्तदनुरोधेनैवतवर्गीयान्तान्यठित्वामात्काषाठक्रमेणाह।अथेति।सुभ्भातिति।सुभ्भातूदाहरणंषोऽयतिषण्डयतीत्यादि।ए
तच्चवार्तिकंभाष्येप्रत्याख्यातम्।तथाहि।धात्वादेरितिसूत्रेउपदेशदृतिवर्त्तते।नचसुभ्भातूनामुपदेशोस्ति।ष्विधुषकतीतुमकारादौ।लोपोव्योरितियलोपः।
यत्तुप्राचासुभ्भातुष्टेषकेत्युक्तम्।ष्टयतीत्युदाहृतञ्च।तदनाकरम्।भाष्यवार्त्तिकयोःष्टेदृत्यस्यसत्वनिषेधाभावात्।स्यःप्रपूर्वस्यप्रस्योन्यतरस्यामित्या
दौस्यारूपापन्नयोर्ह्योर्ग्रहणमितिसूत्रादिमहाग्रन्थविरोधाच्च।एवञ्चोभयोरपि स्यायतिःप्रस्तीतः।प्रस्तीमदृत्यादिरूपाणितुस्यादेरेव।येतुवदन्तिधा
तुपाठेस्यैष्टेदृतिष्टकथाठसामर्थ्यात्सत्वेनेत्याशयदृति।तच्च॥तिष्ठासतिप्रतिष्ठतदृत्यादौपत्वप्रवृत्त्याचरितार्थत्वसमाधवादिग्रन्थेषुस्पष्टत्वात्सृष्टला
ष्टद्वाष्टा।अत्रद्वाष्ठआयामेदृत्यपिपठ्यते।आयामोदैर्घ्यमितिकौशिकः।कदर्थनमितिस्वामी।उखउखिासकृत्सरत्वादिति।यत्तुमाधवेनोक्तमभ्यासमात्राश्रे
यत्वेनान्तरङ्गेद्वित्वेकर्त्तव्येपूर्वपराश्रयत्वाद्बहिरङ्गस्यसवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वाद्दूस्वोनेति ॥

ॐ न्प्रस्याख्यानेतुनेतिफलभेदःस्यादितिभावः।द्वयोरितिआत्वेनो
भयोरपिलाक्षणिकतयालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानवसरदृतिभावः।षत्वप्रवृत्त्येति।ष्टेदृत्यस्यतिष्ठासतीत्यादीतिभावः ॥

तचिन्त्यमिति। ह्रिमात्रवृद्ध्यभावेपि पर्जन्यन्यायेनह्रस्वोदुर्वार इतिभावः। दूषणान्तरमाह। ह्रस्वस्येति। पूर्वप्रवृत्तिस्तुवार्णादाङ्-न्यायेनेतिमूलेस्पष्टम्। सत्वादीति। हरदत्तादिभि
रितिभावः। अपिनारुचिर्बोधिता। तस्मात्तु चिरकालप्रवृत्तिकेऽजानन्तर्येणैवतत्प्रवृत्तिरितिसिद्धान्तविरोधात् प्रागुक्तएव हेतुरितिबोध्यम्। गतिविशेषइति। उत्तर

तचिन्त्यम्। ह्रस्वस्याङ्-त्वेनबहिरङ्ग-त्वात्। आसप्तमसमाप्तेरङ्गाधिकार इतिसिद्धान्तात्। प्रागभ्यासविकारेभ्य इतिपञ्चम्यन्तप्रत्ययविधिपर्यन्तमित्यर्थः। तदाहि प्रत्ययविधि
सत्वात्। अतएवनाभ्यासादीनांह्रस्वत्वेइतिवार्त्तिककृतान्तवद्भावप्रतिषेधआरब्धः। किञ्च। यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाबाधेननन्तर्यमन्तरङ्गान्तरङ्गयोर्नान्तरङ्गबहिरङ्गयोरितिनिषेध
स्यसत्वादसिद्धत्वन्दुर्वचमिति। ह्रहउस्वउपधेतिदण्डकान्तरन्त्वगिकम्मनेइतिपठ्यतेतत्तुतौप्रकृपठितस्यगतिविशेषेपिह्रस्वनिर्बोधयितुम्। अतएवभ
नतिप्रयोजनत्वाट्टेप्स्यम्। षदसेचनेसेवनेचेत्यपिसेचनइत्येवप्रायेणपठ्यतेतत्रापिसेवनार्थोपिप्रामाणिकः। यंपूरयोरग्रहणंसचन्तेइत्यादौभृभृ
स्फुरादिभिस्तथैवन्यास्यान्नादितिभावः। अयंसमवायेसरितेह्रस्यते। लोहदर्शनेऋदित्। अलुलोचत्। पचिव्यक्तीकरणेइदित्। अनिरितिदुर्गवर्द्धमानप्र
भृतयः। न्यासकारस्त्वनिदितंपरस्मैपदिनञ्चमन्यतेतत्रचतिऽमोगोत्रादीनीतिसूत्रेपचतिगोत्रमित्युपादायपचव्यक्तीकरणेदंसिव्यस्त्यत्। एतान्येवैकदेशि
मतान्निगृह्यलक्षणिद्वारिकान्यास्यापिमस्यापिग्रहणमित्यवोचमसंमतकौण्डभट्टोपिअनिदित्प्रसङ्गे ह्रस्वोग्रहणमूचुः। पचिविस्तारवचनेइतिपुरादौ। ऋ
जमति। अर्जनंप्राधान्येन। उपार्जनन्तुप्रासङ्गिकम्। अयंपाठोमैत्रेयस्य। क्षीरस्वामिप्रभृतयस्तुअर्जनेषितिपेठुः। नुद्विधाविति। तत्रहिदिह्रस्वग्रहणङ्कृ
ष्णस्येदंस्यहलुः परिग्रहार्थम्। अन्यथातस्मान्नुडित्येववूयात् ॥

देशसंयोगानुकूलव्यापारत्वमुभयोः सममित्यभिमानः। एकदेशिमतानीति। अनेनवस्तुतस्तासुग्रहणमनुचितमितिसूचितम् ॥

न्नचाटतुरित्यादाविति। आटेत्यस्याप्युपलक्षणमिदम्। भाष्यकैयटयोरिति। एओङ्-सूत्रेइतिशेषः। विकल्पितत्वादिति। परेतुफणादिष्वपिभान्दृतिपठ्यते। एवञ्चास्यानुव
नचाटतुरित्यादावतिप्रसङ्गः। अश्नोतेश्चेत्यनेनैकहलोयदिभवतितर्हिअश्नोतेरेवेतिनियमात्। नचास्यअश्नातिमात्रनिरत्यर्थत्वंशङ्क्यम्। तथात्वेहिनाश्नदृत्ये
वंसूत्रात्। यद्वा। द्विहल्ग्रहणंप्रत्याख्यायते। अवर्णोपधस्ययदिभवतिअश्नोतेरेवेतिनियमात्सर्वंसिद्धमितिभाष्यकैयटयोःस्पष्टम्। ऋजिभृजी। द्वितीयर्दि
त्। श्वीदितोनिष्ठायामितिनेट्। भृक्तः। भृक्तवान्। भ्रस्ज पाकदृतौ। दादिकस्य। भृष्टवान्। ऋज्ञाञ्जक्रे दृति। संमतातरङ्गिण्योस्तुआनृज्रेदृत्युदाहृतन्त
त्रादिकमितिभावः। एजभ्रेजभ्राज्। अत्रन्यासकारः। अवपूर्वषठितत्वेनफणादिकेनभ्राजतदृत्यादिसिद्धेरिहपाठोऽनार्षदृत्याह। तन्त्रावश्चेतिषत्व
विरहार्थमिहपाठात्। तत्रहिराजसाहचर्यात्फणादेरेवग्रहणमितिस्थितम्। यद्वान्यासेपिद्वशब्देनायमर्थःसूच्यते। इहभ्राजेर्क्रदित्वमनुदात्तेत्वमात्रफ
लम्। भ्राजभासेत्यादिनाचङ्परेणाबुपधाह्रस्वस्यविकल्पितत्वात्। अविभ्रजत्। अवाभ्राजत्। अत्रेजिरपिकश्चित्पठ्यते तदनार्षम्। रेजतेरग्रेष्टथिवीमत्वे
भ्यः। दृत्यत्रराजतेर्भ्राज्भासेत्यमेत्वमितिभट्टभास्करोक्तेः। कुचशब्दे। अयंगतावितिस्वामी। ज्वलादौतुदादौणार्थोयुजादौ। ष्लुञ्चुषस्रगतौ। अत्मनेपद्य
पीति। हेतुमतिसूत्रेयदभिप्रायेणसञ्जतदृतिभाष्यप्रयोगादितिभावः। गुजिअव्यक्तेशब्दे। अयमादिर्दीपीतिशाकटायनादयः। तुञ्जशब्दृति
तुदादौ। अर्चपूजायाम्। अयंयुजादौस्वरितेत्। इहपाठस्लुकर्तृगेफलेपिपरस्मैपदार्थः। शाकटायनस्त्वयमात्मनेपदीत्याह। प्रेष्लेत्वकर्तृगे
पिलेतङ्। एतच्चसर्वमिहैवमाधवेनोक्तम्। युजादौतुतेनैवात्रत्यस्वग्रन्थविपरीतमुक्तंतत्रपरिनिष्ठितरूपेविवादाभावेपिवदह्यौणादोतुनार्
एवेतिद्वेयम् ॥

अथ तरमस्तुएवञ्चभ्राजभासेतिसूत्रेभ्राजिग्रहणंमास्तुधातुभेदेनरूपद्वयसिद्धेरित्याहुः

समानाश्रयत्वज्ञेति। समानकार्यिकत्वमित्यर्थः। दृङ्स्वरूपकथनेनतु समाननिमित्तकत्वमित्यर्थः। विभिन्ननिमित्तकेपि दृग्यायेत्यादौ बहुशः प्रवृत्तिर्दृशेनादिति बोद्धम्॥
संवीतिरिति। असञ्ज्ञायाङ्किन्नन्तम्। सञ्ज्ञायांस्त्रीलिङ्गे भावादौ समजेनिकषेत्यादौ भाव्यमिति बोध्यम्। यङ्नस्यादिति। हलादिर्लघुर्भावकर्तृकात्वत्वन्तरस्थलेतत्सत्तानार्थस्यार्थधातुकेप्रयोगएवनास्तीतिभावः। दृदभ्रार्थधातुकदृतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। विषयत्वापहारादिति। ज्ञानविषयत्वापहारादित्यर्थस्तदाह। नाईधातुकाभिव्यक्तिरिति। प्रत्ययलक्षणन्तु

मुञ्चप्रमादेमुञ्चतीति। अन्तरङ्गत्वात्तुकि अलचूपधात्वभ्यासगुणः। नचवर्णादङ्गमवीयदृतिपाठ्यम्। यत्राङ्गवर्णयोर्युगपत्प्राप्तिः समानाश्रयत्वं तत्रैवतयेनिकैष्यटादिभिः सिद्धान्तितत्वात्। दृहचयैपरीत्यम्। उज्झेदृति। उज्झतीतिसूत्रेउज्झिनोतीत्यर्थः। दृतिन्यासः। यदराण्युज्झति। वादरिकः श्यामाकामुज्झतिश्यामाकिकृदुदाहरतोदृतिकारस्यापिव्यापित्वेनोज्झयनार्थत्वमेवाभिप्रेतम्। भ्रजभ्रजि। षडयेतेसवर्गचतुर्थाद्यः। तरङ्गिणीकारादयस्तुआद्यौदन्त्यौषधादित्याहुः। तर्जभर्त्सने। अयमुपदेशेपि। अजेर्वी। दीर्घान्तआदेशः। इत्यस्यपाठेतुसंवीतंसंवीतिरित्यादिनसिद्धौनार्थधातुकेविषयेदृति। तेनप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवधीभावेहलादित्वाद्यङि येयीयतेदृत्यादिसिद्धति। परंतुन्यङ्क्वादिषुयङ्नस्यादितिभङ्गः। यङ्लुकस्तुनचभवतियतोलुकायङ्कःआर्धधातुकस्यविषयत्वापहारान्नार्धधातुकाभिव्यक्तिरितिधीभावस्यनैवप्रसङ्गः। एतच्चनतुमतेतिसूत्रेकैयटेस्पष्टम्। कृसृभृडुकृञ्करणे। कृञ्हिंसायाम्। हृयोरपिग्रहणम्। एवंभृदृतिभरतिविभर्त्योः। वृदृतिवृङ्वृञोः। दृहकृसृभृएषांएकाचउपदेशदृतिग्रहणात्रयेनिषेधेप्राप्तेवृङ्वृञोस्त्र्यकः कितीतिप्रत्ययाश्रयेप्राप्तेनियमोयमित्याह। क्राक्षीनाञ्चतुर्णामिति ॥

॥ननमुमतेति निषेधात्तयोरपीति। व्याख्यानादितिभावः। नियमोयमिति। अङ्गानामपिनियमार्थत्वन्नुनातुष्टेत्यादौभारद्वाजनियमेनेडापत्तेः सचनेष्टइतिनेट्शीलसत्रभाष्येस्पष्टंनियमादिष्टेर्बलवत्त्वम्। कृसृभृवृदृतिचतुष्टयषष्ठीकंएषकार्दृक्वादिषुचतुर्षुविनिगमनाविरहेणसर्वेषामेवेतिमसार्थत्वम् ॥

नञ्प्राप्तिसैवेति। क्रादिप्रतिसैवप्राप्तेरितिभावः। एकमेवेति। अतएवोपदेशेत्वतइतिसूत्रेनित्यानिटइत्यस्यार्त्तिर्व्यावर्त्तसेनभाष्येउक्तः। अन्यथातद्भावेऋतोभारद्वाजस्येतिविकल्पः तत्तलेष्वादित्वप्रयुक्तविकल्पस्यैवसत्वेनतदसङ्गतिः स्पष्टैवानतुक्रादिनियमेनतत्तलेनित्यइडितिविशेषोस्त्येवेतिइदमेवमतंयुक्तमितिभावः। विपरीतइति। अष्टानामपीतिशेषः। अतएवस्तुतइतिनिर्देशप्रदर्शनमग्रेनचऋतोभारद्वाजस्येतिनियमप्राप्तिसत्वेठानिषेधायक्रादिग्रहणंविद्यार्थमितिवाच्यम्। तथाहि सतिस्तुद्रुस्रुभ्यऋतो

निषेधइति। नेड्वशीतिप्रक्रमात्तन्नाप्राप्तिसैवाभावस्यायंनियमोनतुविभाषाबललभ्यस्यापि। तेनसिषेधिषासिषेद्धासिषिधिवसिषिध्वेत्युभयंभवति। केचित्तुयाधान्कमिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनोविकल्पनिबन्धनोवासर्वोबाद्धतइतिमन्वानाः सिषेधिषेत्यादिएकमेवरूपंनत्वनिट्कमपीत्याहुः। नन्वविपरीतएवनियमोस्तु। क्रादिभ्यइण्वनतर्हिलिट्येवेतिनैवमाकृतेग्रन्थेतमधीष्टेभृतः। परिवृतोरथः। स्तुत्यस्तोमयोरित्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः। स्यादेतत्। अस्तुप्रकृत्याश्रयस्यनियमः प्रत्ययाश्रयस्तुनसंभवतीत्यग्रहणस्यवर्थवत्त्वाप्राप्तिनिषेधप्रापकत्वात्। नह्यत्रप्रकृत्याश्रयः प्राप्नोति। कृञउदात्तत्वात्। नापिप्रत्ययाश्रयः। थलोकित्त्वात्। एवञ्चबभूविवेत्यादौञ्नुकःकितीतिनिषेधोदुर्वार इतिचेत्। मैवम्। बभूवततन्थजगृभ्मववर्धेतिनिगमइतिसूत्रेणकृन्दसिवर्धेतिभिपातनात्। भाषायांवृञस्यलदृटःस्वीकर्त्तव्यत्वाच्चग्रहणस्यफल विषयत्वायोगात्। वमादीनाञ्चकित्वेननियमस्यसुस्थत्वात्। अचस्तास्वत्। उपदेशइति। एतच्चोत्तरसूत्रादिहापकृष्यते। नित्यग्रहणमनिट्टोविशेषणम् ॥

भारद्वाजस्येत्येवपठेदितिभावः। विशेषापत्तेरितिकिंचक्रादीनामनुदात्तपाठवैयर्थ्यापत्तिरित्यपिबोद्धव्यम्। नसंभवतीति। वृङ. मादायतत्संभवेपिवृञमादायविधेः संभवइतिभावः। अपकृष्यतइति। एतच्चऋतोभारद्वाजस्येतिसूत्रेस्पष्टम्। तदपकर्षेचधेडादेर्दधिधेत्यादिसिद्धयेज्ग्रहणम्। एतेनोपदेशेज्जनुनांनामत्वविधानेनैजन्तात्परत्रस्मोरसंभवेन कृग्रहणमेवयुक्तमित्यपास्तम् ॥

अपेक्षायामिति।अजन्तस्यधातोःप्रयोगमात्रावच्छेदेनेडभावाप्रसिद्धेस्तथापेक्षेतिभावः।एवं थल्यपीतितेनतासौदृष्टस्येडभावस्यथल्यतिदेशः।तेनार्धधातुकादेशेजघसिथेत्यत्रचनित्यमिट्।नचानयोस्तासेरभावेनविशेषणाभावप्रयुक्तोविशिष्टाभावोस्त्येवेतिवाच्यम्।तादर्थ्येचेत्यतस्तासीत्यस्यनवृद्ध्यृत्यतोनुवृत्तेश्च।स्थानिवृत्त्यैववा सिनित्यानिट्स्थलीप्वेत्यर्थेनैवसिद्धेतासदित्यनेनयस्तासाविड्भावोदृष्टस्तस्यैवथल्यतिदेशान्नदोषः।स्थानिवद्भावेननुनतासौनित्यानिट्त्वातिदेशोशास्त्रीयत्वात्

कानित्यमनिडित्यपेक्षायान्तासेःसन्निधानात्तत्रैवेतिविज्ञायतेतासिचकृपदृतिसन्निहितंवानुवर्त्ततइत्याह तासौनित्यानिडिति।नास्यदिदिसप्रम्यन्ता दृतिः।यथातासौनभवतिएवंथल्यपीत्यर्थः।नित्यमनिट्किम्।दुधविथ।नायन्तासौनित्यमनिट्।स्वरस्यादिनाविकल्पितेट्त्वात्।अस्यथलिनित्यमनिडितिकाशिका। एतच्चविकल्पनिबन्धनस्यापीडभावस्यक्रादिनियमेननिवृत्तिरितिपक्षेवोद्यम्।निषेधनिबन्धनस्येवेतिपक्षेतुनित्यग्रहणाभावेस्वरतेस्थलीड्विकल्पेनस्यादितिवोद्य म्।किंच।उत्तरार्थमपिनित्यग्रहणम्।तेनक्रमेरपिचक्रमिथेतिभवति।नहिक्रमिस्तासौनित्यानिट्।सुक्रमोरन्नात्मनेपदनिमित्तेदृतिवचनात्यस्मैपदेसेट्कत्वात्।उप देशदृत्यपकर्षस्यफलन्तुभारद्वाजसूत्रेस्फुटीभविष्यति।उपदेशेतः।उपदेशेकिम्।कष्टंचकर्षिथ।अदन्तः किम्।भेत्ताबिभेदिथातपरकरणङ्किम्।राद्धारराधिथ। तासौकिम्।जिघृक्षतिजग्रहिथ।नित्यानिटःकिम्।अङ्क्ताअञ्जिताआनञ्जिथ।चक्रमिथ।ऋतोभारद्वाजस्य।दीर्घान्तेषुतावन्नायंनिषेधः।ऋतेदृतितपरकरणा न्।हृस्वान्तेषुअचस्तास्वदित्येवसिद्धः।वृङ्-वृञोयद्यपिसेटौतथापिवृङःस्थलनास्ति।आत्मनेपदित्वात् ॥

दृतिभावः।थलिनित्यमिडितिनित्यग्रहणाभावेभारद्वाजनियमेनविकल्पःस्यादितिभावः।दृतिपक्षेत्वितिनुनावृत्तिविरोधादयंपक्षोऽयुक्तइतिसूचितम्।अत्वतःकिमितिअत्वतस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यमुपदेशेइत्येवकार्यमितिप्रश्नः।अजन्तात्वभिन्नोज्वान्त्यावर्त्यइत्युत्तरम् ॥

दृदाभाव्यमिति। नचक्रादन्तेषुविकल्पेननिषेधार्थमितिवाच्यम्। अचस्तास्वदितिसामान्यसूत्रप्रणयनेभारहाजातिरिक्तैरेतदन्तेनिषेधस्यैवाङ्गीकारेणसूत्रत्रयानुसन्धा
नहारविकल्पस्यानुगमकत्वादितिभावः। तस्येति। उपदेशेत्स्वदित्यस्येत्यर्थः। इहेति। ऋसदितिसूत्रे। एवञ्चैतत्सदसंबन्धवान्यदृन्निषेधदृत्यर्थादुक्तार्थलाभदृतिभावः। दृदमत्रे
वृजस्तुकन्दसिवचर्थेतिनिपातनाद्वाषायामिदाभाव्यम्। नचहृग्रादिषुपरत्वान्नित्यत्वाच्चगुणेरपरत्वेचकृतेः नजन्तत्वादत्वस्य। स्वदित्यस्याप्रसक्तिरितिवा
च्यम्। तत्रोपदेशग्रहणस्यापकर्षणात्। तस्मान्नियमोयमित्याह। ऋदन्तस्यैवेति। स्यादेतत्। स्तुद्रुस्रुश्रुवामपिथलिभारहाजनियमादिट्स्यात्। नचक्रादिसूत्रे
स्यादीनाञ्चतुर्णाङ्गृहणेनास्यबाधउचितः। येननाप्राप्तिन्यायेनवमादीक्रादिनियमप्रापितस्यैवबाधौचित्यादित्याशङ्क्याह। नचेति। नन्वेवमुपदेशेत्वतदन्त
स्यैवबाधःस्यात्। ऋदन्तेषुतस्यप्रसङ्गएवनास्तीतियदितर्ह्यचस्तास्वदित्यस्यैवस्थानेतत्कर्तव्यमेवागदृयप्रापितस्यस्तुक्। अत्राहुः। दृमोरनन्तरमस्यारम्भोयाव
ज्जासौनिटस्यतेणिनिषेधःसभारहाजस्यमतेऋकारान्तस्यैवेतिव्याख्यानात्सर्वेष्टसिद्धिरिति। एवञ्चेहतास्त्यल्यनिटोनित्यंमासीत्यनुवर्त्ततदृतिफलितो
र्थः। यद्वा। क्रादिसूत्रेस्तुप्रभृतीनाङ्गृहणमेवदृढदृढयस्यापिबाधकमस्तु। पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणसामर्थ्यात्। अनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्र
मनारभ्याधीतेनप्रतिषेधेनयथाबाद्धेतेत्येतदर्थंहितत्। पक्षद्वयमपीदमाकरेस्थितमितिमूलेपुपनिबद्धम्। खजमन्ये। अत्रकेचित्। खमदृतिप
ठन्ति। राजकम्पने। दीप्तौत्वात्मनेपदीगतः। टुओस्फूर्जा। द्विनोपुच्। स्फूर्जेर्थः। ओकारोनिष्ठानत्वार्थः। स्फूर्गणः स्फूर्गणवान्। आदित्यत्वेत्यनिट्त्वम्। स्फूर्ग्
णंस्फूर्जितंवानेत्। विभाषाभावादिकर्मणोरितिनेट् ॥ ७७ वसूत्रेभाष्येधनितम्। दृढदृढयस्यापीति। क्रादिनियमभारहाजनियमप्रापितस्यापीत्यर्थः। अ
नाश्रितेति। नआश्रितोविधानविशेषोयेननाप्राप्तिरूपोयस्यतदित्यर्थः। दृष्मात्रमिति। अनन्तरमननन्तरञ्चेत्यर्थः। अनारभ्याधीतेनेति। विधिभागेनेत्यर्थः। अ
देव सेकाजाहुसामित्यत्रभाष्येस्पष्टम्। तदाह। पक्षद्वयमपीति। मूलेपीति। तत्रान्यः क्रादिसूत्रेआदौचेतिवोद्धव्यम

मदनेचेति।मदनञ्जित्तविकारविशेषः।गञ्जातुमदिरागृहम्।दृश्यग्रहीति।प्रथममित्यर्थः।अर्धपुरस्तादुपरिपरिमाणेपलस्यच।आलम्बनेरुमूहंयत्रानेस्यात्तन्नपुंसकम्।अधि

अस्यदीर्घानिर्देशेनोपधायाश्चेतिदीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनान्मूर्छतिमुर्कतिदृत्यपिभवतीतिकेचित्।क्षिप्तयेअस्याजन्तेषुपाठउचितः।क्षिपिर्व्यायामगत्योरिति
तुदादौ।क्षौपूहिंसायामितिक्र्यादौक्षिणुहिंसायामितितनादौ।वोपदेवस्तुक्षिप्तयैश्वर्ययोरितिभ्वादिम्।क्षिपृहिंसायामितिस्वादिंवैदिकंज्ञाह्।तजलजि।लज्या
न्।लज्यात्।ओलजीओलस्जीव्रीडनेदृतितुदादौ।लजप्रकाशनदृतिकथादौलज्जीतिपटपुटादिदण्डकेभाषार्थः।तृजिपालने।भाषार्थोपंपुजादौ।गजगाजि।
गजमदनेचअयञ्जुरादावपिशब्दार्थः।गर्जशब्देदृत्यग्रे।वजव्रज।वषजतुः।वव्रजतुः।अद।दोषधदृति।तथाचनन्द्रादृतिह्लिनिषेधादकारविश्लेषेदिशब्दस्य
ह्लिेदकारस्यदृस्तेचर्त्वेचअदृिदिषते।आदृिटदित्यादिसिद्धति।नचपरत्वात्त्यागेवदृत्वम्।असिद्धत्वात्।मदाहुः।पूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोभावादुत्त
रस्येति।नचान्तरङ्गत्वादुत्वस्यादेवेतिवाच्यम्।सत्यपितस्मिन्त्यागस्यासिद्धतयादकारएवायमितिबुद्ध्याह्लिनिषेधात्।नचपूर्वत्रासिद्धीयमह्लिेदृतिनि
षेधःशङ्क्यः।ह्लिेहिंसः।नतुह्लिनिषेधेपीतिभावः।तोषदृति।तथाचपूर्वत्रासिद्धीयमदिर्वचनदृतिदृत्वस्यासिद्धत्वादृकारदयसहितस्यह्लिेहलादिशे
षेअदिदृिषते।आदिदृदित्यादिसिद्धतीतिभावः।अयमनादरेचुरादिः।घदृचलने।अयञ्जुरादावपि।स्फुट।अयंडुटादावपि।विशरणार्थोग्रेपरस्मैपदि
षुभेदनार्थक्षुरादौ।वदिरेकचर्यायाम्।एकचर्याअसहायगमनम्।वण्ठरण्डाकल्पदृतिङ्ङ्श्वेतिसूत्रेभाष्यम्।अयमनिदित्त्वोत्यर्थः।परस्मैपदिषु।
मठिकठिशोके।मठमदनिवासयोः।कठकृच्छ्रजीवनेदृत्यग्रेपरस्मैपदिष्वनिदितौ।कठशोकदृतिचुरादौहिठविबाधायाम्।अमुंपरस्मैपदिष्वपिपठन्ति।वि
बाधनंशारुमम्।कुडिदाहे।वैकल्पार्थःपरस्मैपदिषुपठिष्यते ॥ ॐ केचत्प्रथमेत्वप्रथमेचाभिधेयवदितिमेदिनीङ्ङ्श्वेतिसूत्रेदृति।सूत्रविषयदृत्यर्थः। रामः
परिमाणस्यायामितिसूत्रेङ्ङ्श्वेतिसूत्रमुपादायनन्वयमिङ्कएवबण्ठरण्डाकल्पदृतिभाष्येकेरेवमुक्तम्।विबाधनमिति।विबाधेतिभावेप्रत्ययदृतिभावः ॥ २७१

दिः पाठस्येति। हुडिसङ्घातदृतिपूर्वः पाठात्। व्यवहारदृतिः। वश्प्रत्याहारस्येति शेषः। सदृडिकेति। नित्यंदृडियुतस्येत्यर्थः। एतदुपपादितुम्। पठत्यन्तादृतिः। अतहुणसं
बाल्यार्थः कुर्यादौ। रसणार्थस्थुरादौ। वडिविभाजने। मडिच। अत्रदितौयोवेष्टनेपि। अतएवष्टयक्पठितः। मडिभूषायामित्यग्रेपरस्मैपदिषुणौ। हर्षेचभडिपरि
भाषणे। कल्पणार्थस्थुरादौ। पिडि। अयम्चुरादावपि। मुडि खण्डनार्थः परस्मैपदिषु। तुडि। अयमनिदित्परस्मैपदिषु। हुडि। वरणंस्वीकारः। स्फुडिविकसनदृश्ये
कैपठन्ति। युक्तंचैतत्। हुण्डेर्हिः पीठस्यैवमर्घ्यात्। वरणसङ्घातयोरितिपाठस्यैवोचित्यात्। चडिकोपेअयम्चुरादावपि। शडि। त्वालव्योष्मादिः। शण्डोसुरपुरोहितः।
पीडिगतौ। नाशनार्थस्थुरादौ। कडिमदे। भेदनेचुरादिः। अनिदिदिहैव। तुदादौचपरस्मैपदी। खडिमन्थे। खडिदृश्येके। खडिभेदनेदृतिचुरादौ। हेडृहोडृ। हेडवेष्ट
नेदृतिषठादौ। होडृगतावित्यग्रेपरस्मैपदी। वाडृ। वशादिरितिपञ्चमीयेणैववृत्तिकृताव्यवहारोनतुदन्तोष्टेनातथासतिव्यावर्त्यालाभात्। वेशयुक्तिर्यथास्या
न्। शदॢडलयोरेक्याच्छालतेदृतिकाश्यपः। अतएवमैत्रेयेणशालीशलेसुदाहृतं। शैवदवर्गे। अस्योणादिषुईरन्वस्यते। तदेतदति शैटीर्यमौडुलोमेर्नमृष्यतीति
कल्पतरुः। यौदृवन्धेयण्णादिः। कटे। अयमनेदित्। किरविटत्रासे। त्रासोभयोत्पादनम्। किटिर्गतौपठिष्यते। इहपाठस्त्वर्थभेदात्। केचिल्लिहनपठन्ति। चटेदृत्येके।
नठस्फुटाजेटनुः। जभ्कठनुः। शटनृतौ। णोपदेशोयम्। तत्पर्युदासेन। रीतिसदृडिकनिर्देशेनावश्यदान्तार्थस्यचौरादिकस्यैवग्रहणात्। हृदौप्तौ। हाटकम्। सञ्ज्ञायाञ्च
तिण्वुल्। बाहुलकादस्त्रियामपि। षठसठा। अजन्तात्तृप्। लुटविलोडने। अयन्दिवादावपि। भाषार्थस्थुरादौ। प्रतिघाते युतादौ। स्तेयार्थः परस्मैपदिषु। डान्तोयमित्येक
दृतिः। पठ्यपीतः प्रभृतिपठत्सन्नाश्वर्यमतीपान्नादृतिकौशिककाश्यपाद्योवदन्तिस्मेचात्सादर्नन्तरार्थेडहडीतिपठन्ति। तथापिपिटकहाटकचेटीविटप्रभृतिषुदृव
र्गप्रथमस्यैवप्रसिद्धत्वादेशान्तरेतन्मतमुपेक्षितम्। चिटदृन्। चेटिः। कृदिकारादितिङीष्। चेटी। विटः। दृगुपधलक्षणः कः। विटः प्रश्निचेति। उदाहरन्तीतिवक्ष्यमा
णेनसंबद्ध्यते। दृयतुरिति। द्वित्वेकृतेएरनेकाचदृतियणंबाधित्वान्नरङ्। त्वात्सवर्णदीर्घः ॥ ७ ॥ ज्ञानोबहुत्रीहिः ॥

तनद्यडि-ति।अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौ।अभ्यासस्येतितुन।तस्यप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गत्वात्।अन्तरङ्गानपि
नतुसमाननिमित्तकान्।द्र्याघेत्यस्यसिद्धेरितिभावः।अतएवेति।अनेनपूर्वमतस्यायुक्तत्वंध्वनयति।असवर्णेति।तद्धटितसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः।तेनह्यभ्यासस्य
तनद्यड्।केचित्तुऋवर्णादङ्गेवलीयद्तिदीर्घबाधित्वायण्।नचेहसमानाश्रयत्वंनास्तीतिवाच्यम्।अभ्यासोत्तरस्यङ्कारस्यसवर्णदीर्घग्रहणेप्रति।स्थानितया
तयोःसमानाश्रयत्वात्।अतएवदीर्घग्रहणःकितीतिदीर्घोविधीयते।नतुणल्यलोःअभ्यासस्येयङ्-दुर्लभः।तस्मिन्कर्त्तव्येःचःपरस्मिन्निति।इदिगुणयोःस्थानिवद्भा
वेनासवर्णेदितिप्रतिषेधादितिचेन्नैवम्।असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेवस्थानिवत्वस्याप्रवृत्तेः।ननुनास्तिसामर्थ्यम्।इंयर्तिद्रुतद्त्यादौसावकाशत्वादितिचेन्नै
वम्।नह्येकमुदाहरणंयोगारभंप्रयोजयति।अन्यथाहिअभ्यासस्यार्त्तीवितिब्रूयात्।अकृत्सार्वधातुकेतिदीर्घः।ईयात्।मडिभूषायाम्।मण्डतेइतिविभागेगतम्।कुडि।ट
वर्गतृतीयान्तः।प्रथमान्तइत्येकेमुठाडान्तइत्येके।पकारादिरन्तश्चेत्यन्येक्षीरस्वामितुद्वावपिदृश्येतेपपाठ।चुडिःचुदेतिदुर्गः।तुडतोडने।तोडनंदारणंहिंसनञ्चा
गडिवदेनकेदेशेःटवर्गीयप्रकरणादिहार्थग्रहणम्।अथवाभन्त्वादिषुपञ्चमेनेवतिद्विःपठादितिकेचिन्मतंसुत्वादयितुंशक्यंकुट्टिरुपन्यस्तः।लिखिचावात्मनेप
देऽपिअन्यत्रनेपदग्रहणंतिचौवितौषत्वंनसुलिङ्गेप्रसंभवात्।नदाह।आत्मनेपदपरःसिच्चेति।नएकम्यनेचअस्यपूर्वत्रपाठस्यकुंशकः।केचित्तुपूर्वत्रदि
टेदृइतिपठन्ति।केदृगतौचेतिदृधकृपाठस्यसामर्थ्यादिहलभ्यतइतिस्वामी।मेदृरेदृसेदृगतावितिअयंपाठःस्वामिनः।मैत्रेयस्तुनेदृलेदृसेचने।रेदृश्व
गतावित्याह।हेदृधेदृदस्यपिकेचित् ॥ ७ कायेनतुत्तरखण्डादेशस्यतत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतंस्थानिवंनेतिज्ञाप्यतेःतएवारिप्रियादित्यत्रस्थानिवत्वेनेय
ङभवत्येव।तस्याभासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावादितिभावः।अस्यसस्यार्त्तीवितिःयङ्-लुकि सुप्तिपाणपेतिनिषेधान्नित्यत्वात्।अदोषः।वस्तुतउरित्येवकर्त्तव्येरित्यनुवर्त्ततेतद्
णेयमितिसाहचर्याद्व्याख्यानाच्चऋधातोरेवग्रहणम्।अर्तेरिवर्णस्येयङि-त्यर्थदृत्युचितम्।विस्तरस्तन्यग्रन्थदृष्टव्यः।अतआदिति।तस्मादात्मनेपदपरत्वात्सिजादित्यर्थः ॥

महाभास्करदत्ति।अन्येतुत्रीण्यवकानिनेत्राणियस्येतितद्व्युत्पत्तिमाहुः।उचितमिति।पदलाघवादितिभावः।परन्तुनकृतमनुदात्तङित्तदित्यादेतदनुवृत्तयेधातोःकर्मणइत्यादेर्धातुपदार्थसन्देहनिवृत्तयेचेतिशेषः।उपदेशग्रहणानुवृत्तेति।एकदेशेस्थितन्यायेनेतिभावः।तत्रकस्योपदेशेदित्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाद्धात्वर्थधातुकदित्येवविभक्तिविपरिणामेनसंबध्यतेदतिनोद्यम्।वार्तिककृतेति।स्यसिसूत्रेवधभावात्सीयुटिविष्वल्वंविप्रतिषेधेनेतिवदतेत्यर्थः।अन्यथाआदेशानामन्तरङ्गत्वेनविप्रतिषेधासङ्गतिःस्यादितिभावः।

रिक्तेभिक्ताभ्यांस्वरादिनिपातमव्ययम्।स्वरादयःशब्दाअकारोकारमकाराःप्रतिपादकाअस्येतिव्यम्बकदृतिभट्टभास्करः।अभिरभीदितिअसुन्।अम्बतस्यापत्यम्आम्बिर्भीष्मः।अम्बासोलोपश्चेतिवाहरिद्याठादिञिसन्तोपःतद्धितश्चासौपूगश्चेतितद्धितसमासः।जभीजभीत्यादिजभ्यम्।जभिर्विनाशार्थेचुरादौभवार्थेपरस्मैपदिधपिकेवित्।सनाद्यन्ताःसन्क्यङ्क्यङ्सक्षाच्छ्वडाचारिक्यङ्पुत्रीयङ्डाचतथायमाचर्ङायङ्णिङ्ईहादृशमीसनादयःभूवादयदृत्यस्यानन्तरंसनाद्यन्तादितिनसूत्रितमासनादीनामियत्तायाअलाभापत्तेः।सनाद्यन्तादृत्यस्यानन्तरंभूवादयश्चेतिपठितुमुचितम्।कास्प्रत्ययात्।अच्छन्दसीत्येवनोक्तम्।ब्राह्मणेष्यामदृष्टत्वात्।अथाहनुनशेपईक्षाञ्चक्रेपुत्रानामन्त्रयामासेत्यादिअतोलोपःअर्थधातुकेत्यादिएतच्चानुदात्तोपदेशेत्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवृत्यालभ्यते।तत्फलन्त्वयपक्षगतौ।आभ्यांक्ङितीतियलोपअलोपाभावः।अत्यत्।नन्वेवंवध्यादित्यादावतोलोपेनसिद्धेःअर्थधातुकदृत्यस्यविषयसप्तमीत्वेपिलिङिलुङित्यादीनांपरस्सप्तमीत्वस्यवार्तिककृतास्वीकारात्।वधादेशस्यादन्तत्वाच्चेतिचेत्तत्यम्।अतएवापरितोषाद्भाष्यकृतालिङित्यादीनामपिविषयसप्तमीत्वंस्वीकृतम् ॥ ७ लिङित्यादिविशेषनिर्देशेतद्देशेषणार्द्धातुकदृत्यस्यापिपरसप्तमीत्वमेव।विशेषनिर्देशाभावेएवत्वस्तेर्भूरित्यादौविषयसप्तमीत्वमाहुर्धातुकेदृत्यस्येतिस्यसिच्सूत्रेकैयटेएवस्थितम्।भाष्यकृतेति।एकाचउपदेशदृतिसूत्रेदृतिशेषःतत्रहिएवमुक्तंवधदृप्रतिषेधःप्राप्नोतिवधिष्टैषदोषःआद्युदात्तनिपातनस्वरःप्रकृतितःप्राप्तस्वरस्यबाधकोभविष्यतिएवमप्युपदेशिवदुदात्तेदक्तव्यःमथैषसन्निपातस्वरःप्रकृतिस्वरंबाधतेएवंप्रत्ययस्वरप्रयुक्तनिपातमपिबाधेतेतिदोषःआद्युदात्तनिपातनस्वरःसामान्येनभवतीति।वस्तुतोवार्तिकमतमप्येवमेवविप्रतिषेधमनुयथातथाप्रेक्षि

तदाह। विस्तरइति। कौस्तुभे। वोढेषाष्ठे। पणायामिति। तत्रायप्रत्ययान्तात्प्रत्ययेटापिव्यवहारमित्यर्थः। नेतिवाच्येइति। णिलोपोनेत्यर्थः। अचकाङ्क्षदिति। प्रत्ययस्याङ्गः
शेऽतिप्रसङ्गेनतदन्तग्रस्यैवेतिन्यायादङ्परेणाविति नाचोविशेषणमितिभावः। सनियदिति। सतियदित्यर्थः। दृङ्ग्रस्तौतिण्योरित्यत्रकैयटेस्पष्टम्। तनेति। गुणानाञ्च
एतच्चभावकर्मप्रक्रियायांस्फुटीकरिष्यते। विस्तरः शब्दकौस्तुभेबोद्धव्यः। जयादित्यादिमतमाह। स्तुतावेवायप्रत्ययइति। भट्टिस्तुव्यत्रहारेप्ययंप्रयुङ्क्ते।
नचोपलेभेवणिजांपणायामिति। अयमन्ता। नेतिवाच्येअयादेशवचनंत्यपिलघुपूर्वादित्येवमर्थम्। प्रस्तनय्यानह्यत्रगुणायौलभ्येते। आम्। कारयामास।
अन्तः। गण्डयन्तोमण्डयन्तः। औणादिकोऽचु। भोन्तः। आनुच्। स्रहयालुः। स्रहिगृहीत्यादिनाआनुच्। आद्येत्वउणादिष्ववस्थते। स्रहयाय्यः। स्नुनयिलुः। दृङ्।
पारदृत्येव। णेरङ्दृन्दसीतिदृङ्। णेरिति। णिङ्चोःसामान्यग्रहणम्। एवमन्येपि। वार्त्तिकस्योक्तिसंभवमाह। णिलोपस्येति। क्तिजन्तमिति। तन्नतितुत्रेतीणि
षेधादितिभावः। आर्द्धधातुकमात्रमिति। मात्रशब्दःवक्ष्येत्यत्रभिन्नमपीतिभावः। णेश्चङि। उपधायाः किम्। अचकाङ्क्षत्सन्यतः। तपरकरणङ्किम्। पापच्यतेसन्।
पापविधतेयत्तुवदन्तिसनियोभ्यासः सन्निमित्तइतिविज्ञानादत्राप्रसङ्गइतितच्च। अधीषिषते। प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः। नहिकार्यीनिमित्तत्वेनाश्रीयते। अरिरिष
तीत्याद्यतिव्याप्तेः। नचेवमपिपठतीत्यादेरव्याप्तिः। अभ्यासस्यसन्परत्वाभावात्। नचयेननाव्यधानन्यायेनसन्प्रकृत्याव्यवहितेपिप्रवृत्तिरितिवाच्यम्। प्रतीषिषतीत्यत्रैवाव्यव
धानसिद्धयेतिचेन्नैवम्। सन्नाधातुग्राह्यसनिसतियोधातुस्तनन्तदीयाभ्यासस्येतिव्याख्यानात्। नचेदृक्व्याख्यानेप्रमाणाभावः। तपरकरणस्यैवनत्रप्रमाणत्वात्। किञ्च। अ
कारग्रहणमपितत्रमाभम्। अन्यथासनदृत्येवब्रूयात्। एवं स्थितेजगृहदानदधानादिशब्देभ्यः आचारक्विबन्तेभ्यः सनिकृतेदृलंभवत्येव। पापच्यते। सनीतप्राप्तिंसोकृत्यतपरक
रणबलेनेत्वंवारयन्हरदत्तादिभिस्तत्रतत्रसरसाञ्च ॥ ७ ॥ परार्थत्वादितिन्यायेनसनीत्यस्यसाक्षादनुबोधेऽन्वयेसंभवतिअन्यथेतदिशेषणेऽन्वयायोगादितिभावः। दूषणान्तरमा

ह। अधीषिषतीत्यादि। अभ्यासस्येति। अभ्यासाकारस्येत्यर्थः। अनवधानसंभवादिति। एवञ्चापापविषतदित्यादावपिनप्राप्तिरितिभावः। सनदृत्येवेति। अलोन्त्यस्येत्सनेनान्त्यस्येतिभावः ॥

भाष्योक्तेति। नन्वेवंभाष्यानेपि प्रत्ययस्यानन्त्यप्रयुक्ताभ्यासस्येत्यर्थो नयन्तात्सनिदोषः। किञ्चतपरत्वाभावेऽसेत्युक्तौनलाघवम्। किञ्चयथालक्षणमप्रयुक्तेदृत्यस्याप्रयुक्तेत्य
क्षणमाश्रयैव योग्यतानुसारेणेत्यर्थेदृतिबहुशः कैयटेनभाष्यानादृत्यैवार्थस्ययुक्तत्वाच्च। जगदादिभ्यआचारकिबन्तेभ्यः सनोनभिधानमेवोचितम्। अपिचसन्य
दीयोभ्याकारस्तस्येतिव्याख्यानेपियङोल्लोपस्यानित्यत्वादङन्तात्सनिदोषः। अपिचसन्निमित्ताभ्यासस्येत्यर्थेपिस्तौतिण्योरितिसूत्रेऽधीष्टेतीतिप्रयोगादत्रसूत्रेनहिका
यथालक्षणमप्रयुक्तेदृतिभाष्योक्तेरेवास्मान्नावत्। दीर्घेलघोः। लघोरभ्यास्येविव्यधिकरणेषष्ठ्यौअभ्यासावयवस्यलघोरित्यर्थः। नतुसमानाधिकरणेअसंभ
वात्। अङ्गस्यअल्समुदायस्यलघुसञ्ज्ञास्तिहृस्वंलघुदृतिसूत्रितत्वात्। लघुनिचङ्परेऽनग्लोपदृतिसर्वमिहानुवर्त्ततेतच्चप्राग्वदेवहेभाव्याख्येयम्। तदाह। सन्व
द्भावविषयदृति। एतेनहलादेरितिप्राचोक्तंनिर्मूलत्वादुपेक्ष्यमित्यपिध्वनयति। नहिसुनिन्नयोक्तिंविनाहलादेरितिपूरयितुमुचितम्। नवार्त्तिकादिभिरप्युक्त
म्। यत्तुतत्यौत्रेणाभ्यास तंहलादेरित्यर्वाचीनमतेनोक्तमिति। यच्चतेनैवहेतुमण्णौऔन्दिदत्। आङ्डिडत्। दृत्यादिव्याख्यावसरेउक्तंहलादेरित्युक्तेरर्वाचीनमते दी
र्घोनास्वमतेतुदीर्घोभवत्येवेतितत्तुच्छम्। औदिदित्यादावङ्लघ्वोरुभयोरपिणिचम्प्रतिविशेष्यत्वेदीर्घस्याप्राप्तेः। चङ्परेहियदङ्ग उन्दृदृतिनतदीर्घोभ्यासः।
नवाचङ्परणिच्परंयल्लघुतत्परः। एवञ्चस्वमतेदीर्घोभवत्येवेत्युक्तिरसङ्गतैव। आटिटदित्यादिभाष्यादिसकलग्रन्थविरुद्धंचैतेनभाष्योदाहरणमेवहलादेरित्यस्य
पूरणेप्रमाणमितिकेषाञ्चिदुक्तेस्तापिप्रत्युक्ता। दीर्घाप्राप्तेरेवोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात्। यद्पिवदन्तिहलादेरितिसामर्थ्याल्लभ्यतेतथाहिचङ्परेणौयदङ्गन्तस्यैभ्या
सस्तस्यदीर्घोविधीयते। अजादेस्तुअजादेर्द्वितीयस्येतिवचनादङ्गावयवस्याभ्यासोनत्वङ्गस्यानचावयवावयवःसमुदायस्यावयवइतिनिर्वाहः। नसासार्वत्रिकत्वादिति ॥
र्थिलक्षनप्रवृत्तिरतआह। आस्तान्तावदिति। तपरत्वप्रयोजनविचारइतिशेषः। सूत्रितत्वादिति। एवञ्चनिर्दिष्टस्यानिकत्वादचश्चेतिलिङ्गाभावादलोन्त्यस्येतिचनप्रवर्तते। परेस्तुलघ्वन्ताभ्या
सस्येत्यर्थअलोन्त्यपरिभाषयाचेष्टसिद्धिरित्याहुः। चङ्परणिच्परमिति। दृदमेवव्याख्यानंप्रकृतसूत्रस्थभाष्यकैयटणिश्रीतिसूत्रस्थकैयटारूढमित्यन्यत्रप्रपञ्चितम्। दृत्यादिभाष्यादिति। दृ

अवयवएवेति। ऊर्णुदित्यङ्गन्तदवयवोनुःद्विरुक्तोपिसएवेत्यङ्गावयवएवेत्यर्थः। अयमिति। द्विरुक्तइत्यर्थः। ननुतस्येति। द्विरुक्तनुशब्दस्यद्वितीयोनुदित्यर्थः। उपन्यासार्हमिति। वस्तुत स्तदसार्वत्रिकत्वमप्यस्तिइमं। फलितमिति। नचद्विपसेपूर्वेभ्यासदित्यत्रकार्यविधायकसूत्रस्थाभ्यासपदोत्तराविभक्तिः पूर्वशब्दोत्तरंकृत्स्यापूर्वेभ्यासदितिप्रथमासाधुत्वार्थाएकाचोधातो अनेदेवक्तव्यमाषाछन्दित्वन्तावद्वि प्रयोगएवेतिस्थितमाकरे। अस्तुवास्थानेद्विर्वचनम्। उभयथापिअङ्गावयवएवकिलाभ्यासः। सचनाङ्गावयवइतिमाहनमेवाएवञ्चावयवानव वदत्यापिरभसोक्तिमात्रम्। अवयवएवह्ययंनतुतस्यागमः। येनतदीयमसार्वत्रिकत्वेप्रकृतेउपन्यासार्हंस्यात्। पदमिस्वोक्तेर्थेमाधवसंवादकथनन्तदपिरभसमात्रमितिसमनन्तरमेव माधवमतविवेचनेस्फुटीभविष्यतिततोः किम्। अविशेषात्। सञ्ज्ञायादित्यादि। अयंभावः। सन्वल्लघुनिदीर्घोलघोरितिसूत्रदयेङ्गस्येत्यनुवर्त्ततेः भ्यासस्येतिच। तत्राभ्यासस्यसञ्ज्ञाकार्यकान्ता तेनैकाचोयेदेतयोः पूर्वस्येतिफलितम्। द्विरुक्तत्रचोच्चारणेदंतिविशेषसमर्पकमद्याद्विपतेतच्चकृदन्तमतोगाङ्गस्येतिकर्मणिषष्ठीतेनाङ्गंयत्रद्विरुच्यतेतत्रपूर्वस्यदीर्घसन्वद्भावौवि धीयमानावेकाचेवफलितौ। किञ्चाभ्यासस्यैकाचत्वङ्गविशेषणंशब्दतोपिसुलभम्। एकाचोद्वेइत्यधिकारात्तानाः। दमाधवमतंश्लोकद्वयेनोपनिबद्धम्। तत्पाचऊर्णधातोरुभयेनोक्त मा। गौर्णनवन्। दीर्घोलघोरित्यभ्यासस्यदीर्घोनभवतिचङ्परेणोयङ्गस्योभ्यासदितिसूत्रार्थात्। अत्रत्वङ्गावयवस्याभ्यासोनत्वङ्गस्येति। युक्तञ्चैतत्। अङ्गस्येतिषष्ठ्याः कारकत्वसं भवेत्तदपेक्षयाशेषषष्ठीसकल्पनायामन्याय्यत्वात्। स्यादेतत्। उक्तरीत्याहसहसादिः शेषचुरादिन्यप्यनेकासुनस्सुः। नचेष्टापत्तिः। दिदरिद्रासति। जिगणिषतीत्यादिलक्ष्यस्यसर्वसं मतत्वात्। तन्निर्वाहार्थंयत्रोद्देश्यपक्षआश्रीयतइतिचेत्तर्हीहापिसएवोचितः। अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यर्हितत्वात्। इत्यादिषुसौकर्यत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह। वस्तुनदृनि ॥

रितिचाङ्गेनसमानाधिकरणमितिभावः। कर्मणिषष्ठीति। कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वादितिभावः। अङ्गाधिकारस्यकार्यसमीपेगमनेत्राप्यङ्गसन्निधानात्। माधवमतमिति। अत्रारुचिर्बी जन्तुप्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्रहिद्रहकस्यामभवत्यजजागरत्। लघुनिचङ्परइत्युच्यतेव्यवहितंञ्चात्रलघुचङ्परंइत्युक्तम्। चङ्परेणोयङ्लघुनदभ्यासस्यव्यवहितमिति तदर्थः। तदीत्याङ्गस्यद्विरुक्तभावेनषष्ठ्यामएवानुस्थितेतदङ्गतिः स्पष्टैवाशेषषष्ठीत्येति। अवयवषष्ठीत्येत्यर्थः। अरुचिर्बीजान्तरमाह। स्यादेतदिति। द्रहापीति। सन्वल्लघुनीत्यापीत्यर्थः ॥

स्थानिवद्भावेनेति। निषेधेनचेत्यपिशब्दाम्। आमुगागमेचेति। दृदृञ्लुङि अस्याभिधानंकृत्वाचिन्नयाङ्गीकृत्य। वस्तुतस्तत्रानभिधानमेव। आमुडागमदृतिभाष्योक्तपक्षान्तरेङ्स्वाभावेनानयोरप्राप्तौ फलभेदापत्तेः। सार्थकमिति। तद्धि अविशेषणदित्यादिगुरोर्न्यादित्यर्थन्त्वद्वीत्याचड्-परणिपरलघुपरत्वाभावाद्प्राप्यातद्वैपर्य्यंस्पष्टमेव। मतभेदेति। ऊर्णोत्युक्तन्त्वरुचिग्रस्तमेवेतितत्त्वम्। स्पष्टमेवेति। अर्यंपस्योभाष्यानारूढः। औदितित्यत्रदीर्घापत्तिरप्यत्रपक्षेचड्-परेणैयदङ्गमौदितदृतिनदीयाभ्यासस्यचड-मादाम्पणिलोपस्यस्थानिवत्त्वेननिमादत्यचालघुपरत्वात्। मातीवेति। पक्षद्वयस्योभयोर ऊर्णोदीर्घेदृति। स्यादित्यनुषज्यते। सन्वद्भावस्त्विह नोपयुज्यते। णौकृतस्यस्थानिवद्भावेननुण्यङ्दित्वेसत्यभ्यासेऽवर्णाभावादितिभावः। अर्थापयतीति। अर्थमाचष्टेदृत्यर्थेणिचिआपु गागमेचेत्यर्थः। अर्थंउपयाञ्चायामित्यर्थे तुयद्यपिनोपदेवेनार्थापयतदृतिस्वीकृतम्। प्राचान्तद्व्याख्यातृभिश्च तदेवपुरस्कृतम्। तथापितत्तर्वेऽनुरुदितिणेभाष्यादिविरोधोद्भावनेनदूषपि ष्यते। व्यवस्थेति। चड्-परेणैयल्लघुदृतिव्याख्यानेहियेननाव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवायेऽपीपचदित्यादावेवभाव्यम्। नत्वनेकव्यवायेऽनचैवमविशेषणदित्यादौसन्वदितीतंनस्यात्। न्या यसाम्येनत्वयोर्योभ्यासदृत्यत्रापेक्षैनैवव्यवायस्यस्वीकार्यत्वादितिवाच्यम्। अत्यन्तदूरेतीत्वापवादेनात्वचनेननुत्यजातीयापेक्षेणसंयोगव्यवधानेपीत्वस्यत्वापितत्वात्। अतएवदीर्घोलघो रितिसार्थकम्। एतच्चरत्वादिषुस्पष्टम्। माधवोपिजागृधातावित्यमेवाहाएवञ्चवदन्यथोद्देशपक्षमेवाश्रियत। तथाचोर्णोतौयत्तेनोक्तन्तन्नतस्यापिनिर्भरोमास्तीतिगम्यते। अवस्थेचका स्तावचीचकासदितिसुदाजहारातथाचमतभेदाभिप्रायेणपूर्वापरसङ्गत्यविरोधःसमाधेयः। पनुकान्तन्त्रेदृत्वदीर्घयोरजीजागरितिसुदाहृतन्तन्मतदूषेप्यसंभवादुपेक्ष्यम्। माधवोप्येवञ्जाग र्त्तीवाहाअवस्थामेवविवृणोति। सन्निहितमितिहेतुर्गर्भविशेषणम्। अङ्गमेवचेतितस्यप्रत्ययांशेउत्थिताकाङ्क्षत्वादितिहेतुःस्पष्टमेवेतिभावः। कैयटेति। तथाचएकंहरदत्तमतमपरन्तुकै यटमतमितिविषयविभागः कैश्चिदुक्तोनातीवादर्तव्यदृतिभावः। चड्-परदृत्यावर्त्तेअम्लोपविशेषणतयापियोजितन्नस्फलमाह। णेरिति। अगिनामिति। पचिकमिशकिप्रभृतीनामित्य र्थः। नहीत्सञ्ज्ञकानांतेषांणिचम्प्रतीक्षतइतिभावः। ओण्। दृतः पेण्पन्नाः पञ्चप्रदिताः ॥ ७ पिसंमतत्वादितिभावः। तच्चचसन्वत्सूत्रेकैयटः। अङ्गात्यत्वाद्धामीमयदितिसिद्धमितिभाष्यमुपादाय मीमादीनामङ्गानांसनिमीमेत्यादिनाभ्यासलोपोविहितोः पन्चभ्योण्यन्तानामिति। अन्येतुचड्-परेणैयदङ्ग-न्तदभ्यासस्यसन्वत्वंविधीयते। णौमीमादीत्येवाङ्गानीत्यादि। अन्येत्वङ्ग-स्याभ्यासदृत्यत्राङ्ग-ङ्गि-

तिसन्वत्वाद्धामीमयदितिसिद्धमितिभाष्यमुपादाय दृत्यतोर्यन्तत्वंकैयटेधैरुक्तमाश्रयणीयमेवसर्वंसमंतदृश्यते॥

पठिष्येतदिति। माधवादिभिरिति शेषः। एवञ्च बहुविरोधाद्धेयपदेवोहेयदितिभावः। फणादिरिति। यद्यप्यंफणादिषुनास्तिअतएववाजदित्यत्रभ्रमुग्रहणंतथापिफणादिसूत्रभ्र
मुत्रसिञ्चपठित्वाफणाञ्जनवानामितिसूत्रंकार्यंवाजदितिसूत्रेभ्रमुत्रसिग्रहणञ्जनकार्यम्। नचदिवाद्योरेत्वाभ्यासलोपापत्तिः। बभ्रमुरित्यादेरिष्टत्वेनेष्टापत्तेरितितात्पर्यम्।
ष्टिवुक्रमुचमांशितिः। वृत्तिकृत्तुवार्त्तिकस्थमाङ्ग्रहणंसूत्रेप्रविक्षेपाजिमिङ्क्ष्विदितिं। तथाचजेमनमितिभोजनेप्रयुञ्जतेवाआप्। आम्ना श्रदीर्घो। फणादि
सप्तकेतालव्यान्तौपठितौ। स्यन्विधायकेप्रकृतसूत्रेपितथैवबोपदेवस्तुदन्त्यान्तावाह। प्राचापिसएवानुसृतः। भ्रमुचलने। भ्वादिर्ज्वलादिः फणादिः। भ्रमुअनवस्थाने।
दिवादिः पुषादिः शमादिः। तत्रभ्वादेर्भ्रम्यति। भ्रमति। शमादेस्तुदीर्घेभ्राम्यतीतित्रैरूप्यम्। क्रमुपादविक्षेपे। क्रमुग्लानौ। त्रसीउद्वेगे। त्रुटच्छेदने। लषकान्तौ। एषन्वेति। उ
भ्यत्रविभाषेयम्। अनवस्थानार्थोभ्रमिः। क्रमिमत्रसीचदिवादयः। तेभ्योनित्यंप्राप्तेत्रटेस्तोदादिकत्वादितरेषाञ्चभौवादिकत्वादप्राप्तेविधानात्। यत्तुप्राचाष्टिवुक्रमुचमांशि
त्रेदैवादिकस्यक्रमोग्रहणमित्युक्तम्। यच्चदिवादिगणेभौवादिकस्यतुक्रमतीत्युक्तन्तत्त्वामादिकंभ्वादिषुक्रमेरपाठादितिबोद्धव्यम्। क्रमः परस्मैपदेषु। ष्टिवुक्रमुचमां
शितीतिपूर्वसूत्रात्शितीत्यनुवर्त्ततदित्याह। शितीति। यत्तुप्राचाशपीतिव्याख्यापक्रम्यतीतिश्यनिदीर्घरहितमुदाहृतन्तत्त्वामादिकमितिभावः। यत्तुपरिष्कुर्वन्ति। द्
युगमिर्यमाच्छदित्यत्रानुदित्याठपक्षेदृष्यतेरिस्तेश्चव्यारत्यर्थंक्सस्याचात्मनोचीत्यनुवर्त्यशित्यचीतिकाशिकायांव्याख्यातम्। एवञ्चसन्देशेपठितेक्रमः परस्मैप
देष्वित्यत्राप्यविशितीतिसंबन्धाच्छप्येवभवितुंयुक्तमिति। तच्च। अचीतिहिपक्षेनुवर्त्तमानमपिच्छत्वविधावेवमण्डूकप्लुत्यासम्बध्यतेनतुततः प्रागिति। लुग्वादुहे
त्रसंबन्धेदन्त्यदत्वाजादावपितङि क्ससस्यलुक्प्रसङ्गात्। किञ्च। अचीत्यस्यानुवृत्तिर्वृत्तिकृतोक्तेतिकिमपूर्वंभाष्यकृतेवोक्तत्वात्। किंतुनतावताभवद्भिमत
सिद्धिः ॥ ॐ अनुदित्याठदिति। तुदादिगणेदृषुगमीतिसूत्रेचेत्यर्थः। पक्षेअनुदित्वपक्षे। लुक्प्रसङ्गादिति। अत्यन्तलोपस्तुधात्वन्तरेचरितार्थदृतिभावः। भाष्यकृतेवे
ति। दृषेष्कृत्वमहलीतिवार्त्तिकप्रत्याख्यानायेतिभावः। एवञ्चधातुपाठेसूत्रेचोदित्याठोनार्षदृतिसूचितम् ॥

तत्रैवोक्तनयेति।वृत्तावेवोक्तनयेत्यर्थः।अनुदित्पाठपाक्षिकत्वस्येतिपाठेदृदम्।अनुवृत्तेः पाक्षिकत्वस्येतिपाठेभाष्येएवेत्यर्थः।वार्तिकारम्भोऽनुवृत्यभावादितिभावः।मद्धेऽसंबन्धेति।मण्डूकप्लुत्येतिभावः।अतस्वप्रथमोपस्थितक्रमःपरस्मैपदेषित्यत्रैवाहलीतिवार्तिकोपन्यासेतत्प्रत्याख्यानेचाचीतिअनुवृत्याकर्त्रभिप्रायेदृषेतिसूत्रेतत्करणेभाष्येसङ्गच्छते।ननुवृद्ध्यादिवत्शमामितिबहुवचनेनात्यर्थलाभेपिसिद्धेःशनामित्युक्तिः प्रत्येकव्यापारार्थेतिउक्तनियमःसुलभोन्येषान्तुविद्यर्थमित्यतआह।अष्टानामित्युक्तेरिति।मदिस

अनुवृत्तेःपाक्षिकत्वस्यतत्रैवोक्तनयापक्षद्वयेफलैक्यरूप्यार्थमद्धेःसंबन्धस्यैववक्तव्यत्वात्।वृत्तिकारादिभिरेवश्यनिदीर्घस्योदाहृततत्पातद्विरुद्धतदाश्रयकल्पनायाअसंभवाच्चायदपिवदन्तिषिष्वङ्क्ष्वितिसिद्धेक्रमःशमादौपाठःश्यन्येषामेवाशनांदीर्घइतिनियमार्थः।तेनक्रमःश्यनिनभवतीतितदपिनासिद्धेस्तस्यारम्भोहिनियमार्थः।नचैषांसर्वेषांश्यनिदीर्घःसिद्धोस्तियेनश्यन्येषामेवेतिनियमःस्यात्।अथोच्येतश्यनिक्रमसएवेतिनियमइतितदपिनाक्रमेःसाक्षादपाठात् अपीनामित्युक्तेश्चमदिसङ्घहार्थतयोपक्षीणत्वात्।शमादिषुक्रमेःपाठस्यचिनुणर्थतयोपक्षयाच्चानन्वेवंक्रमिंमदेरनन्तरमुत्क्ष्यश्शमांसप्तानामित्येवब्रूयादितिचेन्नास्वमप्यक्षरसन्निवेशेलाघवाभावात्।प्रत्युतार्द्धमात्राधिक्यात्।मकारान्तसन्दर्भसौष्ठवार्थमदेःपूर्वंक्रमेःपाठसंभवाच्च।यत्तुक्रमेःशमादिषुपाठश्चिन्त्यप्रयोजनइतिहरदत्तेनोक्तंतदपिनातिप्रयोजनतात्पर्याभिप्रायमितिदिक्।भाष्यविरुद्धमिति।यदिहिद्वौधातूसमौस्यातान्तर्हिद्वौपदेशलक्षणेस्याताम्।अतिरिक्तायमपिपर्युदस्येतेतिभावः।प्लुतगतिरिति।यत्तुकेचित्प्लवेतिधात्वन्तरमित्याहुः ॥

ङ्घहार्थतयेति।मघन्तमात्रसङ्घहार्थतयेत्यर्थः।अन्यथातदुत्तरेषामपिग्रहणापत्तिः।मघुतरंवृत्करणेनुगौरवमितिभावः।ननुवंशमादिषुक्रमेःपाठसामर्थ्यान्नथानियमोनभवतीत्यतआह।शमादिषुक्रमेरिति।मकारान्तेति।दृदमुपलक्षणंमुवर्णेतत्सन्दर्भेत्यपिबोद्धव्यम्।नातिप्रयोजनतेति।नबहुप्रयोजनतेत्यर्थः।चिनुणरूपैकप्रयोजनार्थत्वादितिभावः ॥

अभिमतेति।अनेनापिप्लवदित्यस्यप्लुङन्तपुप्लुवदित्यस्यसिद्धाविति भावः।सुषूर्देतिषोपदेशत्वादुत्तरस्यषः एतदेवरूपमित्युत्तरम्।अपदान्तेनुभेदृदित्यादिरीर्ष्यःदित्यन्तोय

तच्च।तथाहिसतितस्माद्भूजःआज्ञावशब्देसिद्धेतदर्थंविभाषाङिरुप्लुवोरितिप्लुवःपत्वेघञ्विधानमनर्थकंस्यात्।तथाह्यवतिप्रीणातीत्यादिसूत्रे
णप्लुत्रतेरुकारस्येत्वविधानंव्यर्थंस्यात्।तद्धिपक्षेःपिप्लवदितिरूपसिद्ध्यर्थङ्क्रियते।सतिचास्मिन्ननेनैवाभिमतरूपसिद्धौकिन्तेनेतिदिक्।मम्य
बन्धने।ममम्येति।यस्यहलदितिलोपस्तुनभवति।यस्येतिसङ्गातग्रहणमितिसिद्धान्तात्।अतएवतत्रार्थवत्परिभाषापिप्रवर्त्ततेतेनपुत्रकाम्ये
त्यादौलोपोनेतिदिक्।आशिषि।मन्यात्।हलोयमामितिवायलोपः।सूर्ष्येत्यादि।णल्।सुसूर्ष्य।ईस्यान्नकार।ईर्ष्यान्नकार।राभ्यः क्विपिवलिलोपे
स्कोरितिकलोपेजश्त्वचर्त्वयोः।सूर्ट् सूर्ड् रात्सस्येतिनियमान्नसंयोगान्तलोपः।ऊष्मान्तआदरेवस्यते।तस्याप्येतदेवरूपम्।अपदान्तेतुभेदः।सू
र्षावित्यादि।एवमीर्ष्यतेरीर्ष्यतेश्चाईट्।ईर्ष्योशीष्यावित्यादि।हयगतौ।भक्तिशब्दयोरपीतिकेचित्।शिथिलीकरणमिति।सोममभिषुणोतीत्यादौत
थादर्शनात्।सुराद्यादृति।तत्प्रकरणेसन्धानेस्यादभिषवइत्यमरोक्तेः।स्नानमिति।वारांस्त्रीनभिषुश्यतेदित्यादौदर्शनात्स्नानपरतयावान्यैर्व्याख्या
तत्वार्च्च।अतोस्नान्तस्ययत्ययवचनेनान्तशब्देनबहुव्रीहिः।अङ्गञ्चान्यपदार्थः।तर्हीन्तग्रहणमनर्थकम्।विशेषणेनैवतदन्तविधेःसिद्धत्वा
त्।अथसमीपवाचिनान्तशब्देनषष्ठीसमासः रेफलकारयोःसमीपभूतस्यातोवृद्धिरिति ॥

न्यः।सिद्धत्वादिति।अन्तशब्दस्यपूर्वनिपातापत्तेश्चेत्यपिबोद्यम्।समीपवाचिनेति।ओदकान्तादावनान्तात्रियं प्रोथमनुव्रजेदित्यादौदृष्टेनेत्यर्थः। प्रोथःपान्यः ॥

अच्छीति दृष्टान्तः शब्दः समीपवाची ओदकान्तादित्यादौ पूर्वभूतसमीपेपि दर्शनादित्याशयेनअत्र परगतसामीप्यवाचित्व दुग्रहेतुल पिरण्यादावेवदोषदृतिवोद्यम्।तन्नेति।
समीपपदार्थस्यशब्दाकाङ्क्षासत्वेनतन्निवृत्तयेशब्दान्वयौचित्येनावृत्तिरुचितेतिभावः।अतः समीपभूतरेफलकारान्तस्याङ्ग-स्यातोवृद्धिरितिअर्थः।नकारसमीपदृतिभाष्यप्रमा
ण्येनाव्यवहितसमीपएवान्तशब्दशक्तिरितिभावः।तत्रप्रत्यासत्यावृद्धिस्यानीत्यसमीपभूताकारएवगृह्यतेऽतोत्तारीदित्यादावटोनवृद्धिः।भाष्येतुरेफलकारान्ताङ्गावयवस्य
तर्हिलपिरणिष्वल्लिप्रभृतिष्वपिस्यात्।अथलक्षणतदन्तग्रहेतिकर्मधारयस्तर्हिअन्तशब्दस्यविशेषणत्वात्पूर्वनिपातःस्यादतआह।लुप्तषष्ठीकमितिअतोवृद्धिः
स्यादितिएतेनअतदृत्तस्यतत्प्रावृत्यादिकंप्रदर्शितम्।अतःकिम्।अच्चेरीत्।तदन्तस्याङ्गस्येतिकिम्।अच्चलीत्।अत्रयोलकारोऽकारसमीपभूतः
नत्वङ्गस्यान्तः।द्वितीयस्यस्तुनाकारःसमीपः।नेटीत्यादि स्वविषयेप्राप्तेसर्वबाध्यतेबाध्यसामान्यचिन्तायांपुरस्तादपवादन्यायस्यप्रवृत्तेः।विशेषचिन्तायान्तुनेटीत्ये
वबाधेतनतुविकल्पोपीतिभावः।यत्तुप्रत्ययेनेटीत्यस्यापवादत्वमुक्तंतद्विकल्पस्यापुपलक्षणमितिव्याख्यातुमुचितम्।यत्तुव्याचख्युः।विकल्पस्यैवापवादत्वमि
तिचिन्त्यम्।बाध्यसामान्यचिन्तायामवधारणयोगात्।विशेषचिन्तायान्तुपुरस्तादपवादन्यायेनवैपरीत्यापतेः।नचयेननाप्राप्तिन्यायेनविकल्पस्यबाधदृतिवाच्य
म्।मामवानालीदित्यत्राहलादिलेनविकल्पस्यप्राप्तेरितिदिक्।तृफलेत्येत्वमिति।यद्यप्यभ्यासेचर्चेत्यस्यासिद्धत्वादतदृत्येवफलभज्योरेत्वाभ्यासलोपोसिद्धेत
त्यापतियोग्रहणमेत्वविधिप्रतिसिद्धत्वज्ञापनार्थम्।तेनबभणतुःबभणुरित्यादिसिद्धम्।ननुफलनिष्पत्तावित्यस्यैवतत्रग्रहणमुचितंनिरनुबन्धकत्वादितिचेत्मैव
म्।निरनुबन्धकपरिभाषायाःपूर्वत्रयग्रहणविषयकत्वात्साहिवामदेवाड्ड्याविनिड्भ्यांप्रत्ययडित्त्वेनज्ञाप्यते।ज्ञापकञ्चसजातीयापेक्षम् ॥७॥ल्लसमीपस्यातदित्यत्रपदार्थ
स्यार्थउक्तःतत्रलकारयोःप्रत्यासत्यैकलाभेनाङ्गान्तलकारसमीपकारान्तादच्चलीदित्यादौनदोषः।अन्तग्रहणसामर्थ्यादेववर्णग्रहेपिजातिग्रहणंनाएतेनहलन्तग्रहणेनेतउत्तरंवृद्धि
भाजानेवसिच्परत्वेनविशेषणादन्तग्रहणंव्यर्थमितत्वास्तम्नेटीत्येवेति।पुरस्तादपवादन्यायेनेतिभावः।तथाचरेफग्रहणंवैयर्थ्यापत्तिरितितात्पर्यम्।विकल्पस्यप्राप्तेरिति।अत्रहि

सार्वत्रिकतामिति। दिवौदिसादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाप्रत्ययविषयेपितत्प्रवृत्तिः। नहिसर्वत्रसजातीयापेक्षतैवज्ञापकस्यास्तीतिभावः। समुच्चिन्वंतीति। ज्ञापकस्यिदंनस
र्वत्रेत्यनेनाप्रवृत्तिरितितत्त्वम्। जहातेः कित्त्वमिति। अन्यथैकानुबन्धपरिभाषयाऽऽत्वेवग्रहणंस्यादितिभावः। परिभाषयादृति। सामान्यतोवामदेवाड्ड्यड्ड्यौसंज्ञायांसूत्रस्थडित्ग्रा
हिपरिभाषामात्रस्येत्यर्थः। एतच्चदीर्घोमितृदितिसूत्रस्थकैयटानुरोधेनोक्तम्। वस्तुतोहश्चेत्यत्रानुबन्धानुच्चारणेनतदनुबन्धकग्रहणाभावात्परिभाषायाअप्रवृत्तिरेवेतितत्त्वम्।
केचित्तुपरिभाषायाः सार्वत्रिकतांमन्यमानास्तूफलेतिसूत्रेचणब्देनसानुबन्धकमर्मुसमुच्चिन्वन्ति। तत्रहश्चेत्यत्रहिकालयोरित्यत्रसामान्यग्रहणनिर्वाहा
र्थङ्क्रियमाणज्जहातेः किन्त्वंपरिभाषायाः सार्वत्रिकतेत्यूलमितिद्वेयम्। मीलम्लीलेत्यादि। २९ सर्वेदीर्घोपधाः। मिलम्लेषणदृतिहूस्वोपधस्तुदादौ। नीलवर्णेणि
लगतावितिहूस्वोपधस्तुदादौ। शीलसमाधौउपधारणदृतिचुरादौ। शिलउञ्छदृतिहूस्वोपधस्तुदादौ। तिलगतौ। ५४०। लेहनदृतिचुरादौ। खोल्लोल्लोक्षीघोक्षीर्ण्
त्रयाणामपिक्षीरादीनांचोपधाहूस्वः। अनुखोलतूअनुखोस्तूअदुधोरत्। धोरितकमश्चानाङ्गतिविशेषः। निष्ठान्तात्तज्ञायांकन्। ष्ठिवुनिरसने। ५६। ष्ठीवनम्। ल्यु
ट्। ष्ठेवोद्राद्यित्वात्पक्षेदीर्घः। तथाचचान्द्रसूत्रम्। ष्ठिवुसिवेर्दीर्घश्चेति। अयंदिवादावपिसन्लिटो। सन्लिण्निमित्तदृति। यदितुसनिलिटिचपरदृतिप्राचोव्या
ख्यानमाद्रियेततदाषड्लुगभ्यासस्यनिवृत्तेस्यात्। नचेष्टापत्तिः। माधवादिग्रन्थविरोधापत्तेरितिभावः। हिविदिवि। ५९०। प्राचातुधिन्विकृण्व्योस्वादिगणेपठितौ।
तदयुक्तम्। तथाहि। पाणिनीयमतेतावदिमौभ्वादीएवनतुस्वादी ॥
अभ्यासाङ्गतीति। धातुपाठेगतिचातुर्यमभ्यसिष्ठमेवविवक्षितमितिभावः। दीर्घदृति। तदन्तस्यूपधत्वाद्गुणाभावः। दीर्घोपधोप्ययंल्युड्विषयदृत्यन्येरितिभावदृति। नचत्व
द्याख्यानेनहिकार्यीतिन्यायेनज्ञपतौकृत्वानापतिः। सन्ग्रहणसामर्थ्येनतस्यन्यायस्येहाप्रवृत्तेः। यदितुजेर्यङ्लुक्सत्वेतदन्ताच्चसन्सत्वेनदृढतरंमानमित्युच्यते। तद्
परत्वेनाभ्यासेनापिमदोषः। एतच्चमाधवादिग्रन्थविरोधापत्तेरित्यनेनसूचितम् ॥

पदेदृतिधिन्विकृण्वोरेत्युप्रत्ययविधानादितिभावः। नचतवापिपदेशपदुर्वारः। शपःसामान्यविधानेननत्तदूणप्रयुक्तविकरणैरिवधिन्विकृण्वोरित्युप्रत्ययेनापिवाधेनादोषात्।
तवगणेपाठेनस्नुक्रमुनमूक्रुशूयुवृञ्वृङ्भ्यः पर्याप्तःस्यादितितात्पर्यम्। बोपदेवेनत्विति। अत्रारुचिबीजन्तुअनयोर्भावादौलुङि तङि तनादिभ्यस्तथासोरितिपदेसिचोलुगापत्तेः। पञ्चादिति। एककालविधा
किंचस्वादिलाभ्युपगमेतत्सामर्थ्यात्पदेषुः स्यात्। तथाचवस्यकठिअनिष्टंस्पष्टमेववोपदेवेनतुविकरणलोभात्तनादिंस्वीकृतंतथाचप्राचोग्रन्थोनिरालम्बनएवेत्यास्तान्ता व
त्। अतोलोपइतिनचोपदेशेकाणन्तंनास्तीतिवाच्यम्। आर्धधातुकोपदेशइतिव्याख्यातत्वात्। दृहचधिन्विकृण्वोरचेतिश्रुतत्वादकारादेशेकृतेचानुकृष्टस्यप्रत्ययस्यपञ्चादिधा
नादितिभावः। लोपश्चअसंयोगपूर्वेयदृति। प्रत्ययस्यविशेषणन्तुनकृतम्। अश्नुवहेइत्यादावतिव्याप्तेः। उतश्चादृहापिप्रत्ययस्यविशेष्यतेभाप्नुहीत्यादावतिव्याप्तिः अतआह। प्रत्य
योकारइतिकृदि ई अमितिकृणोतिरित्यर्थः। नतुकृण्विरितिश्रमितव्यम्। स्वादौहिकृञ्हिंसाणमिनिपठ्यतेतस्यचशब्दिषयेपरस्मैपदेकृण्विनातुत्यानिरूपणात्। आत्मनेप
देतुकृण्वतेइत्यादिसिद्धौतुकरोतिवत्। एवंस्थितेःपंस्वादावितियथाश्रुतोधातुवृत्तिग्रन्थएवप्रायोभ्रमेमूलमितिबोद्धव्यम्। अवरक्षणे ई हिंसादानेत्यत्रहिंसाचआदानञ्चेतिवि
ग्रहः। एकोनविंशतिरर्थः। तथाचबोपदेवः। क्रिशाअत्रस्वामीक्लेशेअव्यक्तायांवाचिचेतिपठित्वाद्भावपिपूर्ववधातोरर्थीवितिमन्यतेधातन्तरमितितुवहवः। क्लिशउपतापे इतिस्वादौ। क्लिमूक्षाधनेइतिक्रया
दौ। ईषगतिहिंसादर्शनेषुदानेचितिपाठान्तरं देवादीनांसम्मतम्। ईषःमनसईषा। मनीषाशकन्धादिः। इषोदरादिर्वामनीषामभिनिविशंमनीषितम्। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थेव
ड्डलमितिणिजन्तात्कः। मनीषितंसौरपियेनदुग्धेतिरघुकाव्येअयमु — थैः परस्मै. षुट्टिपा। हावपिरीधीदौ। दृसादयस्तत्रयः। गत्यर्थेदिवादौ। दृच्छार्थस्तुदादौ। अभीप्स्यर्थैः
क्रयादौ। वर्षसेहनेवृषुसेचनेदृत्वग्रेपरस्मैपदी। शक्त्यर्थश्चुरादौ ॥ ॐ नेपितदुपदेशेकान्तत्वमस्येवेतिचिन्त्यम्। आप्नुहीत्यादाविति पाठः। प्राचोभ्रमेदृति। धिविकृण्वी
स्वादिगणेपठितावित्याकारेदृत्यर्थः। द्युतिर्दीप्तिः। श्रुतिः श्रवणम्। वेशः प्रवेशः। ग्रहोग्रहणम्। वधोहिंसा। कामदृच्छा। कृतिः क्रिया ॥

तङ्मात्रेति।आत्मनेपदोपलक्षणमिदम्।तेनभासमानसिद्धिः।ननुभुजपर्यायोबाढंबाधतेरित्यरुचेरह।सुब्धेत्यादि ॥
रकशब्देदित्यादि।यदाहकेशवस्वामी।कौसेकर्दितिपर्दतेगुदरवेरेषेतवार्केहसेवुकेचम्परवेभषेचहयजेहेषेतहेषेतवेति।तथाहेषाहेषाचनिसनदत्यश्वक्रणेमरः।कासाञ्चक्रेदिति।ईर्ष्यकासत्ययेत्यम्।भासदीप्तौ।ईश्अस्यक्रदित्वन्तङ्मात्रफलकंभाजतिवत्।भाजभासेत्यादिनाउपधाह्रस्वस्यविकल्पात्।उभयोरप्यनुबन्धात्।——करणन्तुप्रकरणानुरोधात्।आङः शसिःशंसस्तुताविति्येपरस्मैपदिषु।ग्रसुग्लसु।ग्रसित्वा।ग्रस्त्वा।ग्रस्तः।ग्रसिङ्गरिंहेत्यादिराजीयेलिङ्गिर्हेत्यादिषुप्रयुक्तम्।भुवश्चेतिचकारस्यअनुक्तसमुच्चयार्थतायाः वृत्तिकृतोक्तत्वात्समर्थनीयम्।एतेनभ्राजिसुस्पिष्णूत्यास्यातौ।वहिमहिरित्यपरस्मैपदिषु।महीङ·तिकण्ड्वादिषु।बर्हबर्हृप्राधान्ये।द्मौभ्राशार्थौचुरादौ।आयोहिंसाअसपिलत्रैदःरहहरिहरद्वावितिरहेत्यपरस्मैपदिषु।केचित्तिति।मैत्रेयादयः।अत्रापरितोषबीजंवैदिकप्रयोगविरोधः।तथाचबर्हूचब्राह्मणम्।प्रवर्हिकाः शंसन्ति।प्रवर्हिकाभिर्वैदाभसुरान्प्रवर्हयाचैनानत्यायनूंस्याकृतञ्चेदंभगवद्भोविन्दस्वामिना।प्रवर्ह्याअन्तंभाषित्वेति।यत्तुओदित्यादेर्वर्हिशब्दस्यभाक्तादयत्नमनेनेत्यर्थेनुगमोद्वितीयपर्यायपठितयोरोदित्यादित्वेप्रमाणमितितन्न।बर्हिशब्दस्यसर्वेषुवयवेषुप्रधानंभवतीतिव्युत्पादनात्।एतेनस्तीर्णंबर्हिरित्यपिव्याख्यातम्।एवञ्चमणिप्रबर्हाः इत्यत्रापिप्राधान्यार्थत्वादोदित्यादित्वंन्याय्यमितिबोद्धव्यम्।वेहजेहवाह।आ—इति।उक्षाणंवोवेहतंवासदंन्तेदितिहिबहूचब्राह्मणम्।वेहच्छन्दसवेहतेरतिप्रत्ययेनिपातितइतिभावः।अन्यदिति।बहुशब्दस्यभुजपर्यायस्यक्षुभ्नादित्वान्नेतिनिपातितस्यबाढशब्दस्यचनिर्विवादत्वादितिभावः।यत्तुर्वीपीति।अरेणुभिर्जेहमानंपतत्रीत्यत्रसर्वैर्वेदभाष्यकारैस्तथाव्याख्यातत्वादितिभावः।कास्दीप्तौ।आकारोपधप्रकरणादयमिहपठितः।ऊहार्थेअनुक्तमप्यूहतिपण्डितोजनदितिप्रयोगस्त्वनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमितिसमाधेयः ॥

केचिदिति।अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमित्यत्रेनुभाष्यानुक्तत्वान्नसाधुत्वेनियामकमितिमदाशयः।कैयटादाविति।कैयटस्तादिभूतेप्रथमेव्याख्येयेभाष्येइत्यर्थः।नास्तीति।प्रत्यय
केचित्तुभेहतीत्यङ्पूर्वंपठित्वाउपसर्गादस्यत्यूह्योरितिपरस्मैपदमाहुः।अगादेतिभलोभलीतिसलोपः।ङित्वधत्वष्टुत्वढलोपाः।सिज्लोपात्पूर्वंभषभावस्तुनासिद्धत्वा
त्।ननुहृतेसोपेप्रत्ययलक्षणेनसादिप्रत्ययपरत्वाद्भषभावोस्त्वित्याशङ्क्यसिज्लोपस्यप्रत्ययलक्षणेनपूर्वंत्रासिद्धत्वादितिमाधवः।अत्रेदंवक्तव्यम्।शङ्कातावदसङ्गत्याय
र्णत्रयेप्रत्ययलक्षणाभावात्।ननुयत्रवर्णमात्रमाश्रीयतेतन्त्रमाभूत्।पयागवेहितं गोहितमित्यत्रावादेशेनायत्रतुवर्णविशिष्टःप्रत्ययः आश्रीयतेतत्रस्यादेव।यथातृणे
टिलीमागमदृनिषेत्र।भक्ष्भावेपिवर्णसेवात्रयत्नात्प्रत्ययस्यापरुतत्वात्।किंच।स्थानिवत्सूत्रेणसिद्धेप्रत्ययलक्षणसूत्रंनियमार्थमितिभाष्येस्थितम्।स्थानिवद्भावश्च
विशेषणत्वेनाप्यलाश्रियणेनिषिद्धःअन्यथाप्रपठेत्सत्रेडागमापत्तेः।अतएवतृणहदृदृत्यत्राचिनेत्यनुवर्त्ततेनतुहलीतिकैयटोस्पष्टम्।तस्मादिहशङ्कामन्दैव।असि
द्धत्वेनसमाधानमपिमन्दमेव।स्थानिवत्सूत्रंप्रत्यसिद्धत्वप्रसङ्गेनिप्रागेवप्रपञ्चितत्वात्।अन्यथारामदृत्यत्रविसर्गोनसिद्ध्येदितिदिक्।णिश्चुम्बनेप्रणिक्षतीति।उपस
र्गादसमासेपीतिनित्वेणत्वम्।वार्निसनिंसनिन्दामितिविकल्पमसूकृत्यैव।पातुत्रयेपितिङन्तेनतुदाहरणंप्राचःप्रामादिकमेव।आङ्करणिरोधादितिभावः।अवत्तेत्यादि।
सूर्णमादत्तः।ततोन्यदसूर्णमित्यमरग्रन्थार्थः।कत्यसूत्रेचटश्यतेसोमेनयस्यमाणोनर्तूस्तूर्हैनननक्षत्रमितितैतिरीयब्राह्मणेचतत्तन्नसूर्ष्मद्राक्षिध्रीष्वाक्षि।
ईष्ट्यक्ष्यमुरोग्रहलदृत्वप्रत्ययेद्राक्षाध्राक्षाधांक्षाआद्योरनुनासिकलोपोमवादिगणेनिपातनान्मतोर्वत्वन्तुन्निभ्योपिनाअन्यवादिभ्यदृत्वुक्तेः।द्राक्षामाध्राक्षमा
न्धांक्षामान्मूक्षतेयेईष्ट्यसञ्ज्ञायाङुन्मूक्षकः।अयंङुलोपपक्षेक्यादौ।जूषयेतिईर्ष्यजुषीप्रीतिसेवनेदृतिनुदादौ।जुषपरितर्कणेदृतिभुजादौङुस्वोपधः।भूषअल
ङ्कारेअपञ्चमुरादावपि।कमस्वषशिवेत्यादि। ॥ ७७ दृत्यादिनिर्देशाच्चेहलिङ्मात्रकृत्यैवेति।कृत्यचदृत्यतःकृतीत्यनुवर्त्तनात्पूर्वोत्तरसाहचर्याच्चेतिभावः।ओ
रोधादिति।कृत्यचदतिप्रकरणविरोधादित्यपिवोद्यम्।नर्तूस्तूर्हैदिति।ऋतश्चादृयेनेत्यर्थः।अयञ्चापहिष्यः शास्त्रार्थः ॥

कर्तरीति। कर्मणिधत्तीष्टेत्यादौबलाद्धाद्ड्धातुकस्तत्त्वादस्येवप्रयोगः। एवङ्मन्यतिहारेकर्तर्यप्यस्येवप्रयोगइतिभावः। यम्बिषयइति। चिणोप्युपलक्षणमिदम्। इत्यास्तामिति।

एषुत्तरीयोनिङ्कः। शिषिंपिषिंषुष्यतिपुष्यतीत्यिषिमिति ञ्याप्रभृतिषुचनात्। नचतत्रऋधादेरवग्रहणम्। सङ्केचेप्रमाणाभावादितिभैत्रेयपुरुषकारमाधवाद्याः।

तदनुरोधेनोत्तरति। शेषेत्यादि। बोपदेवस्त्वसंसेट्कमाह्ः। तन्मतेशेषितेत्यादिरुद्यम्। जिषुविषुमिषु। ७०५। द्रुहद्वितीयोनिङ्कः। श्लिषिंविषिन्तुष्यतिदुष्यतीहि

विमिविषचनात्। बोपदेवस्त्वसंसेट्कमाह्। कैयटादयस्तु॥ आदिशब्दान्नमस्कारहरदत्तवर्द्धमानस्वामिसंमताकाराः। घस्लृभदनेऽस्यादिरीतिः। आशीर्लिङ्यर्थः।

एतच्चकर्तरिप्रयोगमभिप्रेत्योक्तम्। कर्मणितुयम्बिषयेप्रयोगेनेतिबोद्यम्। पुषादिषुतादिः। पुषधातुर्गणचतुष्टयेपठ्यते। भ्वादौदिवादौक्र्यादौचुरादौञ्चेतत्रनेहभ्वा

दिर्गृह्यतेषुतादीनांस्वार्थकरणज्ञापनात्। तेहितत्रपुषेरुपरिपठ्यन्ते। नापिक्र्यादिः। तत्रहिपुषेरुपरिचत्वारएवधातवः। यदिचतस्वं जघासितास्यैस्तर्हिलुदितए

वक्ङियेरन्। नचानेकानुबन्धसङ्गौरवम्। त्रय्यर्णानिरनुबन्धकृकत्वात्। ग्रहेः स्वरितत्वेपिल्कारेणैवतन्निर्वाहात्। यत्तुहरदत्तादिभिरुक्तम्। स्वरितत्वादेरपितेनैवसि

द्धत्वादिति। तत्रादिशब्द्याद्धंकिमितितएवप्रश्नाः। नचाङेवतथा। अपिशब्दसमुच्चयस्यदुर्वचत्वादित्यास्तान्तावत्। नापिचुरादिः। णिचाव्यवधानेनततोतन्तरस्यङेरसं

भवात्। अतः परिशेषाद्धिवाद्यएवगृह्यन्तेतदाह। एवन्विकरणपुषादेरिति। नन्दिग्रहिपचादिभ्यइतिवत्पुषादुतादीत्येव करणादिशब्दःसूत्रेपठितुंयुक्तः। ननुपुषाद्

योयुतादयश्चलुदितएवकृतोनकृतादितिचेन्नैवम्। प्रत्येकंतत्कार्यपाठेविपरीतगौरवापत्तेः। नचानुबन्धान्तरेणलकारोनिमातुंशक्यः। तत्तत्कार्यानिर्वाहप्रसङ्गात्। अस्तामी

दितामुदितामुदितञ्चतत्रसत्त्वात्। तद्यथापुषादिषुजिषिदिमदी ञ्जिधृ शमु द्युतादिष्वपि ष्विदा ञ्जिमिदाञ्जिष्विदा ष्वंसु ध्वंसु स्वन्दू क्रुपूदृतिपठ्यन्ते। यत्तुपुषा

दिषुषिघृसंराड्भ्यांक्विसूदिसठपते। इतितत्त्वादिकम्। ऊदित्त्वेतस्यानिट्सुपाठवैयर्थ्यापत्तेः। तस्माद्धस्वएवसिद्ध्यतेरनुबन्धोबोद्यः। जर्जभर्भर्चर्। एषाञ्चवर्गीयान्ते

षुपाठउचितः ॥ ७७ आदिनोच्चारणार्थत्वमितिकश्चित्। पठितुमुचितइति। इन्द्वगर्भबहुव्रीहिगर्भेतरेतरयोगद्वन्द्वाख्यानादितिभावः ॥

नत्विहेति।केचित्वाद्योदन्त्योपान्त्योष्ठ्यवर्ण्यसाम्यात्पठितावित्याहुः।मूलत्वाय स्यापिचवर्गतृतीयान्तत्वमितिमतेवोद्यम्।व्याख्यानमिति।सानुबन्यकत्वन्नूभयोरपीतिभा
वः।गुणस्यादिति।गौरवञ्चस्यादितिअपिवोद्यम्।सूत्रान्तरेणैवमेवव्याख्यादत्यशयेनतत्रफलमाहायमेदित्यादि।एकीयमतागतंस्विदंसमाप्यप्रकृतंस्विदमेवगमयतिस्विद्
तीत्यादि।निषेधस्येष्टत्वादिति।तासिचकृपदृतिसूत्रस्थेनेतिभावः।तङानयोरभावमितिवार्त्तिकेष्टेत्यत्रसादेरर्द्धधातुकस्यैवतङानरूपत्वात्तदभावाभावेननदोषः।नन्वविव
नत्विहोष्मांतेषुशशप्लुतगतौ।शेशतुरितिदृहशशतुरितिप्राचोग्रन्थःग्रामादिकदत्युक्तम्।चह।अवहीदितिहान्तत्वाच्चर्द्धिः।रहत्यागेअयंकथादौमित्यकरणेच
चुरादौ।अनिद्धारिकासितिअत्रचव्याख्यानमेवशरणम्।अथचादेरन्तर्गणानाह।घुतदेवौजिमिदामिदेर्गुणः।शितीत्यनुवर्त्तते।साचकर्मधारयात्सप्तमी।अङ्गस्य
ङ्यप्रत्ययोविशेष्यः।तेनयस्मिन्विधिस्तदादावितिप्रवर्त्तते।तदेतदाह।दृस्तञ्जकशकारादावितिदृस्यंव्याख्यायाःफलमाह।शशदृतिशितीतिचकृञोहेतुमिमि
देदृस्तत्रगुणःस्यादितिभावःपपेतस्येदृत्यादौपिवादयोपिस्युरितिवोद्यम्।अयंदिवादिस्वादिभ्यः।जिविदाखेदतीत्यव्यक्तेशब्देभविष्यतिखिद्यतीतिस्नेहनमोच
नयोर्दिवादौस्विद्यतीतिगात्रप्रस्रवणेचुरपरिवर्त्तनेश५२अयन्तुदादावपिरुरुलुटलुठश५५आद्यौप्रथमान्तौतृतीयोदितीयान्तः।द्वावेवधातूदितौयान्तौचेत्येके।
सुभसञ्चलनेश५३।संचलनंप्रकृतिविपर्यासोमन्थनञ्च।अयन्दिवादिःक्यादिश्चानवद्यश्चतुर्भ्यः।चतुर्ग्रहणंकृपेर्ल्वादित्यर्थमितिव्याचक्ष्महे।तस्मात्तत्रापिनिषेधस्येष्ट
त्वात्।चतुर्ग्रहणफलन्तुस्पन्दतौस्फुरीभविष्यति।स्यदेरूदित्वाद्विकल्पेप्राप्ते इतरेषांनित्यमिटिप्राप्तेनिषेधोयम्।अत्रगमेरिडित्यतःपरस्मैपदेषित्यनुवर्त्ततेतो
तञ्चतस्मिन्सूत्रेतङानयोरभावंलक्षयतिदृहापितथैवार्थाधिकारात् ॥

त्तिषतदित्यत्रलडाघुत्पत्तेःपूर्वंनिषेधापत्तिः।तङानयोरभावशब्देनतङाननिरूपितनिमित्तत्वाभावोपलक्षणेनादोषात्।पूर्ववत्सनदित्युक्त्वाअत्रापिवृत्तेरात्मनेपदंनिमित्तत्वान्
विरत्तिस्त्रीयतदित्यत्रचनदोषः।वृत्तेरात्मनेपदनिमित्तत्वाभावात्।निमित्तत्वंचफलोपहितंनिषेध्यन्तेनविवृत्तिनेत्यत्रतूजन्तेनदोषः ॥

हेर्लुकि चेति। परस्मैपदेपरे दृत्यर्थं तु नसिद्ध्येत्। नचप्रत्ययलक्षणेनतत्परत्वंनलुमतेतिनिषेधात्। नचार्द्धधातुकस्येडित्यत्रेवाङ्गनिमित्तस्यसादेरार्द्धधातुकस्येत्यर्थात्हिनिरूपिताङ्गसम्बन्धिस्यान्नोदेश्यकोटौनप्रवेशइतिनलुमतेत्यस्याप्राप्तिः। अतएवभाष्येवृतादिप्रतिषेधेपरस्मैपदेषुचेत्युपसंख्यानमित्येवोक्तंनतु हेर्लुकीत्यपीतिवाच्यम्। लक्षणापत्तेर्दोषशङ्कावनेनाभिप्रायेणास्यप्रयोजनस्योक्तेर्दोषात्। स्पष्टंचेयंरीतिः सुकृमोरितिसूत्रेभाष्ये॥ अत्रभाष्येति॥ एवंहिअत्रभाष्यम्। अविशेषेणवृतादिभ्यइतिप्रतिषेधसुत्कारतादिनामात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येडभवतीतिवक्तव्यमिति। वृतादिसंबन्धिनःसादेरार्द्धधातुकस्यात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येडितितदर्थः। ननिवर्त्ततेइति। वार्त्तिकेआत्मनेपदेनेवसमानपदस्थस्येत्यर्थात्। अयंचकटुत्यतेः प्राक्सुबन्तेनापिसमानपदस्थइतिनेनासत्यपिपरस्मैपदेकृतेहेर्लुकिचनिषेधःसिद्ध्यति। विवक्षातस्त्वमितिन देतदाहातङानयोरिति। अत्रभाष्यवार्त्तिकयोः वृतादीनामात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येत्यर्थान्नात्मनेपदान्यत्रनिषेधइतिस्थितम्। तेनविवृत्सिष्टेत्यत्रात्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वंनसमानपदस्थत्वाभावादन्तरङ्गेनिषेधः प्रवर्त्ततेसचकृतेपितडितीनिवर्त्ततेति। चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादितिवस्तुतस्तुपञ्चभ्यइतिवक्तुमुचितम्। एवंहित्वासिचेत्येवास्तु। कृपदृतिमर्षमानचवृतादिष्वतिव्याप्तिः। परस्मैपदाभावान्नडानयोः सत्वाच्च। अनुविपर्यभिनिभ्यः। प्राणिषुनेत्युक्त्वाविति। नचैतदेवसूत्रेभिप्रेतमितिवाच्यम्। प्रसज्यप्रतिषेधेःसमर्थसमासापत्तेर्वाक्यभेदापत्तेश्चेतिभावः। कृपेरित्यर्वाचीनानांपाठमुपेक्ष्यभाष्यारूढंपाठमाह। कृपोरोलदृतिरेफसटशदृति। वर्णैकदेशेनावर्णग्रहणेनाग्रहणमितिसिद्धान्तात्। पूर्ववाक्येनाप्राप्तमारभ्यनियमेनदृतीयवाक्येनसामर्थ्याद्धीयते। लुटिचक्रपदृत्यादिसौत्रनिर्देशोभाष्यकारस्यास्यानंचेहप्रमाणमितिभावः। कृधीष्टेति। लिङ्सिचावात्मनेपदेषितिकित्वान्नगुणः। वृतुवर्त्तनदृत्यस्मात्किपि घटवेष्टायामितिषेधातवोऽत्रपाठीतादृहपठ्यन्तेनेषामर्थनियमः। येत्विहैवपठ्यन्तेतेषामुपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेपिमित्वमस्त्येवेतिन्यासपातुवृत्यादिषुस्थितंतदेतदुपेक्ष्यमनुदाद्दतिविदर्यतीतिन्यथोलिखितं। हलादिःशेषात्पक्षेदृतिअभ्यासान्तर्गतषकारस्यनिवृत्तेरपवादद्दत्यर्थः॥ दोषदृत्यादयः। एतेनैतद्वार्त्तिकस्यनियमार्थत्वमाश्रित्यनिषेधसूत्रप्रत्याख्यानेपिनदोषइतिवोद्यम्। एवञ्चसुकृमोरितिसूत्रस्थवार्त्तिकसमानाकारवार्त्तिककरणेनतत्प्रत्याख्यानमपिभाष्येध्वनितमित्यनेनसूचितम्॥ अर्थनियमदृति॥ अन्यथाशब्दिकरणान्नुरादिपाठादेवसिद्धेध्वनशब्दृत्यादेर्बहिर्भूतपाठस्यवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः॥ मित्वमस्त्येवेति॥ अर्थनिर्देशस्यक्रियावाचित्वबोधार्थंचारितार्थ्यादितिभावः॥ न्यासेति॥ अनेनभाष्यमन्त्रोदाहृतमितिसूचितम्॥ निरृतेरिति। हलादिःशेषेणपाप्राप्तायाद्दत्यर्थः। अत्रयद्वक्तव्यन्तदग्रेवक्ष्यम्॥

हरदत्तदृति॥अत्रारुविवीजमादित्वरुष्मत्वरेत्यस्यभावादिकर्मणोर्निष्ठायामप्रवृत्तिज्ञापनार्थम्।एवञ्चविभाषाभावादिकर्मणोरित्यर्थन्तत् आत्मनेपदन्वुअकारेणापिरिच्यतेति॥ज्ञापकमिति॥नंक्सूड्दृत्युक्तेपिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैवग्रहणंभविष्यतीतिवाच्यम्॥तस्यबहुशोभिचारात्॥लुग्विकरणस्यैवेतिनोक्तंस्यात्तुरोधेनतथैवकल्पनात्।धनितायेयंप
अतएवाहाथस्येति।जिक्षरा७८१।आदित्वमात्मनेपदमात्रफलकम्।रुष्मत्वरेतिनिष्ठायामिटोविकल्पितत्वादितिमेत्रेयरक्षितादयः।दृभये८९१।आभरणकारमतमाहकेचिदिति।माधवदृतिःतस्यायंभावः।सूत्रेदीर्घान्तपाठस्लावदविगीतः।आस्नातारोपिदृविदारणेदृतिन्याचक्ष्युः।युक्तंचैतत्।दृस्नाभ्यामेहिभृदृभ्रांदृस्रोचेतिदृणातेर्विकल्पेनदृस्वविधानमनर्थकंस्यात्।धातुदृयेनदृतुर्दरतुरितिरूपद्वयसिद्धेः।नचार्थभेदः।धातूनामनेकार्थत्वादितिःलुग्विकरणेतिःस्वरतिसूतीतिसूत्रेभूदि
तिवक्तव्येसूतिसूयत्योःदृषग्रहणमस्याःपरिभाषायाःज्ञापकम्।परिभाषाभ्यामितिःउक्तपरिभाषयोःपरस्परविरोधेसतिउभयोरप्यप्रवृत्तिः।अथवाअवधारणांशपरित्यागेनाविरोधेसतुभयप्रवृत्तिभवः।मारणतोषणःमाधवदृतिःशमलक्षआलोचनदृत्यस्यहिनिशामनदृतिरूपम्।आलोचनञ्चज्ञेयज्ञानमेवाप्रयोजनंज्ञानालोचनयो
स्तादात्म्यनिकारादिभिस्तथैवव्याख्यातत्वादितिभावः।ज्ञापनमात्रमितिःश्लाघह्नुङ्स्थेतिसूत्रेतीक्ष्णमानदृतिप्रयोगादितिभवः।प्रत्यर्थमितिःपदंसञ्जनयतिःमारयतीत्यर्थः
विबुंविज्ञपयतीतिःसन्तोषयतीत्यर्थः।सञ्ज्ञपयतिरूपंदर्शयतीत्यर्थः।मतान्तरेतुबोधयतीत्यर्थः।प्रज्ञपयतिशब्दोक्षीणीकरोतीत्यर्थः।आत्मनेपदेतुमाधवमतेनज्ञपो
बोधयितुमभिप्रेतदृतिवृत्तिग्रन्थस्यकागतिस्तत्राह।ज्ञपमिचेति ॥
रिभाषायस्यविभाषेत्यत्रभाष्ये।तत्रहिविदिसदृत्यत्रनिषेधमाशङ्क्यदृपाधेर्विभाषातदपाधेर्निषेधः।विभाषागमहनविदविशामितिसूत्रेविकरणस्यग्रहणंलुग्विकरणस्य
यमित्युक्तम्।तत्रचोहेनो।यतोर्थलुग्विकरणोनोविशिसाहचर्याच्चविकरणस्यैवग्रहणंनतुहनिसाहचर्यादादेशेनपरिभाषाप्रवृत्तेरितिःशमूदृमानदृति
यितुमिदृतितदर्थः ॥

तथावेति॥माधवमतेदृनिरेषः॥क्रोशेनेति॥षष्ठ्यनुरोधाद्भावप्रधानत्वेनेत्यर्थः॥ह्रस्ववदिति॥फणस्यमुस्वनेत्यर्थः॥सज्यतेदृति॥तत्कालावधारणमित्यनुरुध्यतेऽनेन
शोभनमिति।तथाचबोधनेधातुभेदेनरूपद्वयंफलितमितिभावः।यदाहदेवः।जानातितिश्निसिद्धौनृ॒ पयतिनुपुनर्मारणादौघटादेर्णौमित्वेपादमेवज्ञपमि
दितिपदज्ञापनेमारणादौ।तेनार्थाज्ञापनेर्थेज्ञपयतिपदवज्ज्ञापयेदित्यपिस्यादिति।कम्पनेचलिः।धातुनिर्देशेदक्।एवंह्रदिरूर्जने।जिह्वोन्मथनेलडि
रित्यत्रापिबोद्धुम्।घटादयोमितः।माधवादीनांव्याख्यामाह।मित्सञ्ज्ञादृति।मकारानुबन्धादृत्यन्ये।ज्वलहूल।एषांमित्त्वमिति।मितदृत्यनुरुत्तेक्रोशेनव्याख्येय
मितिभावः।ज्वलहूलह्मलनमोनुपसर्गावेतिपाठान्तरम्।तत्रनकश्चित्क्रोशः।प्राग्रविभाषेति।ज्वलादीनांपूर्वत्रपाठान्नमेरत्वमस्त्वादितिभावः।कंथंसंक्राम
मतीति।यत्तुसुधाकरेणोक्तम्।दृहापिघञन्ताणिजिति।तन्न।नोदात्तोपदेशस्येतिवृद्धिनिषेधादितिभावः।वृन्निन्यासादीति।तथाहि।नपादमीतिसूत्रेआयामय
तदृत्युदाहृत्यमोपरिवेषणेदृतिमित्वंप्रतिषिद्धतदृतिरत्नावुक्तम्।तत्रन्यासेनकम्यमिचमामित्यनोनेत्यनुवर्त्ततदृत्युक्तम्।तथामैत्रेयादयोपिनेत्यनुवर्त्यव्याच
ख्युःएवंहिनिषेधानन्तरंपाठउपपद्यते।अन्यस्थानकमीत्यनः प्रागेवत्रिसूत्रीपठ्यतेतिभावः।सामर्थ्यादिति।तपरकरणलभ्यन्तकालावधारणंह्रस्ववत्तुचरितार्थ
म्।दीर्घवत्सुवाधात्यज्यनदृतिभावः।४७५।दृवम।केचिदमुमुदितंपठन्ति।वान्त्वा वमित्वेनिउदाहरन्तिच।तदनाकरम्।तथाहि।काशिकायामादितश्चेतिचकारस्यानुक्त
समुच्चयार्थत्वमाश्रित्यषान्तदृत्यत्रेडभावः साधितः।उदित्वेतुयस्यविभाषेत्येवसिद्धेस्तदसङ्गतंस्यात्।एवञ्चत्क्वाप्यत्ययेवमित्वेत्येवसाधु।सुधाकरदृति।अन्येतूह्र
रणदृतिसगुणमेवपठन्ति।भागवृत्तौवितिति।अत्रेयमुपपत्तिः।नशसदृदेतिसूत्रेआदिग्रहणंव्यर्थम्।वेत्यकारान्तसङ्गृहीतग्रहणेनेष्टसिद्धेः।एवञ्चादिग्रहणमो
पदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम्।अनुबन्धाश्चैकाक्षाः ॥
रस्यस्थानित्व नुनत्यज्यतेतत्त्यागेमानाभावात्।अतएवदीर्घोपधानांफणादौपाठश्चरितार्थदृतिभावः ॥

रलोपाभ्यामुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः॥लुग्विकरणत्वादिति॥येदित्यस्यतुशितिपारूपाभावान्नग्रहणमितिबोद्धव्यम्॥सौत्रइति॥अन्यथाशब्दपरत्वेनागमोनस्यात्गुणश्च स्यादितिभावः॥विकरणस्तुकर्त्रर्थकत्वाभावान्नेत्यपिवक्तुंशक्यम्॥अतएवप्रकृतेःर्निसर्तीतिप्रयोगःसङ्गच्छते॥शकारादित्वाभावादिति॥नचशबाद्यसिद्धेःसार्वधातुकेश्लुलुका वितिपरनिमित्ततयास्थानिवत्त्वेनशपमादायदोषइतिवाच्यम्॥आशेपेआशिष्टस्यवाशब्देभ्यश्चेन्नाभावात्॥अतएवजुहुतदित्यादौनगुणः॥तिपितुनादेशस्तयोः सर्तिशास्त्यर्तिभ्य यद्वावमेरादौलकारोलुङ्निर्दिष्टः॥तथाचोपदेशेत्यादित्वाभावान्निषेधोनावेमुष्मकेचिद्दुधिरमित्यादिप्रयोगाश्चेहानुकूलाइति॥रमक्रीडायाम्॥अयमुदितिमन्नो वोपदेवादयोरत्वारमिलेत्युदाजहुस्तन्महान्तोनसहन्तइतिमाधवः॥पाप्राभ्यां॥पापानेः॥पारक्षणेदितिनगृह्यतेलुग्विकरणत्वात्॥दृशेतिःौत्रोनिर्देशः॥ दृश्यर्नीतिपाठस्तूचितएव॥इत्सञ्ज्ञकशकारादाविनातेनपपेदित्यादौनाशितीतिकर्मधारयस्योक्तत्वात्॥बहुव्रीहौतुस्यादेवदोषः॥अतएवार्तिसर्त्योर्जुहोत्यादिकयोर्नेहग्रहणम्॥शपःश्लुनापहारात्॥चानशःसंभवेपिशकारादित्वाभावात्॥यत्वाहुः॥शित्यचीतिव्याख्यानाद्वानशिनेति॥तन्न॥उक्तरीत्याकर्मधारयस्यैवावश्य कत्वेःचीत्यस्यवैय्यर्थ्यात्॥सदेःपरस्यसदिसञ्ज्ञोरितिपाठस्तुवृत्त्यारूढोपिभाष्यानुगुणत्वादुपेक्ष्यः॥शदॢशातने॥विशीर्णतापामितिं॥तथाचतेत्तिरीयेश्रूयते॥पद्यशीयतेति॥शातनन्विति॥शदेरेवहिणिचिशदेरगतावितितत्वेत्सदिचशातनमितिरूपम्॥तथाचास्यैवधातोरिदंरूपंप्रसिद्धञ्चेत्तिनिर्देशः॥गम्लृगतौ॥डुप चष्पाकदित्यादिवदितिभावः ॥ ॐ श्नेतिनिर्देशादितिभावः॥यद्यपिशतुस्तयोः शकारादेःसंभवोःस्त्येवतिष्ठन्मूत्रयतदित्यादाविवतथापिदंशिशदिसाहचर्यान्न तयोर्ग्रहणमितिबोद्धव्यम्॥अत्रचरंदृढतरंमानंचिन्त्यम्॥शित्यचीति॥शिदूपेःचीत्यर्थः॥भाष्यानुगुणत्वादिति॥सञ्ज्ञेरुपसंख्यानमितिवार्तिकादितिभावः॥अस्यैवधातोरिति॥ सनिष्पन्नरूपेणैवप्रायेणधातुषूपर्यनिर्देशादितिभावः॥नन्वेवंशदनेदृत्येवयक्तुंयुक्तमतआह॥प्रसिद्धंचेति॥तत्वप्रसिद्धमितितिभावः॥तत्रदृष्टान्तमाह॥गम्लिति॥यथागतिपा कादिभिःशब्दैःफलवाचकैरपितदनुकूलव्यापारार्थकस्यार्थनिर्देशस्तथाप्रकृतेश्शातनाव्यविशरणार्थकस्यशातनपदेनार्थनिर्देशइतिभावः ॥

आत्मनेपदीगतइति॥यद्यपिपूर्वेनपठितस्तथापिक्वचिद्धातुरत्नौपठ्यतइत्यभिप्रायेणेदम्॥माधवइति॥एषोदरादित्वाड्डसइत्यन्ये॥अव्युत्पन्नः सर्वतरत्नसिद्धान्तबा

कुचसंपर्चनेत्कदि।८४४।कुचशब्देतारेइतिपठितस्येहपुनःपाठःसंपर्चनादावेवज्वलादित्वप्रयुक्तोणोयथास्यात्।मेधृसङ्गमेच।८४५।मेधतेर्मेधतिर्वजायेगृहमेधि
नामितिलस्यमाग्रहैर्मेधन्तेसङ्गच्छन्तेइतिविग्रहः।बुधिर्बोधने।पूर्वोत्तरेति।दैवादिकैर्नित्यात्मनेपदिभिश्चसाहचर्यानथाभूतस्यतस्यैवग्रहणमित्यर्थः।तु
ष्णुथवेनोक्तम्।अकर्मकैःसाहचर्यादिति।तदुपेक्षितम्।सकर्मकादावपि।चिण्दर्शनात्।तथाचमाघः।क्रमादमुंनारदइत्यबोधिसः।श्रीहर्षोपि।अबोधितज्ञोनारदुः
स्वर्गासिणीति।उबुन्दिरबुन्दिलाबुन्त्वानिशायांबुन्नम्।निशामनञ्त्रासुषज्ञानम्।वेणु।८७०।वादित्रस्यवाद्यमाणस्यवादनार्थमादानंवादित्रग्रहणम्।नान्तोपी
ति।उतमातामहिषमन्वयेनदित्यत्रभाष्यकारैस्तथोक्तत्वादितिभावः।व्ययगतौ।८७४।वितत्यागेतुनित्यमात्मनेपदीगतः।अपञ्जुरादावदन्तः।स्पश।
८८०।बाधनस्पर्शनयोः।अपस्पशत्।अत्मृदुलरभ्येत्यादिनाअभ्यासस्यात्वम्।सन्वदिलापवादः।स्वामीतुषड्दत्येकेइत्याह।अत्रपाठेयतोव्रतानिप
स्पशेइत्यादयःप्रयोगाःप्रतिकूलाः।पस्पशायङन्तादचिटापूसज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वान्नाभ्यासदीर्घइतिमाधवः।पस्पेतिदन्त्यान्तःसौत्रोधातुः।प
सतीत्यादिःयङ्लुकोस्तुजपजभेत्यादिनाभ्यासस्यनत्वम्।पंपस्यते।पंपसीति।पंपसदितिकण्ड्वादिः।पंपस्यति।हञ्।८९२।भारंहरति।ग्रामंप्रापयती
त्यर्थः।अंशंहरतिस्वीकरोति।स्वर्णंहरति।चोरयति।पापंहरति।नाशयति।आदेचउपालिदिधातोरित्यतोधातोरित्यनुवृत्तमेवाविशेष्यते।तदाहउपदे
शेएजन्तस्येतिधातोःकिम्।गोभ्याम्।नौभ्याम्।अस्तिह्यत्रापिगमेर्डोस्॥

ॐ कविचारार्थःपस्पशशब्दइत्यन्ये॥उभयतःस्याशेत्यत्रयेनाधातोःकिमिति॥ठौकितेत्यादावेजु

पदेशेसामर्थ्यात्समुदायोपदेशोवयवानांनान्तरीयकंतयोश्चारणेनैवोपदेशभावाच्चनदोषइतिप्रश्नः॥

उपदेशेऽजिति॥डोदित्यादौकारादयुच्चारणन्तुसर्वनामस्थानविषयेगोतोणिदित्यस्यनिमित्तकत्वेऽपरत्वात्परत्वेनोचरितार्थम्।नचोपदेशइत्येजन्तविशेषणम्।धातोरित्यस्याभावेतदलाभादितिभावः। अत्रवदन्ति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वेनेदंफलम्॥किंचधातोरित्यनुवृत्तावुदीचांमाङ्इत्यादावात्वानापतिरनुबन्धलोपोनरन्तद्विर्निर्मुक्तस्यैवधातुतापानधातुलोपइतिसूत्रेभाष्यकैरुक्तयोःस्पष्टत्वात्॥किंचतत्सत्वेधातुसञ्ज्ञायाङ्ङन्तस्यधातुत्वेऽजन्तस्यधातुत्वाभावः॥नचतत्सत्वेपितत्याग्भागस्यैवधातुत्वमितिनदोषः॥एवंहिङ्कारसत्वेपिधातोरुपदेशेऽजन्तत्वानपायेनात्वेबाधकाभावादस्यनिर्देशस्यानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्यर्थज्ञापकताभाष्योक्ताऽसङ्गतास्यात्।तस्मादुपदेशेदितिषष्ठ्यर्थसप्तमीतस्यैवेत्रदितिविशेषणमेजन्तस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थइतिभाष्योक्तमेवसाधु॥गोभ्यामित्येवोपदेशपदफलम्।गौद्यवदित्यादिस्वनुबन्धोनोपदेशइतिस्पष्टंष्यङ्-विधापकेभाष्ये॥उणाग्लानुदिभ्योडौरित्युपदेशेच।उपदेशेकिम्।चेता।स्तोता।लाक्षणिकत्वादेवात्रनभविष्यतीतिचेत्।एवन्तर्हिवर्णग्रहणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रीयतेदंज्ञापनार्थमिदम्।तेनक्रापयतीत्यादौकृतात्वानांपुकृसिद्ध्यति।अशितीतिपर्युदासेबहवोदोषाःतथाहि।सुग्लः।सुग्लौ।सुग्लानः।आकारान्तत्वेनाङ्गसंज्ञाःकाट्-युवोनस्वोःप्रत्ययनिमित्तंह्यात्वम्।अस्तांचप्रत्ययइत्यन्योन्याश्रयात्।किञ्चजग्लेदित्यत्राभ्यासेदकारःश्रूयेतद्विर्वचनेचीतिवचनात्।तस्मात्सञ्ज्ञाप्रतिषेधएवायम्।विषयसप्तम्यान्तुपर्युदासेपिनक्षतिः॥दीनामित्युत्पन्नत्वाड्डोदित्यादीनामुपदिश्यमानेजन्तत्वमस्तीतिनवाच्यम्॥एकस्योपदेशग्रहणस्यवर्णग्रहणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्याज्ञापकताप्यस्ति।अतएवभाष्येगोभ्यामित्यत्रद्वारतयेधातुग्रहणानुवृत्तिरुक्ताष्याप्यनित्यत्वान्दित्यायुक्तम्।मेऽन्दोपरङ्कारसत्वेतस्योपदिश्यमानेजन्तत्वाभावेनतस्यानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्यर्थज्ञापकताऽस्त्या।अनुबन्धलोपेतुस्जन्तत्वाभावेपिधातुसञ्ज्ञादिकार्यार्थत्वावतोपदेशेतात्पर्याद्योपदिश्यमानस्यैजन्तत्वसत्वेनभवत्येवात्वम्।युग्यिधौगामादाग्रहणेषिवाद्याग्यगतइत्यादिभाष्यत्रयोगात्।लाक्षणिकाकारान्तस्यापिग्रहणमितिक्रापयतीत्यादौनदोषः।अतएवात्सूत्रादौवर्णग्रहणेपिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयेसञ्ज्ञारितात्वेतेत्यादाष्यस्यस्वारस्यमित्यन्यदिति।अन्योन्याश्रयादिति।पूर्वमनिष्टप्रत्ययेकृतेभात्वेनपरदेशस्यावश्यत्वादेषामप्राप्तावनिष्टंस्यादेवनस्तिरिति।सुग्लदित्यादिलस्येनस्तिरित्यर्थः।विषयसप्तम्यामपिपरनिमित्तत्वसत्त्वाज्जग्ले

कर्मव्यतिहारेऽनिराधातोरितिशेषः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। गुणेवृद्धौप्रक्रियागौरवंस्यादिनीष्टवाविपरशब्दाश्रयेणपूर्ववृद्धिस्वीकारएवोचितइतितदाशयः। तन्निर्मूलमिति। ननुऋ
धातोर्लिटिगुणाद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्तिकंमूलमतआहनिष्फलमिति। नचपूर्वविप्रतिषेधाभावेपरत्वाद्गुणेसत्कृतावितिन्यायाद्वृद्धिर्दुर्लभेतिवाच्यम्। गुणप्रवृत्तेःपूर्वमतएव
अत्रचह्वोयामश्रेतिसूत्रेणकवाधनार्थंपुनरप्विधानञ्ज्ञापकमितिदाडुः। अनैमित्तिकमात्वम्। शितितुप्रतिषेधइति। तदेतदाह। ननुशितीति। इत्यञ्ज्ञकशकारादेः
प्रत्ययेपरेनेत्यर्थः। धातुग्रहणात्सिप्रत्ययस्याशितीतिकर्मधारयेणविशेषणात्। यदितुशितीतिबहुव्रीहिःस्यात्तर्हिजग्लेरित्यादिनसिद्ध्येत्। ऋशःशित्वात्।
आतोलोपइटिच। अजादेः किम्। ग्लायते। यङ्। जाग्लायते। यङ्। दासीय। दृङ्। आर्धधातुकयोः किम्। पात्ति। अत्परे। कर्मव्यतिहारेनङ्। लुङ्—उत्तमैकवच
नोदृङ्। यैन्यङ्। रणे। ध्यायति। दृङ्। घुमास्थेत्यत्रेति। व्याख्यानात्। तत्रान्तरस्येतिजहातीतिश्यनानिर्देशाच्चेतिभावः। विभाषाघ्रेति। श्यन्विकरणाभ्यांशाच्छाभ्यांसाहच
र्यादितिभावः। एवंशाच्छासेतियुग्विधावपिवोद्यमतेनास्यअर्त्तिहीतिपुगेव। सापयति। ऋतश्चसंयोगादेर्गुणः। ऋच्छत्यृताम्। दृहसूत्रदृयेपिप्राचांअवृद्धिनि
मित्तेतिटीतिव्याख्यातम्। तत्सूत्रानानुगुणम्। दयतेर्दिगिलिटीति—प्रक्रान्तन्तत्रावृद्धिनिमित्तेदृतिकृतस्यस्य। ननुस्वविषयेवृद्धिर्बाधिकेतिचेन्न। परत्वेनगुण
स्यैवन्याय्यत्वात्। यत्तुपूर्वविप्रतिषेधेनेतिवृद्धिरिति। तन्निर्मूलंनिष्फलञ्चातदेतदाह। गुणःस्यादिटीतिचागुणोर्त्तिअर्त्तीतिभ्यांदिहायोश्छन्दसेनलुका निर्दे
शःऋग्रहणमेवतुसुकरमितिहरदत्तः। तन्न। यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थत्वात्। श्नित्यनिर्देशस्याकारेविधेयेगुणग्रहणम्। चिन्त्यप्रयोजनम्। अयङ्यिङ्क्नीतिसू
त्रात्थीत्यनुवर्त्तनेतच्चलिङोविशेषणम्। तदाह। ण्यादीति। तेनेहन। संस्रंसीष्ट। सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च। भ्योघेरङ्नेति। तथाचप्राचांभ्वादौयदुदाहृतन्तदाकर
विरुद्धमितिभावः। प्रसवोभ्यनुज्ञानमिति। सवितुः प्रसवेइत्यादौतथादर्शनात् ॥

धायाइत्यस्यप्राग्ग्रहणेतूक्तन्यायस्योक्तिर्हंभवांभावात्। स्यादेतच्चेदंकैयटे। प्रक्रियागौरवन्नवचनापेक्षयाधिकंदुष्टमितितदाशयः। लुकेति। न्यायप्राप्तयातदनुत्पत्त्येत्यर्थः ॥

र्थमिति। नचायुवनित्यादौदोषः। तत्राडागमस्याभीयसिद्धत्वादेवयणभावसिद्धेः। लावस्थायामडागमेपितत्स्थान्याश्रयमपितत्समानाश्रयमित्यसिद्धत्वंबोद्यम्। असिद्धवत्सू
ङ्स्नुवोः सर्वधातुकेहस्नुवोः किम्। योयुवति। नोनुवति। असंयोगपूर्वेनि किम्। अस्नुवन्ति। असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणंनतुप्रत्ययस्यातेनाप्नुवन्तीत्यत्रापिषणने
तिभावः। स्यादेतत्। हस्नुग्रहणंव्यर्थम्। योयुवतीतियङ्-लुगन्तस्यप्रकारान्तरेणैववारणात्। तथाहि क्रान्दसोयङ्-लुक्। तत्रप्रत्ययस्याङ्धातुकत्वादेवयण्भविष्यती
तिचेत्सत्यम्। हस्नुग्रहणादेवज्ञापकात्। भाषायामपिक्वचिद्यङ्-लुग्भवतीतिभाष्यकारः। चान्द्रास्तुयङ्-लुकोभाषाविषयत्वंनिःसङ्कोचमेवेकृन्ति। ज्ञापकनामेव
ध्वनपितुमिहानेकाचइत्यस्यानुवृत्तिः प्रदर्शिता। तेननुवन्तिनुवन्तीत्यादेर्व्यावृत्तौसत्यांहि हस्नुग्रहणस्यज्ञापकतानिर्वहति। अन्यथासार्वधातुकपरयोर्हस्नुवोर
नेकाच्त्वाभ्यिचारात्किन्तदनुवृत्येतिदिक्। ङ्कादेशस्यैवेति। नचास्यापिग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। ग्लानेरित्यादौनङ्-वर्त्मङ्-कारस्यचरितार्थत्वात्। आदेशङ्-का
रस्तुनचरितार्थःस्थानिवद्भावेनङि-त्वादेवनङः सिद्धत्वादितिभावः। ञुङ्-वेदृति। क्रुहोश्चुरिष्ठिङ-स्सिजः। ६५०। क्लुङ्-इति। अस्मात्यचादाविविक्लुवः। ववयोरभे
दात्। विक्लुवइतिमाधवः। रुङ्। ६५१। रेषणंहिंसेनि। रिषेर्हिंसायांपठितत्वात्। बोपदेवोप्याह। रुङ्-वधेगत्यामिति। प्राचांतुभाषणेत्येतिपठितम्। व्याख्यातृभिश्च
रेषणेत्येतिपाठान्तरमुपन्यस्यरोषणङ्कोपोत्पादनमितिव्याख्यातंतत्सर्वंमाधवादिविसंवादादुपेक्षितम्। मेङ्। प्रणिमयतइति। नन्विहनेर्गइतिकथंस्यात्। शि
ष्टिषयेआत्माभावेनमारूपाभावात्। किञ्च। अशिष्टिषमेकृतात्वेप्य——स्मिन्णत्वंदुर्लभम्। प्रतिपदोक्तस्यैवमाधातोर्ग्रहणोचित्यात्। गाङादिग्रहणेषुविशे
षइतिचेन्नानातिमिनोत्योरपिकृतात्वयोरतिप्रसङ्गदित्यतआह तत्रेति। दृष्ट्वादिति ॥७ त्रप्रत्याख्यानेतएरनेकाचइत्यत्रानेकाचइतियोगंविभज्यद्वणोषणीत्य
नुवर्त्तयोगविभाग——स्येष्टसिद्ध्यर्थतयाप्रत्याख्यानेनचाडादिसहिताऽनेकाचश्चेद्यण्तदाद्यवर्णान्तस्येणएवेतिनियमान्नदोषः। द्वितीयत्वेरसंयोगपूर्वस्येत्येतत्। अनेकाचइत्यनुवृत्त्यावि
द्यर्थंबोद्यम्। नचाचारक्विपिभानवतीत्यादौदोषः। परेणगुणेनबाधात्। अयञ्चमद्येपवादन्यायेनोवङ-एवापवादइतिभावः। आरभ्यमाणेष्वस्मिन्सूत्रेइतिभाष्यात्। एतदर्थमिङ्वत्सूत्रारम्भ

एव चानितिपरेचान्तरतमेअन्तरतमेविकल्पाणिति
सूत्रभाष्यविरोधः। इतिभाष्यहृदिनिधायाह।

विशेषविहितेनेति।सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीतिन्यायात्।अतएवयासुड्विषयेसीयड्नेतिभावःपीस्यान्भ्यामिति।प्यायःपीचस्थिङः स्थाव्रद्दमस्तेर्भूरित्यादीनामप्युपलक्ष
णम्।लुकःप्रवृत्तेरिति।नचधेटोधासीदित्यादौदोषः।स्थासाहचर्येणधोरपिपरस्मैपदेःप्रवृत्तेरितिभावः।एतदपेक्षयानुवृत्तिरेवलघीयसी।तस्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानुरुश्चविभा
षेयंभावः।दाधाघ्वितिसूत्रेप्रणिदयते प्रणिधयतीत्यत्रणत्वसिद्ध्येभाष्यकारैरित्थंसिद्धान्तितम्।णत्वविधौघुमेत्यस्यस्थानेघुप्रकृतिमाङि-तिपठनीयम्।
स्त्रप्रकृतिश्चमाङ्चेतिद्वन्द्वः।प्रकृतिश्चकस्येत्याकाङ्क्षायांसन्निधानात्पूर्वोत्तरयोरेव।अतोनकाप्यव्याप्तिः।नापिमामानदत्यत्रमीनातिमिनोत्योश्चातिव्याप्तिः।
माङीङ्कारानुबन्धस्येवोपात्तत्वादिति।दिग्यादेशेनेति।दयतेर्लिटिद्वित्वंप्राप्तंदिग्यादेशश्चातत्रविशेषविहितेनदिग्यादेशेनद्वित्वशास्त्रस्यबाधः।पीस्यान्न्यान्द्वित्वं
नुबाध्यतेविषयसप्तमीमाश्रित्यलिड्यत्तेःप्रागेवनयोःप्रवृत्तत्वात्।दिग्यादेशविधौतुपरसप्तम्येवनतुविषयसप्तमीलक्ष्यानुरोधात्।तदेतत्सूचयति।दृश्यतइति।स्था
दीरित्यादृद्धात्मनेपदेषितिनानुवर्त्तितम्।परस्मैपदेषुगातिस्थेतिलुकःप्रवृत्तेः।ङीङ्विहायसाआकाशेन।वातुर्पुस्याकाशविहायसीइत्यमरः।विहायसामित्यना
कारःपाठः।मानवधेअभ्यासस्यविकारआभ्यांसःसचेत्त्वमेवनतथाहि।दीर्घश्चुत्याचदृत्यपस्थितम्।नचमानादीनामभ्यासविकारभूतोचदकारादन्यःसंभवति।य
दितुह्रस्वदृत्येवगदेतततर्हितद्धितनिर्देशोव्यर्थःस्यात्।सहिअभ्यासेदेकारश्रवणार्थङ्क्रियते।अन्यथाजन्तस्याभ्यासस्यविधीयमानोदीर्घःहलादिःशेषमात्रंप्रती
षतेनानुसन्धत्तेमपिनदेनदाह।इकारस्येति।अत्रन्यासकारः।धातोःकर्मणइतिसूत्रेवाग्रहणंविभज्यत्रिसूत्रीविशेषणतयासंबध्यते।साचव्यवस्थितवि
भाषातेनेहसूत्रद्वयोःपर्यविशेषोपहितेभ्यएवसञ्चिति।सचविशेषोमुनित्रयेणसाक्षादनुक्तोपिवृत्तिकारादिभिरुपनिबद्धःतद्दर्शयति। गुपेर्निन्दायामि
च्छाटिन्॥ ॥ ओपयमनेदृत्याद्यर्थमात्रस्यकीर्तिपरेउपनिबद्धइति। परस्मैत्रेचिकित्सःजुगुप्साविरमेत्यादौविशेषार्थप्रतीतेर्विचिकित्सानुसंधा
यदितिकोशबलात्।गुपगोपनेसत्रगोपनेदृतिधातुवृत्तिषप्रयोगाच्चविशेषलाभदृत्यपिबोद्ध्यम्॥

[illegible]नीति। यतिभवोलोपेयदन्तस्यङ्यच्कत्वात्। उक्ष्यदृनितुच्छादसमितिभावः। यदुत्पत्तिवेलायाङ्यच्कमित्यर्थेप्यदोषमाह। अजन्तभूतेति। अतोलोपदृत्यादाङ्पोतुकदृतिविषयसप्तमीतिपूर्वंलोपेकृतेभौतपूर्विकाजन्तत्वमादायेतिभावः। यतोनावदृतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। एवञ्चयदुत्पत्तिवेलायामपिदृङ्कत्वमितिभावः। विषयसप्तम्यामपितद्धितार्थविषयेजातस्यद्विगोर्निमित्तत्वंयथानद्विनेद्विगोर्लुगनपत्येदृत्यत्रोक्तंतथालोपस्यापिपरनिमित्तकत्वमस्तीतिगणयतीत्यादौअल्लोपस्यस्थानिव

सन्यङोः। सन्नन्तस्येत्यादि। यत्तुप्राचासन्यङोरितिसप्तमीमाश्रित्यसनियङि-चपरेदृतिव्याख्यातम्। तन्नाप्रतीषिष्ठनि। अटाद्युतेदृत्यादौसन्यङोः प्रकृतिभागस्येवदृित्वापत्तेः। आटआटतुदित्यादौलिटप्रकृतेर्यथानद्विनिमित्तत्वाविशेषेलिटोनद्वित्वम्। सन्यङोस्तुतदितिसंभवति। यत्त्वत्रप्राचोक्तंशपोऽकारेणसहैवसन्यङोरकारोच्चारणमजादेरितिद्वित्वार्थम्। तेनयसनोर्द्वित्वमिति। तन्न। निमित्तस्यकार्यित्वायोगात्। नचाकारोच्चारणस्यसामर्थ्यमितियुक्तम्। अकारफलानाबहूनांसत्वात्। तथाहि। पापचकदृत्यादावल्लोपस्यस्थानिवत्त्वादतउपधायादृतिवृद्धिर्नप्रवर्त्तते। किञ्चदित्साधित्सलिप्सादिभ्यएकाच्त्वाभावाद्यङ्न। अपिचादित्यन्धित्स्यमित्यत्राचोयतिकृतेयतोनावदृत्याद्युदात्तःसिद्धति। तथाचपाचाम्युक्तम्। अजन्तभूतपूर्वादपियत्। दित्स्यधित्स्यमिति। किञ्च। पिपठिषिव्राह्मणकुलानीत्यत्रालोपस्यस्थानिवत्त्वादृलन्तलक्षणोनुम्। अपिचापस्यहलदृत्यत्रयस्येतिसंज्ञातग्रहणमहर्यादित्यादौयलोपव्यावृत्त्यर्थमितिसिद्धान्तः। तथाचापापशिष्टेत्यादौयलोपोप्यकारफलम्। अपिचापापच्यतेरचोयत्। पापच्यः। हलन्तत्वेतुण्यतिकर्थंचिद्यलोपेणित्त्वयधावद्वौनजोरितिकुत्वेपापाक्यइतिस्यात् ॥

नाद्विर्नेतिबोद्धव्यम्। ननुहलन्तादङ्गादुत्तरस्ययलोपस्यर्थेनहर्यादित्यादौलोपव्यावृत्तौसत्यां। तद्ग्रहणेनफलमतआह। अपिचपापच्यतेरितिकथञ्चिदिति। उक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः। पापाक्यइति। नचनिष्ठायामनिट्त्वकृतेःकुत्वन्दुर्लभंयस्यकुत्वन्तस्यनिष्ठायामनिट्त्वेनादोषादितिभावः ॥

भिन्नए वेति।चुरादिभ्यइतिशेषः।तेषाञ्चसन्मात्रफलकः पाठइतिभावः।परस्मैवंसतिभ्वादावनुदात्तेषुगुपगोपनइत्यादिः पाठोऽनर्थकः।तस्माच्छ्वादिकरणाभ्येते।अ
तएवदार्ढीतिसूत्रेनिजेर्यङ्लुगन्नादात्मनेपदमितिभाष्यंसङ्गच्छते।अन्यथाणिजन्माद्यङ्णिलोपयोरपिनिपात्यतावक्तव्यास्यात्।गुपादिषनुबन्धकरणसामर्थ्या

ऊपिचापापविफलंस्वमेवापापविष्टवेति।यङ·न्तस्याप्यजन्तत्वेऽचःकर्मकर्त्तरीतिशेषेण्विकल्पः सिद्ध्यति।तस्मात्सन्यङोरितिषष्ठ्येवयुक्ता।अतएव
यङ्लुकिप्रत्ययलक्षणेनयङ·न्तत्वात्तिङंसिद्धति।परस्मैपम्भान्त्वङ्कार्यत्वात्नलुमतेतिनिषेधःप्रवर्त्तनइतिदिक्।दानशानौचेति।आर्जवनिशानार्थाविनिभा
वः।अर्थान्तरेत्विति।गोपनादौपात्वनुपाठोपात्तेइत्यर्थः।चुरादयइति।तथाचानुपूर्वीमात्रसाम्येपिभ्वादयोभिन्नाएवेत्यर्थः।भेदाभ्युपगमस्यफलमाह।अनुबन्ध
स्येत्यादिना।अभेदेतुसनन्तादिवाकर्त्तृगफलाप्यन्नादपितङ्स्यादितिभावः।इङ्गुणादिति।यद्यपिहलन्ताद्वेतिसनः कित्वेनापिगुणः सुपरिहरस्तथापीङ
मावापोक्तहेतुरत्रसूत्रेत्यः।एवञ्चगुणप्रसङ्गस्यैवाभावान्किङ्किल्लान्वेषणेनेतिभावः।मीमांसनइति।यत्तूसरतन्त्रेवाचस्पत्यादौमीमांसाशब्दोमाङ्मानइत्य
स्माद्भावेनइत्युक्तम्।तन्नादिसमर्थनीयदत्वाग्रहस्तर्हीत्यभिप्रायःकल्प्यः।दृहसन्प्रकृतिस्तावदात्मनेपदार्हाचुरादिकाद्धिनैवेतिस्थितम्।मानपूजायामित्यादिर
तिमात्रस्यैवाङ्गत्वात्सत्यपएवानहितस्मादयंसन्एवंस्थितेसन्प्रकृतिरनुदात्तेकैवेतिमानाभावाद्धि·देवास्तानुकूचसूत्रेनिपात्यताम्।मुण्डमिश्रादिसूत्रेहलक
लयोरदन्तत्ववत्।नचवैयाकरणानामुपायेषाग्रहः।उपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपायाअव्यवस्थिताइत्युक्तेः।नचैवंसनिमीमेतीसूत्रप्रसङ्गः ॥

सनन्तादात्मनेपदमित्यस्यभाष्यस्यसन्प्रकृतिपर्यविशेषविशिष्टेनतत्करणसामर्थ्यादित्यर्थः।मूलद्वयमपिरत्नत्रयेनेत्याहुः।भङ्क्तेति।पूजायांदृशान्मानोजिज्ञासापूर्वकेविचारे
णितेनेत्यर्थः।तस्मादितिनदर्थकादित्यर्थः।दृत्युक्तेरिति।माङ्मानेदृत्यस्यमामेपठितान्माङोविचारेसनित्यर्थः कर्त्तव्यः। अर्थविशेषेडि·करणात्सनन्तादात्मनेपदम् ॥

नदिसाहचर्येणेति। अतएवप्रनिमीमांसतदत्यन्नेर्गदेतिणत्वंना तत्साहचर्येणेच्छासमन्नएवमाङ्यपिनत्वस्वरूपतेः। अनुदात्नेतश्चहलादेरितिषुच्त्वस्मान्ना परेणसनाशंसेत्युप्र
त्ययेनबाधात्। अतएवतितिसुः समिताःसमित्यमरोवीभत्सुरित्यर्जुननामचसन्नन्तवदितिदिक्। प्रामादिकएवेति। भाष्येः दर्शनादितिभावः। प्रपञ्चितमिति। वस्तुतस्तुगुप्तिच्कितम्
भादिसाहचर्येणेच्छासन्नेवतद्विधानादिति। रभस्यभस्ये। राभस्यमुपक्रमः। वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्। अघोपदेशत्वाद्प्राप्तेर्विभाषेयम्। यतुसात्पदाद्योरितिनिषेधे
प्राप्तेरिति। तन्ना निषेधस्यप्राप्तिपूर्वत्वात्। कृत्येवेदमिति। एतच्चमाधवादिग्रन्थेस्पष्टम्। प्राचातुविष्कन्दतीत्युदाहृतन्नस्मेतिभावः। नसंबद्धतदिति। तथाचप
र्युदासाविषयत्वात्परेरुत्तरस्यनिङ्न्तेपिषत्वंभवत्येवेतिभावः। अतएवाह। परिष्कन्दतीति। णमप्रहूत्वे। अस्यकचिदुदित्याठः प्रामादिकः। असूपदिति। लृदित्वा
दङ्। प्राचात्वस्रासीत्। असार्षीदितिसिज्लुप्युदाहृतन्नस्त्वामादिकम्। रुषमृषेतिवार्त्तिकमद्वेस्पेः प्रश्नेपोपिप्रामादिकएवेत्यवधेयम्। यमउपरमेकेचिदम्
मितिपठन्ति। किंतनिवासेचिकित्सतीति। रोगमपनयतीत्यर्थः। शत्रुंविचिकित्सति। निगृह्णातीति। क्षेत्रेतृणञ्चिकित्सति। अपनयतिनाशयतिवेत्यर्थः। ग्राम्य
पशुंचिकित्सत्विति खण्डनम्। ब्रह्मस्वावसरेचिकित्सतामितिनुयुक्तमितिवर्द्धमानः। तत्रवर्द्धमानस्यप्रमादपाठइतिशब्दकौस्तुभेप्रपञ्चितम्। नदेतद्धनय
नि। कम्मिरिति। भजसेवायामर्त्तिभजतीति। भरण्यतइति। मनुहिरण्यदाअमृतत्वंभजन्तेइतिमन्त्रेभजिष्यन्नदित्यर्थइतिवेदान्तग्रन्थेषुक्वचिद्दृश्यतेतल्लेखकप्र
मादात्। डुवप्। द्वितःक्तिः। उन्निमम्। डुवमिलिक्वाचित्कःपाठः प्रामादिकः। वेजोवयिः। इकारइति। जत्वित्सञ्ज्ञकः नुमापत्तेरितिभावः। वयेस्तासावभावादिति।
नहितासौविद्यमानत्वंस्थानिवद्भावेननभ्यमशास्त्रीयत्वात्मचावस्तास्वदितिनिषेधस्यशास्त्रीयत्वादतिदेशोस्तिवाच्यम् ॥
अनुदात्नेतइतिभाष्यस्वरसात्किंतेरनुदात्नेतमेवेतिंविचिकित्सनीतिछान्दसैकैपटस्वप्रमादइतिवर्द्धमानाशयमन्ये। प्रामादिकइतिमाधवादिविरोधादितिभावः। नत्वित्सञ्ज्ञकइति।
अनुपसर्गकपाठाभावादित्यभिप्रायः। उच्चारणार्थानामपीत्सञ्ज्ञकत्वमितिभाष्यमतेभाविधातुत्वमादायैकानिर्देशोयमितिननुमितिबोद्धव्यम् ॥

अल्विधित्वादिति। यद्यप्युपदेशद्ग्रहणेनस्यान्युपदेशेजन्तत्वमस्त्येवेति नतदर्थस्यानिवत्तापेक्षोपदेशेत्वतद्ग्रहणप्राप्तेश्चतथाप्युपलक्षणमिदम्। प्रत्यासत्या यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशप्रवृत्तिर्मृग्यतेतस्यधर्मस्यणोस्त्रीयस्यैवग्रहणान्नदोषइतिचेदुच्यम्। गुणायादेशयोरिति। गुणेदृगन्तत्वाभावाद्दृद्ध्याप्ताप्यादेश इतिभावः। नसिचिति। सिचिवृद्धेर्येननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्ग-बाधकत्वादितिभावः। ज्ञापनार्थमिति। न्यायसिद्धस्यैवबोधनार्थमित्यर्थः। नत्वपूर्वमिदंज्ञापकमितिभ्रमितव्यन्तत्वा [illegible] कोपदेशकालेयदकारान्तमितिव्यात्मातत्वात्। अस्वयीदिति। नचिहान्तरङ्ग-त्वाद्गुणादेशयोः कृतयोरान्तत्वादेववृद्धिनिषेधोस्तुकिण्णिच्ग्रहणेनेतिचेत्सत्यम्। नसिच्य न्तरङ्ग-त्वमस्तीतिज्ञापनार्थंणिश्चिग्रहणम्। तेनचिरिणोतिजिरिणोत्योर्यङ्-लुगन्तानाञ्चिनीप्रभृतीनाञ्चसिचिअचिरायीत्। अजिरायीत्। अचेचायीदित्यादिसिद्ध्यति। चुलुंपतीति। लुम्पतीत्यर्थः। उक्तंहिकविकल्पद्युभे। चुलुंलोपेदृनिकास्यनेकाज्ग्रहणंचुलुंपाद्यर्थमितिचार्निकेव्यवहृतोयम् ॥ ॥ इतिभाद्यः ॥ ॥ ऋतेरीयङ्। ऋनिः सौत्रइति। तान्तोयंधातुरिकानिर्दिष्टः। वंचिलुंच्यतश्चेत्यनुवादात्। यत्तुवदन्ति। ईयङोदीर्घोच्चारणात्तान्तोयम्। दृदन्तत्वेहिसवर्णदीर्घेणैवसिद्धेरियङ्-मेवकुर्यादि ति। तन्न। रारनेकाचदृतियणापत्तौसवर्णदीर्घस्यदुर्लभत्वात्। नचयङे वास्तु। अकृत्सार्वेतिदीर्घोपपत्तेरित्युत्त्रेशोचिता। सन्यङोरितिद्वित्वापत्तेः ॥ संभवादित्यन्यत्रविस्तरः ॥ इतिभाद्यः ॥ अनुवादादिति। ऋदन्तधातोस्तुनतत्रग्रहणंव्याख्यानात्। कमेर्णिङ्-तिसाहचर्याच्चहलन्तस्यैवग्रहणंबोद्धम्। यणापत्ताविति। न चनक्कौण्डिन्यन्यायेनधात्ववयवभिन्नस्यैकारभिन्नस्यैववाचोनिमित्तत्वमितिवाच्यम्। ईदृशेस्थलेतन्न्यायाविषयस्यान्यत्रोपपादितत्वात्। तुल्यन्यायेनणिचिगुणाद्यनायत्तेश्चेति [illegible] इत्युत्त्रेशेति। तेनसिद्धेईकारेश्चारणान्तानत्वेप्रमाणमित्युत्त्रेशेत्यर्थः। ऊप्रत्ययेनसिद्धेईयङ्करणान्तानत्वज्ञापनार्थमित्यन्यत् ॥

अनुवृत्तेरिति। अर्थान्तरसंभवाच्च हलादेर्हेरित्यर्थदृतिभावः। उच्चारणार्थदृति। अत्राङ्ननप्रत्ययासेपस्तत्रहकाररूपप्रत्ययस्यहान्तस्यचासंभवात्तस्यावयवहस्येत्यर्थः। तेनवाग्
हरिरित्यादौनदोषः। हृस्वस्यदृतिविशेषणन्तुश्रुतत्वाद्धस्यैवाएवञ्चहस्येत्यव्यवहितत्वाद्दृदिहीत्यादौनदोषः। अत्तादित्यत्रतुनपिः। हलस्त्वात्विधिलेनस्थानिधर्मत्वाभावेनचस्था
निवत्वाभावात्। स्पष्टञ्चैदंप्रकृतसूत्रेभाष्ये। अतएवपुंलीतात्जहितात्शिष्टात्स्तादित्यादौशानज्झौआचहौ, शाहौ, घसोरेद्धाविति। तत्रापिहादावित्यर्थात्। पूर्वमास्थानेतुपरत्वा

रूपायाञ्चेत्येकदृति। तृतीयतदृतिकपाएपर्यायेणतृतीयतेस्यात्। घृणयोरितिनानार्थवर्गेचभट्टमल्लेनाभिधानात्। अर्त्तनञ्चतृतीयाचहृणीयाचघृणा
र्थकादृति। जुनुस्साक रुणोभयथाचिनाघृणाएदेनार्त्तनादेरर्थनिर्देशंकुर्वन्नमरोपितृतीयतेर्द्वीर्थतायांप्रमाणमितिधातुचन्द्रोदयेउक्तत्वाच्चेतिभावः। शेष
लादिति। यत्तुप्रसादकृताद्मड·भावेआर्त्तिरेत्यादावात्मनेपदमुदाहृतम्। तत्त्वामादिकमितिभावः। हृस्वस्यो। घसिभसोर्हलीत्यतोहलीत्यनुवृत्तेरिडादेर्नेरुदि
हि। अपिहि। अत्तादिति। धिलात्परत्वात्तातङ·स्थानिवद्भावेनपुनर्धित्वन्तु। सकृद्गतावितिन्यायात्। यद्वाहेर्धिरितिस्थान्यादेशयोर्हकारेणोकारउच्चारणार्थः ह
कारस्यधकारआदेशः। तेनहतीत्यपिनानुवर्त्तम्। नापितानङः प्रसङ्गः। अनुदात्तो। वननीतरेषामिति। वननेरन्यभिचारान्नविशेषणमितिभावः। यत्तुप्राचांएषा
मनुनासिकस्यलोपदृत्युक्तम्। तन्न। नमिमन्योर्मिहनहसचमस्जादीनामनन्यस्यापिलोपप्रसङ्गात्। अनुदात्तोपदेशादृति। अनुनासिकान्तादृतिभावः। तनो
त्यादयदृति। अत्रापिप्राग्वत् ॥

त्यतङि·सकृद्गतिन्यायेनैतानिनादृदञ्चस्थानिवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्। नचासंभवरूपविरोधाभावात्कथंपरत्वेनव्यवस्थेतिवाच्यम्। युगपत्प्रसक्तेस्वस्वनिमित्तानन्तर्यीभावरूपसंभवसत्वात्
तादृशसंभवस्यचविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वात्। स्थानिवद्भावस्तुकार्यप्रवृत्तिकालदृष्टियुगपत्संभवःस्पष्टएवेतिदिक्। धनिनञ्चैदंस्थानिवत्सूत्रेभाष्ये ॥

नैमित्तिकत्वादिति।आद्यमप्यत्रसुवचम्।उदीतदिति।दृंभावेनिष्ठायांसम्प्रसारणम्।उद्यकालदृत्यर्थः।उद्यतीतिशेषोभवतीतिवेत्यन्ये।आविर्भावार्थकत्वादिति।नचन्यतीहारस्यानेक
धूङ्।सुषुवेविषदृतिस्वरतासुक्तेनन्यायेनेहनित्यमिट्।सोतासविनेतिस्वरतिसूतीतिवेट्।तुरुस्तुशम्यमः।अपिदृर्थमिति।यत्तुप्राचाएभ्यःपरस्यपितःसार्वधातुकस्ये
तिव्याख्यातन्तत्प्रामादिकमितिभावः।स्मरन्तीति।न्यासकारवदृमानादयः।यत्तुपदमञ्जर्यामुनयीतीत्यत्रवदृलङ्छन्दसीतिवायोलुगितिदृश्यतेतच्छम्यम्मेर्वस्यमाणं
लेखकप्रमादात्पूर्वंपतितमितिमाधवः।आपिशलास्तुतुरुस्तुशम्यमःसार्वधातुकेछन्दसीतिपठन्तिदृणतौभौवादिकस्येतिआशीर्लिङीतिभावः।विद्यादोतुसमी
यादितिनभवत्येव।केचित्तुवीगतीत्यत्रदीर्घमीकारंप्रक्षिप्तमाहुरित्यनुपदंवक्ष्यतेतन्मतेविद्यादावपिभवत्येवेत्यवधेयम्।वार्त्तिकमतेनाहालावस्थायामितिभाष्य
मनेनाह।विवक्षितेदृतिउभयथापिहिर्वचनेचीतिसूत्रंनेहप्रवर्तते।आद्योऽभिमतलाभावात्।द्वितीयेत्वनैमित्तिकत्वादितिभावः।वीगति।एकदेशिमतमाह।अत्रेका
रोपीति।तथाचदीर्घोपक्रमेकविकल्पद्रुमःईलक्रान्तिगतिव्याप्तिप्रेरणप्रजनकादनेदृतिलदृत्यादेःसञ्ज्ञा॥प्रयुञ्जतेचेति।नहितरणिरुदीनेदिक्प्रणाधीनवृत्तिरितिकर्म
मतिहारेतदृ।नचनगतिहिंसार्थेभ्यदृतिनिषेधःशङ्क्य।उत्पूर्वस्याविर्भावार्थकत्वात्।ख्याप्रकथने।सनेतिशर्यरेविसर्जनीयदृत्युक्तेः।यद्यस्मादृप्याद्धेधातुकंस्यात्त
र्हिसस्यानिडुवारदृतिभावः।मामाने।नास्येति।हि·तएवतत्रग्रहणमितिमेदृ·धातौनिरूपितत्वादिति।विदाङ्कुर्वम्।लोटोलुगिति।आमदृतिसूत्रेलेरित्यनुवर्त्तयन्तीमते
नेदमुक्तम्।निकर्षेतुतेनैवलुगित्यवधेयम्।उपसर्गप्रादुर्भ्यांप्रादुसश्चेति।प्रादुसदृतिसान्तमव्ययम्।प्रादुषदृतिप्राचाङ्ग्रन्थेषमूर्द्धन्यपाठःप्रामादिकः।मृजूशुद्धौ।
केचिदमुंवितंपठन्तितदनाकरम्।भिदादिपाठानर्थक्यापत्तेः।क्ङित्यजादाविति।एतच्चैकोगुणवृद्दीदृतिसूत्रेभाष्यकारैरर्थतउक्तम्।रुदिर्।धित्वेनेति।सकृदृतिन्यायात्।
प्राशुक्तरीत्याधिदृधासमाधानंस्मर्त्तव्यम्।जक्षभक्षहसमेति।जक्षन्क्रीडन्रममाणदृत्यादौजक्षादित्वस्यनिर्विवादत्वात्।सकलधातुवृत्तिकारैस्तथास्वीकाराच्चेतिभावः ॥
नेष्टवाक्थमत्रसदृतिवाच्यम्।कालान्तरस्थतरणौभेदमारोप्यतदुपपत्तेरित्याहुः।सकृदृतीति।अत्रयथापरत्वप्रवृत्तिस्तथोक्तम्।दृधेति।तदेवमुख्यम् ॥

निषेधापवादत्वादित्यभ्यर्डि-लेपि नहिकार्यीतिन्यायेनतन्निमित्तनिषेधाप्रवृत्तेः।अतएवभृणोतीत्यादौगुणदृतिभावः।भर्ङ्क्ते।अयजुसीतियकारप्रश्लेषेणअयकारएवजुसीत्येवंरूपमि
त्यर्थः।भर्ङ्क्त्वस्सस्त्रंभर्ङ्क्त्यर्थः।णोनेति।तस्मिन्हि परलेनलोपंबाधित्वायुक्स्यादितिभावः।ईहल्यघोरितीत्वंस्यादिति।ईहल्यघोरित्यतोहलीत्यनुवर्तमानेतदपवादभूतमिदंरिद्रसेतीत्वंस्यादि
जुसिचाअजादाविति।क्सस्याचीत्यतोऽचीत्यनुवर्त्ततदितिभावः।यत्तुप्राचाणृणुरित्यादौयासुटोङि-त्वान्नगुणदृत्युक्तम्।तन्न।जुसिगुणस्यनिषेधापवादत्वात्।भङ्क्ताम्मानन्तु
क्लिष्टत्वादुपेक्षितम्।भाष्यारूढस्यस्पष्टसमाधानस्यैवत्वाभात्।दरिद्रा।प्राचोक्तमनुवदति।यच्चिति।निर्मूलमेवेति।यत्तुआख्यात्।भिरुक्तम्।आमोभावेआतोलोपेकृतेआतश्चोपसर्गेतीत्वंने
त्यादि तदूहृतम्।तथाहि।आतश्चौणलदृत्यत्रप्राग्यदोकारेकर्त्तव्येऔकारवचनंदरिद्रातेरलोपेपिश्रवणार्थंसदामभावेलिङ्गमितिपाणिनिकहरदत्तमाधवादिभिरुक्तंस्वयमप्युपन्यस्तञ्च
तत्कथमौतस्याप्रवृत्तिः।यद्पिदद्रिद्रेत्यस्यसमर्थनानर्थमुक्तम्।रुचारणेविशेषाभावादोकारविधानमिति।तदपिरभसात्।तस्मिन्यस्येआमोदुर्धारत्वात्।विवक्षितेदृतितेनदरिद्रेदृत्यत्रश्रुद्ध
येत्यादन्तलक्षणोनकिन्तुपचाद्यजेवेतिभावः।आदरिद्रुरितिसिजभ्यस्तेतिभेर्जुस्।लङः शाकटायनस्यैवेत्यादन्तलक्षणोविकल्पस्तुनभवति।परत्वान्नाभ्यस्तयोरित्यालोपेआकारान्तस्यैवा
भावादितिमाधवः।नचदरिद्राभिदृतिस्थितेअल्लोपात्परत्वादपवादत्वाच्चदृहल्यघोरितीत्वंस्यादितिवाच्यम्।अकृतव्यूहदृतिन्यायात्।ईत्वेहिहलादिर्लघुर्निमित्तम्।तच्चविनाशेनुस्वन्नुसोभावि
त्वात्।वश्चकाचौभावाद्यमयस्यप्रयोगोदृश्यते।जयावयेत्यन्यमुशन्तिदेवादितिदृत्यादयः।वत्वारः परस्मैपदिनदृति।होय्येदृत्यादयस्तुकेचाऽऽत्मनेपदिनः।ग्रामादिकाएव।कथन्तर्हिस्मरा
ग्नीनुहूनाःसुरभिघृतधारहुतिश्चेतिसौन्दर्यलहरी।नायंशानच्।किंतुचानश्।डुभृञ्।ङितः किंभृत्रिमम्।चान्द्रास्तुद्वितंपठित्वाभरथरित्युदाहरन्ति।माङ्।ईहल्यघोःम
त्रश्चेयुन्यंमाचक्षाणेरुक्तम्।मिमीते।घुमास्थेतीत्वमितितत्रादिकम्।तत्रार्द्धधातुकदृत्यनुवृत्तेः।तथाचकाशिका।आर्द्धधातुकदृत्यधिकारेनल्यपीतियोगंयावदिति ॥
स्वरः।केचित्तुपरत्वाल्लोपदृतिमाधवोक्तमसङ्गतमङ्गसंज्ञा सापेक्षत्वोपपेक्षयातन्निरपेक्षजुसोऽनङ्गत्वात्तस्मायदिविकल्पस्यानिष्टत्वेदृढनरंमानन्तदापूर्वप्रतिषेधस्यैवाश्रयितव्यमितिविभा रामः
षावानेवेत्विकल्पेदृश्यतेनिर्वृधवदृढनरंमानन्तदापूर्वप्रतिषेधमित्याहुः ॥ दृत्यदादयः ॥ श्रीसङ्गृष्टनाशिमीविजयतेतराम् ॥ २९८

प्रत्ययविषयत्वादिति। पचपीदेभूत्वादयोऽपि क्विबौत्सूत्रस्थभाष्यविरुद्धं तथापितत्रसहेः पाठेहरदत्तसंमतदृतिविवस्विनेर्थेनदोषदृतिभावः। उभयोर्ग्रहणेइष्टेव्याख्यानमेवशरणम्। महद्भिरिति। नी
नेमित्सूत्रेदृषेः श्यनन्प्रत्ययान्तकारेप्रतिषेधदृतिवार्त्तिकात्सहेः श्यन्विकरणस्येड्विधौग्रहणंभवत्येवदृषलुभादेरिवसहेरप्यकारउच्चारणार्थएव। षत्वविधावप्युच्चारणार्थतेनेवोक्तंतन्येा
दीङेत्यनुकरणदृति। येषुसञ्ज्ञासूत्रेदोदेङ्पेटामनुकरणानित्यवत्स्थाप्यप्रकृतिवदित्यतिदेशाद्नेमित्तिकेआत्वेचतुर्णीदारूपाणांदृश्यार्धरूपयोरेकरूपत्वाद्दृन्दृङ्दृतिवदन्तिमतेनेद
तिमङ्गिमत्तीमा। अत्रकेचित्तीमेत्यपिपठन्ति। व्रीडःपञ्चव्रीडः व्रीडमावहतिमेससंप्रतिदृतिकालिदासः। व्रीडादिवाभ्याङ्गतेर्विलित्येदृतिमाघः गुरोश्चेत्यकारः —— मन्दासंहो
त्रयाव्रीडेत्यमरः। षहषह्। अत्रसहेः पाठोहरदत्तादीनामनभिमतदृतिमाधवः। तदयुक्तम्। किंसहोश्रुतिसूत्रेषहमर्षणदृतिवृत्तिमुपादायनन्तुषहषहचक्यर्थदृत्यस्यैवपर
सैपरिनोनुबन्धकस्यग्रहणंप्राप्तमित्याशङ्क्यानुबन्धपरिभाषायाःप्रत्ययविषयत्वादुभयोरपीहग्रहणमितिहरदत्तोक्तेः। अत्रात्रेयः। परिनिविभ्यदृतिषत्वम्। परिषहदृति। तीषसहे
तीद्विकल्पस्तुमास्यभवति। सहेतिश्वन्तनिर्देशादित्याह। अत्रेदंवक्तव्यम्। षत्वविधावपिश्वन्तनिर्देशस्तुल्यः। तथाचसत्वमपिमाभूत्। तत्राकारउच्चारणार्थं दृतिचेदिद्विकल्पेपित
क्षस्तुतस्मादुभयमस्तुमास्तुवामत्वईजरतीयंयुक्तम्। आकरग्रन्थास्तुसर्वेप्यत्रोदासीनाः। तदिहतत्वमहद्भिर्निर्णेयमिति। नपुंसकेभावेक्तः। सुहितंतृप्तिः। जेरतुरिति। ऋच्छत्रतामि
तिगुणेहतेनाजभ्रमुत्रस्यामित्येतद्विकल्पः। भूदृ। नित्यमिडिति। एवम्रप्राचेग्रन्थाचस्थैर्यदुक्तंसुषुविरहेसुषुवहेदृत्यादितत्त्वादिकमितिभावः। दीङ्। दिदीयेदृति। परमपियर्णनाधि
क्यनिरूपणादोषदृ। मीनातिनिनोतिदृतिविषयसप्तमीतेनोपदायदृत्वमत्रपञ्चम्यसिद्धतिअन्यथारत्वस्यान्। अदाम्नेतिस्थाघोरित्येतत्तुनभवति। दीङेनुकरणेदारूपासंभवेना
पुत्वंनभतस्यप्रणिदातेत्यादौनेर्गदेतिणत्वमपिनभवति। डीङ्। डीनःडीनवान्। स्वादिषुपाठसामर्थ्यान्निष्ठायामिण्। दृहिसतिम्यवधानादोदितश्चेतिनत्वस्याप्रसङ्गः ॥
ग्रप्रणिदानंकृतंतत्प्रकृतिग्रहणंशिदर्थंकर्त्तव्यंप्रणिधयतीत्यादौनेर्गदेतिणत्वंयथास्यादितिवार्त्तिकोक्तानानापत्तेः। दीङः प्रतिषेध स्थाघोरित्येदृतिवार्त्तिकानुक्त्यानापत्तेश्चातस्मात्कृतत्वदाधामेवानुकर रामः
णंसूत्रेनेर्गदेतिणत्वंसत्रविवाक्षेपेरेवनिर्णेयत्वात्। तस्मात्तत्रस्थाघोरितिसन्निपातपरिभाषयावारणीयमितिसत्यंजन्मसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। एवम्रप्रणिदानेत्यादौनेर्गदेतिणत्वंभवत्येवेत्यन्ये ॥ २८९

ननुनण्किन्नस्यस्कुरितिवक्तव्येष्वक्सूत्रकरणेनैवविकल्पलाभेवेतिकथंनयोगविभागेनऋलिनिस्कुत्वार्थंकृतेनचमहाप्राणत्वान् द्योतआह।किंचेतिरवःस्यादिति।अघोषमहाप्राण
रुपप्रयत्नान्तरस्याद्रितिभावः।जातस्यकुत्वस्यासिद्धत्वादित्यपिवोद्यम्।तद्वाच्येति।अस्यतिवक्तीतिसूत्रेस्तिग्रहणमात्मनेपदार्थंपुषादित्वादङ्सिद्धेरितिभाव्येउक्तमितिभावः।लुडि-चाङ्-
उक्तमपदीत्यर्थइति।नन्वान्तरेविभाषितशब्दस्योभयपदिषुप्रसिद्धेरितिभावः।एक इति।चन्द्रगोमिप्रभृतयइत्यर्थः।सुप्।तस्यालमेषासुधितस्यनृप्रैइत्यादिप्रयोगाणाङ्गिंटच्छतिक
मितिविशुसंराट्दिर्निष्ठतिःसिधित्वासेधित्वाभिधा।उदितोवेतिवेट्।इट्पक्षेरलोन्त्यपदादितिकित्त्वविकल्पः।दीर्घानुबन्धपाठंदूषयति।ऊदित्याठदितिअनुदात्तेषुपाठस्यैवैयर्थ्यापे
तेरितिभावः।रधहिंसायाम् । ।रद्धीतीतिपचतीत्यर्थः।अरधदितिप्राचोयन्येअरन्धदितिनुमनुषक्तंपठन्तेतत्प्रामादिकम्।नलोपस्यावश्यकत्वादितिभावः।णश्अनंरेतिवत्तुप्राचा
प्रनड्-भेसुदाहृतंतदप्राणिनीयमित्युपेक्षितम्।नहिनशेर्वेतिकुत्वमिहलभ्यतेपदान्तेएवतद्विधानात्।किंचकुत्वेनस्वःस्यात्।तथापिह्रषन्तत्वाभावान्नयोर्धत्वंदुर्लभमेवानष्टंनष्टमि
त्यादिप्रयोगाश्चलोकवेदप्रसिद्धाविरुद्धेरन्निति।भाव्यः।पुषादपस्फेतिकेचित्तुदंरलकारंरधादीन्नाम्नियपुषादीनामपिसमाम्नायमितिव्याचक्षतेतद्वाच्यंकेयटविरोधादुपेक्ष्यमितिंकः।भ्रु
मुअनच।शेषमितिश्यनिदीर्घेलुडि-अङ्-चविशेषउक्तस्ततोन्यदित्यर्थः।चस्नण्वेति।म्वोश्चेतिनत्वेकृतेणत्वम्।देवरुतंश्लोकार्द्धमुदाहरति।अपितः क्ष्म्यतेः क्षान्तिरिति॥इतिदिवादयः
॥वृञ्वरणे॥वभूथ।विद्मातमुतंयतअवभूथ।मेनान्तरिक्षमुर्वातनजगृभ्मातेदक्षिणमिन्द्रहस्तम्।यस्यमदेअपगोत्रावर्धीअवारीदितिअवारिणम्।अवारिषुः।वृतोवेतिदीर्घस्यसिचि
परस्मैपदेषुदितिनिषेधः।हेरचडि।अचईतितिगम्।अजीहयत्।यद्यपिण्यन्तस्यधात्वन्तरत्वादवयवस्यत्वभ्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावात्त्रिरेवेहनास्ति।तथापिण्यधिकस्यापिकुत्वंभवती
तिज्ञापनार्थमिदन्नेनजिघ्रापयिषतीतिसिद्धम्।णोहिम्स्तनयित्नुप्राचादिवादावुपन्यस्तम्।ईहेतूचितमकर्मकस्यैवदिवादित्वमितिराधोःकर्मकादित्यत्रनिर्णीतत्वादितिभावः।जिरपाशूले
नधृषीतिप्रगल्भतेशूलधृक्शूलधृषौदग्रिमितिक्तिवादिसूत्रेणकिनोविधानादन्यत्रापिपदान्तविषयेकुत्वम्।तृपप्रीणनइत्येकइतिसेटूः।अनुदात्तेषुश्यनानिर्देशात्।इतिस्वादयः ॥ ॥ राम·
विरोषउक्तइतिपाठः॥इतिदिवादयः॥अभ्यासनिमित्तेति।अभ्यासस्थिप्रत्ययपरःप्रत्ययोःप्रत्ययपरत्वेसतीत्यर्थः।यत्रैकपन्नत्रेवास्यप्रवृत्तिरितिभावः।अकर्मकस्यैवेति।हिंसातुश्रमणवियोगानुकूलव्यापारत्वात्सक २९०
र्मिकेतिभावः।नचकर्मकर्त्तरिलकारभवः।कर्मकर्त्तृक्रियायांलेलस्योचित्येःपिदिवादयोनैवित्यात्।अन्यथातद्विषयप्रश्नान्तरणामपितत्रतत्रलेखापत्तिरितिदिक्॥ इतिस्वादयः ॥ ॥

स्थानिदेशएवेति।नस्यैवोपस्थितत्वादितिभावः।तदाहदेशेत्यादि।भारद्वाजीमास्त्विति।अत्रारुचिवीजन्तुशवादेशः।श्यनाद्यदृतिभाष्योक्तपक्षेऽनुनासिकयोर्निवृत्तेरियङोपधयोर्निवृत्तिसिद्धौलोप
पदान्तवृत्तिर्व्यर्थागौरवावहाचेति।अमरन्यनेतिरसदृतिपक्षेऽपिनवृद्धनयनाहः।सङ्घातस्यस्थेति।समुदायस्यस्थानित्वेननिर्देशादलोन्त्यस्येतिनानवक्तव्यदृति।ऋकारविकल्पस्तुवभर्जवभर्जेत्यादौ
भ्रस्जोरित्यपपाठः।भ्रष्टःभ्रष्टवानित्यत्रनिष्ठायामोदितश्चेतिनत्वप्रसङ्गस्तुस्थानषष्ठीपक्षे नहिप्रसङ्गेनोपपदयोःप्रसङ्गेमप्रयुज्यतेरोपधेनप्रयुज्यतेदृत्यर्थः।प्रयुज्यमानोरूमित्वादन्यादृवः
परस्कंयस्महिदेशान्तरेनास्तिविधानंसस्थानिदेशएवेत्युचितम।देशविशेषेएवस्थानिनःप्रमक्तत्वेनोपस्थितंपरित्यज्यानुपस्थितकल्पनायोगात्।दृहनुमिलेनन्यायोवाद्यते।स्थानषष्ठीनिर्दृ
शतामर्थ्यासुदेशान्तरेप्रयुज्यमानोपिरोपधेभिर्वर्तयतितदिहरमभादेशत्वागमत्वेदृअपीष्टेयथाक्रमःप्रसयत्वागमत्वेदृतिस्थितम।भारद्वाजीमास्तुपठन्ति।भ्रस्जोरोपधयोर्लोपआग
मोरम्विधीयतेदृति।अस्यार्थः।मनःकिंचीत्यतोलोपग्रहणमनुवर्तनेनारमानुआगमएवेतिभत्रहरदत्तः।भ्रस्जोरमरन्यतस्यामित्येवमत्रमस्तु।रसदृतिमःसंघातस्यसम्बन्धदृत्यादेशः
स्यादित्यर्थः।तत्राङ्किनिगुणेष्वतेर्भजनमित्यादिसिद्धयतिऋकारोभावपक्षेभज्जनमित्यादि।किंदितितुऋकारपक्षेभृष्टिरित्यादितद्भावेसंप्रसारणेनदेवम्पंचाङ्गयवृत्तिवि
धेयानवक्तव्योभवतीतिमहल्लाघवम।किंच।यथान्यासेवरीभृज्यतेदृत्यत्रवीकोरेफस्यनिवृत्तिवारयितुमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यदृदानीन्तुतदपिमास्वित्यपरंलाघवम।तथातुन
क्तमित्येतावन्मात्रंन्तुहरदत्तीयम।नचात्रत्यभाष्यमिस्त्रिपर्यालोचनविरहप्रयुक्तम।तथाहि।रसक्रवेदपिल्लिट्सन्लिङ्सिद्धचङ्परणिस्नुतेदेषोभ्र
स्जोर्भृजौचैवंदोषोयङ्लुकिचाभिक्रःरसाभ्यासस्यहिभृजभावेभवेद्धलोर्विधिर्यथादित्वेपुनर्नलभ्येतस्थानिवत्वाद्धेरिवरसस्तस्मादस्तुयथान्यासंस्वातन्त्र्येस्तुरसोरिति।अपि
तोगूढोभिसन्धिःरसक्रभावेपञ्चदोषाः।अपिल्लिटिवभर्जेतुःबभर्जुरित्यादिष्यते।बभृजतुर्बभृजुरित्यादिस्यात्।सनीवन्तेतादृङ्कित्यादिभर्ज्जतीत्यादीष्यते।विभृस्तीत्यादिस्था
त्।हलन्ताच्चेतिसनःकित्वात्लिङ्सिचोलङ्।अभर्क्षीत्।अभर्क्षीत्यादीष्यते ॥ ॐ चरितार्थदृनिभावःदृत्यादिस्यादिति।ऋभावेसंयोगात्परत्वेनाकित्वात्।सनःकित्वादिति।दकमसंयोगहलःपरत्वाभावेनाकित्वात्कथंसंप्रसारणप्राप्तिरितिभावः।सं
प्रसारणस्यतुनात्रप्राप्तिःसंयोगात्परत्वेनाकित्वात्।सनःकित्वादिति।दकमसंयोगहलःपरत्वाभावेनाकित्वात्कथंसंप्रसारणप्राप्तिरितिभावः ॥

व्याख्यानमेवेति।कुटादिसाहचर्यात्श्रूयमाणविकरणस्यैवग्रहणमितिव्याख्यानमितिभावः।नेदंप्रवर्त्तनदृति।अतएवलिट्यभ्याससेविसूत्रेःस्यवर्त्तिकस्यप्रथमोयस्यैवनिङ्निवहायकृदन्तेउदाहृतभा
ष्ये।वार्त्तिकंप्रवर्त्तनामितिव्याचेःकुटादित्वंवक्तव्यंकिंप्रयोजनमञ्णितिसंप्रसारणार्थमितिभाष्यसन्दर्भविरोधस्तदनुवादेनप्रदत्तावित्तिवोद्यम्।किंचलटीत्याःविधेयस्यकुटादिस्थवचनशतेनापिनि
र्देशेनविजदृट्।दृहरदिर्यस्येतिसूत्रान्मण्डूकप्लुत्यायस्यादिरित्यनुवर्त्तते।तेनेडादिःप्रत्ययोलभ्यते।ननूत्तमैकवचनमेवतथाहिसतिविजिधीषे त्वमेवस्यात्।ओविजीभयचलनयोरित्यथमेवगृह्यते।
ननुएवम्भावार्थइरिन्।तस्यानिङ्क्त्वादितिहरदत्तादयः।नचक्रादिनियमात्लिटीट्संभवत्येवेतिवाच्यम्।तत्रकिलेनगतार्थत्वादितिभावः।वस्तुतस्तुनेदंयुक्तम्।विवेजिधेतिथसीट्संभवात्।तत्र
चपित्वेनकिलाभावात्।नचपूर्वसूत्रेकुटादीनांप्रक्रान्तत्वात्तदादेरेवग्रहणंनजुहोत्यादेरितिवाच्यम्।रुधादावपिङित्त्वादुदाहरिष्यमाणत्वात्।तत्र
तस्मादिहनुदादिरुभ्वादीर्ग्रहणेजुहोत्यादेश्चाग्रहेव्याख्यानमेवशरणम्।अत्रप्राचांमतेहूर्दृतिव्याख्यातम्।तन्निष्फलत्वान्निर्मूलत्वाच्चोपेक्षितम्।नह्यस्यभावर्त्त्यसंभवतिनवारन्तिकारेरञ्णि
दित्यनुवर्त्तिनम्।व्यचव्याजीपर्यदासेनेति।प्रसज्यप्रतिषेधेहिवाक्यभेदोःसमर्थसमासश्चप्रसज्येतेतिभावः।तस्मात्तत्रसिचीइत्सनन्तासिप्रभृतिषुनेदंप्रवर्त्तते।एतच्चहरदनमाधवादिग्रन्थेस्पष्टम्।
यत्तुप्राचार्यैर्विधीदित्यादिसिजादीनांडित्त्वंसीकृत्योदाहृतन्तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्।यत्तुवदन्ति।कानन्त्रेयचेःकुटादिषुपठितत्वात्तिङ्कृटादित्वमनूद्यासिनिषेधमात्रमनेनक्रियते।लाघ
वात्।एवञ्चविधेयभेदाभावेकवाक्यभेदः।तस्मान्माधवादिग्रन्थएवासङ्गतदृति।अत्रेदंवक्तव्यम्।कानत्रेकुटादिषुपाठेपिपाणिनीयेतदभावःस्पष्टएव।तथाचकथन्तदनुवादेनवार्त्तिकंप्रव
र्त्तताम्।एवञ्चाप्राप्तंकुटादित्वंविधीयतदृतिहरदत्तोक्तिस्तदनुवादिनीमाधवोक्तिश्चनिरवकाशैव।असमर्थसमासस्तुदुरुद्धरदूरुक्तमेव।तस्माद्व्याकरणमेवगृहीतुमुचितम्।नलर्बाचीनेषुपक्षपातो
युक्तदृतिदिक्।उच्छिउञ्छेःउञ्छीविवासेइमौभ्वादिगणेपठितौ।दृहपाठस्तुउच्छतीउञ्छतीत्यत्राञ्छेर्नद्यांरिनुम्विकल्पार्थः।पूर्वेपाठस्तुस्वरार्थः।तथाहिउञ्छतिउञ्छतीत्यादौष्टिदूचनेश्
प्रियादीर्नांपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तंपदंशेषप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तमिति ॥ ॐ ह्रुमशक्यतथाऽनसीत्यंशेवैयर्थ्यन्तन्नयुक्तङित्त्वनिषेधेतुअचेर्ङित्वमनसीत्येववदेदित्यपिवोद्यम्।पि
दूचनेदृतिनमादेरप्युपलक्षणम्।अदुपदेशायःपरत्वेननेषामप्यनुदात्तत्वेननत्रापिस्वरेविशेषादित्याहुः।मध्योदात्तमिति।अन्यत्रविकरणेभ्यदृतिनिषेधस्तुसार्वधातुकस्वरापेक्षयाविकरणस्वरस्यव

मानत्वादिति। नचवार्णपरिभाषयागुणेनुकोः प्राप्तिरितिवाच्यम्। च्छ्वोरितिसूत्रेशेनतुग्विषयेवार्णादाङ्मित्यस्यानाश्रयणात्। सुप्रसिद्धत्वादिति। बहुशोव्यवहारेणक्रियासामान्यवा
चिलेनचसुप्रसिद्धत्वादित्यर्थः। अनयवनाक्षणिकस्यसानुबन्धकस्यचकारस्यप्रसक्तेरेवग्रहणमितिभावः। प्रत्याख्यानादिति। यस्माकारोच्चारणंविनानसिद्धिस्तत्रतत्सामर्थ्यात्तत्कल्पनसं
द्विहल्ग्रहणेस्वेति। नचोपलक्षणत्वेमानाभावः। अदुपधस्यचेदञ्चेतेरेवेतिनियममाश्रित्यद्विहल्ग्रहणंप्रत्याचक्षाणस्यभाष्यकारस्यैवतत्रमानत्वात्। लोभिताःलोब्धेति। तीषस
हेतिवेट्। कुरशब्दे। करोतेरेवेति। सुप्रसिद्धत्वात्। यथागोशब्दस्यानेकार्थत्वेव्यर्थप्रकरणादिविशेषंविनास्वर्गवज्रादयोनगृह्यन्तेतथाकुरतीरमितिभावः। मुरसंवेष्टने। दृगुपधलक्षणः
कः। सुरोदेत्यः। मुरारिर्विष्णुः। घुरपक्षेत्वादचि। चोरः। रूहून्योढ्यादिरिति। उहरस्तहस्यनमिन्द्रेतिप्रयोगात्। दृषद्च्छायाम्। केचिदुदितंपठन्ति। तत्कलन्तुद्विकल्पेच्छ्विधौचसानुबन्ध
सैवपाठाद्वादिकःकैयादिकयोस्तन्निवृत्तिरित्याहुः। अनुदित्पाठस्तुभाष्यवार्तिकसंमतदृनिक्ष्यादौस्फुटीभविष्यति। तिलस्नेहने। तिलति। कप्रत्ययेतिलः। तेलतीतिगतौषपि। चिलुवस
ने। पचादित्वादचि। चेलम्। चेलतीतिशपि। विलसंवरणे। दन्त्योढ्यादिरिति। आविलमितिदर्शनात्। शिलपिलउञ्छे। आद्यस्तालव्यादिः। द्वितीयोमूर्द्धन्यादिः। मिलश्लेषणे। अयंस्वरितेत्व
पिपठिष्यते। दृहपाठस्तुकर्णगेपिफलेपरस्यैवपदार्थः। लिखअक्षरविन्यासेनम्विता। लेखिष्यतीत्यादि। कथंनहिलिखितुंस्वयमेवलिखिष्यतेदृतिप्रमादएवायम्। सञ्ज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत
यावाममाधेयम्। यत्तुकेचित्। गाङ्कुटादिभ्यइत्यत्रकुटस्यादिःकुटादिः। कुटआदिर्यस्यसिनितत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषमाश्रित्यसमाद्धुस्तन्त्रालेखितेत्यादौगुणनिषेधापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। वृत्ति
कारहरदत्तादिविरोधात्। अथाचतुष्टाच्चकृनिषानेलखनेदृनिमोत्रप्रयोगविरोधाच्चेत्यास्तान्तावत्। कथंलिखापयति। अत्रात्रेपः। लेखनंलिखः। षष्ठ्यर्थेकः। तमाचष्टइतिणिच्। आयुको दीर्घोच्चारण
सामर्थ्यादत्रापिप्रवृत्तिरिति। एतच्चभाष्यविरुद्धम्। भाष्येआकारस्यप्रत्याख्यानात्। तस्मादित्थंसमाधेयम्। आपनमापःस्तमाप्निः आप्नोतेर्घञ्। लिखस्यआयोलिखायः। तङ्। रोतीति। णूस्तवने।
परिणूतेत्यादिभागयतम्। अत्रआर्षोदीर्घदृनिश्रीधरोक्तिस्तुएनद्वान्वदर्शनप्रयुक्तत्वादुपेक्ष्येतिभावः। मृङ्। ङित्त्वंस्वरार्थम्। तथाहि। माङ्हिंसनेत्यत्रसार्वधातुकानुदात्तलेरुतेधातुरुदात्तः। सि
च्लोपस्यपूर्वत्रासिद्धत्वन्तुनाङित्त्वसामर्थ्यादेवेत्यन्यत्रविस्तरः ॥ ७ ॥ भवेत्यत्रतत्कल्पनेनमानमित्यपिवोद्यम्। ननुमास्तनियमत्वंविधित्वमेवास्तु। किङ्। त्वेनेत्यतआह। ङित्त्वमिति। सामर्थ्यादेवेति।

आयप्रत्ययान्तादपीति।नचण्यन्तादपिस्यादवर्णाद्धातोरयप्रत्ययान्तेचार्थिनार्थेनान्यत्रतत्कल्पनेमानाभावात्।शीघ्रोपस्थितिकत्वेनविच्छिशब्दमुच्चार्यविहितप्रत्ययान्तस्यैवविच्छिशब्देन
तुदादिभ्यइतिसूत्रेग्रहणाच्चेतिभावः।तेषांमतेइति।अत्रारुचिबीजन्तुअबाधेनोपपत्तौनाथकल्पनस्यान्याय्यत्वम्॥इतितुदादयः॥नविरुद्ध्यतइति।प्रत्ययइत्यधिकारादितिभावः।अतएवशबादे
शः।एवनादयइतिभाष्यंसङ्गच्छते।प्रत्यमत्वेपितस्मिन्नाङ्गलक्षणेअवयवमुद्दिश्याऽविधानात्तेनभनक्तीत्यादौनदीर्घः।इत्यञ्जोनि।श्रवणार्थस्तुनानृणहइत्यादिनिर्देशात्।विशेषणार्थमिति।अन्य
रिपिगतौ।लघूपधगुणमाशङ्क्याह।अन्तरङ्गत्वादिति।रिधातोःशप्रत्ययेसतिविकरणविशिष्टस्याङ्गत्वाल्लघूपधत्वंएवंविधातोरपिवेद्यम्।प्रच्छकीप्सायाम्।इच्छाभिदादेराकृतिगणत्वादङ्
इत्यत्रेषः।तत्करोतीतिणिच्।ननोण्वुल्।एवञ्चवक्तारंइच्छकंश्रोतृनितिप्रसिद्धपाठोपिनिर्दोषःप्रच्छकमितिपाठस्तुसुलभएवाकिरादयोरुनादिभ्यः।एतेचभूषाकर्मकिरादिसनामिनिवक्ष्यमा
णेउपयोक्ष्यन्ते।ससर्जिथेति।विभाषासृजिदृशोरितिथलिवेट्।विच्छगतौ।तुदादिपाठसामर्थ्यात् आयप्रत्ययान्तादपिशानचुशप्।तेनविच्छायतिविच्छायन्तीतिनुम्वि
कल्पः। केचित्तुतुदादिपाठसामर्थ्यादायंप्रत्ययस्यैवपार्श्विकत्वंवदन्तोविच्छतीतिविकल्पमुदाजह्रुस्तेषांमतेतुदादिपाठस्यकेवलेचरितार्थत्वा
दायप्रत्ययान्ताच्छबेव।तेनविच्छायन्तीतिनित्यमेवनुम्।चिचस्करणेकेविदिरितंपठन्तितत्सामादिकम्।फलाभावात्।दीपनायामपीति।नक्षत्रेभिःपितरोद्या
मपिंशन्तिल्यादौदीप्त्यर्थावगतेःस्पष्टत्वान्नैवाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वाच्चेतिभावः॥इतितुदादयः॥रुधादिभ्यश्नम्।श्नमोमित्यादागमत्वेपिप्रत्ययसञ्ज्ञानविरुद्ध्यते । न
-त्वित्यादिनानुवर्त्तते।नचैवन्तृणहानीत्यादावतिव्याप्तिः।अचिनेत्यनुवर्त्तनात्।इतिरुधादयः।षणहिंसायाम्।षिणुच।ट्वोयेतौदन्त्याच्चोणत्वंतुलाषणिकत्वेनषड्लुकिच एत्तिचेत्सिनीत्यत्र
नश्चेत्यनुसारःसिद्धति।संपर्युपेभ्यइतिवृत्तिकारोक्तंपाठमुपेत्यभाष्यवार्त्तिकानुसारेणाहासंपरिभामिति॥इतितनादयः॥ॐ आयलाभेत्यत्रापिनदीपतिः।मिदेर्ग्यादिनिर्वेकवाक्यतयासबद्धा
तेरुधादिभ्योरुधादीनामन्यादचःपरोनिन्श्नम्प्रत्ययइत्यर्थः।परश्चेत्यस्यानुमित्यसामर्थ्याद्वाधः।शेमुचादीनामित्यादाविवयस्यविहितमन्यस्यान्यावयवइतितत्रसम्बध्यते।योयत्रादिर्निर्वेद्यम्।अनुवर्त्तनादि
ति।इदंप्रत्ययलोपेदृतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्॥इतिरुधादयः॥भाष्येति।संपरिभ्योभूषणसमवाययोःकरोतावित्यनउत्सार्वधातुकेइतिसूत्रेभाष्यादितिभावः॥इतितनादयः॥

दृत्यादावपीति। किंचनदिशिष्टस्यानुकरणेधातुनिर्देशाभावेनतिपोनापत्तेरित्यपिशब्दः। स्नुविशिष्टेपीति। ननुवेःस्कञ्चेरितिवक्तव्येस्कभ्नातेरित्युक्तिरश्नोतेश्चेतिवदन्यविकरणधातुव्यावर्त्यत्वरुचेराह। उदाहृतञ्चेति। एवञ्चान्यान्यादयोविकरणनिर्देशोदृष्टार्थएवेतिभावः। तथाचमाधवेनेति। अतएवहलःश्नदृतिसूत्रेश्नाग्रहणञ्चरितार्थम्। अन्यथास्नम्नुस्नुस्कनृस्कु स्नुभ्यःनुश्नाक्र्यादिभ्यःहलःशानभावित्येवकुर्यात्तत्रश्नसंभवानुवृत्याक्र्यादिभ्यदृत्यत्रस्नेत्यनुवृत्याहलदृत्यत्रस्न्यादिभ्यदृत्यनुवृत्याप्रत्ययान्तरविधानेनसिद्धेः। ममतुतथाच्यासे स्नन्भ्यादिभ्यःसौत्रेभ्यःशानजनापत्तेर्नतथान्यासः। एकक्रियः। स्नन्भ्यादीनामप्यनुवृत्तौश्नोरपिविषयेतदापत्तिरितिदिक्। अत्रोभयत्रापिलक्ष्यनिर्णयोबहुदर्शिभिः कार्यइत्यलम्। अथ्रा एवंस्नुस्नेति। आत्मनेपदेदृनिभावः। स्नम्नुस्नुभ्यः कारोषधः। विष्टम्भ्नोतीति। स्नञ्चेरितिषः। वःस्कभ्नातेर्नित्यम्। विष्कभ्नोतीति। यत्तुप्राचोक्तंस्कभ्नातेरित्युक्तेःस्कभ्नोतेर्नेतितदप्रामा णिकमितिभावः। तथाहि। स्कभ्नातेरित्यत्रयदिश्नाप्रत्ययविशिष्टरूपंविवक्षितन्तर्हिविष्कभ्नातीतिस्यात्। अथधातुमात्रंविवक्षितन्तर्हिस्नुविशिष्टेपितस्मिंश्च वि तन्यमेवबलेनोदाहृतञ्चतत्रापिषत्वंमाधवादिभिरितिदिक्। हलःश्नः। यत्तुप्राचोग्रन्थंन्याचख्याणैः सौत्रेभ्यःशानच्नास्तीत्युक्त्वेस्यत्तभीहीत्युदाहृतन्तद्यद्यपिप्राचोग्र न्थस्यानुगुणंप्राचाहलः श्नदृतिसूत्रस्थंगृहीतावुपन्यासात् अन्यथाप्रथमोपस्थितान्स्नम्नुप्रभृतीनुपेक्ष्यतावदूरगमनायोगात्। तथाप्यनाकरत्वात्तदुपेक्ष्यम्। तथाचमा धवेनस्नभानेत्युदाहृतम्। हलः। अङ्कावषधत्वंकिम्। निरुतन्दुरुतम्। अन्यावक्तव्याविति। तन्नान्तरोक्तौदृहाप्याश्रयणीयावित्यर्थः। संयुक्तहलमद्धास्नाद्यर्थेदृग्रहादि ताग्रहाप्राशौवचनम्। ग्रहोलिटि। एकाचः किम्। मङ्लुकिमाभूत्॥नचेष्टापत्तिः। आकारग्रन्थविरोधादिविस्पष्टीकरिष्यते। विहिवस्येतिकिंग्राहितम्। नचात्रणिलोपस्यस्था निवद्भावः। दीर्घविधौनन्निषेधात्। ग्रहीशीङेति। नलिङीतिदीर्घनिषेधोनेह। वृतदृत्यनुवृत्तेः॥ दृतिक्र्यादयः ॥ ७ ॥ शौवचनमिति। भाष्यानुकूलादिदमप्रमाणमितिमूलेहरदत्तादयः स्नम्नेनस्थितम्। आकरेतिहरदत्तेत्यर्थः। भाष्येतुनैतदृश्यते। स्थानिवद्भावदृतिपञ्चमीसमासेनतन्नास्तिः। एवञ्चग्रहेःपरत्वाभावेनविहितविशेषणाभावेपिनस्तिरितिभावः। दीर्घविधाविति। विष्णमुलोःकमेर्णिङितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्। त्रेयादिकदीर्घस्यापिनपदान्तसूत्रेग्रहणम्। वरेयलोपस्वरवर्जमित्यत्रदीर्घोपपलक्ष्यतदृतिमतेदृदम्॥ दृतिक्र्यादयः ॥

कउपयोगदृति।सन्वद्भावविषयेहिदीर्घोनतुतेनेतिभावः।विकल्पविषयदृति।सञ्ज्ञापूर्वकादत्वर्थः।स्थितमिति।दृढप्रयोगंदृष्ट्वासाधुत्वनिर्णयःकार्यदृतिभावः।पाठादिति।ऊदृदन्तैरितिवक्तु ध
बोधनायाःनुवादरूपमितिऋकारान्तत्वस्यसेट्कत्वेनिमित्तत्वाभावदृतिभावः।नित्यण्यन्तत्वमिति।नचऋरुहत्वमितिगुणप्रवृत्तयेऋतश्चेतिरुगाद्यप्रवृत्तयेक्रियमाणंदीर्घोचारणव्यर्थ
अचूचुरदिति।प्रसादकृतासन्वल्लघुनीतिसन्वद्भावदृत्युक्तम्।तत्रप्रकृतेकउपयोगदृतिसएवप्रष्टव्यः।सामान्यापेक्षमितिनन्वेवमार्धधातुकेतिव्यर्थमितिचेन्नैवम्।ज्ञापकसिद्धस्यासा
र्वत्रिकत्वात्।अन्यथासञ्ज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादिकल्पविधयःप्रायेणव्यर्थाःस्युरितिसर्वोपप्लवःस्यात्।एवञ्चात्रिण्यन्तेआर्धधातुकेवाविकल्पःअन्येषान्तुशिष्टप्रयोगाद्य
वस्थितदृत्यर्थः।कृतिकृतेति।तत्रैवन्यासकृताःनित्यण्यन्ताश्चुरादयतिसामान्याकारेणाभिधानाच्चेतिबोद्धव्यम्।नचैवमर्थमितिवाच्यंयद्यपिप्रथमपक्षेपिसार्थक्यमुपपादितंतथाप्यस्मिन्पक्षे
वैयर्थ्यंण्ड्वादिनेत्यर्थः।तच्चिन्त्यमित्यादि।अयंभावः।यत्रितन्त्रिमन्त्रिकुद्रयोर्हिसंयोगान्ताःतेषांनकारविशिष्टपाठेष्वनिदितामितिलोपोनलभ्यते।नकारस्यानुपधात्वात्।तत्कथन्तेषा
मिदंणिजभावंज्ञापयेत्।चिन्त्यादित्यादौणिजभावपक्षेनलोपव्यावृत्त्यासार्थकतांलभमानदृकारोणिजभावञ्ज्ञापयतीत्युचितम्।नचेहतथेतिस्फुटंवैषम्यम्।अतएवकविकल्पदृ
मे।यत्रितन्त्रिमन्त्रिकुद्रियोनित्यणिजन्ताएवोक्ताःदृतिओकारःदृदित्येकःदृतिलण्डयतिलण्डतीत्यस्मिन्यक्षेनिष्ठायांरूपेविवक्षेलड्नःअनुबन्धबलान्नेडित्येके।लण्डिनःअनु
बन्धबलादिड्भवधानेपिनत्वमित्यन्ये।ओदित्वमस्तिनवेतिपक्षद्वयमपिमाधवोपदेवादिग्रन्थेस्थितम्।ओदित्वपक्षेपिनिष्ठायामिडस्ति नवेतिमतद्वयम्।काव्यकामधेनौ
स्थितम्।पूपूरणे।तदीतिएतच्चश्रीभट्टादीनांमतंमाधवेनोपन्यस्तम्।नतिदृढोदृष्टममाधातुपाठकृतापाणिनिनाविशिष्यैवोदात्तानुदात्तानांपाठात्।नहिऋकारान्ताःसेट्कादृतितेन
परिभाषितम् येनेत्थंतत्स्याशयःकल्प्येत।अतएवकविकल्पदृमेपारयतेर्निर्ण्यन्तत्वमुक्तम्।उर्ऋत्।दृरभ्राणमिति।दीर्घोपधेउपधायाश्चेतिदृप्राप्तः।मृजेर्वृद्धिः।इतरेषामृवर्णोप
धानामरदृतिविवेकः।नन्विहहरिस्मनुखाद्यसमर्पकेणसावर्ण्यात्लृवर्णोपिगृह्यते।ऋदित्यनेननुभाव्यमानत्वान्नग्राह्यःतथाचअचीकृपदितिप्रसज्येतेतिचेत्मैवम् ॥
ज्ञापकमितिवाच्यम्।ऋकारान्तत्वप्रयुक्तकार्यविशिष्टरूपाणाञ्जौहोत्यादिकमादायसिद्धेर्ज्ञापितेपिचारितार्थ्यसंभवेनज्ञापकासंभवादितिभावः ॥

प्रवृत्तेरिति।ततः प्रवृत्तेऋकारेलल प्रवृत्त्येष्टसिद्धिरितिभावः।लृकारोपधएवेति।कृपणःकृपेत्यादौऋकारश्रवणन्तवलत्वाभाववद्भावकृल्केनसिद्धमितिभावः।स्यादेवोक्तदोषइति।नचतपर
सूत्रेःप्रत्ययदृत्यस्यासंबन्धेनभाव्यमानेनऋकारेणापिलकारग्रहणसत्वादन्तरतमपरिभाषयालकारस्यलकारेणेष्टसिद्धिःनपरत्वंहिलकारस्यदीर्घऋकारस्यचस्थानित्वेसार्थकमितियाहकस्
त्रेपरेणाण्ग्रहणेःस्यतपरत्वस्यज्ञापकतापिभाष्योक्तायुक्तेतिवाच्यम्।उर्ऋदित्यनेनानन्तरस्येतिन्यायेनाचीकृनदित्यादावित्वबाध नापत्तेःऋदुपधत्वेतूर्ऋदित्यत्रलृकारग्रहणेफलाभावेनदीर्घय
रत्वर्थतेवतपरत्वंस्ववक्तव्येतितत्सामर्थ्याद्वाद्यसामान्यचिन्तामणित्यास्यसर्वबाधकत्वस्वीकारदृत्यदोषोन्मूलादिभ्योनुकरणेभ्योणिचतुनाऽनभिधानात्।धनिनऋदमसुंऋकारेपधंब्रुवतापाणिनि
लत्वस्यासिद्धत्वेनपूर्वमेवऽरंवापित्वाऽर्ऋदित्यस्यप्रवृत्तेः।यदिपरंकृपूसामर्थ्यदृतिलृकारोपधएवपठ्येत।तदास्यादेवोक्तदोषः।स्तेनचलीकृप्यतेदृत्यादौरीगागमादेर्लसार्थंकृ पोरो
लदृतिसूत्रमस्तुनाम।धातुस्तुलृकारोपधएवपठ्यताम्।एवंहिप्रक्रियालाघवंलभ्यते।ऋकारैकदेशस्यलकारैकदेशदृतिव्याख्यानेऽशोपिनभवतीत्युत्वेऽपिपरास्ता।अचीकृपदित्यत्रउ
क्तदोषस्यधौव्यात्।एतच्चसर्वंकैयटेस्पष्टम्।ष्ठापयतदृतिअस्तुनेहभवतिनित्यं स्मयतेरितिनिर्देशात्।हेतुमण्णावेवतद्विधानात्।शुल्वमाने।पवर्गतृतीयान्तोयमितिवोपदेकः।तथाचप्रयु
ञ्जनेशुल्वसूत्रमितिःचुटच्छेदनेःचोटयतिःचुटतीतिशेगतम्।वृजमार्ग।वाजयतिःमार्गयतिःव्रजेत्येके।व्राजयतिःकेचित्तुमार्गेतिनधात्वन्तरङ्किन्तुमार्गसंस्कारोधात्वर्थदृत्याहुः।मृग
अन्वेषणदृतिकथादौ।मार्गअन्वेषणदृतियुजादौत्सृजिरुच्छूजीवने।सृज्जयतिःसृज्जति।तपमिच्च।अयज्ञानदृति।प्रतिपत्तिश्चेतनाःप्रच्छ्रीप्सायामित्यादौतथादर्शनात्।
ज्ञापनेचेति।ष्ठाघ्रुड्रुङ्सूत्रेशीघ्रमानोबोधयितुमिच्छमाणदृतिव्याख्यानात्।यमचपरिवेषणे।परिवेषणमिहेति।चन्द्रस्यपरिवेषदृत्यादौतथाप्रसिद्धेः।नत्विति।तुन्नघटादित्वादेव
सिद्धेरितिभावः॥७॥ नेतिनात्यर्थात्।स्मयतेरितिनिर्देशादिति।शपानिर्देशेनतत्प्रकृतिभूतस्मिधातोरेवग्रहणमितिभावः।युन्यन्तरमाह।हेतुमण्णावेवेति।स्मयतेरितिसूत्रेहेतुभयदृत्यनुव
र्त्ततेभयदृतिधात्वर्थोपलक्षणमेवञ्चप्रत्यासत्त्याहेतुव्यापारवाचकणिच्येवप्रवृत्तिरितिभावः।चन्द्रस्येति।अण्यन्तात्परिविषेर्ल्युटिवेष्टनम्भोजनाचतदर्थः।भोजनाचभुज्यनुकूलःपात्रेऽनीयव.
स्तुप्रक्षेपः।ण्यन्ताल्ल्युटिवेष्टनार्थदृतिवोद्यम्।घटादित्वादेवेति।भुज्यर्थयमधातोर्हेतुमण्णेघटादिपठित्तेनऋसुरञ्जोमन्ताश्चेत्यनेननरूपसिद्धिः।यमोपरिवेषणदृतिनिषेधस्तुभोजनार्थत्वादिति

अयन्दिवादाविति।वाआशेत्यनेनस्नः सत्वात्तत्फलताभेनदिवादाविसुक्तिर्धातुरत्यन्तरानुसारेणवा।आम्नस्यादिति।अचुकुस्मतेति चनस्यात्कुस्मयतइत्यत्रस्वरेविशेषश्चस्यादित्यपिबोद्धव्यम् ॥
दसदासिदर्शनदंशनयोरितिचौरादिकस्यत्यत्येनरूपभावः।धातूनामनेकार्थत्वाद्भिमतार्थलाभइतिव्याख्यातत्वादितिभावः।स्पश॥स्पाशयते।अयस्पशत।अत्मदृत्वरेत्यादि
नाभ्यासस्याकारः।इत्वापवादः।स्पशति।स्पशतेदृतितुस्पशबाधनस्पर्शनयोरितिभ्वादेर्ग्रहणम्।तर्जभर्त्सने।तर्जयते।भर्त्सयते।कथन्तर्हितर्जयन्निवकेतुभिरितिरघुकाव्यम्।भौवादि
कस्यतर्जतेर्हेतुमिचि।वस्लगर्त्थ।अर्दनंहिंसा।ब्रस्तेतिदन्त्योष्ठ्यादिः।कूणसङ्कोचे।दीर्घोपधोयंहृस्वोपधस्तुकथादौभविष्यति।शब्दोपकरणयोःकुणतीतिशेगतम्।भूण।भूणय
तभूणोर्भके गर्भश्च।यस्यपूजार्थम्।अर्चः।यर्चः।गूर।दीर्घोपधोयम्।गूर यते।हृस्वोपधस्तुदिवादौतुदादौच।किंचचुरदीरनीदिस्।इतरावादितौ।शामयतइति।आकुस्मीयत्वा
नङ्।कथन्तर्हिनिशामयतदुत्पत्तिमित्येतदनेनसिद्धमितिवदन्तीतिचेत्।स्वार्थण्यन्ताद्धेतुमण्णिचिदृतिगृह्यण।नचार्थासङ्गतिः।निरूनेप्रेषणाद्धातोः प्राक्तेर्थणिजुत्पत्तेरि
तिसिद्धान्तात्।लक्षयते।लक्षयतीतितुगतम्।कुत्सायाम्यासश्चन्येतियुच्।कुत्सनाःयूनश्चकुत्सायामितिनिर्देशादङ्।कुत्सा।नुदा।अयन्दिवादौतुदादौच।भलआभण्डने।आभण्ड
नंनिरूपणम्।पवर्गतृतीयादिरप्ययमितिदेवः।कृदृप्रतायने।कुदृपतेइतिसीरस्वामी।मैत्रेयादयस्तुकुरेतिपठित्वाकोटयतेइत्युदाहरन्ति।वञ्चुप्रलम्भने।वञ्चयतेःकाया
मिड्विकल्पार्थादुदित्करणात्णिजनित्यः।वञ्चति।वञ्चिता।ऊदित्वमितिकेचित्तन्मतेवङ्क्त्यपि।वञ्चित्वा।वचित्वा।वक्ता।वञ्चिलुञ्चत्यर्तिसेटः के ःकिलविकल्पनात्य
क्तेलोपः।दृडभावेतुनित्यम्।निश्चयंवक्तम्।वृषशकिवन्धने।केंशवस्वाम्यादिमतमाह।प्रजननसामर्थ्यमिति।मैत्रेयमतमाह।शक्तिसंबन्धइति।प्रातिपदिकमिति।स्मयतेःकुश
ब्दपूर्वादन्येभ्योपिदृश्यतइतिसूत्रेःन्येभ्योपिवक्ष्यमाणत्वात्। उपसर्गस्यधातुव्यवधानायोगात्। किंचकुस्मयाञ्चक्रइत्यात्मस्यात्।कणनिमीलने। काणः स्वभावादयमेकनेत्रनिमीलनवचनः।काण्या
दीनामिति।तेचहेतुमण्णेवक्ष्यन्ते।चटस्फुट।चाटयति।स्फोटयति।निषेधालिङ्गादिति ॥

विशब्दनार्थादिति।अन्यथेत्यादिः।भ्वादेस्तुनविशब्दनेवृत्तिः घृषिरविशब्दनइतितत्रपाठादितिभावः।क्वादिश्चेति।दृष्टव्यइतिशेषः।वस्नीमहीति।अभियुक्तप्रयोगादितिभावः।इदमेवे
विशब्दनार्थादस्मादनन्तरानिष्ठानास्तीतिकिं प्रतिषेधेनेतिभावः।लसशिल्पयोगेस्वामीतुशिल्पोपयोगइतिपठित्वालषे तिमूर्द्धन्यान्मङ्क्वि।चितठन्तीत्याहायतनिर्लस्वामीतुनि
कारस्थानेनिष्कारेतिपठित्वानिराकारःपूरिभवदित्याख्यत्।क्रियानिघण्टोक्तयत्नेप्रेषेनिराकारेयातयेदप्युयस्रुतावितिनिसोर्यं धान्यधनयोःप्रतिदाने।ऋणंनिर्यातयति
प्रतिदत्तेत्यर्थः।रकस्तगणकयतिलागर्पतिरकेशङ्कायाम्।लगेशङ्के इतिघटादौ।अञ्जुविशेषणे।विशेषणंव्याचष्टेनम्।वसस्नेहेत्यादि।अयंनिवासेभ्वादिः क्वादिश्चवस्त
इत्याच्छादने।वस्यतीतिस्तम्भने।वासउपसेवायामितिदीर्घोपधः कथादौ।कुपेश्चेति।क्षीरस्वामीतुकुपेस्तादर्थ्यइतिपठित्वातादर्थ्यइतिप्रस्तुतस्यभुवोर्थेमिश्रीकरणेअथ
वातच्छब्देनकुपिःपरामृश्यतेतस्ययोर्थःसामर्थ्यलक्षणःतस्मिन्निति।हेधाव्याख्यात्।खदिमभिव्यथेति।क्षीरस्वामीतुआङ्पूर्वात्खदेःसकर्मकाण्णिजितिव्याख्यत्।एतद्ध
हवोनादियन्ते।अकुस्मादिति।पूर्वसूत्राधृषादागवीदितिपरत्रचाङेगभिविद्ध्यर्थतायाःसर्वसंमतेनतन्मद्ध्यपतितेत्रापितथैवव्याख्यायाउचितत्वात्।पोषयतीति।शप्श्यन्
श्नासुपुष्टोगतः।घाटयतीति।अयंसङ्घातेगतः।पुनःपाठोर्थभेदात्।एकदेशिमतेनाह।लडितडनलचेति।लण्डयति।लण्डति।ताडयति।नाशयति।खादृस्येकेइति।अस्मि
न्तेपूर्वत्रापिआस्वादस्सकर्मकादितिदीर्घपाठोबोद्धव्यः।दीर्घस्यतिति।इदमेवदीर्घपाठस्यफलम्।ह्रस्वपाठेषुपधाह्रस्वाआस्वादयतीत्यादिरूपाणानुल्यत्वात्।सन्नन्ते
पिसिस्वादयिषतीतिरूपन्तुल्यमेवसःस्विदिस्वदिसहीनाञ्चेतिसूत्रेणाभ्यासेणःपरस्यसकारेनतुषत्वमितिवक्ष्यमाणत्वात्॥आस्वादीयास्मात्राः॥अथाधृषीयायु
जादयः।आधृषाद्वा।योग्यतावलाण्णिजितिसंबद्ध्यतेयुजेर्णिजभावेनिङ्क्तांस्पष्टयितुमुदाहरति।अयौक्षीदिति।षहमर्षणे।अस्येहपाठोवृत्तिकारादीनामनभिमतइतिदिवा
दौषहष्ठहचकर्मकइत्यत्रावाचोमेतिमाधवः।एतच्चप्राचीनस्वग्रन्थविरुद्धम्।तत्रहिस्वयमेवैतद्विपरीतंप्रतिपादितमितिसहृदयैराकलनीयम् ॥ ७७ ॥ति।षत्वाप्रवृत्तिरूपमित्यर्थः
सःस्विदीति।नचस्विदिसाहचर्येणास्यहेतुमण्णावेवप्रवृत्तिः।निरनुबन्धकपरिभाषयाःस्थापितत्रग्रहादितिभावः।णिशब्देनचणिमात्रग्रहणमितिबोद्धव्यम्।प्राचीनेति।दिवादिस्थेत्यर्थः ॥

भाष्यकारोक्तेरिति। नामतेरिति रूपासम्भवाच्चेति बोद्धव्यम्। लुकानिर्देशादिति। ख्यातिसाहचर्येणतथानिर्णयदृतिभावः। स्यादेवेति। वचिस्वपीतिसूत्रेतुस्वपिसाहचर्यसुम्विकरणपरिभाष्यं
ज्ञाप्यमानाद्वोभयोर्ग्रहणमितिभावः। मुख्यमतेदृति। निष्ठाशीङि-त्यत्रसाहचर्येणादितएवग्रहणमिति। ननूच्चारणार्थदृति। उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञेतिभाष्यसम्मतेपक्षेनापीत्संज्ञकदृतिअसे
ईरसेयेईरयतिईरतिअदादौईर्त्तेदृतिगतौकंपनेचगतः। लेतेति। विभाषालीयतेर्ङित्त्वात्तंनभवति। लिनातिलीयतेर्यकानिर्देशदृतिभाष्यकारोक्तेः। वरीतेति। वृतोवेतिवा
दीर्घः। वृषीष्ट। वरिषीष्ट। अवृत। अवरिष्टअवरीष्ट। लिङ्-सिचोरात्म-पदेषितिवेट्। लिडि-नलिटीतिदीर्घनिषेधः। आवारिष्टाम्। अवारिषुः। सिचिपरस्मैपदेषितिदीर्घनिषेधः।
मित्त्वमनिट्कतांस्पष्टयति। रक्तेति। अशिष्टदिति। कृसः यत्तुदेवेनसिचिदृदिअशेषीदित्युक्तन्तदस्मानिट्त्वादयुक्तमितिप्रामाणिकाः। तर्पितेति। सेट्। अनिट्सुस्यनानिर्देशात्।
कृदी। ईदित्त्वान्निष्ठायांनेट्। कृण्णः। कृण्वानाम्। ग्रन्थतीति। ग्रन्थाभीतिसन्दर्भेक्र्यादौगतम्। वदस्तदेशाच्चने। ववदतुरितियजादेस्तुऊदुपधेतिगतम्। वचतीति। अंदादौवक्तीति
गतम्। अवाक्षीदिति। अस्तिवक्तीत्यङ्-नलुकानिर्देशात्। वचिस्वपीतिसंप्रसारणन्तुकित्सुस्यादेवाऽउच्चात्। मुषनितिस्नामाम्। अयमदन्तदृतिबोपदेवः। तन्मार्धवादयोनम
न्यन्ते। ग्रहप्रहसने। शाकटायनस्त्वनिडित्याह। तन्मतेग्रष्टः। मुख्यमतेग्रषितः। एतुपश्चग्रन्थनदृतिनालमान्त्रैत्रेयादयः पठन्ति। दृत्याग्रषीत्। अग्रान्दृति। वक्ष्यमाणेषु
धातुषन्नोकारोविवक्षितोननूच्चारणार्थोनापीत्संज्ञकः। अत्रनासिक्यलाघवप्रतिज्ञानादित्यर्थः। मनुप्रसादकृतोक्तंधातुसूत्रमेतदिति। तन्मार्धातुपाठेअनुपलब्धेः वह्लिकारैरस्य
ष्टत्वाच्च। एतेनअदन्तत्वविधानार्थमिदमितिप्रत्युक्तम्। यदिकथिदुपलभ्येततथापुनरीत्याअनुवादस्यैवन्याय्यत्वात्। स्तनगदी। अनेकाज्त्वेनषोपदेशत्वाभावात्तंनातिस्त
नयिषतिकलगतौ। कलयति। कलतेदृतिणिगतम्। ततोहेतुमण्णौ। कालयति। सामासामयति। धात्वन्तरेणगतार्थत्वभ्रमंन्यायवर्त्तयितुमुदाहरति। असस्तामिति। पल्यूल। ना
स्यपल्यूलनेनवासः पल्यूलयेयुरितितैत्तिरीयाणांसंहिता। पल्यूलनंशोधनद्रव्यमितिभाष्यम्। ऊनपरि। अस्माण्णोचङि-नशब्दस्यहित्वमिष्टन्चदुर्लभम्॥ ॐ॥ व्याख्यानेन। लिट्
वदृतिनिर्देश्यम्। स्वोक्तव्याख्यानफलन्तुउच्चारणार्थानामित्संज्ञत्वबोधनमेव। धात्वन्तरेति। षान्तसामप्रयोगेदृश्यस्यस्थानेषामसान्तप्रयोगेदृतिपठन्तोमतेनेदम्। पल्यूलेति। द्यूतपिपर्वणीत्यत्रशोधन

न्यर्थएवस्यादितिउवर्णादेशलाभाभावेनतत्रतदःप्राप्तेरितिभावः।ननुपरिहारबलादेवोवर्णादेशदत्यर्थलाभस्तथाहिज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वेनयण्जीनांपरिनिष्ठितरूपेएवोवर्णादेशोत्र
र्णपरत्वस्यसंभवेनतद्ग्राह्यतस्तदर्थलाभदत्यरुचेराह।किंचलोपदृतिभाष्यस्थावर्णेत्यस्यतथालाक्षणिकतयाव्याख्यानेनमानमित्यपिबोद्यमानन्यभ्यासात्पूर्वसन्नियोगशिष्टन्यायेनलोपःप्रत्
यनुप्राचांकेविदेवमाहुरित्यादिनाउवर्णादेशएवस्थानिवत्तन्नान्यत्रेतिमतमुपन्यस्तमतत्रकेविदित्युक्तंयेवदुर्बलत्वंस्पष्टमवगम्यते ।तद्वीजन्तुभाष्यादिविरोधएव।तथाहि।अ
स्मिन्सेअचिकीर्णेहित्यादौस्थानिवत्प्रसङ्गएवनास्ति।उवर्णादेशलाभाभावात्।तथाचोत्तरभागेअवर्णाभावादितिभाष्यकारोक्तःपरिहारोव्यर्थएवस्यात्।किंच।लोपःपिबतेरितिसूत्रे
अपीपदित्यत्रपिबतेर्णौयुक्तेचङिउपधालोपेचतस्यस्थानिवत्त्वात्।पापएवद्स्यद्दिरुक्तिरितिवृत्तिग्रन्थोविरुद्धोगा।अपिचपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेकाशिकायांवहेःक्तान्तेणिचङि।औ
जहदित्युदाहृत्यक्तिन्नन्तस्तुभौनिरुदित्युक्त्वातत्रैवन्यासकृताणौकृतस्यदिलोपस्यस्थानिवद्भावदृतिन्यासग्रन्थस्तन्तदुभयंविरुद्धोगा।किंचशुकिकायुष्कजङ्घावस्यामिमानोजदत्तपे
तिवैपाप्रपदान्तिकमपिविरुद्धोगतिदिक्प्रदर्शनपरप्राचांग्रन्थेव्याचष्टेरुक्तङ्गशिकाकारमतमुदाहृत्यत्रिमुनिमतमुत्तरपक्षत्वेनाहकेविदेवमाहुरिति।एवंवक्ष्यमाणंकेविद्ग्रन्थतत्व
विदइत्यादिनासर्वंवैयाकरणग्रन्थंप्रदर्शनप्रसङ्गग्रन्थमूलकमितिमूलाशुद्धेरवोपेक्षणीयम्।तथाहिवोपदेवेनकाम्यकामधेनौअङ्घातोर्णिच्यन्तोपेचङिस्थानिवत्वात्
क्तशब्दस्यदित्वेअन्नकरितिरूपंनीयमानत्वेनोपन्यस्तमुनित्रयविरुद्धमितिदूषितम्।द्विर्वचनेचीतिहिपाणिनेःसूत्रमानच्चद्विर्वचनपरत्वस्याकात्यायनेनव्याख्यातमातथातु
ष्टवपितीत्यादावन्यत्रापिसेनैवगोःप्रयाणेतिज्ञापकबलेनपरिहृतापतञ्जलिनाचावर्णपरएवहलिस्थानिवत्त्वमित्यत्रेत्यादिग्रन्थोविरुद्धतामेवस्पष्टयन्नवदन्नुवर्णादेशस्यैवस्थानि
वद्भावोभिप्रेतः।किंचकात्यायनेनोक्तपूर्वविप्रतिषेधबलेनपरभाष्यसूत्रेणाप्यत्रयमर्थोलभ्यते।पाठदित्यत्रप्रकरणानेहिपूर्वविप्रतिषेधःपठ्यते ॥ ७ ॥तेःसाऽसङ्गतैवेत्यरुचेराह।अपिचेति।नन्वु
पूर्वैरितिग्रन्थोप्यसङ्गतोस्तित्यतआह।किंचशुकिकेतिग्रन्थपूर्वमासिद्धमित्यस्यप्रयोजनकथनपरमतत्रायेनिष्ठाकैलस्यासिद्धत्वादुदीचामातदितिविकल्पाभावःद्वितीयेनकोपधायाइतिपुंव
त्वनिषेधाभावःइदञ्चिन्त्यम्।कोपधप्रतिषेधेनेदितिग्रहणात्तृतीयेनिष्ठानत्वस्यासिद्धत्वान्नतोर्मस्यवत्वाभावःश्यामशब्दादिनत्वान्मतुप्अन्येकुहोश्चुरित्यस्यप्रवृत्तिःइतियदतोवर्णेति।

वार्त्तिकाशयमिति। यिमविषयतदित्यपर्यवचनावश्यकतोभयोरपिसमा। वार्त्तिकञ्चद्विर्वचनेचीत्यस्यानुमानिकस्यचखण्डनतात्पर्यकत्त्वविरुद्धंस्यात् तत्रातोलोपस्याऽगणनादितिभावः। ओदौतोरादेश्यस्येत्यत्रसमानाधिकरणबहुव्रीह्यङ्गीकारेचुस्नावयिषतीत्यादौदोषःस्यादतआह। ओदौतोरिति। इदञ्चवचनमुत्तरस्यातदर्थमुत्तरंपाठ्यन्तेनोदितिनापूर्वमितिबोद्धव्यम्। पक्षान्तर द्विर्वचनंयणयवापावादेशालोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यइति। तथाचदद्यत्रेत्यादौसावकाशोयण्चयनञ्जायकोलवनम्। लावकइत्यादौचायवावायावः। गोदः कम्बलःइत्यादावालोपः। शेषेषघ्नइत्यादावुपधालोपः। कारणाहारणेत्यादौणिलोपः। निपूर्त्तइत्यादावुक्तञ्चेत्येतानिवा। बिभिदतुरित्यादौसावकाशेनहित्वेनपूर्वविप्र तिषेधाद्धद्यन्तेनचकृतुरित्यादिसिद्धम्। एवञ्चद्विर्वचनेचीतिसूत्रंनार म्भणीयमितिवार्त्तिकाशयः। भाष्यकारस्त्वाह। उक्तरीत्याचक्रतुरित्यादिसिद्धयतु। चुस्नावयिषतीत्यादौत्वन्तरङ्गत्वाद्धद्यादौकृतेअभ्यासेदृत्वंस्यादेयेतानह्यन्तरङ्गेण सहविप्रतिषेधः। अतुल्यबलत्वात्। तथाचलयेत्यत्रवचनंकर्त्तव्यं। ओदौदादेश्यस्यचुटूत्वशरादेरभ्यासस्यातउद्भवतीति। ओदौतोरादेश्योयस्मिन्नङ्गेनस्योभ्यासः चुटूत्वश रादिस्तदवयवस्योत्यादित्यर्थः। चुस्नावयिषति। उड्डावयिषति। नुतावयिषति। ऊर्णुनावयिषति। गुशावयिषति। पुस्कारयिषतीत्यादि। एवञ्चसूत्रमतमेवप्रबलमि ति। एवंवदन्तोभाष्यकारस्यौदृदञ्चकृत्यादावभ्यासेऽकारोयदिसम्मतःस्यात्तर्हितदर्थंयत्नान्तरमास्थेयमितिवार्त्तिककारंप्रतिगौरवान्तरङ्गघनापाद्येतत्तस्मा दृत्वोपस्यस्थानिवत्त्वंभाष्यकाराणामनभिमतमितिनिर्णीयतेवामनादयस्तुमहाभाष्यविसंवादादुपेक्ष्याइति। एतच्चसर्वंबोपदेवग्रन्थपर्य्यालोचनयापर्य्यवस्यती तिसत्यमेवकिन्तुबोपदेवस्यैवेहमहान्प्रमादः नतुवामनादीनाम्। तथाहि। यत्तावदुक्तंअवर्णपरएवह लिस्थानिवत्त्वंवदताऽवर्णादेश्स्यैवतदभिप्रेतमिति। तन्न। आञ्चकदित्यादावपिहिरुक्तौप्रक्रियादशायामभ्यासोत्तरखण्डेऽवर्णस्यसुलभत्वात्। ननुनासौप्रयोगेसमवैतीतिचेत्किन्ततः। नहिप्रयोगसमवायित्वम् ॥ म्। वचनान्तरकरणरूपम्। भाष्यकाराणामिति। ज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वात्सूत्रकारस्याप्यसंमतमितिबोद्धव्यम् ॥

विशेषणंभाष्येदत्तमिति।अपूर्वेतद्ग्रहणेनुगौरवमितिभावः।ओःपुयण्ज्यपरेत्यत्रओरित्युक्तिस्तुसूत्रैकदेशग्रहणान्नाधिकेतिनतद्बलेनकुकल्पनाभिनिवेशःकार्यइतिबोद्धव्यम्।विशेषणादानेच
परिनिष्ठितरूपार्थशास्त्रारम्भेणतत्प्रत्यवर्णापरत्वमिवप्रक्रियादशायांशास्त्रप्रवृत्यातत्रत्यस्यापिग्रहीतुमौचित्येनवार्तिकेपुस्फारयिषतीतिसिद्धयेचुटुतुशरादित्वस्येत्वावर्णपरत्वस्याप्यनिम
तस्यैवग्रहीतुमौचित्येनचविनिगमनाविरहेणसर्वत्रप्रवृत्तिरित्याहःएवञ्चेति।षहवदिति।निन्यतुरित्यत्रसिद्धयेदयङ्पाठःकर्त्तव्योजग्लावित्यादिसिद्धयेवृद्धिपाठःकर्त्तव्यइत्येवंरूपादर्थः
अन्यानप्याहःनद्यथेति।आल्लोपादीनामितिषणोपिनित्यताबोद्धव्या।आरभणीयत्वादिति।दृष्टानिष्टविवेकसलक्षणेकचक्षुष्कैर्वचनमन्तरेणाज्ञातुमशक्यत्वादितिभावःसुतरामितिनित्यबाधाये
विशेषणंभाष्येदत्तम्।एवञ्चानुनाविषतीत्यादौद्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावेपिपश्चाद्भाविनन्तमाश्रित्यपथास्थानिवत्त्वादिकंप्रवर्त्ततेतथेहपश्चात्तद्विरहेपिप्रक्रियादशायान्तत्वा
दितिनकोपिदोषः।एतच्चसुब्भ्रातृवृन्दोकीर्तयतेर्धातुवृत्तौचमाधवग्रन्थेस्पष्टम्।यदप्युक्तंवार्तिकदूषणपरभाष्यस्वरसोत्रमानमिति।तदपिन।भाष्येहिदूषणदिङ्मात्रमुक्तम्।ननुदूष
णान्तरंनास्तीतिनतथाहि।बहवस्तत्रदोषाःनद्यथाविप्रतिषेधस्यवनावद्युक्तः।आल्लोपादीनांनित्यत्वात्द्वित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात्।किंचपूर्वंविप्रतिषेधेसर्वत्रवचनस्यारम्भ
णीयत्वाद्धेतुसुनरान्तयेतिकलाघवम्।अपिचक्रियमाणंवचनंनित्यानिवान्तरङ्गानपिबाधेत।ततश्चनिनवनीयिषतिदिद्वनीयिषतीत्यादावप्यभ्यासेउकारःश्रूयेत।यदितुओदो
देशस्येत्यादिवचनङ्ग्वात्देर्वान्तरङ्गाणामबाधेज्ञापकंबूयेतर्हिनदेववचनंनिनवनीयिषतीत्यादावपिप्रवर्त्तेतेतितद्दोषतादवस्थ्यम्।तद्वारणाययत्वान्तरमास्थेयम्।एवंस्थि
तेओजट्दित्यादावभ्यासेअकारादेशोविधेयःस्यादित्यपिवार्तिकमतेदूषणान्तरमस्तु।तस्मादित्थंवार्तिकंस्वयमूहनीयम्॥ऽत्यर्थः।एकाचःप्रथमस्येत्यादिसायेसद्धित्वापेक्षयायणादी
नामन्तरङ्गत्वात्तद्बाधेत्यपिबोद्धव्यम्।यत्वान्तरमिति।अभ्यासविशेषणंस्पष्टीनिपूरणीयम्।तेननिर्दिष्टपरिभाषयाःनेकव्यवधानेनदोषइतिभावः।किंचजोःसौत्रात्णिचिसनिलुडि-चजिजावषिषति
अजीजवदित्यत्रौदोदादेशस्येत्यनेनाभ्यासेयत्वापत्तिस्तदर्थमोःपुयणित्यत्रजग्रहणंकार्यम्।नचतत्रवचनेचकारएवपठनीयोनचुश्ब्दइतिवाच्यम्।गुङ्-घुङ्-भ्यांणिचिडि-सनिचाःजुगवदि
त्यादौदोषापत्तेः।किञ्चाभ्यासविशेषणेसनीतिकृतेपितुनाविषतीत्यादौचरितार्थेनतुष्टवषितीत्यादावनापत्तिः।षकारेणाधिकेनव्यवधानादितिबोद्धव्यम्।एवंस्थितइत्यादिदोषपरभाष्यस्यउपल

णिचइति।उपलक्षणमिदं।णिङोपिनेनासस्यदितिसिद्धम्।श्रोत्रियाः।यथाश्रुतग्रहिणः।अजन्तस्येति।जकारान्तस्यासञ्ज्ञकषण्पवर्गपरभिन्नस्येत्यर्थः।तत्रसन्यतद्स्यनेनेवशिद्देरितिभ
ओद्यौदादेशस्यचुदुतशरादेरभ्यासस्योत्वम्।ततःअल्लोपवनोर्णिचोन्।अल्लोपवनोर्ङ्स्याभ्यासस्यणिचोऽत्यात्।औजिढत्।आज्जकत्।एवंस्पितेवामनन्यासकारादिग्रन्थाः वै
याघ्रपद्यवार्तिकेऽजभाष्यविरोधेनसमर्थितंभवति।सरस्वतीकण्ठाभरणग्रन्थोप्यत्रैवानुकूलः।यदपिबोपदेवेनोक्तंवैयाघ्रपद्यवार्तिकेऔजिढदित्येवपाठःसाप्रदायिकः
।श्रोत्रियास्तुप्रमादाज्जिस्थानेञ्जपठन्तीतिनदृष्येतेनप्रत्युक्तम्।उक्तरीत्यासर्वसोष्ठदेश्रोत्रियाणांप्रमादद्स्यस्यैवप्रामादिकत्वात्।यदपिबोपदेवेनस्वोक्तेर्थेउपष्टम्भक
तयोपन्यस्तम्।दुर्गगुप्तेनदुर्गटीकायान्चिलोचनदासेनकातन्त्रपञ्जिकायांवर्द्धमानमिश्रेणकातन्त्रविस्तरेहेमसूरिणाहैमव्याकरणे।एतच्चज्ञापकमजान्तस्यापवर्ग
परस्यावर्णएववेदितव्यमितिप्रदर्शितमिति।अग्निवशाकटायनेनशब्दानुशासनेणिचूनिमित्तावपिप्रादि।नचावर्णपरइतिप्रदर्शितमिति।तदेतत्सर्वंचवामनादीनां
प्रतिकूलम्।प्रक्रियादशायामवर्णपरमस्तीत्युक्तत्वात्।तस्मादाञ्जकदित्येवन्याय्यमितिस्थितम्।यत्तुभट्टोजेनऊनधातोर्माधवीयधातुवृत्तौनोनयतिध्वनयती
तिसूत्रेकाशिकापदमञ्जर्य्योश्चऔनिनदित्यभ्यासेदकारसहितङैश्चित्यठ्यतेतत्सर्वंक्षिप्रमादप्रयुक्तमेव।स्खलान्तरस्थप्रामुक्तमाधववामनग्रन्थविरुद्ध
त्वात्।तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह।प्रकृतेतिति।औननदितिनोनयतिध्वनयतेलयत्यर्द्दयतिभ्यइतिचङ्निषेधस्तुनेहकृतः।तच्चणेश्छन्दसीतिपूर्वसूत्राच्छ
न्दसीत्यनुवृत्तेः।तस्योदाहरणन्तुमाव्यायतोजरितुःकाममूनयीः।मात्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिरित्यादि।अत्रसिचिवृद्धिर्न। ह्यन्तेतिसूत्रेणण्यन्तेतन्निषेधात्।यत्तु
प्राचाद्दृष्यमपिलोकद्स्युपनिषद्भ्यम्।यच्चव्याचख्युःछन्दसीतिनानुवर्त्ततेविभाषाधेट्श्व्योरितिविभाषाग्रहणञ्चानुवर्त्ततदितितन्न।सूत्रेनञोवैयर्थ्यापत्तेः व
स्त्यादिसर्वग्रन्थविरोधाच्च।अतएवछन्दसीतिनानुवर्त्ततदितिकेषाञ्चिदुक्तेस्तापिप्रत्युक्ता।।तथाचभट्टिः।येनार्दिदेवेत्यपरम्भिनाकीतिप्रायुङ्क्त।अतिसेनदिति।अनेकाल्त्वेनाधो
पदेशत्वात्त्वत्वन्न।मृगमार्गयतिमार्गतीतिमार्गेराधीयस्य ॥ ॐ वः।द्दृभम्।चङ्।तन्निषेधरूपम्।अतएवेति।दृत्यादिविरोधादेवेत्यर्थः।एतेननोनयतीतिसूत्रेऊनयत्यादीनांपरस्पर

माहत्यीकुरादीनामेवग्रहणम्।भार्द्दतमण्णाबितिवारासम्॥

अकारफलस्येति।गर्वयान्बभूवेत्यर्थेगर्वाञ्चकारेत्यामरूपस्येत्यर्थः।आकारइति।पक्षपरिग्रहइत्यस्यस्थानेपक्षापरिग्रहइतिपठतांमतइदम्।इकारश्चिस्यादेःईकारोरुनीइ
त्यस्यउकारोवञ्चुइत्यस्यातस्यैवपाठान्तरेऊकारइतिबोद्धम्।ननुवाक्यशेषसमर्थयिष्यामहेसंप्रश्नप्रार्थनेत्यादिप्रयोगाल्लोपाभावस्यैवकल्पनानुचितेत्यतआह।वस्तुतःसोपिने
अदन्तत्वसामर्थ्यादिति।अयंभावः कथमतिगणयतीत्यादावुपधाह्रस्वनिवारणेनाचकथदित्यादावग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावविरहेणसारभामप्रभृतीनामुपधाह्रस्वव्यावर्त्त
नेनग्रहमृगप्रभृतीनामुपधागुणव्यावर्त्तनेनचादन्तत्वंसार्थकम्।गर्वादीनान्तुअदन्तत्वेप्रागुक्तफलासंभवात्णिज्विकल्पोनुमीयते।युक्तंचैतत्।चिन्तयतेरंदित्वंसामा
न्यापेक्षज्ञापकमितिमतेदृहापिअकारफलस्यस्पष्टत्वात् विशेषापेक्षज्ञापकमितिमतेपितत्रतत्रआकारइकारईकारःउकारऊकारश्चेत्यनुबन्धाःयथाज्ञापकतयास्वीकृ
ताःयथाचअविशब्दनइतिनिषेधःतथाअदन्तताप्यस्तुएवंसतिमतद्वयेप्येकरूपफललाभात्।यत्तुबोपदेवेनोक्तंअग्लोपित्वंस्थानिवत्वंस्थानिवत्त्वाद्दन्तत्वप्रयोजनम्।
यत्रसेतेनविदेतेमत्राल्लोपविकल्पनमिति।अत्रेदं वक्तव्यम्।विकल्पस्तावदनेकदोषदुष्टोनिर्मूलश्चालोपाभावस्यैवसुवचत्वात्।वस्तुतस्तुसोपिनाअन्यत्रङ्कृप्रेनणिज्विकल्पे
नैवकृतार्थत्वेपूर्वस्यलोपबाधस्यकल्पनायाअन्याय्यत्वात्।यत्तुअदन्तत्वसार्थकत्वायवाल्लोपइतिप्राचोग्रन्थव्याचक्षाणैरुक्तंवाचनिकएवात्रविकल्पइतितद्व्याहतम्।निर्मूल
श्चायंदिवाचनिकःतर्हिअदन्तत्वसार्थक्यायेतिकथमनित्यात्।किंच कस्येदंवचनमन्वङ्लेमवाचनिकतोप्यतइतिनकिञ्चिदेतत्।एवञ्चगर्वापयतइत्यादावुदाह
रणमप्यसाध्वेव।अङ्कापयतीत्यादिसुतराम्।अङ्क-यतेरकारस्यप्रागुक्तरीत्याआञ्चकारेत्यत्रोपेसतिवर्णग्रहणेनकृतार्थत्वात्।एवमर्थापयतेरित्यपि।यत्तुआर्त्तिययतेति
प्राचोदाहृतन्तत्तुतरामशुद्धम्।आर्तयतेस्त्वभ्यासेःकारश्रवणात्।चङ्-परेणावित्यस्याङ्गलघुप्रतिबाविशेषणमेतिपक्षद्वयेपिदीर्घोलघोरितिदीर्घस्यदुर्वारत्वाच्च ॥
ति।अंलोपविकल्पोपिनेत्यर्थः।लोपबाधस्येति।प्राप्तिकस्येत्यर्थः।अन्यथादादिषपितेषामित्यज्ञाबाधस्यस्यादितिभावः।सुतरामशुद्धमिति।पकोभ्यासेहृस्वस्यचासङ्गतेरितिभावः।तदपपा
दयति।आर्तयतेत्यत्रेति।आकारश्रवणादितितस्मादेतोरल्लोपबाधेमानाभावेनपुकोदुर्लभत्वमितिभावः।आर्तयथतेतिकाचित्कोपपाठः।अभ्यासेहृस्वासङ्गतिमाह॥चङ्-परेदृति ॥

भावश्यकत्वादिति।तेनेहापीत्यलोपस्येवाङ्गीकारादितिभावः।वृद्धाविति।परत्वादितिभावः।व्यवधानमिति।एवञ्चङ्परणिपरलघुपरत्वासंभवइतिभावः।भाष्यसम्मतेपक्षेदोषोक्षेवेतिशङ्क
ते।चङ्परेइति।इतिगृह्यणेति।हिःप्रयोगपक्षेनादिशादचःपूर्वत्वमस्त्येवेतियदितदाभ्यासस्यकार्यंकर्त्तव्यंतदाभ्यासस्यकार्यंकर्त्तव्यंचेदाल्लवयवादेशस्यतत्रातिदेशकस्यानिवृत्तेनेत्यर्थस्याभ्यासस्यासवर्णइतिसूत्रस्थास
यदिपिन्नाचस्यःहलादेरित्यनेनैवदीर्घइतितदपिन।हलादेरित्यस्यनिर्मूलत्वात्।उक्तत्वात्।नन्वंगयत्रद्विरुच्यतेइतिमाधवोक्तरीत्यानेहदीर्घइतिचेन्नातन्मतेअलोपस्यावश्यकत्वा
दितिदिक्।परत्वाद्वृद्धाविति।लोपःशब्दान्तरप्राप्त्याअनित्यः।वृद्धिरनित्येतितुस्पष्टमेव।उभयोरनित्ययोर्द्वैकृतायामौकारस्यादेशत्वेपूर्वमेवपरत्वाद्वृणोदाङ्गस्यलोपस्यात्रयौतो
पइत्यर्थः।एवञ्चानग्लोपिन्वादीर्घसन्वद्भावौस्तः।नचटिलोपस्यस्थानिवद्भावेनत्रवधानंशङ्क्यम्।तथाप्यङ्गस्यणिञ्चरत्वानपायात्।चङ्परेणोयङ्लुग्घितिपक्षेकथमितिचेत्अ
भ्यासस्यादिशादचःपूर्वत्वेनस्थानिवत्त्वमेवनास्तीतिगृह्णाअतएवमुण्डमिश्रेतिसूत्रेहलिकल्योरदन्तनिपातनंभाष्यवार्तिकयोराश्रितमितिभावः।वृद्धेर्लोपइति।शब्दान्तरप्राप्तेर्लो
सत्यामपिकृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणेहनित्यत्वंस्वीक्रियते।भुवोवुकौनित्यत्वादित्यत्रयथेतिभावः।इहभाष्यहृदयस्यपरस्परविरोधेपरत्वाद्वृद्धिरितिमुख्यःपक्षःवृद्धेर्लोपोबलीया
नितितुप्रौढिवादमात्रमितिहरदत्तः।तद्विपरीतङ्कैयटः।भाष्यहृदयप्रामाण्याद्वृद्धेःपूर्वंपश्चाद्वाकामचारेणटिलोपेपरूपहृदयमपिसाधितिमतान्तरम्।मतत्रयमपीदंसुधातुरसौमा
धवेनोपनिबद्धंअयञ्चमतभेदोणिजभिन्नविषयःणेर्णिचितुण्यल्लोपाविति।पूर्वविप्रतिषेधान्निकर्षेत्याअपवादत्वाद्वृद्धागेवणिलोपः।उपधाह्रस्वत्वेसन्वद्भावेदीर्घयोश्चणेर्णिचीयु
पसंख्यानात्ण्यादिनिर्देशाद्वाअवीवददित्येवरूपमित्यवधेयम्।लङर्थस्त्विति।तेनण्यन्ताद्वाकर्मणोभूतभविष्यतोर्हिलवहुलयोश्चप्रत्ययाःसिद्ध्यन्तीतिभावः।कंसवधमाचष्टइति।कृह
णेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्कंसवधशब्दःकर्त्तृतःनतोणिच्।अप्रत्ययस्तुकृतस्यैवयाप्रकृतिःहनइतिनस्याविकारपरित्यागेनस्वेनरूपेणावस्थानन्तदेतदाह।अहन्निति ॥
वर्णग्रहणेनज्ञापनान्नदोषइत्यवधेयम्।आश्रितमितिएतदर्थज्ञापनार्थमेवेतिभावः।नचयथेष्टंनामधातुषितिद्वितीयस्यद्विर्वेःकलतदित्यभ्यासेःकारश्रवणार्थंत्वत्चरितार्थम्।एकाच्त्व
यसन्निधानएवयथेष्टमित्यस्यप्रवृत्तेरित्यन्यत्रनिरूपितम्।रूपहृदयमपीति।लक्ष्यभेदेनेतिभावः।ण्यादिनीति।तेप्राग्धातोरित्यत्रगत्याकृतिनिर्देशवदितिभावः ॥

नतुलुप्यमानस्यकृतइति।तथासतितत्प्रकृत्यर्थेयादृशंकारकन्तादृशंणिच्प्रकृत्यर्थे पीत्यर्थःस्यात्सचदुष्टःकंसंङ्गातपतीत्यत्रषष्ठ्यायत्तेस्तदाह।तथासतीति।अतिदेश
ङ्येनापीति।प्रकृतिवत्कारकमित्येतावतापिधात्वनन्तर्भूतत्वबोधनद्वारातद्हितणिजन्तस्यधातुत्वेनतयोःसिद्धिःकार्यातिदेशेननयोःसिद्धिस्तुसष्टेवेतिभावः।असङ्कीर्णेति।द्वितीया
दिकङ्कारकातिदेशस्यफलंणिचोधातुप्रत्ययत्वाभावात्कृत्ततत्वादिकार्यातिदेशस्यफलमितिभावः।द्वितीयादिकमित्यादिशब्दार्थोदेवदत्तेनपाचयतीत्यादौतृतीयाकृत्ततत्वादिकमि
स्थितइति।हेतुमतिचःप्रकृतेरिति।नतुलुप्यमानस्यकृतः तथासतिहेतुमतोयादृशन्तस्यातिदेशोनलभ्येतदृश्यतेचसः तथैषभाष्यकारेणोदाहृतत्वादितिभा
वः।इहदृश्यमतिद्विष्टङ्कारकङ्कार्य्यञ्चातत्रद्वित्वंचनेःतिदेशदृश्येनापिसिद्धत्वात्।असङ्कीर्णोदाहरणन्तुद्वितीयादिकम्कृत्ततत्वादिकञ्चेतिविवेकः।इहकं
सवधसुभद्राहरणादिनिरूढोयास्यानएवणिजितिनाग्रहः।किंतुप्रतिपादनमात्रेतेनराजागमनमाचष्टेराजानमागमयति।यद्यपीहकृत्यकृतौराजाकर्त्तास्तिथ्या
पिगमेर्हेतुमतोगतिबुद्धीतिकर्मीभूतःतद्वेहापिराजानमित्यस्यप्रकृतिभागोयद्यप्यन्तर्वर्त्तिन्याषष्ठ्याप्रत्ययलक्षणेनपदत्वंतथापिनकारश्रवणंभवत्येवारु
पातिदेशवत्वात्।देवदत्तपाकमाचष्टेदेवदत्तेनणिचयतीत्यत्रतृतीयैवभवति।गतिबुद्धीतिनियमेनकर्मत्वापहारेकर्त्तृत्वस्यैवस्थितेरिति।कृ।कर्त्तृग्रहणस्य
फलमाह।नत्विति।कर्त्रिति।कर्त्तृग्रहणाभावेचसुषापश्यतिचक्षयतीत्यादावेवस्यात्।ननुकारिभिरवबध्नातिअवकारयतीत्यादौलोकेइन्द्रियाणामेवकरण
त्वेनसुप्रसिद्धत्वादितिभावः।सङ्क्रामःसङ्क्रामयतीतिप्रातिपदिकंधुड्भ्यार्थकङ्कृञर्थेणिचदृश्यते।अनुदात्तेदितिभृशादिभ्योभुवीतिसूत्रेकैयटहरदत्ताभ्यान्तथोक्तत्वा
दितिभावः।एतेनास्यानुदात्तेत्वमपाणिनीयमितिमाधवोक्तिःप्रत्युक्ता।नचैवंभाष्योक्तमुपसर्गस्थकारणज्ञापकंभज्येतेतिवाच्यम्।पुडेयोगाभशब्दस्तुक्तएव ॥

त्यादिनाराजा रामः
नमगमयतीत्यादावल्लोपाभावः।प्रातिपदिकमिति।प्रातिपदिकाधिकारादिदंलभ्यम्।कैयटेति।अवस्यन्नङ्क्रामयतेःसोपसर्गादुत्थितिवक्तव्या।असङ्क्रामयतमूरद्वेवमर्थन्तन्नियमार्थञ्चङ्क्रामयते ३००

सामर्थ्यादिति। केवलग्रामशब्दस्यलोके युद्धेप्रयोगाभावादितिभावः। सामर्थ्येनसमस्तस्यविशिष्टस्यैवोद्देश्यकोद्देशप्रवेशात्सनाद्यन्ताद्त्यत्रतदादिनियमसत्वेपिसङ्ग्रामेति विशिष्टस्यधातुत्वसिद्धिः। नचेदंणिजर्थमित्यनुवन्ध्यासज्ञनेमानाभावः। तत्करोतीत्येवसिद्धेः। नचास्यसमानोपसर्गत्वङ्ग्रामशब्दार्थस्यक्रियात्वाभावादितिवाच्यम्। सोपसर्गादित्यस्यसोपसर्गसमानाकारादित्यर्थेनादोषात्। मैत्रेयदृति। अत्रारुचिबीजन्तुअनयोरखण्डत्वेनेतद्घटकसुदुरोरुपसर्गसमानाकारत्वेपिपूर्वपदत्वाभावः। अतएव सामर्थ्यात्संपूर्वस्यलाभेनहिशिष्टपाठोज्ञापकइतिभाष्याशयात्। नन्वेवमध्यससङ्ग्रामतेतिनसित्यत्येन्॥ अग्लोपित्वाभावेनोपधाह्रस्वापत्तेरित्याशङ्क्याह। अकारप्रश्लेषादिति॥ स्तोमश्छान्दाघायाम्। अग्निष्टोमः। अग्नेःस्तुत्स्तोमेतिषत्वम्। सुखदुःखनक्रियायाम्। तच्छब्देनसुखदुःखेप्रातिपदिकार्थेनिर्दिश्येते। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थदृतिसिद्धेऽनयोःपाठःसोपसर्गात्क्त्यार्थदृतिमैत्रेयः। रूपरूपक्रियायाम्। निरूपयतीत्यनेकार्थत्वाद्विचारणेयम्। ग्रन्थान्तदृति। धातुपाठस्थानेदृत्यर्थः॥ इतिचुरादयः॥ हेतुमतिच। प्रेषणादिति। आदिशब्दाद्द्वेषणेतत्समर्थाचरणेच। तत्रभृत्यादेर्निकृष्टस्यप्रवर्त्तनाप्रेषणमात्रेत्यर्थः। गुर्वादेरतिशयस्यप्रवर्त्तनाअद्वेषणंप्रार्थनेत्यर्थः। तत्समर्थाचरणमपिबहुधा। अनुमतिरुपदेशोनुग्रहदृति। तत्रयस्यानुमतिंविनाक्रियाननिष्पद्यते। सोनुमतिमात्रेणप्रयोजकः। यथाराजावैद्यादिस्तुज्वरितः कषायम्पिबेदिति उपदेशमात्रेण। यस्तुकेनचिन्निषाद्यमानंनिरुणद्धिसोपिहन्तुरनुग्राहकत्वेन। अमीचसर्वेविशेषाअर्थप्रकरणादिगम्याः। सर्वानुगतंप्रवर्त्तनासामान्यंणिचोर्थः। नन्वेवंणिचोलोडादीनाञ्च ॥ दुःखशब्देदुपधस्येतिषत्वंनविसर्गान्तस्यपदत्वाभावात्। व्युत्पन्नत्वेसुधातोर्दुलधातोःखेन्त्येधात्वन्तस्यविसर्गोबाहुलकात्। बहुलमन्यत्रापीतिणिलुगितिवोद्धव्यम्। यदपिदुःपूर्वात्खनतेर्डेदुःखमितितदापीतएवनिपात्यन्तेणत्वाभावइतिवोद्धव्यम्। एतेनात्रषत्वमङ्गीकृत्यदुष्खेनेत्यादौणत्वाभावःषात्पदान्तादितिनिषेधादितिजिनेन्द्रादयस्तत्परास्तम्॥ ॥ इतिचुरादयः॥ अनुग्राहकत्वेनेति। अचेतनोप्यनुग्राहकत्वेनप्रयोजकोयथाभिक्षावासयतिकारीषोग्निरध्यापयतीत्यादौ ॥

पर्यायप्रसङ्ग इति। लोडादिषटितशब्दप्रयोगरूपाप्रवर्त्तनैव प्रवर्त्तनात्वेन लोड्वाच्येति यद्यपि केषाञ्चिन्मतानुसारेणेदम्। वस्तुतः समुच्चयप्रसङ्ग एवात्र पूर्वपक्षोऽतएव लोटोक्त्वा प्रेषणस्त्रणिजनेति समाधानात्तरपरंभाष्यप्रसङ्गश्च्छ्तेः। नहि पर्यायस्यतयायुक्तत्वावारणमितितत्वम्। एतेनेष्टसाधनत्व लोडाद्यर्थद्वयात्मम्। णिजन्तेतद्भावात्। कर्त्तृत्वेनेति। स्व व्यापारविषयत्वेनेत्यर्थः। प्रवृत्त्युपहितेति। प्रयोज्याविष्टप्रवृत्त्यनुकूलेत्यर्थः। प्रवृत्त्याविष्टप्रयोज्यविषयेत्यर्थः। द्रव्यमात्रस्येति। व्या

पर्य्यायत्वप्रसङ्गः ततश्चेष्टसाधनत्वमाभवानितिवक्तव्येणिजपिप्रयुज्येतेतिचेन्न कर्त्तृप्रयोजकोहिहेतुः प्रेषविषयस्तन्नाद्यापिकर्त्तृत्वेनावधारितः। तथाचप्रयोज्य प्रवृत्त्युपहितप्रयुक्तिर्णिजर्थः केवलातुलोडर्थइतिविवेकः। उक्तञ्च। द्रव्यमात्रस्यतुप्रैषेच्छादेर्लोड्विधीयते। सक्रियस्यप्रयोगस्तुयदास्तविषयोणिचइति। किंचप्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः। अनियतकर्त्तृकाणिजर्थः। पचेतिहिवक्तैवप्रेरकः। पाचयतीत्यादौतुकर्त्तृभिन्नोपीतिदिक्। अजीजनदिति। जुगतौ॥ सौत्रो धातुर्जनङ्-म्येत्यत्रनिर्दिष्टः। स्रवतिम्। अपरेत्वनुवर्त्तनेनतुपुयण्जीतिपवर्गजकारयोरसंभवात्। यणः संभवेप्यव्यभिचारात्तदाह। अवर्णपरेधात्वक्षरेइति। अक्षरशब्दोवर्णपरः। अक्षरस्यक्षरंविद्यादित्युपक्रम्यवर्णग्रहणाद्वा। पूर्वसूत्रइतिभाष्योक्तेः। मतान्तरेइति। अङ्गं यत्रहिरुच्यतेइतिमतेचङ्परेणोयल्लघुइति मतेचेत्यर्थः। मन्वत्रोक्तम्। सुधातोरनेकाचत्वसन्वद्भावेतिकेचिदिति। तत्रानेकाचद्त्वंसेकाभयतायुक्तोऽङ्गस्येतिकर्मणिषष्ठीअवयवषष्ठीवेतिव्याख्यानभे दोमूलमितिबोध्यम्। यत्तुभाष्यस्थः णेरदृङ्गयल्लघुइत्याख्याभेदोमूलमिति। तन्न। एवंहिसतिअर्थमात्मन् आर्त्तीयपदित्यत्रविकल्पोनलभ्येत ॥

पारन्त्रविष्टस्येत्यर्थः। सक्रियस्याज्ञापनाविष्टस्याप्रयोगः प्रेरणाप्रयुक्तिः प्रेरणावक्तैवेति। तादृशशब्दप्रयोगस्यैवप्रेरणात्वादितिभावः। वर्णपरइति। नतुचतुरस्रयतावाघक्षरलोपश्चेत्य क्षरावयवसमुदायपरोत्राक्षरशब्दइतिभावः। इतिमतेचेति। इदमेवभाष्यसंमतमित्युक्तम्। इतिमाख्याभेदइतिमाधवादिकृतइतिभावः। विकल्प्योनलभ्येतेति। स्वभिमतइतिशेषः। तत्रहिनै रूप्यमुक्तम्। वस्तुतोऽस्वसुड्व्यनभिधानमेवअतएवभाष्योक्तापूडायुक्पक्षयोर्नफलभेदइतिद्योयम्। अस्यचनसुब्धातुत्वेणिचः प्रातिपदिकादेवविधानात्। अतोनानेकाजुयङ्कमविरोधः।

मुख्यसिद्धान्तेति। चङ्-परेणेयङ्लुचित्यर्थरूपभाष्यसिद्धान्तेत्यर्थः। अनेकाचदिति। अनेकाचोवेति मूलग्रन्थेत्यर्थः। दीर्घः स्यादिति। पक्षेदीर्घः स्यादितिभावः। समकक्षत्वमिति। व्याख्याविकल्पे
नसम्बन्धाववैकल्पिकत्वेनेत्यर्थः। दीर्घाभावंनिमित्तेति। अहलादिलादितिभावः। परमतेति। भाष्यातिरिक्तमतेत्यर्थः। हलादेरपीति। अनेकाचोहलादेरित्यर्थः। परमोपक्रमेति। अजादेरेव दी
र्घाभावविहितदर्थसिद्धंस्यात्तान्यथेति। हलादेरपिदीर्घाभावेनहिरोधःस्पष्टएवेतिभावः। अतिरिक्तेति। प्रत्येकातिरिक्तं यत्किंचिद्गुणसमुदायस्यावयवत्वेमानाभावादितिभावः। असङ्ग-
नचमुख्यसिद्धान्तरीत्याऽदृष्टत्वात्तिः। अनेकाचदितिजात्येयङ्ग्रन्थविरोधात्। किंचसम्बन्धावेनसहदीर्घोपितुल्ययोगक्षेमः। व्याख्याविकल्परूपवीजसाम्याद्रितीहैव्याचख्युः।
एवञ्चऊर्णोतेरपिचङ्-परेणोदीर्घः स्यात्। नचेष्टापत्तिः। दीर्घात्लघोरितिसूत्रेप्राग्हलादेरितिमास्यातत्वात्। अशुद्धमपितद्ग्रन्थसमर्थयितुंप्रवृत्तैर्व्याख्यातृभिरर्पितन्यायं
सिद्धमित्युक्तत्वात्। तत्रैवचकारस्पूर्णोत्वोः समकक्षत्वमभिप्रेत्यऊर्णोतेश्चदीर्घाभावंनिमित्तंचकारेदीर्घोदाहरणन्तुपरमतामिप्रायेणकर्तव्यमितिस्वयमेवोपसं
हृतत्वाच्च। एवञ्चहलादेरपिदीर्घाभावेसिद्धेहलादेरित्यर्थसिद्धमितिपरमोपक्रमविरोधेनावयवावयवः समुदायंप्रत्यवयवोनेत्यादितदुपन्यस्तन्यायस्यचातिशिथिल
लेनतद्ग्रन्थस्यासङ्गतत्वान्तत्रैवावोचाम॥ इदानीन्तुमत्रत्यान्नत्यतदीयग्रन्थयोरेवपरस्परविरोधइतिब्रूमः। यदपियदन्तिसम्बन्धस्यनिमित्तंनिमित्तव्युत्पत्त्यासम्बन्धावस्यनिमित्तं
योलघुः सचेतिव्याख्यानात् लघुत्वस्यैवविकल्पोतिदिश्यतेतेनलघुत्वपक्षेदीर्घसम्बन्धोहावपिस्तः। तदभावेतुह्रावपिनेति। तदपिन। निर्मूलत्वात्। नहि प्रागुक्तव्याख्या
भेदेनलघुत्वविकल्पोलभ्यते। वचनन्तुमहतांनास्त्येव। अथाप्यर्वाचीनस्यकस्यचित्स्यात्तर्ह्यतिप्रसङ्गः। अजजागरदित्यत्रापिजाशब्दस्यलघुत्वापत्तेः। ननुप्राग्रविभा
षेयमितिचेन्न। उभयत्रविभाषात्वस्यदुर्वारत्वान्नलाघवपुरस्कारेतुभावतात्पर्यकतालाभेनाप्राग्रविभाषात्वप्रौढ्याच्चेत्यास्तान्तावत्॥
ततामिति। हलादेरित्यस्यार्थसिद्धत्वाभावात्। परस्परविरोधइति। ऊर्णोतेर्दीर्घस्तत्रबलेनवारितोऽत्रचस्वीकृतइत्येवंविरोधइत्यर्थः। प्राग्रविभाषेयमिति। लघुत्वविकल्पइत्यस्य प्रा
ग्रहस्वविकल्पइत्यर्थइतिभावः। भावतात्पर्यकनेति। प्राग्रविभाषायामभावेतात्पर्येणतत्ज्ञानेचप्रतियोगिज्ञानस्यकारणत्वेनगौरवमितिभावः॥

तद्वाचेति।उभयत्रापिणेर्णिच्युपसंख्यानस्यतत्रोक्तत्वादितिभावः।अर्वाचीनमतदृति।पूर्वान्वयि।तत्परत्वाभावाच्चेति।अभ्यासस्येतिशेषः।ततोणिलोपदृति।एवञ्चाभ्यासस्यानादिष्टादचःपूर्वत्वम
स्तीवेतिभावः।ज्ञाख्याद्भेदृति।रूपस्थानिवत्त्वेनिषेधेचेत्यर्थः।इथगुपादानादिति।निमित्तत्वेनोपादानादित्यर्थः।आबाधेचेतिद्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावेपीतिपाठःकर्मधारयवद्भावेपीतिकाचित्कःपाठोलेख
दृषोरिति।हृस्वदीर्घयोरित्यर्थः।एतच्चप्रकृतापिप्रायम्।अर्वाचदृद्दीर्णांपरिवादकेनेत्यादेरनुसन्धद्भावस्यापिदृश्यमेवपूर्वपक्षसिद्धान्तौद्रष्टव्यौ।ण्यादृतीति।तथाचणावङ्गस्यचुरदृत्यस्यनास्त्यन्तो
पदृतिभावः।यत्तुप्राचारूपानन्तरमुदाहृतम्।अचुचोरदिति।तद्ग्राह्यविरोधादुपेक्ष्यम्।औन्दिदृदिति।अत्रप्रसादकृत्।अजादित्वादृर्घोलघोरितिनार्वाचीनमतेखमतेनुस्यादेवेति।एवञ्चवदृताभारिट
त्।आशिशत्दृत्यादेःसर्वत्रसिद्धान्तेदीर्घोभवतीत्युक्तम्।सोयंमहान्प्रमादः।चङ्परेणोयङ्ङुङन्अदृत्यादितस्मेहदित्वाभावान्तदीयस्यदीर्घभाजोऽभावाच्च।चङ्परेणोयङ्लघुतत्परत्वाभावाच्चातदिहमा
धवहरदत्तकैयटादिसकलमतेपिदीर्घस्योक्तिसंभवाभावेकथंन्दीर्घेदृष्टापत्तिःकृतेतिननिरवकाशत्वादेत्।हिःप्रयोगोद्विर्वचनंषाष्ठमितिनिर्विवादम्।अन्यथाआरिटदित्यादेर्णिलोपेनस्यात्।एवंस्थिते
हितीयप्रयोगविषयीभूतञ्चङ्परणिचम्प्रतितदादिग्रहणादादिदृङ्ग्रहणम्।एवञ्चचङ्परेचङ्न्तदीयोयोभ्यासस्तस्येतिपक्षेकथञ्चदीर्घदृतिचेत्।अत्रवदन्ति।लघौपरेहिदीर्घःलघुश्चेहणिचन्नलोपः
प्रथममेवप्रवृत्तःनित्यत्वात्तरङ्गत्वाच्चवर्णाश्रयत्वाच्चप्रत्ययलक्षणत्वन्नास्ति।स्थानिवद्भावोपिनभवतिअभ्यासस्यादिष्टादचःपूर्वत्वात्।दीर्घविधौतन्निषेधाच्चेति।अत्रेदंवक्तव्यम्।चङ्परमेवलघुमाश्रित्यत
हिदीर्घोस्तु।किंचणिचःस्थानिवद्भावोपिसुलभः।यत्तूक्तंअभ्यासस्यादिष्टादचःपूर्वत्वादितिनादिष्टस्यहिहित्वम्।ततोणिलोपः।एतच्चद्विर्वचनेचीतिसूत्रस्थभाष्यादृयेपितुल्यम्।यदप्युक्तंदीर्घवि
धौनिषेधादितितदपिनानिषेधस्यादृष्टिकदीर्घविषयत्वात्।अतएवहिपूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवदित्यत्रादृष्टिकदीर्घग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातम्।तस्मादीर्घस्यदुर्वारतयात्रेदंप्रसादस्यखण्डनंसम्यगिति
किंतर्हिसम्यगितिचेदुच्यते।दीर्घोलघोरित्यत्रचङ्परस्यणेःइथगुपादानात्तदितरस्यचङ्पुःकार्यी।तक्रकौण्डिन्न्यायात्।पचादित्वविधौरहाभ्यामित्युपादानाद्वैफेनरस्यैवपरःकार्यित्वन्नतून्।पचाना
नीतीपेनञदृतिसूत्रेनञ्भिन्नस्यैवोत्तरपदस्यनिमित्तत्वात्तथापेचेतिद्विर्वचनकर्मधारयवद्भावेपिनेत्यत्रनलोपेनेतिहरदत्तादिभिरुक्तन्तथेहापि ॥ ७ कप्रत्ययात्।ननुदधिदानेत्यत्रशाकपार्थिवेनकस्यविधानात्त
त्पुरुषस्यसमासान्तेत्रापेनिमित्तत्वोक्तेर्वाधउचितः।प्रकृतेणिचोलघोरित्यनोनाग्रहणेकोन्यायः।अतएवकरोतीत्यादौगुणः।अन्यथातेनन्यायेनैकाभिन्नस्यैवार्धधातुकादेर्निमित्तत्वंस्यात्।नलोपेनञदृत्यत्रापिन
ञोनिमित्तत्वेनावश्यम्प्रसज्यप्रतिषेधापन्नेतेनन्यायबलेनः किंचनिमित्तभूतस्यापिप्रत्ययस्यभवामीत्यादावङ्गे प्रवेशोदृष्टस्तथाणिचोपिनदादिग्रहणात्कार्यिकोटौप्रवेशोदुर्वारः ॥

लावस्थायामिति। द्विलकारकनिर्देशादिति भावः। प्रथममिति। द्वित्वादिनिशेषः॥ द्वितीयस्येति। एकाचद्वृत्तिशेषः। अनुवृत्तिर्मास्त्विति। द्वितीयस्येत्यस्यानुवृत्यामित्यन्द्वितीयस्येत्यर्थलाभादित्यभिप्रा
यः। दिकारस्यापीति। रेफस्यतुनिषेधेप्यसतिरितिभावः। नचैवमपीति। धातोरादिभूतादचः परानित्यन्द्वितीयस्यैकाचोवयवभूताः संयोगादयोन्द्राद्वित्वेनलभ्यन्तेत्यादौनदोषः। प्रकृ
तेचनिषेधाप्रवृत्तिरूपोदोषइतिभावः। पूर्ववर्त्तिमात्रपरमिति। पूर्ववर्त्यचः परान्द्रादित्यर्थः। अवयवपरत्वेहिधातोरादिभूतादचइत्यर्थः स्यादितिभावः। अत्रकेचित्। चन्द्रीयतेःसनिनन्द्रादिनि
अजादेरित्येवेति। नन्द्रादितिसूत्रेअजादेरित्यनुवर्त्ततएवेत्यर्थः। अदिद्रुपदिति। ननुलावस्थायामेवाडितिभाष्यकारोक्तपक्षेअजादित्वमस्त्येवान्याय्यश्चप्रथममट्। परत्वादन्तर
ङ्गत्वाच्चासत्यम्। द्वितीयस्येत्यप्यनुवर्त्ततेनित्यन्द्वितीयस्येतिनदर्थः। धातुसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकालेदृतियावत्। एतच्चतदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लभ्यते। नचैवमजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्तुद्
तिवाच्यम्। इन्द्रिद्वीपिषतीत्यत्रदकारस्यापिद्वित्वनिषेधापत्तेः। नचैवमपिचन्द्रिद्वीपिषतीत्यत्रदोषः स्यादेवेतिवाच्यम्। अजादेरितिहिकर्मधारयात्यञ्चमीत्युक्तम्। इहचअ
चइत्येवानुवर्त्त्यएकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। अथवादेरित्यप्यनुवर्त्ततान्तच्चनावयवपरङ्किन्तुपूर्ववर्त्तिमात्रपरंशब्दाधिकाराश्रयणात्। नन्वेवमुत्तरार्थतयाद्वितीयग्र
हणस्यसार्थकत्वेस्थितेद्वितीयस्येतिनवक्तव्यंभवतीतिभाष्यंविरुद्धेतेतिचेन्न। यत्रसूत्रेपठितन्तत्रमास्त्विनितदाशयात्। कणरणेत्यादि। अत्रप्राचोग्रन्थव्याच
क्षाणाआहुः। अजीहिठदित्यत्रउपधाह्रस्वेएचदकितस्यस्थानिवत्त्वाद्वित्वेऽभ्यासह्रस्वदीर्घचुत्वादीति। तन्न। ओःपुयणिति ज्ञापकस्यअचिकीर्नदित्यत्रानित्यत्वाश्रि
यारणायविशेषविषयतायाभाष्येएवस्यस्थलेनस्वरूपमपिप्राकृतयैववर्णितत्वेनेहस्थानिवद्भावायोगात्। विशेषश्चावर्णवदुत्तरस्वण्डत्वंउवर्णादेशस्त्वेत्यन्य
देशात्। एतेनस्तौतिण्योरितिसूत्रेणिचेचयिषतीत्यत्रसिचेर्हेतुमण्णौगुणेसनिदृष्टिगुणापादेशयोः ॥ ॐ षेधप्रवृत्तौनमानम्। नचसंयोगसञ्ज्ञासूत्रेभा
ष्येहूनांसन्निपातेह्योः संयोगसञ्ज्ञायामिन्द्रिद्वीपिषतीत्यत्रदोषमाशङ्क्यनवाज्विधेरितिसमाहितम्। अचः परस्यनिषेधविधिरितितदर्थदृतितदेवभाष्यंमानमिति
वाच्यम्। अजादेरितिवर्त्ततेदृतितद्व्याख्यानभाष्येउक्तत्वेनतस्याःमानत्वात्तस्यभाष्यस्यभङ्ग्याव्याख्यानेनमानमित्याहुः॥

णौकृतस्येति।इदंहलन्तानुसारेणाभ्यासेत्वसन्नियोगशिष्टोपधालोपस्यहित्वोत्तरमेवप्रवृत्तेरितिदिक्।तथैवेति।यकानिर्देशएवेत्यर्थः।इतिवदन्तीति।अत्रारुर्द्विषदजन्तस्यभाष्यविरोधः
लेनयोर्णौकृतस्यस्थानिवत्वेनसिच्शब्दस्यहित्वमितिवदन्यासकारेणापिप्रत्युक्तः।अतएवउक्तन्यासबलेनज्ञापकस्यसामान्यविषयत्वम्।अविकीर्त्तेत्यस्यसिद्धयेअनित्य
त्वाच्चशरणीकुर्वन्सीरदेवोपिप्रत्युक्तः।अजीहिठत्सिषेचयिषतीत्यादिरूपन्तुद्विकारैकारविशिष्टस्यहित्वेपिसिद्ध्यतीतिस्पष्टमेव।एतच्चसर्वेषुआतोप्रपञ्चितंमाधवेनेतिदिक्
अपीष्यदिति।णौकृतस्योपधालोपस्यस्थानिवत्वात्यशब्दस्यहित्वेहलादिशेषेईत्वम्।द्वाम्लोपित्वादलघुपरत्वाच्चसन्वदित्वदीर्घाप्राप्तेरीत्त्वंविधीयते।व्रेषयतीति।व्रीवरणे।रीङ्-श्र
ये।क्रूयिशब्दे।ह्मायीविधूनने।तिष्ठतेरित्।दृहातिष्ठिपदितिप्राचोग्रन्थेन्याचक्षाणः णौकृतस्यतिष्ठतेरित्त्वस्यस्थानिवद्भावात्यशब्दस्यहित्वमित्याहुः।नदस्मदुक्तरीत्याप्रक्रिया
यामवर्णवदुत्तरखण्डत्वेनवस्तुतः सम्भवेव।किंतुतेषांपरस्परव्याघातावहम्।परिनिष्ठितरूपेऽवर्णपरतायास्तैरुपजीवनात्।कथमन्यथाउवर्णादेशएवेतिबोपदेवमतंभाष्यम
तत्तेनप्रागयूयुजन्निति सुधीभिरिकलनीयम्।लिखानिर्देशोपड्-लुड्-निवृत्त्यर्थः।अलास्थयत्।पकोपवादइति।एवञ्चपालरक्षणइतिधातुनापालयतीतिरूपेसिद्धेलुगागमस्य
पुग्निवृत्तिरेवफलमितिभावः।एवंवोविधूनेनेत्यत्रापिवोद्यम्।वाजयतीतिरूपस्यवजगतावितिधातुनासिद्धत्वात्।विभाषालीयतेरिति।आत्त्वविधायकस्मारितम्।लि
लोः।लीयतेरिति।लीश्लेषणेक्र्यादिः।उभयोरपियकानिर्देशोननुश्यना।तथाहिसतिलीङ्-इत्येवावस्थत्।एतच्चविभाषालीयतइतिसूत्रेप्राचाङ्ग्र्न्थेस्पष्टम्।लीलोरित्यस्यवृत्तावप
पितथैवोचितम्।सूत्रेहिलिलीङोर्द्वयोरपिग्रहणंनिरनुबन्धपरिभाषायाःप्रत्ययविषयत्वात्इतिवदन्ति। प्रयोज्यकर्त्रीति। यद्यपिप्रथमणिजर्थंप्रतिमनुष्यवागेवप्रयो
जिकाअतएवात्मनेपदंप्रवृत्तम्।तथापिद्वितीयणिजर्थाभिप्रायेणेदमुक्तम् ॥
अन्येतुनिरनुबन्धकत्वान्नादेरेवलीत्यस्यग्रहणेप्रतिपदोक्तत्वाच्चलातेरेवग्रहणेधातुद्वयेनरूपद्वयसिद्धौभयतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यादत्रव्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिरित्युभा
भ्यामप्युभयग्रहणङ्ग्लीङोर्लातेः कृताल्लीयतेश्चेतिहेतुमण्णावेवपूर्वोत्तरसाहचर्येणास्यप्रवृत्तेश्लीरादिकस्यनग्रहणमित्याहुः ॥

५लीङ्-श्लेषणेदिवादिः

णिनिमित्तस्येति। विषयसप्तम्यामपितद्धितेद्विगुनिमित्तत्वबन्निमित्तत्वमस्तीतिभावः। भाष्यारूढत्वादिति। नन्द्रादृतिसूत्रस्थभाष्यारूढत्वादित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
अद्यजीगपदिति। दृहणिनिमित्तस्यगाडेोद्वित्वेकर्त्तव्येस्थानिवद्भावोनिषेधोवानास्ति। सतिहितस्मिन्नजादेर्द्वितीयस्येतिणिचएवद्वित्वंस्यात्। ततश्चनप्रक्रियायांनत्वा
परिनिष्ठितेरूपेः वर्णवदुत्तरखण्डमस्तीतिकीर्त्तयतिसाम्यात्। त्रय्यादिरिति। तेनमित्त्वाद्धस्वदृतिभावः। स्वादेस्तुमित्त्वंनास्तीत्युदाहरति। चापयतीत्यादि। दृतित्वा
र्थदृति। व्याख्यानहृयस्यापिभाष्यारूढत्वादितिभावः। षकारस्येति। रेफस्यनन्द्रादृत्यनेनवारणादितिभावः। सञ्चत्तेप्रवर्त्ततेइति। यद्यपिसञ्चत्तस्थात्वन्तरंतथापिवचन
सामर्थ्यात्तत्रप्रवृत्तिरितिभावः। तृतीयाभावेनेति। इहोपन्यासस्तुभाव्यव्याख्यानमादायप्रकृतोपयोगादितिभावः। इहमूलएवरूपहृयव्युत्पादनेनप्राचोग्रन्थोपिअ
र्थाद्व्याख्यातः। प्राचोग्रन्थव्याचक्षाणास्तुतद्ग्रन्थस्यतत्रैवग्रन्थस्यचप्रामादिकतांमहताप्रबन्धेनप्रत्यपीपदन्। तथाचतदीयोग्रन्थः। क्वचित्तुरेर्षिण्यदितिषकारादेर
पिद्वित्वमुदाहियतेः तद्ग्रन्थप्रक्षिप्तत्वादुपेक्ष्यम्। भ्रमेचकारणंअथवातृतीयस्यैकाचः षकारस्येत्यर्थः इतिप्राचोव्याख्यानम्। तथाहि। यदितृतीयवर्णस्येतिव्याख्या येन
ततः कथमैर्षिण्यदितिषकारादेर्द्वितीयस्यैकाचःस्यात्। नचतृतीयस्यवर्णस्येतिव्याख्यातुमुचितम्। अङ्याहारप्रसङ्गात्। तृतीयस्यैकाचदृतिग्रन्थस्वारस्यभङ्गाच्चातथाच
कस्यतृतीयस्यकेचिदाहुर्व्यञ्जनस्येति। अपरेपुनराहुस्तृतीयस्यैकाचदृतिवृत्तिन्यासकारहरदत्तौव्याख्यातामात्। तृतीयस्येति। तृतीयव्यञ्जनरहितस्यैकचदित्यर्थः। अत्रष
कारस्यद्विर्वचनंनभवतिः। अपरेपुनरिति। अस्मिन्यक्षेर्ईर्ष्यतेः सनिकृतेइतिव्याख्येयम्। अन्यथातत्संबन्धिनस्तृतीयस्यैकाचोःसंभवात्। माधवोप्येवम्। तस्मादैर्षिय
ण्येकमेवात्ररूपंसाधीयोनत्वैर्षिण्यदितिण्यन्तेतृतीयस्यैकाचोःसंभवात्। नचादिकृतेतमेवापेक्ष्यषकारादिस्तृतीयएकाजितिवाच्यम्। अन्तरङ्गत्वाद्धटश्चेतिस्थद्वा
द्विर्वाघातात्। अन्तरङ्गत्वादेवदृदेरसिद्धत्वमपिनास्ति। नापिस्थानिवद्भावः। दृदेः पूर्वस्यपूर्वस्माद्विधेरभावादितिनयुक्तमुत्पश्यामइति। इहकचित्त्वित्यादिनानु
क्तमुत्पश्यामइत्यनेनतदीयग्रन्थेनमूलटीकयोः कोदोषइत्यस्तदितिविभावनायामुक्तरूपंप्रकृतवार्त्तिकेननसिद्धतीतिमूलेदोषः ॥

सौ ष्वादिति षकारस्येति एकारदृतिवत्समुदायात्कारदृतिभावः॥ ॥ दृतिण्यन्तप्रक्रिया॥ ॥ प्रवृत्तिभेदेनेति। आवृत्त्येत्यर्थः। अजन्तस्येति। अत्रार्थप्रत्याहारबहुवचनयोः प्रमाणत्वं
दीकाभाष्यषकारस्मृतौ यैकाचत्वोक्तिरयुक्तेदोषदृतिलभ्यते। तत्रनतावदाद्यः। प्रकृतवार्तिकस्यतत्राप्रवृत्तावपिअजादेर्द्वितीयस्य। नन्द्रादृतिसूत्राभ्यांरूपसिद्धे
स्वत्वहत्वात्नान्यपिद्वितीयः। सन्नन्ताभिप्रायेणटीकाग्रन्थस्यसौष्ठवात्। सर्वत्रैवतदिहमूलएवध्वनितम्। मात्सर्य्यमुत्सार्य्यगुणग्रहैरवलोकनीयम्। निवृत्तेति। तथाचो
क्तम्। निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेर्यैणिजुच्यतेदृति। तेनेति। यत्तुचक्षिङेङि करणंअनुदात्तेत्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्यानित्यताज्ञापयतीत्युक्तातेनार्थयन्तीतिसि
द्धमितिमाधवादिभिरुक्तंतदस्तिस्थवीयः। तस्यागर्वादात्मनेपदविधानात्। यदपितरङ्गिण्यङ्गणकृतमात्मनेपदमनित्यमितिज्ञापनार्थञ्चक्षिङेङ·कारदृति
तदपिना। चक्षिङोगणकृतात्मनेपदस्यासंभावितयामूलशैथिल्यात्। यदप्याहुः। प्रार्थनंप्रार्थः तत्कुर्वन्निप्रार्थयन्तीतितदपिना। धातुसञ्ज्ञानिमित्तेप्रत्ययेकर्त्तर्येव
उपसर्गाणांषष्ठकरणस्यज्ञापयिष्यमाणतयाअर्थबेदस्यानित्यत्वादिति दिक्॥ दृतिहेतुमण्यन्तप्रक्रिया॥ धातोः कर्मणः। इक्षायामितिश्नुलुक्ना-
कर्मत्वंसमानकर्त्तृकत्वञ्चतदपेक्षयैवगृह्यतेदृत्याशयेनाह। दृशिकर्मणइत्यादि। पिसनोरिति। प्रागुक्तव्याख्याविकल्पादितिभावः। अङ्ग्रहन। गमःसामान्येनग्रहणान्ग
म्लृगतावित्यस्मात्सञ्जिगँसतेदृत्यत्रापिस्यादतआह। अजादेशगमेरिति। सनिचदृङ·श्रितिसूत्राभ्यांविहितस्येणिङोरादेशस्य। दृण्वदिकदृति। दृकआदेशस्यचेत्यर्थः।
एतच्चसूत्रेऽजग्रहणाल्लभ्यतेतथाहि। दृहसनीत्येववक्तव्यम्। दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचदृत्यनेनाङ्ग·स्यविशेषणात्अजन्ताङ्ग·स्यदीर्घः। चिचीषति। ततः हनिगम्योःय
वक्त्राजग्रहणमतिदिश्यमानंप्रकृतिभेदेनगमेर्विशेषणार्थमजन्ताङ्ग·स्यदीर्घोभवति। अजादेशगमेश्चेति। दृदृसञ्भृदृन्तादितिविकीर्षतीत्यादौतुअङ्ग्रहनगमामि
तिदीर्घेकृतेनेदंप्रवर्त्ततेउपदेशाधिकारात्लाक्षणिकत्वाद्वातस्योदाहरति। दुर्धर्षनीति। धृङौदित्त्वेअङ्ग्रहनेतिदीर्घउदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वेरपरत्वंहलिचेतिदीर्घः ॥
बोद्धम्। लाक्षणिकत्वादितिवर्णग्रहणेपिनत्वरतेरेवग्रहणंभाष्यसम्मतत्वात्तत्राऽप्रवृत्तिज्ञापकस्यानित्यत्वेएवतात्पर्यमितिभावः। सन्निपातपरिभाषाविरोधान्नेत्यपिबोद्धम् ॥

ऋतश्चसंयोगादेरित्यत्रेति।दृद्विधाग्रकेसूत्रेदृत्यर्थः।भाष्यमितिसन्निधापकसूत्रेइतिशेषः।शेषेशेषाधिकारे॥ ॥दृतिसप्तमप्रक्रिया॥ ॥किञ्चेति।अन्यच्चेत्यर्थः।अनित्यतानेनेति।अन्यथागत्यर्थेभ्यःकौटिल्येविशेषविहितेनयङाक्रियासमभिव्याहारार्थंयङ्लुक्कौण्डिन्यन्यायेनबाधेसिद्धेनित्यग्रहणंअर्थस्यादितिभावः। इदमनित्यकैयटानुरोधेन।परेतुक्रियासमभिव्याहारार्थेयत्वतुप्राचान्नृतश्चसंयोगादेरित्यत्रलिङ्सिचोरितिप्रकृतेपिदृसनिवेत्यतोमण्डूकप्लुत्यासमित्यप्यनुवर्त्यदिश्वरिषतीतिरूपान्तरमुदाहृतम्।तच्चासनीयस्यानुवृत्तेरनाकरत्वात्।आत्मनेपदेषित्यनुवृत्तेःपरस्मैपदान्तोदाहरणस्योक्तिसंभवाभावाच्चासिपूङ् पूङोऽङ्कारोच्चारणंपूञोन्यावृत्त्यर्थन्तेननस्यसुपूष्णीत्येवासनिग्रहेतीण्निषेधात्। अत्राञ्नेरशेषऊदित्त्वादिकल्पेशप्तेपूङ उगन्तत्वान्निषेधेप्राप्तेकसिडोसुअनिदित्त्वात्प्राप्तेवचनम्।सिस्मपिषतदृति।स्तौतिण्योरितिनियमान्नषःशैषिकादित्यादिभाष्यम्।शेषेभवःशैषिकः।अङ्गात्मादित्वाठञ्।मतुवर्थेभवोमतुवर्थीयः।गहादित्वाच्छः।मतुवर्थोस्यास्तीतिमतुवर्थिकः।अतइतिठनावितिठन्॥ इतिसप्तमप्रक्रिया॥ यस्यदलोः।सङ्ज्ञातग्रहणमितितेनाहर्यीदमन्वीदित्यादौनातिप्रसङ्गः।किंचअर्थवद्ग्रहणपरिभाषयापुत्रकाम्येत्यत्रनातिप्रसङ्गइतिभावः।मकारपरस्येति।एतेनार्थमास्यतआर्यतइतिप्राचामुदाहरणंव्याख्यातम्।भाष्योदाहरणस्यसामान्यपक्षाश्रयकत्वात्।नित्यङ्कौ।नित्यशब्दोऽवधारणार्थइत्याह।कौटिल्यएवेति।तत्रकौण्डिन्यन्यायस्यानित्यतानेननाश्रीयते।तेनपूनिताःसुरासुरैरित्यादौभूतेक्तःसिद्ध्यति।अन्यथामतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्त्तमानेक्तेनबाधेतातश्चकर्त्तरिकृतीयानस्यात्।तस्यचवर्त्तमानइतिषष्ठ्याबाधात्।जक्षजभदहदशगोसःसौत्रः।दन्त्यान्तोयमिति।स्पशबाधनस्पर्शनयोरितिधातोर्माधवःसञ्चेस्कीयतइति। अत्रप्राचांग्रन्थेषठयतेसुटोबहिरङ्गत्वान्नसंयोगादिलक्षणोयङ्।तन्नापरत्वाट्टेर्डिकृतेततोद्वित्वेऽभ्यासव्यवायेपीत्यभ्यासात्परस्यसुटिकृतेसाभ्यासङ्गस्यासंयोगादिलक्षणमदन्तत्वञ्चनास्तीतिगुणप्राप्तेरभावात्॥ ७ यंङ्योस्यतेर्यातोरित्यर्थेनानुवाद्यत्वन्नविधेयत्वन्नकौण्डिन्यन्यायस्यविधेयविषयोऽचरितार्थेविषयेतिस्पष्टमिदंचान्यत्सूत्रेभाष्येनाश्रयणाच्चारितार्थ्यम्।क्रियासमभिव्याहाराविवक्षायांचारितार्थ्यात्।नित्यग्रहणन्त्वनभिधानमाश्रित्यभाष्येप्रत्याख्यातमित्याहुः।परत्वादितिद्वित्वादित्यादिः।पूर्वत्वात्

नचेति।द्वित्वादिति।द्वित्वनिमित्तयङ्दृत्यर्थः।परत्वादिति।उत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः।सुटिकृतेदृतिातनोयङीतिशेषः।रीङ्प्रवृत्तेः प्रागिति।अपवादत्वादिति।भावः।द्वित्वाच्च पर
त्वाद्गुणेतिबोद्धव्यम्। ।गुणेतिषडि।चेत्यनेनेतिभावः।कृतयोरेवसुडिति।सुट्निमित्तोपसर्गयोगदृत्यर्थः।एवञ्चपूर्वन्थातुःसाधनेनेतिपक्षएवेतिपूर्वषडि।द्वित्वेसेडि।सुट्प्राप्त
दोषदृतिभावः।अनेवार्थज्ञापकान्तरमाह।अतएवेति।संयोगादिलोभावादिति।पक्षात्सुटिअङ्गस्यसंयोगादिलोभावादित्यर्थः।भाष्यकृतेति।तेनह्यडभ्यासव्यवायेपीतिप्रत्याख्यायतेअत्रपक्षे
स्वमतेगुणाभावस्तुयडि।चेत्यत्रापिमित्यग्रहणानुवृत्त्याबोद्धः।भाष्योक्तनिषेधवचनादेववा।प्रत्ययोत्पत्तिवेलायांसंयोगादित्यस्यविवक्षणान्नञ्करोतुरित्यादौगुणसिद्धिः।ससरतुरितिव

नचसंकृदित्यस्यामेवावस्थायान्द्वित्वात्परत्वात्सुटिकृतेरीङ्प्रवृत्तेः प्राक्गुणप्राप्तिःशङ्कनीया।अडभ्यासव्यवायेपीत्यस्यारम्भेणाडभ्यासयोःकृतयोरेवसुट्नप्रागि
तिनिर्णयात्।अतएवसञ्चस्करतुरित्यत्रसंयोगादिलोभाभावाद्गुणोनसिद्ध्यतीतिसंयोगोपधग्रहणंकर्त्तव्यमित्युपसंख्यायते।नचभाष्यकृतापूर्वन्थातुरुपसर्गेणेतिदर्श
नेसुटोन्तरङ्गत्वोक्तेःससुटकसैवद्वित्वाभ्युपगमात्गुणप्राप्तिरितिवाच्यम्।तन्मतेसुटोबहिरङ्गत्वादितिपरिहारविरोधादित्यास्तामावत्।सिचोयडि।अभ्यासस्यका
रस्योपसर्गात्सुनोतीतितनतःपरस्यतुस्यादिष्वभ्यासेनचेतिप्राप्तंषत्वंनिषिद्ध्यति।नकवतेर्यडि।कोरित्येववाच्येशपानिर्देशस्यफलमाह।कौतिकुवलोस्त्विति।कुशब्द
दृत्यदादेःकूङ्शब्देदृतितुदादेश्चनिवृत्तिःफलमितिभावः।यद्यपिकोरित्युक्तेपितौदादिकस्यप्रसङ्गोनास्तिदीर्घान्तत्वात्।तथापिकौतिव्यावृत्त्यर्थङ्क्रियमाणःशपानि
र्देशःकुवतिमपिव्यावर्त्तयतीत्यत्रतात्पर्यम्।नचलुग्विकरणपरिभाषयानिर्वाहः ॥ ७७ दितिबोद्धव्यम्।निषिद्ध्यतेरृति।यद्यप्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिनिषेधबाधकत्व
ष्यापियेननाप्राप्तिन्यायेनसात्यदाद्योरितिनिषेधस्यैवबाधकंअयन्तुनिषेधःसर्वबाधकोज्ञाख्यानात्एतदर्थमेवोपसर्गादित्यनन्तरंनिषेधप्रकरणङ्कृतंआदेशप्रत्यययोरित्येतन्ना
त्रबाधकत्वेहितत्त्यागेवकुर्यादितिभावः।शपानिर्देशस्येति।यङ्लुग्निवृत्तिस्तुनफलंयङःपरत्वाभावात्।नचयङन्तादविभाष्यमनेयङोवमवलोपाङ्गकारान्तन्मतेतत्रव्यावृत्त्य
र्थः सः।श्नियानिर्देशेनसिद्धेर्यङ्लुग्व्यावर्त्तकेनेनरव्यावर्त्तावपिबाधकाभावाच्च ॥

निरनुबन्धकेति। सार्वत्रमविधि विषयेतिनुभूवादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वादसङ्गतमितिभावः। कुङ् दृत्येवेति। नचपर्यायेषुलाघवगौरवाभावः। कवतेरित्यस्यानुबन्धप्रहितधात्वर्थमात्रार्थत्वेनपर्यायत्वाभावादितिदिक्। कुत्वेनेति। अभ्यासाच्चेतिकुत्वेनेत्यर्थः। ननुहिन्वोरिकारोच्चारणेनोत्तरार्धवत्हकारोच्चारणसामर्थ्यात्हीभावेकुत्वंनस्यादितिचेन्न। णल्लबाधकल्पनापेक्षयाहकारोच्चारणङ्गुरुलघ्वर्थमित्यस्यैवकल्पयितुंयुक्तत्वात्। तत्रतुयेननाप्राप्तिन्यायेनहिन्वोरपवादत्वेनेकारोच्चारणस्यतद्बाधक

निरनुबन्धकपरिभाषायामपिजागरूकत्वेनउभयग्रहणप्रौढ्यात्। वस्तुतस्तुकुङ् दृत्येवसुवचम्। हतेर्हिंसायामित्यादियद्यपिहीभावेपिकृतेकुत्वेनजेर्हीयतेदृतिसिद्धातितथापिप्रक्रियालाघवायप्रौढ्युक्तम्। अत्रचदिग्देशेनेवघ्नीभावेनहित्वंनबाध्यतेविषयभेदात्। यङ·न्तावयवस्यहिद्वितीयाजन्तयधिकस्यहित्वंप्रकृतिमात्रस्यघ्नीति। वेचीयतेदृति। हलदृतिनाभकृत्सार्वेतिदीर्घः। चायःकी। दीर्घोच्चारणंयङ्गुर्गर्थम्। अतस्त्वनलुमतेतिनिषेधोपितन्नप्रवर्तते। चेकीतः। ईघ्ना। दीर्घोच्चारणंप्राग्वत्। यत्तुवदन्तिप्रक्रियालाघवार्थमितितन्न। चायःकीत्यत्रापितथात्वापत्तेः। ननुमाधवग्रन्थवलेनवैषम्यंस्वीकुर्मदृतिचेन्न। युक्तिविरोधेतस्यापित्याज्यत्वात्। णश्यन्तदृति। परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चयङादेरेकृतेहित्वम्॥ इतियङ·न्तप्रक्रिया ॥

त्वमेवयुक्तम्। विषयभेदादिति। अपवादत्वेनवाधेविषयैक्यापेक्षणादितिभावः। एकवचनेगुणसत्वेनविशेषाभावादाह। चेकीतदृति। प्राग्वदिति। नन्वस्यचाविद्युत्तरार्धन्यदावस्यकमतोनलुमतेतिनिषेधबाधेनमानम्। नतत्रापिचाविदितिदीर्घेणेष्टसिद्धिः। ईत्वस्यनेनानाप्राप्तिन्यायेनदीर्घापवादत्वात्। दीर्घेतेपिपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरिदीर्घप्राप्तेरिति चेन्न। दृष्टापत्तेः। तत्र्यनमन्नाह। नस्यापीति। दीर्घोच्चारणंप्राग्वदितिवदन्नोपीत्यर्थः। नन्वसंभवरूपविरोधाभावात्परत्वमसङ्गतमतआह। अन्तरङ्गत्वाच्चेति। यङ्किंतीतिविषमसप्तमीत्यन्तरङ्गमितिभावः ॥ ॥ इतियङ·न्तप्रक्रिया ॥ श्रीगुरुचरणाभ्यांनमः ॥

ज्ञापकमाश्रित्येति। तच्चपूर्वमुपपादितम्। ज्ञापकत्वाच्चेति। दाधर्त्तीतिसूत्रेहितनिपातनंभूधातोश्छन्दसिलोट्येवगुणाभावोनान्यत्रेत्येतदर्थमितिस्पष्टंभाष्ये।तत्रसङ्गो
चेमाप्राभावेनयङ्लुकिछन्दसिलडादाविवलोट्यपिगुणोबोद्धव्यते। नचक्वान्यत्रमाभूत्बोभवतीतिलेटिभाष्येउदाहरणाच्छन्दोविषयकएवनियमःस्यादितिवा
च्यम्।तस्योपलक्षणत्वादितिदिक्। गुणनिषेधः सिद्धतीति। धात्वंशलोपनिमित्तत्वादार्द्धधातुकस्येतिभावः। तद्व्याहतमिति। सप्तम्यन्तप्रत्ययेपरतः पूर्वकार्यत्वेना
यङोऽचीतिनप्रत्याहारोगृह्यतेकिन्तुप्रत्ययः यङः साहचर्यात्तदाह। अच्प्रत्ययवृत्ति। चकाराद्बहुलमित्यनुकृष्यते। येतुच्छन्दसीत्यनुकर्षमन्तिनैरपि
भाषायांयङ्लुक्कचित्स्वीकर्त्तव्यएव। हुश्नुवोस्सार्वधातुकइतिसूत्रेहुश्नुग्रहणंप्रत्याचक्षाणेनवार्त्तिककृतातदनभ्युपगमेपिहुश्नुग्रहणज्ञापकमाश्रित्य
भाष्यकारैस्तदभ्युपगमात्।यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यात्।बोभूतुरिति।निपातनस्यापिज्ञापकत्वात्। एतच्चमूलएवस्फुटीभविष्यति।अनैमित्तिकोयमिति।
बहुलग्रहणेनक्रियमाणइत्यर्थः।अचप्रत्ययेविधीयमानस्तुतन्निमित्तकइतिस्पष्टमेवातेनलोलुवःपोपुवइत्यादौनधातुलोपइतिगुणनिषेधःसिद्धति।
यङन्तत्वादिति।सन्यङोरितिषष्ठीव्याख्यानादितिभावः। प्राचातुतन्त्रसप्तमीव्याख्यायदृहानङ्कार्यत्वान्नलुमतेतिहित्वानिषेधइत्युक्तम्।तद्व्याहतम्।य
त्तुतत्रौत्रेणव्याख्यातमङ्गाधिकारेविहितत्वादित्यर्थइति।तन्मानलुमतेतिसूत्रेगाधिकारेणगृह्यतेकिन्त्वङ्मनाङ्चाप्रत्ययेपरेपूर्वस्यविधीयमानंस
र्वमितिभाष्यादेर्निर्णीतत्वात्।अन्यथाराजपुरुषादौनलोपाद्यसिद्धिप्रसङ्गादितिदिक्। नन्वेकाचइतिविधीयमानेद्वित्वंस्थितपाशपेत्यादिनानिषिद्धते
तिचेन्न। गुणोयङ्लुकोरुत्सिकौचलुकीत्याद्यभ्यासकार्य्यविधिभिर्द्वित्वानिषेधस्यज्ञापनात्।धातुलादिति। किबन्तेषिवप्रत्ययोत्यन्तेः ॥
नङ्कार्यत्वोक्तिर्विरुद्धेतिभावः।नलोपाद्यसिद्धीति।आङ्स्थैवनिषेधेयविभमित्यस्यानङ्त्वान्निषेधाभावेभत्वेननलोपोनस्यादितिभावः।द्वित्वान्निषेधस्येति। न
त्वरिभाषाभावस्यैवज्ञापकमित्यन्ये ॥

प्राक्प्रवृत्ताया इति।यङ·न इतिशेषः।निरपवादत्वेनेति।एकदेशविकृतन्यायेनावस्थितत्वादितिभावः।यथोद्देशेदृदम्।भूवादिसूत्रेति।चर्करीतमित्यस्मादादौपाठेनयङ्लुङ·
न्तस्यभ्वादित्वादितिभावः।वर्णमात्रवृत्तिरूपेति।प्राधान्येनतद्वृत्तिरूपावच्छिन्नाश्रयमित्यर्थः।विद्ध्यर्थमिति।यत्रप्रत्ययःप्राधान्येनाश्रीयतेतत्रात्मनेपदविधौविद्ध्यर्थः।यथाःतृणे
प्राक्प्रवृत्तायाधातुसञ्ज्ञायाःनिरपवादत्वेनावस्थितत्वात्कार्यकालपक्षेपिभूवादिसूत्रप्रवृत्तेरेवेतिभावः।यत्तुव्याचख्युःप्रत्ययलक्षणेनधातुत्वमिति।तदन्याय्यम्।उप
देशेनसिद्धेदुर्बलस्यातिदेशेस्थानादर्न्तरङ्गत्वात्।यत्रहीति।यस्मैनदर्थंप्रतिपादकंमाधवग्रन्थमनूद्यप्राचोग्रन्थंव्याचक्षाणैरुक्तम्।तदेतदाकरविरुद्धम्।यत्तुदाध
र्निसूत्रेआश्रयतेतिक्ते इतिकिन्निपातमतेतिजेर्यङ्गन्तस्यात्मनेपदन्निपात्यते।नैतदस्तिप्रयोजनम्।सिद्धमात्मनेपदम्। अनुदात्तङित आत्मनेपदमितिनियमार्थन्त
र्हिभविष्यति।अत्रैवयङ्गन्तस्यात्मनेपदंभवतिनान्यत्रेतिङ्कमाभूत्।वेभिदीतिचेच्छिदीतिइतिं।तथाचवामनोपितेतिक्ते इतिजेर्यङ्गन्तस्यात्मनेपदन्निपात्यते।
यङोऽङित्त्वात्प्रत्ययलक्षणेनयङ्लुगन्तस्यात्मनेपदमन्यत्रनभवतीत्येतदेवज्ञापकंमिति।उपपादितञ्चैकैयटहरदत्ताभ्याम्।यद्यप्यनुदात्तङितइतिङित्त्वनिमित्त
मात्मनेपदंनप्रत्ययनिमित्तम्।तथापिलोलूयतइत्यादौयङन्ता दात्मनेपदन्तत्प्रत्ययस्यङित्त्वादितिप्रत्ययलक्षणंभवत्येवानचैवङ्गोहितमित्यवादयोपिस्युरिति
श्लोकम्।वर्णमात्रवृत्तिरूपाश्रयस्यैवद्वितीयप्रत्ययग्रहणेनव्यावर्त्तितत्वात्।यदुच्यतेवर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणमिति।ङित्त्वन्तुसमुदायवृत्तिनवर्णमात्रवृ
त्तीतिनव्यावर्त्त्यतइति।इहतंदत्तदित्यादिनानव्यावर्त्यतइत्यन्तेनसन्दर्भेणमाधवंप्रतिकिन्दूषणमभिधित्सितम्।आकरविरोधोयुक्तिविरोधोवा।नाद्यः।
प्रत्ययलोपइतिसूत्रंहिविद्ध्यर्थंनियमार्थञ्चेतिपक्षद्वयमाकरेउपन्यस्तम्।आद्येयत्रवर्णस्यविशेषणतयाआश्रयणन्तत्सिद्धिःफलम्।यथाःतृणेडित्स्म
त्रहमागमस्यादितीयेतुसुदर्शदित्यत्रसोमनसीअलोमोषसी ॥ ७७ डित्यादौहलादौपितिसार्वधातुकेविधीयमानदमीतिभावः।नियमार्थमिति।यत्रप्रत्यय
स्यासाधारणंरूपमाश्रीयतेतदेवकार्यंप्रत्ययलोपेनतुप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमित्येवंनियमार्थमित्यर्थः ॥

असन्तत्वेति।असन्त्वंहि प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम्।अभ्युच्चयवादमात्रमिति।तृणहदृतिसूत्रेऽचिनेत्यनुवर्त्यतृणहानिदृत्यादिव्याहृनौहलीत्यनुवृत्त्याऽतृणेडित्यादिसिद्धान
त्रफलाभावादितिभावः।प्रथमपक्षेति।वार्त्तिकसंमतविधिपक्षेत्यर्थः।अनास्थेति।पूर्वपक्षानुसारेणदुर्बलसमाधानत्वादितिभावः।वस्तुतोवार्त्तिकानुसार्येकदेशिनः शङ्कायान्तद
नुसार्येकदेशिनएवतत्समाधानंनसिद्धान्तिनइत्यदोषः।आत्मनेपदमित्येवसिद्धान्युक्तिरितिबोद्धम्।नचयत्रप्रत्ययस्यनिश्चयस्तन्त्रेवेतिनियमोस्तुएवञ्चेदंभाष्यंमुख्यपक्षाभिप्र
दृत्यासन्त्वप्रयुक्तस्वरस्यस्थानिवत्त्वेनलेनप्राप्तिस्यनिवृत्तिःफलम्।तत्राद्यःपक्षोऽभ्युच्चयवादमात्रन्द्वितीयस्तुमुख्यइतिभाष्यकैयटपदमञ्जर्यादिषुस्थितम्।
एवंस्थितेदार्धर्तिसूत्रस्थंभवदुपन्यस्तंभाष्यंप्रथमपक्षाभिप्रायेणअतएवहिनियमार्थन्तर्हिभविष्यतीतिवदताभाष्यकारेणतत्रानास्थाध्वनिता।अन्यथान्तर्हीति
भविष्यतिइतिचनब्रूयात्।एतेनतदनुसारिणोरत्तिकैयटहरदत्तादिग्रन्थाअपिव्याख्याताः।माधवस्तुद्वितीयपक्षाभिप्रायेणप्रवृत्तः।तथाचमुख्यपक्षपातिनिमाधवग्र
स्थेऽभ्युच्चयपक्षबलेनाकरविरोधोद्भावंकथमौचितींलभेतनापियुक्तिविरोधः।संभावितानांविरोधानामाकरएवोधतत्त्वात्।भवद्भिरिहविशिष्यतदनुप
न्यासाच्चेतिदिक्।यद्यपिवदन्तिअदादिषुचर्करीतंपरस्मैपदीतिपरस्मैपदग्रहणंभाष्यकारोक्तनियमसिद्धपरस्मैपदानुवादः। अदादित्वमात्रन्तुविधीयतइति।अ
त्रेदंवक्तव्यम्।परस्मैपदीतिपाठएवतावत्प्रायेणनास्तिनियमसिद्धमित्यप्यसङ्गतम्।अप्राप्तेरेवोक्तत्वात्।एवञ्चानुवादोपिनास्त्येव।अदादित्वविधानंव्यर्थम्।न
हिअदादीनामपिअदादित्वंविधीयते।तंत्रपाठमात्रेणतन्निर्वाहात्।तदेतत्सकलंध्वनयति।चर्करीतञ्चेत्यदादौपाठाच्छपोलुगिति ॥
यकमेवेतिवाच्यम्।एजेत्यादौपदत्वानापतेः।आकरएवोधतत्वादिति।तदुद्धरप्रकारश्चअचिनेत्यायनुवृत्तिरूपउक्तः।वस्तुतस्त्रिजेरनुदात्तत्वात्तेतिङेदित्यत्रानुदात्तेत्वात्ति ङ्डतिश
ङ्डगर्थः।स्तियाशपेतिनिषेधस्तुनास्त्येवेतिनियमेनवारणमितिभाष्यार्थः।ननुपरस्मैपदीतिपाठाभावेपिचर्करीतमित्यस्यपरस्मैपदिसमभिव्याहारेणपाठात्यङ्लुगन्तस्यपरस्मैपदि
त्वंबोद्धतेएवेत्यतआह।नियमसिद्धेति।तन्निर्वाहात्।अदादित्वनिर्वाहात्।अदादौपाठादिति।एवंश्यनाद्यप्रवृत्तिरित्यपिबोद्धम् ॥

अजहल्लक्षणेति। यङ्-यङ्-लुक्साधारणधर्मेणेत्यर्थः। बीजाभावाच्चेति। शक्यार्थान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वातद्बीजम्। कन्दस्येवेति। लोद्वेवेत्यपिवोद्यम्। न्यायसिद्धमिति। ननु तेनसिद्धे नात्रैकंद्वयोस्तत्वंनसमुदायस्यान्यथेच्छायाच्यचितिद्विः प्रयोगेपिविशिष्टस्यधातुत्वापत्तावयच्चत्यचदित्यादेरपिसाधुत्वापत्तिर्युक्तेस्तुल्यत्वात्। अतएवदयनेरितिसूत्रेद्विर्वेकृतेपरस्यभूभावे यङोवा। अत्रव्याचख्युः। यङ-न्ताद्धलादिपित्सार्वधातुकंनसंभवतीतियङ्-शब्देनयङ्-गन्तस्य समुदायोग्रहणं। तद्बीजंयत्प्रत्ययलक्षणेनयङ-न्तत्वानपायात्। कथमन्यथायङ्लुकिसन्यङोरितिद्वि त्वंप्रवर्त्तेत। नहितत्रापियङ्-कृलक्ष्यते। श्रूयमाणेयङि-द्वित्वाभावाप्रसङ्गात्। नचकाकेभ्योदधीत्यत्रेवाजहल्लक्षणातत्रदद्युपपातकलक्षेवेहोभयसाधारणस्यलक्ष्यतावच्छेदकस्याभावात्। युगपद्द्वित्वयस्यचायोगात्। लक्षणायांबीजाभावाच्च। प्राचांतद्व्याख्या तुभिर्वातत्रलक्षणानुक्तेश्चतदेतत्प्रत्ययलक्षणेत्याह। यङ-न्तात्परस्येति। कन्दसिनिपातनादिति। भूसुवोरितिनिषेधश्छन्दस्ये वेतिनियम्यतदत्यर्थः। द्विःप्रयोगइतिनत्वाचप्रकृतिग्रहणेयङ्-लुगन्तग्रहणंन्यायसिद्धमितिभावः। यत्तुमाधवेनोक्तंभाषायांगुणप्रवृत्तिर्ज्ञापयितुङ्गियमार्णंबोभूत्विति निपातनञ्ज्ञापकमस्याःपरिभाषायाइतितन्न। असत्यामुक्तपरिभाषायांबोभूत्विलत्रभूसुवोरित्यस्याप्राप्तागुणनिषेधार्थतयानिष्फलनस्यचरितार्थत्वात्। यत्तुप्राचोक्तन्यातुग्रहणोक्तंयङ्लुकिवेतिकेचि दिनेतन्निमुनिमतम्। नापिन्यायसिद्धमित्युपेक्षितम्। र्सयोगात्परस्यलिटोवाकिलम्। रुदुसुनुधातूनांङिटंविनेड्वाभृसुधुच्यस्यशूस्यःपरस्यतादेरार्द्धधातुकस्येड्वेत्यादीनामपि प्राचांतत्रतत्रोपन्यस्तानामर्वाचीनमतानामेवैवगतिः। किंबहुनाकाशकुत्स्नादिमतानामपिमुनित्रयविरोधेदानीमग्रहणमेव। दृश्यंतेहिनियतकालाःस्मृतयः। यथाकलौपा राशरस्मृतिरिति। एतच्चशताच्चठन्यतावशतदितिसूत्रेकेयटहरदत्तादिग्रन्थेस्पष्टम्। मुनित्रयमद्योपियथोत्तरंप्रामाण्यमाश्रित्यभाष्यानुरोधेनैवव्यवस्थेतितत्त्वम्। एतच्चभ र्तृहरिकैयटहरदत्तादिसकलसंमतम्। अतोर्वाचीनम्। यत्किञ्चिदत्रनंपुरस्कृत्यानेकरूपोत्प्रेक्षणमनोनस्वदनीयमितिदिक् ॥ ७ पूर्वस्यश्रवणंप्राप्तेतीत्याशङ्क्यार्द्ध धातुकविषयसप्रत्ययापरिहृतम्। अन्यथात्वदुक्तरीत्यासमुदायस्यैवादेशप्रतिरेकाज्ज्हिर्वचनन्यायेनेतिदसङ्गतिः स्पष्टैवेतिचेन्न। उत्तरखण्डमादायैवयथायोगन्तत्तत्कार्यप्रवृत्तेः भूसुवोरित्यत्रतदन्ताङ्गस्येत्यर्थाद्प्राप्तिरयमेवमूलार्थः। एवञ्चहन्तेर्यङ्-लुगन्ताल्लिङि-वद्ध्यादितिरूपमितिमाधवोक्तमसङ्गतमित्यन्यत्रविस्तरः ॥

अनुवृत्तेरनुक्तत्वादिति। असिद्धवदत्रेति सूत्रेपूर्वपरिणामोक्तलेपि सिद्धान्तिनानुक्तत्वादिति भावः। चतुर्थीति। लृट्लङ्-विधिलिङ्-लोट्स्वित्यर्थः। निर्मूलत्वादिति। नचभाष्येक्तान्यन्न भाभूत्बोभवतीतिलेटएवोदाहरणदानंमूलम्। तदालेट्येवज्ञापकफलस्यान्नचतुर्थ्। उपलक्षणत्वेपिनचतुर्थित्यस्यलाभदृतिभावः। सिचः परत्वमाश्रित्येति। अतएवतुल्यजातीय स्यनियमः कश्चतुल्यजातीयोपोद्दाभ्यामनन्तरआतः सिच्चेतिआतदृतिसूत्रेभाष्येउक्तम्। ननुसिचः परस्यङ्ङेर्ज्जुसतर्हिआदन्तादेवेतिनियमेतस्यसिजनिमित्तकस्यैवस्वरसतोलाभा अबोभूवीदिति। यत्तुवदन्तिभाष्यमतेओः सुपीत्यनुवृत्तेरनित्योवुक्परास्यङ्गणदृद्भ्योवाद्यते। तेनाबोभवीदिति। तच्चिन्त्यम्। भाष्यकृताओरित्यनुवृत्तेरनुक्तत्वात्। वुकोनित्यत्वमाश्रित्यदृन्धिभवतिभ्यामितिसूत्रस्थप्रत्याख्यातत्वाच्च। यदपिप्रसादकृतोक्तंलुङि-भुसुवोरितिनगुणः ज्ञापकन्नुचतुर्थेवलकारेपुनर्लुङि। तेनानित्योवुगेवेति। अबो भूवीत्। ईडभावेः बोभूदिति। प्राचोमूलमप्यन्नानुगुणम्। किंतुसर्वमिदन्निर्मूलत्वादप्रमाणम्। अभ्यस्ताश्रयदृति। आतदृतिनियमस्तुसिचः परत्वमाश्रित्ययोजुस्तान्नः। तन्मात्रपरद् तिमाधवग्रन्थेस्थितमितिभावः। यत्तुमाधवेनोक्तंविदेर्हिलङ्येवानन्तरेट्सिसंभवतीतितत्रैवजुसन्तत्वाहचर्यात्भ्यस्तादपिलङ्येवनलुङि। ननुसिच्साहचर्य्यात्लुङ्येवकिंनस्या दितिचेन्नापरसाहचर्यस्यबलीयस्त्वात्। तथाचाबोभूवन्नित्येवरूपमिति। अत्रेदंबक्तव्यम्। नेहसाहचर्य्यनियामकम्। हिलिश्चतुरितिसूत्रेकृत्वोर्थग्रहणेनसाहचर्य्यङ्गतिनाश्री यतदृतिज्ञापितत्वात्। अतएवभगवताभाष्यकारेणाचः परस्मिन्निति सूत्रेपञ्चमीसमासप्रयोजनतयाऽपीपचन्नित्युदाहृतम्। नन्वादिहजुसेवोचितः। अथापिसन्नित्याग्रह स्तर्हिआतदृतिनियमस्यलाघवात्सामान्यापेक्षत्वमाश्रित्यजुसवार्य्यताम्। अदभ्यस्तादितितुदुर्वारम्। तथाचपक्षभेदेनाबोभूवदितिरूपद्वयमस्तुनामेः अबोभूवन्दृतितुदुरु पपादम्। अन्तादेशस्यदुर्लभत्वादितिदिक् ॥ ७ दितिभावः। दृत्युदाहृतमिति। लृट्लाजुसः प्राप्तेरेवाभावेनतत्रयोजनतयोपन्यासोऽसङ्गतः स्यादितिभावः। उचितइति। भाष्यसंमतत्वादितिभावः। प्रौढ्याहेत्यादि। सः। पञ्चमीसमासः। अस्तुनामेति। वक्ष्यतेदंसूत्रितंसुबन्तमितिपञ्चमीसमासस्यबहुत्वमानदृत्यस्यसामान्यापेक्षनियमस्यार स्यप्रत्यासत्योर्भङ्गःस्तस्माज्जुसविधिरेवसाधितिः। अन्तादेशस्येति। तत्रवृतिवेलायामेवाभ्यस्तलेनजुसोऽतावाबाधादितिभावः ॥

तदसंबद्धमिति। यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वेन गुणस्योरुचितत्वादितिभावः। समुदायलोपस्येवेति। एवञ्चवेभिदितेत्यत्रान्त्यलादेशत्वेनस्थानिवत्त्वाभावादाद्ये धातुकनिमित्तत्वाच्चनथा
ञ्जसिचेतिगुणमाशङ्क्याह। नित्यत्वादिति। मोमुदीतीति। नाभ्यस्तस्याचीतिनिषेधाल्लघूपधगुणोनामोमो दितेति। नचात्रनधातुलोपइतिगुणनिषेधः शङ्क्यः। यङ्लुकोऽनै
मित्तिकत्वात्। यत्तुप्राचायङ्लुगन्तप्रकरणेनधातुलोपइतिसूत्रंव्याख्यायवेभिदितामरीमृजितेत्युदाहृतन्नदेतदसंबद्धमितिस्पष्टमेवा यत्नुपरिकुर्वन्तिकिमिहप्रकर
णविरोधमात्रङ्किंवाप्रकृतसूत्रोदाहरणत्वान्नदोषइति। नाद्यः। महाप्रकरणंहियङ्एवतच्चनविरुद्धतेऽवान्तरप्रकरणन्तुयद्यपिलुकस्तथापिलुग्लोपयोः फलवैलक्ष
ण्यंसकृदीकर्तुंप्रासङ्गिकत्वेनयङ्लोदाहरणेबाधकाभावात्। नापिद्वितीयः। भाष्यकारप्रभृतिभिः हरदत्तादयोर्वाचीनपर्य्यन्तैः सर्वैरेवयस्यहलइतिलोपस्यावयवलोपत्वेन
रूपेणगल्लोपस्यस्वीकारेपिप्रकृतग्रन्थकारेणसमुदायलोपस्येवस्वीकारात्। यस्येतिसङ्गतग्रहणमितिवदतोवामनस्यापन्नानुकूलत्वात्। यद्यपियकाराकारस
मुदायान्तर्गतस्यैवयकारस्यलोपोनत्वहर्यादित्यादौकेवलस्यापीत्येतावन्मात्राभिप्रायकतयावामनवाक्यंसर्वैरेवव्याख्यातन्तथापिक्लिष्टत्वान्निष्फलत्वात्प्रमाणा
भावाच्चव्याख्यातृवचनमुपेक्ष्यमवश्यञ्चसमुदायलोपएवायंविज्ञेयः। अवयवलोपत्वेहियङ्लुकोऽवयवलोपत्वंवदन्तंभाष्यकारंप्रतियेदोषाहरदत्तेनो
क्तास्तेदृहापिप्रसज्येरन्। तथाहि। गमेर्यङ्लुगन्तादजिजङ्गमदित्यत्रागमहनेत्युपधालोपोयथाभादितः। एवंयङ्लुगन्ताण्वुलिजङ्गमकइत्यत्रापिस्यात्। यथात्रा
नडीतिप्रतिषेधः। दरीदृशकइत्यत्रक्रदृशोऽनिगुणः स्यात्। देद्यकइत्यत्रदीङोयुडचीतियुट्स्यात्। अथयद्यत्राङ्गस्यतेः पुनर्वृत्तौसत्यां पूर्वकोविधिरनित्य
इत्याद्यिकृशकाशयस्यम्बनेनोपधालोपोयदिपराक्रियेत। ततोयङ्लुगन्तादपिजङ्गमदित्यादौदोषोद्धारः सुकरएवायुष्मतामिति। भाष्यकारोक्तरीत्यायङ्लु-
कोप्यवयवलोपत्वेसिद्धेगतन्नधातुलोपइतिसूत्रेण ॥

तिसंदाहरणतायङ्लुक्स्यानुपपन्नेतिभावः। दृहापीति। यस्यहलइत्यनेयङ्लोपविषयेपिदृत्यर्थः। दरीदृशकइत्यत्रेति। यङ्लुक्स्यात्वुलीत्यादिः ॥

लुकीवेति। वृत्तिमतेनायंदृष्टान्त। पापाचकदृति। षड॰न्नान्ण्वुलितिकृदन्तेतेनतदुदाहृतम्। लोपनिवारणेपित्तौल्यादिति। अनेनतद्रीत्यातद्रूप्यस्यागुद्धत्वमात्रमुच्यतेनतुपा
तस्मात्तत्रस्थापयितुंप्रवृत्तेः लुकीवलोपेपिसमुदायनिवृत्तिरेवदृष्ट्वाएवञ्चअज्झलादेशस्यस्थानिवत्वायोगात्युक्तमेवोदाहरणम्। एतेननधातुलोपेत्यत्रे
कृत्यनुवृत्तेःपापाचकदृति। कृदन्तप्रकरणस्योपिग्रन्थोव्याख्यातः। तस्मात्वेभिदितामरीमृजितेतिपापाचकदृतिचषड॰न्नोदाहरणानिवदतोग्रन्थकारस्यग्रन्था
न्तरविरोधोनदोषाय। उक्तयुक्तीर्वामनवाक्यञ्चोपष्टभ्यहरदत्तादिग्रन्थोयमदार्ढ्यमेवप्रवृत्तत्वादिति। अत्रेदंवक्तव्यम्। यस्येतिसङ्गातग्रहणमितिवामनवाक्यमा
त्रंपुरस्कृत्यदूषितत्समानाकाराणिभाष्यवार्तिकाक्षराणिकिमित्युपेक्ष्यन्ते। ननुसूत्रमनन्तरमेवभाष्यादावादेःपरस्येतिसञ्चारितत्वादितिचेत्तर्हिवामनेनापितथैवसञ्चा
रितमितिकथन्नपर्य्यालोच्यते। एवञ्चव्याख्यातृवचनंप्रमाणाभावादुपेक्ष्यमित्ययुक्तम्। व्याख्येयग्रन्थशेषस्यैवतत्रप्रमाणत्वात्। तदयुक्तञ्चङ्गे॰मङ्गत्रेवञ्चङ्गे॰म
कृत्यत्रापिउपधालोपःस्यादिति। तदपिन। त्वयापिपापाचकदृत्यत्रेववृद्धेर्दुर्वारत्वात्। कृष्काण्वलम्बनेनवृद्धिनिवारणस्यलोपनिवारणेपितौल्यात्। यत्तुदेवकृद्
त्यत्रयुट्स्यादित्युक्तन्नदतिस्यवीयः। हलःपरत्वाभावेनयस्यहलदृत्यस्याप्राप्तेर्देयकदृतिरूपस्यसर्वसंमततयादेयकदृत्यस्यस्वप्नाय्यमाणत्वात्। किंचसमुदा
यलोपेउक्तिसंभवएवनास्ति। यस्येतिसङ्गातग्रहणेपिहलदृतिपञ्चमीनिर्देशादादेःपरस्येत्यस्यदुर्वारत्वात्। यत्तुअतोलोपदृत्यतोःसदृत्यनुवर्त्त्यअकारान्तस्ययस्ये
तिव्याख्यायअतदृतिविशेषणसामर्थ्यादादेःपरस्येतिनप्रवर्त्ततदृतिकल्पयन्ति। तन्न। गौरवात्फलाभावात्। प्रत्युतानिष्टप्रसङ्गाच्च। अल्लोपस्यस्थानिवत्वे
नहिवृद्धभावात्पापचकदृतिरूपंभाष्यसंमतम्। तच्चत्वत्पक्षेदुरुपपादम्। यत्तुवदन्ति। सजेदेकङ्गुलस्यार्धदृतिन्यायेनभूयसामुपधालोपयुडादीनामत्र
ग्रहायएकेयमुपधावृद्धिःसोढव्येत्याशयेनकृदन्तेपापाचकदृत्यस्योदाहृतत्वान्नदोषदृति ॥
पाचकदृत्यत्रवृद्धिःसिद्धान्तेदृतिबोद्धम्। भाष्यसंमतमिति। अनेननिष्फलत्वादितिदुक्तहेतुर्निरस्तः ॥

ऐर्षिष्यदित्यादाविति।अनेनप्राचामतिप्रमादन्दर्शयति।इथगल्लोपोऽत्रेवेति।योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतयागुणवृद्धिप्राप्तियोग्यविषयेऽचप्रत्ययेएवेत्यर्थः।अतएवसनीखंसदृतिभा
ष्येउदाहृतम्।अन्यथातत्रनलोपः स्यात्।मरीमृजदृत्यादौविकल्पस्तुव्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न।यद्वेष्टएव।तदर्थसूत्रारम्भेऽयेषाकल्पनावश्यकीतिभाष्याशयः।दरीदृशदृत्यत्रा
ङ्ःलाक्षणिकत्वाद्ङ्-निमित्तोगुणोनादेयकदृत्यादौयुङ्तुना।अनुबन्धनिर्देशान्त्सिचिसूत्रेहाग्रहणमनुवर्त्तव्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणाद्वा।जरीगृह्यतेःसामर्थ्यतेश्चाचिसंप्रसारण
तन्न।उपधालोपादिसमाधानस्यसमनन्तरमेवोक्ततयात्यजेदेकमितिन्यायस्येहाप्रवृत्तेःप्रत्युतउपधावृद्धिरेवभाष्यविरुद्धेतितत्रेष्टापत्तिकुर्वन्नेवव्याख्यातृभिर
पित्यक्तुमर्हः।अपस्यानन्तुगच्छन्तीत्योदरोपिमिमुञ्चतीतिन्यायात्।ऐर्षिष्यदित्यादौन्याय्येप्युदाहरणेग्रामादिकंतावद्वृद्धिःसकलग्रन्थविरुद्धेर्थेसुतरान्तथाव
क्तुंशक्यत्वाच्चातस्मात्प्राचोग्रन्थेवेभिदिनामरीमृजितेतिरूपस्यशुद्धत्वेपिनधातुलोपसूत्रोदाहरणत्वासङ्गतिः।पापाचकदृतिरूपस्ययङ्लुगन्तण्वुलिसुपा
धुत्वेपिनधातुलोपेत्यत्रेकदृत्यनुवृत्तेरितिकाक्षेषासङ्गतिरितिदुषणंदुरुद्धरमितिस्थितम्।ननुभाष्यमतेयस्येतियोगंविभज्यअतदृत्यनुवर्त्तएषगल्लोपेपि
धाययङ्लुकोप्यवयवलोपत्वस्वीकारात्।पापाचकदृत्यत्रकर्थंरूपासिद्धिर्नास्तीतिचेत्।एवंसतिएषगल्लोपोऽत्रेवअनेनैमित्तिकस्तुलुक्अन्तरङ्गत्वात्तमुद्दिश्य
मेवापहरति।यथाकुलोनानावरुषभदृत्यत्रातएवबहिरङ्गलक्षणत्वाद्दृढिः।एतच्चभाष्यकैयटयोःस्पष्टम्।एतेनभाष्यमतेनेभिदितेत्यादिमाधवोदाहृतन्निरस्तम्
मावहेदिति।यथातुभाष्यन्तथापापाचकदृत्येवभवतीतिचयङ्लुगन्तशिरोमण्यादौयदुच्चैस्तत्सर्वंरभसकृतमेवेतिप्रतीमः ॥ ७ गुणोसूत्रमतेपिनलुमतेनिनि
र्देशात्स्वरेणसाद्यो यङ्लुगन्तात्ण्वुलादौयथायथंगुणवृद्धीभवतएव।जङ्गम्यतेर्यङन्तात्ण्वुलिउपधालोपोभवत्येव।अनङीतिनिषेधस्तुनलाक्षणिकत्वात्।यङ्लुग
न्तात्ण्वुलितुनलोपःवृद्धिस्तुभवत्येव।मरीमृज्यतेर्ण्वुलिवृद्धिविकल्पोभवत्येव।दरीदृशकदृत्यत्राङ्-निमितोगुणोनलाक्षणिकत्वादितिभावः ॥

नीगागम इति। नचनीग्वच्चित्यनानुबन्धनिर्देशेनयङ्-लुकिनीग्दुर्लभ इतिवाच्यम्। अत्रापियङ्-लुकोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येनप्रवृतेः। अतएवयङोचिचेतिसूत्रेसनीसंस इतिभाष्य
प्रयोगः सङ्-च्छेतीतदर्थत्वादितियङ्-लुङ्-निवृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः। तद्भसादिति। पदान्तेष्वतत्प्रवृतेरितिभावः। जातावालेनेति। खन्जातौकचित्प्रवृतेनालेनखन्जातीयेसर्वत्र
यदितुप्राचोग्रन्थः कथञ्चियोजनीयएवेत्याशयेनाहस्तर्हीत्यादि योज्यताम्। अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वेनबेभिदितेत्यादौगुणस्यभावेसिद्धेपिउपायस्योपायान्तरादूषकत्वादि
तिन्यायेननिषेधसूत्रमप्युदाहरतीति। यथायङ्-लुकोःनैमित्तिकत्वादेवपापाचकइत्यत्रनधातुलोपनिषेधस्याप्रसक्तावपिनिषेधाप्रवृत्तौबीजान्तरमाह। इर्कइत्यनु
वर्त्तेरिति। तदेतद्भाष्यतत्त्वज्ञैः परिभावनीयमित्यलम्बहुना। वनीवच्चीतीति। नित्यङ्कोटित्यनुयङ्। नीम्वच्चीत्यभ्यास स्यनीगागमः। यङोलुकालुप्तत्वान्नतदाश्रितोनलोपः।
वनीवक्तइति। तसोडित्वादनिदितामितिनलोपः। सामान्यापेक्षेति। तथाचप्रसज्यतेराजा। रत्नञ्जङ्घ-नत्वागमागुदक्षपवमानस्यजङ्घ-तइत्यादि। यत्तुमाचख्युः। धातुनि
र्देशार्थोयंचिनोतेरितियङ्-लुक्निवृत्त्यर्थः। नचनिवृत्त्यर्थस्यैवतदर्थत्वादिति। तदुपेक्ष्यम्। साङ्गाविशिष्टहेतुमात्रोपन्यासस्यकिंचित्करत्वात्। चञ्चूर्यौनिम्नफलोपेतिवृक्।
हलिचेतिदीर्घः। अचञ्चूरित्यत्रतुर्वोरुपधायादीर्घः। यत्तुयङ्-लुगन्तशिरोमण्यादौचञ्चूर्तीत्यत्रदृङभावेर्वोरुपधायादीर्घइतिसूत्रमुपन्यस्तन्तद्भसादिनिबोद्ध
म्। चञ्चूतदृतियत्तुप्राचाचञ्चू-न्तइत्युदाहृतम्। यच्चव्याचख्युः। धातुग्रहणोर्कंयङ्-लुकिवेत्यालाभावः। नुदान्तोपदेशत्वाभावान्नलोपः। अनुनासिकस्यक्विझलोरि
तिदीर्घोपिनभवति। जनसनखर्णाज्ञातावालेनतस्यबाधितत्वात्। यद्यपवादेनिषिद्धेउत्सर्गोनप्रवर्त्तते। सुजातेअश्वसूनृतेइतिवत्। स्वञ्जंसस्तन्नदृत्यालाभा
वेऽनुनासिकलोपोपिनभवति। यद्वा। किंचाञ्चूर्याज्यूलादिरपिकुरेवगृह्यते। तत्रिङि-नदीर्घः। अतएवग्रन्थकृताकृदन्तएवदीर्घसूत्रमुपन्यस्तम्। एतच्चभा
ष्यकैयटयोःस्पष्टमिति। अत्रेदंवक्तव्यम्। धातुग्रहणोर्कविकल्पएवतावन्निर्मूलः। अभ्युपेत्यापिब्रूमः। दीर्घोदुर्वारः ॥
दीर्घस्यबाध इतिभावः। अपवादेभ्यउत्सर्गोऽनुनासिकदीर्घोनलोपञ्चासंसन्तइति। षणदानेतनोत्यादिः। विकल्पः। धातुग्रहणोर्कंयङ्-लुकिवेत्येवंरूपः ॥

तन्निषेधस्येति।आत्वनिषेधस्येत्यर्थः।द्विःप्रयोगपक्षेभाव्यंस्थानेद्विर्वचनेचरूपान्तरत्वान्नभाव्यमित्यन्वयः।तत्रचकार्यप्रवृत्तेरिति।स्थानेद्विर्वचनेपिस्थानिवद्भावेनेतिभावः।तथाचेति। प
ष्टूयेपिकार्यप्राप्तेरित्यर्थः।क्वचिदुत्सर्गोपीति।अष्टावसरन्यायादिति भावः।वस्तुतस्तुनान्तः पादमिति पाठेपदान्तादेङोयद्यत्राप्नोतितत्रेतिव्याख्यानेनभाष्यकारैस्तत्साधितमिति
यच्चोक्तमालेनाधिक्यादिति । आत्वाभावपक्षस्यप्रक्रान्तत्वान्नह्यप्रवर्त्तमानमप्यात्वंस्वबाद्धंबाधते। उत्सर्गस्यनिर्विषयत्वापत्तेः।स्वजातीयेकचित्प्रवृत्तंसत्सर्व
त्रबाधतइतिचेत्।नात्रन्यायोवचनंवाक्ति।यदप्युक्तंत्यदेत्यादि।तदपिन।षड्लुकितनिषेधस्यैवाप्रसिद्धत्वात्।ननुधातुग्रहणोक्तंवेतिप्राप्तविभाषासाचनिषेधेपर्य्यवस्य
तीतिचेत्।भवेदेवम्।यद्यर्थंवाचनिकोर्थःस्यात्।द्विःप्रयोगपक्षेस्थानेद्विर्वचनपक्षेचभाव्यमितिरूपान्तरत्वान्नभाव्यमितिचमतभेदेनफलितोयंविकल्पइतिस्वयमेव
प्राग्व्याख्यातंशिरोमणौचप्रपञ्चितन्तत्कृत्रत्योनिषेधः।तत्रापिरूपान्तरत्वान्नेत्यसङ्गतमेवाद्विर्वचनेउक्तपक्षद्वयभिन्नप्रकारासम्भवात्।तत्रचकार्यप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वा
दित्यन्यदेतत्।तथापिविकल्पएवाशुद्धःनिषेधेपर्य्यवसानन्तुदूरापास्तमेव।तदप्यभ्युपेत्यब्रूमः।अपवादेनिषिद्धेतुउत्सर्गस्यवृत्तिरवन्याय्या।अन्यथानादिचीतिपूर्व
सवर्णेनिषिद्धेद्विरपिनप्रवर्त्तेतेतिरामावित्यादिनसिद्ध्येत्।तथाचबहुव्याकुलीस्यात्।सुजातेःस्वसूनृतइत्यादौतुप्रमिनेलस्येतन्निर्वाहार्थमगत्याक्वचिदुत्सर्गोपिनप्र
वर्त्ततदुक्तमाश्रितम्।नचेहचङ्क्वन्तइतिलस्यङ्क्वित्त्वमितमस्तिनवाधातुरित्यादिषुस्वीकृतंशिथिलमूलानपिपक्षानुपदृष्टभरूपोत्पत्तेस्तायान्तुदीर्घविशिष्टमेवरूपंन्याय्य
म्।एनेनससन्तइत्यालाभावेऽनुनासिकलोपोपिनेतियदुक्तन्तदपिप्रत्युक्तंप्रतिज्ञामात्रेणार्थासिद्धेः। तनोत्यादीनामितिगणनिर्दिष्टत्वानुनासिकलोपप्राप्तेरभावाच्च।य
दपिकिंत्साहचर्य्यादित्यादितदपिन।नहितत्रकृदेवकिंत्वगृह्यते।सङ्केतेचैवंबीजाभावात्।अपितुसर्वप्रातिपदिकेभ्यइतिकिंबपि। तथाचराजानतिचमीणतीत्या
दिमाधवादिभिरुदाहृतम्।ओद्यम्।गणनिर्दिष्टतयेति।तेननस्यनिषेधस्याकृतिकारादितिभावः।माधवादिभिरिति।अनस्वाचारकिपिकारोच्चारणंचरितार्थमितिबोद्यम्।यदितु
नप्रश्नेइत्यादौदीर्घवारणायकृदेवक्लादिगृह्यतेकिंचित्किदेवाचारकिपोदृसन्तेभ्योभावात्।तन्नकारोच्चारणन्तस्यशास्त्रेप्रसिद्धत्वमात्रेणकृतीत्यत्रनञ्शब्दाधिकारःसाहचर्यानाश्रयणञ्च।
हलन्तेभ्यस्तत्सत्वेपितन्नसाहचर्यातिङ्भिन्नोसलादिकृित्गृह्यतेइत्युच्यतेतदाविकल्पस्यनिर्मूलत्वमेवप्राचांमतेमुख्यन्दूषणमितिदिक् ॥

ग्रन्थकारणामिति।हरदत्तादीनामित्यर्थः।अतएवेति।अभ्यासस्यानर्थकत्वादेवेत्यर्थः।ननुदयतेरितिसूत्रस्थभाष्यादुत्तरखण्डस्यैवार्थवत्त्वंलभ्यतेनसमुदायस्येतिदृष्टान्तासङ्गतिः।अ
ङ्लन्तुभ्यासस्यापिहिःप्रयोगलेननदूपत्वात्ततोविधानेननदादिग्रहणात्समुदायस्यैवेतिस्पष्टमेकाचोद्वेरित्यत्रभाष्ये।किञ्चाभ्यासमात्रादर्थाप्रतीत्यानर्थकत्वमस्तुतत्रक्रियाङ्गतोनेत्य
वयंमपिनामधातोरेवेष्यते।प्राक्तापिक्वोःशूडितिसूत्रेयङ्लुगन्तेतिङ्ग्रहणेऽपिसञ्चारितम्।तथाचक्विपःकृत्वंपुरस्कृत्यतत्साहचर्य्याज्ज्वलादीनामपिकृतामेवग्रहणेस्वर
ग्रन्थाःसर्वेष्वसिकताकूपवद्विशीर्य्येरन्।यद्यपिभाष्यकैयटयोःस्पष्टमित्युक्तंतदपिकुत्रकिमुक्तमितिभाष्यतत्त्वज्ञाःकृतबुद्धयएवविदाङ्कुर्वन्तु।एतेनजनेर्जन्दित्यादयपिप्रा
चामुदाहरणंप्रत्युक्तम्।जाहेतीत्यादिहाङ्हाकोस्तुल्यानिरूपाणि।स्यादेतत्।हाकोभ्यासेदीर्घोदुर्लभः।अकितदितिनिषेधात्।ननुयद्यकितदितिधातुविशेषणन्तदावनीवनी
त्यादौधातोरकित्वाद्दीर्घःस्यात्।अतोभ्यासविशेषणम्।एवञ्चदीर्घस्यकृतोदौर्लभ्यमितिचेन्नाधातोःकित्वेऽभ्यासस्यापिकित्वात्।हिःप्रयोगोद्विर्वचनमितिस्थितेः।नचेष्टापत्तिः।दृष्टि
न्यासपदमञ्जरीधातुवृत्तिषुसर्वत्रजाहेतीत्यादौदीर्घस्यस्वीकृतत्वात्।अत्रेदन्तत्वम्।द्वित्वाभावेकेवलस्यार्थवत्त्वेसतिसमुदायएवार्थवानितिताववद्व्यवहारोनिर्व
र्विवादः।अतएवबिभर्त्तिपिपर्त्तीत्यादौभृञामित्अर्त्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वंनानर्थकेलोन्यविधिरितिनिषेधात्सर्वस्यस्यादित्याशङ्क्यअनभ्यासविकारेषितिवाक्यशेषेणसमर्थ
यन्ते।एवञ्चार्थवत्त्वमिवकित्त्वमपिसमुदायस्यैवनतुप्रत्ययावयवम्।अतोनदोषः।अथवाअकितदितिबहुव्रीहिः।नविद्यतेकित्यस्मिन्निति।यत्तुप्राचांजहात्यभ्यासस्यनदीर्घइति
मतमुपन्यस्तन्तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्।पञ्चापीति।यत्तुप्राचांजाहितदितिह्रस्वेकारमुदाहृतन्तत्त्वामादिकमितिभावः।लुकालुप्तइति।यत्तुप्राचांसपिस्वमीत्युत्वमुदाहृतम्।यच्च प
रिष्कुर्वन्तिसंप्रसारणन्तदाश्रितङ्कार्यञ्चबलवदितियङ्लुकःप्रागेवसंप्रसारणमिति।तदुपेक्ष्यम्।उक्तपरिभाषायाभाष्येप्रत्याख्यातत्वात्।सत्यां हितस्यांहलादिशेषात्त्वाकृसंप्रसारण
तथैवसिद्धेरुभयेषाङ्ग्रहणंव्यर्थंस्यात् ॥७॥तआहुः।अथवेति।बहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेवव्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमितिभावः।अतएवाकितदितिग्रहणस्याभ्यासविकारेषुपरस्परंबाधकत्वाभाव
त्तापकत्वंभाष्योक्तंसङ्गच्छते।तदाकरेतिवृत्त्यादिग्रन्थेत्यर्थः।प्रामादिकमिति।माधवादिरीत्येतिभावः।उत्वम्।संप्रसारणम्।व्यर्थंस्यादिति।तद्धिपुनर्विधानद्वारेहलादिःशेषबाधनार्थमितिभाष्येस्पष्ट

अकृतव्यूहेति।अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइतिपरिभाषाविरोधादित्यपिबोद्यम्।अर्थासामञ्जस्यादिति।धानूनामनेकार्थत्वन्नवृद्धप्रयोगानुरोधेननतुयस्यकस्यचित्प्रयोगानुरोधेनेति भावः।तनेतीति।लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणभावादितिभावः।ग्रहेरङ्गादितीति।इदञ्चयङ्-नेग्रहोलिटीतिदीर्घमाशङ्क्यतत्समाधानत्वेनभाष्येउक्तम्।एकदेशविकृतन्यायेनापितत्रोजरीगृहित्य ङ्गंनतुग्रहिरितितदाशयइतिकैयटः।नन्वेकमेवहिरुच्यतेइत्येकस्माद्यःप्रत्ययःसोपरस्मादपीतिद्वेअङ्गे।एवञ्चोत्तरस्याप्यङ्गत्वाद्वृद्धोपादेकृतेएकदेशविकृतन्यायेनोत्तरङ्गहित्यप्यङ्गमेवेतिततः किंचअकृतव्यूहपरिभाषाविरोधादपिसंप्रसारणन्दुर्लभम्।अतएवहरदत्तमाधवादिभिःसर्वैःसास्वपीतिसास्वप्नीत्यादयुदाहृतमितिभावः।तातन्नीति।यत्तुप्रयुञ्जतेचोद्यंनावतरीत न्नीत्यादितत्प्रामादिकमेव।उत्तरहिंसानादरयोरितिधातोरुक्तरुपसंभवेपिअर्थासामञ्जस्यात्तत्रदीर्घान्तत्वेनरीकोदुर्लभत्वादितिबोद्यम्।गृह्णातेस्त्विति।यत्तुप्राचागृह्णा तेर्यङ्-निमित्तंसंप्रसारणमाश्रित्यजगृहीतीत्यादयुदाहृतंतन्नेतिभावः।जागृहतेति।नन्वत्रइटोदीर्घणभाव्यंअतआह।ग्रहइत्यादि।तत्रेति।तच्चाचश्चकाचोद्वेदृतिसूत्रेहरदत्तेनोक्तम्। एकाचउपदेशेदृश्यतोदीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्त्ततदृतिमाधवस्त्विति।तस्यायमाशयः।ग्रहोलिटीतिसूत्रेयङ्-लोपेचोक्तमितिवार्तिकम्।तदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया ग्रहेर्यङ्-न्तात्तज्जादेरिटोदीर्घाभावेयुक्तिरूपंलभ्यते।पूर्वस्मादपिविधावल्लोपस्यस्थानिवद्भावदृतिग्रहेरितिविहितविशेषणाश्रयणमितिच।तत्राद्यःपक्षोभाष्यवार्तिकरीत्यान पहान्तेतिसूत्रेदीर्घग्रहणस्यप्रत्याख्यानात्।द्वितीयस्तुसूत्ररीत्येतिविवेकः।एवञ्चयङ्-लुकिदीर्घोभवत्येवेतिस्पष्टंलभ्यते।यङ्-लुकोऽनैमित्तिकतयाअज्झलादेशतयाचस्था निवद्भावायोगात्।द्वित्वस्यहिःप्रयोगरूपतयाग्रहेर्विहितत्वानपायाच्चेति।तद्भाष्यादिविरुद्धमिति।तथाहि।एकाचोद्वेप्रथमस्येतिसूत्रेग्रहेरङ्गादितिभाष्यमुपादायकैयटआह ॥ परत्वादीर्घःस्यादितिचेन्नापूर्वभागेपिग्रहिज्येनतदादिग्रहणात्समुदायेवाक्यपरिसमाप्तिन्यायेनसमुदायस्येवाङ्गत्वमितिभाष्येस्वसमाधानात्।ननुहिःप्रयोगत्वाज्जरीगृहिग्रहिरेवैकदेशविकृत न्यायेनाङ्गत्वमितिदोषःस्यादित्याशङ्क्यकैयटेनोक्तंविशेषणसामर्थ्यादितीति।अङ्गस्येत्यस्याङ्गनिमित्तार्दधातुकस्येत्येवंप्रकारेणषष्ठ्यन्ततयाव्याख्यानसंभवेपिग्रहेरत्रविषयेऽङ्गत्वाभिचारेपि षष्ठ्यन्ततयाविपरिणम्यग्रहिविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थलाभात्।यथाश्रुतरूपञ्चसूत्रेश्रूयमाणंग्रहितिएवञ्चसूत्रश्रुतानुपूर्वीकग्रहेरङ्गात्परस्येटोदीर्घइतिसूत्रार्थइतिदाशयः ॥

यङ्-लुगन्तेपीति। तत्रापि सूत्रस्थ ग्रन्थास्त्विति। स्थानिवद्भावविहितविशेषणपरः। अन्यत्रेति। एकाचो द्वेर्द्वित्वेत्यर्थः। अस्मिन्दोषस्याप्यङ्-न्तादिटो दीर्घप्राप्तिरूपस्य। तत्रेति। दीर्घविधिस्थेत्यर्थः। एकाचसूत्रोक्तस्य। यथाश्रुतरूपाश्रयणरूपसद्भाव्यसिद्धिरिति। अङ्ग-सञ्ज्ञानिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्

तूचोहिजरीगृहित्यङ्ग-न्तुग्रहिः। विशेषणसामर्थ्याद्धियथाश्रुतरूपाश्रयणमिति। यद्यपितत्रयङ-न्तप्रक्रम्येवमुक्तं तथापिपुक्ति साम्याद्यङ्-लुगन्तेपिनदीर्घदूतिलस्मते। एकाजग्रहणमनुवर्त्तयन्हरदत्तोप्यत्रानुकूलः। नह्यत्रपक्षेयङ्-लुकिदीर्घस्योक्तिसंभवोप्यस्ति। ग्रहोलिटीतिसूत्रस्थग्रन्थास्तूपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेनयङ-न्तोक्तउपायान्तरपरतयानेयाः। अनएवत त्रकैयटआह। अन्यत्रास्यदोषस्यसम्भवतत्त्वादिति। एवंहिवदंस्तत्रत्यपरिहारस्याव्यापकतामेकाच्सूत्रोक्तस्यावश्यादर्त्तव्यतामाश्रित्येति। नचयथाश्रुतरूपपक्षेग्रहीतमित्याद्यसिद्धिः। अङ्ग-सञ्ज्ञाप्रवृत्तिवेलायांयथाश्रुतस्यैवसत्वाद्ग्राहितादौतुनैवम्। एकाचदृतिसमाधानन्तुणिञ्चिन्नविषयकमेव। तदित्यम्। यङ्-लुगन्तारिणजन्ताच्चयङ-न्ताच्चग्रहेरिटः। द्विधात्रिधाच ॥ ॥ ॥

र्वसंप्रसारणमितिभावः। यथाश्रुतस्यैव। ग्रहिरूपस्यैव। द्विधेति। यङ्-लुगन्तेग्रहिरूपत्वस्यैकाच्त्वस्याभावेन। त्रिधेति। स्थानिवत्वंविहितविशेषणम्। यथाश्रुतरूपाश्रयणञ्च ॥ ॥ ॥

चतुर्ङ्हीति। यथाश्रुतरूपाश्रयणमेकाचदित्यनुवृत्तिः स्यानिवत्वं विहितविशेषणञ्चेति। परेतुहिः प्रयोगन्यायेनप्रत्येकमन्वेपिसमुदायस्यतन्त्राभावाज्जरीगृहोग्रहित्वाभावादवमवस्यचोक्तरीत्याङ्ग·त्वाभावात्तत्रदीर्घाप्राप्त्याकिमर्थंयथाश्रुतरूपाश्रयणंकैयटस्याकिंचतथासतिकार्यकालपक्षेउक्तयुक्त्यासंप्रसारणोत्तरमिट्प्रवृत्तिकालेएवाङ्ग·त्वप्रत्ययाग्रहीतमित्यादौतत्कालेपियथाश्रुतरूपाभावःअङ्ग·त्वनिमित्तप्रत्ययोत्पत्तिकालेइतितुनाक्षरमर्यादालभ्यम्।किंचप्रत्यासत्त्याङ्ग·त्वनिमित्तेङ्योम्प्रत्ययोत्पत्तिकालेइत्यर्थापत्तानुपदेशेएवाडाटावितिपक्षेचअग्रहीष्टामित्याद्यसिद्धिःतस्माद्विहितविशेषणत्वएवैतद्ग्राह्यतात्पर्यम्।अतएवग्रहोलिटीतिसूत्रेयङ्·लोपेवोक्तमितिप्रतीकमुपादायग्रहेर्विहितस्येत्येवं विहितविशेषणाद्यङ्·लोपेदीर्घाभावःभाष्यकृतापरकाचोदेइतिसूत्रस्थेनयत्रास्यदोषस्यसम्यक्परिहारोभिधानादनादरेणतद्वार्त्तिककृतदन्तद्विर्वचनादितिविवृतमितिव्याख्यातंकैयटेअचतुर्ङ्हीचदीर्घप्राप्तिःसमाहिता॥यत्तुशिरोमणौयङ्·लुगन्तस्याकृङ्होलिटिदीर्घस्तुनभवतिग्रहेर्विहितस्याङ्भातुकस्येटइतिविहितविशेषणाश्रयणात्।इदंयङ्·न्ताद्विहितन्तनुग्रहेरितितदतिरभसादित्यवधेयम्।यङ्·लुकोऽनिमित्तकत्वात्।भाष्येऽनितमितितथाहिदन्तकृतीत्यनुवर्त्ततेनवेतिउपक्रम्यदोषानुद्भाव्यपरिहृत्यचोक्तमेतावानेवविशेषोऽनुवर्त्तमानेकृतूहणेच्छःषत्वंवक्तव्यमिति।अननुवर्त्तमानेतुच्छःशत्वेकृतेशान्तत्वादेवषत्वेसिद्धेव्रश्चेतिसूत्रेच्छग्रहणन्नकर्त्तव्यमितिभावःएवंहिवदन्ताऽठ्भाविभ्योयङ्·लुक्नास्तीत्यभिसंहितम्।अन्यथादिवेर्यङ्·लुकिदेदेतिदेदेषीत्यादौऊठोभावाभावाभ्यांमहान्विशेषःस्यात्॥ ७७ नेनहिग्रन्थेनैकाचदितिसूत्रस्थभाष्येविहितविशेषणतात्पर्यकमितिस्पष्टमेवोक्तम्।तेनयङ्·लुगन्तेपिनदीर्घः।अङ्ग·त्वन्यायेनसमुदायस्यैवप्रत्ययग्रहणेयस्मादितिन्यायेनयङ्·न्तस्यैवजरीगृहित्यस्यैवधातुत्वमनुतस्यग्रहित्वमितिप्रत्ययस्यग्रहेर्विहितत्वाभावात्चकर्करीतंञ्चेत्यदादौपाठाद्धातुत्वमपिविशिष्टस्यैव।विशिष्टस्यतुनग्रहित्वादीतिदयतेरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टमित्याहुः।तदतिरभसादिति।यङ्·लुकोऽनैमित्तिकतयान्तरङ्ग·त्वेनपूर्वंप्रवृत्तेरितिभावः।इदंमाधवरीत्येतिबोद्धव्यम्।षत्वेसिद्धेइति।प्रष्टेत्यादौ।नचप्राडित्यत्रसोर्लोपेषत्वार्थंच्छग्रहणमावश्यकम्।क्विप्निमित्तशशदेशस्यदुर्वारत्वात्।विचोःसार्वत्रिकलाच्चेतिभावः ॥

एवकारदृति। यद्यपिसांप्रतिभाष्यपुस्तकेषुएवकारोनदृश्यतेतथापिबहुषुदृश्यतएवेतिबोद्धम्। विरुद्धेतेति। नचवृक्षवभ्यामित्यादावूठ्भावाभावाभ्यांविशेषे
त्येत्राणिलोपादेःस्थानिवत्त्वेनननपदान्तेतिनिषेधादितिवाच्यम्। भ्यामादौतस्याप्यनभिधानादितिभावः। परेतुएतद्भाष्यंपदकर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वरूपविशेषमात्रपर
न्तदपिकुतग्रहणानुवृत्तौज्ञापकप्रदर्शनायानचवृभ्यामित्यादावूठः स्थानेआन्तर्यतोदीर्घोवारणायकृतन्विवउदितिपरत्वम्नुवृत्तावपिज्ञापकंभाष्येउक्तमि
तिनोः समफलतासूचितेतिवाच्यम्। भाम्यमानस्यसवर्णाग्राहकत्वेननस्यज्ञापकस्यणिषिलत्वात्। दृदमेवधनयताभगवानतद्ग्रेकुतग्रहणानुवृत्तिपक्षेगुरुत

ततश्चस्तानानेवेत्येवकारोविरुद्धेत। यत्तुवदन्ति। भाष्यकारेणयङ्लुक्कान्दसदृतिस्वसिद्धान्तदृष्ट्याकिलोक्तम्। भाज्ञायामेवेतिपक्षेतु
दिवेरपियङ्-लुगुदाहरणंसम्यगेवेति। तन्न। भाष्यकृताकृञ्ग्रहणाद्भाषायामपिक्वचिदितिस्वीकुर्वतासहमतभेदस्यैवाऽभावात्। क्वाचित्क
त्वज्ञापकसिद्धत्वाद्बहुलग्रहणादेत्यन्यदेतत्। उभयथापिऊठ्भाविषुतद्भावएवन्याय्यः। उक्तयुक्तेः। तस्मात्प्राचोग्रन्थः प्रामादिकएवेतिस्थि
तम्। नेहनिषेधदृतिसूत्रस्योदाहरणन्तुलोलुवःपोपुवःइत्यादिबोद्धम्। नचाल्लोपस्यस्थानिवत्त्वादेवगुणोनभविष्यतीतिवाच्यम्। उवङ्-आदिष्टादचःपूर्व
त्वेनलघूपधगुणेकर्त्तव्येस्थानिवत्त्वाभावात्। अत्रपदमञ्जरीकारमतखण्डनप्रपञ्चःशब्देन्दुशेखरेद्रष्टव्यः॥ इतियङ्-लुगन्तप्रक्रिया ॥

रेपिसंभावितदोषान्परिहृत्योपरतन्तेनचानुवृत्तिपक्षस्यैवादरःसूचितः। एवञ्चप्रागुक्तलक्ष्याणामसंभवकल्पनेनमानम्। लोपोव्योरिसिसूत्रस्थवलोपप्रत्याख्यानपरंभाष्यं
न्तुवान्तेभ्योयङ्-लुगभावेमानंबोद्धमित्याहुरस्थानिवत्त्वादेवेति। यस्यहलदृत्यत्रयस्येतियोगंविभज्यातदृत्यनुवर्त्यलुग्बाधकमतेलोपङ्ङ्त्वाऽवशिष्टस्यलुगितिभाष्यो
क्तरीत्येतिभावः। भाष्योक्तप्रत्याख्यानेत्वङ्-कार्यंपुनर्नाङ्-कार्यमितिगुणाभावदृत्यत्रविस्तरः ॥ ॥ इतियङ्-लुगन्तप्रक्रिया ॥ ॥

विचिलिति।किंविबाधरतीत्यर्थेनप्रसादस्यक्विप्पदस्यविच्चरत्वेत्विलर्थः।तत्रोदाहरणमीति।बुभुक्षापिपासागर्द्ध्यशब्देस्यैवबोधादितिभावः।प्रयोगोपाधमदृति।सनुदाये
सुपश्यात्कर्मणइच्छायाञ्चेत्यनुवर्त्ततेसन्निधानाच्चेच्छांप्रत्येवकर्मत्वन्दाह।दृषिकर्मणइति।आत्मशब्दःपरमात्मवृत्तिपरःस्वशब्दपर्यायः।स्वमकदृत्यात्मेच्छायांदृच्छ
यासन्निधापितत्वादृषिनैवगृह्यतेतदाह।एषितृसंबन्धिनदृति।सुबन्तेचोक्तंविशेषणद्वयेस्वार्थद्वारकंबोद्धम्।नःक्वेःक्वचिक्वडितिं।अत्रप्राचाक्वषपुपात्तः।तद्भाष्यवि
रुद्धम्।हलन्तेभ्यःक्वषनास्तीतिभाष्यसिद्धान्तात्।दीर्घस्त्विति।तथाचहलिचेतिसूत्रेदीर्घानुक्तभाष्योरित्येवादिवमिच्छतिदिव्यतीति।यत्तुप्रसादकृतोक्तन्दिवेःकिन्तस्य
धातुत्वमस्त्येवेति।तन्नाकिबन्तत्वेहिकृद्स्यात्।विचितुरुपधागुणेवलोपश्चस्यात्।क्वसविःक्वच्क्वडोरितिं।अत्रापिप्राचाक्वषपुपात्तःभाष्यविरोधादिहोपेक्षितः।मान्न
प्रकृतिकादितिं।मान्तादित्युक्तौतुपुत्रमिच्छतीत्यादावपिनस्यात्।पुत्रौपुत्रान्वेत्यादावेवस्यात्।अशनायोयस्तदानीमेवभोक्तुमशनमिच्छतियश्चपातुमुदकंयश्चसत्येव
धनेभूयोधनन्तत्रोदाहरणानिं।यस्तुकालान्तरोपभोगार्थमशनंमिच्छतिंपश्चात्पातुमुदकंयश्चदरिद्रःसन्धनमिच्छतितत्रप्रत्युदाहरणानिं।बुभुक्षादयश्चेहत्रयोपाध
यः।अन्येत्वाहुःअशनायतीत्यादिषुविषयिणप्रकृत्यर्थेबुभुक्षादिकमेवार्थः।तथाचनिघण्टुः।उदन्याजुपिपासातर्डितिं।भारविश्चाकिमुन्नधनायितुमितिं।अश्वसतिं
वडवेतिं।मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः।एतेनवृषस्यगौरितिव्याख्यातम्।अन्येतुअश्वस्वरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेनमैथुनेच्छेचार्थेदृत्याहुः।तन्नचमनुष्यविषयेपिप्र
युज्यतेदृतिराधोवृषस्यन्तीमितिं।निघण्टुरपिवृषस्यन्तीतुकामुकीतिं।लालसायामितिं।उत्कटेच्छायामित्यर्थः।कर्तुःक्याङितिलुप्तषष्ठीकङ्क्यनीत्युपपदसमासः।चकारा
न्नाचारेदृतिधनयतिं।साम्प्रत्वितिं।विद्वस्मतदृतिं।यत्तुविद्वस्मानःशास्त्रेपिकारीतिवाचस्पतिग्रन्थव्याख्यावसरेलोहितादिडाज्भ्यःक्यषितिकल्पतरुरुक्तन्त
द्लोहितादेराकृतिगणत्वमितिवृत्तिगतमनुसृत्यवोद्धम् ॥ ७ ॥ नाशनविषयभोजनेच्छाउदकविषययानेच्छाधनवतोधनेच्छाचगम्यतदृत्यर्थः।उत्कटेच्छायामितिं। एस·
अतिशयेनाभ्यवजिहीर्षामित्यर्थः।तेनेश्वर्याद्यर्थलवणाद्युपादानेलवणीयतीत्येवेतिकैयटः ॥ ॥ ६ ॥ ३१४

चरितार्थत्वादिति। तत्रहियुगपद्वृत्त्यादिः शेषात्पूर्वमेयच्चापरत्वादन्तआदेरितिदीर्घः। नहितद्वपररूपप्राप्तिरभ्यासविकारेबाह्यबाधकभावोनास्तीत्यस्ययुगपत्प्रवृत्त्यान्या
प्यक्रमेणवासमावेशेनात्पर्यंपररूपापवादत्वस्यैकदभावे प्राप्तिमात्रेणेतिभावः। आमेर्ईत्यत्रप्रथमलप्रयुक्तमेवह्रित्वमन्तरङ्गत्वाद्विशेषाच्चनन्द्राइत्यिचानन्तरस्येति न्या
येनाजादेरित्यस्यैवबाधकम्। तस्यचनात्रप्राप्तिः एकाच्हूयसत्वेएव तत्राप्तेः। आदिभूतादचःपरस्मिद्वितीयैकाचइतितदर्थात्। एतेनन्द्राइतिनिषेधेनाऽऽनर्ईत्यत्राकारमात्रस्य
आनर्ईत्यादौचतस्यचरितार्थत्वात्। अतआदेरिति दीर्घइति। पररूपस्याङ्गग्रहणेनग्रहणात्प्राप्तमतोलोपंपरत्वाद्बाधित्वेतिभावः। देवनीतिमाधवइति। प्रदान
त्वादिवउन्नाअत्रेति। प्रगन्नेतिगुणंबाधित्वान्तरङ्गत्वात्। नचतस्मिन्कर्तव्येबहिरङ्गस्योठोऽसिद्धत्वम्। नाजानन्तर्यंदितिनिषेधात्। नचवार्णादाङ्गमितिगुणस्यनेली
यत्वित्यनाकारमेवेतिहरदत्तमाधवादिमहाग्रन्थविरोधादितिभावः। विस्तरः शब्दकौस्तुभेबोद्धव्यः। कदिवेत्यादिभाष्यकैरयंप्रत्युदाहरणमुद्धाचष्टेवरा
त्रावित्यादिना। प्रातिपदिकमितिनतुधातुः तथासतिवक्ष्यमाणज्ञापनानुपपत्तेरितिभावः। अनुबन्धइति। अतोगुणइतिपरस्मैपदेनेतिभावः। अन्यथाणौचङी
तिह्रस्वापत्तेः। पूर्वपदमितितच्चसमासएवसंभवति। तेनान्दोलयित्वाप्रेङ्खोलयित्वेत्यादौआप्रेत्यादीनांनष्यङ्करणमितिभावः ॥
द्वित्वेभाक्टेरित्यादौचरितार्थमतआदेरित्येतद्बाधित्वान्तरङ्गत्वेनातोगुणइत्यस्यापवादतत्रकथञ्चारित्यर्थमित्यपास्तम्। परत्वाद्बाधित्वेतिण्यन्तोपधाविषयइतिपूर्वविप्र
तिषेधेनार्त्तिकेरुक्तत्वेनेतिदीर्घस्यैवग्रहणेऽङ्गस्यैवभाष्येतद्व्याख्यावसरेऽवकाशप्रदर्शनात्। इयङादिसाहचर्येणाभ्यासनिमित्तदीर्घस्यैवतत्रग्रहणाच्चेत्याशयेनेत्युक्त्या
येषीति। तत्रापिह्रस्वत्वेतुतदनित्यत्वेनैनिर्वाहोबोद्धव्यः। हरदत्तेतिअनेनकैयटोन्यथेतिसूचितम्। पररूपेणेति। अतएवादन्तप्रकरणेपठःसङ्गच्छतेनष्यङ्करण
मिति। धात्ववयवत्वेनाङ्गत्वादित्यभावः। बहुलमेतन्निदर्शनमित्युक्त्यातेषान्नित्यत्वम् ॥

धीरित्यस्येति। अवधीरित्यर्थः। एवञ्च धातुद्वयेन प्रयोगद्वयमपि साधितिभावः। अयमेवनिषेधइति। उस्पदान्तादिति सूत्रस्थमपदान्तादितिवेत्यपिबोध्यम्। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाइति। प्रातिपदिकस्यादिभाषायाः प्रत्ययाप्रत्ययोरितिपरिभाषायाश्चेत्यपिबोध्यम्। चशब्दम्। विधिमनाविरोधेनसर्वबाधकत्वबोधकम्। सुतरामुपेक्ष्यादिति। हलन्ताक्स्यादेतम् उकसित्यावधीरयतीत्यादौ व्यवशब्दएवकारणंनस्यात्। तथाचबोपदेवेनअकारादिअकारान्तप्रकरणेऽवधीरकबन्धायामितिपठितंएवकरणेहिअकारादिअकारेएवापठिष्यत्। अतएवाडागमंवक्ष्यतिदित्यत्रस्तावद्युदाहृतम्। आचवधीरदिति। एवंस्थितेअवधीर्य्यधैर्य्यपरिरम्भेतिमाघस्यादौवधारामकधीर्म्ममण्डलीकिमपिमामण्डितुरङ्गैर्मेहीतिश्रीहर्षस्यएवमन्येषामपित्यवंन्तप्रयोगाणाङ्गागतिरितिचेत्। अत्रकेचित्। बोपदेवस्यअप्रामाण्यादुक्तप्रयोगाः प्रमादिकाएवेत्याहुः। वस्तुतस्तुनायंधातुर्गणेपठितः किन्तुबहुलमेतन्निदर्शनमितिबाहुलकाद्दृहितः। ऊहस्त्रधीरित्यस्यापिसंभवतिमुनित्रयविरोधाभावात्। तथाचोक्तप्रयोगाअपिनिर्बाधएवबोपदेवप्रामाण्यादवधीरयितेत्यप्यस्तिचेदस्तु। ननुतहलेनेतरस्यप्रास्तादिकत्वंसुवचमितिदिक्। एवङ्गस्यफलंपूर्वत्रापिदर्शयिष्यति। एवञ्चेतिउस्योमाङ्ह्रितिउस्पदान्तादोमाङोश्चेतिप्राप्तस्यनिषेधः। औस्त्रीयइति। नचानर्थकत्वादेवापमुस्नग्रहोऽनर्थकोभिन्द्युरित्यादावपितथोक्तत्वात्। कुतर्हिस्यादिति चेत्। अमुः अंवु रित्यादाविति गृहाण। एवञ्चायमेवनिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाद्हाप्रवृत्तिज्ञापयतीतिस्थितम्। चशब्देनेतिततश्चचशब्दंप्रयुञ्जानः सूत्रकारोपिज्ञापकस्यविशेषविषयत्वेऽनुकूलइतिभावः। तस्येति। आदिशब्दस्येत्यर्थः। तस्यापीति। क्यषःककारस्येत्यर्थः। एवंक्वुन्नःक्वेक्यस्यविभाषेतिसूत्रहृयेक्यषोपिग्रहणंवदन्तः सुतरामुपेक्ष्यादितिभावः ॥

बोऽभावेनफलाभावादितिभावः। क्याच्छन्दसीत्यत्रविशेषणार्थमपिककारोनातुरण्यरित्यादिसिद्ध्यर्थंयाच्छन्दसीत्येवसिद्धेः। एवंबोध्यस्यव्यर्थः। वाक्यषदितिवायादित्येषपाठेपाश्यासभ्यादिभ्यआचारक्विबन्तेभ्यस्तुनेतत्प्रवृत्तिः नामधातुषेषामप्रवृत्तेभ्यआचारक्विपोऽभिधानाच्च। सर्वञ्चेदंभाष्येस्पष्टम् ॥

पुंवद्भावश्चेति। क्यङ्मानिनोश्चेत्यनेन। एतेनक्यश्चेत्यस्तु चात्क्यङ्एवञ्चवाक्यष्ट्रतिमास्त्वित्यपास्तम्। तङि·त्रिकृष्टायतदृत्युक्तोगमनार्थप्रतीतावप्युत्साहप्रतीतेरितिभाव:
नन्वेवंकर्मणष्ट्येकाचश्चमन्दुर्लभमतआह। प्रत्येकंसंबन्धादिति। कल्पितेनैकवचनान्तेनरोमन्थशब्देनतप:शब्देन ——— वसंबन्धादित्यर्थ:। सौत्रहूषचनस्थानेस्त्रीव
वनमित्यन्ये। सिद्धाइति। नचप्रादीनामप्रसिद्धत्वेनतन्निबन्धनटिलोपाप्रवृत्तावपिप्रकृतिलक्षणटिलोपापत्ति:। आदेशेननिरवकाशत्वात्सवृत्तेनतन्निमित्तोर्लुकातत्वृत्तौत
लोहिनीयतीति। क्यङि·तुतडे·वस्यात्पुंवद्भावश्चेतिभाव:। कष्टायक्रा·क्रमणमुत्साह:। वृत्तिसर्गतायनेषितिसूत्रेहिसर्गउत्साहइत्याकरेस्थितम्। प्रयुज्यतेऽर्थे
नेन्द्रलोकावजयायसएष्टइतितदेतदाह। उत्साहेर्थइति। क्रमतइति। वृत्तिसर्गेत्यादिनातङ्। कष्टङ्·कृम्। कृच्छ्रगहनयो: कषइतिकृच्छ्रेडभाव:। तेनचतस्ता
पनंपापंकर्मलक्ष्यते। मुख्येर्थेउत्साहासंभवात्। तदेतदाह। पापङ्कर्तुमिति। कर्मणोरोकर्मणइतिषष्ठ्यारोमन्थतपोभ्यामित्यत्रेनसामानाधिकरण्यात्। प्रत्येकं
संबन्धादेकवचनम्। वर्त्तीतिण्यन्ताद्धेतेर्ण्यस्याश्रन्थोयुजिति युचिप्राप्तेरतएवनिपातनात्क्तिनाचरते:संपदादित्वाद्वा वेक्तिन्। तदेतदाह। रोमन्थतपोभ्यामि
त्यादिना। सुखादिभ्य:। कर्त्तृइतिषष्ठ्यकृपरतन्त्रषष्ठीकम्। वेदनाज्ञानम्। कर्त्रन्तरापेक्षमेवतदेतदाह। वेदनाकर्त्तुरेवेति। विस्मापयतइत्यन्यइति।
तथाचमायामृगंप्रक्रम्यभट्टिराह। ततश्चित्रीयमाणोऽसाविति। पुच्छभाम्। करणेइत्यनुवृत्ते: क्रियाविशेषेर्थे। तमेवविशेषंदर्शयति। पुच्छादित्यादि
ना। रेडौसत्यांपूर्वेणेति। अत्रपक्षभेदेपिदुक्तमत्रचुरादिशेषएवोक्तम्। भाष्यस्येति। वृत्तिकारैर्हिप्रकृत्येकाजितिसूत्रेप्रोष्टादयउदाहृता:। तेनात्र
त्रैणेवसिद्धा: तत्रेत्याख्यानपक्षेतिस्त्रस्यादावकारोच्चारणसामर्थ्यादेवलोपोनभविष्यति ॥ ७ ॥ स्त्रियांक्तिन्नितिलोपइत्वात्रापिउभयसंबन्धीटिलोपोन्ना
द्यन्तइत्यदोषइतिनोद्यम्। एवंश्रेष्ठश्रेष्ठ्यज्येष्ठादावपिबोद्यम्। असिद्धत्वादुगपत्भावनन्तसंभवेबाधकत्वमितिवार्त्तिकमतेनेतिबोद्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्या
दितिवा। यद्वित्वपक्षेत्यादावभ्यासेऽकारश्रवणेननस्यचारितार्थ्यमुच्यतेतदोक्तरीत्यैवतत्रत्याख्यानपक्षेनदोष: ॥ ६ ॥

एवंश्रेष्ठेति।दृष्टेऽर्थेस्पष्टमअर्थवदित्यादौयथान्वारिताऽर्थ्यन्तयोर्नथातोनिरूपितम्।चुरादेरिफायुच्चारणसामर्थ्यादपितद्भावोबोद्धः।लोपापवादस्यारिलोपापवादस्यानभविष्यती
ति।नचैवंसतिप्राप्तरिलोपस्यबाधेमानाभावः।सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीतिन्यायेनरिलोपहेमस्यापिबाधादितिभावः।नान्तेतुनस्तद्धितइतिभवत्येवायेनन्न
प्राप्तिन्यायेनलुकोरिस्यैवबाधात्मतोर्लुकप्राप्तावस्थायान्तस्याप्रवृत्तेश्चपुंवत्वविषयेरिलोपोभवत्येवापुंवत्वस्यरिलोपेनयेननाप्राप्त्यभावात्।भस्याढेत्यस्यप्रसयोक्तेःपूर्वमेवप्रवृत्या
त्तादृशस्यैवाङ्गतेर्येनतत्कालेरिलोपाप्रवृत्तेः।लुकोपवादेभूतस्येति।समानाधिकरणमाकरिष्टेकर्तृशब्दादिष्ठन्।तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः।प्रातिपदिकादेवेति।अन्यथासुपइत्येवब्रूयात्।तत्करोतीति
एवंश्रेष्ठज्येष्ठयोरपिलग्वान्।लजिष्ठइत्यत्रतुलोपापवादस्यविन्मतोर्लुकस्तस्मिन्लुप्तेप्रवृत्तत्वान्नभविष्यति।एषैवह्यनेकाश्रुगतिः।तथाहिदृष्टेमेयस्वनेकाचोन्यत्रविज्ञेयनेष्यतेऽरि
लोपोभाष्यकारेणप्रवृत्तेविन्मतोर्लुकि।लुकोपवादभूतस्यतस्मिन्लुप्तेप्रवर्त्तनात्।करिष्टादाविदन्तुल्यन्तलोपस्यप्रवर्त्तनात्।कैयटमाधवादिभिन्याय्यैहानुकूलइतिशब्दकौस्तुभेऽप्यस्त्रियामि
तिभावः।अङ्गवृत्तपरिभाषयैवदिमकुलात्तरयतिमरयतिदन्तिकेचिदिकन्निायुष्मयतीतिमत्वियुवावौहिवचनइत्यर्थग्रहणेनयापिदहयुवावौनसौविभक्तिपरत्वाभावात्।प्रातिप
दिकादेवहिणिजितिषहवः।सुबन्तादितिहरदत्तपक्षेपिविभक्तेर्लुकोपहारात्।नचप्रागेवादेशोस्वितिवाच्यम्।अन्तरङ्गत्वेपिविधौबहिरङ्गेलुकाबाधतद्वन्निन्यायात्।अश्वपे
त्यादिकश्चिदिहेषउच्यतेलोपाभावपक्षेत्वयेकोलोपाभावाद्भादित्वद्भादिति प्रागुक्तमतभेदेनत्रिधाप्रातिपदिकानि।युवावामाम्युष्मानस्मान्वाचष्टइत्यर्थे
ल्येयस्यनेकत्वेलमर्थेरभावायुष्मदस्मदित्यन्तेप्रातिपदिकेइत्यंप्रातिपदिक[illegible]कात्त्वादयः ॥ ७ वार्त्तिकेतदितिकर्मपदेनद्वितीयान्तात्त्वयदितिहरदत्तः
रुविधीमन्तूक्तमेवाभ्येतिएतदारभ्यसर्वंसुब्भागुरुत्तिस्थमाधवानुरोधेनावस्तुतःसमकाचदितिसूत्रभाष्येतन्मतेःप्रतिषेधोवक्तव्यस्त्वयामयानवक्तव्यःसङ्गतीवदुच्चमो
यदेकाजरूपन्ततःपरत्वाभावादितिभाष्यप्रामाण्येनकत्वेयन्तात्केरनभिधानस्यावश्यकत्वादिदञ्चिन्त्यम्।अन्यथात्वसुमासुदमिमावेकाजरूपात्परत्वाभ्यामित्यादौतौ
त्वादिरस्तीतितदर्थंनिषेधस्यावश्यकत्वेनप्रत्याख्यानासङ्गतिः।अभिव्यक्तेतिन्यायतुपदोद्देश्यकार्यविषयइत्यसकृदावेदितम् ॥

मुख्यपदेदृतिलादयतिमादयत्योः किपीत्यर्थः।मान्तात्परत्वानपायादितिमान्तात्परत्वेनदृष्टस्याच्छब्दस्यानपायादित्यर्थः।त्वमहमित्यादौलोपायमान्नाच्छेषत्वेनदृष्टस्यलोपइतिव्याख्याया
मनावश्यकत्वादितिभावः।इतिमतेनेतिमान्तशेषत्वेनदृष्टस्यतत्राभावादितिभावः।परिग्रहणसामर्थ्यादिति।परिग्रहणंयत्रमान्तापेक्षयापरिशिष्टमस्तितत्रैवादेशार्थमाकटिपर्यन्तंवत्व
मित्युक्तोऽयेकिञ्चिदस्तीतिनियमेनप्रतीतेः।अतएवभाष्येऽवधिद्योतनार्थंपरिग्रहणंकर्त्तव्यंमान्तस्येत्युच्यमानेयत्रैवमान्तेयुष्मदस्मदीतत्रैवादेशाःस्युः।कचमान्तेयुष्मानाचष्टेदृतिणिचियुष्मय
तेश्चाप्रत्ययेदृत्युक्तम्।अवधिद्योतनार्थमित्यस्यान्तशब्देउत्तरावधिवाचकतायोतनार्थमित्यर्थः।पर्यन्तशब्दस्यलोकेतथैवप्रयोगात्लोकेऽग्रेकिञ्चित्सत्वएवदेशकालयोरवधित्व्य
वहारात्।परिग्रहणाभावेतुयतःपूर्वोस्तिपरश्चनास्तिसोऽतदितिभाष्योक्तेर्मान्तपदस्यमुख्यार्थत्वलाभायकौलुप्तमित्यस्यप्रवृत्तानत्रैवादेशाःस्युरितिभावः।अत्रकेचित्।अत्रपक्षेत्वामाकटेद्
तोयथायथंडेप्रथमयोरमशसोर्नःभ्यसोभ्यम्भ्यस्भ्याम्अत्।एकवचनस्यचायुष्मदस्मद्भ्यांङसोश्।सामआकमितिसूत्रसप्तकेनसुपामादेशाःस्युरेवाप्रकृतिभागस्तुयथायो
क्तमालयत्वेसत्यवशेषेलोपस्तुआत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तावितिव्याख्यानेभवत्येवाटिलोपाभावेनमान्तात्परत्वानपायात्।टिलोपंस्वीकृत्यपुनःपक्षेकाएतत्सूत्रमितिमतेतुनाभा
ष्येयस्यानेकत्वेपिनातत्रहिशेषेलोपेनापहार्य्यमान्तात्परत्वंविष्टदित्यतिदिष्टेनटिलोपेनैवापहृतङिङाहोयूयवयौतुभ्यमह्यौतवममामपिभेपर्य्यन्तस्यविरहादाख्येयैकत्वे
भवन्तिनाआख्येयस्यत्वनेकत्वेभवन्तिनभवन्तिच।तथाहिमान्तस्येत्येवसिद्धेपरिग्रहणसामर्थ्यान्मान्तत्वावस्थायानेत्येकंमतम् ॥ ७ तिविग्रहेत्यादिभ्यः पूर्वंनित्य
त्वाट्टिलोपःटिलोपेतदादेस्तस्यमादीनामनित्यत्वात्।एवञ्चतत्रापियुष्मयतीत्येव।किञ्चात्रपक्षेविभक्तादेशाअपिनभवन्तिपूर्वस्मात्परस्यविधिसत्वेनगिलेःपुनस्तस्यानिवृत्ता
तकौलुप्तमित्यस्याश्रयणेतुनदृष्टतरंमानमित्यर्थः।तन्नाटिलोपस्यापित्वमादिकृतेषुअन्तरङ्गत्वात्परत्वेपिकार्य्यस्याप्राप्ताऽनित्यत्वात्।नचवर्णादङ्गमित्यत्रवर्णादङ्गमिति
त्वाटिलोपस्यैवप्राप्तेःसत्वेऽपिनित्यत्वात्।अतएवत्वादयोहलन्तादितिपक्षेणनफलभेदः।यस्यचलक्षणान्तरेणनिमित्तंविहन्यतेतस्याप्यनित्यत्वाट्टिकारणत्।अतएवभाष्येयुष्मानाम्
चष्टइतिणिचोविग्रहप्रदर्शननन्वकर्मण्यिचवचनान्तविग्रहाप्रदर्शनवत्तदप्रदर्शनमितितत्रार्थसाधकमित्यन्येपरिग्रहणाभावेदृति।सामानाधिकरण्यान्वयस्यौचित्यात्मान्तएवसादिभावः ३१७

त्रीणीति।प्रकारचतुष्टयेपीत्यर्थः।सावित्रेति।सावुक्तानीत्यर्थः।अमोठोरिति।द्वितीयायाम्त्रेत्यात्वात्।पस्येदिति।मपर्यन्ताच्छेषस्यलोपइतिपेस्येदित्यर्थः।अन्त्यलोपेतुत्वंममित्येव।तुल्यमिति।अ
दुद्यवन्यलोपेनोगुणइति पररूपमितिभावः।विशेषइति।भ्यमित्वन्यलोपेत्वाभ्यंमाभ्यमित्येवा।शेषस्यलोपस्त्वत्रनेत्युक्तम्।डि.दामयस्तइति।डि.दूचनेषुआमिभ्यसिचेत्यर्थः।युष्मदस्मि
तिपाठः।अन्त्यलोपः।शेषेलोपस्याप्यभावेइति।टिलोपपस्येदित्यर्थः।युवामावामिति।आत्वात्परत्वाद्युवावोः कृतयोः पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादात्वमितिभावः।भ्यमादेशपक्षइति।अत्रभ्यमभ्य
दित्यत्रीणि।युवाम्।आवाम्।युष्माम्।अस्माम्।जसि।यूयम्।वयम्।युष्मम्।अस्मम्।युष्मम्।अस्मम्।अम्औटोः।युवाम्।आवाम्।युष्माम्।अस्माम्।युवान्।आवान्।युष्मान्।आस्मान्।यु.
ष्मा।अस्मा।युष्मा।अस्मा।युवाभ्याम्।आवाभ्याम्।युष्माभ्याम्।अस्माभ्याम्।युवाभिः।आवाभिः।युष्माभिः।अस्माभिः।तुभ्यम्।मह्यम्।युष्मम्।अस्मम्।युष्मम्।अस्मम्।युवाभ्याम्।आ
वाभ्याम्।युष्माभ्याम्।अस्माभ्याम्।युवभ्यम्।आवभ्यम्।युष्मभ्यम्।अस्मभ्यम्।भ्यमादेशपक्षेतुयुष्मभ्यम्।अत्रसंयोगान्तलोपोनाभाष्येदृलक्षेदृत्वेतुवर्त्तनात्।अननुवृत्तिपक्षेतु।
युवद्भ्यम्।अस्मदस्तुक्तोरितिसलोपे।अभ्यम्।शेषेलोपेतु।ओभ्यम्।युवत्।आवत्।युष्मत्।अस्मत्।युष्मत्।अस्मत्।युवाभ्याम्।आवाभ्याम्।युष्माभ्याम्।अस्माभ्याम्।भ्यसिड.
सिवत्।त्रीणि।तवाममा।युष्मा।अस्मा।युष्मा।अस्मा।युष्मोः।आवयोः।युष्मोः।अस्मोः।युवाकम्।आवाकम्।युष्माकम्।अस्माकम्।युष्माकम्।अस्माकम्।युष्मि।आवयि।युष्मि।अस्मि।यु
ष्मेयवहृत्वेरुपाणि।त्वम्।अहम्।युष्मम्।अस्मम्।युष्मम्।अस्मम्।युष्माम्।अस्माम्।युष्मान्।अस्मान्।युष्मा।अस्मा।युष्माभ्याम्।आस्माभ्याम्।युष्माभिः।अस्माभिः।तुभ्यम्।मह्यम्।
युष्मम्।अस्मम्।युष्मम्।अस्मम्।युष्माभ्याम्।अस्माभ्याम्।युष्मभ्यम्।अस्मभ्यम्।युष्मभ्यम्।अस्मभ्यम्।युड्भ्यम्।।७ मौः फलेविशेषेणभ्यसोभ्यमितिसूत्रस्थभाष्यविरोधापत्याभाष्येण
नभिधानमुचितम्।अत्ररूपसेरवस्तुमाधवानुरोधात्।युष्मभ्यमिति।शेषेलोपस्परिलोपत्वेदृदम्।अन्त्यलोपत्वेतुयुड्भ्यमित्येव।ङ.सिवदिति।ङ.सावित्रे त्यर्थः।भ्यसिचत्वारीति।इदंस्वलिखित
रूपापेक्षया।अभ्यमिति।शेषेलोपेतुक्तरूपत्वेपत्वेयुष्मभ्यमस्मभ्यमितिरूपमादायपक्षेतितत्तम्।युष्मासामितिअत्रयुवावौनतद्विधायकसूत्रेद्विवचनपदघटकद्विशब्देनसूत्रेगृह्यमाणयुष्मदायुप
स्थितसूत्रोद्धोचारणेनैवग्रहणेनतदूपार्थद्वयवाचकयोरेवतदादेशइतिभावः।कैयटस्तुअनयोरपिस्थानिवद्भावेनगृह्यमाणरूपतयास्थानकर्त्तृद्वयवाचकयोरप्यादेशमत्वायुवामावामित्या

भसितुत्रयमिति।इदंयुष्मदस्मदोर्लिखितरूपापेक्षयावोद्यम्।कौलुत्रेति।अस्यात्राश्रवणेप्रमाणन्तुमान्त्रेभिकेचप्रवृत्तिरित्येवंकैयटेनभाष्यान्तरतयाकृतंभाष्यव्याख्यानमेवेतिदिक्।सन्नि
ग्धातेति।विभक्तावन्त्यलोपेऽन्तताया[illegible]भावेऽपितद्विघातःस्पष्ट एवेतिभावः।हेत्वहेमेति।अद्ग्नाआदेशादितिपक्षेदृदम्।हलन्ताआदेशादितिपक्षेखिदन्निन्यम्।संप्रसारणमिति।न
चतत्रनकारग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकात्तस्यमिहसंप्रसारणम्।टिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्।अनद्त्यपकर्षपक्षेलोपस्यस्थानिवद्भावेनान्त्यत्वाभावाद्यम्।अनन्त्यत्वार्थसमाज
अमेभ्यम्।ओभ्यम्।युषत्।असत्।युष्मत्।अस्मत्।युषाभ्याम्।असाभ्याम्।युष्माभ्यम्।अस्मभ्यम्।युषत्।असत्।युष्मत्।अस्मत्।तवासमायुषाअसायुष्माअस्माकयु
ष्मोःअस्मोःयुष्माकम्।अस्माकम्।युष्माकम्।अस्माकम्।युष्यि।अस्मियुष्मोः।अस्मोःयुष्मासुअस्मासु।एवंङसिभ्यसामसुहेरूपेचतुर्थीभ्यसितुत्रयम्।सुजसूङेङ-
स्तुतथास्येयभूस्थेकमन्यतः।इहसर्वत्रप्रकृत्यादेशयस्त्वात्त्वयेथेलोपेषुकर्त्तव्येषुणिलोपोनस्थानिवत्।क्रौलुत्रत्वादितिदिक्।अत्रेदमवधेयम्।कृतःकर्त्तव्यःसन्ना
यामितिविशेष्यनिघ्नतोक्तेरिहत्रिलिङ्गत्वात्तत्रस्त्रीत्वेटाप्राप्तेः।सचयद्यप्यलिङ्गत्वादिलोपादेतिकेवलेउक्तयारीत्यासमाधातुंनशक्यते।तथापिसन्निपातपरि
भाषयासमाधेयः।क्लीबलेंतुसुजसोरसर्वनामस्थानत्वेनभत्वादतोधातोरित्यलोपेत्वंममित्येवरूपम्।अदृद्धिवादिनांसंबोधनेएङ्ह्रस्वादितिहल्मात्रलो
पेहेत्वा हेम।प्रकृतमनुसरामः।भत्वादिति।दृष्टवदित्यतिदेशेनभसञ्ज्ञायांसत्यांघ्यवयुवेतिसूत्रेणसंप्रसारणम्।नचाऽतद्धितदृतिपर्युदासात्कथमिदमिति
वाच्यम्।णेस्तद्धितत्वाभावात्।नचातिदेशेनतद्धितत्वम्।दृष्टनीवकार्य्यह्यतिदिश्यते।नचतद्धितेसंप्रसारणंनेतिनिषेधोस्ति।यद्ह्यतिदिश्यतेतपर्युदासोह्यमम्।
तथाचतद्धितेनविधिर्मप्रतिषेधः।नन्वेवमपिदविष्ठदृत्यादौदृष्टनिओर्गुणःपूर्वस्यदृष्टदृतिदृह्याप्यतिदिश्यतेतिचेन्मैवम्।तस्मिन्कर्त्तव्येसंप्रसारणटिलोपयोरभी
यत्वेनासिद्धत्वात्॥७७ ग्रस्तंश्वन्शब्दत्वन्तुसर्वेसर्वपदादेशादित्न्यायेनादृष्टनीवेति।दृष्टनिमदृष्टन्तदतिदिश्यतेटिलोपादीतिभावः।ब्रह्मिष्ठदृत्यादौदृष्टत्वमात्रेणटिलोपातिदेशे
भवत्येवेतितात्पर्यम्।श्वन्शब्दादिष्टनोभावेनतत्रसंप्रसारणाभावेनतदतिदेशोऽशक्यदृतिबोद्धम्।तद्धितेनविधिर्नप्रतिषेधदृति।शाब्दःप्रतिषेधदृत्यर्थः।आर्धस्यसत्वेपितदतिदेशेमाना

प्रत्ययलक्षणेतत्रस्ङेङसिङसामितिङसिङसोरिति

ढिलोपोनेति। प्रकृतिभावादिति भावः॥ इतीत्वमिति। अतिदेशेनभत्वात्। अचश्चेत्यस्यायमाणत्वाच्चेति भावः। इदमीत्वमाटः पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति बोध्यम्। अमुमञ्चयतीति। प्रसज्येतेत्यनुकर्षः। लिङ्चयनीति। इदहेतुमतिचेत्यत्रस्थष्टभाष्ये। मुशब्देति। तदसिद्धत्वेहिदंशब्दस्यहिः प्रयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः। तेनुमुशब्देति भावः। विहितत्वादिति। भूभावस्येति शेषः। स्थष्टएवेति। स्थैवेति। अत्रेह प्रकृतिभावेननिवृत्तमिति भावः। उदीचयतीति। उपसर्गस्थष्टकरणादृच्छब्दाणिचृदितिढिलोपोमा। उदृदितीत्वम्। उदैचिदिति। णिलोपस्यढिर्वचनेचेतिस्थानिवत्त्वात् विशब्दस्यढित्वम्। प्रत्यविचदिति। अचइत्यल्लोपः। विशब्दात्पूर्वमढियणादेशः। तिरोपवर्तीति। वृहतिरसःष्टकरणंनास्ति। अनुपसर्गत्वात्। अतःप्रकृत्यैकाजितिनप्रवर्तेतेतदाह। अन्येरिति। देवद्रुन्मिति। ननिहास्यानात्कृतस्तदाचष्टइतिकारकस्थष्टकरणाविर्कस्यात्। ततश्चदेवानञ्चयतीतिप्रसज्येत। नचकृत्यकृतेरदेशत्वेनतत्प्रवृत्तिः। प्रकृतिप्रत्ययापत्तिसन्नियोगशिष्टत्वादितिवाच्यम्। राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तेरिति चेन्न। आगमीयमाणेकृतिनत्वप्रवृत्तेः। इहचकिनोलुप्तत्वात्। एतच्चकृलुकृसन्नियोगशिष्टत्वाल्लभ्यते। किंचमहाजनप्रवादविषयीभूतार्थविषयकमेवतत्। आख्यानग्रहणसामर्थ्यात्तादृशानामेवाभ्यादावुदाहृतत्वाच्च। आभुमुमुआयदिति। पूर्वत्रासिद्धीयमढिर्वचनेदितिमुशब्दस्यासिद्धत्वेन। स्वयनीति। अव्ययानांभमात्रेटिलोपः। प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावस्तुष्टेरित्यस्यैववाधकः। येनमाप्नुहीत्यापात्। अनन्तर्यात्। असस्वदिति। णेःकृतत्वेनटिलोपस्यस्थानिवत्त्वादत्वरश्चब्दस्यढित्वमितिमतेनेदम्। वस्तुतस्तुअजादेशःस्थानिवत्। अयन्तुअभ्यासादेशः। अतोत्रणिग्रहणसामर्थ्यादढित्वन्तदाह। अस्तिसदिति। भावयतीति। इष्टस्यापिद्वेतिसूत्रेणेष्टनिर्विहितत्वाद्धेर्भूभावः। ननुयिडागमोपितर्हिणेरस्त्विति चेन्नैवम्। इष्टवदिहिसन्नभ्यन्ताद्धेतिः। णाविष्ठवत्प्रमेयेसन्नमीदृशेनात्। तेनेष्टनिपरे पूर्वस्यवत्कार्यमन्तरङ्गमपीति दिश्यतेनत्विष्टनोपि। किंचप्रातिपदिकस्येत्युक्त्वापि स्वंलभ्यते। टेरितिसूत्रेकेयटेनभावयतीतिस्वमतेनोदाहृत्यवदन्तीत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्तम्। हरदत्तादयस्तुतदेवप्रबलमितिमन्यन्ते। सन्नियोगशिष्टपरिभाषयायिडभावेभूभावस्याप्यभावादिति। वस्तुतस्तुदृष्टवदितिकार्यातिदेशःप्राधान्यात्। एवञ्चेष्टनिदृष्टभूभावेसतेहविधत्वेतथाचसन्नियोगशिष्टत्वाभावःस्थष्टएव॥ ७॥ तिनत्वेष्टरूपनिमित्तवैकल्यमात्रप्रयुक्तटिलोपाद्युपदेशप्रवृत्तावतिदेशस्यचारितार्थ्यमसन्नियोगशिष्ट्यायेनापिवोचित्। प्राप्नोतह्यापारेमानाभावइतिवाच्यम्। तत्रापिप्रवृत्तौबाधकाभावात्। उपदेशप्राप्तावतिदेशइत्येवनियमः। नत्वेकनिमित्तवैकल्यप्रयुक्ताप्राप्तावेवेतिमानाभावादितिदिक्॥

नेदेतेदिति।वहयतीत्यस्यारुचिग्रस्तत्वमित्यर्थः।इत्यर्थादिति।नाम्लोपीतिनिषेधस्तुनञ्पदितानित्यत्वान्नेत्यभिमानः।सदृशलाक्षणिकश्रीशब्दात्तृणचिश्रीसदृशीशोभावत्त्वेनाकरोदित्यर्थद्त्यन्ये।असस्रजदिति।नन्विदमयुक्तं यौचङीतिसूत्रेनाम्लोपीतिप्रत्याहारग्रहणस्यवृद्धेर्लोपोबलीयानित्यर्थेज्ञापकत्वेवद्तोभाष्यकृतःप्रामाण्यादिकारोकारोपधाण्णेरभावस्यकेपटाद्युक्तत्वात्।नन्वेकारोकारान्तेलोपस्यस्थानिवत्वादेवह्रस्वप्राप्तौअकृग्रहणंवैयर्थ्याद्व्यर्थंप्रौढिवादइतिवाच्यम्।चङ्परनिर्ह्रासेस्थानिवत्वनिषेधादितिचेन्।स्रग्विन्शब्दाण्णिविन्लोपेऽङ्गस्यनिरङ्गभावेननाम्लोपीत्यस्यप्रवृत्तौफलाभावेनज्ञापकस्यासुस्थत्वात्।दृतोणेरभावेहिलुग्विधायकेविन्ग्रहणंव्यर्थमेवस्यात्।विन्विषयेमतोःसत्वेनतद्भकेवलस्रग्भिरुद्त्यादिसिद्धेः।

तदेतत्श्रीमतीमाहयतीत्यन्यद्दति।श्रीमतीमितिएतेनससञ्जरित्यभ्रंवनान्तरेषुयांवदच्छयाशिश्रियदाश्रयःश्रियामितिमाघश्लोकेऽशिश्रियदितिप्रचुरःपाठोपिव्याख्यातः।श्रीमतीमकरोदित्यर्थात्।पयसयंतीति।अत्रेदमवधेयम्।विन्मतोर्लुकिसत्वदित्वादिकन्न।अम्लोपित्वात्।अनम्लोपिनेतिसिद्धान्तस्यभाष्यारूढत्वात्।तेनस्रग्विनमास्थत्।असस्रजत्।पयस्विनीम्।अपपमसुत्।गोमन्तम्।अजुगवत्।स्रजंपयदित्यादिविग्रहेतुअसिस्रजत्।अपीपयत्।अजूगवदित्यादि।एवञ्चप्राचांसुब्धातोःसन्वद्वावेतिन्मवस्थाशून्यंयदुक्तन्तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम्।स्थवयतीति।अत्रगुणस्यावोञ्णितिवृद्धिःप्राप्ताअङ्गवृत्तपरिभाषयाप्राप्तिपदिकाद्ध्वर्थेदृतिबहुलग्रहणाद्वेतिसिद्धान्तः।एवद्वयतियवयतीत्यत्रापिज्यापयतीति।वृद्धस्यचेतिज्यःसचप्रियस्थिरेतिवर्षादेशेनसहविकल्पतेतदाह।वर्षयतीति।अस्मिन्।अत्रवरादेशेवृद्धिर्नेतिसुब्धातुरत्नौमाधवः॥ऊर्णोतेर्धातुवृत्नौतुसएववृद्धिमुदाजहार॥बाहुलकादिहवृद्धिविकल्पइतितदाशयंधनयन्नुदाहरति।वरयति।वारयतीति॥इतिनामधातुप्रक्रिया॥कण्ड्वादिभ्योरित्यनुवर्त्ततेवेतिनिवृत्तन्तदाह।धातुभ्योनित्यमितिद्विधाइतियदिहिप्रातिपदिकान्येवस्युःतर्हियकःकित्त्वंव्यर्थंस्यात्।तद्विगुणनिषेधार्थम्।यदितुधातवएवस्युःतर्हिकोञ्चिदीर्घान्नात्रपठेत्।अकृत्सार्वेतिसिद्धत्वात्॥ॐ विन्नन्तानुनेष्टमादिरजादिगुणवचनादेवेत्युक्तेः।अन्नान्तरङ्गत्वात्पूर्वञ्जातस्यभत्वस्यणिलोपेप्यनिवृत्तेर्नकुत्वमितिदिक्।गोमन्तमजुगवदितिपाठः।अचोञ्णितीतिवृद्धेर्दुर्वारत्वात्प्रापयतीतिभाष्योदाहरणेनदर्शनात्।स्रजजयतिन्यायेनवृद्ध्यभावेतुह्रस्वपाठोपिसूपपादः।असिस्रजदिस्युत्तरमपपयदितिपाठः।पयसशब्दात्तृणच्चस्त्रीपिलात्।सिद्धान्तइति।दवयतीतिदेरितिसूत्रेभाष्येउदाहरणात्।अतएवादेशोत्तरमुपधावृद्धिरपिनेतिभावः।वारयतीतिवरयतीत्युचितन्द्वयवतीतिवत्॥ ॥ इतिनामधातुप्रक्रिया॥

सार्थक ॰ दृति। नेतेभ्यः किपि हृस्यतदृतिभाष्येणयगन्तेभ्यः किवभावात् यङ·न्तेभ्यः किपेदंसिद्धमितिनशङ्क्यमित्यर्थः। कृञर्थेदृति। करणदृत्यनुवर्त्तनेदृतितद्भावः। कृञर्थाविवक्षायाङ्कण्डूमित्याद्य
दैविद्धेतुधातुभ्योयकिगुणनिषेधेनकित्त्वंसार्थकम्। कण्डूरस्रित्यादिग्रहितप्रयोगसिद्ध्यादीर्घपाठोपिसार्थकः। उक्तञ्चभाष्ये। धातुप्रकरणाद्धातुः कस्मचासञ्ज्ञानादपि।
आहचायमिमन्दीर्घमन्येधातुर्विभाषितदृति। यत्तुप्राक्तनम्कण्ड्वादिभ्योमक्स्यात्कृञर्थेदृति। यच्चकण्डूंकरोतिकण्डूयतीति। यच्चनामधातुत्वाद्यथेष्टन्धित्वेप्राप्तेकंड्वादेरल्
नीमस्येतिनिषेधस्यतदृतिनदेतत्सर्वमाकरविरुद्धम्। अनेकदोषग्रस्तञ्च। तथाहि। कृञर्थेदृत्युक्तेराकरणेदृत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते। तच्चव्यर्थंप्रत्युतानर्थकारिणिजन्तेषिवप्र
कृतिप्रत्ययाभ्यांव्यापारद्वयप्रतीत्यापत्तेः। कण्डूंकरोतीतिविग्रहोप्यशुद्धः। नचप्रातिपदिकान्येवकण्ड्वादयः। तेभ्यश्चकरणेयगितितस्याप्यउचितः। धातवश्चप्रातिपदिका
निचेतिकण्ड्वादयोद्विविधादृत्यस्यप्राचाप्युक्तत्वात्। अतएवनामधातुत्वादित्याद्यप्यशुद्धमेवाधात्वधिकाराद्धातुभ्यएवयगितिसिद्धान्तात्। धातोर्लडादौकण्डवतीत्याद्यनि
ष्टप्रसङ्गाच्चासुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्योयकिअल्लोपासंभवेनसुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसंगाच्च। यत्तुपरिष्कुर्वन्तिदृत्यङ्गीकरणंग्रन्थाशयः। कण्ड्वादीनिप्रातिपदिकान्येव
यकंवैकल्पिकः। अतएवोक्तङ्कर्मेत्यर्थेदृतिविगृहीतञ्चकण्डूंकरोतीतिनहिधातुभ्योयकिप्रातिपदिकेभ्योवानित्येयकिअयंविग्रहःसंभवति। एवञ्चनामधातुत्वादिसम्मगे
याकृथन्नहिदैविद्यमुक्तमितिचेत्। दृत्ययमगन्नाः सन्तोधातवः। केवलास्तुप्रातिपदिकानीति। यद्वायगन्तधात्वन्तयेषुतेधातुशब्दोगौणः। प्रत्ययसदृसद्भावाभ्यामवस्थाभे
दाच्चदैविद्यम्। नचैवंसुख्यतीत्यादौअतोलोपोनस्यादितिवाच्यम्। यकः कित्त्वेनावश्यकत्वाल्लोपवाच्यर्हधातुकस्यैवस्यपनात्। अतएवद्विधादृत्येवोक्तंनतुधातुभ्योयगिति।
अग्रेदंवक्ष्यम्। प्रातिपदिकाद्धिधानंकरणदृत्यस्यानुवर्त्तनञ्चनतावत्तज्ज्ञानगुणम्। त्वदुक्तपक्षेहियङ्विषेः प्रागेवयकंविदध्यात्। धातोरित्यस्यानपेक्षितत्वात्। तथान्यासे
पाठस्तुधातोरित्यस्यसंबन्धमेवद्रढयति। हेतुमतिगुणेपूधूपेतिपूर्वोत्तरसूत्रयोर्द्धातु ग्रहणसंबन्धस्यनिर्विवादत्वात्। यतस्तत्सदृशेषठितेकण्ड्वादिसूत्रेतदपेक्षायांबीजाभावा
त्। आङ्धातुकसञ्ज्ञारूपफलस्ययङादौनिर्णीतस्ययक्यपिस्पष्टत्वाच्च ॥ ७७ ॥ पीतितत्तात्पर्यम्। नचप्रातिपदिकान्येवेति। तानिचफलांशमात्रार्थकानीतिभावः। अल्लोपासंभवेनेति।

दिगिति। दिगर्थस्तुयथेष्टंनामधातुषित्वेवसिद्धेकण्ड्वादेस्तृतीयस्येत्यस्यनियामकत्वापत्तौगौरवम्। ममतुविद्यर्थत्वंस्पष्टमेव। नामशब्दस्यसुबन्तपरत्वेतुतद्प्रातिपदिकमूलेधिरोधः। किंचकण्ड्वित्यादौसत्त्वभूतार्थाभिधानात्मकसमभिव्याहारेचासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वादर्थभेदेनशब्दभेदाच्चद्वैविद्ध्येएवपर्यवसानम्। दृष्टिएतेनाल्पत्वकल्पालाघवाच्चार्द्धधातुकत्वमेवयकः किंत्वेनज्ञापकंतदितिप्रत्युक्तम्। अप्रकृतस्यार्द्धधातुकत्वस्यकल्पनेप्रकृतधात्वधिकारत्यागेचविपरीतगौरवौचयोर्दुरुत्वात्। यङादीनामिवयकोप्यार्द्धधातुकत्वसञ्ज्ञायाअनायाससिद्धत्वाच्चानापीदंभाष्यानुगुणम्। धातुप्रकरणादित्यादिभाष्येणसहविरोधस्यस्पष्टत्वात्। नापिव्याख्येयग्रन्थानुगुणम्। द्वैविद्ध्यग्रन्थस्यहृदयशून्यत्वापत्तेः। मनुव्याख्यातंयगन्ताःसन्तोधातवइत्यादितदपिनायगन्ताःकण्ड्वादयइत्यस्यव्याहतत्वात्। नहियगागमोयेनतद्विशिष्टःकण्ड्वादिःस्यात्। कण्ड्वादयइत्यस्यतद्विशिष्टसमुदायोर्थइतिचेत्। तर्हिनासौप्रातिपदिकमितिस्पष्टमेव। किंचसकलप्रातिपदिकानामुञ्जादिप्रकृतितयाकण्ड्वादितुल्यद्वैविद्ध्यसत्त्वात्। किमेषामेवविशिष्यतत्कथनेनतस्माद्यथाकरमेवगुणगृह्यैर्ग्रहीतुमुचितमितिदिक्। अस्तु। केचिन्मनसस्पुत्तापइतिपठन्ति। तन्नापिमनसदित्यर्थनिर्देशान्तर्गतमेव। एवंपूर्वभावेदितिपूर्वशब्दोपिपूर्वभार्यैःपूर्वत्वम्। केचित्तुमनसःपूर्वेदितिधातूत्वामनस्यतिपूर्वतीत्यदाजक्रुः। तच्चमतन्यातुचन्द्रोदयेसमर्थितंशब्दकौस्तुभेतुदूषितन्ततएवावधार्यम्॥ इतिकण्ड्वादयः॥ प्रथमस्येत्युपलक्षणम्। अजादेस्तुद्वितीयस्येत्यपिबोध्यम्। यथेष्टमितितुनेहप्रातिपदिकनामधातुत्वस्यनिराकृतत्वात्। अतएवमूलेकण्ड्वादयोनामधातुषूक्ताः। किंतुतान्समाप्यस्थगेवोक्ताः। प्राचस्तुतन्मद्ध्येपाठोदुष्टएव। अचःपरस्मैवेतिहेतुमण्णिच्प्रकरणेब्रुत्यादितमेतत्। षत्वन्नास्तीति। आदेशोयःसकारस्तस्यहिषत्वमुक्तमयन्त्वादेशस्यावयवोनत्वादेशइतिभावः॥ इतिप्रत्ययमाला॥

नमिति। वृत्तावर्थनिर्देशरहितगणपाठेःसुलेट्लोट्लेलादत्वेवपाठस्तत्तद्दूषितमितिभावः॥ इतिकण्ड्वादयः॥ श्रीरामः॥ प्रत्ययमालाच॥

परस्परकरणमपीति। अपिनाऽन्यकर्मणोऽन्येनकरणसङ्ग्रहः। उत्तरार्थमिति। भवत्कर्मणोः सामान्यसूत्रेणैवसिद्धौ सामर्थ्यादेवास्यकर्तरिप्रवृत्तिःसिद्धेतिभावः। षत्वनिषेधदृनि। प्रत्यय
सकारत्वादुपसर्गात्प्रादुर्भ्यामितिषत्वमप्यनेनैवोद्ग्रामेकदेशेति। अपदेशिवद्ग्रहणेनपदत्वमपिसुलभम्। अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति। गतिहिंसयोरित्येवतत्रवर्त्तमानेभ्योधातुभ्यस्त्यर्थेनेष्ट
सिद्धेरिति भावः। वहेस्त्विति। निमोक्षोपलक्षणम्। अजाग्रामादिसंयोगानुकूलदेवदत्तादिनिष्ठव्यापारोवह्यार्थः। गतिस्तुग्रामादिसंयोगानुकूलकर्त्तृनिष्ठोव्यापारइत्यगत्यर्थत्वमितिभावः
कर्त्तरिकर्मेति। परस्परकरणमपिकर्मेत्यतिहारः। संप्रहरन्तेराजानः॥ कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम्। अतिस्तृदृनि। पचपरस्त्वभाक्षपःत्यतिस्तृनिसात्सदोरितिषत्वनिषेधः। एकदेशविकृ
तन्यायेनप्रत्ययमात्रस्यपदत्वात्तन्नगतिहिंसेति। एभ्यःकर्मण्यतिहारेआत्मनेपदंनाहरतेरिति। अर्थग्रहणसामर्थ्यादियेशब्दान्तरनिरपेक्षाएवगतिहिंसयोर्वर्त्तन्तेतेहरत्यन्ते।
हरतिस्तूपसर्गवशादिसांवर्त्तनहृतिन्नत्वंप्रतिषेधहृतिवार्त्तिकंनारभ्यणीयमित्याहुः। कथन्तर्हितत्तः संप्रहरिष्यन्तीदृष्ट्वाकर्णधनेञ्जयाविति। अत्राहुः। योत्यमानाविति
विवक्षितंतनुकर्मण्यतिहारः। वहेस्तुनार्थनिषेधः। अगत्यर्थत्वात्। प्रापणंहिवहेरर्थः। गतिप्रतीतिस्त्वाक्षेपात्। इतरेतरौलौकिकेशब्दत्वमवहारेलाघवंप्रत्यनादरादितरादिश
ब्देःव्यतीत्युपसर्गोचकर्मण्यतिहारद्योतनायसमुच्चीयेतेतथात्मनेपदमपिसमुच्चीयेतेतिनिषेधोयमारभ्यते। संपर्दिनिमयेचेभौदधतुर्भुवनद्वयमित्यत्रतुकरणविनिमये
सत्यपिक्रियाविनिमयस्याविवक्षितत्वान्नतद्ग्रहणेनेर्षणः। कथंन्यविशतेति। अत्रात्मनेपदानात्। नचसाङ्गमन्यवधायकमितिवाच्यम्। अङ्गभक्तस्यादोविकरणान्तंप्रत्ययव
वर्त्तेःविधातुंप्रवर्त्तेप्रत्ययवत्वात्सत्यमात्मनेपदस्यायमतिप्रसङ्गदोषः। मतान्तरेतूपसर्गनिषेधेऽङ्गवापउपसंख्यानमितिवार्त्तिकमस्तीतिदिक्। अर्थव
द्ग्रहणपरिभाषयालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयावानेरुपसर्गस्यग्रहणमस्तेतेहनाम्भूनिविशन्तिभ्रमराः। कथन्तर्हिदृत्युत्कामैषिलींभर्तुरङ्कंनिविशतीभयादिति। अ
ङ्कानिविशतीमितिपठनीयमित्याहुः॥ ७ आक्षेपादिति। तद्व्यापारमात्रेणाजाव्यापारंविनाऽजाग्रामसंयोगासंभवादितिभावः। नकश्चिद्दोषइति। यद्यपिस्यादेर्पिलावस्थायान्तथापि
परत्वादेवअतोऽङ्गसञ्ज्ञापेक्षत्वंवस्मादेर्नतुसञ्ज्ञापेक्षत्वेनसमस्तात्। कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणशब्दान्तरस्यग्राह्यत्वंशब्दान्तरात्त्वाच्चनित्यताअनित्यताचोभयोःसमा।वार्त्तिक

साहचर्यादिति। व्याख्यानसहकृतादिति भावः। तादृशेन हि लुग्विकरणपरिभाषाबाध्यते। अतएवभाष्येसंविनद्त्युदाहृतम्। किंचवेत्तेर्विभाषेतिरुड्विधानेनवेत्तेरात्मनेपदमावश्यकन्तत्र वेत्तेरेवेति। परस्मैपदिभ्यांसाहचर्यादिति भावः। विन्दतिर्हिस्वरितेन। सनीविचारणार्थयोस्त्वनुदात्तेत्वादेवसिद्धम्। अड्विधौत्विति। लुप्तविकरणेनशासिनासाहचर्यादिति भावः। गन्धनेर्हिंसेति। गन्धअर्दने। अर्दर्हिंसायामिति चुरादेःपाठादिति भावः। सहसावर्त्ततइतिठक्। तस्यकर्मसाहसिक्यम्। प्रज्ञातेन सहतेनसहेति। नचैवंपरदारानितिकर्मणोऽनन्वयः शङ्क्यः। साहसिक्यस्यप्रयोगोपाधित्वात्। धात्वर्थस्तुवशीकरणम्। एधोदकस्येति। एधाश्चउदकञ्चएषांसमाहारएधोदकम्। एधोस्त्रियांदकञ्चेतिविग्रहः। उदकपर्यायोदकशब्दोप्यस्ति। तथाचहलायुधः। आपस्तोयंघनरसपयःपुष्करंमेघपुष्पंकमनीयंसलिलमुदकंवारिवाःशंवरं चार्घः। पाथःकृशाजलवनक्षारमंभोघुनीरंप्रोक्षंप्राचैर्भुवनममृतञ्जीघनीयदकञ्चेति। अभिभवेचेति। येत्वभिभवेकृन्दसीतिपठन्तितेषांमपिकृन्दसीतिप्रायोवा दर्शनम्। माणवकमुपनयतदिति। विनिन्युरेनङ्गुरवोगुरुप्रियमित्रवत्तुआचार्यकरणस्याविवक्षितत्वान्नतङ्। हर्म्यतलादिति। भाष्येतुहर्म्मतलमितिप्रचुरपाठः। तत्रोदूमपूर्विकायांव्याप्तौक्रमिर्द्रष्टव्यः। कथन्तर्हिनभस्तमाक्रामतिचन्द्रमाःक्रमादिति। व्याप्तिमात्रमिहक्रमेरर्थोनतूद्गमनम्। अतोनतङ्। प्रोपाभ्याम्उपक्रमतइतिउपपराभ्यामितितुनेहप्रवर्त्ततेऽकृत्यार्थाभावात्। अप्राप्तविभाषेति। नचवृत्त्यादिसूत्रेसोपसर्गेचरितार्थमियन्तूभयत्रविभाषास्त्विति वाच्यम्। उपपराभ्यामितिनियमस्योक्तत्वात्। अनुवदतेकठः कलापस्येतिअनुःसादृश्ये। तेनकलापस्येतितुल्यार्थयोगेशेषलक्षणाषष्ठी। समस्ततीयाःसंपूर्वाच्चरतेस्ततीयन्तेनमुक्तादित्यर्थः। दाणाभाष्येत्विदंसूत्रंप्रत्याख्यातम्। तथाहि। योदासासहभुञ्जानस्तयादत्तंस्वंदुःखेस्वयञ्चतस्यैददातितत्रायंप्रयोगदृश्यते ॥ हिनिर्देशाद्वेलुग्विकरणग्रहणमितिभावः। अनन्वयःशङ्क्यइति। सहसाप्रवृत्तिरेवप्रकृतेदृत्यस्यार्थस्तत्रचसप्तम्युचितेतिभावः। सहसेत्यस्यबलात्कारेणाऽविचारेण वेत्यर्थः। क्रमिर्द्रष्टव्यइति। उदूममात्रेऽकर्मकत्वमितिभावः। तत्रायमिति। अशिष्टव्यवहारेपरस्परकरणरूपेकर्मण्यतिहारेत्यर्थः ॥

तत्रस्वीकारमोक्षेइति।अतएवदृहकस्मान्नभवतिस्वंशरीरकान्तमुपयच्छतीतिभाष्यंसङ्गच्छते।णेरणौ।क्रियापरइति।उत्तरवाक्येनाणौकर्मणःकर्तृत्वविधानादितिभावः।ननु
कर्मपदस्यक्रियापरत्वेकर्मवत्कर्मणेत्यस्याग्रेणेरणावनाद्यानेइत्येवसूत्रणीयंस्यादणौकर्मस्थक्रिययातुल्यक्रियएवकर्त्तण्यन्तेकर्मवदितिसूत्रार्थइतिचेन्नाचिण्वदिष्ठेष्वाप
तत्रचसहयुक्तेतृतीया।कर्मव्यतिहारेतङ्।दानपूर्वकेभोगेदाणश्चानर्वोद्यइति।एतेनकर्मव्यतिहारोदाहरणेषुव्यतिशब्दप्रयोगआवश्यकइतिभाष्यंन्तःप्रत्युक्ताःसम
इतिषष्ठीति।दाशगोघ्नसंयच्छतइत्युदाहृत्यशिष्टव्यवहारेतुब्राह्मणाभ्यसंप्रयच्छतीतिप्रत्युदाहरन्भाष्यकारइहव्याख्यानेप्रमाणम्।उपात्स्वकरणस्वीकारइति।यत्तुहलिक
नेउक्तंपाणिग्रहणमेवेष्यतेतेनेहनापरभार्यामुपयच्छतिदासीलेनस्वीकरोतीत्यर्थइति।तदप्यविरुद्धंतत्रस्वीकारेआत्मनेपदस्योक्तत्वात्इतिभावः।नचाबभृद्भिः।प्रायुङ्क्त उ
पायंस्तमहास्त्राणीतिसमः।समोगम्यृच्छिभ्यामित्यतोविकिरतिपाठःसकर्मकादपिविधानार्थइतिध्वनयन्नुदाहरति।सङ्गृह्णातेशस्त्रमितिभुजोभक्षणइतिवक्तव्येभनवनद्
तिवचनमर्थान्तरेपितङ्धर्मेतिध्वनयन्नुदाहरति।बुभुजेपृथिवीपालइति।इहेति।उपभोगइत्युपलक्षणम् आत्मसाक्षात्करणस्यापिइहचरुधादेरेवग्रहणम् अनवन
इतिप्रतिषेधात्।संयोगोविप्रयोगश्चेत्युपक्रम्यविशेषस्मृतिहेतवइत्यभिप्रेत्योक्त्यानुभवबलेनचसंसर्गएवहिप्रयोगस्यापिविशेषावधारणोपायत्वात्।तेनभुजकौटि
ल्यइत्यत्रतुदादेःपरस्मैपदमेव।विभुजतिपाणिम्।णेरणौ।इहस्यादित्यनेनणेरितिव्याख्यातम्।अणौयत्कर्मणोचेदितिभिन्नंवाक्यम्।कर्मशब्दःक्रियापरः कर्तरिक
र्मव्यतिहारइतिवत्।तदेतद्व्याचष्टेऽणौयाक्रियासैवचेदिति।सकर्त्तेतिवाव्याख्यान्तरम्।अणावित्यादिचेच्छब्दान्तमिहानुवर्तनेकर्मशब्दश्चकारकविशेषपरःशब्दाधिका
राश्रयणान्नदेतद्व्याचष्टेऽणौयदित्यादिना।अवश्यंचैषंव्याचष्टेनत्विति।इहप्रसज्यप्रतिषेधोनातीवदुष्यतीतिव्याख्यातः।ननुत्राभिनिवेशमम्।पर्युदासस्यन्याय्यत्वात्।
लक्ष्यविसंवादाभावाच्चापूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥७ तेः।सैवचेदिति।सामर्थ्यादेवकारलाभः।अद्याग्रेपितप्रेषणद्वितीयकस्यायामधिकप्रवेशेपितत्सत्तायाअसत्यावाक्यसैवचैवयर्थो
क्तेः।अनुवर्त्ततेइति।यद्यप्येकयोगेनानुवृत्तिरितिद्वेगुणैत्यत्रभाष्येउक्तंतथाप्यत्रवाक्यभेदसत्वात्त्वरितत्वसामर्थ्यादाकाङ्क्षावशाच्चसंबन्धइतिभावः ॥

भाष्योदाहरणमिति।नचायंभाष्यप्रयोगःक्रियाफलस्यपरगामित्वे।एवञ्चकर्त्तृगामिनिक्रियाफलेपरत्वादणावकर्मकेत्यस्यप्रवृत्तौनकिंचिद्बाधकमितिवाच्यम्।तदर्थमावश्यकस्यपरगामि
न्यपिपरत्वात्तद्वृत्तेर्दुर्वारत्वात्।नहिकर्त्रभिप्रायेदृतितन्त्रानुवर्त्ततेफलाभावादितिभावः।नचाणावकर्मकादित्यत्रोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यव्युत्पत्तिसिद्धतयाऽण्यन्तावस्थात्वावच्छे
देनाकर्मकत्वप्रतीतेरत्रतदप्राप्तिः।राजानंपश्यतीत्यस्यापितदण्यन्तावस्थात्वादितिवाच्यम्।सामानाधिकरण्येनान्वयभ्रमवारणायतद्ग्रीकाराद्यभिमानः।विभाषोपपदेनेत्यस्यविषयेऽ
सैवप्रवृत्तौदृष्टत्वान्मानसत्वेनद्विषयोवाचनिकएवसदृतिबोद्धव्यम्।अन्यत्रभावक्रियोः पर्यायत्वदर्शनादाह।अपरिस्पन्देति।विषयत्वापादनंविषयत्वापत्त्यनुकूलोव्यापारः।अंशद्वयेति।
अत्रचप्रमाणंदर्शयतेराजेतिभाष्योदाहरणम्।अणावकर्मकादितिप्राप्नोति।निवृत्तप्रेषणत्वेनाकर्मकत्वादितिभावः।नन्वेवतत्सूत्रंकर्मवत्कर्मणेत्यनेनैवगतार्थमित्याशङ्क्या
हाकर्त्रर्थेत्यादि।अपरिस्पन्दनसाधनसाद्योभावः।सपरिस्पन्दसाधनसाद्याक्रियातत्रकर्मस्थभावेषुकर्मस्थक्रियेषुचकर्मवदित्यतिदेशःप्रवर्त्ततेनत्वन्यत्रेतिसिद्धान्तयिष्य
तदृतिभावः।तत्रकर्त्तृस्थभावकमुदाहरति।पश्यन्तीत्यादि।ज्ञानविशेषविषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनवचनोदृशिः।सकर्मकाणामंशद्वयाभिधायितायाआवश्यक
त्वात्।धात्वानन्त्यापाराश्रयःकर्त्ता।व्यापाराधिकरणधात्वानन्त्यफलशालिकर्मेतिसिद्धान्तात्।तदेतदाह।चाक्षुषेत्यादि।प्रेरणेति।सौकर्यविवक्षयेतिभावः।पश्यतिभावद्
तिकर्त्तरिलट्।उक्तञ्च।निवृत्तप्रेषणंकर्मस्थक्रियावयवेस्थितम्।निवर्त्तमानेकर्मत्वेसेकर्त्तृत्वेवतिष्ठतेदृति॥दृहकर्मवदित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेःकर्मकर्त्तरियथायथंशब्दाद्यस्ते
नशुद्धेनकर्त्तारूपतुल्यम्।ततदृति।विषयत्वापत्तिमात्रवृत्तेर्दृशेरित्यर्थम्।तुल्योर्थदृति।विषमयोःप्रेषणप्रतीतेसमयोश्चतत्त्यागादितिभावः।तत्रतृतीयेति।आद्यद्वितीययोस्तुण्यन्त
त्वाभावादुक्तिसंभवस्यनास्तीतिभावः।क्रियासाम्येपीति।प्रथमकक्ष्यामाहेत्यर्थः॥७७ फलव्यापाररूपेत्यर्थः।नचचतुर्थकक्ष्यायांफलमात्रवाचकत्वेनाणोक्रियेत्यंशाभावेनोदाहरणा
नुपपत्तिः।पाक्यर्थेयेवतत्रक्रियाशब्देनग्रहणात्।यद्वातत्रापितत्सामानाधिकरण्यव्यापारप्रतीतिरस्त्येवांशद्वयेत्यस्यव्यधिकरणांशद्वयेत्यर्थः।निवृत्तप्रेषणम्।त्यक्तप्रेषणधात्वर्थफलाश्रयम्।स
क्रियावयवे।सक्रियैकर्मतानियामकधातुवाच्यैकदेशेफलरूपेतत्समानाधिकरणव्यापाररूपेवाआश्रयतयास्थितमित्यर्थः।निवर्तमानेदृति।प्रकृतधात्वर्थव्यापाराधिकरणफलाश्रयत्वाभा
वादितिभावः।अवतिष्ठतेदृति।प्रधानभूतधात्वर्थाश्रयत्वादितिभावः।विषयत्वापत्तिमात्रेति।तत्समानाधिकरणव्यापारवाचकादित्यर्थः ॥

न्यूनाधिकभावेति। विनिगमनाविरहादेवकारेणोभयोरपि व्यवच्छेद्यतिभावः। एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वादाह। अधिकेति। एवञ्चाप्यन्तावस्थावाक्यद्वयेपि प्रत्यासत्त्यैकैवयाहोवादिनोमते पिनदोषः। न्यूनत्वमात्रव्यवच्छेदस्तुनोक्तः असंभवात्॥ अद्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायांसूत्रसदुर्वारत्वेनव्यवच्छेदकवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च। कर्मत्वावस्थायांकर्मनिष्ठफलव्यापारयोरुभयोरपि द्वितीयाप्रादायेति। अणौयाक्रियासैवचेदित्यस्यन्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वेदं बोद्यम्। अधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वेतुप्रथमामप्यादायतत्संभवात्। कर्तृस्थक्रियमुदाहरति। एवमित्यादिना। इत्थंनिवृत्तप्रेषणप्रक्रियांसुस्थादयद्याद्यारोपितप्रेषणक्रियायामाह। यद्येति। हेतुत्वारोपादिति। अत्रापिसौकर्यविवक्षैवबीजम्। प्रेषणांशत्यागेनप्रेषणान्नारोपेणापिसौकर्यप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादितिभावः। अर्थक्रियावदिति। उदाहरणीभूतयोश्चरमकक्ष्ये। पक्षद्वयेपिप्रेषणांशभानाभावादितिभावः। आधिक्यादिति। अस्मिन्पक्षेणेचेत्साक्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रंव्यवच्छिद्यतेननुन्यूनत्वमपि। अन्यथातृतीयकक्ष्यायामपिनस्यात्। प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशत्यागेनन्यूनताप्रौढ्यादितिभावः। णेरितिकिम्। आरोहन्नीतिनिवृत्तप्रेषणान्माभूत्। न चणौचेदितिवाक्यशेषेश्रुतत्वात्णेरेवभविष्यतीतिवाच्यम्। अण्वित्यस्यापिश्रुतत्वात्। किंचउत्तरार्थमवश्यंणेरितिवाच्यमेवतद्धेवस्यष्टार्थमुक्तम्। अणौयदित्यादिचेदित्यन्तङ्किम्। अद्याप्यारोपितप्रेषणपक्षेद्वितीयकक्ष्यामाभूत्। अणौयत्कर्मणिचेत्तत्कर्तेतिकिम्। निवृत्तप्रेषणपक्षेतृतीयकक्ष्यामाभूत्। वाक्यार्थेत्रितयंसूत्रेद्वौचपक्षावुदाहृतौ। कस्मान्नतस्मिंस्त्रयः पक्षयोर्याउदाहृताः॥ ७॥ प्रथमंस्यतृतीयेहतृतीयेननिवारिता। द्वितीयस्यद्वितीयातुद्वितीयेनेतिसङ्ग्रहः॥ ८॥ यत्तुमाघकाव्येकरेणुरारोहयतेनिषादिनमिति। तत्तुचिन्त्यमेतिसिद्धम्। ननुप्रकृतसूत्रस्यविषयः। अद्याप्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्ष्यारूपत्वात्। एतेनससन्नतंदर्शयतेगतस्मयःकृताधिपत्यामिवसाधुवस्तुतामितिव्याख्यातम्। वस्तुतातंपश्यसिसतांदर्शयते। महावस्तुतांकृताधिपत्यामिवलोकःपश्यतिसतुदर्शनिउभयथापिणिचश्रेत्येवतद्। ननुप्रकृतसूत्रेणेतिदिक्। अत्रेदमवधेयम्। कर्मशब्दोऽत्रक्रियापरइतिकाप्याऽकरग्र्येयद्यपिनोक्तंतथापिन्याय्यत्वात्मुनित्रयानुगुण्याद्धकाभावाच्चहतथोक्तम्॥ ७ धातुवाच्यत्वेनाकर्मकाणामंशद्वयाभिधायकत्वेपिनाधिक्यमितिवोद्यम्। आधिक्यमात्रं। व्यवच्छिद्यतेइति। एतदेवन्याय्यमित्युक्तम्। ननुक्तणावित्यस्यश्रुतत्वेपियथावारणसीस्थोवरोमथुरायामस्तिचेद्विवाहोभवतीत्युक्तेविवाहाधिकरणत्वंमथुरायाएवप्रतीयतेननुश्रुतायाअपिवारणस्यास्तथाअणौयत्क्रियासाणौचेत्क्रियातत्रयत्कर्मतच्चेणौकर्तृत्युक्तेण्यन्ताधिकरणत्वमेवात्मनेपदस्यप्रतीयतेनत्वण्यन्ताधिकरणत्वमतआह। किंचेति ॥

णेकर्मत्वंप्रतिपाद्यतेदृति।अणौद्विकर्मकाणामेवउदाहरणत्वसंभवदृतिभावः।कर्तृत्वप्रतिपादनादिति।अणोयत्कर्मसकर्तृकेतिवाक्येउद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनविधेयान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेनकर्मत्वावच्छेदेकर्तृत्वविधानेनकर्मसत्ताप्रतिपादनस्यकर्तृशक्यत्वेनकर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वस्यवक्तुमशक्यत्वादितिभावः।अणौकर्तृत्वादिति।कर्तृकर्मेतरकर्माभावस्यैवभवतावि वक्षितत्वादितिभावः।ननुस्थलरूपमत्राधिकंकर्म।तस्यमूलभूताण्यन्तावस्थामनुष्याआरोहयमाणंहस्तिनंआरोहयन्तीत्येवस्वीकार्यातिशयप्रतिपादनायप्रेरणावद्धिवत्तत्प्रतिपादनायै प्राचोग्रन्थास्तुसर्वेपिप्रायेणशिथिलाइवदृश्यन्तितत्कथंचित्स्वातन्त्र्यंदुर्ग्रहंस्यात्तांबुधैः।तथाहि।दृहसूत्रेअणोयत्कर्मणोचेत्तदेवकर्मेतिकर्मान्तरनिवृत्तिःक्रियतेनत्वणोक र्मणोणेःकर्तृत्वंप्रतिपाद्यतेसकर्तृकेतिवाक्यान्तरेणतत्सकर्तृत्वप्रतिपादनात्।एकैकस्याङ्क्रियायांकर्तृत्वकर्मत्वासंभवात्।नचैवंदर्श्यतेभृत्यान्राजेतिभाष्यविरोधःभृत्यरू पस्यकर्मणःसत्त्वादितिवाच्यम्।अणोयेकर्तृकर्मणीतद्विकर्मण्युदाहृतत्वात्।अत्रचोक्तभाष्यस्यैवप्रमाणत्वात्।एवञ्चस्मर्यतेनंवनगुल्मःस्वयमेवेतिकोकिलस्यकर्मत्वे पिप्रत्युदाहरणंयुज्यतदृतिचावलीयदेनोक्तम्।तच्चेत्यंव्याख्यातृभिःपरिष्कृतम्।कर्तरिकर्मेत्यतःकर्तरीत्यनुवृत्तंप्रथमयाविपरिणम्यते।यश्चयच्चयदितिनपुंसकमनपुंसकेनेत्ये कयेषः।तेनाणौकर्मकन्नाणौकर्मत्वेप्यदोषः।एवञ्चकरेणारोहृतेनिषादिनमितिमाघप्रयोगोप्युपपद्यतदृति।अत्रेदंवक्तव्यम्।एवंवर्णयंतःकैयटादिनांप्रकृतसूत्रस्थभाष्यवा र्त्तिकग्रन्थाःसर्वएवविरुद्ध्यन्ते।आरोहयमाणोहस्तीस्थलमारोहयतिमनुष्यानित्यत्रातिव्याप्तिश्चङ्क्रियायांमनुष्यानितिकर्मणःसत्त्वान्नातिव्याप्तिरितिहिप्रथमप्रघट्टकेस्थितम्। कर्मकर्तृत्वात्तिङ्गमितिशङ्क्रियायांयक्चिणोर्निवृत्त्यर्थंनियमोयमितिहितीयप्रघट्टके।कर्तृस्थभावकार्यमिदंसूत्रमितितृतीयेप्रघट्टके।तत्राद्योविरुद्धः।मनुष्याणामणौकर्तृत्वात्। वफलाश्रयत्वादिकर्मकलकरणात्।एवञ्चोर्ध्वदेशःतत्स्थवस्तुतदुभयसंयोगानुकूलोव्यापारोधात्वर्थः।स्थलशब्देनगजपृष्ठस्थंकाष्ठमयमुपवेशनस्थानमुच्यते।आरोहन्तिहस्तिनंहस्तिपका इतिचारोहयमाणस्यैवमूलभूतआरोहयमाणइत्यत्रसूत्रोदाहरणप्रदर्शनमात्रस्यान्यार्थहस्तीतिभाष्यमणिन्यायेनोभयान्वयिपदार्थत्वात्तत्रानेनात्मनेपदञ्चायतेतथात्रापिस्यादितिप्रथमप्रघ ट्टकाशयइतिचेन्नाननुष्याःस्थलमारोहन्तीतितन्मूलण्यन्तावस्थाप्रदर्शनपरतद्व्याख्यानग्रन्थविरोधात् ॥

इतएववास्तरत्नादाह।द्वितीयोपीति।एवञ्चसकर्मकस्थलेकर्मवद्भावाप्राप्तातेनसिद्धमित्यमविरोधःस्पष्टएवानन्वअद्याद्योपिनप्रेषणतृतीयकस्यापिकर्तुःसमानधातोकर्मस्थक्रियया
तुल्यक्रियत्वाभावेनकर्मवद्भावाःप्रवृत्याकर्मकर्तृत्वात्तिङमित्यसङ्गतंकर्मवत्कर्मणेत्यत्रप्रत्यासत्यायत्रधातोर्यस्यकर्तुःकर्मवद्भावस्तस्मिन्धातोकर्मस्थक्रिययातुल्यक्रियत्वग्रहण
दितिचेन्न।निवृत्तप्रेषणपक्षमाश्रयतस्तत्रहस्तिसंभवात्।हस्तीन्यम्भवतीत्यर्थेतुहेकस्मिन्हस्तिनंन्यम्भावयतीत्यस्याप्यर्थस्यनिपततयाभावेनतदर्थबोधकशब्दमात्रोपस्थितावयमेवग्राह्यो
र्यंनेतिभाष्यमविरुद्धम्।नहिपक्षद्वयमूलकःप्रयोगोन्यतरपक्षमात्रमेवोपपादयत्यत्रमानमस्तीत्याशयेनान्यत्रविस्तरः।अतएवनेति।कर्मवद्भावाप्राप्तेरेवतृतीयोपिप्रथ
द्वितीयोपिविरुद्धः।तदुक्तरीत्याकर्मवद्भावस्यैवाभावात्।कर्मवत्कर्मकाणामितिहिवार्तिकम्।अतएवनतृतीयोपि।किंचेहेण्यविस्मृतिरेवतंसत्यापनतीतिम
हानयंमहतामपिप्रमादःकर्मान्तरनिवृत्तिपरस्यवाक्यस्यनिष्फलत्वमेवस्यात्।उदाहरणदौर्लभ्यात्।नह्यणोयेकर्तृकर्मणीतद्भिन्नकर्मणोसंभवतियदनेनन्यावय
र्यैत।यदपिजयादित्येनोक्तम्।यत्तुग्रहणमनन्यकर्मार्थम्।आरोहन्तिहस्तिनंहस्तिपकाःआरोह्यमाणोहस्तीस्थलमारोहयतिमनुष्यानितिणिजेनेवंगृहीत्वाण
नचप्रकृत्यन्तर्गतस्यधोरर्थस्यकर्मणोहस्तिनएवतिङ्प्रकृतिभूतेष्वन्वयार्थंकर्तृत्वादितिनस्याशयःतदपिन।प्रत्यासत्यैवगत्यर्थत्वात्।तथाहिद्वाविहणिजौ।तत्रा
द्योरुत्तमेवात्मनेपदम्।आरोह्यमाणइतिद्वितीयेतुअणोकर्मणःस्थलस्यणोकर्तृत्वाभावात्प्राप्तिरेवनास्ति ॥ ७ ॥कस्तवनाविरुद्धइत्यर्थः।किंचेति।मनुष्याःस्थलमारोह
न्तीतिमूलाण्यन्तावस्थाप्रदर्शनपरतद्व्याख्यातग्रन्थरीत्येदम्।यत्तुग्रहणमिति।अणोयत्कर्मसचेणोकर्तृत्वंतत्करीत्यनियमकत्वेनतल्लाभः।कर्मव्यापेक्रियायाश्चपुनर्णुसकयोर्म
तमितिरुद्रोक्तंकर्मशब्दःपुंस्यपिनन्वयंस्थलमारोहन्तिमनुष्यादित्यण्यन्तावस्थायांकर्मणःस्थलस्यणोकर्तृत्वाभावात्कथमत्रप्राप्तिरित्यतआह।णिजेनेति।प्राप्तिरेवनास्तीति।नियतो
पस्थितनयोदाहरणभूतण्यन्तमूलस्यैवाण्यन्तस्याणवित्यनेनग्रहीतुमुचितत्वमितिभावः।किंचणिजेवैकद्विहाःअन्यत्रणोकर्मणोणौकर्तृत्वप्रतिपादनादणोकर्मातिरिक्तकर्मस
त्त्वेपिसर्वत्रवक्तुंशक्येस्यारोह्यमाणइत्यत्रात्मनेपदापत्तिरित्यपिबोद्यम् ॥

निर्दिष्यतास्पष्टेवेति। यत्स्यग्रहणमनन्यकर्मार्थमित्यनेनैवहरदत्तोक्तेरसुक्तेच आत्मनेपदवारणेसिद्धेसमानक्रियत्वबोधकवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। नचतत्रक्रियाशब्दोधातुपरत्वेनधातुभेदेप्रवर्त्तनेतिवाच्यम्। कर्मवत्कर्मणेत्यस्यवास्यापिधातुभेदेप्रत्यासत्तेश्चवारणसंभवात्। पत्यन्तरघटितकस्याप्यास्तन्मूलत्वाभावाच्चेत्यपिबोद्यम्। उक्तरीत्येतिसमानक्रियत्वाभावादितिभावः। द्वितीयकस्यायामतिव्याप्तेरितिभावः। अद्या यदपिहरदत्तेनोद्धरणमारोहन्तिहस्तिनंहस्तिपकाःतानारोहयतिहस्तीनंतदपिनैवहिअद्यारोपितप्रेषणपक्षस्यद्वितीयकस्यायारूपम्। तत्रचसमानक्रियत्वमेवनास्तीणिनाव्यापारान्तरोपा दानात्। ततः किमितिचेत्। नैवंग्रन्थविरोधदित्यवधेहीणोचेद्दूहणंसमानक्रियार्थमितिहिजयादित्यग्रन्थः। णिचप्रकृत्युपात्तक्रियायणोनवयथास्यात्। प्रयोजकाभावलक्षणेणिक्रियाभेदोमाभूदित्येतदर्थंणोचे दित्यत्रणीयदित्यनुवर्त्त्यअणोयत्कर्मतिपाद्यवस्तुणोचेत्तदेवप्रतिपाद्यमितिन्यासेयमितिहरदत्तग्रन्थः। तथाचतेनैवगतार्थत्वात्तद्ग्रहणमनन्यकर्मार्थमितिजयादित्यग्रन्थस्यतद्व्याख्यातग्रन्थानाञ्चनिर्वि षयतास्पष्टैवा। यदपिजयादित्येनोक्तम्। कर्त्तैतिकिमारोहन्तिहस्तिनंहस्तिपकाःतानारोहयतिमहन्तमितितदप्येतेनप्रत्युक्तम्। मत्तत्रहरदत्तेनकर्मान्तरसद्भावादेवनभविष्यतीत्यादिविचारितंतद्वैयर्थ्यादेवाउक्तरी त्योदाहरणस्योक्तिरसंभवाभावादितिदिक्। यत्पुनप्राचाअणोयत्कर्मतत्स्यकर्त्तावेत्येकवाक्यतयैवव्याख्यातम्। तन्न। अद्यारोपितप्रेषणेद्वितीयकस्यायामतिव्याप्तेः। यद्यपिप्रसादकृताअणोयत्कर्मतत्स्यादि त्यवधानेनयच्छिन्नाजयादित्यर्कैयदाद्यत्सरानुसारेणैवमूलग्रन्थोभंकार्षीत्तथापिमूलंतुद्यासर्वोशुद्धिर्दुर्निवारैवयदपिप्रसादग्रन्थोपमर्देनप्राचेयंव्याचख्याणाआहुर्णोचेद्दूहणंसमानक्रियार्थमितिवा क्यार्थोभाष्यकारेणनाश्रितःप्रयोजनाभावात्। नयाहिण्यन्तेरात्मनेपदंभवतिअणोयत्कर्मणोचेत्तत्कर्त्तासुक्तेप्रत्यासत्तेरतद्भवतेतियेननिचाण्यन्तादात्मनेपदंविधित्सितंतेनैवणिचाअण्यन्तेतत्प्रकृतिभूते धातौयत्कर्मसएवचेत्कर्त्तातस्मिन्नेवण्यन्तइतिततश्चयथाआरोहन्तिहस्तिनंहस्तिपकाःआरोहयमाणोहस्तीमीतान्तेचयतिमत्तेणेत्यत्रधातुभेदेनभवति। एवंप्रयोज्यप्रयोजकभावभेदेपिनभविष्यति। अतएव तर्तुर्यंवाकार्योभाष्यानादृतत्वेनाऽचार्यैरणुपेक्षितः। सएवण्यन्तस्यकर्त्तावेदितिएककवाक्यतयैवप्रतीतेःस्वारसिकत्वात्। एवञ्चाऽद्यारोहन्तिहस्तिनंहस्तिपकाःइत्यत्रद्वितीयकस्यनान्यार्थक्रियार्थदूयोपसर्गोपपदवर्गनप्राप्तोक्त मनादेयम्। अनर्थकानेकक्लिष्टकल्पनापत्तेः। नचात्रपक्षेणीचेद्दूहणंकर्मयमित्यसतिहितस्मिन्णीयत्कर्मसकर्त्तेत्युक्तेरेकवाक्यतयैवसंबन्धःस्यात्। ततश्चकर्मान्तरनिवृत्तिनैवतासात्। अतःकर्मान्तरनिवर्त्त कवाक्यभेदापरकंणीचेद्दूहणमवश्यंकर्त्तव्यमितिअतएवक्तंभाष्यकारेणनाश्रितत्वमितिभाष्यस्यानाकर्मशब्दान्नञ्युपपरत्वमकर्त्तावेदितिवादेपुनरुक्तिरप्यत्रैवभाष्यव्याख्यानेउचितत्वात्। अ [illegible] नाद्विपर्यन्तेसकलग्रन्थस्याऽसंभवदुक्तिकत्वापत्तेः॥ ७ ॥ ख्यानेत्यादिप्रथमप्रघट्टकस्यभाष्योदाहरणेप्यनित्यापेक्षेत्यपिबोद्यम्। अद्यारोहन्तिहस्तिनंहस्तिपकाःइत्यत्रकर्मान्तरनिवृत्तिपरतयापिव्याख्यानेदत्यर्थः। एवंप्रयोज्येति। ते द्यारोपितप्रेषणपक्षस्तीयकस्यायांनास्त्यद्वितदूत्येसएमाद्वितीयकवाक्यार्थइति। समानक्रियत्वप्रतीत्यर्थः। अद्याद्वारः। प्रतिपाद्यवस्तुदत्यादेः। व्यवहितान्वयः। अणोयदित्यस्यव्यवहितस्यणीचेदित्यत्रान्वयः।

भृत्यादीनामादर्शयतेभृत्यानर्थजेत्यादिलक्ष्यस्यकर्मरूपाणाम्।शुद्धभेदेति।द्वितीयकस्यायासहास्यनमर्थाभेदाद्वैकाग्र्यादित्यर्थः।कर्मवाक्यस्य।उदाहरणभूतकर्मघटितवाक्यस्य।तादर्थ्यात्।श्रयणात्।
आत्मेत्यर्थलाभायणात्।दृहविशेषेति।उत्कण्ठापूर्वकस्मरणरूपविशेषमर्थः।उद्धारणवृत्तिरिति।असकृदुद्धारणवृत्तिरित्यर्थः।अत्रात्मनेपदन्तात्पर्यग्राहकम्।अतएवनित्यवीप्सयोरि
दृहकारेतिरुद्धारणार्थत्वात्।विस्मृत्यकस्येतिशेषः।तेनायितःस्मारयतिदेवदत्तेनेत्येव।नयागफलमिति।श्रुत्यासोक्तेवायदुद्देशेनयागपाकादिप्रवृत्तिर्यद्यतेतत्फलमितिभावः।प्रसिद्ध्यर्थम्।प्र
भृत्यादीनांपरित्यागायदर्शनेपरिग्रहात्।कर्मवाक्यस्यतादर्थ्यात्श्रयणाच्चिस्मरेत्तुधीः॥१॥सर्वत्रेदंमूलत्वबन्धनिमप्रकृतमनुसरामः।स्मरतिवनमुल्लमितिअत्रणिचिस्मरयत्येन
मितिभाष्यस्थः।प्रसक्तमातन्त्रप्राथमिकोपाभिप्रायेणेत्यकर्मकत्वद्योतनायोक्तम्।तदप्यसत्।प्रयोज्यकर्मत्वेनैवतद्व्यवहारोपपत्तेरन्यथाकल्पनेगौरवात्।यद्यपिमतिबुद्धीतिसूत्रेज्ञानसामान्यार्थ
कानामेवग्रहणात्स्मरतेश्चेहविशेषवाचित्वादणौकर्तुःकोकिलस्यतन्त्राधिकर्मत्वदुर्लभमतएवेतद्व्यवहारेवगतिबुद्धादिसूत्रेस्मरतेरपिपरिग्रहोयोद्यः।मिथोभेदेनपदमित्येति।
दृहकारेतिरुद्धारणार्थत्वादकर्मकःप्यन्तस्तूद्धारणवृत्तिःसकर्मकः।स्वरितञितःकर्त्रभिप्रायेणात्मनेपदमनेनविधीयतेकुमतेकारयतीत्यर्थः।कारयतेर्
त्वत्रप्रयोजकव्यापारहृद्यमर्थः।णिजन्तात्क्रियायाः।कर्त्रभिप्रायइतिसूत्रोपिकर्तृपदस्थहेतुकं।परत्वादुक्तार्थतात्पर्यकस्यैवेत्याहुः।उक्तञ्चहरिणाक्रियाप्रवृत्तावन्यस्तात्कै
श्चित्स्वार्थपरार्थता।अस्तीवासतीवापिविवक्षितनिबन्धना॥१॥केचित्कर्त्रभिप्रायेणिजन्तहविकल्पतेआत्मनेपदमन्येचान्तर्भावप्रकृतिप्रत्ययाः॥२॥क्रीणीयपचतेपचेतिनेति
चिन्तुतेपिचआत्मप्रयोगाहृद्यपतेयेपुण्यर्थाभिधीयतइति।असतीवेत्यनेनकर्मलवनेहूरंकुर्वतेयेद्व्यापारप्रयोगाःसमर्थिताःतत्रापिस्वार्थताविवक्षायाःसंभवात्तुल्यमर्थस्यवाच्य
त्वेतत्कंवाआत्मनेपदमितिमतदूषणंसङ्गच्छतेहेतुकर्तृपरत्वादितिश्लोकःविनेतिचिन्तुतदितिसङ्गच्छतेहेतुकर्तृपरत्वादितिसंगृह्याहयतिचेतिक्रमेणार्थः।णिचश्च।अत्रकथंचिल्लक्षयतेःस्वरितञितःकर्त्रभिप्राय
तृतीयादिणिजन्तादित्यात्मनेपदेनेतिमन्यते॥७ स्वयमाहेतुकर्तृपरत्वादिति।अभिप्रायःप्रेरणाक्रियारूपफलगतेप्रयोजककर्तृप्रेरणाविषयतेद्योतेआत्मनेपदमितिसूत्रार्थदलितोभावः।स्वाह
रितिअत्रारुचिर्योजन्तुभाष्यानुक्तत्वम्।किञ्चान्तर्भावितण्यर्थनयैवतदुपपत्तौप्रयोजकव्यापारेआत्मनेपदविधानेमानाभावः।परस्मैपदेपिपञ्चभिर्हेतुभिःकर्षतीत्यादौतत्प्रतीतेर्भावितण्यर्थो

तदतिरभसादिति।तस्यभ्वादेःपाठादितिभावः।निवृत्तप्रेषणतयेति।निवृत्तधात्वर्थस्य धिकरणप्रेषणतयेत्यर्थः।समानाधिकरणप्रेरणयाचणिचः साधुत्वमितिकेचित्।भेदस्येति।चुरादिणि
केचित्तुस्वार्थण्यन्ताद्धेतुमण्णावित्यस्यप्रत्युदाहरणमाहुः।तद्भाष्यादिविरुद्धम्।तथाहि।बुधादिसूत्रादिहणेरित्यनुवर्त्तते।बुधादिभ्यश्चहेतुमण्णिरेवसंभवतीतितद्
ण्ट्येत्यंविधिः।अणावितिनिषेधोऽपिप्रत्यासत्तेस्तथैवन्याय्यः।तेनचुरादिण्यन्ताद्धेतुण्णेरपरस्मैपदंभवत्येवेतिभाष्यादौस्थितम्।अतएवचेतयमानंप्रयुङ्क्ते।चेतयत
इतिकेचित्त्वुदाहरणंरतिकृतादूषितम्।तत्रहितसञ्ज्ञेनेनेतिचुरादिषाकृसीयेधातुर्बोद्धव्यः।यत्तुन्यासकारहरदत्ताभ्यांव्याख्यातत्रितीसञ्ज्ञानेचुरादिरकर्मक
इतितदतिरभसात्।एतेनरूपयतेहरिरितिप्राचःप्रत्युदाहरणंप्रयुक्तम्।रूपरूपकरणेचुरादिःरूपस्यस्वकर्मणोधात्वर्थेऽन्तर्भावादकर्मकःततोहेतुमण्णिरित्ति
कारदूषितेनचेतयतइत्यनेनसमानयोगक्षेमत्वात्।वस्तुतस्तूभयमपिसमर्थयितुंशक्यम्।तथाहि।स्वार्थण्यन्तादेकस्मिन्नेवहेतुमण्णौचेतयतिरूपयतीत्यस्तुना
मतत्पानिवृत्तप्रेषणतयाऽकर्मकतामाश्रित्यद्वितीयेहेतुमण्णौतुप्रत्युदाहरणत्वंदुर्नवार्यते।युक्तश्चैतत्।रूपयन्तंप्रयोजयतीतिविगृह्यतांप्राचामुनिणिज्ण्यांप्रकृ
तिहेतुंवदन्तोहेतुमण्णिहेत्यस्यविवक्षितत्वात्।हेतुमणेरेकेहिप्रयुङ्क्ते।इतिशुद्धेनंयुजिनेवव्यग्रीभ्यन्तनतुविजनेनेतिदिक्।यत्तुप्रसादकृतोक्तंणिग्रहणेणिजातेत्र
र्थेतेस्वविवक्षयेदमितितन्नभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यमेव। धापयेतइति।प्रत्यक्षसानार्थत्वात्शिशुमित्यस्यकर्मत्वम्।समीचीदति।प्रथमाहिवचनम्।वाच्छन्दसी
तिपूर्वसवर्णदीर्घः॥इतिपदन्यवस्था॥भावोभावनेति।उत्पत्त्यर्थाद्भवतेर्णिजन्तात्एरजितिभावः।एरजण्यन्तानामितित्वनार्थम्।कत्यादिभ्यःप्रतिषेधमात्रेहिभाष्येस्थि
तम्।कृस्रोमन्त्रोर्थइतित्रयाणांदाहृताम्नेत्यवधेयम्।भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वंण्यन्तस्यभवतेःसुडेनकरोतिनातुल्यार्थत्वम्।दर्शयति।उत्पादनक्रियेति।धातुत्वेनेति।तन्नजा
तिःसुडिसूत्रेआदेचश्शब्दस्यजातिशब्दत्वादितिवदतांकैयटेनतथाभिधानात्तद्हेलाराजीयादीस्पष्टन्तथाभिधानाच्चेतिभावः॥ ७ चुहेतुमण्योरित्यर्थः।तत्रभाष्येति।तत्र
णिच्यण्यन्ताद्धेतुमण्णौपरस्मैपदमुक्तम्॥ ॥इतिपदन्यवस्था॥ ॥एरजितिततएवयुचिभावनेतिबोध्यम्।तथाभिधानात्तदितिसञ्ज्ञाशब्दानाञ्जातिशब्दत्वस्यभिधानात्तदितिभावः।

भावनाप्रतीयतइति।नचविद्यर्थप्रवर्त्तनयासिप्यतइतिवाच्यम्।विद्यभावेपितत्प्रतीतेः।नहितन्मात्रयोर्विधावेवेतिनियमः।पक्तेत्यादौविधिसंभावनायामप्यभावाच्च।ननुमास्तुतत्र
त्तिरत्नआहाकारकेति।हेत्वन्तरमाह।अस्तिचेति।तदुपपादयतिकिङ्-र्तव्यमित्यादिना।पक्तेत्यादेः पाकङ्-र्तव्येत्यादिविचारणाचेत्यपिबोद्धव्यम्।नचतत्रकर्त्तृकर्मभ्यान्तदासेपः।पक्ते
त्यत्रतदप्रतीतेर्दुर्वारत्वात्।किंचाक्षिप्तायांपदार्थान्तरानन्वयापत्तिः।अन्यथाधूमोयंज्वलतीत्यपियोग्यस्यात्।किंचतदपेक्षायेपेणपचतीत्यादावपितत्प्रतीतिसिद्धावनन्यलभ्यस्य
र्थतयातिङन्तत्रशक्त्यनापत्तेः।नचतत्रापिप्रत्ययवाच्याभावनातत्कार्यैः पाकादित्यापत्तेः।कर्त्तव्यापारस्तिति।शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्धात्वर्थसमानाधिकरणभावमेवतत्राख्यातार्थः।अ
धात्वाचेति।एतेनभावनातिङ्-प्रत्ययवाच्येतिमीमांसकमतन्नग्राह्यमितिध्वनयतिततथाहि।भोक्तव्यमित्यादौतिङ्-न्तेनापिभावनाप्रतीयतेकारकापेक्षाचदृश्यते।अस्तिक
र्तृनिरूपिताधिकरण्यम्।किङ्-र्तव्यम्।भोक्तव्यम्।किङ्-तवान्भुक्तवान्।किंचाभावयतिघटमितिवत्स्वरसतेभवतिघटमित्यपिस्यात्।तुल्यार्थत्वात्।दृष्टान्तेहिकर्त्तुःकुंभकार
स्यव्यापारेणाजाद्यपेक्षान्तिकेवास्मात्प्रत्ययः।ननुप्रयोजकव्यापारेणाजन्यैः कर्त्तव्यापारस्त्वाख्यात्यार्थइतिवैषम्यमितिचेत्।कारकचक्रप्रयोक्तुः कर्त्तृत्वेघटस्यातथा
त्वात्।यदितुधातुनोक्तक्रियेतित्वंकारकेकर्तृतेष्यतइतिभर्तृहरिप्रतिपादितरीत्याप्राधान्येनधातूपात्तव्यापारस्वरूपंकर्तृत्वन्तवापिसम्मतंकस्तर्हीदानीमाख्यातार्थः।
व्यापारस्यधातुनैवाभिहितत्वात्।अपिचाधातोःसकर्मकाकर्मकत्वविभागउच्छिद्येताअकर्मकाच्चेत्यादिसूत्राणिचविरुद्ध्येरन्।ननुसिद्धान्तेपिक्रियायाःकर्मापेक्षानियम
मात्कथमकर्मकतेतिचेत्।फलव्यापारयोःसामानाधिकरण्येवैय्यधिकरण्याभ्यांसकर्मकाकर्मकविभागाभ्युपगमात्।किंचाज्योतिष्टोमयाजीत्यादौकरणेयजइतिणिनि
रस्मात्प्रत्ययएवसङ्-च्छते ॥७॥ तर्भावितण्यर्थतातुनसर्वत्रेतिनंतदापत्तिरितिभावः।ननुतिङ्योगेतिङ-र्थभावनाश्रयत्वमेवतत्रकर्तृत्वन्तदर्थभावनाधिकरणफलवाचकत्व
त्प्रत्ययेनोक्तंसकर्मकत्वन्तत्समानाधिकरणार्थवाचकत्वञ्चाकर्मकत्वम्।भावनाचव्यापारसामान्यमकृतिरितिरथोगच्छतीत्यादौनदोषदृष्त्यरुचेराहाकिंचज्योतिष्टोमेति।अस्मत्प्रत्ययेति
परमतेतुतदसङ्-तिः।प्रत्यासत्यासमर्थः पदविधिरितिपरिभाषणेनचयज्यर्थनिरूपितकरणेउपपदेतन्निरूपितकर्तरिवाचेणिनिरितितदर्थःसचतन्मतेःसङ्-तइतिस्पष्टमेव।।

तदुपात्तांशान्तरस्यायज्ञपात्तयागरूपस्याभावयतयेति।पचतीत्यादावित्यर्थः।करणतयेति।शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः।स्त्रीत्वस्येति।यदितत्रटाबादीनांद्योतकतयाविशेषणत्वन्तर्हि
तृतीयेनधातूपात्तांभावनांप्रतियजिलेनतदुपात्तस्यांशान्तरस्यकरणत्वात्पचादयोहिधातुत्वेनभावनामाहुः।तच्चांशान्तरंभावनांप्रतिप्रायेणभाव्यतयासङ्गच्छते।ज्यो
तिष्टोमेनयाजीत्यादौतुकरणतयाज्योतिष्टोमाख्येनयागेनस्वर्गभावितवानित्यर्थप्रतीतेः।स्पष्टञ्चेदं दिणिनिविधौहरदत्तग्रन्थे।एतेनद्वयर्थः पचिरितिभाव्यंव्याख्यातम्।भट्टि
श्चाहाविभज्यसेनांपरमार्थकर्मासेनापतीश्चापिपुरन्दरोथानियोजयामाससशत्रुसैन्येकरोतिरर्थेषिवसर्वधातूनिति।ननुक्रियावाचालर्थत्वेपचतीत्यादौएककर्तृका
वर्त्तमानापचिक्रियेतिक्रियाविशेष्यकोबोधोनस्यात्प्रत्ययार्थंप्रतिप्रकृत्यर्थस्यविशेषणतायाऔपगवादीक्लृप्तत्वादितिचेन्नाप्रत्ययार्थः प्रधानमितिह्युत्सर्गः।सचेह
त्यज्यतेक्रियाप्रधानमाख्यातमितिस्मरणात्।पाचिकेत्यादौस्त्रीत्वस्यविशेषणत्वाभ्युपगमाच्च।प्रत्युतनवैवपचतीत्यादावनुपपत्तिः।पचन्तंपश्येत्यादौशक्तस्यान
योःकर्तृप्रधान्यरूपसर्वसम्मततयातिङ्स्वपितप्रात्वापत्तेः॥शत्रादीनान्तिङन्तलादेशत्वस्याविशिष्टत्वाच्च।आदेशानाञ्चस्थानिस्मारकत्वेस्थान्यर्थाभिधायित्वेवार्थक्य
क्षतिः।अनएवहिपुष्पदिसमानाधिकरणेमद्यमःअस्मद्युत्तमदित्यादिपुरुषव्यवस्थासङ्गच्छते।अभिहितेकर्तरिप्रथमेत्यादिचानवसमानाधिकरणद्रव्येनस्वा
भिधेयसंख्यान्वयित्वमभिहितशब्देनचाभिहितसंख्याकत्वंविवक्षितमितिवाच्यम्।सूत्रानुगुण्याच्चात्।कृत्तद्धितसमासैः संख्यायाअनभिधानात्तदभिहितेपि
त्तीयाप्रसङ्गनच्चानचकृत्यनभिधानमेवकर्तुरनभिधानमितिवाच्यम्।भावार्थकलकारेपिकर्तरिप्रथमापत्तेरितिदिक्॥

प्रकृतेपिनभावकुंशक्यम्।कृतीति।भावनेत्यर्थः।दिगिति।तदर्थस्तुभावलकारेकर्त्रादिकारकान्वयानापत्तिः।तत्रापितस्यावाच्यत्वेतदन्वयिनिसंख्यान्वयाङ्गीकारेणदि
ग्मात्रापत्तेः।किंचसमानकर्तृकयोःपूर्वकालेहेतिसूत्रासङ्गतिः समानकर्तृकक्रिययोःपूर्वकालहेतिक्रियायांवर्त्तमानाद्धातोःक्वेतितदर्थादिति॥

मैत्रावरुणमादिति।उपमानानांबहुत्वेनोपमेयेतिऽर्थेपिबहुत्वारोपेणप्रत्ययः।अन्यथोपमानेबहुत्वोपादानवैयर्थ्यस्यादितिभावः।लिङ्गेति।लिङ्गाभावमादायभिन्नतिङन्तार्थेकर्तृकर्मणीति
तिङन्तेकर्तृत्वाभावमादायचाभ्यस्तमितिभावः।अवहितानवयइति।सदृविष्वचेत्येवंरूपदृत्यर्थः।पूर्ववाक्येदृतिउत्तरवाक्येचेत्यपिवोद्यम्।तत्रोदाहरणंहरिःसेव्यस्तद्वत्काश्चेति।अन्य
एकवचनमेवेतिप्रायेणादेयम्।भाष्येउष्ट्रासिकाआस्तेहतशाणिकाःक्षपन्तदत्तत्रबहुवचनस्यस्वीकारात्।उष्ट्राणांहिआसिकाःस्वरसतएवविलक्षणाःहन्ताश्वनानाप्रकारंशेर
नेउलानावतानाःविकीर्णकेशाःतिलश्चतलश्चानतश्चयादृशानिहतानांशयनानितादृशानिदेवदत्तादिभिःक्रियन्तइत्यर्थः।अत्रसादृश्याद्यवगमादाख्यातवाच्यस्याभिन्नस्यभेदा
वगमाद्दृढवचनम्।आसिकाःशाणिकादृतिचहितीयाबहुवचनम्।क्रियाविशेषणत्वेनकर्मत्वान्नचैवङ्गीभवमेकवचनंस्यादितिवाच्यम्।लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेनात्पर्य
वधारणेनसामान्येनपुंसकमित्यस्याप्रवृत्तेः।बहुत्वावधारणेनस्त्रीत्वस्याप्रवृत्तेश्च।नचैवंसतिलोकविरुद्धेतिवाच्यम्।लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेनात्पर्य
मित्यङ्गीकारात्।यद्यप्यजादयोदृङ्नेनिर्दिष्टास्तथाप्युपदेशेदृत्प्रत्ययएवविशेषणत्वेनहनादीनामव्यभिचारात्तदाहउपदेशेयोजितिअत्रप्राचाउपदेशेजन्तेभ्योहना
दिभ्यश्चेत्यस्यादीनामिङ्नास्यात्।सदृविष्वचेतिव्याख्यातमत्रत्यासूत्रेहिस्यादयःसप्तम्यानिर्दिष्टाःअजादयश्चषष्ठ्या।विष्वद्वावश्चप्रथमानिर्दिष्टःदृत्वचकारेणतत्रनियो
गनिर्दिष्टःविष्वदितिचसप्तम्यन्तादृतिःस्यसिच्सीयुट्तासिषिनिप्रतियोगिनिसप्तमीनिर्देशात्।नचैतत्सर्वंस्वभङ्गेनविपरीतव्याख्यानेबीजमस्ति।चशब्दस्यव्यवस्थिता
न्वयोनिर्मूलःस्यादेतत्।सूत्रस्वरसानुरोधेङ्ङ्सैवेदृस्यात्।अडादिवत्।अतदङ्विधिवाक्येस्यादीनामितिविभक्तिविपरिणामआवश्यकःदृतिचेत्।सत्यम्।पूर्ववाक्येच
रित्यर्थस्योत्तरत्रविपरिणामोन्याय्यएव।तवतुयथाश्रुतविभक्तेरचरितार्थत्वात्।अनुचितोविपरिणामः ॥
कर्तृकर्मणीगुणश्चानिर्दिष्टदृत्यर्थवत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः।अचरितार्थत्वादितिसर्वथाचरितार्थत्वादित्यर्थः ॥

पि प्रयोक्तुमुचितमिति। स्यायत्तेशब्दप्रयोगेदृतिभावः। दृङ्युदात्तः स्यादिति। एवञ्चेङन्तस्याङ्गत्वाभावात्तनः परस्मैप्रत्ययत्वाभावाच्चलुकोऽप्राप्तिरितिभावः। प्रत्ययत्वाभ्युपगमादिति। एवञ्चतदादिग्रहणेनाङ्गत्वमपिसुलभमितिभावः। उक्तस्यापीति। इटद्वदटः परस्यापिविणिदृष्टप्रत्ययत्वमिवचिणः परेपिदृष्टप्रत्ययत्वस्याऽतिदेशसंभवादितिभावः।

तथाहि। हरिःसेव्यःनदुक्ताश्चेतिप्रयोगेउत्तरवाक्येसेव्यादृतिविपरिणामंदृष्ट्वानहरिःसेव्यादृत्यपिप्रयोक्तुमुचितम्। यदप्याहुः। विभक्तिर्व्यत्ययस्यापिबहुलंदर्शनादिति। तदपिभक्तिव्यादमात्रमितिस्पष्टमेव। किंच। प्राचोग्रन्थेचिण्वदितितृतीयान्ताद्विधिः। तत्रयथापूर्वस्यकार्यंवद्यादिकमतिदिश्यते। एवमस्यस्थस्यापरस्यचकार्यमतिदिश्येत। ततश्चचिणि वेडप्युदात्तः स्यात्। चिणः परस्येवदटः परस्यापिलुक्प्रवर्त्तेत। ननुआपितोसावित्यागमत्वेनप्रत्ययत्वाभावादितिचेन्न। कृतेप्यागमेऽवशिष्टस्यत्वयाप्रत्ययत्वाभ्युपगमात्। ओन्नदृतिसूत्रेप्राचोग्रन्थव्याचक्षाणैस्तथैवनिर्णीतत्वात्। किञ्चवद्यादिकार्यस्यप्रत्ययेपरेविहितस्यदृटिपरेकर्थनिर्वाहदृत्याशङ्क्यचिणिदृष्टस्यसर्वस्यैवातिदेशेप्रत्ययत्वस्याप्यतिदेशान्नदोषदृतिताबत्त्वाचोग्रन्थव्याचक्षाणएवाहुः। तत्कथमुक्तस्यापिप्रत्ययत्वंनलभेतेति। यत्तुवदन्ति। चिणोलुकिचिण्वदिष्टोऽसिद्धत्वादिति। तदपिनानहिचिण्वदित्यतिदेशंप्रतिदृङसिद्धः। अतिदेशस्यनिर्विषयत्वापत्तेः। तथाचलुकोपिवद्यादिसमकक्षत्वेनातिदेशोदुर्वारएवेत्यलमतिस्नेहेन। ननुयदिचिणिदृष्टमात्रस्यातिदेशस्तर्हिहनिणिङादेशाअपिस्युः। घानिष्यते। आयिष्यते। अद्यायिष्यते दृतिभेवम्। अङ्गाधिकारबलेनाङ्गस्यैवातिदेशात्। नचैतेआङ्गाः। तदेतदाह। अङ्गकार्यमिति। सीयुटदृति। तथाचसीयुदृशब्देनतद्विशिष्टंलक्ष्यतदृतिभावः ॥

निर्विषयत्वापत्तेरिति। चिण्वदित्यस्यकार्यातिदेशतयाऽनेनातिदिश्यमानकार्याणामाभीयत्वेनतत्रेटोऽसिद्धत्वेऽतिदेशस्यनिर्विषयतापत्तिरितिभावः। अङ्गादृति। अङ्गाधिकारस्यादृत्यर्थः। सीयुण्मात्रस्यार्द्धधातुकत्वासंभवादाह। तथाचेति ॥

विधिलिङिति। प्रस्तुवीतेत्ययम्। तत्रहिकर्मकर्त्तरिनदुहेतियक्निषेधः। प्रकृतेचहनादिसाहचर्येणाजन्तधातुरूपाङ्गस्येवग्रहणम्। एतेनयकाच्यवधान
दस्याऽप्रवृत्तौकथंविधिलिङोव्यावर्त्यत्वमित्यपास्तम्। वलादिलंनास्तीति। लिङः सलोपइति सलोपादिति भावः। निरपेक्षोह्यसादिति। अतोनित्येसाविति भा
वः। स्यः। साप्तमिकः। अनित्यइति। तत्सापेक्षत्वादिति भावः। एवञ्चक्रुञ्चोरित्यादेरपितत्सापेक्षत्वादनित्यत्वंबोध्यम्। तदन्तत्वमस्त्येवेति। अङ्गस्यधातोर्वेतिशे

आर्द्धधातुकइत्यनेनव्यावर्त्यस्तुविधिलिङ्। नचतन्नवलादिलंनास्तीतिवाच्यम्। तस्येहानपेक्षणात्। यदाहुः। नित्यश्चार्थबलनिमित्तोविधातो
ति। अस्यार्थः। भाविष्यतइत्यादौभूस्यइतिस्थितेपरमपिवलादिलक्षणमिटंबाधित्वाचिण्वदिडेवभवति। सत्त्वामपिशब्दान्तरप्राप्तौकृताकृतप्र
सङ्गित्वमात्रेणभुवोवुकिवनित्यत्वाद्वलादिलनिरपेक्षोह्यसौ॥ परत्वनित्यः। अस्मिन्कृतेवलादिलविघातात्। एवञ्चनित्यत्वात्तेड्भ्योय्यमेवे
ड्भवति। एतेनउपदेशइतिकिम्। भाविष्यते। अत्रगुणावादेशयोः कृतयोर्नस्यादिति प्रसादग्रन्थः प्रत्युक्तः। चिण्वदिटोविषयेवलनिमित्तस्याप्र
वृत्तेरकृतेऽस्यासंभवात्। गुणमात्रेप्रवृत्तेष्वजन्तत्वानपायात्। उपदेशग्रहणफलन्तुमूलएवस्फुटीभविष्यति। चिण्वदिटइति। ननुण्यन्त
स्यकृतोरुपदेशाभावात्कथमिहचिण्वदिट्। नचणेरुपदेशाद्रुपदेशेयोः चतदन्तत्वमस्त्येवेतिवाच्यम्। आरितास्मारितेत्यादौपरत्वान्नित्यत्वाच्च
रपरेगुणेकृतेचिण्वदिडभावापत्तेः। नहिरान्तस्योपदेशेयोचतदन्तत्वमस्तीतिचेन्मैवम्॥ ॐ षः। नचण्यन्तोपादिपूर्वविप्रतिषेधेनगुणंबाधित्वाणि

लोपप्रवृत्त्याऽस्त्विधौस्थानिवत्त्वाभावेनोपदेशेयोः चतदन्तत्वन्दुरुपपादमितिवाच्यम्। गुणात्परत्वादार्द्धधातुकस्येडित्यस्यप्राप्तान्नित्यत्वेनबाधित्वाचिण्वदि
दित्वप्रवृत्तेर्नदोषइतिभावः। नहिरान्तस्येति। भूतोप्रभृतीनामपिगुणेउपदेशेयोचतदन्तत्वाभावाच्चेत्यपिबोध्यम्। उपदेशग्रहणसामर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्यादादेशद्वारा

यङ्लुजन्तस्येति। तदन्ताङ्गस्येत्यर्थः। उपदेशग्रहणसामर्थ्याच्छब्दरूपंविशेष्यमादायैवातदन्तविधिः। तेनचाङ्गस्यविशेषणात्पुनस्तदन्तविधिरितिभावः। प्रकारान्तरमाह। अधिकरणेति। एवमन्वयोपितत्सामर्थ्यादेवबोद्धव्यः। अपदेशिवद्भावदिति। तेननिचोजन्तत्वमितिभावः। यद्वाअण्यन्तेङ्गमेवाङ्गावयवस्तेनन्यायेनेतिभावः। कारितेत्यत्रतदन्ताङ्गत्वंअपदेशिवद्भावेन। आरितेत्यत्रोभयमपिअपदेशिवद्भावेन। स्मारितेत्यत्रोभयमपिमुख्यमेव। तदन्ताङ्गस्येतिव्याख्यानेइतिबोद्धव्यम्। चिण्वदिडिरिति। चिण्वद्भावप्रयोजनंवृद्धिरित्यर्थः। वृद्धिरन्यवृद्धिरूपधावृद्धिश्च। दीर्घश्चोक्तइति। णमिताश्मितेत्यादौ। अत्रदीर्घेचिण्वत्वन्नास्तिहमाभीयाउपदेशेजाजितिव्याख्यानेपुनरुपदेशग्रहणसामर्थ्यादेवआरितेत्यादौप्रवृत्तिस्वीकारात्अस्तुवाउपदेशेयदञ्जन्तस्येतिव्याख्यानम्। अङ्गस्येतिव्यधिकरणषष्ठीकमङ्गावयवस्याजन्तस्येति। कारिष्यतइत्यादौचव्यपदेशिवद्भावः सर्वथापिणिजन्तेचिण्वद्भावोस्त्येवातदाहुः। चिण्वद्वृद्धिर्युक्तचहन्तेश्चघत्वंदीर्घश्चोक्तोयोमितांवाचिणीतिवृद्ध्यासिद्धत्वेनमेलुप्यतेणिर्नित्यश्चायंवलन्निमित्तोविघातीति। यत्पुण्यन्तत्वेनाजन्तत्वंचिण्वदिडितिप्राचोग्रन्थंव्याचक्षाणैरुक्तम्। ण्यन्तान्तत्वान्तरम्। तदुपदेशावस्थायांभवत्ययमजन्तइति। तन्न्यायविरुद्धम्। स्वोक्तिविरुद्धञ्च। उपदेशोहिसाक्षादुच्चारणंनचण्यन्तस्यतदस्ति। किंचाघत्वादेःसइत्यत्रसुब्ग्रहणातोःप्रतिषेधोमुक्ताउपदेशग्रहणबलेनतत्रत्याख्यातमाकरेस्थितम्। स्वयमपितत्रतथैवोक्तम्। तदिदानींविरुद्धमेवेतिदिक्। आतोयुक्। चिण्कृतोःकिम्। चौडिः। बालाकिः। बाह्वादित्वादिञ्। ददोऽदापिषातामितिस्याधोरिच्चेत्येतद्बाधित्वापरत्वाच्चिण्वदिटिकृतेःझलादित्वात्पुनर्नेत्याहुः॥

सिद्धत्वेत्यनित्यत्वात्। इट्चेति। सचप्रयोजनमित्यर्थः। दृशधातौचिण्वत्त्वन्नियोगविशेषेइट्प्रवृत्तिरेवचिण्वत्वप्रयोजनमित्यर्थः। चादिट्चेत्यत्रोपस्थितत्वादिडेवगृह्यतेनत्वणिलोपभाग्भ्यांयमसिद्धोनान्यत्र। अतएवतत्सूत्रप्रत्याख्यानेचेनणिलोपःसाधितोभाष्येइति बोद्धव्यम्। चौडिरिति। नचाचामादेरित्यनुवृत्त्यानिषेधः। दरिद्रायकेरोगापत्तेः। दरावितिऔत्वन्नूत्तमेणिलाभावपक्षेचरितार्थमितिभावः। अझलादित्वादिति। इकोझलित्यतस्तदनुवृत्तेरितिभावः॥

अनु इत्यर्थमाह। सत्यपीति। विशेषदृतिभावदृति। वाक्यार्थबोधकाले बाधकाभावेनहन्तेरपि सीयुटा संबन्धेनतस्यनिरवकाशत्वाल्लस्यसंस्कारवेलोप्सिचभा
वाधः। सीयुटृतुनरः विषये चरितार्थदृतिभावः। व्याख्यातदृति। निरवकाशत्वरूपस्य बाधबीजस्याभावादितिभावः। ग्रन्थार्थेति। निरवकाशत्वरूपेत्यर्थः। परस्
स्मैपदनिमित्तेहकाचित्स्तिः। अनिग्लक्षणयाऽद्याऽरूपेनिष्यतेः। आशीर्लिङीति। ननुलुङि तत्रोभयोरपिवैकल्पिकतयायेननाप्राप्तिन्यायाभावादितिभा
वः। विशेषविहितत्वादिति। लिङीतिहिपदद्वयसाधारणम्। सीयुट्त्वात्मनेपदस्यैवेतिविशेषदृतिभावः। एतेनस्यसिसूत्रेइतिपदद्वयंवैयर्थ्यात्या
ख्यद्भावदृतिकैयटग्रन्थोव्याख्यातः। यत्तुतत्रनारायणेनोक्तम्। अत्रयद्यपिवधादेशोपिप्रतिपदविधिस्तथापिविप्रतिषेधाविण्वद्भावदृत्याश
यदृति। यच्चतत्परिष्कारार्थंप्राचोग्रन्थंव्याचक्षाणेरुक्तम्। यद्यपिपराद्यन्तरङ्गं बलीयस्तथापिपरशब्दस्यष्टाविलादिविण्वद्भावेनव्यवस्थेति त
स्याप्ययुक्तदृति। तदेतत्सर्वंकैयटग्रन्थापर्यालोचनमूलकमितिमूलएवधनिनम्। पक्षेचसिद्धीष्टेति। ह्रस्वप्राप्तापक्षेवधादेशदृत्युक्तत्वात्सम्मतमेव
यथुतन्नतत्तौत्रेणोक्तंवधादेशदृतिपरमतम्। स्वमतेतुवधादेशोत्रनभवत्येव। तथाचोक्तंमहाभाष्ये। विण्वद्भावेकृतेपुनःप्रसङ्गाद्वधभावःकस्मान्न
भवति। सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितन्तद्बाधितमेवेतिकृत्वा। हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति। तदेतद्भाष्यार्थानवबोधविजृंभितम्। लिङीतिप
रसप्तमीम्। स्यसिसूत्रेआर्द्धधातुकदृत्यस्यासंबन्धञ्चप्रौढिवादेनस्वीकृत्यप्रकृतेवधभावात्सीयुटि विण्वद्भावोविप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकंव्याच
ख्यौचभाष्यकृताविण्वद्भावपक्षेखलुवधादेशाभावउक्तः ॥

ॐ ह्रस्वीमिति। विषयसप्तम्यामन्तरङ्गत्वेनविप्रतिषेधायोगदृतिभावः। ह्रस्व
संबन्धेनेति। तत्संबन्धे हिसीयुद्यात्मनेपदस्यविशेषविहितत्वाद्विण्वत्त्वस्यापवादत्वेनायुक्तोविप्रतिषेधदृतिभावः ॥

[illegible] न स्यसेति। स्तसुध्वमोस्सदित्यत्रोपपादितम्। अष्टत्रिंशत्संख्यासर्वथादुरुपपादैवेत्याह। अष्टत्रिंशदिति। घटादिरिति। घटादावनूदित्यर्थः। कै
यदग्रन्थेदृति। अत्रारुचिबीजंनुऊकालोच्चकमेर्णिङितिसूत्रेभाष्यप्रामाण्येनघटादावस्यपाठोऽसांप्रदायिकइत्यन्यत्रनिरूपितम्। यङोलोपस्येति। य
नतचिण्वद्भावविरहेपि। तत्कथंस्यसिच्सूत्रारूढमपिविकल्पंविस्मृत्यमुद्गमपिमूलममुद्गीक्रियते। यद्यपिहनिणिङादेशेत्यादियुक्तम्। तद्
पिनाऽनाङ्स्याप्यनिदेशेप्राप्तेवार्तिककृतायानिष्पतेदस्यादौतदुक्तेःभाष्यकृताऽनाङधिकारबलेनतत्समाधानाच्च। नचलिङिलुङिचसासादृष्टस्यवधे
रतिदेशापेक्षास्ति। उदाहृतञ्चात्रवधादेशःभाष्यकारप्रभृतिमाधवान्तेस्यवैरेवेतिदिक्। अहसातामिति। चिण्वदिटोऽभावेहनःसिजितिकिला
दृशेर्दर्शादेशेत्यनुनासिकलोपः। चतुर्भिरधिकंशतमिति। यत्तुध्वेसलोपोवासस्पदइतिकेचिदितिपुनर्हिलमितिचाप्रामाणिकदूयंसज्ञार्थ
लोपविकल्पादिप्रपञ्चेनेहअष्टत्रिंशद्रूपाणिभवन्तीतिवदन्ति। तन्नीक्तिसंभवंनपश्यामः। पुनर्हिलेरूपानन्त्यस्यदुर्वारत्वात्। अष्टत्रिंशद्रूप्या
णएषपुरस्कारेमूलाभावाच्चेत्यास्तांतावत्। अवष्टभ्येति। तदपिपूर्ववत्रासिद्धमितिसूत्रसिद्ध्यर्थकथनमित्युक्तन्नविस्मर्त्तव्यम्। अस्मिन्निरूपेप
क्षेचिण्णमुलोरितिसूत्रेदीर्घग्रहणकर्त्तव्यमेवातआहि। हेड्अनादरेघटादिः। एचइक्। हिडयति। अत्रचिण्णमुलोःकृतयोर्ह्रस्वविकल्पमतेअहिडिः
अहेडीतिस्यात्। दीर्घेतुअहिडिअहीडिदृतिभवति। एतच्चचिण्णमुलोरितिसूत्रेकैयटग्रन्थेकमेर्णिङितिसूत्रेहरदत्तग्रन्थेचस्पष्टम्। दीर्घोनास्तीति।
यङोःलोपस्यस्थानिवत्वेनणिच्त्वलाभाद्दुषधाह्वेरप्रवृत्तेरितिभावः। नोदात्तोः। कथन्तर्हिहरेर्यदक्रामिपदैकंकेनखमितिश्रीहर्षःप्रमा
दएवायम्। यदिसमाधेयमेवेत्याग्रहस्तर्हिनिवृत्तप्रेषणात्राकृतेर्थेणिचितश्चिण्वोद्यः ॥
दृनुकिदीर्घोभवतेऽनहियङ्मङ्लुकोरर्थेस्वरेवाविशेषदृतिभाष्ययोर्नविरोधदृतिभावः ॥

सञ्ज्ञापूर्वकेति।घञर्थेकेसाधुरित्यन्ये॥ ॥ इतिभावकर्मप्रक्रिया॥ ॥फलांशेति।व्यापारसमानाधिकरणफलांशेत्यर्थः।किंतुकर्तृत्वमेवेति।कर्तृलाप्राप्ते

कथमुद्यमउपरमइतिसञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्तत्रचनिर्दिश्यते।अडउद्यमने।यमउपरमेइति।अथयेद्विकर्मकास्तेषुकृत्यक्तखलर्थाः किमुभयेकर्मणिउतगौणेकिंवोभयोरितिसन्देहेव्यवस्थामाह।द्विकर्मकाणान्त्विति॥॥ इतिभावकर्मप्रक्रिया॥ ॥प्राक्सकर्मकाअपीतिफलावच्छिन्नव्यापारपरत्वेहिदेवदत्तादिनिष्ठव्यापारव्यधिकरणविक्लित्तिद्विधाभवनन्यग्भवनादिफलाश्रयाणामोदनादीनांकर्मत्वमुचितम।कर्तुरीप्सिततमत्वात्।व्यापारांशपरित्यागेनफलांशमात्रपरत्वेतुपचमिदिरुहामपिसाध्यतिद्विधाभवतिन्यग्भवतीत्यादिविवरणविषयीभूतानांसाध्यादिवदेवाकर्मकता।नह्यस्यामवस्थायामोदनादेःकर्मत्वंसंभवतिकिंतुकर्तृत्वमेवस्वतन्त्रःकर्तेतिलक्षणात्।एतच्चभेरणावितिसूत्रएवप्रपञ्चितमस्मादेतत्।द्विकर्मकाणामेकस्यकर्मणःप्राधान्यविवक्षायामपिअपरेणसकर्मकत्वमस्त्येव।स्वयंप्रद्रुग्धेस्वगुणेरुपप्लुतावसूपमानस्ववस्तुनिमेदिनीत्यादौन्यथेतिचेत्। सत्यम्।एककर्मकाणामेवाकर्मकतायाउच्यमानत्वान्नदोषः।नदेतत्थनयतिप्रायेणेति।अकर्मकत्वमुत्पादनस्यफलमाह।तेभ्योभावइति।भावेचाकर्मकेभ्यइत्युक्तेरितिभावः।कर्मवत्कर्मशब्देनकर्मस्थाक्रियालक्ष्यतेतदाह।कर्मस्थयेति।लकारवाच्यइति।लकारेणोपस्थापितइत्यर्थः।द्विलकारादितिअयंभावः।त्यप्योबहुलल्लिङ्याशिष्यङितिसंहितयाकठेपरसवर्णविधिलभ्यलकारोपरिलट्यंनञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्यवोच्चारणेविशेषोस्तीतिभाष्योक्तेः।यद्वा।लुप्तनिर्दिष्टोलकारः।लोपस्तुसंयोगान्तस्येति ॥ ॥ परत्वाच्चेतिभावः।कर्मस्थाक्रियेतिवि

ग्रहः।कर्मणासाधनेनतुल्यत्वासंभवादितिभावः।लकारेणेति।लस्थानिकादेशेनेत्यर्थः।लट्यात्रवणादाह।नञ्जनयेति ॥

पक्षान्तरेणाणः प्रतिषेधोऽन्यदिति वार्त्तिकादिपक्षेणेत्यर्थः। तदुपस्थाप्यत्वम्। तत्स्थानिकादेशोपस्थाप्यत्वम्। कर्त्तेति पदलाभोपायमाह। कर्त्तरीति। कर्त्तरस्येत्यर्थदृति। यथादर्शनारोहणाभ्यांविषयेऽन्यभूतेचविशेषानुपलम्भात्कर्त्तरस्येतिभावः। अन्येषामित्यस्यामन्येषांयत्तदित्यर्थमभिप्रेत्याह। उद्देश्य

पक्षान्तरेतुहलोयमामिति। तच्चलग्रहणमिहानुवर्त्तमानंक्रियाविपरिणम्यतेतेनाभिमतार्थलाभदृति। करणाधिकरणाभ्यामिति। ननिहकरणलाघवस्थांवस्तुतः सन्नपिअसिस्थाल्योर्व्यापारोधातुनानोपात्तदृतिचेत्किन्ततः। नह्येतस्मिन्सूत्रेसादृश्यप्रतियोगिभूताक्रियाधातूपात्तत्वेनविशेषिता। एवञ्चासतिकर्मणेत्यस्मिन्स्यादेवातिप्रसङ्गदृतिभावः। अधिगच्छतीत्यादि। श्लोकस्योत्तरार्द्धन्तुयत्कृपावशतस्तस्मैनमोस्तुगुरवेसदेतिबोद्धम्। स्यादेतत्पचाद्यादीनाङ्गम्यादीनाञ्चफलाभिधायित्वेफलस्यचकर्मनिष्ठत्वेतुल्येकर्थंकर्मवद्भावप्रवृत्तिप्रवृत्तिमवस्था। तत्राह। यत्रकर्मणीति। उक्तञ्चहरिणा। विशेषदर्शनंयत्रक्रियातत्रत्वनवस्थिता। क्रियाव्यवस्थात्वन्येषांशब्दैरेवप्रकल्पितेति। अन्येषान्धातूनांशब्दैःक्रियाव्यवस्था। शब्देनकर्त्तृव्यापारस्यैवप्राधान्येनावगमात्कर्त्तरस्थतेत्यर्थः। उद्देश्यताविकचित्कर्मस्यांशस्यकचित्तुव्यापारांशस्येतिसापिनियामिका। तथाहि। दर्शनारोहणाभ्यांविषयेऽन्यभूतेचविशेषानुपलंभात्कर्त्तरस्थता। उद्देश्यानुरोधाच्च। अहंपश्येयमितिह्युद्देश्योनत्वयंविषयोभवत्विति। एवमहमुपरिगच्छेयमित्युद्देश्योनतुहस्तिनोन्यग्भावोभवत्विति। उपरिगमनरूपस्यव्यापारविशेषोरुहेरर्थोनतुन्यग्भावनमात्रम्। भूमिष्ठवृक्षस्यशाखांहस्ताभ्यामवनमयत्यपिदेवदत्तेआरोहतीत्यप्रयोगात्। अतएवद्विधिद्विपरंचक्रन्दसीत्यत्रभाष्यम् ॥

॥ तापीति। यत्रधातोर्यन्निष्ठोशउद्देश्यःसतत्स्थक्रियदित्यर्थः। उपरिगमनेति। आङ्पूर्वस्यरुहेर्गत्यर्थत्वादितिभावः ॥

दिङ्मात्रमिति।अजाग्रामंनयतीत्येवोदाहरणमित्यभिमानः।यतनद्वितिषदिति।नचयत्रकर्मीकाङ्क्षासकर्मकइतियुक्तम्।शब्दस्वभावकल्पनायेष्टमा
र्थकल्पनस्योक्तत्वात्।किंचगच्छतीत्यादीनामकर्मकतापत्तिः।तत्रहिक्रेत्येवाकाङ्क्षानतुकमितिअनुभवसिद्धमितिदिक्।यद्यपीहेति।तत्रसंयोगः क
रुहिर्गत्यर्थइति।अतएवचाणौकर्तुर्णौकर्मत्वम्।पचिच्छिद्योस्तुविक्लित्तिद्विधाभवनरूपोविशेषःकर्मणिदृष्टस्तद्वदेवैवचकार
कल्पापारइतिमहद्वैषम्यम्।एवञ्चारुह्यतेहस्तीतिकर्मवद्भावंप्रदर्शयन्तोभाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्यइतिकैयटः॥हरदत्तादयोप्ये
वम्।नन्वेवमिहैवसूत्रेसकर्मकाणांप्रतिषेधोन्योन्यमाश्लिष्यतइतिभाष्यवार्त्तिकग्रन्थः संयोगरूपफलस्यकर्मस्थत्वात्प्राप्तिरिति
कैयटादिग्रन्थश्चविरुद्ध्यते।रुहिगमिभ्यांसहश्लिषेर्वैषम्यस्योपपादत्वात्संयोगाख्यफलस्यसर्वत्रतुल्यत्वादितिचेत्सत्यम्। उ
दाहरणदिङ्मात्रत्वात्तत्तन्नुस्थितोदाहरणमितितत्त्वम्।स्यादेतत्।ज्ञानेच्छयोरिवयत्नस्यापिकर्तृस्थत्वात्तद्वाचिनःकरोतेरपिकर्त्तानकर्म
वत्स्यादित्याशङ्क्यकरोतेर्यत्नार्थत्वमेवनास्तीत्याह।करोतिरिति।एतच्चभूवादिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।नैतदित्युपलक्षणम्।सकर्मकत्वेवनावकाशा
त्।एतदतिवादितिबोद्धव्यम्।एतेनेति।ज्ञानस्यकर्तृस्थत्वमुत्पादनेनेत्यर्थः।अनुभवस्यमानइति।खण्डनकारप्रयोगः।सकर्मकाणांइति।एतेनसृजस्या
त्मानमात्मनेतिव्याख्यातम्।तथाहि।आत्मानमात्मनावेत्तीत्यस्यकर्तृस्थभावकत्वेपिसृजसीत्यंशेप्रकृतवार्त्तिकेनैवनिर्वाहः।सृजेःकर्मस्थफलकत्वात्।
अन्योन्यमितिस्यादेतत्।यद्यपीहसंयोगानुकूलक्रियाकर्मत्वकर्तृत्वोपयोगिनीउभयनिष्ठाचतथापिभक्तिभेदोस्त्येवाअतएवान्यनिष्ठाप्रत्यस्यस्यकर्मत्वम्
अन्यथाउभयोरपिकर्तृत्वमेवस्यान्नतुकर्मत्वम्।ईगोगङ्गास्रोतइत्यत्रयथाएवंस्थितेकर्मत्वोपयोगिनीयाक्रियातयातुल्यक्रियस्य॥७ मत्वोपयोगीदृतरों
णःकर्तृत्वोपयोगीतिबोद्धव्यम्।कर्तृत्वमेवस्यादिति।परत्वादित्यादिः।भेदेत्वन्यनिष्ठाप्रत्यस्यस्यकर्मत्वमुपपन्नमितिभावः।एवंस्थितेसंयोगस्यकर्मत्वोपयोगित्वेनदृनुकूल

तदीयकर्तुः। कर्मस्थक्रियायाः कर्तुः। दृह। कर्तृस्थक्रियाकर्त्तरि। भवस्थाविशेषेति। पच्यमानत्वावस्थातत्त्यागवस्थादिरूपेत्यर्थः। नप्राप्नोतेर्वेति। स्वशरीरं गमिवत् कर्तृस्थक्रियपत्वात्प्राप्तिरित्यपिबोद्यम्। एवंसृजतीति। उक्तरीत्यादोषाभावादितिभावः। किंचात्रोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वतज्जनकक्रियाश्रयत्वयोर्युगपदेकत्रविरु

तदीयकर्तुर्विधीयमानः कर्मवद्भावद्दृहनप्राप्नोत्येव। एवंसृजस्यात्मानमात्मनेत्यत्रापि। तत्किंवार्तिकारम्भेणेत्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह। नयतेर्हिकर्मकतयाअजारूपस्यकर्मणः कर्तृत्वेनविवक्षायामपिग्रामरूपेणकर्मणासकर्मकत्वाच्चातिदेशदतिभावः। स्यादेतत्। कर्मवत्कर्मणेतिसू त्रमेवमास्तुनतर्हिवार्तिकम्। प्रयोगास्तुसर्वेपिप्रकारान्तरेणेवव्याख्यास्यन्ते। तद्यथा। एकस्यापिवस्तुनोवस्थाविशेषादिविशिष्टत्वाविशिष्टत्वाभ्यामौपा धिकभेदमाश्रित्यकर्मत्वंकर्तृत्वञ्चौपदेशिकमेवसिद्धान्तेपिकृत्वोक्रियते। आत्मानमात्मनावेत्तिसृजस्यात्मानमात्मनेति। एवंपच्यतेऽ दनदृत्यत्रापिमुख्येकर्मण्येवप्रत्ययोस्तुमास्तुचनिवृत्तप्रेषणता। स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थात्। एवञ्चस्थालीपचतीत्यत्राधिकरणद्वारकएवधा त्वर्थःकर्मण्यपिलभ्यतदृत्यपरमनुकूलम्। कथन्तर्हिपच्यतेऽदनेनेतिभावेलकारदृतिचेत्। मांभूद्भावेकर्मण्येवप्रत्ययोस्तु। कर्मचतावेवानचैवं भेत्स्यतेकुसूलेनभिन्नमीषद्भेदमितिभावेकृत्यादयोनस्युः। कर्मणिचेदात्मेतिविशेष्यानुरोधेनपुंस्त्वंस्यादितिवाच्यम्। सामान्येनपुंसकसंभवात्। स्व रूपमित्यस्यविशेष्यसंभवाच्चआत्मेतिविवक्षायान्तुपलिङ्गताय। मुक्तविवक्षयासूत्रपक्षेपि। दुर्वारत्वाच्च। अत्रोच्यते। कर्मवत्सूत्रप्रत्ययोक्षणेननदृह स्तुनमामितिप्रतिषेधआरभ्योनवा। आद्येमुख्यकर्मवास्यविषयःस्यात्। ततोदृह्यतेगौर्गोपालेनेत्यादिनसिद्धेत्। दृश्येगोपालेनेत्यादिचस्यात् ॥

दृतयौपाधिभेदेनभेदस्यायस्यवाच्यतयामुख्येकर्तर्येवात्रप्रत्ययोनतुकर्मकर्तरीत्यपिबोद्यम्। नयतेरिति। अजानिष्ठाशस्योदेश्यत्वात्कर्मस्थक्रियोर्यमिति भा सृजस्यात्मानमिति। स्थूलोपाधिविशिष्टस्यकर्मत्वंसूक्ष्मोपाधिकस्यकर्तृत्वमत्रेत्यर्थः। कृत्यः। विक्लेदनान्तः। उक्तविवक्षया। औपाधिकभेदनिबन्धनया ॥

येनचिण्वदिटइति।दुहस्नुनमान्नडानाविल्येवसिद्धेयक्किणाविलस्यवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपिबोद्यमाधनितञ्चेदमार्द्धधातुकेदृनिसूत्रेषाहेभाथेातत्रयकैयटस्यतुप्रमाद:
वस्मिन्कर्त्तव्येइति।निषेधेकर्त्तव्येइत्यर्थः।कर्तृचिण्ग्रहणयोरिति।मिलितयोरित्यर्थः।चिण्ग्रहणसामर्थ्यन्तुसूपपादनेवेतिबोद्यमातत्रैववर्णितत्वादिति।चिण्ग्रहणे
हितीयेतुनमतदण्डइत्यादिनस्यात्।कर्मणिमकूप्रसङ्गात्।कर्तरितडोदुर्लभत्वात्।किंचाचःकर्मकर्त्तरीतिचिण्विकल्पोनिर्विषयस्यवस्यात्।कर्मवदित्य
तिदेशस्यविषयीभूतःकर्त्ताहिकर्मकर्त्तानचासौनवास्ति।खट्वीत्यात्मनात्मानमाक्षायीत्यत्रापिचिण्विकल्पापत्तेश्च।ननुनिरुक्तप्रेषणतामाश्रित्यभूतपूर्वेकर्मणिसाप्रतिके
कर्त्तरिचिण्विकल्पेबूमइतिचेत्।तर्हियथंग्लडादिष्वन्नादयःस्युःयकनस्यादिनिकर्मवत्सूत्रमवश्यारभ्यमेवेतिदिक्।सजिषुरित्यनोनित्वेत्रिलित्यादिर्नित्यमितिस्व
रार्थं।।यकितुलसावैधातुकानुदात्तत्वेलुतेयकउदात्तत्वश्रुतेः।यत्तुप्राचाम्रदाव्यकर्तृकात्सजेर्यक्किणोकर्त्तरीतिकेचिदित्युक्तंतत्रयगित्यनुवृत्तेआत्मनेपदानुपपत्तेश्च
न्यूनतेतिदिक्।भूषकर्मेति।यत्तुप्राचाकृग्रुश्रिज्रूणार्थेभ्यःसन्नन्तार्थेयक्किणोनेत्युक्तन्तत्रकृग्रइतिन्यूनम्।किरादीनांसर्वेषाङ्गाह्यत्वात्तत्रादियतेआदृतइत्युदा
हरणाच्चमूलेधनितम्।यद्यपिचिण्वदिरुपिनेतिकेचिदित्युक्तंतत्रकेचिदित्यशोभनंचित्।उक्तार्थस्यभाष्यवार्तिकारूढत्वात्।प्राक्लावित्रेतिचिण्वदिरु।यत्तुप्राचानदुहेनि
चिण्वदिठोपिनिषेधमन्यानेनोक्तंननिषेधइतिकेचिदितिमत्।चिण्वदितिहिचिणोविकार्यमनिदिश्यते।नचविण्नेलुक्त्यासोतिदेशोनिषेद्धुंशक्यतेयेनचिण्वदिठोनि
षेधःस्यात्।सर्वनिषेधाभावस्यन्याय्यत्वेसर्वसम्मतत्वेचकेचिदित्युक्तेरनुचितत्वात्।यत्तुयदन्तिचिण्निषेधस्यचिणिपरेविहितत्वाभावान्नसिद्धत्वेनास्यतिदेशइति।
तदतिभसात्।अतिदेशोननिषिद्धतदनिवक्तव्येनिषेधोनातिदिश्यतइत्युक्तेरनुचितत्वात्।अचीकरतेतिचिणिप्रतिषिद्धेणिश्रीतिवद्।यत्तुप्राचाकर्मकर्तरिचङ्नेत्यु
क्त्वरपिष्टेत्युदाहृतंतन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम्।।७।धस्यचिणःकार्यत्वेनातिदेशेपिचिण्वदिटोभावःकथमितिचिन्त्यमित्यपिबोद्यमितिकश्चित्।नेतीति।नयमितीत्यनुवर्त्तते

तस्मिन्नेवविषयेइति।तेनकर्तरीहकृष्णानाःपादादस्यत्रताच्छीलिकेचानशिष्यनेवलवाच्यस्यैवकर्तुःकर्मवद्भावेनयकोविषयत्वाभावादितिभावः।

यत्तुपरिष्कुर्वन्ति॥चङ्युपधाकर्तरीतिनकर्तर्यंसामान्येनचङ्विधीयताम्।तस्यभावकर्मणोःपरत्वाच्चिण्बाधकोभविष्यति।किंचाचिण्ण्वदादिभ्यःसिच्परस्मैपदेष्वितिवर्त्तमानेपुनश्चिण्ग्रहणंबाधकबाधनार्थम्।तथाचकर्तरिचिण्ग्रहणसामर्थ्यात्।चिणैवात्रभाव्यंनतुचङेत्यादि।तदसत्।रभसात्।चिण्निषेधस्यैवप्रक्रान्तत्वेनचिणेवात्रभाव्यमित्युक्तेर्व्याहतत्वात्।किंचाकर्तरीतिमास्वित्यसङ्गतमेव।कर्मणितशब्दमिश्नेष्वितिप्रसक्तेः।नहितत्रापिचिणस्तिङयश्चङेत्यादेवञ्चकर्तृचिण्ग्रहणयोःसामर्थ्योपवर्णनमपिकथमुक्तिङमनेलभतामित्यास्तान्तावत्।चिण्वदिटोनिषेधइतिप्राचोभ्रमंखण्डयति।स्यादेवेति।यत्तुपरिष्कुर्वन्ति।स्यसिच्सूत्रेचिण्वदितितृतीयादूतेर्विज्ञानाच्चिण्निमेधोपिचिणःकार्यमित्यतिदिश्यवदितितन्नासप्तम्यन्तादेववतिरितितत्रैववर्णितत्वात्।आत्मनेपदविधौयोकर्मकस्तमुदाहरति।विकुर्वतेसैन्धवादितिकुषिानदुहेतिसूत्राभ्यांवर्त्ततेतदाहानयगितिकिन्विति।तस्मिन्नेवविषयेइतिभावः।अनुवृत्तेःफलमाहायगविषयेइति।प्रसक्तिपूर्वकोहिनिषेधःयत्रतुयकोनप्रसक्तिस्तत्रननिषेधः।नापिश्यन्।नापितक्तिनियोगशिष्टपरस्मैपदमित्यर्थः।तेनलिङाशीर्लिङोःस्यादीनाञ्चविषयेतदूतंप्रवर्त्ततदाहतेफलितम्।एतन्यकोर्नुमिविशेषः।कुर्वन्तीजङ्घा।नित्यंनुमस्तरेविशेषोप्युक्तएव।अत्रेदमवधेयम्।कर्मकर्तरिवृत्तिकारादिभिःप्रायेणास्वयमेवप्रयुज्यतेतदविवक्षितम्।आत्मनाकरणेनेतिवाव्याख्येयम्।नतुकर्त्रेति।तथासतिकर्मण्येवलःस्यात्।स्पृशेदंकैयटादौ॥इतिकर्मकर्तृप्रक्रिया॥

ॐ कैयटेतिःणेरणाविति सूत्रस्येत्यादिः॥॥ इतिकर्मकर्तृप्रक्रिया॥

वाक्यार्थ इति। गोकुलेवत्स्यामइतिवाक्यार्थोवासक्रियेत्यर्थः। क्रियायांविशेषणमिति। संबोधनविभक्त्यन्तत्वादितिभावः। परिचाय्यमिति। ज्ञाप्यमित्यर्थः। चायधातोरूपमिदम्। कलिङ्गानामेति। बहुवचनान्तपाठः। वर्णयन्तीति। हरदत्तादय इति शेषः। तत्कथमिति। नचवासरूपन्यायेनसोपि। सारूप्यात्। अभिज्ञा। अभिज्ञास्मृतिः साउच्यतेबोद्धुमनेनेतिविग्रहः। तदाह। स्मृतिबोधिनीति। स्मरसीत्यत्रवाक्यार्थः कर्मपदमगोधावतीतिवत्। कुलेक्रियायाविशेषणम्। गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासकर्मककृष्णसंबोद्यकंस्मरणमितिफलितोर्थः। वासोलक्षणमिति। प्रसिद्धत्वात्। चारणंलक्ष्यमिति। सहसाबुद्ध्यनारोहात्परिचार्य्यमित्यर्थः। अत्यन्तापह्नवइति। अपह्नवोपलापः। नाहमित्यादि। कलिङ्गानामजुगुप्सितोदेशः तत्रप्रविष्टस्यचिरंस्थितमितिकश्चिदुक्तःसन्नाह। नाहङ्कलिङ्गाञ्जानामेति। नकेवलमवस्थानमेवनिषिद्ध्यतेकिंतर्हिहेतुभूतङ्मनमपि इत्यत्यन्तापह्नवः। यदातुगमनमेवाभिमुक्तस्तदेवालपतिनेतदत्यन्तापह्नवइतिलडेवभवति। प्रष्टव्यः प्रश्नइति। कर्मणितृजासनेतिषष्ठ्यर्थेतीत्यनुविप्रकृष्टकालमितिवर्णयन्ति। ननौ। इष्टस्यप्रतिवचनमितिविग्रहः। यावत्पुरानिपातयोर्लट्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनार्थंनिपातग्रहणम्। भुवश्चेत्यत्रमहाव्याहृतिग्रहणमप्येवमेवातत्रान्यतरत्शक्यमकर्तुम्। विभाषा। ननुकर्हिशब्दोयमनद्यतनविषयः। अनद्यतनेर्हिसन्यतरस्यामितिकिमोर्हिल्युत्पादनात्ततश्चतद्योगेलुडेवभाव्यंनतुलट्। तत्कथमुदाह्रियतेकर्हिभोक्ष्यतइति। अत्राहुः। भविष्यत्सामान्येभोक्ष्यतइतिव्युत्पाद्यकर्हिशब्देनसंबद्यतइति ॥ ४पंचवर्षाभ्यान्तरमासन्नकालम्।

नुमन्यकृतयैरूप्यस्याग्रहणात्। आदेशकृतासारूप्यमादायवासरूपाप्रवृत्तेश्च। अतएवहश्चयोर्लङ्चेतिलिट्समावेशेपीश्चकारःसार्थकइतिभावः। भविष्यत्सामान्येइति। इदंभविष्यतिगम्यादयइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। बाहुलकात्श्वःपदयोगेलृडितिकृत्यल्युटइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्॥

उत्तरमपि। योगत्रयमिति। अपिनालिङ्-चोर्ध्वमौहूर्तिकइतिचतुर्थस्यापिग्रहणम्। नचतद्विषयेऽनद्यतनस्यासंभवः। आगामिन्याराात्रेःपूर्वार्द्धस्यचरम मुहूर्तादुपरितनकालस्यतत्त्वसंभवात्। अतएवतत्सूत्रोदाहरणेआगन्तावेतिवक्ष्यतीतिबोद्धव्यम्। पूर्वेणेति। लिङ्यमानसिद्धौलिङ्प्रायाअपिसंभवन्ति। भोक्तेति। ननुभविष्यत्सामान्येयोलङ्विहितःसोनद्यतनेलुटाबाध्येतत्कथंविकल्पोदाहृतिः। अत्राहुः। अनद्यतनेलुडित्यत्रायंयोगोनुवर्त्तते तेनलुङ्विषयेपिपक्षेलट्। एवमुत्तरमपियोगत्रयमत्रानुवर्त्ततेतेनतत्तद्विषयेपिलुट्पाक्षिकस्यवनतुबाधकः। लिङ्यापूर्वेणसिद्धेमत्किंतत्तार्थमिदमितिध्वनयन्नुदाहरति। योनमिति। वर्त्तमानेनोपाधिनेति। तथाहि। पूङ्-यजोःशानन्विहितःस्तुताभ्यांगवनतुधात्वन्तरात्तच्छीलादिविशिष्टेकर्त्तरिअलंपूर्वोक्तजडप्रलुक्तःसोपितस्मिन्नुपाधौसत्येवेत्यादिकदाआगतोसीति। भूतकालनप्रश्नवाक्यमुदाहरणेभूतकालाभिव्यक्तये। एवंकदागमिष्यसीत्यत्रापूह्यम्। उदाहरणयोरयमेवदृतिपदाभ्यामागमनाविनाभूतंयद्रूपंप्रश्नेरूपंकरवन्यादियुक्तन्नत्वतिनिर्दिश्यते। इदानीमागमनमितिध्वनयितुन्तेनकदेतिप्रश्नेप्रत्यार्थिकमुत्तरंसङ्गच्छते। सामीप्यञ्चात्रोक्तितभवतिआरोपेणोपपत्तिमाश्रित्यप्रत्याख्यातमिदमाकरेऽपिप्रवाचनग्रहणंस्वरूपस्यैवग्रहणंमाभूदित्येतन्मर्थमूतदाह। अपिप्रपाण्डवाता। भूतेचाअस्योदाहरणानि। उताप्योरित्यतःप्रभृतिबोद्धव्यानि। ततःप्राचीनेषूत्तरसूत्रेणविकल्पोक्तेः। किङ्-लाअस्तिभवतीतिनत्कर्तृकंभूतागमनमस्तीत्यर्थः। जातुयदो। अनवक्लृप्तमर्षयोरितिलिङ्-लृटोःसिद्धौवचनमिदंलृटोबाधनार्थन्तदाह। लृटोपवादइति॥ तिभावः। आर्थिकमुत्तरमिति। एतेनकदेतिप्रश्नेइदानीमित्युचितम्। किंचगमनस्यभूतत्वादयमेषदल्पप्युक्तमित्यपास्तम्। प्रत्याख्यातमाकरेइति। भूतत्वप्रकारकबोधेलनभिधानमितिनदाशयः। वचनमिदमिति। लिङ्-विधायकमित्यर्थः। बाधनमत्रनिवृत्तिः॥

प्रथमयेति।आवर्त्येत्यादिः।देवत्रानड्वानिति।दृदंशाच्छोरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।सूत्रंमास्त्विति।अकर्त्रीत्यत्रैवकार्यम्।यद्वादृष्टप्रयोजनाभावेकर्त्रर्थोगेदृच्छार्थे
पपदार्थसंभवएवेच्छिनतस्योपयोगः।कचिज्जीवतीत्यत्रतुजीवनंप्रष्टुरिष्टमितिप्रतीयतेनत्वस्येच्छार्थत्वमितिभावः।इत्येवोच्यतामितिचेन्नलिङ्·भवि
ष्यतीतिभावः।अनुकर्षप्रसङ्गादिति।तस्याभावेह्यस्यसूत्रस्यप्रत्यासत्त्यायत्रशब्देनकामप्रवेदनावगतिस्तत्रैवप्रवृत्तिःस्यादितिभावः।बाधतइति।
संभावनेलासंभावनमितिप्रथमयासप्तम्यतेविपरिणम्यते।अलमितिचसप्तम्येतिसंबन्धः।एतच्चगौरवंसिद्धस्यगतिश्चिन्तनीयेतिन्या
येनाश्रीयते।अलमितिसंभावनेसिद्धाप्रयोगश्चेदितिसूत्रयितुमुचितम्।अलमितिचेत्किम्।प्रायेणगमिष्यतिहन्नीतिपलायतइति।
हननंहेतुः।पलायनंहेतुमत्।लक्षणहेत्वोरितिशत्रादेशस्तुनभवति।देवत्रातोगलोग्राहइतियोगेचसद्विधिरितिव्यवस्थितविभाषा
सुपाठात्।इच्छार्थैः।ननुकामप्रवेदनइत्युपसंख्यायतेएवञ्चकामप्रवेदनेकचितीतिसूत्रंमास्तु।अनेनैवसिद्धेरितिचेन्नैवम्।यत्रार्थप्र
करणादिनापिकामप्रवेदनंगम्यतेतदर्थंतदारम्भात्।तर्हितेनैवसिद्धत्वात्प्रकृतसूत्रंमास्त्विति।चेन्न।तेनलिङि·सिद्धेपिलोडर्थमस्यारम्भा
त्।लोटाचलिङोबाधामाभूदितिलिङ·प्युक्तस्तर्हिलोङ्येवोच्यतामितिचेन्न।लिङोनुकर्षेतत्संबद्धस्यविभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षप्र
सङ्गादितिदिक्।लिङ्।समानकर्तृकेषुतुमुन्सूत्रितःसयथेच्छार्थेषुलिङ्·लोटावितिप्राप्तंलोटंबाधतेएवंलिङ·मपिबाधेत।नचवासरू
पविधिः।क्त्वल्युट्तुमुन्खलर्थेषुतदभावादितिलिङ्विधीयते ॥ ७ परत्वादितिभावः।तुमुन्तुभावेकामप्रवेदनेचरितार्थइतिबोद्धव्यम्।बाधेने
तिशेषः।पुनर्लिङ्·विधानम्।अत्रापिसूत्रेसमानेत्याद्यनुवर्त्ततेइतिबोद्धव्यम्।तदभावादितिपरत्वविषयेवासरूपन्यायाभावाच्चलोटोप्यापत्तेश्चेत्यपिबोद्धव्य
म्।तुमुन्पदमनुवर्त्यतुमुन्विषयेऽस्यलिङोविधानादयंभावएवातेनेच्छन्नकरोतीत्यत्रायंलिङ्दुर्वारइत्यपास्तम्।भ्वनितञ्जेदमिच्छार्थेषितिसूत्रेभाष्ये ॥

उपस्थीणत्वादिति।एवञ्चशब्दानुपस्थित्यातयोर्वाक्यार्थमर्यादयासंबन्धबोधानुपपत्तिरितिभावःतदाहापदार्थसंसर्गइति।ननुशब्दयोःसंसर्गोवाक्यार्थइतिभावः।शब्दो
भासतइति।शब्दस्यस्वविशेषणकोपस्थितिःकार्यमितिभावः।ननुशब्दान्तरमितिचेत्एवञ्चतयोर्वाक्यार्थविधयासंबन्धोदुरुपपादःउत्तरवर्त्तिन्यादिचानियतमितिभावः।
धातुसंबन्धोदृहधात्वोःसंबन्धोनुपपन्नःस्वार्थस्मारणेनोपस्थीणत्वात्।पदार्थसंसर्गःकारकविशिष्टक्रियावाक्यार्थइत्यभ्युपगमात्।शाब्दबोधेशब्दोपिभासतइत्य
भ्युपगमेपिशब्दस्यस्वार्थप्रत्येवप्रकारत्वन्नुशब्दान्तरंप्रति।अथोच्येतयथासन्निधौकर्मत्वंसमानकर्तृकत्वञ्चधातोरर्थद्वारकंविशेषणमाश्रितम्।यथाचकञ्जि
धौसुबन्तस्यकर्मत्वन्त्वेहापिधात्वोरर्थद्वारकःसंबन्धइति।तदपिनातथाहिसतिपरस्परसंबद्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोगेप्रत्ययाइतिफलितंस्यात्।ततश्चगोमा
नासीद्धविताचेतिनसिद्ध्येत्।नह्यत्रवर्त्तमानकालेस्तिःप्रयुज्यतेनवाप्रयुज्यमानस्यसंबन्धोस्ति।तस्माद्धातुशब्देनतदर्थोलक्ष्यतइत्यभिप्रेत्याहाधात्वर्थानामिति।वि
षयबहुत्वापेसंबहुवचनम्।एकैकंविषयापेक्षायान्तुधात्वर्थयोरितिबोद्धव्यम्।स्यादेतत्।ततहिधिवाक्येरेवस्वविषयेप्रत्ययाःसिद्धास्तत्किमनेनायदितुयत्राप्राप्ता
स्तत्रापेततत्सूत्रेणप्राप्येरन्तर्हिउपपदोपाधिप्रकृतिप्रत्ययार्थानांसङ्गरेसतिसर्वोपप्लवःस्यादित्याशङ्क्याहायत्रकालेइति।अयंभावः।कालमात्रमनेनबाध्यतेन
लक्ष्यदपि।अल्पबाधेनोपपत्तौबहुबाधस्यान्याय्यत्वात्।अन्यदेवतर्हिकिंविदेकंबाध्यतामितिचेन्न।किंतदितिविनिगमकाभावात्।कालांशेपिकिंविनि
गमकमितिचेत्प्रायदर्शनमितिगृहाण।वर्त्तमानसामीप्यइत्यारभ्यहिकालान्यत्वप्रतिपादनमेवप्रायेणदृश्यतइतिभावः ॥
संबन्धोस्तीति।अर्थद्वारकःसंबन्धोनसंभवतीत्यर्थः।विद्यमानेएवदेवदत्तेतद्धनामतीतत्वस्यानागतत्वस्यवाप्रतीतयेःयंप्रयोगःगोधर्मस्यसंबन्धिन्यारोपादसौ
द्धविताइत्यतीतानागतव्यपदेशस्तत्कलञ्चतनिष्ठदरिद्रत्वप्रकाशनम्।नचतदस्यास्तीत्यत्रसंख्यावद्वर्त्तमानकालोविवक्षितइतिवाच्यम्।भाष्यादिविरोधापत्तेः।
एणडिनमानयेत्युक्तेःनीतदण्डस्यापिआनयनोपपत्तेश्चातस्मात्सप्रयोगएतत्सूत्रप्रवर्तिंविनादुर्लभइतिभावः।स्पष्टञ्चेदंभाष्ये ॥

अतीतानामपीति। अतीतेतदर्थप्रतिपादकानामानूनामित्यर्थः। अयमपि दोषः। उक्तव्यवस्थायाअसिद्धरूपः। किंसूत्रेणेति। स्पष्टञ्चेदंसूत्रंप्रत्याख्यानभाष्ये। स्यादेतत्। वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेति वर्तमानसामीप्यं भूतभविष्यतोर्मनोनविभक्तेरित्यादिमहाकविप्रयोगेषुदर्शननिवेदनादीनामतीतानामपिलृलुङादिभिः संबन्धोदृश्यते। सचकालबाधेपिसमर्थनीयइत्येतदर्थमिदंसूत्रम्। तत्रययोर्विभक्त्योरितिलिङर्थस्यैवबाधः किंनस्यात्तत्राह। तिङन्तवाच्येति। प्रधानानुरोधेनगुणस्यनयनंनतुविपरीतमितिभावः। येतुप्रत्ययमात्रविशेष्यकंबोधंस्वेच्छामात्रेणास्यायक्रियाप्रधानमाख्यातमितिभाष्यवार्तिकनिरुक्तादिमहर्षिवचांस्युपेक्षन्ते। तेषामयमपि दोषः प्रसज्येत। उक्ताश्चान्येपिकारकप्रकरणेस्यादेतत्। व्यवहारस्यविषयेऽद्याहृतेलक्षितेपिवा। भूतभविष्यत्प्रत्ययार्थाः संबद्ध्यन्तेयथायथम्। तथाहि। अग्निष्टोमयाजीतिभूतएवणिनिः। जनितेत्येतत्समभिव्याहारेतुदृत्यंव्यवहरिष्यमाणइत्यद्याहारोस्तुलक्षणावा। एवङ्गोमानासीदित्यत्रापि। ईदृशव्यवहारविषयआसीदित्यर्थः। अवश्यञ्चैतदभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथाहिभविकृत्वमासीदित्यत्रसूत्रीत्याभविशब्दस्यभूतकालत्वेभव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगोनस्यात्। तस्माद्यदेतावन्तंकालंभावितव्यवहृतंतदिदानीमासीदितितत्रार्थः। एवंसर्वसामञ्जस्येकिंसूत्रेणेतिचेन्नैवम्। अद्याहारलक्षणाप्रयुक्तक्लेशंविनैवचप्रायशोनिर्वाहार्थंसूत्रारम्भात्। नहिक्वचिदद्याहारादिकमागत्यपततीतिसर्वत्रतत्स्वीकर्तुमुचितमितिदिक् ॥

तत्रपक्षेवसन्नदर्शीत्यादौदर्शनकालिकंवासस्यवर्तमानत्वंबुद्धिस्थीकृत्यप्रत्ययः तत्फलञ्चदर्शनेतत्समानकालत्वप्रत्ययः शतृप्रत्ययेकियोः समानकालिकत्वप्रतीतेरेवमेवननुचोत्पत्तौवचनलोपंचोदितास्मदितिसरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोपपत्तिरितिबोद्धव्यम् ॥

त्तयोर्व्यर्थो हिस्वविधिरिति। क्रियासमभिहारेद्विर्वचनमात्रंविधीयतामितिभावः ॥

क्रियासमभिहारे। अत्रलोटदृतियदिषष्ठ्यन्तेनतदादेशास्तिङोलस्थेरन्। वाचतध्वमोरितिवाक्यशेषात्तत्रहितिङ्-विशेषःस्यानित्त्वेनोपादीयते। तच्चपूर्वत्रलोट्शब्दस्यतिङ्-परत्वेसत्येवसङ्गच्छते। अन्यथासामान्यविहितानान्तिङांहिस्वाभ्यांबाधेसतितध्वमोरितिवाक्यशेषोनिर्विषयःस्यात्तथासतितिङन्तत्वात्पदत्वंलभ्यतदितिगुणोप्यस्तितथापिबहवोत्रदोषाः। तथाहि । तिप्सिप्मिपांस्थानेविहितस्यहेःस्थानिवद्भावेनपित्वाद्धित्वाभावाद्भुनीहीत्यत्रस्यात्। ब्रूहीतिब्रुवईट् स्यात्। तृण्ढीतितृणद्धिमनस्यात्। किंचासर्वेषांतिङान्द्वावपिहिस्वौपर्यायेणस्याताम्। नतुपदमवस्थया। अपिचलोट्शब्दतिङ्लक्षणाप्यन्याया। असञ्जातविरोधितयाऽपक्रमस्यप्राबल्यात्। वाक्यशेषस्यविषयसप्तम्यासूपपादत्वाच्च। तस्माल्लकारस्यैवादेशौहिस्वौनतुतिङामितिसिद्धान्तः। तदाहातस्यचेत्यादिना। नन्वेवन्द्वयोरपिलःपरस्मैपदमितिपरस्मैपदसञ्ज्ञास्यात्। ततश्चपरस्मैपदिभ्यएवकर्तव्येषद्वावपिस्याताम। तआहातौचेति। अयंभावः। लोटोहिस्वावित्यत्रपूर्ववाक्याल्लोडित्यनुवर्त्ततेतच्चहिस्वावित्यस्यविशेषणम्। नचहिस्वौलोटौभवतदितिसामर्थ्यात्तद्धर्माणावित्यर्थःसंपद्यते। तत्रापिमुख्यलोट्संबन्धिनोधर्मस्यातिदेशोव्यर्थःस्यानिवत्सूत्रेणैवलाभात्। अस्त्यनिवद्भावलब्धलोडव्यपदेशौतिङ्भूतौयौहिस्वौतयोरेवधर्मइहातिदिश्यतदितिसिद्धमिष्टम्। हिस्वविधानेनेति। यदिहिपुरुषवचनसञ्ज्ञेअपिस्यातांतर्हियुष्मत्तामानाधिकरण्येएकत्वेचसत्येवहिस्वाभ्यांभाव्यन्तत्रव्यर्थोविधिरितिभावः। समुच्चयेऽन्यतरस्याम्। प्राग्रुक्तमिति। लोट्। तस्यचप्रसिद्धहिस्वसदृशौतध्वमोर्विषयेवादित्यर्थः। यथाविद्यनुवादपूर्वंसिचितिस्पष्टार्थम्। समुच्चयेविशेषस्यवक्ष्यमाणत्वात्। यद्यपिसंख्याकारकपुरुषकालविशेषाणांहिस्वान्तादप्रतीतेस्तदभिव्यक्तिरसमस्य ॥

न्यायतएवेति।धातुसंबन्धाधिकाराच्चेत्यपिबोद्धव्यम्।यथाविद्ध्यर्थवचनमिति।यथाविद्धेत्येतिनियमार्थवचनमित्यर्थः।पूर्वस्मिन्नेवेतिनियमस्तुनअ
न्यत्रतस्यप्राप्तौनियमयैयर्थ्यापत्तेः।तद्भसादिति।द्विलप्रकरणेभाष्येपाठात्वकृतसूत्रेपिक्रियासमभिहारेलोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्यद्वेभव
न्यायतएवानुप्रयोगोलभ्यतेतथापियथाविद्ध्यर्थवचनम्।तेनमाहिमाहीतियातीत्येवानुप्रयुज्यतेनगच्छतीतिनकरोतीतिवाद्वेवा
ज्ञेदितिवार्तिकमिदन्द्विरुक्तप्रक्रियायांव्याख्यातम्।यत्तुवदन्ति।अस्यवक्तव्यस्यभाष्येनाश्रितत्वादिति।तद्भसात्।दृतिशब्दस्त्विति।
नचतेनैवव्यवधानाद्यातीत्यस्यानुप्रयोगलंकथमितिवाच्यम्।अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वात्सूत्यवहितविपरीतप्रयोगयो
रिष्टप्रयोगः।एतच्चकैयटहरदत्तग्रन्थयोःस्फुटम्।एतच्चभाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यांनिर्णीयतेः।भममूलकमेवेति।एतेन
सक्तून्पिबेत्यायुदाहृत्यमंडुक्तप्राचालोडभावपक्षेलडादिपुनः पुनःपिबति।पुनःपुनःखादतीत्यभ्य वहरतीत्यादीति।तदपिभममूल
कमेवेतिध्वनितम्।तथाहिप्रयोगस्यहिस्वान्तयोर्विहितस्तस्योपन्यसनङ्घंसङ्गच्छताङ्घंवोपयुज्यताम्।कालकारकसंख्यानांलोटैवा
भिव्यक्तत्वादितिदिक्।भमएवेति।पुरुषांशेवचनांशेचेतिभावः।एवञ्चपुरीम वस्कन्देत्यादौतिङन्तत्वंयथामथंपरस्मैपदात्मनेपदान्त
त्वञ्चसिद्धान्तेस्थितम्।पुरुषवचनसञ्ज्ञेतुनस्तएवेतिसर्वंसुसिद्धिः॥इतिलकारार्थप्रक्रिया॥ इतिश्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धान्त
कौमुदीव्याख्यायांप्रौढमनोरमायान्तिङन्तंसमाप्तम् ॥ ॐ तदितिवक्तव्यमितिपाठात्वतएवेदन्द्विर्लोडन्तविषयमेवेतिभावः।अनुवा
दित्वेतिपश्चात्कथनमात्रेत्यर्थः।नत्वव्यवहितगर्भइतिभावः।सूत्रप्रत्याख्यानेनेति।यथाविधातिसूत्रप्रत्याख्यानेत्यर्थः।पूर्वत्राऽपीति।सक्तून्पिबेत्यायुदाहर ॥ओम्॥
णेऽपीत्यर्थः।द्विलादिति।द्विलक्रियासमभिहारेद्यनेनाऽऽदिनापुनःपुनःशब्दप्रयोगइतिबोद्धव्यम्॥इतिलकारार्थप्रक्रिया॥ इतिभट्टोजिदीक्षितपौत्रदीक्षितहरि १३८
विरचितेलघुशब्दरत्नेतिङन्तंसमाप्तम्॥श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ ६पुनःपुनरित्यधिकारापः।पूर्वत्रापितद्विवक्षायांद्विलापत्तेः॥किंच।लोडभावपक्षेप्रकर्षेअभ्यवहरतीत्यस्य

त्यनुवर्त्तनएवेति।शबादीनांसार्वधातुकत्वायर्थमितिभावः।विहितत्वेनेति।भविष्यदित्यादौतिबादेःसार्वधातुकत्वायविहितविशेषणंतदितिभा
वः॥तेनत्वलसार्वधुकानुदात्तत्वसिद्धिः॥इतिदिगिति।शमिधातोरितिसूत्रात्तदनुवृत्यासिद्धेस्पष्टार्थएवायमितिदिगर्थः॥कृत्याद्यधिकारस्येति॥अतस
लाभायपुनर्धातुग्रहणम्।अन्यथालूभ्यांपूभ्यामित्यादौदृङ्गुणोस्यातामिधातोर्विहितत्वेनभ्यामादेरार्द्धधातुकात्वात्।सिद्धान्तेतुधातोरित्येवविधा
नान्नेतिदिक्।ण्वुलःप्रागिति।अर्हेकृत्यतृचश्चेतिसूत्रेकृत्याइत्येववक्तव्येतृज्ग्रहणंयोगापेक्षज्ञापकम्॥ण्वुल्तृचावित्येतस्माद्योगात्प्रागेवकृत्याद्
त्यधिकारस्येतिभावः॥वृत्तिकारास्तुसूत्रेप्राग्ण्वुलइतिप्रचिक्षेपाकेलिमरइति।कृत्याइतिबहुवचनेनेदंसूच्यते।ककारोगुणवृद्धिनिषेधार्थः।रेफः
स्वरार्थः।कृत्यचःउपसर्गादित्यनुवर्त्तते।रषाभ्यामितिचातत्रतात्स्थात्तृच्कृल्लमित्याह।उपसर्गस्यादिति॥यकेति।नचाङ्मवायेपीतिभविष्यतीति
वाच्यम्।रषाभ्यांपरस्यनस्येत्यंशेनिर्दिष्टग्रहणप्रापितस्याव्यवधानस्यव्यवायेपीतियोगविभागेनबाधेसतिआदर्शेनेत्यादावतिप्रसङ्गेप्राप्तेअङ्कृ
पुनुभिरित्यंशोनियमार्थः।आङितिपदव्यवायेपीतिनिषेधंबाधितुमितिस्थितम्।इहतुण्यन्तकृतोरव्यवधानस्यापेक्षाकथमङ्ग्रहणेनबाधेतेतिभा
वः।हलश्चेजुपधात्।इजुपधस्यहलन्तत्वाभिचारात्।हलइत्यनेनतदादिरित्यत्रतेरित्याह।हलादेरिति।ईजादेःसनुमः।इहहलइत्यनुवृत्त
तदन्तपरंनतुतदादिरत्रेजादेर्हलादिरित्यसम्भवात्तदाह।हलन्तादिति॥

वष्णुलृतचोस्तम्बादिषुपाठोनाकारिस्वरज्ञेदंभाष्ये।बाधेसतीति।येननाप्राप्तिन्यायेनेतिभावः॥भाष्येण्यन्तात्परोयःकृदित्यंशेप्यङ्व्यवायेङ्स्यसंबन्धस्य
श्रित्यर्थकाव्यवधानेसमाहितम्॥तदादिरितिमिति॥तदन्तेत्यर्थः।गुरुभूतक्लेशसाध्यनियमार्थत्वेचलघ्वनुसारिभाष्यमेवमोदम्॥

विहितदृति। यदितु विहितविशेषणं नव्यास्यायेत तर्हि नियमार्थतानलभ्येत॥ णिजलोपेकृतेहलन्तात् परत्वेनणेर्भाषेतिविकल्पेबाधितुंविधेःसंभ
वादितिभावः। नुमग्रहणमिति। तेनास्येन्धनमित्यत्रोपपदसमासेपि प्रत्ययोत्पत्तौनास्तिनशङ्कनमितिभावः। वानिसाकृतिपदृहीति। तिङन्तोदाहरणन्तुप्राचः प्रामादिक
मित्यवोचाम। ण्यन्तभादीनामिति। ण्यन्तस्यप्रकृत्यन्तरत्वात्प्राप्तेवचनम्। यत्तुवदन्ति। हेरचङीतिसूत्रेचङीतिपर्युदासेनप्रकृतिग्रहणेण्यधिकस्यापिग्र
हणमितिज्ञापनादेतत्सिद्धमितितद्भ्रमात्। ज्ञापनन्तुकुलमात्रविषयकमितिभाष्यादसिद्धान्तिनत्वात्। अचोयत्। शक्यमकर्तुमिति। यत्तुवदन्ति। अजन्त
भूतपूर्वादपियथास्यादितेतदर्थमञ्ग्रहणेनदित्यस्यित्वंदत्वत्रयतिकृतेयतोनावदित्यादुदात्तत्वसिद्धयतीति। तदपातनः। आद्धेधातुकेविवक्षितेयद्य
तोलोपःस्यात्तदाहीदंसम्भवेत्। लोपस्त्वार्द्धधातुकेपरएवोचितः। अन्यथापरनिमित्तत्वाभावेनस्थानिवत्त्वाभावेगणयतीत्यादौउपधावृद्धिप्रसङ्गादिति
भावः॥ तर्किशसीति। शसुहिंसायाम्। यत्तुकेचिच्छंसिंसानुस्वारंपठन्ति। तन्न। दंडन्दशंसदुहाण्यतइतिसूत्रविरोधात्। नानुबन्धेति। अ
नुबन्धानामनेकान्तत्वात्। एकान्तत्वपक्षेपिददातिदधात्योर्विभाषेतिविभाषाग्रहणाल्लिङ्गादितिभावः। आलम्भ्योगौरिति। समासान्तोदात्तत्वंबा
धित्वाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरःतत्रण्यतितित्त्वरोवतिरेतयतिनुयतोनावदित्यादुदात्तः प्रसज्येत ॥ ७ त्यादेःपरसप्तमीतेदंमूलमितित
त्वम्। दरिद्रातेरतोलोपेदरिद्राहित्यत्रयतण्यतोर्नविशेषःयदन्तस्यव्यक्त्वाभावात्॥ ददातिदधात्योरिति॥ अनेनहिणेप्राप्तेशोविधीयतेअनुबन्धानेकान्तत्वे
नेदंसिद्धयति। णशादीनांवाक्यार्थबोधोत्तरंप्रत्ययलक्षणेएवेत्यन्यायमूलोपदेशकालोत्तरकालमेवप्रवृत्तेरुपदेशेतत्सन्निधानकृतासारूप्यस्यदुर्वारत्वात् ॥

पूर्वेणेति। पोरुपधादित्यनेन तद्धितदृति॥तत्रसाधुरितिप्राग्धितीयदृत्यर्थः। षष्ठ्यादुर्वारत्वादिति। अबन्तत्वादितिभावः नचात्रतद्धिताधिकाल्कं प्राप्तिः कृदन्तशक्त्योपस्थितार्थनिरूपितकर्तृत्वसत्वेनात्रप्राप्तेः कृतपूर्वीत्यत्रतुनैवम्। तत्घटककृदन्तस्यस्वातन्त्र्येणकापिप्रयोगाभावेनप्रक्रियादृणायामपिकृदन्तशक्त्योपस्थितार्थकर्मत्वाभावात्। तद्धिताधिक्येदृत्यस्यापितद्धितान्तशक्तिमात्रसहकारेणोपस्थितक्रियाकर्तृकर्मणोर्नेत्यर्थइतिभावः।

उपात्प्रशंसायाम्। प्रशंसेहगम्यमानतयाविशेषणम्। धात्वर्थस्तुप्राप्तिरेवतेनयस्यप्रशस्याद्यप्राप्तिः प्रशंसाहेतुः तदिहोदाहरणम्। विपरीतन्तुप्रत्युदाहरणम्। अत्रापियादौप्रत्ययेविवक्षितइतिपूर्ववदेवसूत्रार्थः तेनण्यतिकृतेअन्तस्वरितत्वम्। प्राचातुयतिपरइतिव्याख्यातम्। तदाकरविरोधादुपेत्यंगदमदमत्ययेनपञ्चम्यर्थेसप्तमी। एभ्योनुपसर्गेभ्योयत्स्यात्। अनुपसर्गेकिमानन्नेषधेकार्यमिदंनिगाद्यम्। यमेरिति। पूर्वेणैवसिद्धेरितिभावः। नियमेसाधुरिति। यमःसमुपनिविषुचेतिवैकल्पिकेअपितद्धितीयदित्यर्थः। यद्यप्यस्मिन्पक्षेकृत्यानांकर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः कर्तरितृतीयादुर्लभाकर्तृकर्मणोःकृतीतिषष्ठ्यादुर्वारत्वांत्तथापित्ययेतितेनेतिचकरणत्वविवक्षयातृतीयाबोद्धा। यद्वायमोपरिवेषणेमिदितिमतमाश्रित्यपर्यवसितंनियमयन्नित्यादाविवमित्वेसतिकृत्यण्बन्तायन्नन्तायद्वोद्धव्यः। अथवाण्यत्येवसञ्ज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिरिनिदिकाएवञ्चवार्त्तिकप्रयोगोप्यन्यथासिद्धतयानिपूर्वाण्यतञ्ज्ञापयितुंशक्यभवतीतिभावः॥

करणत्वविवक्षयेति। कर्तुःकरणत्वविवक्षयेत्यर्थः। मतमाश्रित्येत्यनेनतन्मतस्यपूर्वोक्तस्वरीत्याःयुक्तत्वंसूचितंतेनात्रेयपरिहारस्यायुक्तत्वंसूचितम्। इतिदिग्मिति॥ अत्रपक्षेकृत्यानामितिसूत्रेविभक्तेर्मकर्तरीवेत्यनेनानुभयप्राप्तिविषयेणविकल्पात्तृतीयेतिबोद्धव्यम्। नप्रभृतीतिसञ्ज्ञापूर्वकेत्यस्यासत्वेपिप्रथमोपस्थितप्रत्ययबाधापेक्षयापञ्चम्यन्तात्प्रत्ययविधावेवभाष्यप्रयोगान्न्याय्यइतिबोद्धव्यम्। नियमोनास्तीतिदानेतुनियमएवेतिभावः। संभक्तिर्वरणेयाच्ञारूपम्। व

सर्वनिवृत्तमिति।भाष्येक्यबविधौवृत्रोग्रहणंकर्त्तव्यंदहमाभूत्वार्यीक्रत्विजइतिकर्मणिनिरुपपदेदाहरणादितिभावः।ईड इति॥अतएववृद्धिर्नअत्रे
वप्रसिद्धत्वादिणएवग्रहणन्तेनाद्येयमितिसिद्धम्॥आत्मनेपदिनइति।आत्मनेपघकारवद्विकरणप्रकृतिभूतेईडवन्देस्साहचर्येणतादृशात्मनेपदिनए
स्तुत्यर्हमिति।यद्यपियणितत्रशब्दोऽर्थद्वयसाधारणस्तथापियण्यशब्दस्यव्यवहर्त्तव्येएवरूढत्वात्।अर्थमिमीलभ्यतेएतदर्थमेवहि
निपातनमाश्रितम्।यदाहुः।धातुसाधनकौलानांप्रायेणार्थनियमस्यच।अनुबन्धविकाराणांरूढ्यर्थञ्चनिपातनमिति।शतेनेति।शतश
ब्दोऽनियतपरः।कन्यापावरणैवरयितृणांनियमोनास्तीत्यर्थः।वृङ इति।अनिरोधरूपस्यसंभक्तिवाचिन्यैवसौष्ठवादिदंलभ्यतेइत्या
हुः।अनिरोधेचित्यस्यानुक्तौतुवृञोपिस्यादितिध्वनयन्नाह।वृत्वेति।एतिस्तुशास्वृदित्यादिनावृङःक्यप्रोदृहसूत्रेअवद्यादीनिनिर्विभक्ति
कानिनतुदृन्दृहः।तेनदर्यतिस्त्रियामेवनिपात्यतेऽस्त्रियान्तुवृङःऋहलो रितिण्यत्।वार्यीक्रत्विजइतिवृत्तिकारस्तत्र।नचात्रएतिस्त्रि
निक्यपोग्रहणं।तत्रवृजएवग्रहणंनतुवृङ इतिसिद्धान्तितत्वात्।भृस्तुदृन्द्राज्ञसानिदेशमन्वानःपुलिङ्गेपियतंप्रायुंक्त।सुग्रीवोममवर्यो
सावितिउपसर्गात्।प्रजननंप्रजनःगर्भग्रहणम्।कालःप्राप्तोस्याःकाल्या।तदस्यप्राप्तमितिवर्त्तमानेकालाद्यदितियत्।अद्याहार्यमिति।यदितुअजर्यशब्द
सैद्धयोगरूढिरश्रीयेततर्हिभृत्रयोगेपुनरुक्तंस्यादितिभावः।मृगैरजर्यमितिकालिदासप्रयोगेजर्यशब्दस्यजरणाभावविशिष्टसङ्गतेःजहल्लक्षणापिसुव
चासर्वथापिसङ्गतत्वेनरूपेणवाच्यतानास्तीत्यत्रतात्पर्यम्।अतएवभाष्येसङ्गतञ्चेत्कर्तृइतिव्याख्यातमितिभावः।भावग्रहणमुत्तरार्थमितिभाष्यस्वरसम
नुरुन्धानानाश्रमतमाह।कर्मणीति।एतिस्तु॥एभ्यइति।सुप्यनुपसर्गेभावइतिसंधेर्निवृत्तमितिभावः।इत्यइति।कथन्तर्हिउपेयमिति।ईडोदैवादिकात्यतानङ्
इति।ईडवन्देतिज्ञापकात्।तत्रहिईडिवन्दिभ्यांसाहचर्यादात्मनेपदिनोवृङोग्रहणमितिभावः।परस्यापीति।ओरावश्यकइतिप्राप्तस्य॥ वक्ष्यादेरीडोवृङ्शब्देनग्रहण
मऽऐतेनपूर्वोत्तरसाहचर्यादीडेतिसूत्रेउभयपदिनोग्रहणमित्यपास्तम्।पूर्वोत्तरयोरेकैकस्योभयपदित्वाभावाच्चेतिभावः ॥

विषयसप्तमीति। इदञ्चाचः कतेयकीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। परसप्तम्याश्रयणादिति। वस्तुतोविषयसप्तमीत्वेपियेविभाषेत्यत्रजनादिसाहचर्येणयादिप्र
आङ्पूर्वादिति। नचैवमाज्यङ्किमासीदित्यत्रावग्रहःस्यादिति वाच्यम्। ऋत्विजंपूर्वैभिरित्यादाविवसत्यप्यवान्तरपदत्वेसंप्रदायानुरोधेन
कचित्तदकरणात्। यत्तु प्राचांजगतावित्यस्याज्यमुक्तंतद्भाष्यविरोधादर्थानुगमाच्चोपेक्ष्यम्। अनित्येति। दृहचतपरकरणंलिङ्गमितिभावः॥ ई
चखनः। हूस्वःसुपठदिति। दीर्घपठनःसूत्रकृतस्त्वयमाशयः दृङ्दृतिप्रश्लेषेणद्वितीयदकारोयेविभाषेत्यालंबाधितुंविधीयते। अन्यथायेविभाषे
त्यस्यावकाशः। खायतेखन्यते। दृत्वस्यावकाशःयस्मिन्पक्षेआत्वंनास्ति। आत्वपक्षेतूभयप्रसङ्गेपरत्वादन्तरङ्गत्वाच्चालंस्यात्। येविभाषेत्यत्रहियेद्
तिविषयसप्तमीतेनयकारादौबुद्धिस्थेएषप्राप्तमात्वमन्तरङ्गम्। इकारस्तुक्यपासहविधानाद्बहिरङ्गइतिदीर्घप्लाचक्षाणस्यभाष्यकृतस्त्वयंभावः।
दृत्वमन्तरङ्गमकपक्षनिमोगशिष्टत्वात्। आत्वन्तुबहिरङ्गमयदृतिपरसप्तम्याश्रयणात्। एवञ्चदृत्वेनालंबाधान्याय्यएव। नचहूस्वादेशेहूस्वस्यपितीतितुक्
प्रसङ्गः। आङ्णस्यपत्वतुकोरित्यसिद्धत्वादितिवाच्यम्। पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धोनत्वन्योपीतिसिद्धान्तात्। अन्यथावृक्षेच्छत्रमित्यत्रहूस्वाश्रयोनित्यस्तुक्
स्यात्। इष्यतेतुदीर्घात्परान्तादेतिवैकल्पिकइतिदिक्। विभक्तेःक्वयोःप्रसङ्गेबीजमाहानदनुबन्धेति। राजसूय। यङ्ञीति। राजानङ्क्रीणन्तीत्यादौतथादर्शनादितिभावः।
रूढ्यर्थेनिपातनान्नेनाद्यपक्षेऽग्नेमेधादौद्वितीयेज्योतिष्टोमादौचनातिप्रसङ्गः। उक्तमितितत्परपक्षाद्वलिचेतिदीर्घइतिभावः। नित्यङ्गविति। तेनयत्प्रत्ययोनेतिभावः॥
त्रियोड्यौ। क्वविति। कर्त्तरीतिशेषः। पापप्रमितिवेति। तपोनकल्कोद्यपनेनकल्कइत्युपक्रम्यतान्येवभावोपहतानिकल्कइतिभारतेदर्शनात्। कल्कुःपापाशयेयापेदम्भेविद्वि
ट्योरपीतिकोशाच्चेतिभावः। वक्तव्यमिति। वृत्तिकृत्तातुसूत्रेप्रक्षिप्तम्। क्वपउदाहरणन्तु। मन्तस्यनप्रतिगृह्यम्। तस्मान्नाभिगृह्यम्। लोकेत्विति। ण्यदेवेतिभावः। पद्
सेरि। अवगृह्यमिति। अवग्रहोविच्छेदः। अवान्तरपदसञ्ज्ञास्त्वयितुंपदपाठकालेकिञ्चित्कालमवसानम्। प्रगृह्यस्तुप्रकृतिभावाद्यणाद्यभावेपरस्परमत्योरसन्निकर्षः
अवगृह्यप्रश्लिष्यशब्दोप्रातिशाख्यादिषुपदविशेषपरतयानिरूढोगृह्यकाइतिगृहासक्ताःपक्षिमृगाश्चेकास्तेगृह्यकाश्चतेदक्षमरः। यत्रंवाहनमिति। पतन्त्यनेने
त्यर्थेदाम्नीशसेत्यादिनाकरणेष्ट्रन्। युस्योगोरिति॥ त्वयोत्यनिकालेनान्तरवनेरवतेनालविधानेनात्रतदप्राप्तिरितिबोद्धव्यम्। यत्प्रत्ययोनेतिवदः सुपीतिचकारप्राप्तहृत्य

तद्धितेनापीति॥यतेतिशेषः॥इतिदिशेति।उपपदसमासतत्रयुक्तस्वरासिद्धिर्दिगर्थः।ममत्वमेतिलुप्तसप्तमीनिर्देशात्तसिद्धमितिबोद्धव्यम्।किंचामन्त्रस्यतिङन्तस्यैवपाठादितिभावः॥उपपदसमासासंभवेपीति॥उपपदत्वाभावादितिभावः।ततएवकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोपिबोद्धव्यः।सानुबन्धकत्वादिति।नचानन्यालुग्विकरणेनेत्यनेनैवसिद्धमिति।तेनअमावास्यावेतिविहितस्तद्धितोदृस्वपक्षेपिसिद्धति।यदितुयत्प्रत्ययान्तस्यैवंपाक्षिकंनिपातनमाश्रीयतेतदायतामुक्तोधिकरणेप्यदेवतावदुर्लभः।अथापिबाहुलकाल्लभ्येतएवनपिण्यदन्तमनृद्यविहितस्तद्धितोयदन्तास्यादितिदिक्।ऋहलोः।पञ्चम्यर्थेषष्ठीऋहलोरित्यनेनऋहणंकिंतुवर्णमात्रस्यहलासाहचर्यात्परंकार्यमितिनिर्देशात्।ईदूवन्देस्यादिलिङ्गाच्चालपिदभिप्रायेणेति।घोरदुपधादितिप्राप्तस्यायतोःपवादःजयादित्वसुआसुयुवपीतिसूत्रेलपिंपेरुपरिप्रक्षिप्यअनुक्तसमुच्चयार्थेनचकारेणदभेःसङ्ग्रहमाह।तत्रवैरूप्यनिर्बीजमाष्यादिविरोधश्चस्पष्टएवेतिबोद्धव्यम्।स्वीकार्यइति।पुलुपादिवदितिभावः।तथाचत्रमुज्यते। नतानशंसिनदभातितस्करःविसुर्गोपाअदाभ्यदत्याहिभोरावश्यके।अवश्यभावआवश्यकम्।मनोज्ञादित्वात्कुम्।अव्ययानांभमात्रेइतिटिलोपः।लाव्यमिति।कथंतुयोतिनार्थस्यापिप्रयोगोदृश्यते।लाघवंप्रत्यनादरात्।अवश्यलाव्यम्।अत्रोपपदसमासासंभवेपिमपूरयस्यकादेराकृतिगणत्वात्समासः।युमिश्रयोरिति।मुञ्चब्धनइतितुनगृह्यते।सानुबन्धकत्वादितिभावः।वैश्यकुलादेरितिदक्षिणाग्नेर्हियोनिर्यत्कल्पतेवैश्यकुलादित्वतःआहवनीयाद्गार्हपत्याद्वेति।प्रणाःकर्मव्यापारइति।वसुतत्सुसंमतिःप्रीतिःसायस्मिन्चौरादीनास्तिलोकानांसोऽसंमतिः ॥७॥णपरिभाषयाचोभयोर्ग्रहणापत्तिरितिवाच्यम्।उदिश्रयतियौतीत्यादौप्रसिद्धत्वेनयौतेरेवग्रहणमित्याशयात्।योनिरिति।उत्पत्तिस्थानमित्यर्थः॥सायस्मिन्निति।असंमतिरितिबहुव्रीहिरितिभावः समीद्यमानवतीसमिद्धवत्योऋग्विशेषौ ॥

प्रक्षिप्यमाणेति॥ प्रक्षिप्यमाणसमित्करणीभूतेत्यर्थः। निर्मितस्थलमिति॥ अग्नित्वारोपादितिभावः। अत्रेक्षार्थेधिति॥ लिङ्चेतिविशेषविधानेनलोटोबाधेसि
द्धेः। त्वतुमुन्ग्रहणंचिन्त्यप्रत्ययोजनमित्याहुः। अन्यथाज्ञापयितुंशक्येति। तज्ज्ञापनेचशकिलिङोविषयेनद्भावशङ्कावारणायचः सार्थकइतिभावः। प्रैषाद्य
र्थेषुलिङ्लोटाविति। लोण्न। लिङ्तुभवत्येवा। लिङ्चेतिवचनात्। ईषत्यानः। आतोयुच्। अत्रखल्नाशकिलिङ्। लाघवादिति। इहहिचकारमात्रे
णवासरूपविधेरनित्यताज्ञापयितुंशक्या। इत्यत्वतुकृत्यग्रहणेनकृत्यतृज्ग्रहणेनचज्ञापनेगौरवमितिभावः। इतिकृत्यप्रक्रिया॥ ७ हार्दिसूत्रविषयेतुअप्र
तेः काचित्कत्वाद्ह्रासरूपप्रवृत्तिरितितात्पर्यम्। कृत्यतृज्ग्रहणेनचेति। ण्वुलः प्राक्कृत्यादित्यधिकारइत्यर्थस्तुव्याख्यानेनापिमुलभइतिभावः। इतिकृत्यप्रक्रिया

रहहीनि। शीअर्प्यादिति यानच्छेदइतिभावः। वार्तिकमिति। नलोपविधायकमित्यर्थः।
ण्वुल्तृचौ। विकारः तुरुस्तुन्दसितुरिष्टेमेषु इत्यत्रसामान्यग्रहणाविघातार्थः। नेष्टानेष्टिनेति। रधादिभ्यश्चेतिवेट्। प्रक्रन्तेति। प्रोपाभ्यांसमर्थाभ्यामितिक्रमेरात्मने
पदविषयता। अल्लोपस्येति। यत्तुप्राचोक्तंनधातुलोपेदृत्यत्रदृक्दृत्यनुवृत्तेः पापाचकदृतिनञ्। यङन्तेअल्लोपस्यस्थानिवत्त्वात्यङुगन्तेनुनधातुलोपेतिनिषेधस्याप्रसक्त
त्वादिति। आगेवप्रपञ्चिनम्। जारभरेति। जार्यंबिभर्तीतिविग्रहः। घ्यणकोणितिकर्मण्यण्पिपक्षेभवतीतिभावः। चेक्रियइति। संयोगपूर्वकत्वान्नयण्। लोलुवइति। उवङ्।
यण्तुम्ओःसुपीत्युक्तेरिहचसुबभावात्। माघाभ्यामितिसूत्रेउपसर्गइतिकेचिदनुवर्त्तयन्ति। तदसत्। नामसंमतमितिथाचश्रीहर्षः। फलानिधूमस्यधयानितिश्रूयतेच। य
दापक्षःपक्षतेरुक्मवर्णमिति। अनुपसर्गादिम्पादहलिम्पविन्देतिभाविनानुमासहिनौनिर्दिष्टौ। तेननलाभार्यस्यैवविन्देर्ग्रहणंनतुसत्तार्थानाम्। धारयइति। रज्धारणे। एरङ्
अवस्थाने। ण्यन्तयोर्हयोरपिग्रहणम्। अथकथंनमह्यमनोत्तरंधारयस्यतेदृतिश्रीहर्षः। परत्वाद्विकर्मण्यणाभाव्यंसूत्रधारादिभ्यथा। तथाचवार्तिकम्। अकारादनुपपदात्क
र्मोपपदेविप्रतिषेधेनेति। सत्यम्। कर्मणःशेषत्वविवक्षायामणोप्राप्तावेकृतेशेषषष्ठ्यन्तेनसमासोभविष्यति। वेदयइति। विदश्चेतनाख्यानादिषुचुरादिः। ज्ञानार्थानामन्य
तमोवाहेतुमण्यन्तः दृहोदार्हरणेत्वलिपिविदिभ्यान्नुदादिभ्यः शः। शेमुचादीनामितिनुम्। धार्यादिभ्यःशप्गुणायादेशौ। अरविन्दमिति। चक्रस्यनाभिनेम्योरन्तराले स्थितानिका
ष्ठानिअराः तदाकाराणिदलानितत्सादृश्यात्। तान्विन्दतिलभतेदृत्यर्थेकर्मण्यणोबाधनायेदम्। ददातिदधात्योर्विभाषा। ननुददानेदधारणेआभ्यामविदोधदृतिदाधाभ्यांणे
रायोधायइतिचसिद्धम्सत्यम्। स्वरार्थमिदंसूत्रम्। अंदृदःअदपःदृहहिअन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरदृश्यते। अजन्तत्वेतुअङ्गाविति अन्तोदात्तत्वंस्यात्। घ्याह्याधा। अनुपसर्गादिति नि
वृत्तेउर्नरसूत्रेपुनरनुपसर्गग्रहणंतत्सर्वबहुविभाषाग्रहणमपिनिवर्त्ततेतदाहनित्यमिति। ईषेडइतिदृहहिसूत्रेभ्याआदिति प्रश्लेषः। नतुशीङोयणादेशेनतथाअन
तेः अतःशादान्तानांवापतिप्रभृतीनांअकारान्तानांवानग्रहणंन्याख्यानादितिभावः। सुगनाविति। प्राचान्तुसूत्रेआशुसंश्रितिमालव्यंपठित्वाशृणोतिरुदाहृतन्तेदृनाकरम्। तथा
चप्रयुज्यते। अनालस्यावः किमहमिति। अमरोप्याह। वचनेस्थितआलस्यः। दावदृतिदवदावौवनारण्यबह्वोदृत्यमरः। गेहेकः। गेदृदृतिप्रत्ययार्थस्यकर्तुर्विशेषणम्। नोपपदम्। रामः
गृहपतिनासंयुक्तेभ्यदृतिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह। गेहेकर्त्तरीति। एतत्सूत्रेशक्यमकर्तुम्। गदृग्रहणेदृतिभ्योदृरिगु पधलक्षणेकप्रत्ययेकृतेगृहशब्दस्यसिद्धेः। भाष्यमतेविति॥ ३४२

भाष्यकृतोक्तमिति। एवन्तर्णोण्वुल्ल्युटोरनभिधानंबोद्ध्यम्। शिल्पिनीति। तद्विषयकप्रशस्तशिल्यवतिगानकर्तरीत्यर्थः। प्राप्तिर्बोद्धेति। सोपसर्गेतु पूर्वेणैव सिद्धम्। नचतत्रापिसुपीतियोगविभागात्कप्राप्तिः अतोनुपेतिसूत्रारम्भसामर्थ्येनतस्यकर्मण्युपपदेऽप्रवृत्तेरितिभावः। अणयुगिति। सुपीतिकोनोक्तयुक्तेः नचाचष्टेरजकरजनरञ्जःसूपसंख्यानमितिवार्त्तिकंप्रत्याख्यातुंभाष्यकृतोक्तङित्त्वेनेऔणादिकाइति। गस्थकन्। गामादाग्रहणेषविशेषे पिगैशब्दइतिअयमेवेहगृह्यते। नतुगाङ्-गतावितिगाधकशब्दस्यगात्यर्थविषयकशिल्पिन्येवनिरूढत्वादित्याकरः। तदाह। गायतेरिति। जहात्युदर्कमितिउदर्कादधिकवर्द्धनात्। प्रसल्वः। लस्यतृदिति। भूयःसहचारात्। योहियांक्रियांपुनःपुनरधितिष्ठतिसतत्रप्रायेणकौशलंलभतेते नसकृदपियःसुष्ठुकरोतितत्रचुन्। बहुशोपिदृष्टकुर्वतिनेतिभावः। कर्मण्यण्। कुम्भकारइति। अणिकृतेकर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठ्यन्तस्यकुम्भशब्द स्यकारशब्देनसमासः। हावामश्च। कापवादइति। आतोयुपसर्गेकइतिप्राप्तिर्बोद्धा। माङ्-मेङोरिहग्रहणम्। नतुमानइत्यस्यअकर्मकत्वात्। गो संदायइति। अण्युकुञ्ग्रह्यज्यइतिकप्रत्ययेहिंसप्रसारणेपूर्वरूपलेचरूपेहपङ्क्तिर्ब्रह्मजिपइतिस्यात्। नचअनेकाचइतियण्अङ्स्येकाचत्वात्। आरभसामर्थ्यादिति। कर्तरिपूर्वेणैवसिद्धेरिहकर्तरिकृदितिनसंबध्यते। अनिर्दिष्टार्थमस्वार्थे। आतोःस्वार्थाभावएव। नन्वेवंपञ्चभ्येकविधानमि त्यनेनगतार्थतेतिचेत्न। वार्त्तिकंदृष्टासूत्रकृतोःप्रवृत्तेः। किंचानित्यसामासार्थमित्यम्। अतएवस्युडन्तेनास्वपदविग्रहंवाह। आखुनासुत्थानमिति। नन्वेवंपञ्चम्येकविधानेस्थास्त्रापाव्यधिहनियुद्ध्यर्थमितिवार्त्तिकेस्थाग्रहणंव्यर्थमस्यादितिचेन्मैवम् ॥ यद्वासत्सूदितिसूत्रेउपसर्गेपीत्यनेनात्रप्रकरणेसुप्यन्तपदेनोपसर्गाग्रहणान्नेतिभावः। पूर्वेणैवेति। सुपीत्यनेनेत्यर्थः। स्वार्थेदति। अतएवास्यनित्येकवचनान्त त्वंनतुपाकादिवद्विवचनाद्यपीतिभावः। नित्यसमासार्थमिति। नित्याधिकारस्थोपपदसमासार्थमित्यर्थः ॥

अकर्त्तरिकारकेदृति।अतएवप्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानिप्रस्थदृतिभाष्येव्याख्यातम्।विद्भ्यदृति।दृत्सञ्ज्ञकचकारवभ्यइत्यर्थः।परिभाषालब्धेति।अलाक्षणि
अकर्त्तरिकारकेचरितार्थत्वात्दृहप्राप्यखूत्पत्तौतदृतिनपुंसकंपठितन्तत्रौत्रेणचतथैवामिनिवेशेनव्याख्यातन्नदुपेक्ष्यम्।भाष्यादौसर्वत्रपुंलिङ्ग
सैवोदाहृतत्स्यात्।स्युःकर्त्तरिमनिज्भावेकःक्विपौःप्रादितोन्यदृत्यमरकोषेभावेकस्यपुंस्त्वविधानात्।भावेनणकचिद्योन्यदृतिनपुंसकविधानेकस्यपर्युदासा
चेतिदिक्।अम्बाम्बकप्रत्ययान्तस्येति।तेनभूमिस्थितङ्गेस्थानमित्यादौनेतिभावः।यत्तुप्राचांस्थःससेतिव्याख्यातन्नदाकरविरुद्धंकप्रत्ययान्तस्येत्यंद्याहृत्यवा
व्याख्येयम्।दिष्टःत्रिष्ठदृति।सर्वेअम्बष्ठःआम्बष्ठःगोष्ठःभूमिष्ठःसज्येष्ठःअपष्ठःकुष्ठदृत्यादितुन्दपरिमृजदृति।अत्रमृजेरजादाविति।पाणिकीवृद्धिःप्राप्ताव्य
वस्थितविभाषयानेत्येके।स्यादेवेत्यन्येप्राद्व्यस्मिन्निति।अनुपसर्गग्रहणेनपर्युदस्यतेऽस्त्रेविशेष्योपात्तत्वादितिभावः।गोसंख्यदृति।गाःसञ्ज्ञष्टेदृतिवि
ग्रहःस्याप्रथनदृत्यस्यतुसंपूर्वस्यप्रयोगोनास्तीतिन्यासकारःसार्वधातुकमात्रविषयोसौधातुरितिचावोचाम॥गापोष्टक्।गायतेरेवग्रहणंनतुगाङ्गतौ
गास्तुतावित्यनयोरनभिधानात्।पिबतेरिति।लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषालब्धार्थकथनम्।उपपदप्रतिगणन्तुवाचनिकमेव।कववहरदृति।कव
चोद्यमनङ्क्ष्यमाणंसंभाव्यमानंवावयोगमयति।तेनासत्यधिकरणेकववहरदृतिभवत्येव।हस्तिसूचकयोरिति।अन्यत्रतुस्तम्बेरमःकर्णेजपोवामि
धातोःशमिउपपदेधातुमात्रात्तञ्ज्ञायामच्स्यात्।भिक्षाञ्चरतीतिचरतिरत्रचरणपूर्वकेभ्जनेवर्त्तते।चरणेनभिक्षामर्जयतीत्यर्थः।सेनाचरदृति।सेना
ञ्चरतिप्रविशतीत्यर्थः।पचादिषिति।टविधानन्तुनित्यसमासार्थम्।दृतिवार्त्तिकमिति।कैयटहरदत्तादिप्रीत्योक्तम्।माधवस्तुदृष्टिरियमित्याह।परत्वा
दिति।यत्तुन्यासकृतोक्तंहेत्वादित्वतुपूर्वसूत्रेणटस्यभवति।तेनकिङ्करीत्युपपन्नमिति।तन्न।पूर्वविप्रतिषेधस्यनिर्मूलत्वादितिभावः।यदपीहकिंयत्तद्
ङ्षञ्जेतिप्राचांपठितंतत्रविकल्पोक्तिराकरविरुद्धाअयुक्ताचकर्मण्यणोपिप्रसङ्गात् ॥७ कत्वेन सकर्मकत्वेनचास्यैवग्रहणंवोद्यम् ॥

हरदत्तादिभिरिति।अनेनभाष्यकृतानप्रत्याख्यातमितिध्वनितम्तेनहेत्वादिग्रहणस्यसूत्रएवनिरूप्यत्वेषुकृञः प्रत्ययद्वयमपीत्याशयेनप्राचावेत्युक्तमितिसूचितम्।अतएव।अचारस्यबाधादेव।तस्यावृत्तिकृतः।अस्मिन्पक्षेपचादिपाठपक्षे।एवञ्चपक्षभेदेफलैक्यायन्यासकृतापूर्वविप्रतिषेधआश्रितइति नचाऽभावेदिवाविभेतिरदितिवाच्यम्।सूत्रेकिमादिग्रहणापनयनस्यहरत्तादिभिरुक्तत्वात्।यत्तुपरिष्कुर्वन्तिहेत्वाद्यभावेऽचूहेत्वादौतुरित्यवज्ञाभिन्नविषयेणाचारस्यबाधासंभवादुभयमपिभवतीत्याशयेनाचार्यैर्वेत्युपनिबद्धमिति।अत्रेदंवक्तव्यम्।अस्त्रिधौहेत्वाद्यभावेइतिविशेषणंनतावन्मुनित्रयेणदत्तेनभिन्नविषयत्वंस्यात्।पूर्वविप्रतिषेधस्तुनिर्मूलइत्युक्तमेव।अतएवपुंयोगादन्यत्रकिङ्करीत्यसाधुरेवेतिकैयटहरदत्तादयः।तस्मान्नैवंप्राचोग्रन्थस्यनिर्वाहः।यदितुतन्निर्वाहेआग्रहःतर्हीत्यमुक्तिसंभवः।वृत्तौहिक्वचित्सुस्तकेपठ्यते।अथवापचादिपाठःकरिष्यतइति।दृहकिमादिग्रहणमपनीयपचादिष्वेवकिंयत्तद्दुषकृञ्इतिपाठ्यम्।वार्तिकमपीत्थमेवनेयमितितस्याशयः।अस्मिन्पक्षेकर्मण्यणंबाधित्वाचरितार्थमिदंवचनम्।हेत्वादिविवक्षायांपञ्चम्यादेर्नबाध्यन्तेनपुंयोगंविनापिकिङ्करीस्यादेव।व्याख्यानान्तरेतुनेत्युक्तमेव।एवञ्चविषयविशेषेव्याख्याभेदात्कलितम्।विकल्पमाश्रित्यप्राचावेत्युक्तमितिसहृदयैराकलनीयम्।कर्मणिभृतौ।कर्मानुवृत्तौपुनःकर्मग्रहणात्स्वरूपपरत्वेत्याह॥कर्मणऽइति।अरुर्द्विषदित्।वर्णग्रहणेतदन्तविधेःसिद्धावप्यन्तग्रहणंशुनिश्चयइत्यादौहृस्वेकृतेमुमप्रवृत्त्यर्थम्॥

कश्चित्।प्राचावेत्युक्तमिति।बीजान्तरमपिपूर्वंसूचितमितिबोद्धव्यम्।तदन्तविधेःसिद्धाविति।उत्तरपदादिप्रत्ययपूर्वपदस्याचावेशेषणादितिभावः।मुम्प्रवृत्त्यर्थमिति।अन्यथापरत्वान्मुम्यनजन्तत्वान्नस्याङ्स्वरइतिभावः॥

समीपपरइति।समीपमात्रपरोव्याख्यानादित्यर्थः।समीपः समीपशब्दविहितः।सचखिनीतिह्रस्वविधायकविहितोऽनुपस्थितत्वादित्याशयेनाह।समीपःखित्यनव्य
तथाहिअन्तशब्दःसमीपपरः।अन्तोसावन्तश्चेतिविग्रहः।समीपःखित्यनव्ययस्येतिसूत्रेविहितोयोऽन्तशब्दस्तदन्तमुपदृतिव्याख्यायते।एवञ्चजनमेजयइत्यादौ स
तोह्रस्वेपिमुपसिद्धयेप्रथमंखिनीतिह्रस्वःप्रवर्तनीयइत्यवधेयम्।शर्धेजहादिति।शर्द्धेनशर्द्धः।शर्धशब्दकृत्यायांघञ्।यत्तुप्राचोग्रन्थव्याचक्षाणैरुक्तंआ
करेतुवातगुनीतिलगर्द्धेचितिपठित्वागर्द्धञ्जहृदुदाहृतमितिं।तद्भसात्।भाष्यवृत्त्यादिषुसर्वत्रतालव्यादित्वाद्धैवृद्धस्यमानत्वात्।शर्द्धेपानशब्दइति
माधवादिभिर्विवृतत्वाच्चदुर्गसिंहादिग्रन्थेपितथैवदर्शनाच्चेतिदिक्।यथासंख्यंवारयितुमाह।अत्रेति।घेटइत्यादिति।भवयवेःचरितार्थत्वादिनिभावः।खश्
प्रत्ययान्तादेवघेटोऽपिविशेषानन्यतदतिवर्द्धमानशीरस्वामिहरदत्तादयःतेनयाघाध्मेतिशप्रत्ययेआतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययेघटादावेव।अत्रचसंप्रदाय
एवशरणम्।नाडीमुष्टोश्चयथासंख्यमेनेति।एतच्चेहैवभाष्येवृत्तौचस्थितम्।यत्तुयथासंख्यमितिसूत्रेनाडीमुष्टोरितुल्यहृतंभाष्येतत्प्रायिमात्राभिप्राये
णेतिबोद्धव्यम्।उदिकूले।नन्वकूलस्येवउच्छब्दस्यापिसप्तम्यन्तत्वात्उपपदत्वंस्यात्ततश्चरुञ्जिवहिभ्यांसहयथासंख्यंस्यादितिचेन्न।एवंहिसनिलोपवादु
कूलयोरित्येवब्रूयात्।नाडीमुष्टोरितिवत्तस्मादुदीतिपञ्चम्याःस्थानेसप्तमीरुञ्जिवहोरितितुपञ्चम्याःस्थानेषष्ठीएतच्चयथासंख्यसूत्रेकैयटेस्पष्टम्।किं
चरुञ्जेःसकर्मकत्वात्कर्मण्येवोपपदेतेनकूलंविशेष्यतेनोकूलंविशेष्यतेनोकूलंविशेष्यतेनो

उत्तरार्थत्वमेवोपपादयति। द्विपन्नपदेति। सुपजातावितिसिद्धेरिति। ऊरुभिन्नीत्यत्रबहुव्रीहेस्त्रान्तोदानाज्ज्यातिपूर्वादितिङोपतअत्राप्यजातावितिनिषेधोदुर्वारस्त्रि
यषशेःस्वशिप्रकृतेप्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम्। द्विपन्नपदेत्यत्रहूस्वणिलोपोयथास्यातांशप्चमाभूत्। नन्वेवमुत्तरत्रैवकिंयतामितिचेत्सत्यम्। ह्रस्वकरणाद्व्यव्या
पिकल्पितदेःहार्तिकमुखेनाह। गमेरिति। असञ्ज्ञार्थमिति। सञ्ज्ञायामनुगमनेतिसूत्रेणसिद्धमितिभावः। वाचंयमपुरन्दरौचअमन्तत्वमिति। अत्रहरत्तःस्वरूपस्यो प्यनेनैवा
स्तुनचैवंवाचंयमइत्यस्यत्रुत्रविषयतानलभ्येनेतिवाच्यम्। निपातनबलादेवतल्लाभसंभवात्। अथवावाचंयमोव्रतेपुरन्दरश्चेतिसूत्र्यताम्। सर्वेषामपिवृत्रियमोव्रत
इतिसूत्रंपूःसर्वयोरित्यत्रपुरिदारेरित्यश्चस्त्यज्यतामिति। पूःसर्वयोरिदविदारणेअयमेवगृह्यतेननुदद्ऽआदरेदत्येतावितिसंप्रदायः। आशितंभवइति। यावताओदनेना
तिप्यादिभोजितोभवतितस्यैवमुच्यते। ह्रहवासरूपेविधिनाल्लुडपि। आशितभवनंआशितभवनंसरूपत्वात्तुषज्झाधतएवेतिप्राञ्चः। यत्तुवदन्ति। क्त्वस्तुट्तुमुन्खलर्थेषु
वासरूपविधिर्नेतिनिषेधात्। ल्लुडमुक्तइति। अत्रेदंवक्तव्यम्। पत्रघनादेर्बाधकत्वेनक्त्वस्तुडादयःप्रसक्ताः। तत्रनित्यंबाधः। नतुविकल्पेनेतितस्यार्थः। ह्रहतुत्सुटोपवादःखल्पत्र-
वासरूपन्यायोनिर्बाधएवाअतएवेहजयादित्वेनल्लुडुदाहृतइत्यास्तान्तावत्। सञ्ज्ञायाभृ। विश्वंभरः केटभजित्। रसाविश्वंभराःस्थिरेत्यमरः। अस्तुतिमात्रमिति। तत्कस्तन्नुख
रावग्रहो। रथन्तरंसामजभारावसिष्ठः ह्रहहिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तमधीयते। रथमित्यवग्रहन्ति च। अखण्डत्वेतुन विषयसेत्यादुदात्तःनिरवग्रहताचस्यात्। ह्र
सुक्तमिति। माधवादनुरोधेनेत्यर्थः। मतान्तरेत्विति। हरदत्तादिमतेदत्यर्थः। चित्तेन्द्रियमोर्न्यासोपरमरूपोशमदमावित्यादिवेदान्तग्रन्थेषुहानुकूलाः। गमृश्चयोगविभा
गउत्तरार्थः। कुमारशीर्षयोर्णिनिः। एतयोःकर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिःस्यात्। सुपज्जातावित्यादिभिःसिद्धेस्तात्स्थ्यादभावेपिणिन्यर्थमाशिरसःशीर्षभावार्थञ्चवचनम्। लक्षणव
तीति। सूत्रेलक्षणशब्दोअर्शआद्यजन्तइतिभावः। जायामरणसूत्रंपाणिरेखादिकंयस्यास्तिसतीहन्तीतिगौणेनव्यवहारः। स्वंपतिंप्रीत्यत्रापि। शक्तोहस्तिःश
क्तावितिकिम्। विषेणहस्तिनंहन्तीतिहस्तिघातः। शक्तिग्रहणसामर्थ्याद्विप्रकर्षोविज्ञायतेस्वलेनैवहन्तुंयाशक्तिरितिकपालंप्रहरतीति। कंशिरःपाटयतिप्रविशतदतिकपाट
म्। पाठान्तरेतुअटतेःपचाद्यच् ॥ ७ रुचेराहशिरसःशीर्षणि। प्रविशतइति। पक्षेयन्तमेतत्। पाठान्तरे। कंपाटेतिपाठे ॥

इदन्तरतिवाहुलकात्कोऽतिरित्यन्येगतिसमासेति। अन्तस्यगतित्वादिति भावः। अगत्येति। गत्यन्तोत्सुकोविषयः केवलत्युनदृतिभावः। स्थीकरिष्यतदृति। एवञ्चतद्यर्थ
मैथेतिभावः। नचात्रैवकर्तृप्रत्ययार्थेन्तत्कर्मण्युपपदेरकोन्यत्रापरदृति। नचभुवोःकर्मकत्वान्कर्मणान्वयासंबन्धेउक्तार्थेफलाभावोर्थान्तरेसकर्मकत्वेण्वाद्यादीनांअर्थवासं
भवदृतिवाच्यम्। अन्तर्भावितण्यर्थस्यकरोतिपर्यायत्वेनतेषांयोगेकर्मत्वस्यद्यर्थयोगस्यचसंभवादेकञ्चनचैवप्रवृत्तिःस्यात्कर्मणीत्यस्यनिरवकाशत्वाभावात्तदग्रहणाच्चसर्व
कवञ्चोःलेदृत्यत्रयोगविभागात्कोःकवादेशदृतिदृष्टत्वः। आढ्यसुभगप्रतिषेधसामर्थ्यादिति। तथाहि। आढ्यीकरणमितिरूपुंस्त्वदृत्युनेःस्युल्यमात्रंचस्यनिनुम्
स्त्रीप्रत्ययेविशेषःटिड्ढेतिसूत्रेणख्युनउपसंख्यानेनचङीषस्तुल्यत्वात्। नापिस्वरेविशेषःल्युटिलित्स्वरेणख्युनित्स्वरेणकृञउदात्तत्वाविशेषात्। नचोनरार्थ
मच्चावित्युक्तमितिवाच्यम्। कैवल्योत्तरार्थत्वेहितत्रैववचनात्। तदेतदुक्तमिहेति। भाष्यमतेत्विति। भाष्यवार्तिकंस्वरसेनल्युडिष्टदृतिनिर्णीतेःचावित्यस्यकेवलोत्त
रार्थत्वमगत्यास्वीकर्तव्यमितिभावः। कर्तरिभुवः। कर्तृग्रहणंकरणानुवृत्तिभ्रमनिरासायेत्युत्तरार्थञ्चेतिप्राञ्चः। वस्तुतस्तुव्यर्थमेव। अवश्यंतत्वादे
वाननुवृत्तिसिद्धेः। उत्तरत्रापिअनुप्रयोगःस्थीकरिष्यतेः। खिसुचःखकारोमुमर्थः। नन्विकारोमास्तुदृडागमेननरूपसिद्धेः। स्वञ्चकारोपिमास्तु
प्रत्ययस्वरेणेष्टसिद्धेः। नचकृत्योकेसुचावादयश्चेतिसूत्रेःस्यग्रहणंनस्यात्चकाराभावात्। इकारस्यलाक्षणिकत्वात्वणत्वयोरसिद्धत्वे
नसुदृतिरूपाभावाच्चेतिवाच्यम् ॥

त्रप्रवृत्तिरितिचेन्नाअन्तर्भावितण्यर्थस्यभुवोःप्रसिद्धत्वेनात्रग्रहणाभावात्ध्वनिनञ्जेर्दभुवोभावदृत्यत्रभाष्येरमिनयोरप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वसंभवेनस्तुवेरम दृत्यस्यासिद्धापत्तेश्चानहितत्रापिकर्तृग्रहणमस्तीतिदिक्। दृडागमेनेति। नचेकाराभावेखस्यचर्त्वंस्यात्। व्याख्यानेननिर्णयसंभवेनाप्तेरितिभावः ॥

अङ्गसाहचर्यमिति।अङ्गसंबन्धइत्यर्थः।तेनयस्यच्छासेरङ्गत्वंनैवेत्यभिप्रायः।दृष्टोयदिति।परस्मैपदेदृष्टेभ्यःसर्त्यादिभ्यःपरस्यैवेरङित्यर्थइत्यभिमानः।वस्तुतःपरस्मैपदे
एवाङित्सम्बन्धनिरूपितम्।पावनइत्यस्यनिघातसिद्धिमाश्रित्येत्वमवकारादावित्यस्यभाष्येप्रत्याख्यानादाह।भाष्यकारीयेतिदृतिपक्षइति।धीर्द्धातेर्ह्रायतेर्वेति।ह्राय
विनुपेक्षन्तइति।आतोमनिनक्वनिब्वनिपश्चेत्यधिकृत्याह।अन्येभ्योपीति।सुशर्मेति।सुष्ठुशृणोतीतिविग्रहः।प्रातःएतीतिप्रातरित्वा।वाहश्चडिति।वाहादस्या
तेश्चस्यतीतिविग्रहः।रत्नौतुवहाश्चडितिपाठःवहस्कश्चः।अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदान्तस्यदीर्घइतिहृदीर्घान्तःशीशसइति।आशिषिलिङित्यादि
निर्देशेनेदंसिद्धम्।नचशंसदृदृङ्हलोरित्येवसिद्धम्।तत्रपरस्मैपदिनएवशंसेर्ग्रहणात्।तद्धीजनुआङ्साहचर्यम्।यद्यपिशंसिशास्तीतिसूत्रेदृशंस्यो
गकरणात्पदृङ्येष्वडितिसिद्धान्तःतथाप्युत्तरार्थंतयापरस्मैपदग्रहणान्नरत्नेरप्याकारस्यश्चतयापरस्मैपदेदृष्टेयःशासिःतस्मात्परस्याङितिनिष्कर्षः।अत
एवाशास्तेइत्यादौनेत्वंसिद्धमितिभावः।सुम्नाविति।ओःसुपीतिमणस्थःकचांशंस्याइति।किंपिलुप्तेषुभास्येतीत्वंनस्थानिवद्भावस्यानल्विधावितिनिषेधात्प्रत्ययल
क्षणसूत्रन्तुनियमार्थमेतिनिष्कर्षात्।यत्तुकैयटेनोक्तमीत्वमवकारादाविति।वचनात्भाष्यकारीयोदाहरणप्रामाण्याद्वाप्रत्ययलक्षणेनदृङ्नेति।
तत्तुअवणेडित्यादिसिद्धेयेप्रत्ययप्राधान्येऽल्विद्ध्यर्थप्रत्ययलक्षणसूत्रमितिपक्षेबोद्धम्।एतेनमित्राणिशास्तिमित्रशीरित्यत्रइत्वंव्याख्यातम्।
निष्कर्षेतुशासदृत्क्वितिव्रतःअङितिनियमार्थमिदम्।अजादौचेदङ्ङेवनान्यत्रेति।हलग्रहणंमास्तुदृत्यवधेयम्।स्यादेतत्।सुपिस्थःकिंङेतिसूत्रंभाकृकिंयोसिद्धेतत्राह।शंमीति ॥
तिःसंप्रसारणमितिवार्तिकस्यभाष्यात्तुमास्येत्यत्रहलीत्यस्यानजादावित्यर्थेलक्षणेतिपक्षेत्वपिबोद्धम्।तत्पक्षेप्रत्ययलक्षणसूत्रस्यनियमार्थत्वेपिस्थानिवद्भावस्य
सुलभत्वात्तेनप्रत्ययलक्षणसूत्रस्यालल्विधौविद्ध्यर्थत्वेनानिष्कर्षेतिनियमार्थत्वेत्यर्थः।ककियाविति।वासरूपन्यायेनेतिभावः ॥

कृञष्टमिति।ष्टकुरोनिनच्छीलाष्टकुरापरिव्राजिकेत्यनपरत्वात्त्वान्नमित्यर्थः।बाधेनेति।नचकस्यपरत्वाद्बाधेनसरूपतयाचवासरूपाप्रवृत्तिनित्यबाधेपिकिंप्रेन
स्यायेनसुलभइतिवाच्यम्।धातुग्रहणादिह्यन्नरकल्पनेननत्तासमर्थाद्दत्वादिषपरत्वात्त्वान्नस्यठस्येववासरूपन्यायेनपरस्यापिक्विपोप्यन्नबाधात्।नचपरत्वादप
वादन्यायेनवृद्धस्यैवायंबाधकोनक्विपइतिवाच्यम्।येननाप्राप्तिन्यायेनक्विपएवबाधकइत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वात्तस्माद्बाधसामान्यचिन्तयोभयोरपिसबाधकइति।
स्यःकचेति।बाधकत्वाभावेनप्रवृत्तिमानचस्यःकचेतिचोन्यर्थः।वासरूपन्यायेनकस्याभावेक्विपःसिद्धेरितिवाच्यम्।अस्यधातुग्रहणप्राप्तान्नपवादत्वेपिक्विपवादत्वाभा
वेनधातुग्रहणस्यापितद्विषयंविनासाधयितुमशक्यत्वादितिसूक्ष्मंभाष्ये।इतिभविष्यतीति।अन्नवत्तेनधातुत्वाद्धंस्यदित्यादावातोधातोरितिलोपसिद्धिःस्यानिव
धातुग्रहणसामर्थ्यादिधातुमात्राद्भवन्नद्प्रत्ययोहेत्वादिषुकृञष्टमन्याबाधेतेनयातिष्ठतेःक्विपावपिबाधेतेतिभावः।नन्वेवंशमिधातो
रित्यस्यानन्तरस्यःकचेतिसूत्रंताम्।चकारेणाचिसमुच्चितेनवर्णदीर्घेणसंस्यादितिभविष्यति।एवञ्चोत्सर्गापवादयोःसम्मनदेशतयासन्दर्भ
शुद्धिःस्यादित्याभावार्थञ्चनयत्नीयमितिमहत्लाघवमितिचेन्मैवम्।अक्नोवशक्नोवितिसूत्रेणअशंस्यादित्यत्रोनरपदान्तोदात्तत्वापत्तेः ॥
त्वन्तुना।अपूर्वविधित्वादितिभावः।ईत्वाभावार्थमेवेति।धातुग्रहणसामर्थ्यात्क्विपोप्राप्तेरितिभावः।मैवमिति।अनर्थकत्वः।सूत्रेधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधित्व
वेनकृदतिङ्।सूत्रस्यभाष्यरीत्यास्थानित्वस्यदुर्वारत्वात्।नचधियावित्यादावियङ्श्रवणरीत्यापूर्वरूपस्यस्थानिवत्वेस्यादितिवाच्यम्।ओकारात्पूर्वर
तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावात्तद्घटकवर्णान्तभावेहिसः।एतेनजुहवतुरित्यायसिद्धिरन्नपसेइत्यपास्तम्।धियावित्यत्रैकादेशस्यानेहलन्तेविदीर्घप्रत्ये
त्यभीईभियइतिस्थानिवत्सूत्रस्थभाष्येतुमित्रत्वादियङ्लोकेतादृशप्रयोगःसाधुरेवापरनिमित्तइत्यत्रपरोःस्थानिभूतएवगृह्यतेइत्यत्रनमानम्।तत्क
ौण्डिन्यन्यायस्यापवादविषयत्वेनेदृशविषयेप्रवृत्तेरितिदूषणान्तरमाह।अक्नोवित्यादि ॥

णिनिकारकेतिस्थाधानोरन्तर्भावितण्यर्थत्वेशब्दार्थस्यकर्मत्वेनकारकत्वमितिभावः।उपसर्गान्तरमितिपञ्चम्यन्तोपसर्गपदेनभिन्नपदाच्चान्तरशब्दस्यसमासस्तेनोप
कृद्ग्रहणेनेति कारकपूर्वस्यापीतिअशंस्यादिशब्दस्यजन्तत्वात्किबन्तेननञ्समासेतुनञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरःसिद्ध्यतिआमन्त्रयितेतिताच्छील्यस्यविवक्षितत्वा
त्नञ्अतस्यब्राह्मणानितिकर्मणिषष्ठीनकृतोभाष्यविरोधादितिउक्तंहिभाष्येसुपीतिवर्तमानेपुनःसुब्ग्रहणंकिमर्थम्अनुपसर्गदत्येवन्तदभूदुदसुस्मात्रे
थथास्यात्उदासारिण्यःप्रत्यासारिण्यइतिप्रसिद्ध्यर्थेति।एवञ्चव्याप्तीत्यादिप्रयोगाअपिनिर्बाधाएवाअमरश्चप्रायङ्।लिङ्शेषविधिर्व्यापीविशेषेऽपिबाधितद्
तिायस्तुसङ्गपदार्थटीकायांव्याप्तीत्याङ्प्रश्लेषादुदासारिण्यःप्रत्यासारिण्यइतिवत्साधुरित्युक्तम्।तस्योक्तिसंभवमात्रेकोपयोगःभ्रमपरंपराशरणीकर्त्तव्या।त्र
पाहिसुवृक्तिरुपसर्गनिवृत्यर्थेतितावदेकोभ्रमः।तथासतिपाणिनीयानुसारिणीमित्यादौअसङ्गतिमाशङ्क्यउपसर्गग्रहणंकेवलोपसर्गपरम्।दद्धुनाणिनीयादि
पदान्तरमप्यस्तीतिप्रसाध्यदिग्रन्थेपुरस्कृत्यतत्रत्यकेवलपदस्यअसहायपरतयानेकोपसर्गसद्भावेणिनिर्भवत्येवेत्यपरोभ्रमःएवंसतिउत्प्रतिभ्यामाङिसर्त्ते
रुपसंख्यानमिनिस्वोजीव्यग्रन्थविरोधापर्यालोचनम्।उपसर्गेपीत्येतदंशव्यावृत्तिफलकमिहसुग्रहणमिनिवृत्तिमतेउपसर्गान्तरङ्गिदाश्रित्यैवणिनिः
प्रवर्त्ततेनत्वनेकमप्युपसर्गमितिमतशरीरस्यापर्यालोचनंचतन्मूलत्वात्सान्तावत्।साधुकारिणीति।एतच्चज्ञापकसिद्धम्।आकेरितिसूत्रेहितच्छीलात्यक्
साधुकारीग्रहणेतिनच्चैतच्छील्यंविनापिणिनौसत्येवसङ्गच्छतेब्रह्मणिवदतिवाचनिकमेवेदम्।अतच्छील्यार्थमितिस्तच्चकैयटहरदत्तादिग्रन्थेस्पष्टम्।य
त्तुभट्टवार्त्तिकेब्रह्मवादिशब्दस्यतच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतयाव्याख्यानंदृष्ट्वाआकेरित्यधिकारेणिनिविधायकंवार्त्तिकमस्तिदृतिकेचिद्ब्राम्यन्तितद्व्याख्यादर्श
नप्रयुक्तम्।भट्टपादानान्त्वयमाशयः।सुप्यजातावितिसूत्रेणताच्छील्येणिनिः।उपसंख्यानेननज्ञापकेनवासाधुकारिणिआवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरितिआवश्य
कोणिनिस्तुतद्धर्मपर्यवस्यति ॥७ सर्गभिन्नमित्यर्थः।णिनोसत्येवेति।साधुकारिशब्देदृतिशेषः।साधुकारिणीतिब्रह्मवादिशब्देणिनिरितिशेषः।णिनिस्त्विति।तत्रैवशब्देब्र

यद्यपिणिनिरिति। अनेनवार्त्तिकचारितार्थ्यदर्शितम्। नत्विति। अतएवात्ममानइतिसूत्रेयगर्थंकर्मकर्तृग्रहणमितिवार्त्तिकंश्वनैवसिद्धिमाश्रित्यभाष्येप्रत्याख्यातम्। अन्यथातनादेरुप्रत्ययवारणायवार्त्तिकमावश्यकमेवस्यात्। कर्मणिषष्ठ्येति। कर्तृषष्ठ्यातुसमासः। आत्मग्रहणसामर्थ्यादितिभावः। इतिप्राप्तमिति। उ[illegible]कार स्यस्यैवकर्मधारयत्वात्। अत्राभेदान्वयाभावेपिपूर्वपदार्थस्यैवोत्तरपदेनाभिधानाद्स्तुतः सामानाधिकण्यम्। स्वञ्चेत्यत्र ह्लणिवदृतिवार्त्तिकेनताच्छील्यादिविरहेयद्यपिणिनिरुपसंख्यातस्तथापिप्रागुक्तरीत्याताच्छील्यादिषर्थेषुलभइति। एवञ्चफलिता र्थकथनञ्चसंगच्छतइतिवार्त्तिकंनत्वाकेरिनिसूत्रव्यापारदर्शनपरमितिस्थितम्। मन्यतेरिति। आत्ममाने। मन्यमानः। आत्मशब्दः स्वपरः। कर्मणिषष्ठ्यासमासः। तदाह। स्वकर्मकइत्यादि। तरसूत्रेखशिश्वनेनेकवतिनतूप्रत्ययस्तदाह। मन्यतेरिति। आत्ममाने। मन्यमानः। आत्मशब्दः स्वपरः कर्मणिषष्ठ्यासमासः। तदाह। स्वकर्मकइत्यादि। प्रत्ययार्थत्वेनसंनिहितः कर्तास्वपदार्थः। चादिति। यद्यपिवासरूपविधिनाऽभ्यनएवणिनिस्तथाप्यविच्छेदायसमुच्चीयतेतेनकरणेयजइत्यादौणिनि श्चानुवर्त्ततेनतुखशिश्वनौ। प्रत्ययः। पण्डितमात्मानमिति। एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेणकर्तृत्वंपण्डितत्वविशिष्टरूपेणचकर्मत्वंबोद्धव्यम्। कालिमन्येति। स्त्रियाः पुंवदितिप्राप्तंपुंवद्भावंबाधित्वापरत्वात्टाबस्कः। यत्त्वत्रकपड्मानिनोश्चेतिप्राप्तः पुंवद्भावःप्रसादकृतोक्तत्वात्रामादिकमेवादिवामन्यते। अधिक रणशक्तिप्रधानस्याप्यस्यवृत्तिस्वभावात्कर्तृत्वमद्द्चएकाचः। अमंग्रहणमिहावर्त्तते। तत्रैकेनअमन्विधीयतेअपरेणप्रत्ययोविशेष्यते तदाह। स्वाद्यन्वादिति। भाष्यकारेति। अयंभावः ॥

स्त्वेवएकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वस्यैवसामानाधिकरण्यपदार्थत्वात्। अतएवच्यन्तेमहद्भूतेत्यादौप्रकृतेः कर्तृत्वेप्यमहच्छब्दार्थस्यैवामहच्छब्देनाभि धानात्सामानाधिकरण्यप्रयुक्तपुंवत्वसिद्धिरितिदिक्। प्रत्ययः। प्रत्ययइतिसूत्रस्थप्रत्ययपदार्थरूपदत्यर्थः ॥

स्त्रियांवर्त्तनदृति।पुंयोगादितिसूत्रबलात्स्वलिङ्गत्यागेनस्त्रियांवर्त्तनदत्यर्थः।तथेहेति।भाष्यप्रामाण्यादितिशेषः।अग्निचिसामर्थ्यादितिसमासस्संज्ञाप्रातिपदिकसंज्ञोत्तरमद्धेजातस्यतन्मद्ध्यपतितत्वात्तद्ग्रहणेनग्रहणेपितदवयवत्वाभावज्ञापनेनेतिभावः।नचस्मोरित्यस्यार्थवदधातोरितिग्रहणज्ञापनद्वारापप्रवृत्तिःस्यादितिवाच्यम्।मेननाप्राप्तस्यमध्येपवादन्यायेनचसामासिकस्यापप्रवृत्तिनिमित्तज्ञापनेपिस्मोरित्यप्रवृत्तिनिमित्तार्थज्ञापनेमानाभावात्।अर्थवत्परिभाषात्वनित्यत्वादत्रनप्रवर्त्तते।नचान्तरङ्गेलुक्यसिद्धेउत्तरपदाधिकारेन्तरङ्गपरिभाषायाअप्रवृत्तेरन्यथापरन्तपदलोदावनुस्मारो यथाप्रष्टादयःशब्दाःपुंयोगात्स्त्रियांवर्त्तन्तेप्रष्टीगणिकेतिथेहग्रहणशब्दःपरित्यक्तस्वलिङ्गःक्लीबःसन्कुलेवर्त्तनेतन्नपुंस्वेनपुंसकइतिह्रस्वःपुंवत्तुनाअपवादेनामाबाधात्।स्मोर्नपुंसकादित्यमोलुक्।नचैवंगोमान्यतदत्यादावपिसुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिलुक्स्यादितिवाच्यम्।अग्निचिसामर्थ्यादेवतद्घटितात्।श्रीशब्दस्येहक्लीबत्वेप्रमाणन्तुभाष्यमेवेतिदिक्।भूतेधात्वर्थस्यविशेषणमिदम्।धातोरित्यधिकारात्।भूतार्थेविद्यमानाद्धातोरित्यर्थः।सोमेनेति।सोमेनलतादिविशेषेणयागङ्कृतवानित्यर्थः।अग्निष्टोमेनेति।अग्निष्टोमसंस्थकेनयागेनापूर्वंभावितवानित्यर्थः।उक्तञ्चकाशिकायाम् ॥ ७ नस्यादितिस्यङ्भाष्ये। यत्रप्रातिपदिकस्यैवलक्षणामानसिद्धान्तत्रस्वलिङ्गत्यागोयत्रतुपदस्यलक्षणातत्रस्वलिङ्गात्यागदृतिमर्यादेतिदिक्।वस्तुतउत्तरपदाधिकारेएषापरिभाषानास्तीत्युक्तिर्भाष्येउक्तिप्रत्युक्तिक्रमेणपूर्वपक्षिणदृतिस्पष्टन्तद्विदाम्।अतएवक्रियाद्याकार्यकालपक्षेपिनअन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यस्यविसर्जनीयसूत्रेभाष्येसिद्धान्तितत्वाच्चेदंयुक्तमित्यास्तम्।पूर्वपक्षोक्तिलेनेष्टापत्तेः।एवञ्चामोसिद्धत्वाल्लुगभावेश्रियंमन्यदत्येवात्रान्तरङ्गपरिभाषायाअप्रवृत्तेर्मानाभावादितिबोद्धव्यम् ॥

करणमितीति। यजेस्त्यागकरणकव्यापारेशक्तिस्तत्रव्यापाररूपभावनायाभाव्यकाङ्क्षायान्त्यर्थस्यकरणत्वेनैवोपस्थितेःस्वनःपुरुषार्थत्वाभावाच्चसुखरूपःस्वर्गोभाव्यत्वे
नान्वेति। त्यागस्यकरणत्वञ्चभावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेव। सर्वत्रकरणानामीदृशमेवकरणत्वम्। संस्थावचनस्यापिज्योतिष्टोमशब्दस्यतदुत्पादोपेणत्यागसामानाधिक
ण्यमिष्टोमःफलभावनाभाव्यकरणमितिएतच्चभावकर्मप्रक्रियायामेवोपपादितम्। कर्मणिहनः। पितृव्यघातीति। अत्रकाशिका॥कुत्सितग्रहणंकर्त्तव्यम्। इहमाभूत्। चोरंह
तवानिति। यद्यपीदंभाष्येनास्तितथापिशब्दशक्तिस्वाभाव्यात्लभ्यतेइत्याहुः। चतुर्विधइति। अयमाशयः। इहसूत्रेश्रुतत्वात्पूर्वंब्रह्मादयउद्देश्याःततोनन्तरंप्रकृतित्वाद्धन्तिः
ततःपरिशेषाद्धतइतिकिंसर्वान्तेनिर्देश्यःविधेयत्वात्। तदेवंवचनव्यक्तिःब्रह्मादिषूपपदेषुहन्तेर्भूतेकिंविति। एवंस्थितेयत्रेवकारस्ततोन्यत्रनियमइतिन्यायेननियमो
त्रभवन्। अनन्तरेभवति। नन्वत्रब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणेहन्तेस्तदनन्तरंनिर्दिष्टत्वात् उपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलोनियमोभवति। ब्रह्मादिषुहन्तेरेवभूतइतितुअनन्तरत्वा
विशेषेऽपिप्राधम्यादुपपदेनियमः ब्रह्मादिषुहन्तेर्भूतएवकिंविति। तुआनन्तर्यंङ्किंपूहन्योरपिविशेषेप्राधान्यात्लभ्यतेनियमः। ब्रह्मादिषुहन्तेर्भूतेकिंवेवेतिवचनव्यक्तौकाल
नियमः। सोयंप्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानांविवेकः। अगृह्यमाणविशेषत्वात्चतुर्विधस्यापीहग्रहणम्। तत्रब्रह्मादिष्वेवहन्तेरितिप्रकृतिनियमेभूतइत्यनुपपन्नात्कालान्तरेऽपपदान्तरेपिभवत्येव। पुरुषंहन्तिहनिष्यतिवापुरुषहाऽरिहयोगविचक्षणः। ब्रह्मादिषुहन्तेरेवेत्युपपदनियमेपिभूतइत्यनुपपन्नात्कालान्तरेधावन्नरादपिभव
त्येव। वृत्रंजघानजेष्यतिवावृत्रजिदिति। भूतएवकिंविति प्रत्ययनियमेपिब्रह्मादिषित्युक्तेःपुरुषहाऽरिहेनिष्पन्नत्वाद्भूतेकिंवेवेतिकालनियमेपिउपपदान्तरेभूतेपिप्रत्ययान्तरं
भवत्येवापितृव्यंहतवान्पितृव्यघातीति। सोपपदेऽपुत्रायोनियमेनव्यावर्त्यतेनिष्टानुभवत्येववृत्रंहतवानिति ॥७॥रण्यात्करणत्वम्। स्वर्गादेःकर्मत्वमपिभाव्यस्वरूपमेवानतुफ
लाश्रयत्वरूपम्। अतएवेदृशानांकामान्नपदेनोद्देशइतिदिक्। लभ्यतेइति। एवङ्कुमारशीर्षयोरितिसूत्रमपिकृत्स्नायामिति भूतइतिसूत्रेभाष्येधनितम्। ततःपरिशेषादिति। तस्या
प्युद्देश्यत्वेनाक्षिपःपूर्वमेवनिवेशादितिभावः। स्वर्गेवृणइति। इतिनियमेइत्यर्थः। कालनियमइति। आनन्तर्यादिनिभावः। निष्ठालिंगे। मध्येपवादन्यायेनतन्निवृत्तेरभावादितिभावः ॥

प्रकृतिकालेति। तथा च भाष्यम्। उभयतानियमो ब्रह्मादनवनिकवृतिदृमिनिदिगर्थस्तु शिग्रहणेनानिवार्हस्यागतिकगतित्वाद्विधायकत्वमेवेषां भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेवअशिश्रयत्सूत्रस्थमाशयः। धातुकाले हि नेहसूत्रेऽनुक्तौ किंतु प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ। अतस्तयोरेवउपरोधो न्यायः। नतूपपदप्रत्यययोः श्रुत्युपस्थापितत्वात्। एवञ्चान्योपपदेनभाष्येणसहविरोधात्तृनिमनमुपेक्ष्यमेवेतिकैयटेस्थितम्। यत्त्विहहरदत्तेनोक्तम्तृतूपपदविषयं नियमहूयंभाष्येप्रदर्शितमिति। तन्नधातुकालविषयमेनिवृक्तयेउपपदग्रहणंप्रामादिकमित्यवधेयम्। सुकर्मेत्रिविधस्तृनिधातुनियमस्त्विहनेष्यतइतिभावः। सोमे सुञ्चः। इहापिचतुर्विधोनियमइतिहनिः। एवमुत्तरसूत्रेपिकर्मण्यग्न्याख्यायामुपेनविदिति। समुदायोपमाहवनीयधारणार्थइष्टकानिर्मितस्थलविशेषेनरूढः। इष्टेः कनिप्। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिसिद्धेनियमार्थमिदंकनिवेयथास्यात्। तत्सहनिर्हिंसनिनादिसोपपदंत्राणादिभाभूदितिनिहातुभवत्येवपरंदृष्टवाहितिएवंस्थितेवि ष्वदृष्वनयनावयमेवेत्यहोविश्वंपश्यन्तीतिलटाविग्रहेपिनस्तिःप्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थेसूत्रमित्येवस्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वात्। कालान्तरनिवृत्त्यर्थत्वस्यचाभिमुक्तैरनु क्तत्वादितिदिक्। मन्दुरायामिति। वाजिशालातुमन्दुरेत्यमरः। पुमनुजेति। दृहजनिःसकर्मकः। अनुरोपविशिष्टजननदृनित्वात्। अन्येषामिदृश्यन्तेऽपिशब्दइतिः। यत्तुअन्नात्य न्नाधेतिप्रकरणेअन्नकर्मण्यदृश्यतदृत्युपसंख्यानंतदूतकालंविनापियथास्यादित्येवमर्थम्। वस्तुनस्तुप्रकृतसूत्रस्थस्यअपिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्तद्वार्तिकमनेनै वगतार्थमविभावितञ्चेदमिकोगुणइतिसूत्रेजनेर्डप्रकरणगमेरप्यपण्डोवक्तव्यइतिवदताभाष्यकारेणाएवञ्चप्रकृतसूत्रस्थमन्येभ्योपिदृश्यतइतिवार्तिकमपिगतार्थं वोद्यम्। निष्टायामण्यदर्थेभावकर्मणीदृतिः। यद्यपिभाज्याक्त्यादीकरणादपिबाहुलकादूष्यटूवतितथापितयोरेवेतिवचनाद्भावकर्मणीएवसासादुपात्तोऽर्थ इतिस एवेहविवक्षितइतिभावः। शिस्नमेसिनिवासगतेः। हूयोरपिग्रहणम्। सितःकामरतिः। अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिक्तः। एतच्चअस्तिनीतिसनेदिमिमिमन्वव्याख्यायां माधवग्रन्थेस्पष्टम् ॥ ७ ॥ वेति। अन्येषामपीतिसूत्रेण। हूयोरपीति। हीहिंसायामित्यस्यापिग्रहणंबोद्यम् ॥

अन्यथेति।यद्यपिकर्तासिद्धस्तथापितद्धेतुनिमित्तकस्यविशेषत्वेनविशेषविहितेनकर्त्रेगतनिमित्तत्वेनभावकर्मगतङ्कृ·निरूपितंनिमित्तत्वंबाध्यतइतिभावः।विकल्पेप्राप्तेइति।एषेरादि
दृहतुनत्कोसेडित्येवसिद्धमितिभावः।क्तेनैर्निनमुनिष्ठा।चानुकृष्टत्वादितिभावः।शेस्थितइति।एरनेकाचइतिषणत्वादिति।अन्यथातक्रकौण्डिन्यन्यायेनबाधः
स्यादितिभावः।भ्वादिरिति।स्नेहनमोचनयोरितिपठितः।स्विद्यतेस्विति।गात्रप्रसरणेपठितस्यानचायमपिनेदितिवाच्यंमुहरदनृग्रन्थविरोधादितिभावः।अत्रहरद
नः।अस्विदास्नेहनमोचनयोरितिदिवादिर्गृह्यतेननुस्विदाअभ्यक्तेशब्देइतिभ्वादिरपिमिदिनासाहचर्यादित्याह ।तच्चिन्त्यंभ्वादिस्थमिदेःपठ्यमानत्वात्।तस्माद्
विशेषादुभयोर्ग्रहणंन्याय्यमानदेनदाह॥दिवादेर्भ्वादेश्चेति।स्विदादेर्नामादितश्चेतिनिषेधात्तेष्णिष्ठादुर्लभेभ्यनआदिकर्मणिनिष्ठोदाहृता।सुश्रुस्वान्ता।अनायाससाध्य
इति।सुष्णमौषधजातमुष्णोदकेप्रक्षिप्यसद्योभिषक्त्वंपूतायतीयतेनत्कार्ष्णमित्याहुः।वेदभाष्यइति।नहैनवनीतंभवतिघृतंवैदेवानांफाण्टंमनुष्याणामितिशतपथश्रुते
र्भास्वामीत्यर्थः।अन्यत्रेति।मन्थादेरवान्तरत्वर्थः।वाहितमिति।वाहःप्रयत्नोऽपिशसीवैयात्योविरुद्धंयातोविधातःअविनीतःतस्यभावोवैयात्यम्।नियमार्थश्चेदंवचनम्।
अपिप्राप्तस्येशसुर्हिसाभावेअनयोरादितश्चयस्मिन्विभाषेतिसूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधसिद्धेःनदेतदाह।अविनयएवेति।नास्तीति।अनभिधानादितिभावः।अत्रप्रमाणमाहअ
तएवेति।अतएवनियमार्थमिदंसूत्रमितिहरिः।अन्यथाविभाषाभावादिकर्मणोरितिविकल्पेप्राप्तेनित्यार्थंस्यादितिभावः।माधवस्त्विति।एवंहरदत्तोक्तंचिन्त्यमुद्भूतमितिभा
वः।दृढस्थूलाबलमस्यास्तीतिवलः।अर्शआद्यचतदाह।बलवतीति।तस्येति।तकारस्येत्यर्थः।ढइति।ननुहोढइतिढत्वेढोढेलोपेनैवसिद्धमितिचेन्न।मैवम।तथाहिसति ढ
लोपस्यासिद्धत्वेनदृढिमेयक्रक्तोहलादेर्लघोरितिरभावोनस्यात्।परिदृढ्यगतदत्यत्रत्यपिलघुपूर्वादितिअयादेशोनस्यात्।परिदृढस्यापत्यंपारिदृढीकन्येत्य
त्रगुरूपोत्तमलक्षणाःष्यङ्स्यात्।अतोऽसिद्धत्वनिवृत्तयेढलोपोनिपात्यतइतिभाष्यादौस्थितम।अतएवढ्रलोपइतिसूत्रेअणःकिंढढइतिप्राचोग्रन्थस्यप्रामादिकताम
वोचाम ॥ ७ त्वादिनिभावः।चिन्त्यसमुद्धेयमितिअवैयात्येभावादावादित्वफलस्यसत्वादितिभावः।लोढइतिढत्वेइति।घत्वाभावमात्रेनिपात्यतामितिभावः ॥

धातुविशेषणार्थदृति।स्यन्निर्देशद्ध्यैधातुविशेषलाभार्थदृतिभावः।अभ्युपेत्येति।क्तिपंविनापिसेवेत्यादौयथानिर्देशवत्स्यनानिर्देशस्यकर्तृशक्यत्वेनक्तिपनिर्देशादिदमुक्तम्।अभ्युपेत्यप्रभौ।निपातनमिति।हलोपेप्रयोजनमितिप्राग्वदेववक्तव्यम्।कृकृगहनयोःकृषः।कृच्छ्रंदुःखन्तत्कारणञ्चगृह्यते।कृच्छ्रतिर्हिंसार्थः।कृष्टोमोहइति।दुःखहेतुरित्यर्थः।अभेः।अविदूरस्यभावआविदूर्यंब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्।अस्मादेवनिर्देशान्ननञ्पूर्वादितिनिषेधोनभवति।सामीप्यदृत्येवतुनोक्तम्।नातिदूरस्यासङ्ग्रहापत्तेः।तदेतत्स्वनयन्व्याचष्टे।नातिदूरमासन्नञ्चेति।एवञ्चमामीप्येदृतिव्याचक्षाणस्यप्राचोन्यूनतेतिभावः।णेः।अधीयतदृत्यध्ययनम्।बहुलवचनात्कर्मणिल्युट्।वादान्नाशमुद्युपशमोपुरो आध्यायचेदित्यादिश्रुतादिश्चादसुउपसर्गेस्यशब्दबाधने।कृदअपवारणेज्ञापिर्मित्यज्ञायामुक्तः।रुष्यमारुषरोषेअस्तीषस्सहेतिविकल्पितेदृत्वात् यत्यविभाषेतिनिषेधे विधीयतेअमगत्यादिषुअमरोगेदृतिचौरादिकस्तुनगृह्यते।एकाचदृत्यधिकारादित्याहुः।तूर्णइति।त्वरासंभ्रमेज्वरत्वरूढ्।आदितश्चेतिनिषेधेप्राप्तेविकल्पः।आदित्यस्यफलन्तुआत्मनेपदमात्रमानदेतदाह।फलेमन्दमितिं।तथाचरथत्यादिवदृस्यानुबन्धत्वमेवन्याय्यमितिभावः।संघुष्टदृति।अविशब्देनापिसंपूर्वस्यपरत्वादपविकल्पएवआस्थानदृति।आङ्पूर्वस्यस्थनेर्मनोभिधानेप्ययमेवविकल्पःपरत्वात्।प्रहृन्नदृति।हृादीसुखेदृदित्वान्नेट्।द्युतिस्वति।क्तिपानिर्देशोधातुविशेषणार्थः।नहितेनविनाश्यन्सुलभः।यत्तुप्रसादकृतोक्तंक्तिपानिर्देशोषड्लुड्निवृत्त्यर्थः।दादनः सासानदृतिनन्नायड्लुकिहौटाभाव्यम्।दादित्सासितर्हृतिनञ्तिकितीतिवचनान्नास्तिप्रसङ्गः।अभ्युपेत्यब्रूमः।दोदद्घोरितिविधीयमानआदेशःअनेकालत्वात्सर्वस्येतिनिर्विवादम्।तथाचसूत्र्यामस्यप्रवर्त्तेतेहत्तेर्यड्लुग्नास्त्येववधिः। तथाचदादनदृतिनदुदाहृतंतरूपकथमुक्तिसंभवंलभेतादधातेर्हिः।क्तिपानिर्देशोधेटोनिवृत्त्यर्थः।तीत्यनुवृत्तेर्यड्लुकिनादधितः।अत्रापिप्रसादकृतानास्तिप्रसङ्गोनिर्देशस्ययड्लुड्निवृत्त्यर्थत्वाद्धीतदृतिघुमास्थेतीत्वमुदाहृतन्तत्पूर्ववदेवहेयम्।दोदद्घोः।इहआदेशस्यान्तरवनतुतदवयवस्य।संहितायास्तुल्यत्वेपेधाक्रियाग्रहणान्दोषादितिप्राञ्चः ॥ ७७ पेत्येत्यर्थः। साभ्यासस्येति। एतच्चमाधवरीत्येतिबोध्यम् ॥

नित्याचाहुरिति।भाष्यकृतदृनिशेषः।आयनेतदृति।एनेनादेःपरस्येत्यादेस्तःस्यादित्यपास्तम्।विवक्षितेति।प्राप्तापन्नेचैतिसूत्रप्रयोगादितिभावः।भाजनम्।भोजनपात्रम्।
नन्वाचाहुः।तान्नेदोषोदीर्घत्वाख्योदान्तेदोषोनिष्ठानत्वम्।धान्तेदोषोथत्वाख्यःस्यान्नि र्दोषत्वात्यानोग्राह्यइति।तदनुसारेणाह।दद्यस्मादिति।वस्तुतस्तुसर्वपक्षा
इहसूत्रपादादृत्याह।तान्नोवेत्यादिना।अचउपसर्गात्तः।अचदृत्यावर्तते।तत्रैकंपञ्चम्यन्तमुपसर्गेविशिनष्टि।अर्थंरषष्ठ्यन्तंस्थानिलाभायेतिव्याचष्टे।अजन्तादि
त्यादिना।यद्वादित्तकारकोयमादेशः।नेनानेकालत्वात्सर्वस्यद्योर्भविष्यति।अचदृतितुअनावृत्तेपञ्चम्यन्तमेवास्तुनचैवंअपोभीत्युत्तरसूत्रेपिसर्वादेशत्वापत्तिः।
अचदृत्यनुवर्त्यअचःपञ्चम्यकारस्यादेशविधानेतत्रान्त्यस्यसंयोगान्तलोपेपूर्वस्यजश्त्वेरूपसिद्धेः।अवदत्तमितिं।आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्यस्यैवविशेषणम्।धीतमि
मितिं।दधातेर्हिरित्यत्रभ्रुविकरणस्यनिर्देशाद्धेर्धिर्न।नापिदत्तादिदिधौदेदृत्युपादानादितिभावः।भ्रुरोद्यूरीति।अनेनपास्त्रिक्तोधलोपदृत्यर्थः।प्रकृतदृतिकर्तुमा
रब्धवानित्यर्थः।नदीस्तदृतिनदीस्थानेकुशलदृत्यर्थः।गङ्गांप्राप्तदृति।प्रपूर्वआङ्पूर्वोवा।प्राप्तिरपीहसूत्रेगतिशब्देनविवक्षितेतिभावः।उषोषितदृति।वसतिक्षुधो
रिड्डितीट्।शाशिवसीष्टेति।मुकुन्दस्येति।आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितंआसनमित्यर्थः।यायतेऽस्मिन्निति यातेर्मार्गः।भुज्यतेस्मिन्नितिभुक्तम्।भाजनम्।अधिकरणवाचि
नश्चेतित्रिष्वपिकर्तरिषष्ठी।स्विष्णःइद्धदृति।आदिनश्चास्वीदितदृतिनेट्।इष्टदृति।तीषसहेतिवेट्।कृत्वाद्यस्यविभाषेतिनेट्।सुयजोर्ङ्वनिपौ।दृहसुसुगतोषप्रसवै
श्चूर्यवोरितिनिरनुबन्धकयोर्ग्रहणंप्राप्तमनभिधानादुभयपदिनासाहचर्याद्दानभवतीत्याह।सुनोतेरिति।ङकारःसुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थःयकारःस्वरार्थस्तुग
र्थश्च।कृन्दसिलिटितिसूत्रस्यार्थमाह।भूतसामान्येदृति।नचकृन्दसिलुङ्लङ्लिटदृत्यनेनैवगतार्थता।धातुसंबन्धदृत्यधिकारेसविधिः।इदन्तुधातुसंब
न्धंविनाप्यभवतीतिविशेषात्।त्रिमुनिमतमितिसूत्रकृताकृन्दसीतिप्रक्रान्तत्वादुत्तरसूत्रेभाषाग्रहणाच्च ॥७७ इदंत्विति।नचानेनसिद्धेतत्रतिङ्ग्रहणंव्यर्थं रामः
लुङ्लङ्व्यावर्त्यापत्तेःअनुबन्धातिरिक्तकृत्तौपदेशिकासरूपत्वस्यैववासरूपसूत्रेग्रहणेनतस्येहाप्रवृत्तेरनएवलिटालुङ्बाध्यतेइतिदिक् ॥ ३५१

सिद्धान्तितत्वादिति।आरिवानित्यादौगुणसुऋच्छत्वतामित्यत्रऋकारप्लेषेणऋधातोःपुनर्विधानाद्वोद्ध्यः।हरदत्तेत्यादिअत्रारुविबीजन्तुविभाषापूर्वाह्णेतिसूत्रेभा
ष्येपपुषआगतंपपिवद्रूप्यमितिलौकिकविग्रहेकसुप्रयोगात्लोकेपिकसुःउक्तभाष्यप्रामाण्यात्संयोगान्तेभ्यस्कन्दस्येवकसुःकानच्तुकन्दस्येवउत्तरसूत्रन्तेभ्योन्य
त्रकचिदेवेत्यर्थज्ञापनार्थमितिगतानुगतिकतयेतिगतमनुलक्षीकृत्यगतिर्यस्यतत्वेनेत्यर्थः।द्विर्भावादिति।आदिनेड्भावदीर्घत्वानि।अयंहरदत्तिग्रन्थोपिकसोर्लो
भाष्यवार्त्तिकयोरपिकसुकानचोस्कन्दस्वभयथेतिवचनात्सार्वधातुकत्वेनसार्वधातुकमपिदितिङित्वादेवआजिवान्दृश्यादौनलोपादीनाङ्कि
त्कार्याणामन्यथासिद्धिमाशङ्क्यनितीर्वान्निस्तिराणइत्यादौऋच्छत्वतामितिप्राप्तस्यगुणस्यबाधनार्थङित्करणमितिसिद्धान्तितत्वात्।अतए
वकित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपिकसुकानचौस्तइतिकेषाञ्चिदुक्तेस्तानादर्त्तव्येनिहरदत्तमाधवादिग्रन्थेस्पष्टमितिभावः।कवयस्त्विति।गतानु
गतिकयेतिभावः।अत्रप्राचादाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिसूत्रमुपन्यस्तम्।तच्चयद्यपिकन्दसिभाषायाञ्चाविशेषेणवर्त्ततइतिवृत्त्यादौस्थितंत
थापीहोपेक्षितम्।कन्दस्येवप्राचुर्येणदाश्वानित्यादिप्रयोगाणांमुपलम्भात्।उक्तसूत्रस्यहिंसाभावादिनिपातनमात्रोपक्षीणत्वात्कुसोश्च
कान्दसतायानिर्णीतत्वात्।अनेनैवकसोरपिविधानेगौरवात्।यदाहुः।अल्पार्थविधिस्तुष्टोनानेकार्थविधिसमइति।अतएवहितत्सूत्रंमना
वश्यकम्।तथाचपदकाराःसाह्वानविश्वादिमन्त्रेसाह्वानितिह्रस्वश्चिच्छिदुरितिदिक्।उपेपिवाननाश्वान्दंडिस्तिविलादिलक्षणएवेट्ने
ड्वशिकृतीतिप्रतिषिद्धः क्वादिनियमात्प्राप्तःवस्वेकाजाद्घसामितिसूत्रेणकृतद्विवचनोणकाचामादन्तानद्ध्वसोरिट्स्यान्नान्येषामितिनियच्छाप्रतिषिद्धः।
किंप्रत्तौसाधकइतिबोद्धव्यम्।दिगितिदिगर्थमुपदविभागस्यापिलौकिकत्वात्तत्रदीर्घस्योचित्येपिनदभावायश्नोदात्तेत्यस्यावश्यकत्वेनतेनैवसर्वसिद्धाविदंव्यर्थमिति।
वस्तुतोनलक्षणेमपदकाराअनुवर्त्यइतिन्यायेननथापदपाठेभ्रान्त्येवेतिबोद्धव्यम्।नेड्वशीतिइदमेकाचउपदेशेदन्तस्यापुपलक्षणम् ॥

इतिपक्षेइति।अग्नारुचिवीजन्तुईयतुरित्यादौयणादेशसावकाशःअचःपरस्मिन्नितिपूर्वस्येवविधौनपूर्वपरविधौ।एवञ्चसवर्णदीर्घकृतेकादिनियमादिटिकृतदीर्घस्यापेक्षणात्
शीनिपातनादितिवोद्यमातेनेति।अकृतव्यूहपरिभाषयेतिभावः।वस्तुतस्त्वपिनक्षतिरितिनिरूपितमाख्यानमेवेति।अतएवैकादिष्टस्यैकभवतीतिभाष्येदीर्घोच्चारणम
सम्भवतीवोद्यमसामानाधिकरण्यमिति।अप्रथमान्तेनेत्यादिः।आदेशयोरितितिङ्रूपादेशोपस्थाप्यकर्तृकर्मणोरप्रथमान्तसामानाधिकरण्याभावादाहशानशानचोरितिन
नित्यत्वाद्विलेकृतेःनेकाच्त्वात्तत्सवर्णदीर्घेणैकाच्त्वंदीर्घदर्णःकितीतिदीर्घेकृतेनत्तामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभावद्वितीयाश्रयणात्तस्यवेट्दृढप्रतिषेधसूत्रेणनापूर्वो
विधीयतेतेनसंप्रसारणविषयेनभवति।अतएवोदाहरतिउपेयुषइति।अविवक्षितमितिव्याख्यानमेवात्रशरणम।वचेःकर्तरीतितनुभावकर्मणोः।एतच्चनि
पातनाल्लभ्यमलटःशतृशानचौसामानाधिकरण्येसतीति।यद्यपिकेवलस्यलटःप्रयोगाभावात्तथासामानाधिकरण्यदुर्लभमतथापिआदेशयोःशतृशानचोस्तद्
ष्टस्यानिन्यपितत्कल्प्यते।पचन्तमिति।विक्लित्त्यनुकूलवर्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः।पचतीतिविग्रहप्रदर्शनन्तुदृष्टसाम्येनातिप्रसङ्गवारणमात्रतात्पर्यकम्
नानिनामानीतिसिद्धान्तात्।आनेमुक्अतोयेयदितिसूत्रादनुवृत्तंपञ्चम्यन्तमपिअतइतिपदेषष्ठ्याविपरिणम्यते।आनदितिसप्तमीबलात्।नचविपरीतशङ्कयं
म्यम्।पूर्वसूत्रेचरितार्थत्वात्।सप्तम्याश्चार्थेचरितार्थत्वात्।तदेतदाह।अङ्गस्यातदितिं।यत्तुप्राचाअदन्ताङ्गस्येतिव्याख्यातन्तन्न।पचमानइत्यादावदुपदेशालसार्व
धातुकमनुदात्तेनेतिशानचःस्वरस्यासिद्धिप्रसङ्गात्।तत्सङ्गेहिअङ्गभक्तोमुक्तसचनदेतनव्यवदद्यात्।तदवयवमकारन्तव्यवदद्यादेवस्यष्टश्चैतदाकरोखडितिव्य
यपिप्रथमान्तेपक्षेतंतथापिषष्ठ्याविपरिणम्यतइतिभावः।पुनरितिएवंहिपुनर्विधिःसम्पद्यते।सचप्रथमेनाप्राप्तेपिक्वचित्प्रवृत्त्यर्थइतिभावः ॥७ तस्यानिलकारेऽकृत्यर्थप्र
तिप्रधानभूतकृत्याद्यभिधायकत्वमेवकल्प्यते।एवञ्चकल्पितसामानाधिकरण्यानुवादेनशत्रादिविधिरितिभावः।इतिसिद्धान्तादिति।वस्तुतोनियहेकृत्यनुसार्यैवविशेष्यविशेषणभा
भावःक्रियाप्रधानमितितुलोकेर्थबोधायप्रयुज्यमानाख्यातविषयमेवेतिनिरूपितमाख्यवदद्यादेवेति।स्वरोद्देश्यकविधेरभावान्नहलस्वरप्राप्तेरभावाच्चनव्यञ्जनस्याविद्यमानवत्वम्।
एवंहिपुनरितिदंदंस्यनुसारिभाष्येतुतद्भावेप्रत्ययान्तरत्वमेवस्यादेवञ्चकर्मणिशानङ्नस्यान्अतोलटःशतृशानचाविनियोगविभागानामसमर्थःसाध्यइत्युक्तम ॥

अनुबन्धग्रहणेति।एकानुबन्धकेत्यस्याप्युपलक्षणम्।नत्विति।लटइतिनिवृत्तेरितिभावः।वासरूपन्यायेनेति।ननुभिन्नार्थत्वादनयोर्नतिङपदत्वन्तिङि हिसंख्यायुष्मदस्मदर्थोपि
भासतेनकृतीतिकथम्।युष्मदादयर्थस्यसमभिव्याहृतपदेनसंख्यायास्तदुत्तरसुपाप्रतीत्याविशेषादितिभावः।लादेशेषिति।प्रत्ययविषयत्वात्तस्यादेशेऽप्रवृत्तेरितिभावः।अनु
प्रथमेति।उपलक्षणमित्म्।अप्रथमान्तेनसामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः।तेनकुर्वतोऽपत्यङ्कौर्वतः।कुर्वतोभक्तिःकुर्वद्भक्तिः।कुर्वाणभक्तिरित्यपि।प्रत्ययोत्तरपदयोरपि
सिद्ध्यतिविदेः शतुर्वसुः।स्यानिवत्त्वादेवसिद्धेवसोरुगिकरणंवसोःसंप्रसारणमित्यत्रकसोरपिसामान्यग्रहणार्थम्।अनुबन्धग्रहणपरिभाषापतितत्वामर्थ्यादेवन
प्रवर्त्ततेपूर्वेषजोःण्वुलाद्विद्वत्वतन्त्रोयत्नतुशत्रादिवल्लादेशस्तथाहिसतिवेतिवाक्यंस्यात्।पचतेयजतेइतितिङोपिपदत्वात्सुः।नचवासरूपन्यायेननिर्वाहः।लादेशे
नतद्भावस्याकारेस्थितत्वात्।किंचलादेशत्वभावकर्मणोरपिस्यात्।कर्तर्येवचेष्यते।एवञ्चानशःवस्यमाणशतृश्चस्यात्तन्त्रंवोद्यमायत्नुशाननोलादेशत्वेलसार्वधातु
कानुदात्तत्वंस्यादितिवदन्तितच्चिन्त्यम्।नित्त्वरस्यजागरूकत्वात्।अनुदात्तङेरुदात्तपक्षेश्चेत्यास्तान्तावत्।कर्मणा लादेशत्वाभावेसोर्मपदमानस्यादौकर्मणिषष्ठी
स्यादितिचेत्मैवम्।नलोकेतिसूत्रेतन्निषेधप्रत्याहारनिर्देशस्यत्वयुक्तत्वात्।तार्क्षेत्यत्रानशोलादेशत्वाभावेनअनात्मनेपदत्वात्परस्मैपदिभ्योपिविधानमितिध्वनयन्नु
दाहरतिशत्रुंनिघ्नानइति।सुञोयत्नसंयोगेसुनोतेःशतृप्रत्ययःस्यात्।यत्नेनसंयुज्यमानेवृत्तिश्चेत्।नन्विहसुञोपत्तेरित्येवास्तुयत्नविशेषंकश्चेत्सुनोत्यर्थइतिव्याख्यास्यु
रंसुनोतीत्यादेर्व्यावर्त्तयितुंशक्यत्वात्।अत्राहुःसंयोगग्रहणंप्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थम्।तेनयजमानादन्यत्रनभवतीतिस्वज्ञाप्रधानेकर्तरिलटःशतृशानचावेवनेनापि
नभवतिसंयोगग्रहणसामर्थ्यादितिहरदत्तः।यःसुन्वन्तमवतीत्यादिनामेकवचनान्तानामधिकारिपरत्वेनिर्बाधनम्।बहुवचनान्तानान्तुस्थलविशेषएवसंभवतीति
दर्शयितुमुदाहरतिसर्वेसुन्वन्तइति।नद्याचष्टेसर्वइत्यादिना।अर्हःप्रशंसायाङिम्।अर्हतिवोरोधम्।आकोशादिनाक्रियाणांविशेषणंसमर्थयितुनिर्दिष्टैस्त्रिभिःत
च्छब्दैःप्रकृतिभूतधात्वर्थोनिर्दिश्यते ॥७॥बन्धग्रहणपरिभाषेतिएकानुबन्धकपरिभाषेत्यर्थः।स्वातन्त्र्यमितिलटइत्यस्यनिवृत्तेरितिभावः।यत्नेनसंप्रयुज्यमानेइतिकर्तरि शे।

दन्येवेति। इथक्याठेनेत्यर्थः। प्रत्ययमाहुरिति। अत्रारुषिबीजन्तूरान्तपाठस्यबहुसंमतत्वाभावः। साहचर्याच्चेति। घिनुणकर्मकाणामितिभाष्योक्तेः। सकर्मकाच्चेत्यपिबोध्यम्। इतिविशेषइति। नचतच्छीलादिषुतच्चाधकःवासरूपन्यायेनसिद्धेरितिभावः। ण्यन्तस्यचेतिपूर्वसूत्रस्थप्रत्ययग्रान्नसाहचर्यान्नतुदेवेवेरितिभावः। नसिध्येदितिनचनअति अलङ्कृञ्जरुजदृतिकरोतेर्ग्रहणंत्रसिद्ध्यैनहिंसार्थस्यदृहपच्यादयस्त्रयउत्पूर्वाःपठ्यन्ते। तत्रोदःपचयतमदृत्येववक्तव्येपृथक्मुत्पूर्वस्यपाठउपसर्गान्तरेणिवृत्यर्थः। तेन समुत्पतिष्णुरितिनभवतीत्याहुः। दृहपचेरनन्तरंपतिस्तान्तःपठ्यतेतुणाचभृतिः। उत्पतिष्णुसहिष्णूचचेरतुःखरदूषणाविति। तत्रलिङ्गसोपि। सस्रजुरश्वसुषुणानामेनानांसुत्पतिस्रवदृति। केचित्तुतत्स्यानेदानंपठित्वापदगतावित्यस्मात्प्रत्ययमाहुः। पारपिष्णवदृति। अयामन्नाल्वाय्येत्न्यःनेतदितिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यर्थेनगकारेति। नन्वेवङ्कारच र्त्वस्यासिद्धतयाहशिचेत्यत्वम्। सौत्रोयंनिर्देशः। तथाचवार्त्तिकम्। ग्रश्नोगिलिन्नस्यदीर्घत्वं कृङिनोरीत्वेशुनान्। गुणाभावस्त्रिषुस्मार्यः श्नुक्रोःनिरनुबन्धगोरितोनिति। त्र सिःत्रसुरितिनेड्वशीतिनेट्। शमित्यशभ्यः। इतिशब्दआद्यर्थः। संष्टचापरिदेवीतिदेवदेक्नेभ्यादिः। ण्यन्तस्यदीव्यतेस्तुनिष्ठानत्वंणम्। लाक्षणिकत्वात्। अण्यन्तैःसाहचर्याच्च। वौकषःकष हिंसार्थः। लसश्लेषणक्रीडनयोः। कत्यश्लाघायाम्। स्तुभुविश्वासे। अथेचलषः। लषकान्तौ। प्रमाथीति। मन्थेविलोडनेनिन्दाहिंसादहसूत्रेविनाशेति। विपूर्वस्यनशेर्ण्यन्तस्यभाविना णिलोपेननिर्देशः। उकारस्त्वागन्तुकः। केचित्तुविनाशीतिण्यन्तमेवपठन्ति। परिवादीतुवदेर्ण्यन्तपाठेनिर्विवादएव। असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः। निन्दादीनामसूयान्तानांसमा हारद्वन्द्वेसौवर्षुल्लम्। स्यादेतत्। असूयतेरेवबहुजविधेयोनेतरेभ्यः। निन्दादीनाण्वुलैवसिद्धेः। नहितत्रलित्वरजित्वरयोर्विशेषोस्ति। उभयथाप्याद्युदात्तत्वात्। असूयतेस्तुण्वुलि प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तंस्तुजितुआदिरुदात्तइतिविशेषः। तत्राह। ण्वुलितिनञ्जादयोनेति। नकेवलंण्वुल्विषयमेवज्ञापकङ्किंतुप्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः। देविकृशोः। दीव्यतेर्हेतुमण्य न्तस्यस्रिवकूजनर्हेत्वस्यचुरादिण्यन्तस्यचग्रहणम्। शब्दनइति। शब्दशब्देनचुरादिः। अनुदात्तेतश्चहलादेः। आदिग्रहणाभावेहलन्तादित्यर्थःस्यात्। ततश्चजुगुप्सनस्यादिनसिद्धेत्। अस्तिचेहानुदात्तेत्त्वम्। गुपादिष्वयवेषुअचरितार्थस्यानुबन्धस्यसमुदायविशेषकत्वात्। जुचङ्क्रम्यक्रमिद्रमीयङन्तो॥ ७ तिष्णुरित्यादित्वरत्वाट्ठः। प्राप्नोतीतिवाच्यंस्थादिभ्योयुजभावस्य

पश्चाभ्युतभाष्यमिति।भवतिहिरेणयुचःसमावेशइतिहिभाष्येउक्तम्।त्रयाणामेवेति।त्रयाणामपीत्यर्थः।व्यास्मानादितिरूढिप्रकारास्ताक्षीलिकादयेतिसूत्रेभाष्योक्तेरितिभावः ॥
परस्परमिति।निन्दादिसूत्रेहितच्छीलादिषुवासरूपविधिनातृजादयोनेतिज्ञापितमिहतुताच्छीलिकेषुपरस्परंवासरूपविधिर्नेतिविवेकइतिभावः।नयः।अयमयतय
नयगतावितिपठितस्यनयतेर्नायंनिर्देशः।अनुदात्तेत्वादेवयुचःसिद्धत्वात्।किंतुनेतिषष्ठ्यन्तमितिमत्वाह।यकारान्तादिति।क्रूयिता।स्म्यापितेति।क्रूयीशब्दे।
स्म्यापीविधूनने।सुद्रीपदीप्सस्व।ताच्छीलिकेषिति।परस्परमितिभावः।प्रायिकमिति।नकेवलंयथाश्रुतंभाष्यमवलंब्ययुञ्योरेवसमावेशइतिमन्तव्यम्।
किंतुप्रायिकत्वंभाष्यतात्पर्यम्।तेनगमेर्लषपतपदेतिलुकज्विषयेतन्नापि।गन्तागामुकः।वोकषलसेतिविनुण्विषयेभुजपिविकत्थीविकत्थनइत्या
दिसिद्धयतीतिभावः।जल्पभिक्षकुट्टृच्छेदनेलुण्ठस्तेयेचोरादिकौ।जिदृक्षि।जिजयेजिअभिभवेदृङ्दरे।क्षिक्षये।क्षिनिवासगत्योः।श्रिञ्सेवायांविपूर्वः।
अथभयसञ्चलनघोर्नञ्पूर्वैःनिपातनान्नञोधातुनासमासेनलोपेततःप्रभृतयः।प्रसवीति।षूप्रेरणेऽस्मादिनिः।सूनिसूयस्योसुसानुबन्धत्वान्नेहग्रहण
म्।जिदृक्षीत्यत्रेवप्रजुंपठित्वापूर्वसूत्रंत्यक्तमुचितम्।एवंहिदृशग्रहणविभक्तिश्लकारोमाल्विनिसुवचनेषु।स्रेहिगृहौ।तत्पूर्वइति।तच्छब्दस्यसमासोपिनिषा
तनादितिबोद्यम्।दाधेट्।डुदाञ्दोदेङ्घेयाणामेवग्रहणमित्याहुः।भञ्जभास।भञ्जेःकर्मकर्तर्येवअभिधानस्वभावादित्याहुः।विदिभिदि।वि
देर्ज्ञानार्थस्यैवग्रहणम्।नलाभाद्यर्थस्यव्यास्मानात्।छिदुरमिति।कर्मकर्तरीतिवृत्तिः।नेतिदाष्टेदृष्टमतथाचसाधुः।मुख्येकर्तरिप्रायुङ्।प्रियंतमंपवयु
ग्रेरुन्मत्तरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाइति।जागुरूकः।जागृनिपञ्चम्यन्तेनद्याचष्टेजागर्तेरिति।जागरूकइतिसिद्धरूपमेवनतुनिपातितंउत्तरत्र
ऊकस्यानुवृत्तिप्रसङ्गात्।यजजपाजञ्जपूकइति।जपजभदहदशभञ्जपशाञ्चेतिनुक्।वावदूकशब्दस्तुउलूकादयश्चेत्यत्रवक्ष्यते।माधवस्त्विहैवेदं
गणेवावदूकेतिपाठादेवयङन्ताद्वदेरूकप्रत्ययइति।सनाशंसभिक्षउः।सनिनिप्रत्ययग्रहणान्नदन्तग्रहणम्।षणुदाने।षणसंभक्तावितिधात्वोस्तुनेहग्रहणम् ॥

नित्यापत्यप्रत्ययोरिति न्यायलब्धेर्थेलिङ्ग्रहणमाह। गर्गादिभ्यो यञिति। आङः शासु इच्छायामित्यस्य ग्रहणं नेति। आङ्ग्रहणं किमर्थं न भवतीत्यर्थः। स्वरूपबाधेऽपि प्रत्ययलक्षणेन कार्यं भवतीति। अनर्थकं किं नो विधानं ऋितार्थमिति भावः। नच लिङ्वदतिदेशादुत्तरकर्मणोरप्येतौ स्यातां। उत्पन्नयोः कार्यातिदेशात्। उक्तं च तत्र कर्तरि कृदिति एकवाक्यत्वात्प्रत्ययकर्मवचनं गर्ह्येषुविजिगीषुशब्दस्य पाठात्। आङः शंसुदृच्छायामित्यस्य विन्दुरिच्छुः वेत्तेरिति। ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणान्नेतरेषाम्। एवमिष्टापीच्छार्थस्यैव ग्रहणं नतु दृष्टेति। न्यायाः अनभिधानात्। निपातनादेतिभावः। क्याच्छन्दसि। कित्यः क्यदिति व्याख्यानात्कण्ड्वादियगपि गुडादेर्नेति। नञ्सुभ्यां। अस्मत्पुशब्दोदृश्यः। सुभ्यामिति। नच्छन्दस्यपुत्रस्येति निषेधात्क्वचिदेतिदीर्घत्वमकृत्वापीति दीर्घश्च नभवति। आदृ। आदिति दकारोमुखसुखार्थः। नत्वयन्नकारः। तेनान्तरङ्गत्वाभावात्। अदृश्यनेनकेनापिगृह्यतेतेननतुरिजेगुरिः। नतेगिरेतेश्चबहुलंछन्दसीलुचेरूपमिति प्राप्तः। वस्तुतस्तु आदित्यादिप्रकृतिविशेषग्रहणमुदाहरणप्रदर्शनमात्रं। नोलिट्चेत्येतावन्मात्रन्तुविवक्षितम्। तथाचवार्तिकं। किंकित्यादुत्सर्गेकृन्नसिद्ध्यतीत्यादिभ्योदर्शनादिति। उदाहृतञ्चभाष्येसेदिर्नेमिरित्यादिएवंस्थितेआदितिपदकरणेपिनसतिरितिध्वनयन्नाह। आदन्तादृदन्तादिति। बभ्रिवेत्यत्रमिति। नञ्तिषष्ठीनिषेधाद्द्वितीया। किंकिनोःस्थानेतिवादमस्तुनलिङ्वदित्यतिदेशेनसरूपाबाधेनैवकार्यातिदेशात्। छान्दसत्वेहयोपन्यसनंभाषायामित्यादिवार्तिकविशेषविवेचनार्थमुदाहृतवार्तिकेगमिर्यद्यपिनदृश्यतेतथापिधातुरयंक्वचिद्दृश्यतेचेत्यादिनाद्रुपन्यस्तः। नागभावश्चेति। नाम्नजिस्यादिनाप्राप्तस्यनागागमस्याभावदर्थः। श्रयतिहरिंश्रीरितिप्राचांतुश्रयन्त्येनामितिकर्मणिक्विबुदाहृतः। तत्रकर्तरिकृदितिसूत्रनिरोधःस्पष्टएवबाहुलकन्तुअगतिकगतिः। एतेनश्रीयतेहरिंश्रीरितिकर्मणिडाविग्रहोनतुश्रयतीतिकर्त्रर्थेकर्मणिक्विपोविधानादितिप्राचोग्रन्थव्याख्यानाक्षराणांमुक्तिरपिप्रत्युक्ता। अतएवजुहूरित्यस्यजुहोत्यनयेतिप्राचा विग्रहोप्युपपन्नः। नचाचजुहूरित्यत्रहरदेनेनोक्तङ्करणस्यात्रकर्त्तृत्वविवक्षेति। एतेनधीरिणिव्याख्यातम्॥ ॐ मानइत्यधिकारेणभूतकालोपिनातिदिश्यतइतिदिक्। बाहुलकन्विति। ताभ्यामन्यत्रोणादयइ

अर्वाचीनास्त्विति। अत्रारुचिबीजनुलोकेरणमसाधुत्वमेव। वाडुलकालनरूढनौ
नामभवनहनि॥ शाकविशेषवृक्षेति। अरुर्दुष्टव्रणे॥ गलनिकाघटिकाघटेलौ॥ मयेटर्व्योकारेसकिद्रेभाषायांभरोसाख्येचनरन्तिनरकमिति। तरतिजलमत्रेति॥ चरु
अतएवजटोआयुरस्येतिविग्रहेण ग्रहस्वाजटायुषमितिप्रयोगः। कथमर्हिमावधिष्टजटायुमामिभिधृतटींविद्यस्यैरभजतजटायोःप्रथमजनेः। स्वरव्यवर्णे
नाधिनैरवतिचेत। अर्वाचीनमतेनावद्रुद्रमेवावस्तुनस्तुजटायुःप्राप्नोतीतिजटायुः मृगयाखिलोकः। आयातीत्याजटायुषाजटायुश्चविद्याकुलयोनि
हिरूपकोशः। चादिति। चटुचाटुप्रियंवाक्यमिनिहटुचन्द्रः। चाटुचारुतकसंभ्रममासाङ्गमणलमगमद्रमणेषितिमाघः। चाडुर्मीरिप्रियोक्तिःस्यादितिरत्नमालाकोशः। नरि
पुंसिचकरचवटुचाटूनप्रौढोषिदस्येतिमाघः। दृहस्तेरहिमपिपचिलाराडृत्येके। वाडुलनतीतितुवद्रुःसस्येति। किंशारुर्नासस्यरकविशिखेकडुपक्षिणीतिमेदि
मेदिनीरः। त्रीरश्मलःत्रदृतिनरतेःपक्षानिर्देशःकेचित्तुत्रीरिनिहिंसारुधनोरपित्रेषाद्दृद्यतिअर्थतेनार्थ्यः। शाकविशेषोघण्टीचेत्याहुः। कर्कर्म्यालुर्गलल्लिकेत्यमरः।
मृच्छीलःभरुरितिभरुःस्वर्णेहरेपुंसीतिमेदिनीभरुर्भर्नृकनकयोरितिविश्वःचन्द्रः। शशुरितिभजगरेशयुर्वा सेपुंस्यौदित्यमरः। तरुरितिवुरन्तिनरकमनेनरोषकोः। चरुहे
मेदिःअनवस्तविचानरेरुअरुरुओदनइतिशब्दरत्नावलिकाः। स्थिरचर्वधिकरणेयेवंगवादिभ्योयदितिसूत्रेकैवटस्थालीपाचीचरुशब्दस्तात्स्थादोहनेभाक्रतिविश्वप्रकाशे
तुमन्मण्डिश्रेत्यादितिनानार्थतोक्ता। अथपुमान्चरुर्हव्यसाधनभाण्डयोरितिमेदिनीचहव्यपाकेचरुःपुमानित्यमरग्रन्थेकर्मार्थघञन्तेनकर्मधारयमधिकरणार्थघञन्तेषष्टी
तत्पुरुषआश्रित्यधात्वाचष्टाणाःस्वाम्यादयोपिनानार्थतामनुकूलाः। तद्वःकायेलचिस्त्रीस्यान्त्रिषत्येविरहेकृशेधनुःपुमान्प्रियालद्रौसशिभेदेशुरासनेहतिनानिमेदिनी
विश्वप्रकाशमुद्दहरतिधनुषाचेत्यादि। स्यात्तनुस्तनुषाद्रुमित्यतःसार्धमित्यनुषज्यतेशुद्धवंशजनितोपिगुणस्थस्थानतामनुभवन्नपिशक्तः। स्त्रिग्धेनमृजुनागुणेपहंसाम
कमितिमाघश्लोकशेषः। धनुर्वंशविषद्रोपिनिर्गुणःकिंकरिष्यतीतिधन्वनिरः। केचित्तुदृहस्तेधनिनपठन्तिनेनमतेसकारान्तधनुःशब्दमेवाश्रित्योक्तग्रन्थानिर्वाहाः। नस्यापिपुं रामः
स्यात्॥ भाण्डेचेति। भाण्डंन्नरुस्यात्नेवाकर्मार्थघञन्तेनकर्मधारयमधिकरणघञन्तेनषष्ठीतत्पुरुषश्रेतिपाठेप्रियालद्रौ। भाषयाचिरौंजीत्यारख्ये। इतिरामो मेघपाः ॥ २५५

उदारेवक्रमिनेचेत्यर्थः।पुष्पभित्पुष्पविशेषः गोदारणेहलेतृणराजः स्त्रियां।कुलपाथेयमस्त्रेरेतिमेदिनी।सरलाविरलायन्तेघनायन्तेकलिद्रुमाः।नशमीनचपुन्नागाअस्मिन्संसारकाननेइत्यभियुक्तप्रयोगः।कमेरिनि।वाहुलकादित्यत्रानुषज्यते।कंबलोनागराजेस्यात्साम्राज्यावारयोरपि।कमावपुत्तरासङ्गेसलिलेतनपुंसकमितिमेदिनीमुसलस्यादयोग्रेचपुंवत्पुंसकयोः स्त्रियाम्।तालमूल्यामास्वपर्णीगृहगोधिकयोरपीतिमेदिन्याम्।मूर्द्धन्यमध्योप्ययमितिवर्णदेशनामसुसलण्डमदृतिधातोर्दन्त्यान्तेषुमूर्द्धन्यादेपुचवोपदेवात्रेयादिभिःपठितत्वात्।उज्वलदनादयस्तुतालत्रमध्यमध्याहुः।अतएवमुसलोमुशलोपिचेति।विश्वकोशेमुशलोपिचेतिपाठान्तरम्।लङ्गेरिति।वाहुलकादित्येवभ्रवमग्रेपि।लाङ्गलन्नःसहलेयोः पुष्पभिद्रुहद्रारुणोः।लाङ्गलीगृहपिप्पल्यामितिहेमचन्द्रेणलाङ्गलीतोयपिप्पल्यां स्त्रीवन्तुकुसुमान्तेगोदारणेतृणराजगृहेद्रारुविशेषयोरितिमेदिनी।कुड्मलोमुकुलेपुंसिनद्वयोर्नरकान्तरे।कोमलेमृदुलेजलेइतिचावाहुलकाद्यत्रापितथाकुसम्नेषणेदन्त्यान्तोनिर्विधादृः।वोपदेवमतेतालव्यान्तोपिगुणःकोमलःकोशलोवादेवविशेषः।दृढेकोमलेतिसूत्रेतुदन्त्यपाठएवसाम्प्रदायिकः।संबसंबन्धेशंवच।सम्दलंशंबलम्।शंवलोस्त्रीसंबलवत्कुलपाथेयमस्त्रेरेतिमेदिनी।कदिआह्वाने।नलोपः।गौरादित्वात्ङीष्।मदान्दोलितकर्पूरकदलीदलसञ्चयाविश्रामायश्रमापनोदायहुयन्तमिवाध्वगमितिकाशीखण्डम्।अजादेरकृतिगणत्वाट्टावपिकदलाकदलीएव्यांकदलीकदलीपुमःरंभावृक्षेयककदलीवनाकाममृगभेदयोःकदलादिविकायोज्रेतिमेदिनीपिजिहिंसायाम्।न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वमपिङ्गलोनागभिदुरेचण्डांशुपार्श्वकेनिधिभेदेकषायेपीपुंस्यिलाकपिलेन्यवत्स्त्रियांवेशविशेषेचकरिण्याङ्गमुदस्येवेतिमेदिनीकुशदृतिसौम्येधातुःकुशलःशिखिनेत्रिषुमेघेचसुकृतेचापिपर्म्याप्तेचनपुंसकमितिमेदिनीकमुकान्तौकमलेसलिलेतान्त्रेजलजेलोम्निभेषजेमृगभेदेतुकमलःकमलाश्रीवरस्त्रियोरितिविश्वमेदिन्योमडिभूषायाम्।मण्डलंपरिधौकोठेदेशेदशराजके।क्लीवेषनिवहेविंवेत्रिषुपुंसितुकुकुरेदृतिमेदिनी।कोठोमण्डलमित्यमरः। रामः
निवोस्त्रीमण्डलेद्वयोरितिकुडिदाहेपटगतौ।कोढेदन्योकुण्डलङ्गर्णभूषणंपाशेपिबलयेपिच ॥ ॐ धाडिदस्युच्यते। पाशश्चोरणंबधसाधनंसूत्रमयंम् ॥ २५९

परिच्छदः। शिबिकाप्रावरणे। प्रस्तरान्नरेऽपि॥ पाषाणविशेषइत्यर्थः। वृद्धदारकोविधारेतिप्रसिद्धः। पांसुला॥ व्यभिचारिणी। हस्तिसंबाहेहस्तिकचचम् ॥ ॥ ॥ ॥
अथपरलम्पिटकेचपरिच्छदे। कुट्टिदेग्रोगतिलकेक्लीबंवरेऽपिनर्तना। कुलस्खलितशीलयोरितिमेदिनी। मृजेटि लोपश्चमलोस्त्रीपापविट्कृपणेत्वभिधेयवत्कुत्सितमेदिनी॥
वृषेः। चपलः। पारेवतीनेचिः केप्रस्तरन्नुरोचपलाकमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषुच। नपुंसकेतुशीघ्रेस्याद्वाच्यवत्तरलेचलेदितिमेदिनी। शकिशम्योः। शकलंखण्डेरोहितादौ
नान्त्वचिचतेदोगाच्छकलीमत्स्यः। मत्स्यान् शकलानितिभाष्यम्। शकलंचविखण्डेस्यात्। गवस्तुनिवल्कलेदितिमेदिनी। शमलंशकृदेनसोरितिनानार्थरत्नमालाकोशौ गु
रा। कुगलेनीलवस्त्रेनाच्छागलेस्त्रीवृद्धदारकेदितिमेदिनी। कुगलच्छागेच्छगलीवृद्धदारकभेषजेइतिहेमचन्द्रः। जमन्ताद्वः। जमितिप्रत्याहारेत्रिभ्यएवकृणमादिति
रमिकारोक्तिस्तुअष्टाध्यायीस्थयात्रविषया। दण्डइति। वाहुलकात्तुदृतिनेत्यज्ञा। दण्डोस्त्रीलगुडेपिस्यादित्यमरः। दण्डोसैन्यार्कपार्श्वगाविति विश्वप्रकाशशेषः। एण्डामूषिक
पर्ण्यांत्रविधवायांत्रयोनितिखण्डोस्त्रीशकलेनेसुविकारमणिभेदयोः। मण्डः पञ्चाङ्गुलेशाकभेदेक्लीबन्तुमस्तुनि। चण्डातुपांसुलायांस्त्रीत्रिषुतद्वत्यादिवर्जिते। अण्डंभुक्तेच
पेश्यांस्यात्षण्डंपद्मादिसङ्घातेनस्त्रीस्यादुपनेपुमान्। गण्डः स्यात्तुसिखड्गिनि। ग्रहभेगप्रभेदेचवीर्य्यङ्गे पिटकेपिच। विङ्वीरकपोलेषहयभूषणबुद्बुदे। चण्डोलातिनिघृणि
वृक्षेयमकिङ्करदैत्ययोः। चण्डिकात्वायनीदेव्यांहिरण्यांकोपनयोषितोः। चण्डाधनहरीशङ्खपुष्पास्त्रिषुतिकोपने। तीव्रेपि। पण्डःषण्ढेपिपिस्त्रीस्यादितिमेदिनी। फणगतौ।
फण्डः। प्रज्ञादित्वादणफाण्डसुन्दरम्। कादिभ्यःकिन्कुण्डमिति। कुणशब्दोपकरणयोः। किंवानगुणःकुण्डमग्न्यालयेमानभेदेदेवजलाशये। कुण्डीकमण्डलौजाणत्यपत्नीतिसुते
पुमान्। पिठरेतननाहतिमेदिनी। काण्डमिति। कमुकाचौ। अनुनासिकस्यकीतिदीर्घः। काण्डोस्त्रीदण्डवारणार्ववर्गावसरचारिषित्यमरः। अर्वाकुत्सितः। अनर्वाकाण्डस्तम्बेतरुस्क
न्धेवाणेवरत्नीरयोः। कुत्सितेरसमिन्नाडीरन्ध्रेहस्तिनस्त्रियामितिमेदिनी। गुडोगोलेसुपाकयोरित्यमरः। गुडास्नुह्यांतद्वृक्षेशःशिवः। जटाधारित्वात्। गुडःस्याद्गोल
केहस्तिसन्नाहेषुविकारयोः। गुडास्नुह्यांस्त्रीकथितागुडिकायांस्त्रियोषितीतिमेदिनी। स्याच्चति। लचासिद्धेआलचभाकारश्चिन्त्यप्रयोजनः। चित्त्वरंबाधित्वापक्षेआद्युदात्तार्थं
दृत्येकोस्यालभाजनभेदेपिस्थालीस्यात्पाटलोखयोरितिमेदिनी। चात्वालोयज्ञकुण्डेस्यात्तदर्भेचेतिविश्वः। मार्जालीयःस्यात्। शृङ्गेबिडालकापशोधनेदृतिमेदिनी। पातालमिति। उ
पधावृद्धिः। पातालनागलोकेस्याद्विवरेवडवानलेइतिमेदिनी। चर्चिकोपेत्यस्यतुदृदित्वान्नुमिअनुपधत्वाभावान्नवृद्धिः।

नागरे। अभिज्ञो भूम्याटोऽभ्रमरः। बिड्रो विटः ॥

येन्तु माधवगङ्गेयपतिचण्डिभ्यामालिनिपठित्वा पातालशब्देबाहुलकाद्ढिमुक्ताआलजिनिवृद्ध्यर्थमितड्डे·वित्मठलिदित्युपन्यस्यचण्डालशब्देपिवृद्धिः स्यादितिदूषितम्। तदनिर
भस्मान्। एकेदृश्यपरितोषाद्भावनेमा। तद्दीजन्तुकुलालवरुडकुमारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यः कन्दसिदृतिचण्डात्स्वार्थेणविदधतावार्त्तिकेनतड्डाप्येषाचसहविरोधदृतिबो। ब्रह्म
मा। तमिविशिनमुकाड्डायाम्। विशप्रवेशने। विडआक्रोशे। मृणहिंसायाम्। कुलसंस्त्याने। कपिचलनेनिर्देशान्नलोपः। पलगतौ। पत्रिविस्तारे। तमालस्तिलकेखड्डे त्वपिच्छेवारुण
टुमे। विशालालिन्द्रवारुण्यामज्जायिन्यान्तुयोषिति। नृपवृक्षभिदोः पुंसिपृथुलेप्यभिधेयवत्। विडालोनेत्रपिण्डेस्यात्वृषदंशककेऽभवान्। मृणालंनलदेक्लीबपुनपुंसकंयोर्विशे। कुला
लः ककुभेकुम्भकारेस्त्रीलज्जनान्तरेकपालोस्त्रीशिरोस्थिस्यात् घटादेःशकलेत्रजे। पत्त्रालीपुत्रिकागीत्योः स्त्रियांपुंभूम्निनीवृतीतिमेदिनी। बाहुलकात्स्थतेरर्पशाला। शलचलनेऽ
स्मात्घञिकायांशालानिशानामितिनिपातनात्स्त्रीत्वंतिन्यासकारः। वोपदेवस्तुशालदृ·कत्यनेदृतिपपाठ। शालातु स्कन्धशाखायाड्डे हेगेहैकदेशयोः। नासुखेदृतिमेदिनी। पतेर्वा
कुलकादर्थान्तरेपि। पतड्डः शलभेशालिप्रभेदेपांसिसूर्ययोः। क्लीबंसूतेदृतिमेदिनी। सूतेपारेदृत्यर्थः। तरड्ड·स्तुरगादीनामुत्कालेवस्त्वभड्ड·योरितिविश्वः। विडड्डदृति। विड्क्राक्रोशेवि
डड्डः कृमिसड्घेविडड्डौनागरेऽन्यवृत्तदृतिविश्वः। विडड्ड·स्त्रि ष्वविशेस्यात्कृमिघ्नेपुंनपुंसकमितिमेदिनी। मृदड्ड·दृति। मृदेक्षोदे। मृदड्डः पटहेपीवरेऽपिचमेदिनी। कुरड्ड·इति। कु
त्सितेपि। बाहुलकात्कुत्सितंकुरशब्देदृतिवास्तु। सारड्डः पुंसिहरिणेचातके चमतड्ड·जे। शबलेत्रिषिनिमेदिनी। बाहुलकात्तनने। अथनासड्डः पिप्पलीरसोयमसप्राणिनिकेटेना गरड्डुमेपि
चेतिमेदिनी। गन्गम्यदृ। बाहुलकाद्मेरपि। अड्ड·ड्डात्रउपायेचप्रतीकेचाप्रधानके। अड्डोदेशविशेषस्यादड्ड·संबोधनेन्ययमितिविश्वः। अगड्डात्रेप्रतीकोपाययोः पुंभूम्निनीवृति।
क्लीबेकलेवरेप्रधानेत्रिषड्ड·वतिचान्तिकदृतिमेदिनी। काप्। कायनेकिद्यतेकागः। पूयतेमुखंयज्ञार्थमनेनपूगस्तुक्रमुकेवृन्देदृतिमेदिनी। खड्डभेदेन। खड्डो गड कशड्डे स्यान्नि स्त्रिंशेन
गण्डकेपिचेतिशब्दरत्नड्डि·णी। खड्डोगण्डकशड्डासिबुद्धभेदेषुगण्डकेदृतिमेदिनी। भृजः। किदृहणंस्पष्टार्थम्। अनुवृत्त्यैवलाभात्। भृड्डोधूम्याद्रिभृङ्गयोः। मधुव्रतेभृड्ड·राजेपुं
सिभृड्ड·ड्डलचिदृतिमेदिनी। रटड्ड·प्रभुत्वेशिखरेचिह्नेकीडायन्त्रके। विषाणोत्कर्षयोश्चायशड्डः स्यात्कूर्चशीर्षके। स्त्रिविषाया स्वर्णमीनभेदयोः ऋषभौषधौदृतिमेदिनी। श
ड्ड·विषाणमाख्यातंशैलाग्रेजलयन्त्रके। मीनौषधिसुवर्णानांभेदेषुड्डोप्रयुज्यते। दृतिउत्पलिनीकोशः ॥

दानान्तेऽतिशये।अवहरतीत्यर्थदृ।तेनदीव्यतीतिसञ्ज्ञायेत्यर्थः।लध्वी नग्नःपस्यापत्यमिति।यस्यकुण्डिनस्यवाचकान्नान्तकुण्डिनशब्दात्ङीषितस्याऽपत्यमित्यर्थः।कुण्डिनानुयन्त्र दुर्लभः।कुण्डि
नीपत्युक्षेनितास्त्रकौदृतिमेदिनी।समिकसः।सङ्ग सुकोः स्थिरेदृतिविश्वःनिष्प्रेमभरः।कृन्।अपूर्वस्वनिरुपपदस्यअपिशब्दात्लोपपदस्यअर्थद्वारकसंबन्धेषष्ठीप्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रिया
कारकभावाद्वारजकोधावकेशुकेदृतिविश्वः।रजकोधावकशुक्रावितिहेमचन्द्रः।कृदृ छेदनेदृक्षन्।कृत्यर्तिगोदिकः।चषकेस्त्रीसुरापात्रेमद्यमद्यप्रभेदयोरितिमेदिनी।लमकः।मणिविशेषः।
रूषेःकार्षिकः।रूषीबलःरूषकःसएवकृषकःपंसिगोलेस्यात्कर्षकेत्रिषुवृत्तदृतिमेदिनी।स्त्रीकुशीकुशिकःफालदृतिरलकोशः।उदञ्चन्उन्दीक्लेदने।ननुकृन्नशिलीत्यादिनागमार्थमि
दमनआह।प्रपञ्चेतिप्राडि।सङ्घातउपपदम्।ग्रहिज्यादिनाणि।नन्वनेनैवसिद्धेग्राडिसत्रपणिग्रहणंव्यर्थदृतिचेन्न।उपसर्गान्तरनिरपेक्षस्यैतस्यआपणिकदृति।वणिक्पितृस्वसृणायुदात्तः।आपणे
नवहरतीत्यर्थेठकितुकितदृत्यत्रोदात्तः।ग्रस्त्यादेःपृषोदरादिःपणिपिपाण्डुरेदृतिमेदिनी।स्त्येनश्चोरः।स्तेनचौर्यदृतिचोरादिकात्ष्यञ्यतुनिर्यकारोपि।केचिन्तुस्नाभूनाघनमेघस्त्यादिप्रयोगोप
ऽभेननिर्यकारस्यापिष्टेधानोर्म्यादिषुमाधवादिभिःस्वीकृतत्वात्प्रकृतसूत्रेपतितमेवपठन्तःस्तेनशब्दोनिर्यकारस्यैवेत्याहुः।हरिणःपुंसिसारङ्गेविशदेत्वभिधेयवत्हरिणीहरिताश्रूनारी
णिहरन्तभेदयोःसुवर्णप्रतिमायाञ्चेतिमेदिनी।रुजेःकिन्नरजिनंकत्वेकीबङ्गेशनाकुटितेन्यवदितिमेदिनी।अजिनञ्चर्मकृत्तिःस्त्रीत्वमरः।कठिनमिति।कुठकृच्छ्रेषुनेःकठिनमपिनिष्ठुरस्ना
स्नेहेतुनपुंसकंस्यात्स्यात्माकठिनीखटिकायामपिकठिनागुडशर्करायाञ्चेतिमेदिनी।मलमल्लधारणे।मलिनन्दूषितेकृलेक्तुमत्वान्नुयोपिनिइतिमेदिनी।कुण्डिनेतिनमरङ्गुण्डितम
ण्डजौरपुरेविति श्रीहर्षः।कुण्डिनन्नगरेविःपस्यापत्यङ्ढेण्डिन्यःपरुषिपर्वणिदिनेखण्डितमितितेत्तिरीयश्रुत्यर्थः।दुदस्भिभ्यान्दुगतौ।दस्तृदृ।दृविणंनदृद्रविणेकाञ्चनेनवपराक्रमे।दसि
णोदसिणोदूतसरलकुन्दवर्तिषु।अवामेत्रिषुमज्ञादिविधिदानेदिशिस्त्रियामितिमेदिनी।दक्षिणःसरलोदारपरकुन्दानुवर्तिषु ।

ऋवदृक्षिणात्रीयज्ञदानप्रतिष्ठयोरितिविश्वः।अर्न्नेःदृरिणंशस्यमूषरमित्यमरः।दृरिणन्तुखरेशस्येपीतिमेदिनी।तुहिनमिति।तुहिरर्दृनेःनपूपपणेकृतेहूस्वः।तलिपलिभ्याञ्ञ।
नलप्रतिशयाम।पुलमहतेःनलिनंविस्तेस्तोकेस्वल्पेपिवाचलिङ्गकमितिमेदिनी।महेःकृतस्वमिन्द्रमाहिनसन्निमन्त्रेमाहिनो।महनीयःपूजनीयइतिवेदभाष्यम्॥ ॥ शेषेवगर्गादेःपाठात्ष्य

केवलग्रहणादिति। उच्चरितसमकालग्रहणादित्यर्थः अयन्तुभावव्यवच्छेदकस्तरीदतिचनदृष्टान्तः। इत्यवेत्यर्थमिति। तन्मतन्तत्रभाष्येनुरोधेनारोपनारोपितरूपिरिस्तुकथनिनिर्णीतस्तिक्विचिदृच्छतीति प्रादृक्षोः गुडिनिशः प्रादृशः। श्रीरिति। कृदिकारादिति ङीष्। तुनकृत्स्नयोर्यदृच्छादृनित्यासत्यानात्। कृत्स्नमदिकारान्तमितिपक्षेपिकारग्रहणेनतत्सामर्थ्यात् देयकेवलग्रहणात्। दुर्घटसुङीपिश्रीमित्यपिरसितदृच्छतीत्याहः श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीसरलद्रुमे। लक्ष्म्यान्धिवर्गसंपत्तिविशेषकरणेषुच। विभूतौचमतौचस्त्रीतिमेदिनी। जूराकार्शेस्यादिमूलोदाहृतञ्जादृवः। चात्किप्। दीर्घो। स्रुवः कः। स्रुमतौ। स्रुवोयज्ञपात्रविशेषः। अयंस्रुवोभिजिर्हवति। स्रुवेणघृतार्पणेजुहोतीत्यादौ। अग्निहुः। विकः। स्रुवदृत्येवमोगविभागउनादयः। तनोतेः। वदृतिसङ्गातग्रहणम्। तदाहः। वशब्देति। स्त्रियान्तुत्वगसृग्धरेत्यमरः। केशवोक्तमाहः। गौर्नेत्यादि। गोः स्वर्गेवलीवर्दे रश्मौचकुलिशेपुमान्। स्त्रीस्यारभेदेदृग्वाणदिस्याभूषभूमिषेतिमेदिनी। द्यौरिति। कर्तर्यौपिकरणेवाप्रत्ययः। द्योरिति। त्रिलिङ्गोयमितिप्रागेवोक्तम्। जसिसहोरुरित्। जसुरुत्स्तुर्य्यमिन्मर्गा। मितिमन्त्रेजसुरयेश्वास्पेतिनीचांयमानञ्जसुरिनश्येनमित्यत्रजसुरिङ्गुधितम्। श्येवन्नश्येनपक्षिणमिवेतिउतस्यवाजीसहुर्न्नतीतिमन्त्रेसहुरिःसहनशीलरतिचवेदश्चाप्यमरः। सुसवनन्त्वधरेत्यनेसोमनिर्देशनेपिचेतिमेदिनी। रवणःशब्देनखरदृतिच। वरणस्त्रिकुशकेपिप्राकारेवरणंतावितिविश्वः। वरुणेवरुणः सेतुस्त्रिकुशाकः कुमारकइत्यमरः। अशेरघुञ्जिहेति। रसआस्वादनेवोदितः। ततोनन्द्यादिलाल्युः। ण्यासश्रन्थेति युच्वा। अथरसनंस्वादनेथनोजिह्वायान्तुनपुंसिस्यात्तरस्यायंरसनास्त्रियामितिमेदिनी। ण्यादन्त्यतालव्यम्। द्यूतेरर्थेवस्थाभूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता। वस्तुतस्तुद्यवप्यर्थेदृश्यतेधूतयाहि। तालव्याअपिदन्त्याश्चशवशबलशूकराःदशनापिचजिह्वायामितिविश्वकोशाज्जिह्वामुभयम्। रसनंविलेनस्वादेरसनाकाञ्चिज्जिह्वयोरित्यजयधरणिकोशाभ्यांद्वयोश्चामुभयंसाधु। रसनंस्वदनेवाथरसनाकाञ्चिज्जिह्वयोः। रसनञ्चापिरलायांदृतिविश्वप्रकाशात्। वेतिदिक्। एवञ्चेहसूत्रेअश्व्यादीनांअशभोजनेदृतिधातुद्वयमपिग्राह्यम्। रसआस्वादनेरसशब्देदृतिधातुर्भ्वादौबहुलमन्यत्रापीत्यनुपदंवक्ष्यमाणेषुचातेनसर्वत्रावयवार्थानुगमेपिसूपपद्दृत्यवधेयम्। उन्देः। ओदनंनस्त्रियांभक्तेबलायामोदनीस्त्रियामितिमेदिनी। बहुलम्। स्यन्दनंसुतौनीरेनिशितेनारथेःस्त्रियामितिमेदिनीरोचनारक्तकुङ्कुमहारेगोपिनवरयोषितोः। रोचनः कूटशाल्मल्यांपुंसिस्याद्रोचकेत्रिषितिच। चदिआह्लादने। चन्दनंमलयाद्भवे। चन्दनः कपिभेदेस्यान्नदीभेदेतुचन्दनीतिविश्वः। चन्दनीतुनदीभेदेहन्दनोःस्त्रीमलयजेभद्रकाल्यांनपुंसकंदृतिमेदिनी ॥ ॐ शेषःकूटशाल्मल्यामयमहारम्यशाल्मल्याम् ॥

जीवदुमोविजयसारः।आवलिःपङ्क्तिः ॥
भद्रकालीओषधीविशेषःभद्रकालीतुगन्धोत्पाट्यतेत्यायन्यामपिस्त्रियामितिमेदिनी।असुसेपणे।असन्क्षेपणेक्लीबंपुंसिस्याज्जीवकद्रुमेइतिमेदिनी।अतसातत्यगमनेराजपूर्वः।राजातनःशीतिकायांप्रियालेकिंशुकेपिचेतिविश्वमेदिनी।एवमन्येपिद्रष्टव्याः।रज्ञेःक्युनाबाहुलकात्कृपेरपिलत्वाभावश्चरूपणःभूवचनाद्वाषायामपिभुवंनविष्टपेपिस्यात्तालिलेगगनिजनेइतिमेदिनी।कृष्टानिधनंस्वल्पेनाशेइतिमेदिनी।निधनङ्कलनाशयोरितिहेमचन्द्रः।एकेषिणषस्थिदृशोर्यधिषणाधिपियोपितिइतिमेदिनी।वर्त्तमाने।एषन्मेषुमानविन्दोनदृशोःएषतोपिना।अनसोश्चविन्दुयुक्तेषुभाविमोइतिमेदिनी।रहतीक्षुद्रवार्त्ताकीकण्टकार्योञ्चवाचिना।वारिधान्यांमहत्याञ्चकन्दोवसनभेदयोरितिविश्वः।एतृवद्रावादुगिदचामितिनुम्।रहन्विपुलःप्रीहतीवल्लकीभेदेराज्येतुस्यान्पुंसकम्।तन्त्रभेदेपुमान्श्रेष्ठेवाच्यवदितिमेदिनी।महतीमार्कवीणा।अविसमाणंमहतीर्मुदुर्दुरितिभाषः।जगत्स्थदिष्टपेक्लीबंवायोनाजङ्गमेत्रिषुजगतीभुवनेस्त्रियांछन्दोभेदेजत्रेपिचेतिमेदिनी।तत्रवायुवाचिनःपल्लिङ्गस्यनुमिजगन्जगन्नौजगन्तःइत्यादि।युगमिजुहोतीनान्देचेतिसुत्रादितस्यतुनुमभावात्।जगन्जगतावित्यादि।सञ्जिनोतेरितिसुभूनिचन्द्रसुसंपूर्वाच्छूयतेःसंस्वदित्याह।तृपत्कृत्रमितिचन्द्रमाद्रत्यन्येपिबमधस्तृपद्रृपइषेतिमेदिनीतृप्तशब्दोयौगिकःतर्पणेत्यर्थः।वेदभाष्येतुतोदादिकात्तृपतेःशत्रप्रत्ययेआगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमभावइत्युक्तम्।तत्रौढिवादसाम्राज्यमस्तेनेश्वरस्यब्राह्मणात्तृपितेवेत्यादिवाक्यान्तरंव्याख्यातम्।मैरित्यनुवृत्तौवेहदुर्भोपघातिनीस्मरः।कन्दस्यसानवःशुगतौऋषवोहानौ।एतेनप्रमन्महद्रत्यादिमन्त्रद्वयेपिश्वसानशब्दस्यगन्धपरतयासोष्ठेवाहुलकोपपत्तेनक्लिष्टव्याख्यानंनातीवादर्त्तव्यम्।ऋञ्जिरधिभ्रजिभर्जनेइदित्वान्नुम्।ततएवनलोपाभावः।एवञ्चभयंमंदिसहीचपूर्वसूत्रेएवपठितुंयोग्याः।किंत्वनुरत्नावेवोपयुज्यते।उत्तरसूत्रेपिगुणग्रहणंसुत्यजमित्यत्रेःगुडःवृधेःकिदित्युक्तौसर्वसामञ्जस्यात्।ऋञ्जसानोमेघइतिऋञ्जसानःपुरुषवारउक्थैः।अस्मिन्मन्त्रसामान्यषेवस्वइत्यादिमन्त्रपूर्वभाष्येतुयौगिकार्थस्यपुरस्कृतः।अर्त्तेःधातोर्गुणःप्रत्ययस्यसुडागमः।आसाविषदर्शसानायशत्रूमितिमन्त्रस्यभाष्येअर्शसानायशत्रूणांहिंसनेइतिव्याख्यातम्।युधिवृधि——वाहुलकात्कृपेरपिकृपाणःखड्गःकृपाणेनकर्षकारंकृपणःसहगण्यतेपरेषान्दानसमयेयःस्वकोशंविमुञ्चतिदुर्जनः।युपोध्याद्रुक्षाज्जुहुराणमेनइतिम

जित्वरोजयशीलः। दुर्गनेदृरिट्टे ॥

वर्त्मनिरिनिरुदिकारादितिषत्वेऽपीषादरणिः पञ्चविःपद्यावर्त्तन्येकपदीत्येमरः। सिपणिरायुधमिति। उतस्यवाजीसिपणिनुरण्यतिदृनिमन्त्रस्यवेदभाष्येनुसिपणिट्टे पणमनुनुरण्यतित्वर यतिगन्तृनिविशेषात्मानम्। अर्चिरिनिसाम्नम्। तमर्चिषासूर्जयन्निनिमन्त्रः। नयनमिवसनि ट्रघूर्णतेदैर्घमर्चिरिनिमाधवः। ज्वालाभासोनपुंस्यर्चिरिनिनानार्थेसान्नेघमरः। दृन्नीपीति। णिजन्ता दृचदृनिनाथवः। अर्चिर्हेतिःशिखास्त्रियामित्यमरः। रोविःशोविरुभेक्लीबेदृनिचादाद्यतेः। नयाच्छदिः। छदिःस्त्रियामेवेतिलिङ्गानुशासनसूत्रम्। एवञ्चपटलंछदिरित्यमरश्चेपटलसाह चर्यात्। छदिषःक्लीबेतावदन्तउपेस्याःरेहेः। वह्निःपुंसिहुताशनेनस्त्रीकुशेदृतिमेदिनी। द्युनेः। ज्योतिरग्नौदिनकरेपुमान्नपुंसकंदृष्टौस्यान्नसत्रंप्रकाशयोरितिमेदिनी। वसौरुचेः। बाहुलकात्के वलादपि। रोविःशोविरुभेक्लीबेऽर्चिर्दृ। व्रणोक्षिण्यग्नौमरुःक्लीबेदृत्यमरः। ग्नाग्निर्नापर्वपरुषीदृनिच। वपुःक्लीबन्तुःशस्त्राकृतावपीतिमेदिनी। तनुःशरीरमात्मनुषेतनुषेनङ्गमितिसुबन्धुः। स्यासनुरात्मनुषासार्द्धमनुषाचपनुविदुरितिद्विरूपेवपुश्चः। अथास्त्रियामनुश्राधावित्यमरः। पनुःपियालेनानस्त्रीरात्रिभेदेशरासनेधनुर्द्वेत्रिषितिसान्तेमेदिनी। वसेः। रीलात्सार्वधातुकत्वेस्याज् नक्षस्नेरूपमनुभवत्यनेनेतिचक्षुः। मुहेः। मुहुःपुनःपुनःशश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाःदृत्यव्ययेषमरः। अस्मात्परंबहुलमन्यत्रापीतिसूत्रंस्पष्टत्वात्यक्तम्। कृगृनिकृतःकर्वरःकर्व्योकर्बुरो यातुरक्षसीदृनिशब्दार्णवः। शर्वरीयामिनीस्त्रियोरितिमेदिनी। वर्वरःपामरेकेशविन्यासेनीदृन्नरे। वर्वरःफञ्जिकायान्तुवर्वरंशाकपुष्पयोरितिविश्वः। वर्वरःपामरेकेशचक्रलेत्रीदृन्नरे। फ ञ्जिकापुंपुमान्शाकभेदपुष्पमिदोंस्त्रियामितिमेदिनी। चत्वरंस्थण्डिलेङ्गनेदृतिचानौसदेः। घरजनुवर्त्ततेसदिरप्रतेरितिषत्वम्। निषदरःस्मरेपङ्केनिशेस्यान्तुनिषद्वरीतिमेदिनी। दृत्युणादि वृद्विनीयः। पादःशैलतरुच्छेदनद्रव्येधूलौवैरिणिनात्रिषितिमेदिनी। डुधाञ्। अन्त्यस्यदृत्वम्। एवंपापानदृत्यादीनामित्येके। अन्येतुपीवमीवनीवनीवस्थौत्यरभ्यःक्त्यथेलोपाद्योरितिवलोपमाहुः। पीवरःकच्छपेस्थूलेदृतिमेदिनी। नीवरोनांबुधौन्यायेदृनिचस्यान्नीवरंवणिजकेवास्तवेपिचदृश्यते। दृतिमेदिनीविम्बप्रकाशौ। कट्वरङ्गसितेवाच्यलिङ्गन्नक्रेनपुंसकमितिमेदिनी। बाहुलकादुपपूर्वी ज्नुहोतेरुकारलोपः। उपेहूरःसमीपेस्यादिकान्तेपिनपुंसकमितिमेदिनी। उपहूरोरथदृतिकेविनातदुपश्रयस्तमसिनिमन्त्रेतुउपहूरेउपगन्तव्येसमीपेदेशे। हृकौटिल्येगतिविशेषवाचिनाधात्स्नाग तिमात्रमिहलस्पक्षेनानोधिकरणेपः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमितिभाष्येव्याख्यातम्। दृणसिञ्। दृनःपत्यौनृपार्कयोः। जिनोःहेतिचबुद्धेचपुंसिस्यात्त्रिषुजित्वरदृतिमेदिनी। दीनामूषिकयोषायान्तु गौजकातरेन्यवतदृतिविश्वः। उलोग्रीष्मेपुमानदक्षाशीनयोरन्यलिङ्गकदृतिमेदिनी। फेनमीनौडिण्डीरेऽभ्रिकफःफेनदृत्यमरः। मीनोराश्यन्तरेमत्स्यदृतिविश्वः। कृषेः। कृसःसत्यवतीपुत्रःकेश

जल्पाकं बहुवक्ता।कार्मुकम्यनुः विक्रान्तो वीरः।अर्कपर्णोऽर्करुक्षः।ग्रन्थिपर्णे।कक्कुरोऽस्यारक्षेभाषया ॥
शष्पं बालतृणेपिच।उंसिस्यात्प्रतिभाहानाविनिमेदिनी।विश्वोक्तिमाह।बाष्पद्रवि।बाष्पमूष्मणिचाश्रुणीति कोशान्तरमभिप्रेत्याह।बाष्पश्चेतिरूपंस्वभावेसौन्दर्यमालकेपशुशब्दयोः।ग्रन्थ
रनौनाटकादौ।अंकरश्लोकयोरपीतिविश्वमेदिन्यौ।तल्पमद्रिकलत्रेवशयनीयेचनद्वयोरितिमेदिनी।अमरोक्तमाह।तल्पमिति।स्तनिहृषिस्तनयतीदेवराब्देचुरादिण्यन्तौ।हृष्टपुष्टौ।पुषपुष्टौ।म
दोहर्षग्लेपनपुंसोः घटादिः।स्तनयित्नुः पुमान्वारिधरेपिस्तनितेपिचेतिमेदिनी।हर्षयित्नुःसुतेहेन्त्रिपोषयित्नुःपिकेद्विजे।स्तनयित्नुःपयोवाहेनद्वौमृगरोगयोरितिविश्वः।गर्हयित्नुःपुमा
न्कामेजल्पाकेकार्मुकेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ।मर्दयितुःकामदेवेपुमान्मद्येनपुंसकमितिमेदिनी।कुहनिभ्यांक्नुः।कुलुरितिकर्तरित्यर्थः।किलानगुणः।हलुरितिअनुदात्तेत्यादिनाअनु
नासिकलोपः।एवमुत्तरत्रगमेरपि।शल्यश्चेतिचाद्रिन्यौ।गुरापादिरनौतुकुरितितकाररहितंपठित्वाकृणुःकर्तृहनुर्वक्त्रेकदेशः।बाहुलकान्नलोपः।गमेस्तुजिगन्तुरित्युदाहृतम्।तत्रबन्धा
दिकर्मात्मस्थविसंवादात्तथाचश्रूयते।सुरूपकृत्नुमूतयेज्येष्ठराजंभरेकृत्नुमुग्रमयङ्कुरुणेभीतःमानोवधीमहत्वेमृगंनमीमउपहत्नुमुग्रमित्योनःसनुत्यउतवाजिगत्नुरित्यादिअत्रबहवन्ति
धातुरण्वताबाधवेनउपहन्तुरित्युदाहृत्यकोःकिलादनुनासिकलोपइत्युक्तमित्यनुचितंतत्रापीहनिमनुस्त्यनतु
वस्तुस्थितिमनुरुध्येतिसहृदयैरकलनीयम्।दाभाभ्यांनुःदानुर्दातरि।वक्रोक्तेदृतिमेदिनी।भानुरश्मिदिवाकरावित्यमरःवेवेः।वग्नुर्वक्ता।पेटः।पेनुःस्यात्वसूतिकेत्यमरः।विश्वोक्तिमाह।सूत्रि
तिजहातेः।जङ्घुःस्यात्संसिराजर्षिभेदेचमधुसूदनेदृतिमेदिनी।विश्वोक्तिमाह।स्थाणुरितिस्थाणुःकीलेहरेपुमान्अस्त्रीध्रुवेदृतिमेदिनी।अनित्र।वेणुर्नृपान्तरिवेशेदृतिविश्वः।रेणुःस्त्रीपुंसयोर्धू
लौपुल्लिङ्गःपर्वते ——— पुनरितिमेदिनी।विषेःकिच्चाचकारान्नित्।आयुदात्तः।विसुरिस्थःप्रविसवेभूषमाकृदा।कर्कः कर्कंतलेवह्नेशुक्लाश्वेदर्शणेघटेदृतिविश्वमेदिन्यौ।एका
नवत्तरेकर्क्कानवजातरजःस्त्रियाम्।संपूर्णेन्दुनिशावपीतिमेदिनी।राकातुसरदिन्तरे।राकानवरजःकन्यापूर्णेन्दुःपूर्णिमापिचेतिविश्वः।दृहदाधारणेषाढ्ये।गृहितूलौपिबाहुलकान्ने
निनोद्यमाअर्कोऽर्कपर्णेस्फुटिकेरवौनाम्नेदिवस्पतौदृतिविश्वमेदिन्यौ।कल्कोऽस्त्रीघृततैलादिशोधेदंभेविभीतके।विट्किट्टमोश्रपापेचत्रिषुपाशयेपुनरितिमेदिनी।बाहुलकादूमेरपिकः।रङ्कः
कृपणमन्दयोरितिमेदिनी।कपिनकादिलालत्वणापालङ्कारः।परिष्वङ्गवाणानीकुलदासुचेतिविश्वमेदिन्यौ।सरःसत्कावाणोत्पलवातादृतिहेमचन्द्रः।सकंसशायपविमिन्द्रतिग्मगरदनिमश्वस्य
वेरभाष्येतुसकंसरणशीलम।पविर्वज्रसशायसंम्यक्काण्डेकृत्येनिशास्यात।मृभकंक्षिद्रेचकालेचेतिमेदिनी।मुषोमोक्षकरक्षेस्यात्सङ्घातेवृषणेपिचेतिमेदिनी।शुकोव्याससुतेकीरेरावणस्यचम

टीनजरजरामासीलक्षविरोधादिविवहिष्टसंवत्सरेतिस्वरविधायकसूपाणानरबोद्यम॥ मू०॥कचिन्दतिविश्वमेदिनौ॥अर्मश्रअरुणोव्यक्तायैकसंद्यारागेकसारथौनिः २८६ कुष्टभेदेनागुणिनित्रिषु॥अरुणातिविषास्यामसिद्धान्तिरतासुचेतिमेदिनी॥अजिरमिविश्वानिदेववसुनानिविद्यानिनिमन्त्रेवसुनानिप्रज्ञानानीतिवेदभाष्यमाधवेदिकानिपणेप्रज्ञाप यीयेत्रशब्दस्यपर्यायेचवसुनशब्दःपठितःवृत्॥वर्षन्तुमितिनितुत्रेतिनेट्षत्वन्तुनभवति॥बाहुलकेनमत्वेकर्तव्येप्रत्ययसञ्ज्ञायाअप्रवृत्तेःकृशब्देतुपत्वंभवत्येव॥एतच्चसर्वमादेश त्वमयोरितिसूत्रेभाष्यकैरेवपदमञ्जरीप्रपञ्चितमेव॥ऊर्णादित्तिरुतस्तुसर्वधातुभ्यउदाजह्रुःतेषामयमाशयः॥अस्तुभाष्यप्रामाण्यादूर्णन्तमितिवदन्त्योपिसाधुः॥बाहुलकबलाल्लभ्यपत्वा भावस्यपाक्षिकत्वेपिबाधकाभावात्पक्षेपत्वमस्त्वा॥वर्षतृषिभ्यां॥पिप्यन्तादेरविघञर्थकप्रत्ययेवावर्षतर्षशब्दोदुर्वारत्वात्॥अस्त्रियौभयादीनामुपसंख्यानेनपुंसकेक्तादिनिरस्यर्थ मितसम्प्रवर्षमिलाकेरेउदाहृतत्वात्॥तितस्यादिहविद्युतापफलिताःवर्षाःस्त्रीभारतादौस्याज्जंबुद्वीपाब्दहर्षेषुप्रावृट्कालेलिपांभूम्निदृतिमेदिनी॥तर्षोलिप्सोदन्ययोरितिचपुन्नादौ तर्णकेवर्षवत्सःक्लीबेन्नुवक्षसिदृतिर्विकाण्डशेषःहंसःस्यान्मानसौकसिनिर्लोभनृपविष्णुब्रह्मपरमात्मसुमन्तरेयोगभेदेमन्त्रभेदेशरीरमरुदन्तरेतुरङ्गमप्रभेदेचेविमेदिनी॥कंसोःस्त्रीतेजसद्वेषेकांस्यमानेःसुरेतुनेतिचाकंसोदैत्यान्तरेस्मृतः॥कांसेपात्रेचमानभेदेचकीर्तितदृतिर्विश्वः॥कृशस्यादन्तरीयस्यपश्चादञ्चलपल्लवे॥सर्द्यांनातुदीर्घमूलकच्छवीरुत्तृणेषुचेतिमेदिनी॥ घुषेःप्रशोजटीगर्दभाण्डहीपभिलुञ्जनशणेनेतिमेदिनी॥प्रशोहीपविशेषेस्यात्कर्टीगर्दभाण्डयोः॥पिप्पलेट्टारपार्श्वेचगृहस्यपरिकीर्तितइतिविश्वः॥मानेमांसंस्यादामिषेक्लीबंकङ्कोलीज टयोःस्त्रियामितिमेदिनी॥अशेःअर्धांसमित्यिनाद्यूनाद्रे॥कर्षचक्रेअवहारेकलिङ्गमेदत्यमरः॥असोज्ञानात्मथकटव्यवहारेषुपाश्वके॥रुद्रासेद्रासयोःसूर्पविभीतककरावपिचक्रेकर्षेप ञ्चकृष्णलेक्लीबनुसौवर्चलेन्द्रियेदृतिमेदिनी॥सुग्रीवोमाल्यःपर्वतभेदेस्यादृक्षेशोणकेपुमान्॥कृतेवधानेन्यलिङ्गनक्षत्रेचनपुंसकमितिमेदिनी॥ऋषेर्जातौ॥ऋषभार्षमितिसूत्रेऋषेर्जातावेवे ति॥तेनान्येभ्यःकेवलयौगिकत्वेपिप्रत्ययःउदिग्रुधिभुक्तःस्यात्सकर्कंसंवेहारमिदृग्रन्थिपर्णयोरितिमेदिनी॥गुच्छश्चगुल्तोगुच्छोगुल्कवदितिद्विरूपकोषात्॥स्यादुच्छ्रःसकर्कंसंवेहारभेद कालापर्योरितिविश्वमेदिनीकोशाच्चापिपन्नो॥नृपेक्षुदर्भेनसिदेभक्षणेनरनखेदकारविधिः॥पक्षोमासार्द्धकेपार्श्वग्रहेसाद्यविरोधयोःकेशादेःपरतोरङ्गेबलेसखिसहाययोःउक्ती रश्रेपरभेषराजकुञ्जरपार्श्वयोरितिविश्वमेदिनीअंशेःसरःअक्षरंस्यात्पदार्थेपरमब्रह्मवर्णयोरितिहेमचन्द्रः॥उज्वलदत्तादयस्तुअंशेःसरणेतिवेदुःतन्नानित्यत्वापत्तेःदृश्यतेतुअस्यवस्तुनश्चस्यवस्तुरेणस

टी०॥बहुवारतरुर्लहसोराख्यः।शैलजंशिलाजतुः।कृष्णचन्दनमारक्तचन्दनम्।नदान्तरेब्रह्मपुत्राख्ये॥मू०॥तिपक्षेतुराल्लोपश्चनिलोपः।हलिचेतिदीर्घः।धूर्तेनुखण्डेलवणेधनूरेनाश्व
ठेत्रिषितिमेदिनीतनिमृड्भ्याम्।ततंवीणादिकंवाद्यमित्यमरः।अथततंव्याप्तेविस्तृतेचत्रिलिङ्गकम्।क्लीबंवीणादिवाद्यैस्यात्पुंलिङ्गस्तुसुरारणे।मृतन्तुयाचितेमृत्योक्लीबंमृत्युमृतित्रिषिति
मेदिनी।अद्रिभिरिकपरिच्छन्नमम्।अक्तपरिणामस्यवाक्यस्यकैयटेनतथाव्याख्यातत्वात्।अत्रव्यस्तंप्राप्तेचसङ्कुलेदृतिविश्वप्रकाशेलिपिश्चमादक्तंव्याप्तेचसङ्कुलेदृत्युदाहरन्मुज्वल
दत्तोप्यानत्वादुपेक्ष्यः।तथाचमेदिन्याम्।अक्तंदिप्रक्तमेव्यस्तन्याकुलेव्याप्तदत्युक्तम्।घृतमाज्येजलेक्लीबंप्रदीप्तेतभिपेयवत्।सितमयसितेचबद्धेपवलेत्रिषुशर्करायांरुद्रोदितिमेदिनी।मृगतैल
वाहुलकात्तृः।ऋतमुच्छशिलेजलोसत्येदीप्तेपूजितेस्यादितिमेदिनी।दुतनिभ्यामादृतःप्रेष्यः।गौरादित्वात्ङीष्।दृतीअथकथन्तेनदृतिविदितंविदुषेनिरगुःदूड्-परितापे।अज्ञानलिङ्गं।दू
त्यान्दूतिरपिस्यूनेतिहिरूपकोशः।तातोनुकंपेजनकेदृतिविश्वमेदिन्यौ।वाहुलकात्तृनादेरपिःशीतालाङ्गलपद्धतिः।रामपत्नीचशीतानभःसरितिलाङ्गलपद्धतौचशीतादशाननारिपोःसह
धर्मिणीचशीतेअमृतेहिमगुणेचतद्वतिचशीतोक्षसेचबहुवारतरौचदृष्टदृतितालव्यादौधरणिःशीतादन्त्यादिरपिसीतालाङ्गलपद्धतिःवेदेहीस्वर्गगङ्गासुदृतिमेदिनीकोशात्सीतालाङ्गल
रित्यस्यात्योगगङ्गाचजानकीदृतिदन्त्यादौभसकोशात्।अन्यत्रतुकंसूत्रमाजेर्मूटचोदात्तः।जिजैये।अतःकृत्यस्यमृडागमःसचोदात्तःधातोर्दीर्घश्च।जीमूतस्येवभवति।जीमूतोद्भूतिकरेदेवम
डेपयोपरेदृतिमेदिनी।वेणीस्वरागरीदेवकाडोजीमूतदत्यपिदृतिअमरः।जीमूतैःस्यादृतिकरेशक्रेद्रोघोषकेघनेदृतिविश्वः।दृंसृत्रमनार्षमितिषुरुषोत्तमः।अतएवआकरेष्टोक्तादिषुजीमूत
शब्दउदाहृतः।लोष्टमितिलोष्टानिलेष्टवःपुंसिदृत्यमरः।अत्रपुंस्त्रीत्युभयान्वयितेनपुंसकलिङ्गोयमित्यथाचस्थानेऽन्तरतमसूत्रेभाष्यम्।लोष्टःक्षिप्तोबाहुवेगङ्गत्वादित्यादिअतएवलोष्टः
शंदेपिलोष्टःस्यादितिपुंस्कमण्डेवोपालितः।पलितंशैलजेतापेकोशपाकेचकर्दमेदृतिमेदिनी।हरितास्त्रीचदूर्वायांहरितवर्णयुतेन्यवदितिच।रुहैःरोहितंकटुभैरक्तेत्रिजुगुप्सितेपुंसिका
मीनभूनागेरोहितंकटुभेरोहितंरक्तगोशीर्षकटुभांतिकुचन्दनेपुमान्नदान्तरेभौमेवर्णेचत्रिषुतद्वतीतिमेदिनी।पिशेःपिशितंमांसंमांस्यस्त्रीतिमेदिनी।मांस्यञ्जटामांसमांसयाच।ज
टाचपिशितापेशीतिपुन्नपुंसकः।श्रुदक्षिञ्स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्राम्यामीड्यः।अवीयतदृतिवेदभाष्यम्।दक्षायोयोदमआसनित्यः।विश्वस्यसंसृहपाप्यस्यराजन्।मित्रदृवयोदिधिषायोरामः
भृदृदृत्यादिषुयौगिकार्थएवभाष्येधृतःउज्वलदत्तस्तुदधिषाय्यदृतिसूत्रेपठित्वादधिपूर्वात्स्थानेराम्यःपत्वञ्चदधिषाय्योपनेदृतिभाष्यात्तदर्थादृतिकारस्तुदधिशब्दस्यदिसङ्ग्य ३६८
भावः।अत्रञ्याप्यासस्यनिपातनदृत्याह।प्रसादकारदर्शयन्नेवमेवप्रतिपन्नः।तदेतत्सर्वङ्गस्यविरोधादेदभाष्यविरोधाच्चोपेक्ष्यम्।सुपांस्तोतव्यम्।पुरुवर्यसम्।बहुरूपमितिवेदभाष्यम्॥

टी०। दुर्वर्णरूप्यम्।
मू०। यत्तूज्वलदत्तेनस्तुवः कैय्यइति पठित्वाकित्वादुणाभावउवङादेशेस्तुवेय्यः पुरन्दरइत्युक्तम्।तन्न।वेदतद्भाष्यादिविरोधात्।तस्मादिहक्तेय्यप्रत्ययं पठन्दशपादीवृत्तिकृद्देवृज्याया
न्।पर्जन्येमेघशब्देपिध्वनदंबुदशक्रयोरितिमेदिनी॥अजयकोशस्थमाह।वदान्यइत्यादि।अभिनसि।नसगतौ।विधिःप्रकृत्यन्तरम्।नसन्नमिति।नभ्राण्नपादिसूत्रेनञःप्रकृतिभावउक्तः।खदेः
सौत्रान्निनञ्समासेऽनुत्पत्तन्तरन्तदितिबोद्यम्।यन्नोयष्टव्यदेवता।सनोवायुर्वातेगच्छतांसंयन्नेरङ्गानीतिमन्त्रेतथादर्शनात्।गडेः।गडसेचनोकलत्रंश्रोणिभार्ययोरित्यमरः।वृजश्चित्।चि
त्वादन्तोदात्तः।वदत्रापान्दावानह्यमानः।सुविदेः कत्रः।वृहप्रायेणकत्रन्निति।नितंपठन्तित्वामादिकमाहरहसतेः सुविदत्राणिराद्येत्यादेर्नित्त्वादर्शनात्।कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणप्रत्ययस्वरस्यै
वदर्शनाच्च।अन्विचयत्कुत्तत्रञ्जेतिमन्त्रेपितथैवकुत्तत्रङ्क्तेनीयमरण्यमिनिवेदभाष्यमाभृमाभृज्भरणेमृङ्प्राणत्यागे।दशिर्प्रेक्षणे।दशपाद्यानुभृदृशीङितिपठित्वादृङ्आदरेदृश्यते
दृत्तःशेतेशयतदृत्युदाहृतंतत्र।रुशन्तमग्निदर्शतंवृहन्तम्।तरणिर्विश्वदर्शतःदैव्योदर्शतोरथइत्यादिमन्त्रैस्तद्भाष्येणचविरोधात्।भरतोनाट्यशास्त्रेमुनौनटेरामानुजेचदर्शनात्।दर्शतोदृतिरेदिनी॥
यजतऋत्विगितिउज्ज्वलदत्तायनुरोधेनोक्तम्।त्रिर्नोअग्निनायजतहिरण्यरथ्यंयजतोवृहन्तमित्यादिषुयजतशब्दोयज्यपरतयैववेदभाष्येव्याख्यातः।पर्वतेःपादयेपंसिशकमव्ययप्र
भेदयोः।वेषमुन्वन्तरेशैलेदृतिमेदिनी।हर्यतोःघृदितिएतदपिहर्यकान्तौगतौचेतिधात्वर्थवृत्तिकारोक्तिज्ञानस्त्योक्तम्।परंतुहर्यतंहरिमाहर्यतायधस्वेवृत्यादिमन्त्रेषुदर्शनःसर्वैः
स्तवनीयइतिवेदभाष्यम्।इषिरज्ञि।इषन्मृगेपुमान्चिन्दोनदयोःइषतोपिना।अनयोश्चत्रिषुश्वेतबिन्दुयुक्तेष्वभाविभौ।रजतन्त्रिषुशुक्तेस्यात्क्लीवंहारेचदुर्वर्णइतिमेदिनी॥शेङ्शपिउ
ज्ज्वलदत्तेनत्वत्पञ्चमोवज्रिःपठतेअन्येस्तुवन्दिःवञ्चथवन्दयोरन्यतरंवेदाहावुपलभ्यबहुश्रुतैःपाठोनिर्णेयः।बाहुलकादिति।शमथःशान्तिमन्त्रिणोरितिमेदिनी।दमथस्तुपुमान्दण्डेदमेचप
रिकीर्त्तितइतिवारुदिविदिविदोर्यैगिरुतिनोक्तिमेदिनी।अत्रोज्ज्वलदत्तः।रुविदिभ्याङ्डिदितिपठित्वारौतीतिरुवथःश्वेतुदाजहार।दशपादृत्तिकारस्तुरुदिविदिभ्याङ्डिदितिपा
ठाकिंचोपसर्गवसेरित्येवंरूपमुत्तरसूत्रन्नावपिनपेरतुः।तथाहि।शीङ्शयेतिसूत्रानन्तरंसोपसर्गाद्दसेःभृञ्श्रितरुदिविदिभ्याङ्डिन्।दृत्युज्ज्वलदत्तस्यसूत्रपाठःअन्यस्तुशीङोःशयेतिस्
त्रानन्तरंआङिवमेःभृञ्श्रितरुदिविदिभ्याङ्डिनदृतिसूत्रापाठः।तदेतत्पाठद्वयंभाष्यादिवीवरोधादुपेक्षितम्।तथाहि।गाङ्कुटादिसूत्रेकेपुनश्चङादयःचङ्अङ्नजिङ्अयङ्नेङः।दविगा
[illegible]यादिदित्यनुवर्त्तमानेउकारोच्चारणसामर्थ्यादुपसर्गस्थनिमित्तेपरेनस्यात्तस्यउञ्चकिदितिपठतांसूत्रविपर्यासञ्चकुर्वतांभाष्यादिविरोधःस्पष्टएवेत्यास्तान्तावत् ॥

ष्टीनां पिष्टके। माषचूर्णे। शृङ्गारस्त्वाकूपिके च्युतागारभवम्। सिन्दूरम्। चूर्णनद्यवकाशः कनकं कुलत्थी मकुष्ठकः। [illegible]

मू०। भाष्यकैयटमतेपिडि दित्यस्यानुवृत्तेः फलञ्चिन्त्यम्। अत्र विचिमिगोरादित्वात्डीष्। अतसीस्यादुमासुमेत्यमरः। चमसोयज्ञयात्रस्यभेदेस्त्रीपृष्टकाख्यायाम्। पनसः कण्टकिफलकपूर्व

वानरेन्द्रेप्रियायोगप्रभेदेस्यादितिमेदिनी। वेजस्तुवृचीदेशेपादीवृत्तौतुवियस्तुवृत्तेतिपठित्वावीगत्यादिधितिधातुरुदाहृतः। वह्नियुग्भ्याम्। अजगरेशयुर्वाहसवृसुभावित्यमरः। वातुकीवृदि

कासुवासरविनिचाकृष्णे। करभोमणिबन्धादिकनिष्ठान्ते तत्सुतेशरभस्तुपक्षीभि मेदिनी। समौपतङ्गशलभावित्यमरः। करभः करिशावकहस्तिचागर्दभेचतत्सुदेगर्दभोमूढवभिदेपिवासभे

गर्दभीसुतेजनुरोगप्रभेदयोरितिमेदिनी। ऋषिरृषिभ्याङ्कित्। ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिदृषभोः कर्णरन्ध्रगर्दभपुङ्खयोः। उत्तरस्यस्वरः [illegible] कारयोषिति। [illegible] र्णिकायांशिराला

यांविषवाय्वङ्कविच्यतेतिमेदिनी। वृषभः श्रेष्ठवृषयोरितिचारसिवल्लिभ्याञ्च। रासशब्दोवल्लसंवरणेवल्लभोदयितेध्वनौलक्षणतुरङ्गमेढ्रलिचमेदिनी। जृविडिभ्याश्चवाहुलकादहे

तोरिसच्। अहन्तसपणकोजिनदृतिविक्रमादित्यकोशः। तृभूदृहनन्दिर्यन्तः। तदाहुः। नन्द्यन्तदृति। उज्ज्वलदत्तस्तुनन्द्यन्तइत्युदाहृत्यपूर्वसूत्रेयोगतार्थतायाश्रयणेनाशीरर्थमस्मिन्सू

त्रेणमित्याह। तन्नादृहाप्यशिषीत्यस्यस्वयमेवानुवर्त्तनात्। बाहुलकादिति। जर्जरंशैवलेशक्वथनेत्रिषुजरन्तरोग्रहर्षुरःस्यात्कलियुगेवाद्यभेदेनदान्तरेवृतिमेदिनी। अर्त्तिकमि। अर्त्तरुज्ज्व

लनपाटयोः। अजरःकामुकेभृङ्गेचमरस्त्रीमरेस्त्रियामजरीमृगभेदयोरितिमेदिनी। वासरदृति। वसेर्ण्यन्तादरः। केचित्सूत्रेवाग्रिभरिमन्तंपठित्वावाशब्देवाप्रत्ययेवारः। कोकिलङ्

गाहुः। अद्रिमदिअङ्गारउल्मुकेनस्त्रीपुल्लिङ्गस्तुमहीसुतेवृतिमेदिनी। मन्दारःस्यात्सुरद्रुमेपारिभद्रेकर्पूरेचमन्दारोहस्तिधूर्त्तयोरितिच। नदिस्तुस्यादवित्यस्माद्बाहुलकात्सूत्रेपि। पारिभद्रे

नुमन्दारुमंदारुःपारिजातकवृतिशब्दार्णवः। गडेः। कडारःकपिलेदोसेवृतिमेदिनी। शृङ्गारःसुरतेनाद्यरसेचगजमण्डने। नपुंसकंलवङ्गेपित्तागसंभवचूर्णयोरितिमेदिनी।

भृङ्गारीझिल्लिकायांस्यात्कनकालौपुनःपुमान्वृतिच। कञ्जिमृजिभ्याम्। कञ्जारोजठरेस्त्रैणविरञ्चौचारणेमुनाविति। विश्वमेदिनी। मार्जारओतौखड्गेवृतिच। कमेः। कुमारःस्याच्छुकेस्क

न्देयुवराजेश्ववारके। कलकेवरुणद्रोनानद्योर्जात्यकाञ्चने। कुमारीशैलतनयायावनमाल्योर्नदिभिदि। सहायराजिताकन्याजंबूद्वीपेषुचक्षिपामितिमेदिनी। विश्वप्रकाशेतुकुमारीरामतर

णीतिपाठः। रामतरणीलतावि शेषः। सहेतिप्रसिद्धः। तरणीरामतरणीकर्णिकाचारुकेसरा। सहाकुमारीगम्भाट्येतिधन्वन्तरिनिघण्टुः। जंबुद्वीपसहाकन्याकुमार्योषाश्ववारके। वा

टीनवाल्हीकमाकेसरम् ॥ मू० ॥ ततोमत्वर्थीयेदनिः । ऋमुस्निन्निति नान्तप्रातिपदिकम् । आत्वाले । ऋभुसाः इन्द्रः । ऋभुक्षाणौ ऋभुसाणदन्तुज्ज्वलदन्तः । दशपाद्यानुअर्नेर्भुक्षिनगिति सूत्रेणुप
न्यस्तम् । ऋभुक्षणमिन्द्रमाहुवउतयदतिमन्त्रस्यवेदभाष्येपितत्सूत्रमुदाहृतम् । अत्रार्षं विवेकः । आद्यमत्वेनोदात्तत्वंन्याय्यम् । अवग्रहाभावेबाहुलकात् । द्वितीयेतुअवग्रहार्हाभावोन्यायः ।
अन्तोदात्तस्तुबाहुलकात्दति । खजीकइति । खजमस्योबलाकायकपङ्क्तिःस्याद्बलाकाविसकण्ठिका ॥ बलाकाकासुकीप्रोक्ताबलाकाश्ववलीमतइतिविश्वशाश्वतौ ॥ शलीकाशल्यमदनंशारि
काशल्लकीषुचेतिमेदिनी ॥ पताकावैजयन्त्याञ्चसौभाग्यनोटकाङ्कयोरितिचपताकावैजयन्त्याञ्चसौभाग्येङ्कध्वजेचेतिविश्वः । पिनाकावयञ्चपिनाकोस्त्रीरुद्रचापेपांसुवर्षनिशल्लकीरिति
मेदिनी ॥ अमरोक्तिमाह । क्लीबेति । किञ्चपिञ्जसञ्जूर्णने । षकारस्यणत्वन्धातुर्युगागमः । पिण्याकोस्त्रीतिलकल्कोहिङ्गुवाहीकसिङ्केदितिमेदिनी ॥ अमरोक्तिमाह । दूषीकेति । किञ्चदूष
पतेरचेतिदृप्रत्ययेदूषिःकुदिकारादितिङीनष् । दूषीउभाभ्यामपिस्त्रीत्वैकनिदूषिकादूस्वमद्वौवा । केणदतिङीषोह्रस्वादेशश्च । पिचण्डीदूषिकादूषिःपिचारुश्चदूषोमलमितिविक्रमा
दित्यकोशः । दूषिकातूलिकायाञ्चमलेस्याल्लोचनस्यचेतिमेदिनी । अनिकृषिभ्याम् । अनीकोस्त्रीगणेसैन्येपीतिमेदिनी ॥ हृषीकंविष
पीन्द्रियमित्यमरः । पर्फरादेर्शइति । उज्ज्वलदन्तइत्योक्तम् । वस्तुतस्तुधातोर्हिंसउकारस्याकारःसलोपः । रुक्चाभ्यासस्येतिदशपाद्युक्तमेवन्याय्यम् । चरेर्नुम्विद्युचरग्रन्थानुरोधेनहिंस
केसादेरुक्तेर्न्याय्यत्वात् । किसलयमितिनेतोयेवतुर्फरीपर्फरी केत्विमन्त्रस्यवेदभाष्येतुनिफलाविशरणेष्टपालनपूरणयोःपर्वपूरणेएषामन्यतमस्यनिपातनमिदमाश्रित्यस्तृणंवि
दारयतीस्तोतृणांपालकाविष्टार्थस्यपूरयितारौचेतिन्यांस्यातम् । तित्तिडीकइतिवातिमेर्मकारस्यडकारः । अभ्यासस्यतुकुचातित्तिडीचिञ्चाम्लिकेत्यमरेतुशब्दान्तरम् । नञ्चाचतित्तिडीवृक्षि
काचिञ्चातित्तिडीकाकपित्थेतिवाचस्पतिः । अम्लीकाचाम्लिकाचिञ्चातित्तिडीकाचतित्तिडावृतिचन्द्रः । अम्लिकाचुक्रिकाचुक्रासाम्राशुक्लाशशुक्रिका । अम्लिकाचिञ्चिकाचिञ्चातित्ति
डीकाचतित्तिडेतिधन्वन्तरिनिघण्टुः । यत्तुउज्ज्वलदत्तेनोक्तंउपदंशस्तृतीयायामितिसूत्रेतित्तिडोपदंशभुङ्नृतिभाष्यप्रयोगात्साधुतेतितदुपेक्ष्यम् । उपदंशइतिसूत्रस्यभाष्यकारैरस्पृष्टत्वात्
तदुदाहृतप्रयोगस्यभाष्येकुत्रापभावाच्च । भ्रमरस्त्वञ्जरीकःस्याद्द्विरेफालिरलोमधुव्रतः । द्विन्दिन्दिरःपुष्पकीटोमधुव्रोमधुकेशटइतित्रिकाण्डशेषः । कर्कोलुर्गलन्तिकेत्यमरः । पुण्डरीकंसितं
भोजेसितच्छत्रेचभेषजे । उसिव्याघ्रेचदिग्गजेकोशकारान्तरेपीतिमेदिनी । ईषेःईषिकास्यादिशीकापिवानायुजवनायुजाविति । रूपकोशः । सर्जः । सर्णीकास्यन्दिनीलात्स्यमरः । मृडः की
कः दन्तोदन्तः । कीकनिल्युज्वलदन्तादिपाठस्तुप्रामादिकः । मलीकेअस्यसुमतौस्यामा । मलीकावप्रियव्रजानदत्यादिषुचित्वरस्यवदर्शनात् । अलीकमप्रियेपिस्यात्दिव्यसत्येनचे

वैलस्यः। विनयान्वितः। किशोरः। अष्टकुमारः। एकादशमारभ्यापञ्चदशकुमारइत्यन्ये ॥ मूः ॥ अलीकमप्रियेभालेवितथेइतिहेमचन्द्रः। तथाचप्रयुज्यते। तेदृष्टिमात्रपतिताअपि
कस्यनात्रस्तोभायपक्ष्मलदृशमलकाः खलाश्वानीचाः सदैवसविलासमलीकलग्नायेकालनाडुःटिलनाञ्चनसन्त्यजन्तिदयिताव्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येषपिपीठके। नानागरेइतिमेदि
नी। वलीकमीधेपटलप्रान्तेइत्यमरः। वलतेसुगागमेवल्मीकम्। वामलूरअनाकृअवल्मीकपुन्नपुंसकमित्यमरः। वहतेर्दिच्च। वाहीकोगोः। वाहश्चासुप्रपूर्वोदिणस्तुरच। सुप्रतीकः। शा
म्यने। शमीकः ऋषिः। श्वमन्येप्यूह्याः। तदाह। इत्यादीति। शृङ्गपुरीषंवर्चस्कमस्त्रीविष्ठाविषौस्त्रियामित्यमरः। अर्जेः। अमरोक्तिमाह। ऋजीषमिति। किंच। उद्धतरसः सोमलतायाः शे
षोपि ऋजीषमृतञ्चऋजीषिणंवृषणंससतश्रिये। आसत्योयातुमत्यवांऋजीषीत्यादिमन्त्रभाष्येस्पष्टम्। अयमिति। ईषन्प्रत्ययः अरुद्धचतस्यागमः इत्यर्थः। वोपालितोक्तिमाह। अम्बरी
षइत्यादि। अम्बरीषंरणेभाष्टेक्लीबंपुंसिनृपान्तरे। नरकस्यप्रभेदेचकिशोरेभास्करेपिच। आम्रातकेतुनापेचेतिमेदिनी। कुरः। करीरोवंशकुंरेस्त्रीवृक्षभिद्वटयोःपुमान्। करीरंवीरिकायाञ्च
रः। डिण्डीरेपिचहिण्डीरइतिद्विरूपकोशः। किमीरजंवीरतूणीरादयोप्येवंवोद्याः। किमीरोनागरङ्गेचकर्बुरेराक्षसान्तरेइतिमेदिनी। जम्बीरः प्रस्थपुष्पेस्यात्तथादन्तशठेद्रुमेइतिच। उशीरंवीर
णमूलम्। उशीरोपिमूलेस्योशीरमस्त्रियाम्। अभर्यनलदंसेव्यमित्यमरः। कुरीरमिति। कपिलकादिलालत्वेकुलीरः कर्कटकः। घसेः। सीरमिति। उपधालोपः। कलषत्वम्। सीरंदुग्धेचनीरेचेतिवि
श्वः। गमेरिरिन्निडुभीरङ्गभीरमित्यमरः। पचेरलिमच्। कर्त्तर्ययङ्लुग्यप्रकृत्ययेषुरिदुपसख्यानात्। शेरतेनेनशीधुः मद्यविशेषः मेरेयमासवःसीधुरित्यमरः अर्दुचादिपाठात्कीवत्वम्। पुन्नपुंसक
योर्दारुजीवातुस्थाणुशीधवइतिनिकाण्डशेषः। शीलंस्वभावेसद्वृत्तेइतिमेदिनी। जलनीलीतुशेवालंशैवलइत्यमरः। शैवलंपद्मकाष्टेस्यात्शैवलंतुपुमानयमितिमेदिनी। शब्दार्णवोक्तिमा
ह। शैवालमित्यादि। उलूकादयश्च। उलूकः पुंसिकाकारविद्वेभारुनयोधिनिरितिमेदिनी। वदेर्यङन्तादूकः। वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मीवदूकश्चवक्तरीत्यमरः। शमेर्वुकाशम्बूकौगजकुम्भान्ते
षोषचश्च। दूतापसेइतिमेदिनी। बाहुलकादूकप्रत्ययेहृस्वमङ्गीपि। जम्बूकंजम्बूकंप्राहुःशम्बूकमपिशम्बुकमितिद्विरूपकोशः। जम्बूकबम्बूकादयोप्यत्रैवदृष्टव्याः। जम्बूकः फेरवेनीचेपक्षिमा
शपतावपीतिविश्वमेदिन्यौ। बम्बूकंबम्बुजीवेस्याद्बम्बूकंपीतसारकेइतिचैशलिमण्डि। सौगन्धिकन्तुकह्लारमित्यायुपक्रम्यशालूकमेषाकन्दःस्यादित्यमरः। एषासौगन्धिकादीनाङ्गेवा
न्नानांकन्दोमूलमित्यर्थः। निपोमिः। नेमिर्नातिनिरोकूपेपात्रेकाचक्रान्तयोःस्त्रियामितिमेदिनी। बाहुलकादन्यतोपिस्यात्। आप्तपणेयामिः स्वस्रकुलस्त्रियोरित्यन्तस्यादेरभसः। यामिः कुलस्त्रीस्वस्रो
स्त्रीत्यन्तस्यादेर्मेदिनी। जैत्रयेः। जामिः स्वस्रकुलस्त्रियोरितिचवर्गतृतीयादेरजघकोशः। चवर्गादिरपिप्रोक्तायामिः स्वस्रकुलस्त्रियोरित्यन्तस्यादेरभसः। यामिः कुलस्त्रीस्वस्रोः
पुंसुयोर्वीच्यां प्रकाशेवेगभङ्गयोः। वरूत्रसङ्घेचरखेपावेदनापीडयोरपीतिमेदिनी। भवन्तिभूतान्यस्यामितिभूमिः। भूमिर्वसुन्धरायांस्थानमात्रेपिचस्त्रियामितिमेदिनी। अम्भोनेः रश्मिः सूमा
नदीधितोस्यात्मसप्रग्रहयोरपीतिमेदिनी। वीज्या। अमरोक्तमाह। वेणिरित्यादिवेणीकेशस्यबन्धेनद्यादेरन्तरेदेवताडेइतिमेदिनी। वेणीखरागरीदेषताडोजीमूतइत्यपीत्यमरः ॥

मू॰।ज्यानिर्हानौस्नवत्याञ्चेतिविश्व:।भूर्णि:स्त्रीरोम:।सृणिश्चाङ्कुशोऽस्त्रीसृणि:स्त्रियामित्यमर:।सृणि:स्यादङ्कुशेपुमानितिकोशान्तरम्।अतएवआरक्षमग्नचमसृणिंशिताग्रमितिमाघ:।
दृष्टिस्तुयादवेमेषरश्मि:पारवण्डचण्डयोरितिविश्व:।इन्द्रदृष्टिंपोडशिनितृतीयमितिश्रुतौ।दृष्टिंमेषमित्यर्थ:।अद्रे:।अग्रिर्वैश्वानरोपिस्याच्चित्रकारौषधौपुमानितिमेदिनी।अणि:।अणि:
स्त्रीपुंसयो:पङ्क्तौसमानेशिल्पिसंहतावितिचाकरि:।श्रोणि:।श्रुयतीतिश्रमर:।योनि:स्त्रीपुंसयोश्रस्यादाकरेस्मरसन्निरेइतिमेदिनी।घृणि:दृष्टि।घृसेचनेतिप्रत्ययोगुणाभावश्च।घृणि:पुन:।अंशु
ज्वालान्तरङ्गेषुहिमेहमचन्द्र:।दृष्टिरल्पतरावित्यमर:।पार्ष्णि:स्यादुभयोरित्स्त्रियामुस्त्रियान्यो:सेन्यपृष्टेपादग्रन्थ्यधरेपिचेतिमेदिनी।भूर्णिर्धरणीति।तत्कानभूर्णिरितिमन्नेस्वामाचेतुभूर्णिभी
रुक:।पोषकोवेतिव्याख्यातम्।दिवोद्दोदिविधिषणान्नयोरितिविश्व:।दिविर्नाधिषणेनेवदस्त्रियामितिमेदिनी।धिषणेबृहस्पतिः।दोदिविर्द्वादशकरश्मय:सुरगुरुर्गुरुरितित्रिकाण्डशेष:।दो
दिविर्द्वादशार्चि:स्याज्जीव:प्राक्फल्गुनी सुनदृतिहारावतीओदनोस्त्रीसदोदिविरित्यमर:।अत्रसदोदिविर्दोदिविसहितदृविग्रास्यानंन्यायमासदृतिङ्के दृतुअस्त्रियामितिनलभ्येतातश्च
अन्नेतदस्त्रियामितिमेदिनी।ग्रन्थोविरुद्धोनेतिद्वेषम्।गोपामृतस्यदोदिविमितिमन्नेतुद्योतमानमितिमर्थ:।रुविरुधिरएतेनकिंनतानिपात्यन्ते।रुधिरंवरारुहइति। उग्रंवर्पुन:स्थविरंसरूपं
रितिमन्नेतुरुधि:कामानावर्षकस्येत्यर्थ:।रुधुसेचनेहनिधातुर्थानुगमात्।तरुविशोभारुचेर्योगेदिनिमेदिनी।अस्यच्छाषःकिंवीदिविरित्यमर:।विनिमयदृतिकिंकिंदीविःकिंवीदिविरितिद्वि
रूपकोश:।पातेःपतिर्द्वेवेनात्रिधीरेदृतिमेदिनी।शकेःउच्चारश्चस्करोशमलशकृत्गूथंपुरीषंवर्चस्कमस्त्रीविष्ठावित्पुरीषेक्लीबमित्यमर:।अमेरतिः।अथामतिःपुंसिहिमदीधितिकालयोरितिमेदि
नी।अमितिश्चामतिःकालइतिद्विरूपेषुविश्व:।वहिवसि।वहतिःसचिवेगवीतिविश्व:।वसतिःस्यात्तिथावावासेयामिन्याञ्चनिकेतनेइतिमेदिनी।अमरोक्तिमाह।प्रादेशनसितारमे।रमतिर्नायकेना
केपुंसिस्यादितिमेदिनी।रतिकारोक्तङ्कोशान्तरमाहरमतिरित्यादि।नित्यमायुदात्तार्थम्।रन्तिरतिरमतिरसि।सूङ:क्रि:।पीमान्सूरिःकृतीकृष्टिर्लभवर्णोविचक्षण:।इत्यमर:।दशपद्यानुसूरोरि
न्दीर्घश्चेतिपाठ:।तत्रारिनोनकारेनानुबन्धउत्तरसूत्रेप्रत्ययान्तरारम्भात्।अनुबन्धलेहिलाघवादिहैवक्तिनुच्येत।तथासतिसूरीसूरिणीसूरिणदृत्यादिरूपम्।अतएवाभिधानमालायांसूरीतिना
न्नमुदाहृतमित्यवधेयम्।यत्तुदशपादीवृत्तिकारेनित्वंस्त्रीत्यस्यूभिःयुदाहृतम्।तदेतेनप्रत्युक्तम्।स्वरविरुद्धमपिसदापश्यन्तिसूरय:। ——विसूरयोदधतोविश्वमायुरित्यादौसूरिशब्द
स्यान्तोदात्तत्वात्।अद्रिशदि।अद्रयोद्रुमशैलार्कादित्यमर:।भूरिर्नावासुदेवेचहरेश्चपरमेष्ठिनेनपुंसकंसुवर्णेचप्राज्येस्याद्बाच्यलिङ्गवदृतिमेदिनी ॥

प्रमीला।आलस्यम्।पुन्नागः।केसरः।कर्बुरः।इतरस्त्रसोः ॥

वंक्रिरिति।वकिकौटिल्ये।तन्द्रिरिति।कृदिकारादिनिपस्ङीष्।तन्द्रीनिद्राप्रमीलयोरितिमेदिनी।तन्द्रीतन्द्रीयामितिदिरूपकोशः।विभज्यनक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणेतिभार
विः।एशदिभ्याम्।शत्रिर्नाभोधरेजिसाविंतिमोदिनी।शत्रिमग्रउपमाङ्कनुमयेदितिमन्त्रस्यवेदेभाष्येतुउपामासुपमानभूतङ्कुंप्रख्यातंशत्रिंएतन्नामकंराजर्षिमितिव्याख्या
तम्।अदेस्त्रिनिश्च।अत्री भक्षकः।अत्रिः। ऋषिविशेषः।उञ्चलदत्तस्तुअदेस्त्रिन्दितिपठित्वाअत्रिरित्युदाजहारतन्नात्रिपेवसिडेप्रत्ययान्तेवैयर्थ्यात्।गोवर्द्धनस्तुअ देस्त्रि
त्रिचेतिपठित्वानिदितिवचनान्नकारस्यनेत्सञ्ज्ञाअत्रीअत्रि णेाअत्रिणदत्याहतदपिनाद्युदात्तापत्तेः।नचेष्टापत्तिः। जहीत्यात्रिणंपिणिम्।दूरेवायेअन्तिवाकेचिदत्रिणः।अग्ने
हसित्यात्रिणंमित्यादावन्तोदात्तस्यनिर्विवादत्वात्।दृणातीतृतुअदेस्त्रिनित्रेतिपठित्वाचकारात्रिवित्युक्तम्।तदपिनात्रिनिचश्चित्वस्यव्यर्थत्वात्।इकारेणचकार परित्रा
णे सतिप्रत्ययस्वरेणैवेष्टसिद्धेः।अतएववर्धेदुःशंसानितिमन्त्रस्यभाष्येअदेस्त्रिनित्रेतिमाधवः।नलुमताङ्गस्येतिसूत्रेकैयटोप्येवमेवाहेतिदिक्।पतत्रिरिति। प त्रवाचका
त्सतत्रशब्दान्मत्वर्थेइतितुपतत्रीपतत्रिणावित्यादिमृकृणिभ्यामम्रीचिःकृपणेदोप्नारर्षिभेदेच दृश्यतइतिविश्वः।मरीचिर्मुनि भेदेनागभस्तावनपुंसकमितिमेदिनी।कृणातिः
पुथितलताङ्गुल्योःशकठेस्त्रियामितिचवेत्रः।वीचिःस्तोकान्तरङ्गे स्यादवकाशेसुखेदुयोरितिविश्वमेदिन्यौ।पुरःपुरुषःपुरुषेसाख्यगेचपुन्नागपदपेहेतिविश्वमेदिनी।दृ
नहिपुरुषङ्कुर्बुरेरूक्षेनिसुरोक्तोचवाच्यवदितिमेदिनी।नहुषोराजविशेषेनागभिद्यपीतिहेमचन्द्रः।चित्त्वरेणान्तोदात्तेप्राप्तेग्रामादित्वाद्वृषादित्वाद्वाआघुदात्तोयम्।एतच्च
देवाअकृण्वन्नहुषस्यविश्पतिमितिमन्त्रस्यभाष्येस्पष्टम्।कलुषेलाविलेनलोरितिविश्वः।पीयेः।पीयूषंसप्तदिवसावधिक्षीरेतयामृतेदितिमेदिनी।पिपूषद्वृषादित्वक्षरः।
मस्तेःपिटकःपेटकःपेटामञ्जूषेत्यमरः।गण्डेश्मनिडपोमुखपूर्त्तीभपुष्करप्रस्तोन्मितेदितिमेदिनी।अर्तेररुः॥उकारान्तोयंप्रत्ययः।नतुसकारान्तइतिस्फोटयति।अर
रुरित्यादिना।युक्तञ्चैतत्।कंचिद्वारसुश्वरमर्त्यम्।अपारहमदेवचजनोजजिरित्यादिमन्त्रेपुषुनआदर्शनात् ॥

टी॰। शेफोलिङ्ग॰म् ॥

यत्तु मानः शंसोअररुषदितिमन्त्रस्यभाष्येसान्त्येयमितिमाधवेनोक्तंतत्त्रौठिवादमात्रंन्नतुवास्तवम्।पदस्याद्युत्तलानुपपत्तिप्रसङ्गात्।उक्तप्रयोगस्तुकृसन्तेनरातिनानस्त्रमासेसौष्ठवात्।गुरुद्वेषीअररुषेदधन्तीत्यत्रत्वयमेवतथोक्त्वाख्यातात्।योनोअग्नेअरिरांअघायुरित्यादिमन्त्रोत्तरसंवादाच्चेतिदिक्। क्लीबेनः शकटोस्त्रीस्यादित्यमरः।करटोगजगण्डेस्यात्कुसुभेनिङ्गः जीविनि।स्कादशाहादिश्राद्धेदुदूरूदेपिवामसेदितिमेदिनी।कुकदिकरम्बोमिश्रितेबान्तोभान्तस्तुदधिसक्तुषिविश्वः। कदम्बनिकुरम्बेस्यान्नीपसर्षपयोःपुमानितिमेदिनी।कलम्बीशाकभेदेस्यात्कदम्बशरयोःपुमानितिचकदेः।कादम्बास्यात्पुमान्पक्षिविशेषेस्त्रीमायकेपिनेतिमेदिनिकलिकलमःपुंसिलेखन्यांशालौपाटद्वरेपिचेतिमेदिनी।कुपेर्वा।कुपकोधेअतःकिन्दच्।वकारान्तादेशश्चवा।तन्तुवायःकुविन्दःस्यादित्यमरः।बाहुलकात्कलभूषणादौ।अलिन्दःयस्यामलिन्देपुमचक्रेवमुग्धाङ्गनागोमयगोमुखीनिदितिमाधवःप्रज्ञादित्वादणिदीर्घादिष्ययम्।निषङ्गथिरितिचजौरितिकुलम्।आधुरस्यनिषङ्गथिःरथकूबरइत्यर्थः।सर्तेः।नियन्तावाजिलायन्तौस्तैतःसत्ताचसारथिरित्यमरः।खर्जिपिंजादिभ्यः।खर्जमार्जनेएवमादिभ्यर्उरः।पिञ्जहिंसायाम्।एवमादिभ्यर्उलच्।खर्जूरंरूप्यफलपोःखर्जूरकीवृक्षयोरितिमेदिनीहेमचन्द्रौ।कुपूसामर्थ्ये।बाहुलकाल्लत्वाभावः।अथकर्पूरमस्त्रियाम्।घनसारश्चन्द्रसञ्ज्ञःसिताभ्रोहिमवालुकेत्यमरः।वल्लसंवरणे।वल्लूरम्।उत्तप्तंशुष्कमांसंस्यात्तद्वल्लूरन्त्रिलिङ्गकमित्यमरः। एवंशालूरमण्डूरादयः।भेकेमण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरादित्यमरः। अथमण्डूरम्।शिङ्घाणमपितन्मलेदितिचातन्मलोतस्यपूर्वोक्तस्यलोहस्यमलेदित्यर्थः। लाङ्गूलंपुच्छशेफसोरितिमेदिनी।कुसूलदृतिःकुसम्श्लेषणे।दन्त्यसकारवान्।कुसूलश्चकुसीदश्चमद्यदन्त्यमुदाहृतमितिविश्वः।ताम्बूलादयोप्यत्रानुक्तास्तेनात्रतेषांस्त्रीक्लीबत्वेनियमोनास्ति।ताम्बूलीनागवल्ल्यांस्त्रीक्रमुकेतुनपुंसकमितिमेदिनी।मृहिंसायाम्। धानोर्दृढिःदुगागमश्चशार्दूलोराक्षसान्तरेव्याघ्रेचपशुभेदेचसत्तमेतूत्तरस्थितइतिमेदिनी विश्वप्रकाशेऽउत्तरस्थितउत्तरपदम्।राजशार्दूलइतियथादुगतौ।कुङ्शब्दे।अनयोःकुकुचःदुकूलंश्लक्ष्णवस्त्रेस्यात्सौमेचेतिमेदिनी।कुकूलंशङ्कुसंङ्कीर्णम्चभेनातुत्तुषानलेदितिविश्वमेदिन्यौ।शिरीषादपिमृदुङ्गीःकेयमापतलोचना।अथङ्कचकुकू

अग्रकाण्डद्रुमोमूलहीनरसः।कुसीदकोवृद्धिजीवी ॥
कुत्सितंदीर्घंच।कूचःस्तनः।कुचकुचौसनेमताविति विश्वः।कूचीतिटिट्टिभपक्षिणः।दृणःसम्युपदेचदृस्यात्।दीर्घलम्बधानेतिसिवेः।सूचीतुसिवनद्रुमेआङ्गि-
कानिनपात्तरेदृतिमेदिनी।शमेःशंवःस्यात्सुत्वलाग्रस्थलोहमण्डगलकेपचौ।सुभाविनेत्रविधितिविश्वमेदिन्यौ।उल्वादयश्चागर्भाशयोजरायुःस्यादुल्वञ्चकललोस्त्रि
यामित्यमरः।मुल्वमितिसुचणेके।लत्वादिप्राग्वत्।सुल्वन्तान्नेयम्।कार्मण्यावारेजलसंनिधावितिमेदिनीहेमचन्द्रौ।वेतेर्युमानगोदृस्वलम्बार्थिवस्तुप्रतिविवे
स्यात्मण्डलेपुंनपुंसकंमंविविकायाःफलेक्लीबङ्कलासेपुनःपुमानितिमेदिनी।स्थस्तः।स्तम्बोगुल्मेतृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेपिचेतिविश्वःस्तम्बोप्रकाण्डद्रुमगु
च्छयोरितिमेदिनी।स्याद्दृष्ककस्तुस्त्रकृस्यमरःशाशपिशादःस्याकर्दमेशय इतिमेदिनी।अब्दःसंवत्सरेवारिवाहमुस्तकयोःपुमान्।कुन्देनाभ्येस्त्रीसुकु
दभ्रमिनिद्यन्तरेपुनादृतिचावत्तिमल्लिवलयःकण्ठरोगेनाकङ्गेपुनपुंसकमितिमेदिनी।मलयःपर्वतान्तरेशैलांशेदेशआरामेन्त्रियतायान्तुयोषितीतिच।आत्म
जस्तनयसूनुःसुतःपुत्रइत्यमरः।दृहैःद्विगतेविगर्भैःदृत्यमाहदृमाचष्टेणिचिण्यैःदृत्यमरःसंवत्सरेत्यादिस्त्रेचादयश्चरुपत्यमन्तानिपात्यन्तेजनीप्रादुर्भावेनकारस्तन
कारःजन्तुरुच्यन्तेपिचसंज्ञीवत्सैवतणीदृत्यमरःतस्यपूर्वोकृस्वस्यस्वसंज्ञीदृत्यर्थःरुशातिभ्यामुरुरुदैत्येमृगेपिचेतिमेदिनीजनिष्णानवभ्योमासंख्य
नवस्वजनेर्विसन्नदृकारोंवारणमुत्तरार्थमजनेरिवितिडत्वात्सुष्णिरितिनित्त्वरेणाद्युदात्तोयम्।स्वरितञितःकर्त्रभिप्राये क्रियाफलेआत्मनेपदंवक्तव्यमितिञित्वात्
सोमम्क्रतौन्यञ्जीतिसूत्रेतुआद्युदात्तःसाधिनःपण्ठवतीतिमत्वर्थवकल्पेवाहुलकात्तदभावः।घासोदृतिसूत्रेतुतालव्यादिःसाधिनःसायसायोभवेत्कोशः
कोशस्थेशयडवदितिहिरूपकोशःकैयटस्तुवस्त्रेकदृतिसूत्रेशदृत्यत्रतोकमुपादायजनिदास्वसदृत्यनेनदृप्रत्ययेशदृदृत्याहनटीनीलौषधीस्त्रीस्यात्शैल्
पाषाणकयोःपुमानितिमेदिनीअन्येभ्योपिदृश्यन्तेदृलक्षणादयोनुवर्त्तन्तेकुसेः।कुसस्त्रोषणेकुसुम्भहेमनिमहाजनेनाकमण्डलौदृसिमेदिनीकुसुम्भस्त्रीरजोनेत्ररोग
योःफलपुष्पयोरितिचाकुसीदस्त्रीवनेदृद्याक्लीवन्त्विष्कुसीदकेदृतिचाहसूत्रेतृतीयोदृस्वादिर्घादिश्रुतन्त्रेणोषातःवृषाकपय्यीनिसूत्रेहसएवेतिवृत्तिहस्वादिग्र

टी॰। वङ्ग॰ सेननरुः। अगस्तिर्ऋषिः।

मू॰। यनुमाधवेनअग्निः पूर्षेभिरित्यम्मास्मावसरेऋषिरन्द्रसेप्रत्ययान्तत्वमङ्गीकृत्यऋष्यन्धकेतिनिपातनाल्लघूप धगुणाभावदस्युकत्वत्प्रकृतसूत्रविस्मरणमूलकत्व
दुमेदन्ध्र नेः।भूमिञ्जियथावसवोजुषन्तेतिमन्त्रेभूमिंभ्रमणशीलन्दरिद्रुस्वनमितिवेदभाष्यम्।क्रमितमिक्रमुपादविशेषीकृमिर्नाक्रिमिवत्कीटेलाक्षाङ्गमिलेखरेद्
तिविश्वमेदिन्यौ।पारंतपारंवासोवासरःक्रिमियत्रेणिः दृतिर्द्विरूपकोषैः।तिमिरितिनिमुकाङ्गायाम्।अस्तिमत्यस्तिमिर्नामतथाचास्तिनिर्दिङ्गलः।निमिङ्गिलगिलोप्य
स्तितिमिलोमुस्तिमिलस्यपौतिवालरणायणेसप्तगतेरमवोक्तम्।शितिःकृष्णेसितेभूर्जेदृतिविश्वः।शितिभूर्जेनारसितासितयोस्त्रिषितिमेदिनी।मनेः।मुनिः पुंसिवसिष्ठादौवङ्ग
सेननरोजिषेदृतिमेदिनी।वर्षेकिरिदैत्यभेदेकरवामरदण्डयोः।उपदारेषमान्स्त्रीनुजरायाम्नपचर्मणिगृहदाहप्रभेदेवजठरवयवेपिचेतिमेदिनी।वसिवपिरभ्योदृश
भ्यदस्यतावासिरितिदन्त्यः।सूत्रेऽत्रमसुतालक्षणः।दृषमपिच्छेदनसाधनेप्रयुज्येते।वास्यादीनामिवकरणानाङ्कर्त्तव्यापारवैनिमयादितिवैशेषिकाः।वास्यर्थमित्यत्र
स्कोतिसलोपः।प्रज्ञादीनिभ्यश्चवाधीमन्नस्विमन्नोमयोपिणःदृतिमन्त्रःणत्रिःस्त्रीषङ्किरवयोरितिमेदिनी।दृहवादीतिण्यन्तोनिर्दिष्टःवाहुलकादण्यन्तादपि।तथाचभू
वादिसूत्रेवदन्तीनिवादयोवाक्षकारतिन्यासकारादयः।वारिर्वाजवन्ध्योःस्त्रीक्लीवेंसुनिवालके।वारीस्वाजद्रजवन्ध्यत्वाङ्कर्त्तरिण्यामपियोषितीतिचवारिःस्यतास्त्रस्त्र
स्यावारिद्रोवेरनीरयोःवारीघटीभवन्ध्योरितिविश्वः।दारिःपथिकसन्तानघूतादिभङ्गयोःस्त्रियामितिमेदिनी।खटतेःखादिःखादिस्त्रसहृहेपिस्यात्किणेशवरयेस्त्रि
यामितिमेदिनी।वहोभस्त्रादिस्त्रियामितिलिङ्गानुशासनेस्त्रियामित्यधिकारेनाभिरसित्रियदतिसूत्रितत्वादितिभावः।केचिदिति।तथाचमेदिनी।नाभिर्मुस्यत्वृपेचक्रमद्ध स्त्रि
ययोःपुमान्।हृयोःप्राणिप्रतीकेस्यात्स्त्रियङ्गुर्वरिकामदेदृति।भारविश्वप्रायङ्गसमुद्घसत्यङ्गजकोशकोमलेरुपाहृतश्रीश्च्युपनीविनाभिरितिश्रः। शरिर्नाशोप
करणेस्त्रियांशकुनिकान्तरेगुहार्घगजपर्याणेव्यवहारान्तरेपिचेतिमेदिनीकपिलकादित्वाल्लत्वम्।शल्लिस्तुकलमादौचगन्धमार्जारकेपुमानितिमेदिनी।कलः।कारिस्त्रि
यांक्रियायांस्त्राह्यश्चलिङ्गस्तुशिल्पिनीतिमेदिनी ॥

टी०। विष्टपम्। जगत् ॥ मू०॥ युक्तञ्चैतत्। पिष्टातोभरीमभिः। वातस्यसर्गोअभवत्सरीमणि। स्त्रीर्णवर्हिः सुष्टरीमजुषाणा। यस्यामतिर्भोअदितिर्यतस्तुतीमतिहिरण्यपाणिः। इत्यादिमन्त्रोक्तान्द्वाप्यस्यचानुगुणत्वादुक्तप्रयोगाणांभाषायामादर्शनेनच्छन्दोनुवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च। अतएवॅसर्वत्रग्रहणङ्करिष्यति। नामन्सीमन्। सर्वेति। मनिनन्तादिनिशेषः। नामेति। पञ्चभ्यास्तसीलोपः। सीमेति। सीमसीमेस्त्रियामुभेइत्यमरः। पाम्नाति। पिबतेःपुगागमःबाहुलकादन्यतोपि। यस्पूजायां। स्यःशोषश्चयस्मात्सेत्यमरः। षूप्रेरणे। सोमाचन्द्रःकुभाम्भामदेहेगृहेरश्मौस्थानेजन्म। प्रभावयोरितिमेदिनी। सुशर्मेति। कृदुत्तरपदस्वरेणान्तोदात्तपत्म। मनिनितुमद्योदात्तस्तान्। सुष्ठुत्र्युणातीत्रिग्रन्थः। स्तनिदुःस्तयतिदुस्तोयत्वात्साम। सामक्लीबमुपायस्यभेदेवेदान्तरेपिचेतिमेदिनी। आत्मापुंसिस्वभावेपिप्रयत्नमनसोरपि। श्रुतावपिमनीषायांशरीरब्रह्मणोरपीतिचाहनिमासिनाभ्यर्लीस्यादिनिहारवली। कबरःपाठकाः। बबुयोरैक्याकबरीकेशविन्यासः। जातपदेतिङीषि। अन्यत्रकबरा। गौरउडच्। दृदंसूत्रङ्कैचिन्नपठन्ति। अतएवगरुताड्यत्रेतिविगृह्यडप्रत्ययेषोदरादिवालोपेगरुडशब्दंव्युत्पादयन्ति। दृन्देःकमिः। उज्वलदन्तसुकमित्रितिनिर्देपपाठतन्ना। दृदन्त्यत्रमिन्द्रयानम्। दृदन्तेसोम्यंमधुदृत्यादौनित्वराभावात्। दशयाद्यानुदृणोदृमणितिसूत्रितम्। दृदमिति। सर्वनामशब्दोयंप्रत्यक्षपरामर्शी। कायतेर्डिमिः। प्रयोजनाभावादेवमकारस्येत्संज्ञाविरहेसिद्धेदृकारउच्चारणार्थः। दशयाद्यानुडिमित्येवसूत्रितम्। किमितिसर्वनाम। दशयाद्यानुष्ट्रमित्येवसूत्रम्। अतएवाधिकंप्रक्षिप्तमित्याहुः। असुक्षेपणेअस्त्रंप्रहरणेचायेक। रवालेनप्रसक्तमितिमेदिनी। पल्ल। पत्रन्तुवाहनेपर्णेस्यात्पक्षेशस्त्रेपिणोरितिमेदिनीपिबतेःपात्रम्। षिलान्डीन्। पात्र्यमत्रेत्रिषुक्लीबंसुवादोरन्नसन्नणि। तीरद्विपान्तरेचोग्येदृतिमेदिनी। अस्त्रियांक्लीबेवरीषंश्रोणादित्यमरः। वेष्टंविष्टपंतु। उष्ट्रःक्रमेलकः। उष्ट्रकमेलकमयोमहाङ्गादित्यमरः। सिविमुच्योःसूत्रेमूत्रिभ्यांत्रुणादिसन्ताभ्यामेरचासिद्धेस्वरार्थमिदंसूत्रम्। नचषजातत्सिद्धिः। अचाघञोर्वाधात्। सूत्रन्तुसूत्रेनाग्न्येसूत्रन्तन्तुव्यवस्थयोरितिविश्वः। अमिचि। आन्त्रमिति। अनुनासिकस्यकिझलोरितिसिदीर्घः। विनाखपर्णीगोतुन्नीसुभद्रादन्तिकासुच। मायायांसर्पनक्षत्रनदीभेदेषुचस्त्रियाम्। तिलकालेख्ययोःक्लीबङ्ग्वुरादुतयोरपि। तद्युक्तयोस्त्वन्यलिङ्गमितिमेदिनिमित्रं एतद्वेद [illegible] शस्त्रनोटास्त्रयोःक्लीयाच्छिकायान्तयोपिस्त्रीतिच ॥

दीर्घगजम्। गोसङ्घः। हलासूत्रकम्। विवाहादौ हस्तेबध्यमानंसूत्रम् ॥ सू० ॥ अव्ययस्वरेणेतेन्नोदात्ताः। सुनआत्मानि पेवे। चित्रेस्वानाम्। मित्रंत्रयम्। शल्यस्यशल्यमसि। इत्यादि। पुमा
तीतिपुनः। पुन्नरकन्तस्मात्त्रायतेदृतितुत्युत्पत्त्यन्तरम्। स्त्रीति। डिलाद्रिलोपः। दलिलोपः। टिलात्ङीपः। स्त्री योषिद्बलायोषातारीसीमन्तिनीवधूरित्यमरः। गुधृगुङ्
शब्दे। गोत्राभूनाम्नियोगोत्रः शैलेगोत्रं कुलाख्ययोः। संभावनीयबोधकाननेऽन्यसुदृतिमेदिनी। सन्नद्धमाच्छादनेयत्तसदादानेचकेनवेदृतिविश्वः। सन्नद्धयत्तसदादा
नाच्छादनारण्य कैनवैदृतिमेदिनी। हुयामा। होत्राशब्दः अरविन्दपेस्त्रीलिङ्गः इतिहोत्राभ्यः कृदितिसूत्रेदृदनादयः। श्रूयतेचाकागदृद्धोत्राभावनावामिति होत्र
हविः। यात्रानुज्ञावितिस्यात्गमनोत्सवयोः। स्त्रियाम्। मात्राकृत्स्नविभूषणार्थावित्तानेपरिच्छदे। अक्षारावयवेस्वल्पे क्लीबिंकात्ते वधारणेदृतिमेदिनी। कर्णशब्दग्रहोश्रोत्रंश्रु
तिः स्त्रीश्रवणंश्रवदृस्मरः। भस्त्राचर्मप्रसेविकेतिचागमेः। गात्रमङ्गे कलेवरेस्तंवेरमाग्र्यजङ्घादिविभागेपिसमीरितमिति विश्वः। चारित्रमिति। इत्रप्रत्ययेचरित्रमित्युक्तम्।
नचतत्रैवप्रज्ञाद्यणसिद्धेकिमनेनेतिवाच्यम्। स्वरे विशेषात्। धरित्रीनिगोरादित्वाङ्ङीष्। अमेः। इत्रप्रत्ययवानुवर्तनेनेत्रः। आः समिण्। समयानिकषाशब्दौसमीपवाच
कौ। बाहुलकात्दुषेः दोषादिवेर्गुणाभावश्चादिवा। स्वदेर्धश्च। स्वधेत्यादि। अपरोक्तमहाचिक्कणमिति। मृजेः। मृज्मिति। णिलोपकृतेकृत्वादि। सूक्ष्मस्नात्कण्केथात्मेपुं
सणोत्रिषुचांत्पक्केदृतिमेदिनी। पातेः डिलाद्विलोपः। उकारनकारयोस्तुफ। सोसुडि। तिसूत्रेवोचाम। मनूज्वलदृनेनोक्तम्। उकारउच्चारणार्थदृति। तदाकरविरुद्धत्वाद्ये य
म्। पुंसोसुडि। तिसूत्रेन्यासरक्षितार्थंपुनातेमक्सुन्हस्वश्चेतिपठितौपूङ्सुञ्चित्यन्ये। भाष्येतुसूत्रेःसुपप्रसवेपुमानित्युक्तम्। उपेयप्रतिपत्त्यर्थमुपमाजन्मवस्थि
तादृतितुतत्तमरविभुंजिभुजिभ्यस्तुसंतत्रेवहस्तसूत्रकदासयोः। स्त्रियान्दासीगणिकायोरिति मेदिनी वसेस्तिः। वस्तिर्दृयोर्निरूढेनाभ्यधोभूमिदशासुचेतिमेदिनी। अगस्तिः
कुम्भयोनौचवङ्गसेनतरौपुमानितिचामरावसेः। असभुवि। बहुलवचनान्नभूभावः। वौतसेः। अङ्गेवसकनिष्टेस्यादितस्तिर्द्वादशाङ्गेदृत्यमरः। स्त्रीपुंसयोर्विनस्तिःस्यादित्य
मरमालाः। दृणातेः। दृतिश्चर्मघटेमत्स्येनादृतिमेदिनी। कृतृकृषिकपिदाभ्यदृतिपठित्वाकंपीट दृतिचतुर्थमुदाहृतम्। कृपोरोलइत्यत्रन्यासेतुकृपिभ्यामितिपठ्यते। अ
नस्तरतिरत्रप्रक्षिप्तदृतिकश्चिन्नरतेश्चेतिष्टयक्पठित्वातिरीटः कूलरक्षदृतिकश्चिद्याख्यत् ॥

पतद्गृहे। भाषायांपिकदानीत्याख्ये। माभूदिति। अकौरेफादिभ्यश्चेद्मिरम्योरेवेतिनियमेनेत्यर्थः। इतिवद्स्त्री इति। अत्रारुचिबीजन्तुअमोरन्तइतिप्रयोगकारणायसूत्रस्यावश्यक

वर्षोरूपमिति। घ्रन्छिन्नदेवाभिवर्षसाभूरित्यादिमन्त्रेषुप्रसिद्धमिदम्। शेफः स्यादूषणंवेलमितिसूभूतिचन्द्रः। अकारान्तोप्ययमितिशेषपुच्छलाङ्गूलेषुशुनदृष्टान्ता

नेचामाशेफः शेफोचशेफश्चशेफंप्रोक्तञ्चशेफसेतिद्विरूपकोशः। स्तुरीभ्यांस्रोतोम्बुवेगेन्द्रिययोरितिविश्वः। रेतःशुक्रे पारदेचेतिमेदिनी। पातेर्नुट्। चवर्गतृतीयादिः। उज्ज्वलद

नसुयुद्वेत्यस्यादिपाठः। तत्रविपाजसाद्दृश्नाद्दृशुपाजाअमर्त्यः। इत्यादिष्वेवनद्वाप्यविशेषात्। अदेः। भिदादिभ्यः। स्त्रीभक्तमन्योन्नमित्यमरः। द्विजातिशेषेणयद्येतदन्य

सेतिभारविः। अन्नसामसदृशेनेतिश्रुतिः। स्कन्देश्चासुनृश्चान्तादेशः। आपः कर्मास्याप्तम्। असुन्। हृस्वश्चधातोः। प्रत्ययस्यनुडागमस्तुवा। अप्रस्तुतीमश्विना। अपांसि

सियस्मिन्नपिसेष्टुःबाहुलकात्तुपलक्षणमाहृस्वनटेर्बाहुलंइतिन्यासः। तदिहापिबोद्धव्यम्। तथाचवक्ष्यतेकतमेपिनपुंसकमापः इतिकोशमुदाहृत्यसर्वमापोनमज्जगदिति

प्रयोगोदुर्घटइतौसमर्थितः। रूपेआप्नोतेरसुन्। हृस्वलक्षणधातोः। प्रत्ययस्यनुट्चेत्यर्थः। अम्बद्रिति। द्यूलाञ्जशृङ्गशि। नहेः। दिविगगने। नभोव्योम्निनभोमेघश्रावणेचपतद्गृहे।

घ्राणेमृणालसूत्रेचवर्षासुचनभःस्तनमितिविश्वः। नभःक्लीबंत्रिषुस्मृतमान्घने। घ्राणश्रावणवर्षासुविसतन्तौपतद्गृहेइतिमेदिनी। नभस्तुनभसासाङ्गमितिद्विरूपकोशण

इत्यमितिगोवर्द्धनः। तथाचस्यान्मद्योश्चतुर्थेलंमहसोरंहसस्तथेतिद्विरूपकोशः। एवञ्चरत्नार्णवः। सिद्धसङ्घैर्विदधतुःक्षणयः शीघ्रमङ्गोविघातमिति। रङ्गःसङ्गःसुराणा

ञ्चगदुपकृतयेनित्यमुक्तस्यसस्तौतिप्रीतिप्रसन्नौचहमहिमरुचेःसोवनात्पन्नोवइतिघकारपाठेनुप्रासरसिकानांप्रामादिकइतिवदन्ति। देशेदृचारहस्तलेरतेगुह्येदृतिमे

दिनी। अस्मिन्। अङ्कः। अङ्गंसी। अङ्गंसि। अङ्गः। अङ्गंसी। अङ्गंसि। योगः। योगंसी योगंसि। उचसमवायेः। अस्मात्सुनिबाहुलकात्कलंञ्चाङ्गादिलाद्यो। ओकआश्रयमात्रेपिमन्दि

रेपिनपुंसकमितिमेदिनी। भूस्त्रीभ्यांभुवःअन्तरिक्षम्। नष्टेन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम्। रजोरेणुः। रजःक्लीबंत्रिषुणान्तरे। आर्तवेचपरागेचरेणुमात्रेपिदृश्यतेदृतिमेदिनी।

धजर्थैकप्रत्ययेतुअकारान्तोप्ययम्। रजोयंरजसासाङ्गैस्त्रीपुष्पगुणधूलिषित्यजयकोशः। विरजानदीमाविरजादीक्षामितिचन्देः। छन्देः। छन्दःपद्यप्रभेदेपिस्त्रैराचारामिलाषयोरिति

मेदिनी॥ ७ ननियमार्थत्वेमानमितिः। एवञ्चाङ्गोरङ्गःइत्यपिसाध्येवेति। इतिचतुर्थःपादः॥

मूः॥ अकारान्तोपि। छन्दोवभिप्रायवशाद्वित्यमरद्विरूपकोशेऽयविवचिभ्याम्। पक्षः। पक्षसी। पक्षांसि। अनीकाधिकरणेपूर्वोत्तरेद्वयलसादिनिश्वरस्वाम्यादयः। माधवस्तु पक्षपरिग्रहेइत्यस्मादसुन्। पक्षः छन्दिःसंवत्सरार्द्धेत्याह। वहिहा। अत्रपूर्वसूत्रात्तुदमनुवर्त्तयतीउज्वलदत्तादीनांमतेनोदाहरणमाह। वक्षाद्त्यादि। प्राञ्चइति। सकलदत्तिकृतः प्रसादकारादयश्चेत्यर्थः। एतच्चायुक्तम्। उक्तोदाहरणनिहन्तावल्लोकेदृश्यन्तेनन्वासंभवन्ति। छन्दसीतिसूत्रात्॥ वेदेतुविपरीतमेवास्तीत्याह। वस्तुतस्त्विति। वेदभाष्यकारास्त्वेह सासिणुइत्यवधेयम्। मिघुनेसिः। सुपथाः सुस्रोताः। दृत्यादुदाहरणम्। विधाजः। वेधाः पुंसिहरीकेशेबुधेचपरमेष्ठिनिदृतिर्मेदिनी। नोधाइति। सुद्योभवद्वीर्यायनोधाइतिमन्त्रे नोधाऋषिर्भवतीतिनिरुक्तम्। नवन्दधातीतिनुनेरुक्त्यन्यत्यन्तरबोद्धम्। अत्रस्वरसूत्रमागतिकारकयोःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेति। कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादेयमाच द्रेचन्द्रंरजतममृतंञ्चातदिवमीयतेक्वादितिवांमीमनेद्विदासीभारादित्युत्सादनेहरदनः। पुरसिच। पुरोधास्तुपुरोहितदृत्यमरः। पुरूरवाः बुधसुतःराजर्षिश्चपुरुरवादृत्य पिविद्यात्पुरुरवःशब्देरुकारस्यापिदीर्घतामितिद्विरूपकोशः। नृचक्षाःदृतिः। शिचेत्युक्तेसार्वधातुकसञ्ज्ञा। अतःख्याञ्नः। उषःकित्। दृशपाद्यान्तुवसःकिदितिपाठः। वसन्ति सूर्येणसहेत्युषाः। अपोभीतिसूत्रेउषसश्चेष्यतेदृतिवार्त्तिकस्थसमुषद्विरित्युदाहरणंविरुण्वद्विहरदत्तादिभिरयंपाठःपुरस्कृतः। दमेरुनसिः। सप्तार्चिर्दमुनाःशुक्रदृत्यमरः। पक्षेअ न्येषामपिदृश्यतेदृतिदीर्घः। जुष्टोदमूनाः। दमूनसद्रूपतिंवरेण्यमित्यत्रापाद्यानुसूत्रेणदीर्घः। पठ्यतेतन्मतेपक्षेह्रस्वोवाबहुलकाद्वोद्यः। प्रायेणेति। स्त्रियांबहुषुसरसदृत्यमरः। स्त्रियांबहुषुसरसःस्यादेकत्वेसरोऽपीतिशब्दार्णवः। अपसस्त्वंसरःप्रोक्तः। सुमनाःसुमनःसुचेतिद्विरूपकोशः। एकाक्षरःप्रार्थितयोर्विवादवृत्तिरघुः। विदिभुजिभ्यांविश्वेशब्दस्वरूपपरत्वात्तिन्नादेशोमकृतः। उदाहरणंविश्वेचेतिविन्दतिभुजोर्ग्रहणम्। अत्रोज्वलदत्तेनविश्वेवेदाःअग्निःविश्वेभोजाःइन्द्रःतत्पुरुषेकृतीतिसप्तम्याअलुगित्यु क्तम्। तन्नास्मिन्नादेशस्यदुर्बलत्वात्सुमङ्गीकोभवतुविश्वेवेदाःपूषाभगः प्रभृतेविश्वभोजादृत्यादिमन्त्रेषुसुपोलुकएवदर्शनात्। अत्यन्तरेषुतथैवोदाहरणाच्च। वशेःउशि नाभगैकःकविरित्यमरः॥ दृत्युणादिषुचतुर्थःपादः॥ अद्भुतमिति। अतदृत्यव्ययमाकस्मिकार्थे। नास्मिन्नुपपदेभवःप्रत्ययः। गुद्धातेपरितोवेष्ट्यतेप्राणिभिरिति। गोधू मोनगरङ्गेस्यादोषधीवीहिभेदयोरिति मेदिनी। मसेः। मसीपरिणामेश्यूरोमनुष्यदृतिःस्यूरस्थयोर्बहुतोयषीशेदृतिमन्त्रेतुभोगपुरस्कारानस्थिरस्यदृत्यर्थः॥

दी०।शिफावृक्षमूलम्।पर्कुणणेपार्श्वास्थिसमूहे।इतिपञ्चमः ॥ मू० ॥ रभसकोशस्यमाहवातिरिति। व जलुदि।यद्यपिसानसिवर्णसीनिसूत्रेनदंतशब्दोमिपा
नितस्तथापिप्रत्ययस्वरेणमद्दोदान्तःतः।अयन्तुचित्स्वरेणान्तोदान्तदतिविवेकःदंसेःनकारस्यादासःशूद्रेदानपानेभृत्यधीवरयोरपीतिविश्वः।दंशेश्वाकैवर्त्तदाशधीवरावित्यमरः।शू
द्रःपुण्यमन्त्रेणेभिहितंतत्रासुक्षतधर्मयोरितिविश्वः।अर्त्तेःमेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृक्षमण्डकेरत्यमरः।डित्वनेः।मुखनिःसरणेवक्त्रेशास्योरसिमयोरितिविश्वः।संज्ञान्तरेनाट
कादेःशकृत्पिचनपुंसकमितिमेदिनी।अंसःसन्।स्कन्धोभुजशिरोसोस्त्रीत्यमरः।अंसःस्कन्धेविभागेचेतिदन्त्यान्तेविश्वः।मुहेः।अहेमूढयाजातमूर्खवैधेयबालिशादित्यमरः।नहेः।
नखःकरुहेशृङ्गेगन्धद्रव्येनखंनखरीतिविश्वः।नखीस्त्रीक्लीबयोःशुक्लोनखरेपुनपुंसकमितिमेदिनी।शीङः।दृस्वविधिस्तामर्थ्यादुणादौ।शिखायांवर्हेचूडालाङ्गलिकप
गुभात्रकेचूडामात्रेशिफायाम्ज्वालायांप्रपदेपिचेतिमेदिनी।माङः।मयूखस्त्विट्करज्वालासित्यमरःगुल्फदति।तद्भ्रीगुटिकेगुल्फावित्यमरः।तयोःपादयोर्ग्रीवीदत्यर्थः।पृ
शेः।पार्श्वङ्कःस्यादरेचकोपनोपशुमत्तेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ।श्मनि।नद्दैश्मश्रुपुंमुखेदित्यमरः।पुरुषस्यमुखेनेषांरोमणांनद्दैश्मश्रुशब्दोवर्त्तनेदित्यर्थः ——— अश्वाद
यश्चाश्वाश्वोरुत्रस्यः।नञ्पूर्वात्त्रसेर्धातोर्ड्रन्वा।पनभ्योनेर्ईनरुट्चेत्युजलदनेनोक्तत्वात्पातुलोपापत्तेः।नदभावोपिनिपात्यतदितिचेत्तर्हिडित्वोत्वेसर्वनिष्कलमितिदि
क्।जनेष्टनलोपश्चेति।अलोन्त्यस्यजटालग्नकचेमूलेमांस्यांप्रसेपुनर्जटीतिमेदिनी।हनेः।चादचभ्यासकार्यम्। ——— अभ्यासाच्चेतिकुत्वम्।अमरोक्तिमाह।पश्चादि
ति।जघनश्चस्त्रियांश्रोणिपुरोभागेकटावपीतिमेदिनी।क्लिशेः।केशःस्यात्पुंसिवरुणेह्रीवेरेकुन्तलेपिचेतिमेदिनी।फलेः।पलितंशैलजेतापेकेशपाकेचकर्दमेदतिमेदिनी।पलि
तञ्जरसाशौक्ल्यङ्क्षादावित्यमरः।कृजादिभ्यः।कर्कस्तुपुमान्पक्षिविशेषेदाडिमेपिचहूयोर्मधोपलेनस्त्रीकरकेचकमण्डलौ।इतिमेदिनी।कटकदतिकृन्थिल्पिसूत्रयोरिति
कुनाप्ययंसिद्धः।गुणभाजद्वैवोदाहार्यौः।गुणनिषेधभाजस्तुकुनिःउदासीनास्तुयत्रकुत्रचेदितिभावः।नृनयेनरकःपुंसिनिरयेदेवयोनिभेदयोरितिमेदिनी।उदयनाचार्यस्तु
नवनरकाण्यवनवनीतिक्लीबंप्रयुञ्जतेतत्रमूलमृग्यम्।सगनौ।सरकोस्त्रीशीधुपात्रेशीधुपानेसुरीधुनोरितिमेदिनी।कुरशब्दे।कोरकोस्त्रीकुड्मलेस्यात्कक्कोलकमृणालयोरि
तिमेदिनी।विषकारकोरकाणीनिमाघः ॥

दीनामेकवाक्यत्वादितिचेन्न पञ्चपादीषु पादेषु पञ्चपादीषु पादेषु पञ्चपादीषु पादेषु

टी०॥ भावेतुमुनिति। अनएवतुमर्थेसेसेनिति सूत्रेतुमर्थदृनिचनिर्दिष्टार्थेऽत्रचभावेऽमत्वभूतएवाभ्ययार्थेलिङ्गाद्यभावेनप्रत्ययार्थवैलक्षण्यानानुभवात्भावे
मू०॥ और्विःपशुः।शीर्विर्द्विरूपःस्त्रीर्विरध्वर्युरितिचनतदन्येभूतादृतम्। मृदृत्यस्यदीर्घान्तत्वेएवहिऋतदृहातोरितोत्वेलभ्यतेनतुदृखान्तत्वेपितस्माद्ग्रथाकरं
मेवग्रहीतुमुचितमितिदिक्।ग्लाज्याहात्वरिभ्योनिरत्यष्णाकरम्।वीज्याग्रृरिभ्योनिरितिपठित्वासूत्रेदृयानन्तरंवहिश्रीतिसूत्रेग्लाहात्वरिभ्योनिदितिसूत्रितत्वात्तूर्णी
रथ्यःसदानवदृत्वादावाद्युदात्तदर्शनाच्चानचस्त्रियाङ्ङीत्यधिकारस्थवार्तिकमेवेदंप्राचोदाहृतंननूर्णादिस्थमितिवाच्यम्।एवमपित्वरतेःपाठस्यानुचितत्वात्नह्य
सौवार्तिकेऽस्तीतिदिक्।एवंसंस्त्यायतेड्डिनिप्राचोदाहृतमप्यनाकरम्।स्त्यायतेड्डित्येवसूत्रस्याकरेपञ्चपाद्यांदृश्यपाद्याञ्चउपलम्भात्।संस्त्यानेस्त्यायतेड्ड
ङीसूत्रेसप्रसवेपुमान्दृतितुभाष्येश्लोकपाठःसएवमाधवेनोपन्यस्तः। ननुसूत्रपाठस्यनथात्वंदृश्यते।एतदूनव्याख्यातृणामपिप्रमादाद्भवेत्।यथापाणिन्या
दिमुनीनितिव्याचक्षाणेरुकमनेरुक्षोपधायादृतिन्यूङ्खेवंविधंसूत्रंपञ्चपाद्यादावप्यस्ति।अतदृत्यनुवर्तमानेमनेरुक्षेतिसूत्रितत्वात्दृतिदिक्॥इतिचतुर्थेप्राचः
प्रमादाः॥उणादयोबहुलम्।वर्त्तमानेलडित्यनोवर्त्तमानग्रहणंकिमर्थम्।पुनःसञ्ज्ञायामित्यतःसञ्ज्ञाग्रहणमनुवर्त्ततेतदाह।एतेदृतिबहुलग्रहणस्यफलमाह।
केचिदितिहेरुलजुक्कःशङ्केरप्यूह्यतेशङ्कुलेतिदर्शनात्।किंचाफिङ्फिङौकृत्रापिनसिद्धौ। अर्तेरूह्यतेऋफिङःऋफिङ्दृति।सञ्ज्ञास्विति।अनादिप्र
युक्तास्वेवनतुसर्वत्रेत्याहुः।कार्यीहुणप्रतिषेधादिकात्अनुक्तात्कारादिकंविधात्।तेनफिङफिङौकिताविह्यावितिभावः।अनूबन्धस्थित्यत्रउपसर्ग
स्यघञ्जीतिदीर्घः।एतदुणादिषुशास्त्रंशास्त्रमित्यम्।भूतेपिदृश्यते।ननुवेवर्त्तमानग्रहणमेवनिवर्त्स्यताम्।दृदञ्चोत्तरञ्चसूत्रन्त्यज्यतांविशेषात्कालत्रये
प्रत्ययलाभादितिचेन्सत्यम्।बाहुल्येनवर्त्तमानेकविदेवभूतभविष्यतोरितिविवेकप्रदर्शनायेदमित्याहुः।तुमुन्ण्वुलौ।क्रियायांक्रियार्थायांभविष्यदर्थायांधातोः
क्रियायांतस्याम्। अत्राअर्थेसिद्धान्तः।तुमुन्ण्वुलोःकृत्वाविशेषेपिअव्ययकृतोभावेतुमुनोण्वुलस्तुकर्त्तरि॥
वचनाच्चेत्यनेनभूतेभविष्यतीनामेवविधानाच्चेतिभावः॥

टा०॥ प्रत्ययद्योत्यमिति। उभयत्रापीतिभावः॥ मुनभेदेनेति। अर्थाध्याहारवादेसंसर्गः शब्दाध्याहारवादेतुप्रकारद्वयमेकेकमेवप्रवर्तनीयं [illegible]
प्रकृत्यर्थस्यउद्देश्यत्वेनतुप्रत्ययद्योत्यम्। नचसंसर्गः प्रकारोवा मतभेदेन। निङ्धीभाष्येविद्यादीनांवाच्यत्वमितिपक्षस्यप्युक्तत्वात्। द्वौदेश्यत्वप्रत्ययार्थौ। प्रकृत्युपपदार्थयोः समानकर्तृकत्वमपीहाभिधानबललभ्य प्रयोगोपाधि। तुमुन्प्रकृत्यर्थस्तुउपपदार्थविशेषणम्। ण्वुलिप्रकृत्यर्थोण्वुलर्थेस्तुकारकहाराउपपदार्थेविशेषणम्। कृसन्द्रष्टुमिति। कृसकर्मकक्रियादर्शनार्थमित्यर्थः। दर्शकोयातीतिभविष्यदर्शनकर्तृकान्तदुद्देश्यकज्ञप्त्यनुमित्यर्थः। क्रियायाङिम्। भिक्षिष्येदित्यस्यजटाः। द्रहभिक्षोर्थेजटाः ताश्चद्रष्टुंनतुक्रियाभिक्षितुञ्जटाद्रष्टुमिति प्रयोगस्तुधारयतीत्यध्याहारेणोह्यः। क्रियार्थायाङिम्। धावतस्तेपतिष्यतिदण्डः। अस्त्यत्रधावतद्रष्टुंक्रियानत्वसौदण्डपातनार्थीउद्देश्येनहितादर्थ्येविविक्ष्यतेनहेतुत्वमात्रेण। समानकर्तृकेषुतुमुन्। अक्रियार्थेति। भोक्तुमिच्छतीत्यत्रहिभोजनविषयिणीइच्छाप्रतीयतेनतुभोजनार्थाः। तदुद्देशेनाङ्गीकरणमानलक्षणात्तदर्थम्। उद्देशश्चेच्छा। नचभोजनेच्छापितयेवानुशीयतेआत्माश्रयात्। अतः पूर्वेणाप्राप्तिरितिभावः। यत्तुवदन्तिसमानकर्तृकेषितिविशेषंसमर्थयितुमयमारम्भः। तेनदेवदत्तेनभोक्तुमिच्छतियज्ञदत्तइतिनभवतीति। अत्रेदंवक्तव्यम्। तुमुन्ण्वुलावितिविधिरपिभिन्नकर्तृकेषुनेष्यते। पुत्रंभोजयितुंमातागच्छतीतिवक्तव्येपुत्रेणभोक्तुमित्यप्रयोगात्। सेर्मन्यवस्थाशब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तबहुलग्रहणाद्वासिद्धेत्यन्यदेतत्॥ एवंस्थितेप्रकृतसूत्रेणाद्यर्थाभावेपिविध्यर्थमित्येवज्यायः॥ ॥ लेप्रकारद्वयमेवेत्यन्ये। प्रकारएवेतिपक्षएवयुक्तइत्याह॥ लिङ्विधाविति॥ अभिधानेति॥ प्रयोगस्वभावबललभ्यइत्यर्थः॥ अनभिधानादन्यत्रप्रयोगोनेतियावत्। प्रयोगोपाधिरितिसमुदायशक्यइत्यर्थः। विविक्ष्यते। गम्यते। तदुद्देश्यकंहितदर्थीभूतंज्ञप्तेर्नतज्ज्ञानकमात्रमित्याशयः। नतुभोजनार्थेति। दर्शनेच्छायामपिदर्शनमनुष्ठेयंनतथाभोजनेच्छायादृष्टानुष्ठेयेत्यर्थः। इत्येवज्यायइति। समानकर्तृकेषितिस्पष्टार्थमेवेतिभावः॥

अयमपीतिः अनएवार्थेकदतिभूवादिसूत्रेकेयटः।बाधेप्राप्तेवचनमितियद्यप्ययंभावोऽसत्भूतोघञादिवाच्यस्तुसत्भूतस्तथाप्यस्यैवविषयविभागस्यस्मरबोधनार्थमि
दिनाश्रयः।कर्तृविवक्षेतितेनायङ्नेतिभावः।दृत्यादाविवेतिमिनोतिदीङ्ह्वदस्त्रवेत्यनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषयेतिभावः।नथाविनिःअन्यथेत्यादिः।परिच्छिनत्तिरिति।दृतिमर्य
अर्हमप्यक्रियार्थोपपदार्थारम्भः।भोक्तुंशक्नोतिःधृङ्शक्लृङ्क्षमेतिजानातीत्यत्रभुज्यर्थोविषयतयासंबद्यते।प्रावीण्यञ्चगम्यते। ग्लायतीतिदशक्तिः।घटतेअर्हतीतियोग्यतां
आरभतेक्रमतेउत्सहतेभोक्तुमितिभुजेरद्यावस्थालभतेदृत्यप्रत्ययोपपदम्।अस्तीत्यादेस्तुसंभवमात्रमभाववचनाश्चक्रियार्थोपपदेविशेषविहितेनतुमुनास्वविषयेघञा
दीनांवाप्राप्तेवचनम्।प्रयोणयेतियष्टमित्यर्थः।तुमर्थाच्चभाववचनेश्चेतिचतुर्थीपदरुजापदयतेसाविति।करणस्यात्रकर्तृविवक्षाभेद्याः।स्थिरोसर्त्तेरितिभ्वादेर्ह्वादे
श्चग्रहणम्।स्थिरेकर्तरीति।एतेनस्थिरग्रहणंप्रत्ययार्थस्यकर्तुर्विशेषणमुक्तंनतूपदमितिदर्शयति।अङ्घ्वादिषुसारशब्दस्यपाठश्चेहप्रमाणम्।व्याधीत्यादिःअस्थिरा
र्थम्।विसारोमत्स्यइतिविविधंसरतीतिकृत्वासारोबलमितिजात्यर्थेनैभावितण्यर्थोधातुः।सारमतिचेष्टयतीतिकृत्वाबलवान्हिचेष्टते।अपाणिनीयमितिश्र
मेःशुद्धाद्धुञिवृद्धेर्दुर्लभत्वादितिभावः।षदितुपूर्वान्विश्रामयैत्यादाविवणिचिवृद्धिमाश्रित्यणिजन्तादेरेवक्रियतेनदारूपंसिद्ध्येवाअर्थस्तुभिद्यतइतिभावः।निवृत्तप्रे
षणार्थानोःप्राक्तनेर्थेणिजितिविवक्षायान्तुनदोषइत्यत्रवक्ष्यम्।अवोदइति।उन्दीक्लेदनेअवपूर्वः घञ्नलोपोनिपात्यते।एधइति।इन्धेर्घञिनलोपोगु
णश्चनिपात्यते।नथातुलोपइतिप्रतिषेधःस्यात्।ओद्यइति।उन्देरौणादिकेमन्प्रत्ययेनलोपोगुणश्चाऽन्येरितिप्रपूर्वस्यहिमपूर्वस्यचेत्यभिलोद्यम्।प
रिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः।परिमाणंपरिच्छित्तिः आख्यानमाख्याउक्तिःपरिच्छित्तेरुक्तौसत्यामित्यर्थः।कस्यपुनःपरिच्छित्तिःप्रत्ययार्थस्यातण्डुलानांचायइतिनिचा
यनेरायीक्रियतेइतिनिचायः।अत्रापेक्षकत्वेनसमुदायिनांपरिच्छित्तिर्गम्यते।एरचिप्राप्तेघञ्॥ ७ परिच्छित्तेरितितदुक्तिश्चोदाहरणेषेकादिशब्दैःस्पष्टैवासमुदायिनामिति।न
ण्डुलपदेनकर्मधारयइतिसमुदायिनएवप्रत्ययार्थइतिभावः।तत्परिच्छित्तेश्चैकगणिविषमत्वेनेतिबोद्यम्।एरचीतिनिश्चायइतिपाठेग्रहवृदृदित्यपोबाधइतिबोद्यम्।तत्रपरिमाण्ण

आर्थिकमिति। इयंराश्येकत्वमपिवोह्यम्। अकर्तरिचेतिसूत्रेपर्यदासेनेवकारकलाभेपुनस्तद्ग्रहणंपरिमाणाख्यायामित्यस्यकारकएवप्रवृत्तिनतुभावइत्ययन्
नेहनस्यात्। तिलोच्छिनिर्देशुर्ता। एवञ्चघञनुक्रमणमञ्जयविषयेऽनचनेहिस्त्रीप्रत्ययान्यपदादविज्ञानमितितत्रस्थवार्त्तिकेनकार्यमितिभाष्यसङ्गच्छते। अन्यथाकर्मणि
क्तिनोबाधाभावायतद्वचनस्यावश्यकत्वेनभाष्यासङ्गतिःस्पष्टैवातस्तत्परिमाणाख्यायांभावेएवक्तिन्नकारकेऽनभिधानादित्यावश्यकम्। अत्राप्यकर्तरीत्यनुवृत्यातत्रत्याख्यात
निष्पूयनेशोह्यतेतुषाद्यपनयनेनयस्तण्डुलादिःसन्निष्पावःसंपद्यतेतिकरणेतनीयान्तस्यकर्मकरणेकृतावद्भलमितिसमासः। अत्रशूर्पसंख्यायातण्डुलादेरपिपरि
च्छिनिःशूर्पद्वित्वन्तुआर्थिकमनुशब्दम्। मद्यप्पत्रनिरभ्योःपूल्वोरितिषत्वलभ्यतेतथापिसर्वग्रहणबलादनेनापिभवितुमर्हतीतिभावः। मुख्योदाहरणमाह। द्वौकारा
वितिकृविक्षेपेकर्मणिघञ्। विक्षिप्तोधान्यादिराशिःकारः। दृहप्रकृत्याश्रयणेनापवादोबाध्यतेनवर्धीश्रयः। सर्वेभ्यइतिपञ्चमीनिर्देशात्। त्रेमेहचाएकातिलोच्छि
तिः। कर्मणिभावेक्तिन्। ऊर्द्धिकृतोराशीकृतइत्यर्थः। नन्वेतत्सूत्रंचिन्तयंजपोरित्युक्तम्। दारजारौ। यद्यपिदारयतेःपचाद्यचासिद्धत्वेरश्रुत्योःकर्षात्वतदितिपञ्चम्य
न्तोदान्तत्वान्तथाप्यकृत्वाशक्तावितिस्वरेवारयितुमिदम्। णिलुगिति। लोपेहिसतिघञ्प्रत्ययावृद्धिर्नस्यात्। णिलोपस्यस्थानिवद्भावात्। नचणिज्निमित्तेवसास्तुदितिवाच्य
म्। जारशब्देमित्त्वाद्ह्रस्वदृहिवृद्ध्वापत्तेः। लुकितुसतितस्याःपरनिमित्तकत्वात्किलुगुपधेतिप्रतिषेधाद्ह्रस्वानिवत्त्वाभावान्नदोषइतिभावः। यत्तुवदन्तिदीर्घन्तेयेऽदा
णः। जीर्यतेऽनेनेतिजारइतिऽण्यन्तान्यामेवकरणेघञ्सिद्धत्वेदादर्त्तव्यमितितदतिस्थवीयः। अपवादस्यक्वचिदोरवित्यपोविषयेऽउत्सर्गस्यघञोदुर्लभत्वात्। अपवादो
पिपरेणल्यटाबाध्यादिदृदर्त्तेभद्रमस्त्वन्यदेतत्॥ ७॥ मित्यन्तर्णीतेति। यद्यपिक्वादिज्ञानोर्ण्यन्तात्कर्तरिघञ्नित्स्यात्मित्वात्णिलोपेनैवसिद्धेलुग्विधानंव्यर्थन्तथाप्ये
तद्वार्त्तिकभाष्यप्रामाण्यान्नोक्तदोषइत्याशयेनाह। एतद्वचनंतुकार्यमित्यर्थः। ल्यडित्युपलक्षणंघञ्स्यापि। यदितुनैतदादर्त्तव्यमित्यत्रर्त्तेत्यस्यस्थानेकरणेदृतिप
दंविधायतत्रघापवादंघञमण्यन्तादिधायणिलुकंवक्ष्यतीतिव्याख्यायतेतदासम्यगेवस्पष्टंभाष्ये॥

अक्षेष्वपीति।अक्षकरणकद्यूतसाधनेष्वपीत्यर्थः।अयमेवधञिति।राजसमीपेऽभिन्याप्यशयनस्यपर्यायदत्यर्थकेगजोपशायदत्यादाविति।भावः।अग्न्यादीति।आदिनाइष्टकाः।अ
ग्नादानेस्त्रियामिति।घञिनुक्रमणमजपोर्विषयेदृतिवचनात्।स्त्रियामप्राप्तेऽपवादविधीयते।उपाद्ध्येत्यादिनास्वयमद्ध्यापयतितस्यामिरुपहूमन्त्रयोगेवृद्धिषे
धःआनुलोमिकस्यापिनित्यत्वात्।अकृतनीशारदनिति।उपसर्गस्यघञीतिदीर्घः।अथकर्षंप्रदक्षिणप्रसव्यगामिनांगणानामितिअत्राहुः।अतएववार्तिकप्रयोगात्अक्षेषु
शिखण्डेतेर्घञितिपक्षेसमिस्तुवःअधिकरणेल्युटोपवादोघञ।प्रथनेविस्तारेस्तर्यंगायतिः।कुन्दोनाम्निचशब्दविषयत्वात्पूर्वेणप्राप्तेवचनम्।अत्रकेचिद्वार्तिकानु
वर्तयन्तितेनप्रस्तारपङ्क्तिरित्यादिसिद्धम्।उदिग्रहःघञस्यात्।कृदेदृदनिश्चिगमश्चेतिप्राप्तस्यापवादः।परित्योःपरावनुदहहिःपरिग्रहणङ्क्रियतेसकृदेवनुकर्तव्य
मतथाहिपरोनियोद्यतेदृणोनुपात्यतेनावश्येदृतिसूत्ररचनाकृत्यमानथाकृतमित्येवाल्युोःननुपूर्वसूत्रेणअनुपात्ययेपर्यायशब्दोसुत्यादितःएवञ्चेहपर्याय
ग्रहणंत्यर्थंअनुपात्यदृत्यस्यानृदनिसंभवात्दृतिचेत्।अत्राहुःपर्यायग्रहणंपुनर्विधानार्थमितेनाभिविधिविवक्षायांपरमपीनुणंबाधित्वाअयमेवदृश्यतीति।आ
कामयमिति।आचीयतेअस्मिन्नग्न्यादिःअधिकरणेघञ्।अग्निस्थलविशेषेअग्निंचिन्वीतवचनेननिष्पादयेदितिश्रुत्यर्थः।सङ्घेचोत्तरेचअधरेचउत्तराधराःतेषांभावऔत्त
राधर्यम्।सत्करोतिःस्तनयानायपदोनराधरभावेनसत्करोःशरतेनदेवप्रत्युदाहरणम्।यदातुभिक्षुवतष्ठक्ठञोगेनावतिष्ठन्तेतदेहापिभवत्येवघञ्।कर्मव्यतीहारेअ
न्ववसमानोह्वानोरित्यर्थः।भावेनजितिःकर्तरिजेरेकारकेतुनभवत्यनभिधानात्दत्याहुःप्राचातुभावादाविल्युक्तत्तदपेक्ष्यमाकारविरोधात्।ह्वेतृक्रोशीतिःक्रुशआह्वाने
।हसेहसनेःणिजन्ताभ्यामञ्।सचकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिपरिभाषयासोपसर्गाद्ध्वनिःनिहितत्वादादिवृद्धिःनञ्स्वार्थानितुनकर्मव्यतिहारइतिनिषिद्ध
म्।स्यादेतत्।स्त्रियाङ्क्तिनितिप्रकरणेणञ्विधेयःएवञ्स्त्रियामितिनवाच्यमितिलाघवमितिचेन्नैवम्।अस्त्रियामितिवासरूपविधिपर्युदासापत्तेः।दृश्यतेहिस्त्रावकृष्टि
रितिक्तिन्नपि।ननुयेननाप्राप्तिन्यायेनक्तिनएवापवादोयंणचायुक्तादयोप्येवम्।उभयप्रसङ्गेपवादविप्रतिषेधायुक्तादयःप्रबलाइष्यतेतृणजेव॥ ७ स्त्रियस्थलविशेषेति। रामः
अग्न्याधारस्थलविशेषमित्यर्थः।दृश्यतेहीतिश्वनित्रेदंवासरूपमत्रेभाष्यप्रक्रमेभाष्यभाष्यन्यायानुगृहीतनदृश्यविशेषादेकदेशेकृतिरितिभावः॥ ३८२

वा ज्ञानदृतिवासरूपदृत्यस्यबाधहारेतिभावः।नपुंसकदृत्युत्तरमेवतुनरुतम्।खलर्थविषयेभावेस्वलादयोमाभूवन्निति।अतएवभाष्येउक्तं येक्तस्यबाधकास्तदर्थेष्टयग्रहणमि
तथथाव्यावधोरित्यत्रण्यासश्रन्थेतिमुच्प्राप्तः।व्यात्सीअत्रगुरोश्चहलदृत्यकारःप्राप्तःक्वचित्वा कारएवेष्यतेननुणच्।व्यतीषाव्यतीहेतियथासैषाअवस्थान्यायतो
दुर्लभापिकृत्यल्युटदृतिवाहुलकेनसमर्थनीयेतिस्थितमाकरे।एवंव्यावक्रुष्टिक्तिनपितथैवास्तु।मास्तुचप्रकरणभेदेनस्त्रियामिसुक्तिरितिचेत्।सत्यम्।यावत्संशेवाहु
लकंतिनैवनिर्वाहस्तस्यांशस्यबाहुलकेननिर्वाहोलीरुत्यतदुपायानांप्रत्याख्यानेपञ्चादिविषयकानेकयत्नवैयर्थ्यापत्तेरित्याशान्तावत्।सांग्रहिणमितिसमन्ताग्रह
दृत्यर्थः।संज्ञाशब्दोभिविधिद्योतकः।पूर्ववत्सगतिकारदृत्स्वभावतश्चेत्यनिनुणन्ननपुंसकम्।अनेननपुंसकेभावेक्तोपज्चेतिउभयंवासरूपन्यायेनप्राप्तंपुनर्भाव
ग्रहणसमर्थाद्भावेनचकर्मणिभिन्नकारकनिवृत्तयेभावग्रहणमितिवाच्यम्।पूर्वसूत्रदृवशब्दशक्तिस्वाभाव्यादेवकारकदृनुणोःप्रवृत्तेःस्युटातुसमावेशदृष्यते।सं
ग्रहणमितिातच्चबाहुलकाल्लभ्यतदृत्याक्रः।आक्रोशेग्रहरदनिस्त्रिगमश्चेत्यपिप्राप्तेःयमारम्भः।अवग्रहपदःस्येतिच्छेदविशेषदृत्यर्थः।निगृह्णातिरोधः।पात्रप्रग्राहेणेति।
भिक्षापात्रोपादानेनपात्रदृहीत्येतियावत्।लिप्सायांदृम्।प्रग्रहोदैवदत्तस्यकृष्टोभिनिवेशदृत्यर्थः।निवारकश्चेति।ग्रहवृदृत्यादिनाकर्मण्यपिनुस्त्रीत्वविशिष्टक
र्मणिपरत्वात्किंनाभाव्यम्।अजलक्ष्मीस्खलनादृत्युकैःअतआहकिंनुशब्दयोरिति।एवञ्चपञ्चवन्नाःपुंसीतिप्रायिकन्द्रष्टव्यम्।रश्मौचेत्यत्रकादिसंज्ञयोर्ज्ञोर
श्मिशब्दोवर्तते।ननुरज्जुग्रहणे।दृहवहकृत्वोग्रहेरुपात्तःसकृदेवग्रहणेकथम्।तथाहि।उदिग्रहःसमिमुष्टेआक्रोशेवन्योःप्रेलिप्सायामपरोयज्ञे।अवेवर्षप्रतिबन्धेविभाषा
प्रेवणिजामित्यादिपरैरुक्तेवेत्यनेन।दृत्यस्यानन्तरंआदिरुपसोरित्यस्तीत्यनुनरुतमित्येवाक्तादिनिवृत्त्यर्थमितिापरत्वादिक्तस्युटोप्राप्तौ।तथाचपूर्वंविप्रतिषेधोयंफलितः
एवञ्चवासरूपन्यायोनास्ति।अनपवादत्वादितिभावः।वर्षमितिवृषभोवर्षणादितिभाष्यकारप्रयोगात्स्युडपिभवतीतिकैयटादयः।एतच्चवृषिमन्त्रिषयकंबोध्यम्।अतए
वभीत्रेयानामितिसूत्रेभयंभीरितिन्यासग्रन्थसुपपद्यतेभयनमितिकाचिकोपपाठदृत्यनुन्यासादयः ॥ ७७ ति।आक्रदृतिभाष्यमित्यर्थः।अयमारम्भदृतिघञर्थकृदृत्यर्थः।तत्र
हिनित्यमित्याहितद्धितेष्वित्याख्यानमिदम् ॥

[illegible] नित्यवचनसामर्थ्यात्ल्युटोऽपवादविषयेऽपि वुञ्छनकेनैवप्रसङ्गे तदप्रसङ्गे: अतएवप्रस्थादावधिकरणेकृञ्ग्रहणाभावेऽपि [illegible] ऋणाभिकिरित्यादयः करणेक्तिन्युजादयश्च अपिवृद्धुशकेनैवबोध्या
मूलेरप्यनायत्नकारः किंनहिदकारोनिरर्थकोपूर्वोरित्यारभ्यात् ॥ इत्याशयेनदीर्घान्नादयुदाहरति ॥ लवः पवइति ॥ वशिरण्योरिति ॥ घञिप्राप्तेरयंवचनम् ॥ लवेनवशः अर्थे
न्तिर्वाहनेसिन्निरिणेसङ्ग्रामः ॥ व्यथतइतिविदयसः ॥ वेष्वदेवशिष्टमन्नम् ॥ पासश्चतुष्पदामश्यम् ॥ शष्पंबालतृणंघासइत्यमरः ॥ उपजापोमन्त्रभेदः ॥ प्रजनेसर्तेः ॥
जननेप्रजनः ॥ भावेघञ्जनिवद्योश्चेतिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ यद्वा ण्यन्ताद्वेरयं ॥ प्रशब्दोत्रपाल्यर्थविपरीतयति ॥ यथाप्रतिष्टनइत्यत्रप्रादुर्भावस्यवैपरीत्यम् ॥ भयग्रहणम् ॥ तत्रप्र
यमन्द्रितीयादिकंचेत्यत्रग्रहइत्येकेहरदत्तस्वरस्तेनेवम् ॥ नौ ॥ ण्यमेकृणमितिमाख्यानम् ॥ उनरोग्रन्थः स्पष्टार्थश्च ॥ द्वितः क्विः ॥ अयमिति ॥ तथाचपाकेननिहननमितिवि
ण्ह्यते ॥ नतुपक्केनेति ॥ यत्तुप्रोचोक्तंभावादाविति ननेतिभाष्यः ॥ केमपूनतिलेषुत्याख्यानमिदम् ॥ नित्यग्रहणादिति ॥ तत्रहिनित्यमितियोगोविभज्यते ॥ तत्कार्यादर्थविशेषा
नादरेणैकमविषयत्वंनिर्णीयते ॥ एकयोगत्वेतुनिर्देशेनेत्यधिकाग्रयत्नेनिर्देशेनेवक्षायांवाक्यवारणेपितदविवक्षायांखातन्त्र्यप्रसज्येतेतिभावः ॥ ऋयांचाभावेकर्तरि
कारकेच ॥ अतएवप्रज्ञेनयज्ञमयजन्तेत्यत्रद्ज्यनदतियज्ञेनिमावसन्तेउपसेर्गेघोकिः ॥ बाहुलकात्कर्तर्यपीतिमाधवः ॥ अतएवउपसेमीपेस्वधर्मादधातीतिउपा
धिरितिभाष्यंवसन्तेवस्तुतस्तुतत्रकरणेप्रत्ययः सुवचःतदेतदाहउपाधीयतेनेनेति ॥ एवंविधातावित्यत्रसद्विधिरित्यत्रापिमाधः किंभविधेविधानेइत्यस्मादिगुपधा
कित्तिन्नरूपसिद्धेः ॥ स्त्रियाङ्क्तिन्नित्यजोपवादइति ॥ यत्तुप्राचोग्रन्थंव्याचक्षाणाआहुः ॥ भाष्येत्वधिकःकारोधिकारइतिघञप्युदाहृतइत्यतिरभसान्
नहितत्रस्त्रीत्वविशिष्टोभावोर्थः किंतुपुंस्त्वविशिष्टइतिद्योत्यम् ॥ अजपोत्तिति ॥ तयोरवकाशः ॥ चवः ॥ लवः ॥ क्तिनोवकाशः ॥ कृतिः ॥ हृतिः ॥ विनोनिस्तोतिभ्यो
स्त्रियामुभयप्रसङ्गेपरत्वात्क्तिन्नित्यर्थः ॥ श्रुयजिपरत्वात्त्वुदित्राप्तेवचनम् ॥ श्रुतिः श्रोत्रम् ॥ क्तिन्नपीति ॥ अस्त्रियामितिप्रतिषेधात्त्वासरूपविधेरभावो
दित्युक्तम् ॥ अङ्दृतिस्थादिभ्यआतश्चोपसर्गेदृतिङ्ग्रहणंभावेनपसर्गस्यहवदृतिग्रहणेनवायवायाहीत्यस्यामविहवशब्दाख्यावसरेहूपतिधातोर्वहलंछन्दसी
तिसंप्रसारणेसत्यकारान्तत्वाद्धूदोरित्यवितिवदन्तोवेरभाष्यकारप्रसृताः ॥

मत्वर्थीयस्यनदृतिनतोः सौत्रोलुगितिनत्वम्व्याख्यानादृतिबाहुलकादितिभावः।निष्ठायांवासेटइतिनत्वेनसंशेत्यनुपपन्नमितिवाच्यम्।आशंसायामितिनिर्देशेनाङ्नि
अस्मात्पर्यादिनाबाहुलकादितिदिक्।पकारनिवृत्तिरितिहलादिशेषसूत्रेनेतिशेषः।धातोरिवेधातुर्हिलेवाभ्यासस्यसञ्ज्ञास्तीकाणत्वहलन्तुभयमाभवतीतिभावः।अटाट्येतिय
दातुपदान्तरप्रत्याहारस्तदाअतोलोपेयलोपेचअटाटेतिबोद्धव्यम्।नगर्जतिनागर्जीतिसार्वधातुकेयकाजादौविणितिगुणः।गुरोश्चहलःइकृतस्यधातोर्हलादिशेषणा च
दन्तविधौहलन्तधातुर्लभ्यतेनचायंगुरुरितिसंभवति।अजिरशोर्हिडुरुःअतोमतयोस्तथेतरदाहगुरुमतरतिनानुविपरीतमस्तुगुर्वन्तानल्पन्तरतिमेवमप्येतावाम
नथनिआशंसायांभूतवच्चेत्यादिनिर्देशान्निष्ठादिभ्योऽङ्कथनंहिंसुरभिमुखान्नगम्यलभेरितिमाघःप्रेक्षोपलक्षिरित्यमरश्चिल्लादङ्निलभेत्येवमुदितमस्त्यमअ
नर्थकालुप्रतिवर्णमर्थानुलभ्येरितिभाष्यवार्तिकप्रयोगात्बाहुलकादङ्नभूपियोद्धाः।एतेनहस्निरुपास्तिरित्यादयोपिव्याख्याताः।वृतिकृतान्तुकिन्नाक्रीड्यदृतिवचनपु
रस्कृत्यसर्वसमाहितमाएवङ्कण्ड्वादियगन्तस्यकण्डूतिरितिक्विन्नर्थंतःकिन्चेतत्सर्वंभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्।तथाहिअवादिभ्यश्चेतिक्विनमुपक्रम्यलभेत्यनिष्ठायांवासेटोऽकाल
चनात्सिद्धमितिवृत्तेवार्तिककारस्यगुरोश्चहलइतिप्राप्तिस्थलएवआवादिभ्यश्चेतिक्विनमिमतःतत्कथंलभेत्यङ्विषयेउपासनेनिमुच्चश्चविषयेस्यात्।अथापिआवादेरङ्
तिगणत्वंस्वीकृत्यबाहुलकलभ्योपिआवादिङ्कौनिषिध्येत।उपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपायाअनवस्थितारतिन्यायात्तथापिकण्डूतिरितिक्विन्नन्तोदाहरणमङ्गुद्भवेत्।नपदान्तसूत्र
स्थभाष्यविरोधात्।तत्रहिकण्डूतिरित्युदाहृत्यैनदस्तिप्रयोजनम्।कण्डूयेत्येवभवितव्यमितिनिर्द्वार्यक्तिच्क्वौचेतिक्तिचिब्राह्मणकण्डूतिरित्युदाहृतम्।नचैवंविधेभाष्यकृद्वि
रेवस्पष्टंनिरूकृतेर्यबहुलग्रहणप्रभवतिएतेनहृतिकारायुगमितिःप्रायोग्रन्थःप्रत्युक्तःत्यवधेयम्।इतिमाधवः।अजन्ताःसमुदायास्वगणेपठ्यन्ते।तत्रयेप्रकृतिभागो
सेभिरादिरङ्रेनसूत्रेनिर्दिष्टागणेविशिष्टपाठसुलोकप्रसिद्ध्यर्थविशेषकम्यकुविदलाक्षणिककार्यसङ्ग्रहार्थः।प्रकृतयस्तुभिदिविदारणेक्षिदिर्द्वैधीकरणेविदृ
ज्ञानेषिप्रेरणेगृहूसंवरणेडुधाञ्धारणपोषणयोःमेहृमेधृहिंसाक्लेशनयोःऋगतौ ॥ इत्यजन्तस्त्रीकारान्तन्त्रलोकप्रसिद्ध्यर्थविशेषाङ्द्वैधीकरणस्त्रारि ॥

र्णानुकरणादिति। प्रतिपादकार्थकनिर्देशपदानुवृत्यावर्णसेवयत्रप्रतिपादनंतत्रेवार्थमितिभावः। चकारइति। सूत्रेचकारोविवक्षितइत्यादौसमुदायप्रतिपादनेनात्मर्थादितिभावः। उक्त
अकारकारणस्यप्रयोजनमितिविभाषाभ्रगेतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगइत्यपिबोद्धव्यम्। एतेनकरणेकारश्चस्यकारइतिसमासेनेदंसिद्धमित्यपास्तम्। नन्वाकारपरत्वात्स्यालोपोनेत्याहअपत्य
वर्णादिति। वर्णानुकरणादित्यर्थः। ननुवर्णादुच्चार्य्यमाणादितिनवाहिसनिअकारइत्यादावेवस्यात्। ननुककारइत्यादौसङ्घातस्योच्चारणात्। अनुकार्यन्त्विहवर्णमात्रम्। अकार
स्योच्चारणार्थत्वात्कथन्नहिरेवकारश्चकारइत्यादि। ननुकुचित्सङ्घातादपिषष्ठकारइतिसूत्रनिर्देशात्। सर्वेचकाराःप्रत्यास्नायइतिभाष्यात्। बहुलव
चनाद्वेति। वस्तुतस्तुनिभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषुकर्तरिक्लादित्यादेःपुनःपुनर्भाष्यकारैरुक्तत्वात्। एवकारःसाधुश्चकारइतिनदृहकारप्रत्ययस्थानो। रविहितत्वेपिअधिकारबलात्कृत्स
ञ्ज्ञानेनकृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वंप्रयोजनाभावान्नकारस्येत्सञ्ज्ञा। आढ्यातुकसुञ्ज्ञाभावान्नेट्। अस्यचाविधानेनप्रत्ययोबाहुलकादेवेत्यादिफक्वासरूपविधिनाकासेपिरका
रादिनिमानिमृएववोममपार्वति। अकारलोपइति। अनदितपरत्वादेत्वेसतिलोपस्याप्राप्तिः। प्रातिपदिकत्वन्तुकृदन्तत्वात्पूर्ववद्बोद्धव्यम्। बाहुलकान्नेहकृत्। तसौमत्वर्थइ
तिबाहुलकादेवमतुबर्थेगहादिभ्योपिठीषिकाश्मतुबर्थीयादितिमत्वा। अन्येतुनेतनकृदन्तम्। किन्तुमतुबर्थेभावइतिविगृह्यगहादित्वाच्छेनद्धितान्तमेवेत्याहुः। इणजादिभ्यः। धात्व
र्थनिर्देशेष्वुलोपवादोयम्। एवमग्रेपि। आजिरिति। बाहुलकादजेर्वीभावोनासञ्ज्ञायाम्। अधिकरणेष्वुलर्थआरम्भः। उद्दालकश्चेषातकिः। तस्यपुष्पाणिभज्यन्तेयस्याङ्क्रीडा
यांसातथा। विभाषास्यानपरिप्रश्नयोरिति। अत्राज्ञरलेनसूत्रेआख्यानशब्दस्यपूर्वनिपातेपिआख्यानस्यप्रश्नपूर्वकतयाआर्षक्रममनुसृत्यव्याचष्टेपरिप्रश्नेप्रस्थानेचेतिपरि
पारीतिषटगतौ। परिपूर्वः। इणजादिभ्यइतीणःकादिकारादिनिङीष्। आक्रोशःशपनम्। नपुंसकेभावेक्तोनुततयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइत्येवसिद्धम्। आत्मा दुःभूतेइत्यधिकृत्यवि
हितसूत्रेणविहितस्यक्तस्यभावोत्रैवेनविहितः। अनेननुकालसामान्येनपुंसकेभावेक्तोविधीयते। अतएवार्यस्यविषयेपरत्वात्घञजपांबाधकःपरिशेषान्नेषांपुंविषयत्वसि
द्धीत्युक्तम्॥ ७७ चेति। गहादित्वाच्छेइतिमत्वर्थीयस्याप्येवंसिद्धावित्यवधेयम्। नित्यमित्यन्येनस्पृष्याणीतिनित्यङ्क्रीडेतिसमासः। इत्येवसिद्धमिति। एवञ्चात्रभावेक्तोनित्यर्थमि
त्यपास्तम्। अतएवेति। कालसामान्येविधानादेवेत्यर्थः॥

असंनिधानादिति।विशिष्टार्थनिर्देशेनतत्रेवेत्यस्याप्रवृत्तेरितिभावः।प्रायेणेत्यस्यकृत्यमाह।क्वचिदिति।अत्रपक्षेरुचिबीजन्तुअत्रभावग्रहणमकर्तृकारकव्यावृत्त्यर्थङ्कृत्यल्युटइति
नावद्यकेअकर्तरिकारकेइत्यनुवर्त्ततदर्थस्येतद्भावग्रहणमूलकएवेतितथनयन्नाह।अन्येत्विति।ननुतस्यसूत्रस्यभावेएवतत्रचाकर्मकेभ्यएवेत्यर्थइ येनात्मर्थेप्याद्योदास्यफल
भावाद्प्रवृत्तौतत्सहचरितेतरांशस्याप्यप्रवृत्तिरतआह।नचाहीति।भावेपीति।अपिनाकर्मा।अतएवतद्विधायकेकर्त्तरीत्यस्यनसंबन्धः।अविशिष्टइतिक्रीतःक्तइतिवदस्यापिपूर्व
स्यादेतत्।इहभावेचाकर्मकेभ्यइत्यस्यासन्निधानात्सकर्मकेभ्योप्ययंस्यात्।यजादिवदितिचेत्दृष्टापत्तिः।गतन्तिरश्चीनमित्यादिदर्शनात्।नन्वेवन्तद्योगेक
र्मणिद्वितीयास्यात्।कृद्योगलक्षणषष्ठ्यानलोकेतिनिषेधात्।एवञ्चघटङ्कृतंवृक्षच्छिन्नमित्यादिप्रसज्ज्येतेतिचेत्न।नपुंसकेभावेक्तस्येतिसूत्रेणषष्ठ्याउपसं
ख्यानात्।ननुशेषविवक्षामाश्रित्यप्रवृत्तौस्यातंतदाकरेदमिचेत्तर्हितस्त्रीप्रत्ययान्तत्रप्रायेणशेषविवक्षैवेत्यस्तु।क्वचित्तुहितीयापिदृश्यते।भ्रान्तदेशमनेक
दुर्गाविषममितियथा।अन्येत्वाहुः।अयमपिक्तोःकर्मकेभ्यएवातोहितेतरेवेतिसूत्रेभावेचाकर्मकेभ्यइत्यनुवृत्तंवाक्यभेदेनव्याख्येयम्।तेनयथा।कृत्यादयो
येतुनतत्रविहिताःतानन्वद्यभावकर्मणोरेवेत्यर्थविधायकमेकंवाक्यन्तेननिष्ठेतिविहितस्यक्तस्यभावोप्यर्थोलब्ध अनुवृत्तेनवाक्यान्तरेणनुभावेयोयङ्लुङ्
त्यनूद्याकर्मकेभ्यइतिविषयोव्यवस्थाप्यते।सचानुवादोनिष्ठेतिनपुंसकेभाव्यक्तइतिचविहितयोःक्तप्रत्ययोरविशिष्टः।आशितःकर्त्रेतिसूत्रस्थंभाष्यकैरयदा
दिकञ्चात्रानुगुणम्।अस्मिंश्चपक्षेअविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतामाश्रित्यगतमित्यादिसमर्थनीयमितिदिक् ॥ ७ ॥उपस्थितेस्तुल्यत्वादितिभावःआशितःक
र्तेतिनद्यशितशब्देभावुदाहृत्यविधायकमाननहिकर्तरिक्तोनिपातनादितिभाष्येउक्तम्।सकर्मकत्वादशेःकर्तरियप्राप्तःक्तोनिपात्यतइतिकैयटेउक्तम्।यदितुअयंसकर्मकेभ्यःस्या
त्तदाभावेक्तःकुतोतत्रअर्थाआपन्नकर्मत्वकत्वसंभवान्निपातनपर्यन्तस्यावश्यंनेत्यर्थःस्यादितिभावः।किंचकर्तृकर्मणोरितिसूत्रेकृतपूर्वीकृटमित्यत्रभावेक्तसिद्धेःदिवसिसकर्मत्व
मयणंभावेकृतन्नदसङ्गतिरित्यपिबोद्यम्।समर्थनीयमितिभाष्तेशमित्यपिकृतपूर्वीकृटमितिवद्भावेक्तेसाधुत्वस्तुतस्तत्रगत्यर्थत्वात्सकर्मकत्वेपिभावेक्तःनेतर्तेभ्योविशि
ष्यतयोरर्थयोस्तद्विधानात्।तयोरित्यत्रनतस्क्तस्यग्रहणम्।पूर्वोपस्थितेःकेवलस्यनिमित्तत्वात्तुल्यत्वम् ॥

कर्मणीति। संस्पर्शादित्यपेक्षयेति भावः। कर्मण्यण्प्रत्ययविधेयप्रकृत्यर्थनिरूपितबोद्धृत्वमाश्रित्येति। पचाद्यचोऽप्यत्रग्रहणमित्यन्योपसर्गादेवेति। खलघञोरेवेति नियमस्तु कर्मणि चाकर्तरीति कर्मणि षष्ठी। उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात्येनेति तृतीयातदाह। येनस्पृश्यमानस्येत्यादि। नपुंसके भावेक्तिबोद्धृत्वमाश्रित्य। अतएवाह पूर्वेणेति। नेहेति। णिजर्थप्रतीतिभावः। करणाधिकरणयोश्चेति। येननाप्राप्तिन्यायेनघञोऽपवादोयम्। अजयोर्ह्रीप्रत्ययौस्त्रियपरत्वाद्बाधतेउक्तंहि। अजन्ता स्त्रीखलनाः स्त्रियाः स्खलनौ विप्रतिषेधेनेति। आकुर्वन्नीति। एतत्कुर्वन्निकारवहारमभिप्रेत्यः। आकरः। उत्पत्तिस्थानम्। गोचरोदेशइति। तथाचभारविः। उपारताः पश्चिमरात्रगोचरादिति। विषयपर्यायोऽयमत्र। पदमप्युच्यते। उपदानगोचरज्ञानमिति। संस्मरन्नेनेनेति। समस्तृतीयायुक्तादित्यात्मनेपदम्। एतेनसञ्स्मरन्नीतिप्रावः परस्मैपदपाठः प्रत्युक्तः। अवहारेत्यादि। इतिकार स्तुभाषायांवाय एवोस्त्रेत्रिप्यत्रकोणेतद्वारशब्दसञ्ज्ञाग्रहः तन्नवेत्यर्थेनिर्मूलम्। उदङ्कोनदकोहलश्चेतिसिद्धेउदकप्रतिषेधार्थवचनम्। उदको दुग्धमहतिवनुर्यस्मि सञ्ज्ञायामितिषेप्राप्तेपञ्चनिहिकः। उदकेवुपजप्रतिषिद्धेघसंज्ञयेत्यादितिचेन्नैवम्। प्रतिषेधसामर्थ्यान्नघसंज्ञाप्रवृत्तेः। नहीहघसंज्ञानिमित्तारूपेविशेषोस्ति। नचस्वरेविशेषः। घेहिसनिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्नोदानन्नाघस्यापिघादिस्वरेणतथैवेति। जालम्। जलघातनोऽलिलिकमन्देभ्योणइतिजालशब्दःसिद्धः। अतस्तन्निपातनमि हनघञ्जुषाखनोघञर्थेकविधानमिति। नहिस्वनःघञोरितिकृत्वाहेः कश्चिदवयवोस्तियेनघिलक्षणमिहोपयुज्येतेतिभावः। एवहीति। भास्वनादयः षडिश्चर्थः। दैवदुःसु पादुष्कृतान्नोकादपियोग्यस्यवचनात्विषयविभागोलभ्यते। कृच्छ्रार्थेदरिः। अकृच्छ्रार्थयोरितरयोरितिनदेतदर्शयति। कृच्छ्रेदुष्करइत्यादिना। भवतेति। नस्तो कोतिषेधीतिषेधात्कर्तरीतृतीया। कृच्छ्रेत्यादिकिमर्थमित्यत्कार्यम्। अल्पमित्यर्थः। निमीति। मीनातिमिनोतिदीङांल्यपिचेति विभाषालीयतेरितिप्राप्तंनिषिद्ध्यते। निमपद्यत्यादि। एवच। उपसर्गात्खलुघञोः। लभेश्चेत्येवसिद्धेनियमार्थमिदम्। उपसर्गादेवखलघञोरितिनदेतदाह। उपसर्गादेवेति। कर्तृकर्मणोश्चभूकृञोः। चकारःसन्नियोगा र्थः। पदाकर्तृकर्मणोरीषदादीनाञ्चयुगपत्प्रयोगःतदाप्रत्ययोपयाम्यात्। नचकर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वमेवास्त्विति। वाच्यम् ॥ ७ ॥ नन्याख्यानादिति भावः ॥

॥ इति

वैयर्थ्यापत्तेरिति। किञ्चेोपिव्यर्थः। पदुनरञ्जशब्दस्तत्सदृशसमुच्चयाङ्गीकारेणोपपदसमुच्चयासंभवादित्यपिबोद्यम्। व्यर्थासङ्गतेरिति। अभूततद्भावस्यसत्तार्थएवसंभवोनकृञ्
र्थेएवमघटोघटः करोतीत्यर्थेघटीकरोतीत्यस्यासंभवदितिभावः। अन्यवहितप्राक्त्वमेवेति। उत्तराङ्गविकलस्यतस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यप्रवृत्तेरितिभावः। मुमः संभवादिति। ईषदा
नयात्वेईषदादीनामेवोपपदत्वात्खलः खित्त्वस्यवैयर्थ्यापत्तेः। मुमर्थंहि तन्। मुमचानन्यस्यविधीयते। तस्मात्कर्तृकर्मणोरित्युपपदमेवाद्वदेतस्राह। ईषदा
दिषुचेति। दृहकर्तृकर्मणीहेभूरुशौचहेतयोर्यथासंख्यंप्राप्तंस्वीकृतञ्चतथैवव्याख्यानिकृता। अनुमतञ्चतदेवव्यासकारहरदत्तमाधवादिभिः। एवञ्चप्राचांमतेयेवोक्तम्।
नद्यास्यानभिस्तथैवानुमोदितन्नदेतत्सर्वंनादर्तव्यमितिनिष्कर्षयन्नाह। यथासंख्येनेष्यतइति। एतच्चयथासंख्यसूत्रेभाष्यएवस्पष्टमितिभावः। स्यादेतन्व्यर्थयोरितितावद्
हैवसूत्रेभाष्यवार्तिकयोः स्पष्टम्। एवञ्चयथासंख्यनिराकरणंस्यफलदुर्वचम्। नहिभवतेः कर्मणिसंभवः प्रामेणाकर्मत्वात्। प्राप्तानुभवादिषुसकर्मकत्वेपिव्यर्थासङ्गतेः। नापि
कृतेनेः कर्तरिसंभवः। व्यर्थासङ्गतेरेवेतिचेत्। तर्किंयथासंख्यसूत्रस्थंभाष्यादिग्रन्थपार्थक्यमितिब्रूषे। ननुनस्वगतिंप्रेक्षामीतिचेत्शृणु। अन्तर्भावितण्यर्थस्यभवतेः करोतिना
कर्मकर्तृविषयस्यकरोतेश्चभवतिना तुल्यार्थत्वाभावतेः कर्मणिकृतेः कर्तरिचोपपदेखलप्रत्ययसिद्धेरेवयथासंख्यनिराकरणस्यफलमित्यवधेहि। स्यादेतत्। उपपदयो
र्मध्येपूर्वापरीभावव्यवस्थासिद्धाति। कर्तृकर्मणीहिभूकृजोरव्यवहितेदृष्टेतेविपरीतन्नप्राप्नोतिनेप्राप्नोतीरितिवचनेनसुदुरोः प्राक्त्वावश्यंभावाच्चानव्यवहितेपिप्राक्त्वम
न्येवेतिवाच्यम्। कृन्दसिपरेपिव्यवहितत्वमेतिसूत्रारम्भेणह्यव्यवहितप्राक्त्वमेवार्थदृतिस्वीकारात्। नचैवंखलः खित्त्वस्यवैयर्थ्यमितिवाच्यम्। कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्या
पग्रहणमितिसुद्भ्योर्विशिष्टस्यखिदन्तस्यातमः पूर्वस्याकृत्समुद्गादाविवमुमः संभवात्। किंचेषच्छब्दस्यगत्यादिसञ्ज्ञारहित्येननेप्रागित्येनतत्प्राविषयतयाव्य
वहितप्रयोगसंभवेनतत्रमुमर्थंखित्त्वमस्तु ॥ ७ ॥ ह्वेभवदित्यादौ ईषत्पूर्वपदेस्थलोनभिधानमितिनेप्राप्नोतीरितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः। गत्यादीति। आदिनोपसर्गनम्।
नहिनाञ्चेतियोगविभागात्तत्रकृन्दसीत्यनुवृत्तेर्लोकेपिकृतिव्यवहितप्रयोगस्यापन्नास्तेष्टः। अतएवसञ्ज्ञानियमप्रयोगनियमपक्षयोर्नफलभेदउक्तः ॥

समानकर्तृकत्वमिति। समानशब्दश्चैकवाची। तन्निरूपितश्चैक्यभेदाद्विशिष्टभेदेन सादृश्यमेवञ्चैककर्तृकत्वंफलतीत्यन्ये। तुमर्थदृत्यनुवृत्तेर्वेति। नदनुवृत्त्यापि वाङ्मात्रार्थत्वे वाऽपि नेति विशेषार्थनिर्देशात्वार्थसंसर्गभवणेनिभावः। किन्विति। अतएवभावेदृत्युपेक्ष्यतुमर्थेदृत्युक्तम्। संसर्गश्चेति। भोजनोनरकालिकंव्रजनमितिबोधदृतिभावः। निशे षणमसमानकर्तृकयोः। दृढधात्वधिकारेपि समानकर्तृकत्वंक्रिययोरेवसंभवतीत्याशयेनाह। धात्वर्थयोरिति। निर्द्धारणेषष्ठीसप्तम्यौवा। पूर्वकालोयस्यार्थस्यतस्मिन्नित्यर्थः। क्त्वास्यादिति। सचभावेअन्वयकृतदृतिवचनात्तुमर्थदृत्यनुवृत्तेर्वा। नचसोपिभावदृतिकंलभ्यतामितिवाच्यम्। तुमर्थेसेसेनितिज्ञापकेननल्लाभात्। तथा हिकर्तरिकृदितिकर्तरिप्रसक्तौतुमर्थदृत्युच्यते। तथाचतुमर्थोनकर्तेतिसिद्धेतेभावएवपर्यवस्यति। अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाःस्वार्थेभवन्तीतिन्यायात्। अयमिहनिष्क र्षः। भावोपिनाख्यातवनेहसिद्धावस्थः किंतुसाद्यावस्थःसचधातुनैवलभ्यः। क्त्वाप्रकृत्यर्थभूताक्रियायाचक्रियान्तरंप्रतिविशेषणम्। धातेसंबन्धाधिकारात्संसर्गश्चे हसाध्याधिकरण्यमुनरकालत्वञ्च। तत्रसंसर्गेविशेषेतात्पर्यग्राहकाःक्त्वाणमुलाद्यः। अत्रसमानकर्तृकयोरितिसूत्रांशेनसमानाधिकरण्यमुपनिबद्धम्। धात्वर्थयोस्तुपारार्थ्यमस्यकर्तृतयातथापर्यवसानान्निर्द्धारणविभक्त्याचद्योत्यत्वंस्फुटीकृतम्। अन्यथाहिसमानेकर्तरीत्येववक्ष्यात्। निर्द्धारणविभक्तिबलादेवपूर्व काल दृत्यस्यबहुव्रीहिंनिर्णीयतेनिर्द्धारणस्यसजातीयविषयतानियमेननिर्द्धार्यमाणस्यक्रियात्वलाभात्। अतएवतत्रविद्यमानादितिव्याख्यातम्। एवञ्चकर्म भूतमाश्रित्यपूर्वस्मिन्कालेवाच्येक्त्वाभवतीतिकेषाञ्चिद्व्याख्यानमयुक्तमेव। किञ्चपूर्वकालोनवाच्यः तद्विशेष्यकबोधापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। क्रियाप्राधान्यविरहेणआभी ष्ण्यद्विलाभापत्तेः। नचगुणीभूतक्रियामाश्रित्यतदितिवाच्यम्। पाचकादावतिप्रसङ्गात् ॥ ७ ॥ षणनिष्ठःसंसर्गदृतिमतॅपूर्वकालकंव्रजनमितिबोधदृत्यूह्यम्। समानकर्तृकेति। सचक्त्वाप्रत्ययदर्शनात्बहुव्रीहिरिनिभावः। बहुव्रीहिलमिति। व्यापारश्चान्यपदार्थदृतिभावः। तद्विशेष्यकमितिभोजनपूर्वकालकंव्रजनमितिरीत्येतिभाव।

[illegible]दिनेति। यत्तु अनेनन्यायेनाख्यातोपस्थितक्रियाविशेषणत्वेऽव्ययसाधारणेति। तन्न। तृज्वत्क्रोष्टुरिति सूत्रस्थेन आहत्यत्वोपक्रान्तमिति भाष्यप्रयोगेण शास्त्रशब्दप्रतिपाद्यत्वस्यैव करणकारणसाधनक्रियापेक्षयैवार्थकात्याश्रयःप्रत्ययदर्शनकैयटोक्तेः। अतएव भुक्त्वागतदत्यादिप्रयोगोपपत्तिः क्रियान्तरान्वितक्रियार्थकनञ्चयदृश्येवमूलतात्पर्यमन्यत्र तूदात्तङितमेणिकर्तरीत्येवाशरीरेकर्मणि। प्रथनेवावशब्देगोत्रचरणगत्यर्थाकारतदन्तेषदित्यादौ सहस्रशोऽव्यभिचारात्। तत्रानुशासनस्यतच्चिद्रूपेणावगतिरूपेणैवभवत्सनन्यलभ्यत्वमितियदिनहीहापिनुल्यमितिचेत्। किंहिलमिति। ननुअर्मगाब्राह्मणानांपूर्वमानयेत्युक्तेमद्यमानीयतेनयेहापिबहुक्रियासमभिव्याहारेमद्यमक्रियायाश्चकानप्रत्ययेनस्यादितिचेन्मैवम्। इहहिआख्यातवाच्यक्रियाप्रधानम्। तांप्रतिक्रान्तोपस्थिताःसर्वाएवविशेषणम्। ननुतासांपरस्परंसम्बन्धाभावात्कथंविशेषणत्वमित्याशङ्क्याह। अतएवनियतप्रयोगःस्नात्वाभुक्त्वापीत्वाव्रजतिपीत्वाखात्वाभुक्त्वाव्रजतीत्यादि। स्वरतिसूतीति विकल्पेऽप्राप्तेऽहः। स्वरत्यादेरिति सूत्रेनित्यकावदृतिरेहामडमदामृडमृडसृहनेमृदस्तोदेगुधरिवेष्टनेगुधरोषेचाकुषनिक्षेपेक्रिशहिंसायांदिवादिःक्रिशूविबाधनेक्र्यादिः। वदव्यक्तायांवाचिचवादिषुवसेरुमित्येतिवसतिक्षुधारितीट्षत्वादित्वात्प्रसारणम्। शासिवसतीतिषः। नोपधात्। अत्रग्रहणंस्पष्टार्थम्। कोथित्वारेफित्वेति। कुथपूतीभावेरिफकत्थनयुद्धनिन्दाहिंसासानेषु। वृहरलोप्युपधादितिविकल्पोपिनभवति। नोपधग्रहणमामर्थ्यात्। लुञ्चिरेवेति। लुञ्चअपनयने। ऋतिरेवेति। ऋतिःसौत्रोधृणार्थः। तसार्दृधातुकत्वेऽप्यङ्गेविकल्पःनातदभावेकिसमनेनविकल्प्यते। तृषिमृषिकृशेत्यादिषुपाठसामर्थ्यात्। तृषमृषितिक्षायाम्। कृशतनूकरणे। काश्यपग्रहणंपूजार्थमेवेतिहिवर्तते। उदितोवेतिविकल्पेप्राप्तेऽहः। अञ्जेरिनिरञ्जिरेवेति। नक्तंसोऽतिनिकिलाभावात्। नलोपोनाञ्। ॥ ७ दुरुक्तभाष्येऽनन्तस्यतिदुरुक्तव्यम्। नवदुरुक्तंसर्वेषामत्रव्रजिक्रियांप्रतिहेतुत्वेनैकक्रियत्वमतएवानियतःप्रयोगदृश्यतेनचैकस्यकर्तुरनेकत्रगमनसम्भवात्सर्वत्रनोपग्रहणमितिवाच्यम्। तस्मिन्कृतेपिनक्तेतिनिषेधेनार्धर्चेत्यस्याद्येनदुर्वारतयाद्वितीयस्थानेनविकल्पेनक्तस्यापि[illegible]त्सदुर्वारतयाविशेषाभावात्। नचचुरादीनामनित्यण्यन्तनयाणिजभावेदृश्यप्रसंपदादिव्याख्यात्याचरिनार्थमितिवाच्यम्। सर्वेषामनित्यण्यन्तत्वेमानाभावात्। ॥

भाष्योदाहरणबलेनेति। एकांचउपदेशइत्यत्रविहितविशेषणपक्षेसेरीतिचिन्त्यप्रयोजनमितिनद्वावः॥अथवेत्यादि।अचःपरस्मिन्नितिसूत्रस्थेकेयत्नानुसारेणोक्तंवस्तुतस्तु
चिन्त्यमित्याशयेनविवेदितम्।दिगितिदिगर्थस्तुलघुःपूर्वोयस्यादितिवद्व्रीह्यवयवधर्मतयाधिमनोःसाजात्येनवर्णस्यान्यपदार्थतयावर्णजातिग्रहणान्नदोषःनचैवंपचिकीर्ष्ये
त्यत्रकालावधारणार्थमेङ्ग्रहणम्।दृदिरुनेणिलोपोननुनतःप्राग्गितिअन्यथाकारितमित्यादौणिलोपेकृतेएकाचउपदेशइतीणिनिषेधःस्यादितियदि नु
पूर्वस्मादिधौस्थानिवत्त्वान्नहिणिचात्रवधानान्निषेधप्राप्तिरेवनास्तिदृनिसेदीत्यनर्थकंसत्तस्थानित्वाज्ज्ञापयतिदृनिस्थानम्।एतच्चवस्त्वेकाजित्रिसूत्रेकेयटे
नानितेरन्नदृतिसूत्रेहरदत्तेनचस्वश्रमेवोक्तम्।माधवस्तुपरिदृश्यगतइत्यत्रआभीयत्वेनासिद्धतामाशङ्क्यव्याश्रयत्वेनपरिहृत्यपूर्वस्मादपीतिस्थानिवत्व
माशङ्क्यप्रवेभिदम्प्रस्तुतप्येत्यादिभाष्योदाहरणबलेननदभावमाह।अथवापूर्वस्मादपीतिपञ्चमीसमासपक्षस्यज्यायस्त्वान्नदोषोदाहरणानांबेभिदितामाश्रि
तिकःअपीपचन्निसेषांप्रकारान्तरेणैवनिर्वाहस्यप्रागेवोक्तत्वाच्छब्दकौस्तुभेप्रपञ्चितत्वाद्देतिदिक्।प्रणमय्येतिमितोहस्वः।प्रवेभिदय्येतिभिदेर्यङन्तान्
णिचिअल्लोपेयस्यहलदृतियलोपः।नचदृस्वयलोपाल्लोपानामाभीयत्वेनासिद्धत्वाल्लघुपूर्वात्ररोणिर्नास्तिनिवाच्यम्।व्याश्रयत्वान्।दृस्वादयोहिणेरर्या
देशस्तुल्यपिपरतइतिविभाषयाःआश्रयेतिइङादेशस्यतुलाक्षणिकत्वान्नेहग्रहणमितिभावः। प्राग्येतिअनेनअयमयोनिवधूवधपातकैर्भमि
मवाप्यदिवःखलुपात्यतेइतिव्याख्यानमवाप्येत्यस्यावापय्येत्यर्थात्।एतेनतत्रान्भीवितण्यर्थतेनिक्लेशमनुभवन्तःपरास्ताःकथमितिल्यबादेशस्य
स्थानिभूतःक्त्वाप्रत्ययोत्रदुर्लभः।नहिधौपूर्वकालेतुक्तेः।नचेहनदस्तिपूर्वंह्यसोस्वपिनिषश्राद्याद्देत्यादैवदृसतिनदैवसमीत्ययतिदृतिप्रश्नः ॥
त्यादिदोषःजातिग्रहणेनैकग्रहणेपिवर्णद्वयस्यैवग्रहणात्।अतएवसनिमीमेत्युत्तरंदम्यर्दृचआपद्यन्तस्यधामितिदम्भेरीत्वाभ्यानलोपसंयोगादिलोपाभ्यांसिद्धेदम्भद्रुचे
तिदृत्वविधानन्नरीनार्यदृस्थावेहिसन्मेनिवर्णत्रयसत्वेनकित्वानापत्तेः।अदृउअमेहीत्यादावपिदृशोरेवप्रगृह्यत्वापत्तौभाकरीत्यर्थम् ॥

अन्येभ्योभोक्तृभ्यइति।साधनपोर्वकाल्यविषयाणामेवाग्रादीनाङ्गृहणमत्रेतिसमानकर्तृकयोरितिसूत्रेभाष्येकैयटाभ्यामुक्तत्वादितिभावः।णमुलितितत्सूत्रविहितत्वो
पलक्षणंम्।स्वादिङ्कारमितिखितीतिङ्हस्वेमुमितिभावः।एतेदोषाइति।ङिषिस्वादेःङ्कारमितिप्रसज्येतेतिविशेषःनचप्रत्ययसंनियोगेनमुमोविधानादन्तरङ्गत्वेनपूर्व
समाधानेव्याहतमेतदिति।एतेनईश्वरःसर्वज्ञोपपद्यतेइत्यपिव्याख्यातम्।श्रीशैलशिखरंदृष्ट्वापुनर्जन्मनविद्यतेइत्यादौसमानकर्तृकतानि
र्वाहार्थंस्त्रिनस्येत्यादियथासंभवमध्याहार्यम्।पायंपायमितिआतोमुक्।वादीर्घइति।गमेण्यन्ताण्णमुलिमितांह्रस्वइतिह्रस्वेचकृतेवादीर्घइत्यर्थः।ण्य
न्तस्यापिति।यत्तुप्राचाण्यन्तजागर्त्तेश्चिण्णमुलोवाच्छिरितिमतमुपन्यस्तम्।तदपाणिनीयमितिभावः।नयदि।अनाकाङ्क्षइति।पचाद्यजन्तेत्यत्रसमासः।
तदर्शयतिनाकाङ्क्षतेचेदितिह्रहेति।नन्वनन्तरस्येतिन्यायान्णमुल्माभूत्क्तातुसूत्रान्तरेणस्यादेवेतिचेन्नपूर्वकालेयत्त्वाप्रोनितमेतिव्याख्यानेनप्र
कारणापेक्षयैवप्रतिषेधाभ्युपगमात्।विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषुयद्यप्यग्रशब्दोदेशविशेषवचनोप्यस्तिप्रभोरग्रेभुङ्क्तेइतितथापीहकालविशेषवाच्येव
गृह्यतेप्रथमशब्दसाहचर्यात्अग्रेइतिसप्तम्यन्तस्यानुकरणम्।अतएवविभक्तेर्लुङ्नकृतः।अस्यचाभीयमितिवत्।अग्रेभोजमिति।अन्येभ्योभोक्तृभ्यःपूर्व
भुक्तेत्यर्थः।यदितुअग्रेप्रभृतिभिर्व्रजनादिक्रियापेक्षंभुज्यादेःपूर्वकालत्वमुच्येततदाक्तोणमुलोनस्यांतामेवताभ्यांद्योत्यस्यपूर्वकालत्वस्यअग्रेप्रभृति
भिरेवनिर्णीतत्वा। स्वादुमीत्यर्थग्रहणंव्याख्यानादृतदाह।स्वाद्वर्थेषितिमान्त्वमिति।ननुमास्तुणमुल्त्वमुञेवानुवर्त्तताम्।अरुर्द्विषदितिमुम्भविष्यते
वक्ष्यमान्त्वनिपातनंव्यर्थमितिचेत्मैवम्।तथाहि।सतिह्यन्तस्यनुम्नस्यात्।अनव्ययस्येतिवचनात्।ततश्चस्वादुङ्कारमित्यत्रौचेतिदीर्घःस्यात्।संपन्ना
दिष्वभ्यस्तावितीत्वंस्यात्।किंचस्त्रियांवोतोगुणवचनादितिङीषूत्स्यात्।ततश्चस्वादीकारमितिप्रसज्येतामुमःस्वरूपेणविधानेप्येतेदोषाःअतःस्वादुमीतिरूप
निपात्यते ॥७७ प्रवृत्तौनैनेदोषादितिवाच्यम्।सुबन्तस्योपपदत्वेनप्रियकृत्सनादिषुततःप्रवर्त्ततेसौविभक्त्यन्तइतिभाष्योक्तरीत्यास्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्यानाक्रमिकत्वेनसुप्

निपात्यत इति। नन्वनुनिपातनमाश्रित्य स्वमुञ्जेव विधीयतां किं णमुलेति चेन्न। स्वमुञ्जिअन्यार्थमेव निपातनं स्यादिति ङीप्बाधानापत्तेः। णमुलित्यपूर्वं विधीयमानन्तत्सर्वा-
र्थं उत्तरार्थञ्च णमुलिति कैयटादयः। भावप्रत्ययमात्रेति। एतत्प्रकरणस्थभावप्रत्ययमात्रविषयकं निपातनमिति हरदत्तोक्तेरिति भावः। परे तु णमुलविषयमेव निपातनं
अतएवास्वाद्वङ्ग्लेतिभाष्यं सङ्गच्छेते। अन्यथा सास्मात्प्रभृतिधिति सूत्रभाष्योक्तरीत्यामान्तत्वनिपातनमित्यस्य स्वादुशब्दस्य स्वादुभादेशइत्यर्थे लिङ्गविशिष्टपरिभाषय
तनञ्ज्ञानजन्त्वाभावे त्वदीर्घो नवा ङीष्निपातनञ्च भावप्रत्ययविषयकम्। तेन स्वादुङ्गेत्यपि सिद्धम्। व्यर्थत्वादिति। निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः। इदं दर्शयति।
दृश्यंभुङ्ग्दित्यर्थदृति। फलितार्थकथनमेतत्। शब्दबोधे तु धेलक्षण्यमस्त्येव। तथाहि क्रियासामान्यवचनः करोति। तदीयञ्च प्रकारोऽन्यादिशब्दचतुष्टयेनोच्यते।
एवञ्चान्यप्रकारमित्यादिभिस्तृतीयैः प्रकारविशेषविशिष्टक्रियाबोध्यते। सा च भुज्युपात्तफलविशिष्टक्रियां प्रति विशेषणतया संबध्यते। एकस्या अपि क्रियाया वि
शेषणेऽपरागेण भिन्नायाविशेषणत्वेऽभावसंभवात्कथन्तर्हि सिद्धाप्रयोगश्चेदित्युक्तमिति चेत्। अनतिप्रयोजनत्वादिति गृहाण। नन्विह सर्वथा निष्फलत्वमिति।
अभिधेयशून्यत्वमिति वाभ्रमितन्तमाभेदनिबन्धनस्यैवैककालस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावेण मुलएवदुर्लभत्वात्। धातुसंबन्धाधिकारबाधापत्तेश्च। अथापि व
चनसामर्थ्याण्णमुल्। अपार्थकमेवणमुलन्तप्रयोक्ष्यत इति ब्रूषे एवमपि वासरूपविधिलभ्यः पाक्षिकः क्त्वानसिद्धेः। नचेष्टापत्तिः। भाष्यकृतैवतन्नप्रमुक्तत्वात्।
एतेनव्याकरणा——धिकरणेअन्यथाकृत्वा विदितेअन्यथाकृत्वापरिहारः। कथङ्कृत्वाबाधकं इत्यादिभाष्यप्रयोगानुदाहृत्यतेषां प्रामादिकतां वदन्तोभट्टपादाश्च
पिपूर्वपक्षेस्थित्वाप्रौढिमात्रञ्च कृत्यवधेयमानतु तद्दुक्तिः पारमार्थिकत्वेन ग्राह्या। सूत्रकारवचनबलेन——णमुलन्तेअपार्थकं प्रयोक्तव्यमितिस्वीकारेभाष्य
कारवचनबलेनक्त्वान्तेपितथास्वीकारस्यसुवचत्वात् ॥ ७७ तस्यापितदादेशापत्तावप्यागतिः स्पष्टैवेतिहरदत्तोक्तिरसङ्गता। स्वाद्वङ्गेत्यस्य स्वादुमङ्गकरोत्यर्थः। उपपदत्वा
भावान्नसमासइत्याहुः। दृश्यपीति। स्वादुङ्कारमित्यर्थेरर्थः। विशेषणतयेति। अभेदेनेत्यर्थः सर्वथाभेदाभावेविशेषणविशेष्यभावासंभवादाह। एकस्याअपीति ॥

काप्यपार्थकतानेति।अर्थवत्त्वेसंभवतितच्चकल्पनानुचितानेत्यपिबोद्धम्।दृश्यमेवेति।सत्यानृतमिथुनीकरणंविनालोकव्यवहारासिद्धेरितिभावः।दर्शनविषयीभूताइतिशाक
वस्तुतःकाप्यपार्थकतानेयुक्तत्वात्।नचौपाधिकभेदमादायकाप्रत्ययनिर्वाहस्यासांप्रदायिकत्वंशङ्क्यम्।भाष्यकारादप्यधिकस्यसांप्रदायिकस्याप्रसिद्धत्वात्।तद्
भिप्रायस्ययथातथयोरितिसूत्रेहरदत्तादिभिरित्थमेवविवृतत्वात्।उत्तरमीमांसायापिअन्योन्यस्मिन्अन्योन्यात्मकतामद्यस्यसत्यानृतेमिथुनीकृत्यलोकव्यवहारइति
भाष्यकारैःप्रयुक्तत्वात्।तत्रापिविवरणादावित्थमेवसमर्थितत्वाच्चेतिदिक्।शिरोन्यथाकृत्वेति।इहहिकरोतेरभावेभुजिक्रियागतएवप्रकारोगम्यतेनतुशिरसिइत्यथाक
रणम्।अतअवश्यंकरोतिरितिभावः।यथाकारमितिप्रष्टुमर्हैःसत्यदिष्टंकृतंतदेदमुत्तरम्।अत्रापिवासरूपन्यायेनपक्षेकाबोद्धः।कन्यादर्शनमिति।अत्रद
र्शनविषयीभूतानांसर्वासांकन्यानांवाक्यार्थेऽन्वयात्साकल्यंबोद्धम्।सर्वादृति।दर्शनविषयीभूताःसर्वादृत्यर्थः।अतिशयप्रतिपादनपरमेतत्।जानातीत्यादिसत्तार्थ
स्यविदेरकर्मकत्वानेहग्रहणम्।किंचित्तरेषामितिभावः।यावतिविद्जीवोऽविदेर्लाभार्थस्यानुकरणंतस्यविदृतीत्यादौशेमुषादीनामितिनुमस्ति।यावल्लभत
इति।असाकल्यमनेनदर्शयति।साकल्यंहिपूर्वेणैवसिद्धम्।चर्मोदरयोः।कर्मणीत्येवेति।एवञ्चपूरेरितिण्यन्तस्यनिर्देशः।नतुकेवलस्याकर्मकत्वादितिभावःपदूरमिति।
उदरपूरणविशिष्टभुजिक्रियार्थःइहपूर्वकालइनिनसंबध्यतेऽसंभवात्।अप्रतीतेश्च।एवमन्यत्रापियथासंभवंबोद्धम्।चेलेक्रोपेत्यास्यानादर्थग्रहणमिति।
चेलार्थेधिति।चेलक्रोपमिति।यथावर्णेचेलानिशब्दायन्तेनयाशृष्टइत्यर्थः।निमूलमिति।निगतंमूलमस्यनिमूलम्।सहमूलेनसमूलम्।विशेषणविशेष्यभाव
तिणमुलप्रकृत्याअनुप्रयुज्यमानधातुनाचयद्यप्येकएवार्थउपस्थितस्तथापिउपपदार्थविशिष्टोणमुलप्रकृत्यर्थोऽनुप्रयोगार्थंप्रतिविशेषणमितिभावः।स्नेहनेपि
षःशुष्कचूर्णेतिसूत्रेहनग्रहणेनकृतम्।तत्रहिकर्मणिदृशिविदोरितिसूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्त्ततेइहतुपूर्वसूत्रात्करणेइति।सञ्ज्ञायाम्।अनधिकरणेकर्मण्यारम्भः।मू
लकेनोपदंशमितिअयमर्थः।मूलकेनभुङ्क्तेकिङ्क्वाउपदंशकिमुपदंशअर्थान्मूलकमितिवचनसामर्थ्यादिति ॥७॥त्यमपितदपेक्षयैवबोद्धम्।शब्दायन्तेइतिधा
तूनामनेकार्थत्वादद्रीकरणंक्रोपेरर्थंदृत्यर्थेप्रतिविशेषणमिति।अत्रप्रकरणेशाब्दबोधमात्रेयङ्किंचिद्वैलक्षण्यमाश्रित्यणमुलन्तानामनुशासनबलात्साधुत्वबोद्धम् ॥

तर्हि करणेऽस्येवेति। एतेन क्षीरेऽपपदेऽपभुङ्क्ते इत्यादौ वचनञ्चरितार्थमिति यत्तत्प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम्। अपभुङ्क्ते इत्यर्थे द्यु पदेशसकृच्छ्रभुङ्क्ते इत्येतत्तिङ्द्वयर्थन्तीयाग्रहण
ञ्चरितार्थम्। तादृशेविषयेउपदेशनिरूपितार्थकर्मत्वस्यापिसत्वेनोपपदविभक्तेरितिन्यायेनतृतीयायादर्शनात्। नचवचनसामर्थ्यात्समासेऽपियाद्युपपत्तिः
पिमूलकेनोपदेशमित्यत्रसमासाभावपक्षेकृद्ग्रहणपरिभाषयाविशिष्टे प्रातिपदिकसञ्ज्ञापादनंममासग्रहणकृतनियमेनवारणञ्चासङ्गतंस्यात्। प्रत्ययसत्या
यहिहितृतीयान्तेनशब्देअन्वयेसत्येवप्रत्ययोभवेन्नहिंकरणत्वेनवचनात्। करणेहनदतिवदितिभावः। कालयतीति। कलविक्षेपेचुरादिः। दण्डताडमि
तिः। तडप्रतिघातेचुरादिरेव। उपपूर्वेभ्यइति। सूत्रेपीडादीनांसमाहारद्वन्द्वङ्कृत्वाउपपूर्वःपीडादिरितिउत्तरपदलोपीसमासइतिभावः। पंस्त्वन्तुसौत्रमेव
ञ्चम्यर्थेत्रयमाकर्षेतिशपानिर्देशःकृतोपधागुणस्योच्चारणानन्फलन्तुतादेर्व्यदासः। यद्यपिविलेखनएवसोपिपठ्यतेनथापिक्षेत्रविषयएवविलेखनेन
स्यादितिः। ऋभिर्हलेःकृषतीतिदर्शनात्। एवञ्चतौदादिकात्त्लाप्रत्ययएवभवति। क्षेत्रेउपकृष्याहलेनोपकृष्य। नत्विहणमुलितिस्थितमाकरे। समासत्तौ।
केशेपाहमितिसन्निकर्षप्रतिपादनपरमेतत्। केशेषुग्रहणंभवतुवामाभूत्। द्यङ्गुलोत्कर्षमिति। द्वयोरङ्गुल्योःसमाहारोद्यङ्गुलम्। तत्पुरुषस्याङ्गुलेरि
त्यच्समासान्तः। द्यङ्गुलेनोत्कृष्यपरिच्छिद्येत्यर्थः। ह्रस्वःखण्डःखण्डिका। द्वितीयायाञ्च। अथकथमनुदात्तपदमेकवर्जमितिः। नह्यत्रत्वरागम्यते। अत्राहुः। द्
हापित्वराविवक्षिता। तथाहि। परिभाषेयम्। तेनोदात्तःस्वरितोवायत्रविधीयतेतत्रसमकालमेवैकमचंवर्जयित्वापरिशिष्टमनुदात्तंकर्तव्यंनविलंबितव्यमि
तिः। यष्टिग्रहमितिः। एवंनामयुद्धायत्वरन्तेयदासन्नंयष्ट्यादिकंअपिगृह्णीत्वाधावन्तिनायुद्धंप्रतीक्षन्तइतिभावः ॥ ७ ॥ कृत्वत्यर्थनिरूपितकारकत्वस्येव

ग्रहणादितिवाच्यम्। उपदेशेकर्मत्वेनाप्राप्तौन्वयसत्त्वान्निरूपितकारकत्वाप्तेः। विभक्तिस्तुप्रधानानुयोगिनीतृतीयेतरत्वाच्चेतिबोद्धव्यम्। स्थितमाकरेइतिः। धनुर
भिरिभिरसह्यमुष्टिपीडस्थानेइतिभट्टिप्रयोगेतुनणमुलन्तेकिंतुघञन्तोऽयंविशेषणत्वाच्चहितीयेतिबोद्धव्यम्। नविलम्बितव्यमितिः। एतच्चहरदत्तग्रन्थेस्पष्टंसौत्रत्वात्तत्त्वा

अनङ्गुल्यादिति। गमनप्रतिबन्धकत्वमनङ्गुलेरग्रतः स्थितकाष्ठमित्यर्थः। तत्रयद्यपीति। तत्स्त्र्यन्तेस्वाङ्गे उपपदेदृत्यर्थस्य चिन्त्यः। दृहेति। प्रत्ययपयोः प्रकृत्योश्चेत्यर्थः। पेष्यतदृति। यथासंख्यसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादितिभावः। नार्थदृति। वस्तुतस्तदनित्यत्वज्ञापकमानेनसनः किंचित्सादौसनधातोर्ग्रहणंसिद्धाति। अनुवर्त्तेति। एकाङ्ग अक्षयेः। अयथाभिप्रेतंशब्दं आख्यानक्रियाविशेषणम्। यथाभिप्रेतंनभवतिनथाऽऽख्यानेदृत्यर्थः। तदेतदुपपादयन्नेत्यादिनानीचैःकृत्वेति। यद्यपीहप्रियाख्यानमभिप्रेतंतथापितन् प्रकारस्यनीचैस्त्वस्याभिप्रेतत्वमस्त्येवेतिभवत्युदाहरणम्। अतएवअयथाभिप्रेताख्यानमदृतिसूत्रितम्। नपुनरप्रियाख्यानदृति। तिर्यङ्गुलेति। अनङ्गुलादग्रतः स्थितंपार्श्वस्थितेत्यर्थः। स्वांगेतस्प्रत्ययेकृभ्वोः। तस्यासौप्रत्ययश्चेत्यधिकर्मधारयः। तस्मात्यपरतोयत्स्वाङ्गंतस्मिन्नुपपदेदृति प्राप्तः। तत्रयद्यपिस्वाङ्गमात्रंनोपपदंतथापितस्मिन्सतीत्येतत्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरमितिवाद्यामाद्दृष्टयथासंख्येनात्रेदृतिधनयसूदाहरति। सुखतः कारीति। सुखतोभूयेतिच। आद्यादिलोपात्प्रत्ययग्रहणेनसिः। प्रत्ययग्रहणंकिम्। सुखेनस्यात्सुखतः। तत्रउपपदेकिम्। अधातोरित्युक्तेरत्रसत्त्वेनदीर्घोनासुखतः कृत्वागतदृतिकाशिका। एतच्चप्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषामनाश्रित्योक्तम्। वस्तुतस्तु नार्थः प्रत्ययग्रहणेन। नाधार्थावार्थौनानाऽऽर्थौ। आर्थाधमुजादयः। द्वैधङ्कृत्वाद्वैधङ्कारम्। द्वैधंभूयाद्वैधंभावम्। यद्यपिधमुजादिविधौधदृत्यनुवर्त्तेतेषामादेशलाश्रयणात्स्थानिवद्भावेनापिसिद्धम्। तथापिधमुजन्तात्तत्कर्मकउदर्शनमितिउप्रत्ययान्तस्यसङ्गत्यर्थमर्थग्रहणम्। दैर्घीकृत्येत्यादि। तूलीमि ।। कृञोनिवृत्त्यर्थंभूग्रहणम्। अन्वच्चानुलोम्येऽनिहअचदृत्यकलोपेचेतिदीर्घअनूचीतिनिर्देष्टुमुचितम्। उदकूप्रतीचोयदितिवत्। स्यादेतत्। अचदृत्यर्थवतोग्रहणंसत्यर्थीलोकप्रसिद्धयवगृह्यते। अभिमुखरूपदार्थायेदृतिन्यायः। तत्रअतोनुकरणेनभविष्यतीति। एवन्तर्हिस्त्रियोदीर्घादित्यादाविषयेऽजादिकंनस्यात्। प्रकृतिवदनुकरणमितिदेशाद्भवतीतिचेत्। तर्हीहाप्यतिदेशाद्भवत्येवञ्चतिर्यञ्चपवर्गदृतिसूत्रेपितिरश्चीत्येवंनिर्देष्टुमुचितंदृतिचेत्सत्यम्। प्रकृतिवदितिनिर्देशस्यैकस्मिन्कृत्वाद्दोषः ॥ ॐ तूष्णीमदृतिभावः। सिद्धमिति। एवञ्चधांधेनार्थग्रहणेनधेयोगदृतिभावः। निरनुबन्धकपरिभाषायाअनित्यत्वेननाशेपिनोपधेयोगदृतिनोद्यमाशङ्क्यग्रहणमिति। अतएवञ्चार्थदृतिनानुवर्त्तनदृतिभावः ॥

भिन्नेति। यद्वाग्नेतिनृतीयाग्निहोत्रमितिद्वितीयेतिभावः।भेदमात्रस्येति।स्वरूपभेदमात्रस्येत्यर्थः।भिन्नार्थकविभक्त्यवरुद्धयोरिवनतयान्वयइतिभावः।एकविभक्तिकत्वनियम
इति।एकस्या कृतेश्चारितप्रयोगोनद्वितीयस्यास्त्यस्याश्चभवतीतिकृञानुप्रयुज्यतइतिसूत्रभाष्येउक्तत्वादितिभावः।करणेद्वितीयेति।अयंभावः।अग्निहोत्रशब्दःक
र्मनामधेयंसएषयज्ञःपञ्चविधोग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासावित्यादिदर्शनात्हूयतेत्यज्यतेःस्विन्निति होत्रेअग्नेर्होत्रमितिसमासः।अतएवकेषाञ्चिदन्तोदात्तपाठःश्रुतौ।एव
यद्वाग्वाख्यमितिनचग्ववाग्यिहोत्रशब्दयोर्भिन्नविभक्त्यवरुद्धतयातदर्थयोरभेदान्वयोनसंभवतीतिवाच्यम्।विभक्त्योर्भेदेपिकर्मार्थकतायाअविशेषेणविरुद्धा
र्थकत्वात्। विभक्तिभेदमात्रस्याकिञ्चित्करत्वादितिभावः।प्रयाजेगन्त्यर्थकर्मणिद्वितीयायतुधौंटिवःकर्मेत्यादौनामुदाहरणेषुविभक्तिविकल्पेपिविशेषण
विशेष्ययोरेकविभक्तिकत्वनियमेलोकेदृष्टत्वात्तथापिवेदेनास्तीतिनिर्णयम्।प्राभाकरास्तुनृतीयायाहोतिसूत्रेणकरणेद्वितीयाविधीयतइत्याहुःतत्रतत्रसूत्रासूत्रानुगु
णंनत्राभ्यासादयोगुणमित्युपेक्ष्यम्।हनतिशयनइतिहंनिशेतेइत्यर्थः।नाध्वंत्रायध्वमादानिददातिविनष्टिवृष्टिदहसप्रमन्तेवक्ष्यमाणेनयङ्लुकोदसीतिसूत्रेणा
भ्यासस्यैकारोबोद्धव्यः।मन्त्रेघसेति।हूकौटिल्येअस्यकृतगुणस्यानुकरणेहूरितिअकारस्तुच्चारणार्थः।अज्ञतेति।अजनिघतेत्यर्थः।एतरेयब्राह्मणेहरिश्चन्द्रंप्रतिवरु
णस्येदंवचनम्।विभाषेतिएतेनदृहसूत्रेसिचइत्यनुवर्त्तमानस्यैसिचःस्थानिभूतोयोलिरितिव्याख्यानात्लिङ्लिटोर्नेहरदत्तग्रन्थःपरास्तः।लोपस्यैकल्पिकत्वपा
क्षेदृशिरूपान्तरस्यानापाद्यतयासिजनुवृत्तेर्वैफल्यात्।द्वितीयोद्वायःआद्येषुचतुर्षितिनत्रापिमहिजनिरम्भिभ्योणिजन्तेभ्यआम्।विनेतेस्तुशुद्धादितिबोद्धव्यम्।
लोकइतिवेदेपिपासिकमिदंबोद्धव्यम्।विदोलुर्वन्वितिपूर्वसूत्रेअन्यतरस्याग्रहणमस्यैहानुवृत्तेः।पावयामिनिःपवतेःपुनातेर्वाण्यन्तादशीर्लिङिआम्।क्रियादित्य
नुप्रयोगः ॥ ७ ॥ अग्निहोत्राख्येनेष्टभावयेदित्यर्थदृनितन्त्र सूत्रेति।।कर्मणाण्यधिकारात्।नापिभाव्येनितन्त्रतयाविधानार्थमिदंद्वितीयायाःकर्मणीत्येवसिद्धेतिसिद्धान्ति
नोक्तम्।विवक्षीतिवक्षीतिप्राप्तम्।वैफल्यादिति।एवञ्चलिग्रहणमपिव्यर्थम्।सिचदृत्यनुवर्त्तनस्यैवलुकासिद्धेः।आदिःसिचदृत्यस्यैवकल्पितयाऽपाक्तरस्यानापाद्यत्वेनतदृग्रह
स्यर्थेलिग्रहणमित्यपिनशंङ्क्यमित्यपिबोद्धव्यम्। इतिद्वितीयः ॥

अगुणेदृनिगुणाभावेदृत्यर्थः।दृयङ्तिनिमित्तसेवायामित्यस्मण्यन्तादितिमदेरितिशेषः।विशस्यपीतिअपिनाबाहुलकाद्यगभावमात्रमित्यपिशब्देनमालस्येतिपिबद्धेदृत्यत्राद्यु
तादृशलक्ष्यस्याकरेअनुदाहृतत्वात्।यदितुतादृशलक्ष्येप्रमाणमस्तितर्हिछन्दस्युभयथेतिलिटःसार्वधातुकत्वस्यापिसत्वेनसार्वधातुकमपिदितिङ्त्वात्तिङ
मिनिभावः।ननुरिर्जगुरिरितिद्विर्वचनेचीतिस्यानिषद्वावादादेशप्रतिषेधाद्दात्गृदृत्यनयोर्हिग्रन्थ्यउत्तरदृलेउलेपिअभ्यासेउरदृलंनिर्बाधमातुमर्हेतिपञ्चदश
प्रत्ययाविधीयन्तेतत्रासेसेन्।असेअसेन्।शद्वेअद्वेन्।कद्वेकद्वेन्।शद्वेशद्वेन्।स्थादशानान्यूयोर्हियोरूपाविशेषेपिस्वरेविशेषःदृतरेषुपञ्चसुरूपविशेषःस्पष्टएव।
वहदृतिप्रत्ययःसेकृत्वमूलमाहवेदृतिदृणोगुणःनित्त्वादाद्युदात्तःप्रेषेतिदृणःक्वसेःकिलादृगुणेआदृणःक्रियसेदृति।दृयङ्नित्त्वादाद्युदात्तःदृहमन्त्रेमद्योदात्तःपञ्च
मेतत्रबाहुलकात्प्रत्ययस्वरोबोद्धव्यःमाद्यद्यादृति।ण्यन्तात्शद्वेतस्यभावेवाचिसार्वधातुकत्वायकृप्रसङ्गेव्यत्ययेनशपागुणायादेशौप्रत्ययस्वरः।पिबद्याद्दति।यकृतस्म
बहुलंकृन्दसीतिलुगितिहरदत्तः।पूर्ववद्व्यत्ययेनयकःप्रसङ्गेशबित्यपिसुवचनाद्यच्नुप्राचोग्रहणंमाचक्षाणेर्माद्यद्याद्दत्यत्रयकंस्वीकृत्यव्यत्ययेनत्वकृप्चेतिस्वीकृतत्वद्वै
रवग्रस्तम्।यद्वकाशिकायांशद्वैशद्वैत्यिबद्वैमाद्यद्वैदृत्यदाहृतम्।अत्रैश्नतेर्वानुसृतन्तद्युक्रमेणयोजनीयम्।अन्यथालक्षविसंवादात्।सूतवदृतिङ्लानगुणःदृशमे
मासिसूतवेदृतिमन्त्रेमतवदृतिपदमाद्युदात्तंपठ्यतेतत्रस्वरव्यत्ययेनयद्वातवेस्त्रत्ययेतित्वरःगुणाभावस्तुबाहुलकात्।यद्वाकृन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वेसार्वधातुकमपि
दितिङ्त्वंबोद्धव्यम्।प्रयैःप्रपूर्वाद्यातेःकैप्रत्ययः।रुहरिभ्यांचेत्यनुपूर्वाद्यर्थश्चादेशेविलेचायोगविभागेफलभिन्नेकेप्रत्ययः।किलादृशेर्नगुणःस्यानेरयोलोपःविलिखदृति।
किलानगुणःक्लातोसुनकसुनदृत्यत्रतुमर्हादिभ्यस्तुन्कृत्यानुमनेतिनिषेधाद्दत्वसन्तस्येतिदीर्घोनाकृत्यार्थेभावकर्मणोरित्यर्थःयद्यपिभव्यगेयादिषुकर्तरीवह्यकरणंस्थानीयंत्वं
णमित्यादीकरणंदानीयोविप्रदृत्यत्रसंप्रदानञ्चकृत्यानामर्थत्वंतथापिकृत्यत्वेनरूपेणनकर्त्रादिषुविधिरस्तिकिन्तुविशिष्टेवाबाहुलकाद्वाकृत्यतयातुभावकर्मणोरेवायं
रेवेतिसूत्रात् ॥ ॐ दात्तपाठाधिनिभावःडिलंबोद्धमिनिःएवञ्चतयेड्व्यर्थदृनिभावःदृत्यव्यपलादिति।अन्यत्रकृत्येजन्तदृत्यत्रगलंबोद्धम्।सनन्तादितिकेचित्प्रत्ययः ॥

एवंजातमेतिर्यातूनांहननीत्यर्थः।क्यीगेकर्मणिषष्ठीयातुरसतीपर्यायो।बहुवचनान्नाद्विधानंस्तुत्यर्थंबहूनान्तेषांहननेहिस्तुतिर्भवति।हविष्येति।अत्रउगवादिभ्यो
यत्।मत्वन्तप्रकृतिक।दिति।तद्वानिसुक्केरिदंलक्ष्म।सवितुरित्यादिकइति।यद्यपितत्रमन्त्रेपदान्तरेणसन्नितयापितत्वकृतिकमत्वन्तात्त्वयोनप्रयोगानुसरणार्थं
मिराब्दात्।उपचारादिनिह्।न्दसोपसुपचारः।अस्मिन्शब्दस्तत्सत्यापिसामान्यापेक्षयैकवचनम्।उदाहरणेइनण्यमपत्यइतिप्रकृतिभावः।अथवेति।इदन्मिन्त्यम्।उ
एवंजातमा।हविंषाइति।हविषेहितोहविष्यातस्याःप्रशंसनमित्यर्थः।यस्येतिलोपेकृतेहलोयमामितिषष्ठ्येयलोपः।मायायामण्।पूर्वसूत्रापवादः।तद्धानासा
म्।मत्वन्तप्रकृतिकात्त्वयमान्नादुपधानकरणीभूतमन्त्रार्थकात्दृक्कारूपेसंबन्धिनिमत्स्यान्मतोष्वलुक्।वर्चस्वानिति।वर्चशब्दोस्यास्तिस्वःवर्चस्वान्स
चदेवमत्वांसवितुरित्यादिकः।ऽप्यधीयन्तेनेनेत्युपधानः। अथकर्मसृष्टीरुपदधातिप्राणभृतउपदधातीति।सृष्टयःप्राणभृत्यादितिहिप्राह्मोति।सत्यम्।सृष्टयादिश
ब्दात्।नन्वन्नाद्योपधेयाखिष्टकासूपचारात्प्रयोगः।ननुतद्धिन्नमेतदित्यवधेहि।पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तुतद्धितपरतयाप्रतीयमानाग्रन्थाःभंक्काव्याख्येयाः।
अग्निम्प्रमण्।अग्निमच्छन्दादुक्तेर्थेणस्यात्ययोपवादः।मतोलुक्।अग्निनीरिति।अग्निमच्छब्दवान्नान्नउपधानीयासान्तादित्यर्थः।मूर्द्धन्वतीरिति।अतोनुडि
त्तिनुडागमः।अत्रेदमवधेयम्।सूत्रेवयस्यास्तित्यनुपपन्नन्नहीनासामितियत्प्रत्ययस्यछन्दस्येवविहितत्वात्।एवञ्चछन्दोवत्सूत्राणीतिभाष्यकारेष्टेरि
दमेवज्ञापकम्।अथवासामान्यापेक्षेकंज्ञापकंछान्दसाअधिकविद्वांसोभवन्तीतितेनसुषखितपरिपन्थिभिःपार्थिवैरित्यादिसिद्धम्।यथासंख्यमिति।वृत्ति
कारस्त्वयत्वचेतिसूत्रंव्यभजत।पूर्वैःकृतम्।मत्वर्थदतिनिवृत्तम्।चात्वइतिवृत्तिकारः।यत्तुनानुवर्त्तते।एतदपिपूर्वत्रयोगविभागस्यफलमितितेषांमत
म्।मत्वावितिभाष्यपाठेतुयलप्यनुवर्त्तताम्।तथाचपूर्वेणादित्यादिरूपंनोद्यम्।पूर्व्यादित्याद्युदात्तत्वञ्च।सहसैणासमितइतिपाठान्तरे।मतीत्वाहपःसहस्वा
भ्यांविनीनीदित्यस्यापवादःसोममर्हतिपःकथन्नर्हिप्रीतास्मितेसोम्येतिरघुःछन्दोधिकारात्॥ ॐ केष्यासिद्धेतोपकत्वासंभवात्।वृत्तिकारस्त्विति।अत्रारुचिबी
नुयथासंख्यसूत्रस्यभाष्यविरोधः॥पूर्व्यादितीति।यदिवेदेलित्वरविशिष्टःप्रयोगोनास्तीत्युच्यतेवदेकदेशानुवृत्तिर्वेत्याह।पाठान्तरमिति।पाठद्वयेपितुल्यदृत्यर्थः समानः॥

सोमद्वेति। सोमेन पूर्वचन्द्रयोः सार्धमिति। चातुर्वर्ण्यादित्वादिति भावः। यथायोग्यमिति। आगते पञ्चमीप्रकृतेप्रथमाद्वयोः षष्ठीनिषेधाद्यमादिति चतुर्थ्यर्थः। साध्य
मिति। साधनमर्हतीत्यर्थः। प्रयोजनं यस्येति। धातावित्येवशब्देकार्यस्यासंभवादर्थग्रहणेसिद्धेर्थपदंबहुव्रीह्यर्थमितिभावः। उपसर्गादिक्रियासत्वेनद्विरोधकत्वम्
उच्यते। सोमद्वसोम्यः। ण्वादित्वाद्यः। तत्रसाधुरिति। पक्षे। सोम्येत्यादिरद्विपाठे तुस्वार्थेष्यञ्। मयेच। आगतविकारावयवप्रकृतामयडर्थः। यथायोग्
पञ्चमीषष्ठीप्रथमाः समर्थविभक्तयः। शिवशमभाषान्नुशन्नातिप्रभृतीनांप्रयोगश्चिन्त्यइत्याहुः। इतिचतुर्थ्यः। त्वावतंदृति। त्वमिवत्वावान्। तस्यपूरण
डट्प्रत्ययोयेतिलादेशः। आसर्वनाम्नइत्यत्वंतेनमावतूइतिव्याख्यानम्। सादृश्यमिति। अन्येषामपीतिदीर्घः। कृन्दसिघस्सकारःसितिचेतिपदत्वार्थः।
तेनभस्त्वाभावादोर्गुणेनानचैवंपक्षेदकोःसवर्णदृतिशाकल्यसंहितेति। कृन्दसिदृष्टस्यैवानुविधेयत्वात्। कर्तरिकृतासनित्यसमासयोर्नेतिनिषेधाच्च। ग
न्तुर्गा। दृहःधातुशब्देनधातुवाच्यक्रियालक्ष्यतेसार्थः प्रयोजनंयस्यसाधनस्यतस्मिन्नित्यर्थः। तदाह। धात्वर्थविशिष्टइति। कृन्दसियावर्यवस्थात्तृश
ब्दात्। स्वार्थेइनिप्रत्ययः। अवस्थात्शब्दस्य। पन्थपरदत्यादेशोचनिपात्येते। अष्ट्रावीति। अशेष्ट्रन्। अष्ट्रादंष्ट्रा। करिष्टदृति। तुरिष्टेमेयःस्सितिलोपः।
दृतिपञ्चमः। स्पर्ढेर्लङीति। स्पर्ढसङ्घर्षे। द्विर्वचनेअकारलोपःरेफस्यसंप्रसारणञ्चनिपात्यते। अस्पर्ढेथामितिभाषायाम्। प्रकृत्यान्तः। अयंपाठः
षाष्ठभाष्यानुगुणः। णाकसस्त्रेहस्वश्चेतिचकारेणप्रकृत्येत्यनुकृष्यतदितिभाष्यदर्शनात्। दकोगुणवृद्धीदितिसूत्रेतुनान्तःपादमितिप्राहुःपुरस्कृ
तः। अयमपिषाष्ठभाष्येस्पष्टः। अस्मिन्नपक्षेयङः पक्षान्तरतानिपूर्वरूपंनिषिद्ध्यते। नस्मिन्ननिषिद्धेएचीयवायावइत्यपिनभवति ॥
कृतीत्यादौतदस्त्वेतुक्रियाविशिष्टसाधनबोधकात्प्रत्ययात्कोणादिरित्यादौतत्रयत्रक्रियायदाश्रवणतत्रैवयथास्यादित्यर्थभाक्त्वंदृतीतितात्पर्यम्। अष्ट्रेनि। रामः
दंष्ट्रपर्यायोयच्छन्दोविषयः। दृतिपञ्चमःसंप्रसारणञ्चेतिएवञ्चापस्पर्धेथामित्येकंपदन्तिङन्तंनिघातस्यायद्वत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधेआद्युदात्तम् ॥ ३९७

क्वचिन्नेतीति। अष्टावसरन्त्वादिति भावः। प्रकृतसूत्रभाष्येनुपदान्तादेङ इतीत्यनुवर्त्य पदान्तस्यैङ इति यत्त्वान्नेति तस्य सर्वस्यायं निषेध इति व्याख्यानं अष्टावसरन्त्वाय सुना स्येवतौसदित्यादिनिर्देशादिति तदाशयः। पूर्वपद्यान्ते इति। पद्यमिति पदस्य सञ्ज्ञा। आकारादेश इति। नचैवं च्छन्दोग्रहणं व्यर्थमाकारादेशस्य छन्दस्येव सत्वादिति वाच्यम्। स्पष्ट वाधकेभिषिद्धेवाद्यमपिक्वचिन्नेत्यस्वीकारात्। पादस्त्वेहनश्लोकस्यावाच्छन्दसीत्यतोमण्डूकप्लुत्याछन्दसीत्यस्यानुवृत्तेः। तदाह। ऋक्पादेति। एङः पदान्तादतीति सूत्रादेङ इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते प्रथमयाविपरिणम्यतइत्याह। एङ इति। अन्तः पादं किमिति नाचीत्येवकिंनोक्तमिति प्रश्नः। एतेऽर्चस्मीत्यत्र पूर्वपदस्यान्तेएङ अकारस्तुपरत्वादस्यादौ। अतोनिमित्तनिमित्तेनाः पादमद्यस्थलनालि। अत्रात्। अवरक्षणेआशीर्लिङ्। अवयादिति पञ्चम्यन्तम्। अवक्रमुरिति। अवपूर्वस्यक्रमेर्लुङि च्छन्दसिचेतिहल्भावः। क्वचित्तुअवचक्रमुरितिपठ्यतेतदयुक्तम्। लक्ष्यविरोधात्। अत्रेति। एङ्-वृञोर्मन्त्रेघसेति च्लुर्लुकि ह्यस्यअदादेशेयण्। अवस्यधदिति। अवैरसुनुततः क्वचाकाछन्दसीत्यः। स्यच्छन्दसिवदः प्रथमान्तस्यानुकरणम्। हसात्। कथन्नहिमहिसत्रंपुरुष्मन्द्रंविविदान्। इष्युश्चन्द्रमवसेचर्षणिप्राः। अधिश्चन्द्रंरहत्पुरिति। नह्यत्रोत्तरपदमस्ति। उदानदृयदर्शनात्। पदकारैर्विभज्यैवपाठाच्च सत्यम्। बाहुलकात्साधेयम्। प्रातिशाख्येतुविशिष्यविहितम्। पुरुःष्वधिपूर्वेषुशकारान्तेषु जानते। हसेचपूर्वपद्यान्तेचन्द्रशब्देषन्त एङिति। अन्तरेति। मध्येइत्यर्थः। तथाचाभक्तःशकारइतिभावः। पाणिनीयेतुटित्वात्लिङ्गादागमएव। सचचन्द्रशब्दस्यउभयनिर्देशोवलीयानितिसिद्धान्तात्। पितरः। पूर्वपदस्यअराजदेशोनिपात्यते। उत्तरपदेतुसुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेरेकारादेशः। ऋतोङि-सर्वनामस्थानयोरितिगुणः। सेधमासधेत्यविभक्तिकोनिर्देशः। सहमादन्तिदेवाअस्मिन्निति सधमादोयज्ञः। मदोनुपसर्गेदित्यपिघञ्। सूत्रेमादेत्यकारउच्चारणार्थः। तेनमाद्यतेः किबन्तस्यमादिति यद्रूपंतत्रापिभवति। आत्वावहन्तोहरयोयुजानाअर्वागिन्द्रसधमादेवहन्तु। सादीपीतृनितृतीयमितिमूरिचक्रेतिमन्त्रेहिसाहेत्यनुद्यतंपठ्यतेतदाप्येचशत्रूणामपिभवितेतिव्याख्यातम्। तत्रिलन्तोदात्तंस्यात्। क्तप्रत्ययान्तात्पितृसरेदोषोऽर्थासङ्गतिश्चस्यात्। तस्मात्तन्नन्तैवयुक्तेतिभावः। सूत्रेइतिशब्दःप्रकारार्थतेननिष्ठायामपिनिपातनंबोद्धव्यम्॥ ॐ यंसत्वात्। अन्यथोत्तरखण्डेआकारेपिनिपात्यतइतिसमाधेयम्। साढ्वेति। साढेत्यर्थकम्॥

माचेदंसूत्रमिति।निपातातिरिक्तेगन्तविषयनुलक्षंनवेदेदृतिभाक्तः।अतएवामन्त्रइत्यस्यानुवर्त्तनादेषादृहेति।अमाङ्योगेपीत्यर्थः।उपधालोपदृति।सलोपपलेदृत्यपिवाद्यम्।इतिवृ।
अषाढोअग्रेरथभः।अषाढमुग्रंसहमानम्।अषाल्हायसहमानायेत्यादि।यत्तुहरदत्तेनसूत्रेसाढेतिदृस्वान्तमेवेतिनिर्णीयदीर्घान्तमपिलक्ष्यमु
क्तंतदाग्न्यतरत्सूत्रेहिल्लादृतरदितिशब्देनसङ्गृह्यमितिवर्णितम्।तन्नयदीतिसदिग्धोक्तिरुक्तलक्षणदर्शनप्रयुक्ता।यदपिदृतिकृतातविरूपमित्युक्तन्तत्सरव्यतत्व
मिप्रायेणकथञ्चिन्नेयम्।प्रमादएवेतितुहरदत्तः।उदात्तप्रयोगनिर्वाहार्थंबहूचप्रातिशाख्यस्थप्रमेयमाह।अचोरिति।अस्यआचार्यस्यऊधणार्क्षयुक्तःसङ्कारनामि
तीत्यर्थः।स्थानिवदादेशोपिसोचेतिभावः।ओषधेश्रानचकृदिकारादितिङीषागतार्थता।अन्तोदात्ततापत्तेः।इच्चतेत्वायुदात्तः।लघावन्तेद्व्योश्चेतिफिट्सूत्रान्त्यस्यितु
धरदृत्यसरूपग्रहणंनतरप्लमयोःकन्दसिपरशब्दस्यैवदीर्घदर्शनात्।उतवेदिभाषायामातास्यालःततेःवृद्धौपूगणोतेति।तप्तनप्तनथनाश्चेतितवादेशःपित्वान्ङीप्त्व
मूऊरुच्याःणदृति।ऊरुचेतिकण्ड्वादियगन्तोत्तमणार्थकः।सेर्हिः।अतोहेरितिलुक्।दृकः।सुजीतिनिपातस्यग्रहणम्।तत्सचत्रकारदृहैवविशेषणार्थम्।नचविधावस्ये
तिसूत्रेणगतार्थतातन्नातदृत्यनुवृत्तेरितिभावःवस्तुतस्तुमांस्तनुरुचिः।माचेदंसूत्रम्।नचातिप्रसङ्गः।अतदृत्यनुवृत्तावपि।अधतेविश्वम्।अधदूमितम्।तमित्वेवसम
तादावतिप्रसङ्गाद्दाहुलकेनसमाधानस्यचेहापिसुलभत्वादितिदिक्।कृत्तेत्तिरिलामद्यमपुरुषबहुवचनम्।शमिता।इहमन्त्रइत्यनुवर्त्ततदनिकाधिका।अतएवशमयि
तेत्यर्थदृतिविवरणंसङ्गच्छते।जनिष्टदृति।इहअडागमोनाङ्योगेप्यडागममुदाहरति।मावदृति।वःयुष्माकंसेत्रेभार्यायापरेषांवीर्याणिउत्पन्नानिमाभूवन्नित्यर्थः।व
मैःकर्मणिलुङ्।अलपेनपरस्मैपदम्।एतच्चकाशिकानुरोधेनोदाहृतम्।अद्यचनंचुवासुरित्येवदृश्यते।माङ्योगेतुउदाहरणान्तरमन्वेषणीयम्।ननिषत्योःकन्दसिकि
म्।विनेनिरेयेतिमाघसिभसोः।हलादावजादौचक्रितिअनयोरुपधालोपदृष्टः।अतअचीत्याक्रुंदृतिकारेणसूत्रेचकारःप्रक्षिप्तोनत्वसावार्थः।तथाचवार्तिकम्।हल्ग्रह
णमनर्थकमन्यत्रापिदर्शनादिति।सन्धिरितिअदेःक्विन्।बहुलच्छन्दसीतिपक्षादेशः।उपधालोपेकृतेझलोद्व्लीतिसलोपः।धवञ्जस्त्वम्।समानस्यसभावः।नद्यामिति।
भसेर्लोदृत्यनुवृत्तेः।तामाहुः।परंनित्यमप्युपधालोपंबाधित्वावाहुलकात्त्वयमदिखन्तत्वेनतउपधालोपदृत्यादि।अजादौ।अग्निर्वनानिवृश्चति।अभ्यासदीर्घश्चेति।तुजादित्वादितिभावः।मं

उत्तरपदलोपेरितिशेषःयस्याकारेतोलोपइतिचबोद्धव्यम्।इतरेतरयोगद्वन्द्वइति।समाहारद्वन्द्वस्त्वेकशेषेवुहस्वान्तत्वादेवनुदृसिद्ध्याग्रामणीग्रहणमपिव्यर्थम्।कृन्दसीतिनुगो-
मिवादेशइतेति।ननुद्वितीयेकवचनस्यकृन्दसिदृष्टानुविधानादितिभावः।प्रामादिकीति।लृप्येवकारपाठस्यनिर्विवादत्वादेदभाष्येपित्रकृतसूत्रस्यसमलोपमात्रपरतोक्तेश्चे
तिभावः।कृणुतादिति।धिचिकृण्योस्वसुप्रत्ययः।सुनोतनेतिपिसेरतिदिशाभावादुणः।दधातनेति।डिच्चाभावाच्छाभ्यस्तयोरातदृत्यालोपाना।जुषध्वमिति।काशिकायांप्राचो
ग्रन्थेचजुषतेतिप्रामादिकमितिभावः।आज्जसेरसुरितिपूर्वसवर्णदीर्घेननिर्देशः।श्रीग्रामण्योःश्रीणामितिवामीतिनदीसंज्ञाविकल्पात्रूपद्वयंप्राग्वत्।इतरेतरयोगद्वन्द्वःकीदृङ्निर्किंस्त्रत्ययस्यकुरि
तिनुमागमःकृन्दसिदृष्टस्यनुटःसिद्धेःअभावस्यचापादपितुमशक्यत्वात्।तस्माद्व्यर्थमेवेतितत्त्वम्।स्तोतासुनोतेःस्तुतावृदिर्यस्येतिविग्रहः।तनूरिरितिनरतेःकिनुःउत्वम्।
तेनकोपलक्षकारः।खवानिति।अवतेरसुनसनुअवौयस्येतिविग्रहः।नुधातुःसौचोरद्व्यर्थः।तन्नोसुनासुतावृदिर्यस्येतिविग्रहः।तनूरिरितिनरतेःकिनुःउत्वम्।
तःसादिर्वनेचीतिस्थानिवद्भावात्तृदत्यस्यहलन्तम्।उरत्वम्।हुहूरेःआगमनुनाद्कारेणगुणेनचनिर्देशईत्येतद्।अतएवज्ञापकान्धानुनिर्देशेकिरिकारइत्यपिसुवच
म्।सोमोदृणाविनिहुदृत्यादेशस्याभावोपिबोद्धव्यः।अष्टादशेति।समिनेःपाठपक्षेतुएकोनविंशतिःचत्वारोदृतिचतच्छब्दादृापिउजासहआदुणःनिपातेनसहदीर्घो
भूयामोदृतिमन्त्रेभूयामोदृतियथा।अश्वस्यावित्रस्तेति।अन्येषामपीतिदीर्घः।बभूथाकृञःक्रादिसूत्रेणेडभावेसिद्धेनिगम
कृत्यच्छेदस्तुपदकारेणसंप्रदायसिद्धःभूयामोदृतिमन्त्रेभूयामोदृतियथा।अश्वस्यावित्रस्तेति।अन्येषामपीतिदीर्घः।बभूथाकृञःक्रादिसूत्रेणेडभावेसिद्धेनिगम
एवेतिनियमार्थेनिपातनम्।तदेतदाह।भाषायांसवयरिवेति।सर्वमादृति।अस्तेर्लङ्तिप्।ईडभावेअस्तलङ्।आदिलोपः।रुत्वविसर्गौ।संहितायान्तुभो
भगोरितियत्वम्।लोपःशाकल्यस्येतियलोपः।नकृन्दसिहलन्तर्पादीर्घस्तमान्नप्रतिषिद्धेतत्रहिअकृत्सार्वेतिदीर्घःस्यात्।अपवादाभावेपुनरुत्सर्गस्थितेः।
अतआह।ईत्वदीर्घेणेति।क्वचियदुक्तन्तत्रेतिव्याख्यानादितिभावः।अत्रचज्ञापकमनुपदमेववक्ष्यतिदुष्टीयतीति।प्रकृतिमात्रेनात्पर्यम्।उपत्ययसमानार्थेनतृना
दुष्टीपितेत्यादिवाबोद्धव्यम्।देवसुम्नयोः ॥ ७ ॥ पादान्तदृतिसूत्रेकृक्वादृस्येवग्रहणार्थमावश्यकमितिबोद्धव्यम्।किन्त्रत्ययस्येति।त्यदादिषुदृश्यदृतिकिन्।भू

यामोदृतियत्रेति।तत्रापिभूयामेत्यस्योत्रआदुणःहलन्ताद्यादिलोपदृतिशयस्तुलुक् ॥

टी०। शाखान्तरमानेत्यपपाठः। इतिसप्तमः ॥ मू०॥ ननुदेवाज्जिगातीतिप्रत्युदाहरणमङ्गेऽयविकल्पयजुषिकाठकेत्यशब्दयस्याश्रुत
त्राभावादित्याशङ्क्याह। बह्वृचानामसीति। तत्रेदंदृष्टमितिभावः। काठकेतिकिम्। यजुर्वेदेपिशाखान्तरमात्रेमाभूत्। अत्रसुम्नयुरित्यस्ति। कव्यध्वरः। कविअध्वर
मृडीकाएषामस्त्यलोपः स्यात्यपिपरेऽत्रचिविषयेऽगन्त्यादिगणेप्यधर्युशब्दःपठ्यतेतद्युत्पत्यन्तरंबोद्यम्। वसुधितमिति। वसूनाधातारंप्रदातारमित्य
र्थइतिवेदभाष्ये। समुषद्भिरिति। वसतीत्युषसः। सहवासिनः। तैःसंभूयेत्यर्थः। वैदभाष्येतुउषद्भिर्ज्वलद्भिरग्निभिः। उषदाहेः। लटः शत्रादेशेशपिप्राप्तेश्लयेनश
दसुक्तम्। बहुपायान्तरंबोद्यम्। नकवतेरिति। अनुवृत्त्यर्थउपन्यासः। कृपेश्छन्दसि। लोकेतुवरीकृष्यतेकृषीवलः। आद्यास्त्रयइति। धृङ्। शषः क्षुः। अभ्यासस्यदीर्घः
परस्मैपदञ्चनिपात्यते। तस्मैवयङ्लुकिरुगभावमात्रमितिवा। तच्चपक्षेमाभूदित्येतदर्थंदर्दुर्णीतिरुक्तनिपातितः। दर्दुर्णीत्यत्रतुयङ्लुकपक्षेनमकिंचिन्निपात्यम्।
किंतुस्वरेणाधारयतेस्तुणिलुक्सुः आद्येअभ्यासदीर्घः। इतरत्ररुगागमश्चनिपात्यते। इतिसप्तमः। प्रसमुपोदः। पादपूरणेकिम्। प्रदेवद्वेष्याधिया। छन्दसीरः। कथन्त
र्हिणुतनोअध्वरंस्रुष्टिमन्तम्। योअद्रिभाउदनिमाद्यन्नीति। छन्दसिसर्वेविधयोविकल्प्यन्तेइत्यदोषः। अक्षण्वन्तइति। अक्षिशब्दात्मतुप्। छन्दस्यपिदृश्यतइत्यन
ह्निणुतोःसिद्धत्वात्पूर्वेनलोपःभूतपूर्वगत्वान्नुरनुनासिकः। वत्वंप्रत्यसिद्धत्वात्यदिपूर्वान्नोऽङ्गकियेतणत्वंनस्यात्। तस्मान्नुडेवोचितः। नन्वेवंअवग्रहे
दोषःस्यात्। अक्षणिद्विर्णान्तंह्यवगृह्णन्ति। अत्रेयङ्कारान्नुंअवग्रहीतुमुचितमितिचेत्सत्यम्। नलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याः। पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्तनीयम्। त
स्यात्यथालक्षणंपदंकर्त्तव्यमितिमहाभाष्येस्थितम्। किंचदेवयन्तःईयिवांसमित्यादौपदत्वंविनापिबहुलमवग्रहःक्रियतेनेत्यादौसत्यपिपदत्वेनक्रियतद्
तिप्रागेवोक्तम्। भूरिदावत्तरइति। आतोमनिन्क्विनिव्वनिप्। अत्राप्यवग्रहःप्राग्वत्। रथीतरइति। रथशब्दान्मत्वर्थेदनिः। तदन्तात्तरप्। नकारलोपेकृतेईकारः। यदितुनलो
पमयाहेनकारस्यस्थानेर्हिधीयेततदातस्मिन्सिद्धत्वात्सवर्णदीर्घोनलभ्येत। एतेननकारस्यइकारादेशेसतिसवर्णदीर्घत्वमितिन्यासग्रन्थःप्रयुक्तः। रथीतममिति। इहतु
पदकाराःनुरित्यवगृह्णन्ति। अन्येषामपीतिसंहितायांदीर्घइतितदाशयः ॥

टी०। समर्थनीयत्वादिति। त्वयापीति शेषः। उत्वमिति। निपातनादिति शेषः। अम्बरस्तमिति दृति। दृतिप्रयोगादिति शेषः। कथं सङ्गच्छन्त दृति। एवञ्च तेचिन्त्या दृतिभागः। चिन्त्यमि
तिचिन्तावीजनुहश्च्वीहिकालयोरित्यत्रसामान्यग्रहणार्थङ्कृत्वमिति। प्राचीनग्रन्थैरिति दीर्घोकितदृतिसूत्रस्थभाष्यादिग्रन्थैरित्यर्थः। ववस्थितत्वयेति छन्दसि सर्वविधीनांवैकल्पि
उदेर्नञ्पूर्वस्येतियद्यपिनदविदोन्दत्रेतिमत्रेणेतत्सिद्धं नचछन्दसिपाणिकमपिनत्वंमाभूदितिनिपातनाश्रयणमासर्वविकल्पानांछन्दसिव्यवस्थितत्वाविपरीतापादनस्यासम्भव
वात्। अनुत्तमसौसत्रेविश्वाप्युविश्वादन्द्रायतविपीरित्यादिमन्त्रेषुनत्वाभावस्यैवदृश्यमानत्वात्। यदितुकचित्तत्वमपिदृश्यतेतर्हितस्यबाहुलकादिनापिसमर्थनीयत्वात्। तथापिभाष्यस्य
नुन्नमितिनत्वस्यनित्यत्वंनिपातनस्यफलमित्याहुः। अनुत्तमितियत्तच्छन्दस्येवेतिव्याख्यानादितिभावः। त्वरतेरिति। ऊर्ध्वत्वरेत्यूतुदीत्यस्येति। राल्लोपः। सदत्यस्येति। उत्तरपरत्वन्नूणप्परत्वे
वसिद्धे। कार्यकालपक्षाश्रयणेनपरिभाषाणामसिद्धत्वप्रकरणेपिप्रवृत्तेः। उभययेतियाचष्टे। रूवैतिनित्येरुत्वेप्रत्ये परेरकार्यमिदम्। अम्बरः शब्दईषदर्थे। अम्बरस्तमितः। सुयज्ञ महाब्राह्मणेतिवद्
णंत्वप्रतिषेधोक्तपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनार्थन्तेनक्रापपतीत्यादोपकृसिद्ध्यति मतुवाअनुबन्धपरित्यागेनसकारान्तस्यवस्दृत्यस्यसमुनासहछन्दः। अस्यावरस्यापिसौत्रःपरनिपातः।
त्रेपित्समान्यग्रहणमुक्तमाद्दन्तुचिन्त्यम्। उक्तरीत्याहश्च्वीहिकालयोरितिसूत्रेसामान्यग्रहणस्यनिर्बाधत्वेजहातेःककारःसामान्यग्रहणनिर्वाहार्थदृतिप्राचाङ्ग्याःकथंसङ्गच्छन्त दृति।
किंचककारस्यफलमपिचिन्त्यम्। यद्यपियङ्लुकिदीर्घोकितदृतिदीर्घस्याप्रवृत्तिः किन्तुसामर्थ्यादित्युत्रेशासम्भवतितथापिप्राचीनग्रन्थैःसहलक्ष्येविसंवादोदुर्वार दृतिदिक्। देवोअच्छे
तिअनुपदंवक्ष्यमाणेनाद्योटीतिसूत्रेणानुनासिकः। तत्फलमस्यानपसेतअत्रानुनासिकदृतिसूत्रेणेतिविवेकः। नेहेति। एतेनमहान्हिसदृतिवहृधानांपाठोव्याख्यातः। अकरेतुमहांहीत्युत्त
दृतैम्। तच्छासान्तरेअन्वेषणीयम्। एकञ्चेतिविकल्पस्येवव्यवस्थितत्वाप्रकृतसूत्रत्यागेनमहल्लाघवम्। सूत्रारम्भेतुमत्वयोपिशरणीकरणीमदृतिमहाक्लेशदृतिभावः। छन्दसिविकल्प
व्यवस्थयेतिसिद्धेत्रेत्यादिकंस्पष्टार्थमितितत्त्वम्। एवमुत्तरसूत्राण्यपिदिक्प्रदर्शनमात्रादृति। अत्रपरिःसर्वतोभावेसहेः चकारोनुक्तसमुच्चयार्थदृत्याशयेनाह। वसिति क्रतीषांहमिति। क्रतिशब्द
स्यान्येषांमतीतिदीर्घेः। दृत्यष्टमः ॥ ७ ॥ कत्वादितिभावः। विकल्पव्यवस्थयेति। व्यवस्थितविकल्पेनेतियावत्। दृत्यष्टमः ॥ इतिश्रीमदीक्षितभट्टो। जीपोत्रदीक्षितवीरेश्वरपुत्र
दीक्षितहरिविरचितेनघुशब्देन्दुशेखरेसमाप्तः ॥ श्रीगङ्गाविघ्नेश्वराभ्यांनमः ग्रन्थसङ्ख्याशंवत् १९३२ मितीफाल्गुणसुदी ७ अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धधातिच। य
त्कृपावशतस्तस्मैनमोस्तुगुरवेसदा ॥ १॥ गुरुचरणसरोजाभ्यांनमः ॥ संकष्टनाशिनीविजयतेतराम् ॥

साधारणप्रकृतिप्रत्ययसमासतद्धितविषयकृतयापञ्चभिः प्रकरणैरुदात्तादिस्वरान्व्युत्पादयितुं साधारणस्वरांस्तावदाह।अनुदात्त
मिति।एकवर्जमिति।द्वितीयायांचेतिणमुलानन्तरंतत्रपरीप्सायामित्यनुवर्त्तनदृनिचेत्सत्यम्।इहाप्यस्तिपरीप्सातथाहि।अन्नोदात्तादि
र्विधीयते।तत्रतत्समकालमेवशिष्टमनुदात्तंकर्त्तव्यंनविलंबितव्यमिति।एतच्चद्वितीयायाञ्चेतिसूत्रेहरदत्तादिभिरुक्तम्।यद्वापरीप्सायामि
तिप्राप्तिकमाश्रित्यचात्रैवसूत्रेहरदत्तादिग्रन्थेस्पष्टमापरिभाषेयमिति।अधिकारत्वेतुयद्यपिषाष्ठस्वरेनकश्चिद्दोषः तथापिस्थलान्तरवर्ति
दोषएव।अनुदात्तञ्चेत्येवमादिषुहिअस्यानुपस्थानाच्छेषनिघातोनलभ्येत।किंचएकवर्जमितिव्यर्थंस्यात्।तत्तत्सूत्रविधेयानांवचनसाम
र्थ्यादेवनिघातोत्रसूत्रेरितिभावः।परिभाषायालिङ्गंपेक्षायामाह।स्वरविधीति।एकवर्जमित्यनेनहिअनुदात्तस्यवर्जनंव्यर्थम्।अतःपरिशे
षादुदात्तस्वरितावेववर्ज्येतेइतितद्विधावेवास्योपस्थानमितिभावः।तृमेकमचमिति।एकग्रहणन्तत्रविधीयमानस्योपलक्षणम्।तेनतवैवान्तस्य
सुप्रपरित्यादेर्हयोर्वर्जनमाद्द्वारहस्तीत्यत्रदेवतायांहस्तेचेतिसूत्रेणपदद्वयस्यापिप्रकृतिस्वरविधेयेत्रयाणांवर्जनम्।हस्तिशब्दोहि त्र
नपत्योदित्वादुदात्तःहतिर्वोद्यम्।गोपायतमितिगुपूरक्षणेधातोरित्त्वोदात्तःतत्आत्मनेपदेयःप्रत्ययस्वरेणाप्युदात्तः ततोधातुस्वरेयकारोदात्त
नःसचप्राग्रूपोरुदात्तयोःसतोःपश्चात्परत्वात्सतिशिष्टःअतोबलवानातस्यशबकारेणोदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितः।स्यादेतत्।तमित्यस्वि
रितमाश्रित्यशेषनिघातोस्तुनचसन्निपातपरिभाषायानिर्वाहः।तस्माःअनित्यत्वेनस्वरविधावप्रवृत्तेः।अन्यथाचोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यांकृतद्धि
तसमासेष्वपिनिघातोनप्रवर्त्तेतेतिचहव्याकुलीस्यात्।किंचअग्नेभईकरिष्यसीत्यादौस्यप्रत्ययादीनांनिघातःकेनवार्यतेनहि
तत्रसन्निपातपरिभाषायाउक्तिसंभवोस्तिअपिचसदेवाएहवसतीत्यत्रएकादेशउदात्तेनोदात्तइतिकृतेहकाराकारोनिहन्येतएवमुदात्तस्वरित

योर्यण इतिस्वरितेकृतेन्याग्निज्ञातवेदसमित्यत्राग्निशब्दस्थेवाग्नेरिहन्येतिचेत्। अत्रोच्यते। यथोद्देशपक्षाश्रयणेनेयंपरिभाषानित्याचानप्रव
र्तते। तत्रतस्मिंस्तथोनावदितिसूत्रंज्ञापकम्। परिभाषान्तराणि तुकार्यकालपक्षाश्रयात्प्रवर्त्तन्तएव। अतोनकश्चित्पूर्वोक्तदोषः। सतिशि
ष्टेति। एतच्चन्यायसिद्धन्तथाहि। यथोद्देशपक्षमवलंब्यप्रवृत्तायाअप्यस्याः उदात्तस्वरितेविधिभिःसहवाक्यैकवाक्यतास्थेव। उत्सर्गस्यापवादस्य
वायसैवयत्रचरमाप्राप्तिस्तदेकवाक्यतापन्नयानयालस्यंव्यवस्थाप्यते। अतएवौपगवलमित्यत्राण्प्रत्ययेचआवृत्त्याद्युदात्तश्चेतिप्रवर्त्तमानं
सुबेवप्रथमप्रवृत्तिबाधेनद्वितीयप्रवृत्तास्तंपरिनिष्ठापयतिइतिदिक्। अन्यत्रेति। अत्रज्ञापकन्नासेः परस्यलसार्वधातुकस्यनिघातविधा
नम्। अन्यथालकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वेनपरत्वेनचतिबादिषुकृतेषुक्रियमाणस्यतेर्लोपस्यसतिशिष्टत्वाच्छेषनिघातेनैवसिद्धेरनर्थक
त्वात्। गृणीतइति। अन्तोदात्तंपदम्। अत्रलसार्वधातुकनिघातोनास्ति। अदुपदेशेइति। तपरकरणात्। आप्रत्ययस्यान्तत्वाभावात्। तिङः इ
तिनिघातस्तुनेभवति। पहस्तान्नित्यमितिनिषेधात्। सहिव्यवहितेपिप्रवर्त्ततइतिवक्ष्यतेऽहचसहोतायस्मरोदसीइतिपूर्वचरणेयहत्तम
सीतिस्त्रियांदेवीमिति। पचादिषुदेवडितिटिलोपः। चौउदात्तनिवृत्तीति। कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणउदात्तस्याञ्चमकारस्यच द्
तिलोपेसतीति। अनुदात्तस्यचेतिसूत्रेणोदात्तः प्राप्तः तस्यायमपवादइत्यर्थः। इममदितिमेदशब्दात्परत्वमाश्रित्यगङ्गे प्रभृतीनान्नद्यादीनामनुदा
त्तः। सचपदपाठेस्पष्टएव। संहितायान्तुस्वरितात्संहितायामितिवक्ष्यमाणाप्रचयापरनामधेयाएकश्रुतिः प्रवर्त्तते। नामन्निति। सामान्यवचन
पदंव्याचष्टे। विशेष्यमिति। विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः। अग्नेत्रातरिति। अग्निरिहविशेष्यः। त्राणकर्त्तेतितुविशेषणम्। अग्नेर्भ्रातः सहस्कर्त्तेतिमन्त्रे
तुशुचिव्रतेतिविशेष्यत्वेनविवक्षितम्। अतोऽग्नेरित्यस्यअविद्यमानवद्भावान्भ्रातरित्यस्य निघातः। एवन्ततउत्तरेषामितिबोध्यम्। देवीःषडि

ति।अत्रदेवीरित्यामन्त्रितन्नाविद्यमानवत्तेनषडित्यस्यनिघातः।अव्ययीभावस्यत्विति।एतच्चअव्ययीभावश्चेतिसञ्ज्ञासूत्रेभाष्येस्पष्टम्।अ
भ्यर्हीति॥उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्युक्तेरभिशब्दोन्नोदात्तः।तस्यनित्यवीप्सयोरितिद्वित्वम्।अनुदात्तंचेतिपरस्यानुदात्तत्वंयणिकृतेउदात्तयणः
परत्वात्स्वरितः खलपूशब्दःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्नोदात्तःततःसप्तम्येकवचनस्यउदात्तयणोहल्पूर्वादितिप्राप्तस्योदात्तस्यनोङ्धात्वो
रितिनिषेधःततोनेनस्वरितः।तस्ययणितनः परस्याशाशब्दाकारस्थानेनैवस्वरितःआशाशब्दोप्यन्नोदात्तः।आशायाअदिभाव्याचेदिति
फिट्सूत्रात्।अस्येति।आशाशब्दप्रथमाकारस्थानिकस्येत्यर्थः।शेषेति।शाशब्दस्यनिघातोनेत्यर्थः।स्यादेतत्।यणादेशंप्रतिस्वरितस्यासिद्ध
त्वात्स्थानिन्येवयणप्रवृत्तः।तथाचौजदृदित्यत्रहृत्शब्देद्वित्वंप्रवर्त्ततेनतुदृशब्देनचस्वरितयणःपरस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वंशङ्क्यअतिप्रस
ङ्गात्।उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइत्यनेनयत्रक्रियतेनत्रापिह्यसिद्धत्वंनस्यात्।नचेष्टापत्तिः।लस्यविरोधात्।प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्य-दित्या
दौस्वरितादर्शनात्।नचनोदात्तस्वरितोदयमितिनिषेधःशङ्क्यः।अनन्तरस्येतिन्यायेनोदात्तस्येतियत्रप्राप्तिःतत्रैवस्वरितस्यनिषेधात्।
अन्यथाखलआशा।न्याआग्निमःपाह्यास्मान्।इत्यादावपिनिषेधापत्तेः।तस्मादिहसमाधानान्तरमेववाच्यमितिचेत्।अत्राहुर्भाष्यकाराः॥योग
विभागकर्त्तव्यः।उदात्तयणःपरस्यानुदात्तस्यस्वरितःस्यात्।ततःस्वरितयणः।इहपूर्वमनुवर्त्तते।उदात्तयणहल्पूर्वोभिनिर्वृत्तस्वरितस्तद्यणः
परस्येत्यर्थः।एवञ्चास्यैवआश्रयात्सिद्धत्वंनान्यस्य।यद्यस्वरितग्रहणन्नकरिष्यतेखलआशेत्यादावपिउदात्तयणःपरत्वादेवसिद्धत्वात्।नच
स्वरितयणाव्यवधानंशङ्क्यम्।स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिवादितियत्तुकाशिकायामुक्तंव्यञ्जनमह्यविद्यमानवद्भवतीतत्वचदृहतु
स्थानिवद्भावादेवनचंस्वरविधौतन्निषेधः।स्वरदीर्घयलोपेषुलोपानादेशएवेतिसिद्धान्तात्।तस्मात्स्वरितग्रहणन्नकरिष्यतदित्यसङ्गतम्।

योगविभागपक्षः परमवशिष्यते। सोपिनउदात्तादनुदात्तस्येतियः स्वरितः तत्स्थानिकायणः परस्यापिस्वरितत्वदर्शनात्। पठन्तेहितैत्तिरीयेः। पास्ते
निधाः समिधः सन्त्वग्नेइति। तस्माद्वाष्यस्यपक्षद्वयमपिनसङ्गच्छतइति। सोयंहस्तिकृतोमहान्मोहः। भाष्योक्तपक्षद्वयस्यापिदोषसत्वात्
तथाहियोगविभागपक्षेसन्त्यग्रहणंव्यर्थमनुपपत्तिः। सकारोकारमाश्रित्यउदात्तादनुदात्तस्येत्येवाग्निशब्दाकारस्यस्वरितसिद्धेः। नचस्थानिव
द्भावाव्यवधानंपूर्वस्माद्धिधावितिपक्षमीमांसमानंस्वप्रत्याख्यानात्वीकारेपिवानिशब्दाकारेसेधतिज्ञापकान्नित्यत्वात्। सार्वत्रिकत्वाभ्युपग
मेपिपूर्वस्मात्सिद्धेयेतदभावात्। अतएवप्रत्ययग्रहणंस्वरितत्वेनप्रवर्त्ततेनोदात्तस्वरितेत्यादिनानिषेधात्। यदिहिसंलग्नद्रुत्वंप्रकृतसूत्रे
प्रकृत्यैवनेहिनिरर्थकंवादत्वात्प्रत्ययग्रहणंस्थानिवत्त्वेनैवप्रत्ययनिमित्तस्यप्रवृत्तिर्ज्ञापनार्थंस्वरितग्रहणप्रत्याख्यानपक्षोपिसाधुरेवपूर्वंत्रा
ह्मणेनस्थानिवदित्यस्यजागरूकत्वेनहरिकारोक्तदोषस्यनिरवकाशत्वादिनिमात्तर्यमुत्तार्यसुधीभिरालोकनीयम्। एतेनदद्याद्यमिति द्र
ह्याहदतिस्वरितपक्षः स्वरितत्वेउदाहरणंद्वयंवदन्यथाश्रुतंवृत्तिग्रन्थेचाग्नेडयन्त्वरमाङ्करीकारःप्रत्युक्तोपाजादेशएवनस्थानिवदि
तिनियमोहिंस्वरविधौनेतिप्रतिषेधोक्तस्यैवनिषेधस्यनतुपूर्वत्रासिद्धीयत्वप्रयुक्तस्यापिएकादेशउदात्तेनोदात्तःउदात्तयोरेवस्थानित्वेआ
त्मनेपदंस्थादेर्वासिद्धमाअन्यतरस्यअनुदात्तत्वेस्वरितत्वेवासिद्धत्वंभाष्यान्तर्यादितिन्यायेनान्तरतम्यात्स्वरितेप्राप्तेविधिरयमितिध्वनन्नु
दाहरणद्वयमाह। वीड्वादृत्यादि। अत्रवृत्यनुदात्तम। बहुवचनस्यवस्नसावित्यत्रानुदात्तंसर्वमपादावित्यधिकारात्। अश्वशब्दआद्यु
दात्तः। अर्शेःकनिन्युदादित्वात्। केतिकिमोनंतित्वरितमाअवरशब्दस्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः। स्यादेतत्। काचरमित्युदाहरणमयुक्तम्।
एकादशउदात्तेनोदात्तइतिसूत्रेपूर्वसूत्रादनुदात्तस्येत्यस्यानुवृत्तेःकाशिकायांउक्तत्वात्। तस्मादितइतिसूत्रेस्वरितोहीत्यर्थश्चेतिवार्त्तिकस्यत

त्रभाष्यकैयटादीनाञ्चतथैवस्वरसादिति चेत्सत्यम्।दृहसर्वेप्राचाङ्ग्याःअभ्युच्चयमात्रपरतयाकथञ्चिन्नेयाः।वस्तुतस्तुअनुदात्तग्रहणंत्रा
नुवर्त्ततएवनिष्फलत्वात्।लस्यविरोधाच्चकावरमित्यादौबहूचानांउदात्तपाठस्यनिर्वादत्वात्।तैत्तिरीयाणामपि।याज्ञैवेनमेतमाप्यापय
तीत्यत्राङ्ग्रहणेहितीयास्वरस्योदात्तत्वात्।अतएवबहूचप्रातिशाख्यउदात्तवत्येकीभावउदात्तसंद्यमक्षरम्।अनुदात्तोदयेपुनःस्वरितं
स्वरितोपचेदितिश्लोकेपूर्वार्द्धेअनुदात्तग्रहणंनकृतम्।किंतूत्तरत्रवृत्तस्यपूर्वान्वयभ्रमंवारयितुंपुनःशब्दःप्रयुक्तः।शौनकीयेस्वरशेषेपिएका
दिष्टमुदात्तेनतुल्यमेवनवेत्यवरमित्युक्तमितिदिक्।।इकारयोरिसि।दृस्वयोरेवेत्यर्थः।अस्मश्लोकइत्यत्रतुर्दीयतइतिदीर्घस्यप्रदेशान्स्वरितः।
इयञ्चबहूचानांव्यवस्योक्ता।अन्येषामपितदीयप्रातिशाख्यानुसारेणबोद्व्या।नोदात्तः।उदयशब्दःपरशब्देनसमानार्थः प्रातिशाख्येषुप्रसिद्धः।
लाघवादपरशब्देप्रयोक्तव्येमङ्गलार्थमुदयशब्दप्रयुक्तः।तथाचभाष्यम्।मंगलादीनिमङ्गलमध्यानिमङ्गलान्तानिचशास्त्राणिप्रथन्तइत्यादि
।स्वयञ्चतद्विरित्यादौशिवशमितिमध्येस्वरितोदयमितिचान्येषामपिदृश्यतेयेमङ्गलंकृतम्।यद्यपिउच्चैरुदात्तस्तत्कागार्ग्यादीनामेवेतिविपरीतनिय
मश्चकृतोवारयितुंनशक्यइत्यान्नभावः।आगच्छभोइतिअत्रमाणवकशब्दस्यटेःप्लुतोवैकल्पिकत्वान्नकृतः।पक्षेसोपिबोद्व्यः।सचोदात्तः।प्लुतउदा
त्तइत्यधिकारात्एकश्रुतिप्लुताभ्यांअवयवभेदेनवाक्येसमुच्चिताभ्यांदात्तंबोधनंबोत्यते।विभाषाकुन्दसि।अत्रतन्त्रेणआवृत्त्यावाअकुन्दसी
तिनजंप्रश्लिष्यभाषायामपिरेच्छिकोविकल्पोबोद्व्यः।तथाचदाण्डिनायनादिसूत्रेभाष्यम्।एकश्रुतिर्हिस्वरसर्वनामेत्यादिअतएवाभियुक्तानां
निरुढास्वरकतत्वरुषबहुव्रीह्याद्याश्रयणेनश्लिष्टकाण्डादिनिर्माणंसङ्गच्छते।पस्यशान्तेश्चेतोधावतिअलंबुद्धसानांपानेतिह्यर्थवाक्यमिति
भाष्यञ्चातथाचकाव्यप्रकाशेवेदइवलोकेस्वरेनविशेषाद्यवसायहेतुरित्युक्तम्।एकश्रुत्यामवहारादितितस्याशयः।किमर्थन्तर्हिह्रस्वप्लो

त्तममितिप्रक्रम्यविभाषाभाषायामितिसूत्रितमितिचेत्तत्रैवार्थेणप्रक्रमेपाणिनीयानुदात्तलाभायेतिगृह्यताम्। वेतिप्रकृतेविभाषाग्रहणङ्कुर्वन्सूत्रकारोपितन्त्रादिकमभिप्रैति।एवेनभाषायांस्वरानुरोधोनास्तीतिभ्राम्यन्तःपरास्ताः।स्वरविधिषूक्तन्दोधिकारभावात्।ए ए स्यचावाभाषायाम्।इतिफिट्सूत्रस्थभाष्योत्तमम्।विभाषाभाषायामितिषाष्ठस्यैवंविधानामन्येषामपिनिर्विषयत्वापत्तेश्चाकिमर्थन्तर्हिवैदिकप्रक्रियायांस्वरप्रक्रियादर्शनंप्रक्रान्तमितिचेत्वेदेतस्यावश्यकत्वात्।नतुलोकेसर्वथानुपयोगादितिगृह्यताम्। इममेइतिननुमेइतिस्वरितस्यविधायकन्त्रिपादीस्यस्यादसिद्धंस्यात्।नचस्वरितादित्याश्रयात्तसिद्धत्वम्।कवःसुमेत्यादौचरितार्थत्वादूइतिचेत्।नतस्यादितदित्यारभ्यनवसूत्र्याःस्वस्थानादुल्कृष्टशास्त्रान्तेभाष्यवार्तिकयोर्निवेशितत्वात्।नसुब्रह्मण्यायामितिसूत्रेस्वरितस्यतूदात्तइतिवदनन्तरकाण्डोत्कर्षस्यज्ञापितत्वाच्च।नचसुब्रह्मण्योमितिसिद्धःस्वरितोस्तीतिवाच्यम्।तत्रैकादशउदात्तेनेतिसूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात्।तत्रह्यनुदात्तग्रहणंनानुवर्त्ततइत्यवोचाम॥प्राचांरीत्यानुदेवब्रह्मणोरनुदात्तइतिसूत्रंज्ञापकमितिदिक्।सन्नन्तरइति।सन्नोनुदात्तःतदाह।अनुदात्तनन्तरःस्यादिति।इतिसाधारणस्वरप्रकरणंप्रथमम्।प्रकृतिर्द्विधांधातुःप्रातिपदिकञ्च।तत्रधातुस्वरमाह।धातोरिति।अदाद्यन्तर्गणइति।आगणान्तादितिभावः।अभ्यस्तानामादिरित्यनुवर्त्तमानेपुनरादिग्रहणंनित्यार्थम्।अचीतिकिम्।इद्धातु।अनिरिकिंजसिषुअनुदात्तेच।बहुव्रीहिरयम्।तेनमाहिस्मदधातु।दधात्यत्रइत्यादौलोपयणादेशयोःकृतयोरपिआद्युदात्तःसिद्ध्यतीत्याशयेनाह।अविद्यमानेनिभीहीति।प्रत्ययेइत्येवनक्तेपूर्वग्रहणंज्ञापयति।सोऽर्थःसप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यइति।ज्ञापकेचमतद्वयम्।सामान्यापेक्षंविशेषापेक्षञ्चेति।आद्येत्रित्यादिर्नित्यमित्यादावपितदन्तसप्तम्येव।द्वितीयेतुयत्रतदन्तग्रहणंसत्याभ्यांफलभेदःतत्रैवतदन्तसप्तमी।भीह्रीत्यत्रहिपूर्वग्रहणाभावेतदन्ततस्यकार्यिलेप्रत्ययान्तानांभ्यादीनामलोन्त्यस्यभवनुदात्तःप्र

त्ययान्तस्यस्यात्।सप्तम्यर्थपुरस्कारेतुपेतमपहायभ्यादीनामेवउदात्तःस्यादितिस्पष्टफलभेदः।उपोत्तमंरितिचङन्यतरस्यामित्यत्राप्येवमेव।स्त्रियादिर्नित्यंपथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्यादौतुनास्तिफलभेदः।तदन्तग्रहणेसत्यसतिचप्रकृतेरादेरेवउदात्तत्वात्।अतस्तत्रपरसप्तम्येवेतिदिक्।लोलूयन्तोलूपमिति।लोइत्युदात्तःलूइतिस्वरितःततश्चत्वारःप्रचयाः।लित्स्वरइति।अत्रामेडितान्तर्गतस्यलूशब्दस्योदात्तःनत्वतस्मिन्कर्तव्येऽल्लोपस्यस्थानिवद्भावःशङ्ग्वःस्वरितविधौतन्निषेधात्।शेषनिघातः।अचःकर्तव्यकिंहकीर्षतइत्यादौदूलेरपरत्वेचसतिअयंस्वरइष्टःन्निर्वाहार्थन्तास्यनुदात्तेतिसूत्रेसमासैकदेशोप्युपदेशशब्दहानुवर्त्यते।सप्तम्याचविपरिणम्यतेनेतदाह।उपदेशेजन्तानामितिनन्वेवंएवन्द्वादशधाजस्रेरित्यादावित्यन्तर्भूतण्यर्थात्कर्तृकर्मविषयात्जनेर्लटिजायतेस्वयमेवेत्यत्रएषस्वरोनस्यादितिचेन्नैवम्।यदितिविषयसप्तमीमाश्रित्यप्रत्ययोत्पत्तेःप्रागेवआत्वप्रवृत्तेरित्याहुः।लूयतइति।आदिमद्भोपर्यायेणोदात्तो।माहिंसीकरतामिति।अनुपदेशात्परत्वेनलसार्वधातुकानुदात्तत्वेकृतेचङएवस्वरेप्राप्तेपक्षेधात्वकारउदात्तःउपोत्तमग्रहणानुवर्तनात्दूयोर्नेति।माहिंसधातुःइनिधातुस्वराः।तेचप्रायेणकृत्तद्धितबलेनैवज्ञेयाः।उणादिषुतुउणादिप्रत्ययैःअव्युत्पन्नेपक्षेपिफिट्सूत्रैः।क्वचित्तुविशिष्यविधानादितिविवेकःअतएवकर्मण्यणितिसूत्रेमांसशब्दस्यनविषयस्येतिफिट्स्वरमाशङ्क्यमनेर्दीर्घश्चेत्यौणादिकसप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तताकैयटेनोक्ता।मांसमेकःपिंशतीत्यादौतल्लभ्यमपितथैव।यत्तुआज्यशब्दस्युत्पादनावसरेकैयटेननविषयस्येतिसञ्ज्ञारिनन्तत्वोढिवादमात्रम्।स्वरनिर्वाहस्तुण्यत्यङंपरित्यज्यआङ्पूर्वाक्यनिपक्षस्यसिद्धान्तितत्वादेवेतिदिक्।कर्षात्वतःस्त्रियादिर्नित्यमिलस्यापवादःस्थानिवत्वादिति।स्वरविधौनेतिनिषेधस्तुनास्ति।लोपाजादेशएवेतिनियमात्।झल्युपोत्तमम्।षढ्भ्योहलादिरित्यस्यापवादः।सर्वस्यसुपि।सर्वशब्दउच्चादिषुन्तोदात्तोनिपातितः।सर्वस्यविकारःसार्वइत्यत्रअ

नुदात्तादिप्रकृतिकसुबन्तलक्षणोऽजयधास्यादिति ङ्याप्सूत्रेभाष्येस्थितम्।अवणन्तसर्वनैवआद्युदात्तस्यैव।प्रत्ययलक्षणेनापिसर्वस्वरस्येष्यमा
णत्वात्।पश्चिमयोः।पश्चिमशब्दोऽउणादिषुइनिप्रत्ययान्तोऽमुत्यादितो॥गमेरिनिरित्यधिकारेमन्यः।पतस्थचेतिसूत्रितत्वात्।तत्रप्रत्ययस्वरेणा
न्तोदात्तेप्राप्तेविपरियम्।स्वेक्षयदृति।क्षिनिवासगत्योः।अस्मादधिकरणेघः।निवासेकिम्।व्याधेःसमः।क्षिरुग्ये।एरजन्तः।जयोऽयइति।जयतेर्घः
करणेकिम्।जयोब्राह्मणानाम्।भावेएरच्।वृषादीनाञ्चवृषसेचनेदृगुपधलक्षणःकआकृतिगणइति।किदितिसूत्रेणग्रामादीनाञ्चेतिसूत्रितम्।
ग्रामादिरप्याकृतिगणः।एवञ्चअविहितलक्षणस्यायुदात्तस्यवृषादित्वङ्गामादित्वाच्चोद्यम्।अन्तोदात्तत्वस्यतुउल्कादित्वंघृतादित्वञ्चेतिदि
क्।एवञ्चाभ्यामेवसूत्राभ्यांसर्वसिद्धेदृतरसूत्रदूषंप्रणयनम्।कर्त्तृभेदान्नदोषयेतिबोद्धव्यम्।आशितःकर्त्ताकर्त्तृवाचीतिसकर्मकादप्यशेः
कर्त्तरिक्तःउपधादीर्घश्चानेनैवसूत्रेणनिपात्यतदृतिभाष्येस्थितम्।अतएवकृषविंतिमन्त्रस्यवेदभाष्येकृषत्कृष्टिङुर्वन्फालःकृषीवलश्चोक्तार
ङुरोतीतिव्याख्यातम्।वृत्तिकारस्तुअशेरङ्पूर्वादविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः।तत्रयाचयत्रिति प्राप्तःस्वरोऽनेनबाध्यतइत्याहात
क्तिष्टम्।अविवक्षितकर्मकेभ्योपिकर्त्तरिक्तेदत्तवान्पक्कवानित्यर्थेदत्तःपक्वइत्यापत्तेः।आशितइत्यवग्रहापत्तेश्च।अपरआहाकर्मत्यनेनभूत
पूर्वगत्याअणोकर्त्तणोकर्मीभूतएवविवक्षितः।तथाचण्यन्तात्कर्मण्येवायङ्ङितिजुष्टार्षितेजुषीप्रीतिसेवनयोः।श्वीदितोनिष्ठायामितिइट्
प्रतिषेधः।अर्त्तेर्णिच्।अर्तिह्वीतिपुकानकेवलङ्तार्थत्वमात्रंकिंतुआरभ्यमाणेसूत्रेदोषोप्यस्तीत्याह।अर्पिताषष्टिरित्यादिनायुष्मदस्मदोङसि।
ङयिचाष्टयग्योगकरणंयथासंख्यशङ्कानिरासार्थम्॥ईडवन्दपूर्वसूत्रेह्यनुबन्धकस्याग्रहणात्ण्यदन्तेषुनित्स्वरएवप्राप्तेवचनम्।विभाषा
वेःवेणुशब्दोनित्स्वरेणनित्यमाद्यदात्तःप्राप्तःस्योःणुरित्यनुवर्त्तमानेअजिरशिभ्योनित्त्वेनिल्युत्यादितत्वात्।इध्मानशब्दोयदिचानश्चन्तःतदाचित्वा

दन्तोदात्तः।अथणनजन्तः।तर्हिलसावृधातुकानुदात्तत्वेकृतेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणमद्धोदात्तः।अशोरल्लोपदतिअमोकारस्यउदात्तस्यलोपात्।सर्व
धापिअप्राप्तमाद्युदात्तत्वंपसेविधीयते।त्रयःपचाद्यजन्तादति।कुहविस्मापने।स्वढअसम्यग्भाषणे।चौरादिकावदन्तौ।कथहिंसायाम्।मतोःपू
र्वमिति।शब्दरूपापेक्षयानपुंसकस्यआदित्यस्यविशेषणम्।केचित्तुसूत्रेपूर्वशब्दंपलिङ्गमेवपठन्ति।उदाहरणेचातुरर्थिकोनद्यामत्वम्।मतौब
हूचोनजिरादीनांशरादीनाञ्चेतिदीर्घः।अहीवतीति।सञ्ज्ञायामितिवत्वम्।उत्तरोग्रन्थःस्पष्टार्थः।कचित्तुविशेषउच्यते।द्वितीययादेतृणधा
न्यानाम्।तिलादति।यत्तुअलाबूतिलोमेतिरजसिकटञ्चिधौहरदत्तेनोक्तन्तिलशब्दोघतादित्वादन्तोदात्तइतितच्चिन्त्यम्।तिलाश्चमेदत्व
त्रआद्युदात्तस्यैवपठ्यमानत्वात्।घ्राणिनम्।कुपूर्वम्।यत्तुकुपूर्वाणामितिपाठमुपन्यस्यकवर्गात्येपूर्वैतन्मद्धेआदिरितिन्यासकारहरद
त्तौतस्यसमूढदतिसूत्रेप्रोचतुःतच्चिन्त्यम्।सर्वनामत्वेनसुदिसतिकुपूर्वेषामितिप्रयोगायत्नेः।सौत्रत्वेवाशरणीकर्त्तव्यम्।लघावन्तेदू
ढ्।दृहआदिशब्देनसंबध्यते।तेनादेरपिगुरोरुदात्तःअतएववृषाकपीतिशब्दस्यगुरुरुदात्तइतिवृषाकप्यग्नीतिसूत्रेस्त्र्यादिग्रन्थेषुवि
भाविकेनचगुरूणांमद्धेयआदिःइत्यर्थोस्तिवाच्यम्।अन्यतोङीषितिसूत्रेसारङ्गकल्माषशब्दोलघावन्तइत्यादिनामद्धोदात्तावितिहर
दत्तादिग्रन्थविरोधात्।कल्याणइति।पर्यायेणआदिमद्धावुदात्तौ॥चतुर्थपादे॥उपसर्गाश्चाभिवर्जम्।दहानाभिरित्येवसुवचम्।इतरेषांपूर्वेण
सिद्धत्वात्।वस्तुतस्तुतदपिमास्तु।एवमादिषुअभेःसुपठत्वात्।आत्वेतिमन्त्रेउपसर्गाश्चाभिवर्जमितिवचनात्प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमित्युक्त्वा
मानोमर्त्ताअभिदुहन्निति मन्त्रेएवमादीनामन्तइतिवदंता ——— वेदभाष्यकृताध्वनितमेतत्।यथेतिपदान्ते।यत्तुस्वरमञ्जरीकृतापुराजीवगृभो
यमाभाजन्नोअग्नयोयेसुपन्यस्मलित्वरमाशङ्क्यआव्यधिकप्रसिद्धिमात्रेणात्रसर्वानुदात्तत्वमित्युक्तम्।फिट्सूत्रेषुतुरीयःपादः।इतिप्रकृति

स्वरविषमकंद्वितीयंप्रकरणम्।अथप्रत्ययस्वराः कर्त्तव्य मिति।तत्रत्ययः तस्तुतिलात्त्वरितोचस्यतेननुतव्यस्यापिआद्युदात्तेशेषनिघातेकृते उदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितोभवत्येवेतिचेत्सत्यङ्ग्यनसिद्धः नित्त्वरस्तसिद्धइतिशेषनिघातप्रवृत्यप्रवृत्तिभ्यांमहान्कालेविशेषः।तव्यतस्ति लमेवशेषनिघातपरिभाषायायथोद्देशंप्रवृत्तौज्ञापकमितिद्वेयम्।युच्छतीतियुच्छप्रमादे।अन्यकेइति।अकच्ततः परश्चिरुदात्तः एवंयकेत कदित्यत्रापि।अकचश्चित्वमेवचिंतः प्रकृतेरित्युक्तेर्थेलिङ्गम्।अन्यथातस्यैकाचत्वादनर्थकन्तत्स्यात्।कौञ्जायनादिति।कुंजस्यापत्यानिबहूनि।गो त्रेकुञ्जादिभ्यश्फञ्।व्रातच्फञोरस्त्रियामितिञ्यः।ञ्यादयस्तद्राजाः।बहुत्वेलुक्।इहश्फञश्चकारोव्रातच्फञोरितिविशेषणेचरितार्थः।ञका रोवृद्ध्यै।ततश्चित्त्वंबाधित्वापरत्वात्त्रित्स्वरःप्राप्तःतेनेनबाध्यतेतिसभ्योजसः।अर्थगतंबहुत्वंशब्देआरोप्यबहुवचननिर्देशः।अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्यआदेशस्तिसृशब्दोपितथातस्यअचिरक्रतइतिकृतेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिजसःस्वरितत्वंप्राप्तम् अनेनबाध्यते।अन्तोदात्तात्तिस्व शब्दःस्वर्यतेतेनाधिकारगतिर्भवतीत्यार्शयेनाहनित्याधिकारेति।अनित्यसमासेकिम्।अग्निचिता।उपपदसमासः।कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्दउदात्तः।अधिकारग्रहणंकिम्।विग्रहाभावमात्रेणयोनित्यसमासस्तत्रपर्युदासोमाभूत्।अवाचाब्राह्मणेन।बहुव्रीहौसंज्ञायांसुभ्यामित्युत्त रपदान्तोदात्तत्वम्।अत्रविभक्तेर्वैकल्पिकउदात्तोभवत्येवादधीवइति।दद्धंचतिदद्धङ्।तस्यक्वलिगादिनाकिनाशसः।परिग्रहार्थमिति।शणादिरि लेवतुनोक्तम्।नपुंसकेशसिमाभूत्।सुटिचयथास्यादिति।ऊठीतिउपधाभूतऊठ्ग्रहणेनखन्यदित्यर्थः।पञ्चमीनिर्देशादन्तस्येवग्रहणेप्राप्तेवच नम्।माभ्यामिति।पूर्वार्द्धेचबभ्रुशब्देनोक्तयोरिहद्वद्———————मापरामर्शेप्यन्वादेशोस्त्येव।अन्वादेशश्चकथितानुकथनमात्र म्।नचिदमाकथितस्येदमेवानुकथनमितिभाष्योक्तेः।नन्वेवमपिसावेकाचइतिस्वरः प्राप्नोति।नचेहान्तोदात्तादित्यस्यानुवृत्तिसामर्थ्यात्सोपिनप्र

वर्त्तनदृतिवाच्यम्। एसोभ्यारुत्यासामर्थ्योपिपक्षयात्। नहिशसिसावेकाचदृतिप्राप्नोति। दृष्यतेचतत्रानुदात्तएवयदीमेनांउषतोअभ्यवर्षीत्। ह
नामैनाँदृतित्वशपदब्रवीत्। अन्यैरेवान्कन्यानामभिःस्परत्। इत्यादौतथैवपाठात्। तस्मादाभ्यामित्यादेरन्वादेशेकृयंसर्वानुदात्तेतिचेत्। उच्च
तेऽडिदमितिसूत्रेएकाचदृत्यनुवर्त्ततेपदादिविशेषणार्थम्। अतएवनिष्पर्यन्ताःषडेवगृह्यन्तेनतुततःपरेपि। तेषामनेकाच्त्वात्तेन
ग्रीवायांबद्धो पिकक्षआसनिमत्यनदीनउदनिसियन्तमित्यत्रआसन्युदतीतिमद्धोदात्तस्यात्। नचान्तोदात्तात्परत्वमेवेहविभक्तेर्दुर्लभमि
तिवाच्यम्। स्थान्तरतम्येनादेशानामप्यन्तोदात्तत्वात्। आस्यशब्दस्यण्यदन्ततयातित्वरेणखरितान्तत्वेपिपदान्तोमासित्यादिसूत्रेपदाद्यादेशाना
मन्तोदात्ततानिपातनाश्रयणात्। एवंस्थितेशसिएनादेशस्यापिएकाज्ग्रहणेनैववारितत्वादन्तोदात्तग्रहणस्यसामर्थ्यंनिर्बाधम्। तेनाभ्यामित्या
दौसर्वानुदात्तत्वासुस्थेति। यद्वासावेकाचदृतिसूत्रेअन्तोदात्तादित्यपकृष्यताम्। तथाचअशादेशेकृतेप्रसङ्गएवनास्तीतिदिक्। अष्टनोदीर्घात्।
अष्टन्शब्दोऽन्तादित्वादन्तोदात्तः। तेनोत्तरार्थतयानुवर्त्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्येहापिनान्वयः मण्डूकप्लुतिवीस्तु। दीर्घात्किंअष्टभिः। दृहभल्लु
पोत्तमस्मिन्निस्वरःशतुरनुमोनद्यजादीअशसंत्वाविदुषीरस्मिन्नहन्यस्यैवंविदुषोग्निहोत्रंजुह्वतिअत्रवस्वादेशस्यस्थानिवद्भावेनशतृत्वा
त्ततःपरयोर्नदीविभक्त्योरुदात्तःप्राप्तःसनेष्यतेनतथाचस्थानिवत्सूत्रेवार्त्तिककृतास्मरेचवस्वादेशेदृतिनिषेधःपठितः। उदात्तयणोहल्पूर्वा
त्। उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितेप्राप्तेआरम्भः। हृस्वनुड्भ्याम्। अक्षण्वन्तदृति। छन्दस्यपिदृश्यतइत्यनड्। अतोनुडितिनुट्। पूर्वनकारस्लो
पःनेष्यतदृति। हल्स्वरप्राप्ताविति भाष्योक्तेरितिभावः। रेवानिति। रयिरस्यास्तीतिमतुप्। रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणंपूर्वत्वम्। आदृणः
नतोहृस्वाभावाद्वचनम्। नामन्यः। अग्नीनामित्यादौ। परत्वान्नित्यत्वाच्चदीर्घेकृतेहृस्वाभावान्नेदंस्यात्। वचनन्तुतिसृणांचतसृणामित्यादौ

सावकाशम्।अतआह मतुपीति।प्रथमान्तमनुवृत्तम्।सप्तम्यापरिणम्यतइतिभावः।षट्त्रि।हलादिःकिंचतस्रःपश्यानगोश्वन्।इह्यन्तरस्यप्रतिषेधासंभवात्सर्वस्यैवषाष्टिकस्वरस्यायंप्रतिषेधइत्याह।प्रागुक्तमिति।एवञ्चवीरवत्तममित्यत्रह्रस्वनुड्भ्यांमतुबितिनभवति। यत्तुस्वरमञ्जर्यान्तीयादिविभक्तेरुदात्तत्वन्नभवतीतिनगोश्वन्सूत्रंविवृतन्वदनेनप्रत्युक्तंलक्ष्यविरोधात्।उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यतुप्रतिषेधोज्ञेष्यते।देवी कुमारीत्यादिनामन्तोदात्तत्वस्यभाष्येतत्रतत्रदर्शितत्वात्।वेदेपिदर्शनाच्च।तन्निर्वाहार्थन्नगोश्वन्निति सूत्रेअनुदात्तस्यचेत्येतदितरेषामेषानुवृत्त्यानिषेद्धुसङ्गोवाक्यभेदेनपुनर्विधानार्थइतिव्याख्येयम्।शुनश्चिच्छेपमिति।अत्रचिदितिपदंसंहितापाठेबाहुलकान्शुनःशेपशब्दस्यमध्येप्रक्षिप्यते।उक्तञ्चप्रातिशाख्ये।शुनश्चिच्छेपंनिदिवेन्नरावांसम्पूर्णम्।नरावंसनैरंचेत्यानुपूर्व्यसंहितादृति।पदकालेतुशुनःशेपंचिदृतिपठ्यते।शेपपुच्छलाङ्गूलेषुशुनदृत्यलुक्।वनस्पत्यादिलादुभयपदप्रकृतिस्वरः।प्रथमैकेति।नचिहसावेकाचदृत्यत्रेवसुपोग्रहणम्।तत्रयत्तदोस्त्रियामवर्णान्तत्वेपिलिङ्गान्तरेएकाचान्तत्वादितिभावः।एदृराजा।यरमराजा।अडिङन्तस्यतेःकिबन्तस्यसनकारस्यग्रहणंविषयावधारणार्थम्।यत्रनलोपोनास्तितत्रैवप्रतिषेधोयथास्यात्।प्राचाप्राङ्भ्याम्।गतौतुविभक्त्युदात्तःस्यादेव।।प्राचाप्राचे।कुङ्किन्नन्तएवाकृञ्चापरमकृञ्चा।कृत्।कृरोतिः।कृन्तिर्वाकिबन्तः।यत्विहकाशिकायांसुनासुगुभ्यामित्युदाहृत्यअन्तोदात्तादुत्तरपदादितिप्राप्तःप्रतिषिद्धनदृत्युक्तंतद्वाष्यवार्तिकविरुद्धंस्यानिवत्सूत्रशेषेहिगोःपूर्वणित्वात्तत्रस्वरेषितिवार्त्तिकेनद्वाभ्येवस्वरेकर्त्तव्येनिषेद्धुमेवागोशब्दस्यादेशोनस्थानिवदितिनिर्णीतम्।द्युभिरितिसावेकाचदृतिझडितिवाप्राप्तःस्वरोनिषिद्ध्यते।नृचाअत्रद्यूलादिरितिप्राचांरीत्याद्यूलदृत्यस्यानुवृत्तिमाश्रित्योक्तम्।वस्तुतस्तुझलितिनानुवर्त्ततेतेनयएकदृन्नयःपोसीत्यत्रनरीत्यस्याद्युदात्तत्वं

त इकारोप्युदात्तः। चित्रैति। श्रूयतइति श्रवः कीर्तिः। चित्रं श्रवो यस्य चित्रश्रवाः। ततस्तमपासमपादइति समशब्दः त्वत्समसिमेत्यनुच्चानीति फि
दृसूत्रेणानुदात्तः हरदत्तस्त्वाह। सुजोडमिति। पादशब्दोदृष्टादिलादनुदात्तः। मन्दयतेस्त्वमिति। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। ण्यन्तात्लेट्।
ण्णादेशः तस्यङ्कित्त्वस्सुभश्चेत्यार्द्धधातुकत्वेनशबभावादनुपदेशादितिनिघातोनेति। अतः प्रत्ययादुदात्तत्वमेवणेरनिटीतिणिलोपस्तुनतंप्र
तिसार्द्धधातुकत्वाश्रयणात्। नचवैयरीत्यमापादनीयम्। छन्दसिदृष्टानुविधानात्। पूर्वमेवकल्पोनोदात्तः। तत्पुरुषइति। स्यादेतत्। परमश्चा
सौकंपरमकोरकेणपरमकारकेइत्यत्रातिप्रसङ्गः। द्वितीयातृतीयासप्तम्यन्तपूर्वपदत्वात्। नहिविशेषणसमासः। प्रथमान्तानामेवेतिनिय
मोस्तीत्यसकृदुक्तत्वात्। सत्यन्तलक्षणप्रतिषेधोक्तपरिभाषयातृतीयादिशब्दोच्चारणपूर्वकंविहितस्यैवसमासस्येहग्रहणान्नोक्तदोषः। अ
व्ययेइति। निपातत्वादेवसिद्धेनञ्ग्रहणंपरेष्वपिबाधनार्थम्। तेनअकरणिरित्यादौकृत्वरोनञ्स्वरेणबाध्यते। अपिचाचत्वारः। अनड्वाहःइत्यत्रसतिशिष्टेपिआमुदात्तोबाध्यतइतिबोध्यम्। कुग्र
हणन्तुवादिषुपाठाभावाद्दृस्तुस्तुवादिष्वेवकुःपाठ्यः दृहस्तुनपाठ्यः। एवञ्चाव्ययत्वमपितस्यसिद्धति। स्त्रीलेति। मयूरव्यंसकादिरयम्। न
त्वेवन्तत्रेत्यनोदात्तत्वंनिपात्यतामितिचेन्नैवम्। साभिकृतंस्वयंधौतमित्यादिवारणायेहपरिगणनस्यावश्यकत्वात्। सदृशप्रतिरूपयोः। न
नुपित्रासदृशइतिविग्रहेतृतीयान्तंपूर्वपदन्तत्रतत्पुरुषेतुल्यार्थलेवसिद्धम्। नचतुल्यार्थयोगेषष्ठ्याअपिविहितत्वेनषष्ठीसमासार्थमिद
मितिवाच्यम्। तत्रानभिधानात्षष्ठीसमासोनेत्यपिसुबचत्वादितिचेन्नैवम्। अनुक्तसमासानुरोधेनषष्ठीसमासस्वीकारावश्यकत्वात्। तद्यथा।
दास्याःसदृशःवृषल्याःसदृशःवृषल्याआकृतेर्द्रव्यलुक्। दासीवृषलीशब्दयोरन्तोदात्तयोरुदात्तयणोहलपूर्वादितिविभक्तिरुदात्ता। नसादृश्य

मिनि।यत्रहि प्रतियोगिविशेषसमर्पणार्थम्पूर्वपदम्।तेत्रेवसादृश्यस्यसमासार्थतेतिसादृश्यग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयतदितिभावः।गृहपतिरिति।गे
हेकदितिकप्रत्ययस्वरेणगृहशब्दोन्तोदात्तः।पञ्चारत्निरिति।पञ्चअरत्नयःप्रमाणमस्येतितद्धितार्थेद्विगुः।प्रामाणेलोद्विगोर्नित्यमितिमात्रचोलो
पः।संख्यादेराजन्यबहुवचनेतिपूर्वसूत्रात्तद्धइत्यनुवर्त्तते।कार्ष्ण।कुर्भूमिःतत्रजाताःकुजाःतान्यातिकुजपः।कृतस्यकुजयस्यचअपत्यमित्य
र्थेऋष्यणञावेतौ।कुरुगार्हपतेति।दृहपण्यकंबलात्नाःसप्तसमासाः।तत्रआदितोद्वयोःषष्ठ्याःसौत्रोलुक्।इतरेषांपञ्चानांषष्ठ्यास्थानेप्रथमैक
वचनम्।दासीभारणामितिबहुवचननिर्देशादाद्यर्थावगम्यतेतदाह।एषामिति।कुरुणाङ्गार्हपतम्।कुरुशब्दोन्तोदात्तः।कुरोरुञ्चेत्युप्रत्यया
न्तात्तीर्थकुर्वादित्वात्कर्मधारयाःश्रीर्यस्यास्तितत्श्रीलम्।सिध्मादेराकृतिगणत्वाल्लच्।कपोतलइत्यत्रकपिलकादीनामुपसंख्यानाल्लत्वम्।
नश्रीलेतिनञ्समासेओदुपधाल्लोश्रीलशब्दः।अश्रीलाचासौदृढरूपाचलायण्यरहितापिकुजत्वादिरहित्वात्संस्थानमात्रेणदृढेत्यर्थः।पारेव
डवेवानिपातनादित्यर्थसमासः।विभक्तेर्लोपश्च।पारशब्दोएतादिः।तिलशब्दान्मत्वर्थीयइति।एषोदरादित्वात्तिशब्दस्यद्विर्वचनम्।तितिलिनो
ऽपत्यम्।अण्।नस्तद्धितइतिटिलोपः।तैतिलानांकण्डूः।पण्यशब्दोअवद्यपण्येतिनदन्तत्वादाद्युदात्तः।नचद्वितीयोकृत्योदित्यवसिद्धमिति
वाच्यम्।प्रतिषेधोक्तेरुत्तरत्रानुवृत्त्याअजात्येतिसमासेतत्प्रवृत्तेः।दृहतुविशेषणंविशेष्येणेतिसमासः।ननुअजात्येतिप्रतिषेधसामर्थ्यादेहुलभो
सीतिचेत्।अत्राहुः।अजात्येतिनजातिप्रतिषेधार्थंकिंतुन्यायसिद्धार्थानुवादमात्रम्।नचानुवादस्यसर्वथानेष्फल्यंगुणक्रियावाचिनामसति
समेनपूर्वनिपातप्रसङ्गेकृत्यानांपूर्वनिपातार्थंसूत्रमिति।सुत्यादनेनचरितार्थत्वात्।दास्याभारोदासीभारः।यूपदार्वितिः।यूपशब्दआद्यु
दात्तः।कुसुभ्यांवेत्यत्रनिदित्यनुवृत्तेः।त्वोतासइति।त्वयाऊतारक्षिताःत्वोतासः।प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशेदकारलोपश्चान्दे

तः अवतेः क्तः। ज्वरत्वरेत्यूठ्योरिडागमस्याभावश्छान्दसः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेकतेरेकादेशउदात्तेनोदात्तः। ततः स्वरितप्र
त्ययोगतिरनन्तरः। गतिशब्दः क्तिजन्तः नतुक्तिन्नन्तः। अनन्तरदृतिपुल्लिङ्गनिर्देशस्तुनिपातनाच्चानुनासिकलोपः। पुरोहितमिति। अत्रसमासान्तो
दात्तत्वंअमयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंकृत्स्वरः षाष्पादिस्वरःदृत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरोनेनविधीयते। पूर्वपदञ्चेहान्तोदात्तत्वम्। पूर्वाधरावर
णामसीतिअसिप्रत्ययस्वरेण। अनन्तरदृतिकिम्। अभ्युद्धृतः। दृहद्भृतशब्दस्योच्चैर्नसमासेपुरोहितमित्यत्रेवगतिस्वरेणआद्युदात्तः। उद्धृतश
ब्दःतस्यपुनर्हणिशब्देनसमासः। तत्रचरुद्धृहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिपरिभाषयोद्धृतशब्दःक्तान्तउत्तरपदम्। एवंस्थितेसमासेऽन्तोदा
त्तत्वेप्राप्तेनदपधारेफक्वरेतदपवादस्याद्यादिस्वरः प्राप्नोतमपोपाभेगतिस्वरःस्यात्तोनेनन्तरग्रहणेनवार्यते। नन्वनन्तरग्रहणेऽपिदुर्वारोऽसौ।
कुद्धृहणपरिभाषयाउद्धृतशब्दस्यक्तान्तत्वेअभेस्तदानन्तर्यस्यसत्वादिति चेन्नैवम्। अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धिधातोरनन्तरोगतिराश्रीयते। अ
भिन्नन्तथेति। नन्वेवमभूदभे स्वरःदृष्टसिद्धिस्तुकथम्। अभ्युद्धृतशब्देहिउच्चैर्नसस्वरदृष्यते। संसृष्टन्धनभुभयंसमाकृतम्। इतिमन्त्रेसमा
सेकृतशब्देऽडःस्वरदर्शनात्। नचासौप्रकृतसूत्रेणसिद्ध्यति। प्रथमसमासेतत्प्रवृत्तावपिद्वितीयसमासेथाद्यादिस्वरस्यप्राप्तेरुक्तत्वात्। नचतं
बाधित्वागतिस्वरःप्रवर्त्ततेदृतिवाच्यम्। द्वितीयसमासेउदःपूर्वपदत्वाभावात्। अत्रोच्यते। धातोरनन्तरदृतिव्याख्यानादेवपूर्वपदत्वंविनापिस्वरे
प्रवर्त्ततेनहिनामप्रकृतिर्धातुंप्रतिपूर्वपदत्वङ्गतेःसंभवति। तस्माद्भ्युद्धृतंसमाकृतमित्यादितावत्सुस्थम्। इदंत्ववक्ष्यते। उक्तरीत्यादूरा
दागतइत्यादौकारकपूर्वेपिगतिस्वरःस्यात्। दृश्यतेतुथाद्यादिस्वरःतदर्थंकारकादत्रश्रुतयोरितिसूत्रेकारकादितियोगोविभज्यते। तत्रग्रहणङ्ग ति
ग्रहणञ्चानुवर्त्तते। कारकात्परंक्तान्तंसगतिकमुत्तरपदंअन्तोदात्तंस्यादित्यर्थः। तत्रदूरादुद्धृतइत्यादौथाद्यादिसूत्रेणैवसिद्धत्वात्। दूरादागतइत्यादौ

गतिरनन्तरदत्वस्यबाधनार्थमेवेदंसूत्रमितिदिक्।तादौचाननुकृतीतिव्यर्थम्।तथाहि।गतेरयंस्वरोविधीयते।गतिसञ्ज्ञाचधातुमात्रेप्रतिप
त्ययविशिष्टएवप्रयोगार्हः।प्रत्ययश्चेहपरिशेषात्कृत्एवेति।चेत्सत्यम्।कृद्ग्रहणङ्गत्वञ्चाप्रकृतिकालोपलक्षणम्।तेनकृदुपदेशेतादि
त्वलाभात्प्रलपितादित्यादिसिद्धति।स्वरप्रकृतिवेलायान्तादित्वाभावेपिपूर्वन्तत्वात्।आदिग्रहणन्तुशक्यमकर्त्तुम्।यस्मिन्विधिरित्यत्रहि
।अताविति किम्।आगन्तुःस्यादेतत्।अताविति पर्युदासःक्तिनएवोचितःनबिन्येअस्यसुष्टुतिम्।सुहवासुष्टुतीहुवे॥ऋणोचोदस्यसुष्टुतिम्।या
सेराकेसुमतयःइत्यादौगतिस्वरादर्शनादिति चेत्।मैवम्।उदाहृतःप्रयोगेषुउपायान्तरस्यैवानुसर्त्तव्यत्वात्।नह्यताविति पर्युदासमात्रेणतन्नि
र्वाहःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणधातोरुत्तत्तापत्तेः।अन्तोदात्तताया श्चतत्रेष्टत्वात्किंच।अताविति क्तिनःपर्युदासेप्रभूतोसङ्गतिमित्यादौगतिस्व
रोनसिद्ध्येत्।तस्मान्नुनएवायंपर्युदासःइतिस्थितम्।कातर्हिसुष्टुतेर्गतिरितिचेत्शृणु।स्तोत्रकरणीभूतायाश्चःसाधुसिच्छिनत्तीतिवक्तव्यत्वेवि
षयेयाक्तिजन्तमिदन्नतुक्तिन्नन्तम्।यत्तुकेचित्।मन्क्तिन्नित्यत्रेत्यादिनाअन्तोदात्तमित्याहुस्तन्न।तत्रैकारेऽस्मिन्स्वरेकृतेनुव
र्त्तितत्वात्।प्रभूताविति सिद्ध्येतदनुवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्चेतिदिक्।तवैवाकृत्स्वरापवादोयम्।अन्तउदात्तइतियद्यपिउदात्तग्रहणंनानुवर्त्तते।त
थापिगतिःप्रकृत्याभवतीत्युक्तेउदात्तोवृद्धिमारोहतिसएवान्तस्यभवतीतिभावः।प्रत्यक्षइति।कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरःपरत्वादिति।उत्तर
स्यावकाशःसाकट्रीचीअस्यावकाशः।नेपराङ्।उभयप्रसङ्गेपरत्वादयमित्यर्थः।ननुचुस्वरःसतिशिष्टःभसञ्ज्ञायामल्लोपेचतेप्राक्तत्स्यात्
वानायञ्निप्रतिषेधःकिंतर्हिदृष्टिरेवेतिहरदत्तः।चोरनिगतौऋतावप्रथमइतिवार्त्तिकग्रन्थोपिदृष्टिपरतयैवव्याख्येयइतितदाशयः।हलादिशे
षेपरत्वादित्यस्यदृष्टत्वादित्यर्थः।यङ्डिति।उदात्तस्वरितयोर्यणइतिखल्लिः।दिवोदासायेति।दिवश्चदासेइतिषष्ट्याअलुक्।नजोजरमरमित्रमृ

ता:। नञ्सुभ्यामित्यस्यापवाद:। जरणज्जर:। ऋदोरप्। मरणंमर:। अस्मादेवनिपातनादप्। अमिमि द्रोसेहने। त्र:। मित्रम्। मृङ:क्यप्। पुंसकेभवित्र:। सूत्रेतुशब्दपरत्वात्पुंस्त्वम्। अमित्रमिति। मद्योदात्तोयम्। एतेनअमित्रस्यमर्षयामस्मुमिन्द्रइत्यादिव्याख्यातम्। अमेर्दिषतीतिदित्रम्। अत्यपेतुअ
न्तोदात्तउक्त:। नञ्तत्पुरुषेलाद्युदात्तोपि। नचतत्सपरवल्लिङ्ग-तापत्ति:। भत्रामित्रसूत्रमेष्ट्रा:। पुंसीतिलिङ्गानुशासनसूत्रात्स्वञ्जेर्ष्वरीश्वर
वादिशब्दवदमित्रशब्दोपित्रिविध:। यत्तुदिषोऽमित्रइतिसूत्रेहरदत्तेनदोषद्वयमुक्तंक्लीबत्वमाद्युदात्तत्वञ्चस्यादिति। तदपास्तम्। तत्रैत्यवधेय
म्। सोर्मनसीति। सुकर्माणइत्यादि। यद्यपिआद्युदात्तंद्यच्छन्दसीत्यनेनसिद्धमिदम्। तथापिसुप्रथिमेत्यादिबहूजर्थमत्रोच्यमानंसूत्रमितिवोद्यम्। ग
तिकारकोपपदात्कृत्। दृहशिनेर्नित्यबहुव्रीहावभसूत्। इतिपूर्वसूत्रस्थंबहुव्रीहिग्रहणंनानुवर्त्ततेस्वरितत्वात्। किंतुअवहितमपित
त्कृष्टग्रहणन्तत्पुरुषेशालायान्नपुंसकइतिसूत्रादनुवर्त्ततइत्याह। तत्पुरुषइति। प्रकारकइति। कुगतीतिसमास:। लित्स्वरेणोत्तरपदमाद्यु
दात्तम्। नृवाहसेति। नृनवहत:इतिविग्रह:। वसेर्णिदितिसूत्राण्णिदित्यनुवृत्ते:अमुनोणित्वादुपधावृद्धि:। णित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम्।
उच्चैःकारमिति। णमुल्विधावुच्चैरित्युपपदम्। दृहकृदृहणमाकरेप्रत्याख्यातम्। तथाचवार्त्तिकम्। गत्यादिभ्यःप्रकृतिस्वरत्वेकृदृहणान
र्थक्यमन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति। तत्रेदंविचार्यते। तिङन्तसमासेअयंस्वरोभवतिनचेतिआद्योयःशंनरम्। शरद्यन्वविन्दतयोजातःप
र्यभूषणतदित्यादि। प्रयोगाणांसौष्ठवेपि। यत्रानरोदेवयन्तोयुगानिवितन्वतेदित्यत्रश्रूयमाणमन्तोदात्तत्वन्नसङ्गच्छतेकृदृहणङ्कर्तासूत्रकृ
ताविरोधश्चासहेतियोगंविभज्यतत्पुरुषसञ्ज्ञात:। प्रागेवतिङ्समासंकृतवतोभाष्यकृतोपिप्रतिकूलमिदमिति। दोषत्रयम्। द्वितीयेतुसमा
सान्तोदात्तत्वेनवितन्वतइत्यस्यसिद्धावपि। अन्वविन्दत्। पर्यभूषतइत्यादौउत्तरपदाद्युदात्तत्वमसिद्धेता। कृदृहणंप्रत्याचक्षाणेनतत्पुरुषाधिका

रितिङ्समासंविदधताकात्यायनेनविरोधश्चेतिद्वौदोषौकिंचकैयटहरदत्तादयोप्यत्रउत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यवार्त्तामप्यकृत्वासमासान्तोदात्तत्व
मात्रंभवतिनवेतिसंदिग्धमेवभाष्यकैजहुः।तथाचसहसुपेत्यत्रकैयटः।अनुव्यचलदित्यत्रसमासमुक्त्वाशाकलप्रतिग्रेपंतत्फलमभिधायसमा
सान्तोदात्तत्वमुनभवतितिङ्तिङ इतिनिघातेनबाधितत्वादितिकेचिदाहुरित्युक्त्वा।एवंसतिअनुप्राविशदित्युदाहरणंभाष्योक्तंनिष्फलं
स्यात्।तस्मात्सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वेनभाव्यमित्यपरेदूषयित्वाकात्यत्रतिङन्तकलस्योक्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेपिसुबनुत्पत्तिरित्युक्त्वाअन्ये
त्विदमुपक्रम्यवचनग्रहणादुक्तेप्येकत्वेसोरुत्पत्तिंहलङ्यादिलोपंचाविधायतदुपष्टंभार्थम्।अतएवैकपद्यादामनुप्राविशदेवदत्तेत्यामए
कत्वेरमामन्त्रितमितिनिघातप्रतिषेधःसञ्ज्ञायाःप्रयोजनमस्त्येवेतितिङन्तनिघातवादिनआहुरित्युपसञ्जहार।हरदत्तोप्येवंकैयटोक्ति
मात्रमन्ववादीत्।एवंहिवदताकिंपरत्वान्निघातःउतसतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्तइतिनावधारितम्।तदापिअनुव्यचलदित्यादौयथातथा
सुयोजातदित्यादौनुयद्दत्तान्नित्यमितिनिघातेनिषिद्धेसमासान्तोदात्तत्वंकेनवार्यताम्।किंचद्वितीयपक्षेअस्मायाहिशप्यनोवयत्रेदित्यत्रआ
ङ्।उच्चैस्तरांवषट्कारनिर्वाह्यः।अपिचसुधेयदिण्णानआयुधान्यघायमाणोनिरिणातीत्यत्रनिशब्दोनिहन्यतेवितन्वतइत्यत्रविशब्दश्चेतिताव
न्निर्विवादम्।समासान्तोदात्तत्वन्तुरिणातीत्यत्रनातन्वतइत्यत्रतुभवतीतिवैषम्यन्दुरुपपादमितिमहत्साङ्कटम्।अत्रेदन्तत्वम्।वार्त्तिकमतेता
वदाचएवपक्षःकृद्ग्रहणस्यप्रत्याख्यानात्।तत्तुरुषत्वाभ्युपगमाच्चावितन्वतइत्यत्रतुत्रिचक्रादिवादन्तोदात्तत्वंकल्प्यम्।अस्मायाहीत्यत्र
तुतिङ्तिङइतिनिघातेआङ्ःसमासःउत्तरपदस्योदात्तश्रुत्यतयागतिस्वराभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणआङ्दात्तः।ततोअनिशब्देन
समासेकृतेकृद्ग्रहणप्रत्याख्यानात्उत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेष्टसिद्धिःनिरिणातीत्यत्रतुयच्छब्दयोगेनिघातनिषेधात्पूर्ववदेवेष्टसिद्धम्।भाष्यम

तेनुतत्पुरुषत्वाभावात्गतिस्वरस्यान्त्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यचाभावेसमासान्तोदात्तत्वेनैववितन्वतइतिसिद्धम्।अन्वविन्दत्निरिणातीत्या स्वर
दौउत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंबाहुलकात्लमाधेयम्।नित्यक्रीडेत्यत्रनित्यमितियोगंविभज्यलस्यानुरोधेनकचित्तत्पुरुषतावास्वीकर्त्तव्या।अतए
वोदात्तवतेत्यस्यभाष्येद्विपाठःसङ्गच्छते।अप्रसूतिराशर्वीभिः।उपप्रेतकुशिकादित्यादौतुसमासोनपुंसकः।गतिर्गतावितितुसर्वविधीवाकृन्दसिवि
कल्पान्नपुंसकम्।अपदादावित्यधिकारादितिदिक्।रहच्छब्दइति।अन्तोदात्तोह्यसौ।दृक्कृतर्हितेरहनइत्यादौतथादर्शनात्।तनूनपादितिननू
पच्छब्दोन्तोदात्तःतस्येहानुदात्तत्वंनिपात्यतेननूनपादुच्यते।गर्भआसुरइत्यादौतथादर्शनात्।तनूनपात्पथःकृतस्येत्यत्रतुपाठोऽसमन्नितस्व
रोबोद्धव्यः।नराशंसन्तीतिनराशंसः।नृनयेअस्मादप्रशंसतेर्घञ्।नोत्तरपदेऽहरादिपर्युदासोज्ञापयति।स्वरविधौव्यञ्जनमविद्य
मानवदिति।तेनाग्निमीळेइत्यादौस्वरितःसिद्ध्यति।धायधञ्।आवसथः प्रभेदः दूरादागतंः प्रत्ययः प्रबलः प्रलविभ्रम प्रहर्षः पुरुषिति।
तृतीयातत्पुरुषेतृतीयाकर्मणीतिसङ्ख्येणकर्मणिक्रान्तेउत्तरपदेतृतीयान्तस्वपूर्वपदस्यप्रकृतिस्वरःस्यादितिभावः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभा
ष्यःबहुजरः दृहनजोजरेत्येतदनिदिश्यते।बहादिभ्यश्छन्दसिबहुलम्।उरुणासंहनाङ्गौरसयोनिवासइत्यादावुदात्तःसयशब्दःसमा
सस्येत्यन्तोदात्तत्वंबाधित्वाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वंप्राप्तंतत्याधादिस्वरेणबाधितम्।अतोबाहुलकेनोत्तरपदाद्यु
दात्तमितिवेदभाष्येस्थितम्।एतच्चक्षिनिवासगत्योरितिधातोर्बाहुलकादधिकरणेएरजितिमाधवमतेनोक्तम्।वस्तुतस्तुघप्रत्ययान्तःसयश
ब्दइतिहरदत्तोक्तरीत्याधादिस्वरस्येहाप्राप्त्याकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवेदंसिद्धम्।पराद्यैत्यस्योदाहरणेसुचोदयित्रीसूनृतावामिति रामः
वोद्यम्।ऊनपरिहाणे।चुरादिषदन्तःणिच्।क्विप्।सुतरामूनयत्यप्रियमितिसूनृप्रियम्।तदेतन्नञ्सूनृतम्।अवस्यत्यादीनिदृतिभत्वाच्चलोपोनास्ति १०

ष्टिहत्यर्थेति।मुष्टिहत्याहननंमुष्टिहत्या।हनस्तचेतिसबन्तउपपदेक्यप्।कृदुत्तरपदस्वरेणान्तोदात्तः।क्विक्कदिति।बहुव्रीहिवात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरःप्राप्तः।विश्वायुरिति।विश्वमायुर्यस्मिन्यज्ञेइतिबहुव्रीहिः।विश्वशब्दःकृत्स्नत्वयान्तः।पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिहप्राप्तम्॥इतिसमासस्वरप्रकरणम्॥तिङ्।तिङः।अतिङःकिम्।पचतिभवतिपाकोभवतीत्यर्थः।वस्तुतस्तुअतिङ्ग्रहणंव्यर्थम्।समानाधिकारस्यवार्तिकोक्तस्यवरुक्तत्वात्।निपातैः।यदित्यादीनांयत्रेत्यन्तानांहन्देतृतीयायाःसौत्रोलुक्।ननुयुक्तशब्देनसमासः।निपातैरितिविशेषणस्यान्वयायोगे।यद्यपहेतौचविचारेयदिवेच्चणः।हन्तहर्षेनुकम्पायांवाक्यारम्भविषादयोः।क्वचित्प्रश्नेनिषेधेप्रशंसायाङ्गविस्मृतः।यत्रेत्याधारेतत्रमूलेकेदाहृताः।अन्येप्यूह्याः।यज्ञाहन्तकरोतिकथन्तर्हिहन्ताहं——पृथिवीमिमांनिदधानीहवेहवा।अत्रेदधानीतितिङन्तस्यनिपातनिषेधःप्राप्नोति।सत्यंबाहुलकान्निघातःएतेनहन्तोनुकिमाससेइतिव्याख्यातम्।हन्तोदित्यखण्डनिपातोवाक्यारम्भेद्यः।तथैवपदकारैःपाठात्।नेच्चेच्चदौतनिपातसमाहारात्मकौनेदेवमायुजन्नत्रदेवाः।अन्यथेन्नाभिगच्छतिअत्रनञ्द्वाभ्यांविच्छिद्यइच्चब्दस्यपदकालेपाठात्।चणिचेदर्थेवणिनासमुच्चयादौत्वणिन्।इन्द्राग्नेदस्मात्सुखयेदित्यर्थः।लक्ष्मेसेनोवशोजीवातुन्नमरांसहे।हेसोमत्वञ्चेनोजीवातुवशःवश्यःकामयेयाइत्यर्थः।निपातैःकिम्।यत्कूजतिशकटम्।एतीतियत्।दृणःशतृदृणोयणितियण्।ननुप्रतिपदोक्तत्वात्पदादिभिःसाहचर्याच्चनिपातएवग्रहीष्यतेसत्यम्।ज्ञापनार्थमिदम्।अत्रग्रकरणेउक्तरीत्यासङ्गोचोनेतितेनयावद्यथाभ्यामितिसूत्रेयत्तदेतेभ्यइतिवत्तन्नोपयावच्चब्दोगृह्यतेतथाचप्रयुज्यते।तावद्धोराधोअस्मभ्यंरास्वयावत्तोत्रिभ्योअरदोगृणानाअत्रारदृत्वटस्वरेणाद्युदात्तम्।यत्तुग्रहणङ्ज्ञापकम्।अन्यान्वितेमाभूत्।यत्रकचनेमनोदस्मद्धसउत्तरम्।दृहयत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेनसाक्षात्संबन्धःदप्रधारणेअनुदात्तेत्।भोस्यसइति।अदुपदेशात्स

रत्वात्तेदित्यस्यानिघातः।मद्रोदात्तंपदमाकिंवृत्तञ्चादृहजात्वपूर्वमितिपूर्वसूत्रात्पूर्वग्रहणमनुवर्त्ततेतद्व्याचष्टेअविद्यमानेति।तेनेहनादेवदत्तः
किंचित्स्वरितीति।नान्येरितिं।यदिहनोत्यादिभिरित्यर्थः।उत्तरवाक्ययोरितिं।दिवोवापार्थिवाद्वाद्विन्द्रंमहोवाराजसः।इत्येतयोरित्यर्थः।इन्द्रंप्रतिसातिन्ध
नशानेअधीमहेआधिक्येनयावामहेवैदिकनिघण्टौयाञ्चाकर्मसुईमहेइतिपाठात्।कस्मालोकादित्याकाङ्क्षायामाह।इतोस्मात्पार्थिवात्वाद्विवो
वामहोमहतः।श्रीढाद्रजसोरञ्जकात्अन्तरिक्षलोकाद्देवेतिमन्त्रार्थः।ननुश्रुतस्यैवतिङोऽस्योत्तरत्रानुषङ्गःतत्कथंप्राग्भवतीतिचेत्अनुषक्तस्या
निघातस्यापिकर्मभेदंपुरस्कृत्यप्राप्तस्याश्रयणेननिघातनिषेधस्यछन्दसिबहुशोदृष्टत्वात्।एतच्चैवमन्त्रेनियमदृष्टिहित्यर्थेतिमन्त्रेचवेदभाष्येस्पष्ट
त्वात्।इन्द्रंवाजेषितिअवेतितिङन्तस्येहनिघातः।निघातभावस्यतूदाहरणान्तरंवोद्यमाग्रहन्तान्नित्यमाग्रहन्तात्परमितिअव्यवधानाभावस्तुनेहा
स्तेनेतयोर्जातएवपर्व्वभूयतइत्यादौनिघातनिषेधःसिध्यतिअत्रप्रमाणन्तुपूजनात्पूजितमितिसूत्रेपूजितग्रहणमातन्वाहि।पूजनात्पू
जितमनुदात्तमितिसूत्रेणकाशकृत्स्नाभ्यामुक्तःदाक्षिणाध्यापकःपरमाध्यापकइत्यादौअनुदात्ततांविधीयतेतत्रकाशादिभ्यइतिवार्त्तिकमाहवृत्तिकृता
सूत्रावयवबलेनपठितमुदाहरणेषुमयूरव्यंसकादिलक्षणमासइतिवृत्तिमतमसमासेएवक्रियाविशेषणीभूतानांदारुणमित्यहीनामलोपो
निपात्यतइतिभाष्यवार्त्तिकयोःस्वरसः। ——————— कैयटादयोप्येवमाउभयथापिपूजनादित्येवपूजितपरिग्रहेसिद्धेपूजितग्रहणम
नन्तरप्रतिपत्त्यर्थंसत्तज्ञापयति।इहप्रकरणेपञ्चमीनिर्देशेप्यानन्तर्येनाश्रीयतइति॥इतितिङन्तस्वरनिरूपणप्रकरणंपञ्चमम्॥संहितायामिति
तियोर्द्यावचिसंहितायामितिसूत्रेसंहिताग्रहणंस्वाश्रयस्यसमाप्तेरधिकृतत्वात्।स्वरितविधेस्तुतदन्तर्भूतत्वादितिभावः।नन्वसंहितायाङ्काल
मयायादेयस्वरितोनभविष्यतितत्किमुक्तेनसंहिताधिकारेणेतिचेत्।मैवमासंहिताधिकारबहिर्भूतानांकालव्यवायेपिप्रवृत्तिज्ञापनायतुन्तदार

भात्।तेनाग्नाविस्तूदस्यग्नाविस्तूदस्यादाववग्रहेपिआनङादयःपदविभागेवस्त्रसादयः।अग्निमीळेदस्यत्रपदविभागेपिनिघातश्चसिद्ध्यति।संहिताधिकारस्यनुपयोगादिकंस्वरितप्रचयादिकंनचेतिविवेकः।नन्वेवंपुरःअहितमितिविग्रहेहिशब्दस्यस्वरितत्वंदुर्वारंपरमानन्नसिद्ध्येदितिचेन्नैवम्।तदीयप्रातिशाख्येविशिष्यविधानात्।उक्तंहिमयासभीयमानानामनेकीभवतीस्वरः।उपदिश्यस्वयंविद्वद्भिरणाम विग्रहइति।नन्विवशब्दस्यनवैअन्वेतवादित्यादीनामवग्रहेउत्तरखण्डाद्यवर्णस्यप्रचयःस्यादितिचेन्नापद्यादींस्तुद्युदात्तानामसंहितवदुत्तरानितिविशेषवचनात्।स्वरितधातमम्।अलंलाभवतीरित्यादीनाक्रमकालेदतिशब्दोत्तरभागेप्रचयोनप्रवर्त्ततेपरिग्रहेत्वनाद्यन्तातेनचेकारीकृतात्परेस्मात्समाचारंव्यालिखेत्वरोपराविवचनात्।दृश्यमन्यत्रापिमुनित्रयवचांसितत्तत्प्रातिशाख्यानितर्ह्यस्यात्तृगिरेनिरुक्तादिग्रन्थाश्चपर्यालोच्यतत्त्वंनिर्णेयम्।तदाहयथाशास्त्रमुन्नेयमितिअखण्डमपियत्सर्वंडुनत्तदितपरंपरम्।अशेषशास्त्रसंवेद्यमस्मरन्गुरुपादमहे॥१॥सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यासेयंप्रौढमनोरमा।भट्टोजीदीक्षितकृतिर्भूयादीश्वरतुष्टये॥२॥इतिपदवाक्यप्रमाणज्ञश्रीलक्ष्मीधरसूनुभट्टोजिदीक्षितेनरचितायांप्रौढमनोरमायामुत्तरार्द्धंसमाप्तम्॥

॥ संवत् १९३१ ॥

॥विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा॥
॥सहस्रांशुरिवाब्जोत्थंमुद्राकिरणराजिभिः॥

॥ शुभंभूयात् ॥